

Selected Writings of Suren T. Eremyan

S. T. Eremyan, the renowned Armenian historian and cartographer, published these 32 studies in a variety of works between the years 1958 and 1984. A Wikipedia entry ([Suren Yeremyan](#)) describes his life and enduring achievements. Some of Eremyan's maps also are available at Internet Archive in several collections: [Maps of Historical Armenia and Neighboring Lands](#), and [Maps of Asia Minor, the Caucasus, and Neighbors in Antiquity](#).

Contents

Articles from the journal *Պատմա-բանասիրական հանդես* *Patma-banasirakan handes* [*Historico-Philological Journal*] (Erevan, Armenia)

[Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում](#) [[The Hay Tribal Union in the Country of Arme-Shupria](#)], 3(1958), pp. 59-74, in 16 pdf pages.

[Նախշ-ի - Ռուստեմի "Քաաբա ի Չարդուշտ" հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին](#) [[Testimonies about Armenia in the Nakhsh-i Rustem "Kaaba of Zoroaster" Inscription](#)], 2(1966), pp. 59-70, in 12 pdf pages.

[Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ](#) [[The Invasions of Cimmerian and Scythian Tribes and the Struggle of Urartu and Assyria against the Nomads](#)], 2(1968), pp. 89-116 in 28 pdf pages.

[Հայկական առաջին պետական կազմավորումները \(VII-VI դդ. մ. թ. ա.\)](#) [[The First Armenian State Formations \(7th-6th Centuries B.C.E.\)](#)], 4(1968), pp. 91-121, in 30 pdf pages.

[Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը](#) [[The Course of the Armenian People's Formation](#)], 2(1970), pp. 27-56, in 30 pdf pages.

[Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում. "Ձեռական իշխանությունը" հին Հայաստանում](#) [[On the Question of the Emergence of Provisional Landholding in Feudal Armenia. Dzer'akan ishxanut'yun in Ancient Armenia](#)], 1(1971), pp. 3-9, in 7 pdf pages.

["Աշխարհացոյցի" սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ](#) [[An Attempt at Reconstructing the Original Text of the Ashxarhats'oyts'](#)], 4(1972), pp. 209-230, in 23 pdf pages.

["Աշխարհացոյցի" սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ](#) [[An Attempt at Reconstructing the Original Text of the Ashxarhats'oyts'](#)], 1(1973), pp. 238-252, in 15 pdf pages.

["Աշխարհացոյցի" սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ](#) [[An Attempt at Reconstructing the Original Text of the Ashxarhats'oyts'](#)], 2(1973), pp. 261-274, in 14 pdf pages.

[Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև \(244-253 թթ.\)](#) [[Division of the Kingdom of Greater Armenia between](#)

[Sasanian Iran and the Roman Empire \(244-253\)](#)], 1(1976), pp. 91-120, in 22 pdf pages.

[Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի և պարթևների հետ](#) [[Vagharsh II's Political Relations with Rome and the Parthians](#)], 4(1976), pp. 37-56, in 20 pdf pages.

[Ա. Գ. Շանիձե \(Ծննդյան 90-ամյակի առթիվ\)](#) [A. G. Shanidze ([on the Occasion of His 90th Birthday](#))], Երեւմյան, Ս. Ս. and Սուրբադյան, Պ. Ս., 3(1977), pp. 57-64, in 8 pdf pages.

[Հայաստանը և վերջին պարթև Արշակունիների պայքարը Հռոմի դեմ](#) [[Armenia and the Struggle of the Last Parthian Arsacids against Rome](#)], 4(1977), pp. 59-72, in 14 pdf pages.

Articles from the journal *Լրաբեր հասարակական գիտությունների Լրաբեր hasarakakan gitut'yunneri* [*Bulletin of Social Sciences*] (Erevan, Armenia)

["Աշխարաշույց" \(Արмянская география VII века\)—выдающийся памятник географии и картографии древнего мира](#) [[An Outstanding Monument of the Ancient World's Geography and Map-Making—the Ashxarhats'oyts' \(An Armenian Geography of the 7th Century\)](#)], 5(1968), pp. 43-60, in 19 pdf pages.

[Երեւունի-Երևանը միջազգային առևտրի մայրուղիների վրա](#) [[Erebuni-Erevan on the International Trade Highways](#)], 12(1969), pp. 16-25, in 11 pdf pages.

[Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке](#) [[The Unification of Northwestern Areas of Armenia to Byzantium in the 11th Century](#)], 3(1971), pp. 4-16, in 13 pdf pages.

[Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ \(252/3-261\)](#) [[Armenia's Political Situation in the Time of Artavazd V \(252/3-261\)](#)], 1(1975), pp. 13-22, in 10 pdf pages.

[Вопросы арменистики в трудах академика И. А. Джавахишвили \(К 100-летию со дня рождения\)](#) [[Questions for Armenology in the Works of Academician I. A. Dzhavakhishvili \(on the 100th Anniversary of His Birth\)](#)], Еремян, С. Т. and Мурадян, П. М., 4(1976), pp. 85-96, in 12 pdf pages.

Eremyan's writings from the serial:

Հայ ժողովրդի պատմություն Hay zhoghovrdi patmut'yun [History of the Armenian People], volume 1 (Erevan, 1971). Devoted to Remote and Classical Antiquity: Earliest times through the second century A. D.

[Հայաստանի բնաշխարհը](#) Hayastani bnashxarhe" [Armenia's Nature]. The natural history and environment of the Armenian Highlands, pp. 7-56, in 53 pdf pages. Topics include: geography, mountains, rivers, lakes, climate, flora, fauna, natural wealth, communication routes.

From **Բաժին Բ. Bazhin B. [Part 2.]**

Chapter 7. [Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը](#) Hayasa-Azzi ts'eghayin miut'yune" [The Hayasa-Azzi Tribal Union], pp 189-203, in 17 pdf pages.

Chapter 9. [Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում](#) Hayeri ts'eghayin miut'yune" Arme-Shupria erkrum [The Hay Tribal Union in the Country of Arme-Shupria], pp. 230-245, in 19 pdf pages.

From **Բաժին Գ. Bazhin G. [Part 3.]**

Chapter 17. [Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարդը և հայկական առաջին պետական կազմավորումները](#) Hay zhoghovrdi kazmavorman avarde" ev haykakan ar'ajin petakan kazmavorumnere" [Completion of the Formation of the Armenian People and the First Armenian State Formations], pp. 423-444, in 24 pdf pages.

From **Բաժին Զ. Bazhin Z. [Part 6.]**

Chapters 28-32. **Հայաստանը Հռոմեա-պարթևական հակամարտության ոլորտում** Hayastane" Hr'omea-part'evakan hakamartut'yan olortum [Armenia in the Limits of Roman-Parthian Warfare], pp. 703-843, in 149 pdf pages:

Chapter 28. [Մեծ Հայքի պայքարը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո](#) Mets Hayk'i payk'are" ankaxut'yan hamar Artashesyan dinastiayi ankumits' heto [Greater Armenia's Struggle for Independence after the Fall of the Artashesian/Artaxiad Dynasty], in 37 pdf pages.

Chapter 29. [Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքի միջին: Տրդատ Ա Արշակունու գահակալումը](#) Tasnanya paterazme" hr'omeats'ineri ev hay-part'evakan zorki mijin: Trdat A Arshakunu gahakalume" [The Ten Years' War between the Romans and the Armenian-Parthian Forces. The Enthronement of Trdat I Arshakuni/Arsacid], in 36 pdf pages.

Chapter 30. [Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ.թ. II դարում](#) *Hayastani k'aghak'akan vichake" m.t'. II darum* **Armenia's Political Situation in the Second Century of the Common Era**, in 36 pdf pages.

Chapter 31. [Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ.թ. I-II դարերում](#) *Hayastani tntesut'yan ev hasarakargi zargatsume" m.t'. I-II darerum* **The Development of Armenia's Economy and Social Order in the I-II Centuries of the Common Era**, in 32 pdf pages.

Chapter 32. [Մեծ Հայքի թագավորության պետական կառուցվածքը մ.տ. I-II դարերում](#) *Mets Hayk'i t'agavorut'yan petakan kar'uts'vatsk'e" m.t'. I-II darerum* **The State Structure of the Kingdom of Greater Armenia**, in 28 pdf pages.

Հայ ժողովրդի պատմություն *Hay zhoghovrdi patmut'yun* [History of the Armenian People], volume 2 (Erevan, 1984). Devoted to the third-ninth centuries.

From **Բաժին Ա. Bazhin A. [Part 1.]**

Chapters 1-6. [Հայաստանը ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման ժամանակաշրջանում III-IV դդ. Hayastane" feodalakan haraberut'yunneri dzevavorman zhamanakashrjanum III-IV dd.](#) [Armenia in the Period of the Formation of Feudal Relations, 3rd-4th Centuries], pp. 21-161, in 146 pdf pages.

From **Բաժին Բ. Bazhin B. [Part 2.]**

Chapters 7-9. [Հայ ժողովրդի պայքարը Սասանյան Իրանի և Բյուզանդական կայսրության տիրապետության դեմ V-VII դարերում](#) *Hay zhoghovrdi payk'are" Sasanyan Irani ev Byuzandakan kaysrut'yan tirapetut'yan dem V-VII darerum* **The Armenian People's Struggle against Domination by Sasanian Iran and the Byzantine Empire in the 5th-7th Centuries**, pp. 165-215, in 58 pdf pages.

From **Բաժին Դ. Bazhin D. [Part 4.]**

Chapter 18. [Հայոց գրի և դարձության սկզբնավորումը](#) *Hayots' gri ev dprut'yan skzbnavorume"* **The Beginnings of Armenian Writing and Literature**, pp. 423-438, in 20 pdf pages.

Chapter 22. [Բնագիտություն](#) *Bnagitut'yun* [Natural Sciences], pp. 531-558, in 34 pdf pages. Includes sections by Danielyan on astronomy; Tumanyan on the calendar; Eremyan on geography and map-making; R. H. Vardanyan on weights and measures; and S. A. Vardanyan on medicine.

Հայ ժողովրդի պատմություն Hay zhoghovrdi patmut'yun [History of the Armenian People], volume 3 (Erevan, 1976). Devoted to the ninth-fourteenth centuries.

From **Բաժին Ա. Հայաստանը Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում**
Bazhin A. Hayastane" Bagratunyats' zhamanakashrjanum [Part 1. Armenia in
the Period of the Bagratids].

Chapter 7. [Կարսը IX-XI դարերում Karse" IX-XI darerum](#) [Kars in
the 9th-11th Centuries], in 10 pdf pages.

[Հայաստանը ըստ "Աշխարհացոյց"-ի Hayastane" e"st Ashxarhats'oyts'-i](#) [Armenia according to the
Ashxarhats'oyts'], (p'ordz VII dari haykakan k'artezi verakazmut'yan zhamanakakits' k'artezagrakan himk'i vray
(an attempt to reconstruct a 7th-century Armenian map on a modern cartographic background) (Erevan, 1963),
in 155 pdf pages, with map.

Compiled by Robert Bedrosian, 2019

This material is presented solely for non-commercial educational/research purposes

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՄԵ-ՇՈՒՊՐԻԱ ԵՐԿՐՈՒՄ

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Բունասիրական և պատմա-հնադիտական ժամանակակից հետախուզումները ցույց են տալիս այն սերտ կապը, որ ունեցել են կազմավորվող հայոց լեզվի հիմքում ընկած լեզուն կրող ցեղերը հեթանոս աշխարհի հետ:

Ներկայումս պարզվում է, որ հայերի հնդեվրոպական նախնիները՝ հոմերոսյան էպոսի արիմները, ն. մ. թ. երկրորդ հազարամյակի կեսերին «ծովային ժողովուրդների» հետ միասին հայտնվեցին Հալիս գետի հովտում: Այստեղ նրանք տարածվեցին պատմական Փոքր Հայքում, «հիերոգլիֆիկ խեթական» արձանագրությունների¹ տարածման արեալի սահմաններում: Ժամանակագրական տեսակետից, նշված տերիտորիայում հնդեվրոպական արիմների տարածումը տեղի է ունեցել ն. մ. թ. XIV—XIII դարերում՝ այն ժամանակ, երբ խեթական պետությունը, որի կազմի մեջ էր մտնում արիմների բնակության տերիտորիան՝ հայաստանի երկիրը, ապրում էր իր ծաղկման շրջանը:

Այսպես կոչված գուրիական դադթի շրջանում, այսինքն մոտավորապես XII դարի սկզբին ն. մ. թ., տեղի ունեցավ փոյուղիացիների դադթը Փոքր Ասիա. նրանց հարվածների տակ ընկավ հեթանոսական տերությունը: Շուտով փոյուղիացիները մյուս ցեղերի հետ միասին ներխուժեցին Ասորեստանի պետության սահմանները:

Խեթական պետության կործանումից հետո, մոտավորապես 1200—1180 թվականներից, դադարեցին խոսել Բողալ-Բյույի խեթական արխիվները, դրա հետ միասին դադարեց հիշատակվել և հայաստանի երկիրը: Նրա փոխարեն հիշատակվում է հաթե երկիրը, որ նշանակում է «խեթերի երկիր»²:

Հայերի՝ այդ տերիտորիայում ապրող հնդեվրոպական նախնիները խառնվել են նեսիտական խեթերի, «հիերոգլիֆիկ խեթերի», խուրրիական ցեղերի, մասամբ նաև նախախեթական, արխադա-ադիգեական և քարթվելական ցեղերի հետ: Արիմներ-արմենների այս նոր էթնիկական գոյացումը խոսում էր հայերեն, որն այդ շրջանում զգալիորեն մոտ էր մնացյալ հնդեվրոպական լեզուներին, մասնավորապես փոյուղիերենին և էգեյա-փոքրասիական լեզուներին:

Վերջին հետազոտությունների համաձայն, հայաստան-հաթե երկրի տերիտորիայում ապրող հայկական ցեղերը Ուրարտու երկրում պետք է որ անվանվեին «խեթեր», մինչդեռ ասորեստանցիները նրանց անվանում էին «ուրումեացիներ», իսկ ավելի հաճախ (հայերին ցեղակից մյուս թրակա-փոյուղիական

¹ Տե՛ս Ի. Մ. Գյակոևի, *Խեթերը, փոյուղիացիները և հայերը*, Հայկական ՍՍՏ ԳԱ Տեղեկագիր (հաս. գիտ.), 1956, № 11:

² Փոյուղիան է ունեցել նաև ուրիշ «հաթե երկիր», որը տեղագրվում է Հյուսիսային Սիրիայում:

ցեղերի հետ միասին)՝ «մուշկեր»¹: Ն.մ.թ. XII դարի ասորեստանյան արձանագրությունները մեծ տազնապուլ են խոսում ն. մ. թ. 1170—1165 թթ. «մուշկերի» ներխուժման մասին՝ Ասորեստանի պետության հյուսիս-արևմտյան շրջանները: Սրանք հենց այն «մուշկերն» են, այլ արձանագրությունների «ուրումեացիները», որոնք ներխուժեցին Հայկական Լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի սահմանները և աստիճանաբար դարձան նստակյաց հողագործներ ու Ասորեստանյան պետության հարկատուները: Այստեղ կազմավորված թագավորությունը, որի կենտրոնը հարբերդի դաշտում էր, ասորեստանցիները կոչում էին «Մուշկերի թագավորություն»²:

Ասսուրա-բաբելական աղբյուրներից երևում է, որ Հայկական Լեռնաշխարհի սահմանները ներխուժած ցեղերը զբաղեցրել էին հարբերդի դաշտում և Արևմտյան Տիգրիսի ափունքների մոտ (հին հայկական Անգեղ-տուն դավառը) գտնվող Ալզի և Պուրուլումդի շրջանները³: Աղբյուրները մեզ հնարավորություն են տալիս պարզելու, որ փոյուզդեացիների-մուշկերի հետ միասին այս տերիտորիայի սահմաններն են ներխուժել հայասա երկրում և նրանից հյուսիս ապրող կասկեացիները (արեշլացիներ) և ուրումեացիները: Ըստ երևույթին «մուշկեր-ուրումեացիներն» այդ ցեղերի հետ կազմել են ցեղային միություն, որը գլխավորել են հինգ «թագավորներ»: Ինչպես կոտեսենք ստորև, ցեղային այս միությունը՝ «Մուշկերի թագավորությունը», որը կազմավորվել էր Իշուվա և Ալզի-Պուրուլումդի շրջաններում, Ասորեստանի դեմ հանել էր 20 000 զորք: Ասորեստանյան նվաճողների դեմ ընդհանուր պայքարում Մուշկերի թագավորության հետ միավորվել էին նաև Արևմտյան Տիգրիսի սփյուռքի տեղական խորրիական ցեղերը՝ Եուպրիա, Կազմուխի (Կասմուխի), «Եսբի» «Խաբի» և այլ երկրները:

Ասորեստանյան պետության «բարբարոսական ծայրամասում», այսպեսով, կազմավորվեց բավական ուժեղ ցեղային միություն, որի հետ ասորեստանյան թագավորները պետք է լուրջ հաշվի նստեին:

Իր տարեգրություններում Թիգլաթպալասար I-ը (1115—1077) հիշատակում է, որ իր գահակալումից կես դար առաջ, այսինքն մոտավորապես 1170—1165 թթ. Ն.մ.թ., մուշկերը գրավել էին Ալզի և Պուրուլումդի երկրները: Մուշկերը, «որոնք, — ինչպես վկայում է արձանագրությունը, — ահա արդեն 50 տարի է, ինչ գրավել են նախկինում Աշշուր աստծու տուրքը և հարկը վճարող Ալզի և Պուրուլումդի երկրները», ռազմատենչ ցեղեր էին, «որոնց կտրծքը ոչ մի թագավոր չէր կարող ընկճել և որոնք ապավինում էին իրենց ուժին»⁴:

Փոքր Ասիայից ներխուժած ցեղերը Թիգլաթպալասարի նույն ասորեգրություններում անվանվում են կասկեացիներ և ուրումեացիներ: Այս ցեղերը «Խաբի» երկրի անհնազանդ մարդկանց՝ համբավ ունեին, որոնք «իրենց ուժով գրավել են Շուքարաու երկրի, Աշշուրին հպատակ բնակավայրերը»⁵: Ներխուժած կասկեացիները և ուրումեացիները գրավել էին նույն Ալզի և

¹ Այս էթնիկական տերմինից է ծագում հայերի «սոմեխ» ժողովրդի անվանումը:

² Այս Մուշկերի թագավորությունը չպետք է շփոթել ն. մ. թ. V III դ. հայաստանի մուշկերի թագավորության՝ Փոյուզդեական թագավորության հետ:

³ Մուշկերի թագավորության կենտրոնը՝ Մուշկու երկիրը, հավանաբար գտնվել է հարբերդի դաշտում, և հետագայում ուրարտացիների մոտ կոչվել է Մուշանի (ներկայիս Մուշար-գաղի շրջանը):

⁴ И. М. Дьяконов, Ассииро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВНИУ), № 10, I, 62 («Вестник древней истории» [այսուհետև՝ ВДИ], 1951, № 2, էջ 270):

⁵ АВНИУ, № 10, II, 89 (ВДИ, 1951, № 2, էջ 270):

Պուրոպուլդի շրջանները, որոնք վերը բերված կոնտեքստում ներկայանում էին որպես մուշկերի կողմից գրավված հողեր: Ի՞նչ մի այլ արձանագրության մեջ Թիգլաթպալասար I-ը հաղորդում է. «Ուրումեացիներին և արեշլացիներին, իսթի երկրի անհնազանդ մարդկանց, ես նվաճեցի, միացրեցի իմ երկրի մարդկանց»¹: Վերջապես նույն թագավորի տարեգրություններից մի հատվածում կարդում ենք «4000 ուրումեացիների և արեշլացիների, իսթի երկրի մարդկանց»—[ես նրանց վերցրեցի և] միացրեցի իմ [երկրի մարդկանց]²: Ինչպես տեսնում ենք, այս կոնտեքստներում կասկեացիների փոխարեն հիշատակված են արեշլացիները. վերը ասվածից երևում է, որ դրանք այն նույն կասկեացիներն են, որոնք ապրում էին իսթյասայից հյուսիս, ուր այդ ժամանակ տեղադրվում են հայերի հնդկավրոպական նախնիները՝ արիմները, resp. ուրումեացիները:

Ասորեստանյան աղբյուրներից բերված տվյալներից երևում է, որ ն.մ.թ. 1170—1165 թթ., ուրումեացիները կասկեացիների (var. արեշլացիների) հետ միասին գրավում են Ալզի և Պուրոպուլդի³ շրջանները, որոնք մտնում էին Ասորեստանի իշխանության տակ գտնվող Շուրարտու երկրի կազմի մեջ: Դեռևս հին բաբելական դարաշրջանում, Շուրարտու անվան տակ հասկացվում էր ողջ Հյուսիսային Միջագետքը ընդհուպ մինչև Հայկական Տավրոսի ճյուղավորությունները:

Ավելի ուշ շրջանում այդ անվամբ, Շուպրիա (Շուրբիա) ձևափոխությամբ, կոչվել է Հայկական Տավրոսի հարավային ճյուղավորություններում գտնվող բարձր լեռնային շրջանը, ներկայիս Սասունը, ուր շատ երկար պահպանվել է սկզբնական խուրրիական բնակչությունը:

Ասորեստանյան տարեգրություններից երևում է, որ «մուշկերը», Թիգլաթպալասար I-ի գահակալության սկզբում Շուրարտու երկրի իրենց գրաված Ալզի և Պուրոպուլդի շրջաններից իջել են Տիգրիսի հովիտը և հարձակվել ասորեստանյան Կազմուխի նահանգի վրա (ներկայիս Միգրիդի շրջանը): «Իմ գահակալության սկզբում,— կարդում ենք այդ թագավորի տարեգրություններում,— 20000 մարդ մուշկեր և նրանց 5 թագավորները, որոնք ահա արդեն 50 տարի է, ինչ գրավել են Ալզի և Պուրոպուլդի երկրները... իջան լեռներից և զրավեցին Կատմուխի երկիրը»⁴: Թիգլաթպալասար I-ը նրանց պարտության է մատնում և «6000 մարդու, նրանց զորքի մնացորդը..., դարձրի իմ հպատակները»⁵: Այս ցեղերի հպատակեցման մասին խոսվում է նույն թագավորի նաև մյուս արձանագրություններում: Ասվածից երևում է, որ Թիգլաթպալասար I-ի գահակալության առաջին տարիներին ուրումեացիները ենթարկված էին Ասորեստանին, այնուհետև տեղի է ունենում նրանց աստիճանական տարարնակեցումը Արևմտյան Տիգրիսի հովիտում:

Խարբերդի դաշտի և Արևմտյան Տիգրիսի հովտի բարենպաստ բնապատմական պայմաններում «մուշկեր»-ուրումեացիները քոչվոր անասնապահներ

¹ АВВВУ, № 11 (ВДИ, 1951, № 2, էջ 278):

² АВВВУ, № 13 (ВДИ, 1951, № 2, էջ 279):

³ Այս շրջանները գտնվում էին Արդանասու գետի հովտում, այսինքն Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում, որտեղ Գ. Ա. Ղափանցյանը տեղադրում է Արմե երկիրը: Տե՛ս նրա «Хайаса— колыхель армян», էջ 191, 198 և հոտ:

⁴ АВВВУ, № 10, I, 62 (ВДИ, 1951, № 2, էջ 270):

⁵ Նույն տեղում:

րից աստիճանաբար վերածվում են կիսանստակյաց և նստակյաց բնակչության: Աշշուրնասիրպալ II-ի (884—859) տարեգրություններում այս մասերում ապրող «մուշկերը» ներկայանում են որպես խաղողագործությամբ, գինեգործությամբ, անասնապահությամբ և մետաղամշակությամբ զբաղվող նստակյաց հողագործներ: Իր տարեգրություններում ասորեստանյան այս թագավորը հաղորդում է. «Անցա Տիգրիսը և մատեցա Կատմուխի երկրին, ընդունեցի Կատմուխի երկրի և Մուշկի երկրի տուրքը՝ բրոնզե սափորներ, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ և գինի»¹:

Նոր վայրում հաստատված «մուշկեր»-ուրումեացիները ժամանակի ընթացքում իրենց ձուլեցին բնիկ խուրրիական բնակչությանը, որը դեռ երկար ժամանակ պահպանվել էր ներկայիս Սասունի կիրճերում, իսկ վերջինս փաստորեն հետագայում էլ պահպանեց Շուպրիա անունը: Թեև ուրումեացիների դրաված տերիտորիան շարունակում էր նախկինի նման կոչվել Շուպրիա, բայց պետք է ենթադրել, որ (վերջինիս հետ մեկտեղ) հանդես էր եկել նաև նոր անուն՝ «Ուրումու»:

Այն վավերացված է «Նեբֆին Ուրումու»² անվան մեջ, որով ասորեստանցիները պետք է որ կոչեին նույն Շուպրիան նեղ իմաստով, այն է՝ ներկայիս Սասունի տերիտորիան: Ամենայն հավանականությամբ, այս նույն շրջանն է, որ ասորեստանյան թագավոր Աշշուրնասիրպալ II-ի արձանագրության մեջ անվանվում է «Նեբֆին Նիրբու», որ բառացի նշանակում է «լեռնանցքների ներքին երկիր»³:

Ուրումեացիների ցեղի մասին ասորեստանյան տեղեկությունները վերաբերում են այն շրջանին, երբ Ուրարտու պետությունը դեռ գոյություն չուներ: Մենուայի (810—785) ժամանակից սկիզբ են առնում Ուրարտուի նվաճողական արշավանքները դեպի Մշո դաշտը և նրանից արևմուտք, Հայկական Տավրոսից այն կողմ գտնվող ու Ասորեստանին ենթակա Շուպրիան, որն ուրարտացիք այդ երկրի նոր բնակիչների՝ ուրումեացիների անունով սկսում են կոչել Ուրմեռիսի կամ Ուրմե: Ասվածից պարզ է դառնում, թե ինչու ուրարտական արձանագրություններում բացակայում է Շուպրիա երկիրը: Ուսումնասիրողները նկատել են, որ այն ուրարտացիներին հայտնի է Ուրմեռիսի (*Ուրմեռնի), resp. Ուրմե կամ Արմե (*Արմե[նի]) անվան տակ⁴:

Ասորեստանցիները, հետագայում նաև ուրարտացիները, սովորաբար նվաճում էին Շուպրիայի հարթավայրային մասը, իսկ «Նեբֆին Նիրբուն» կամ «Նեբֆին Ուրումուն» (ներկայիս Սասունի լեռներում) իր անմատչելիության հետևանքով համարյա միշտ մնացել է անկախ: Ասորեստանցիները մոտենում էին նրան և՛ արևմուտքից, և՛ արևելքից, բայց առանց շոշափելի հաջողության: Մի արձանագրության մեջ Աշշուրնասիրպալ II-ը (884—859)

¹ АВИИУ, № 23, I, 69 (ВДИ, 1951, № 2, էջ 286):

² АВИИУ, № 23, II, 2 (ВДИ, 1951, № 2, էջ 287):

³ АВИИУ, № 24, ծան. 4 (ВДИ, 1951, № 2, էջ 290): Հիշատակվում են մի քանի «Նիրբու», այսինքն լեռնանցքներ, որոնք Հայկական Տավրոսի լեռների վրայով տանում էին դեպի Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջանները:

⁴ Н. М. Дьяконов, Заметки по урартской эпиграфике, «Эпиграфика Востока» (այսուհետև՝ ЭВ), IV, 1951, էջ 107—108: Г. А. Меликишвили, Наири—Урарту, էջ 51—52, 248:

հաղորդում է, որ ինքը գրավել է «Սուբնաթ գետի ակունքներից մինչև Ուրարտու երկիրն ընկած հողերը, Կիրրուրի լեռնանցքից մինչև Գիլգանու երկիրը»¹։ Մի այլ արձանագրության մեջ ասում է ավելի պարզ, որ ինքը նվաճել է «Սուբնաթ գետի ակունքից մինչև Ներֆին Նիրբու, Կիրրուրի լեռնանցքից մինչև Գիլգանու երկիրը»²։ Վերջապես, երրորդ արձանագրության մեջ կարդում ենք, որ նա արշավանքներ է կատարել «Կիրրուրի լեռնանցքից մինչև Գիլգանու, Սուբնաթ գետի ակունքից մինչև Շուբրե երկիրը»³։ Ինչպես տեսնում ենք, երրորդ կոնտեքստում «Ներֆին Նիրբուի» փոխարեն գրված է «Շուբրե երկիրը», որը վկայում է նրանց նույնության մասին։ Բայց արձանագրությունը կարող էր հաղորդել և այն մասին, որ նրանք հասել են մինչև Ուրարտու, քանի որ Սուբնաթ գետի (ներկայիս Զերենե-սու) ակունքները գտնվում են Հայկական Տավրոսի հարավային ճյուղավորություններում, իսկ նրա հյուսիսային ճյուղավորություններում գտնվում էր Ուրարտու պետությունը։

Միևնույն ժամանակ, այդ գետի ակունքների շրջանից դեպի արևելք գտնվում էր բարձր լեռնային Շուպրիան։ Դարձվածքի երկրորդ մասը ևս բերված կոնտեքստներում հասկանալի է դառնում։ Ասորեստանցիները ջանում էին Շուպրիայի լեռնային մասն առնել աքցանի մեջ, այդ պատճառով փորձեր էին անում մոտենալ նրան ոչ միայն արևմուտքից, այլև արևելքից։

Կիրրուրի լեռնանցքը գտնվում էր Ասորեստանյան տերության հյուսիսային սահմանի վրա, Արևելյան Խաբուր գետի ակունքներից դեպի արևելք, որտեղից սկսվում էին խուրրիներով և ուրարտացիներով բնակեցված բարձր լեռնային շրջանները։ «Գիլգանու երկիրը» գտնվում էր Բիթլիս-սու գետի վերին հոսանքներում, որի ակունքների մոտ գտնվում էին «Ձորայ պահակը» (Բիթլիսի լեռնանցքը) և Ուրարտու պետությունը, իսկ Գիլգանուից արևմուտք գտնվում էր Շուպրիայի լեռնային մասը։

Ասորեստանցիները հաջողություն են ունենում Շուպրիայի միայն հարավային և արևմտյան մատույցներում և կարողանում են տիրանալ նրա երկու շրջաններին Կուլլիմերի և Ուպպումու քաղաքներով, որոնք հետագայում դառնում են նորաստեղծ փոխարքայությունների կենտրոնները։

Kullimeri քաղաքը հայտնի էր հայերին և իրանցիներին նաև միջին դարերում՝ Կուտեմուան կամ Քղմար («Կուտեմուան, որ է Քղմար»)՝ անունով (բյուզանդական աղբյուրների Χουμαρων)⁴, որ գտնվում էր Քաղիրթ գետի ձախ ափին (ասորեստանյան արձանագրություններում անվանվում է Կալլա[մ]ա⁵, ներկայիս Բաթման-սու)։ Հնարավոր է, որ Կուտեմուան ձևը ծագում է Ku[t]ta անունից⁷։

Երկրորդ վայրը՝ Ուպպումու (կամ Պումու) քաղաքը համապատասխանում է ներկայիս Ֆումին, Բաթման-սուի վտակներից մեկի վրա, ըստ բյուզանդական աղբյուրների Λουμω⁸։

¹ АВИИУ, № 24 (ВДИ, 1951, № 2, էջ 290)։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, № 25, էջ 291։

⁴ Աշխարհացոյց Մովսեսի Սորենացւոյ, Վենետիկ, 1881, էջ 37։

⁵ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 9։

⁶ АВИИУ, ВДИ, 1951, № 2, էջ 313, ծան. 12։

⁷ Նույն տեղում։

⁸ Н. Адонц, նույն տեղում։

Կուլլիմերիից արևելք, Տիգրիսի վտակ Խարվան-սուի հովտում գտնվում էր «Ուլլուբա երկիրը»:

Այս երկու վայրերի տեղագրումն է, որ հիմք է տալիս նույնացնելու ասորեստանյան աղբյուրների Շուպրիա երկիրը Urme(ie), Urmeuhî կամ Arme երկրի հետ:

Մենուայի արձանագրության մեջ (Մուշից) հաղորդվում է. «Ելա (արշավանքի) ... Կուլմերի (քաղաքը) ... Ատաունե քաղաքը: Ես ելա (արշավանքի) Ուրմե երկրի դեմ, ես նվաճեցի Ուրմե երկիրը, ես կանգնեցրի այս արձանագրությունը»¹:

Մուշ քաղաքից ոչ հեռու Դրմերտ գյուղում գտնվել են երեք բեկոր, որոնցից առաջինում կարդում ենք. «... Ալաու[...] երկիրը... Ուրմեուխի երկրի դեմ... Ալաու[...] երկիրը ես ետ մղեցի նրանց... ես սպանեցի... Ուրշա[...] նի քաղաքը... ես նվաճեցի երկիրը... Ուրմեուխի երկրի դեմ... ես խլեցի...»: Երկրորդ բեկորում կարդացվում է. «... 400 քաղաք ես ոչնչացրի ... Ես այրեցի... բերդեր... Կուլմերի քաղաքը... ես բերդ կառուցեցի... ես ստրկացրի... ես իր տեղը ցույց տվեցի... երկիրը... Ես խնայեցի...»²:

Այս հատվածային տեքստերից երևում է, որ դեռևս Մենուան (810—785) արշավանք է կատարել դեպի Շուպրիա, որը նա անվանում է Ուրմեուխի կամ Ուրմե: Նա նվաճում է այս երկիրը Qulmerî (այսինքն Կուլլիմերի) քաղաքի հետ միասին: Բայց, ինչպես երևում է, ուրարտացիները չեն կարողանում այն ամուր պահել իրենց ձեռքում և որպես իշխողներ թողնում են տեղական «թագավորներին»՝ ցեղային առաջնորդներին³: Միայն Արգիշտի I-ը կարողացավ նվաճել այն և միացնել Ուրարտական պետությանը: Այս թագավորի տարեգրության մեջ, գահակալության 14-րդ տարուն (այսինքն ն.մ.թ. 773 թ.) վերաբերող կետում կարդում ենք. «Ես ելա (արշավանքի) Ուրմե երկրի վրա, ես նվաճեցի Ուրմե երկիրը, ես ավերեցի երկիրը: Ես հասա (?) մինչև... երկիրը, քաղաքները այրեցի, տղամարդկանց (և) կանանց ես տարա Բիաինիյի երկիրը. ընդամենը 24 (?) հազար 813 մարդ մեկ տարում, ոմանց ես սպանեցի, մյուսներին տարա կենդանի (տարա նույնպես) 25 ձի... 744 հազար գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 48825 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն»⁴: Բայց, ինչպես երևում է, այս երկիրն անընդհատ ապստամբում էր: Սարգուրի II-ի (764—735) արձանագրության (Վանի Սուրբ Պողոս եկեղեցուց) տեքստից իմանում ենք, որ ն. մ. թ. 753 կամ 752 թթ. «Խալդի աստվածը (արշավանքի) Էլալ իր զեն-

¹ Г. А. Меликишвили, Урартские клинописные надписи (այսուհետև՝ УКН), № 40 (ВДИ, 1953, № 2, էջ 266):

² Г. А. Меликишвили, Наври—Урарту, էջ 275: Ուրմե և Ուրմեուխի երկիրը Ն. Գ. Ադոնցը տեղագրում է այն վայրում, որտեղ գտնվել են այդ երկրի մասին տեղեկություններ հաղորդող արձանագրությունները, այն է՝ Մուշ քաղաքի և Դրմերտ գյուղի շրջանում (Nicolas Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 199): Այս կարծիքի հետ, սակայն, չեն համընկնում մեր քննած տվյալներն այդ երկրի տեղագրման մասին: Ըստ Դյակոնովի իրավադի դիտողության, «նման արձանագրությունները հաճախ կանգնեցվել են հարևան, ավելի մոտև նվաճված տերիտորիաներում, որտեղ, մասնավորապես, արձանագրություններն էլ ավելի անվտանգ էին» (И. М. Дьяконов, Рецензия на исследование Г. А. Меликишвили, Урарту, ВДИ, 1956, № 2, էջ 60):

³ УКН, № 127, VI (ВДИ, 1953, № 3, էջ 251):

⁴ Նույն տեղում:

քով(?)... Հաղթեց Արմե երկիրը, հաղթեց նիխիրիանի քաղաքը, երկրի թագավորական քաղաքը, հպատակեցրեց նրանց Սարգուրիին, Արգիշտիի որդուն»¹:

Սարգուրի II-ի տարեգրություններում, այդ թագավորի ն. մ. թ. 751 կամ 750 թթ. արշավանքների մասին կարգում ենք. «նույն թվին երրորդ անգամ (?) ես ելա (արշավանքի) Արմե երկրի վրա. 11 բերդ ես նվաճեցի (և) ավերեցի, տղամարդկանց (և) կանանց այնտեղից ես քշեցի: 1100 պատանի եւ տարա (ինչպես նաև) 6500 կին, 2000 զինվոր, 2538 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 8000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն»²:

Մեր ուրարտագետներ Գ. Ա. Ղափանցյանն³ ու Բ. Բ. Պիոտրովսկին⁴ են, որ առաջին անգամ ուշադրություն են դարձրել Արմե երկրի անվան և armen էթնիկական տերմինի միջև եղած կապի վրա: Նրանք եկել են այն եզրակացություն, որ armenii (հուն. ἀρμένιοι, հին պարսկ. arminiya) անունը հանդիսանում է երկրորդական գոյացում մ ուրարտական վերջածանցով (*armini—«արմեացի»), որ ծագել է խուրրի-ուրարտական լեզվահիմքի վրա, հայերի նախնիների Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանը գաղթելուց հետո: Սրա հետ համաձայնվում են նաև ախաղ. Հ. Հ. Մանանդյանը⁵ և Ի. Մ. Դյակոնովը⁶:

Արմե երկրի հետ է կապվում ուրարտական Սարգուրի II (764—735) թագավորի արձանագրության (Վանի Սուրբ Պողոս եկեղեցուց) մեջ հիշատակված նիխիրիանի քաղաքի տեղագրությունը: Այս արձանագրության մեջ Սարգուրի II-ը, Սևանի ավազանի լճամերձ «երկրները» նվաճելու մասին հիշատակությունից հետո հաղորդում է, որ «նա հաղթել է Աշշուրնիրարիին, Ագագնիրարիի որդուն, Ասորեստանի թագավորին: Հաղթել է Արմե երկիրը, հաղթել է նիխիրիանի քաղաքը, երկրի արքունական քաղաքը, հպատակեցրել նրանց Սարգուրիին, Արգիշտիի որդուն»⁷: Ինչպես Գ. Ա. Ղափանցյանը, այնպես էլ Բ. Բ. Պիոտրովսկին գտնում են, որ այս կոնտեքստում «երկրի արքունական քաղաք» նիխիրիանին՝ Արմե երկրի մայրաքաղաքն է, ըստ որում, առաջինը տեղագրում էր այն Արդանա-սուրի վրա, հին հայկական Անգեղ բնակավայրի տեղում⁸, իսկ երկրորդը՝ հայկական Նփրկերտ-Միաֆարկին (հին Տիգրանակերտ) քաղաքի տեղում⁹:

Ինչպես կտեսնենք սուորեն, նրանք երկուսն էլ իրավացի չեն: Սխալվում է նաև Հ. Հ. Մանանդյանը, երբ Արմեն համարում է արամեացիների երկիր, բայց նա իրավացի է, երբ նիխիրիանի քաղաքը փնտրում է Արևմտյան Տիգրիսից հարավ, Քաշշիարի լեռներում¹⁰:

¹ УКН, № 156, Д I + Д II (ВДИ, 1953, № 4, էջ 197):

² УК I, № 155, А (ВДИ, 1953, № 4, էջ 180):

³ Гр. Капанцян, Хайаса — колыбель армян, Ереван, 1947, էջ 191, 198 և հու.:

⁴ Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 9, 20, 27:

⁵ Я. А. Манандян, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, էջ 152, 153:

⁶ И. М. Дьяконов, Заметки по урартской эпиграфике, I, ЭВ, 1951, էջ 108, նույնի՝ «Երեքերը, փոյուղիացիները և հայերը», հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, (հաս. գիտ.), 1956, № 11, էջ 39:

⁷ УКН, № 156, ВДИ, 1953, № 4, էջ 197:

⁸ Гр. Капанцян, Хайаса — колыбель армян, էջ 199:

⁹ Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, էջ 9, 20, 27:

¹⁰ Я. А. Манандян, նշվ. աշխ., էջ 138, 141:

Նիխիրիանի քաղաքի տեղադրության հարցում ակադ. Հ. Հ. Մանանդյանը ճիշտ կարծիքի է։ Մի շարք տվյալներ ցույց են տալիս, որ «Սարգուրի II-ի արձանագրության Նիխիրիան, որ նույնն է, ինչ խեթական և ասորեստանյան արձանագրությունների Նիխրիան, իսկապես գտնվել է Քաշշիարի լեռնային շրջանում»¹։ Դա հաստատվում է Աշշուրում եղած ասորեստանյան փոխարքա-էպոնիմների քարակոթողների վրայի արձանագրություններից մեկի վկայությամբ։ Աշշուրյան 66-րդ քարակոթողում կարդում ենք. «Աշշուրշեզիբանիի, տուրտանի, Նինվե քաղաքի շրջանի փոխարքայի, Կուտմուխի շրջանի փոխարքայի, Նիխրիա շրջանի փոխարքայի, Ագադկիշտիետիի [?] [որդու] քարակոթողը»²։

Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Նիխրիա շրջանը գտնվել է Նինվե և Կուտմուխի շրջանների մոտ, որոնց տեղադրությունը մեզ լավ հայտնի է։ Նինվեի շրջանը համապատասխանում է ներկայիս Մոսուլի տերիտորիային, իսկ Կուտմուխին գտնվել է ավելի արևմուտք, Տուր-Աբդին-Քաշշիարի լեռներում, Զեզիրե և Միդիադ քաղաքների շրջանում։

Նիխիրիա շրջանի տեղադրությունը որոշելու համար անհրաժեշտ է դիտենալ, որ ասորեստանյան թագավոր Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի արձանագրություններում այն անվանվում է Նիխանի և հիշատակվում է «շուբարիացիների ընդարձակ երկրի» թվում։ Իր արձանագրություններում Թուկուլթի-Նինուրտա I-ը ունի հետևյալ տրաֆարետ դարձվածքը. «Այն ժամանակ Բաբխին, Կագմուխի, Փուշշի, Մումմի, Ալզի, Մադանի, Նիխանի, Ալայա, Տեդիմդի, Պուրուլումդի երկրները՝ շուբարիացիների ողջ ընդարձակ երկիրը, ես այրեցի կրակի մեջ»³։ Այս կոնտեքստից երևում է, որ Նիխիւիանի||Նիխիւրիա||Նիխիւրիա երկիրը կոչվել է նաև Նիխանի։ Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է, ապա կարելի է ընդունել, որ Նիխանի երկիրը պետք է վնասեր Կագմուխի շրջանից արևելք, Տիգրիսի գալարի մոտ, նրա աջ ափին, այնտեղ, ուր Կովկասյան ռազմական շտաբի նախառևոյցիոն տասը վերստանոց քարտեզի վրա նշանակված է Нихан-даг լեռնագագաթը։

Ասվածից պարզ է դառնում, թե ինչու Սարգուրի II-ի արձանագրության մեջ Նիխիրիանին ներկայանում է որպես «երկրի արքունական քաղաք»։ Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Ի. Մ. Դյակոնովը, սրանից չի կարելի ելրականացնել, թե այս քաղաքը Արմե երկրի մայրաքաղաքն է եղել, ինչպես կարծում են Գ. Ա. Ղափանցյանը և Բ. Բ. Պիոտրովսկին։ «Երկրի արքունական (կամ թագավորական) քաղաք» դարձվածքը ցույց է տալիս միայն այն, որ Նիխիրիանի քաղաքում նստելիս է եղել փոխարքան՝ շրջանի կառավարիչը։ Այսպիսով, Նիխիրիանի քաղաքը ասորեստանյան Նիխրիա կամ Նիխանի նահանգի կենտրոնն է եղել, և այդ նահանգը մի ժամանակ միացված է եղել Նինվե և Կագմուխի նահանգներին։

Ներկայիս Նիխան-դադի շրջանի այդ նույն տերիտորիան մի ժամանակ մտել է նաև Ուրուտարի երկրի կազմի մեջ։

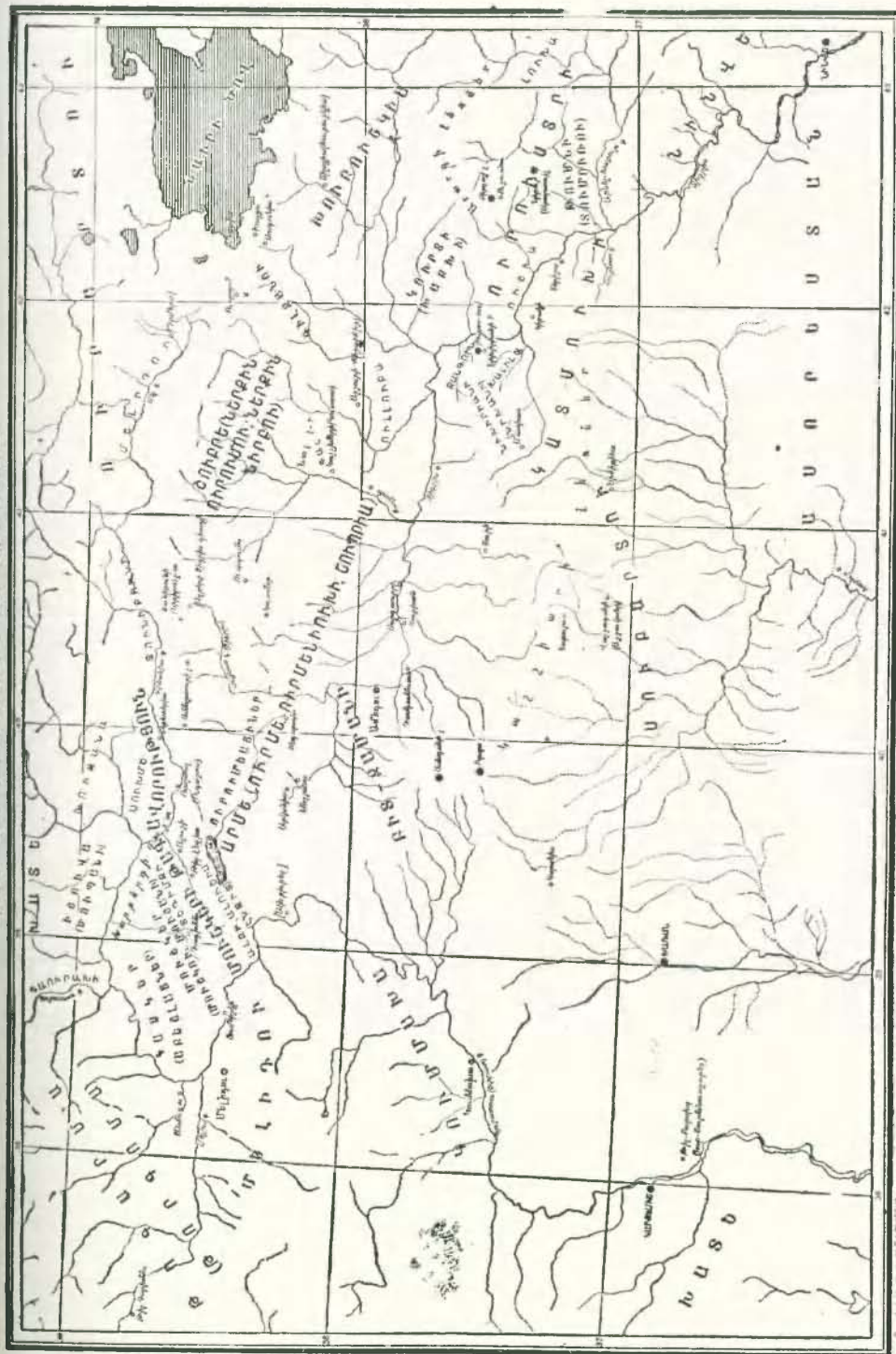
Նիխիրիանի քաղաքի տեղադրումը Տիգրիսից հարավ ցույց է տալիս, որ ասորեստանյան և ուրարտական աղբյուրներում հիշատակվող Արմե||Ուրումե||Ուրմենի||Նիխի երկիրը չի կարող կապ ունենալ այդ քաղաքի շրջանի հետ։ Դրանք

¹ Я. А. Манандян, *уշվ. աշխ.*, էջ 140։

² АВНИУ, 40, ВДИ, 1951, № 2, էջ 310։

³ АВНИУ, 3, 4, 6, 7, ВДИ, 1951, № 2, էջ 267, 268, 269։

ԱՐԲՆ-ՇՈՒՐԱՅԻՆ ԴԱՐՈՒՄԻ ԿԱՐԿԱՆԱԿԱՆԱԿՈՒՄ

ՄԱՍՏԱՎԱԾՈՒՄ 1:100,000

Հրատարակող՝ Կ. Ե. Կոնյալյան

միանգամայն տարրեր տերիտորիաներ են: Այդ պատճառով մեզ թվում է, որ Սարգսուրի II-ի արձանագրության վերոհիշյալ տեքստը պետք է այլ կերպ հասկանալ: Արձանագրության համաձայն ուրարտական թագավոր Սարգսուրի II-ն (764—735) հաղթել է ասորեստանյան Աշշուրնիրարի V (VI) թագավորին (753—746), հետո նվաճել է Արմե երկիրը, այնուհետև նիսիրիանին, որը եղել է երկրի թագավորական, կամ ավելի ճիշտ՝ արքունական, քաղաքը: Տրվյալ կոնտեքստում նիսիրիանին հիշատակվում է Արմե երկրի կողքին, որպես այլ տերիտորիալ, ինչպես տեսանք, առանձին նահանգի կենտրոն:

Ասորեստանյան արձանագրություններում մինչև ն. մ. թ. 911 թ. հիշատակվող Նիսիրա քաղաքը և շրջանը ուրարտական աղբյուրների Նիսիրա-նին է¹:

Ի մի բերելով քննարկած տեղեկությունները, հանդում ենք հետևյալ եզրակացություններին: Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ ն. մ. թ. XII հարյուրամյակի կեսերին, մուշկեք ընդհանուր անունը կրող ցեղերի թվում, Ասորեստանյան պետության սահմաններն է ներխուժել ուրումնացիների ցեղը, որը հաստատվել է Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Այնուհետև ուրումնացիներն աստիճանաբար զրավում են Շուպրիա շրջանի ողջ տերիտորիան, այսինքն, Արևմտյան Տիգրիսի ձախափնյա հողերը, ներկայիս Դիարբեքիրի և Բաթման-սու գետի միջև: Ուրումնացիները նույն արիմները կամ արմեններն են, այդ պատճառով էլ ասորեստանյան արձանագրություններում այս տերիտորիան ցույց տալու համար Շուպրիա resp. Շուբրե տերմինի հետ միաժամանակ երբեմն օգտագործվում են Ուրումու², Արիմ և նույնիսկ Արամ³ անվանումները:

Սկսած IX դարից, Ուրարտուն ընդարձակվելով հասավ նաև Շուպրիա երկրին, բայց մինչ այդ երկիրն արդեն այնքան էր յուրացված նոր եկվորների՝ ուրումնացիների կամ արմենների կողմից, որ Շուպրիա անվան փոխարեն ուրարտական արձանագրություններում օգտագործվում են Ուրումն (var. Ուրմնուխի) և Արմն անունները: Այսպիսով, տեղական խուրրիական բնակչությանը արմենները ձուլել էին իրենց, ինչից պարզ է դառնում, որ սխալ է այն կարծիքը, իբր արիմների ցեղը տեղական խուրրիական ցեղ է, որը ձուլվելով հայերին, տվել է նրանց իր անունը՝ արմեն:

Հանրագումարի բերելով վերոշարադրյալը, մենք գալիս ենք հետևյալ եզրակացության:

Շուպրիա երկրում, մասնավորապես Իշումա, Ալզի և Պուրուլումդի շրջաններում, բնակություն են հաստատում հյուսիս-արևմուտքից ներխուժած մուշկեքի, ուրումնացիների և կաշկեացիների ցեղերը, որոնք ն. մ. թ. XII դարի կես-

¹ АВНУ. № 40 և ծանոթ. 6 (ВДИ, 1951, № 2, էջ 310—311):

² Օրինակ, ինչպես վերը նշեցինք, Վներքին Ուրումում կամ Վներքին Նիրբում, այսպես պետք է կոչվեր Շուպրիան նեղ իմաստով՝ ներկայիս Սասունի տերիտորիան:

³ Թիգլաթպալասար I-ի (?) հաջորդ Աշշուրբեդլի I-ի (?) թագավորի Վուրումի կոթողի արձանագրության մեջ կարգում ենք: ...նույն տարում ուղղու առաջին Արամ երկրի վրա արշավանքի ժամանակ նա ընդհարվեց Շուբրե երկրի Մուրար [րի] (?) բնակավայրում: Տեքստում հիշատակվող Արամը (mat A-re-me, *Arum-ի սեռական հոլովը), Ի. Մ. Դյակոնովը համարում է արամեացիների անունը, նա գտնում է, որ խոսքը Շուպրիա երկրի մասին է (ВДИ, 1951, № 2, էջ 381, ծանոթ. 14 և 15): Մենք գտնում ենք, որ Շուպրիան արամեացի էլ է զգալիորեն ուշ և որ տվյալ գեղջուկ Արամ անվան յուր պետք է հասկանալ Արիմն կամ Արամն երկիրը:

սերին կազմում են ցեղային միություն, որը ասորեստանյան արձանագրություններում հայտնի է որպես «Մուշկերի թագավորություն»: Սկզբում այդ միությունը գլխավորում էին հինգ թագավորներ: Շուտով «Մուշկերի թագավորության» հետ միավորվում են նաև Արևմտյան Տիգրիսի ավազանի բնիկ խուրրիական ցեղերը՝ Շուպրիա, Կադմուխի, «Բաբխի», «Խաբխի» և այլ երկրները: Այս ցեղային միությունը հաջող պատերազմներ է մղում ասորեստանյան նվաճողների, հետագայում նաև Ուրարտու պետության դեմ: Ժամանակի ընթացքում Իշուվա, Ալզի և Պուրուլումդի շրջանների տերիտորիայում «Մուշկերի թագավորության» փոխարեն հանդես է գալիս Արմե երկիրը, որը կոչվում է նաև Ուրումե, Ուրմե-Նիուխի: Այս անունը աստիճանաբար տարածվում է ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվող ողջ Նուպրիա երկրի վրա:

Ցեղային միությունը, որն սկզբում կոչվում էր «Մուշկերի թագավորություն», իսկ հետագայում՝ Արմե կամ Շուպրիա, կայուն միություն դուրս եկավ, մի բան, որ պայմանավորված էր Ասորեստանի և Ուրարտուի ռազմական ագրեսիայի դեմ պայքարի անհրաժեշտությամբ: Անդրադառնալով ամերիկյան իրուկեզների ցեղին, որոնք գտնվում էին համանման պայմաններում և զբաղվել էին նոր տերիտորիա, Ֆ. Էնգելսը գրում է. «Քանի որ այդ մարզը նրանք նոր էին նվաճել, ուստի այդ ցեղերի ըստ սովորության բիմյանց հետ միացած լինելը նրանց կողմից դուրս բշված ցեղերի հանդեպ՝ միանգամայն բնական էր»: Այդ ցեղային ֆեդերացիան «իր ձեռք բերած ուժի գիտակցության վրա հենված անմիջապես հարձակողական բնույթ ստացավ և... իրեն շրջապատող ահագին երկրամասեր նվաճեց, ըստ որում, բնակիչներին մասամբ դուրս մղեց իրենց բնակավայրերից, մասամբ իրեն հարկատու դարձրեց»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, որպես օրինակ Ֆ. Էնգելսը բերում է Արմե-Շուպրիա ցեղային միության կազմավորման պայմաններին համանման մի դեպք:

Նման ցեղային միությունների ծագման պատճառների մասին Ֆ. Էնգելսը գրում է. «Ազգակից ցեղերի մեջ տեղ-տեղ դաշինքներ կնքվում էին ժամանակավոր կարիքի դեպքում և իսկույն էլ, այդ կարիքը վերացվելուց հետո, ցրվում էին: Սակայն որոշ վայրերում սկզբնապես ազգակից, բայց իրարից բաժան-բաժան եղած ցեղերը կրկին միանում և տեղական դաշինք էին կնքում, դրանով առաջին փայլն անելով դեպի ազգությունների կազմությունը»²:

Այս պատմական անալոգիան հնարավորություն է տալիս բացահայտելու մեզ հետաքրքրող Արմե-Շուպրիա ցեղային միության զարգացման ներքին պայմանները: Մեզ հասած փաստերը ցույց են տալիս, որ այս միությունը կազմած ցեղերը ն.մ.թ XII—XI դարերում իրենց զարգացման մակարդակով իրոկեզներից բարձր էին կանգնած: Իրոկեզների միությունը արյունակեղ ցեղերի միություն էր և ուներ ընդհանուր լեզու, իսկ Արմե-Շուպրիա միության մեջ մտնում էին իրենց ծագումով տարասեռ ցեղեր: Դրանք էին՝ «մուշկերը» — այս անվան տակ այդ շրջանում հասկացվում էին փոյուգիական ցեղերը (միսիացիները և մյուսները), և ուրիշ ազգակից ու դաշնակից էթնիկական գոյացումներ, ինչպիսիք էին ասորեստանյան այլ արձանագրություններում հիշատակվող «ուրումեացիները», հայերի հնդեվրոպական նախնիները՝ աբիմները.

¹ Ֆ. Էնգելս, *Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը*, Երևան, 1957, էջ 131—132:

² Նույն տեղում, էջ 131:

ինչպես նաև կասկեացիները կամ արեւելացիները, որոնք պատկանում էին Նախախեթական արխաղա-չերքեղական ցեղերին: Հիշատակված մուշկերը, ուրումեացիները և կասկեացիները տեղում հանդիպեցին զանազան խուրրիական ցեղերի, որոնք կամ դարձան նրանց դաշնակիցներն ընդդեմ ընդհանուր թշնամու՝ Ասորեստանի, կամ ենթարկվեցին նրանց, դառնալով նրանց հարկատուները: Այսպիսով, «Մուշկերի քաղաքությունը» կամ Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը ոչ թե արյունակից, այլ ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միություն էր, զա տերիտորիալ միություն էր: Սակայն դատելով անուղղակի տվյալներից, ժամանակի ընթացքում այդ ցեղային միության հաղորդակցման լեզուն դառնում է հայերենը:

Վերը մենք տեսանք, որ այս միությունը կազմող ցեղերը՝ մուշկերը, արիմները (ուրումեացիները) և կասկեացիները (արեւելացիները) դառնում են նրատակյաց հողագործներ, իսկ նրանց և տեղական խուրրիական ցեղերի զբաղեցրած տերիտորիան նվաճում է Ասորեստանը և այդ ցեղերին դարձնում իր հարկատուները:

Այս ցեղերի՝ ասորեստանցիների կողմից նվաճված տերիտորիան հնուց ի վեր հայտնի է եղել նրանց Շուպրիա կամ Շուբրիա ընդհանուր անունով: Այնուհետև ասորեստանցիներն սկսում են այն կոչել նաև Ուրումու: Հետագայում, ն. մ. թ. VIII դ. սկսած, երբ այդ տերիտորիան նվաճվում է և մտցվում Ուրարտու պետության կազմի մեջ, ուրարտական արձանագրություններում այն սկսում է կոչվել Արմե, Ուրմե կամ Ուրմենիուխի: Այս փաստը, ըստ երևույթին, ցույց է տալիս, որ հիշատակված ցեղերի մեջ, վերջին հաշվով, գերիշխող դիրք են գրավում արիմները կամ ուրումեացիները, որոնց անունով էլ սկսում է կոչվել Շուպրիան ուրարտացիների, մասամբ նաև ասորեստանցիների մոտ: Այստեղ մուշկերը ձուլվում են իրենց ազգակից արիմների մեջ, մինչդեռ Հալիս գետի հովտում, ուր ապրում էր մուշկերի հիմնական մասը, նրանք սլահպանել էին գերիշխող դիրքը: Նրանց զբաղեցրած տերիտորիան ուրարտացիներն ու ասորեստանցիներն անվանում էին Մուշկու կամ Մուշկիլի:

Մեզ հետաքրքրող հարցի համար բնորոշ է այն փաստը, որ նոր վայրում՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան մասում, ոչ թե արիմները ձուլվեցին մուշկերին, այլ, ընդհակառակը, մուշկերը ձուլվեցին արիմներին¹: Այն հարցը, թե ինչպես կարող էր հայոց լեզուն դառնալ ողջ ցեղային միության հաղորդակցման լեզուն, մենք կարող ենք պարզել դարձյալ դիմելով պատմական անալոգիաներին: Իր զարգացման աստիճանով Արմե-Շուպրիային համանման պայմաններում էր գտնվում ացտեկների միությունը, որը կրում էր նախ՝ պաշտպանողական, ապա հարձակողական բնույթ²: Ացտեկների միության մեջ մտնում էին նաև լեզվով ոչ ազգակից ցեղեր: Սակայն նրանք չէին կարող դառնալ միության օրգանական անդամներ, քանի դեռ նրանց անջատում էր լեզվի տարբերությունը, որը խանգարում էր այդ ցեղերին մասնակցելու ընդհանուր

¹ Սա չէր խանգարում այն բանին, որ հյուսիսային հարևանների՝ ժամանակակից վրացիների նախնիների մոտ արիմ-արմենները նախկինի նման կոչվեն «մուշկեր» (— մե ս ի, մ ե ի, ս ո մ ե ի):

² Տե՛ս աղագ. Վ. Վ. Ստրուվեի հոդվածը Дж. Вайян, «История ацтеков» գրքում, Москва, 1949. էջ 9:

խորհուրդներին, ծեսերին և այլն¹։ Այդ արգելքը կարելի էր հաղթահարել ցեղային լեզուներից որևէ մեկը միջցեղային լեզու դարձնելով²։ Այս հանգամանքը որոշիչ գործոն է հանդիսանում ցեղերի, որպես ժողովուրդ, համախմբման մեջ, ինչի վրա ուշադրություն է դարձրել Ֆ. Էնգելսը։ Նա գտնում է, որ ցեղերի տեական միությունները առաջին փայլն են նրա տերմինաբանությանը «ազգի», այսինքն, ժողովրդի կազմավորման գործում³։

Այսպիսով, պատմական անալիզի հիմքերը ցույց են տալիս, որ տերիտորիալ անսակերտից մոտ, բայց ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միության պայմաններում տարալեզվության նման արգելքը վերացնելու համար որպես միջցեղային լեզու մտցվում է միության մեջ մտած ցեղերից մեկի լեզուն։ Ինչպես երևում է, մուշկերի ցեղային միության՝ «Մուշկերի թագավորության» մեջ միջցեղային հաղորդակցման այդպիսի միջոց է դառնում արիմների-ուրումեացիների լեզուն, այսինքն հալեբեկը։ Մուշկերը, որոնց լեզուն հայերենին ազգակից միսիլեներ կամ փոյուգեներն էր, բնականաբար, արագ ձուլվեցին հայերին, և հետագայում, «Մուշկերի թագավորության» փոխարեն արդեն հանդես է գալիս Արմե կամ Ուրումե երկիրը։ Այսպիսով, հայերենը ժամանակի ընթացքում դառնում է ցեղային միության միակ լեզուն։ Մյուս, գերազանցապես խորրիական ցեղերի լեզուներն աստիճանաբար վեր են ածվում հայոց լեզվի տերիտորիալ բարբառների, իսկ հայոց լեզուն ավելի ու ավելի հզորանալով, տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջաններում ապրող ցեղերի մեջ։ Սրան զգալիորեն նպաստում էր Ուրարտու պետության կենտրոնական շրջաններում նվաճված երկրների բնակչության մասսայական վերաբնակեցման սխեման, որ լայնորեն կիրառվում էր ուրարտացիների կողմից։

Վերը քննարկված տվյալները ցույց են տալիս, որ Խաչաձա-Խաթեից հետո Արմե երկիրը այդ շրջանում դեռևս գերազանցապես վաչկատուն հայկական ցեղերի երկրորդ հզոր ցեղային միավորումն էր։ Արմե ցեղային միությունը նվաճվեց և միացվեց Ուրարտական պետությանը ն. մ. թ. մոտավորապես 773 թ.։ Այդ ժամանակից Արմե-Շուպրիան իրենից ներկայացնում էր ուրարտական փոխարքայություն։ Ն. մ. թ. 714 թ. Սարգոն II-ի արշավանքներից հետո, երբ անջատվեցին Հայկական Տավրոսի հարավային ճյուղավորություններում գտնվող ուրարտական տիրույթները, Արմե-Շուպրիան դառնում է ինքնուրույն իշխանություն, հավասարապես թշնամի թե՛ Ասորեստանին, թե՛ Ուրարտուին։ Արմե-Շուպրիան Խուրուշկիայի, Մուսասիրի և Հայկական Տավրոսի հարավային ճյուղավորություններում եղած մյուս պետական միավորումների հետ միասին պայքարում էր Ասորեստանի և Ուրարտուի դեմ իր ինքնուրույնության համար։ Այս շրջանում Արմե-Շուպրիան այն ազատ երկիրն էր, որտեղ ապաստան էին գտնում Ասորեստանի և Ուրարտուի ստրկատիրական շահագործումից զժգոհ բոլոր կախյալ մարդիկ⁴։

¹ Л. Г. Морган, Древнее общество, էջ 111—112։

² СЕ'а И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 152—154։

³ Ֆ. Էնգելս, Նշվ. աշխ., էջ 131։

⁴ Г. А. Мелликшам, Наини—Урарту, էջ 352—353։ Այդ փախստականների թվում էին ասորեստանյան Սինաբերի (Սենեբերի) թագավորին (705—681) սպանողները, որոնք ապաստան էին գտել Շուպրիայում ն. մ. թ. 681 թ.։ Նույն տերիտորիայում, այսինքն ներկայիս Սասունում ապրող հայերի մեջ այդ մասին ավանդություններ էին պահպանվել մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը «Սասնա ծռեր» վեպի պատումներում։

Հենց այս վերջին հանգամանքն էր հիմնական պատճառը, որ երկու պետություններն ընդհանուր լեզու գտան այդ ցեղային միավորման չախջախման գործում: 673 թ. Ասորեստանի թագավոր Ասարհադդոնը (680—669) արշավեց Արմե-Շուպրիայի վրա, չախջախեց նրան և միացրեց Ասորեստանյան տերությանը¹: Աշշուրբանապալի (668—633) կառավարման միջին շրջանում, այսինքն մոտավորապես 653 թ. ն. մ. թ., Ասորեստանը կորցնում է այս կարևոր շրջանը²: Դա արդեն այն ժամանակն էր, երբ հայերը տարածվել էին Ուրարտու պետության կենտրոնական շրջաններում, շուտով դառնալով Հայկական լեռնաշխարհի առաջատար էթնիկական խումբը:

Ասորեստանյան և ուրարտական զոհվածներից բերված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ հայերի (արմեների) և նրանց երկրի անունը (Արմենիա) օտարերկրացիների մոտ ծագել է այս շրջանում՝ նրանց կողմից խուրրիական Շուպրիայի յուրացման պրոցեսում: Ինչպես Ուրմե կամ Ուրմեռիսի, Ուրմեռնի, այնպես էլ Արմե (Արմե[նի]) անունները պետք է համարվեն Armina, Armenia անվան նախատիպերը: Այդ պատճառով մենք համաձայն չենք Գ. Ա. Ղափանցյանի այն կարծիքին, թե սույն սկզբում կոչվել է տեղական խուրրիական ցեղը, որը ն. մ. թ. VIII—VII դդ. ձուլման է ենթարկվել այդ երկրը գրաված, իսլամա երկրից գաղթած հնդեվրոպական եկվորների կողմից, րոնք իրենց անվանում էին խայասներ: Այս կարծիքը լիովին բաժանում է Գ. Ա. Մելիքիշվիլին: Նա գտնում է, որ «այս շրջանում (նկատի է առնվում Արմե-Շուպրիան—Ս. Ե.) հայկական ցեղերի կողմից գերիշխանություն ձեռք բերելը տեղի է ունենում հենց հին արևելյան պետությունների հզորության խորտակման էպոխայում: Այդ էպոխայում (այսինքն ն. մ. թ. VII դ.—Ս. Ե.) հայկական ցեղերի խոշորագույն միավորման կենտրոն է դառնում, հավանաբար, հենց այս շրջանը: Սրա հետևանքով այս շրջանի հին խուրրիական «Արմենի» անունը հարևան բնակչության կողմից տարածվում է հայկական ցեղերի վրա և հետագայում դառնում հայերի ամենատարածված անունը օտարերկրացիների մոտ»³:

Ի. Մ. Դլակոնովը միանգամայն հիմնավորված վիճարկում է Գ. Ա. Մելիքիշվիլու կողմից Հայկական լեռնաշխարհում հայկական ցեղերի հայտնվելու թվագրումը Ուրարտուի անկումից հետո, այսինքն ն. մ. թ. VI դարում: Փաստերը ցույց են տալիս, որ արդեն XII դ. ն. մ. թ., հայկական ցեղերը հայտնվում են Շուպրիայում, իսկ «ուրումն» կամ «արմեն» տերմինը ղեկավար ցեղերից մեկի անունն էր, որ գաղթել էր իսլամա-իսլամ երկրից: Հենց այս եկվորներն էլ Շուպրիայի տվել են իրենց «Արմե» անունը, որը հետագայում էվոլյուցիա է ապրել դեպի «Արմե[նի]» և «Արմինա» ձևը: Ուրարտու պետության անկումը հենց նշանակալից չափով արդյունք էր այն բանի, որ Ուրարտական պետության համարյա ողջ տերիտորիայում ժամանակի ընթացքում իշխող էթնիկական տարրը են դառնում որպես ժողովուրդ ձևավորող հայկական ցեղերը:

¹ АВИИУ, № 67, ВДИ, 1951, № 3, էջ 220: И. М. Дьяконов, Заметки по урартской эпиграфике, ЭВ, IV, էջ 108: Г. А. Меликишвили, *նույն տեղում*, էջ 314:

² И. М. Дьяконов, *նշվ. աշխ.*:

³ Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, էջ 419:

⁴ Տե՛ս И. М. Дьяконов, Рецензии на работы Г. А. Меликишвили, ВДИ, 1954, № 3, էջ 94 և 1956, № 2, էջ 67:

ПЛЕМЕННОЕ ОБЪЕДИНЕНИЕ АРМЯН В СТРАНЕ АРМЕ-ШУПРИА

С. Т. ЕРЕМЯН

(Резюме)

Древнейшее племенное объединение армянских племен, после Ерзинкайской долины (здесь находился центр страны Хайаса), прослеживается в нынеш. Харбердской долине и в прилегающих к ней областях. Здесь находились области Ишува, Алзи и Пурулумзи, в которых расселились вторгшиеся с северо-запада племена мушков, урумейцев и каскейцев. Эти племена в середине XII столетия до н. э. образовали союз племен, известный в ассирийских надписях как «Царство мушков». Первоначально этот союз возглавляли пять «царей». Вскоре с этим «Царством мушков» объединились также местные хурритские племена в бассейне Западного Тигра.

На новом месте упомянутые мушки (фригийские племена — мисийцы и др.), урумейцы и каскейцы встретили различные хурритские племена, которые сделались либо их союзниками против общего врага Ассирии, либо подчинились им, сделавшись их данниками. Таким образом, племенной союз «Царство мушков» или Арме-Шуприа был союзом не кровнородственных племен, а союзом различных по своему происхождению и языку племен, это был союз территориальный. Однако, судя по косвенным данным, со временем языком общения племенного объединения становится армянский.

С течением времени эти племена сделались оседлыми земледельцами, а занятая ими и местными хурритскими племенами территория была завоевана Ассирией и они стали ее данниками. Завоеванная ассирийцами территория этих племен издавна им была известна под общим названием Шуприа или Шубриа, но впредь ассирийцы начали называть также названием Уруму. Впоследствии, с VIII в. до н. э., когда эта территория была завоевана и включена в состав государства Урарту, в Урартских надписях она стала называться Арме. Урме или Урмениухи. Этот факт, по-видимому, служит указанием того, что среди упомянутых племен, в конечном счете, доминирующее место заняли аримы или урумейцы, по имени которых и стала называться Шуприа у урартов и отчасти у ассирийцев.

Как видно, в племенном союзе мушков — «Царстве мушков» межплеменным средством общения становится язык аримов-урумейцев, т. е. армянский язык. Мушки, носители родственного армянскому языку мисийского, или фригийского языка, естественно, быстро ассимилировались армянами и впоследствии, вместо «Царства мушков», уже фигурирует Арме или Уруме¹. Так, армянский язык с течением времени становится единственным языком племенного союза, а языки дру-

¹ Это не мешало тому, что у северных соседей — предков современных грузин аримы — армении по-прежнему назывались «мушками» (месх, мех, сомехи).

гих племен (преимущественно хурритских) постепенно превращаются в территориальные диалекты армянского языка, который, все более обогащаясь, распространяется среди племен, живших во внутренних областях Армянского нагорья.

Приведенные данные ассирийских и урартских источников показывают, что название армян и их страны — Армени у иноземцев возникло в этот период в процессе освоения армянами хурритской Шуприи. Как Урме, или Урмеухи || Урмеуни, так и Арме—Арме [ни] должны считаться прототипами названия Armina, Armenia. Так называли иранцы и греки образовавшееся во второй половине VII в. до н. э. первое армянское государственное образование, возникшее на территории захиревшего Урарту.

ՆԱԽՇ-Ի-ՌՈՒՍՏԵՄԻ «ՔԱԱԲԱ Ի ԶԱՐԴՈՒՇՏ» ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ*

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

III դարը Հայաստանի պատմության ամենամութ շրջաններից մեկն է։ Ե՛նք այդ ժամանակաշրջանի համար չունենք ժամանակակից աղբյուր, իսկ հետագա աղբյուրների տեղեկությունները շատ համառոտ են, խառնաշփոթ և մասամբ էլ միտումնավոր։ Այդ բացը մեծ մասամբ լրացնելու է գալիս վերջերս դտնված մի վերին աստիճանի կարեւոր և ուշագրավ փաստաթուղթ։ 1936—1939 թթ. Պերսեպոլիսից հյուսիս գտնվող Նախշ-ի-Ռուստեմի ժայռին՝ առնթեր, բաց դաշտում բարձրացող «Քաաբա ի Զարդուշտ» կոչվող մի քառանկյունի շինության դրսի պատերի վրա գտնվել է պարսկերեն, պահլավերեն և հունարեն լիորագրված արձանագրություն, որը, ինչպես ապացուցեց Վ. Բ. Հեննինգը¹, հաղորդում է Սասանյան արքայից-արքա Շապուհ Ա-ի (241—272) թագավորության ժամանակ տեղի ունեցած նշանավոր դեպքերի մասին։ Արձանագրությունը այս դեպքերը կապում է Շապուհ Ա-ի անձնավորության հետ, իբրև նրա սխրագործությունները, որը և հիմք է տվել Մ. Ի. Ռոստովցեին այդ հուշարձանը անվանելու *Res gestae divi Saporis*, ինչպես և ընդունված է այն կոչել գիտության մեջ։ Բելգիացի գիտնականներ Հոնիգմանը և Մարիկը մանրամասն ուսումնասիրել են հիշյալ արձանագրության տվյալները, հիմնական ուշադրությունը դարձնելով հունարեն բնագրի վրա²։

Մեզ հետաքրքրող արձանագրության Հայաստանի մասին տվյալներին առաջին անգամ անդրադարձել է Հայկ Պերպերյանը իր «Որմիզդ-Արտաշիր մեծ արքա Հայաստանի» հոդվածում³, որտեղ հիմնական ուշադրությունը բեռում է III դարի կեսերին Հայաստանում թագավորած Արտավազդ Ե-ի վրա։ Հեղինակի ուշադրությունը գրավում է այն հանգամանքը, որ «Քաաբա ի Զարդուշտ»-ի արձանագրության մեջ իբրև «մեծ արքա Հայաստանի» հիշատակվող Որմիզդ-Արտաշիրի անունը հռոմայեցի պատմագիր Տրեբելլիոս Պոլլիոնի մոտ պահպանվել է «Որոմազդէս» ձևով։ Անունների այս նույնությունը առիթ է տալիս Հայկ Պերպերյանին հարց դնելու «արդյոք այս Արտավազդ անունը ձեռագրական վրեպ մը չէ՞ Որոմազդէս անունին»⁴։ Ստորև կտեսնենք, որ նրա այս կուահումը չի հիմնավորվում, իսկ նորագյուտ արձանագրությունը այս ժամա-

* Զեկուցվել է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի՝ ակադ. Հակոբ Մանանդյանի ծննդյան 70-ամյակին նվիրված գիտական սեսիայում, 1963 թ. դեկտեմբերի 10-ին։

¹ W. B. Henning, The great Inscription of Sabur I. BSOS, vol. IX (1939)՝ էջ 823—849։

² Ernest Honigmann et André Maricq, Recherches Sur les *Res Gestae divi saporis* (այսուհետև՝ *Res gestae*), Bruxelles, 1953, էջ 3—4։

³ ՏԼ՝Ս «Զվարթնոց», II, 1944, էջ 167—173։

⁴ Նույն տեղում, էջ 172։

նակաշրջանի Հայաստանի պատմության շատ ավելի կնճռոտ ու մութ խնդիրներ է լուսարանում, քան այդ կարծում է հարգելի հոգվածագիրը:

Res gestae-ն փորագրվել է 262 թ. մոտերքը⁵ և պարունակում է տեղեկություններ, որոնք դալիս են ապացուցելու Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի 71—79 գլուխները բովանդակող հիմնական փաստերի պատմականությունը: Մովսես Խորենացու Պատմության հիշյալ գլուխները նվիրված են III դարի պատմական դեպքերի նկարագրությանը, երբ Մեծ Հայքի զահի վրա իբրև ժառանգական զահակայններ նոր էին հաստատվել հայ Արշակունիները: Հայ Արշակունիների իշխանությունը դեռևս չէր ամրապնդվել երկրում, երբ հարևան Իրանում վերացավ Պարթև Արշակունիների դինաստիան և նրան փոխարինեցին պարսկական հնամենի ավանդները նորից վերհիշած Սասանյանները: Արտաքուստ այսպես դրսևորվեցին քաղաքական կյանքում ներքին այն պրոցեսները, որոնք ճանապարհ էին բացելու սոցիալական նոր ուժերին և երկիրը տանելու էին դեպի նոր ձևավորվող ֆեոդալական հասարակարգը:

Սասանյանների հզորացումը բարդ քաղաքական իրադրություն է ստեղծում Մերձավոր Արևելքում, որտեղ Հռոմեական կայսրությունը հարկադրված էր գիջևլ իր դիրքերը նոր քաղաքական ուժին, որ ավելի ևս նպաստում էր անտիկ հասարակարգի ներքին ճգնաժամի խորացմանը: Ստեղծված պայմաններում Հայաստանը պիտի լարեր բոլոր ուժերը իր անկախությունը պահպանելու համար: Սակայն բավական երկար ժամանակով Սասանյաններին հաջողվում է վերացնել հայ Արշակունիների իշխանությունը և Մեծ Հայքը կառավարել իրենց կողմից նշանակված կառավարիչներով: Հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանության անկայուն վիճակի և մասամբ բացակայության այս մոտ 50 տարվա (237—287 թթ.) ժամանակաշրջանը Մովսես Խորենացին դիտում է իբրև «Ժամանակա անիշխանությունների»⁶: Ահա քաղաքական այս անկայուն ժամանակաշրջանին ևն վերաբերում Res gestae-ի վկայությունները Հայաստանի մասին:

Res gestae-ում տրվում է քաղաքական դեպքերի թվարկումը Շապուհ Ա-ի զահակայության առաջին քսան տարիների ընթացքում՝ 242 թ. մինչև 262 թ.: Ըստ արձանագրության բնագրի, դեպքերը դասավորվում են հետևյալ կերպ. ա) նոր զահ բարձրացած Շապուհ Ա-ի (241—272) դեմ արշավում է հռոմեական կայսր Գորդիանոս Դ-ն (238—244), որը դիմադրության չհանդիպելով հասնում է մինչև Սևասանյանների մայրաքաղաք Տիգրոնի մատույցները, Միսիսես կամ Բեթ-Մաշկենե վայրը: Այստեղ 244 թ. փետրվարի 11-ին տեղի է ունենում մեծ ճակատամարտ, որտեղ հռոմեական զորքը մատնվում է խայտառակ պարտության, իսկ տակավին պատանի կայսր Գորդիանոս Դ-ն սպանվում է և, ինչպես երևում է, նրա դիակը գերի է ընկնում պարսիկների ձեռքը: Հռոմեական բանակը կայսր է հռչակում Փիլիպպոս Արարին (244—249), որը իր հավանանքով քրիստոնյա էր: Նոր կայսրը 245 թ. խաղաղության դաշն կնքեց, վճարելով 500 հազար դինար ռազմատուգանք: Ընչպես կարելի է կռահել արձանագրության տվյալներից, այդ պնով նա կարողացել է վերադարձնել պարսիկների մոտ գերի ընկած հռոմեական ռազմիկներին և, ըստ երևույթին, նաև

⁵ Նույն տեղում, էջ 88—90:

⁶ «Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց», II, 26. Տփղիս. 1913, էջ 214:

սպանված Գորդիանոս Գ-ի դիակը: Գորդիանոս Գ-ը թաղվել է Զայիթա վայրում, Եփրատի ափին, և նրա զերեզմանի վրա կառուցվել է դամբարան, որոտեակը էր ղեռնա Ամմիանոս Մարկելլինոսը⁷:

Այս փայլուն հաղթանակը նշանավորելու համար Շապուհ Ա-ն ճակատամարտի վայր Միսիխես քաղաքը անվանել է «Պերոդ-Շապուհ» կամ, ինչպես հայկական աղբյուրներն են ավանդում՝ «Պերոդ-Շապուհ»⁸, որ նշանակում է «Հաղթական Շապուհ» (այժմյան Սևխան գյուղը Բաղդադից հյուսիս)⁹:

Այլ կերպ են ղեկավարը լուսաբանում հռոմեական պատմիչները: Նրանք լուծել են մատնում Պերոդ-Շապուհի ճակատամարտը և Գորդիանոս Գ-ի սպանությունը այնտեղ, և վերջինիս մահը վերագրում են պրետորիանների պրեֆեկտ Փիլիպպոս Արաբին, որը ձգտում էր հազնել նրա կայսերական ժիրանին: Անշուշտ նախապատվությունը պիտի տալ Շապուհ Ա-ի արձանագրությանը, չնայած որ նա ևս ղերծ չէ շափաղանցություններից: Օրինակ, վերջինս հաղորդում է, որ նորընտիր Փիլիպպոս կայսրը «մեզ (այսինքն՝ արքայից արքային) հարկատու դարձավ», որ ճիշտ չպետք է լինի:

245 թ. դաշնագիրը իր բնույթով պետք է համանման լիներ 363 թ. Հովիանոսի «ամոթալի» դաշնագրության, երբ «հռոմեական կայսեր բարեկամ ու դաշնակից» Հայաստանը ու նրա թագավորը մատնվեցին բախտի քմահաճության:

Ակադ. Հակոբ Մանանդյանը, անդրադառնալով այս հարցին, բերում է Զոնարասի, Զոսիմոսի և Եվագրիոսի տեղեկությունները, որոնցից երևում է, որ Հայաստանը Փիլիպպոսը զիջեց պարսիկներին և բնորոշ է, որ Զոսիմոսը (III, 32, 4) 245 թ. դաշնագիրը բնորոշում է իբրև «ամենամոթաբեր հաշտություն»: Եվագրիոսը (Hist. ecclesiastica, V, 7) պարզ ասում է, որ «Մեծ Հայքը առաջ հռոմայեցիների հպատակն էր, բայց Փիլիպպոսը, հաջորդելով Գորդիանոսին՝ տվեց այն Շապուհին, որով Փոքր Հայքը հռոմայեցիների ձեռքը մնաց, իսկ մյուս բոլոր մնացածը՝ պարսիկների»¹⁰: Մեզ հասած կցկտուր տեղեկություններից կարելի է կուսել, որ Մեծ Հայքում շարունակել է թագավորել Տրդատ Արշակունին, անշուշտ, ճանաչելով իր կախվածությունը Շապուհ Ա-ից:

Խաղաղությունը Հռոմի և Սասանյան Իրանի միջև տեղի է ունենում 4—5 տարի: Res gestae-ից երևում է, որ այս անգամ խաղաղությունը խախտել են հռոմայեցիները և առիթը և՛ ձեռք էր բերում Հայաստանը: Արձանագրության բառերով ասած՝ «Կեսարը նորից խախտեց (բառացի՝ ստեց) և Արմենիայում ասորիներին (բառացի՝ անարդարություն) կատարեց»: Թե ինչը նկատի ունի արձանագրության բնագիրը, մեզ մոտավոր դադափար է տալիս Զոնարասի (XII, 19) հետևյալ հաղորդումը: Վերջինս ասում է, որ Փիլիպպոս կայսրը «հաշտություն կնքելով պարսից թագավոր Շապուհի հետ՝ դադարեցրեց պատերազմը պարսիկների հետ և զիջեց նրանց Սիջազետքը և Հայաստանը: Բայց երբ նա տեսավ, որ հռոմայեցիները վշտացած են այդ երկրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվավեր համարեց և երկիրները ետ վերցրեց»¹¹: Եթե խա-

⁷ Res gestae, էջ 112:

⁸ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս. 1910, էջ 41, 42: Զպետք է շփոթել Մոսուլից հյուսիս գտնվող Պերոդ-Շապուհի (այժմ Փեշարուր գյուղ) հետ:

⁹ Res gestae, էջ 112:

¹⁰ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 83: Տե՛ս նաև Res gestae, էջ 122:

¹¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նույն տեղում:

դադույթյան պայմանները հռոմայեցիները խախտել են Փիլիպպոս կայսեր ժամանակ, ապա այդ կարող էր տեղի ունենալ ամենաուշը մինչև 249 թ., երբ Փիլիպպոս Արարը մահացավ և կայսր հռչակվեց Դեկոսը (249—251)։ Ինչպես տեսնում ենք, *Res gestae*-ի տվյալները զալիս են ապացույցելու Զոնարասի, Զոսիմոսի և Եվագրիոսի տեղեկությունների ճշտությունը այս դեպքերի մասին և հարկադրում են վերանայել Հակոբ Մանանդյանի ներքոհիշյալ եզրակացությունը. «Աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է սակայն,— դրում է 2. Մանանդյանը,— որ Հայաստանը չէր նվաճված Սասանյան Պարսկաստանի կողմից ո՛չ Փիլիպպոս Արարացու և ո՛չ էլ նրա հաջորդի՝ Դեկոսի ժամանակ (249—251)։ Նա իր անկախությունը պահպանել էր մինչև Գալլոս կայսեր (251—253) ժամանակը»¹²։ *Res gestae*-ի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև խաղաղությունը խանգարվել էր Փիլիպպոս կայսեր վերջին տարում, առնվազն 249 թ. և նախահարձակը եղել է հռոմեական կողմը։ Ի պատասխան դրան պարսկական բանակը 252 թ. նորից ներխուժեց հռոմեական Ասորիքը և Բարբալիսոսոս քաղաքի¹³ մոտ շարսշառ պարտության մատնեց հռոմեական 60 հազարանոց զորքին։ Այս արշավանքի ժամանակ պարսկական զորքերը գրավել են Ասորիքի, Կիլիկիայի, Կապադովկիայի 37 քաղաքներ, դրանց թվում նաև շքեղ և պեղծ Անտիոքը։ Պարսկական զորքերը հասնում են մինչև Փոքր Հայքի հյուսիսային քաղաքները՝ Սատալան (Սատաղ) և Դոմանան և այդպիսով օղակի մեջ է առնվում ամբողջ Մեծ Հայքը։ Այս արշավանքի ժամանակ, հավանաբար, պարսիկները հետապնդում էին մի հիմնական նպատակ. անջատել Մեծ Հայքը հռոմեական կայսրության տերիտորիայից։

Այս դեպքերը տեղի էին ունեցել Գալլոս կայսեր ժամանակ, երբ գոթերը Դանուբի կողմից հարվածում են կայսրության թիկունքին և զրկում հռոմայեցիներին արևելյան սահմանները պաշտպանելու հնարավորությունից։ Ստեղծված պայմաններում Հայաստանը չէր կարող երկար դիմադրել և 251—252 թթ. ենթարկվում է Սասանյան Իրանին։ Ինչպես հաղորդում է Զոնարասը (XII, 21). «Նորից սրա (Գալլոսի) ժամանակ սկսվեցին պարսիկների խլրտումները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը. այս երկրի Տրդատ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին պարսից կողմերը»¹⁴։

Շապուհ Ա-ը նվաճված Հայաստանի թագավոր է նշանակել մի ոմն Արտավազդի¹⁵, որը, ինչպես ճիշտ նշում է Հ. Մանանդյանը, հայ Արշակունիների տոհմից չէր և (զոնեօսկզբնական շրջանում) Սասանյան Պարսկաստանի կողմնակից էր ու բարեկամ¹⁶։ Այս Արտավազդի ով լինելու մասին հայտնվել են զանազան կարծիքներ, որոնցից ճիշտը պետք է լինի Ղ. Ալիշանի ենթադրությունը

12 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 84։

13 Բարբալիսոսոս քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, իրրև «Փոքր աշխարհ» Ասորիքի, հիշատակում է «Աշխարհացոյց»-ը՝ «Բալրանիտիս» աղանաղած ձևով (Arsène Soukry, *Ceographie de Moïse de Corène*, Venise, 1881, հայերեն քննադիրը՝ «Աշխարհացոյց Մովսեսի հորենացոյց», Կենտրոն, 1881, էջ 36։ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 44։

14 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 84—85։

15 Արտավազդ Ե-ն պիտի թագավորած լինի 252—262 թթ.։

16 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 93։

նր, ըստ որի սա Մ. Խորենացու մոտ հիշատակված Արտավազդ Մանդակունին պիտի լինի։ Ստորև կտեսնենք, որ այդ ենթադրությունը հավանական է դառնում *Res gestae*-ի տվյալների լույսի տակ։ Շատ հավանական է ենթադրել, որ պարսիկների հաղթական արշավանքների առաջն առնելու համար 256 թ. Արևելք է դալիս հռոմեական կայսր Վալերիանոսը (253—260), որը հարկադրում է թշնամուն դատարկել Անտիոքը։ Այնուհետև կայսրը պարսկական զորքերից մաքրեց Կապադովկիան, որպեսզի վերջիններս չմիանան կայսրություն ներխուժած դոթերի հետ, որից հետո միայն օղնության դնաց պաշարված Եդեսիային։ *Res gestae*-ում Շապուհ Ա-ն հաղորդում է հետևյալը. «Երրորդ արշավանքի ժամանակ, երբ մենք հարձակվեցինք Կարրայի (Խառանի) և Եդեսիայի վրա և պաշարում էինք այդ քաղաքները, Վալերիանոս կեսարը եկավ մեզ վրա։ Ապա թվում է հռոմեական առանձին երկրամասերի զորքերը, թվով 70 հազար, որից հետո շարունակում է. «Եվ Կարրայի ու Եդեսիայի մոտերքը մենք մեծ պատերազմ ունեցանք [Վալե]րիանոս կեսարի հետ և մենք Վալերիանոս կեսարին դերի վերցրինք և մնացածներին՝ եպարքոսներին, ժերակուտականներին և հեգեմոններին, որոնք այդ զորքի արխոնտներն էին, սրանց բոլորին դերի վերցրինք և տարանք Պարսկաստան»։ Արձանագրությունից իմանում ենք, որ այս երրորդ արշավանքի ժամանակ Շապուհ Ա-ի զորքերը նորից վերագրավել են Ասորիքի, Կիլիկիայի և Կապադովկիայի քաղաքները, հասնելով մինչև Կեսարիա — Մաժակ և Իկոնիա։ Պարսիկների զորքը հակահարված ստացավ հռոմեական զորքից 261 թ. Կիլիկիայի Սուլե-Պոմպեուպոլիս քաղաքի մոտ, որից հետո սկսեց հետ նահանջել։ Եփրատ դետր անցնելու ժամանակ պարսկական զորքին պարտության մատնեց Պալմիրայի արաբ իշխան Սեպտիմիոս Ողենատոսը (Օտայնաթ)։ Պարսիկները այստեղ հարկադրված էին թողնել ավարն ու գերիներին։ Այս հաղթանակից հետո Ողենատոսը իրեն հայտարարեց Պալմիրայի թագավոր և հետզհետե դարձավ Հռոմեական Արևելքի (Ասորիք, Արաբիա, Պաղեստին և Կիլիկիա) ինքնիշխան տեր։ 262—264 թթ. Ողենատոսը Հռոմի սնունդից գործելով, շարունակեց պատերազմը պարսիկների դեմ և կարողացավ ազատել պաշարված Եդեսիան, նվաճեց Մծբինը, վերագրավեց հռոմեական Միջագետքը և հաղթական երթը շարունակեց մինչև Տիգրոսի մատույցները։ 266 թ. գոթերի արշավանքը Սև ծովի կողմից կասեցնելուց հետո Ողենատոսը սպանվում է և նրան հաջորդում է նրա որդին՝ Վաբալլաթը (Վահբ-ալ-Լաթ 266/7—273), բայց փաստական իշխողն էր նրա մայրը, հռչակավոր Զենոբիան (Բաթ-Զեբինա կամ Զայնաբ)։

Պալմիրայի թագավորության հզորության այս ժամանակաշրջանում, պատմաբանների որոշ մասի (Մոմզեն, Խալաթյանց, Գեորգ-Ասլան, Սանտալձյան), ենթադրության համաձայն, Հայաստանը նորից ճանաչել էր Հռոմի գերիշխանությունը։ Հակոբ Մանանդյանը իրավացիորեն նշում է, որ այդ ենթադրությունը չի ապացուցվում աղբյուրներով։ Ինչպես ճիշտ նշվում է՝ «Կայսրերի կենսագրությունների» (*Historiae Augustae*) մեջ, հայերն այս ժամանակ հիշատակված են այն ժողովուրդների շարքում, որոնք անկախ էին Հռոմից։ «Ուստի և,— շարունակում է նա,— ինձ ավելի հավանական է թվում Գաթրձյանի, Գարագաշյանի և Աննինսկու կարծիքը, որոնք մատնանշում են, որ հայերն այդ ժամանակ շարունակում էին մնալ Պարսից գերիշխանության տակ և Հայաստանում, ինչպես ենթադրում են Ադոնցը և Աննինսկին, դեռ թագավորում էր Արտավազդ

ն-ը (252/3 թվից մինչև հավանորեն 272/3 թիվը)¹⁷։ Մի քիչ հետո մեծ գիտնականը իրավացիորեն պնդում է. «Կարելի է հավանական համարել, որ Հայաստանը ինչպես Ողենատոսի, նույնպես և Զենոբիայի ժամանակ ենթարկված չէ եղել Պալմիրայի իշխանությանը, այլ գտնվել է Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ և վերջինիս հետ միասին դաշնակից է եղել Զենոբիային»¹⁸։ Հ. Մանանգյանի վերևում բերված կարծիքը, սակայն, կարիք ունի որոշ ձևաման։ Այժմ, երբ մեր ձեռքի տակ ունենք Res gestae-ի վկայությունը, կարող ենք վստահորեն ասել, որ ճիշտ չէ այն ենթադրությունը, թե իբրև Պալմիրայի հզորության ժամանակաշրջանում Հայաստանում շարունակում էր թագավորել Արտավազդ Ե-ը։ Res gestae-ն փորագրվել է Վալերիանոս կայսեր գերումից հետո՝ 262 թ., որտեղ երկու անգամ հիշատակվում է իբրև «Արմենիայի մեծ թագավոր»¹⁹։ Շապուհ Ա-ի ավագ որդին՝ թագաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրը։ Շապուհ Ա-ն, Վալերիանոս կայսեր գերումից հետո, ի նշանավորումն այս փայլուն հաղթանակի, մեծ նվիրաբերություններ է անում կրոնական հաստատություններին և հիմնում է մի շարք տաճար-ատրուշաններ իր և իր ընտանիքի անդամների անվան հավերժացման համար։ Res gestae-ում բնդարձակ այդ իվարկումների շարքում կարդում ենք, որ հիմնվել է «մեկ ատրուշան, որ անվանվում է «Խրստրո-Որմիզդ-Արտաքսեյր», ի հիշատակ և ի պահպանումն անվան Որմիզդ-Արտաքսեյրի՝ մեծ թագավորի Արմենիայի, մեր որդվո...»։ Շարունակության մեջ ասվում է, որ «Արմենիայի մեծ թագավոր Որմիզդ-Արտաքսարի... և Հորմիզդակ որդվո թագավորին հայոց... հիշատակի [հավերժացման] համար [մատուցվի օրական] մեկ ոչխար, մեկ և կես մոդ հաց, չորս պասոս գինի»²⁰։ Այս մեջբերումներից կարելի է եզրակացնել, որ Վալերիանոս կայսեր գերումից հետո՝ 261—262 թթ.²¹ միջև Հայաստանի դահր տրվել է Շապուհ Ա-ի ավագ որդի՝ թագաժառանգ Հորմիզդ-Արտաքսարին, կամ հայերեն ձևով՝ Որ-

17 Հ. Մանանգյան, նույն տեղում, էջ 95։

18 Նույն տեղում, էջ 98։

19 Այսպես է հունարեն բնագրում՝ τοῦ βασιλέως Ἀρμενίας ἡγεμόνα, Սակայն հուշակավոր արևելագետ Հենինգը իրավամբ արձանագրության պարսիկ և պահլավիկ վարկածներում ուղղում է տեսնել Vazurg Armenān Šah-ը նվերումը, որ համապատասխանում է հույն-հռոմեական և հայ մատենագրության հանրաժանոթ «թագավոր Հայոց Մեծաց» տիտղոսին, այդ դեպքում հունարեն վարկածում սպասելի էր տեսնել τοῦ βασιλέως Ἀρμενίας ἡγεμόνα, և եթև այսպես չէ, այդ պիտի բացատրել այն շեղումներով, որ նկատելի է հունարեն վարկածում։ Հենինգի ենթադրության անուղղակի ապացույց է իճ կողմից բերվող փաստը, որ պարսից արքայից-արքա Ներսեսը (293—302) նախքան իր թագավորելը Հայաստանի թագավոր էր համարվում և Պալկուլիի արձանագրության մեջ կրում է Vazurg Armenān Šah տիտղոսը (W. B. Henning, A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān, Bull. of the Brit. School of Oriental and African Studies, vol. XIV, p. 3, 1952, էջ 517, ծան. 4)։ Ինչպես հայտնի է, Արտաշես Ա-ից (189—161) սկսած Հայկական թագավորության պաշտոնական անունն էր «Մեծ Հայք», իսկ նրա հաճակաները մինչև 387 թ. կրում էին «Թագավոր Հայոց Մեծաց» տիտղոսը (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 66), ուստի, բնական է, որ հայկական դահր բարձրացած Որմիզդ-Արտաշիրը պիտի կրեր այս տիտղոսը և ոչ թև «Արմենիայի (կամ Հայաստանի) մեծ թագավոր»։ Այս հարցին մենք անդրադառնալու ենք ավելի մանրամասն մի այլ աշխատության մեջ։ Տե՛ս նաև Res gestae, էջ 172, ծան. 1։

²⁰ Res gestae, էջ 40—41, 48, 50։

²¹ Ըստ Հ. Պերպերյանի Որմիզդ-Արտաշիրը պիտի Հայաստանի կառավարիչ նշանակված լինի 261 թ. («Զվարթնոց», II, 1944, էջ 171)։

միզգ-Արտաշիրին։ Մեզ հայտնի չէ, թե ինչ պարագաներում հեռացվեց հայկական գահից Արտավազդ Ե-ր։ Մենք ունենք միայն մի վկայություն, որից կարելի է կռահել, որ Սասանյան արքունիքը պետք է ղեկավարվում լիներ նրա վարմունքից։ Տրեբելլիոս Պոլլիոնը պահպանել է մի նամակ, որը, նրա ասելով, ուղարկել է Արտավազդ հայոց թագավորը Շապուհին։ Այդ նամակում հայոց թագավորը արքայից արքային գրում է. «Համակիր եմ քո փառքին, բայց երկյուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ես, որքան հրահրել ես մոլեգին կռիվը։ Վալերիանոսին այժմ պահանջում են ազատ արձակել և՛ նրա որդին, և՛ թոռը, և հռոմեական զորավարները, և՛ ամբողջ Իսլիան, ամբողջ Աֆրիկան, ամբողջ Սպանիան, ամբողջ Իտալիան, ու նաև բոլոր ժողովուրդները, որոնք ապրում են իլլիրիկումում, նաև Արևելքում ու Պոնտոսում, և որոնք կողմնակից են հռոմայեցիներին կամ նրանց հպատակ են։ Դու վերցրիր գերի միայն մի ծերունու, իսկ քեզ դեմ խիստ թշնամացրիր երկրագնդի բոլոր ժողովուրդներին. գուցե նաև մեզ դեմ, որ ուղարկել էինք քեզ օգնական զորքեր. մենք որ քո հարևաններն ենք՝ միշտ ծանր դրության մեջ ենք ընկնում, երբ դուք իրար հետ կռվում եք»²²։ Այս նամակի բնագիրը, անկախ նրանից, թե այն գոյություն ունի, թե պատմագիրն է Արտավազդին վերագրում, բոլոր դեպքերում հանդիսանում է իր ժամանակաշրջանի հետաքրքիր փաստաթուղթ։ Այս բնագրից տեղեկանում ենք, որ Մեծ Հայքի թագավորությունը Արտավազդ Ե-ի ժամանակ ներքին կյանքում անկախ էր, և կախվածությունը Սասանյան Իրանից արտահայտվում էր նրանով, որ պատերազմի ժամանակ Հայոց թագավորը օժանդակելու էր օգնական զորքերով։ Ուշագրավ է, որ ժամանակակիցները գիտակցում էին, թե ինչքան ծանր է նստում բուֆեր պետությունը Հայաստանի համար ամեն մի պատերազմական ընդհարում Սասանյան Իրանի և հռոմեական կայսրության միջև։ Վերջապես, մեջբերված նամակի տեքստը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ եթե սկզբնական շրջանում Արտավազդ Ե-ն համակրել է Սասանյաններին, այս շրջանում նա չի թաքցնում իր համակրանքը հռոմեական կայսրի հանդեպ և նա միայն հարկադրաբար է, որ պաշտպանում է պարսիկների շահերը։

Անշուշտ, հայոց թագավորի այս դիմումը պարսից արքունիքում դիտվել է իբրև անհավատարմության դրսևորում Սասանյան Իրանի ինքնակալի հանդեպ և այդ այն ժամանակ, երբ պարսիկների դեմ Միջագետքում հաջող պատերազմական զործողություններ էր սկսել Հռոմի անունից հանդես եկող Պալմիրայի թագավոր Ողենատոսը։ Փորձը ցույց էր տալիս, որ եթե քաղաքական հավասարակշռության նժարը Միջագետքում թեքվեր հօգուտ Հռոմի, Հայաստանի գահակալը կարող էր անցնել այն կողմը։ Ահա հանգամանքներ, որ հասկանալի են դարձնում Շապուհ Ա-ի քաղաքական վարքագիծը Հայաստանի հանդեպ Վալերիանոսի գերությունից հետո։ Բացի այս նկատառումներից, հարկավոր է հաշվի առնել նաև այն, որ Շապուհ Ա-ն այս ժամանակ ապրում էր իր հաղթանակների փայլուն ժամանակաշրջանը։ Երեք փայլուն ճակատամարտերը՝ Պերոզ-Շապուհի, Բարբալիսոսոսի և Եղեսիայի, Շապուհ Ա-ին հասցրել էին փառքի գագաթնակետին և նա կարող էր այնուհետև հաշվի չառնել Մեծ Հայքի թագավորության իրավական վիճակը։ Հայկական գահը այս ժամանակ գրավված չէր օրինական թագաժառանգի կողմից և թիրևս ոչ-Արշակունի Արտավազդ Ծ-ը հաստատվել

²² Տե՛ս Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Նույն տեղում, էջ 93—94։

էր գահին հենց նրա համար, որպեսզի հետագայում հեշտ լինեի նրա փոխարինումը մի այլ շատ ավելի հեղինակավոր հավակնորդի կողմից, ինչպիսին կարող էր լինել Տիգրանի արքունիքի ներկայացուցիչը: Ինչևիցե, 261—262 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում գահընկեց է արվել Արտավազդ Ե-ը և «Մեծ Հայքի թագավորի» պատիվը կապել են Շապուհ Ա-ի ավագ որդի թագաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրի գլխին²³: Այդպիսով Տիգրանի արքունիքը իրագործում էր իր վաղեմի քաղաքական ծրագիրը՝ Հայաստանում հաստատել Սասանյան դինաստիայի ժառանգական իշխանությունը, ինչպես առաջ Մեծ Հայքը Արշակունիների երկրորդ թագավորությունն էր (Secundogenitur), այժմ այդ նույն դերը վերականգնվում էր, սակայն իբրև Սասանյան դինաստիայի երկրորդ թագավորություն:

Հայաստանի գահը բարձրացած Սասանյան դինաստիայի ներկայացուցիչ Որմիզդ-Արտաշիրը ձգտել է իր թագավորությունը նշանավորել այնպիսի միջոցառումներով, որոնք պիտի երկիրը ավելի սերտ կերպով կապեին Իրանի հետ: Այդ են վկայում ստորև բերվող փաստերը:

Res gestae-ի վերոհիշյալ վկայությունների լույսի տակ նոր իմաստ է ստանում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի 76-րդ գլուխը: Պարզվում է, որ այդ մասը, որ պատմահայրը վերցրել է Կեսարիայի եպիսկոպոս Փիրմիլիանոս պատմագրից, հիմնականում ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը: Մովսես Խորենացին, կամ նրա աղբյուրը, լուծյան են մատնում Վալերիանոսի խայտառակ պարտությունն ու գերությունը և նշում են լուկայն, որ նա չէր կարող օգնության գալ հայերին, որովհետև այդ ժամանակ «Գունդք անցեալ ընդ Դանուբ գետ զբաղում գաւառս դերի վարեցին, և զԿիւկղաղայ կղզիս աւար առին՝ վասն որոյ ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թևարկել Վաղերիանոս. նաև ոչ յերկարէ զկեանսն, առնելով ի նմանէ զթագաւորութիւնն Կղաւղիոս (268—270), և յետ նորա Ավրեղիանոս (268—270), հուպ ընդ հուպ փոխանորդելով զմիմեանս. այլ և ամսականօք թագաւորեալ Կիւնտիղոս (270) և Տակիտոս (275—276) և Փղոռիանոս (276) եղբարք: Վասն որոյ համարձակաբար արշաւեալ ի մեզ Արտաշրի, և զգօրս Յունաց փախստական արարեալ, գերելով զյոլով մասն աշխարհիս՝ յաւեր դարձուցանէ»²⁴: Այստեղ հիշվող Սասանյան թագավոր Արտաշիրը ներկայացված է իբրև ժամանակակից Վալերիանոսի և նրանից հետո թագսւվորած հռոմեական կայսրերի, ուստի նա չի կարող լինել Սասանյան դինաստիայի առաջին արքայից արքա Արտաշիր Ա Պապականը (224—241): Res gestae-ի տվյալների լույսի տակ պարզվում է, որ այս Արտաշիրը նույն Որմիզդ-Արտաշիրն է, սակայն Մովսես Խորենացին սրան նույնացնում է Արտաշիր Ա Պապականի հետ և, ինչպես տեսանք, ժամանակակից է դարձնում հռոմեական այն կայսրերին, որոնք թագավորում էին արքայից արքա Հորմիզդ Ա-ի ինքնակալության տարիներին (272—273), իսկ Res gestae-ից պարզվում է, որ վերջինս նույն Որմիզդ-Արտաշիրն է, որը նախքան

23 Եթե Արտավազդ Ե-ը գահընկեց է արվել և 261—262 թթ. միջև Հայաստանի թագավոր է նշանակվել Որմիզդ-Արտաշիրը, որը Trebellios Pollion-ի մոտ (Vita Valer, VI, ed Nisard, էջ 43, ծան. 2) հիշատակվում է Որոմազդէս ձևով, ապա անհիմն է Հ. Պերպերյանի ենթադրությունը, թե «Արտավազդ» անունը կարող է ձևազրական վրիպակ լինել «Որոմազդէս» անվան:

24 «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», II, ՀԶ, էջ 214—215:

իր հոր՝ Շապուհ Ա-ի մահը (272 թ.) Մեծ Հայքի թագավորն էր։ Այս դեպքում ևս Մովսես Խորենացու մոտ շփոթությունը առաջացել է համանման անունների պատճառով։

Պատմահայրը հաղորդում է, որ Հայաստանը նվաճելուց հետո Արտաշիրը յսել էր, թե հայ նախարարներից մեկը ռառեալ զմի յորդուցն Խոսրովայ, փախուցեալ ապրեցոյց, ի դուռն կայսեր հասուցանելով։ Եւ քննեալ թէ ո՛վ ոք նա իցէ՝ եղև վերահասու, թէ նա է Արտաւազդ յազգէն Մանդակունեաց. հրամայեաց զամենայն ազգն ջնջել սատակմամբ։ Քանզի ի գաղթելն Հայոց յԱրտաշրէ՝ դադթին և նոքա ընդ ցեղս աչոյց նախարարացն և ի նուաճելն Արտաշրի դայսն՝ դառնան և նոքա, և սատակին սրով ամենեքին»²⁵։ Շատ հավանական է, որ Արտավազդ Ե-ը մեղադրվել է պետական դավաճանության մեջ և իբրև կողմնակից հայ Արշակունիների ժառանգական իրավունքների՝ ենթարկվել է մահապատժի և նրա հետ միասին բնաջինջ է արվել նաև Մանդակունյաց նախարարական ամբողջ տոհմը։

Այժմ, երբ պարզվում է Մովսես Խորենացու վկայությունների Արտաշրի նույնությունը Res gestae-ի Որմիզդ-Արտաշիրի հետ, հասկանալի է դառնում երկրորդ գրքի Հէ գլուխը, վերնագրված՝ «Յաղագս խաղաղութեան Պարսից և Յունաց, և շինելոյ Արտաշրի զՀայս յամս անիշխանութեանն»։ Այս գլխում Արտաշիրը ներկայացված է իբրև երկրի շինարար, որը ձգտում է ընդհանուր լեզու գտնել նախարարների հետ և միևնույն ժամանակ նախադրյալներ ստեղծել Հայաստանի պարսկացման համար։

Մովսես Խորենացին, անդրադառնալով այդ հարցին, հաղորդում է՝ «Իսկ Արտաշրի գեղեցկապէս յարդարեալ զաշխարհս Հայոց՝ ի կարգ առաջին հաստատէր»²⁶։ Որմիզդ-Արտաշիրի միջոցառումներից հիշատակվում են.

ա) Հաշտարար քաղաքականություն ֆեոդալականացող հայ ավագանու նախարարների հետ։ Պատմագրի ասելով՝ «Եւ Արտաշրի նուաճեալ զազգն նախարարացն՝ զգաղթեալսն անդրէն դարձուցանէ, և զամրականսն ի վայր իջուցանէ»²⁷։

բ) Հանդուրժողական քաղաքականություն Արշակունի սեպուհների-ոստանիկների հանդեպ. «Նա և զԱրշակունիսն, զմեկուսացեալսն ի թագէն և յԱյրարատն բնակելոյ, կարգէ ի նոյն տեղիս մտիւք և ոռճկօք, որպէս և էինն»²⁸։

գ) Կարգավորում է հարկային քաղաքականությունը, որի նպատակով անց է կացվում աշխարհագիր, համաձայն երկրի վարչական բաժանման. «Եւ գերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ, և ամենեւիմք զիր անունն հաստատէ»²⁹։

դ) Աշխարհագրի հետ սերտ կապված էր նոր հողաբաժանումը և կալվածատիրական սահմանների վերանայումն ու կարգավորումը։ Որմիզդ-Արտաշիրը վերացնում է հին սահմանաքարերը, որոնք գալիս էին Արտաշիսյանների ժամանակաշրջանից և կոչվում էին «Արտաշիսական», և նրանց փոխարեն տրնկում է նորերը, որոնք Սասանյան դինաստիայի հիմնադրի անունով կոչվում են

²⁵ Նույն տեղում, էջ 217։

²⁶ Նույն տեղում, II, Հէ, էջ 215։

²⁷ Նույն տեղում։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 216։

²⁹ Նույն տեղում։

«Արտաշիրական»։ Հայ Արշակունիները իրենց համարում էին Արտաշիսյանների ժառանգներ, ուստի նրանց իշխանության ժամանակաշրջանում ևս սահմանափակորէր շարունակում են կոչվել «Արտաշիսական», իսկ Սասանյանները Հայաստանում հանդես էին գալիս իբրև նոր դինաստիայի ներկայացուցիչներ, այն էլ օտարերկրյա։ Մովսէս Խորենացու վկայութեամբ՝ Արտաշիրը «զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ, զՔարինս յերկրի կացուցանելով, նորոգեաց, և յիւր անունն փոխելով Արտաշիրական անուանեաց»³⁰։

Ե) Հետաքրքիր է Որմիզդ-Արտաշիրի քաղաքականութիւնը կրօնի և դադափարախոսութեան բնագավառում։ Պատմագրի ասելով, Արտաշիրը «դմեհեանիցն պաշտպամունս առաւել ևս յորդորէ. այլ և զհօրն Որմզդական, որ ի վերայ բազնին որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել»։

Բայց զանդրիսն, զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեաց հանդերձ Արեգակամբ և (ուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխեցան յԱրմաւրայ ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ՝ զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր»³¹։ Այստեղից տեսնում ենք, որ Որմիզդ-Արտաշիրը ձգտում էր վերացնել Հայաստանում գերիշխող սինկրետիկ հայկական հելլենիստական պանթէոնը և երկրում ներմուծել զրադաշտակահոթիւնը, որը Սասանյան Իրանում վերջնականապէս ձեւավորվել էր և մեծ հեղինակութիւն էր վայելում պարսկական արքունիքում։ Սակայն հելլենականութիւնը Հայաստանում այնքան խոր արմատներ էր ձգել, որ III դարի պայմաններում Սասանյանների այդ քաղաքականութիւնը Հայաստանում միայն արագացրեց քրիստոնեական կրօնի հաստատումը։ Վերոհիշյալ վկայութիւնը հետաքրքիր է նաև այն տեսակետից, որ կռապաշտութիւնը և կուռքերը սկսել են վերացնել Հայաստանում դեռևս քրիստոնեական կրօնի հաստատումից առաջ։ Այս քաղաքականութեան նպատակն էր արմատախիլ անել Հայաստանում հաստատված հելլենիստական մշակույթը, որը դարերի ընթացքում մերվել էր տեղական հայկական հնավանդ սովորութիւնների ու կենցաղի հետ։ Սասանյանների հակահելլենիստական քաղաքականութիւնը Հայաստանում նպաստեց այն դադափարական ճգնաժամի ավելի խորացմանը, որ համակել էր ամբողջ հռոմեական կայսրութեան ազգաբնակչութեանը և տարածվել դեպի Առաջավոր Ասիայի երկրները։ Ստեղծված պայմաններում քրիստոնեական կրօնի քարոզիչների գործունեութիւնը ավելի պարարտ հող գտավ Մեծ Հայքում։ Հայկական ֆեոդալականացող ավագանին շէր կարող համակրել հայերի համար արդեն խորթ դարձած, նորից բարձրացող իրանական զրադաշտականութիւնը։ Ստեղծված պայմաններում քրիստոնեութիւնն էր, որ գորեղ դադափարական զենք կարող էր դառնալ երկրի ինքնուրույնութիւնը իրանականացման վտանգից պահպանելու համար։

Նթե մենք փորձենք տալ Մեծ Հայքի թագավորութեան զահակայնների հաջորդականութիւնը «ի ժամանակս անիշխանութեանն», այսինքն՝ 237—287 թթ. միջև, կստանանք հետևյալ պատկերը։

237 թ. Անակի ձեռքով սպանվեց Խոսրովը։ Արտավազդ Մանգակունին պառանի զահաժառանգ Տրդատ Արշակունին փախցրեց հռոմեական կայսրութեան սահմանները։

³⁰ Նույն տեղում։

³¹ Նույն տեղում։

245—252 թթ. Տրդատ Դ որդի Խոսրովի՝ թագավոր Հայոց Մեծացի:

252 թ. Տրդատ Դ-ը վերստին ապավինում է հռոմեական կայսրության սահմանները:

252—262 թթ. Արտավազդ Ե՝ թագավոր Հայոց Մեծացի:

262—272 թթ. Որմիզդ-Արտաշիր (Հորմիզդ-Արտաքսար)՝ թագավոր Հայոց Մեծացի, ապա Որմիզդ Ա անվան տակ՝ արքայից արքա Իրանի (272—273):

272—293 թթ. Ներսէ՝ թագավոր Հայոց Մեծացի (Vazurg Armenan Sah ըստ Պայկուլիի արձանագրության), ապա արքայից արքա Իրանի (293—302 թթ.):

Միաժամանակ Դիոկղետիանոսի օժանդակությամբ՝ Մեծ Հայքի հռոմեական մասում 287 թ. նորից զահ Բարձրացավ իբրև «թագավոր Հայոց Մեծացի» Տրդատ Դ-ը, որը դենքով նվաճեց Սասանյանների ղավթած Մեծ Հայքը: 298 թ. Մծբինի զաչնազրից հետո Սասանյանների կողմից ևս Տրդատը ճանաչվեց ամբողջ Մեծ Հայքի թագավոր, իսկ 301 թ. մոտերքը քրիստոնեությունը պաշտոնական կրոն հայտարարելուց հետո ստացավ «Մեծ» մականունը:

ДАнные НАДПИСИ «КААБА и ЗАРДУШТ» ОБ АРМЕНИИ

Академик АН Арм. ССР С. Т. ЕРЕМЯН

(Резюме)

Обнаруженная в 1936—39 гг. большая трехязычная надпись (условно называемая «Res gestae divi Saporis»), высеченная на стенах здания «Кааба и Зардушт» около знаменитой скалы Накши-Рустам севернее Персеполя, представляет большую ценность для исторической науки. Вокруг расшифровки и публикации этой надписи за прошедшие годы появилась обширная литература. В статье автор останавливается лишь на данных об Армении по греческой версии надписи.

Надпись высечена около 262 г. и содержит сведения, которые показывают историчность основных положений, изложенных в 71—79 главах II книги «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци. Упомянутые главы повествуют об истории Армении III столетия н. э., о которой до нас дошли скудные сведения.

В свете данных «Res gestae divi Saporis» упоминаемый в 76-й главе II книги «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци воцарившийся в Армении Арташир был старшим сыном сасанидского царя Шапура I. В надписи он значится как «великий царь Армении» Ормизд-Арташир, который должен был устранить с престола назначенного до него царем Армении Артавазда V.

Установление идентичности упомянутого Арташира с Ормиздом-Арташиром делает понятной 77-ю главу II книги «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци, озаглавленную «О мире между персами и греками и о

строительной деятельности Арташира в годы безвластия». В этой главе Арташир, т. е. Ормизд-Арташир, представлен как строитель страны, который стремится найти общий язык с нахарарами. В то же время показывается, что вся его деятельность была направлена на создание предпосылок для усиления политического влияния Ирана в царстве Великой Армении.

ԿԻՄԵՐԱԿԱՆ ՈՒ ՍԿՅՈՒԹԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ
ԵՎ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՈՒ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՔՈԶՎՈՐՆԵՐԻ ԴԵՄ

ՀՍՍՀ ԳԱ Իսկադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Մ. թ. ա. VIII դարի կեսերից Ուրարտու պետությունը, ապա Ասորեստանը, հարկադրված էին կատաղի պայքար մղել հյուսիսից դեպի իրենց տերիտորիաները ներխուժող կիմերների ու սկյութների քոչվոր ցեղերի դեմ. դա սկիզբը հանդիսացավ այդ պետությունների անկման և պատմության թատերաբեմ հանդես գալուն նոր ժողովուրդների՝ մարերի, պարսիկների և հայերի:

Անդրկովկասի և մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհի սահմանները քոչվոր իրանալեզու ցեղերի ներխուժումների հարցում պարզություն մտցնելու համար պետք է որոշակիորեն սահմանազատել այդ ցեղերի ներխուժման երեք ալիք: Մ. թ. ա. VIII—VII դդ. Ուրարտու թագավորության դեմ ասպատակություններ կատարող (գերազանցապես կիմերական) ցեղերի արշավանքների առաջին ալիքը եղել է մ. թ. ա. VIII դարում (մինչ 720-ական թթ., հնարավոր է անգամ 750-ական թթ.): Արշավանքների երկրորդ ալիքը (գերազանցապես ըսկյութական ցեղերի) սկսվել է մ. թ. ա. VIII—VII դդ. սահմանագլխին և շարունակվել մինչև VII դ. 80-ական թթ.: Ըստ Հերոդոտի (IV, 11) սկյութների շարժումը պայմանավորված էր նրանով, որ նրանց նեղում էին մասսագետները, այսինքն՝ «մեծ սակերը»: Սկյութները կարողանում են նույնիսկ իրենց հարկատու դարձնել Մարական տերությունը և Ուրարտուն, ուր նրանք իշխում են 28 տարի: Վերջապես, սկյութական և սարմատական ցեղերի արշավանքների երրորդ ալիքը սկսվել է մ. թ. ա. V դ. և տևել մինչև IV դ. կեսերը. դա Աքեմենյանների հին պարսկական պետության տիրապետության շրջանն էր¹:

Հյուսիսից քոչվոր ցեղերի ներխուժումներ տեղի են ունեցել նաև հետագա ժամանակաշրջանում, երբ հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսն արդեն ավարտվել էր, բայց դրանք այնպես նկատելիորեն չէին ազդում Հայաստանի բնակչության էթնիկական կերպարի վրա, ինչպես կիմերական ու սկյութական ցեղերի առաջին ներխուժումները:

Մարքսիզմի կլասիկները ցույց են տալիս, որ նման զանգվածային գաղթները պայմանավորված էին ոչ միայն որոշ ցեղերի վրա հարձակ ցեղերի գործադրած ճնշմամբ, այլև նրանով, որ տնտեսական ու սոցիալական զարգացման որոշակի աստիճանում այդպիսի գաղթի անհրաժեշտություն էր երևան գալիս:

Հնագույն ժամանակներից ի վեր հսկայական տարածության վրա՝ Թրակիայից ու հյուսիս-սևծովյան տափաստաններից մինչև Կովկաս ու Միջին Ասիա ապրում էին տոհմական կարգերի զարգացման տարրեր աստիճաններում

¹ См. В. В. Струве, Новые данные истории Армении, засвидетельствованные Бехистунской надписью, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, № 8, էջ 38:

դառնալով քոչվոր ցեղեր: Խոսելով ցեղերի ու ժողովուրդների տեղադարձների նախապայմանների մասին, մարքսիզմի հիմնադիրները մատնանշում էին, որ «...բնակչության գերաճի ճնշումը արտադրողական ուժերի վրա հարկադրում էր բարբարոսներին՝ Ասիայի սարահարթներից ներխուժել հնագույն քաղաքակիրթ պետությունները... դրանք խաշնարած ցեղեր էին, որսորդներ ու ռազմիկներ. արտադրության նրանց եղանակը պահանջում էր հսկայական հողային տարածություններ յուրաքանչյուր անհատի համար... Երբ նրանց թիվն ավելանում էր, ապա պակասում էր յուրաքանչյուրի արտադրական տարածությունը: Այդ պատճառով էլ ավելորդ բնակչությունը հարկադրված էր լինում ձեռնարկելու այն մեծ, հեքիաթային թափառումները, որոնք հիմք դրեցին ժողովուրդների գոյացմանը հին և նոր Եվրոպայում»²: Ահա թե որտեղ պետք է լինտրե: դեպի հարավ քոչվոր ցեղերի արշավանքները պայմանավորող տնտեսական նախադրյալները:

Ա. Ի. Արտամոնովը, հնագիտական բազմապիսի նյութերի հիման վրա, բերում է այն նախադրյալները, որոնք հիմք հանդիսացան դեպի հարավ կիմերական ցեղերի ներխուժման համար: «Ճափաստաններում քոչվոր անասնապահական տնտեսության առաջացման հետևանքով, — գրում է նա, — այնտեղ գոյանում են ռազմաշունչ հորդաներ, որոնց համար թալանի հետ զուգակցված պատերազմը դառնում է յուրատեսակ արտադրություն: Փոխանակության անզարգացածության պայմաններում մասնագիտացված անասնապահական քոչվոր տնտեսությունը չէր կարող յուրաքանչյուր անասնապահի, որոնք փոխարինում էին փոխանակությանը: Մասնավոր սեփականության ամրապնդումն իր հերթին բորբոքում էր հարստանալու բաղձանքը, որը ցեղակիցների կամ ստրուկների շահագործման եղանակների անզարգացածության պայմաններում կարող էր հագուրդ ստանալ միայն հարևանների պատերազմական թալանի միջոցով»³: Այդ հարձակումների օբյեկտ են դառնում Առաջավոր Ասիայի երկրները՝ Անդրկովկասը, Իրանական բարձրավանդակի հյուսիսային մասը, Հայկական լեռնաշխարհը և Փոքր Ասիան:

* * *

Մ. թ. ա. VIII դարի երկրորդ կեսին, Կուբան գետի ստորին հոսանքի շրջանի ինչ-որ տեղից կիմերները շարժվում են դեպի հարավ և Կովկասյան զխավոր լեռնաշղթայի լեռնանցքներով (Դարյալի, Ալագիր և այլն) ներխուժում Անդրկովկաս ու գրավում Կուր-Արաքսյան հարթավայրի ձմեռային արոտները. այստեղից նրանք շարունակում են տարածվել դեպի հարավ՝ դեպի Հայկական լեռնաշխարհը:

Կիմերների մասին ամենավաղ տեղեկությունները տալիս են Սարգոն II-ի (722—705) ժամանակաշրջանի ասուրական աղբյուրները՝ Ուրարտուի հյուսիսային սահմանները կիմերական հորդանների ներխուժման կապակցությամբ: Ասորեստանցիները նրանց անվանում են «գիմիռա», նաև «ուման մանդա», որ

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Революционная эмиграция в Лондоне. Эмиграция из Англии, Сочинения, том IX, 1932, էջ 278—279:

³ А. И. Артамонов, Происхождение славян, Л., 1950, էջ 27—28:

ամենաընդհանուր իմաստով նշանակում է «բարբարոս», «բարբարոսական հորդա»⁴:

Կիմերների մասին հնադույն տեղեկությունը դուրս Ուրարտուում գտնվող ասորեստանյան հետախույզ Աշշուրիսուայի զեկույցն է Սարգոն II-ին, որտեղ հիշատակվում է Գամիր երկիրը, այսինքն կիմերների բնակության շրջանը⁵:

Այս վկայության հիման վրա գիտության մեջ իշխում է այն կարծիքը, թե կիմերները հենց սկզբից բնակություն են հաստատել հետագայի Կապադովկիայի տերիտորիայում (որ հայտնի էր հին հայերին նրանց անունով՝ Գամիրք), թե իբր այդ երկրի մոտերքում Սարգոն II-ը ընդհարվել է նրանց հետ. իսկ իրականում, ինչպես ստորև կտեսնենք, կիմերներն առաջին անգամ Փոքր Ասիայի երկրներն են թափանցել մ. թ. ա. 676—674 թթ., ուրարտական թագավոր Ռուսա II-ի արշավանքների ժամանակ, որպես նրա դաշնակիցներ: Մինչև այդ մարերը և ասորեստանցիները կիմերների հետ շփում են ունեցել Ուրմիա լճի շրջանում, Ուրարտու պետության հարավ-արևելյան սահմանների մոտ:

Աշշուրիսուայի՝ Սարգոն II-ին հղած զեկույցի տեքստի մեզ հետաքրքրող մասում կարդում ենք. «Գուրիանիա [երկիրը] և Նագիու⁶ երկիրը [գտնվում են] Ուրարտու երկրի և Գամիրուայի միջև: Սա հարկ է տալիս ուրարտական թագավորին»⁷: Գուրիանիա երկիրը համապատասխանում է ուրարտական արձանագրությունների Կուլիանիին կամ Կուրիանիին և տեղորոշվում է Հայկական ՍՍՀ Արթիկի շրջանում⁸: Այստեղ ապրում էր գուրանիացիների ցեղը, որը հայտնի էր Ստրաբոնին: «Ասում են նաև, որ թրակիացիների մի մասը, որ կոչվում է սարսպարներ (σαρσαπαραί) կամ գլուխ հատողներ, բնակվում էր Հայաստանից այն կողմ, գուրանիացիների (Γουρανοί) և մարերի հարևանությամբ»⁹: Սարսպար բառը, գլուխ հատողներ նշանակությամբ, իրանական Կամսար անվան իմաստավորումն է, որ հետագայում դարձավ Կամսարական տոհմի ժառանգական տիտղոսը: Ամենայն հավանականությամբ, Արշարունիքում ու Շիրակում (այսինքն գուրանիացիներից արևմուտք) ապրող ցեղի առաջնորդը այն ժամանակ արդեն տոհմային այնպիսի տիտղոս էր կրում, որը իմաստով մոտենում էր պարթևական դարաշրջանի «Կամսար»-ին: Տվյալ դեպքում պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ սարսպարների ցեղը դասվում է թրակիացիների շարքը և, հետևաբար, պետք է կիմերներին ազգակից ցեղ համարվի:

Վերստին անդրադառնալով Աշշուրիսուայի՝ Սարգոն II-ին գրած նամակի տեքստին, հարկ է մատնանշել, որ Գուրիանիի կողքին հիշատակվող Նագիու

⁴ И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, *այսուհետև՝ АВИИУ*, № 65 (ВДИ, 1951, № 3, էջ 216): *Կիմերների մասին տե՛ս* Л. А. Ельницкий, Киммерийцы и киммерийская культура, ВДИ, 1949, № 3, էջ 14—26:

⁵ Այդ տեղեկությունները վերաբերում են մ. թ. ա. 722—715 թթ.: Տե՛ս Б. Б. Piotrovskii, Ванское царство, М., 1959, էջ 96—99:

⁶ Մենք գտնում ենք, որ տվյալ դեպքում սա հատուկ անուն է և ոչ թե «շրջան» հասարակ. անունը երկրի դետերմինատիվով, ինչպես կարծում է Ի. Մ. Դյակոնովը: Տե՛ս ВДИ, 1951, № 2, էջ 341, ծան. 2:

⁷ ВДИ, 1951, № 2, էջ 341:

⁸ Պրոֆ. Գ. Դ. Ղափանյան, ուրարտուի պատմությունը (հետազոտություն ըստ բեռնախիթ աղբյուրների), Երևան, 1940, էջ 109, 175: Տե՛ս նաև Б. Б. Piotrovskii, Ванское царство, էջ 232—233:

⁹ Strabo, XI, 14, 14.

երկիրը պետք է համապատասխանի հին հայկական նիզ գավառին (Հայկական ՍՍՀ Ապարանի շրջանը): Վերջապես, նշված ղեկույցի Գամիուս երկիրը, որը Ուրարտուի հարկատուն էր, ոչ թե Կապադովկիայի տերիտորիան էր, որը Ուրարտուի քաղաքական ազդեցության ոլորտը ներգրավվեց Ռուսա II-ի մ. թ. ա. 676—674 թթ. արշավանքներից հետո, այլ ներկայիս Լենինականի շրջանը (Հայկական ՍՍՀ Ախուրյանի և Ղուկասյանի շրջանները): Այս կապակցությամբ հասկանալի է դառնում Կումայրի (վրացերեն՝ Գումբրի, անվան ծագումը, այդ անունը հին հայերը տալիս էին ներկայիս Լենինականին¹⁰, Հավանաբար այս վայրում է ուրարտական թագավոր Ռուսա I-ը (735—714 թթ.) առաջին անգամ հանդիպել կիմերներին, որոնցից պարտություն է կրել: Կարծում ենք, որ մ. թ. ա. VIII դարում կիմերների բնակության տերիտորիան չէր սահմանափակվում ներկայիս Լենինականի շրջանով: Կիմերական ցեղերի հիմնական մասը պետք է բնակվելիս լինել Ուրարտուի սահմաններից հյուսիս, Փոքր Կովկասի հյուսիսային ու արևելյան լանջերին, ընդհուպ մինչև Բրիալեթի լեռներն ու Կուր գետը:

Շուտով կիմերները ստիպված էին լինելու Կուր-Արաքսյան հարթավայրի տերիտորիան զիջել հյուսիսային Կովկասի տափաստաններից Անդրկովկաս ներխուժած սկյութներին: Վերջիններս գրավում են Կուր-Արաքսյան հարթավայրը, իսկ կիմերներին քշում են Փոքր Կովկասի լեռները, ուր և մնացել են նրանց հետքերը: «Գմիր-ի» էթնիկական տերմինը պահպանվել է վրացերենում «հերոս», «գլուցազն» իմաստով: Հետաքրքրական է, որ Թրիալեթիում մեզալիթյան հուշարձանները ժողովուրդն անվանում է ջմօրտօ ծալցցօտ «գմիրթա նակվեթի», որ բառացիորեն նշանակում է «գմիրների կերտած», ներկայիս բնակվամբ՝ «գլուցազունների», «հսկաների» կերտած:

Այս կապակցությամբ հետաքրքրություն է ներկայացնում հենդ տոօալցօտ Թրիալեթի, հայկ. Բոեղք, անունը (այժմ Ծալկայի շրջանը, Գոմարեթից հյուսիս): Այս անվան ավելի արխաիկ ձևը պետք է լինի «թրիար», (<թորի + ար>), որը պահպանվել է Պլինիոսի մոտ՝ regio Thriare¹¹: Վրացերենի տեսակետից այս վերջինիս օրինաչափ ձևն է «Թրիալ-եթ-ի»: Այս նույն էթնիկական անունը պահպանվել է Թարթառ գետի հովտում, հենց այդ գետի անվան հնագույն ձևում՝ Տրտու, Տրտուական և նույն տեղում գտնվող Տոի գավառի անվան մեջ (ուրարտ. Terṭan, միջին դարերում Ջրարերդ գավառը)¹²: Մեջ բերված անուններում պահպանվել է տրեքների՝ թրական ցեղերից մեկի անունը: Այդ ցեղը մ. թ. ա. VII դ. կեսերին կիմերների հետ միասին մարտնչել է Փոքր Ասիայում: Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է, ապա կարելի է կարծել, որ կիմերների հետ միասին Փոքր Ասիա, Հայկական լեռնաշխարհ և Անդրկովկաս է ներխուժել տրեքների թրական ցեղը: Կարելի է նույնիսկ ենթադրել, թե տրեքների ցեղը կիմերական ցեղերից մեկն էր:

Եվստաթիոսը, Հոմերոսի «Ոդիսականի» մեկնություններում անդրադառնալով այս ցեղին, մատնանշում է, որ դա «սկյութական ցեղ է, բռնիկ և հյուսիսարևել, որի մի փոքր մասը (ասում են, որ նրանք կռվում էին տրեքներ) Հոմերոսից ոչ շատ առաջ կամ գուցե նրա ժամանակ (այսինքն մ. թ. ա. X—

¹⁰ С. Т. Еремян, Армения в составе Мидии и Ахеменидской Персии, «История СССР», ч. I—II, М.—Л., 1939, էջ 198:

¹¹ Plin., NH, VI, 26 (ВДИ, 1949, № 2, էջ 296):

¹² Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 86:

IX դդ.—II. Ե.), շարժվելով Կիմերական Բոսփորից, անցնում է Ասիայի մեծ մասը, գրավում Սարգեսը, ոչնչացնում մագնեսներից շատերին, որոնք բնակվում էին Մեանդրոս¹³ գետի ափերին ու ներխուժում անգամ Պափլագոնիա և Փոյուզիա. ասում են, որ հենց այդ ժամանակ էլ Միդասը¹⁴ վերջ տվեց իր կյանքին»¹⁵:

Այսպիսով, վկայակոչված տվյալները ցույց են տալիս, որ տրերները Առաջավոր Ասիայի երկրներն են ներխուժել ոչ միայն Բրակիայի ու Փոքր Ասիայի, այլև (Կիմերների նման) Կովկասի ու Անդրկովկասի վրայով:

Ռուսա I-ի օրոք Կիմերները Ուրարտուի թշնամիներն էին: Ինչպես տեսանք, ուրարտական այդ թագավորը չկարողացավ նրանց հաղթել. նրանք ներխուժեցին Ուրարտուի հյուսիսային սահմանամերձ շրջանները և բնակություն հաստատեցին ներկայիս Լենինականի շրջանում: Այդ վայրը ասորեստանյան հետախույզի ղեկույցում անվանված է 'Դամիրա, իսկ ուրարտական արձանագրություններում՝ Բշկիդուլու կամ Իշկիդուլիսու: Կիմերների արշավանքը Ուրարտու պետության ներսում առաջ բերեց խլրտումներ, որոնք օգտագործվեցին Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ի կողմից Ռուսա I-ին հարված հասցնելու համար, որ և վերջացավ Ռուսա I-ի կործանմամբ:

Վերջինիս հաջորդի, ուրարտական Արգիշտի II (714—685 թթ.) թագավորի օրոք, ընդհակառակը, ուրարտացիներն ու Կիմերները բարի դրացիական հարաբերություններ էին պահպանում: Բշկիդուլու երկիրը հարկ էր վճարում ուրարտական թագավորին:

Թոփրախ-կալեի (Վանի հյուսիս-արևելյան արվարձանը) պեղումների ժամանակ Լեման-Հաուպտի և Բելքի արշավախմբի հայտնաբերած կավե սալիկի վրայի արձանագրությունը, Լեման-Հաուպտի կտրծիքով, Իշկիդուլու երկրի թագավորի նամակն է ուղղված Ռուսա II-ին (685—645): Արձանագրության մեջ հաղորդվում է, որ «Սաղաշտարան», Իշկիդուլիսի թագավորը, գնաց Մանա երկրի [դեմ]»¹⁶:

Կիմերների և Ուրարտուի մերձեցումը սերտորեն կապված է սկյութների արշավանքի հետ, որը, ամենայն հավանականությամբ, տևողի է ունեցել Արգիշտի II-ի (714—685) զահակալության օրոք: Սկյութները (նրանց ինքնանունն է «շկուդա»)՝ VIII դարի վերջում Հյուսիսային Կովկասի տափաստաններից Մերձկասպյան ծովեզերքով շարժվում են դեպի հարավ և Դերբենգի անցքով ներխուժում Անդրկովկաս ու հաստատվում Կուր-Արաքսյան հարթավայրում: Այստեղ բնակվող Կիմերական ցեղերը սկյութների ճնշման տակ նահանջում են դեպի Փոքր Կովկասի լեռները և, բնականաբար, ներթափանցում Ուրարտու պետության սահմանները: Այժմ Կիմերները դառնում են ուրարտա-

¹³ Սարգես և Մագնեզիա քաղաքները գրավվում են լիկիացիների ու տրերների կողմից հավանորեն մ. թ. ա. 646—645 թթ.: Տե՛ս Н. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 234:

¹⁴ Գորդիոսի որդին, փոյուզիական թագավոր Միդասը ինքնասպանություն գործեց մ. թ. ա. 674 թ., այն բանից հետո, երբ Կիմերները (ինչպես պարզվում է այժմ՝ ուրարտացիների հետ միասին) ջախջախեցին նրա թագավորությունը:

¹⁵ Евстафий, Объяснения к «Одиссее» Гомера, ВДН, 1947, № 1, էջ 292:

¹⁶ Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, այսուհետև՝ УКН, № 286, էջ 348:

¹⁷ Տե՛ս Н. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 242—244: Արևելյան աղբյուրները սկյութների կոչում են աշգուդա[յ], ասգուդա[յ] կամ իշկուդա[յ]: Հայկական Ասքանազ ձևը ծագում է հին եբրայերեն 'šknz սխալ գրությունից: Տե՛ս Ի. Մ. Դյակոնով, նշվ. աշխ., էջ 243:

ցիների բնական դաշնակիցները և նրանց հետ միասին ջանում են թույլ չտալ, որ սկյութները հաստատվեն Ուրարտուի սահմաններում:

Այնուամենայնիվ պետք է ենթադրել, որ Աղստև գետի հովտից սկյութներն անցնում են Փոքր Կովկասի լեռները և ներխուժում Արարատյան դաշտը: Սրա հետևանքով է, որ կիմերները, սկյութների ճնշման տակ, որպես Ուրարտուի դաշնակիցներ, շարժվում են դեպի հարավ, հաստատվում Ուրմիա լճի արևմտյան եզերքում: Մակայն սկյութները երկար չէին մնալու Արարատյան դաշտում: Ըստ երևույթին ուրարտացիները դուրս են մղում նրանց այնտեղից, և Արաքսի միջին հոսանքի հովտից արտաքսվելով, սկյութները հաստատվում են Ուրարտուի սահմաններից դուրս, ներկայիս Օրդուբադի ու Զուլֆայի շրջանում և էլի դեպի հարավ՝ հավանաբար Ուրմիա լճի արևելյան ափին ու Հաջի-չայ գետի հովտում: Այս հովտը հենց ուրարտական արձանադրություններում կոչվում է «Աշքայայի խուրի»¹⁸: Այստեղից սկյութներն սկսում են սպառնալ ինչպես Ուրարտուին, այնպես էլ Մանային ու մարերին:

• • •

Ի. Մ. Դյակոնովի կարծիքով մ. թ. ա. հավանորեն 700 թ. մոտերքը Կուր-Արաքսյան հարթավայրի տերիտորիայում և նրանից հարավ, մինչև Սոհունդ լեռնաշղթան ընկած տարածության վրա կազմավորվեց «Աշկուղ», «Աշգուղ» կամ, ըստ ասսուրա-բաբելական ու եվրոպական աղբյուրների՝ «Աշքենաղ» սկյութական թագավորությունը¹⁹:

Իրտնալեղու ժողովուրդները սկյութներին, անվանում էին սակեր, իսկ այդ դարաշրջանի հայերը, ինչպես վերը տեսանք՝ skay / s[a]kay: Ինչպես երևում է, Կուրի հովտում, ներկայիս Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում բնակություն հաստատած սկյութները հայտնի էին որպես սակեր resp. շակեր և նրանց անունով այդ արգավանդ հարթավայրն սկսեց անվանվել *saka—šayana, որ նշանակում է «սակերի բնակության վայր»: Հավանաբար հենց սա է եղել Սկյութական թագավորության կենտրոնը²⁰: Ի. Մ. Դյակոնովը ենթադրում է, թե *šaka—šayana-ն «Սկյութական թագավորության նախկին տերիտորիայի պաշտոնական մարական անվանումն է եղել»²¹: Սկյութական թագավորության կենտրոնն, անկասկած, ներկայիս Կիրովաբադի հարթավայրն էր, որը, իբրև առանձին գավառ, կազմավորվող հայ ժողովուրդը նրանց անունով կոչեց Շակաշեն (Ša-ka-šeyn)²², իսկ անտիկ աղբյուրներում այն հայտնի է Σακασεναι, Sakasенаe անվամբ: Այդ շրջանի մասին առավել հին տեղեկությունը պահպանվել է Ստրաբոնի մոտ (XI, 8, 4), որը նույնպես «սկյութ» տերմինը օգտագործում է «սակ» իրանական ձևով: «Սակերը, կիմերների ու տրեքների նման, արշավանքներ էին կատարում մերթ դեպի ավելի հեռավոր, մերթ հարևան երկրները: Այսպես, նրանք գրավեցին Բակտրիանան և Հայաստանում տիրացան լավագույն հողերին, որին թողեցին իրենց անունը՝ Սակասեն. նրանք հասնում

¹⁸ УКН, 127, IV, 54. 128. В2, 25, էջ 223, 238 և 224, 239.

¹⁹ Հայ պատմական ավանդության մեջ այս անունը հաղորդված է «Ասքանաղեան աղղ» ձևով և կիրառվում է հայերի նկատմամբ: Տե՛ս Կոռիւն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 22.

²⁰ И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 246—252, 254.

²¹ Նույն տեղում.

²² Ս. Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 73.

էին նաև կապադովկիացիներին և հատկապես Եվքսինին հարևան [կապադովկիացիներին], որոնց այժմ անվանում են պոնտական»:

Մեջբերված փաստերը ցույց են տալիս, որ սկյութները տարածվեցին Մանայում, Ուրմիա լճի արևելյան ափին, իսկ նրանցից հալածված կիմերները ապաստան գտան Ուրարտու պետության հարավ-արևելյան մարզերում, Ուրմիա լճի արևմտյան ափին, ընդհուպ մինչև Խուբուշնա հարթավայրը (ներկ. Ուշնուեի շրջանը): Առաջավոր Ասիայի այս մասում ստեղծված իրադրությունը արտացոլվել է Հերոդոտի (I, 103) վկայություններում, որոնք հիմնված են հունական այն ավանդության վրա, որի համաձայն կիմերները Անդրկովկաս են թափանցել մեոտիսյան-սկյութական ճանապարհով, սկյութներից հալածվելով և որ կիմերներին հալածող սկյութները շեղվում են ճանապարհից ու դրա հետևանքով հայտնվում Մարաստանում (Հերոդոտ, IV, 12)³:

Ինչպես ստորև կտեսնենք, մ. թ. տ. VII դարի վերջում մարերի կողմից ջախջախվելուց հետո սկյութների մեծ մասը վերադառնում է Հյուսիսային Կովկասի և Արևելա-եվրոպական հարթավայրի տափաստանները: Սակայն սկյութական որոշ ցեղեր մնում են Հայկական լեռնաշխարհում: Նրանց մասին տեղեկություններ են պահպանվել անտիկ հեղինակների մոտ: Այդ մասին են վկայում նաև հնագիտական բազմաթիվ տվյալները: Ինչպես վերը տեսանք, մեզ հասած տեղեկություններից երևում է, որ սկյութները բնակություն են հաստատել նախ և առաջ Կուր գետի ստորին հոսանքի շրջանում, այն տերիտորիայում, որը նրանց անունով կոչվեց Շակաշեն: Ճիշտ նույն ձևով ներկայիս Նուխի քաղաքի շրջանը հայերի մոտ կոչվել է Շաքե կամ Շաքի⁴: Այս էթնիկական անվանումն է նկատվում նաև Շիկաքար (Սյունիքում) վայրի անվան մեջ: Մասնագետների (Ματθαίετς, հայ. մաղքութք) սկյութական ցեղը զբաղեցնում էր Մերձկասպյան ցածրավայրի տերիտորիան Դերբենդի անցքից հարավ, որտեղ ժամանակի ընթացքում առաջ եկավ նոր պետական կազմավորում⁵:

* * *

Ստրաբոնը (XI, 8, 4) հիշատակում է նաև «պոնտական սկյութներին»: Այս անվան տակ նա նկատի ունի Իրիս-Թերմոդոնի վերին հոսանքի շրջանում ապրող սկյութներին, որտեղից նրանք հավանորեն քշել էին բալա կամ պալա ցեղերը և խալյուրներին resp. խալդայներին: 10000 հույների նահանջի ժամանակ վերջիններս հանդիպում են այգ սկյութներին Ճորոխի վերին հոսանքի շրջանի բարձր լեռնային հարթավայրում, Բաբերդ քաղաքի, Գայլ-գետի (Գելքիտ-չայ) շրջաններում և Պոնտոսի լեռներում՝ ներկայիս Գյումուշխանե քաղաքի շրջանում, որը հռչակված էր արծաթի ու երկաթի հանքերով: «Անարադիսում» (IV, 7, 18) Քսենոփոնն այդ ցեղն անվանում է «սկյութեն» Σκυθῆες: Ըստ երևույթին, հարավից Բաբերդի հարթավայրը երիզող Σαῶνις կոչվող լեռները իրենց անունն ստացել են այս Σαῶνις ցեղի անունից:

Գյումուշխանեի և Բաբերդի շրջանները վաղ բյուզանդական հեղինակները անվանում են Խալկիա (χαλδία). հայ հին հեղինակները՝ Խաղտիք, ուրարտական արձանագրությունները՝ Խալիտու: Այստեղ ապրել են խալյուրները

³³ Տե՛ս Nicolas Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 292—293:

³⁴ Ս. Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 73:

³⁵ Տե՛ս С. Т. Еремян, Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, № 4, էջ 47—58:

կամ խալդայները, որոնք հնուց ի վեր հայտնի էին որպես հմուտ մետաղագործներ: Հավանական է, որ սկյութենները ձուլված լինեն խալդայների resp. խալդուրների կողմից: Այդ մասին է վկայում մի ուշագրավ փաստ, որ մեջ ենթերում ստորև:

Մ. թ. V դարի առաջին կեսին, երբ հայերեն էր թարգմանվում Մակաբայեցիների նրկորդ գիրքը, 5-րդ գլխի 47-րդ տան՝ *εἰ γὰρ ἐπὶ Σαυῶν ἔλεγον ἀπὸ λυσιγᾶν αὐτῶν ἀχάταχυνωσται* դարձվածքը հայ թարգմանիչները թարգմանում են այսպես. «Թէպէտ առաջի հաղտեաց դատ վարէին իրաւ գտանէին»²⁶: Այս համադրութիւնից տեսնում ենք, որ հին հունարեն տեքստի Σαυῶν-ը գրաբարում հաղորդված է հաղտիք — *χαλδαίοι* տեղմինով: Արդյոք այս փաստը չի վկայում այն մասին, որ թեև սկյութեններն արդեն գոյութիւն չունեին, բայց հայերն այնուամենայնիվ գիտեին, որ նրանք ձուլվել են խալդայ-խալդուրներին, հալդիայի resp. հաղտիքի բնակիչներին: Պոնտոսի լեռների գեղատեսիլ կիրճերում, այսպիսով, ապրում էին նաև սկյութական ցեղեր, որոնք ժամանակի ընթացքում ձուլվում են խալդուրներ-խալդայներին: Սակայն սկյութական ցեղեր բնակվել են նաև հարևան շրջանում, Ճորոխի հովտում, այդ գետի միջին հոսանքի շրջանում, ուր տեղորոշվում են Պլինիոսի հիշատակած «սակասանները»:

* * *

Դեպի Առաջավոր Ասիայի երկրները բռնվոր ցեղերի ձեռնարկած արշավանքները էլ ավելի սրեցին հին-արևելյան ստրկատիրական պետութիւններում հասունացող սոցիալական ու տնտեսական հակասութիւնները, որոնք հրահուում էին խիստ արտահայտված թալանչիական բնույթ ունեցող նորանոր պատերազմներ: Պատերազմի բնույթն ու նվաճված տերիտորիաների բնակչության ղանգվածային վերաբնակեցման սխտեմը նպաստեցին ցեղերի էթնիկական տրոհման ու տարասեռման, խառնման ու խաչաձևման պրոցեսների խորացմանը, որոնք հայ ժողովրդի ծագման տեսակետից նպաստավոր գործոններ հանդիսացան հայկական ցեղերի՝ որպես միասնական ժողովուրդ հետագայ համախմբման համար:

Հին արևելյան տերութիւնների շահերի այս պայքարը զնում էր, ինչպես և նախկինում, Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան մասի և հյուսիսային Ասորիքի երկրամասերի համար: Մ. թ. ա. IX—VIII դարերից արդեն այստեղ էր գրտնրվում հին աշխարհի միջազգային հակասութիւնների հանգույցը: Առաջավոր Ասիայի այս մասում էին բախվում երկաթի տարանցիկ առևտրի ելակետային դիրքերին տիրանալու ձգտող Ասորեստանի, Ուրարտուի և Փոյուդիայի շահերը: Հյուսիսային Ասորիքի և Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան մասի հողագործական և նստակյաց-անասնապահական քաղաքային օաղիսների աղնվականական-վաճառականական վերնախավի տնտեսական բարեկեցութիւն հիմքը կազմում էին գլխավորապես երկաթի, ապա նաև պղնձի, արճճի, ոսկու և արծաթի տարանցիկ առևտրից ստացվող հսկայական շահույթները²⁷:

X—IX դդ. ընթացքում Ասորիքում ստեղծվում է պետութիւնների մի խումբ, որն իր ձեռքում էր պահում Առաջավոր Ասիայի երկրների ցամաքային

²⁶ Տե՛ս ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 309:

²⁷ С. М. Бацнев а, Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию, ВДИ, 1953, № 2, էջ 20—22:

ու ծովային ողջ առևտուրը: IX դարի կեսին արամեական այդ պետությունները միավորվեցին Ասորեստանի դեմ ուղղված երկու խմբավորման մեջ: Առաջին խմբավորումը «12 թագավորների միությունն էր», որը գլխավորում էր հետևյալ պետությունները՝ Դամասկոս, Համաթ, Իսրայել, Կուե (Դաշտային Կիլիկիա), Մուսրու, Արկի, Արվադ, Ուսանա, Շիանա, արաբական ցեղեր, Ամմոն: Սակայն հակաասորեստանյան հիմնական խմբավորումը երկրների այն խումբն էր, որը հայտնի էր Խաթթե ընդհանուր անունով, Կարքեմիշ կենտրոնով: Այդ երկրներն էին՝ Կարքեմիշ (այլ կերպ Խաթթի, ներկ. Ջերարուլուսի շրջան), Կումմուխ (Կումմախու, անտիկ Կոմագենը), Բիթ-Ագուսի (Արպադ, ներկ. Ռիֆաթը Հալեպից հյուսիս), Սելիդու (Մալաթիա, անտիկ Մելիտենե), Սամալ (Բիթ-Գաբբար, Յահուդի կամ Յահդիա, ներկ. Ջենջիրլի), Խաթթինա, Գուրգում (Մարկասի կամ Բիթ-Պա՝ ալլա, ներկ. Մարաշ)²⁸: Ավելի վաղ այս երկրների խմբի մեջ էր մտնում նաև Ասորեստանի կողմից նվաճված Բիթ-Ագինի (Թիլ-Բարսիբ, ներկ. Թել-Ահմար) պետական կազմավորումը, որը գտնվում էր Կարքեմիշի դիմաց, Եփրատի ձախ ափին: Նշենք, որ հյուսիս-ասորական արամեական բոլոր այս պետությունների համար բնորոշ էր Լուսնի Սինա աստվածուհու պաշտամունքի ընդհանրությունը (ներա հռչակավոր տաճարը գտնվում էր Խառան քաղաքում)²⁹:

Այս շրջանում բացառիկ նշանակություն ունեն Կարքեմիշ քաղաքը: Նա գլխավորում էր փոքրասիական-միջագետքյան առևտուրը: Հարավային Ասորիքում նման դեր էր կատարում Դամասկոսը, որը մ. թ. ա. X—VIII դդ. Միջագետքի, Եգիպտոսի և Փյունիկիայի ու Պաղեստինի միջև ընթացող քարավանային առևտրի խոշորագույն կազմակերպիչն էր³⁰: Ինչ վերաբերում է Հյուսիսային Ասորիքի քաղաքներին, ապա դրանք, Կարքեմիշի գլխավորությամբ, մ. թ. ա. IX—VIII դդ. ցամաքային առևտրում խաղում էին այն նույն դերը, ինչ որ փյունիկյան քաղաքները՝ ծովային առևտրում³¹:

Հյուսիս-ասորական քաղաք-պետությունները սերտ կապերի մեջ էին Կիլիկյան Տավրոսի և Անտիտավրոսի խեթական, խուրրիական և խուրրի-հայկական պետական կազմավորումների հետ, որտեղ էլ, հիմնականում, արդյունահանվում էր մ. թ. ա. I հազ. առաջին կեսին առաջավորասիական երկրներում օգտագործվող երկաթը³²: Այս երկրները գլխավորում էր Թաբալը (այլ կերպ՝ Բիթ-Բուրուտաշ, Սարոս գետի վերին հոսանքի կիրճում), որը միավորում էր հետևյալ երկրները. Հյուսիսային Խիլակկու (Մամնդավ գետի կիրճում, հավանաբար ընդգրկում էր նաև Կեսարիա քաղաքի շրջանը), Հարավային Խիլակկու (Քարային Կիլիկիա), Խուբիշնա (հետագայի Կիբիսայի շրջանը), Կամմանու (Կատաոնիա, Կապադովկյան Կոմանա կենտրոնով) և Թիլ-Գարիմու — հայկական ավանդությունների «տունն Թորգոմայ» (ներկ. Գյուրունի շրջանը): Երկրների այս խումբը սովորաբար հարում էր Փոյուգիական թագավորությանը, երբեմն էլ՝ Ուրարտուին:

Տարանցիկ առևտրի (գլխավորապես երկաթի) մեջ էր ներգրավվել նաև Հայկական Տավրոսի լեռնային զանգվածի արևմտյան մասը, որի ընդերքը

28 Նույն տեղում, էջ 23:

29 Նույն տեղում, էջ 24:

30 Նույն տեղում, էջ 21:

31 Նույն տեղում, էջ 22—23:

32 Նույն տեղում, էջ 19:

նույնպես հարուստ էր երկաթահանքով: Այս մասում, ինչպես տեսանք, մ. թ. ա. XII դարում արդեն կազմավորվել էր հայկական ցեղերի կորիզը, և հիմնվել էր Արմե-Շուպրիա միությունը: Ըստ երևույթին, երկաթի առևտրի միջազետքյան-ասորական մայրուղուն մոտենալու և նրան տիրելու նպատակով է, որ Մենուան (810—771) և նրա հաջորդները ձգտում են ամուր հաստատվել Արմե-Շուպրիա երկրում: Այս երկրի միջոցով հյուսիս-ասորական քաղաքները առևտրական կապեր են հաստատում Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջաններում ապրող և երկաթի հանույթով ու մետաղամշակությամբ զբաղվող ցեղերի հետ: Ներկայումս կարծում են, որ Ուրարտական պետության բարեկեցության ու հզորության արտակարգ արագ վերելքի գործում մեծ դեր է խաղացել տարանցիկ առևտուրը (հիմնականում երկաթի): Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ միաժամանակ էին տեղի ունենում Ուրարտական պետության հզորացումը, Առաջավոր Ասիայում երկաթի դարի սկզբնավորումը և փոքրասիա-ասորական քաղաքների ծաղկումը, ինչպես նաև Առաջավոր Ասիայում գերիշխանության հասնելու համար Ասորեստանի, Ուրարտուի և Փոյուգիալի մղած պայքարը³³:

Մուսասիր, Խուրուշկիա և Մանա երկրները Ուրարտուի արևելքում կատարում էին այն նույն դերը, ինչ որ հյուսիս-ասորական քաղաք-պետությունները՝ արևմուտքում: Այս թագավորությունները գտնվում էին հյուսիս-ասորական քաղաքներն ու Ասորեստանը Մերձկասպյան մարզերի և, հավանորեն, Սիջին Ասիայի հետ կապող մայրուղու վրա³⁴: Տարանցիկ այս առևտրի շնորհիվ Մուսասիրի թագավորների պալատում կուտակվել էին լաջվարթի և սարգիոնի հսկայական պաշարներ, որոնք հափշտակեցին ասորեստանցիները մ. թ. ա. 714 թ.: Հայկական Տավրոսի լեռնանցքների և կիրճերի միջոցով Մուսասիրն ու Խուրուշկիան սերտորեն կապված էին Բիայնիլի-Ուրարտուի հետ, որը ձգտում էր իր քաղաքական ազդեցության ոլորտում պահել նրանց: «Ասսուրա-ուրարտական պայքարի ընթացքում Մուսասիրի և Խուրուշկիայի ունեցած «չեզոք» դիրքը, որը, ըստ երևույթին, համանման էր ասորա-փոքրասիական պետությունների դիրքին, թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այս շրջանները հանդիսանում էին Ուրարտուն առաջավորասիական երկրների հետ կապող երկրորդ, արևելյան ուղին, որի ղեքը մեծացավ այն պահից, երբ Ասորեստանը զբաղեցրավ Ասորիքի շրջաններն ու վերացրեց նրանց «չեզոքությունը»³⁵:

Գերիշխանության հասնելու համար Առաջավոր Ասիայի խոշորագույն տեղությունների մղած պայքարը բարդացավ հյուսիսից վաչկատունների՝ կիմերների և սկյութների քոչվոր ցեղերի ասպարեզ գալով, որոնց արշավանքի ղոհները դարձան առաջին հերթին Ուրարտուն և Մանան:

• • •

Ստորև մենք համառոտակի կանդրադառնանք քաղաքական այն իրադարձություններին, որոնք կատարվել են VII դարի երկրորդ կեսից մինչև VI դարի սկզբը, երբ վերջնականապես ձևավորվեց հայկական պետությունը և հիմնականում ավարտվեց հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը:

³³ Նույն տեղում, էջ 26—29:

³⁴ Г. Масперо, Древняя история народов Востока, М., 1911, էջ 400—401:

³⁵ Ս. Տ. Բ ա ց ր և ան, Նշվ. աշխ., էջ 29:

Ասորեստանը վերստին հզորանում է Թիգլաթպալասար III-ի օրոք (745—727) և իր ուշադրությունը սեռում է առաջին հերթին Հյուսիսային Ասորիքի հողերի վրա, որոնց հարված էր սպառնում Ուրարտուի և հզորացող Փոյուզիայի կողմից։ Հարուստ Հյուսիսային Ասորիքի զավթումը Ասորեստանի համար իր հետագա դոյության հարցն էր, այդ պատճառով էլ նա ուշի-ուշով հետևում էր Առաջավոր Ասիայի այդ մասում տեղի ունեցող բոլոր փոփոխություններին։

Դեռևս Աշշուրնիրարի VI-ը (753—746) իր զահակալության առաջին տարում արշավեց դեպի Հյուսիսային Ասորիք, Բիթ-Ագուսի իշխանությունը, որի կենտրոնն էր Արպադ քաղաքը (ներկ. Ռիֆաթ, Հալեպից հյուսիս) և հարկադրեց նրա կառավարիչ Մաթթի'ել թագավորին դաշնակցային պայմանագիր կնքել։ Այդ բանին անմիջապես արձագանքեց ուրարտական թագավոր Սարգուրի II-ը (764—735)։ Մ. թ. ա. 753 կամ 752 թ. նա պարտության է մատնում Ասորեստանի թագավորին, և Հյուսիսային Ասորիքում վերահաստատվում է Ուրարտուի գերիշխանությունը³⁶։ Դրանից հետո, մ. թ. ա. 746—744 թթ. Սարգուրին արշավանք է ձեռնարկում Մելիդուի և Կումուխի (Կումմախու) դեմ, որոնք հարկատու են դառնում Ուրարտուին³⁷։ Սակայն մեկ տարի անց, մ. թ. ա. 743 թ. Թիգլաթպալասար III-ը արշավանքի է ելնում դեպի Հյուսիսային Ասորիք և Արպադի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախում է Սարգուրի II-ին ու նրա դաշնակիցներին՝ Բիթ-Ագուսիի թագավոր Մաթթի'ելին, Մելիդուի թագավոր Սուլումալին, Գուրգումի թագավոր Թարխուլարին և Կումմախուի թագավոր Կուշտաշպիին։ Սարգուրի II-ը փախուստի է դիմում, իսկ նրա նախկին դաշնակիցները հարկադրված են լինում դառնալ Ասորեստանի հարկատուները։ Եւայց Սարգուրի II-ը շարունակում է նեցուկ լինել նրանց և Ասորեստանն ստիպված էր քանիցս արշավանքներ ձեռնարկել այդ երկրները հնազանդության մեջ պահելու համար։ Ի վերջո, 735 թ. դործը հասնում է ռազմական ընդհարման անմիջականորեն Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև։ Խալպուի ճակատամարտում Սարգուրի II-ը ծանր պարտություն է կրում և նահանջում իր երկիրը։ Ասորեստանյան զորքերը հետապնդում են նրան մինչև Տուշպա մայրաքաղաքը։ Քաղաքն, ավերածության է ենթարկվում, իսկ Սարգուրի II-ը փախվում է Վանի ժայռի միջնաբերդում։

Դրանից հետո փոքրասիական երկրները կարծես թե հանդարտվում են և Ասորեստանին հարկ են վճարում։ Մի քանի տարի անց, 723 թ. Թիգլաթպալասար III-ը ստիպված է լինում արշավել Թարալի թագավոր Ռոսսուրմեի դեմ, որը հրաժարվել էր Ասորեստանին հարկ վճարելուց։ Թիգլաթպալասարը գաղթեցնում է անում նրան և նրա փոխարեն դահ թարձրացնում Խուլլին (728—717)³⁸։ Վերջինիս զահանիստը Բիթ-Բուրուտաշ երկիրն էր, «որ գտնվում է Ակուկա [?] նիւ երկրում»³⁹։ Բիթ-Բուրուտաշ քաղաքը, բայց երևույթին, գտնվել է Մամեդավ գետի կիրճում, ոչ հեռու Սարոս գետի հետ նրա միախառնման վայրից, հավանորեն ներկայիս Ֆարաշ բնակավայրի տեղում։

Ասորեստանի հետագա պայքարն ուղղված էր ընդդեմ հզորացած Փոյուզիայի։ Ասսուրական տեղեկությունները Մուշբու/Մուսբու երկրի մասին (այդ անվան տակ հասկացվում է Փոյուզիան) վերաբերում են Միտա (Միդաս՝ բայտ

36 Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 274։

37 նույն տեղում, էջ 248։

38 АВНИУ, № 44 (ст. 17), ВДИ, 1951, № 2, էջ 315։

39 АВНИУ, № 46 (165), նույն տեղում, էջ 318։

հին հունական պատմական ավանդույթի) թագավորի զահակալության շրջանին, մոտավորապես 720—674 թթ. մ. թ. ա.։ Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Փոյուղիական պետությունը հասել էր իր հզորության գագաթնակետին, որը սակայն ավարտվեց փոքրասիական այդ պետության ջախջախումով և կործանումով։

Միտա թագավորը Ասորեստանի դեմ կազմակերպում է Կիլիկյան Տավրոսի և Անտիտավրոսի մասնի պետական կազմավորումների համադաշնակցություն։ Այս համադաշնակցության մեջ էին մտնում Թարալի գլխավորած երկրները. «Թարալ» անունը կրող միությունն ընդգրկում էր հետևյալ երկրները. Հյուսիսային Խիլակկու (Մամնդավ գետի կիրճում, հավանական է, Կեսարիա քաղաքի շրջակայքի ընդգրկմամբ), Հարավային Խիլակկու (Քարալին Կիլիկիա), Կուե (Դաշտային Կիլիկիա), Տուննա (հին հունական հեղինակների Տիանան կամ Տոանան) և Խուրիշնա (ուշ ժամանակաշրջանի Կիրիսայի շրջանը)։ Նրանց հարում են անդրեփրատյան երկրները՝ Մելիդու (անտիկ Մելիտենե), Կամմանու (Կատաոնիա, Կապադովկյան Կոմանա կենտրոնով) և Թիլ-Քարիմ-մու (ներկ. Գյուրունի շրջանը) շրջաններով, Կումմախուն (անտիկ Կոմագենը)՝ Գուրգում (կամ Բիթ-Պա՝ ալլա Մարկասու կենտրոնով, ներկ. Մարաշ), Սամալ (ներկ. Ջենջիրլի) շրջաններով և Կարթեմիշի թագավորությունը։ Հակաասորեստանյան այս համադաշնակցությանը օժանդակում էր ուրարտական Ռուսա I թագավորը (735—714)։

Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ը (722—705) հնարավորություն չուներ ակտիվ պայքար մղելու այս համադաշնակցության դեմ, քանի որ հյուսիսարևելքից նրան սպառնում էր Ուրարտու և Մանա պետությունների միությունը։

Սակայն շուտով զրոյթյունն արմատապես փոխվում է։ Հյուսիսից կիմերական հորդանների ներխուժումը Ուրարտու և Ռուսա I-ի պարտությունը նրանց դեմ մղված պայքարում, ինչպես նաև մեծ ապստամբությունը բուն ուրարտական պետությունում, Սարգոն II-ին հնարավորություն են տալիս 714 թ. ներխուժելու Մանայի և Ուրարտուի սահմանները։ Այս պետությունները ջախջախվում են և Ուրարտուն, փոքրասիական պետությունների այդ հզոր զաշնակիցը, առժամանակ շարքից դուրս է գալիս։ Այժմ Սարգոն II-ը կարող էր իր բոլոր ուժերը տեղափոխել արևմուտք, Փոքր Ասիա։

Մինչ այդ փոյուղիական Միտա թագավորը ամրացել էր Միջագետքից դեպի Փոքր Ասիա և Միջերկրականի ծովեզերքը տանող առավել կարևոր հաղորդակցության ուղիներում։ Դրանցից էին Կարթեմիշ, Կումմախու (անտիկ դարաշրջանի Կոմագենը), Մելիդու (ներկ. Մալաթիա) քաղաքները, Կիլիկիայի Ինդիրա (անտիկ Անքիալա, Տարսոնի նավահանգիստը) և Խուրրուա (Կալիկադոնոսի մոտ գտնվող Սելևկիայից ոչ հեռու) նավահանգիստները։ Էյուկում (Բողսզ-քյոյից ոչ հեռու) և Տիանայում գտնված փոյուղիական արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ Տարսոնից Սինոպ տանող մայրուղին անցնում էր Փոյուղիական թագավորությանը ենթակա հողերով⁴⁰։

Փոքր Ասիայում Ասորեստանի շահերին սպառնացող վտանգը (որն սուեղծել էր Փոյուղիան) այնքան մեծ էր, որ Սարգոն II-ը հարկադրված էր միառժամանակ իր ուշադրությունը արևելքից արևմուտք տեղափոխել։ Մ. թ. ա.

40 Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 315։ Տե՛ս նաև Մ. И. Максимова, К вопросу о выходе хеттов на южный берег Черного моря, ВДИ, 1951, № 2, էջ 516։

շուրջ 717 թ. վերաբերող ասսուրական արձանագրությունները հիշատակում են Սարգոն II-ի արշավանքը մուշքիացի Միտայի և Կարքեմիշի դեմ⁴¹:

Այդ արշավանքի ժամանակ Թաբալի թագավորը հուլլին գահընկեց է արվում և Սարգոն II-ը «նրա թագավորական գահին» է նստեցնում նրա որդուն՝ Ամբարիսին (717—713), ամուսնացնում է վերջինի՝ իր դստեր՝ Ախատաբիշուի հետ և որպես օժիտ նրան է տալիս հիլակկու երկիրը: Այս դեպքերի մասին Սարգոն II-ը պատմում է իր արձանագրության մեջ:

«Թաբալցի Ամբարիսին, որին ես նստեցրի հուլլիի, իր հոր գահին, ես (կնություն) տվեցի իմ դստերը և նրա հետ միասին հիլակկու շրջանը, որը չէր մտնում նրա հոր տիրույթների մեջ, ընդարձակելով նրա երկիրը, իսկ նա, ապերախտը, սուրհանդակ ուղարկեց ուրարտացի Ուրսայի և Մուսք Միտայի մոտ իր սահմանները խլելու նպատակով, Ամբարիսին (!)⁴² իր ընտանիքի, ընդոժինների, իր տոհմի անգամների, իր երկրի ավազանու, 100 մարտակառքերի, հետ միասին ես տարա Ասորեստան»⁴³:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ ամուսնության նպատակն էր նախ և առաջ հուսալի հետախուզություն, ունենալ այդ անհանգիստ լեռնային երկրների թիկունքում, և, միաժամանակ, ձեռք բերել Թաբալի երկրներից ամենաազդեցիկ թագավորության բարեկամությունը: Սակայն գա ևս չի ռզնում: Երբ Սարգոն II-ը վերադառնում է, Ամբարիսը, «ապերախտ խեթը, սուրհանդակ է ուղարկում «ուրարտացի Ուրսայի, Մուսք Միտայի... Թաբալի թագավորների մոտ»⁴⁴:

Պայքար մղելով իրենց տերության թե՛ արևելյան, թե՛ արևմտյան մատույցներում, Ասորեստանի թագավորները ի վիճակի չէին ոչնչացնելու տեղական թագավորական տները: Նրանք աշխատում էին արհեստականորեն երկպառակություններ սերմանել Երկրի գահը տարբեր անձանց փոխանցելով, որպեսզի այդ միջոցով իրենց իշխանության տակ պահեին անհնազանդ ցեղերին: Սակայն այն բանից հետո, երբ Սարգոն II-ը մ. թ. ա. 714 թ. արևելքում ջախջախում է Ուրարտուին և Մանային, նա արգեն հաշվի չէր նստում անգրեփրատյան երկրների իշխողների հետ: 713 թ. նա արշավում է դեպի Փոքր Ասիայի երկրները: Ամենից առաջ ներխուժում է Կարքեմիշի թագավորություն ու Կումմախու և ոչնչացնում նրանց թագավորներին: Կումմախուում թագավոր է նշանակվում Մուտալլուն, որից հետո Ասորեստանի թագավորը բարձրանում է լեռները և թափանցում Կամմանու շրջանը, որի թագավոր Գունդինանուի նստավայրը Մելիդուում էր: Սա գահընկեց է արվում⁴⁵, իսկ նրա փոխարեն գահ է բարձրացվում Թարխունալին: Դրանից հետո ասորեստանցիները ներխուժում են Գուրգում շրջանը: Նույն ձևով թագավորական իշխանությունից զրկվում է Թարխուլարան, որի նստավայրը Մարկասու (ներկ. Մարաշ) քաղաքում էր⁴⁶: Կումմախուի կառավարիչ է նշանակվում արքայազն Մուտալլուն: Բոլոր այս երկրները մտցվում են Ասորեստանյան տերության կազմի մեջ: Իր

41 АВИИУ, № 46 (46), ВДИ, 1951, № 2, էջ 316:

42 Գրչական սխալ է, պետք է լինի Ամբարիսին:

43 АВИИУ, № 54, ВДИ, 1951, № 3, էջ 209:

44 АВИИУ, № 46 (165), ВДИ, 1951, № 2, էջ 318:

45 АВИИУ, № 46 (178), № 77 (7), ВДИ, 1951, № 2, էջ 318—320:

46 АВИИУ, № 47 (10), նույն տեղում, էջ 320:

արձանագրության մեջ Սարգոն II-ը հաղորդում է. «Բոլոր այդ երկրներում ես փոխարքաներ նշանակեցի»⁴⁷:

Այս երկրներում իր իշխանությունը վերականգնելով, Ասորեստանի թագավորը հասնում է ընդհուպ մինչև Թաբալի սահմանները, սակայն Կիլիկյան Տավրոսի դժվարանցանելի լեռները կտրելը վտանգավոր էր: Սարգոն II-ը զերադասում է Թաբալին մոտենալ հարավից: Նա վերստին նվաճում է 'Իաշտային Կիլիկիան՝ Կուե, և այնտեղից բարձրանում լեռները, անցնելով հավանաբար Կիլիկյան դռներով:

Ասորեստանի թագավորի ղալույթին զոհ են գնում առաջին հերթին Թաբալի թագավորներ Կիակկին (Շինուխտու քաղաքի տիրակալը) և Ամբարիսը (Բիթ-Բուրուտաշ քաղաքի տիրակալը): Կիակկին իր ամբողջ տոհմով ու բոլոր գանձերով զերվում է, իսկ նրա տիրույթները հանձնվում են Տուննայի (անտիկ դարաշրջանի Տիանան) տիրակալ Մատիին⁴⁸:

Շինուխտու քաղաքի շրջանից Սարգոն II-ը թափանցում է Թաբալի դժվարամատչելի կիրճերը, Բիթ-Բուրուտաշ քաղաքը: Ամբարիս թագավորը իր ողջ տոհմով ու ավագանիով գերի է վերցվում և ուղարկվում Ասորեստան: Թաբալի թագավորությունը ջախջախվում և ընդմիշտ ոչնչացվում է: Սարգոն II-ը պարժենալով հայտարարում է. «Թաբալ երկիրը ես ոչնչացրի մինչև նրա ծայրագույն սահմանները մոռացության մատնելով նրան... այնտեղ ես բնակեցրի Աշշուրի, իմ տիրակալի կողմից նվաճված երկրների մարզկեսից, իմ հավատարիմ մարդուն ես նրանց վրա կուսակալ նշանակեցի և ասսուրական պարհակներ սահմանեցի»⁴⁹:

Արձանագրություններից մեկում Սարգոն II-ի մասին տսվում է, որ նա նվաճել է Ուրարտուն, Կասկուն, Թաբալը, ընդհուպ մինչև Մուսքու... հետապնդել է Միտային, Մուսկուի թագավորին, վերադարձրել Կուեին [Միտա թագավորի] խլած ամբոցները»⁵⁰: Մի այլ արձանագրության մեջ Սարգոն II-ը հաղորդում է. «...Ես արտաբնակեցրի Կասկու, Թաբալու, Խիակկու երկրների բնակիչներին, ես արտաքսեցի Միտային, Մուսքերի երկրի թագավորին...»⁵¹:

Այսպիսով, փոյուզիական Միտա թագավորը ստիպված է լինում կրկին թողնել Փոյուզիայի համար խիստ կենսական այդ տերիտորիաները: Միջերկրական ծովեզերքի բանալին՝ Կիլիկյան դռները, նորից տնցնում է Ասորեստանին:

Ասորեստանյան տիրապետության ամբապնդումն այդ երկրներում առանձնապես անհանգստացնում էր փոյուզիացի Միտային և ուրարտացի Արգիշտի II-ին (Ռուսա I-ի որդին): Նրանք նախկինի պես ձգտում էին ակտիվացնել իրենց ազդեցությունը և իրենց կողմը դրավել այդ երկրների ասսուրական կառավարիչներին: Ասորեստանի թագավորն ստիպված էր սննդհատ պատժիչ ջոկատներ ուղարկել այդ երկրները հնազանդության մեջ պահելու համար: Նախկինի նման սրանց տիրակալները հովանավորություն և դաշինք էին ակրնկալում Ուրարտուի և Փոյուզիայի թագավորներից:

⁴⁷ АВИИУ, № 47 (7), նույն տեղում:

⁴⁸ АВИИУ, № 54 (28), ВДИ, 1951, № 3, էջ 209:

⁴⁹ АВИИУ, № 46 (165), ВДИ, 1951, № 2, էջ 318: Տե՛ս նաև № 54, ВДИ, 1951, № 3, էջ 209:

⁵⁰ АВИИУ, № 53, ВДИ, 1951, № 3, էջ 208:

⁵¹ АВИИУ, № 47 (10), ВДИ, 1951, № 2, էջ 320:

Մեկ տարի անց, մ. թ. ա. 712 թ. Սարգոն II-ը հարկադրված էր նոր պատժիչ արշավանք ձեռնարկել դեպի անդրեփրատյան երկրները, որոնք անջատվել էին Ասորեստանից և միացել Ուրարտուին ու Փոյուգիային։ Այդպես է վարվում, օրինակ, Կումմախուի տիրակալ Մուտալլու թագավորը, որը, ապավինելով Ուրարտուի թագավոր Արգիշտիին, «դադարեցնում է իր երկրից հարկի և տուրքի առաքումը»⁵²։

Սարգոն II-ը արշավանք է ձեռնարկում Մուտալլուի դեմ, բայց հենց որ ասորեստանյան զորքերը մոտենում են Կումմախուին, վերջինս փախչում է։ Երկրի կենտրոնը և մյուս 62 ամրացված «քաղաքները» պաշարվում և գրավվում են։ Երկիրը ավերվում ու թալանվում է։ Կումմախուի բոլոր բնակիչները գերի են տարվում։ «Այդ շրջանը,— ասում է Սարգոնը,— ես նորից բնակեցրի»⁵³։

Կումմախուի կառավարիչ Մուտալլուն, ըստ երևույթին, փախչում է Գուրդում։ Սարգոն II-ի արձանագրության համաձայն «Գուրդումցի Թարխուլարունին գենքով խոցեց նրա որդի Մուտալլուն. առանց իմ գիտության բազմելով դահին նա կառավարում էր իր երկիրը»⁵⁴։ Սակայն Սարգոն II-ը հասնում է նրան և գրավում նրա մայրաքաղաքը՝ Մարկասուն։ Մուտալլուն, նրա տոհմն ու բոլոր գանձերը դերի են տարվում։ «Գուրդում երկրի ողջ բնակչությանը, մինչև նրա ծայրագույն սահմանները» Ասորեստանի թագավորը «բնակեցնում է նոր վայրում (?)», նրանց վրա կուսակալ է նշանակում իր հավատարիմ մարդուն, մարդապետին և դասում նրանց Ասորեստանի մարդկանց շարքը»⁵⁵։

Կումմախուի օրինակով Ասորեստանից անջատվել էր Մելիդուի կառավարիչ Թարխունադին։ Վերջինս, որ ռչեր վախենում աստվածների անունից», անջատվեց Ասորեստանից և դադարեց հարկ վճարել։ Կումմախուն հնազանդեցնելուց հետո Սարգոն II-ը ելնում է Մելիդուի դեմ և նվաճում այն։ «Եվ զայրացած սրտով ես նվաճեցի Կամմանու երկիրը մինչև նրա ծայրագույն սահմանները [...]։ Մելիդուն, նրա թագավորանիստ քաղաքը, ես ջախջախեցի ինչպես կավանոթ, նրա բոլոր մտրդկանց ես ոչխարների հոտին հավասարեցրի»⁵⁶ (այսինքն՝ գերեվարեցի— Ս. Ն.)։ Թարխունադին «իր կյանքը փրկելու համար փախավ Թիլ-Գարիմմու քաղաքը»⁵⁷։ Սակայն Սարգոն II-ը գրավում է այդ քաղաքը և Թարխունադիին դերի է տանում Աշշուր, նրա ողջ տոհմի և զգալի թվով զորքի հետ։ Երկիրն ամայացվում է և նորից բնակեցվում։

«Թիլ-Գարիմմու քաղաքը,— ասում է Սարգոն II-ը,— ես նորից բնակեցրի և այնտեղ տարա իմ ձեռքով նվաճած երկրների մարդկանց։ Կամմանու երկիրը ես նվաճեցի մինչև նրա սահմանները և տվեցի իմ հավատարիմ մարդու ձեռքը»⁵⁸։

Թարխունադին, իր արքունիքով և գանձերով, փախչում է լեռները և թաքնվում Թիլ-Գարիմմու ամրացված քաղաքում։ Սակայն Սարգոն II-ը գրավում է նաև այս քաղաքը և գերում բոլորին։ «Թիլ-Գարիմմուն ես նորից բնակեցրի... Այս շրջանը ես հանձնեցի իմ հավատարիմ մարդու ձեռքը և սահմանեցի նույն

52 АВИИУ, № 54 (112), ВДИ, 1951, № 3, էջ 210։

53 նույն տեղում, էջ 211։

54 АВИИУ, № 54 (72), նույն տեղում, էջ 210։

55 նույն տեղում։

56 АВИИУ, № 2, 46 (178), ВДИ, 1951, № 2, էջ 318։

57 նույն տեղում։

58 նույն տեղում։

շինարարական ու ռազմական պարհակները, որոնք կային նախկին թագավոր Գունգինանուի օրոք»⁵⁹:

Թիլ-Գարիմմուն Ասորեստանի կազմի մեջ մտցված ծայրադույն Հյուսիսային շրջանն էր, նրանից այն կողմ սկսվում էր Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանը, ուր գտնվում էին Ուրարտուի և Փոյուզիայի սահմանները:

Հրով ու սրով նվաճելով այս երկրները, Սարգոն II-ը սկսում է ամրացնել իր տերության սահմանները Ուրարտուի և Փոյուզիայի կողմից:

Իր տարեգրություններում Սարգոն II-ը հաղորդում է. «Լուխուս, Բուրդիր, Անմուռու (?)»⁶⁰, Կիլակկա»⁶¹, Անդուարսալիա քաղաքները ես դարձրեցի սահմանապահական ամրոցներ ընդդեմ Ուրարտուի: Ուսի, Ուսիան (?), Ուարգին քաղաքները ես հիմնեցի Մուսքերի երկրի հետ ունեցած սահմանի վրա. ես անդառնալիորեն զրավեցի նրանց դռները»⁶²:

Դժվար է որոշել Ուրարտուի սահմանի վրա գտնվող պահպանական ամրությունների (հատկապես Լուխուս և Բուրդիր «քաղաքների») տեղադրությունը, սակայն փնտրել դրանք պետք է Ասորեստանին ենթարկված Թիլ-Գարիմմուն և Մելիդու տերիտորիաների Հյուսիսային սահմաններում. դրանք պետք է Ուրարտուից բաժանված լինեին ջրաբաժան այն լեռնաշղթայով, որը արևելքում ճյուղավորվում է Անտիտավրոսից և շարունակվում մինչև Ծփրատ, հասնելով ներկայիս Ակնի և Արաբկիրի շրջանները:

Ավելի լավ են տեղորոշվում փոյուզիական սահմանի սահմանային քաղաք-ամրությունները: Փոքր Ասիայի այս մասում սահմանային գիծն սկսվում էր Կիլիկյան դռներից, որոնք, համաձայն արձանագրության, Ասորեստանի թագավորը «անդառնալիորեն զրավել էր», և շարունակվում էր դեպի Հյուսիս. Տարսոնից Սինոպ գնացող մայրուղու երկայնքով: Ուսիանը տեղորոշվում է հոմեական դարաշրջանի Osiana-ի տեղում (նիսսայից արևմուտք), Հալիս գետի ափին: Ուսին նույնացվում է հոմեական դարաշրջանի Chusa-ի հետ և տեղորոշվում է ինչ-որ տեղ Ակսերայի շրջանում:

Երրորդ կետը, Ուարգինը, պետք է փնտրել Տուննայի (այսինքն՝ անտիկ դարաշրջանի Տիանայի) շրջանում: Ուրարտուի և Փոյուզիայի կողմից սահմաններն ամրացնելու ուղղությամբ Սարգոն II-ի ձեռնարկումները պետք է եղած լինեն մ. թ. ա. 712—710 թթ.:

Այսպիսով, հաստատվելով Հյուսիսային Ասորիքում Թիզլաթպալասար III-ի օրոք, ասորեստանցիները Սարգոն II-ի օրոք ջախջախում և ոչնչացնում են փոքրասիական Թարալու, Կումմախու (Գուրգումի և հավանորեն Սամալի հետ միասին) և Մելիդու (Կամմանու և Թիլ-Գարիմմուն շրջանների հետ միասին) թագավորությունները: Տեղական բնակչությունը տեղահանվում է և վերաբնակեցվում ըստ երևույթին Հյուսիսային Միջագետքում, իսկ նրանց երկիրը բնակեցվում է ասորեստանցիներով:

⁵⁹ АВИИУ, № 54 (72), ВДИ, 1951, № 3, էջ 210.

⁶⁰ Համապատասխանում է բյուզանդական դարաշրջանի 'Αγχαζ-ին (այժմ Հմիրքյուր Արգուվանից ոչ հեռու): Տե՛ս Ernst Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen quellen, Bruxelles, 1935.

⁶¹ Անտիկ Ciacca-ն հիշատակվում է հոմեական մղոնաչափերում, այժմ Զերմուկ, Մալաթիայից հյուսիս:

⁶² АВИИУ, № 46 (178), ВДИ, 1951, № 2, էջ 319.

Արևմուտքում տարած այս հաղթանակները Սարգոն II-ին հնարավորություն տվեցին նորից ուշադրությունը կենտրոնացնել արևելքում, որտեղ ստեղծվել էր Ասորեստանի համար վտանգավոր հետևանքներով հղի իրադրություն:

Սարգոն II-ի օրոք հզորացած Ասորեստանը, որը մ. թ. ա. 714 թ. ջախջախեց Ուրարտուին, Հյուսիսային Ասորիքում ու Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան մասում իր տիրապետությունը ամրապնդելուց հետո մտադիր էր գրավել նաև Մանան, բայց Ուրմիա լճի շրջանում կիմերների և սկյութների երևան գալը ձախողեց նրա զավթողական ծրագրերը: Մինչ Ասորեստանը պատերազմներ էր մղում իր արևմտյան սահմաններում, Ուրարտուն վերականգնում է իր ուժերը, իսկ կիմերները, նրա նախկին թշնամիները, դառնում են ուրարտական նոր թագավոր Արգիշտի II-ի բարեկամն ու դաշնակիցը: Այդ նույն ժամանակ Մանայում ասպարեղ են գալիս սկյութները, որոնք շուտով դառնում են մանացիների դաշնակիցները: Եվ այսպես, Ասորեստանյան տերության այս սահմանի մոտ ստեղծվում է բարդ իրադրություն: Սարգոն II-ը մտադիր էր կայծակնային հարվածով խոցել ուրարտացիներին և նրանց դաշնակից կիմերներին, բայց այդ երթն ավարտվում է խուբուշնայի ճակատամարտով և, հնարավոր է, հենց իր՝ Սարգոն II-ի մահով մ. թ. ա. 705 թ.⁶³: Խուբուշնա դաշտավայրը, որտեղ հաստատվել էին կիմերները, գտնվում էր Ուրարտուի, Մանայի և Ասորեստանի⁶⁴ սահմանների հանդիպման վայրում և հենց այս շրջանն է նկատի առնվել Ռուսա II-ին (685—645) հասցեագրված Սագաշտարայի տնտեսական փաստաթղթի տեքստում: Այստեղ, այս դաշտավայրում, և ոչ թե Կիլիկիայում, մ. թ. ա. 705 թ. ասորեստանցիների ու կիմերների միջև տեղի է ունեցել մեծ ճակատամարտ, որն ավարտվել է Սարգոն II-ի սպանությամբ: Սա մեծ հարված էր Ասորեստանի հեղինակությանը: Առավել վտանգավոր թշնամու այս պարտությունը հաղթանակ էր Ուրարտուի և Մանայի համար, որոնք կարճ ժամանակով ամրապնդվում են և նույնիսկ սպառնում ոչ այնքան վաղուցվա ագրեսորին:

679—678 թթ. կիմերների առաջնորդ-թագավոր Տեուշպան⁶⁵. հավանորեն ոչ առանց ուրարտական թագավորի դիտության և որպես նրա դաշնակից, Մա-

⁶³ Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 236:

⁶⁴ Խոսելով ասորեստանցիների և կիմերների նոր ռազմական ընդհարման մասին, որ տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 678 թ. Ասարխադդոն թագավորն իր արձանագրության մեջ հաղորդում է. «...Ումման-մանդուի կիմերացի Տեուշպային, որի տեղը հեռու է, ես խոցեցի զենքով, նրա ողջ զորքի հետ միասին, խուբուշնա երկրի հողում» (ABИИУ, № 65, ВДИ, 1951, № 3, էջ 215 և էջ 216, ծանոթ. 3): Սովորաբար խուբուշնան նույնացվում է խուբիշնայի հետ (ուշ շրջանի Կիրիսան կապագովկիայում), որ սխալ է. խուբուշնան պետք է որ ծագի ուրարտական Usniatihu-bi-ից, որ նշանակում է «Ուշնայի (resp. Usini) դաշտավայր (հովիտ)» և պետք է տեղադրվի ներկ. Ուշնուե քաղաքի շրջանում, Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք: Այս նույն շրջանի մասին է խոսվում նույն ժամանակաշրջանի ասսուրական նամակ-զեկույցում. «Ներկայումս բոլոր կիմերները հենց նոր դուրս են եկել. — կարդում ենք այդ նամակում, — և կանգ առել Մենդա բնակավայրում» (կամ Մեինդա, ABИИУ, № 41 (41, 2), ВДИ, 1951, № 2, էջ 355): Մենդա կամ Մեինդա քաղաքը հավանաբար համապատասխանում է ներկայիս Միանդաբուին, որ գրտնրվում է Ուրմիա լճից հարավ, Ուշնուեից հարավ-արևելք: Այդ մասին անուղղակիորեն վկայում են հենց ասսուրական աղբյուրները: Շտրեկեր (տե՛ս Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete, XV, էջ 366) ուշադրություն է դարձրել այն բանի վրա, որ Սարգոն II-ը զոհվել է «կուլումեացիների»՝ մարական Կիլման կամ Կուլման ամրոցի բնակիչների պատճառով. այդ ամրոցը գտնվում է Խարխարի ակունքներից արևելք:

⁶⁵ Ամենայն հավանականությամբ սա Պագաշտարայի առաջնորդի հաջորդն էր:

նայի տերիտորիայի վրայով ներխուժում է Ասորեստան։ Մ. թ. ա. 678 թ. Ասարխադդոն թագավորը (680—669), հավանաբար նույն հուրուշնա դաշտավայրում, ջախջախում է Տեուշպային։ Վերջինս այս մարտում սպանվում է⁶⁶։

Մանայի սահմանի մոտ Ասորեստանի տարած հաղթանակը և Ուրարտուի ու կիմերների դաշինքը բարեկամության է մղում Մանային և սկյութներին։ Մանայի թագավոր Ախշերին 680—673 թթ. Ասորեստանի հետ վարած պատերազմներում իր տրամադրության տակ ուներ սկյութների վարձկան զորք («Նշկուդայի հորդաներ») նրանց թագավոր Իշաակայի գլխավորությամբ։

Այս ժամանակաշրջանից սկսած Մտնան ուժեղանում է և ընդարձակում իր տերիտորիան ի հաշիվ շրջակա պետությունների։ Մանացիներն իրենց այնքան ուժեղ էին դառնում, որ գրավում են մ. թ. ա. 714 թ. Ասորեստանին ենթարկված Մուսասիրի տերիտորիան, որտեղից, դաշնակից սկյութների հետ միասին, սպառնում էին Ասորեստանի կենսական կենտրոններին⁶⁷։

Այսպիսով, 674 թ. Մանան դուրս է գալիս Ասորեստանի հովանավորության տակից և նույնիսկ սպառնալիք դառնում Մարաստանում Ասորեստանի տիրապետության համար⁶⁸։ Դրան ավելանում է սկյութների ներխուժումը կենտրոնական Մարաստան, որը տեղի է ունեցել, ամենայն հավանականությամբ, 674 թ. վերջից ոչ ուշ։ Սկյութները դառնում են մարերի բնական դաշնակիցները Ասորեստանի դեմ մղված պայքարում⁶⁹։ Ստեղծվում է մի իրադրություն, որի պայմաններում Ասորեստանը հարձակումից պեսոք է անցնել պաշտպանության՝ պաշտպանի իր հյուսիս-արևելյան սահմանները բարբարոսների՝ «ուման մանգայի», այսինքն կիմերների ու սկյութների արշավանքների սպառնալիքից։

Ասարխադդոնին առանձնապես վախեցնում էր սկյութների և Մանայի դաշինքը։ Մեղ է հասել Ասարխադդոնի հարցումներից մեկը Շամաշ աստծու պատգամախոսին՝ քաղաքական հարցերի կապակցությամբ։ Այնտեղ ասորեստանյան թագավորը տազնապով հարցնում է. «Սկյութների զորքը, որոնք բնակվում են մանացիների երկրի շրջանում, [և] որոնք եկել են Մանացիների երկրի սահմանը, մտադիր են արդյոք, որոշել են արդյոք, դուրս կգան արդյոք նրանք հուրուշկիա քաղաքի լեռնանցքից հառանիայի»⁷⁰ և Անիսուի⁷¹ բնակավայրերի վրա։ Կթալանե՛ն արդյոք, կգերե՛ն արդյոք մեծաթիվ ավար, ծանր գերություն Ասորեստանի սահմաններից։ Քո աստվածային մեծությունը տեղյակ է»⁷²։

⁶⁶ Տե՛ս ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 292, И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 236։

⁶⁷ Մանայի տիրապետությունը Մուսասիրում հանգեցրեց այդ երկու երկրների էթնիկական մերձեցման։ Վաղ անտիկ հեղինակները Մուսասիրի տերիտորիան համարում են Մատենների՝ անտիկ դարաշրջանի Մանայի մի մասը։ հուրուշկիայի տերիտորիան՝ Պակտիկան, հայացվել էր և Հերոդոտը (II, 93) անվանում է այն «արմենների երկիր», մինչդեռ Մուսասիրի տերիտորիան դեռ երկար ժամանակ պահպանում է իր էթնիկական դեմքը։ Այսպես, օրինակ, վաղ միջնադարյան հայ հեղինակներն այն անվանում են «Մարսց ամուր աշխարհ»։

⁶⁸ И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 264—265։

⁶⁹ նույն տեղում, էջ 266։

⁷⁰ հառուճա կամ հառաճա ամրոցը գտնվում էր «Ներքին Զամուայի» արևմտյան մասում, տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 265, ծանոթ. 1։

⁷¹ Անիսու՝ բնակավայր հարիու շրջանում, Ուրարտուի հարավ-արևելյան սահմանում։ Տե՛ս И. М. Дьяконов, նույն տեղում։

⁷² АВИИУ. № 68 (6), ВДИ, 1951, № 3, էջ 224։

Սարգոն II-ի զոհվելուց հետո ստեղծված իրադրության պայմաններում արևելքում՝ Ասորեստանի սահմանի մոտ, Կիլիկյան Տավրոսի և Անտիտավրոսի լեռներում նորից ակտիվացավ փոյուզիական թագավորը։ Այս պայմաններում Ասորեստանին այդպես էլ չի հաջողվում վերջնականապես հնազանդեցնել հարավ-արևելյան Փոքր Ասիայի լեռնային շրջանները, հատկապես Կիլիկիայի մերձափնյա շրջանները։

Սարգոն II-ի հաջորդը, նրա որդի Սինախերիբը (705—681) ստիպված է լինում արշավել այդ շրջանները։ Մ. թ. ա. 681 թ. վերաբերող արձանագրության մասին պատմում է այն արշավանքի մասին, որ ձեռնարկել էր այդ թագավորը հիլակկու երկրի ծովեզերյա մասի ապստամբած կառավարչի դեմ։ «Կիրուան. Իլլուբրու (հետագայում Լամբրոն) բնակավայրի առաջնորդը... ըմբոստացրեց հիլակկու քաղաքի բնակչությանը և գնդերը հավաքեց պատերազմի համար»։ Ապստամբած Կիրուայի կողմն են անցնում Տարզու (ներկ. Տարսոն) քաղաքի և նրա հավահանգիստ Բնգիրայի (անտիկ շրջանի Անքիալա) բնակիչները և արշավանք են ձեռնարկում դեպի ասսուրական Կուե հանգրվանը⁷³։

Սինախերիբը զորքեր է ուղարկում նրանց դեմ, որոնք «պարտության մատնեցին հիլակկուի բնակիչներին զառթափ լեռներում, նվաճեցին Ինգիրան և Տարզուն և գերեվարեցին նրանց»։ Կիրուան փակվում է Իլլուբրուում, բայց ասորեստանյան զորքերը պաշարում ու գրավում են քաղաքը։ Կիրուան, ողջ ժողովրդի հետ միասին, գերի է տարվում Նինվե։ Նվաճված երկրամասը վերստին բնակեցվում է⁷⁴։

Կասկածից վեր է, որ հիլակկու կառավարիչը չէր հանդգնի ապստամբել, եթե նրա թիկունքին կանգնած չլիներ Միտա փոյուզիացիները։ Վերջինս շարունակում էր իր պայքարը Ասորեստանի դեմ, պաշտպանելով Փոյուզիական պետության շահերը Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան մասում, իր ձեռքում պահելու համար այդ պետության մատուցյալները։ Անտիտավրոսի լեռներում փոյուզիական թագավորը պայքար էր մղում ընդդեմ Ասորեստանի տիրապետության։ Այսպես, օրինակ, Թիլ-Գարիմմու շրջանում վերացվում է Ասորեստանի թագավորի իշխանությունը և կառավարիչ է նշանակվում Գուրդին (Գորդիս), հավանորեն փոյուզիական կառավարող դինաստիայի ներկայացուցիչներից մեկը։ Մ. թ. ա. 685 թ. է վերաբերում Սինախերիբի արձանագրությանն ընդդեմ Թիլ-Գարիմմուի, Թա[բալի] սահմանների մոտ գտնվող քաղաքի, որի թագավորական իշխանությունը [...] ամրապնդեց (?) Գուրդին (?)»։ Ասորեստանցիները գրավում և գետնին են հավասարեցնում քաղաքը, իսկ նրա բնակչությունը տրվում է զորքին՝ «որպես մանր անասուններ», այսինքն ստրկացվում է⁷⁵։

Չնայած հաղթանակներին, ասորեստանցիներն այս երկրներում իրենց կայուն չէին զգում։ Քաղաքական գործերով Շամաշ աստծու պատգամախոսին արած իր հարցումներում Ասարխադդոնը (681—660) հայտնում է, որ նրան անհանգստություն են պատճառում «Մուշբու /երկրի բնակավայրի առաջնորդ Միտան», «նրա սուրհանդակները [...]», «նրա եղբոր որդին և զոր [քր...]]»⁷⁶։

73 АВИИУ, № 59 (IV, 61), նույն տեղում, էջ 213։

74 АВИИУ, № 59 (IV, 60), նույն տեղում։

75 АВИИУ, № 59 (V, 1), նույն տեղում։

76 АВИИУ, № 68 (Д), նույն տեղում, էջ 229։

Պետք է ենթադրել, որ փոյուզիակաւն թագաւորը ակտիւացրել էր իր գործողութիւնները ոչ միայն ասորեստանյան սահմանի մոտ, որի արդյունքը եղաւ Թիւ-Գարիմմու շրջանի անջատումն Ասորեստանից և իր դրածոյի նշանակումն այնտեղ, այլ գրաւել էր նաև կից տերիտորիաները, որոնք մտնում էին Ուրարտական պետութեան կազմի մէջ։ Ուրարտուն, անտարակույս, դիմել էր պատասխան գործողութիւններին։

Ասորեստանի և Ուրարտուի արեւելյան սահմանների մոտ ստեղծված քաղաքական իրադրութիւնը, այն է՝ Մանայի հզորացումը և նախկինում Ուրարտուի ու Ասորեստանի կազմի մէջ մտնող մի շարք տերիտորիաների զբաւումը նրա կողմից, մանացիների ու սկյութների դաշինքը և ապստամբութիւնը Մարաստանում՝ մերձեցում են առաջ բերում ուրարտացիների և ասորեստանցիների միջև։ Այս մերձեցումը պայմանաւորված էր նաև նրանով, որ այդ երկու տերութիւնները այժմ արդեն ընդհանուր սահմաններ չունեին։ Արմե-Շուպրիան, հաւանորեն, շուտով զավթում է հուլիւշկիան և երկու տերութիւնների միջև ստեղծվում է «բարբարոսական ծայրամասի» մանր երկրներից կազմված մի պատնէշ։ Այսպիսով, հարավային ուղիները Ուրարտուի առաջ փաստորեն փակվում են և հյուսիս-ասորական ու փոքրասիական քաղաքների հետ տնտեսական կապեր պահպանելու համար նա պետք է ներթափանցեր արևմուտք։ Հասկանալի է, որ Ասորեստանը, որը վերջին ժամանակները շատ էր նեղվել Փոքր Ասիայի հարավ-արեւելքում Փոյուզիայի վարած հարձակողական քաղաքականութիւնից, չէր խանգարում ուրարտացիների և նրանց դաշնակից կիմերների արշավանքին դեպի արևմուտք, ընդդէմ Փոյուզիակաւն թագաւորութեան։ Այդ ժամանակամիջոցում (679—672 թթ.), ընդհանուր վտանգի առաջ, ասորեստանցիները ձգտում են շեղոք և նույնիսկ բարեկամական հարաբերութիւններ պահպանել կիմերների հետ⁷⁷։

Ուրարտուի և կիմերների միջև դաշնակցային հարաբերութիւնները հատկապէս ամրապնդվում են Ռուսա II-ի (685—655) զահակալութեան շրջանում։ Նրա օրոք կիմերական դիմված ուժերը լայնորեն օգտագործվում են Փոյուզիային, իսկ ապա նաև Ասորեստանին և նրա դաշնակիցը դարձած սկյութներին հարվածելու համար։ Մի կարճ ժամանակամիջոց Ուրարտուն վերստին մեծ տերութիւն է դառնում։

Կիմերների առաջնորդ Տեուշպայի զոհվելուց հետո (678 թ.) հանդես է գալիս կիմերական մի այլ առաջնորդ՝ «Ուման-Մանգայի թագաւոր» Tukdamme-ն⁷⁸։ Արեւելքում, Ուրմիա լճի շրջանում պարտութեան մատնվելուց հետո կիմերներն իրենց հայացքն ուղղում են դեպի արևմուտք։ Դա, ըստ երևույթին, համապատասխանում էր Ուրարտուի ղեկավար շրջանների քաղաքական շահերին։ Ուրարտացիները խիստ անհանգստացած էին իրենց վաղեմի թշնամու՝ Ասորեստանի թագաւորի նոր հաղթանակով և հատկապէս Փոքր Ասիայում Փոյուզիայի կողմից ուրարտական տերիտորիաների զավթումով։ Ռուսա II-ը հաւանորեն որոշում է օգտագործել ստեղծված իրադրութիւնը, կիմերների օգու-

⁷⁷ И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 259.

⁷⁸ Tukdamme-ն կամ Tugdamme-ն համապատասխանում է հին հունական պատմական աւանդութիւնի Լիդգամիսին, Λυγδαμης (թերևս վաղ շրջանի վրիպում է Δαγδαμης-ի փոխարեն. տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 240)։ Եթէ նկատի ունենանք, որ Տուգդամմեն շոհվում է 653 թ. մարտի և սկյութների դէմ տված ճակատամարտում, ապա նրա զահակալութեան տարիները կլինեն 678—653 թթ.։

թյամբ վնասազերծել Ասորեստանի հիմնական հաղորդակցության ուղիները՝ Փոքր Ասիայում և Փոյուզիայից ետ խլել նրա գրաված ուրարտական տերիտորիաները։ Կիմերներին, իհարկե, ամենից շատ հրապուրում էր Փոյուզիական և լյուդիական հարուստ թագավորությունների ավարը։

Մ. թ. ա. 676 թ. Ռուսա II-ը և նրա դաշնակից Տուգդամենն ուրարտական և կիմերական զորքերի զուլիս անցած արշավում են դեպի արևմուտք՝ Փոքր Ասիա։ Դաշնակիցները թափանցում են Արևմտյան Եփրատի հովիտը, Խալիսուս երկիրը, որտեղ ջախջախում են խալդայներին, այնուհետև մտնում են Նախկին Հայաստան երկիրը, որն այդ արշավանքների ժամանակաշրջանում հայտնի էր Խատե անվամբ (հին եբրայական աղբյուրների Թոգարմա կամ Թորգոմա, հետագայի Փոքր Հայքի տերիտորիան)։ Դաշնակիցները ջախջախում են Փոքր Ասիայի առավել հզոր պետությունները՝ Փոյուզիական թագավորությունը (Ռուսա II-ի ուրարտերեն արձանագրության մեջ՝ Մուշքինի)⁷⁹, իսկ «մուշքերի թագավոր Միտան», այսինքն փոյուզիական Միդաս թագավորը, Գորդիոսի որդին, ինքնասպանություն է գործում մ. թ. ա. մոտավորապես 674 թ.⁸⁰ (և ոչ թե 696 թ., ինչպես ընդունված է ըստ Եվսեբիոսի ավանդական թվագրության)⁸¹։

Այսպիսով այս վիթխարի ռազմական ձեռնարկումն իրագործելով կիմերները թափանցում են Փոքր Ասիա։ Սկզբնական շրջանում, որպես Ուրարտուի դաշնակիցներ, նրանք այնպիսի հսկայական փոփոխություններ են առաջ բերում փոքրասիական երկրների ճակատագրում, որ հին հունական ավանդությունը, Ուրարտուին մոռացած, Փոյուզիական թագավորության ջախջախումը կապում է նրանց անվան հետ։

Այս արշավանքի ժամանակ Ուրարտու են քշվում հսկայական թվով գերիներ, որոնց բնակեցնում են երկրի կենտրոնական շրջաններում, մասնավորապես՝ Վանա լճի արևմտյան եզրերին։ Այդ մասին տեղեկություն է տալիս Արծկեի արձանագրությունը⁸²։ Պետք է ենթադրել, որ բերված բնակչության նշանակալի մասը կազմում էին հայերը։

Այս արշավանքների հետևանքով Ռուսա II-ը իր թագավորությանն է միացնում փոքրասիական բոլոր այն հողերը, որոնք բնակեցված էին հայկական ցեղերով⁸³։ Անշուշտ, այս հանգամանքը ևս նպաստում է հայկական տարրի ուժեղացմանը Ուրարտու պետության մեջ, որտեղ այն շուտով գերիշխող է դառնում։

Ուրարտուի և կիմերների այս հզորացումն էր, որ դաշինքի մղեց սկյութներին և Ասորեստանին, դաշինք, որին այնքան համառորեն ձգտում էր վերջինս։ Եթե Ասորեստանին անհանգստացնում էր հատկապես Ուրարտուի հզորացումը, ապա սկյութներին անհանգստացնում էր իրենց հակառակորդների՝

⁷⁹ УКН, № 278.

⁸⁰ Strabo, I, 3, 21. *St. u. Reallexikon den klasischen Wissenschaft*, herausg. von Pauly-Wissowa-Kroll. s. v. Kimmerier, S. 413 (Լեհման-Հաուսպերի հոդվածը)։ Г. А. Мелник и В. И. Никитин, Некоторые вопросы социально-экономической истории Наини—Урарту, ВДИ, 1951, № 4, էջ 39։ И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 236.

⁸¹ St. u. Ն. Աղունց, Նշվ. աշխ., էջ 293.

⁸² УКН, № 278, էջ 341.

⁸³ Հավանաբար, դա Փոքր Ասիայի այն մասն էր, ու տարածվում էր մինչև Հալիս գետն ու Սև ծովը. ավելի ուշ այն գրավվում է Կիաքսարի կողմից և մ. թ. ա. 585 թ. պայմանագրով միացվում Մարական տերությանը։

կիմերների ուժեղանալը: Հենց այս հողի վրա էլ միակցվում են Ասորեստանի ու սկյութների շահերը և նրանք շուտով դառնում են դաշնակիցներ:

Ասորեստանցիների և սկյութների միջև այս մերձեցումը թելադրված էր ոչ միայն Ուրարտուի հզորացմամբ և Փոքր Ասիայում Ասորեստանի շահերին սպառնացող վտանգով, այլև Ասորեստանյան տերության ներքին քաղաքական խիստ սրված դրությամբ: Ի. Մ. Դյակոնովի հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ այդ դժվարություններից օգտվում են մարերը: Մարերի առաջնորդ Դեյոկայի որդին կամ թոռը՝ Խշատրիտան (ասսուրական աղբյուրներում՝ Կաշտարիտի, 673—652)⁸⁴ մ. թ. ա. 673 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին ապստամբում է Ասորեստանի և Մանայի թագավոր Ախշերիի դեմ և անցնում Ասորեստանին ենթակա մարական երեք նահանգների գլուխ: Խշատրիտան հռչակում է նրանց անկախությունը և դառնում Մարական սլետության հիմնադիրը⁸⁵: Նրա կենտրոնն է դառնում ներկայիս Համագանը՝ Սիլխալի կամ Կար-Կաշշի ամրոցը, որը մինչ այդ ասորեստանյան զորահրամանատարի նստավայրն էր⁸⁶:

Թվում էր, թե Ասորեստանի դրությունը ճակատագրական է: Ասորեստանը, մի կողմից, պետք է պաշտպաներ իր քաղաքական դիրքերը Փոքր Ասիայում ուրարտացիների և կիմերների սպառնալիքից, մյուս կողմից նա պետք է պաշտպաներ իր հյուսիս-արևելյան սահմանները Իրանական սարահարթում՝ միմյանց հետ դաշնակցած սկյութներից, մանացիներից և նրանց հարած մարերից: Եվ բացի այդ, այս ճակատադրական պահին երկրի ներսում սկսվում է ստրուկների և կախյալ երկրագործների զանգվածային փախուստը դեպի հարևան երկրները: Այս ամենին ղուգրնթաց սպառնալից վիճակ էր ստեղծվել արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում՝ Փյունիկիայում, իսկ պատերազմը Եգիպտոսի հետ դեռ ավարտված չէր:

673 թ. վերջին սկյութների, մանացիների և մարերի դաշնակցային զորքերը սկյութների «թագավոր» Իշպակայի գլխավորությամբ ներխուժում են Ասորեստան, հավանաբար Կելիշինի լճնանցքով: Տեղի ունեցած ճակատամարտում սկյութների Իշպակայի «թագավորն» սպանվում է⁸⁷:

Սկյութների և նրանց դաշնակիցների՝ Մանայի ու Մարաստանի դեմ տարած հաղթանակը հնարավորություն է տալիս Ասորեստանին ռազմական արշավ ձեռնարկել դեպի Արմե-Շուպրիա, ուր ապաստան էին գտնում Ասորեստանից և Ուրարտուից դժգոհ տարրերը: Այս հարցում Ասարխադգոնը գործում էր Ռուսա II-ի հետ համերաշխ: Արմե-Շուպրիա էին փախչում ոչ միայն Ասորեստանի, այլև Ուրարտուի ստրուկներն ու կախյալ երկրագործները: Այդ պատճառով էլ Ռուսա II-ը աջակցում է Ասարխադգոնի արշավանքին դեպի Արմե-Շուպրիա 673 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին⁸⁸: Ասորեստանը գրավում է այդ եր-

⁸⁴ Ի. Մ. Դյակոնովը ենթադրում է, որ Խշատրիտա-Կաշտարիտին հիշատակվում է Հերոդոտի մոտ (I, 102) Ֆրաորտա անունով: Տե՛ս Ի. Մ. Դյակոնով, Նշվ. աշխ., էջ 275—276, 282, 288:

⁸⁵ АВИИУ, № 68 (Г), ВДИ, 1951, № 3, էջ 224—228, 299, ծան. 21: Նույն տեղում, № 69, էջ 231, ծան. 5, և № 71, էջ 235, ծան. 39: Ի. Մ. Դյակոնով, Նշվ. աշխ., էջ 266—271, 273—274:

⁸⁶ ВДИ, 1953, № 3, էջ 228 և ծան. 8:

⁸⁷ АВИИУ, № 65, ВДИ, 1951, № 3, էջ 216, ծան. 9, տե՛ս նաև Ի. Մ. Դյակոնով, Նշվ. աշխ., էջ 274:

⁸⁸ Ի. Մ. Դյակոնով, Նշվ. աշխ., էջ 271, ծան. 2:

կիրը, այնտեղ ապաստանած ասորեստանյան և ուրարտական ստրուկներն ու կախյալ երկրագործները վերագարծվում են իրենց տերերին: Ինչպես տեսնում ենք, 673—672 թթ. Ասարխադդոնը և Ռուսա II-ը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էին⁸⁹:

Այս նոր հաղթանակն էլ ավելի է ամրապնդում Ասորեստանի դիրքերը և Ասարխադդոնին հնարավորություն է տալիս բանակցություններ սկսել Խշատրիտայի հետ, մ. թ. ա. 672 թ., սակայն բանակցությունները հաջողությամբ չեն պսակվում⁹⁰: Ուստի Ասարխադդոնը նույն թվականին բանակցություններ է սկսում «Իշքուդա երկրի թագավորի»՝ հենց նոր գահ բարձրացած Պարտատուայի (673—654) հետ (Հերոդոտի Պրոտոտիոսը)⁹¹: Բանակցություններն ավարտվում են հաշտության պայմանագրով, որն ամրապնդվում է Պարտատուայի և Ասարխադդոնի դստեր ամուսնությամբ⁹²:

Ասորեստանի և սկյութների մերձեցումը արմատապես փոխում է գոյություն ունեցող քաղաքական իրադրությունը: Վերացվում է Ասորեստանի քաղաքական գոյությանը սպառնացող հիմնական վտանգը և միաժամանակ ստեղծվում է նոր ռազմական դաշնակցություն՝ ի հակակշիռ Ուրարտուի և կիմերների դաշնակցության:

Սկյութների անցումն Ասորեստանի կողմը արմատապես փոխում է այդ տերության հյուսիս-արևելյան սահմաններում ստեղծված իրադրությունը: Մարաստանը, որը թոթափել էր Ասորեստանի լուծը սկյութների օգնությամբ, այժմ պետք է պաշտպանվեր նրանցից: Մանայի թագավորությունը, որ մինչ այդ ինքն էր հարձակվում Ասորեստանի վրա, այժմ հարկադրված էր անհաջող պատերազմ մղել նրա դեմ:

Ասարխադդոնի հաջորդը՝ Աշուրբանապալը (668—638) իր գահակալության սկզբում արշավում է Մանայի թագավորության վրա: Մանայի թագավոր Ախշերին, զրկված լինելով սկյութների և մարերի օժանդակությունից, պարտություն է կրում, իսկ Մանան ենթարկվում է ավերածության և գերեվարության⁹³:

* * *

Փոքր Ասիայում իր կատարած նվաճումներից հետո Ռուսա II-ը աշխատում էր հետևել խաղաղ քաղաքականության և ամեն կերպ խուսափում էր նոր պատերազմի մեջ ներգրավվելուց: Երկու պետություններն էլ՝ Ասորեստանը և Ուրարտուն, շահագրգռված էին պահպանել խաղաղ դրացիական հարաբերությունները, որպեսզի այդ միջոցով կարողանային խուսափել կիմերների և սկյութների արշավանքների սպառնալիքից: Իրենց պետություններին սպառնացող քոչվոր ցեղերի նկատմամբ Ասարխադդոնի և Ռուսա II-ի վարած քաղաքականության արդյունքը լինում է այն, որ նրանք կարողանում են հեռացնել վտանգն իրենց սահմաններից, ցույց տալով նրանց Փոքր Ասիայի հարստացույն երկրների ճամփան: Մ. թ. ա. VII դարի կեսերին Ասորեստանի և Ուրար-

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 259:

⁹⁰ АВННУ, № 68 (Г), ВДН, 1951, № 3, էջ 228, 229, ծան. 23:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 229, ծան. 24:

⁹² Նույն տեղում, էջ 229, ծան. 25:

⁹³ Ի. Մ. Դյակոնով, Նշվ. աշխ., էջ 282—283: АВННУ, № 72, ВДН, 1951, № 3, էջ 237: Сб'с նաև Г. А. Мелнишвили, Նշվ. աշխ., էջ 302—304:

տուրի սահմաններից հեռու, Լյուդիայում և Փոյուզիայում սկյութների ու կիմերների միջև սկսվում է մի պայքար, որի ընթացքում ջլատվում են երկու մարտնչող կողմերի և հատկապես կիմերների ուժերը:

Սկյութների դեմ մղված պայքարում կիմերներն արդեն չունենին դաշնակիցի դեմս Ուրարտուի, որը ձգտում էր չեղոք քաղաքականության հետևել: Մ. թ. ա. շուրջ 661 թ. կիմերները ներխուժում են վերջին ժամանակներում հզորացած Լյուդիայի (Աստվածաշնչի «Գոդի երկիրը») սահմանները: Լյուդիական Գուզգու թագավորը (692—654 ՝ Կիլիկիայի և Թարալի հետ դաշնակցած, սյութների և Ասորեստանի աջակցությամբ, շուրջ 660 թ. ջախջախում է կիմերներին⁹⁴: Սակայն կիմերներին դուրս մղելուց հետո Լյուդիայի թագավոր Գուզգուն խզում է հարաբերությունները Ասորեստանի հետ և 657 թ. դաշինքի մեջ է մտնում Եգիպտոսի Պսամմետիբ I (670—616) ապստամբ թագավորի հետ, ուղարկելով նրան հույն վարձկաններ՝ ասորեստանցիների դեմ պայքարելու համար: Սակայն շուտով «կիմերները նորից ուժեղանում են (հավանական է, որ Բոսֆորի նեղուցով ներթափանցած թրակական տրերների հետ դաշնակցելով)»⁹⁵: Սրա հետևանքը լինում է այն, որ Գուզգուն այս ճակատագրական պահին զրկվում է Ասորեստանի օգնությունից և ծանր պարտություն կրում:

Մ. թ. ա. 657 թ. կիմերները, թրակական տրերների և լիկիացիների աջակցությամբ, ներխուժում են Լյուդիա: Այդ պայքարում Գուզգուն զոհվում է (654 թ.): Դաշնակիցները զրավում են Սարդես մայրաքաղաքի շրջանը և ավերում Եփեսոսյան Արտեմիսի տաճարը⁹⁶: Դրանից հետո կիմերների առաջնորդ Տուզդամենն («Լիզդամիս») շարժվում է դեպի Կիլիկիա, որ ենթակա էր Ասորեստանին: Դրանից օգտվում է Լյուդիական նոր թագավոր Արդիսը (654—629): Մ. թ. ա. 654 թ. նա դաշինք է կնքում սկյութական թագավոր Մադեսի (654—624) և Ասորեստանի թագավոր Աշուրբանապալի հետ⁹⁷:

Լյուդիայի դաշինքը սկյութների և Ասորեստանի հետ միանգամայն փոխում է պայքարող ուժերի փոխհարաբերությունը Փոքր Ասիայում: Դրա հետևանքով ստեղծվում է տերությունների մի համադաշնակցություն, որն անխուսափելիորեն պետք է սպառնար Փոքր Ասիայում Ուրարտուի ունեցած տիրույթներին: Այսպիսով, իր ցանկությունից անկախ Ռուսա II-ը նորից ներգրավվում է պատերազմի մեջ: Իր արձանագրություններում Աշուրբանապալը նշում է կիմերների և ուրարտացիների հակաասորեստանյան գործունեությունը⁹⁸:

Ռուսա II թագավորը, որ միառժամանակ չեղոք էր մնացել, կրկին դառնում է կիմերների դաշնակիցը: Սակայն այդ դաշինքը ուրարտացիներին դանկալի արդյունքների չի հասցնում: Ասորեստանյան տերության սահմանի մոտ, Կիլիկիայում տեղի ունեցած ճակատամարտում սկյութների թագավոր Մադեսը շուրջ 653 թ. վճռական հարված է հասցնում կիմերներին և նրանց դաշնակից-

⁹⁴ В. В. Струве, Хронология VI в. до н. э. в труде Геродота, ВДИ, 1952, № 2, էջ 62—67; И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 284, ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 293:

⁹⁵ Ի. Մ. Դյակոնով, նշվ. աշխ., էջ 284:

⁹⁶ Վ. Վ. Ստրուվե, նշվ. աշխ., էջ 65—67; Տե՛ս նաև АВИИУ, № 72, ВДИ, 1951, № 3, էջ 236—237; Ի. Մ. Դյակոնով, նշվ. աշխ., էջ 232, ծան. 5, էջ 234, 237, 284:

⁹⁷ АВИИУ, № 72, ВДИ, 1951, № 3, էջ 237, № 74, էջ 239—246; Ի. Մ. Դյակոնով, նշվ. աշխ., էջ 284:

⁹⁸ АВИИУ, № 77, էջ 242; Ի. Մ. Դյակոնով, նշվ. աշխ., էջ 285:

ներին⁹⁹։ Կիմերներին զլխավորում էին Տուզդամմեն, որն ընկնում է այդ մարտում՝ և նրա որդին՝ Սանդակշատրուն։

653 թ. պարտությունը ուրարտացիներին զրկում է այնպիսի կարևոր դաշնակիցներից, ինչպիսիք էին կիմերները։ Այս պայմաններում Ռուսա II-ը շտապում է վերականգնել բարեկամական հարաբերությունները Ասորեստանի հետ, որն ինքն էլ ընդառաջ է գնում։ Ասորեստանում վրա էր հասնում քաղաքական ճգնաժամի մի նոր շրջան և այն էլ այնպիսի պայմաններում, երբ նորից մեծացել էր սկյութական վտանգը¹⁰⁰։

Այս պարտությունից հետո կիմերներն այլևս ուշքի չեն գալիս։ Նրանց չլատված հորդաները նահանջում են հյուսիս և ցրվում են ուշ շրջանի Կապադովկիայի (արևելյան մասը) և Փոքր Հայքի տերիտորիայում, որոնք այդ ժամանակ Ուրարտական պետության կազմում էին։ Այդուհետև Կապադովկիայի տերիտորիան կիմերների անունով նրանց հարևան հայերը կոչում են Գասիբ¹⁰¹։ Կիմերները վերջնականապես ջախջախվում են մ. թ. ա. 640 թ., Լուդիայի թագավոր Ալիատտի կողմից (մոտ. 617—561)¹⁰²։ Մ. թ. ա. 645 թ. հետո զերիշխանությունը Փոքր Ասիայում շուտով անցնում է Լյուդիային¹⁰³։

Այսպիսով, կիմերների գերիշխանությունը, որն այնպիսի բուռն արձագանք է դրել արքայուններում, սահմանափակվում է մեկ հարյուրամյակից էլ պակաս ժամանակաշրջանով (720—650 թթ.)։

* * *

Մ. թ. ա. 653 թ., երբ Ասորեստանը զբաղված էր պատերազմով Փոքր Ասիայում, նրա թիկունքում ապստամբվում են՝ հարավում Բաբելոնը, որին հարել էր Մարաստանը, իսկ հյուսիսում՝ Արմե-Շուպրիա, Նաիրի-Խուբուշկիա և Արդինի-Մուսասիր փոխարքայություններն ու կախյալ շրջանները¹⁰⁴։ Շուտով Ասորեստանից անջատվում է նաև Եգիպտոսը։ Սակայն Ասորեստանը կարողանում է օգտվել Փոքր Ասիայում սկյութների տարած հաղթանակներից և նրանց օղնությունը դեռևս մի որոշ ժամանակ պահպանում է իր մեծապետական դիրքը։

⁹⁹ Այդ իրադարձության մասին ազոտ տեղեկություններ են պահպանվել Ստրաբոնի մոտ (I, 3, 21)։ Նրա ասելով «կիմերները, որոնց կոչում են նաև տրերներ, կամ էլ նրանց ժողովուրդներից մեկ ուրիշը, հաճախակի ասպատակում էին Պոնտոսի աջ կողմը և նրան կից շրջանները, ներխուժելով մերթ Պափագոնիա, մերթ էլ նույնիսկ Փոյուգիա... Հաճախ և՛ կիմերները, և՛ տրերները այդպիսի ասպատակություններ էին կատարում. ասում են, որ տրերները (վրիպում է «կիմերների» փոխարեն) և Կորը (նրանց ցեղապետը) ի վերջո դուրս են քշվում կիմերների (վրիպում «սկյութների» փոխարեն) առաջնորդ Մադեսի կողմից. տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 339, ծան. 9։

¹⁰⁰ АВИИУ, № 78, ВДИ, 1951, № 3, էջ 243, ծան. 3։ Վ. Վ. Ստրուվե, նշվ. աշխ., էջ 66։ Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 286, 287։

¹⁰¹ Մոլուբեսիտների, Բ, 280։ Հավանաբար կիմերների մի մասը հետագայում հաստատվում է Սինոպի շրջանում։ Ըստ Հերոդոտի տվյալների (IV, 12) «կիմերները, Ասիայում սկյութներից փրկություն փնտրելով. քնակություն են հաստատում այն թերակղզու վրա, որտեղ այժմ գտնվում է հելլենական Սինուպ քաղաքը»։

¹⁰² Ալիատտի գահակալության թվականի մասին տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 318։

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 237։

¹⁰⁴ Տե՛ս АВИИУ, № 69, ВДИ, 1951, № 3, էջ 231, նույն տեղում, № 71, էջ 236, ծան. 49։

Կիմերների և նրանց դաշնակիցների նկատմամբ սկյութների տարած հաղթանակը հսկայական ազդեցություն է թողնում Առաջավոր Ասիայի երկրների քաղաքական բախտի վրա: Սկյութները, ըստ երևույթին, տիրանում են այն բոլոր տերիտորիաներին, որոնք մտնում էին Ուրարտական պետության կազմի մեջ: Ուրարտուից սկյութները ներխուժում են Արմե-Շուպրիա և հարևան շրջանները, ինչպես նաև Մանտ և Մարաստան: Ըստ Հերոդոտի (I, 104) սկյութները իշխում են Մարաստանում 20 տարի, մի ժամանակահատված, որի Մ. Դյակոնովի հաշվումներով ընկնում է մ. թ. ա. 652—625 թթ. միջև¹⁰⁵։ Ապստամբած Բաբելոնը, զրկվելով Մարաստանի օգնությունից, մ. թ. ա. 648 թ. պարտություն է կրում:

Մարաստանը, ինչպես նաև Ուրարտուն, 28 տարի հարկատու են լինում սկյութներին և վերջնականապես ազատագրվում են միայն Կիաքսարի զահ բարձրանալուց հետո (625—585)¹⁰⁶։ Մ. թ. ա. 624 թ. Կիաքսարը ջախջախում է Սկյութական թագավորությունը: Դրանից հետո սկյութների ղգալի մասը, դարձյալ Դերբենդի վրայով, վերադառնում է ետ, դեպի հարավ-ուսական տա-խաստանները¹⁰⁷։ Սկյութների մյուս մասը խառնվում է տեղական ժողովուրդներին: Սկյութական մի քանի ցեղեր մնում են Հայկական լեռնաշխարհում և ձուլվում հայերին: Այսպիսով, սկյութների գործունեությունը Առաջավոր Ասիայի երկրներում էլ ավելի կարճատև է լինում, քան կիմերներին: Այն շարունակվում է կես դարից ավելի և ընկնում է մ. թ. ա. 680—620 թթ. միջև:

Սկյութների ջախջախումից հետո սկսվում է Կիաքսարի արտաքին նվաճումների ժամանակաշրջանը, որոնց շնորհիվ Մարաստանը վեր է ածվում Առաջավոր Ասիայի մեծ տերության:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը, մենք հանգում ենք հետևյալ եզրակացությունների: Կիմերական և սկյութական հորդանների ներխուժումը Ուրարտուի և Մանայի սահմանները մեծ փոփոխություն է մտցնում Առաջավոր Ասիայի երկրների քաղաքական իրադրության մեջ: Սկզբնական շրջանում այն հանգեցնում է Ասորեստանին հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից սահմանակից երկու պետությունների՝ Ուրարտուի և Մանայի թուլացմանը, մի հանգամանք, որ Ասորեստանին հնարավորություն է տալիս ուշքի գալ և կրկին պայքարի մեջ մտնել իր մեծապետական դիրքի վերականգնման համար: Այդ դիրքի վերականգնումը նշանակալից չափով կախված էր Հյուսիսային Ասորիքում և Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան մասում Ասորեստանի թագավորի իշխանության կայունությունից, որտեղ Ասորեստանի թուլացման ընթացքում կարողացել էր իր քաղաքական ազդեցությունը հաստատել հզորության շրջան ապրող Փոյուզիան:

Ասորեստանի և Փոյուզիայի միջև մ. թ. ա. VIII դ. կեսից սկսված պայքարը VII դ. բարդանում է Ուրարտուի և կիմերական ու սկյութական քոչվոր հորդանների միջամտության հետևանքով: Աստիճանաբար այդ պայքարի մեջ են ներգրավվում Առաջավոր Ասիայի բոլոր երկրները. ներառյալ էլամն ու Եգիպտոսը, ինչպես նաև ստրկատիրական պետությունների լծի տակ գտնվող սեղերն ու ժողովուրդները: Այդ պատերազմները ավարտվում են Փոյուզիայի և միմյանց հետ մարտնչող կիմերական ու սկյութական հորդանների ջախջախու-

¹⁰⁵ И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 288—289.

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 288—289.

¹⁰⁷ Նույն տեղում. էջ 291—292.

մով, որը պատմության ասպարեզ է դուրս բերում նոր ժողովուրդների՝ մարերին, պարսիկներին և հայերին: Սրանց հարվածների տակ քայքայվում և կործանվում են երկարատև պատերազմների և դասակարգային պայքարի հետևանքով թուլացած հին արևելյան տերություններ Ասորեստանը և Ուրարտուն:

НАШЕСТВИЯ КИММЕРИЙСКИХ И СКИФСКИХ ПЛЕМЕН И БОРЬБА УРАРТУ И АССИРИИ ПРОТИВ КОЧЕВНИКОВ

Академик АН Арм. ССР С. Т. ЕРЕМЯН

(Резюме)

Киммерийские (750—715 гг. до н. э.) и скифские (680—620 гг. до н. э.) нашествия явились немаловажным фактором в изменении политических судеб Передней Азии. Они способствовали дальнейшему упадку и уничтожению древневосточных рабовладельческих государств Урарту и Ассирии и тем самым создали условия для выдвижения на политическую арену новых народов—мидян, персов и армян.

Нашествия кочевых племен в страны Передней Азии еще более обострили назревавшие в древневосточных рабовладельческих государствах социальные и экономические противоречия, которые вызывали новые войны с их резко выраженным грабительским характером. Характер войн и система массового переселения населения завоеванных территорий способствовали углублению процессов этнического дробления и расхождения, смешивания и скрещивания племен, которые, с точки зрения этногонии армян, явились факторами дальнейшей консолидации армянских племен в один народ.

Борьба интересов древневосточных держав по-прежнему велась вокруг стран юго-восточной части Малой Азии и Северной Сирии. Именно здесь находился уже с IX—VIII вв. до н. э. узел международных противоречий древнего мира. В этой части Передней Азии сталкивались интересы Ассирии, Урарту и Фригии, которые стремились быть обладателями ключевых позиций в транзитной торговле железом.

Вторжение киммерийских и скифских орд в пределы Урарту и Маны внесло большие изменения в политическую обстановку стран Передней Азии. В первое время оно привело к ослаблению двух пограничных с Ассирией (с севера и северо-востока) государств—Урарту и Маны, что дало ей возможность оправиться и снова начать борьбу за возвращение своего великодержавного положения. Это в значительной степени зависело от прочности власти ассирийского царя в Северной Сирии и в юго-восточной части Малой Азии, где за время ослабления Ассирии сумела утвердить свое политическое влияние Фригия, переживавшая как раз период своего могущества.

Начиная с середины VIII в. до н. э., борьба Ассирии с Фригией была осложнена вмешательством Урарту и кочевых орд киммерийцев и

скифов. В эту борьбу постепенно вовлекались все государства Передней Азии, включая Элам и Египет, а также находившиеся под игом рабовладельческих государств племена и народности. Именно в этот период на «варварской окраине» Урарту и Ассирии сложилось Армянское государство (в 653—624 гг. до н. э.) и завершился в основном процесс сложения армянского народа.

Эти войны кончились разгромом Фригии и боровшихся между собою орд киммерийцев и скифов. В этот бурный период истории Передней Азии выступили на арену новые народы — мидяне, персы и армяне, под ударами которых распались и были уничтожены ослабленные долгими войнами и классовой борьбой древневосточные державы—Ассирия и Урарту.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

(VII — VI դդ. մ. թ. ա.)

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Յարդ գիտության մեջ անուշագիր է մնացել այն հսկայական դերը, որ խաղացել են երկու հիմնական կենտրոններում առաջ եկած հայկական ցեղային միությունները, որոնք սաղմեր էին հետագայում առաջացած հայկական պետական կազմավորումների¹։ Մի այլ տեղ մենք հայտնել էինք այն միտքը, որ ուրարտական պետության գոյության ժամանակաշրջանում նրա արևմտյան և հարավ-արևմտյան մասերում տիրապետող ազգային տարրը հայկական ցեղերն էին²։ սրանց անունով էլ Մշո դաշտը (հին հայկական Տարոնը) և Արևմտյան Տիգրիսի ու Եփրատ-Արածսի գետի ներքին հոսանքի հովիտը ուրարտական արձանագրություններում կոչվում է Արմե (մերթ՝ Ուրմե)։ Հենց այստեղ՝ Ուրարտուի և Ասորեստանի «Բարբարոս ծայրամասերի» ամենաթույլ օղակներում կազմավորվեցին հայկական ցեղային միությունները։ Արևմտյան Տիգրիսի և Արևելյան Տիգրիսի հովիտներում ընկած երկրների այդ գոտին՝ Արմե-Շուպրիան, Նաիրի-Խուբուշկիան և Արդինի-Մուսասիրը (ավելի ուշ հին հայկական Աղձնիք, Մոկք, Անձևացիք, Կորճայք և այլ գավառները) Սարգոն Բ-ի մ. թ. ա. 714 թվականի արշավանքից հետո անջատվեց Ուրարտուից։ Այդ երկրները վաղուց ընդգրկվել էին հայերի կազմավորման ընդհանուր ընթացքի մեջ։

Ռուսա Բ-ի թագավորության շրջանում (685—645) ուրարտական պետությունը կրկին դառնում է հզոր տերություն։ Բայց նրան չի հաջողվում վերամիավորել 714 թ. անջատված հարավի ծայրամասային երկրները՝ Արմե-Շուպրիան, Նաիրի-Խուբուշկիան և Արդինի-Մուսասիրը, և ուրարտացիների նվաճումները ուղղվում են դեպի արևմուտք՝ Փոքր Ասիա։ Սակայն շուտով նշված երկրները միավորվում են մեղացիների հետ և համատեղ հարվածներով երկու տերություններն էլ՝ Ասորեստանը և Ուրարտուն կործանում։

Մ. թ. ա. 1170—1160 թթ. Փոքր Ասիայից մուշքերի (փոյուզիացիների) և ուրումեացիների (արմենների) ներխուժումից հետո ստեղծվեց հայերի և նրանց ազգակից ցեղերի միությունը Ասորեստանի պետության մեջ մտնող Շուպրիա կամ Արմե երկրում։ Այն մոտավորապես XII դարից մ. թ. ա. հայտնի էր իբրև «Մուշքերի թագավորություն»։ Սկզբնական շրջանում այստեղ ապրող հայկական և այլ ցեղեր, ըստ երևույթին, Ասորեստանի հարկատուներն էին, սակայն հետագայում նրանք անջատվում են և պայքար մղում իրենց ինքնուրույնու-

1 С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении (автореферат докторской диссертации), М., 1953.

2 Ս. Տ. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 3, էջ 59—72։

թյան համար ոչ միայն Ասորեստանի, այլև Ուրարտուի դեմ: Իր հզորության շրջանում ուրարտական պետությունը, սկսած Նինուայի (810—786) ժամանակներից, արշավանքներ է կատարում Ուրմե կամ Ուրմեուխի (նույն Արմե-Շուպրիա) երկրի վրա, բայց այն հաջողվում է նվաճել միայն Արգիշտի Ա-ի օրոք (786—764): Արմե-Շուպրիան, սակայն, Ուրարտուին ենթարկվում է շուրջ 60 տարի (773—714): Շուտով նա ազատագրվում է և դառնում մ. թ. ա. VII դարում Մերձավոր Արևելքում բորբոքված բուռն իրադարձությունների մասնակիցը: Ասորեստանի թագավոր Սարգոն Բ-ի մ. թ. ա. 714 թ. արշավանքից հետո ուրարտական պետությունը առհավեալ գրկվեց Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիսի հովտում գտնվող հարավային նահանգներից, և Ուրարտուի հարավային սահմանը տեղաշարժվեց հյուսիս, անցնելով Հայկական Տավրոսով:

Հայկական Տավրոսից հարավ Ուրարտուից անջատված երկրների մեջ, անկասկած, առաջատար տեղ է զբաղում Արմե-Շուպրիան, և դեպի այն էին ձգտում Արևելյան Տիգրիսի հովտում ընկած տերիտորիաները՝ Նաիրի-Խուբուշկիա երկիրը, որն արդեն VI դարում (մ. թ. ա.) հայացված պիտի լիներ: Այդ ժամանակաշրջանում, ամենայն հավանականությամբ, Արևելյան Տիգրիսի հովտում լիթնիկական տիրապետող տարրը հայերին ազգակից մոկսիանների ցեղն էր (Moschenae—Plin., NH, VI, 10), որի մի մասը շարունակում էր ապրել Փոքր Ասիայում, Լիկիայի և Կարիայի միջև (Μοξιανῶν — Moxiani, Ptol., V, 2, 18): Թրակա-հայկական այդ ցեղերից էլ ծագում է Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից մեկի՝ Մոկքի (այժմ Մոկս) անունը: Մոկքի տերիտորիան բաբելոն-ասորեստանյան արձանագրությունների Խուբուշկիա երկիրն է՝ Հերոդոտի Պակտիկեն: Հերոդոտի Պակտիկեն անվանում է «արմենների երկիր» (Her., III, 93): Երանից հարավ-արևելք գտնվում էր Մատիենեն, ավելի ճիշտ, նրա անունը մասը (արևմտյան), որը մի ժամանակ զբաղվել էր Մանայի կողմից, այսինքն Մուսասիր երկիրը, Մեծ Զաբի վերին հոսանքում. Հերոդոտի ասելով՝ Հայաստանը տարածվում էր մինչև այդ երկիրը (Her., V, 49):

Հայկական ցեղերը Նաիրի-Խուբուշկիայից թափանցում են Ուրարտուի կենտրոնական շրջանը՝ ուրարտական պետության մայրաքաղաքի՝ Տուշպայի (Վան) քաղաքային տերիտորիան: Ժամանակի ընթացքում հայերն այստեղ բառնում են գերակշռող ժողովուրդ, այն աստիճան գերակշռող, որ նշված քաղաքային տերիտորիան, որն ընդգրկում էր Վանա լճի հարավ-արևելյան մերձսփյնյա շրջանը, ներառյալ Հայոց-ձոր (Խոշաբ) գետի հովիտը, սկսեց կոչվել «Հայոց ձոր»:

Արմե-Շուպրիայի տերիտորիայի բնապատմական բարենպաստ սլայմանները նպաստեցին մուշքերի-ուրումեացիների արագ անցմանը նստակեցության և հողագործության: Այս ցեղերի մոտ առանձնապես լայն դարգադրում էր տալիս ձիաբուծությունը, և ձիերը շուտով դառնում են այդ երկրի կողմից ասորեստանցիներին տրվող հարկի հիմնական մասը³: Հայկական Տավրոսի հարավային լեռնաճյուղերի ալպիական մարգագետինները և ստորին ավազանի տափաստանային տարածությունները Արևմտյան Տիգրիսի հովտում նպաստում էին արոտավայրային անասնապահության դարգացմանը: Ասորեստանյան ժա-

³ Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы «Вестник древней истории» (այսուհետև՝ ВДИ), 1951, № 1, էջ 38:

մասնակազրությունները հաղորդում են նրանց կողմից այդ երկրի խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ տանելու մասին⁴:

Բայց հատկապես մեծ զարգացում է ստանում պղնձահանքերի, ապա և երկաթահանքերի մշակումը: Հայկական Տավրոսի ընդերքը արդեն այդ ժամանակ հայտնի էր իր հանքային հարստությամբ: Մուսասիրից և Դամասկոսից հետո պղնձի պաշարներով աչքի էին ընկնում Կարքեմիշը և Շուպրիան⁵: Բայց այդ երկիրը աչքի էր ընկնում, մանավանդ, կապարի պաշարներով և «այդ առումով անհամեմատելի է մյուս երկրների հետ: Հնարավոր է, որ այստեղ եղել են նաև անագի հանքեր»⁶: Ասորեստանցիները դեպի Շուպրիա ձեռնարկած իրենց արշավանքների ժամանակ տեղական արքայիկների գանձարաններում հանդիպում էին նաև ոսկու և արծաթի: Այս բոլոր փաստերը հնարավորություն են ընձեռում ենթադրելու, որ Թաբալի նման Շուպրիան ևս իր տերիտորիայում ուներ «Հանքանյութերի արդյունահանմանը մասնագիտացած երկրագործական-անասնապահական շրջաններ, որոնց ասորեստանցիները չէին կարող դցել իրենց ձեռքը, քանի որ Շուպրիայի բնակավայրերը գտնվում էին անմատչելի լեռներում»⁷:

Մինչև օրս էլ հայտնի են Արղանա-Մադենի երկաթահանքերը Հայկական Տավրոսի ծայր արևմտյան և հարավ-արևմտյան լեռնաճյուղերում, այսինքն՝ Արմե երկրի բուն կենտրոնում (ասորեստանյան աղբյուրների նախկին Ալզի-Պուրուլումզի երկիրը): Պատահական չէ, որ Շուպրիայի հարկերի մեջ հաճախ հիշվում է երկաթը⁸:

Հայկական լեռնաշխարհի երկրների միջև Արմե-Շուպրիա երկիրը ամենից արագ է անցնում բրոնզի զարգացած արտադրությանը: Վերջինս կենտրոնացած էր բարձր լեռներում: Մետաղագործության զարգացումը նպաստեց բարձր լեռնային անասնապահական շրջաններին՝ ինքնապարփակ զարգացման մակարդակից անցնելու դեպի ինտենսիվ երկրագործությունը:

Երկրագործության արագ զարգացումը բնակչությանը կենտրոնացնում էր դաշտավայրերում և հարթավայրերում: Այս ժամանակաշրջանում Վանա լճի առափնյա շերտին զուգրնթաց մեծ նշանակություն են ստանում հարբերդի դաշտի ջրարբի հարթավայրը և Արևմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքների հովիտները: Սրանք դառնում են զարգացած գյուղատնտեսական ու կուլտուրական լույսերի մշակման կենտրոններ: Երկաթի յուրացման հետ սերտորեն առնչվում էր արհեստական ոռոգման ջրովի հողագործության զարգացումը: Զարգանում են նրա այնպիսի ճյուղերը, ինչպիսիք էին խաղողագործությունը և այգեգործությունը: Երկաթի լայն օգտագործման և երկրագործության զարգացման ժամանակների համար Արմե-Շուպրիա երկրի վերաբերյալ տեղեկություններ ենք քաղում ասորեստանյան թագավոր Աշուրնասիրպալ Բ-ի (884 — 859) ժամանակազրություններից: Սրանցից իմանում ենք, որ այդ երկրում ապրող մուշքերը նրա ժամանակ նստակյաց երկրագործներ էին, որոնք պարապում էին խաղողագործությամբ և գինեգործությամբ, ինչպես նաև անասնապահությամբ:

⁴ Նույն տեղում, էջ 42:

⁵ Նույն տեղում, էջ 37:

⁶ Очерки истории техники Древнего Востока, էջ 84 և 170:

⁷ Н. Б. Я н к о в с к а я, նշվ. աշխ., էջ 29, 35:

⁸ Նույն տեղում, էջ 38:

⁹ Նույն տեղում, էջ 36:

և մետաղամշակությամբ: Կադմուխի և Մուշքու երկրներից ստացված հարկերի մեջ հիշատակվում էին բրոնզե անոթներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, գինի¹⁰:

Արմե-Շուպրիայի միջոցով ուրարտական պետությունը մասնակցում էր հյուսիս-սիրիական քաղաքների վարած երկաթի տարանցիկ առևտրին. դրա համար էլ այդ տերիտորիան գառնում է Ուրարտուի նվաճողական նկրտումների առարկան: Արմե-Շուպրիան Արևելքի երկրների մեջ առաջիններից մեկն էր, որ անցավ երկաթի օգտագործմանը: Այն ժամանակ երկաթը համարվում էր ստրատեգիական կարևորագույն հումք, դրա համար էլ այդ երկիրը հյուսիս-սիրիական և արևելա-փոքրասիական քաղաք-պետությունների հետ միասին վերածվում է կովախնձորի՝ Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև: Այդ հանգամանքը արագացրեց նախնադարյան-համայնական հարաբերությունների քայքայման և պետականության տարրերի սկզբնավորման ընթացքը՝ այստեղ ապրող հայկական ցեղերի միջև:

Ինտենսիվ երկրագործության և անասնապահության, արհեստների, փոխանակության զարգացումը ավելի են ուժեղացնում տոհմային օլիգարխիան, որը ժամանակի ընթացքում կանգնում է իր բոլոր ազգակիցների գլուխը: Հին հայկական արյունակից-ազգակցական ընտանիքի ներսում այդ ժամանակաշրջանում կատարվում էին մեծ տեղաշարժեր: Երկաթախոփ արորի տարածումը և վարելահողային երկրագործության զարգացումը նպաստում են արյունակից-ազգակցական մեծ ընտանիքից՝ գերդաստանից, մենամուսնական ընտանիքի անջատմանը, և արյունակցական կապերը աստիճանաբար իրենց տեղը զիջում են տերիտորիալ և տնտեսական կապերին: Այսպես, արյունակցական համայնքից ձևավորվում է գյուղական համայնքը՝ «շեն»-ը, որը մեր թվարկությունից առաջ VI—V դդ. գառնում է տիրապետող:

Խորացող սոցիալական անհավասարությունը հատկապես անդրադառնում է համայնքի վրա: Համայնքի ներսում երևան են գալիս հարուստ ու ընչազուրկ անդամներ: Ունեցվածքային շերտավորման հետ մեկտեղ նկատվում է սոցիալական շերտավորում. երևան են գալիս ազատ և ճնշվող համայնիկներ: Տիրապետող ռազմացեղային վերնախավը առանձնանում է իբրև հատուկ արտոնյալ խավ, որը կանգնում է համաքանական-ստրկատիրական պետության հատկանիշներով օժտված ցեղային միության գլուխը: Սակայն ժողովուրդը թեև սոցիալապես արդեն միասեռ չէր, համենայն դեպս օտարերկրյա ագրեսիայի դեմ հանդես էր գալիս որպես զորք-ժողովուրդ («աւրեար», ուրարտական euriela-ից)՝ իր ցեղային առաջնորդների գլխավորությամբ, որոնց առաջնորդում էր գերագույն առաջնորդ-զորապետը:

Արմե-Շուպրիայում դեռևս զորեղ էր տոհմային դեմոկրատիան: Այստեղ ապաստան էին գտնում Ասորեստանից և Ուրարտուից դժգոհ բոլոր տարրերը և առաջին հերթին ստրուկներն ու շահագործվող ազատ համայնիկ-երկրագործները: Այդ են վկայում մ. թ. ա. VII դարի ասորեստանյան արձանագրությունների տեղեկությունները Շուպրիայի մասին:

Արմե-Շուպրիա երկիրը ասսուրա-բաբելական աղբյուրներում նորից հանդես է գալիս այն իրադարձության կապակցությամբ, որ տեղի էր ունեցել Ասո-

¹⁰ D. D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, I—II, Chicago, 1926—1927 (այսուհետև՝ ARAB), I, 442; И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВИИУ), № 23, I, 69 (ВДИ, 1951, № 2, էջ 286).

րեստանում 681 թ.: «Բարեկոնյան ժամանակագրությունում» կարդում ենք հետևյալը. «Տերետ ամսվա 20-րդ օրը (այսինքն մ. թ. ա. 681 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին) Սինախերիբին, Ասորեստանի թագավորին, խռովության ժամանակ սպանեց նրա որդին»¹¹: Ասարխադդոնի արձանագրությունները լրացնում են այս տեղեկությունը: Այնտեղ ասված է, որ նրա հայրասպան եղբայրները «լսելով իմ արշավի մոտենալու մասին, թողեցին իրենց հավաքած զորքերը և փախան հայտնի չէ թե ուր»¹²: Ավելի կոնկրետ տվյալներ են պարունակվում «Դիրք թագաւորութեանց շորրորդ»-ում (գլ. 19-րդ, 36—37).... «Եւ շուեաց գնաց, և դարձաւ Սենեքերիմ արքայ Ասորեստանեայց և բնակեաց ի Նինուէ: Եւ եղև մինչդեռ երկիր պագանէր ի տան Նեսրաքայ աստուծոյ իւրում, Ադրամելէք և Սարասար (Սարեցեր) որդիք նորա հարին զնա սրով, և ինքեանք զերծան յերկիրն Աւարառաւ. և թագաւորեաց Ասորդան որդի նորա ընդ նորա»¹³:

Հետազոտողները Ադրամելէք անվան տակ տեսնում են Արադնինիլին կամ Արադ-Նիլլին՝ Սինախերիբի որդիներից մեկին: Իսկ ի դեմս Շարեցերի (Սարասարի) ենթադրվում է 681 թ. (մ. թ. ա.) զորապետ էպոնիմ Նաբուշարուսուրը: Պարտություն կրելով թագավոր դարձած Ասարխադդոնից (680 — 669), մարդասպանները փախչում են Շուպրիա¹⁴:

Մովսես Խորենացու (Ա, իգ) տեղեկությունների համաձայն այն ժամանակ, երբ Ասորեստանում սպանվեց Սենեքերիմ թագավորը, հայերին կառավարում էր Սկայորդին: Խորենացին նշում է, որ «որդուց նորա Ադրամելէքայ և Սանասարայ («Սասնա ծռեր» էպոսում՝ Ադրամելէք և Սանասար — Ս. Ե.) եկին փախստական առ մեզ»¹⁵: Թե որտեղ է այդ «առ մեզ»-ը, իմանում ենք այդ պատմության շարունակությունից: Խորենացին հաղորդում է, թե Հայաստանում սպաստանած ասորեստանյան թագավորի սպանողներից «զմինն յարևմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այս ինքն է զՍանասարն և ի սմանէ աճումն և բազմասերութիւն լեալ լցին զՍիմն ասացեալ լեռն»¹⁶: Հայկական էպոսը նույնպես հաղորդում է այդ իրադարձության մասին և Սանասուն կամ Սասուն դավառի անվանումը սերում է այդ Սանասարի անունից:

Այսպիսով, հայկական պատմական ավանդությունը նշում է, որ Քաղիրթ (այժմ Բաթման-սու) գետի վերին հոսանքում ընկած Սանասունքը կամ Սասունը այն երկիրն է, ուր ապաստան են գտել ասորեստանյան թագավորին սպանողները: Վերը մենք տեսանք, որ Արմե-Շուպրիան իսկական առումով համընկնում էր Սասուն լեռնային բարձրադիր գավառի տերիտորիային¹⁷:

Նշված դեպքը եզակի չէր: Շուպրիա էին քաշվում ոչ միայն քաղաքական փախստականները, այլև ընչազուրկ ժողովրդական զանգվածները: Ասորեստանի և Ուրարտուի ստրուկներն ու շահագործվող բնակչությունն իրենց համարապաստան էին գտնում լեռնային Շուպրիայի, այժմյան Սասունի գծվարա-

¹¹ ARAB, II, № 505; АВИИУ, № 63 (ВДИ, 1951, № 3, էջ 215).

¹² ARAB, II, № 505; АВИИУ, № 62 (ВДИ, 1951, № 3, էջ 215, примеч. 7).

¹³ Աստուածաշունչ (Դիրք թագաւորութեանց, Դ. դ. ԺԹ, 36—37), Վենետիկ, 1860, էջ 347.

¹⁴ Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 10.

¹⁵ «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, էջ 70.

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ См. Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, էջ 112.

մատչելի կիրճերում: Ուրարտական ու ասսուրական ստրկատերերի համար այդ երևույթն ալյնքան սպառնալից ծավալ էր ընդունել, որ մինչ այդ միմյանց թշնամի երկու պետությունները պիտի ընդհանուր լեզու գտնեին ազատ Արմե-Շուպրիան համատեղ ջանքերով իրենց իշխանությունը ենթարկելու համար: Դրան առիթ ծառայեց ստրուկների և կախալ այլ մարդկանց հերթական փախուստը: Բարձրագիր Շուպրիայի գծվարամատչելի վայրերը¹⁸: Ինչ գնով էլ լինե՞ր՝ Ասորձստանը պետք է վերացներ իր թիկունքում գտնվող անհանգստության այդ մշտական օջախը, որպեսզի հնարավորություն ստանար պայքարելու ապստամբած Մեդիայի դեմ:

Ձմռան ամենաթունդ պահին, մ. թ. ա. 673 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին, Ասարխադգոնը արշավանք ձեռնարկեց դեպի Շուպրիա: Այդ ժամանակ Ասարխադգոնը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր գտնվում Ռուսա Բ-ի հետ, որի օգնությամբ էլ, հավանաբար, նվաճեց Արմե-Շուպրիան և արչունալից դատաստան տեսավ փախստական ստրուկների նկատմամբ:

Ըստ երևույթին Արմե-Շուպրիայի հնազանդության բերված ցեղապետը պարտավոր էր հունձնել փախստականներին: Ասարխադգոնին վերադարձվեցին ոչ միայն նրա հպատակները: Նա Ռուսա Բ-ին հանձնեց Ուրարտուից հեռացած փախստականներին, որ ապաստան էին գտել Արմե-Շուպրիայում:

Աշշուր աստծուն ուղղված Ասարխադգոնի ռեյցացիայում, որ բովանդակում է 673 թ. (մ. թ. ա.) Շուպրիա կատարած արշավանքի նկարագրությունը, պատմվում է փախստական ստրուկների և համայնականների նկատմամբ տեսած դատաստանի մասին. «Փախստ[ականներին], որոնք թողել են իրենց տերերին և փախել Շուպրիա, ևս կտրեցի [...], նրանց զրկեցի քթից, աչքից և ականջից, [որպեսզի ոչ ոք] չփախչի ուրիշ երկիր, նրանց վրա սահմանեցի պատիժ, [.] վերադարձրի նրանց, յուրաքանչյուրին իր երկիրը և իրենց տերերին: [Նրանց տերերը լսեցին] և ուրախացան, ցնծացին, օրհնեցին իմ վեհապանծությունը»¹⁹: Այնուհետև տեքստը պատմում է փախստականներին Ռուսա Բ-ին հանձնելու մասին: «[Ինչ վերաբերում է փախուստական] ուրարտներին, որոնք փախել են Ուրարտուից Շուպրիա-[Ուր]սայր, Ուրարտուի թագավորը դրե՞լ է իրեն (այսինքն՝ Շուպրիայի թագավորին — Ս. Ե.) նրանց մասին, բայց նա չէր ունկնդրել նրա հրամանին, չէր համաձայնվել նրանց հանձնել, հանդգնաբար զրե՞լ էր նրան, պատասխանել ատելությամբ: [Դրանից հետո], ևս հույս զնելով Աշշուրի՝ իմ տիրոջ վրա, նվաճեցի Շուպրիան և նրա մարդկանց մատնեցի զերուծյան, քանի որ այն բանի համար, որպեսզի երդումները պահպանվեն, ինձ ճշմարտություն և արդարացիություն են պարգևել մեծ աստվածները. այդ մարդկանց մասին ևս հարցրել եմ, հարցաքննել, հետաքննել և հավաստիացել, ուրարտացի ոչ մի փախստականի ևս չեմ պահել, ոչ մեկին ևս չեմ թաքցրել, վերադարձրել եմ իր երկիրը»²⁰:

¹⁸ Մասսայական այս փախուստը, հավանաբար, կապված էր Մեդիայում տեղի ունեցած ապստամբության հետ: Մ. թ. ա. 673 թ. պրիլին ապստամբում է մեդական ցեղապետ Քշաթրիտան և իր երկիրը հայտարարում անկախ: Դրանից հետո, ինչպես երևում է, տեղի է ունեցել ստրուկների և կախալ երկրագործների մասսայական փախուստ Ասորեստանից և Ուրարտուից դեպի Շուպրիա: Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 266—273:

¹⁹ ARAB, II, № 606; АВИИУ, № 67 (к), ВДИ, 1951, № 3, էջ 220:

²⁰ ARAB, II, № 607; АВИИУ, նույն տեղում, էջ 221:

Այսպես նվաճվեց Արմե-Շուպրիան: Բայց Ասորեստանին նա երկարատև չենթարկվեց՝ շուրջ քսան տարի: Հարկեր ու տուրքեր տվող փոխարքայությունների և ենթակա երկրների ցուցակում, որ կազմվել էր Ասսուրբանապուլ (668 — 633) թագավորի օրոք, մինչև 652 թ. չկան այնպիսի երկրների անուններ, ինչպիսիք են Շուպրիան, Իլլուրան, Նաիրի-Խուրուշկիան և Մուսասիրը²¹: Ամենայն հավանականությամբ, գրանք Ասորեստանից անջատվել էին 653 թ. երբ ապստամբել էր Բաբելոնը և նրան էր միացել Մեդիան: Նրանցից Մուսասիրը անջատվել էր դեռևս մ. թ. ա. 674 թ.:

Հայկական պատմական ավանդություններում Ասորեստանի տիրապետության ժամանակաշրջանի վերաբերյալ պահպանված հուշերը, հավանաբար, վերաբերում են հենց այդ քսանամյակին, թեև նրանց մեջ հաղորդվող ժամանակագրական շրջանակները, նույն VII դարին վերաբերելով հանդերձ, որոշ չափով շեղվում են վերը նշվածից:

Հայ պատմական երկերում, Կտեսիասի և նրա անտիկ հետևորդների ազդեցությամբ, Ասորեստանի պատմությունը առավելապես կապվում է կիսաառասպելական-կիսապատմական թագուհի Սեմիրամիսի-Շամիրամի հետ: Խոսելով հայերի վրա ասորեստանցիների հաստատած տիրապետության մասին, «Մատեան Մարաբաւ փիլիսոփայի Մծուրնացոյ» երկը հաղորդում է, որ Շամիրամ թագուհու ժամանակվանից հայերին «...Ասորեստանեայց թագաւորքն տիրեցին մինչև ցմեռանելն Սենեքերիմայ (Սինախերբը, որը սպանվեց մ. թ. ա. 681 թ. — Ս. Ն.), ապա ապստամբեցին յԱսորւոց թագաւորացն ծառայութենէ»²²: Այդ նույն երկի մեկ այլ տարբերակում, որի հեղինակը անվանված է Մար Աբաս Կատինա, և որից օգտվել է Մովսես Խորենացին (Ա, Իա), հաղորդվում է, թե ասորեստանցիները Հայաստանին տիրել են Շամիրամ թագուհու ժամանակներից մինչև Պարույրի ժամանակները, որն ապրել է Սարգանապալի (Իմա՝ Աշուրբանապալի՝ մ. թ. ա. 668 — 633 թթ. — Ս. Ն.) օրոք²³:

Անուղղակի մի շարք տեղեկություններ հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Ասորեստանը փորձեր է կատարել դաշնակից սկյութացիների օգնությամբ նորից իրեն ենթարկել 653 թ. անջատված երկրները, բայց դրանք հանդեցրել են, ընդհակառակը, Մեդիայում և Հայկական լեռնաշխարհում սկյութների 28-ամյա տիրակալության հաստատմանը (մ. թ. ա. 652 — 624 թթ.)²⁴: Սկյութական տիրապետության հաստատումը Ասորեստանի հյուսիսային սահմաններում ասորեստանցիներին լուրջ անհանգստություն պիտի պատճառեր:

Ռուսա Բ-ն էլ իր հերթին սկյութական վտանգին դեմ-հանդիման ձգտում էր բարի-դրացիական հարաբերություններ պահպանել Ասորեստանի հետ: Ինչու 655 թ. նա դեսպաններ է ուղարկում Արբելա Աշուրբանապալի մոտ: Վերջինս իր արձանագրության մեջ հայտնում է, որ նրանք եկել էին «Իմ բարեհաջողությունը հարցնելու համար»²⁵: Ռուսա Բ-ի հաջորդը՝ նրա որդի Սարգուրի 'Բ-ն (645 — 635) Աշուրբանապալի արձանագրության մեջ հիշատակվում է միայն մեկ անգամ, 639 թվականի տակ՝ նրա կողմից ասորեստանյան թա-

²¹ АВНИУ, № 69, 71 (ВДИ, 1951, № 3, էջ 230—232, 234—235): См. также И. М. Дьяконов, *нշվ. աշխ.*, էջ 265—281.

²² «Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն», գլ. Ա, Երևան, 1939, էջ 2.

²³ Մ. Խորենացի, էջ 64.

²⁴ И. М. Дьяконов, *нշվ. աշխ.*, էջ 288—289.

²⁵ ARAB, II, № 871.

գավորին ողջույնով հանդերձ դեսպաններ ուղարկելու կապակցությամբ: Աշուր-
րանապալի արձանագրության համաձայն, Սարգուրի Գ-ն նրան հիմնում է «Իմ
տեր թագավորին» խոսքերով²⁶, որին իր հերթին Ասորեստանի թագավորը պա-
տասխանում է՝ «Քեզ, քո պալատին և քո երկրին թող խաղաղություն լինի: Այն
ժամանակվանից ինչ աստված [արքայական իշխանություն] քեզ տվեց [. . .
. . .], դու բարեկամ ես փնտրում [.], [այնպես որ] ես ուրախացա»²⁷:

Հստ երևույթին այդ թագավորից հետո ուրարտական դինաստիան անկում
է ապրում և սկյութները (հավանաբար հայերի հետ միասին) դառնում են կա-
յության տերը: Ահա այս ժամանակներին է վերաբերում Պարույր Սկայորդու
հիշատակությունը հայկական ավանդություններում²⁸:

Սարգուրի Գ-ից հետո մեզ հասել են ուրարտական արձանագրություններ
«Ռուսայի՝ Էրիմենայի որդու» հիշատակությամբ, սակայն ասորեստանյան աղ-
բյուրներում չկա հիշատակություն Էրիմենայի անվամբ թագավորի մասին, հա-
մենայն դեպս առայժմ մեզ հասած ուրարտական աղբյուրների մեջ մենք չու-
նենք նրա արձանագրությունները: Հավանաբար, իրավացի է Դ. Ա. Մելիքիշվի-
լին, որը Ռուսա Գ-ի թագավորության սկզբնական տարին համարում է մ. թ. ա.
625 թվականը²⁹: Կարելի է հնարավոր համարել, որ Սարգուրի Գ-ի մահվանից
հետո սկյութները Ուրարտուում հաստատել էին իրենց տիրապետությունը, և,
հնարավոր է, նա ընկել է հենց նրանց դեմ մղած պայքարում: Թագավորական
իշխանությունը Ուրարտուում կարող էր վերականգնվել միայն սկյութական
տիրապետության ոչնչացմամբ, որ տեղի ունեցավ 624 թ.³⁰ մեղացիների կող-
մից սկյութների թագավորության վերացմամբ: Հենց այդ ժամանակ էլ պետք
էր ուրարտական գահին նստեր Ռուսա Գ-ը, որն իրեն անվանում է «Էրիմենայի
որդի»: Այսպիսով, Ուրարտուում թագավորական իշխանության անկման և
սկյութների տիրապետության ժամանակը համապատասխանում է մոտավորա-
պես 635 — 624 թվականներին (մ. թ. ա.):

Բ. Բ. Պիոտրովսկին, հենվելով Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկու-
թյունների վրա, ցույց է տվել, որ այդ ժամանակաշրջանում Արմե-Շուպրիայի
կառավարողը Պարույրն էր, Սկայորդու որդին³¹, Ասորեստանի, հավանաբար,
Ուրարտուի հետ կապված իրադարձությունների ակտիվ մասնակիցը:

²⁶ ARAB, II, № 834.

²⁷ АВНУ, № 79 (ВДИ, 1951, №3, էջ 243—244): Այս հատվածի թարգմանությունը
պատկանում է ուրարտագետ Հովհաննես Ղարադյոզյանին, ինչպես և մի շարք դիտողությունները,
որոնց համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

²⁸ «Սկայորդի» նշանակում է հավանաբար «սակի (այսինքն՝ սկյութի) որդի», որ ցույց
է տալիս, թե հայերի ցեղապետը միևնույն ժամանակ համարվել է և սկյութ, սկյութների ցեղա-
պետ: Անուղղակի տվյալները վկայում են, որ սկյութները եղել են նաև Արմե-Շուպրիայում: Հնա-
րավոր է, սակայն, Սկայորդի անվան և մի այլ ստուգաբանություն, որը ևս կապվում է սկյութ-
ների հետ: Հայտնի է, սկյութների իշպակա ցեղապետը, որի անունը նշանակում է կամ Aspaka՝
«ձիավոր» կամ Spaka՝ «չուն»: «Սկայորդին» կարող է լինել և S[pa]kay-ordi, -pa- վանկի հետա-
դա սղմամբ: Այս դեպքում Aspaka||Spaka-ն կապվում է Սասունի մասը կազմող «Ասպակունեաց
ձոր» դավառի անվան հետ, որը պետք է լիներ Արմե-Շուպրիայում իշխող «Ս[պա]կայորդու» դի-
նաստիայի կենտրոնը, և պիտի ենթադրել այժմ Քաղթիկ կոչվող գյուղի տեղում:

²⁹ Г. А. Меликишвили, Напри-Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 321:

³⁰ См. И. М. Дьяконов, *н.д.* աշխ.

³¹ Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, էջ 21;
И. М. Дьяконов, *н.д.* աշխ., էջ 313:

Նախքան դրան անդրադառնալը, քննարկենք Ասորեստանի անկման հետ կապված իրադարձությունները:

Կիմերների և սկյութների արշավանքները և նրանց պայքարը Փոքր Ասիայում նշանակալից չափով թուլացրին Ասորեստանն ու Ուրարտուն և վերջիններիս ենթակա և նրանցից կախյալ ժողովուրդներին հնարավորություն տվին թոթափելու ասորեստանյան և ուրարտական լուծը: Դրանով պիտի բացատրել, վերջին հաշվով, Մեդիայի այդչափ մեծ հաջողությունները, այն հանգամանքը, որ նա հասավ մինչև Լյուդիայի հետ Ուրարտուի ունեցած սահմանները՝ Հալիս գետի մոտ: Մեդացիների այդ նվաճումներում մեծ դեր պիտի խաղային նրանց դաշնակիցները, այդ թվում՝ հայերը:

Մեդական թագավորության արտաքին նվաճումները հեշտանում էին Ասորեստանի դեմ Բաբելոնի նոր ելույթներով: Բաբելոնի թագավոր Նաբոպալասարը (626—605)³² դեռևս մինչև մ. թ. ա. 616 թ. ապստամբեց Ասորեստանի թագավոր Սինշարիշկունի («Սարակ», 629—612)³³ դեմ և պատերազմ սկսեց, որի ժամանակ մեդացիները բաբելացիների դաշնակիցներն էին³⁴: Ասորեստանի դաշնակցի դերում հանդես եկան Մանան և Եգիպտոսը:

Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» հայերեն թարգմանության մեջ պահպանվել են տեղեկություններ, որոնք սկիզբ են առնում հելլենիստական բաբելոնյան պատմաբան Բերոսոսից (շուրջ 350—288 թթ. մ. թ. ա.)³⁵: Դրանց համաձայն, Բաբելոնի թագավոր Նաբոպալասարը մինչև Ասորեստանի դեմ հանդես գալը (այսինքն՝ մ. թ. ա. 616 թ. առաջ) կապ է հաստատել Մեդիայի թագավոր Կիաքսարի հետ³⁶ և դա հնարավորություն է տվել նրան արշավելու ասորեստանյան մայրաքաղաքներ Աշշուրի և Նինվեի վրա: Նաբոպալասարին հաջողվում է Կաբլինի տակ ջախջախել ասորեստանյան և մանայական զորքերին, որոնք միասին էին հանդես եկել³⁷: Դրանից օգտվում է Կիաքսարը: 616 — 615 թթ. ընթացքում նա գրավում է ամբողջ Մանան և այն միացնում մեդական պետությանը: Այդ ժամանակվանից ի վեր Մանայի թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալ: Մանան ավերվելուց հետո մեդական զորքերը 615 թվականին (մ. թ. ա.) անցնում են Զագրոսը և հենց նույն տարվա հուլիս-օգոստոս ամիսներին հյուսիսից մոտենում Աշշուրին. Ասորեստանի կրոնական և կուլտուրական այդ հնագույն կենտրոնը կողոպտվում և ավերվում է: Այսպիսով մեդական պետությունը ներգրավվեց բաբելա-ասորեստանյան պատերազմի մեջ, նախ իբրև Բաբելոնի դաշնակից³⁸, ապա և դառնալով ղեկավար և գերիշխող ուժ:

Մեկ տարի անց, 614 թ. Աշշուրի փլատակների վրա հանդիպեցին Կիաքսարն ու Նաբոպալասարը և «միմյանց միջև կնքեցին բարեկամություն և դա-

³² И. М. Дьяконов, *Узл. азбу.*, էջ 299, ծանոթ. 5 և «Հավելումը» դրքի վերջում:

³³ Սրա թագավորության մասին տե՛ս նույն տեղում. ծանոթ. 4 և «Հավելումը»:

³⁴ ARAB, II, № 1173—1174; АВИИУ, № 81, ВДИ, 1953, № 3, էջ 244:

³⁵ Եվսեբիոս Կեսարացի, *Ժամանակագրություն*:

³⁶ Եվսեբիոսի հայկական վերսիայում Կիաքսարը հանդես է գալիս Աթղահակ անվամբ, որ հին հայկական էպոսում մեդական թագավորի մականունն է:

³⁷ ARAB, II, № 1168; АВИИУ, № 81 (ВДИ, 1951, № 3, էջ 244); И. М. Дьяконов, *Узл. азбу.*, էջ 303—304:

³⁸ И. М. Дьяконов, *Узл. азбу.*, էջ 304:

շինք»³⁹, որն ամրապնդվեց Բաբելոնի թագավոր Նաբոպալասարի որդի արքայազն Նաբուգոդոնոսորի և Աստիագի դստեր ամուսնությամբ⁴⁰,

Վերջապես մ. թ. ա. 612 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Նինվեի տակ տեղի ունեցած երեք ճակատամարտերից հետո քաղաքը գրավվեց։ Սինշարիշկունը իրեն նետեց իր այրվող պալատի կրակների մեջ։ Նինվեն՝ հին աշխարհի բռնակալության և կեղեքման այդ հենարանը, առմիշտ ոչնչացվեց⁴¹։ 610 թվականին նվաճվեց ասորեստանցիների կարևոր հենակետը՝ Խառան քաղաքը, իսկ 605 թ., չնայած եգիպտական զորքերի գործոն օգնությանը, ընկավ ասորեստանցիների վերջին հանգրվանը՝ Կարքեմիշը, որով էլ առհավետ վերջ տրվեց Ասորեստանի պետությանը⁴²։

Անկասկած է, որ Առաջավոր Ասիայի շատ ժողովուրդներ, հատկապես Ասորեստանի հանդեպ ծայրամասային վիճակ ունեցողները, անմիջապես մասնակցություն են ունեցել պատերազմում, բայես Մեդիայի կողմնակիցներ⁴³։ Այս կապակցությամբ հիմնավոր է դառնում Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված պատմական ավանդությունը՝ Ասորեստանի ավերմանը հայկական զնդապետ Պարույր Սկայորդու որդու ունեցած մասնակցության մասին, մի հանգամանք, որին առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Բ. Բ. Պիոտրովսկին⁴⁴։

³⁹ ARAB, II, № 1174; АВИИУ, № 81 (ВДИ, 1953, № 3, էջ 246); Stéphanos Nicolas Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 295—296։

⁴⁰ И. М. Дьяконов, նշվ. աշխ., էջ 306, ծանոթ. 1։

⁴¹ ARAB, նույն տեղում, АВИИУ, № 81, նույն տեղում, էջ 246—247; Nicolas Adontz, նշվ. աշխ., էջ 296; И. М. Дьяконов, նշվ. աշխ., էջ 306—308։

Ասորեստանի բռնապետական լծի տակ կեղեքվող ժողովուրդներից զիր և զրականություն ունեին երբայեցիները, որոնք արտահայտել են իրենց ցնծությունը Ասորեստանի անկման առթիվ։ Հին կտակարանի «Մարգարէութիւն Նաւումայ» գրքում կարդում ենք. «Եւ արդ խորտակեցից զգաւզան նորա ի քէն, և զկապանս քո խղեցից (Ա, 13)։... Տօնեա զտօնս քո, Յուդա, հատս զուխտս քո. զի ոչ ևս յաւելցեն անցանել ի հնանալ. վախճանեցաւ՝ մաշեցաւ և բարձաւ» (Ա, 15)։ Էլ ավելի ցայտուն խոսքերով է բնութագրում Նավումի «Մարգարէութիւնը» մայրաքաղաք Նինվեի անկումը, որը նմանեցվում է պոռնիկին։

«Պոռնիկ գեղապանծ,—գրում է Նավումը,— զլուխ կախարդաց, որ վաճառէր զազգս ի պոռնկութեան իւրում, և զտոհմս կախարդանօք իւրովք։... և ցուցից ազգաց զամօթ քո, և թագաւորութեանց զանարդանս քո. և բնկեցից ի վերայ քո զպղծութիւնս և զաղտեղութիւնս քո, և արարից զքեզ խայտառակ։ Եւ եղիցի ամենայն որ տեսանիցէ զքեզ՝ իջանիցէ և ասասցէ. եղուկ դու նինուէ, ո՞վ իցե, որ հեծիցէ վասն քո. ուստի՞ խնդրեսցուք քեզ մխիթարութիւն» (Գ, 5—7)։ Ասորեստանի լուծը թոթափած հրեա «մարգարէն» հաղորդում է, որ այժմ ստրկության հերթը հասավ ասսուրական մեծամեծներին. «և ի վերայ ամենայն պատուականաց նորա վիճակս արկանիցեն, և ամենայն մեծամեծք նորա ձեռակապովք կապեցին։ Եւ դու արբեսցիս և յիմարեսցիս, և խնդրեսցես քեզ ոտնկայ ի թշնամեաց...» (Գ, 10—12)։

Շատ պատկերավոր է տրված Նինվե մայրաքաղաքի ավերումն ու թալանը. «Դրունք քաղաքաց բացան և կործանեցան արքունիք, և ստացուածք յայտնեցան։... Եւ ջուրք նինուէի իրրև զջուրս տաղանի. և նոքա փախեան ի քէն՝ և ոչ կալան գտեղի, և ոչ ոք էր, որ հայէր. յափշտակէին զարծաթ, յափշտակէին զոսկի, և ոչ գոյր չափ զարդու նորա, ծանրացան քան զամենայն սպասք նորա ցանկալիք (Բ, 6—10)։... ամենքին որ լուան զգոյժ քո՝ ծափս հարցեն ի վերայ քո. քանզի յո՞յր վերայ ոչ շողաւ շարութիւն քո հանապազ» (Գ, 19)։

⁴² ARAB, II, № 1183; АВИИУ, № 81 (նույն տեղում, էջ 247); И. М. Дьяконов, նշվ. աշխ., էջ 314—316։

⁴³ И. М. Дьяконов, նշվ. աշխ., էջ 313։

⁴⁴ Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 14—26։

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ պահպանվել է Ասորեստանի անկման նկարագրությունը, որտեղ Կիաքսարը հանդես է գալիս Արբակ անվան տակ, ինչպես որ Կտեսիասի մոտ է։ Մովսես Խորենացին, սակայն, այդ պատմության մեջ հյուսել է նաև տեղեկություններ մեղացիների հետ դաշն կնքած հայերի՝ Ասորեստանի կործանմանը ունեցած մասնակցության մասին։

«Վերջին սոցա, որք առ Ասորեստանեայց թագաւորութեամբն և որք ի Շամիրամայ կամ թէ ի Նինոսէ՝ զմերս Պարոյր առ Սարգանապալլաւ»։ Կարդում ենք Մովսես Խորենացու մոտ (Ա, իա)։ Պատմիչի ասելով՝ այս Պարույրը «ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գտանի Վարբակայ Մարի (այսինքն՝ մեղացի Վարբակը, Կտեսիասի Արբակը, այսինքն՝ Կիաքսարը — Ս. Ն.) բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարգանապալլայ»⁴⁵։

Կիսաառասպելական-կիսապատմական այդ տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Նինվեի դրոհի նախօրյակին Կիաքսարին է միանում Արմե-Շուպրիայի ցեղապետը։ Հայկական պատմական ավանդության համաձայն, այդ ցեղապետն էր «քաջ նախարար», «որդի Սկայորդույ Պարոյր»-ը։

Հերոդոտը հաղորդում է հետևյալը. «Երբ ասորեստանցիների նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո Կիաքսարը պաշարեց Նինվեն, հանդես եկավ սկյութների մի մեծ բանակ՝ Պրոտոթիոսի որդու, Մադիոս թագավորի ղեխավորությամբ»⁴⁶։ Ակներեաբար Հերոդոտի այդ տեղեկության մեջ իրար են խառնվել երկու իրադարձություն՝ սկյութական թագավորի, Պրոտոթիոսի որդի Մադիոսի կողմից կիմերների ջախջախումը 654 թ. որի մասին վկայություններ են պահպանվել Ստրաբոնի մոտ (1, 3, 21) և ինչ-որ մեկ այլ անձնավորության ղեխավորությամբ սկյութական զորքերի մասնակցությունը Նինվեի պաշարմանը մ. թ. ա. 612 թ., անձնավորություն, որին շփոթել են այս Մադիոսի հետ։

Ինչ անուն կարող էր կրել այդ անձնավորությունը։ Այդ հարցը պարզաբանելու համար հարկ է նշել այն կարծիքը⁴⁷, որ հայկական Պարույր (Paroyr) անունը ծագում է սկյութական անունից՝ ասորեստանյան հաղորդմամբ Partatua, իսկ հունական հաղորդմամբ՝ Πρωτοδότης⁴⁸։ Սակայն, ինչպես նշվեց, ասորեստանյան աղբյուրների Պարտատուան ժամանակագրական նկատառումներով չէր կարող լինել Խորենացու նշած Պարույրը⁴⁹։ Պարույրը լավագույն դեպքում կարող էր լինել Մադիոսի՝ Պարտատուայի որդու կրտսեր ժամանակակիցը միայն։ Այսպիսով, տվյալ տեքստում Հերոդոտը վերոհիշյալ Պրոտոթիոսին շփոթել է, ըստ երևույթին, մի այլ Պրոտոթիոս-Պարտատուայի հետ, որը հին հայկական ավանդություններում հայտնի է Պարույր անունով։ Ուստի և Հերոդոտը 612 թվականի իրադարձությունների մասնակից է դարձրել ոչ թե նրան, այլ նրա որդուն՝ սկյութական Մադիոս թագավորին, որը ժամանակով

45 Մ. Խորենացի, էջ 64։

46 Her., I, 103. Հետազոտողները Հերոդոտի նշած Պրոտոթիոսին նույնացնում են ասորեստանյան աղբյուրների Պարտատուայի հետ և նրան համարում սկյութների թագավոր Իշպակայի Պարտատուայի (673—654) որդի։ Վերջինիս որդին Մադիոսն է (654—624), որը վերջնականապես ջախջախեց կիմերներին և Մեդիայում ու հարևան երկրներում հաստատեց սկյութների 28-ամյա տիրապետությունը։ Նրան սպանեց Կիաքսարը 623 թ.։ Այսպիսով, այդ Մադիոսը, Պրոտոթիոսի որդին, չէր կարող լինել 614—612 թթ. իրադարձությունների մասնակիցը։

47 Տե՛ս Գ. Դ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 217։

48 Her., I, 103.

49 И. М. Дьяконов, նշվ. աշխ., էջ 313։

ավելի մոտ էր դրանց։ Այս նկատառումները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Կիաքսարին օգնության եկած «սկյութական» զորքը գլխավորել է ոչ թե Մադիոսը, Պրոսոթիոսի որդին, այլ հին հայկական աղբյուրների նշած Պրոսոթիոս-Պարույրը։

Մովսես Խորենացու (Ա, Իա) տեղեկության համաձայն, մարական թագավոր «Վարբակ»-Կիաքսարը «զբաղն մեր նախարար յանդուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան շուք և ձև նմա խոստանալով»⁵⁰։ Ապա պատմիչն ավելացնում է, թե մեղական թագավորը «զթագաւորութիւն ի Սարդանապալլայ յինքն առեալ՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի»։ Այնուհետև Մովսես Խորենացին թվարկում է հայ առաջին թագավորների անունները և այդ ցուցակը նա սկսում է Պարույրից։ «Իսկ մեր առաջին ի Վարբակայ Մարէ պսակեալ Պարոյր, որդի Սկայորդուց», — կարդում ենք պատմիչի գրքում։

Վերը բերված տեղեկություններն ու նկատառումներն իրավունք են տալիս ենթադրելու, որ Նինվեի ավերումից և ասորեստանյան պետության կործանումից հետո Կիաքսարը Պարույրին ճանաչում է Արմե-Շուպրիա երկրի թագավորի։

Հայկական ավանդությունները ճշմարտացի կերպով են արտացոլում պատմական իրականությունը։ Միայն Ասորեստանի անկումից հետո հայերն չէին լինում Կիաքսարի հիմնադրել մեզ հայտնի իրենց առաջին պետությունը։

Այսպիսով, Ասորեստանի անկման ժամանակաշրջանում Հայաստանում կառավարում էր «որդի Սկայորդուց» Պարույրը, որը մեղական «Վարբակ»-Կիաքսար թագավորին ցույց տված օգնության համար նրա կողմից ճանաչվեց Հայաստանի թագավոր։

Նորաստեղծ թագավորության առաջին տարիների լուսաբանման համար մենք հետաքրքրվում ենք ներկայացնում այսպես կոչված «Գեղի ժամանակագրություն» տեքստի վերջավորությունը, որը, ցավոք սրտի, շատ վնասված տեղեր ունի։

Մ. թ. ա. 609 թվականի տակ այդ «Ժամանակագրությունը» հաղորդում է, թե Նաբոպալասարը օգնության է գնում հառանի կայազորին, որը պաշարվել էր ասորեստանցիների և դաշնակից եգիպտացիների կողմից։ Ասորեստանի թագավոր Աշուրուբալիտ Բ-ը, հավանաբար, վախենալով մեղական և բաբելոնական զորանոցների նոր ուժերի շրջապատումից, նախօրոք թողնում է պաշարված հառանը և հեռանում դեպի Բաբելոնի լեռնային շրջանը, որպեսզի այնտեղից շրջանցիկ ճանապարհով վերադառնա Կարքեմիշ։ Նահանջող ասորեստանյան

⁵⁰ Մ. Խորենացի, էջ 65։

⁵¹ Մովսես Խորենացին իմացել է, ըստ երևույթին, և այնպիսի աղբյուրներ, որոնք Ասորեստանի կործանումը կապում էին Բաբելոնի թագավոր Նաբուգոդոնոսորի (604—562) հոր Նաբոպալասարի (626—604) հետ։ «Քանզի և որք ի հօրէն Նաբուգոդոնոսորայ զործք, զրեցան յիրենց յիշողութեանցն վերակացուաց», — գրում է Մովսես Խորենացին (Ա, Իա, էջ 66)։ Սակայն նա նախընտրել է «Վարբակ»-Կիաքսարի անվան հետ կապված վերսիան, անկասկած այն բանի համար, որ զա համահնչուն էր հայկական ժողովրդական պատմական ավանդությանը։

Ըստ երևույթին բաբելական այդ վերսիան է բնկած հայ Անանուն հեղինակի տարեգրության հիմքում, վերսիա, որը Հայաստանի պատմությունը կապել է ոչ թե Մեդիայի, այլ Բաբելոնի հետ, ընդ որում Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակցի դերում հանդես է գալիս Հայաստանի կառավարող Փառնավազը։ «Այս Փառնաւազ, — գրում է Անանուն, — հնազանդեալ Նաբուգոդոնոսորայ արքայի ի Բաբելոն, եւ ապա յայնմհետէ Բաբելացւոց և Մարաց թագաւորքն տիրեցին մինչև ցԱղեքսանդր Մակեդոնացի, որ զամենայն տիեզերս հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն» (Ս ե բ ո ս, գլ. Ա, էջ 7)։

թագավորը իդալա երկրում թշնամուն ճակատամարտ է տալիս, որի մասին հաղորդում է «Գեղղի ժամանակագրությունը»: Նաբոպալասարը, կարդում ենք այնտեղ, շարժվեց դեպի հյուսիս. [Ի]ծալա [երկիրը] նա բարձրացավ և շատ քաղաքներ [. . .] երկրներ, նա այրեց կրակով»: Այնուհետև վնասվածքներով լեցուն տեքստում հնարավոր է կարդալ. «Հենց այդ ժամանակ (ասորեստանյան — Ս. Ն.) զորքը (հասավ — Ս. Ն.) մինչև Ուրաշտու քաղաքի գավառին»⁵³, այսինքն՝ մինչև Ասորեստանի ծայր հյուսիսային սահմանները, որոնք, հավանաբար, հասնում էին մինչև Արևմտյան Տիգրիս գետը: Ամենայն հավանականությամբ, բաբելացիները այստեղ ջախջախել են ասորեստանցիների վերջին ուժերը, որից հետո «Ակադի թագավորը վերադարձավ իր երկիրը»⁵⁴: Իծալա սահանգից բացվում էր ճանապարհը դեպի Ուրարտուի նախկին տերիտորիայի այն հատվածը, որն այժմ գրավված էր Արմե-Շուպրիա հայկական պետական կազմավորման կողմից: Ըստ երևույթին, հետապնդելով ասորեստանյան թագավոր Աշուրաբալիտ Բ-ին, բաբելացիները 608 թ. ներխուժում են «ուրարտական» Բիթ-խանունիա գավառը⁵⁵:

Ի. Մ. Դյակոնովի և այլ հետազոտողների կարծիքով «Գեղղի ժամանակագրության» մեջ հիշատակված «Ուրաշտու քաղաքի գավառը» և «ուրարտական Բիթ-խանունիա գավառը» վկայում են, որ այդ ժամանակ ուրարտական պետությունը տակավին գոյատևում էր: Սակայն Վերին Միջագետքում այն ժամանակ առաջացած քաղաքական իրադրության վերլուծությունը թույլ է տալիս այլ կերպ մեկնաբանել վերոհիշյալ տվյալները: Վերը մենք տեսանք, որ Իծալա (Իդալա) երկրից հյուսիս, Տիգրիս գետի հյուսիսային ափը գրավել էր Արմե-Շուպրիա երկիրը, որը մ. թ. ա. 714 թ. անջատվել էր Ուրարտուից, սակայն չի երևում, թե դրանից հետո այն երբևէ կրկին միացվել է Ուրարտուին: Դեռ հասած ուղղակի և անուղղակի տվյալները վկայում են, որ Ասորեստանի վերջնական ջախջախման տարիներին Արմե-Շուպրիայի տերիտորիայում գոյություն ունեւ հին հայկական պետական կազմավորում: Հավանորեն, ինչպես հետագայում Բեհիստունի արձանագրության բաբելական տեքստում⁵⁶, Ուրաշտուի տակ նկատի են ունեցել Արմինան⁵⁷, տվյալ տեքստում Ուրաշտու անվան տակ, անշուշտ, հանդես է գալիս Արմե-Շուպրիան իբրև հնագույն հայկական թագավորություն:

Սակայն այս հիշատակման և Բեհիստունի արձանագրության կերտման ժամանակի միջև ընկած է մի դարից քիչ պակաս ժամանակաշրջան: Այդ ժամանակ էլ տեղի է ունեցել Արմեի փոխարկումը Արմինայի, որն արդեն գրավում է ոչ միայն Արմե-Շուպրիան, այլ ողջ Ուրարտուի պետության տարածությունը կամ նրա մեծ մասը⁵⁸: Հարց է ծագում, թե ի՞նչ իրադարձությունների հետևան-

⁵³ ARAB, II, №№ 1183—1184; АВИИУ, № 81, նույն տեղում:

⁵⁴ Sté'u Nicolas Adontz, նշվ. աշխ., էջ 296:

⁵⁵ ARAB, II, № 1184; АВИИУ, № 81, նույն տեղում, էջ 296:

⁵⁶ И. М. Дьяконов, նշվ. աշխ., էջ 315—316 և գրքի վերջում եղած «Հավելումը»:

⁵⁷ նույն տեղում, էջ 348:

⁵⁸ Գ. Տիրացյան, Երվանդունիները Հայաստանում, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1958, № 6, էջ 60—61:

⁵⁸ С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1948, № 11, էջ 34, 36 և И. М. Дьяконов, նշվ. աշխ., էջ 355

բով տեղի ունեցավ այս փոխարկումը, և ինչպիսին էր Ուրարտու պետության և ուրարտացիների հետագա գոյության հարցը:

* * *

Ակներև է, որ Արմինյան գոյություն է ունեցել նաև մինչև 520 թ. (մ. թ. ա.) և այն էլ ոչ թե մեկ տասնյակ տարի: Բավական է ասել, որ Հայաստանը (Արմենիան) հիշատակում է այնպիսի հին հեղինակ, ինչպիսին Հեկատեոս Միլետացին է (VI դ. մ. թ. ա.): Մեր տրամադրության տակ է գրավոր այնպիսի մի հուշարձան, ինչպիսին Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ն է (գրվել է մ. թ. ա. IV դարում), ապա Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գիրքը (մ. թ. V դ.) և Անանուն հեղինակի ներածական զուխը Սեբեոսի (VII դ.) «Պատմության» մեջ:

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ում պահպանված տեղեկություններից իմանում ենք, որ մեղական թագավոր Աստիագեսի (584 — 553) ժամանակ Հայաստանը Մեդիայից կախյալ երկիր էր: Հայկական թագավորի անունը չի հիշատակվում, բայց շատ է խուսվում նրա որդի Տիգրանի մասին, որը Աստիագեսի պալատում աքեմենյան Կյուրոսի հասակակիցն ու զինակիցն էր: Պատմագրության մեջ «Կյուրոպեդիա»-ի այդ տեղեկությունները համարել են պատմական որևէ արժեքից զուրկ՝ ենթադրելով, թե Քսենոփոնը այդ գիրքը գրել է որպես զիդակտիկ մի վեպ իր ժամանակակիցների համար:

Սակայն ինչպիսի արժեքավորում էլ տալու լինենք գրավոր այդ հուշարձանին, համենայն դեպս Աստիագեսի և Կյուրոսի ժամանակ Հայաստանի, ինչպես և հայոց թագավորի ու թագավորական դինաստիայի հիշատակությունը մնում են որպես փաստ, որը չենք կարող հաշվի չառնել, մանավանդ, որ վերջին ժամանակների ուսումնասիրությունները հանգեցնում են «Կյուրոպեդիա»-ի արժանահավատության հաստատմանը: Հ. Մանանդյանը կարծում էր, որ «Կյուրոպեդիա»-ի հաղորդած տվյալները արժանի են ուշադրության: «Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» վեպի այս տեղեկությունները, — գրում է նա, — միակ հիմնական վկայություններն են արմենների հնագույն անցյալի մասին վեցերորդ դարի առաջին կեսում (մ. թ. ա.): Տեղեկությունների ոճից և բովանդակությունից երևում է, որ վեպի այս մասում Քսենոփոնին կարող են ազդել ծառայած լինել տեղական ավանդությունները և հիշողությունները, որոնց նա հնաբավորություն ուներ ծանոթանալու իր և հույն զորքերի հայտնի նահանջի ժամանակ Արմենիայի միջով 401 — 400 թթ. (նախքան մեր թվ.)»⁵⁹: Ի. Մ. Դյակոնովը նույնպես կարծում է, որ «Կյուրոպեդիա»-ի Հայաստանին վերաբերող մասի հիմքում ընկած են մ. թ. ա. VI դարի պատմական իրական դեպքերը⁶⁰:

«Կյուրոպեդիա»-ի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, հայերը մեղացիների հարևաններ են⁶¹, իսկ հայերի երկիրը՝ Արմենիան Մեդիային ենթարկվող թագավորություն⁶²: Թշնամիների դեմ Մեդիայի մղած պատերազմի ժամանակ հայ թագավորը պարտավոր էր մեղական թագավորին տրամադրել իր զինվորական ուժի կեսը, այսինքն՝ 20.000 հետևազոր, և 4.000 հեծելազոր⁶³:

⁵⁹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 39:

⁶⁰ И. М. Дьяконов, вступ. зам., էջ 350—351:

⁶¹ Xen., Cyrop., II, 1, 6.

⁶² նույն տեղում:

⁶³ նույն տեղում:

Հայոց թագավորը, իբրև մեղակալն թագավորի դաշնակից, նրան հարկ էր վճարում 50 տաղանդի չափով⁶⁴։ Իմանում ենք նաև, որ հայոց թագավորը պատերազմել է նաև Աստիագեսի դեմ, սակայն պարտություն կրելով պարտավորվել է հարկ վճարել, առաջին իսկ պահանջով տրամադրել զորքը և չկառուցել ամրություններ (հավանաբար լեռնայն ցրենքներում)⁶⁵։

Այդ նույն տվյալներից իմանում ենք, որ թագավորի շուրջ համախմբված էր վերնախավը՝ «պատվավոր հայերը»⁶⁶։ Ուշագրություն արժանի է նաև հետևյալ տեղեկությունը։ Կյուրոսի այն հարցին, թե «որքան են քո զորքերը և ինչքան դու դրամ ունես», հայոց թագավորը պատասխանում է. «Հայաստանում կա մոտ 8.000 հեծելազոր և 40.000 հետևազոր. իսկ դրամ՝ հոբս թողած գանձերի հետ միասին, տրծաթով հաշված. ավելի քան 3.000 տաղանդ»⁶⁷։ Վերջապես իմանում ենք, որ վերոհիշյալ թագավորը իր զինաստիպի առաջին դահակալը չէր։ Նա հիշատակում էր իր հորը, որը նրան թողել էր այդ ժառանգությունը։ Հայոց թագավորի որդիներն էին Տիգրանն ու Սաբարիսը, ընդ որում, նրանցից առաջինը, ինչպես ասվեց, Աքեմենյան Կյուրոսի մտերիմն էր։

Մովսես Խորենացու բերած տվյալները ոչ միայն շեն հակասում այդ տեղեկություններին, այլև նույնիսկ լրացնում են դրանք, հատկապես հիշատակում են Քսենոփոնի մոտ Անանուն մնացած հայոց թագավորի անունը՝ Երուանդ։ Խորենացին բերում է մարաց թագավորության ժամանակաշրջանից հայ իշխողների մի ամբողջ ցուցակ, որը հետևում է «առաջին պսակաւոր Պարոյրին», բայց այդ շարքում պատմականորեն պիտի հավաւտի համարել միայն երկուսին՝ Երուանդ Սակավակեացին և նրա որդի Տիգրանին⁶⁸։ Առաջինի մասին պատմիչը գրեթե ոչինչ չգիտե, բացի այն բանից, որ նա Տիգրանի հայրն է, իսկ Տիգրան Երուանդեանի վերաբերյալ բերում է մի պատմություն որոշ չափով նման այն պատմությանը, որ գիտենք «Կյուրուպեդիա»-ից, ըստ որի Տիգրանը մեղական թագավոր Աթահակի (Աստիագեսի) և Կյուրոսի ժամանակակիցն է։ Կյուրոսի և Տիգրանի մտերմությունը խիստ անհանգստացնում է Աթահակին, և միանգամայն հիմնավոր. Տիգրանը, հենվելով Կյուրոսի վրա, ըստ ավանդու-

⁶⁴ Նույն տեղում։

⁶⁵ Նույն տեղում, II, IV (12), III, 1, 10, բերվում է հետևյալ գրույցը Կյուրոսի (այն ժամանակ Աստիագեսի գորահրամանատարի) և հայկական թագավորի միջև։ Կյուրոսը նրան հարցնում է. «Դե ասա ինձ, զու պատերազմել ես մեր կողմից իմ պապ Աստիագեսի և մեղացիների դեմ»։ Հայ թագավորը պատասխանում է. «այո»։ Կյուրոսը հարցնում է. «Իսկ պարտությունից հետո դու խոստացել ես, որ կվճարես հարկ, պահանջի դեպքում կտրամադրես զորք և շեռ ունենա ամրություններ»։

⁶⁶ Քսենոփոն, Կյուրուպեդիա, III, 1, Պատմվում է այն մասին, որ Կյուրոսը հավաքել է պարսկական և մեդական առաջնորդներին, «հրավիրել է նաև պատվավոր հայերին. ճանապարհասալներում գտնվող կանանց նույնպես նա շնորհացրեց և թույլ տվեց լսելու»։

⁶⁷ Նույն տեղում, III, I, 33, 2. Մանանդյանը հաշվել և ըույց է տվել, որ այդ թվերի համաձայն, հայ թագավորի հարստությունը հավասար էր մոտավորապես 12 միլիոն ոսկի ուրբում։ «Ընդունելով բարելոնական-պարսկական տաղանդի արծաթի կշիռը մոտ 32 կգ 640 գ, արմենների թագավորի հարստությունը իր կշռով հավասար կլինի $3000 \times 32, 640 = 97.920$ կիլ. արծաթ դրամի» (տե՛ս 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 38—39)։ Հետևելով այս նույն հաշվարկումներին, մենք կարող ենք որոշել այն հարկի չափը, որ Հայաստանը վճարում էր մեդական թագավորին ($50 \times 32.640 = 1.632$ կգ արծաթ)։

⁶⁸ Մ. Խորենացի, Ա, իր, էջ 69։ Տե՛ս Գ. Տիրացյան, նշվ. աշխ., էջ 54—55։

թյան, ելնում է Աթղահակի դեմ, սպանում նրան և ազատագրում Հայաստանը մարերի գերիշխանությունից⁶⁹։

Հայ բանասիրությունը ցույց է տվել, որ Աստիագեսի և Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանի մասին գոյություն է ունեցել վիպական երկ, որի հատվածները պահպանվել են Հայաստանում գոյություն ունեցած հունարան դպրոցի բերականության անանուն մեկնողներից մեկի մոտ⁷⁰։ Մեղական տիրապետության վերացումը և Հայաստանի ազատագրումը կախյալ վիճակից սերունդների վրա այնքան ուժեղ տպավորություն է թողել, որ այդ իրադարձության շուրջը ստեղծվել են տարբեր ավանդություններ, որոնք կաղմել են հայկական էպոսի ամենահին շերտերից մեկը։ Դատելով Մովսես Խորենացու բերած հատվածներից, Տիգրան Երուանդեանի մասին եղած ավանդությունների էպիկական ցիկլը հետազայում միահյուսվել է «Մեծն Տիգրան»-ին, այսինքն՝ Տիգրան Բ-ին վերաբերող տեղեկություններին։ «Երուանդ» անունը Երուանդունի թագավորների տոհմանունն է և ծագում է իրանական *Aurvanta *Arvand անվանաձևից։ Հունարեն հաղորդվում է՝ Ἀροανδης, Ὀροντας, Ὀροντης ձևերով⁷¹։

Երուանդ անունով հայոց թագավորների դրնաստիայի մեղ հասած հայկական տեղեկությունները, մեծ մասամբ, կիսաառասպելական-կիսապատմական բնույթի են և կապվում են Հայաստանի երկու կենտրոնների՝ Վանի և Արմավիրի հետ. սակայն ավանդությունների հնագույն շերտը առնչվում է Վանի հետ։ Դրանք խիստ վերամշակված և իբրև հետագա վերապրուկներ պահպանվել են Թովմա Արծրունու «Պատմություն տանն Արծրունեաց» երկում։ Թ. Արծրունին աղոտ տեղեկություններ է բերում Երուանդ թագավորի մասին, որը, ըստ ավանդության, «գայ բնակի առ ստորոտով լերինն ի գլուխս Տոսպ գաւառի, և կոչի զտեղին Երուանդական»⁷²։ Հետաքրքրական է նույնպես, որ Մատենադարանի հայերեն երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում, որոնք վերաբերում են XVIII դարին, Վան քաղաքը անվանված է Երուանդաւան⁷³։

69 Մ. Խորենացի, Ա, իդ, էջ 72։

70 Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, էջ 129; Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 9, 221; Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 42—43; Տե՛ս նաև Մ. Արեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, Ա, Երևան, 1966, էջ 134—139։

71 A. Perikhanian, Une inscription araméenne du roi Artasès trouvée a Zanguéour (Siwnik), „Revue des études arméniennes (Nouvelles serie), t. III, Paris, 1966, pp. 26—27.

72 Թովմա Արծրունի, էջ 50։

73 № 5416 — պատարադի խորհուրդ, ժամանակ՝ 1749 թ., էջ 17բ—17ա։

Մեքաւ տետաւա այս խորհուրդի

Ի վասպուրականն նահանգի

Ար է ի սահմանս Հայաստանի

Ի յանառիկ մեծ դղեկին,

Առ ամառաստան կոչի նախկին

Շամիրասայ կերտեալ պօլսին

Ս ր ու ա ն դ ա վ ա ն վերածայնի։

Որոյ անունն պարզ և յայտնի

Տամեն առգլ աւծմ վան ասի,

№ 6013—Տօնացոյց, ժամանակ՝ 1710 թ., էջ 35ա—35բ։

Աւարտեցի գտուր գիրք, որ կոչի տօնացոյց... յամի բվոյ բրկչին ՈԶԹ, իսկ Հայոց մերում ՌՃՄԹ. ապրիկ ամսոյ մեկ ի դառն և ի նեղ ժամանակի, յորմէ յոյժ նեղիմք ի ձեռաց անօրինաց... Արդ ես Սարգիս դպիրս գծագրեցի զայս ի ֆաղաֆն Երուանդաւան, որ այժմս...։

Այս բնագրերը ինձ մատնացույց անելու համար խորին շնորհակալություն եմ հայտնում բանասեր Վաղդեն Հակոբյանին։

Այդ տվյալներից հավանական է դառնում, որ այն տերիտորիան, որտեղ նախապես գործել է Երուանդունի տոհմը, Վան քաղաքի շրջակայքն է իր Տոսպ գավառով (ուրարտ. Տուշպա) և նրան կից Հայոց ձորը:

Այս տեսակետից չափազանց կարևոր է, որ այդ շրջանի վայրերը պահպանել են Երուանդ անվանն առնչվող տեղանունները, որոնք հավանաբար վերաբերում են մեզ հետաքրքրող ժամանակին: Վերը տեսանք, որ ուշ շրջանի տեղեկություններում Տուշպա-Վանը կոչվում է Երուանդաւան: X դարում հիշատակվող Երուանդականք վայրը նույնիսկ պետք է փնտրել Վանի շրջակայքում, ամենայն հավանականությամբ, ժամանակակից Զրուանդանց գյուղի տեղում: Հիմք ունենք կարծելու, որ Արուանթունիք-Երուանդունիք գավառի անվանումը սկզբում տարածվում էր Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Տոսպ) շրջակայքի ամբողջ տերիտորիայի վրա (ներառյալ նաև Ռշտունիք գավառը), բայց հետագայում (հավանաբար Արտաշիսյան դինաստիայի ղապտատուտից հետո), երբ Արտաշիսեան ավանը (ուրարտ. Թարիրիախինիյին) դառնում է առանձին կրոնական կենտրոն Արտեմիդեի (հայ. Անահիտ) պաշտամունքով (որտեղից և պիտի առաջանար Արտամետ անունը), նրան է անցնում շրջակա գավառակը, իսկ հետագայում նման առանձին վարչական միավոր է դառնում Դուկանք գյուղը իր շրջակայքով և այդպիսով միմյանցից բաժանվում են Վան քաղաքը իր գավառով, որը կոչվում է Տոսպ և Ռշտունիք գավառը իր Կավաշ կենտրոնով, որը հետագայում կոչվում էր Ոստան: Երուանդունիք անվանումը մնում էր միայն Հայոց ձոր (Խոշաբ) գետի հովտին՝ սկսած Իրշ գյուղից մինչև Օրդոք գյուղը: Նման վիճակում են ներկայանում մեզ Վան քաղաքը և նրա շրջակա տերիտորիան VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում⁷⁴:

Այդ վայրերը կապված են Երուանդունիների դինաստիայի թագավորների պործունեության հետ այն ժամանակաշրջանում, երբ նրանք տակավին Այրարատի իշխողները չէին, այսինքն՝ աքեմենյան և մեդական ժամանակաշրջանում:

Հարց է ծագում, թե երբ է կազմակերպվել հայկական այդ պետությունը՝ Երուանդունիների գլխավորությամբ: Այդ հարցը ամենասերտ կերպով կապված է մի այլ խնդրի հետ, թե երբ է վերջնականապես կործանվել ուրարտական պետությունը, որովհետև հասկանալի է, որ հայկական պետության առաջացումը կարող էր տեղի ունենալ այդ իրադարձություններից հետո միայն և նրա հետևանքով:

Գիտության մեջ ընդունված տեսակետն այն է, որ ուրարտական պետության անկումը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին, 590 — 585 թթ.⁷⁵:

Սակայն ուրարտական թագավորական դինաստիայի անկման ժամանակի ու հանգամանքների մասին գոյություն ունի և այլ տեսակետ:

Մենք տեսանք, որ ուրարտական դինաստիան Բիաինիլիում պետք է ընդհատված լիներ սկյութների 28-ամյա տիրապետության շրջանում, մոտ 635 թ. (մ. թ. ա.): Մեդիայում թագավորական դինաստիան վերականգնվեց Կիաքսարի կողմից մոտ 624 թ. (մ. թ. ա.) սկյութներին չախջախելուց հետո միայն: Նշված ժամանակներին Ուրարտուի գահը, համաձայն Գ. Ա. Մելիքիշվիլու թվագրման,

⁷⁴ Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 51, 62:

⁷⁵ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1963, էջ 115—116, И. М. Дьяконов, Последние годы Урартского государства по ассирио-вавилонским источникам, ВДИ, 1951, № 2, էջ 32 և հաջ.:

բարձրացավ Ռուսա Գ-ը, որն իրեն անվանում է էրիմենայի որդի։ Նրա դահակալության ժամանակը ըստ այդմ համարվում է մ. թ. ա. 624 — 610 թվականները։

Գիտնականների մեծ մասը գտնում է, որ մինչև Ռուսա Գ-ը մ. թ. ա. 620 — 605 թթ. թագավորել է էրիմենան։ Սակայն նրա մասին մեր տրամադրության տակ ոչ մի տվյալ չկա։ Ասորեստանյան աղբյուրները այդ անունով ուրարտական թագավոր չեն հիշատակում, իսկ ուրարտական արձանագրությունների մեջ էլ նրա անունով արձանագրություն չկա⁷⁶։ Միայն հայտնի է, որ Ռուսա Գ-ը իրեն անվանում է էրիմենայի որդի (Erimenahe)։

Ի. Ի. Մեշչանինովը⁷⁷ և Գ. Ա. Ղափանցյանը⁷⁸ ենթադրում են, որ էրիմենա անունով թագավոր գոյություն չի ունեցել, իսկ ուրարտերեն «էրիմենախե» կարող է նշանակել նաև «էրիմենայական» — «էրիմենա (Արմենիա) երկրի ցեղիդ»։ այս ենթադրությամբ Ռուսա Գ-ը ներկայանում է որպես հայկական գինաստիայի հիմնադիր՝ Տուշպայում։

Այս փաստը, ուրեմն, խոսում է այն ենթադրության օգտին, թե ուրարտական վերջին թագավոր Ռուսա Գ-ը (624—610), «էրիմենայի որդին» կարող էր ունենալ հայկական ծագում, և կրած լինել տրագիկոն ուրարտական «Երուաղ» անունը։ Նա պետք է ունենար նաև հայկական անուն (թերևս Երուանդ // «Արուանթ» կամ Երուաղ // Արուաղ), որը մեզ հայտնի չէ։

Այս տեսակետի համաձայն, ուրեմն, Ռուսա Գ-ը հանդես է գալիս որպես մի թագավոր, որը դեռ հավանաբար շարունակում էր կրել Ուրարտուի թագավորի տիտղոսը և ուրարտերենը ճանաչում էր որպես պաշտոնական լեզու։ Հաջորդ թագավորները հանդես են գալիս արդեն որպես Արմենիա-Հայաստանի թագավորներ, բայց բաբելացիները շարունակում են անվանել երկիրն Ուրարտու՝ «Ուրաշտու» ձևով, այնպես, ինչպես Երեմիայի «մարգարէութեան» մեջ 539 թ. մ. թ. ա. Հայաստանը նախկինի պես կոչվում էր «Այրարատ», այսինքն՝ «Ուրարտու»⁷⁹։

Ուրարտուի հենց կենտրոնում քաղաքական իրադրության այդքան անակրնկալ փոփոխման համար հող էին նախապատրաստել հենց իրենք՝ ուրար-

⁷⁶ Եթե ճիշտ է Ի. Մ. Դյակոնովը (Урартские письма и документы, М.—Л., 1963, էջ 34) հարմիր բլուրում գտնված սեպագիր սալիկներից մեկի վրա կարդում է m) E[ri]-me-n[a] անունը, բայց նիշերը վատ են պահպանված, և մեր կարծիքով դժվար է պնդել, թե այդտեղ իսկապես «էրիմենա» է եղել գրված։

⁷⁷ И. И. Мещанинов, К анализу имени Эримена, «Язык и мышление», I, 1933, էջ 37։

⁷⁸ Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 225։ Ուշադրության արժանի են Գր. Ղափանցյանի դիտողությունները այն մասին, որ Երուանդունիների տոհմական անունն էր, բացի «Երուանդ»-ից, նաև «Երուաղ»-ը, որ Մովսես Խորենացու մոտ (Բ, լէ) հանդես է գալիս իբրև Երուանդի եղբայր և միևնույն ժամանակ իբրև Արմավիրի տաճարի պերագույն քուրմ։ Գր. Ղափանցյանը (նշվ. աշխ., էջ 219) այդ «Երուաղ» անունը մոտեցնում է ուրարտական «Ռուսա» ասորեստանյան հաղորդմամբ «Ուրսա» անվանը։ Գ. Ա. Մելիքիշվիլին էլ իր հերթին կարծում է, որ Մուսասիրի թագավոր Ուրգանայի անունը Ռուսա||Ուսա անվան տեղական ձևն է և որ նրա արմատը «Ուրգա» է (Գ. Ա. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, էջ 89)։ Անհրաժեշտ է նշել, որ վերջերս Անահիտ Փերիսանյանը (տե՛ս 71-րդ ծանոթագրությունը) «Երուաղ» անունը կապում է իրանական Rayavāza անվան հետ, որ մեղական միջնորդությամբ նորից կարող է կապ ունենալ «Ուրգա» անվան հետ։

⁷⁹ Պատուէր տուք յինչն Այրարատեան թագաւորութեանցն և Ասքանաղեան զնդին (Երեմիա, ՄԱ, 27)։

սական թագավորները: Ապստամբ ցեղերին խաղաղեցնելու և նրանց բիաինիլի վերաբնակեցնելու քաղաքականությունը հասցրեց բնակչության խայտաբղետության և ուրարտների կողմից գերակշիռ նշանակությունը կորցնելուն, մի երևույթ, որը արագացրեց հայ ժողովրդի կազմավորման սովորաբար ընթացքը:

Այսպիսով, մենք տեսանք, որ Արմե-Շուպրիայում մ. թ. ա. 652—612 թթ. ժամանակահատվածում թագավորում էր հայ-«սկյութական» ծագում ունեցող ցեղապետ Պարույրը, իսկ Բիաինիլիում մոտ 624 թ. սկսած կամ ամենաուշը՝ VI դարի սկզբներին իշխանության է գալիս հայկական Երուանդունի տոհմը: Այնուհետև Արմե-Շուպրիան և Բիաինիլին միավորվեցին և կազմեցին մի ընդարձակ հայկական թագավորություն, որը հայերի մոտ կոչվեց Հայք, իսկ հարևանների մոտ՝ Արմինա, Արմենիա: Հետագայում (520—517 թթ.) նրա տերիտորիան բաժանվեց երկու վարչական միավորների՝ սատրապությունների. հիմք ունենալով նախկինում գոյություն ունեցող երկու հայկական թագավորությունների տերիտորիան: Արմե-Շուպրիայի շուրջը համախմբված Հայաստանի գավառները, որտեղ երբեմն իշխում էր Սկայորգու գինաստիան, Քսենոփոնը անվանում է «Արևմտյան Արմենիա» (Xen., Anab., IV, 4, 4), որը համապատասխանում է ուրարտական արձանագրությունների Արմե կամ Ուրմե երկրին: Այս երկրամասից գեպի արևելք գտնվող Հայաստանը, որ ընկնում էր Վանա լճի ավազանում, Քսենոփոնը անվանում է «Արմենիա» (անգ., III, 5, 17, IV, 1, 3): Այս Արմենիան այն երկրամասն է, որտեղ հաստատվել է Երուանդունիների դինաստիան: Նշված տերիտորիան Ուրարտուի թագավորության կենտրոնը հանդիսացող Բիաինիլի երկիրն է (իր ընդարձակ իմաստով) Տուշաթա-Վան կենտրոնով:

Մեզ հաճած տեղեկությունների մանրազնին հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ այս ուրարտական Բիաինիլի երկիրը անվանվել է նաև «Արամալի» / «Արմարիլի» (կամ «Արմիրալիու»), որ պիտի կապել նույն «արմե-արմեն» ցեղանվան հետ (*Aram-ayr-ili?): Նեղ իմաստով «Արամալի» կամ «Արմարիլի» է կոչվել Բիաինիլի երկրի հյուսիսային մասը, որը ուրարտական արքայորդիների բնակչության վայրն էր՝ Արբու և Ուար քաղաքներով: Պատահական սուգադիպություն չպետք է համարել այն փաստը, որ այս Արամալի-Արմարիլի երկրամասը հայ Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանի Աղիո-վիտ և Առբերանի գավառներն են: Այստեղ էին ապրում Արշակունի սեպուհները՝ արքունի տան արքայորդիները (բացի գահաժառանգից, որը մնում էր հայոց Ոստանում՝ Արտաշատում), ուստի աղբյուրներում կոչվում է «երկիր սեպահական գնդին»⁸⁰: «Սեպուհական» (<*Սեպուհական, Seputhrakan), որից առաջացել է «Վասպուրական» անունը: Այս փաստերը ենթադրել են տալիս, որ Երուանդունիների տիրապետության ժամանակաշրջանում այս գավառների վրա (որոնք մի ընդհանուր տերիտորիա էին կազմում «Արամալի» կամ «Արմարիլի» անվան տակ) ժառանգական իրավունքները ուրարտական արքայական դինաստիայից արդեն անցել էին նոր գահ բարձրացած հայկական դինաստիային: Այդպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ դեռևս ուրարտական դինաստիայի թագավորության ժամանակաշրջանում Բիաինիլի կենտրոնական երկրամասը ուրարտացիների կողմից անվանվել է նաև «Արամալի» կամ «Արմարիլի», որ «Արմինա» կամ «Արմենիա» անվան ուրարտական ձևը պիտի լինի:

⁸⁰ «Սերեոսի եպիսկոպոսի պատմություն», գլ. Ա, Երևան, 1939, էջ 5:

«Արամալի» կամ «Արմարիլի» ձևերը պիտի առաջացած լինեն հայերեն «Արամայր»-ից (*Արամաչդի? ← *Արամայնի//Արամանայ), որը ուրարտական «-իլի» վերջավորությամբ դարձել է Aram-ayr +ili: «Արամայր» ձևը պահպանվել է «Մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ» երկում, որը հատվածաբար պահպանվել է Սեբեոսի մոտ⁸¹: «Արամայր» անունը նույն «Արմալիր» քաղաքի անվան տարբերակն է և ավանդությունը կապում է այդ քաղաքի առասպելական հիմնադիր Արամայիս նահապետի անվան հետ, որը համարվում է Արամենակի որդին⁸²: Արմալիրի հետ է կապվում նաև նրա հետնորդներից մեկի՝ «Հարմայ»-ի անունը, որի որդին է Արամը: Նույն այս տեղեկությունները պահպանել է Մովսես Խորենացին, որը, ըստ երևույթին, օգտվել է նույն աղբյուրից: Մովսես Խորենացու բերած ավանդության համաձայն, Արամանակի որդի Արտամայիսը «շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առեղերբ գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմալիր»⁸³: Մովսես Խորենացու մոտ ևս Հարմայի անունը կապվում է Արմալիրի հետ, իսկ Հարմայի որդին է Արամը, որի անունով էլ «զաշխարհս մեր անուանեն ամենայն ազգք, որպէս յոյնք՝ Արմէն, իսկ Պարսիկք և Ասորիք՝ Արմէնիկք»⁸⁴: Ինչպես տեսնում էնք. բոլոր այս անունների հիմքում ընկած է «Արիմ-Արմեն» ցեղանունը և ենթադրել են տալիս, որ Ուրարտուի պետության բուն երկիրը՝ Բիաինիլին կոչվել է նաև Արամալի-Արմարիլի-«Արամայր-իլի», որ «Արմինա» կամ «Արմենիա» անվան տարբեր ձևն է հանդիսանում:

Սակայն հարցը սրանով չի փակվում: Սարգոն Բ-ի մ. թ. ա. 714 թ. արշավանքին նվիրված արձանագրության մեջ, հիշատակելով Արմարիլի երկիրը իբրև Տուշպա (Վան) մայրաքաղաքի գավառից ղեպի արևելք գտնվող տերիտորիա, նրան հարեան՝ ղեպի հարավ, հիշատակվում է Այադու կամ Այդու երկիրը, որտեղով ասորեստանյան բանակը շտապում էր անցնել Ուրարտուի թագավորության սահմանները, մտնելու սահմանամերձ նաիրի և Խուբուշկիա երկրները: Ասորեստանյան բանակի երթուղու ուսումնասիրությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ Այսդու կամ Այդու երկիրը տեղադրվում է Հայոց ձոր կամ՝ Խրուանդունիք գավառի տերիտորիայում, որի հետ են կապվում հայկական ավանդությունները հայ ժողովրդի առասպելական նախահայր Հայկ նահապետի և նրա տոհմի բնակության վեպի մասին: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս պնդելու, որ մեզ հետաքրքրող անվան մեջ առաջին Այձ մասնիկը կարող էր կարդացվել Haya, և Hayadu կարող է հոմանիշ լինել «Հայք» (որտեղից և «Հայոց ձոր») անվան:

Այսպես, ուրարտական պետության փլատակների վրա կաղմավորվեց հնադույն հայկական պետությունը, որով և նշանավորվում է հայ ժողովրդի ձևավորման ընթացքի ավարտի սկիզբը: Ցեղերի միմյանց խառնվելու պրոցեսները սկսեցին գերակշռել նրանց տրոհվելու և տարբերվելու պրոցեսների հանդեպ: Այդ ժամանակաշրջանում հատկապես ուժեղանում է հայերի կողմից հայերի միավորման մեջ մտնող ժողովուրդներին և ցեղերին միաձուլելու պրոցեսը:

81 Նույն տեղում: «Արամայր» անվան մեջ «այր» մասնիկը պիտի համապատասխան լինի վրացերեն ვაი «էրի» բառին, որ նշանակում է «ժողովուրդ», ըստ իս «Արամ-այր» բառացի եղանակում է «Արամի ժողովուրդ» — «արամազենայք»:

82 Մ. Խորենացի, Ա, ԺԲ, էջ 39:

83 Նույն տեղում, էջ 42:

84 Նույն տեղում:

Բաղմատեսակ այդ պրոցեսների արդյունքը եղավ այն, որ ազգակից ցեղային լեզուներով ու բարբառներով ներկայացված հայոց լեզուն դարձավ տիրապետող լեզու:

Խոսելով հայկական պետության ծագման մասին, հարկ է ընդգծել սկզբունքային այն խոր տարբերությունը, որ գոյություն է ունեցել հին Արևելքի պետությունների՝ Ասորեստանի, Բաբելոնի, Ուրարտուի և այլոց ու սրանց փոխարինելու եկած պետությունների՝ Մեդիայի, Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև: Ուրարտական պետությունը առաջացել է Տուշպա-Բիաինիլի-Վան քաղաքի երկրագործական-անասնապահական օաղիսի ղարդացած քաղաքային համայնքի հիմքի վրա և իրենից ներկայացնում էր հնադանդեցված ցեղերի ու երկրների սաղմավարչական մի բոնի միություն, երկրներ, որոնցում ուժեղ էր հակադրությունը նվաճողների և նրանց կողմից շահագործվող ցեղերի ու ժողովուրդների միջև: Հավանորեն, դրանով պիտի բացատրել այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհում իրենց երեքհարյուրամյա տիրապետության շրջանում ուրարտեյիս այնպես էլ չհաջողվեց տարածել իրենց լեզուն նվաճված տերիտորիաների վրա և ստեղծել էթնիկական մի մեծ միավորում: Մինչդեռ հայկական պետությունը սկզբնավորվեց տերիտորիալ ցեղային միությունների հիման վրա: Գրեթե մասնավորապես պիտի բացատրել այն փաստը, որ հայկական պետությունը բավականին արագորեն տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայի վրա, շնայած այն բանին, որ արտաքին քաղաքական պայմանները (մեղական պետության հզորացումը) դրան չէին նպաստում:

* * *

Իր «Անաբազիս»-ում Քսենոփոնը պատմում է, որ թվով 10.000 նահանջող հույները, անցնելով Կարդուխների երկրով, հասնում են մինչև Տիգրիսի վտակ Կենտրիտես գետը, որը «կազմում է Հայաստանի և Կարդուխների երկրի միջև ընկած սահմանը» (Xen., Anab., IV, 3, 1): Կենտրիտես էր կոչվում Արևելյան Տիգրիսի ստորին հոսանքը (հայկ. Ջերմ գետը, հիմա՝ Բոհատան-սու) այժմյան Սղերգի շրջանում: Հասնելով այդ գետին, պատմում է Քսենոփոնը, հելլենները դիմացի ափում տեսան Հայաստանի սատրապ Օրոնտեսին՝ արմենիների, մարգերի և խալդայների վարձկան ղորքերով (IV, 3, 4):

Կենտրիտես գետը, ուրեմն, եղել է Հայաստանի հարավային սահմանը, որը նրան բաժանել է Կարդուխների երկրից: Կենտրիտեսից և Կարդուխների (հայկ. Կորդուաց) լեռներից հյուսիս գտնվում էր ասորեստանյան աղբյուրների նախնական երկիրը, որը համապատասխանում է Հերոդոտի Պակտիկեին (III, 93) և Մեծ Հայքի Մոկքին: Ուրեմն այդ տերիտորիան եղել է Հայաստանի՝ Կարդուխներին սահմանակից նահանգը, որի կառավարիչն էր Օրոնտեսը:

Այնուհետև հույները, անցնելով Կենտրիտես գետը, բարձրացան Բաղադեշ (այժմ Բիթլիս-սու) գետով, որը նրանք ընդունեցին Տիգրիսի տեղ: Հասնելով Բիթլիս-սուի ակունքները, նրանք անցան Չորապահակով (այժմ Բիթլիսի լեռնանցք) և մտան Տարոնի (Մշո) դաշտ, որով անցնում է Քսենոփոնի (IV, 4, 3) կողմից Տելեբոաս անվանված Մեղ կամ Մեղրագետը (այժմ՝ Կարա-սու): «Այդ վայրը, — Քսենոփոնի ասելով, — կոչվում է Արևմտյան Հայաստան և նրա կառավարողն էր Տիրիբազը» (IV, 4, 4):

Այս վերջին տեղեկությունը մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ եթե Տարո-
նը համարվում է Արեմտյան Հայաստան, ապա դեպի արևելք բնկած Վանի դո-
գափորությունը ուրախական էսլոխայի բիաինիյի-Արմալրիյին պետք է լի-
նեք Արեւելյան Հայաստանը, որը Քսենոփոնը պարզապես անվանում է «Արմե-
նիա»⁸⁵:

Խորհնացու մոտ պահպանված ավանդությունը Հայոց ձորի և այնտեղ առաս-
պելական նախահայր Հայկի կողմից կառուցված Հայք (այժմ Խէք դուղը) ամ-
բոցի մասին հիմք է տալիս ենթադրելու, որ սկզբնական շրջանում իրենք՝ հա-
լերը «Հայք» էին անվանում այս Արմենիան (Բիաինիյի-Արմալրիյի երկրա-
ստաց):

Անկապած, այս Արմենիայի կազմումն էր Կենտրիտեսի (Բոհոտան-սուի)
հովիտը, որտեղ Հայաստանի սատրապ Օրոնտեսը հանդիպեց հույներին:

Այդ տերիտորիայի վրա միակ վաչրը, որ կարող էր լինել երկիրը կառավա-
րողի կենտրոն, նույն Վանն էր՝ Տուշպան, և բնական է համարել, որ Ուրարտուի
անկումից հետո կազմավորված հայկական պետության մալրաքաղաքը կարող
էր լինել հենց Տուշպան: Այստեղ պետք է լինեիր Օրոնտեսների՝ Երուանդունիների
գինատախաչի առաջին հալ թագավորների և նրանց հաջորդած Երուանդ Սակա-
ւակեացի և նրա սրբի Տիգրան Երուանդանի զահաճիստ կենտրոնը:

Վան-Տուսպի շրջանը և Հայոց ձոր-Երուանդունիքը, ինչպես տեսանք, պահ-
պանել են տեղեկություններ այդ վաչրերում Երուանդունիների գինատախաչի
զաւթյան մի քանի քաղ:

Անուշգակի մի շարք տվյալներ բերում են այն եզրակացության, որ Երու-
անդունիների գինատախան ծաղիկ է Մատինենին-Մանային սահմանակից Ար-
դինի Մաստաիր երկրի տերիտորիայից, որի հյուսիս-արևմտյան բարձր լեռ-
նային մասը մտնում էր Ուրարտուի, ավելի ուշ՝ Հայաստանի կազմի մեջ: Պլի-
նիոսը (NH, VI, I, 18) այդ երկրամասում հիշատակում է Orodandes ցեղը, որ
ապրում էր Կավգամեյա բաղաբից արևելք, զա համընկնում է ժամանակակից
Սեանդուզի շրջանին⁸⁶: Հ. Մանանդյանի կարծիքով այդ Օրոնտեսների (ճիշտ բն-
թերցումն է՝ Օրոտնդների) հետ պետք է որ կապ ունենա Վասպուրականի զա-
վաճներից մեկի՝ Արտանթանիայի (Երուանդունիների)⁸⁷ անունը: Այդ գավառը կոչ-
վում էր նաև Հայոց ձոր և գտնվում էր Վան բաղաբից հարավ՝ Հայոց ձոր
(Խոշոր) գետի հովտում: Երուանդունիների նախարարական տոհմը, այդ զա-
վառի ժառանգական իշխանները զաւթյան անելին պետեա մ. թ. VII դարում⁸⁸:

Սր հատկապես Երուանդունիները ծաղում էին Մաստաիր-Արդինի երկրա-
մասից, մենք անենք մի անուշգակի ցուցմունք: Պերդամոն բաղաբում XIX դա-
րում հալանդերիվել է հանաբեն արձանագրություն, որտեղ հիշատակվում է
Արմենիայի սատրապ, իսկ հետո իբրև Մլտախաչի սատրապ Օրոնտես-Երուանդը
(մ. թ. ա. V—IV դդ.): Արձանագրությունը հաղորդում է, որ նա բակարիական

⁸⁵ Ինչպես ճիշտ գիտում է Գ. Տիրացյանը, այս «Արմենիան» այն ժամանակ չի կոչվել
«Արեւելյան Արմենիա», ինչպես կարծում են սուսմնատիրոգներին ամենը: Տե՛ս նրա նշվ. աշխ.,
էջ 64:

⁸⁶ Հ. Մ. Մանանդյան, Պատմական աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան,
1945, էջ 28:

⁸⁷ Մ. Ս. Երեմյան, Հայաստանը բռն «Ախարհագրաց»-ի, էջ 51:

⁸⁸ Հ. Մ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 51:

ծաղում ունի⁸⁹։ Առաջին հայացքից անհեթեթ թվացող այս փաստը գտնում է իր բացատրությունը Հարկավոր է հիշել, որ Բակտրա քաղաքը և Բակտրիանա երկիրը կոչվել են նաև Ճարիտսպա։ Այս անվան հետ է աղերսակցվում Հայաստանի Զարաուսպ լեռան անունը։ Վերջինս այժմյան Սիահ-Կուհ գագաթն է՝ 3497 մետր բարձրությամբ⁹⁰ և գտնվում է Կսիիշինի լեռնանցքից հարավ, այսինքն այն տերիտորայի վրա, որտեղ տեղադրվում է Արդինի-Մուսասիր երկիրը և Պլինիոսի մոտ հիշատակվող Oroandes ցեղի բնակության տերիտորիան։ Միայն Զարաուսպ անունը չէ, որ աղերսակցվում է Միջին Ասիայի հնագույն ժամանակաշրջանի տեղանունների հետ։ Դրանց թվին է պատկանում նաև Վարազ լեռան անունը։ Հիշենք, որ բակտրիացի է կոչվում նաև Դարեհ Ա՝ Վշտասպյանի (522--486) ժամանակակից, նրա զորավարներից մեկը՝ «Բակտրիայի» սատրապ Դադարշիսը։ Պերդամոնի արձանագրության «Բակտրիան», անշուշտ, առաջ է եկել «Զարաուսպ» անվան նույնացման հողի վրա, ուստի այս Դադարշիսը ևս պիտի ծագած լինի Երուանդունի տոհմից։

Հետաքրքրական է, որ մեղական և հին հայկական դինաստիաները դուրս եկան հենց այդ Մատիններից, որը համապատասխանում է Մանա երկրին և նրան հյուսիս-արևմուտքից սահմանակից Արդինի-Մուսասիրին, ինչպես և ուրարտական դարաշրջանի Պարսուա (Պարսուաշ, երկիրը։ Ասորեստանյան մ. թ. ա. 642—639 թթ. սեպագիր աղյուսակում հիշատակվում է «Կյուրոս, թագավոր Պարսուաշ» (Վ. Վ. Ստրուվեի կարծիքով նշանավոր Կյուրոսի պապը), իսկ Սարգոն Բ-ի ժամանակադրություններում մեղական պետության հիմնադիր Դեյոկն-ն որ համարվում է Մանա երկրի իշխողը։ Երանոս ակադեմիկոս Վ. Վ. Ստրուվեն եզրակացնում է, որ «մեղական ցեղերին համահավասար պարսկական ցեղերն էլ պատմության հնագույն ժամանակաշրջանում բնակվել են Հայաստանին անմիջապես մերձակա վայրերում»⁹¹։

Այդ ժամանակաշրջանի համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հայերի և մեղացիների փոխհարաբերության հարցը։ Դա իր արտացոլումն է գտնել հայկական էպոսում, բանահյուսության մեջ և լեզվում։ Այդ փոխհարաբերություններն անցնում են երեք շրջան⁹²։

Առաջին շրջանը բնորոշվում է դաշնակցային հարաբերություններով՝ Մեդիայի հետ։ Հայկական ցեղապետներն իրենց զինվորական սաշխարհագրորեն ժառանգում են մեղական թագավորների ռազմական արշավանքներին։ Այդ «դաշինքը» ցեղապետներին հնարավորություն էր տալիս վեր բարձրանալու իրենց ցեղակիցներից և զրավելու իշխանության բարձունքները։ Ռազմական այդ դաշինքի շնորհիվ առանձին դինաստիաներ ճանաչվում էին թագավորներ՝ իրենց ցեղակիցների վրա ժառանգաբար կառավարողներ։

⁸⁹ Th. Reinack, La dinastie de Commagene (L'histoire par les monnaies), Paris, 1890, էջ 236։

⁹⁰ Տե՛ս նաև Գ. Տիրացյան, նշվ. աշխ., էջ 61, 69։

⁹¹ Վ. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 51։

⁹² В. В. Струве, Арийская проблема, «Советская этнография», VI—VII, М.—Л., 1947, էջ 118—120։

⁹³ И. М. Дьяконов, Последние годы Урартского государства по ассирийско-вавилонским источникам, ВДН, 1951, № 2, էջ 34։

Այդ շրջանում հայերի և մեղացիների միջև գոյություն ունեցած սերտ համագործակցությունը ուղղված էր առաջին հերթին Ասորեստանի և Ուրարտուի դեմ: Ավելին, մեղական թագավորների քաղաքականությունը նպաստում է հայ լիթնոսի տարածմանը Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում: Ինչպես ցույց են տալիս անուղղակի տվյալները, մեղացիների հետ միասին երկրի ռազմա-ստրատեգիական կետերում տեղակայված էին նաև հայկական զորքերի կայազորներ: Ժամանակի ընթացքում այդ վայրերում ստեղծվում է հայ բնակչության կորիզը: Միայն թիկունքի ապահովման այդպիսի պայմաններում մեղացիները կարող էին Փոքր Ասիայում հաջող կերպով պատերազմել Լյուդիայի դեմ (589—585 թթ. մ. թ. ա.), որը, ինչպես հայտնի է, ավարտվեց մեղացիների հաղթությամբ:

Ինչպես երևում է, մեղական պետությունը այդ հեռավոր սահմանային տարածությունը իր իշխանության տակ էր պահում դաշնակից հայերի օգնությամբ, որոնք այդ մասում փոյուզիացիների ուղղակի հարևաններն էին: Հենց այդ հայերի հետ էլ ծանոթացան հույները, որոնք հույն գրողների ինֆորմատորներն էին:

Այդ փոխհարաբերությունների երկրորդ շրջանը բնորոշվում է նրանով, որ հզորացած Մեդիան միտում է կեղեքել իր երեկվա դաշնակիցներին: Այն բանից հետո, երբ Մեդիան տիրեց բոլոր հաղորդակցական ուղիները Եփրատի վրա, Արաքսի հովտում և Միջագետքում, հայոց թագավորը պիտի ճանաչեր մեղական թագավորի գերիշխանությունը և ամեն տարի հարկ վճարեր 50 տաղանդ չափով (մ.տավորապես 1632 կգ արծաթ), ինչպես նաև նրան պիտի տրամադրեր 20.000 հետևազոր և 4.000 հեծելազոր: Նախկին դաշնակցային և բարեկամական հարաբերությունները փոխարինվեցին թշնամական հարաբերություններով: Հայաստանն օգտվում է հարմար առիթից, որպեսզի ապստամբի Մեդիայի դեմ: Հայկական էպոսում և բանահյուսության մեջ արտահայտություն է գտել «վիշապազուն» մար Աթահակի դեմ ուղղված այդ պայքարը, որ մղում էին Երվանդ Սակավակյացը և նրա որդի Տիգրանը: Որպես վերջինիս որդու ավանդությունը պատկերում է ամպրոպի և կայծակի աստված Վահագն Վիշապաքաղին, այսինքն՝ մեղացիների դեմ կռվողին⁹³:

Երրորդ շրջանը, երբ Հայաստանը պիտի մտներ մեղական պետության կազմի մեջ, սակայն չավարտվեց: Մեղական պետության սկիզբ առած քայքայման հետևանքով մեղացիները չկարողացան նվաճել Հայաստանը: Ըստ «Կյուրոպեդիա»-ի (II, 4, 12, III, 3, 5), տակավին այն ժամանակ, երբ Կյուրոսը մեղական թագավոր Աստիագեսի (այսինքն՝ մինչև 558 թ. մ. թ. ա.) զորապետներից մեկն էր, ապստամբում է հայկական թագավորը, որի անունը չի բերվում (սակայն, ըստ հայկական պատմական և էպիկական ավանդությունների՝ նրա անունը, ինչպես վերը տեսանք, «Երուանդ» էր) և հրաժարվում է հարկ վճարել և զորք տրամադրել մեղական թագավորին: Այդ ապստամբությունը ճնշվում է Կյուրոսի օգնությամբ: Սակայն շուտով Կյուրոսն ինքն ապստամբեց Աստիագես թագավորի դեմ և եռամյա պայքարի ընթացքում (553—550 թթ. մ. թ. ա.) կործանեց մեղական պետությունն ու դարձավ հին պարսկական պետության հիմնադիրը (550 թ. մ. թ. ա.):

⁹³ Մ ա ն ու կ Ա Ր Ե Ղ Յ Ա Ն, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, Ա, Երևան, 1966, էջ 72—93, 97—115: «Վիշապաքաղ» բառացի պիտի նշանակի «քաղ» (արու այծ) վիշապի տուտով:

Հենց այդ ժամանակ էլ Հայաստանն անջատվեց Մեդիայից: Ինչպես ասում է հայկական էպոսը Մովսես Խորենացու (Ա, իդ) հաղորդմամբ՝ Տիգրանը «Կիրոսի աջակցեալ, Վարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն»⁹⁴:

Մեդիային լիակատար ստրկանալու վտանգից ազատված Հայաստանը շուտով, սակայն, պետք է այդօրինակ պայքար սկսեր նաև Կյուրոսի հաջորդների դեմ:

Գիտության մեջ քիչ է ուսումնասիրված Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայի վրա մեդացիների տարածման հարցը, որ տեղի ունեցավ ուրարտական պետության անկումից հետո: Նվաճված ու իրենց ենթարկված երկրները մեդացիները ձգտում էին իրացնել այդ երկրներում իրենց զինվորական բնակավայրերը հիմնելու և տեղական ցեղերին այլ վայրեր գաղթեցնելու միջոցով:

Ցեղանունները և տեղանունները մեզ հարուստ նյութ են մատակարարում որոշելու մեդական ցեղերի տարաբնակեցման տերիտորիան, ցեղեր, որոնք հայանի են տարբեր անուններով՝ մար, մարդ, մուդ, ամադ և այլն:

Մանավանդ բազմաքանակ էր մարդերի ցեղը, որը զբաղեցնում էր Ուրարտուի կենտրոնական շրջանները: Այստեղ նրանք սփռվեցին Վանից արևելք ընկած տերիտորիայում և կողք-կողքի ապրում էին հայերի հետ: Հայոց ձոր (Խոշաբ) գետի ստորին հոսանքը զբաղեցնում էին հայերը և նրանց անունով էլ այդ գետի հովտի ստորին մասը կոչվում էր Հայոց ձոր. նրա վերին հոսանքի շրջանը, սկսած Օրդոք գյուղից⁹⁵, զբաղեցնում էին մարդերը, որոնց անունով էլ Հայոց ձոր գետի հովտի վերին մասը հայերի մոտ կոչվում էր Բուն Մարդաստան: Մարդերի մյուս մասն ապրում էր Մակուից արևմուտք, զբաղեցնելով մի գավառ, որը հայերին հայտնի էր Մարդուցայք անունով: Մարդերի երրորդ մասը զբաղեցնում էր Արաքս գետի ակունքների շրջանի տերիտորիան՝ Բյուրակն լեռան հյուսիսային լանջերում: Նրանց զբաղեցրած տերիտորիայից առաջացավ Մարդաղի գավառը: Բայց մարդերի ցեղը զբաղեցնում էր նաև Արածանու հովտի լեռնային բարձունքները: Մարդերը երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց ցեղային առանձնահատկությունները, սակայն վերջիվերջո ձուլվեցին հայերի մեջ:

Մանեացիների (մատիենների) ցեղը, հավանաբար, ապրում էր Կապուտան (Ուրմիա) լճի արևմտյան ափերում և Բարձր Հայքում, որտեղ նրանց անունով այժմյան Թուզլու գետի (հնում Մանաղի կամ Մանանաղի գետ) հովիտը կաղմում էր հատուկ գավառ՝ Մանաղի կամ Մանանաղի գավառը: Ըստ երևույթին մանեացիները բավականին շուտ ձուլվեցին հայերի մեջ:

Մեդական ցեղերը նշանավոր տեղ էին զբաղում Արաքսի հովտում: Բայց դրանք զլխավորապես մեդացած խուրհներ էին (միտանիացիներ), որոնք հույն հեղինակների մոտ հայտնի են Մեդացի անվամբ: Արաքսի գաղտնի լինակվող ուրարտների մնացորդները, որոնք Հերոդոտի (III, 94; VII, 79) հաղորդմամբ կոչվում են ալարոդներ, գտնվում էին մարերի՝ մեդացիների մեջ լիակատար ձուլվելու ճանապարհին, երբ վրա հասավ հաջորդ շրջանը (Աքեմենյանների և հույն-մակեդոնական նվաճումների նախօրյակին) հենց իրենց՝ մեդական ցեղերի հայերի մեջ ձուլվելու ժամանակաշրջանը: Դատելով հայկական

⁹⁴ Մովսես Խորենացի, էջ 71:

⁹⁵ Օրդոք, ինչպես և Որթք, Որդորու, Որդսպու տեղանունների մեջ պահպանվել է ուրարտացիներ նշանակող էթնիկական անունը:

աղբյուրների տվյալներից, «մարերը» նույնիսկ հայ Արշակունիների (I—IV դդ.) ժամանակ գերակշռող տեղ էին գրավում Արաքսի և նրա վտակների միջին հոսանքի աջափնյակի լեռնաստանում: Մեղական ծագում ունեցող Մարդպետական և Մուրացյան Մուրացյան նախարարական տները ղբաղեցնում էին մեծ տիրիտորիա՝ Նախիջևանից և Մակուից սկսած մինչև Վան: Այդ ժամանակ նրանք արդեն գտնվում էին հայերի մեջ վերջնականապես ձուլվելու ճանապարհին: Նույնիսկ Ղևոնդը (VIII դ.) Գողթան գավառի բնակավայրերը ըստ ավանդության անվանում է «ղաւանս Մարաց»⁹⁶: Տվյալ դեպքում նկատի է առնված այժմյան Օրդուբադի շրջանի տերիտորիան, որի բնակչությունը մինչև այժմ էլ իր լեզվի մեջ պահպանել է մի քանի բնորոշ առանձնահատկություններ և, ի տարբերություն մյուս հայերի, մինչև վերջերս կոչվում էր «ղոկ»: Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն էթնիկական կազմավորման՝ խուրիների (միտանիացիների, մատիենների, մանեացիների) մնացորդները տիրապետող դիրք էին գրավում բարձր լեռնային շրջաններում, նախկին Մուսասիրի տերիտորիայում, այժմյան Իլևանդուղի շրջանում: Հայերն այդ երկիրն անվանում էին «Արաց ամուր աշխարհ»⁹⁷: Ավելի ուշ այդ մատիենները նույնպես ձուլվեցին հայերի մեջ:

Արաքսի հովտի հայացման ընթացքը, որ սկսվել էր տակավին մ. թ. ա. VIII դարում, երբ այստեղ բնակեցված Արաթանիի հովտից եկած հայկական ցեղերը հիմնադրեցին էրեբունի-Երևան քաղաքը (782 թ. մ. թ. ա.), ուժեղացավ Սեմեյանների՝ հին պարսկական պետության քաղաքական տիրապետության ժամանակ և ավարտվեց հելլենիստական ժամանակաշրջանում:

* * *

Այն դրույթը, որ առաջադրել էր Լեհման-Հաուպտը, իբր թե ուրարտները իրենց անվանում էին խալդեր, իսկ իրենց երկիրը՝ խալդիա, առաջին անգամ հերքեցին Ֆրիդրիխը՝ լեզվաբանական տեսակետից և Բ. Բ. Պիոտրովսկին՝ պատմա-հնագիտական փաստերով: «Մեր տրամադրության տակ, — գրում է Պիոտրովսկին, — չկա ոչ մի փաստ, որ ցույց տար, թե ուրարտները իրենց անվանել են խալդեր»⁹⁸: Նա բերում է հին պատմիչների վկայությունները, ցույց տալով, որ ուրարտների և մերձպոնտական խալդայների միջև ընդհանուր ոչինչ չկա և որ վերջիններս հենց նույն խալիբներն են: Վերջին ժամանակներս էլ Բ. Մ. Դյակոնովը⁹⁹ ցույց տվեց, որ խալդայների երկիրը ուրարտական սեպագրերում կոչվում է խալիտու: Կարելի է ավելացնել նաև, որ դեռևս Մինուայի ժամանակ (810—786) Կարինի (այժմյան էրզրումի) շրջանում, որտեղ ըստ Դիոդորոս Սիկիլիացու և ուրիշ հեղինակների բնակվում էին խալդայները կամ խալիբները, ապրում էր խալդիրիուլի ցեղը, որը մտնում էր Դիաուխի ցեղային միության կազմի մեջ: Դա մի ժամանկաշրջան էր, երբ ուրարտները դեռևս չէին տիրել նույնիսկ Բյուրական (հավանաբար ուրարտական արձանագրությունների Գուրկու) բարձունքի շրջանը, նրանց զորքերը առաջին անգամ էին թափանցել

⁹⁶ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց», 1887, էջ 7:

⁹⁷ Տե՛ս 2. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ:

⁹⁸ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 326:

⁹⁹ И. М. Дьяконов, Заметки по урартской эпиграфике, II, «Эпиграфика Востока», VI, 1952, էջ 111—112:

Արաքսի հովիտը, մասնավորապես Բասենի գավառը: Ուստի և մենք հիմք չունենք կարծելու, թե այդ ժամանակաշրջանում ուրարտեների մի մասը վերաբնակվել է այդ շրջաններում: Բ. Բ. Պիոտրովսկու ասելով՝ «Ուրարտեները, որոնք իրենց պետության մեջ չէին կազմում բնակչության մեծամասնություն (որովհետև զենքի ուժով Վանի թագավորությանը միացվեցին Առաջավոր Ասիայի բազմաթիվ մասեր ցեղեր), Ուրարտուի անկումից հետո ոչ մի տեղ չհեռացած, մնացին Վանի շրջանում, պահպանելով իրենց ցեղային անվանումը, որը Հերոդոտոս հաղորդել է հունարեն ալարոդ ձևով»¹⁰⁰: Ուրարտական բնակչությունը մաքուր լիճակում, հավանաբար, իր գոյությունը երկար ժամանակ պահպանեց Վասպուրականի լեռնային բավիղներում, Վան քաղաքի շրջանում և Սասուն-Խուսիում, որտեղ արաբական հեղինակները հիշատակում են ալ-Արտան (ճիշտ ընթերցումը՝ Ալարտան)¹⁰¹ լեռնաբնակ ցեղը: Թովմա Արծրունին սրանց անվանում է «զոեհաճ Ասորոց» և «որոց անուն ինքեանք Սանասնեայք զինքեանս անուանեն»¹⁰²:

Այսպիսով, մեզ հասած փաստերը վկայում են, որ ուրարտեների հիմնական մասը մնաց Բիաինիլիի և Այրարատի տերիտորիայում, երբ այնտեղ սկսվեց հայացման պրոցեսը:

Ժողովուրդների ծագման տեսակետից ուրարտեները հայերի ալլալեզու նախնիներն են, բայց այդ ժողովրդի կազմավորման մեջ նրանք ավելի կարևոր գործոն էին, քան այն ցեղերն ու ժողովուրդները, որոնք խոսում էին հայերենի ազգակից լեզվով: Բարդ և հետաքրքրական հարցերի թվին է պատկանում հայերենի մեջ ուրարտեների ձուլման և հայոց լեզվի վրա նրա թողած ազդեցությունը խնդիրը¹⁰³:

Հայերենի կողմից ուրարտական լեզուն ձուլելու պրոցեսը պատկերացնում ենք հետևյալ կերպ: Մոտավորապես մ. թ. ա. VII դարում ի դեմս Մոկսի բարբառի հայերենը ընդգրկվում է ուրարտեների հետ ունեցած երկարատև փոխազդեցության պրոցեսի մեջ: Ստեղծվում է այնպիսի մի իրավիճակ, երբ միմյանց վրա փոխազդող լեզուներով խոսողների միջև հաստատվում են տիրապետող և ենթարկվող լեզվի հարաբերություններ: Եթե սկզբում տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման տեսակետից ուրարտեները գտնվում էր հայերենին համահավասար լիճակում, ապա հետագայում նա սկսում է ետ մնալ: Արեմենյան շրջանում ուրարտեները դադարում է գրավոր լեզու լինելուց: Այդպիսին մնում է արամեերենը, իսկ ուրարտական գիրը ժամանակի ընթացքում տրվում է մոռացության և դառնում անհասկանալի:

Ընկնելով թույլ լեզվի վիճակի մեջ, ուրարտեներն աստիճանաբար անցնում է որակապես մեկը մյուսից տարբեր երեք շրջան. 1. Նախնական միալեզվություն շրջան, երբ ուրարտեները դեռևս մնում էր իբրև մայրենի լեզու: 2. Երկլեզվային շրջան, որն ընդգրկում է ամբողջ ժողովուրդը: Այդ շրջանում հայերենից կատարված բառային փոխառություններն այնքան շատ են, որ հասցնում են խառնման և խաշաձեման պրոցեսների, ուրարտական թույլ լեզվում բառային

¹⁰⁰ Б. Б. Пиотровский, *Узл. азбу.*, էջ 332:
¹⁰¹ *Տե՛ս 2. Հյուսիսային Հին հայոց տեղի անունները*, Վիեննա, 1901, էջ 55, նաև Գր. Ղափանցյան, *Ուրարտուի պատմություն*, էջ 138:
¹⁰² *Թովմա Արծրունի*, Բ, է, էջ 121:
¹⁰³ Այս հարցերով վերջերս զբաղվում է բանասեր պրոֆ. Գ. Բ. Ջահուկյանը (*տե՛ս* Г. Б. Джаукян, *Урартский и индоевропейские языки*, Ереван, 1963, passim):

նշանակալից փոխառությունների հետևանքով նրա հին և փոխառյալ բառերը խառնվում են և զուգահեռաբար օգտագործվում միևնույն նշանակությամբ։ 3. Հետագայում միմյանց վրա փոխազդող երկու լեզուների բառային, հնչյունաբանական և նույնիսկ ձևաբանական՝ զնալով ուժեղացող փոխազդեցությունները հասցնում են նրանց խաչաձևման։

Սակայն ուրարտական լեզուն արդեն ոտք էր դրել մահացման ուղի, և խաչաձևման պրոցեսները պետք է աննշան տեղ բռնեին։ Խաչաձևման պրոցեսները թուլանում են, իսկ բառային փոխառությունների պրոցեսները այնքան են ուժեղանում, որ ուրարտերենից դուրս են մղվում հին բառերը, որոնք վերաբերում են բառային հիմնական ֆոնդին։ Հետագայում ուրարտերենը զաղարում է մարդկանց միջև հաղորդակցության միջոց լինելուց և աստիճանաբար կորցնելով իր գլխավոր ֆունկցիան, դառնում է նեղ շրջանի լեզու։ Այդ լեզվով էն դեռևս խոսում ավագ սերնդի ներկայացուցիչները, իսկ նոր սերունդը զնալով սակավ է օգտագործում և հասկանում այդ լեզուն, ուրարտերենը աստիճանաբար մահանում է։

Կազմավորված հայ ժողովուրդը ժառանգեց ուրարտների ոչ միայն մշակույթը, այլև շինարարական տեխնիկան, որի մասին են վկայում նյութական հուշարձանները։ Հայոց լեզուն հարստացավ նաև ի հաշիվ ուրարտերենի, առավելապես բառային ֆոնդի բնագավառում։ Դ. Ա. Ղափանցյանը և Ս. Ս. Ղարիբջանը (իսկ հետո նաև Ի. Մ. Դյակոնովը և Գ. Բ. Զահուկյանը) պարզեցին և հայերենի մեջ ուրարտական բառապաշարի բազմաթիվ հետքեր¹⁰⁴։

Շղափելով այդ հարցը, Ի. Մ. Դյակոնովը գրում է. «Հաստատ կարելի է պնդել, որ հայերենում ոչ-հնդեվրոպական բառապաշարի գրեթե ամբողջ մեծ շերտը գալիս է ուրարտերենից։ Երկու հարյուրից մի փոքր ավելի ուրարտերեն բառերից, որոնց նշանակությունը այժմ մեզ հայտնի է ոչ բավարար շտուկայամբ, զգալի տոկոս են կազմում այն բառերը, որոնք հայերենում ևս նույնն են»¹⁰⁵։ Նույն նմանությունն է նա նկատում նաև հնչյունաբանության մեջ։ Ի. Մ. Դյակոնովը կարծում է, որ «հայոց լեզվի հնչյունաբանական համակարգը

¹⁰⁴ Օրինակ, հայերենի մեջ են մտել այնպիսի ուրարտերեն բառեր, ինչպիսիք են՝ ebanu — երկիր — հայերեն ավան (բնակավայր, մեծ գյուղ), վրաց. ubani, մեգր. abani — գյուղ, գյուղի մի մասը. eure (ewre) — տիրակալ — հայերեն աւր (արի) — տիրակալ, հայերեն բառերում հանդես են գալիս իրրե մասնիկ՝ արեար. արի — եար — ավագանի, հեծյալներ՝ ցեղային ավագանու ներկայացուցիչներից. հմմտ. արի — որդի — աղնվացեղ ժառանգորդ (ավելի ուշ՝ աղնվական աղջիկ), ušule — գինի — հայերեն տոլի (տոլի՝ վայրի խաղող՝ նույնն է, ինչ որ ուտիերեն տոլ բառը), mese — հարկ, տուրք — մեր կարծիքով այդ բառը պահպանվել է հայերեն մշակ և վրացերեն օշթავո մուշակի բառերում՝ «շահագործվող մարդ, աշխատավոր, ստրուկ»։ Նշանակությամբ, Այդ բառից է կազմված՝ մշակութիւն, տաժանակիր աշխատանքներ, ստրկական աշխատանքներ կատարելը (sue — ծով, լիճ — հայերեն ծով (ծով, լիճ), hube — դաշտ — հովիտ, pile — ջրանցք — (հայերեն պեղեմ — փորել), ueie — գունդ, գորամաս — հայերեն գեղ, գեղ (գյուղ), գյուղացիների աշխարհագրոր, ulh — ջրի հոսանք — հայերեն ուղի (գետի հոսանք, հորձանք, գետավտակ և գետի ակունքներ, ջրանցքի սկիզբ, kape — հացահատիկի չափ և հայերեն կապիճ (հացահատիկի չափ, նախապես՝ խորձ), arsihi — հայերեն արծիվ. patare — քաղաք, պարսպապատված տեղ — հայերեն պատ (ցանկապատված տեղ (հանդիպում է եղիպատուշ, Պատրիշ և այլ աշխարհագրական անուններում), sare — ծառ, անտառ — հայերեն ծառ և այլն։

Ուրարտական լեզվից, անշուշտ, ավելի շատ բառեր պետք է պահպանվեին հայերենում, — գրում է Գ. Ղափանցյանը, — սակայն գրավոր նյութ չկա, իսկ ուրարտական այդ բառերի մի հայտնի մասը մնում է անհասկանալի» (Գ. Ղափանցյան, իշվ աշխ.)։

¹⁰⁵ Տե՛ս ВДИ, 1954, № 3, էջ 94։

բացահայտորեն ուրարտական բնույթ է կրում, որը վկայում է անցյալում լայնարձակ տերիտորիայի վրա հայ-ուրարտական երկլեզվային երկարատև համագոյակցության մասին»¹⁰⁶։

ПЕРВЫЕ АРМЯНСКИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ (VII—VI вв. до н. э.)

Академик АН Арм. ССР С. Т. ЕРЕМЯН

(Р е з ю м е)

После походов Саргона II в 714 г. до н. э. среди отпавших от Урарту земель южнее Армянского Тавра, без сомнения, ведущее место занимала Арме-Шуприа, к ней тяготели территории, расположенные в долине Восточного Тигра—область Напри-Хубушкна, которая довольно рано была арменизована. Из Напри-Хубушкин армянские племена проникали в центральную область Урарту, и понятие Бианили все больше суживается, сведясь к городской округе столицы Тушпы (Ван), а остальная часть носит название Армарали или Арамали (Армарилну), что должно быть урартской формой названия Армина, упоминаемой столетием позже в Биситунской надписи.

Таким же образом южнее этой страны область Айаду является другим этническим наименованием армян Нау в урартском звучании.

Страна Арме-Шуприа быстрее, чем другие части Армянского нагорья, от стадии замкнутого развития высокогорных скотоводческих районов с развитой индустрией бронзы перешла к стадии перехода к интенсивному земледелию, в соединении со скотоводством и освоением железа. И здесь горная зона хиреет и уступает свое место зоне долин и низменностей. Интенсивный рост земледелия привел к сосредоточению населения в долинах и низменностях. С освоением железа тесно связано развитие искусственного орошения и поливного земледелия.

Через Арме-Шуприу государство Урарту участвовало в транзитной торговле северо-сирийских городов железом, поэтому эта территория делается объектом захватнических вожделений Урарту. Этот факт ускорял процессы внутреннего разложения первобытно-общинных отношений и зарождения элементов государственности.

Арме-Шуприа упоминается в анналах ассирийских царей в связи с убийством в 681 г. до н. э. царя Синаххериба. Согласно Библии (Вторая книга царей, XIX, 36—37), убийцы скрылись в стране Арарат. Армянская историческая традиция, сохранившаяся у Мовсеса Хоренаци (I, 23) и в армянском эпосе, еще более уточняет, называя местом убежища убийц древнеармянскую область Санасун или Сасун (на южных отрогах Армянского Тавра), т. е. область Шуприа. Согласно этим же преданиям, в период упомянутых событий 681 г. до н. э. в Сасуне (Внутрен-

¹⁰⁶ Նույն տեղում։

ния Шуприа) княжил Скайорди, имя которого связывается со «скаями», т. е. саками, *гесп.* скифами. Сын этого Скайорди Паруйр (имя его выводится от скифского имени Партатуа—это имя Прототий, в передаче Геродота) со своими армянскими военными ополчениями участвовал с мидийскими войсками в осаде города Ниневии. После падения и уничтожения столицы Ассирии в 612 г. до н. э. этот Паруйр, согласно армянской исторической традиции, был признан царем Армении (по всей видимости, в пределах страны Арме-Шуприа). Дошедшие до нас данные дают возможность утверждать, что после 28-летнего господства скифов в Урарту и в Мидии (в 652—624 гг. до н. э.) в столице Урарту—городе Тушпе (арм. Тосп—Ван) воцарилась армянская династия Ервандуни, которая между 610—585 гг. до н. э. включила в свой состав также царство Паруйра (Арме-Шуприа). Так на бывшей территории государства Урарту образовалось Армянское царство со столицей в Тушпе—Ване, а затем в Армавире. Таким образом, и армянские предания, и эпос возводят основание Армянского царства ко времени возвышения Мидии при царе Киаксаре (625—585) и падения Ассирии (в 612—609 гг. до н. э.). Это древнейшее армянское царство в древнеперсидских и греческих текстах VI—V вв. до н. э. упоминается в форме «Армина» или «Армения», в то время как в аккадских текстах по-прежнему называется «Урашту» или «Урарту», а в пророчестве Иеремии (восходит к 593 г. до н. э.)—«Арарат», что является древнееврейской передачей названия «Урарту».

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Վերջին ժամանակներս հայագիտության հիմնական հարցերից մեկն է դառնում հայ ժողովրդի ժագման խնդիրը: Այս հարցով են զբաղվում հայագետ բանասերները՝ լեզվաբաններն ու պատմաբանները, հնագետներն ու մարդաբանները, սակայն բազմաթիվ հարցեր տակավին մնում են չլուսաբանված և կարոտ են նոր մեկնաբանման ու հետազոտությունների: Հայկական էթնոսի առաջացման խնդիրը պետք է դիտել երկարատև ժամանակաշրջանի և ընդարձակ տարածության մեջ, հաշվի առնելով նրան հարևան և ցեղակից էթնիկական կազմավորումները: Հայկական էթնոսի կազմավորման սկիզբը գալիս է հեռավոր ժամանակներից, երբ մարդկությունը ցեղ էթնիկական ընդհանրությունից անցնում էր ժողովուրդը բնորոշող էթնիկական ընդհանրության:

Էթնոսը բնորոշող ամենահիմնական հատկանիշը լեզուն է, որը հնարավորություն է տալիս թափանցելու տվյալ ժողովրդի կորիզը հանդիսացող ցեղի պատմական կյանքի առավել վաղ ժամանակաշրջանները: Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրությունը պատմա-համեմատական լեզվաբանության լույսի տակ հնարավորություն է տալիս պարբերացման ենթարկելու հայ ժողովրդի կազմավորման երկարատև ընթացքը: Հայոց լեզվի պատմությունը լուսաբանում է հայ ժողովրդի հնդեվրոպական բաղադրատարրի գոյությունը մ. թ. ա. IV հազարամյակում: Վերջին ժամանակների լեզվաբանական ուսումնասիրությունների այդ նախնական ժամանակաշրջանի հետևյալ պատկերն են տալիս:

Բալկանյան թերակղզում և Առաջավոր Ասիայում հաստատված հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղերի նախնական բնակության տերիտորիան ընդգրկում էր Սև ծովից դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք գտնվող ցածրավայրերը: Հայերի հնդեվրոպական նախնիները, պատկանելով թրակական լեզվախմբին, տեղադրվում են տրիպոլյան կուլտուրայի շրջօղակում¹: Վերը նշված տարածություններից մ. թ. ա. IV հազարամյակում շարժվել են դեպի Փոքր Ասիա խեթերի հնդեվրոպական նախնիները, ապա «նախահունական» թրակապելասդյան ցեղերը՝ դեպի Բալկանյան թերակղզու հարավը, Կրետե և Կիպրոս կղզիները, այնուհետև Փոքր Ասիայի հարավային ծովափը, որտեղից նրանք թափանցում են նույնիսկ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջանները: Վերջերս լեզվաբանների ուշադրությունն է գրավել թրակապելասդյան «նախահունական» լեզվի առնչությունը հայոց լեզվին: Թրակապելասդյան լե-

¹ Տե՛ս Ա. Я. Брюсов, Очерки по истории племён Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, էջ 254: Տե՛ս և Е. К. Черныш, Некоторые локальные особенности племён трипольской культуры (գեկուցում՝ կարգացված Մոսկվայում, մարդաբանական և ազգագրական գիտությունների VII միջազգային կոնգրեսում):

գրությունների և հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը բուլղարական գիտնական Վլադիմիր Բեորգիևին բերում է այն եզրակացության, որ «նախահունարենը (պելասգերենը) ալբաներենի և հայերենի միջև գրավում է միջանկյալ դիրք թե՛ աշխարհագրական տեսակետից և թե՛ հնչյունական զարգացման առանձնահատկություններով»²։ Այս եզրակացությունների լույսի տակ իր պատմականությունն է ստանում Ստրաբոնի (XI, 4, 8) կողմից պահպանված ավսոնդությունը հայերի բնօրրանի մասին թեսալիայում, որը կոչվում է Պելասդիոտիս և համարվում է պելասգների հայրենիքը։

Հայերենի և պելասգերենի («նախահունական») առնչությունների ուղղությամբ կատարված նախնական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայերեն լեզվի ուսումնասիրման ժամանակ, բացի խեթա-լուվիական լեզուներից, պետք է հաշվի առնել նաև թրակա-պելասգյան լեզուներով խոսող ցեղերը, որոնք Կիլիկիայի կողմից Կիզիկատնայի (անտիկ Կատտոնիայի) վրայով թափանցում էին Հայաստան-Ազգի ցեղային միության տերիտորիան և որոշ փոխադրեցությունների մեջ մտնում այնտեղ բնակվող ցեղերի հետ։ Թրակա-պելասգյան լեզուներով խոսող ցեղերի ազդեցությունը նշմարվում է Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների լեզվի, պաշտամունքի և տեղանունների ու ցեղանունների մեջ։

Ժամանակագրական տեսակետից թրակա-պելասգյան ցեղերը ավելի շուտ են թափանցել Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան սահմանամերձ վայրերը, և միայն նրանցից հետո է տեղի ունեցել թրակա-փոյուղական լեզուներով խոսող ցեղերի ներթափանցումը դեպի Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհ։ Թրակա-փոյուղական ցեղերից ավելի շուտ հարավ-ուստական տափաստաններից դեպի Իրանի և Հնդկաստանի խորքերն էին շարժվել հնդիրանական ցեղերը, որոնք նույնպես որոշ ազդեցություն են թողել հայկական էթնոսի ձևավորման վրա։

Էգեյան աշխարհից մինչև հեռավոր Հնդկաստան ձգվող տերիտորիաների վրա հաստատված հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղերը սերտ հարաբերությունների մեջ են մտնում տեղաբնիկ ցեղերի հետ, ընդ որում հնդիրանական ցեղերը ստեղծում են փոխազդեցությունների ուրույն աշխարհ, իսկ նրանցից արևմուտք գտնվող Հայկական լեռնաշխարհում, Փոքր Ասիայում և էգեյան աշխարհում տեղի էին ունենում հնդեվրոպական մի քանի ցեղակից լեզվաընտանիքների փոխազդեցություններ։ Այդ փոխազդեցությունների արևմտյան ծայրամասում էին գտնվում Բալկանյան թերակղզու հարավային մասը և Կրետե կղզին, որտեղ գերիշխող էին «նախահունական» թրակա-պելասգյան ցեղերը, որոնց հիմքի վրա էլ ձևավորվեց հելլենական աշխարհը, իսկ արևելյան ծայրամասումն էր Հայկական լեռնաշխարհի խուրի-ուրարտական էթնիկական կազմավորումների միջավայրը, որը մտավ երկարատև փոխազդեցությունների ոլորտը խեթա-լուվիական և թրակա-փոյուղական հնդեվրոպական ցեղերի հետ։ Խուրի-ուրարտական և հնդեվրոպական ցեղերի բաղմամբիլ և բաղմաձև փոխազդեցությունների կոնկրետ զրահորումն եղավ հայկական էթնոսի առաջացումը։ Հայկական լեռնաշխարհի խայտաբղետ ցեղային կազմավորումներին պիտի փոխարիներ հայ ժողովուրդը, իբրև մեկ միասնական ժողովուրդ, իր միասնական լեզվով, տերիտորիայով և պետությամբ։

² В. И. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, էջ 92։

Իրավամբ կարելի է ասել, որ հայ ժողովուրդը Հայկական լեռնաշխարհի առաջին իրական և կայուն ժողովուրդն է³։ Լեզվական, հնագիտական, մշակութային, ազդեցրական և առհասարակ պատմական աղբյուրների բազմակողմանի պրայտումները բերում են այն աներկբա եզրակացության, որ հայ ժողովուրդը սկսել է կազմավորվել Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս այն ժամանակաշրջանից, երբ այդ տերիտորիայի վրա և նույնիսկ նրա շուրջը գոյություն չունեին հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղեր և ժողովուրդներ։ Հայ ժողովուրդը իր ֆիզիկական կերպարանքով պատկանում է արմենոիդ մարդաբանական տիպին, որին պատկանում էին Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ տերիտորիայով տարածված տեղաբնիկ խուրի-ուրարտական ցեղերը։ Նույնը պետք է ասել հայերի մշակութային ավանդույթների մասին։ Սակայն լեզվի խնդրում մեծ ներդրում են արել եկվոր հնդեվրոպական տարրերը։ Սրանց ցեղային լեզուներն են, որ Հայկական լեռնաշխարհում միազոգվելով, սկիզբ են դրել հայոց լեզվի ձևավորմանը։ Հին և նոր հայերենի ու նրա բարբառների ուսումնասիրությունը վերջնականապես ցույց է տվել, որ հայոց լեզվի կորիզը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին։ Բայց այն ժողովրդի լեզու է դարձել տեղաբնիկ խուրի-ուրարտացիների և այլ ցեղերի լեզուներից մեծապես ազդվելով ու նրանց բառամթերքի հաշվին խիստ հարստանալով միայն։

Հայ ժողովրդի ձևավորման ընթացքը, որը տեղի է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայի վրա, սկսվում է մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին և ավարտվում է հայկական պետականության առաջացմամբ մ. թ. ա. VII դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին։ Ժողովրդաառաջացման և լեզվաստեղծման այս երկարատև պրոցեսը սկսվում է Փոքր Ասիայի արևելյան մասում ու Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում և ավարտվում է ընդգրկելով ամբողջ երկիրը, որը այնուհետև կոչվում է «Հայք» կամ «Հայաստան», իսկ օտարների մոտ՝ «Արմինա», «Արմենիա»։

Հայ ժողովրդի ձևավորման ընթացքը անցել է չորս հիմնական փուլ և դրանցից յուրաքանչյուրը կապված է պատմական Հայաստանի տերիտորիայի չորս կենտրոնների հետ, որոնք են. ա) Բարձր Հայք՝ Արևմտյան Եփրատի հովտում (Հայասա-Ազզի), բ) Ծոփք-Աղձնիք՝ Արևելյան Եփրատ-Արածանիի և Արևմտյան Տիգրիսի հովիտներում (Արմե-Շուպրիա), գ) Վանա լճի ավազանը (Բիալինի-Արամայր-Հայոց ձոր), դ) Արարատյան դաշտավայր։

Էթնա-լեզվական վերոհիշյալ փոխազդեցությունների ամենահին և հիմնական օղակներից մեկն է Հայասա-Ազզի ցեղային միությունը, որը մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերից սկսած զգալի դեր է կատարում Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական և էթնիկական պատմության բնագավառում։ Ներկայումս գերիշխող է դարձել այն տեսակետը, ըստ որի հայ ժողովրդի ձևավորման համար որպես հիմք ծառայած հնագույն էթնիկական խումբը եղել է ցեղերի քաղաքական այն միավորումը, որը հայտնի է խեթական արձանագրություններից Հայասա-Ազզի անունով։ Ե. Ֆոռեթի⁴, Գ. Ղափանցյանի⁵, Պ. Կրեշ-

³ Ս. Երեմյան, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ժողովուրդը, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1966, № 10 (247), էջ 19—20։

⁴ E. Forrer, Hajassa-Azzi, „Caucasica“, Leipzig, 1931, № 9.

⁵ Гр. Капанцян, Хайаса—колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947.

մերի⁶ և այլոց հետազոտությունները ապացուցեցին, որ խեթական արձանագրությունների Hajaša անունից է առաջացել «հայ» ցեղանունը (hala կամ halo + sa), որը կապվում է խեթա-լուվիական լեզվաշխարհի հետ:

Մեզ հետաքրքրող երկիրը խեթական արձանագրություններում անվանվում է կամ «Հալաա քաղաքի երկիր» կամ «Աղզի քաղաքի երկիր». այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ երկիրը կոչվել է իր քաղաքային կենտրոնների անունով: Թիլ-Հայասա քաղաքը տեղադրվում է հավանաբար հին հայկական Թիլավանի տեղում, նախաքրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ գտնվում էր նաև դիցուհու տաճարը: Այս տեղորոշումը ցույց է տալիս, որ Հայասա երկրի կորիզը և նրա սկզբնական տերիտորիան եղել է հին հայկական Եկեղյաց գավառը՝ անտիկ դարաշրջանի Ակիլիսենեն և համապատասխանում է Երզնկայի դաշտին: Թիլավանը տեղադրվում է այդ դաշտի կենտրոն Երիզա կամ Արիզա (հետագայում՝ Երզնկա) քաղաքից ոչ հեռու, որի տեղում, հավանորեն, գտնվելիս է եղել Հայասա երկրի մյուս կենտրոնը՝ Աղզի քաղաքը: Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ էր գտնվում Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի վայրը:

Հայասա-Աղզի երկրի այս տեղադրությունը ընդունում է հայագետների մեծ մասը: Սակայն կան և առարկություններ⁷:

Տարբեր տեսակետների առաջացման հիմնական պատճառներից մեկն է հայասական Առիպսա քաղաքի տեղորոշման հարցը, որը ըստ Մուրշիլ Բ-ի (մ. թ. ա. 1345 թ.) տարեգրության, «գտնվում էր ծովի մեջ»:

Խեթական աղբյուրի այս վկայությանը տարբեր մեկնություններ են տրվել. ոմանք գտնում են, որ խոսքը Տրապիզոնի և Կերասունտի շրջակայքի սևծովյան եզերքի մասին է, մյուսները Առիպսան փնտրում էին Վանա լճի ափին⁹ կամ Վերին Եփրատի ակունքների մոտ, Կարին-էրզրումից ոչ հեռու գտնվող ամրության վայրում¹⁰, կամ, վերջապես, Ծովք (Իեջուկ) լճի (որից սկիզբ է առնում Արևմտյան Տիգրիսը) ափին¹¹: Սակայն այս հարցով ղեկավարող դիտնականները հաշվի չէին առնում Հայասա-Աղզիի մյուս այն քաղաքների մասին եղած տեղեկությունները, որոնց տեղորոշումը ի վերջո բերում է մեզ նույն Վերին Եփրատի հովիտը: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով, Ն. Ադոնցը հանգել է այն ճիշտ եզրակացության, որ Առիպսա քաղաքը պետք է տեղագրել ներկայիս Դենիզլի գյուղի տեղում, Դիվրիգի (միջնադարյան Տիւրիկէ, Տյուրիկ) քաղաքից ոչ հեռու, Գյուլդաղ լեռան ստորոտում¹²: Դենիզլի գյուղը, որի անունը

⁶ E. Kretschmer, Die nationale Name der armenier Haikh, „Anzeiger der Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. Klasse“, 1932, № 1—7. Հայերեն ամփոփումը տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1937, № 7—8, էջ 420—432:

⁷ Տե՛ս Nicolas Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 27—41; С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, „Вопросы истории“, 1951, № 7, էջ 101—108:

⁸ Հայասա-Աղզին Սև ծովի մերձափնյայն ափին են տեղադրել մի քանի հետազոտողներ, որոնց թվումն է նաև Ի. Մ. Դյակոնովը, տե՛ս նրա Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, էջ 81—84:

⁹ Հ ա կ ո ր Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 32:

¹⁰ Гр. Капанцян, նշվ. աշխ., էջ 59:

¹¹ Լ. Բ ա ր ս ե դ յ ա ն, Նայասա-Աղզիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 3, էջ 310—311:

¹² N. Adontz, նշվ. աշխ., էջ 39—40:

թուրքերեն նշանակում է «ծովագյուղ», գտնվում է Ճահճոտ վայրում, որտեղ նախկինում պետք է որ լիճ եղած լինի, այդ մասին է վկայում նաև Գյուղաղ լեռան անունը, որը թուրքերեն նշանակում է «լճի լեռ»:

Հայասա-Աղվի ցեղային միության մյուս բնակավայրերը ևս տեղորոշվում են Փոքր Հայքի և երբեմն նրա մասը կազմող Բարձր Հայքի տերիտորիայում: Առիպսայից ոչ հեռու գտնվում էին Դուկկամա կամ Դուկկարամա (ներկ. Դոգան գյուղը, անտիկ Դագոնան) և Զիմառիա (ներկ. Զիմառա) քաղաքները: Այս բնակավայրերից բացի, խեթական աղբյուրները Հայասա երկրում հիշատակում են Ուռա «քաղաքը»՝ «Հայասա երկրի գլխավոր ամրոցը...»¹³: Թիլ-Հայասա և Աղվի քաղաքներից հետո երկրի խոշոր կենտրոններից էին Կումմախա կամ Կամմուխա (ներկ. Կամախ)¹⁴ և Ինգալավա-Թարխիզամա (Թորգոմա, հետագայում Թորդան) քաղաքները: Այս ժամանակաշրջանում պետք է գոյություն ունեցած լինի և հին հայկական Դարանաղի գավառի Անի ամրոց-քաղաքը Եփրատի ափին Anniaca անվան տակ¹⁵, որը գուցե կապ ունի հայասական Աննիա թագավորի անվան հետ: Երզնկայի գաղտի խոշոր կենտրոններից էր Բիթառիզա քաղաքը (ներկ. Բիթառիճ, Ալթին-թեփեի ավերակներից ոչ հեռու), որ այլ կերպ կոչվել է Պաթթեյառիկա: Այս անունը երբեմն վերագրվում էր ողջ Հայասա-Աղվի երկրին: Հայասայի քաղաքների թվին էր պատկանում նաև Աննիա քաղաքը, որը տեղադրվում էր անտիկ Առանեի (ներկա Ալաջա-խան) տեղում:

Այսպիսով, սկզբնաղբյուրներից մեզ հայտնի տվյալների հանրագումարը ցույց է տալիս, որ միանգամայն ճիշտ է Հայասա-Աղվի թագավորության տերիտորիայի տեղորոշումը խեթական արձանագրությունների «Բարձր երկրից» (կամ «Վերին աշխարհից») հյուսիս-արևմուտք, հին հայկական Բարձր Հայք նահանգի¹⁶ սահմաններում, արևմուտքում՝ բուն Փոքր Հայքի տերիտորիայի ընդգրկմամբ: Այդ ընդարձակ ցեղային միության կենտրոնական շրջանները գտնվում էին անտիկ աղբյուրների Ակիլիսենում, որն ընդգրկում էր հին հայկական Եկեղյաց, Դարանաղի-Աղիվ և Մուզուր գավառները: Խեթերի և հայասացիների միջև ընդհարումները տեղի էին ունենում գերազանցապես Փոքր Հայքի հողերի հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում ընկած տերիտորիաներում, Հալիս և Գալլ գետ (Լիկոս) գետի ակունքների շրջանում: Զգալիորեն ավելի ուշ, երբ Հայասա-Աղվին կազմող երկրների միությունը արդեն գոյություն չուներ, Հեկատայոս Միլետացին (մ. թ. ա. VI դ.), այնուհետև Դիոդորոս Սիկիլիացին (մ. թ. ա. շուրջ 90—21 թթ.) վկայում են. մեկը՝ արմենական լեռան (Ἀρμένιον ὄρος), որտեղից բխում է Հալիս գետը և մյուսը՝ խոյերի ցեղի գոյության մասին հետագայում Տայք անունով հայտնի նահանգի տերիտորիայում: Այս խոյ ցեղանվան հիմքում թերևս նշմարվում է նույն «Հայասա» անունը՝ առանց լուսիա-խեթական «-սա» վերջավորության:

¹³ Պետք է ճիշտ լինի Գ. Ղափանցյանի առաջարկած տեղադրումը Երզնկայի դաշտում՝ Ալթին-թեփեի ավերակների վայրում, ավելի ուշ շրջանի Զիմին-Մումինա կենտրոնից 4 կմ հարավ: Տե՛ս Գր. Капанцян, նշվ. աշխ., էջ 63:

¹⁴ E. Forrer, նշվ. աշխ., էջ 1—2: Գր. Капанцян, նշվ. աշխ., էջ 18—19:

¹⁵ Մի ուրիշ Anniaca քաղաք էլ գոյություն է ունեցել Թերմոզոնտ-Գալլ գետի (ներկ. Կել-կիտ-չայ) ափին, անտիկ Կողոնիայի տեղում (ներկ. Կոյուլ-Հիսար):

¹⁶ Կարելի է ենթադրել, որ «Բարձր Հայք» անունը առաջացել է խեթական «Բարձր երկիր»՝ «Վերին աշխարհ» անվան նմանությամբ:

Hajasa անվանումը «բացահայտորեն համահնչուն է հայերի աղղային անվան հետ, որոնք իրենց կոչում են եզակի՝ «հայ», հոգնակի՝ «հայք», իսկ իրենց երկիրը՝ «Հայք» («հայ» անվան հոգնակի թվից, որ փոխանցվել է հայերի զբաղեցրած տերիտորիային) կամ «Հայաստան»²⁰։

Անդրազառնալով Հայասա երկրի տեղադրության խնդրին, անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ Հ. Մանանդյանի այն պնդումը, որ «Ուռա, Ինգալավա, Առիպսա, Դուկամա քաղաքների տեղադրման հետ է կապված Հայասա-Ազգի թագավորության տեղորոշման հարցի լուծումը»²¹։ Սակայն այդ երկրի և նրա քնակավայրերի Հ. Մանանդյանի առաջարկած նոր տեղադրությունը լուրջ քննադատության չի դիմանում և ի վիճակի չէ սասանելու Հայասա-Ազգիի տեղադրության մասին Ֆոոների հայտնած կարծիքը, որը հաստատորեն տեղ է բռնել արևելագետների աշխատություններում։

Ն. Գ. Ադոնցի ուշադրությունը գրավել էր այն ընդհանրությունը, որ գոյություն ունի Հայասա-Ազգի երկրի և Արևմտյան ու Արևելյան Տիգրիսի ավազանում ընկած շրջանների ցեղանունների, տեղանունների և անձնանունների միջև։ Նա մասնավորապես գտնում է, որ եթե Alzi-ն նույն Azzı-ն չէ, ապա համեմայն դեպս նա Purulumzi-ի հետ միասին պատկանում է նույն Azzı ժողովրդին²²։ Alzi||Alše շրջանը նույնական է ասորեստանյան Enzitu||Anzitu-ին և հին հայկական Անձիտին (Anzitenae)՝ հարևան գավառների ընդգրկմամբ։

Ավելի ուշ այս անունը Alzini ձևով տարածվում է ասորեստանյան սեպագրերում հիշատակվող Շուպրիա երկրի ողջ տերիտորիայի վրա և համապատասխանում է հին հայկական Աղձնիք նահանգին։ Վերջինից դեպի արևելք, Արևելյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում գտնվում էր հին հայկական Անձավաղիք գավառը, որի անունը ծագում է նույն Alzi||Anzi||Anzawa||Arcawa-ից։ Հետաքրքրական է, որ միջին դարերում այդ գավառը կոչվում էր նաև Աղզի²³։

Alše ցեղային միության սահմաններն այդ շրջանում հավանորեն հասնում էին մինչև Քաշշիարի լեռները (Մասիուս-Տուռ-Աբդին)։ Միտանիի անկումից հետո նրա հյուսիսային շրջանները մտնում են Ալշե երկրի կազմի մեջ։ Այս նույն ձևով ընդարձակվում է Իշուվա երկիրը։ Խեթական Թուրխալիաս IV թագավորը (1250—1220) իր երկրին է միացնում Ugasta շրջանը, որը, հավանորեն, կոչվել է նաև Զուխմե||Սուխմե, տեղադրվում է Արածանիի վտակ Գայլ (այժմ՝ Մուզուր-սու) և Մեւս Գայլ (այժմ՝ Քըղի-սու) գետերի ավազանում։ Արածանիի հյուսիսային ափին, այն գետանցի մոտ, որտեղ ուշ շրջանում գտնվում էր Արշամաշատ քաղաքը (ներկ. Խարաբա-Նաջարան ավերակները այդ գետի հարավային ափին), պետք է գտնվելիս լինեն խեթական աղբյուր-

²⁰ Г. Б. Джаукян, *ևշվ. աշխ.*, էջ 10։

²¹ Я. А. Манандян, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, էջ 100։

²² Ն. Ադոնց, *ևշվ. աշխ.*, էջ 50։

²³ Ներկայումս հին Անձավաղիքի տերիտորիայում պահպանվել է մի դյուղ Աղսու իմաստավորված անվամբ։ Աղզի դյուղը հիշատակվում է Անձևացիք գավառում՝ հայ պատմիչ Թովմաս Արծրունու մոտ։ Տե՛ս «Թովմայ վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», ՄՊՔ, 1867, Գ, ԻԲ, էջ 143, 260։ Մեր կարծիքով պատահական չէ, որ բերվող զուգահեռները դիտվում են այն տերիտորիաներում, որոնք ամենից շատ են ներգրավվել հայացման ընդհանուր պրոցեսի մեջ։

ների Ուղաշտա քաղաքը, ուրարտական արձանագրությունների Ուաշտալը²⁴։ Որոշ ուսումնասիրողներ «սոմեխի» էթնիկական տերմինը, որ վրացերեն նշանակում է «հայ», արտաբերում են Զուխմե||Սուխմե հրկրի անունից, բայց դա բնականորեն բացատրություն է և այլ տվյալներով չի հաստատվում²⁵։

Հայասա-Աղզի, Իշուլա, Ալշե||Ալզի և Զուխմե||Սուխմե երկրների տեղորոշումը միանգամայն համահունչն է Շուպուիլուիումա թագավորի (1380—1346) «Տարեգրությունների» տվյալներին, որոնք հաղորդում են, թե Հայասան սահմանակից էր Զուխմե, Իշուլա և Ալշե երկրներին։

Հայասա-Աղզի երկրների միության տրոհումից հետո (1200—1130), երբ հյուսիսից ու հյուսիս-արևմուտքից ակտիվանում է կասկեական-աբեշլական ցեղերի, իսկ այնուհետև (մ. թ. ա. VIII դարից)՝ Եփրատ գետի վերին հոսանքի շրջանը զբաղեցրած քարթլեական ցեղերի շարժումը դեպի հարավ, Հայասական ցեղերի մի մասը անջատվում է իր համացեղայիններից։ Հայասացիների հետ կապ պետք է ունենա Դիոդորոս Սիկիլիացու հիշատակած (XIV. 29) Χασαί և Ստեփաննոս Բյուզանդացու Χασαί անունները կրող ցեղը, որը բնակվելիս է եղել փասիանների²⁶ կողքին կամ բեխիրներին հարևան Պարխարյան լեռներում²⁷։ Հավանաբար, սլաոահական չէ, որ խոյերի փոխարեն Քսենոփոնը իր «Անաբազիս»-ում (IV, 6, 5) հիշատակում է տառիսներին, այսինքն՝ հին հայկական Տայք նահանգի բնակիչներին։ Ամենայն հավանականությամբ Դադաշ և Χασαί էթնոնիմները գտնվում են նույն փոխհարաբերության մեջ, ինչ նրանց հայերեն Տայք և Հայք (սեռ. հոգ. հոլ.՝ Տայոց-Հայոց, բարբառային՝ Տաուոց-Հաուոց)²⁸ համարժեքները։ Ասվածը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ ասսուրա-բաբելական Դայանի և ուրարտական աղբյուրներում Դիաուեխի²⁹ ձևով հիշատակվող ցեղային միությունը, որ գոյություն է ունեցել մ. թ. ա. XI—IX դարերում, Հայասա-Աղզի ցեղային միության ժառանգորդն է։

Χασαί էթնիկական տերմինը մյուս անտիկ աղբյուրներում հանդես է գալիս Κωιταρ, Χοιταρ և Դադաշ ձևերով։ Հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում վերջին՝ Դադաշ տերմինը։ Այդ ցեղը անտիկ աղբյուրներում վկայված է Սև ծովի հարավային և հյուսիս-արևելյան ափերին, գերիշխող աբխազա-ադրբեյջանական էթնիկական աշխարհի շրջապատում։ Այդ «աբաշացիները» հել-

²⁴ Սամանասար III-ի (859—824) Տուշխանից գտնված մոնոլիթի վրայի արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Ես դուրս եկա էնդիտից, անցա Արժանիա գետը և մոտեցա Սուխմա երկրին, զբաղեցի Ուաշտալը, նրա ամրացված քաղաքը...»։ АВММУ, № 27 (II, 45), ВДМ 1951, № 2, էջ 296։

²⁵ Г. А. Халатянц, О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными ванских надписей, «Древности Восточные. Труды Восточной Комиссии Имп. Археол. Об-ва», том II, вып. II, 1901, էջ 126։

²⁶ Այս ցեղային անունը պահպանվել է հին հայկական Բասեան || Բասեն գավառի անվան մեջ։

²⁷ Հետադոտողներից ոմանք համարում են, որ այս ցեղանունները զրչագրական սխալի հետևանք են և պիտի Դադաշ անվան երկրորդ մասնիկը լինեն։ Տե՛ս «Вестник древней истории», 1947, № 4, էջ 260, ծան. 2 և Я. А. Манандян, О некоторых спорных проблемах..., էջ 75։

²⁸ Վերջիններից պետք է ծագած լինի Տայքին (տառիսների երկրին) և Բասենին (փասիան-նեղի երկրին) հարևան Հավնունիք նախարարական տան գավառի անունը։

²⁹ Պետք է հաշվի առնել, որ ուրարտական սեպագրերում 0-ի համար առանձին նշան չկար, և նա հաղորդվում էր Ա-ի միջոցով։

լենիստական-հոմեական դարաշրջանում հանդիպում են Պոնտոսում և ներկայիս Սոչիի շրջանում: Ապրելով աբխազա-ադրդեական ցեղերի մեջ, նրանք հետագայում պետք է ձուլվեն լեռնաշխարհի: Խոյերի այն մասը, որ մնացել էր Ճորոխի հովտում, ներգրավվել է հայերի համախմբման ընդհանուր պրոցեսի մեջ, դառնալով ձևավորվող հայ ժողովրդի հիմնական բաղադրիչներից մեկը:

Հաճախ Կիզիլատնա երկրների խմբավորման կազմումն էին լինում Թեգարամմա և Մալգիա խուրրիական երկրները, որոնք գտնվում էին Կանեշ-Աշշուր հնագույն քարավանային ճանապարհի մեծ մայրուղու վրա:

Մ. թ. ա. III հազարամյակը վաղ բրոնզի արդյունագործության ծաղկման շրջանն էր և Հարավային Միջագետքի արգավանդ, ողողվող մարգագետիններում առաջացած քաղաք-պետությունները առևտրական կապեր հաստատեցին Իրանական բարձրավանդակի արևմտյան ծայրամասի, Հայկական լեռնաշխարհի հարավային ծայրամասի և Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան մասի (որոնք հայանի էին պղնձի, արծիճի, անագի և արծաթի հանքերով) ցեղապետների հետ: Մ. թ. ա. III—II հազարամյակների սահմանագլխին արդեն Աշշուր քաղաքի ակկադացի վաճառականները, որոնք միջնորդ առևտուր էին վարում Շումերի և խեթերի միջև, հիմնում են իրենց առևտրական գաղութ-ֆակտորիաները: սրանք առևտրական սերտ կապեր են հաստատում շրջակայքի ցեղերի ու ժողովուրդների և առաջին հերթին՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջանների ու Փոքր Ասիայի արևելյան մասի բնակիչների հետ: Միջադպրային այս փոխանակության մեջ կապող օղակների դեր էին խաղում քաղաքային համայնքները (որոնք շուտով դառնում են քաղաք-պետություններ)՝ Կանեշը, Արմատանա-Արմասը (հավանորեն ներկայիս Պալաս գյուղի շրջակայքը, Կեսարիայից հյուսիս-արևելք)³⁰, Կումմանուն (անտիկ դարաշրջանի Ոսկե Կոմանան), Թեգարամման (ներկայիս Գյուրյունը, անտիկ դարաշրջանի Գաուրենեն), Մալգիան (ներկ. Մալաթիան, անտիկ դարաշրջանի Մելիտինեն), որ աճել էր Եփրատի գետանցից ոչ հեռու, Ամեդուն կամ Մագանին (ներկ. Դիարբեքիրը, անտիկ դարաշրջանի Ամիդան) Տիգրիսի վրա, Վաշշուգանեն կամ Աշշուկանեն (ներկ. Թել-Բաշ), Կալխու-Լարիսան (ներկ. Նեմրուդը, ասսուրա-բաբելական աղբյուրների Կալախը) և Աշշուրը (ներկ. Շարգատը), որը Տիգրիսի վրայով կապ էր պահպանում Ակկադի և Շումերի քաղաքների հետ: Շուտով առևտրական այս մայրուղին գրավում են խուրրի-միտանացիները, որոնց ստեղծած հզոր տերությունն իր գոյությունը պահպանեց մ. թ. ա. XVII—XV դարերում: Միտանիի հզորությունը խորտակեցին խեթերը:

Փոքր Ասիայի արևելյան մասի քաղաք-պետությունները, որ հիմնվել էին առևտրական այս մայրուղու վրա, ծագումնաբանորեն կապված էին Հայասա-Աղզի ցեղային միության հետ և Կիզիլատնայի երկրների խմբավորման հետ միասին խեթական տերության կազմի մեջ էին գտնվում: Նրանց մեջ առաջինը Թեգարամմա քաղաք-պետությունն էր: Խեթական արձանագրությունների Թեգարամմա քաղաքը, որը համասլատասխանում է ասսուրա-բաբելական

³⁰ Խեթական արձանագրությունների Armatana երկիրը կապվում է լուսնի աստված Armasa-ի հետ, որին նվիրված սրբավայրը պետք է տեղադրել Պատինգեբյան քարտեզի Armaza կայարանի տեղում (այժմյան Պալաս գյուղի մոտերքը): Պողոմեոսը (V, 6, 14) հիշատակում է այս վայրը "Αρχαα, "Αρχαλλα, "Αρχαλα աղճատված ձևերով:

աղբյուրների Թիլ-Գարիմմուին (անտիկ աղբյուրների Gaurenae, ներկ. Գյուրյուն), այդ պետության մայրաքաղաքն էր: Թեզարամմա երկիրը նույնացվում է բիրլիական Թոդարմայի հետ, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ՝ «Տուն Թորգոմայ» (Գիրք Ծննդոց, X, 3: Գիրք Մնացորդաց, Ա, I, 5—6: Եղեկիեզ, XXVII, 13, XXXVIII, 6): Հայ պատմական ավանդության մեջ «Թորգոմայ տունը» համարվում է Հայաստանի հոմանիշը, իսկ հայերը անվանվում են «Թորգոմեան», «Թորգոմածին»:

Արևելքում Թեզարամման իր մեջ էր առնում Պախխուվա «երկիրը» (ներկ. Արաբկիր քաղաքի շրջանը) և հավանաբար Թեբուրդիա կամ Թեբուրդի (ըստ խեթական և ասորեստանյան աղբյուրների) «երկիրը»: Այն տեղորոշվում է Եփրատի աջ ափին, այժմ Յաղջի-չայ կոչվող վտակի հովտում: Պախխուվայի և Թեբուրդիայի միջոցով Թեզարամման Եփրատով սահմանակից էր Իշուվային, որը գտնվում էր հետագա Ծոփքի տերիտորիայում: Իշուվայի և Միտանիի վրա արշավելիս խեթերը անցնում էին Թեզարամմայի և Մելիդուի վրայով: Վերջինիս մոտ էր գտնվում Եփրատի գլխավոր գետանցը: Հաճախ նույն Թեզարամմայի վրայով խեթերը ներխուժում էին Հայասա-Աղզի երկրների համադաշնակցության թիկունքը: Կանեշ-Աշշուր առևտրական մեծ մայրուղու վրա գտնվող մյուս քաղաք-պետությունը Մելիդուն էր կամ Մալդիան: Նրա մայրաքաղաքը՝ Մալդիան (Մելիդա, Մելիտա, անտիկ Melitene, ներկ. էսկի-Մալաթիա), գտնվում էր Եփրատի գլխավոր գետանցի Ուրշա կամ Ուրուսա (Պետինգերյան քարտեզի adAras, ներկ. Փորուտ դյուղից ոչ հեռու) քաղաքի մոտ, Եփրատի գիմացի ափին գտնվում էր գետանցի մյուս ծայրը՝ Տումեիշկի քաղաքը, որը հետագայում հայտնի էր ուրարտական աղբյուրներից (ներկ. Իզուլու գյուղը, անտիկ դարաշրջանի Տոմիսան): Երրորդ քաղաք-պետությունը՝ Կումմուխը կամ Կումմախան (անտիկ դարաշրջանի Commagene) առաջացավ Մալդիայից հարավ, Եփրատի աջ ափին: Նրա մայրաքաղաքը՝ Կումմախան (անտիկ դարաշրջանի Սամոսատր, ներկ. Սումեյսատ), գտնվում էր Եփրատի այն գետանցի մոտ, որի նշանակությունը հատկապես մեծացավ հետագայում:

* * *

Հայասա-Աղզիի մասին տեղեկությունները վերանում են խեթական պետության վերացումից հետո, որ տեղի ունեցավ մ. թ. ա. 1200—1190 թթ. և հետևանք էր հնդեվրոպական նոր ցեղերի տեղաշարժերի՝ արևմուտքից դեպի արևելք: Այդ գերազանցապես թրակա-փոյուղական ցեղերի տեղաշարժն էր: Սրանք էին, որ հիմնական գործոն դարձան հայ ժողովրդի ձևավորման արագացման ընթացքում:

Մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին մեծ թափ է ստանում ցեղերի տեղաշարժը էդեյան աշխարհից և Բալկաններից դեպի Փոքր Ասիա, Լևանտի ծովեղերք և նույնիսկ Նեղոսի դելտա՝ Եգիպտոս: Եգիպտական աղբյուրներում բոլոր այս հարձակվող ցեղերը կոչվում են «ծովի ժողովուրդներ»:

«Ծովի մարդկանց» թվում հանդես են գալիս նաև բաղմաթիվ թրակա-փոյուղական ցեղեր, որոնք Փոքր Ասիա էին թափանցում Բալկանյան թերակղզու հյուսիսային մասերից՝ մերձդանուբյան շրջաններից ու թերևս մասամբ՝ Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի կողմից:

Թրակա-փոյուղական ցեղերի այս տեղաշարժը կատարվել է մի շարք ալիքներով, որոնք ժամանակագրական տևակետից կարելի է բաժանել եր-

կու խմբի՝ նախքան Տրոյական պատերազմը (մ. թ. ա. XII դարի վերջ) և դրանից հետո:

Փոքր Ասիա տեղափոխված թրակա-փոյուզական ցեղերի մեջ առաջիններից էին արիմները (ἄριμοι) նախահայերենի կրողները, որոնք թղբյուրների կցկտուր տեղեկությունների համաձայն, տեղավորվել են Փոքր Ասիայի կենտրոնական և հարավ-արևմտյան մասերի մի շարք վայրերում:

Ըստ «Իլիականի» (II, 783), նրանք ապրելիս են եղել Արգեոս լեռան և Մաժաբ (Կեսարիա) քաղաքի շրջակայքում: Հայերի նախնիներին այս տերիտորիայում հիշում է նաև հայ ազգային ավանդությունը:

Լեզվի և պատմական գրականության տվյալները ևս ցույց են տալիս, որ հայերի հնդեվրոպական նախնիների մի ճյուղը երկարատև շփման մեջ է եղել փոքրասիական և էգեյան ցեղերի ու ժողովուրդների ու հատկապես տրոյացիների հետ³¹:

Թրակական ծովեզերքից Փոքր Ասիա տեղափոխվելիս փոյուզական ցեղերը նախ և առաջ պետք է ընդհարվելին այն ժամանակ դեռ հզոր Տրոյական տերության հետ, որը Միքենեի և իեթական թագավորության մրցակիցն էր: Մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին այդ ցեղերը, Մարմարա ծովի փոքրասիական ափը տեղափոխվելով, հայտնվում են Տրոյական պետության սահմաններում, և նոր տեղում նախահայերենը սերտ շփման մեջ է մտնում տրոյա-էտրուսկյան³² և իեթա-լուվիական լեզուների հետ:

Փոյուզական ցեղերի մի այլ ալիք Պրոպոնտիսի (Մարմարա ծովի) թրակական ափից ասիական ափ է անցել այսպես կոչված դորիական գաղթի ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ մոտավորապես XII դարի սկզբին: Ստրաբոնը (XIII, 1, 8) հաղորդում է, որ լիկիացիներից, կիլիկեցիներից և այլ ցեղերից ավելի ուշ Տրոադայում հայտնվում են փոյուզացիները, թրակացիները և տրերները:

Տրոյան, ըստ հունական պատմական ավանդության, եղել է Միքենեի դիսավոր մրցակիցը Փոքր Ասիայում: Նա հսկում էր մուտքը դեպի Հելեսպոնտոսի նեղուցն ու Սև ծովը և առևտրական կապեր էր պահպանում ողջ արևելյան միջերկրածովյան ավազանի երկրների հետ և, հատկապես, աքայան (միքենյան) Հունաստանի հետ: Տրոյան պետք է մշակութային և քաղաքական կապեր ունեցած լինի նաև իեթական թագավորության հետ: Այդ հզոր պետությունը չլիմացավ թրակա-փոյուզական ցեղերի ձնշմանը: Հնագիտորեն հաս-

31 Հերոդոտի ուսերեն թարգմանության ծանոթագրություններում Ֆ. Գ. Միլլենկոն փոյուզացիների առիթով գրում է. «Փոքրասիական թերակղզում փոյուզացիների բնակավայրերի խոր հնությունը, ինչպես նաև նրանց ազգակցությունը մի կողմից արմենների և մյուս կողմից՝ հելլենների հետ, ամեն կասկածից վեր է. այս ժողովուրդների միջև եղած միջանկյալ օղակները պետք է համարել միսիացիներին, մեոններին, միգդոններին, գոլիոններին, տրոյացիներին»: Геродот, История в девяти книгах. Перевод с греческого Ф. Г. Мищенко, т. II, М., 1888, էջ 607:

32 Վ. Ի. Գեորգիևի պրպտումները բերում են այն եզրակացության, որ «էտրուսկերենի հնչյունական կառուցվածքը շատ նման է հայերենի կառուցվածքին», իսկ էտրուսկերեն որոշ բառեր իրենց ճշգրիտ համապատասխանությունն ունեն հայոց լեզվում»: Նույն հեղինակը ենթադրում է, որ «հայերի նախնիները բնակվել են տրոյացիների մոտերքը ինչ-որ տեղ»։ Հունական պատմական ավանդությունը հաստատում է Վ. Ի. Գեորգիևի այս եզրակացությունը (В. И. Георгиев, նշվ. աշխ., էջ 194):

տատված է, որ Տրոյան մ. թ. ա. XII դարում կործանվել է հրդեհից, դա համապատասխանում է հոմերոսյան էպոսի տվյալներին, ըստ որոնց միքենյան հուլները գրավում են Տրոյա-Իլիոնը և հրկիչում: Տրոյա VII-ա-ի ավերակների վրա ստեղծվում է Տրոյա VII-ը բնակավայրը՝ միանգամայն այլ բնակչության: Հատկապես անհրաժեշտ է նշել, որ այստեղ երևան է գալիս կենտրոնական-եվրոպական և մերձդանուբյան ծագում ունեցող այսպես կոչված «եւրոպային խեցեղենը» (Buckelkeramik)³³: Ըստ երևույթին, Տրոյայի կործանումից հետո Տրոյայի տերիտորիայում հաստատվել են փոյուզացիները և այնուհետև անտիկ դարաշրջանում այդ երկրամասը կոչվում է Հելլեսպոնտական կամ Փոքր Փոյուզիա:

Ենթադրվում է, որ խեթական թագավորությունը ևս կործանվել է փոյուզացիների հարվածներից, որոնք գրավեցին նրա ողջ տերիտորիան: Այն տրոհվեց մանր պետական կազմավորումների: Պետք է հաշվի առնել, որ խեթական թագավորությունը հարկադրված էր պայքարել նաև արևելքում՝ Պոնտոսի և Անտիտալրոսի անտառապատ ձորերում բնակվող նախախեթական ցեղերի դեմ: Այսպես, խեթական Թուֆխալիաս IV թագավորի (շուրջ 1250—1220 թթ.) տարեգրություններում կարդում ենք, որ Ասսուլայի դեմ նրա ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ արևելքից կրկին սկսել են հարձակումներ գործել կասկերը: Այդ ժամանակ է (XII դարի սկզբին), որ քայքայվում է Հայասա-Աղզի ցեղային միությունը, ապա ընկնում է նաև խեթական պետությունը: Փոյուզական ցեղերը հաստատվել էին Սանգարիա գետի հովտում և այնտեղից շարժվում էին դեպի Հալիս գետի հովիտն ու Անտիտալրոսի շրջանը: Հալիս գետի հովտում փոյուզական այս ցեղերը պիտի հանդիպեին իրենցից առաջ այդտեղ հաստատված իրենց ցեղակից արիմներին (ուրումեացիներին), որոնց հետ միասին, ինչպես նաև տեղաբնիկ նախախեթական այլ ցեղերի հետ անցան Եփրատը և ներխուժեցին (մ. թ. ա. 1165 թ.) Ասորեստանի տիրապետության տակ գտնվող Շուպրիա երկիրը՝ Արևմտյան Տիգրիսի հովտում:

Ասորեստանի սահմանները ներխուժող այդ ցեղերը ասսուրա-բաբելական արձանագրություններում կոչվում են mušku, muškaya և, ըստ երևույթին, իրավացի են այն ուսումնասիրողները, որոնց կարծիքով մուշկերը միդիացիներն են (Μύδοι), որոնց անունով էլ Տրոյա քաղաք-պետության երկրամասը կոչվեց Միդիա (Μυδα): Թրակա-փոյուզական ցեղերից, արիմ-արմեններից հետո, հավանաբար, միսիացիներն էին, որ զաղթեցին Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջանները, և նրանց անունով էլ ասորեստանցիները և Առաջավոր Ասիայի մյուս ժողովուրդները թրակա-փոյուզական լեզվալուրդի բոլոր հնդեվրոպական ցեղերին անվանում էին մուշկեր³⁴: Ինչպես այժմ պարզվում է, «մուշկերի» տակ հասկացվում էին ոչ միայն փոյուզացիները, այլև նախահայերենով խոսող ցեղերը (արիմները, ուրումեացիները):

Թրակա-փոյուզական ցեղերի անցած ողջ ճանապարհն ուղենշված է փոյուզական տիպի դամբարանաբլուրներով: Դրանց յուրօրինակ նյութական մշակույթը նույնական է Տրոյայի, Աքսիոս գետի հարթավայրի կամ Սալոնիկի

³³ И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 117:

³⁴ Ի. Մ. Դյակոնով, խեթերը, փոյուզացիները և հայերը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), Երևան, 1956, № 11, էջ 71:

հարթավայրի մշակույթի հետ³⁵։ Այստեղից այդ դամբարանաբլուրները ձրգվում են դեպի փոքրասիական ծովեզերքը՝ Տրոադա և շարունակվում, ինչպես ցույց է տվել Ն. Ադոնցը³⁶, Մալաթիա—Խարբերդ—Դիարբեքիր—Սասուն գծով, Աքսիոս գետի հարթավայրից մինչև Բող-հյուսիս։ այդ դամբարանաբլուրների համար բնորոշ է մասնավորապես ἄσπεδος ἀνθηστὴς λίσκος և schnabelkanne տեսակների խեցեղենը։ Այս երկուսն էլ հատուկ են Տրոյայի խեցեղենին³⁷։

Հոմերոսյան էպոսի ստեղծման շրջանում (մ. թ. ա. X—XI դդ.) նախահայկական ցեղերից մեկը՝ արիմների ցեղը³⁸, հայտնի էր հույներին մի շարք վայրերում՝ Աքսիոս գետի հովտում, Միսիայում՝ միսիացիների և փոյուզացիների կողքին՝ Կատակեկավմեն շրջանում, Հիդա գետի հովտում, Եփեսոս քաղաքի շրջակայքում³⁹, Կիլիկիայում՝ Կալյուկադնոս գետի հովտում, ուր գտնվում են «Արիմների լեռները», Օրոնտեսի գետաբերանի մոտ՝ Անտիոքի շրջանում և, վերջապես, Կապադովկիայի Արգեոս լեռան շրջակայքում, որտեղ տեղադրվում է հայ ազգային ավանդույթյան «Պոտին Արմենիան»՝ «Առաջին Հայքը»։ Բոլոր այդ վայրերի հետ է կապվում նաև հրաշունչ լեռան և Տյուփոն հրեշի առասպելը։ Այս առասպելը, որ գոյություն ունի և՛ Միսիայի, և՛ Լյուդիայի սահմանի մոտ, և՛ Կիլիկիայում, և՛ Օրոնտեսի գետաբերանի շրջանում, և՛ Արգեոս լեռան շրջակայքում, կապվում է, ուրեմն, արիմների ցեղերի հետ։

Հրաշունչ լեռան (որի տակ, ըստ առասպելի, թաղվել է հրեշ Տյուփոնի դիակը՝ Զևսից պարտվելուց հետո) տեղորոշումն Արգեոս լեռան շրջանում գերմանացի գիտնական Մարկվարտին թույլ է տվել ենթադրելու, որ ի դեմս Ἀργεον ցեղի հնագույն հիշատակությունն ունենք արմենների մասին։ Ի հաստատումն իր ենթադրության նա վկայակոչում է այն փաստը, որ հայկական առասպելներում պահպանվել է Զևսի և Տյուփոնի առասպելի տարբերակը. դա արմենների ցեղապետ Արամի և Պայապիս Քաաղեայի կուլի մասին զրույցն է, որ մեջ է բերում Մովսես Խորենացին (Ա, ԺԴ)։ Պատահական չէ, որ հայկական առասպելի համաձայն Արամի և Պայապիս Քաաղեայի կուլիվր տեղի է ունեցել հենց այդ նույն վայրում՝ Մաժակ-Կնսարիայի շրջանում, հրաշունչ Արգեոս լեռան ստորոտում։

³⁵ Տե՛ս D. F i m m e n, Die Kretisch-mykenische Kultur, Leipzig, 1929, էջ 103։

³⁶ Տե՛ս Zeitschrift für Ethnologie, 1901, էջ 181։

³⁷ В л а д Б э н э ц я н у, Некоторые вопросы этногенеза армян, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1961, № 2, էջ 103։

³⁸ Հելլենիստական դարաշրջանում Ἀργεον էթնիկական անունը վաղուց արդեն փոխարինվել էր ավելի զարգացած Ἀργεονիդ անունով, այդ պատճառով էլ գրականության մեջ հանդիպող Ἀργεον-ն սովորաբար նույնացնում էին Ἀργεονիդ-ի հետ, որը նշանակում էր արամեացիներ։ Առաջին այդպիսի սխալը կատարել է Ստրաբոնը՝ նա արիմներին (XII, 3, 28) մատնացույց է անում ծովեզրյա Կիլիկիայում՝ Կալիկադնոս գետի մոտ, Ասորիքում, Օրոնտեսի գետաբերանի մոտ և Միդիայում (XIII, 4, 6), բայց սխալմամբ նրանց նույնացնում է արամեացիների հետ (XVI, 4, 27), ըստ երևույթին, այդ անվանումների համաձայնությունից ելնելով։ Սակայն աղբյուրներից հայտնի է, որ առաջին անգամ արամեացիները հիշատակվում են Հյուսիսային Միջագետքում, մոտավորապես 1130 թ. «ախլամու» անվան տակ, մինչդեռ հոմերոսյան արիմները հիշատակվում են Տրոյական պատերազմի ժամանակներում, որ ընկնում է մ. թ. ա. XIII դարի վերջին (В. Б э н э ц я н у, նշվ. աշխ., էջ 117)։

³⁹ Ըստ Հեսիոդոսի Եփեսոսը հնում կոչվել է Ἀργεονի։

Ձևսին փոխարինող Արամը, ըստ Մարկվարտի, անձնավորում է արիմ-ներին՝ հայերի նախնիներին⁴⁰, Հ. Մանանդյանը ևս նկատում է, որ Խորենացուց բաղված այս հատվածում «կարող են, իրավաս... պահպանված լինել հայ ժողովրդի ազոտ հիշողություններն իր ամենահին անցյալի մասին»⁴¹։

Մովսես Խորենացու շարադրանքի համաձայն, Արամը թշնամու փախուստից հետո այդ վայրի («ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա») կառավարիչ է նշանակում իր ազգականներից մեկին, Մշակ անունով⁴²։ Այս Մշակ անվան մեջ էլ պահպանվել է փոյուզ-միսիացիների մուշկ էթնոնիմը՝ հին հայկական Մուշակ ձևով և համահնչուն է մ. թ. ա. XII—IX դդ. հիերոգլիֆիկ-խեթական արձանագրություններում պատահող Musaka ցեղանվան։ Ըստ այսմ պատահական չպետք է համարել, որ այս տերիտորիան համապատասխանում է անտիկ ժամանակաշրջանի Կապադովկիայի վարչական միավորներից մեկին՝ ստրատեգիա Կիլիկիային իր Մաժակ մայրաքաղաքով։ Կարևոր է նշել, որ հայերի ծագման մասին հին պատմական գրույցները, որ հավաքել է Մովսես Խորենացին V դարում, այս երկրամասը կոչում են «Պոտին Արմենիա» (Πρωτη Ἀρμενία)⁴³։ Թեև Խորենացին ստուգաբանում է այն իբրև «Առաջին Հայք», սակայն իրականում այս անունը ոչ մի առնչություն չունի մ. թ. IV դարից հայտնի «Առաջին Հայք» (Armenia Prima) հռոմեական պրովինցիայի հետ, չնայած որ հարևան էր նրան, այլ նշանակում է «նախնական Հայաստան»։ Խորենացու սխալը կրկնել է և VII դարի մեր «Աշխարհացոյցի» հեղինակը։

Խոսելով առասպելական Արամի այդ երկրում կատարած սխրագործությունների մասին, Մովսես Խորենացին հղում անում է. «Վասն որոյ մինչև ցայսօր ժամանակի անուանեն Յոյնք ղկղիմայն զայն Պոտին Արմենիան, որ թարգմանի Առաջին Հայք։ Եւ զղաստակերտն, զոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ, փոքրագունիւք պարսպալ որմովք, անուանէին հինք աշխարհին՝ Մաժաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախօսել. մինչև յստոյ յոմանց ընդարձակագոյն շինեալ՝ անուանեցաւ Կեսարիա»։ Այնուհետև պատմիչը գրում է. «Արդ սա այսպէս հզօր և տնտանի հղեալ՝ յտնուն սորա մինչև ցայսօր, որպէս ամենեցուն յայտնի է, որ շուրջ զմեօք ազգք զաշխարհս մեր անուանեն»⁴⁴։ Այսինքն՝ այս Արամի անունով անվանում էին՝ «ամենայն ազգք, որպէս Յոյնք՝ Արմէն, իսկ Պարսիկք և Ասորիք՝ Արմէնիկք» (Մովս. Խոր., Ա, ԺԲ)։

Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված վկայությունները ցույց են տալիս, որ նրա ժամանակ (մ. թ. V դար) ժողովուրդը հիշողություններ էր պահպանել Փոքր Ասիայում հայերի սկզբնական հայրենիքի մասին, և նրան հայտնի էին այնպիսի ավանդություններ, ըստ որոնց հայերի նախահայրը ոչ թե Հայկն էր, այլ Արամը, որի անունով էլ հարևան ժողովուրդները հայերին կոչում էին արմեններ։

⁴⁰ J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation. Berlin, 1919, էջ 67. Նույնի՝ Le berceau arménien, «Revue des études arméniennes», 1928, VIII, vol. 2, էջ 221—223.

⁴¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. II, էջ 23.

⁴² Մ. Խորենացի, Ա, ԺԴ, էջ 45—48.

⁴³ Հայցական հոլով. ուղղականով՝ Πρωτη Ἀρμενία.

⁴⁴ Մովսես Խորենացի, Ա, ԺԴ, էջ 46—47.

Վերջերս ուշադրություն է դարձվել նաև այն փաստի վրա, որ զաղափսրադիր խեթերեն արձանագրությունների տարածման շրջանը «բավական ճշգրիտ համընկնում է Փոքր Հայքի սահմանների հետ, միայն հարավում և հարավ-արևմուտքում անցնելով փոյուզական Տիանիտիսի, Կիլիկիայի և Ասորիքի տերիտորիան»⁴⁵։ Այդ արձանագրությունները պատկանում են մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբին՝ մինչև VIII դարի վերջը կամ նույնիսկ VII դարի սկիզբը։

Այս տերիտորիայում հայալեզու բնակչությունը հաստատվել էր նրանց մասին անտիկ հեղինակների տված առաջին տեղեկություններից (մ. թ. ա. VI դար) շատ ավելի վաղ։ «Սեփական զրավոր և զրական տրադիցիա շունե-նալով, նրանք օգտվում էին այն բնակչության լեզվով ու զրով, որը նրանք ցտել էին այստեղ դեռ XII դարում մ. թ. ա., այն է՝ «հիերոգլիֆիկ խեթերի»։ Սրանով էլ հենց պետք է բացատրել «հիերոգլիֆիկ խեթերեն» արձանագրությունների տարածման տերիտորիայի մոտավոր համընկնումը հայերի տարածման ենթադրական հնագույն տերիտորիայի հետ»⁴⁶։ Սրանով է բացատրվում նաև զաղի խեթական լեզվական շերտի առկայությունը հայերենում»⁴⁷։ Այս գրությունի հիման վրա Ի. Մ. Դյակոնովը հանգում է այն եզրակացության, որ «I հազարամյակի սկզբի հայերը հանդիսանում էին տեղական խեթական (գերազանցապես «հիերոգլիֆիկ խեթական») բնակչության և թրակա-փոյուզական «մուշկերի» (բառիս այն առումով, որը հատուկ էր II հազարամյակին մ. թ. ա.) ցեղերի խառնուրդ»⁴⁸։ Բնորոշ է, որ XII—IX դդ. մ. թ. ա. հիերոգլիֆիկ-խեթական բնագրերում հիշատակվում է Musaka երկիրը, որը համապատասխանում է հայկական պատմական ավանդության «Մշակ\Մուշակ»-ին, որ պերսոնիֆիկացված ցեղանուն է։

Այստեղ անհրաժեշտ է անդրադառնալ հնդեվրոպական այն ցեղերին, որոնք տարբեր ժամանակներում զաղթել են Փոքր Ասիա և բնակություն հաստատել նախահայկական ցեղերի բնակեցրած տերիտորիայում։ Հին հունական հեղինակների մոտ պահպանված այդ ցեղանունների, տեղանունների և անձնանունների կցկտուր տվյալները մի ինչ-որ չափով լրացնում են մեր ունեցած տեղեկությունները հայ ժողովրդի ծագման մասին։

Դրանցից մեկն է հալիդոնների թրակական ցեղը, որը նախահայերի և խալյուբների հարևանն է եղել Փոքր Հայքում։

Հալիդոնների զաղթը հավանաբար տեղի է ունեցել արիմներից հետո, բայց քանի որ Հոմերոսի «Իլիականում» (II, 857) նրանք հիշատակվում են որպես տրոյացիների դաշնակիցներ, ապա կարող ենք Փոքր Ասիայում նրանց երևալու ժամանակը ևս համարել մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսը։ Ըստ երևույթին Փոքր Ասիա զաղթել է հալիդոնների մի մասը միայն, իսկ նրանց հիմնական զանգվածը, դեռևս Հերոդոտի օրոք, շարունակել է ապրել իր վաղեմի տերիտորիայում։ Հալիդոններն ապրում էին ներկայիս Ուկրաինայի տափաստաններում, միլետյան Օլվիա զաղութից հյուսիս, հելլենա-սկյութներից այն կողմ, Բորիսթեն (Դնեպր), Թիրաս (Դնեստր) և Հիպանիս (Բուդ) գետերի միջև։

45 Ի. Մ. Դյակոնով, Խեթերը, փոյուզացիները և հայերը, էջ 73։

46 Այս տերիտորիան համապատասխանում է Թեգարամա, Թոգարմա կամ «Տուն Թորգոմայ» երկրին։

47 Ի. Մ. Դյակոնով, Խեթերը, փոյուզացիները և հայերը, էջ 75։

48 Նույն տեղում, էջ 70։

Դեռևս նախահոմերոսյան շրջանում հալիդոնները շարժվում են դեպի հարավ և մուտք գործում Փոքր Ասիա՝ Բյութանիայի տերիտորիան և նրանից արևելք։ Ավելի ուշ նրանց մնացորդները հանդիպում են Մակեդոնիայում (Պալլենան Քաղկիդիկեում), Փոքր Փոլուզիայում (Տրոյական պետության նախկին տերիտորիան), Կիզիկ քաղաքի մոտերքում (Strabo, XII, 3, 20) և այլուր։ Բայց զաղթածների հիմնական մասը ապրում էր խալկոբների և նախահայերի կողքին Պոնտական և Հայկական լեռներում (Ἀρμενίων ὄρος—ըստ Հեկատայոս Միլետացու), Հալիս գետի ակունքների շրջանում, որն այդպես է կոչվում իրենց անունով։ Սրանք բոլորը ժամանակի ընթացքում ձուլվում են հայերի մեջ։

Հալիդոնների առնչությամբ հետաքրքիր է Հոմերոսի «Իլիականի» այն տեղեկությունը, որ նրանք ելել են տրոյացիների դաշնակիցները և ռազմական օգնություն են ցույց տվել նրանց։ Այս տեղեկությունները պատմական հիմք են տալիս Մովսես Խորենացու (Ա, 16) մոտ պահպանված այն ավանդության, ըստ որի հայերի նահապետ Զարմայրը իր զորքով գնում է Պրիամոսին օգնության և զոհվում Տրոյայի պաշարման ժամանակ։ Համաձայն այդ ավանդության, Զարմայրը տրոյացիներին օգնության է ուղարկվել Ասորեստանի թագավոր Տեվտամի կողմից։ Այս վկայությունը հիշեցնում է հունական այն վերսիսիան, որի համաձայն տրոյացիների դաշնակիցներից մեկն էր Մեմնոնը, Շոշի հիմնադիր Տյուփոնի որդին։ Այս Մեմնոնին Պրիամոսին օգնության էր ուղարկել Տեվտամը, որին անորոշ ձևով անվանում են Ասորեստանի կամ Ասիայի թագավոր։ Տեվտամ անունը ծագում է Տիդդամիս կամ Լիդդամիս հայտնի անունից։ Ուշագրավ է, որ Պրիամոսի դաշնակից պելասգյան առաջնորդները նրան օգնության էին եկել տրոյական Լարիսայից և Տևտամի թոռներն էին⁴⁹։ Այլ զրույցներից մեզ հայտնի է, որ Թեսսալական Լարիսայում երբեմն տիրել է պելասգյան մի թագավոր Տևտամիդաս (Teutamidas) կամ Տևտամիս (Teutamís) անունով⁵⁰։ Թեսսալական Լարիսան ներդաշնակ է Փոքր Հայքի Լարիսայի հետ, որը գտնվում էր Հալիսի հովտին հարևան Մելաս գետի ակունքների շրջանում, ասել է՝ հրեշ Տյուփոնի առասպելի հետ կապված վայրերից ոչ հեռու Այստեղ, մոտերքում էր ապրում հալիդոնների ցեղը, ուստի հարց է ծագում՝ արդյոք Զարմայր անունը ուշ շրջանի իմաստավորում չէ՞ («զարմ» + «այր») առաջ եկած Արմայր ձևից, որ տառացիորեն պետք է նշանակի «արիմ այր»։ «Այր» վերջավորությամբ հայերենը պահպանել է «Արամայր» (Արմավիրի հնագույն անունը)⁵¹, «Իշայր» (Մոկաց աշխարհի գավառներից մեկը), իսկ ուրարտական և առուրա-բաբելական արձանագրություններում պահպանվել է Վանա լճից հյուսիս և արևելք գտնվող երկրի անունը՝ Armarili, Armariali, Aramali ձևով։

Այսպիսով, Զարմայրի մասին զրույցը իրական դեպքերի ուշ շրջանի մի աղոտ վերհուշ է՝ արտացոլված Մովսես Խորենացու հաղորդած հայ պատմական ավանդության մեջ։

⁴⁹ Д. Ж. Томсон, Исследования по истории древнегреческого общества. Доисторический Эгейский мир, М., 1958, էջ 259.

⁵⁰ Նույն տեղում։

⁵¹ Այս անվան մի այլ տարբերակն է «Արամայս» անունը։ Արամայր, ըստ ավանդության, հիմնադիրն է «Արամայր» կամ «Առմաիր» քաղաքի։

Հայկական տեղանունների տվյալներից ելնելով, հավանական է *odomantes* թրակական ցեղի գոյությունը Հայաստանում: Մոփքի մոտ *odomantis* անունն է կրել մի ամբողջ շրջան (Ստրաբոն, XI, 14, 5): Օդոմանտները, ըստ Հերոդոտի (V, 16, VII, 112), ապրում էին Մակեդոնիայում, պեոնների կողքին, Օրբելոս լեռան ստորոտի մոտ, Ստրիմոնի դետաբերանի շրջանում: Օդոմանտների մյուս մասն ապրում էր Փոքր Ասիայում, Սինոպի մոտ (Thucydides, 101):

Հայաստանում օդոմանտների բնակության վայրի տեղորոշման համար ուղեցույց կարող են լինել նաև Փոքր Հայքի երկու գավառների անունները՝ Օրբիսեննե և Օրբալիսեննե, որ հիշատակում է Պտղոմեոսը (V, 6): Այս շրջանները տեղադրվում են, ամենայն հավանականությամբ, ներկայիս Դիվրիզի և Արաբկիր բնակավայրերի միջև:

Կարելի է մատնանշել նաև մի շարք նման աշխարհագրական անուններ Փոքր Ասիայում և Հայաստանում (օրինակ՝ Caballa կյուդիայում, Կիլիկիայում և Հայաստանում, Harpasos գետ Կարիայում և Հայաստանում և այլն): Համենայն դեպս տեղանունների և անձնանունների այս զուգորդությունները վկայում են, որ հայերի հնդեվրոպական նախնիները իրոք շարժվել են արևմուտքից արևելք, Փոքր Ասիայի հարավ-արևմտյան կողմից սկսած⁵²:

Հայկական լեռնաշխարհում հալիդոնները, օդոմանտները և մյուս ցեղերը ժամանակի ընթացքում ձուլվել են հայերին:

Խեթական թագավորության կործանումից հետո (մ. թ. ա. 1200—1118) թրակա-փույուգական ցեղերը, որոնց թվում ասսուրա-բաբելական աղբյուրները հիշատակում են փույուգացի-միսիացիներին՝ մուշկեր անվան տակ և արիմուրումեացիներին, շարժվում են արևելք, դեպի Միդիատ և այնտեղից էլ՝ Հայկական լեռնաշխարհ: Այդ շարժման մեջ ներգրավված էին նաև նախախեթական ափսաղա-աղբղեական ցեղերը, որոնք թափանցելով Հայասա-Աղդիի ցեղերի միությունը, անցնում են այդ երկիրը, մասամբ տեղահանում են բնիկներին ու սրանց հետ միանում մուշկերին և ուրումեացիներին: Մ. թ. ա. XII դարի ասորեստանյան արձանագրությունները մեծ տագնապով են խոսում մուշկերի ներխուժման մասին՝ ասորեստանյան տերության հյուսիս-արևմտյան շրջանները (մ. թ. ա. շուրջ 1165 թ.): Սրանք հենց այն մուշկերն էին, որոնք ներխուժեցին Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի սահմանները, դարձան նստակյաց հողագործներ և Ասորեստանի հարկատուներ: Այստեղ ստեղծված թագավորությունը, որի կենտրոնը Խարբերդի դաշտում էր, ասորեստանցիները կոչում են «մուշկերի թագավորություն»⁵³:

Հայկական լեռնաշխարհի սահմանները ներխուժած այդ ցեղերը զբաղեցրել էին Խարբերդի դաշտում և Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում (հին հայկական Անդեղ տուն գավառը) գտնվող Ալլիի և Պուրուլումդիի շրջանները: Մուշկերն այստեղ ուրումեացիների և կասկեացի-աբեշլացիների հետ միասին կաղմում են ցեղային միություն, որը գլխավորում էին հինգ առաջնորդ «թագավորներ»: Իշուվա և Ալլի Պուրուլումդիի շրջաններում ստեղծված ցեղային այս միությունը՝ «մուշկերի թագավորությունը» բավական հզոր միավորում էր

⁵² Տե՛ս N. Adontz, նշվ. աշխ., էջ 320—327:

⁵³ Մուշկերի այս թագավորությունը չպետք է շփոթել մ. թ. ա. VIII դ. հայտնի մուշկերի թագավորության հետ, որը փույուգական պետություն էր: Տե՛ս Ս. Ն. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմեն-Շուպրիա երկրում, «Մատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 3, էջ 59—72:

և Ասորեստանի դեմ կարողանում էր հանել 20.000 զորք⁵⁴։ Ասորեստանյան նվաճողների դեմ ընդհանուր պայքարում մուշկերի թագավորության հետ միավորվել էին նաև Արևմտյան Տիգրիսի ավազանի տեղական խուրրիական ցեղերը՝ Շուպրիա, Կադմուխի, Բաբխի, Խաբխի և այլ երկրները։

Այսպիսով, Ասորեստանյան պետության «բարբարոսական ծայրամասում» կազմավորվում է մի բավական ուժեղ ցեղային միություն, որի հետ ասորեստանյան նվաճողները պետք է լուրջ հաշվի նստեին։ Նրանք հաճախակի արշավանքներ են ձեռնարկում հնազանդեցներու ըմբոստ լեռնցիներին։

Երբ մ. թ. ա. IX դարից սկսած Ուրարտուն ընդարձակվելով հասավ նաև Շուպրիա երկրին, ապա այդ երկիրն արդեն այնքան էր յուրացվել նոր ցեղերի՝ ուրումեացիների կողմից, որ Շուպրիայի փոխարեն ուրարտական արձանագրություններում օգտագործվում են Ուրումե||Ուրմե կամ Արմե անունները։ Մարկվարտն⁵⁵ իրավացիորեն նկատել է, որ հենց այստեղ, Arme էթնոնիմից, Խուրրի-ուրարտական -ուր վերջավորության հավելումով, որը մեղական լեզվի ազդեցությամբ դարձել էր -ուրա, ձևավորվել է Armina անունը, որից և ծագում է հայերի՝ հին պարսկական արձանագրություններում և հին հունական գրականության մեջ ընդունված համապատասխան անունը։ Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ տեղական խուրրիական բնակչությանը արմենները ձուլել էին իրենց և ժամանակի ընթացքում տարածվել նրանց բնակեցրած ողջ տերիտորիայում, արևելյան կողմից ընդգրկելով Մշո դաշտը, որտեղով անցնում էր ուրարտական բնակչություն ունեցող տերիտորիայի սահմանը։

Ցեղային միությունը, որն սկզբում կոչվում էր Մուշկերի թագավորություն, իսկ հետագայում՝ Արմե կամ Շուպրիա, կայուն միություն դուրս եկավ, մի հանգամանք, որ պայմանավորված էր Ասորեստանի և Ուրարտուի ագրեսիայի դեմ պայքարի անհրաժեշտությամբ։ Անդրադառնալով իրոկեզների ամերիկյան ցեղին, որը նոր տերիտորիա էր գրավել և գտնվում էր համանման պայմաններում, Ֆ. Էնգելսը գրում է. «Քանի որ այդ մարզը նրանք նոր էին նվաճել, ուստի այդ ցեղերի՝ ըստ սովորության միմյանց հետ միացած լինելը նրանց կողմից դուրս քշված ցեղերի հանդեպ՝ միանգամայն բնական էր։ Այդ ցեղային դաշնակցությունը իր ձեռք բերած ուժի գիտակցության վրա հենված անմիջապես հարձակողական բնույթ ստացավ և... իրեն շրջապատող ահագին երկրամասեր նվաճեց, ըստ որում բնակիչներին մասամբ դուրս մղեց իրենց բնակավայրերից, մասամբ՝ իրեն հարկատու դարձրեց»⁵⁶։ Ինչպես տեսնում ենք, Ֆ. Էնգելսը խոսում է Արմե-Շուպրիա ցեղային միության կազմավորման պայմաններին համանման մի դեպքի մասին։

Սակայն Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը կազմած ցեղերը մ. թ. ա. XII—XI դարերում իրենց զարգացման մակարդակով իրոկեզներից բարձր էին կանդնած։ Իրոկեզների միությունը արյունակից ցեղերի միություն էր և ուներ

⁵⁴ Մուշկերի թագավորության կենտրոնը՝ Մուշկու երկիրը, որը հետագայում ուրարտացիների մոտ կոչվելու է Մուշանի, հայերը հավանորեն անվանում էին Մուշար (ներկ. Մուշար-գաղ լեռների շրջանը), նա ուներ համանուն Մաշաշ (Պտղոմեոս, V, 12, 8) կենտրոնը։ Մուշար (թերևս՝ Մուշար) փշեցնում է Արամայր անվան ձևը։

⁵⁵ J. Markwart, Die Entstehung..., էջ 67։

⁵⁶ Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1953, էջ 131, 192։

ընդհանուր լեզու⁵⁷, իսկ Արմե-Շուպրիա միության մեջ մտնում էին ծագումով տարասեռ ցեղեր: Իրանք էին՝ մուշկերը, որոնց անվան տակ այդ շրջանում հասկացվում էին փոյուզական ցեղերը (միսիացիները և մեռնները) և ուրիշ աղգակից ու դաշնակից էթնիկական կաղմավորումներ, ինչպիսիք էին ասորես-տանյան այլ արձանագրություններում հիշատակվող ուրումնացիները, այսինքն հայերի հնդեվրոպական նախնիները՝ արիմները, ինչպես նաև կասկեացիները կամ արեշլացիները, որոնք պատկանում էին նախախեթական արիադա-ադր-դեական ցեղերին: Հիշատակված մուշկերը, ուրումնացիներն ու կասկեացի-ները հանդիպեցին զանազան խուրրիական ցեղերի, որոնք կամ նրանց դաշ-նակիցները դարձան ընդդեմ ընդհանուր թշնամու՝ Ասորեստանի, կամ էլ հպատակվեցին, դառնալով նրանց հարկատուները: Այսպիսով, «Մուշկերի թագավորությունը» կամ Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը ոչ թե արյու-նակից, այլ ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միություն էր, դա տերիտո-րիալ միություն էր:

Եթե Հայասա-Աղզին ներկայացնում էր ծագումով և լեզվով իրար մոտ կանգնած մի խումբ ցեղերի կաղմակերպություն, առաջացած մի շարք ցեղերի ինտեգրացիայի հողի վրա, ապա Արմե-Շուպրիա միությունը արդեն ցեղային միություն էր, առաջացած իբրև սինթեզ բաղմազան էթնիկական տարրերի՝ ինչպես տեղական խուրրի-ուրարտական, այնպես էլ եկվոր մուշկերի-արիմ-ների:

Պատմական զուգահեռները ցույց են տալիս, որ տերիտորիալ տեսակե-տից մոտ, բայց ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միության պայմաննե-րում տարալեզվության նման արդելքը վերացնելու համար միության մեջ մտած ցեղերից մեկի լեզուն վերածվում է միջցեղային լեզվի⁵⁸: Մուշկերի ցե-ղային միության՝ «Մուշկերի թագավորության» մեջ միջցեղային հաղորդակց-ման այդպիսի միջոց է դառնում արիմներ-ուրումնացիների լեզուն, այսինքն՝ ապագա հայերենը: Այդ երևում է թեկուզ հետևյալ փաստից: Վերոհիշյալ ցե-ղերի նվաճած տերիտորիան վաղուց ի վեր ասորեստանցիներին հայտնի էր Շուպրիա կամ Շուբրիա անունով, բայց այնուհետև ասորեստանցիներն սկսում են այն կոչել նաև Ուրումու: Հետագայում, մ. թ. ա. VIII դարից սկսած, երբ այդ տերիտորիան նվաճվում է և մտցվում Ուրարտու պետության կազմի մեջ, ուրարտական արձանագրություններում այն սկսում է կոչվել Արմե, Ուրմե կամ Ուրումե: Այս փաստը, ըստ երևույթին, վկայում է, որ հիշատակված ցե-ղերի մեջ, վերջին հաշվով, գերիշխող դիրք էին գրավել արիմները կամ ուրու-մեացիները, որոնց անունով էլ ուրարտացիները, մասամբ նաև ասորեստան-ցիները, սկսում են կոչել Շուպրիան: Այստեղ մուշկերը ձուլվում են իրենց աղգակից արիմներին⁵⁹: Մուշկերը ևս, ուրեմն, հիմնականում հայերի հնդեվ-րոպական նախնիներն էին: Այս տեսանկյունով պատմականորեն հիմնավոր-վում է այն կարծիքը, թե հայերի «սոմեխի» վրացական անվան հիմքում ըն-կած է «մեսխ»՝ «մեխ» էթնիկական տնրմինը, որը ասորեստանյան «մուշկի»

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 131:

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Մինչդեռ Հալիսի հովտում, որտեղ ապրում էր մուշկերի հիմնական մասը, նրանք պա-ն-պանել էին գերիշխող դիրքը. նրանց զբաղեցրած տերիտորիան՝ Փոյուզական թագավորությունը, ուրարտացիներն ու ասորեստանցիներն անվանում էին Մուշկու կամ Մուշկինի:

և հայկական «մշակ»||«մուշակ» անվանման բարթվելականացված ձևն է: Այն իր հաստատումն է գտնում նաև բանասիրական առումով⁶⁰:

Այսպիսով, արմենների լեզուն ժամանակի ընթացքում դառնում է ցեղային միության միակ լեզուն: Մյուս, գերազանցապես խուրրիական, ցեղերի լեզուները աստիճանաբար վեր են ածվում հայոց լեզվի տերիտորիալ բարձրանների, իսկ հայոց լեզուն, ավելի ու ավելի հարստանալով, տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջաններում ապրող ցեղերի մեջ: Ուրարտական պետության գոյացումից հետո այդ պրոցեսին մեծապես նպաստեց նվաճված երկրների բնակչության մասսայական վերաբնակեցումը պետության կենտրոնական շրջաններում, որ լայնորեն կիրառվում էր ուրարտացիների կողմից:

Արմե-Շուպրիայի գոյությունը և հզորացումը մեծ անհանգստություն էր պատճառում ժամանակի հզորագույն տերությանը՝ Ասորեստանին: 1115 թ. Ասորեստանում գահ բարձրացած Թիգլաթպալասար Ա-ը պատերազմ է սկսում բնդդեմ Շուպրիայի, որը պոտենցիալ վտանգ էր ներկայացնում Ասորեստանի «բարբարոսական ծայրամասից» ոչ հեռու գտնվող կենսական կենտրոնների համար:

* * *

Մ. թ. ա. XII դարում հայկական ցեղերը գերիշխող են դառնում Հայկական լեռնաշխարհի մեծագույն մասում և սկսվում է տեղաբնիկ խուրրի-ուրարտական և եկվոր հնդեվրոպական ցեղերի միաձուլումը: Այս ժամանակաշրջանում դեռևս «մուշկական» — արմենական և հայական ցեղերի միջև եղած տարբերությունը չէր վերացել, սակայն հետագա պատմական զարգացման ընթացքը տանում էր դեպի նրանց վերջնական միաձուլումը՝ իբրև մեկ ամբողջական ժողովուրդ:

Այդպիսով, մեզ հասած կցկտուր տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ փոքր Ասիայից մուշկերի (փույուգացիների) և ուրումեացիների (արմենների) ներխուժումից հետո (մ. թ. ա. 1165 թ.) Ասորեստանի պետության մեջ մտնող Շուպրիա կամ Արմե երկրում ստեղծվեց հայերի և նրանց ազգակից ցեղերի միությունը, որը հայտնի էր իբրև «Մուշկերի թագավորություն»: Ինչպես Ասորեստանի տիրապետության ժամանակաշրջանում, այնպես էլ Ուրարտական պետության ժամանակաշրջանում, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավ-արևմտյան մասերում տիրապետող էթնիկական տարրը արմենական ցեղերն էին⁶¹: Սրանց անունով էլ Մշո դաշտը (հին հայկական Տարոնը)

⁶⁰ Առաջին անգամ այս կարծիքն առաջ բաշեց և հիմնավորեց Ն. Յա. Մառը (Н. Я. Марр, История термина „абхаз“, Сборник статей Н. Я. Марра, „О языке и истории абхазов“, М.—Л., 1938, էջ 51: Գ. Խալաթյանցի այն պնդումը, թե somehi տերմինը ծագում է zuhma (նեսիտ-խեթերեն), suhma կամ suhmu (ակկադերեն) երկրի անունից, որը պաշտպանեցին Բ. Բ. Պիոտրովսկին և Գ. Ա. Մելիքիշվիլին (Г. Халатьянц, О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными Ванских надписей, „Древности Восточные“, Труды Восточной Комиссии Имп. Археол. Об-ства, т II, вып. II, էջ 126), առկա փաստերով չի հաստատվում: Ասորեստանյան արձանագրությունների Սուխմե երկիրը տեղորոշվում է Արածանիի հովտում, Բալու բաղարի շրջանում, որտեղ գտնվում էր Ասորեստանյան տերության սահմանները ներխուժած մուշկերի, այսինքն՝ հայկական ցեղերի թագավորությունը:

⁶¹ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1958, № 3, էջ 59—72:

և Արևմտյան Տիգրիսի ու Նփրատ-Արածանի գետի ներքին հոսանքի հովիտները (հին հայկական Աղծնիքը) ուրարտական արձանագրություններում կոչվում են Արմե կամ Ուրմե՝ Ուրումն։ Հենց այստեղ՝ Ուրարտուի և Ասորեստանի «բարբարոս ծայրամասերի» ամենաթույլ օղակներում կազմավորվեցին հայկական ցեղային միությունները։ Սկզբնական շրջանում «Մուշկերի թագավորություն» անվամբ ցեղային միությունը կազմող ցեղերը Ասորեստանի հարկատուներն էին, սակայն հետագայում նրանք անջատվում են և իրենց ինքնուրույնության համար պայքար մղում ոչ միայն Ասորեստանի, այլև Ուրարտուի դեմ։ Իր հզորության շրջանում Ուրարտական պետությունը, սկսած Մենուայի (810—786) ժամանակներից, արշավանքներ է կատարում Ուրմե (նույն Արմե-Շուպրիա) երկրի դեմ, բայց այն հաջողվում է նվաճել միայն Արգիշտի Ա-ի օրոք (786—764)։ Արմե-Շուպրիան, սակայն, Ուրարտուին ենթարկվում է ընդամենը 60 տարի (773—714 թթ.)։ Այս ասելով, մենք նկատի ունենք Հայկական Տավրոսից հարավ գտնվող երկրամասերը, որտեղ գերիշխող էթնիկական տարրն էին հանդիսանում հայկական ցեղերը և նրանց անուշով Ասորեստանյան Շուպրիան սկսեց կոչվել Արմե։ Հայկական Տավրոսից հյուսիս՝ Արածանիի հովտում, նույնպես գերիշխող էին հայկական ցեղերը, որոնք տակավին մնում էին Ուրարտուի թագավորության գերիշխանության ներքո։ Ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ի (722—705) 714 թ. ռազմարշավի ժամանակ Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած երկրամասերը ընդմիշտ անջատվում են Ուրարտուից, և այդտեղ ապրող հայկական ցեղերը, ազատագրվելով, դառնում են Մերձավոր Արևելքում բորբոքված բուռն իրադարձությունների մասնակից։ Նույնիսկ Ռուսա Բ-ի թագավորության շրջանում (685—645), երբ Ուրարտուն միառժամանակ հզորացավ, նրան չի հաջողվում վերամիավորել 714 թ. անջատված հարավային ծայրամասային երկրները՝ Արմե-Շուպրիան, Նաիրի-Խուբուշկիան և Արդինի-Մուսասիրը։ Ասորեստանը ևս չի կարողանում ամրապնդվել Արմե-Շուպրիայում և հարևան երկրներում։ Նրա գերիշխանությունը այնտեղ տեղեց ընդամենը քսան տարի (մ. թ. ա. 673—653 թթ.)։ Ամենայն հավանականությամբ, դրանք Ասորեստանից անջատվել էին 653 թ., երբ ապստամբել էր Բաբելոնը, և նրան էր միացել Մեդիան (Մաբաստանը)։ VII դարի վերջին Արմե-Շուպրիան, Նաիրի-Խուբուշկիան և Արդինի-Մուսասիրը միավորվում են մեղացիների հետ և համատեղ հարվածներով կործանում նաև Ասորեստանը, ապա Ուրարտուն։

Ինչպես տեսնում ենք, հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը հիմնականում տեղի է ունեցել Ուրարտուից դուրս և նրանից անկախ, չնայած նրան, որ հայկական էթնոսի առաջացման գործում մեծ դեր է խաղացել ուրարտացիներին մոտ գտնվող խուրրիական սուբստրատը։ Սակայն անխուսափելի էր հայկական ցեղերի շփումը Ուրարտուի հետ։ Վանի թագավորության էքսպանսիան դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք հանդիպեց ուժեղ դիմադրության այդ տեղերում բնակվող հայկական ցեղերի կողմից, սակայն ուրարտացիները զինքի ուժով ենթարկում են նրանց իրենց գերիշխանությանը, որից հետո հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը ապրում է նոր փուլ՝ սկսում է լայն փոխադրեցությունների մի շրջան հայերի և ուրարտացիների միջև, որն ավարտվում է վերջիններիս միաձուլմամբ հայերի մեջ։ Հանգամանք, որի համար նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել Ուրարտուի թագավորության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը։

Ուրարտուն մ. թ. ա. VIII դարի առաջին կեսին իր տիրապետությունը տարածեց ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի վրա, իր մեջ ընդգրկելով հայկական ցեղերի կողմից բնակեցված գրեթե բոլոր տերիտորիաները։ Ահա այս ժամանակաշրջանում հայկական ցեղերը կամավոր և բռնի միջոցներով հաստատվում են Ուրարտուի թագավորության կենտրոնական մասերում, այն է՝ Վանա լճի ավազանում, ապա Արարատյան դաշտավայրում։ Մեզ հասած ուրարտական արձանագրություններից տեղեկանում ենք, որ Արգիշտի Ա-ը (786—764) Ծուպանի (հայկական Սոփք) և Խաթե (Սոփքին հարևան, թերևս նրանից հյուսիս ընկած նախկին Հայասան) երկրներից բերված և այժմյան Երևանի արվարձաններում բնակեցրած 6600 զինվորների միջոցով մ. թ. ա. 782 թ. հիմնում է էրեբունի-Երևանը⁶²։ Այս զինվորները, անշուշտ, հայկական ցեղերից էին, բռնի կերպով այստեղ բնակեցված։ Մի այլ ավելի ցայտուն փաստ վերաբերում է Ռուսա Բ-ի (685—645) ժամանակաշրջանին։ Վանա լճի հյուսիսային ափին գտնվող Արծկե (Ադիլչեվազ) գյուղում հայտնաբերված ուրարտական արձանագրություններից տեղեկանում ենք, որ Ռուսա Բ-ն թագավորը մ. թ. ա. 676 թ. արշավանքների ժամանակ նվաճված Մուշկինի, Խաթե և Խալիտու երկրներից բռնի զաղթեցրել է տեղական ազգաբնակչությանը և բնակեցրել արձանագրության գտնվելու վայրում, որը կոչվել է Զիուկունի երկիր⁶³։

Սակայն հայկական տարրի ներթափանցումը Ուրարտուի թագավորության կենտրոնական գավառները հիմնականում տեղի էր ունենում խաղաղ ճանապարհով։ Այգ ներթափանցումը Արմե-Շուպրիայից և հարևան երկրամասերից դեպի Վանա լճի ավազանը տեղի էր ունենում երկու հիմնական ուղղություններով՝ Վանա լճի հյուսիսային և հարավային եզերքներով։ Հյուսիսային եզերքով թափանցող հայկական ցեղերը թողնում են իրենց անունը, որը հիշատակվում է ասսուրա-բաբելական և ուրարտական արձանագրություններում՝ Aramali, Armarili, Armiraliu ձևերով, իբրև Ուրարտուի կենտրոնական երկրամասի անուններից մեկը և որը պահպանվել է հայ մատենագրության մեջ «Արամայր» ձևով։ Վերջինս, իբրև Արմավիր քաղաքի անվան այլ տարբերակ, պահպանվել է Անանունի մոտ⁶⁴։ Ինչպես տեսնում ենք, տարբեր ձևերով ավանդված այս անվան հիմքում ընկած է «Արիմ-Արմեն» ցեղանունը և ենթադրել է տալիս, որ Ուրարտուի պետության բուն երկիրը՝ Բիայնիլին համեմատյան դեպք VIII դարում կոչվել է նաև Արամալի||Արմարիլի կամ «Արամայրիլի», որ հավանաբար «Արմինա» կամ «Արմենիա» անվան տարբեր ձևը պիտի հանդիսանա։

Վանա լճի հարավային եզերքով թափանցող հայկական ցեղերը նույնպես թողել են իրենց հետքը տեղանունների մեջ։ Մ. թ. ա. 714 թ. ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ի (722—705) ղորքերը Ուրարտուի կենտրոնական մա-

⁶² Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, 127, II, 33, М., 1960, էջ 214, 216։

⁶³ Նույն տեղում, 278, էջ 341—342։ Տե՛ս նաև նույն հեղինակի Наирн—Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 315—316։

⁶⁴ «Սերեոսի եպիսկոպոսի պատմություն», Երևան, 1939, դլ. Ա, էջ 5։ «Արամայր» անվան մեջ «այր» մասնիկը պիտի համապատասխան լինի վրացերեն ջო «էրի» բառին, որ նշանակում է «ժողովուրդ», «զորաբանակ»։ Այս վերջավորությունն ունեն իշ-այր (պիտի նշանակի իշովացիներ) և Մուշար||Մուշայր (պիտի նշանակի՝ մուշկեր-փոյուզացիներ), բառացի «արամ-ժողովուրդ», «իշովա-ժողովուրդ», «մուշկ-ժողովուրդ»։

սերը կատարած արշավանքի ժամանակ անցել են մայրաքաղաք Տուշպա-Վանից դեպի արևելք և հարավ-արևելք գտնվող Այազու կամ Այդու երկրով: Վերջինս տեղադրվում է Հայոց ձոր կամ Երվանդունիք գավառի տերիտորիայում, որի հետ են կապվում հայկական ավանդությունները հայ ժողովրդի առասպելական նախահայր Հայկ նահապետի և նրա տոհմի բնակության վայրի մասին: Ինչպես նշում ենք մեր մի այլ հոսվածում, այս հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ միջ հետաքրքրող անվան մեջ առաջին Այա մասնիկը կարող էր կարդացվել Haya, և Hayadu կարող է հոմանիշ լինել «Հայք» (որտեղից և «Հայոց ձոր») անվան⁶⁵: Հիշենք ավանդությունը, որը այդ տեղեկումն է բնակեցնում հայ ժողովրդի առասպելական նախահայր Հայկ նահապետին: Վերջինս ճակատամարտով տիրել է այդ տեղերին և «զտեղի ճակատուն շինէ դաստակերտ, և անուն կոչէ Հայք, ...այսորիկ աղագաւ,— շարունակում է զրույցը,— և դաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր... Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնւոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք»⁶⁶: Այս ավանդությունը հետաքրքիր է առաջին հերթին նրանով, որ հայ ժողովրդի երկրի «Հայք» անունը կապում է Ուրարտուի կենտրոնական դավառի հետ: Այս առաջուցվում է գիտական տրվյալներով. Ուրարտուի կենտրոնի ներգրավումով հայերի ձևավորման ընթացքի մեջ նշանավորվում է հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը:

Արմե-Շուպրիայի և հայկական ցեղերով բնակեցված այլ երկրամասերի տնտեսական և սոցիալական հետագա զարգացումը նախադրյալներ է ստեղծում դասակարգաին հասարակարգին անցնելու, որով պիտի նշանավորվեր հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտման ընթացքը: Բնորոշ է, որ Արմե-Շուպրիան ներգրավվում է միջազգային ապրանքափոխանակության մեջ, մասնակցելով երկաթի տարանցիկ առևտրին: Այս էր հիմնական պատճառը, որ Արմե-Շուպրիան հյուսիս-ասորիքյան ու արևելա-փոքրասիական քաղաքապետությունների հետ միասին վերածվում է կովախնձորի՝ Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև: Ինչպես առևտուրը, այնպես էլ արտաքին բաղաքական էքսպանսիան արագացնում են նախնադարյան-համայնական հարաբերությունների քայքայման և պետականության տարրերի սկզբնավորման ընթացքը՝ այստեղ ապրող հայկական ցեղերի միջավայրում:

Այս ժամանակաշրջանի Արմե-Շուպրիայում դեռևս զորեղ է տոհմային հիմնկրատիան: Այստեղ ապաստան էին գտնում Ասորեստանից և Ուրարտուից հեռացած բոլոր տարրերը և առաջին հերթին ստրուկներն ու շահագործվող ազատ համայնական-երկրագործները: Այդ են վկայում մ. թ. ա. VII դարի ասորեստանյան արձանագրությունների տեղեկությունները Շուպրիայի մասին: Մեդհասել է ցատուն օրինակ՝ կապված Ասորեստանի Սեննախերիբ (Սենեբերիմ՝ 705—681) թագավորի սպանության հետ մ. թ. ա. 681 թ.: Բնորոշ է, որ թագավորին սպանող նրա որդիները՝ Ադրամեկեքը և Սարասարը (Շարեցիք), պարտություն կրելով թագավոր դարձած Ասսարիսադդուից (680—669), փախչում են Շուպրիա: Այս միջադեպը պահպանվել է հայկական ավանդություններում և Մովսես Խորենացու (Ա, ԻԳ) մոտ: Վերջինս հաղորդում է, որ այն ժամանակ, երբ Ասորեստանում սպանվեց Սենեբերիմ թագավորը, հայերին

65 Ս. Ս. Երեմյան, Հայկական առաջին պետական կազմավորումները (VII—VI դդ. մ. թ. ա.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 3, էջ 110:

66 Մովսես Խորենացի, Ա, ԺԱ, էջ 37:

կառավարում էր Սկայորդին: Պատմահայրը կոնկրետ նշում է, որ Սենեքերիմին սպանողները ապաստան են գտել «մեկ մոտ», այսինքն՝ Հայաստանում և նշում է, որ սպանողներից մեկին՝ Սանասարին, «մեր քաջ նախնի Սկայորդին բնակեցնում է Ասորեստանի սահմանների մոտ, մեր աշխարհի հարավ-արևմուտյան կողմում: Նրա սերունդն աճելով ու բազմանալով լցրեց Սիմ կոչվող լեռը»⁶⁷: Հայկական էպոսը նույնպես հաղորդում է այդ իրադարձության մասին և Սանասուն կամ Սասուն գավառի անվանումը կապում է Սանասարի անվան հետ, ընդ որում նրանից և Ադրամելեքից է սերում «Սասնա ծռեր» Մհերին ու Սասունցի Դավթին:

Արմե-Շուպրիայի կենտրոնական մասը հիմնականում էր Սասուն լեռնային բարձրագիւր գավառի տերիտորիայի հետ⁶⁸: Ասսուրա-բաբելական արձանագրություններից մեկ հայտնի է, որ Արմե-Շուպրիայի ցեղայեցը՝ «թագավորը», նստում էր Ուլումն (հետագայում՝ Ափում) ամրոցում, իսկ ըստ հայկական ավանդական տվյալների, Սկայորդին նստում էր Ուլումնից ոչ հեռու գտնվող (և թերևս մեր ժամանակներում Քաղքիկ կոչվող) գյուղի վայրում⁶⁹:

Ստորև կանգ ենք առնելու 681 թ. դեպքերի արտացոլման վրա երբայական ավանդություններում, որոնք տեղ են գտել Բիբլիայի-Աստվածաշնչի երկու զբոսերում՝ «Գիրք Թագաւորութեանց Չորրորդ» (ԺԹ, 36—37)⁷⁰ և «Մարգարէութիւն Եսայի» (Լէ, 38)⁷¹: Եբրայերեն բնագրում, հայրասպան Ադրամելեք և Սանասար որդիների փախուստի մասին խոսելիս այն երկիրը, որտեղ նրանք ապաստան գտան, երկու դեպքերում էլ կոչվում է Ararat, որ նույն Urartu անվան երբայական տառադարձությունն է⁷²: Աստվածաշնչի հունարեն «Եօթանասնից» (Septuaginta) թարգմանության մեջ առաջին դեպքում հիշատակվում է՝ εἰς ἡν Ἀραρὰ, երկրորդում՝ εἰς Ἀρμενίαν, որին և հետևել է հայերեն թարգմանությունը, իսկ վրացերեն թարգմանությունը երկու դեպքում էլ ունի სომხეთი⁷³—სომხეთი⁷⁴ («Սոմխիթի»—«Սոմխեթի»), այսինքն՝

⁶⁷ Մ ո վ ս և ս և ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի, Պատմություն հայոց, աշխարհաբար թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 110:

⁶⁸ Б. Б. Пнотровский, Ванское царство, М., 1959, էջ 112:

⁶⁹ Ս. Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 98, ծան. 28:

⁷⁰ «Եւ դարձաւ Սենեքերիմ արքայն Ասորեստանեայց և բնակեաց ի Նինու: Եւ եղև մինչդեռ երկիր պագանէր ի տան Նաբաբայ աստուածոյ իւրում, Ադրամելէք և Սարասար որդիք նորա հարին զնա սրով և ինքեանք զերթան յերկիրն Արարադայ, և թագաւորեաց Ասորդան որդի նորա ընդ նորա» (Գ. Խադ., ԺԽ, 37):

⁷¹ «Եւ դարձաւ անդրէն զնաց Սենեքերիմ արքայն Ասորեստանեայց, և բնակեաց ի Նինու: Եւ մինչդեռ երկիր պագանէր ի տան իւրում Նաբաբայ կոյց իւրոց, Ադրամելէք և Սարասար որդիք նորա սպանին զնա սրով, և ինքեանք զնացին փոխստական ի Հայս, և թագաւորեաց Ասորդան որդի նորա ընդ նորա» (Եսայի, Լէ, 38):

⁷² Հին եբրայեցիների դրականության մեջ Ararat-ը փոխարինում է ասսուրա-բաբելական Urartu-ին, որը այդ ժամանակ (մ. թ. ա. VIII դարում) ընդգրկում էր գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը:

⁷³ Դա იყო ოდეს თაყუანის ცემდა ტაძარსა შინა მესრაჟას ღმერთსა მისსა, და აღრამე-ლიქ და სარასარ, ძეთა მისთა მოკლეს იგი მახვლითა, ხოლო თვთ ივლტოდეს ჭუცყანასა შინა სომხითად, და მეფე იქმნა ასორდან ძე მისი მის წილ (მეფეთა წიგნი დ, ით. 37).

⁷⁴ Դა თაყუანისცემასა შინა მისსა, შორის სახლსა, ასარას ღუთისა მისისასა, აღრამელიქ და სარასარ ძეთა მისთა, დასცეს იგი მახვლებითა, ხოლო იგინი განრომილ იქმნეს სომხეთად, და მეფე იქმნა ასორდან ძე მისი მის წილ (წინასწარმეტყველება ესაიასი, ლბ. 38).

«Հայք» — Հայաստան: Հայ ժողովրդի ծագման հարցի տեսակետից հետաքրքիր է Հր. Աճառյանի կողմից արված դիտողությունը, որ «Սանասար» || «Սարասար» (հրբ. Šarešer || Sarešer, որից հունարեն՝ Σαράσσα) անունը առնչություն պիտի ունենա Kızwatna երկրի Šunaššura թագավորի անվան հետ⁷⁵:

Խոսելով Սկայորդու մասին, պիտի նշել, որ պատահական չէ, որ նույն Սուսես Խորենացու տեղեկության համաձայն, սրա որդին է Պարույրը («Պարույր որդի Սկայորդու»), որ դարձավ «առաջին պսակաւոր Հայոց», այսինքն՝ առաջին թագավոր Հայոց: Պարույրը կարող էր Հայաստանի թագավոր դառնալ միայն 612 թ. հետո, այսինքն՝ Նինվեի անկումից և Ասորեստանյան թագավորության ոչնչացումից հետո: «Սկայորդի» անվան ստուգաբանությունը կապվում է սկյութների հետ, որ դարձանալի չէ, եթե նկատի ունենանք, որ VIII—VII դդ. ընթացքում սուվորական էին Հյուսիսային Կովկասից կիմերական, ապա սկյութական ցեղերի ներխուժումները, որոնցից շատերը հաստատվում են Հայկական լեռնաշխարհում և Փոքր Ասիայում⁷⁶: Հերոդոտը նույնիսկ նշում է սկյութների 28-ամյա տիրապետության մասին Մեդիայում և հարևան երկրներում (մ. թ. ա. 652—624 թթ.)⁷⁷: Սկայորդու որդի Պարույրը հանդես է գալիս իբրև Ուրարտուի հետ կապված իրադարձությունների ակտիվ մասնակիցը, սկյութների և մեդացիների դաշնակիցը⁷⁸:

Հյուսիսային քոչվորների՝ կիմերների և սկյութների արշավանքները նախադրյալներ ստեղծեցին հին արևելյան բնապետությունների՝ Ասորեստանի և Ուրարտուի անկման համար և նրանց ենթակա ժողովուրդներին հնարավորություն տվեցին թոթափելու ասորեստանյան և ուրարտական լուծը: Պատմության թատերաբեմ են իջնում նոր պետություններ՝ Մեդիան, Հայկական թագավորությունը, ապա Աքեմենյան Իրանի պետությունը:

Մեզ հասած տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս խոսելու հայկական երկու թագավորությունների մասին՝ Արմե-Շուպրիան (Եփրատ-Արածանիի ներքին հոսանքի շրջանում և Արևմտյան Տիգրիսի հովտում), որտեղ հանդես է գալիս Սկայորդու դինաստիան, և Ուրարտուի կորիզը հանդիսացող Բիայնան, որտեղ, Ուրարտուի թագավորության փլատակների վրա, մ. թ. ա. VII դ. վերջում—VI դ. շեմքին ասպարեզ է գալիս Երվանդունի դինաստիան: Սրանով հիմնականում ավարտվում է Հայ ժողովրդի կազմավորման երկարատև ընթացքը: Այնուհետև հայկական էթնոսը ծավալվում է Արարատյան դաշտավայրում և նրանից արևելք և հյուսիս-արևելք գտնվող երկրամասերում: Ուրարտացիները ձուլվում են հայերի մեջ: Ուրարտական դինաստիայի անկումից հետո դադարում են խոսել ուրարտական արձանագրությունների: Ուրարտուի փոխարեն մենք տեսնում ենք «Արմինա» կամ «Արմենիա» երկիրը, որը երբեմն հիշատակվում է Ուրարտուի անունով՝ «Ուրաշտու» կամ «Արարատ» (Երեմիայի մարգարեության մեջ մ. թ. ա. 593): Եթե այդ ժամանակ զոյություն ունենար հայալեզու աղբյուր, անշուշտ, մենք կունենա-

⁷⁵ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Դ, Երևան, 1942, էջ 390:

⁷⁶ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայթյալը քոչվորների դեմ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1968, № 2 (41), էջ 89—115:

⁷⁷ Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Минии, М.—Л., 1956, էջ 288—289:

⁷⁸ Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 21:

յինք հայ-արմենների երկրի տեղական տնունը՝ «Հայք», որը, ցավոք սրտի, ավանդված է միայն հայ գրերի գոյության սկզբնական ժամանակաշրջանից (մ. թ. ա. V դարից)։ Այնուամենայնիվ մենք ուղղակի ցույցմունքներ ունենք, որ Ուրարտուի թագավորության անկումից հետո հազիվ էր անցել 90 կամ 70 տարի⁷⁹, էբբ հանդիպում ենք գրավոր աղբյուրների հնագույն տեղեկության։ 520 թ. Բեհիսթունի արձանագրության մեջ արդեն հիշատակվում է «Արմինա» երկիրը, իսկ նույն այդ ժամանակները առաջին անգամ նշվում է «Արմենիա» երկիրը Հեկատայոս Միլետացու (շուրջ 546—480 թթ.) կողմից կազմած Օլկու-մենեի (այն ժամանակ հայտնի աշխարհի) քարտեզի վրա։ Հեկատայոս Միլետացուց հետո հանդես եկող պատմահայր Հերոդոտը (շուրջ 490—424 թթ.) արդեն հանգամանորեն է խոսում Արմենիայի մասին։ Համարյա վերջինիս կրթության ժամանակակիցն է Քսենոփոնը (շուրջ (430—355 թթ.)), որը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս արմենների-հայերի կենցաղի և ընդարձակ երկիր Արմենիայի մասին։ Ուրարտուի անկումից մինչև «Արմինա» երկրի առաջին հիշատակությունը այնքան կարճ ժամանակամիջոց է մի ամբողջ ժողովրդի կազմավորման պատմության տեսակետից, որ դժվար է կարծել, թե «արմեն» ցեղանունը կամ «Արմինա» երկրանունը առաջ է գալիս Ուրարտուի անկումից հետո, այն է 610—590 թթ. միջև (մ. թ. ա.)։ Պարզ է, որ Բեհիսթունի արձանագրությունից շատ ավելի վաղ շրջաններում այդ անունը գոյություն է ունեցել, բայց հին-արևելյան գրավոր աղբյուրներում, ինչպիսին են ակկադերներ կամ եբրայերենը, շարունակում են այդ երկիրը և նրա ժողովուրդը կոչել նախկին անուններով՝ «Ուրաշտու» կամ «Արարատ»։

Ինչպես տեսնում ենք, ուրարտացիները մասնակցում են հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսին, երբ այն հասնում էր իր ավարտին, և վանի թագավորության կենտրոնական մասի ազգաբնակչությունը՝ ուրարտացիները ձուլվում են հայերի մեջ իբրև նրա հիմնական բաղադրատարրերից մեկը։

Այնուհետև տեղի է ունենում հայերին շրջապատող ցեղերի միաձուլման ընթացքը։ Արտաքուստ միաձուլման այդ պրոցեսը արտահայտվում էր նրանով, որ էթնոնիմներ-ցեղանունները ժամանակի ընթացքում դառնում էին տոպոնիմներ-տեղանուններ՝ երկրանուններ, գավառներ։ Օրինակ, որոշ ժամանակից սկսած «Մոկք», «Անձեաքիք» և բազմաթիվ նման անուններ դարձան ցեղանուն լինելուց, նրանք դառնում են տեղանուններ, պահպանելով իրենց նախկին ձևը։

Բուն Ուրարտուում, այն է՝ վանա լճի ավազանում, ուրարտացիները դադարել էին գոյություն ունենալուց, ձուլվելով օրըստօրե ուժեղացող հայերի մեջ և Աքեմենյան Իրանի աշխարհակալության տիրապետության ժամանակաշրջանում նրանց մնացորդները Ալաբուտ անունով հիշատակվում են Հերոդոտի կողմից (III, 94), սակայն ժամանակի ընթացքում նրանք ևս հայացան, թողնելով իրենց անունը «Արարատ» անվան մեջ։ Հետաքրքիր է այդ տեսակետից «Խաղտիք» անունը։ Այս մեգրելա-ճանական ցեղը շարժվում է Կուր գետի վերին հոսանքի երկրամասերից և տարածվում մինչև Վերին Սփրատի վերին հոսանքը և այնտեղից մինչև Սև ծովի ափերը։ Այդ տեղի է ունեցել մոտավորապես X—IX դդ. մ. թ. ա.⁸⁰։

⁷⁹ Ուրարտուի պետության անկումը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 610—590 թթ. միջև։

⁸⁰ Տե՛ս Մ. Մ. Дьяконов, Предыстория армян, էջ 119—122։

Հին հույներին նրանք հայտնի էին «խալիբ» կամ «խալդայ» անուններով։ Սակայն հույներից առաջ սրանց դիտելին ուրարտացիները, որոնք այս ցեղա-
յին միությունը կոչում են «խալիտում»⁸¹։ Քսենոփոնը հաղորդում է արմեններին
և խալդայներին։ Ընդհարումների մասին ամառային արտավայրերի համար⁸²։
Հելլենիստական ժամանակաշրջանում խալիբներով բնակեցված տերիտորիա-
ները գրեթե ամբողջապես մտնում էին Փոքր Հայքի թագավորության կազմի
մեջ։ Առաջինը Արտաշես Ա-ն (189—161) էր, որ խալիբներից և նրանց ցեղա-
կից մոսինոյկներից խլեց Կարին և Դերջան զավատները և միացրեց Մեծ Հայ-
քի թագավորությանը⁸³։ Այս ցեղերը այնուհետև հայանում են⁸⁴ և Պլինիոսը
(23—79) գիտի միայն արմենոխալիբների ցեղը (NH, VI, 29), որը ապրում
էր Պոնտական լեռների հարավային փեշերին, Ճորոխ գետի վերին հոսանքի
շրջանում։ Առաջին հայ մատենագիրները (V դար) «խաղտիբ» անվան տակ
արդեն հասկանում են Սև ծովի ափին այժմյան Տրապիզոնի և Բաթումի միջև
գտնվող երկրամասը։ «Աշխարհացոյցը» այս երկրամասում դիտե «Ճանիս ու
են իսաղտիբ» ցեղը⁸⁵ և իրավացիորեն նշվում է, որ «խաղտիբը» հայկական
անունն է բարթվելական «ճան» ցեղի⁸⁶։ Միջին դարերում Կերին եփրատի հով-
տում խալդայների-խալիբների մասին հիշատակը մնացել էր միայն տեղա-
նունների մեջ, ինչպիսին էր իսաղտու-առիճը (այժմ՝ Գաղտառիճ գյուղը)։ Նույն
հայացման պրոցեսի մասին են վկայում Կուր գետի միջին հոսանքի գավառ-
ների անունները։ Այս տեղերում երբեմն գոյություն ունեն Աշգուզ անունով
հայտնի սկյութական ցեղային միությունը, որոնցից հայտնի է շակասակ ցեղը,
իսկ նրանց հարեան էին ուտիացիները (οὐτιαι, Strabo, XI, 7, 1)։ Սրանք
հայանում են և իրենց հետքը թողնում են Շակաշեն (Sakasene) և Ուտիբ
(Oiene) երկրանունների մեջ։ Շակաշենը Ստրաբոնը (XI, 8, 4) համարում է
Մեծ Հայքի լավագույն երկրներից մեկը, ինչպես և Ուտիբը, որը դառնում է
Մեծ Հայքի անքակտելի մասը՝ Հայաստանի ամենաբերրի երկրամասերից մե-
կը։ Սյս կողմերը ապրող զանազան աղվանական և կովկասյան լեզուներով
խոսող այլ ցեղերը արդեն հելլենիստական ժամանակաշրջանում ձուլվում են
հայերի մեջ և, այդպիսով, ժամանակի ընթացքում Մեծ Հայքի պետության
բաղաբական սահմանները համընկնում են հայ ժողովրդի տարածման էթնի-
կական սահմանների հետ։ Համահարթման այս պրոցեսը այնքան էր խորա-
ցել, որ Ստրաբոնի ժամանակ (63 թ. մ. թ. ա.—21 թ. մ. թ.) արդեն, ինչ-
պես ինքը հաղորդում է, Մեծ Հայքի ազգաբնակչությունը միախառն (ὁμογενή-
τους) էր դարձել (Strabo, XI, 14, 5)։ Այս փաստը պետք է մեկնաբանել այն
իմաստով, որ Մեծ Հայքի պետության ազգաբնակչության հիմնական մասը
խոսում էր հայերեն լեզվի՝ տարբեր բարբառներով և խոսվածքներով։ Այս
հարցի կապակցությամբ բնորոշ է, որ մեզ հասած գրավոր աղբյուրները գի-
տեն հայերին իբրև մեկ ժողովուրդ, իսկ հայկական ցեղերը հայտնի չեն։ Ու-
րեմն ցեղերի միաձուլումը մեկ ընդհանուր ժողովրդի մեջ տեղի էր ունեցել շատ

⁸¹ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, 42-70-72 гг.

⁸³ Xen., *Cyrop.*, III, 2, 17—24.

⁸³ Strabo, XI, 14, 5.

⁸¹ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, 42 85.

⁸⁵ Մ. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 103:

⁸⁶ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, т. 2.

ավելի վաղ շրջաններում: Հելլենիստիկան ժամանակաշրջանում արդեն գոյություն ունեցող մեկ միասնական հալ ժողովուրդ՝ իր միասնական տերիտորիայով, լեզվով և մշակույթով:

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДА

Академик АН Арм. ССР С. Т. ЕРЕМЯН

(Резюме)

Эпоха формирования армянского народа делится на четыре периода и соответствует четырем этнокультурным и историческим очагам на территории Армянского нагорья. **Первый период** это время существования племенного объединения Хайаса-Аззи (XV—XIII вв. до н. э.), локализуемого на территории античной Акилисены и долины р. Галис—«Первая Армения»—«страна Мушака» («Мусака» в хеттских иероглифических надписях XII—IX вв. до н. э.). Здесь жили мушки—протоармяны—аримы—урумейцы. **Второй период** был ознаменован вторжением из центральных областей Малой Азии и Хайаса-Аззи (около 1165 г. до н. э.) на территорию Софены и Арзанены мушков и урумейцев. Здесь возникло новое объединение племен, известное в ассиро-вавилонских надписях как «царство мушков», а позже «Арме» или «Урме»||«Уруме». Впредь так называется страна Шубриа||Шуприа у ассирийцев и урартов. Если Хайаса-Аззи представляла собою родоплеменную организацию, сложившуюся на базе интеграции нескольких племен, близких по своему происхождению и языку, то Арме—Шуприа уже была союзом племен, образовавшихся на базе синтеза разнообразных этнических элементов как местных хурри-урартских племен, так и пришлых мушков—аримов.

В этот второй период все большую роль играла языковая общность. Племенные языки постепенно сливались в общем формирующемся армянском языке, сделавшись территориальными диалектами этого языка. Территория расселения этих племен находилась в благоприятных условиях для развития производительных сил. По этим землям пролегла магистральная дорога международного торгового обмена, шедшая из столицы Ассирии Ашшура в Канеш (нын. Кюль-тепе, недалеко от Кесарии Каппадокийской). Армянские племена оказались в районе, богатом железными рудниками и очень рано были вовлечены в торговый обмен. Это ускорило процессы социальной дифференциации.

Далее начинается **третий период** в истории формирования армянского народа—период длительного взаимодействия с государством Урарту. С 860-х годов до н. э. образовавшееся государство Урарту вошло в соприкосновение с этими племенами, которые уже были оседлыми земледельцами и переживали период военной демократии и перехода к ранним формам государственности.

Урартское государство в период своего могущества вело войны против страны Арме (Урме||Уруме), которая была завоевана при царе Ар-

тишти I (786—764), однако уурартам Арме—Шуприа была подчинена около 60 лет (в 773—714 гг. до н. э.). После походов ассирийского царя Саргона II (722—705) в 714 г. до н. э. отпали от Уурарту страны, расположенные на южных отрогах Армянского нагорья (Арме—Шуприа, Наири—Хубушкиа и Ардини—Мусасир). Позже они подчинились Ассирии, но это продолжалось всего 20 лет (673—653 гг. до н. э.). По всей видимости, в 653 году до н. э. они отпали и от Ассирии. В конце VII в. до н. э. армянские племена, составляющие «варварскую окраину» Уурарту и Ассирии, объединились с мидянами и совместными ударами покончили с обеими древневосточными державами.

Период владычества Уурарту был ознаменован проникновением армянских племен в пределы бассейна Ванского озера, где находились центральные области уурартов. Это проникновение, носившее характер либо насильственного переселения, либо мирного просачивания, способствовало усилению армянского элемента в самом центре государства Уурарту.

Процесс становления армянского народа был накануне своего завершения, когда армянские племена столкнулись с государством Уурарту. В период наступившего внутреннего кризиса уурартского государства начинается процесс ассимиляции самих уурартов армянами. Уурарту вошло в состав формирующегося армянского народа, как один из его основных компонентов. Особенно заметный вклад внесли уурарты в в область культуры. Весьма знаменательно, что армянская историческая традиция связывает происхождение армян с центром уурартского государства, с городской территорией столицы Тушпы (Вана).

На этом этапе формирования армян были налицо все те элементы, которые характеризуют народ, конкретно говоря, народ рабовладельческой формации. Здесь, в центральных областях хиреющего государства Уурарту, завершился процесс сложения армянского народа. В этот период уже существовало общее название, которым армяне именуют себя и свою страну—Нау^кh (Հայք), восходящее к одному из основных компонентов, к этнониму Хайаса. К этому же времени относится упоминание об армянском языке.

В формировании народа важная роль принадлежит государству. В период падения Уурарту (конец VII в. до н. э.) в Арме—Шуприи выделяется династия Скайорди, один из представителей которой, Паруйр, участвует в осаде Ниневии вавилонянами и мидянами в 612 г. до н. э., после падения которой он был признан армянским царем—«первым венценосцем» Армении. Вскоре (на рубеже VII—VI вв. до н. э.) и в самом центре Уурарту власть переходит к армянской династии Ервандуни—Оронтидов.

Уурартская письменность, которая удовлетворяла только узкие потребности царского двора и жречества, исчезла вместе с исчезновением уурартской правящей династии.

Четвертый, завершающий период в истории формирования армянского народа связан с областью Айрарат, на среднем течении р. Аракс, когда Араратская долина становится притягательным центром армянских племен на пороге их полного слияния в единый народ. Хронологически четвертый период ограничивается рамками VI—V вв. до н. э. Это время кратковременного существования первого самостоятельного Армянского царства и могущества Мидийской державы, которое вскоре сменилось государством ахеменидского Ирана. Армянское царство этого периода распространилось на всей территории распавшегося государства Урарту.

В дальнейшем происходит распространение армянского этноса на всей территории Армянского нагорья, где в эллинистическую эпоху образовалось армянское эллинистическое государство Великая Армения. Страбон, говоря о завоеваниях армянского царя Арташеса I (189—161), отмечает, что в его время все население объединенного армянского государства было одноязычным (*ὁμογλωττοῦς*), что указывает на завершение этногонических и глоттогонических процессов, приведших к окончательному формированию армянского народа.

Слияние местных и пришлых племен и образование в результате этого слияния армянского народа внешне выражалось в том, что этнонимы становились топонимами-названиями гаваров и областей. В период завершения формирования армянского народа в центральных областях бывшего государства Урарту урартов уже не было, а их остатки в лице алародов (в передаче Геродота) продолжали существовать в современной Араратской долине. После их окончательной ассимиляции армянами осталось название лишь области «Айрарат».

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ
ՇՈՒՐՋԸ ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆԱՑՈՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

«ՋԵՌԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՀԱՅ ԳԼԿԱԿԱՊԵՏԻԿՈՍ Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Սովետահայ պատմագրության զգալի և քիչ ուսումնասիրված խնդիրներից մեկն է Հայաստանի ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման հարցը: Խնդրի նախնական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանը (ինչպես և Առաջավոր Ասիայի այն երկրները, որոնք գտնվում էին Հռոմեական կայսրության ոլորտում) ներքին կյանքում ապրում էր այն ճգնաժամը, որ հատուկ էր հելլենիստական երկրներին մ. թ. ա. առաջին դարերում: Հարցիս ուսումնասիրությունը ունի կարևոր նշանակություն ընդհանուր պատմագրության համար, քանի որ Առաջավոր Ասիայի արևմտյան մասում ստորկատիական հասարակարգի ճգնաժամի խորացումը և ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորումը ամենացայտուն արտահայտությունը գտան Մեծ Հայքի թագավորության մեջ: Խոսելով ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման առանձնահատկությունների մասին Հայաստանում, անհրաժեշտ է նշել նաև մի այլ կարևոր հանդամանք: Ֆեոդալական հասարակարգի այսպես կոչված դասական ձևը Արևմտյան Եվրոպայում առաջացել է իբրև ներքին ճշգնաժամ ապրող անտիկ հասարակարգի և «բարբարոսների» նվաճումների փոխադրեցության հետևանք, իսկ Հայաստանում այս պրոցեսները տեղի են ունեցել պատմական այլ պայմաններում: Չնայած քաղաքական բարդ իրադրությանը, այնուամենայնիվ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դարգացման օրինաչափությունները այս ժամանակաշրջանում արտաքին ուժերի կողմից չէին խանգարվում: Կարելի է ասել, որ III--IV դարերում Հայաստանում ձևավորվող ֆեոդալական արտադրական հարաբերությունները արդյունք էին հասարակության ընդերքում տեղի ունեցող օրինաչափ փոփոխությունների:

Ֆեոդալական հասարակարգի բնորոշման հիմնական հատկանիշներից մեկն է մասնավոր խոշոր հողատիրության առաջացումը: Հողը, իբրև արտադրության հիմնական միջոց (ներառյալ առանձնական տերերի), կախման մեջ է գցում այդ հողի վրա նստած անմիջական արտադրողներին՝ շեներով-համայնքներով ապրող գյուղացիներին-շինականներին, որով և հիմնականում նշանավորվում է անցումը ստրկատիրությանից ֆեոդալական հասարակարգին: Այդ անցումը դեպի նոր արտադրական հարաբերությունները իր արտահայտությունն է գտել առաջին հերթին հողային սեփականատիրության տարբեր ձևերի մեջ, որոնցից մեկն էր «ձեռական իշխանություն» կոչվող հողատիրության ձևը:

Աղբյուրներում հանդիպող «ձեռական իշխանություն» տերմինը ակադ. Հակոբ Մանանդյանը հասկացել է իբրև հոմանիշ «գործակալական» իշխանու-

թյան¹։ Ստորև կտեսնենք, որ «ձեռական իշխանությունը», կապ ունենալով գործակալությունների հետ, իբրև հասկացողություն, այնուամենայնիվ, տարբեր է և նշանակում է ոչ թե գործակալություն, այլ գործակալությունը ստանձնած պաշտոնյայի ապահովությունը հողային տարածությամբ, իբրև հատուցում պետական ապարատում նրա ծառայության։ Բառիս լուսաբանությունը այդ իմաստով ցույց է տալիս, որ այն վերաբերում է հողային սեփականատիրության որոշ ձևին, որը Հայաստանում նախորդել է ֆեոդալական խոշոր հողատիրության ձևավորմանը։

Նոր հասարակարգի ձևավորման ընթացքում առաջին հերթին հանդես են գալիս հին հասարակարգի ընդերքում գոյություն ունեցող այն տարրերը, որոնք իրենց մեջ պարունակում են նոր, ավելի պրոգրեսիվ հասարակարգին անցնելու նախադրյալները։ Ահա նման խթանի դերում է հանդես գալիս առաջին հերթին «ձեռական իշխանությունը»։ Հիրավի, մեզ հասած կցկտուր փաստերը ցույց են տալիս, որ «ձեռական» կոչված հողատիրության ձևը շատ ավելի հին է, քան ֆեոդալական հասարակարգը։ Այն առաջ է եկել Հին Արևելքի ռազմաստրկատիրական բռնապետությունների ընդերքում և այնուհետև շարունակել է հարատևել հելլենիստական հասարակարգի պայմաններում։

«Ձեռական իշխանության» առաջացումը սերտ կերպով կապված է գործակալությունների հետ, որոնց առկայությամբ էլ պայմանավորված էր նրա գոյությունը և նրանց վերացումով վերանում է նաև «ձեռական» կոչվող հողատիրության ձևը։

Մեծ Հայքի թագավորությունը կենտրոնացված ստրկատիրական միապետություն էր, որին բնորոշ էր արքունիքը՝ իբրև «բարձրագույն դուռ», «դուռն արքունի»։ Այնտեղ կենտրոնացված էր պետության կառավարման ապարատը՝ բաղկացած առանձին պաշտոններից, որոնք կոչվում էին գործակալություններ, իսկ պաշտոնյաները՝ գործակալներ։ Գործակալությունների մասին հայ մատենագիրների մոտ պահպանված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ դրանք հիմնականում այն արքունական պաշտոններն էին, որ գոյություն ունեին հելլենիստական թագավորությունների արքունիքում²։

Գործակալությունների՝ իբրև պետական ապարատի հիմնական օղակի գոյությունը Մեծ Հայքի թագավորության մեջ նշմարվում է դեռևս Արտաշեսյանների օրոք, իսկ Արշակունիների ժամանակ այն ստանում է իր վերջնական ձևավորումը և վերանում է հիշյալ դինաստիայի վերացման հետ միասին։

«Ձեռական իշխանության» մասին մեզ հասած մատենագրական տեղեկությունները պահպանվել են գերադանդապես Փավստոս Բուզանդի մոտ։ Այդ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ գործակալությունները տրվում էին բարձր ավագանու ամենաազդեցիկ անձնավորություններին։ Յուրաքանչյուր գործակալի, իր պաշտոնը կատարելու համար իբրև վարձատրություն, տրվում էր որոշ տերիտորիա՝ գավառ, որը, ի տարբերություն տոհմա-ցեղային տերիտորիայի կամ ժառանգական կալվածքների, կոչվում էր «ձեռական երկիր» կամ «երկիր ձեռական իշխանության»։

1 2. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1930, էջ 76, 114, թան. 1։ Նույնի՝ Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 331։

2 Ս. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ЗНУЗ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1948, № 11, էջ 69։

«Ձեռական իշխանությունը» տվյալ գավառում պատկանում էր բարձր աւագանու այս կամ այն անձնավորությանը, բանի դեռ նա վարում էր իր ստանձնած դորժակալությունը: Նրա պաշտոնը ուրիշին հանձնվելու դեպքում տվյալ գավառի «ձեռական իշխանությունը» անցնում էր նոր անձնավորության: Սակայն ժամանակի ընթացքում բոլոր դորժակալությունները դառնում են համապատասխան նախարարական տոհմերի ժառանգական արտոնություն, ուստի «ձեռական իշխանություն» գավառները ևս միացվում են նրանց ժառանգական դարձած տերիտորիաներին և «ձեռական իշխանություն» հասկացողությունը հետզհետե վերանում է: Ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման ավարտի ժամանակաշրջանում՝ IV—V դարերում, «ձեռական իշխանությունը» գոյություն ունեւ իբրեւ վերապրուկ: Ահա թե ինչու հայ մատենագրության մեջ պահպանված կցկտուր տեղեկությունները «ձեռական իշխանութեան» մասին վերաբերում են այդ ժամանակաշրջանին, այն էլ կաթողիկոսի և մասամբ վերջին հայ Արշակունիների կալվածքներին:

«Ձեռական իշխանութեան» մասին տրված մեր բացատրությունը հնարավորություն է տալիս մեկնաբանելու Տակիտոսի Տրդատ Ա Արշակունու գահակալման հանգամանքների հետ կապված հաղորդումը: Տրդատ Ա Արշակունու գահակալման սկզբնական շրջանում նրա «Մեծ թագաւոր Հայոց Մեծաց» լինելը, այսինքն՝ պարթևական արքունիքում Արշակունիների «երկրորդական գահը» զբաղեցնելը, ըստ երևույթին, դիտվում էր իբրեւ դորժակալություն, որի համար հայոց թագավորը ստանում է «երկիր ձեռական իշխանութեան»: Մ. թ. 54 թ., երբ պարթևական թագավոր Վաղարշ Ա-ի (51—80) կողմից նրա եղբայր Տրդատը բարձրացվեց հայկական գահին, Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիան դեռևս գտնվում էր Հռոմեական կայսրության հսկողության ներքո: Այն անհրաժեշտ էր նվաճել, իսկ մինչ այդ հայոց թագավոր համարվող Տրդատի նստավայրն էր Մծբին քաղաքը, որն իր Արվաստան գավառով մի ժամանակ Մեծ Հայքի մասն էր, սակայն Հռոմեական կայսրության և Պարթևական թագավորության միջև 37 թ. կնքված համաձայնագրով այն անցել էր Պարթևաստանին, ապա միացվել Ադիաբենի սահմանամերձ փոքրիկ թագավորությանը: Հայոց թագավորի ժամանակավոր նստավայր Մծբինը դարձել էր պարթևական և հայկական ռազմական ուժերի կենտրոնավայր, որտեղից մի քանի տարի հետո զաշնակից հայերն ու պարթևները պիտի անցնեին վճռական հակադրոհի Հայաստանի կենտրոններում բուն դրած հռոմեացիների և նրանց դրածոների դեմ:

«Ձեռական իշխանություն» հասկացողության պարզաբանումը մեզ հնարավորություն է տալիս պարզելու նաև մի այլ տերիտորիայի խնդիրը, որը գահակալման ժամանակ տրվել էր Տրդատին: Պարզվում է, որ վերջինս, նստելով Մծբինում, իբրեւ ժամանակավոր նստավայրում, հողեր էր ստացել նաև Ատրուպատականում, այն մասում, որը անմիջապես սահմանակից էր Մեծ Հայքին: Այդ երկրամասն էր Թավրիդից և Սոհունգ զագաթից զեպի արևմուտք մինչև Կապուտան (Ուրմիա) լիճը ձգվող տափարակ տերիտորիան, որը մի ժամանակ Ուրարտուի թագավորության տերիտորիայի մասն էր եղել, իսկ այժմ առանձնացվել էր Ատրպատականի թագավորությունից և իբրեւ «երկիր ձեռական իշխանութեան» տրվել Տրդատին: Ահա այստեղից նա պետք է իր զորքերով ներխուժեր Հայաստանի սիրտը՝ Նրասիի հովիտը, Արտաշատ մայրաքաղաքին տիրելու համար: Այս էր պատճառը, որ Կորբուլոնի հետ առաջին անհաջող ընդ-

հարումից հետո Տրդատը նահանջեց ղեպի հարավ՝ սահմանակից Ատրպատականը, որտեղ թագավոր էր նրա կրտսեր եղբայր Բակուրը: Այսպիսով՝ մ. թ. ա. 54 թ., երբ Տրդատը Վաղարշի կողմից բարձրացվեց հայկական ղազին, Մեծ Հայքին միացվեց Ատրպատականի մասը կազմող մի ընդարձակ տերիտորիա, որը IV դարում գեոևս հայտնի էր իբրև «Զեռին իշխանութեան տանն Հայոց թագավորին, որ էր գլխարկյական աշխարհան» (Փավստոս, Դ, Մ)³, որը մի այլ տեղ Փավստոսը (Ե, Ը) անվանում է «Ատրպատճաց դաւառ»⁴:

«Հայոց թագավորի ձեռական իշխանության տունը Ատրպատական աշխարհում» կոչվող տերիտորիան Հ. Մանանդյանը իրավացիորեն տեղադրում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի հյուսիս-արևելյան մասում, Ատրպատականի կենտրոն Գանձակ Շահաստան քաղաքից հյուսիս, որը, ինչպես տեսանք, կոչվել է «Ատրպատճաց դաւառ»⁵: Նշված տերիտորիան մնում էր Մեծ Հայքից դուրս և պատկանում էր անձամբ Տրդատ Ա-ին, իսկ նրանից հետո՝ Հայաստանում թագավորած բոլոր Արշակունի գահակալներին: Փավստոսի տեղեկություններից երևում է, որ այս կարգը պահպանվում էր նաև Ծասանյանների ժամանակ, ըստ երևույթին, մինչև Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը 387 թ., կամ թերևս մինչև հայ Արշակունիների դինաստիայի վերացումը 428 թ.: Սակայն ավանդույթի ուժը այնքան մեծ էր, որ միջին դարերում ևս (IX—XI դդ.) արաբական հեղինակների մոտ Հայաստանի սկիզբը համարվում է Գեհ-Խառականի շրջանը⁶, այսինքն մեր կողմից մատնանշված տերիտորիան Կապուտան (Ուրմիա) լճի հյուսիս-արևելյան ափերին:

Մեզ տեղեկություններ են հասել, որ հայ Արշակունիները կալվածքներ են ունեցել նաև Հռոմեական կայսրության սահմաններում՝ Կապադովկիայում, սակայն նրանց տեղադրությունը որոշել հնարավոր չէ: Անշուշտ, Հռանդակայի ղաշնագրից և Հռոմում թագադրվելու հանդեսներից հետո պիտի Տրդատ Ա-ը ներոն կայսրից ստանար այդ մեզ համար անհայտ երկրամասը, որը մնաց Մեծ Հայքի գահակալների տնօրինության ներքո մինչև Հայաստանի բաժանումը 387 թ.: Այնուհետև այդ տերիտորիան կարող էր պատկանել Բարձր Հայքի Զրմեա ավանում նստող Արշակ Դ-ին, սակայն նրա մահից (391 թ.) և հռոմեական մասում Արշակունիների դինաստիայի վերացումից հետո նրանց «ձեռական իշխանութեան» հողերը հավանաբար զրավվել են հարքունիս կամ տրվել մեկ ուրիշ վասալի: Մենք այլ տեղեկություններ չունենք որևէ ուրիշ ենթադրություն անելու:

Այսպիսով, հայ Արշակունիների վերացումով վերանում է նաև նրանց ձեռական իշխանության տերիտորիան: Նույն բախտն էր վիճակված կաթողիկոսական տան ձեռական իշխանության տերիտորիային: Այս տերիտորիայի դոյություն մասին հիշատակում է նույն Փավստոս Բուղանդը: «Զայնու ժամանակաւ սուրբն Ներսէս շրջէր ընդ իւր ձեռական իշխանութիւնսն. զի հնդկաստան չաւառ զայն ձեռական իշխանութեան ունէին իբրև սեպհական ի բնմէ, առանձին առոշողի նոցա էր կարգեալ»: Այնուհետև Փավստոսը թվարկում է լուսա-

³ «Հայոց թագավորի ձեռական իշխանության տունը (երկիրը) Ատրպատական աշխարհում»: Փավստոսի աշխարհագրական բարդմանության մեջ (Երևան, 1968, էջ 207) այս տեղը թարգմանված է. «Հայոց թագավորական տան սեփական իշխանությունը Ատրպատական աշխարհում»:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Փավստոս Բուղանդ, Պատմութիւն Հայոց, V, Ը, ՍՊԲ, 1883, էջ 175:

⁶ V. Minorsky, Hudūd al-Alām, London, 1937, էջ 143, 395:

վորչի տան «ձեռնական իշխանություն» համարվող գավառները. «Եւ յայն գաւառն զլիսաւոր գաւառք այս էին. Այրարատ, Դարանաղէ, Եկեղեցի, Տարօն, Բրդնունիք, Մուլք և որ ընդ մէջ նոցա և որ շուրջ նորօք» (Փալստոս, IV, ԺԴ. էջ 117)։ Հ. Մանանգյանը ընդհանուր առմամբ ճիշտ է, երբ նշում է, որ այս վկայությունից չի կարելի ենթադրել, թե «վերոհիշյալ 15 գավառները պատկանել են կաթողիկոսներին իրեն տոհմային սեփականություն»⁷։ Նրա բացատրությունում այս վկայության մեջ «ձեռնական իշխանություն» է անվանված «մեծի դատաւորութեան» գործակալությունը, որը «սեպհական» էր, այսինքն՝ ժառանգական և տոհմային, իբրև կաթողիկոսական տան հանձնված առանձին կամ «առողջոգի» իշխանություն⁸։ Հ. Մանանգյանի բացատրությունը լուսաբանում է հարցի միայն մի կողմը. լուսավորչի տոհմը իբրև կաթողիկոսական տոհմ, որին հանձնված էր «մեծի դատաւորութեան» գործակալությունը, կալվածքներ ունէր Փալստոսի կողմից թվարկված գավառներում։ Սակայն մեջ բերված բնագրում նշված են երկու կարգի գավառներ. Դարանաղի, Բզնունիք, Մոփք գավառները, որոնք տրվել էին լուսավորչի տանը IV դարի ընթացքում տարբեր պարագաներում, կազմում էին նրանց ժառանգական սեփականությունը, իսկ արքունի ոստան հանդիսացող Այրարատում⁹ նրանց տրվել էին «ձեռնական իշխանություն» հոդեր «մեծի դատաւորութեան» գործակալությունը գլխավորելու համար։

Հետագայում՝ 387 թ. հետո, երբ Մեծ Հայքի միացյալ պետությունը մասնատվեց երկու մարտնչող աշխարհակալությունների միջև, և երկրի Միջնաշխարհը ստացավ իր նոր վարչաձևը իբրև Սասանյան Իրանին ենթակա երկիր, գործակալությունների մեծ մասը վերացավ և նրա հետ միասին վերացան Արշակունիների և կաթողիկոսի տան «ձեռնական իշխանություն» կարգով ստացված կալվածքները։ Բացի այդ անհրաժեշտ է նշել, որ այս ժամանակաշրջանում քրիստոնեական եկեղեցին Հայաստանում Սասանյանների կողմից դիտվում էր իբրև թշնամի տերության՝ Արեւելյան Հռոմեական կայսրության քաղաքական շահերը պաշտպանող հիմնարկ, ուստի պետության բոլոր միջոցառումները ուղղված էին հատկապես եկեղեցու դեմ։ Այս նույն ժամանակաշրջանում վարզանում է կուսակրոնությունը և վերանում է կաթողիկոսի գահին տիրանալու ժառանգական սկզբունքը։ Այսպիսով, լուսավորչի տունը, որը շուրջ մեկ դար հսկայական կալվածքների տեր էր, այժմ պիտի զրկվեր նրանցից։ Կանխելու համար հողային տիրույթների անխուսափելի կորուստը, Սահակ Պարթև կաթողիկոսը (388—439) շտապում է իր տոհմի բոլոր երկրամասերը կտակել Մամիկոնյաններին, որոնք մոր կողմից հանդիսանում էին լուսավորչի օրինավոր ժառանգները։ Այլ գավառներում առաջ են գալիս նոր նախարարական տներ։ Նույն ձևով Աղբիանոսյան եպիսկոպոսական տոհմի երկրամասերը դառնում են նրանց տոհմի աշխարհիկ անդամների ժառանգական սեփականությունը։

Ինչպես տեսնում ենք, Արշակունիների և կաթողիկոսական տան «ձեռնական իշխանություն» կարգով ստացված հողային հարստությունները վերանում են շնորհիվ նոր քաղաքական իրադրության։ Սակայն, անկախ քաղաքական

⁷ Հ. Մանանգյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 77։

⁸ Նույն տեղում։

⁹ Այրարատ ասելով Փալստոսը նկատի ունի լուսավորչի տանը պատկանող Բագրևանդ գավառը։

հանդամանքներից, հողատիրության այդ ձևը վերանալու էր և դա պայմանավորված էր ֆեոդալական հարաբերությունների խորացմամբ: Մենք ունենք անուղղակի փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ ձեռական իշխանության կարգով ստացված երկրամասեր են ունեցել բոլոր այն նախարարական տները, որոնք կապված էին գործակալությունների հետ: Օրինակ, Տայբը Մամիկոնյան նախարարական տան տոհմական սեփականությունն էր, որտեղ էրախանի ամբողջում նստում էր այս տան «տանուտերը» կամ «նահապետը», որ տարիքով ավագագույն ներկայացուցիչն էր: Իսկ տան «աագ սեպուհը» սովորաբար ստանձնում էր Հայոց սպարապետի գործակալությունը և նրա նստավայրն էր իդական ամրոցը Տարոնում: Տարոնը, այսպիսով, Մամիկոնյան տան «ձեռական իշխանությունն» էր: Ուրեմն գործակալությունների հետ կապված նախարարությունները պետք է ունենային երկու կարգի հողային կալվածքներ՝ «սեպական» և «ձեռական»: Բայց ժամանակի ընթացքում գործակալական իշխանությունները դառնում են այս կամ այն նախարարական տոհմի ժառանգական պատիվ, սրա հետ միասին ժամանակավորապես առաջացած «ձեռական» համարվող գավառները դառնում են ժառանգական և ժամանակի ընթացքում հանդես են գալիս իբրև տվյալ նախարարական տան տոհմական սեփականություն: Բոլոր տեսակի պայմանական հողատիրությունը V դարի սկզբներին դարձել էր ժառանգական, ուստի մատենագիրները «ձեռական» հողատիրության մասին պահպանել են միայն պատահական տեղեկություններ: Միայն հետո է, որ նախարարական հողատիրության մեջ առաջ եկած նոր մասնատման շնորհիվ առաջ են գալիս պայմանական հողատիրության նոր ձևեր, որոնց մասին մենք չենք խոսի, բանի որ այդ հարցը դուրս է գալիս մեր թեմայի սահմաններից:

Ինչպես տեսանք, «ձեռական իշխանությունը» գոյություն է ունեցել հնագույն ժամանակներից: «Ձեռական իշխանության» տերիտորիաներ են եղել Հին Արևելքի այնպիսի պետությունում, ինչպիսին է Ասորեստանը: Մեղ հայտնի է, օրինակ, արքունի տակառապետի «ձեռական իշխանության» տերիտորիան՝ «Կադմուխի երկիրը»¹⁰, որը, ի դեպ, մինչև մ. թ. 37 թ. գտնվում էր Մեծ Հայքի կազմում:

«Ձեռական» տերմինի բառացի հոմանիշին մենք հանդիպում ենք վրացերենում՝ «սախելո» სახელი, որտեղից առաջացել է «սախելմծիփ» բառը, որ նշանակում է «պետություն», իսկ «խելմծիփ» (բառացի «ձեռնհաս») նշանակում է «թագաւոր»: «Ձեռական» հասկացողությունը, իբրև «պաշտոնյա», «ձեռնաւոր» ձևով մնում է միջնադարյան Հայաստանում և նրա բառացի հոմանիշն է վրացերենում՝ «մոխել» მოხელე բառը: Այսպիսով, «ձեռական իշխանություն» հասկացողությունը առաջ է եկել ֆեոդալական հասարակարգի առաջացումից շատ առաջ և վերացել է այդ հասարակարգի հետագա զարգացման հետևանքով:

¹⁰ См. Н. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949, էջ 77: Կադմուխի երկիրը Մովսես Խորենացին հիշատակում է «Տուն Կադմեայ» ձևով, համապատասխանում է անտիկ հեղինակների Zabdicenae երկրին:

К ВОПРОСУ О СЛОЖЕНИИ УСЛОВНОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В ФЕОДАЛИЗИРУЮЩЕЙСЯ АРМЕНИИ

Академик АН Арм. ССР С. Т. ЕРЕМЯН

(Резюме)

В исторических условиях Армении процесс вызревания феодальных отношений происходил в недрах позднеэллинистического общества. Последнее являлось дальнейшей эволюцией древневосточного общества, в котором основными производителями были рабы, лишённые средства производства, и общинники, обладавшие средствами производства. В роли эксплуататора рабов и общинников выступали крупные землевладельцы—военная и жреческая знать.

Уже в недрах древневосточного общества прослеживаются формы условного землевладения.

Государство, в лице восточного деспота—царя, юридически считалось собственником всей территории, над которой он царствовал и правомочен был за различные услуги представителям военной и жреческой знати передавать в пожизненное или наследственное пользование части территории с их населением. Эта форма условного землевладения, существовавшая также в позднеэллинистической Армении и сыгравшая определенную роль в сложении феодального землевладения и феодальных отношений вообще, в армянских источниках V столетия называется «дзеракан», что буквально означает «служилый».

В V в. процесс феодализации Армении в основном завершается и появляются новые формы условного землевладения, наряду с которыми архаичный «дзеракан» сохраняется в виде пережитка.

«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅԻ» ՍԿՋԲՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԴՆՄԱՆ ՓՈՐՁ

Վաղուց կարիք է զգացվում «Աշխարհացոյցի» քննական բնագրի հրապարակման, որը մեզ հասել է ընդարձակ¹ և համառոտ² խմբագրություններով:

«Աշխարհացոյցը» հանդիսացել է տիեզերագիտության և աշխարհագրության ձեռնարկ, որին կից եղել է քարտեզների հայերեն ժողովածու-ատլաս: Հայկական մշակույթի այս եզակի հուշարձանը կազմվել է շուրջ 591—610 թթ. միջև: Մեզ հասած ընդարձակ և համառոտ բնագրերը հանդիսանում են այդ քարտեզները նկարագրող աշխատություն:

«Աշխարհացոյցի» հեղինակի անունը հայտնի չէ: Իբրև աշխարհագրության ձեռնարկ այդ երկը դասավանդվել է միջնադարյան Հայաստանի դպրոցներում՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց սրատմութեան» և Անանիա Շիրակացու մաթեմատիկական ու տիեզերագիտական աշխատությունների հետ և, սովորաբար, կցված է եղել դրանց: Ուստի մեզ հասած ձեռագրերի մի մասում «Աշխարհացոյցի» հեղինակ է համարվում Մովսես Խորենացին³, իսկ մյուսներում՝ Անանիա Շիրակացին⁴: Համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն իր կառուցվածքով հետևում է հույն աշխարհագիր Կլավդիոս Պտղոմեոսի (մ. թ. 83—161) «Աշխարհագրության ձեռնարկին»⁵, մի զգալի շափով լինելով վերջինիս համառոտ շարադրությունը:

«Աշխարհացոյցի» հեղինակը հունաբան դպրոցի ականավոր և առաջադեմ ներկայացուցիչներից է, հետևում է հելլենիստական ժամանակաշրջանի տիեզերագիտական հայացքներին: Նա երկիրը պատկերացնում է գնդաձև և զարգացնում է երկրակենտրոն (գեոցենտրիկ) տեսությունը՝ տալով գլոբուսը և աշխարհի քարտեզը կազմելու տարրերը: Երկրի միջօրեականը տրվում է ըստ հույն աշխարհագիր էրատոսթենեսի (մ. թ. ա. 282—202): Հնդկապես մաթեմատիկական հաշիվներով կառուցել է աստիճանացանց, որի մեջ տրված է այն ժամանակ հայտնի աշխարհը («բնակեալ երկիրը»՝ «օյկումենե»-ն): Վերջինս ընդգրկում է Արևելյան կիսագնդի հյուսիսային մասը, որը բաժանված է յոթ կլիմայական գոտիների՝ «նահանգների»:

«Աշխարհացոյցը» բաղկացած է հետևյալ մասերից. «Հասարակախառնություն», ներածական, ուր տրվում է տիեզերագիտությունը և երկրի, որպես մոլորակի, նկարագրությունը:

Ներածականից հետո սկսվում է բուն մասը՝ բաղկացած երկու բաժիններից: Առաջին բաժինը կոչվում է «Աշխարհագիր» կամ «Աշխարհագրություն» և պարունակում է աշխարհի քարտեզագրական նկարագրությունը, որի հիման վրա կազմվել է աշխարհի քարտեզը՝ «Աշխարհացոյց քարտեզ տիեզերաց»: Այս բաժնում հասարակածի նկարագրությունից հետո տրվում է ջրագրությունը, օվկիանոսի (Ատլանտյան օվկիանոս) և երեք հիմնական ծովերի՝ Հնդկական (Հնդկական

¹ A. Soukry, Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Texte arménien, traduit en française le P. Arsène Soukry. Venise, 1881.

Այս աշխատության կցված հայերեն ընդարձակ բնագիրը վերնագրված է «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց», Վենետիկ, 1881 (պարունակում է 46 էջ):

² К. П. Патканов, Армянская география VII века, СПб, 1877: Սրան կցված հայերեն համառոտ բնագիրը վերնագրված է «Աշխարհացոյց է դարու» և կազմում է 26 էջ: «Աշխարհացոյցի» համառոտ բնագրի վերջին հրապարակումը ըստ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի № 582 ձեռագրի, պրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամյանի կողմից «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը» գրքում Շիրակացու «Աշխարհացոյցը» վերնագրով (Երևան, 1944, էջ 336—354, XXIII): Վերջինս ունի ուշագրության արժանի տարրնթերցվածներ, որ մենք օգտագործել ենք սույն բնագիրը հրատարակելիս:

³ Տե՛ս ծան. 1:

⁴ Տե՛ս ծան. 2:

⁵ Տե՛ս С. Т. Еремян, „Ашхарацуйц“ (Армянская география VII века) — выдающийся памятник географии и картографии древнего мира, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրատեր» հաս. Կիտ., 1968, № 5, էջ 43—60:

14 Հանդես, № 4

օվկիանոս), Հունական (Միջերկրական ծովը Պոնտոսի՝ Սև ծովի հետ միասին) և Կասպից ծովի նկարագրությունը՝ նրանց մեջ թափվող հիմնական գետերով և կղզիներով: Ցամաքի և ջրի առնչակցությունների հարցում «Աշխարհացոյցի» հեղինակը հետևում է Պտղոմեոսին, այսինքն կողմնակից է ցամաքային տեսության: Զրագրությանը հաջորգում է մայրցամաքի նկարագրությունը, որը բաժանվում է երեք հատվածի՝ «Եվրոպա», «Լիբիա» (Աֆրիկա) և «Ասիա»: «Աշխարհագրի» հիմնական աղբյուրն է (մանավանդ երկրորդ մասում) Պապպոս Աղեքսանդրացու «Երկրագրությունը» (Ναυτογεωγραφία οὐρανίου καὶ γαιῆς)⁶, որը մեզ չի հասել, սակայն երկի այս մասից դատելով, այն եղել է ըստ Պտղոմեոսի տվյալների կազմած աշխարհի քարտեզի նկարագրությունը: Մեզ հայտնի է, որ Պտղոմեոսի նյութերի վրա հենվելով՝ այդպիսի քարտեզ կազմել է III դարի հեղինակ Ագաթոգեմոն Աղեքսանդրացին, մենք որոշ հիմքեր ունենք ենթադրելու, որ թերևս Պապպոս Աղեքսանդրացին նույն Ագաթոգեմոն Աղեքսանդրացին է: Այդ ցույց կտան հետագա պրպատումները:

Երկրորդ բաժինը՝ «Երկրագրությունը», նկարագրում է առանձին երկրամասերը ըստ մայրցամաքների՝ հետևելով Պտղոմեոսի «Երկրագրության» (Ναυτογεωγραφία) հաջորդականությանը. «Առաջին հատածն», այսինքն Եվրոպայի մայրցամաքը, ապա «Երկրորդ հատածն աշխարհիս», այսինքն Աֆրիկան՝ «Լիբիան»: Սրան հետևում է «Երրորդ հատածի»՝ Ասիայի մայրցամաքի նկարագրությունը ըստ առանձին ռեգիոնների:

Հայաստանից և նրան շրջապատող երկրներից դուրս գտնվող երկրամասերին վերաբերող բաժինները հիմնականում հանդիսանում են Պտղոմեոսի աշխատության համապատասխան գլուխների համառոտ շարադրանքը, որոնք ունեցել են առանձին քարտեզներ դարձյալ կազմված Պտղոմեոսի քարտեզների հիման վրա: «Աշխարհացոյցի» հեղինակը Պտղոմեոսի երկը հագեցնում է նույն նյութերով և համապատասխանեցնում իր ժամանակաշրջանին: Դիտության համար նոր խոսք է Մեծ Հայքի, Վրաց աշխարհի, Աղվանքի, Պարսից աշխարհի⁸ մասամբ և Կողքիսի, Հյուսիսային Կովկասի («Ասիական Սարմատիա») և Փոքր Ասիայի («Միջերկրեայք»), Միջագետքի ու Ասորիքի և, նույնիսկ, Հյուսիսային Աֆրիկայի ծովեզրյա մասի նկարագրությունը, որոնց նվիրված է «Աշխարհացոյցի» բնագրի մեծ մասը: Նշված երկրամասերի պտղոմեոսյան նկարագրությունը չի բավարարել հեղինակին, և նա դիմել է այլ աղբյուրների:

Բնագրի հետազոտությունից երևում է, որ աշխարհի մեզ չհասած ատլասը պարունակել է շուրջ 15 քարտեզ, որոնք են.

1) «Աշխարհացոյց քարտեզ տիեզերաց», որը եղել է բոլոր քարտեզների հանրագումարը⁹: Հեղինակը ղեկավարվել է Պապպոս Աղեքսանդրացու (թերևս նույն Ագաթոգեմոնի) աշխարհի քարտեզով:

2) Արևմտյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը:

3) Արևելյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը:

4) Լիբիա (Աֆրիկա) — Պտղոմեոսի Լիբիայի չորս քարտեզների համառոտությունը:

5) «Միջերկրեայք» (Փոքր Ասիա):

6) «Աշխարհն Ասիոյ Սարմատացոց» (Հյուսիսային Կովկաս):

7) Կողքիս — Վիրք — Աղուանք — Մեծ Հայք, որ համապատասխանում է Պտղոմեոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզին», սակայն տրված է բոլորովին նոր բովանդակությամբ, ընդարձակ ու մանրամասն շարադրանքով¹⁰:

⁶ Պապպոս Աղեքսանդրացու մասին տե՛ս J. Fischer, Pappus und die Ptolemauskarten. „Ztschr. d. Gesellsch. f. Erdkunde zu Berlin“, 1919, S. 336—358.

⁷ С. Т. Еремян, Древнеармянский атлас мира—«Ашхарацуйц». Actes du XIe congrès International d'histoire des sciences, IV, Ossolineum, 1968, էջ 192.

⁸ J. Marquart, Eranšahr nach der Géographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901, passim.

⁹ Չչփոթել Ք. Պ. Պատկանյանի մոտ հրատարակված Պտղոմեոսի քարտեզի հետ: Տե՛ս ծան. 2:

¹⁰ Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության, ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, passim: Տե՛ս նաև՝ S. T. Eremian, Ptolemy's „Third Map of Asia“ and the „Ašharhacoyc“ (XXVII International Congress of Orientalists. Papers by the USSR delegation), Moscow, 1967, 1—12.

8) «Ասորիք, Հրէաստան, Ապառաժն Արաբիա, Միջագետք, Անապատ Արաբիա, Արաբիա-Եգիպտոս, որ է Երջանիկ, Աշխարհ Բարեւացւոց»:

9) «Աշխարհացոյց Պարսից» («Երանշահր») — Սասանյան Իրանի քարտեզ:

10) Իրանի արեւելյան մասը:

11) Սկիւթիա (Միջին Ասիա):

12) Հնդկաստան:

13) Տապրոբանիա (Ցեյլոն):

14) Ճենաստան (Չինաստան):

15) Սինէացւոց աշխարհ (Հնդկաչին)¹¹:

«Աշխարհացոյցի» ուսումնասիրությունը, այդպիսով, վկայում է, որ վաղ միջնադարյան Հայաստանում գոյություն է ունեցել զարգացած քարտեզագրություն, որը նախորդել է արաբական քարտեզագրությանը:

Ներկա հրապարակումը իր հիմքում ունի «Աշխարհացոյցի» ընդարձակ խմբագրությունը, որը լրացվում է համառոտ խմբագրության Ք. Պ. Պատկանյանի և Ա. Գ. Աբրահամյանի հրատարակություններով: Ցավոք սրտի, Ա. Սուբրյանի կողմից հրատարակված ընդարձակ խմբագրության առաջին մեզ հայտնի միակ օրինակը զերծ չէ թերություններից: Այն ունի վրիպակներ և սխալ ընթերցումներ, իսկ տեղ-տեղ պակասում են ամբողջ հատվածներ: Ըստ երևույթին, մեզ հասած ընդարձակ օրինակում պակասում են որոշ էջեր: Սակայն Պտղոմեոսի աշխատության և «Աշխարհացոյցի» բնագրերի համեմատության շնորհիվ¹² մենք հնարավորություն ունենք ուղղելու ոչ միայն հետազայում արտագրողների կողմից աղավաղված հատուկ անունները, այլև որոշ չափով գաղափար կազմելու, թե ինչն է պակասում «Աշխարհացոյցում»: Մենք աշխատել ենք հնարավորության սահմաններում վերականգնել նախնական բնագիրը. ներկա հրապարակումը այդ աշխատության սկզբնօրինակը վերականգնելու առաջին փորձն է:

Սկզբնական բնագրի վերականգնման աշխատանքը ցույց է տալիս, որ համառոտ խմբագրությունը, որը մեզ հասել է բաղմամբիվ ձեռագրերով, հանդիսանում է պարզապես ընդարձակ օրինակի համառոտ շարագրությունը, որտեղ պահպանվել են ընդարձակ օրինակի ամբողջական հատվածներ, ուստի տեղ-տեղ մենք վերականգնվող նախնական բնագիրը լրացնում ենք այդ հատվածներով:

Ներկա հրապարակմանը կցվում է մեր կողմից վերականգնված «Աշխարհատող Եւրոպիոյ» քարտեզը:

Հրապարակվող բնագիրը, ինչպես նշեցինք, հիմնված է ընդարձակ խմբագրության Ա. Սուբրիի հրատարակության: Համառոտ բնագրից վերցրած բառերն ու նախադասությունները զետեղում ենք կա՛մ կլոր փակագծերում, կա՛մ նշում ծանոթագրության մեջ: Մեր կողմից արված ուղղումները տրված են անկյունավոր փակագծերում: Աստվածաշնչից մուծված հավելումները, որ շարված են շղատառով, ինչպես և այլ կարգի ընդմիջարկումները, նշված են ծանոթագրությամբ:

Այս հրապարակումը նպատակ ունի դյուրացնելու աղբյուրագետի աշխատանքը բոլոր ձեռագրերի հիման վրա «Աշխարհացոյցի» քննական-համեմատական բնագրի կազմելու գործում:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

S — Ա. Սուբրյանի հրատարակած ընդարձակ խմբագրության հայերեն բնագիրը:

P — Ք. Պ. Պատկանյանի հրատարակած համառոտ խմբագրության հայերեն բնագիրը:

A — Ա. Գ. Աբրահամյանի հրատարակած համառոտ խմբագրության բնագիրը:

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ա. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ:

¹¹ Տե՛ս Ա. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 16:

¹² Մեր ձեռքի տակ ունեցել ենք՝ Claudii Ptolemaei Geographia, ed. Carolus Müllerus. Voluminus primus, pars prima (Parisus, 1883), pars secunda (Parisus, 1901), Claudii Ptolemaei Geographia, ed. Carolus Fridericus Augustus Nobbe, II. I (Lipsiae, 1843), II (Lipsiae, 1845), III (Lipsiae, 1845). Ստորեւ բերվող բնագրում բոլոր հունարեն ծանոթագրությունները Պտղոմեոսի նշված հրատարակություններից են:

ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ

[Ա. Հ ա ս ա ր ա կ ա խ աւ ս ու ր ի ն]

ՅԱՍՏՈՒԱԾԱՂՈՆՆ զիրս ոչ գտանի կատարեալ գիտութիւն աշխարհաց որպիսութեանց, այլ դոյզն ինչ դուն ուրեք, և այն դժուարահաս և տաժանելի¹, վասն որոյ հարկաւորիմք ձեռնարկել յարտաքինսն, որք զաշխարհագրութիւն յարմարեցին ի ճանապարհորդութենէ և ի նաւարկութենէ, և ստուգեցին յերկրաչափութենէ: Եւ ինքն երկրաչափութիւնն գտաւ յաստեղաբաշխութենէ²: Քանզի ուշ եղեալ առաջինքն³ խոկային⁴, թէ որ տեղիք երկրի ընդ որովք իցեն կարգեալ մասամբք⁵ յերկնային բոլորակին: Եւ զմեծութիւնն տուրնջեան և գիշերոյ⁶ և զոր ի վերայ երկրի և զոր ի ներքոյ երկրի՝ միշտ բերելով՝ յայտնեն: Եւ զբնակութիւն մարդկան, ի մէջաւրեական գծեն զդիրսն առնելով ասպարիսական շափով. ըստ նաւարկութեան և ըստ ճանապարհորդութեան իմացեալ զկայանսն և զփոփոխեալսն, և զայլ՝ այլուր այլապէս երեւեալն:

Քանզի, որ⁸ ի վերայ Այրեցածին բերին կենդանատեսակքն, ամենեքեան⁹ մտանեն և ծագեն. բայց Փոքր Արջն գեր ի վերոյ կացեալ լինի երկրի, ի հիւսիսայն կողմանսն ասպարիսաւք հինգ հարիւր և երկու հինգերակաւք: Եւ անդեն¹⁰ զԲուլիս կղզի որ մեկնէ զհիւսիսականացն անց¹¹ և զծանուցելոյ¹² երկրիս իբրև զգետ ըստ¹³ լայնութեանն շափ¹⁴ վաթսուն և երեք և եւթն¹⁵ և տասն մասամբք¹⁶, որպէս [ի] միջաւրեական շրջանակն երեք հարիւր և վաթսուն են, այսինքն¹⁷ երեք բիւրովք են հինգ հարիւր և հազարաւք ասպարիսաց. մասին հինգ հարիւր շափուց ասպարիսաց մերձ շուրջս ունելութեամբ¹⁸:

Իսկ հարաւայինն խոնարհի ի սուղականն, և այլակերպ զայլսն երեւցուցանեն: Որպէս Դիոդորոս Սամիացի ասէ¹⁹ զՀնդկաց, եթէ ի Լիմեռիկոնն նաւելով յերկիրն²⁰ ունելով զՏարոն (այսինքն՝ Յուլն) միջնեղեկեայ. և զՊղադա (այսինքն՝ Բազմաստեղքն) ընդ մէջ Կեոեայ²¹: Իսկ յԱղանիա²² նաւելով առ Միջերկրականն, զԿանաբուս աստղ, որ է Իպպոս ի նոցանէ երեւեալ, և ի մէջ նոցա Ապոլիոն հնչական²³ և այլ բազում ինչ ասացեալ: Եւ Յամաքեալ գաւաին, բերելով ընդ մէջ²⁴ տիեզերականին, առ Նթովպացուց²⁵ ճանապարհորդութեանն յԱգիսիմբայ աշխարհէն, և ց²⁶ Պուսոն ծայր ընդ ձմեռնային շաղոմն յաներևականն և ի սուղականն կոյս:

[Ա. Յաղագս եւրն նահանգացն երկրիս]

Քանզի յեւթն նահանգացն զառաջինն [որ ընդ Մերոէ,] տուեալ է ընդ հարաւոյ՝ [ի հիւսիսային] միջաւրեական գծին, [ժամս ունելով երեքտասան] և զայլ ևս¹ զվեցն ի նմանէ յԱրջնկոյս²: Եւ է այսպէս³: Երկրորդն ընդ Սիննիս⁴, ժամս ունելով երեքտասան և կէս: Իսկ երրորդն ընդ Աղեքսանդրիա, կիսածա-

1 PA: 2 S: 3 PA: 4 խոկային S: 5 PA: 6 զիշերացն SA: 7 Տե'ս S, էջ 5, էջ 336—337: 8 PA: 9 PA: 10 Աւանդեն PA: 11 չիք PA: 12 ծանուցանելոյ A: 13 զդրբուս S: 14 P: 15 (կամ ութսուն և եւթն) P: 16 P: 17 P: 18 և երեք թիւ բիւրովք և վեց հազարեկաւք մասամբ հինգ հարիւր շափուց ասպարիսաց մեծ շուրջունդութեամբ A: Տե'ս P, էջ 2, ծան. 1: 19 պասմէ P: 20 PS: 21 A կիսեայ, P բերում է Պտղոմեոսին համընկնող բառերը՝ τὴν Πλειάδα καὶ τὰ μεσθὴν τῶν Κεραίων. 22 զՏալիա A: 23 Ապոլիկիոն հնչական P, Ապոլոսիկոն հնչական A: 24 Ընդդէմ SA: 25 բնադրում օգտագործվում է այս անվան երկու ձև՝ «Եթովպիա» և «Եթէովպիա»:

ԱԱ1 P: 2 յառաջնային կոյս A: 3 A: 4 Սիննիս SA:

մաւ յառաջ մատուցեալ, որպէս և ամենայնք: Չորրորդն՝ ընդ Ռոդոս՝ որ է միջին նահանգացն և կարևոր ի համաշափութիւնս ըստ գնդական յայտնութեանցն, իսկ ի հինգերորդն՝ ընդ Հռոմ՝ Վեցերորդն՝ ընդ Կոստանդնուպուլիս, [ժամս ունելով հնգետասան և մէկ քառորդ]: Եւթներորդն՝ ընդ Սկիւթիա [ժամս ունելով վեշտասան]: Եւ ամենայն աշխարհ[ս], որ ըստ դոցին դասեցան:

[Բ. Յաղագս տիեզերաց ստորագրութեան]

Յորս նախ առնելի է, զտիեզերաց ստորագրութիւնս նմանութեամբ գընդական պատկերին, և ապա ձեեալ ըստ նմանութեանն, երկրորդ գընդաւն աստեղականաւ, զկէս շրջանակին մեծի, ունելով հարիւր ութսուն¹ [մասն] բնակութեան մարդկան. և զվերաշափութիւնն առնելով ժամադիտականաւ, ի ձեռն [արանց] երեցելոց աստուլաբոն և սկիւթոն գործարանացն. բայց կարևոր է դիտպտոյ առ ի ցամաքաշափութիւնս:

...²Իսկ Իպարքոս զքաղաքս ծովական շափով աւանդեաց, և զլուսնի պականութիւն յՍբբիւլայ ութ ժամ աւանդեալ, ի Կարբեդոն երկոտասան արժանաւորեալ: Բայց Մառին Տիւռեսացի յերկրական բոլորակէն ուղղեալ՝ որչափ կարէ ցուցանել ժամադիտակն, առնէ զտիեզերագրութիւն ըստ ճանապարհակցութեանն³: (Որպէս Պտղոմէոս Կղաւղէոս շափեալ ասպարիզաւք զամենայն բնակութիւն մարդկան երկայնութեամբ՝ յարեմտից սկիզբն արարեալ, որ է Ծով Անծանաւթ Ովկիանոսի ի ծայրէ Սպանիա աշխարհին մինչև յարեւելս յեզր Սինէացւոց աշխարհին Անծանաւթ երկրի՝ մասունս հարիւր ութսուն: Ենչնպէս և լայնութեան սկիզբն արարեալ յԱյրեալ գաւտեան՝ շափեալ զհիւսիսի յԱնծանաւթ ծով և երկիր՝ մասունս վաթսուն և երիս: Եւ դարձեալ յԱյրեալ գաւտոյն ի հարաւոյս շափեալ⁴, յԱնծանաւթ երկիր՝ մասունս եւթն և տասն. որպէս՝ զի լինել ամենայն լայնութեանն մասունս ութսուն: Եւ առաւել յարտաքս կոյս քան զայն շէ ուրուք զեզր երկրի տեսեալ և կամ գիտացեալ, որպէս ասէ Պտղոմէոս. այլ Անծանաւթ կոչի երկիր և Ովկիանոս: Յորոյ ինքնագիր բոլորակին տիեզերագրութեանցն առեալ Պապայ Աղեքսանդրացւոյ համառատաբար երկրագրութեամբ, յորմէ մեր և այլ⁵ ծայրաքաղ արարեալ գրեցաք զմեծամեծսն և զնշանաւորսն միայն. և զշափս որշափութեանցն ոչ ըստ յատակի երկրի, այլ ըստ կատարաց⁶ յարաբարձր լերանց տեսութեանց)⁷ ընդ աւղս անցանելով, ի ձեռն գործարանաց, նկատելով զնշոյլս արեգական և Լուսնի և աստեղաց ըստ անցն իւր եւթն նահանգացն փոփոխման սահմանաց...⁸:

[Դ. Յաղագս չափուց]

Եւ չափն է մասն. և է մասն ասի հինգ հարիւր ասպարէզ, և ասպարէզն է հեռագնացութեամբ՝¹ այսինքն է՝ վտաւան մի: Եւ է ասպարէզն ըստ աւղաշա-

ԱԲ 1 և երեք Ա: 2 պակասում են բառեր կամ նախադասութիւններ: 3 Այս հատվածը բացակայում է ՔԱ: 4 բացակայում է նախադասութիւն սկիզբը: 5 Ա: 6 Ա: 7 Փակագծերում տրված հատվածը չկա ընդարձակ բնագրում և բերում ենք համառոտ բնագրից ՔԱ: 8 Այնուհետև սկսվում է նոր պարբերություն. «Եւ սահման է բան կարճարատ յայտնիչ բնութեան ենթակայ իրացն, որ զիւրն ի ներքս փակէ, և զայլոցն ի բաց որոշէ»: Այս հատվածը կապ չունի «Աշխարհացոյցի» բուն բնագրի հետ և վերցված է Դավիթ Անհաղթի աշխատությունից, ուստի բաց ենք թողնում իբրև օտարամուտ տարր և շարունակում բնագիրը, որը այս մասում պակասավոր է և թերի:

ԱԳ 1 հեռակացութիւն Ա, հեռակցութիւն Տ:

փութեան քայլս հարիւր եաթն² և քայլն [է] վեց ոտն, և ոտն վեշտասան մատն. և լինի ասպարէզն վեց հարիւր քառասուն և երեք ոտն միով պակաս: Եւ մղոնն է եաթն ասպարէզ: Իսկ պարսիցն՝ ասպարիզաց՝ ասպարէզն է հարիւր քառասուն և չորս⁴ քայլ: Եւ մղոնն է եաթն ասպարէզ, որպէս զի լինել³ գետնաշափութեամբ մղոնն⁵ հազար քայլ. և հրասախն⁷ է երեք մղոն: Բայց աւղաշափութեամբ⁸ է մասն հինգ հարիւր ասպարէզ ի լայնն երկրաշափութեան, և նոյն չափ յերկայնն⁹ չորեքկուսի. որպէսզի լինել մասինն եաթնասուն և մի մղոն. և չորեակ եաթնեակ է քսան և ութ¹⁰:

[Գ. Յաղագս չափման տիեզերաց]

Արգ այս չափովս¹ չափեցին ղերկիր և ղծով, սկսեալ յԱյրեալ գաւտոյն՝ ղոր կոչեն միջարէական գիծ², յորում ոչ ինչ բուսանի յաղագս միշտ յաճախելոյ ընդ նմա³ արեգականն, ընդ այն գնալոյ յեղանակէն յամառնային և զեղանակսն ձմեռնային փոփոխեալ և անդրէն վերադառնայ: Վասն որոյ ասացին զարեգակն շատ փոքրագոյն⁴, քան ղերկիրս զայս լինել⁵. քանզի վաթսուն և վեց մասն ասեն լինել չափ⁶ զարեգական, ղերկուս նահանգսն ասելով ղբովանդակութիւն արեգական, այսինքն՝ աթևանս քառասուն. յորմէ ըստ հեղման շողոյն նրբացելոյ բորբոքութեան՝ ասացին գԱյրեցական գաւտոյն: Եւ աստի անտի նորա ղովկիանոս ընդմիջելով զնա ի բնակութենէն և ի հարաւային⁷ կիսագնդէն, ղոր Ընդդէմ երկիր կոչեցին՝ բնակելոյ երկրիս մեծութեամբ, ոչ ըստ սմա, այլ ըստ Հիւսիսային կիսագնդին, ղոր կոչեն Գաւացեալ: Քանզի (ի) նմա ասացին փոքրագոյն գծագրեալ, վասն անձուկ գոլոյ բոլորակին և ընդդէմ նա, նմանապէս նորին ի հարաւային եզրն, ղոր կոչեն Յամաքեալ:

[Ե. Յաղագս ծովու և ցամաքի]

Եւ ոչ միայն ղԱյրեցեալ գաւտեան ասեն ղովկիանոս¹, այլ և զամենայն հսկ² աշխարհաւ շուրջ ասեն բնակեալ. ղոր և Կոստանդիանոս Անտիոքացի ի Քրիստոնէական Տեղագրութեան, որ ասաց ղՏապանն³ անցանելոյ յԱրեւելեան երկրէն առ մեզ ի մէջս կոյս⁴: Բայց Պտղոմէոս՝ որոյ արք բաղմաշրջութեամբ զամենայն երկիր⁵ չափեցին⁶, ոչ ասեն շուրջ լինել ղովկիանոս⁷, այլ ի մի կողմանէ յանկեան հիւսիսոյ յարեմտից, և տարածի ընդ հիւսիսի յարեւելս կոյս յերկուց⁸ մասանցն մասն մի. և ընդ արեւմուտս ի հարաւ կոյս՝ ի չորից մասանցն յերիս մասունս: Եւ ի նմանէ սկսեալ ղԱնձանաթ երկրէ ասէ շրջապատեալ ղբնակութիւն մարդկան⁹: Եւ ղերից ծովուցն մեծամեծացն, ղՀնդկայնոյն ասեմ

² չիբ Ա: ³ Բ: ⁴ քառասուներկ Բ: ⁵ Բ: ⁶ Բ: ⁷ փարսախն Բ: ⁸ Բ, երկրաշափութեամբ Տ: ⁹ Բ: ¹⁰ ԲԱ, քսան և ութեկ մի Տ:

ԱԳ 1 ԲԱ: 2 ԲԱ: 3 ԲԱ: 4 ԲԱ: 5 ԲԱ: 6 ԲԱ: 7 խաւարային Ա:

ԱԵ 1 Բ: 2 Բ: 3 յաղագս տապանակին Ա: 4 Հմմտ. «Թովմայ վարդապետի Արծրունելոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Լ, Ա, ՍՊԲ, 1882, էջ 18—19: 5 չիբ ԲԱ: 6 Հմմտ. «Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Լ, Լ, Տիգրիս, 1913, էջ 83—84, «... որք բաղմաշրջութեամբ հրամանաւ Պտղոմէայ ասպարիսօք ղբնակութիւնս մարդկան չափեցին, այլ և մասն ինչ ղծով և ղանրնակս յայրեցածէն մինչև ցՔիմիւսոսն»: Այս հատվածը ընդմիջարկում է, որ Խորենացու երկի տրամադրողները մտցրել են բոլորովին այլ բովանդակություն ունեցող հատվածում: 7 չիբ ՏԱ: 8 յերից ՏԱ: 9 մարդկային բնութեանս Ա:

և զՅունականէն, և զԿասբիականն՝ որ է Վրկանին ծով և բնակութիւն մարդկան ասէ լինել շուրջ նոքաւք. և է ճշմարիտ¹⁰:

Քանզի զՅունականաւն և զԿասբիականաւն՝ մերոց իսկ արանց պատահեաց շուրջ անցեալ, յորս վարկանիմ և Հնդկայնոյն նոյպէս լինել. և ոչ որպէս¹¹ արտաքինքն Դիոնեսիոս և Ապոլոն և ընկերք իւրեանց ասեն, պարունակել Ուլկիանոսի զամենայն: Որում և Կոստանդին Անտիոքացի հանդիպի վիճել ընդ ընկերս իւր յԱստուածային գրոց. յորմէ ոչ տեսաք հատումն ինչ բան [առ] բանի պատասխանելով, զի երկոքին գտանին յԱստուածային գիրս, եզաբար և յոգնաբար ասացեալ. «Ժողովեսցին ջուրքդ [որ ի ներքոյ երկնից և] ի ժողով մի... և ի ժողովս իւրեանց»¹², և թէ «զժողովս ջուրցն կոչեաց ծովս»¹³:

[Զ. Յաղագս երկրի բնակելոյ մարդկան]

Իսկ յաղագս երկրի բնակելոյ մարդկան՝ երկայնութեամբ յարեւելից յարեւմուտս, վասն բարեխառնութեան. և ի հարաւոյ և ի հիւսիսոյ՝ անբնակ լինել, վասն սաստիկ ջերմոյ և սառնամանեաց: (Նոյնպէս վիճել յԱստուածային գրոց բան առ բան պատասխանի այսպիսի ինչ. Ասէ Աստուած ցՅոբ. քէ «Խելամո՞ւտ իցես լայնութեան առ ի ներքոյ երկնիցս... որչա՞փ իցես. զի՞նչ երկիր իցէ, յորում լոյսն ազսնիցի»¹: Իբրև տարակուսեալ զնա. յաղագս հարաւոյ անբնակին և հիւսիսոյ լեռանց ձմեռնացելոցն, ընդ որով քաղեալ կարծեմ զարեգակն. քանզի յառաջագոյն Սովփարայ Մինեցոյ ասացեալ էր, քէ «Երկայն է շափ երկրի»², որպէս զգիտակ բնակութեան մտրկան: Իսկ ընդդեմ այդոցիկ պատասխանեցին յնսայեայ. քէ «Հաստատեաց զերկիր բնակելի ի հմա»³, և դարձեալ՝ քէ «ոչ ի գուր ինչ [որ] արար զնա», այլ ի բնակութիւն ըստեղծ զնա»⁴: Իսկ ընդդէմ դոցա պատասխանի Դաւրեայ. քէ «Զաշխարհ[ս] լրիւ իւրով դու հաստատեցիր, զհիւսիս և զհարաւ»⁵, և Սողոմոն ասէ. «Տէր արար զշէնս և զանշէնս և զեզ[ե]րն բնակեալ»⁶. և այլդ նոյնպիսի)⁷: Այլ հաւանեալ եմ Պտղոմեայ պատմութեանն, որոյ թուրք զԱյրեալ գատեաւն անցին [ի հարաւոյ կոյս], և զաղգսն՝ շուրջ գրեցին⁸ ճշդիւ և զսահմանս ճարակաց նոցա չափեալ յԱգիսիմբայ և զԼուսնի լեռոն, և անդր ևս յԱնժանաթ երկիր: Եւ շրջեալ առ Անժանաթ երկրէն՝ յՈւլկիանոսէ մինչև յՈւլկիանոս, և զևս առաւելն լոեաց, զոր ոչ [երբէք] կոխեաց ոտն [կամ ետես ակն] մարդոյ (ըստ որում ասի ի Յոբն, քէ «Զգեաց զհիւսիսի գոչնչի»⁹. և քէ՝ «Հրաման պատեաց զեւեսաւի ջուրց»¹⁰, այսինքն՝ քէ Աստուածոյ հրամանն բաւական է ունել զեզեր ջրոյն Անժանաթ ծովու՝ ոչ պիտոյացեալ երկրի, և զեզերս սպառնալի Անժանաթ երկրի՝ ոչ պիտոյացեալ ջրոյ)¹¹:

Բայց թէ և է շուրջ զԱնժանաթ երկրեաւ ծով, կամ շուրջ զԱնժանաթ ծովու երկիր, մեք որպէս անհաս¹² եղեալ մեծութեան¹³ լոեմք. և գրեմք զայս¹⁴ միայն զոր ետես ակն և կոխեաց ոտն մարդոյ (և զառաւելսն հրամանին Աստուծոյ

10 ՔԱ Այս բառից հետո սկսվում է նոր բաժին «Աշխարհագիր Հատած երկրորդ» վերնագրով, սակայն տեքստը հանդիսանում է նախորդի շարունակությունը: 11 ՔԱ նախադասությունը ընդհատվում է: 12 Մենդոց, Ա, 9: 13 Նույն տեղում, Ա, 10:

ԱԶ 1 Յովր, ԼԸ, 18, 19: 2 Նույն տեղում, ԺԱ, 9: 3 Եսայի, Խ, 22: 4 Նույն տեղում: 5 Սաղմոս, 2Ը, 12, 13: 6 Առաքյ, Լ, 26: 7 Այս մասը հետագա ընդմիջարկում է: 8 շուրջ եկին Տ: 9 Յովր, ԻԶ, 10: 10 Նույն տեղում, ԻԶ 10: 11 Այս մասը հետագա ընդմիջարկում է: 12 զանժանաթեալ 13 Ք: 14 Ք:

վարկանիմֆ հաւատով. որպէս ի վերայ երկրի, զոր տեսանեմք, նոյնպէս և ի ներքոյ երկրի, ըստ Յոբայ, եթէ՝ «Զերկիր ի վերայ ոչնչի հաստատեալ»¹⁵. զոր և լուսաւորիչն հաստատէ, ի վերայ ոչնչի կառուցեալ զերկիր. և զբան Սաղմոսի, որ ասէ «Ի վերայ ծովու հիմունս արկ նմա», և «Ի վերայ գետոց պատրաստեաց զնա»¹⁶, վարկանիմֆ ծակիլ ի միմեանս ծովուցոց ընդ սրբոյն Բարսղի. և ընդ ամենայն հիմունս երկրի ջուրց ունել, ըստ այնմ թէ «Խորք որպէս զգետս վերարկու է նորա»¹⁷: Եւ որպէս Աստուածաբանն ասէ՝ «Խորք ծովայինն ընդ երկիր և ընդ միմեանս միաւորեալ»¹⁸:

Բ. ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ¹

[Քարտէզ տիեզերաց]

Արդ սկսցուք ըստ Պապայ Աղեքսանդրացոյ Երկրագրութեանն, որ ըստ ինքնագիր բոլորակին Կղաղեայ Պտղոմեայ Տիեզերագրութեանցն շափուց. զոր սկսեալ յԱյրեալ գաւտոյն, կրկնակի ի հիւսիսի և ի հարաւ:

[Ա. Յաղագս Այրեալ գաւտոյն]

Բայց սկսանի Այրեալ գաւտին յԱնծանալթ երկրէն Սինէացոց¹, անցանելով ըստ հիւսիսոյ Սատիրացոց ծայրին². և ի նորին կղզեաց անցանելով ընդ Տապոբանիայ³ կղզւոյն ստորոտն, և անցանէ ընդ Կալոսի լիճ⁴ և ակունս Աստապոս գետի⁵ և Պիղեայ լեան⁶ և ընդ Նեղոս գետոյ վտակսն և ընդ [ամենայն] Եթովպացիս, ըստ հարաւոյ կողմանէ Թէոքրիմա լերինն⁷, որ կոչի Աստուածոց աթոռք, ընդ Իւքիս լեան⁸ ընդ Չկնակեր Եթովպացիս⁹ ցԱնծանալթ երկիր:

[Բ. Յաղագս Ովկիանոսի]

Եւ յաղագս Ովկիանոսի՝ որպէս յառաջագոյն ասացի, է զկողմամբ Զեփիլի[ւ]ոսս հողմոյ¹ [որ] սկսանի ի քսան և մի մասնէ լայնութեան առ Չկնակեր Եթովպացւոքն և առ լերամբքն՝ որ Թէոքրիմայն անուանեն: Եւ պատէ [Ովկիանոս] զԱրեմոտս մինչ ի սպառ լայնութեամբ շափոյ². և դառնայ ընդ հիւսիսի՝ յարեւելս կոյս, մինչև վաթսուն մասն երկայնութեան³, որ է հանդէպ Կարկինիտեան ծոցոյն⁴ Պոնտոսի, առ Քեոսոնի⁵, կշիռ Տիոս⁶ քաղաքի՝ Ա[ւ]նորիատ աշխարհի, և Հեռապալսի՝ Սալուտառիս Փոքի[ւ]ղացոց⁷, և Դեդաղա տեղւոյն⁸, որ կա առ եզր ծովուն Լիկիոյ⁹:

15 Աստուածաշնչի բնադրում՝ «կոխեաց զերկիր ի վերայ ոչնչի», Յովբ, ԻԶ, 7:

16 Սաղմոս, ԻԳ, 2: 17 Նույն տեղում, ԸԴ, 6: 18 Փակագծերում ղեկեղվածը հետադարձ լինումը արկուն է:

Բ 1 Տե՛ս Ա. 2. Արբա համայան, Խորենացուն վերադրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը, Երևան, 1940, էջ 25 - 34:

ԲԱ, 1 Σιναι. VII, 1. 2 Σατύρων ακρόν. VII, 3, 1. 3 Ταπροβάνη. VII, 4. 4 Κολοη λίμνη, IV, 7, 7. 5 Ἀσταπος ποταμός, IV, 7, 7. 6 Πυλαία ὄρη. IV, 7, 9. 7 Θέων Ὀχμηρ ὄρος, IV, 6, 3. 8 Այսպես է ըստ Տ-ի: Արդյո՞ք *Աքսում *Աջոս և *Աջոսմէտ ցեղանուն, IV, 7, 10: 9 Ἐθιοπίατοι Αἰθίοπες, IV, 8, 2:

Բ Բ 1 ο Ζεφύρος: 2 Այլ տեղ՝ «Մինչև ի սպառ երկայնութեամբ շափուց»: 3 լայնութեան Α: 4 Καρχινετή γόλφον, III, 5, 2. 5 Χερσονήσ, III, 5, 2: 6 Τίον. V, 1, 3: 7 Ἱερρακλίς, V, 2, 17: 8 Δαίδαλα ποταμός, V, 3, 2: 9 Λυκαίων πελάγος, V, 3, 1: Տ բնադրում՝ «ծովուն Լիբի[ո]ոյ», որը և առաջ է բերել շարունակվող նախադասությունը՝ «որ արդ ասի Մըսր. որ է Եդիպտոս», որ հետագա ընդմիջարկում պիտի լինի: Տես С. Т. Еремян, Ашхарацуйц... выдающийся памятник», էջ 59:

Արդ որպէս ասացաք, ցվաթսուն մասն Ովկիանոս եկեալ դադարէ, և ի նմանէ յառաջ առնու յԱնծանաթ երկիր, որ պատէ զմնացեալ մասունս հիւսիսոյ և զարեւելս և զհարաւ, և [ց]քսան մասն յարեմտից, մինչև ցնոյն Ովկիանոս: Իսկ արտաքոյ այսր չէ ուրուք տեսեալ կամ ծանուցեալ. վասն որոյ Անծանաթ կոչի երկիր և Ովկիանոս:

Եւ է յՈվկիանոս ծանաթ նաւագնացութեան կղզիք վեց ըստ հարաւոյ, որ Երանելեաց կղզիք¹⁰ կոչին. հանդէպ մտից: Եւ դոցա՝ ըստ արեմտից՝ վեց կղզի [այլ է]. և կան կղզիքս այս հանդէպ ներքսագոյն իբրիոյ¹¹, և դոցա [ըստ] հիւսիսոյ են շորս կղզիք [հանդէպ Մարիտանեայ]:

Եւ գետք, որ մտանէն յԱրեմտեան Ովկիանոս են այսք. Միսիթլոս¹², որ գայ ի Թէոքիմ լեռնէ և նիւս¹³ որ գայ ի Սպիտակ Եթովպացւոց¹⁴, և Ստաքիո¹⁵ որ գայ ի Ռիւսիտառիա լեռնէ¹⁶, առնէ լիճ մի և ապա ելանէ և մտանէ ի ծով, և Դառադոս¹⁷, որ մտանէ ի Մեծն կոչեցեալ նաւահանգիստ¹⁸, և Մասաս¹⁹ որ ի վեց գետոց և լճից միացեալ մտանէ և Ովկիսիս²⁰ և Կուսարիոս²¹ և Սաղաթոս²², որք գան ի Մանդոն լեռնէ²³ և Սեբոս մեծ գետ²⁴:

Եւ ի մեծ Ատլաս²⁵, մինչև ի Փոքր Ատլաս²⁶ մտանեն [ի ծով] գետքս այս. նախ՝ Սազաս²⁷, ապա Ագնոս²⁸, Փուդ²⁹, Դիոն³⁰, Ասանաս³¹, Կուսաս³². Իսկ ընդ Փոքր Ատլաս և ընդ Տինգին քաղաք³³, մտանեն [ի ծով] գետք իրոս³⁴, Սուբու³⁵, Լիկբոս³⁶, Զիդիաս³⁷, Կատնդի³⁸. առ նեղուցն³⁹, որ կոչի Սեպտէ⁴⁰, այս ինքն Եթիւսեակ, զի եաւթն մղոն ունի լայնութիւն տեղւոյն, որ գետաբար ելանէ յՈվկիանոսէ յԻբրիկոն Պելագոս⁴¹ որ է սկիզբն Յունաց ծովուն, [որոյ] հանդէպ յԱրեմտոս կոյս, կայ Գադիոն կղզի⁴² Ովկիանոսի: Այն նեղուց բաժանէ ընդ [Մարիտանիա] Տինգինի⁴³ և ընդ Սպանիա աշխարհն:

Իսկ Ովկիանոս երթեալ ընդ հիւսիսի, դառնայ ընդ արեւելս, և առնէ կղզիս մեծս երկու, որ կոչին Իւեռնիա⁴⁴ և Ալիոն⁴⁵, և կոչին Բրիտանացւոց աշխարհ⁴⁶: Եւ զԹուլիս մեծ⁴⁷ կղզի որոյ հասարակն արտաքոյ չափուց Անծանաթ երկիր համարեալ է, և որ զնմանէ զրոյցք անհաւատալիք: Ունի [Ովկիանոս] և կղզի մի այլ՝ հանդէպ սահմանի Սարմատիոյ և Գերմանեայ, որ Սկանդէ⁴⁸ կոչի, յորում Գուդք⁴⁹ լեալ են, և ալ ազգք բազումք: Եւ քան զայս կղզիս այլ նաւագնացութիւն ոչ կայ, և ոչ հասեալ և մարդոյ ուրեք, և վասն այնորիկ կոչի Անծանաթ ծով: (Մտանեն և գետք քսանեւերկու⁵⁰ յՈվկիանոս յԱրեմտէ)⁵¹:

10 Μεγαρων νῆσοι, I, 10: 11 Αἰθῶνς τῆς ἐντός, IV, 6, 1: 12 Μεσθολον ποτ., IV, 6, 1: 13 Νία ποτ., IV, 6, 2: 14 Λευκαίτιοι ποτ., IV, 6, 6: 15 Στάχρος ποτ., IV, 6, 2: 16 Πουσα-
δειρον ὄρος, IV, 1, 3: 17 Δαράος ποτ., IV, 6, 2: 18 Μεγας λιμὴν, IV, 6, 2: 19 Μασσα
ποτ., IV, 6, 2: 20 Ὀφιοδου ποτ., IV, 6, 2: 21 Χουταριος ποτ., IV, 6, 2: 22 Σαλαθου
ποτ., IV, 6, 2: 23 Μανδρον ὄρος, IV, 6, 3: 24 Σοῦβος ποτ., IV, 6, 3: 25 Ἀτλας Μειζον
ὄρος, IV, 1, 1: 26 Ἀτλας Εὐλαττων ὄρος, IV, 1, 1: 27 Σαλατα ποτ., IV, 1, 1: 28 Ἀγυα
ποτ., IV, 1, 1: 29 Φουδ ποτ., IV, 1, 1: 30 Διούρ ποτ., IV, 1, 2: 31 Ἀσάνι ποτ., IV,
1, 2: 32 Κούσα ποτ., IV, 1, 2: 33 Τίγγις Καίσαρεα, IV, 1, 3: 34 Αἰζ ποτ., IV, 1, 7: 35
Σουβουρ ποτ., IV, 1, 7: 36 Διος? — Αἰ(χῶ)ος? IV, 1, 1: 37 Ζιλια ποτ., IV, 1, 7: 38
Γουτίανα IV, 1, 7: 39 Α, միջոցն P: 40 περὶ τοὺς ἑπτὰ τὰς Ἑπταλίας πελάγας-
Septem fratres (Mela, I, 5, Plin. V, 2) (տե՛ս К. П. Патканов, էջ 14, ծան. 34): 41 Ἰβηρικον
πέλαγος, IV, 2, 7: 42 այլ կղզի մի ΡΑ. Γαδεΐρα. Gades (Pomp. Mela III,
VII), Տ բնագրում աղծատված Սագադիոն: 43 Μαυριτανίας τῆς Τίγγιτανης, IV, 1, 1: 44 Πουσα-
νία νῆσος, II, 2: 45 Ἀλουτων νῆσος, II, 11, 3: 46 Βρεταννική, Πρεταννική, II, 2: 47 Θουλη
νῆσος, II, 24, 4: 48 Σκανόια νῆσος, II, 11, 16: 49 Γουτα, II, 11, 16: 50 քսանեւի A: 51
Փակագծի նախադասութիւնը վերցրել ենք համառոտ բնագրից՝ P էջ 6: Նշված 22
գետերից «Աշխարհացոյցի» բնագրի համապատասխան տեղերում հիշատակվում են միայն

[Գ. Յաղագս ծովուց]

Եւ ծովք են երեք մեծք, զորովք երկիր շուրջ է, առաջին Հնդկացն՝ որ ասի Կարմիր ծով, որոյ երկայնութիւն՝ մասունք հարիւր երեքտասան. որոյ ծոցոյ ելանէ Պարսայ և Արաբացոց ծովքն, որպէս թէ ի հիւսիսի յարեմտից կոյս՝ Պարսայն, սակաւ ինչ իբրև զաղիւսակ և Արաբացոցն՝ ազիւույդ՝ նման. և սահմանեալ ի հարաւոյ անբնակ և Անծանաթ երկրաւ. իսկ յարեմտից՝ Մինէաց-ւոց յաշխարհան, և ի հիւսիսոյ՝ Հնդկաւք, և Կրման և Պարսկական և Արաբաց-ւոց աշխարհաւք. իսկ յարեմտից կողմանէ՝ Եգիպտացոց և Եթէովպացոց աշխարհաւք, որք են ի Լիբիոյ բաժնի:

Երկրորդ ծով՝ Յունացն, որ ծնանի յՈվկիանոսէն, ի վեցերորդ մասին երկայնութեան, և երեսուն և վեց մասին լայնութեան, զոր տեղի Սեփտէ կոչեն. որ է Եւթնեկ. զի եալթն մղոն ունի լայնութիւն տեղւոյն, յորում ըստ մտիցն Դադիոն կղզի յՈվկանոսէ. բայց առաւել լայնացեալ ի հիւսիսի և ի հարաւ՝ ձգի մինչև յԱսորիս՝ մասունս երեսուն [լայնութեան և մասունս վաթսուն և հինգ երկայնութեան]: Եւ սահմանեալ է [Յունաց ծովն] յարեմտից կողմանէ՝ Ասորւոց և Փիւնիկեցոց աշխարհաւք: Իսկ յարեմտից հարաւու՝ Հրէաստանի մինչև ցեղիպոս. իսկ յարեմտից² հիւսիսոյ Միջնեակրովքս՝ Կիլիկիոյ և Սաւրիոյ և Պամփիլիա և Լիկիա և Կառիա և Միւսիա, և Ելեսպոնտոս և Բիթանիա՝ մինչև ցՔաղկեդոն, յորմէ ծոցոյ ելանէ Պոնտոսի ծովն. և ձգի մինչև Եգեբացոց³ աշխարհն, մասունս ութսասն: Իսկ ի հիւսիսոյ կողմանէ [Յունաց ծովն] Եւրոպիա սահմանէ մինչև ցՍեպտէ. իսկ ի հարաւոյ կողմանէ Լիբիա սահմանէ մինչև ցնոյն Սեփտէ:

Երրորդ ծով՝ Վրկանին է՝ որ կոչի Կասբից [ծով]. և ձգի երկայնութիւն նորա ի բերանոյ Երասխայ և ի Կուր գետոյ մինչև ց[բերան]⁴ Պաւլիտիմիտոս⁵ գետոյ, որ թարգմանի բաղմապատիկ, մասունս քսանեերեք. և սահմանէ յարեմտից [Մեծին] Հաւաւք, և յարեմտից հիւսիսոյ՝ Աղուանիք առ Կեսիոս գետով, և Մասքթաւք, և ապա մուտք Գեռ[ու]աս⁶ և [Տ]սոնդաս⁷ և Ալանդաս⁸ և Ուլիդոն⁹ գետովք համանուն ազգաց, որ ի Կաւկասայ ելանեն և մտանեն ի ծով. և են ազգքն այն համանուն չորիւք գետովքն ի Սկիւթիայ¹⁰ համար[եալ], որ են Ուպ[ա]խտարք¹¹: Իսկ [յարեմտից] հիւսիսոյ կողմանէ սահմանի Սկիւթացոց աշխարհան, առ մուտս Ռայ¹² գետոյ, (զոր կարծեմ Եմաթ է)¹³, և Ռիմոսի¹⁴

վեցը, որոնք նշված են փակագծերից զուրս, մնացյալ 16 ղետերը մենք նշում ենք ենթադրաբար, հետեւելով Պտղոմեոսի բնագրին, և ղետեղում ենք անկյունաւոր փակագծերում: Եվրոպայի 22 ղետերն են՝ Վիտրոս—Օսիւրոս (II, 11, 1), [Անաս]—"Առ (II, 4, 4), [Տաղոս]—Տաղոս (II, 5, 3), Դորիաս—Ճաբիւս (II, 5, 3), [Միւսիոս]—Միւսիոս (II, 6, 1), [Սաւրոս]—Տաւրոս (II, 16, 1), [Դիւլաս]—Ճիւս (II, 6, 8), [Սիգմաթոս]—Տիգմաթոս (II, 7, 1), [Գարունա]—Գարունա (II, 7, 1), [Լիդիոս]—Լիդիոս (II, 7, 1), [Սեկուանա]—Տիգմաթոս (II, 8, 2), Ռենոս—Քիւրոս (II, 11, 1), [Վիդրոս]—Օսիւրոս (II, 11, 1), [Ամիսիոս]—Ամիսիոս (II, 11, 1), [Վիսուրգիոս]—Օսիւրոս (II, 11, 1), [Ալիւս]—"Ալիւս (II, 11, 1), [Քալուսոս]—Քալուսոս (II, 11, 1), [Սուկոս]—Տիգմաթոս (II, 1, 2), [Վադուս]—Օսիւրոս (II, 11, 2), Վիսուրգա—Օսիւրոս (II, 11, 2), Ռուդոնոս—Քոնոնոս (III, 5, 1), Քեսիոս—Քեսիոս (III, 5, 1):

Բ Գ 1 Այսինքն՝ ի ձև զղմոյ վայրի: Ծան. Ա. Սուրբյանի. 2 յարեմտից Ա: 3 յեգիպտացւոց Տ: 4 ծմուտս ՔԱ: 5 Պոգիտովմեոսայ Ա—Πολυπομητος, VI, 14, 2: 6 Երբոս ποτ., V, 11, 2: 7 Դեօնալ ցեղանուն (V, 8, 13) պիտի լինի՝ *Τριονα: 8 Դաւոնτα ποτ., V, 8, 6: 9 Օսիւրոս ποτ., V, 8, 6: 10 Տաւիւս: 11 Ապախտարք հալասարազոր է հունարէն սπερ-բορεια բառին: 12 Ա-ի բնագրում՝ Տաոայ, պիտի լինի՝ Ռայ՝ Ρα, VI, 14, 2: 13 Ընդմիջարկում պիտի լինի: 14 Դումաոս ποτ., VI, 14, 4:

և Դեքսի¹⁵ և Իաքսարտեայ¹⁶ գետոց—: Իսկ յարևելից կողմանէ [Իաքսարտ գետ] սահմանի ազգան որ կոչի Արիականք և [աղզն] նամաս[տէ]¹⁷ առ մտիւքն Յոստոս գետոյ¹⁸, և գաւառն, [որ] կոչի Սագառուկէ¹⁹, առ մտիւք գետոյն որ կոչի Պոլիտիմիտէս՝ զոր նախն ասացաք, որ ելանէ յԱւքսիա[նա] լեռնէ²⁰, առ որովք Ս[ոգդ]իանի գաւառն²¹, և մուտք Ոքսոս գետոյ²², առ որովք Ռուբիու աղզ²³, և քաղաքք երեք՝ մին կոչի Ասպաբովտոս²⁴, և միւսն Աւքսիա[նա]²⁵ և միւսն Դիւաբա²⁶:

Եւ յարևելից հարաւոյ²⁷ [ծովն Վրկանի] սահմանի Դէքսիա աղզաւ²⁸, առ որով գետն Մանգիւ²⁹ ի Մարգ[ի]անի աշխարհի³⁰, որ ինձ թուի՝ Մու և Մովոտտ լինի, և Աստաւանի աղզ³¹, և Մաքսիռա գետ³² և հոմանուն գաւառ³³, մինչև ց[Ք]ա[ն]ինդաս գետ³⁴, որք են Վրկանի[ց] աշխարհ³⁵, առ որով ձգի Երկրորդ Ագռոն լեռն³⁶, Իսկ ըստ հարաւոյ [սահմանի] Մեղաց աշխարհաւն³⁷, որ են Մարք, առեալ ի նոյն Քառ[ի]նդաս գետոյ, և յարեմուտս կոյս աղզաւն՝ որ կոչի՝ Անար[ի]ական Մարք³⁸, և մտովք գետոյն որ կոչի Ստրատառովդ³⁹, յորում Դերպիկէս գաւառն⁴⁰, և Դելումայս, զոր կարծեմ Դիլումս և Գեղաւք⁴¹ յորում մուտք գետոյն որ ասի Ամարդոս⁴² մինչև ի մուտս գետոյն, որ ասի Կիւռոս⁴³, և Կաղաւք⁴⁴, մինչև ի մուտս գետոյն, որ կոչի Կամբիսեւս⁴⁵ [և Կասբիւք]⁴⁶, յորում Գաբառու բաղինք⁴⁷, մինչև ի մուտս [Երասխ] գետոյն⁴⁸: Եւ են ըստ արեւմտից երկու կղզիք, որ կոչին Դովդէիսք և միւս կղզի յարևելից որ կոչի Տաղկա⁴⁹:

[Դ. Յաղագս երից հատածս երկրի]

Նոյնպէս և զերկիր բաժանեալ յերիւս. յԵրոպէ, ի Լիբիա, յԱսիա: Եւ ունի զարեւմտական և զհիւսիսայինն կողմն. Երոպէ, մինչև ցՏանայիս գետ¹, որ ի Ռիպի[ա] լեռնէ² ելանէ և գայ մտանէ ի Միովտիս ծով³ որ ընդ մէջ ծովուն [Պոնտոսի] հատանելով անցանէ ընդ կղզիւ՝ մինչև ցՏենեղոս⁴ ի Քաղկեդոն Բիթանացոց⁵: Մինչ ի Տաւնաւիս գետ Երոպիայ է մասն: Իսկ Լիբիա՝ [զարեւմտական] և զհարաւայինն, մինչև ցԿարմիր ծովն և ի Կարմիր ծովէ և յԱնթիզոն քաղաքէ⁶, որ կայ ի մէջ քաղաքացն Ռինկորորայ⁷ և Գաղայ⁸ եզեր Փիւնիկեցոց ծովուն⁹: Իսկ [այսորիկ սահմանեալ] յարեւելս կոյս՝ զհարաւ և զհիւ-

15 Δαίξ ποτ., VI, 14, 5: 16 Իαξարτης ποτ., VI, 14, 5: 17 S—Անարիական նոմրաս, Իսկ P՝ Արիականք Ամրոստակէք, A՝ Արա Ոմրաստակէք: Դαίξαι. Ναμασται. VI, 15, 13: 18 Իαττος ποτ., VI, 14, 2: 19 Σαγαρσυχαι, VI, 14, 13: 20 Դεξίαν ὄρος (Αβισσινία ὄρη) VI, 12, 1: 21 Σογούαν. VI, 12: 22 Դεξος ποτ., VI, 9, 1: 23 Ριβου, VI, 14, 18: 24 Դσπαβωτα πολίς, VI, 14, 2, S—Ասպաբովտոս: 25 Դεξίαντα πολίς, VI, 12, 5: 26 Δαύα πολίς, VI, 14, 13: 27 ... և յարևելից հարաւոյ Վրկան աշխարհաւն, Մարօք, Դելօք, Դելմօք և Կասբիւք մինչև ի մուտս Երասխ գետոյ: P— էջ 6: 28 Դεξίαντα?, VI, 12, 4: 29 Μαργος ποτ., VI, 10, 1: 30 Μαργιανή, VI, 10, 1: 31 Դσταβηγος, VI, 10, 5: 32 Μαξίρα (Ναξίρα) ποτ., VI, 9, 2: 33 Μαξίραι (Ναξίραι=նախճերք?), VI, 9, 5: 34 Χαρίνδα ποτ., VI, 2, 2: 35 Դρχανία χωρά, VI, 2: 36 Κορωνος?, VI, 2, 4: VI, 5, 1: VI, 9, 3: 37 Μηδία, VI, 2: 38 Դμαρσυχαι, VI, 2, 5: 39 S—Սառառովք, Στρατωνος, VI, 2, 2: 40 Δριβυξες, VI, 2, 2: 41 Դղλαι, VI, 2, 5: 42 S—Ոմդաս: Դμαρσος ποτ., VI, 2, 2: 43 S—Կուրոս, Κυρος ποτ., 44 Καουσαι, VI, 2, 2: 45 Καχύσος ποτ., VI, 2, 1: 46 Κασπιου, VI, 2, 5: 47 Σαβαιοι Βωμοι (VI, 2, 1), պիտի լինի Դաձաքու Βωμοι: 48 Սուքրյանի մոտ՝ «մինչև ի մուտս գետոյն որ կոչի Կամբիսեւս»: 49 S—Սաղկա Ταλχα, VI, 9, 8: Այլ տեղ սխառնող «Տաղական»-ը պահպանվել է Չելեկէն կղզու անվան մեջ:

ԲԴ 1 Դανաίς ποτ., V, 8, 2: 2 Դπειτα, III, 5, 15: 3 Μαυδίς λίαν, III, 6, 4: 4 Τένεδος νήσος, V, 2, 19: 5 Χαλκηδών, V, 1, 2: 6 Դνθηδών, V, 15, 2: 7 Դινωχτο-ρουρα, IV, 5, 6: 8 Դαζα, V, 15, 5: 9 S—հետեւալ կերպ են դասավորված բառերը՝

սիսի և զմէջն՝ Ասիա ունի մինչև ցԱնժանաւթ երկիր. վասն որոյ մեծագորն է քան զայլ հատածսն. և սա է առաջին բաժին աշխարհի. և զի Լիբիա մեծագոյն է սահմանաւք քան գերոպիա, սա երկրորդ է Ասիայ, և երրորդ Եւրոպիա (ինձ թուի Սեմայ, Քամայ և Յաբեթի)¹⁰:

[Ե. Յաղագս միջոցի աշխարհի]

Իսկ միջոց աշխարհի բնակութեան մարդկան, Պտղոմէոս ասէ ղԵրջանիկն Արաբիա՝ առ հարաւային եզեր Պարսայ ծովուն², որ Զկնակերաց ծոցն³ կոչի. (բայց ոչ հաւանիմ⁴. Բանգի Աւետարանն ծագ երկրի կոչէ գերջանիկն Արաբիա, ուստի եկն դշխոյն Սաբայ⁵, կամ եթովպացոց յաղագս մերձաւորութեան անձուկ անցիցն: Այլ մէջ լսի, որ միաշափ հեռակցութիւն ունի ծայրին յեզերաց երկրէ և այն է Երուսաղէմ, որում Աստուածային գիրք վկայեն. զոր Տէրն ասէ. և Դաւիթ ասէ, «Արար[եա] զյիւրկութիւն ի մէջ երկրի»⁶: Եւ Եսեբ մեկնելով ասէ. ոչ վասն Հրէիցն, այլ զի ի մէջ է Երուսաղէմ ազգաց ընտրելոց, խաչեցաւ Տէրն. զի ամենայն ազգաց է Տէր. ըստ որում ասէ՝ «Աստուած քագաւոր յառաջ Բան գլաւիտեանս»⁷: Արդ է նշմարիտ. Երուսաղէմ մէջ ամենայնի⁸, թէպէտ և ըստ չափուցն Պտղոմեայ երկայն տարածէ յարեւելս կոյս. այլ ղերկուս չափսն ի մի դնելով՝ նկարագրեսցուք: Սապէս և հարաւայինն ութ աւելի գայ քան զհիւսիսայինն, ըստ պտղոմէական չափուցն, զոր⁹ երկու ի մի դնելով¹⁰ կերպագրեսցուք, մեր ղերկայնութեան չափն [հարիւր] ութսուն¹¹ ամբողջ պահեսցուք. վասն զի նեղ է բնակութեամբ, և երեք հարիւր վաթսուն¹² և մի. նոյն և անդր ղհարիւր կրկնեսցուք և լինի յիսուն¹³ և այնպէս նմանագրեսցուք: Նոյն՝ դունակ և ըստ հարաւային կողմանն յԱյրեցած գաւտոյն, կրկնեսցուք¹⁴ զուիթն ի շորս, և բերէ ստուգապէս ղնմանութիւն Պտղոմ[է]ական յրկրագրութեանն:

Եւ արդ որովհետև բովանդակեցաք ղհասարակախաւսութիւնս, սկսանիմք պատմել ղառանձնութիւն նոցա ըստ դրից [տեղագրութեանց քարտիսին] Պապայ Աղեքսանդրացոյ. սկսեալ յԱրևմտից, Ուլկիանոսէ, յառաջին մասնէ երկայնութեան, ի Սպանիայ, ի ծայրեն, որ կոչի Եռիոն¹⁵, այսինքն մեծ և հրաշալի, որ ծայրն ի ներքս գայ ի յՈւլկիանոս, առաւել քան զայլ երկիր. մասունս երիս. որ լինի ասպարէզք հազար հինգ հարիւր յիսուն. որպէս և է իսկ ի ներքոյ ստորագրեալ:

«... Եւ ունի ղարեմտական կողմն՝ Եւրոպէ. և զհիւսիսայինն մինչև ցՏայանիս գետ որ ի Ուլկիայ լեռնէ ելանէ և գայ մտանէ ի Միովտին ծով Եւրոպիայ է մասն: Իսկ Լիբիա՝ ղհարաւայինն, մինչև ցԿարմիր ծովն. և ի Կարմիր ծովէ և յԱնթիոյն քաղաքէ որ կայ ի մէջ քաղաքացն Ունկորուրայ և Գաղայ՝ եզեր Փիւնիկեցոց ծոցուն, որ ընդ մէջ ծովուն հատանելով անցանէ ընդ կղզիս մինչ ցՏենոդոս ի Քաղկեդոն Բիւթանացոց մինչ ի Տաւնաիս գետ...» (էջ 12—13):

¹⁰ Ընդմիջարկում պիտի լինի:

Բն 1 Արաբիա Եւրոպոս, VI. 7: 2 Περσικός κόλπος, VI, 7, 14: 3 Ἰχθυοφάγων κόλπος, VI, 7, 13: 4 ΡΑ — Բայց ևս ոչ հաւատամ: 5 հարաւոյ ΡΑ: 6 Սաղմոս, ՀՊ, 12: 7 Եւսեբ-րիոս Կեսարացի: 8 Փակագծերում ղետեղվածը ընդմիջարկութիւն է: 9 Իւր Տ: 10 Ρ, իսկ Α — եզեալ: 11 Տ — վաթսուն: 12 Տ — ութսուն: 13 Այս բառից հետո Տ ղրել է հարցական նշան: 14 Ρ: 15 Տ — Եռիոն:

Գ [ԵՐԿՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ]
I [ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏԱԾ ԱՇԽԱՐՀԻՄ]
ԵՐՐՈՊԱՅ՝

Ա. Յաղագս Ապանիոյ

[Ա] Բնաշխարհ Եւրոպայ Սպանիա է, երեքանկիւնի [իմն] ձևով, կալով² ի մէջ ծովուց որպէս կղզի: Սահմանի յարեմտից և ի հիւսիսոյ³ Ովկիանոսիւ առեալ յԵփոն ծայրէն, որ կայ յառաջին⁴ մասին երկայնութեան, երեսունևութ մասին լայնութեանն, մինչև ցմիւս ծայրն՝ որ կոչի Նեոիոն⁵ որ կայ ի հինգ մասին երկայնութեանն: Իսկ յարեւելից սահմանի, նոյնպէս Պիւոենէ⁶ լերամբ. իսկ ի հարաւոյ՝ սահմանի Յունաց ծովուն, առեալ ի նոյն Պեոին[ե]այ: Գետունի զԴոռոհաս⁷ և զՎիտրոս⁸:

Բովանդակի ի նմա երիս աշխարհս փոքունս⁹, որք և ունին գաւառս բազումս և քաղաքս, զորս անուամբ յայտնել աշխատութիւն անշահ համարեցաք: (Եւ ոչ միայն զգաւառս և զքաղաքս, այլ և խորհեցաք միայն գրել զլերինս անուանիս և զգետս հղարս)¹⁰ և զքաղաքս հոյակապս, զանց արարեալ զաննշանօքն¹¹: (Եւ եթէ այլ ինչ նշանաւոր իցե. թողլով ի բաց զթիւս և զչափս և զմանրամասնաբար պատմութիւնս)¹²:

[Բ. Յաղագս Բրիտանացոց աշխարհին]

Բ. Բնաշխարհ Եւրոպայ Բրիտանացոցն է, որ են երկու կղզիք, ի Հիւսիսայինն Ովկիանոս. ի վերոյ կողմանէ Սպանիոյ և Գալիոյ¹: Եւ² անուն արեւմտեան կղզւոյն՝ Իբեոնիա³ է, և է⁴ գարեհատած և ճնճղկեան⁵, յարեմտեայ հարաւային ծայրին [Հիւսիսային Ովկիանոսի] ութ մասին երկայնութեան, և յիսուն և ութ լայնութեան: Գետք⁶ հզարք վեշտասան և ազգ յոլով⁷: Իսկ անուն մի[ւս]ոյ՝ արեւելեան կղզւոյն Ալուիոն⁸, որ է մեծ քան զնա: Եւ է տզրկած և բազմաճիւղ, յորում գետք հզարք քսան և հինգ, և յոյժ մեծածառ անտառս. և շուրջ զկղզեան մանունք կղզիք քառասունևերկու⁹, և Թուլիս¹⁰ մեծ կղզի: Եւ ի մէջ երկուց կղզեացն փոքունք կղզիք շորս:

[Գ. Յաղագս Դաղդիային]

Գ. Բնաշխարհ [Եւրոպայ] Գալիուս¹ է, որ կոչի Կելտ-Գաղատիա², յարեւելից գոլով³ Սպանիոյ. և սահմանի յարեմտից և ի հիւսիսոյ Ովկիանոսիւ, իսկ

ԴԱԱ 1 Աշխարհ Եւրոպայ — P. Աստանաւր աշխարհ Եւրոպայ երկոտասան — A: 2 Կայ PA: 3 PA: 4 Ավելի ճիշտ՝ երկրորդ: 5 Νέριον αχρωτίδων. II, 6, 2: 6 P. Պեոինեայ S Πυργη, II, 6, 11: 7 Գուբաս Δωρίας ποταμ. II, 5, 1: 8 Վիտիոս S. Ουιτρός. II, 11, 1: 9 P Բաժանի նա փոքր աշխարհս երիս, S չիք: Նկատի ունի՝ Ἰσπανία Βασιτική, Ἰσπανία Λουσιτανία, Ἰσπανία Ταρρακωνήσια: 10 P: 11 չիք A: 12 PA: Սույն վերջին պարբերութիւնը մեզ չհասած սկզբնօրինակում պետք է գտնվեր «Երկրագրութիւն» բաժնի մեզ չհասած ներածական մասում իբրև ընդհանուր դիտողութիւն:

ԴԲ 1 չիք PA: 2 PA: 3 Իւորաոնիա A. Ἰουερνία νήσος Βρεταννική. II, 2: 4 P: 5 ճնճղկեն P: 6 յորում գետք PA: 7 ազգ բազումք P: 8 S Ալուիոն S. Ἀλυσιανός νήσος Βρηταννική. II, 3: 9 քառասուն և մի A: 10 Թուլիս A:

ԴԴ 1 Դաղդիուս — Մովս. Խոր. Պատմ. Հայոց, գիրք Բ, գլ. 2Է: 2 Κελτογαλτία. II, 7: 3 Կալով A:

ի հարաւոյ յարեւելից՝ Յունաց ծովովն, երեսուն մասն լայն և քառասուն և եւթն երկայն։ Եւ բաժանի Գալիուս⁴ աշխարհս շորս⁵ յորում լերինք մեծամեծք երկու և գետք հզարք քսան և ինն։ զուր ի Յունաց ծովն արձակէ. և զքսան և մի յովկիանոս և կղզիք շուրջ զիւրե երեքտասան։ Ունի քաղաքս և ազգս բազումս և հզօրս և ազգն Փռանկաց⁶, որոց հասարակն ի Գալիուս, և հասարակն ի Գերմանիա բնակեն։ Լինի ի նմա զոմէշ սպիտակ և սպանող։

[Դ. Յաղագս Դերմանիոյ]

Դ. Բնաշխարհ [Եւրոպիայ] Գերմանիա¹ է, յարեւելից² կալով Գալիոյ, առ Հիւսիսային Ովկիանոսին. մինչև ցՍարմատացւոց լերինսն և զԴանուբ գետաւ [սկիզբ] առեալ ի նոյն դարձուած է [Սարմատացւոց լերանց] գայ և մտանէ ի Պոնտոս ծովն և սա մեծ է քան զՏոնաւիս։ Ունի ազգս եւթն³, յորոց մին Գուդք⁴։ Ունի լերինս անուանիս երիս, և գետս հզօրս մետասան. զերկուսն ի Դանուբ արձակէ, և կղզիս ինն, ունի և անտառս [հ]զօրս, յոյժ մեծածառք և երկաթա-կըտրութիւնս։ Ունի և զՍատրաբէն⁵ դաշտ և զԻլ[ու]իտացւոց⁶ անապատն⁷, ունի և ձի վայրի։

[Ե. Յաղագս Դադմատիոյ]

Ե. Բնաշխարհ [Եւրոպիայ] Դադմատիա¹ յարեւելից հարաւոյ ծայրէն Գալիոյ, և առ յերի Գերմանիոյ։ Քառասուն և երեք մասին երկայնութիւն, և քառասուն և ութ լայնութիւն։ Սահմանի յարեւմտից² ակամբ Դանուբ գետոյ, իսկ ի հիւսիսոյ յարեւելից նոյն Դանուբայ դարձուածովքն իսկ ի հարաւոյ [սահմանի]³ Յունաց ծովովն⁴։ Ունի փոքր⁵ աշխարհս վեց, քաղաքս և գաւառս, բազումս. ունի և լերինս շորս⁶։ Ունի գետս քսան, կղզիս եաւթն⁷, ընդ Մակեդոնիա Պաքարաթ⁸, որ կոչին Սկառզոն⁹ և Իսա¹⁰, որ է հանդէպ Փոքր Դադմատիայ¹¹։ Մինչև ցԿոռկիրոս, [որ է] Մելանա¹² հանդէպ Ռիզոնիկոս ծոցոյն¹³ և մտիցն Դոիդոն գետոյ¹⁴։ յայս կղզի անցեալ էր երանելի Առաքեալն։ Լինի անդ [ի Դադմատիայ] գաղան մի որպէս եզն մեծ, Բոնոսոս անուն, որ զկոյն ձգէ որսորդացն և այրէ¹⁵։

[Զ. Յաղագս Իտալիոյ]

Զ. Բնաշխարհ [Եւրոպիայ] Իտալիա¹, յանկեան² Գալիոյ. սկսեալ³ առ երի Դադմատիոյ ի հարաւոյ կուսէ։ (Եւ սահմանի ըստ յարեւմտից և հիւսիսոյ Ալ-

⁴ Գաղղիա P, Գաղիոս A: ⁵ Երիս P: Այս շորս աշխարհներն են Γαλλία Ἀσσυρία, Γαλλία Ασσυρία, Γαλλία Βελγία, Γαλλία Σαρδωνησία, II, 7: ⁶ Ազգն փրանդ լինի և ի նմա A:

ԳԴ 1 Գերմանացւոց A: Γερμανία Μεγάλη, II, 11: 2 յելից PA: 3 հինդ A: 4 Γουσαι, II, 11, 16: 5 Pomp. Mela -- Satrapenae -- Ptol. Σατραπεία ορτ: 6 Բնադրում աղճատված է՝ «ղիլիմացւոց»: 7 և τὸν Ἐλαυτητίων ἐργμοσ, II, 11, 6:

ԳԵ 1 Ե. Դադմատիա յարեւելից կայ Գաղղիոյ և առ երի Գերմանիոյ: P. Δαλματίας, II, 16: 2 յարեւելից A: 3 Իսկ ի հարաւոյ P: 4 Զուհիոն ծոցաւն A: 5 չիք PA: 6 վեց A: 7 հինդ A: 8 Μακεδονία Παρνατίας, III, 12, 10: 9 Ատոադոն S: Σαρδωνία νήσος, II, 16, 8: 10 ցԿոռկիրոս և Մելանա S: Ἴσος νήσος, II, 16, 9: 11 Պիտի համապատասխանի՝ Δαλματίας παραλίας (II, 16, 3): 12 Κορυφαίη Μέλαινα, II, 16, 9: 13 Պսիդիմոն S: Πεζονίκος κόλπος, II, 16, 3: 14 Դիդոն S: Δριδών ποταμός, II, 16, 3: 15 Լինի ի Դադմատիա գաղան որպէս տես՝ Պիլիոս (Nat. Hist., VIII, 16):

ԳԶ 1 Իտալիա, III, 1: 2 յարեւելից է PA: 3 և PA:

պիացուղքն⁴ և Ոկոն⁵ լերամբքն, իսկ ըստ հիւսիսոյ և յարեւելից՝ Յունական և Ադրիական խորշին, իսկ ըստ հարաւոյ՝ Տիւրքական պեղագոսին⁶, ի հարաւ կոյս Դաղմատիոյ է ջրաբնակ գաւառս Վենետիկոյ⁷, և այլք գաւառք ցամաքայինք քառասուն և հինգ, աշխարհս վեց. յորոց մին Բոփոն Գալոն⁸, յորում հոյակապ քաղաքն Ռաւէնա⁹: Ունի լերինս և գետս վեշտասան, յորոց գետք հզօրք երեք, որ կոչին Ատոհանոս¹⁰, Պադոս¹¹, Ռուպիկոն¹², որ մտանեն առ նմին ի Յունիոս ծոց¹³: Ունի կղզիս եւթնևտասն յորոց մին Պոնտիա¹⁴, անտի¹⁵ Պիղատոս էր: Իսկ ըստ հարաւոյ Սատուռնիանա¹⁶ աշխարհք և Լատինա աշխարհ, յորում մեծն Հռոմ¹⁷: Հելլենք Մեծ¹⁸, առ որով ցանկալին Կամպանիա, հուպ կալով ընդ նա և ընդ Սիկիլիա կղզին, [Կամպանիա] գետս ունի երեքտասան, և լերինս՝ այլ ոչ անուանիս:

(Բայց է յիտալիա համար¹⁹ և այլ աշխարհ մի Կորսիկա²⁰ անուն ի Կիւռնոս²¹ կղզւոյն, շորս հարիւր մղոնաւ շրջապատելով. յորում գաւառք երեքտասան, և գետք վեց, և մի Ոսկի անուն լեառն²², ուր ոսկի և արծաթ հատանի երկրաբոյս²³ իբրև զծնէբեկ)²⁴:

[Է. Յաղագս կղզւոյն Սարդիոնի]

Է. Բնաշխարհ [Եւրոպիայ] Սարդիոնի¹ մեծ կղզի, հուպ կալով ի Կիւռնոս² կղզի. (ըստ հարաւոյ կոյս³ երկայն ձևովն՝ ի հիւսիսոյ ի հարաւ կոյս⁴: Ունի գետս հինգ, և լերինս դժուարանունս և փոքունս, և ամուր տեղիս, յորում քաղաքս ինն⁵), գաւառս քսան, մանունք կղզիք ինն⁶. և շրջապատութիւն Սարդոնիոյ ինն հարիւր ութսուն⁷ մղոն է:

[Ը. Յաղագս Սիկիլիոյ]

Ը. Բնաշխարհ [Եւրոպիայ] Սիկիլիա մեծ կղզի¹, յարեւելից կուսէ Սարդիոնի². հեռի ի նմանէ երեքհարիւր յիսուն մղոնաւ. ունի և կղզիս մանունս: Եւ ի Սիկիլիա³ երեքանկիւնի ձևով. և ծայրէ ի ծայր հարիւր մղոն ունի, և գաւառս եւթն⁴ և քաղաքք ինն⁵, գետք ութևտասն⁶, կղզիք վեշտասան, լերինք երկուս՝ Պարթենիոս, յորմէ գետք բղիսն և Ուոկանոս⁷, որ և Յայտնեայ⁸, որոյ կատարն հանապաղ հրով տոչորի: Եւ է Սիկիլիա յոյժ արգաւանդ:

Արդ զայս կարգ ի բուն հանելով՝ դարձցուք ի հիւսիսի, ի մնացեալ մասնէն Ուկիանոսի և Անծանօթ երկրի, այլ աշխարհատող զԵւրոպիա ածցուք ի հարաւ կոյս մինչև ցՅունաց ծովն:

4 Ἀλπειοί, III, 1, 1: 5 Ὀχρα, III, 1, 1: 6 Փակագծերում գետեղված հատվածը S-ն չունի: 7 Վենետիոյ S: Οὐνετια, III, 1, 21: 8 Βουὼν Γαλλων, III, 1, 20: 9 Παρθένα, III, 1, 20: 10 Ἀτρινάνος ποτ., III, 1, 21: 11 Παῖδος, III, 1, 20: 12 Προβιχωνος ποτ., III, 1, 20: 13 Ἴονιον πέλαγος, III, 1, 69: 14 Ποντία νησος, III, 1, 69: 15 ուստի PA: 16 Սատուռնա S. Σατουρνίανα καλουνται, III, 1, 43: 17 PA Սրանց փոխարեն ունեն՝ «Ունի և մայրաքաղաքս Երկուս՝ զհոյակապն Ռաւեննայ և զմեծն Հռոմ»: Ἄστυ Ρωμη, III, 1, 54: 18 Μεγάλη Ἑλλάδος, III, 1, 10: 19 A: 20 Կուրսիկ A: 21 ի Սիկիլիա A. Κύριος νησος, III, 2: 22 το Χρυσου ορος, III, 2, 7: 23 Երկրաբուսակ A: 24 Փակագծերում գետեղված հատվածը S չունի: Բերում ենք ըստ ΓA:

Քիչ 1 Սարդոնիոյ P. Σαρδω νησος, III, 3: 2 Կիոոս S. Խնիոս A: 3 A: 4 հինգ SA: 5 Փակագծերում գետեղված հատվածը S չունի: 6 չիք S: 7 SA, եօթն հարիւր ութսուն P:

Քիչ 1 Σικελια, III, 4: 2 Սարդոնիոյ P: 3 Սարդոնիա A: 4 հինգ PA: 5 չիք S: 6 ինն և տասն PA: 7 Բոոնոս S. Բաուկանոս A: Թերևս՝ Վուկանոս: 8 քի քե Ἀττικη καὶ ο Κραχας, III, 4, 5:

[Թ. Յաղագս Եւրոպիոյ Սարմատացոց]

Թ. Բնաշխարհ Եւրոպիայ Սարմատացոց աշխարհին՝ հասարակն է, յարեւելից կալով Գերմանիոյ², առեալ ի Վիստուլայ³ գետոյ և ի հոմանուն իւրեանց լեռանց. առ Հիւսիսայինն Ուկրաինոսիւ մինչև ցԱնժանօթ երկիր և ցծայր արեւելեան Ռիպեայ լեռինն⁴ յորում ելանէ Տանայիս⁵ գետ. բայց զամենայնդ [Սարմատիոյ] ի միջօրեայ ԿԴ՝^{3a} [մասն] բաժանէ Սարմատիա յերկուս. զեւելիցն յԱսիայ, և զարեւմտիցն յԵւրոպիայ, մինչև [Տանայիս] մտանէ և Մեոտիս ծովակ⁶. նաևով զնոյն գործելով, մինչև զՊոնտոս ծով. և ապա Պոնտոսիւ և Տիւռաս գետով⁷ սահմանի. ըստ հարաւոյ կուսէ որոշէ զԴաւիթացոց աշխարհն⁸ ի Սարմատիոյ: Եւ ունի Սարմատիա աշխարհս փոքունս. ի քրիստոնէից՝ զՏավրական ցամաք կղզին, այսինքն զՔեոսոն⁹. որ կայ ի մէջ Բիւկեան լճին¹⁰ և Մեովտիս ծովակի և Պոնտոսի, և մտիցն Կարկինիտեայ գետոյ¹¹ ի հոմանուն ծոց¹²: Իսկ ի հեթանոսաց բազումս, յորոց մին կոչի Ամաքսարիու¹³, որ են Սայլակենցաղբ: Ունի լեռինս բոլորս եւթն¹⁴. արձակէ և ի Պոնտոս գետս բազումս՝ երեքտասան [յորոց գետս երկու], որք յիրեարս անգեալ. անուանեն զմինն Կոչոյ¹⁵ [և զմիւսն Բորիսթենոս]¹⁶: Ունի [Սարմատիա Եւրոպիոյ] փոքր լիճ մի [Ամադոկայ]¹⁷ և կղզիս երկու: Ունի և բազինս երկու. մին կոչի Ալեքսանդրու, և միւսն Կեսարու¹⁸:

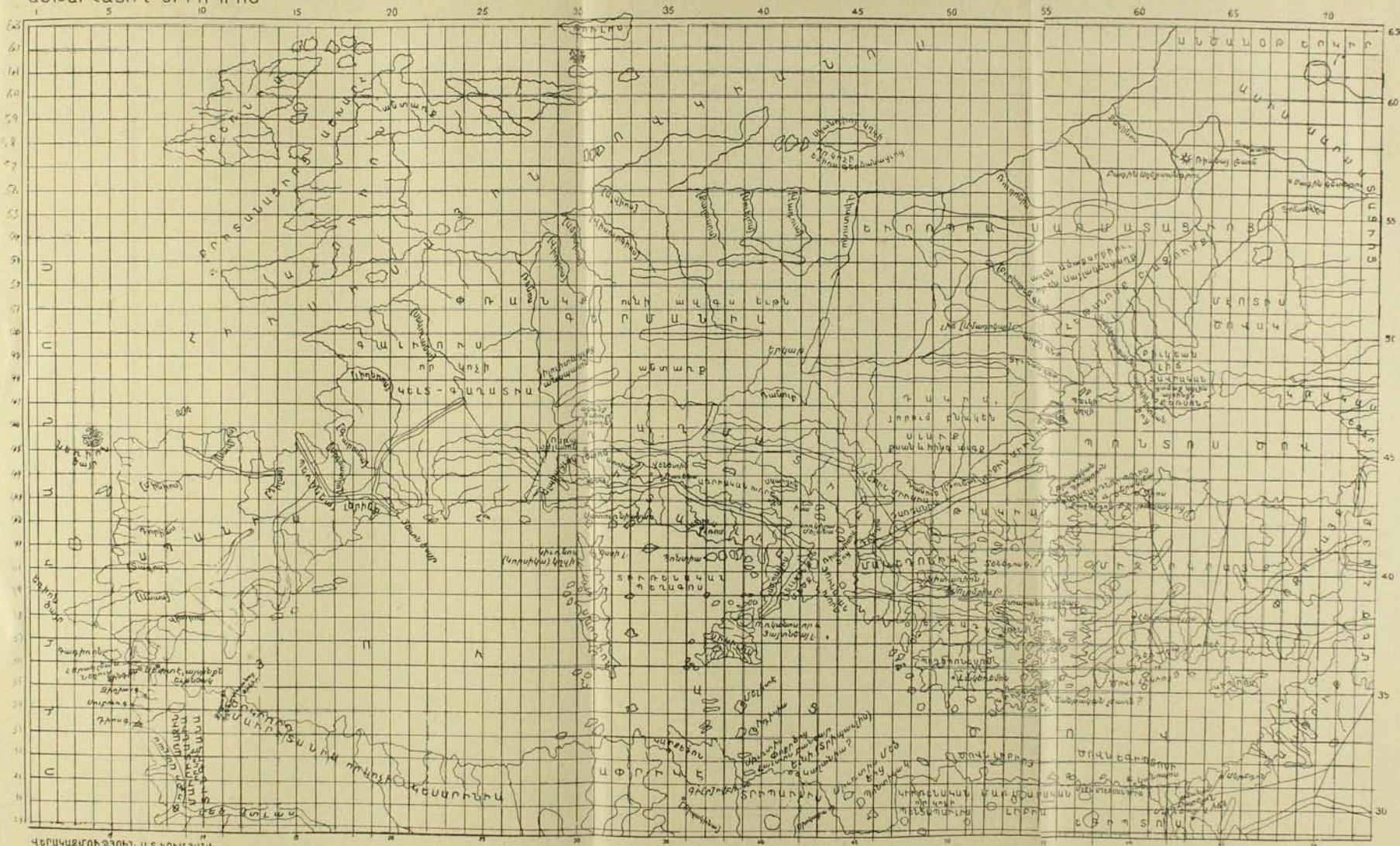
[Ժ. Յաղագս Թրակիոյ]

Ժ. Բնաշխարհ Եւրոպիայ Թրակացոց աշխարհն, յարեւելից կալով Դաղմատիոյ և առ երի Սարմատիոյ, առեալ և Տիւռաս¹ գետոյ մինչև ի Դանուբ: Եւ ունի Թրակիա² փոքր աշխարհս հինգ, և այլ աշխարհ որ կոչի Վերի[ն] [և Ներքին] Միւ[իա]³, և Դադղանիա շորեք-քաղաքեան⁴. Իսկ ի միջօրեայ կուսէ զինքն զԹրակիա: Իսկ ըստ արջնային կողմանէն մեծ աշխարհ Դակիա⁵, յորում րնակեն Ս[կ]լաւք քսանհինգ ազգք⁶, յորոց փոխանակաւ մտին պատերազմաւ զուդք⁷. Եկեալ ի Սկան[դ]իոյ կղզւոյ⁸, որ կոչի Եմիոս Գերմանացոց. իսկ Սկլաւքն անցին ընդ Դունայ գետ և կալան այլ աշխարհ ի Թրակիոյ և ի Մակեդոնիոյ, և անցին յԱթ[ա]իա և ի Դաղմատիա: Բայց յառաջ Թրակ զօրավարութիւնք էին այսոքիք. Դանթիդիտիկեանք, Սառդիկեանք, [Ուդիկիսի-

ԳԹ 1 'Η εν Εὐρώπῃ Σαρματία, III, 5: Տե՛ս С. Т. Еремян, Европейская Сарматия по Птолемию и „Ашхарацуи“-у („Армянской географии VII века“), Сборник статей „Исторические связи и дружба украинского и армянского народов“, вып. III, Ереван, 1971, էջ 179—184: 2 Գերմանացոց Տ: 3 Խիստուլայ S. Oudezoula, III, 5, 1: 4 'Ρίπεια, III, 5, 5: 5 Σοῦαίη P, Σαῦναιη A. Tanaïs, III, 5, 3: 6 Μαῖωτιός λίμνη, III, 5, 3: 7 Τύρας ποτ., III, 5, 6: 8 Δακία, III, 5, 6: 9 Ταυρικὴν Χερσονήσον, III, 5, 2: 10 τῇ Βύλῃ λίμνῃ, III, 5, 2: 11 Καρχινιτῆς ποτ., III, 5, 1: 12 Καρχινιτὴ κόλπω, III, 5, 2: 13 Ἀμαδοῖοι, III, 5, 7: 14 Ἡνὴ P: 15 Տե՛ս М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962, էջ 168: 16 Βορυσθένης ποτ., III, 5, 2: 17 Ἀμαδοῦα λίμνη, III, 5, 6: 18 αἱ τε Ἀλεξάνδρου βῶμαι καὶ αἱ Καίσαρος βῶμαι, III, 5, 12:

ԳԺ 1 Տաոս S: 2 Թրաչի, III, 11: 3 Μυσία τῆς ἀνω, Μυσία τῆς κατω, III, 9, 10: 4 τῆς Δαρδανίου δ' πόλει, III, 9, 4: 5 Δακία, III, 8: 6 Տե՛ս В. А. Рыбаков, Славяне в Европе в эпоху крушения рабовладельческого строя, „Очерки истории СССР, II—IX вв.“ М., 1959, էջ 30—52: 7 Γούτα, II, 11, 16: 8 Σκαυδία γῆ, II, 11, 16:

ԱՇԽԱՐՀԱՏՈՂ ԵՒՐՈՊԻՈՅ

ԿԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ Ս Տ.ԵՐԵՄՅԱՆԻ,
ԴՏԴՈՄԵՆՈՒ ԶԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԻ ՎՐԱ

կեանք], Սիլիտիկեանք և այլք⁹։ Ունի լերինք երկու, և գետս. [յորոց] մի է Դանուբ, որ բաժանի ի վտակս վեց, և առնէ լիճ մի և կղզի, որ կոչի Պելկի¹⁰. Ի կղզիս այս բնակեալ է Ասպար-հրուկ որդին Խուբրաթայ¹¹, որ փախաւ ի Խաղ-րաց ի Բուխարաց լեռնէն, և գնաց հալածեաց ի մուտս կոյս զԱւառն ազգ, և բնակեցաւ անդ։ Սա [Թրակիա] ունի մայրաքաղաք¹² զԵրջանիկն Կոստանդնու-սլօլիս ի բերան մտից ծովագետոյն Պոնտոսի, որ կոչի Թրակական Պոսպո-րոն։ Ի Կոստանդնուպօլսէ քսան մղոն է քաղաքն Երակլէա, յորում կայ թէա-տրոնն՝ որ մի է յեօթն հրաշիցն. և ըստ հիւսիսոյ ի Հոռմ՝ երկու հարիւր մղոն։

[ԺԱ. Յաղագս Մակեդոնիոյ]

ԺԱ. Բնաշխարհ [Եւրոպիայ] Մակեդոնիա¹ է յելից կալով Յունական Պե-ղադոսին, առ երի Դաղմատիոյ և Թրակիոյ. ի հարաւ թողլով զԵլլադա։ Ունի լերինս վեց, յորոց մինն Կիտառիոն, և միւսն Ուլիմբիս². գետք մեծամեծք վեց³, և գաւառս⁴ երեսուն, քաղաքս վեշտասան, և զմեծն Թեսաղիա, յորմէ Հայք։ Լինի ի նմա մարմարիոն կանաչ սպիտակախայտ. ունի ծոցս⁵ վեց, կղզիս ե-րիս⁶։ [Եւ Մակեդոնիա է] յերկայնն մասունս եօթն, իսկ ի լայնն՝ հինգ։

[ԺԲ. Յաղագս Ելլադայի]

ԺԲ. Բնաշխարհ [Եւրոպիայ] Ելլադա¹, առ երի կալով Մակեդոնիոյ, ի մէջ պեղադոսացն։ Եւ ունի [Ելլադա] փոքր աշխարհս վեց՝ զէպիռոս², զԱքայիա³, զԱտտիկէ⁴, զԵւբիա ապառաս⁵, և զԿրիտ մեծ կղզի⁶ և զՊեղոպոնեսոս ցամաք կղզի⁷։ Եւ յԱքայիա՝ Կոռնթոս քաղաք⁸. և [Ատտիկէ] ունի զԱթէնս⁹։ Ունի կղզիս բազումս յոյժ։

[Պելլոպոնեսոս ունի] լերինս երեք և գետս հինգ, քաղաքս երեսուն յորոց մին է Լակեդեմոն¹⁰, և ութ գաւառս. զԱռանձնական Աքայիա¹¹, զԱռկադիա¹², զԱռգոլիդէ¹³, զԼակոնիկէ¹⁴, զԻլիա¹⁵, զՄեսսենիա¹⁶, զՍիկիոնիա¹⁷, յորում մե-հեանք Պոսիդոնի։

Ունի Պելլոպոնեսոս ծայրս բազումս և անգինս, որք ունին հոմանուն ծոցս։ Լինի [անդ] մարմար կանաչ։

Եւ ունի Ելլադա այլ քաղաքս բազումս և բազում գավառս, և այլ լերինս ինն, յորոց է Պաոնասոս¹⁸, Ելիկոն¹⁹, Դոդոն²⁰, զորոց առասպելն պատմէ²¹։ Ունի կղզիս քառասուն և չորս, յորոց է Կրիտն. ի նմա է Շանթական լեան։

9 Στρατηγίαι δε εἰσιν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ πρὸς μὲν ταῖς Μυσίας καὶ περὶ τὸν Αἰαὸν το ὄρος ἄρ-
χομένους ἀπὸ οὐσμῶν Δανυηλητικῆς, Σαρδηνικῆς, Οὐβοικητικῆς, Σελλητικῆς. III, 11, 6: 10 Πευκη
νῆσος. III, 10, 2: 11 Բուլղարական ցեղերի պետ Կուրրաթի (584—672) որդի Ասպարուխը,
չուրջ 660 թ. իր հորգայով փախավ խաղիրներից և ապաստան գտավ Դանուբի գետաբե-
րանի շրջանում։ Տե՛ս М. И. Артамонов, *Истор. зап.*, էջ 163, 172. 12 Քաղաքամայր Ա։

Ք[ԺԱ 1 Մաքեդոնիա, III, 12: 2 Κιτρίων ὄρος, Օլոսթոս ὄρος. III, 12, 16: 3 տասն P.A: 4
զեղս P (առաջ է կելի գոս հապավումից)։ 5 ծովս P.A: 6 չորս A (առաջացել է Գ և
Դ-ի շփոթությունից)։

Ք[ԺԲ 1 Ἑλλάδα, III, 14: 2 Ἰπείρος. III, 13: 3 Ἀχαΐα. III, 14: 4 Ἀττικῆς, III, 14, 7: 5
Ευβοία, III, 14, 22: 6 Κρήτη, III, 15: 7 Πελοπόννησος. III, 14, 25: 8 Κορινθός, 9 Ἀθη-
ναί, III, 14, 21: 10 Λακεδαίμων, III, 14, 43: 11 τῶν ἰδίων καλούμενης Ἀχαιας, III, 14, 29: 12 Ἀρχαΐα,
III, 14, 40: 13 Ἀργεΐας (Argolidis), III, 14, 33: 14 Λακω (Laconicae),
III, 14, 32: 15 Πλείας, III, 14, 30: 16 Μεσσηνία, III, 14, 31: 17 Σικωνία, III, 14, 37: 18 Παρνασσός ὄρος. III, 14, 11: 19 Ἑλικῶν ὄρος, III, 14, 11: 20 Ἐχάτορπεδον Δωδωνέων,
III, 13, 5: 21 Եկատի ունի Դոդոնայի պատգամախոսական տաճարը։

15 Հանդես, № 4

Ունի մեհեանս երիս՝ զԻդա և զԱրտեմիս և զՊոսիդոնի, քաղաք զհոյակապն զԱթէնս և Ելեւսինա քաղաք²²։

([Ունի Ելլադա] Եբբիու մեծ մզղի, և Ատալանդ փոքրիկ կղզեակ²³ ի մէջն. զոր ասեն գտեալ զօրացն Արտաշէսի Հայոց արքայի, զի մի նաւ բռնկացն յամիցեն, մինչև պաշարեալն էր զղղեակն Զարմանալի. և ասեն անդ մեռեալ Արտաշէսի)²⁴։ Ունի և ջուրք ի կղզւոջն Միւստոս²⁵, որ յանպատճառս այսր անդր հոսէին և Արիստոտէլ անդ եղև խորասոյզ։ Եւոփպոս²⁶ է անուն նորա։

[Կատարեցաւ առաջին հատածն]

II. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏԱԾ ԱՇԽԱՐՀԻՍ
Լ Ի Բ Ի Ա՛

Սկիզբն լայնութեան շափոյն աստի է։

[Ա. Յաղագս Առաջին Մաւրիտանիոյ]

Ա. Բնաշխարհ կրբիոյ է [Առաջին] Մաւրիտանիա, որ կոչի Տինգիտանիա², յաղագս Տինգին քաղաքի³, որ ի նեղուցին Հերակլեան ծովամիջոցին⁴, որ է Սեպտէ⁵ յելից Գադիրոն կղզւոյ⁶, ուստի ելանէ Յունաց ծովն յովկիանոսէ։ Եւ լի Մաւրիտանիա Առաջին քսան և՛ վեց մասին յերկայնութեան, և երեսուն և վեց լայնութեան, և տարածի ի Սեպտէ առ հարաւակող⁷ առ Արեւմտեայ Ուկկիանոսի⁸։ Ունի լերինս վեց՝ [զՄեծ Ատլաս⁹ և՛ զՓոքր Ատլաս¹⁰ նշանաւորն է զայլ, և զհասարակն Դուոդոն լերին¹¹. և գետս երկոտասան¹², զորս յովկիանոս արծակէ, և այլ ևս շորս զորս ի Յունաց ծովն. և ունի աղզս վեշտասան, և զՊի-ռոնՊեդրոն¹³, որ է Հրագոյն դաշտ։

[Բ. Յաղագս Մաւրիտանիոյ Երկրորդի]

Բ. Բնաշխարհ [կրբիոյ է] Երկրորդ Մաւրիտանիա, որ կոչի Կեսարինիա¹. սա յելից կալով Տինգիտանիոյ, և տարածի ի հարաւ կոյս առ Գետուլիա²։ Ունի դետս եւթնետասն, և փոքր լիճս երեք³, լերինս եւթն⁴, և ունի քաղաքս բազումս, գաւառս աղզաց քսանեւեթն⁵, և զՊղնձափորանոց երկիրն⁶։ Ասեն թէ կայ ի լերինս⁷ այս որք ընտիր կինաբառիս⁸ հանեն, այսինքն դեղ կարմիր։

22 'Ελευσίης, III, 14, 23։ 23 'Αρχαίων τε νησιών, II', 14, 22։ 24 Փակագծերում գետեղված հատվածը PA չունեն։ 25 Myrto, Pomp. Mela II, 31, 39։ 26 Χαλκίς παρὰ τὸν Εὐρίπον, 52° 40' — 38° 25', III, 14, 22։

9 II A Աշխարհ Լիբիայ P։ Աշխարհ Լիբիայ ութ A։ Աֆրիկ, IV։ 2 Տինգոնիա S։ Μαυριτανία Τηγγιστανή, IV, 1։ 3 Τηγγίς Καισαρεία, IV, 1։ 4 Πραχλείου πορθίου, IV, 1, 1։ 5 Septem fratres։ 6 Κώτης άχρον, IV, 1, 2։ 7 հարաւակոյս — PA։ 8 Δουτικόν 'Ωχεανόν, IV, 1, 1։ 9 'Ατλας Μείζων ορος, IV, 1, 1։ 10 'Ατλας 'Ελάττων ορος, IV, 1, 1։ 11 Δούρ-σων ορος, IV, 2, 4։ 12 վեշտասան — PA։ 13 Պիւռոն-Պոնդրոն A։ Πύρρον πεδίων, IV, 1, 5։

9 II B։ 1 Կեսարինիան A։ II Μαυριτανία η Καισαρυγία, IV, 2։ 2 PA «առջեղ զելլիւք» աղծաւոված ձեռնի, Γαιτσουλία, IV, 2, 3։ 3 երեք PA։ 4 հինգ A։ 5 քսան և հինգ PA։ 6 պղնձափորանոցս A։ Χαλκωρυγεία, IV, 2, 5։ 7 սյանս A։ 8 Κίτναβα ορος, IV, 2, 4։

[Գ. Յաղագս Ափրիկէի]

Գ. Բնաշխարհ [Լիբիոյ է] Ափրիկէ¹, յեւից կալով Մաւրիտանիայ Կեսարիոնոյ առ ծովեզերքն: Բաժանի Ափրիկէ յերկուս աշխարհս, և մի այլ [աշխարհ] առանձնակ որ Տրիպալիս անուանի²:

Ունի Ափրիկէ լերինս ութ, դետս իննւտասն³, լիճս ութ, գաւառս քառասուն և մի. ծոցս եւթն⁴, յորոց երկու կոչին Սիււտիս [Մեծ և Փոքր]⁵: Ունի և այլ ևս կղզիս վեշտասան, յորոց է Մելէտի⁶: Ուստի ասէ Նզեկիէ⁷ ասր բերե[ա]լ ի Տիւրոս, այսինքն ծովու բուրդ, որ է պիսինոն, լինի սև սաթ՝ բոյս փափուկ, որ ի ծովէ ելեալ յարև և յօդ կարծրացեալ քարանայ, և լինի անդ կարմիր յակինթ: Կա [անդ] բանջար ինչ լատոս անուն, զոր եթէ ոք ուտէ, զհայրենիսն մոռանայ, ասէ Հոմերոս⁸:

[Ունի Ափրիկէ] քաղաքս բազումս. և մայրաքաղաք Կարթեգոն⁹ և Տրապոլիք որ է երեք-քաղաք՝ Գի[ր]ովբի, Կալանիա, Եւսի¹⁰: Թէպէտ և երեք այլ շինեցին Սիոկաբա¹¹, Իդիսիա, Պոնտիկա¹², որոց իշխանացաւ իմաստունն Ներսէս Կամսարական, պատրիկն Շիրակայ և Աշորունեաց տէրն¹³:

[Գ. Յաղագս Կիւոնականի]

Գ. [Բնաշխարհ Լիբիոյ է] Կիւոնական, որ կոչի Պենտապալիս՝ եւից կալով Ափրիկոյ, ունի գաւառս մետասան, յորոց մինն [Խուլ]ուք՝ կոչի. ունի և կղզիս ութ. գետս երիս, որ ի մի եկեալ անուանին Լաթոն³ և մտանեն ի ծով. և լիճ մի որ կոչի Լիւփա:

[Ունի] քաղաքս բազումս, և զՀերակղեայ լերինս⁴, զԱնգուժատաբեր երկիրն⁵, ուր կան երեկորնական պարտէզքն⁶, ունի և քարայրս Լա[զա]նիկացոց⁷, յորում են նորակերպ գազանք⁸, որք են մարդակերք, կեն[տաւ]ոսս, որոյ ագին թռչնոյ նման է. լինզնաս, սպուռինք, արջամկունք⁹ և այլ բազում սքանչելի գազանք:

Գ 11 Գ 1 'Αφρική, IV, 3: 2 Նկատի ունի Մավրիկիոսի (582—601) ժամանակաշրջանի վարչական բաժանումը, երբ Աֆրիկա պրովինցիան երկու մասի բաժանվեց՝ Ափրիկէ և Բի-զականէ (Βυζακίνα, IV, 3, 10), իսկ նրանցից հարավ-արևելք գտնվող «Տրիպալիս» — Տրիպոլիտանիա կոչվող ծովեզրը Նզիպտոսի ղեկավարի կազմում էր և նրա կառավարիչն էր, ինչպես սույն բնագրից իմանում ենք՝ «Իմաստունն Ներսէս Կամսարական, պատրիկն Շիրակայ և Աշորունեաց տէրն»։ 3 ութւտասն A: 4 հինգ S: 5 Συρτεως μικρα, Συρτεως μεγαλη, IV, 3, 3: 6 Μελιτη νησος, IV, 3, 13, այժմ՝ Մալթա կղզին: 7 եզեկիել, ԻԷ, 18: 8 Ողիսական, X, 90—97: 9 Կարթեգոնիա P, սկաբկեզոնիա մայր քաղաքաց A. Καρχηδων μεγα ασυ, IV, 3, 2: 10 Տրիպոլիսի երեք քաղաքներն են՝ Σαβρατα, Έωα (կամ Tripolis), Νεαπολις η και Λέπτις Μεγαλη, IV, 3, 3: 11 Տիոկաբա S: 12 Συχαφα, IV, 3, 11: 'Αϊθουσα νησος (Իդիսիա), Ποντια νησος, IV, 3, 12: 13 Այստեղ հիշատակվող Ներսէս Կամսարականը, ինչպես կարելի է եզրակացնել, Մավրիկիոս կայսեր կողմից դուրս է նշանակվել նշված երեք քաղաքներին։ Այս պաշտոնում նա կարող էր լինել 591 թ. հետո մինչև 647 թ., երբ արաբները նվաճեցին Աֆրիկան։ Հմմտ. III.-A padre Жульен, История Северной Африки. Тунис, Алжир, Марокко с древнейших времен до арабского завоевания (647 год), пер. с франц. Р. М. Солодовник, М., 1961. էջ 351, 353—354: Տե՛ս նաև Կողյան, Կամսարականներ, Վիեննա, 1926, էջ 130—146: Այս փաստը ևս մի նոր կողմն է հանդիսանում «Աշխարհացոյցի» ժամանակը որոշելու համար (VI դ. վերջ և VII դ. սկիզբը)։

Գ 11 Գ 1 Κυρηναϊκή, Πενταπολις, IV, 3: 2 Χουλλου, IV, 3, 1: 3 Λαθωνος ποτις, IV, 4, 3: 4 Հերակղեայ լերինք — αι τοις 'Ηρακλέου θίνες, χωρα, IV, 4, 6: 5 Անգուժատաբեր երկիր — η σιλιφιοφόρος χωρα, IV, 4, 6: 6 Երեկորնական պարտէզք — οι Κτηποι των Εσπεριων, IV, 4, 6: 7 Քարայրք Լազանիկացոց — τα σπηλαια των Λαζανικων, IV, 4, 6: 8 Նորակերպ գազանք — οι τοποι εηριωδεις: 9 αρκτομας:

[Ե. Յադագս Մարմարական Լիբիոյ և Եգիպտոսի]¹

Ե. Աշխարհի Լիբիոյ է] Մարմարական Լիբիա և ամենայն Եգիպտոս ի մի աշխարհէ համարեալ. յելից կայ Կիւռենականին, հոմանուն Պեղագոսին, ցԱնթիդոն քաղաք², որ կայ ի մէջ ծովեզերն Ռինոկորուրայ³ և Ասկալոնի. և անդի յարեմտեայ խորշն երկձիւղ Կարմիր ծովուն հանդէպ Քաջաց քաղաքի⁴: Ունի լերինս երկոտասան, յորոց մինն կոչի Միրանական⁵. ունի գուբս երկու շինուածոյս, և լիճս երիս ինքնեղս. են և երիս լիճս այլ զոր նեղոսի վտակքն առնեն. յորոց մինն հուպ է ի Մեծն Աղեքսանդրիա, որ կոչի Ռաւանիտենիա, զոր կարծեմ զՄարեայ լիճն⁶ լինել: Բայց գետ ունի Եգիպտոս մի՝ զՆեղոս, [որ է Գեհոն], բղիւ է ի Լուսնի լեռնէ՝, առ Անծանօթ երկրի հարաւոյ, և դէպ ուղիղ զնալով ի յԵգիպտոս, առնէ ի նմա շորս կողոյս և բաժանի ապա ի բազում վտակս, որք դարձեալ միացեալ առնեն կղզիս բազումս, և դառաջասացեալ լիճսն. և մին զատուցեալ անգանի յԵռոպոլիտիտոս ծոց⁸, որ է արեմտային խորշ Կարմիր ծովուն. և զայլ վտակսն ի Յունաց ծով:

Ունի Եգիպտոս գաւառս քառասուն և մի և քաղաքս բազումս, և մայրաքաղաք զՄեծն Աղեքսանդրիա⁹, միւսն Տանիս¹⁰ կոչի: Եւ առ Կարմիր ծովովն Արաբացւոց ծոցովն բնակեն Չկնակեր ազգն, որ կոչին Արաբ-Եգիպտացիք¹¹. ունի Եգիպտոս կղզիս մանունս մետասան՝ Յունաց ծովուն, յեզեր հոմանուն պեղագոսին և ի Կարմիր ծովուն՝ երիս: Ունի և կղզիս զաւագուտ և զանանձրե երկիր¹²:

[Զ. Յադագս Ննոոս Լիբիոյ]

Զ. Աշխարհ ընդհանուր Լիբիոյ է Ենտոս-Լիբիա, որ թարգմանի Ներ[ք]սագոյն Լիբիա¹, յելից կալով Արեմտեան Ովկիանոսի, առեալ յԱտլասոս² Մեծ լեառնէ, առ երի կալով երկուց Մաւրիտանացն և Ափրիկոյ. ձգի մինչև ցԹեոքիմայ լեառն³, որ ասի Աստուածոց աթոռք, որ ըստ հիւսիսոյ է Կարմրագոյն [դաշտին]⁴: (Եւ սահմանի ներքսագոյն Եթովպիա առ Այրեցեալ գօտեաւն)⁵: Ունի լերինս ութ, գետս տասն⁶, զոր յԱրեմտեայ Ովկիանոս արձակէ. և այլ երկուս գետս զԲագոադաս և զԿիւնուիս⁷:

Եւ ճարակեն զԵնտոս-Լիբիա ազգք երեքտասան⁸, յորոց մին կոչի Սպիտակ-Եթէովպացիք⁹, և միւսն Փայտեղէն-Եթէովպացիք¹⁰. և անդ ասէն զԹզուկ ազգն, զոր ոմանք Պիքիթս կոչեն, և այլք Թոփիքս. են ի սմա և Սպիտակալե-

1 Π 1 Μαυραία του Αφύου. και Αιγύπτου. IV, 5. 2 Ανθηρών. IV, 5, 7; V, 15, 2. 3 Ασχαλών. V, 15, 2. 4 Πεντοπόρουα. IV, 5, 6. 5 Πρωον πόλις. IV, 5, 24. 6 Πορφύρετος ορος. IV, 5, 12. 7 Μαρεία λίμνη. IV, 5, 11. 8 Σελήνης ορους, IV, 8, 2. 9 Πρωτοπόλιτης πόλις. V, 16, 1. 10 μετροπόλις Αλεξάνουα. IV, 5, 4. 11 Τάνις. IV, 5, 23. 12 ... παρα του Αραβιον πόλεον ελην παραλιον Κατεχουσιν Αραβαιοί. εν νις ορεινα ραχίς..., IV, 5, 12. 13 ... Αίβυτος η οιαμπος και άβροχες χιώρα. IV, 5, 12.

14 Π 2 1 Ենոոս S: 2 Բնագրում՝ «Ատաղոս»: 3 Θεων οχημα ορος. IV, 6, 3. 4 Πορρον πεδιον. IV, 6, 6. 5 P: 6 քանակի PA: 7 Βαγρσας ποταμός... Κενυλ ποταμός. IV, 6, 3. 8 վեշտասան PA — և ճարակեն զԵնտոս Լիբիա ազգս վեշտասան, աճեալ և բաժանեալ յետ աշտարակին: Եւ են բնակիչք աշխարհի սաստիկ ուսար, և ձկնակերք, և մարախակերք, որք են զխաւոր ազգս նաւապին, փուն, քաւթաքան, կորնաւապին և այլ բազումք: Լիւնին և Թզուկ[ք] մաւտ ի յՈվկիանոս Սպիտակ լիբիին. 9 Λευκαίθιοτες. IV, 6, 6. Leucaethiopes, Pomp. Mela 1, 23; տե՛ս Plinius, Nat. Hist., 5, 43. 10 Ξυλαχχέις Αιθίοτες, IV, 6, 6.

րինք, յորոց հողն իբրև զծին սպիտակ է. թէպէտ Պտղոմէոս ոչ յիշէ: Եւ զոչնդեղջիւր գազանէն ասեն թէ յովկիանոսէ անցանեն ընդ Ենտոս-Լիբիա մինչև ցնեղոս (ուր կրողողիղոս գազանն)¹¹, եւ (ոչնդեղջիւր գազանքն) նման են դետաձիոյ և ամենեքեան որձ են. և թէ ուստի ծնանին՝ ոչ ոք գիտէ. եղջիւր մի ունի յոնգունսն, որ զորձաքար պատառէ, և զփիւղ սպանանէ դիրաւ: Եւ այլ գազանք անցանեն ընդ Ենտոս Լիբիա՝ որ մարդակերպք են և գինեսէրք¹²: Անդ ասեն վեց կղզիս¹³, ուր կան որդիքն Բաբարբիմայ՝ նախ քան զաւերն Երուսաղէմի գնացեալ անդ. զոր ասեն թէ գնաց Զոսիմոս միայնակեացն, բայց կարծեմ թէ զրոյցն այլաբանութիւն է, զոր պատմեն զնմանէ:

[Է. Յաղագս [Վերին] Եթէովպիոյ]

է. Վերին Եթովպիա, որ ներքին եգիպտոս կոչին, յելից կալով Ենտոս Լիբիոյ և Վերին Եգիպտոսի առ Կարմիր ծովովն Արաբացոց ծոցոյն¹, անցանելով զԱյրեցեալ զօտւովն ի հարաւակոյս առ Ներքսագոյն Եթովպացւոյն ցնոյն սահմանս Ենտոս Լիբիոյ²: Ունի գետս Երկու, զՆեղոսի վտակսն, որք յիրեար անդանին [և կոչի Աստաբորաս] և դարձեալ բաժանեալք առնեն [զՄերոն կղզի և] զՄեմֆոս ազգն³, և անդրէն միաւորին. և միւս գետ որ կոչի Աստապոս⁴, որ ելանէ ի Կողովի լճէ⁵, և անդանի և Նեղոս, առ կղզւոյն [Մերոն]⁶: Ունի և լերինս ութ: Եւ ունի Եթովպիաս այս փոքր աշխարհս երեք, զԲարբառիա⁷ առ Բարբառական ծոցովն⁸, և զԱզանիա՝ յորում լինին փեղք բազմաշատք⁹, և զՏոռզլոդիտիկէ¹⁰: Ունի և գաւառս ազգաց երեսունեւեց, յորոց մինն կոչի Բաբելացիք¹¹: և Արմատակերք¹², և մինն Ոքսոմոնտացիք¹³. յորում կայ թագաւորութիւն մեծ հանդէպ Պոռնեայ ծայրին¹⁴, որ բաժանէ ընդ Ատողիտէ¹⁵ և ընդ Երջանիկն Արաբիա¹⁶. զայս տեղւոյ ասել թուի Յոր. «Տեսէք զճանապարհս Թեմնացոց, որք ի շաւիղս Սաբայ հայիր»¹⁷: Կան և անդ Թզուկք և ազգն Ջագակերք¹⁸, և Վրանաւորք¹⁹, և ի Միջին-Եթէովպացիք²⁰: Ունի և կղզիս յԱրաբացոց ծոցին քսան և եաւթն. և այլ կղզի, որ կոչի Մոգուց²¹, և այլ որ Հաւուց²². ունի և զԽնգաբեր երկիրն²³ և Զմոսաբերն²⁴, ունի և զԱւազուտն և զԱնանձրե երկիրն²⁵:

11 Բ. 12 Լինի և թզուկ մոտ յովկիանոս ի Սպիտակ լերինն: Անցանեն ընդ Ենտոս Լիբիա ոչնդեղջիւր գազանք յովկիանոսէ ի Նեղոս. ուր կրողողիղոս գազանն. և այլ գազանք անցանեն ընդ Ենտոս Լիբիա՝ որ կոչին սփինգք, մարդակերպք են և գինեսէրքս: Բ. 13 նկատի ունի Երանելեաց կղզիները: Μαχαρων νησοι ἐξ οὗν ἀριθμῶν αἰθε, IV, 6, 14:

9 II է 1 Այսպես է ԲԱ: Ըստ Տ-ի՝ «Է. աշխարհ Լիբիոյ Եթէովպիա է, որ ներքին Եգիպտոս կոչին յերի Եգիպտոսի առ Կարմիր ծովովն Արաբացոց ծոցոյն, անցանելով զԱյրեցեալ զօտւովն ի հարաւ կոյս... էջ 20: 2 Αἰθιοπία γ' ὑπο Αἰγυπτου. IV, 7, 1 = Եթէովպիա, որ ներքին Եգիպտոս կոչին: Արաբացոց ծովուն Ա: 3 ... μεταξὺ οὗ τοῦ Νείλου καὶ τοῦ Ἀσταποδὸς ποταμοῦ πρὸς μὲν τῇ Μεροῦ νησὶ Μεμνονεΐς. μεσημέρινωτεροι δὲ Σαπαῖσι. 4, 7, 10: 4 Ἀσταπους ποτ., IV, 7, 10: 5 Κόλοη λίμνη, ἐξ ἧς ὁ Ἀσταπους ποταμὸς ρεῖ 69' ἰσημερινόν, IV, 7, 7: 6 Μεροῦ νῆσος. IV, 7, 10: 7 Βαρβαρία, IV, 7, 10: 8 Βαρβαρικὸς κολπος, IV, 7, 4: 9 Ἀζανία ὅθι ἡ ἐνοστέρω ἐν τῇ πλεῖσται ἐλέφαντες, 4, 7, 10: 10 Σοφρ S, ըստ ԲԱ հիշատակեցան՝ Տրողլոդուտիկէ — Τρωγλοδοτυχη, IV, 7, 10: 11 Βαῖλληγνιοι, 4, 7, 10: 12 Πιζοφαγοι, IV, 7, 10: 13 Ἀυξουμιται, 4, 7, 10: Այստեղ հիշատակվող «մեծ Թագաւորութիւնը» Աքսումն է — γ' τε Ἀξουμῆ, ἐν τῇ θασίλειον 65°—11°, IV, 7, 8: 14 Պոռնեայ ծայր — Pronus? Արդյո՞ք Μεσολὸν ἀχρον. 4, 7, 3 (տե՛ս Soukry, էջ 27, ծան. 10), թե՞ Պա[աս]ոնեայ ծայր — Πρατὸν ἀχρωτηριον, IV, 8, 1: 15 Ἀδουλιται, IV, 7, 10: 16 Ἀραβία Εὐσαμίων, V, 17, 2: 17 Յոփր Զ, 19: 18 Στρομοφαγοι Αἰθίοες, IV, 7, 10: 19 Σατνιται, IV, 7, 10: 20 Μέση Αἰθιοπία, IV, 7, 10: 21 Μαχων νησος, IV, 7, 11: 22 Ὀρνέων νῆσος, IV, 7, 11: 23 Ἠ Κινναμοφορος χώρα, IV, 7, 10: 24 Σμυρνοφορος χῶρα. 14.7, 10: 25 ... τὴν διὰ μέσον καὶ ἀβροχὸν χῶραν... IV, 7, 10:

[Ը. Յաղագս ներֆսագոյն Եթովպիոյ]

Ը. Աշխարհ Լիբիոյ ներքսագոյն Եթովպիա է¹, որ սկսանի յարեմտականէ Անծանօթ երկրէ, յերի կալով Ովկիանոսի² և Ենտոս-Լիբիոյ³, և Ենտոս-Եթովպիայ⁴, և ըստ հարաւոյ՝ սահմանի Անծանօթ երկրաւ, առ որով բնական Երեկորնական-Եթովպացիք⁵, և ի հարաւոյ կողմանէ Այրեալ գաւտոյն⁶ մերկք վիշապամարդք: Եւ յերի նոցա ըստ⁷ հիւսիսոյ առ Ովկիանոսի⁸ Ձկնակեր Եթովպացիք⁹: Առ որով Աթակեանք Եթովպացիք¹⁰, յորում առիւծաշուն գազանն: Որոց ըստ հիւսիսոյ Փրփրեղջիւր Եթովպացիք¹¹, յորում կենդանի ինչ նման անալըթոյ, մարդամարտ և անուշահոտ: Առ որով Դեռքիկէ¹² և Դեռմոնայք¹³ ազգք, յորում քաղ ծառասէր և մարդամարտ. և ընծուղտք: Որոց ի հարաւոյ մինչև ցնեղոս աշխարհ մի է Եթովպացոց. յորում փիղք սպիտակք և եղջիրականծիտք և վագերք¹⁴: Որոց յարեւելից լերինք, յորում¹⁵ վագերաձիք՝ և այծամարդք՝ որք զպատկեր մարդոյ ունին, և են թաւք եղջիրավորք և կճղակաւորք, և ինծք գեղեցկախայտք յոյժ:

Եւ սոցա ի հարաւոյ¹⁶ աշխարհ մի է առ, Անծանօթ երկրաւ¹⁷, որ Ագիսիմբայ¹⁸ կոչի, յորում լինի գազան ինչ՝ կանացի ունելով դէմս և ձեռս և մէջս, և անծն շորքոտանի գազանի և այլ մարդակերպք գազանք, շնականծիթք և մերկք, մեծականջք և ագեորք, որպէս զառիւծակապիկք¹⁹: Յորոյ յելից կուսէ Բարձր գագաթունք Եթովպացիք, և այլք մինչև ցլուսնի լեռն²⁰, յորում լինին Քօշք սպիտակք զօրաւորք և բռնաւորք²¹: Որոյ յելից կուսէ Ռափսացիք²² և գետակ մի որ կոչի Ռապտոս²³, յորում լինի գազան ինչ հրաշունչ վարազանման, և սալամանդր գազան՝ որ նման է Կովիդեաց²⁴, որ անցանէ ընդ հուր և շիջուցանէ: Եւ ի ներքոյ սոցա Մարդակեր Եթովպացիք²⁵: Լինի յաշխարհն այն և զեսուբէս գազանն²⁶, որպէս ոչխար խարտեշ, և յոյժ սիրելի ձկանց, երկակենցաղ գորով, զժողովեալ առ ինքն ձկունսն ուստէ յորժամ լողայ ի ջուրն:

Կատարեցաւ երկրորդ հատածն:

(Շարունակելի)

Պ II Ը 1 Ներքին Եթովպիա P. έντος Αἰθιοπία, IV, 8: 2 P. 3 Ինդոս-Լիբիայ S. 4 չիք P. 5 Ἐσπέριοι Αἰθιοπες, IV, 8, 1: 6 P. 7 P. 8 P. 9 Ἰχθυοφάγοι Αἰθιοπες, IV, 8, 1: 10 Ἀθάκαι Αἰθιοπες, IV, 8, 1: 11 Ἀφρικέωνες μέγα ἔθνος, IV, 6, 6: 12 Δερβικαι, IV, 6, 5: 13 Δερμονεῖς, IV, 6, 22: 14 ἐν τῇ ἐλεφαντες λευκοὶ πάντες γίνονται καὶ ῥίνο κέρωτες καὶ πύγριες, IV, 8, 2: 15 P. 16 P. 17 P. 18 Παρὰ δὲ τὴν ἀγνωστον τὴν γῶρα Αἰθιοπων ἐπιπλεῖστον οὐτήκουσα, τρεῖς καλεῖται Ἀγισυμβά, IV, 8, 2: 19 λεοντοπίθηκος: 20 Σελήνης οὐρος, IV, 8, 2: 21 P. 22 Ῥαψιοὶ Αἰθιοπες, IV, 8, 2: 23 Ὁραυτοσὺ γետակ—Ῥαπτος ποτ., IV, 7, 4: 24 Sb'u Plinius, Nat. Hist., X, 66: 25 P. — Αἰθιοπες Ἀνθρωποφάγοι, IV, 8, 2: 26 սուրոս PA. Sb'u K. П. Патканов, Армянская география VII века, СПб, 1877, էջ 26, ծան. 87:

«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑԻ» ՍԿՋԲՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁ*

Ա. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

III [ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏԱԾ ԱՇԽԱՐՀԻՄ]

Ա Ս Ի Ա¹

[Ա. Յաղագս Միջերկրեայց]

Առաջին բաժին երկրի բնակութեան մառդկան Ընդհանուր Ասիա² է, որ սահմանի ի մտից կուտէ նւրոպեաւ, իսկ ի հիւսիսոյ, յելից և ի հարաւոյ՝ Ան-ծանօթ երկրաւ և լիբեաւ: Բաժանի Ընդհանուր Ասիա ի կողմանս կողմանս³ և ունի աշխարհս քառասուն և չորս: Եւ նախ զկողմն Միջերկրեայց⁴, որք մտանեն ընդ մէջ Յունաց ծովուն և [ծովուն] Պոնտոսի, վասն որոյ և Միջերկրէ կոչին:

* Սկիզբը տե՛ս ՊԲՀ, 1972, № 4:

¹ III Ա 1 Աշխարհք Ընդհանուր Ասիոյ Բ: Աշխարհք ընդհանուր ասիացոց քառասուն և չորս Ա:

² «Ընդհանուր Ասիա» է կոչվում Ասիայի մայրցամաքը, ի տարբերություն «Առանձնակ Ասիա» երկրի, որ համապատասխանում է հռոմեական Provinciae Asia-ին:

³ Կողմունս կողմունս Ա: և մտանեն ի մի մի աշխարհք կողման Տ:

⁴ Միջերկրեայք է կոչվում Փոքր Ասիան Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ՝ Բ, իե, կդ, Գ, ե, Տփղիս, 1913, էջ 12, 197, 261 ևն:

«Աշխարհացոյցի» (այսուհետև՝ Աշխ.) հեղինակը «Միջերկրեայք» անվան տակ հայտնի քարտեզի նկարագրությունն է տալիս, որ համապատասխանում է Պտղոմեոսի «Ասիայի առաջին քարտեզին» (Asiae tabula prima), սակայն վարչական բաժանումը տալիս է ըստ 284—536 թթ. միջև գոյություն ունեցող բաժանումների, որ տեղի են ունեցել՝ 284, 325, 371 թթ. Դիոկղետիանոս (284—305), Կոստանդին Ա Մեծ (306—337), Վաղես (364—378) և Թեոդոս Ա Մեծ (379—395) կայսրերի ժամանակ և այնուհետև առաջին անգամ փոփոխությունների ենթարկվեցին միայն Հուստինիանոս Ա-ի (527—565) ժամանակ:

Նոր վարչական բաժանումները տեղի ունեցան այն ժամանակաշրջանում, երբ կազմավորվում էր քրիստոնեական եկեղեցին իր թեմերով և հոգևորական հիերարքիայով, սկզբնական շրջանում «տիեզերական եկեղեցու» ձևով, իսկ հետագայում հետզհետե այն պարփակվում է Բյուզանդական կայսրության սահմաններում, մնալով «տիեզերական» անունով: Նոր վարչական բաժանումները հիմք հանդիսացան եկեղեցւո՛ւն թեմերի՝ մետրապոլիտությունների (արքեպիսկոպոսությունների) և եպիսկոպոսությունների, որոնց ցուցակները կազմվել են Նիկիական (325 թ., հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Կանոնք Նիկիական, դուխք Ի. Վանոնազիրք Հայոց), հատ. Ա, Դ, աշխատասիրությունը՝ Վազյեն Հակոբյանի, Երևան. 1964, էջ 114—150), Կոստանդնուպոլսի (381 թ.), Եփեսոսի (431 թ.) տիեզերական ժողովների արձանագրություններին հետևելով: Մեզ հասել են՝ իսկ Ա կայսեր (457—474), Հիերոկլեսի (չուրջ 530 թ.) և Գեորգ Կիպրացու (չուրջ 604 թ.) ցուցակները (տե՛ս Georgii Cyprii, Descriptio orbis Romani, Lipsiae, 1893, այսուհետև՝ Georg. Cypri.): Բացի եկեղեցական թեմերի ցուցակներից Աշխ. հեղինակը իր ձեռքի տակ ունեցել է այնպիսի կարևոր փաստաթուղթ, ինչպիսին է Notitia dignitatum-ը (այսուհետև՝ Not. dign.), որը կազմվել է 413—415 թթ.: Այստեղ տրված է վաղ բյուզանդական կայսրության վարչական և ռազմական բաժանումը: Նշանակալից է, որ Աշխ. ցույց են տրված Փոքր Ասիայի վարչական ու եկեղեցական բաժանումները, որոնք գոյություն են ունեցել Դ և Ե դարերում, այսինքն մինչև 451 թ. Փաղկեզոնի ժողովը, երբ հայոց եկեղեցին բաժանվեց «տիեզերական եկեղեցուց» իրրև ինքնուրույն եկեղեցական կազմակերպություն: Այս փաստերի լույսի տակ բոլորովին պատահական չէ, որ Աշխ. ցույց տրվող վարչական բաժանումը լրիվ

ա. Աշխարհ Ասիոյ Բիւթանիա¹. յեւրոյս կալով թագաւորական քաղաքին² Կոստանդինուպօլսի, հանդերձ մտիւք ծովագետին Պոնտոսի, որ կոչի Թրակական Փաւսիոոս³. մասամբ ինչ Պրոպոնտեայ⁴. առեալ ի մեհենէն Արտեմեայ⁵, որ կայ յեւսն [ծովագետին] Պոնտոսի, մինչև ցմուտ Ռինդակայ դետոյ⁶ և զՈլիմպիոս լեառն ընդ Պոուսա քաղաք⁷. Եւ ունի [Բիւթանիա] զՈրմիւնիոն լեառն⁸ և գետս զԵւատաս⁹ և զԻպպոն¹⁰ և զհզարն Սագառիս¹¹, և մանունս, որք ի նա անգանին, [Բիւթանիա] զԱսկանիա լիւ¹² ունի մերձ Նիկիոյ¹³ և զԱսկանիդէս [գետ]¹⁴. Ունի [Բիւթանիա] կղզիս հինգ ի Պոնտոս ծովուն, յորոց երկուքն կոչի Կիանիա¹⁵. և կղզի մի այլ, որ կոչի զԹիւնիաս¹⁶. Ունի [Բիւթանիա] և մայրաքաղաքս¹⁷ երիս՝ զՆիկիա, զՔաղկեդոն և զՆիկոմի-

համընկնում է 530 թ. մոտերքը կազմված Հիերոկլեսի «Սինեկդեմոսի» տվյալներին (տե՛ս Le Synekdemus d'Hieroclès et l'opuscule géographique de George de Chypre, ed. E. Honigsmann, Bruxelles, 1939): Վերջինիս հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Նեղոսի Դոքսոպատրի կարդադրութիւն պատրիարքական աթոռոցն: Հայերէն և յունարէն: Հրատարակեց Ֆրանց Նիկոլաուս Ֆինկ, Վաղարշապատ, 1902: Վերջինիս հունարեն բնագիրը վերցված է՝ Hieroclis Synecdemos et notitiae graecae episcopatum, accedunt Nili Doxapatrii notitia patriarchatum et locorum nomina immutata ex recogn. Gustavi Parthey, Berolini, 1866 (այսուհետեւ՝ Դոքս.):

Դ III Ա ա¹ Պողոմեսոսը այս ենթադրուիքը վերնագրել է Ποντος καὶ Βιθυνίας θέσις (V, 1, 1): Այստեղ և հետո փակագծերում նշված հղումները Պողոմեսոսինն են:

² PA.

³ Θρακίω Βισπίω (V, 1, 1).

⁴ Προποντίδος (V, 1, 1).

⁵ Ἰερόν Ἀρτεμίδος (V, 1, 2).

⁶ Թողանդայ դետոյ S: Ποντοσίου ποτ. (V, 1, 2).

⁷ զՈլոնպիոս լեառն S: Προβιά προς Ολυμπόν τῷ ὄρει (V, 1, 3).

⁸ զՍելինոն լեառն S: Προβιανόν όρος (V, 1, 3), որը մեզ թույլ է տալիս առաջարկելու «Որմիւնիոն լեառն» ընթերցումը:

⁹ Ἐλάττα ποτ. (V, 1, 3).

¹⁰ զԶոպիաս S: Ἰπίου ποτ. (V, 1, 3).

¹¹ Σαγγαρίου ποτ. (V, 1, 3).

¹² ἡ Ἀσκανία λίμνη (V, 1, 2).

¹³ Ուղղում ենք S-ի «մերձ Նիկոմիդեայ»:

¹⁴ Ἀσκανίος ποτ. (V, 1, 2) կա և Ἀσκανίος ընթերցումը:

¹⁵ Νήσοι... Κυανέων (V, 1, 3).

¹⁶ զԹիւնաս լիւ S: Θυνίας ἢ καὶ Δαφνίουσ ἡ ἡσος (V, 1, 3): Բյութանիային վերաբերող ենթադրուիք սկզբից մինչև այստեղ S-ի մոտ հետևյալ կերպ է կարդացվում՝ «Ա. Աշխարհ Ասիոյ Բիւթանիա: յեւրոյս Կոստանդինուպօլսի, հանդերձ մտիւք ծովագետին Պոնտոսի որ կոչի Թրակական Փաւսիոոս, մասամբ ինչ Պրոպոնտեայ. առեալ ի մեհենէն Արտեմեայ, որ կայ յեւսն Պոնտոսի մինչև ցմուտ Թողանդայ գետոյ, և զՈլոնպիոս լեառն. եւ ունի զՍելինոն լեառն եւ գետս զԵւատաս եւ զԶոպիաս եւ զհզարն Սագառիս, և մանունս, որք ի նա անգանին. զԹիւնաս լիւ ունի մերձ Նիկոմիդեայ եւ զԱսկանիդէս. ունի կղզիս հինգ ի Պոնտոս ծովուն, յորոց երկուքն կոչի Կիանիա. ունի եւ լիւ մի այլ Պոամա քաղաք»:

¹⁷ Տվյալ կոնտրաստում, ինչպես և այլու:ր ամբողջ այս ենթադրուիք, «մայրաքաղաք» բառը գործածվում է իբրև πατριάρχης բառի հոմանիշ, որ անտիկ աշխարհում նշանակում էր քաղաքների միության կենտրոն՝ «մայր քաղաքաց», իսկ բյուզանդական ժամանակաշրջանում նշանակում էր մետրապոլիտոսի կենտրոն: Մի քանի թեմերի՝ եպիսկոպոսությունների միության՝ մետրապոլիտոսի կենտրոնական քաղաք, որ սովորաբար միևնույն ժամանակ վարչական և ռազմական իշխանությունների կենտրոն էր, կենտրոն էր նաև հոգևոր իշխանության՝ «մայրաքաղաք»-«մետրոպոլիսում» գտնվում էր մետրապոլիտի կամ արքեպիսկոպոսի աթոռը, որին ենթարկվում էին թեմերը: Յուրաքանչյուր թեմի աթոռը գտնվում էր համապատասխան քաղաքում, որը ենթարկվում էր տվյալ մետրապոլիտոսի «մայրաքաղաքին»: Իր հերթին յուրաքանչյուր

դիա¹⁸, որք ունին ընդ ինքեանս քաղաքս շորեքտասան, և ևմպոռիոնս¹⁹ բաղու-
մբս, այսինքն [փոքր] քաղաքս ծովեղերեայս և վաճառատեղիս: Լինի առ եղերս
[Ռին] դակայ գետոյ հող սպիտակ առեղ²⁰ անուն՝ զոր մանր²¹ աղացեալ և ցա-
նեալ ի քանդուկս ի վերայ ցորենոյ՝ և պահի աղնիւ և ձճի²² շուտէ²³, վեց կաթն
կապիձ մի:

Բ. Աշխարհ Միսիա Մեծ և Փոքր, որ կոչի Ելեսպոնտոս¹. առ երի կայ
Բելթանիոյ: Ունի Միսիա լերինս երես², գետս չորս³ և կղզիս երկու⁴: Եւ [ունի]
մայրաքաղաք ծովեղերեայ⁵ զԿիզիկոն⁶, յորում տաճար, և այլ շինուած մի
յեւթն հրաշիցն⁷:

Եւ երեք են քաղաքք՝ Իլիոն⁸, Դառդանոն⁹. Տրովադա¹⁰, զորոց պատերազմէ
Դիքտիոն¹¹ պատմէ և ապասպելք Հոմերոսի¹²: Ունի [Ելեսպոնտոս] և այլ
քաղաքս երեսուն և ութ¹³:

«մայրաքաղաք» ենթարկվում էր կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում նստող «տիե-
զերական պատրիարքին», կամ ինչպես նշված է Դորս. «... և մայրաքաղաքը, որք հնազանդին
Կոստանդինուպոլսի» (էջ 29—30):

18 Բյուզանդիան բաժանված է եղել նշված երեք քաղաքների մետրապոլիտոսիոնների-
«մայրաքաղաքների»՝ Ե. Նիչադոսի. Դ՝ Նիչա. Թ՝ Նիչադոս (Georg. Cypr.,
էջ 57, 65 66): Դորս., թվարկելով ասում է՝ «Եւթն՝ նիկոմիդիայի Բելթանիա, ունի եպիսկո-
պոսս ԺԲ: Ութն՝ նիկիայի ի նոյն իշխանութիւն, այսինքն ի Բելթանիայ, ունի եպիսկոպոսս Զ:
Ինն՝ Բաղկեդոն ի նոյն իշխանութիւն (այսինքն ի Բելթանիայ) և ունի սա աթոռս Ժ» (էջ 30):
Նշված երեք մետրապոլիտոսիոն մեջ ընդգրկված է եղել քսանութ քաղաք-թեմ, ուստի Աշխ. «քա-
ղաքս շորեքտասանս» կարիք ունի համապատասխան ուղղման:

¹⁹ ἐμπόριον.

²⁰ ἀργίλον.

²¹ ΡΑ. տե՛ս Ρ, էջ 29, ծան. 103:

²² ձճի Α:

²³ Հմտ. Strabo, XII, 8, 11, տե՛ս Ρ, էջ 28, ծան. 102:

Գ III Ա. 1 Պողոմենոսը «Միսիա Մեծը» (Μυσία Μεγάλη. V, 2, 4) և «Միսիա Փոքր»,
որ կոչի Ելեսպոնտոս (Μυσία Μικράς τῆς ἐφ' Ἑλλάδας, V, 2, 1) երկրների նկարագրու-
թյունը զետեղում է «Առանձնակ Ասիայի» զլիսում (Τῆς τοιαύτης καλοῦμένης Ἀσίας θέσις V, 2):

² Նկատի ունի՝ Ἰὸν ὄρος... Κίλικιον ὄρος..., Τῆμον ὄρος (V, 2, 10):

³ Նկատի ունի՝ Ἀσιανὸς ποτ., Γρηναίος ποτ., Συμεντικός ποτ., Σαχάνδρος ποτ. (V, 2, 2),
AP գետս երկու:

⁴ Նկատի ունի՝ Σένεդոս կղզին (Τένεδος νῆσος. V, 2, 19), որը հիշատակվում է
Բ. Դ. (ՊԲՀ, 1972, N 4, էջ 233) իրրե սահմանադատող կետ նվրոպայի և Ասիայի միջև: Երկրորդ
կղզին Պողոմենոսի «Ասիայի առաջին քարտեզի վրա» նշված է առանց անվան:

⁵ AP.

⁶ Κόζιχος 56°—41° 30' (V, 2, 2). Դորս. «հինգն՝ կիզիկոն յելեսպոնտոս ունի եպիս-
կոպոսս ԺԲ» (էջ 30):

⁷ յորում տաճարն է Աստուծոյ անուանեալ Հրաշից AP, տե՛ս К. П. Патканов, էջ 20,
ծան. 105:

⁸ Ἴλιον 55°20'—41° (V, 2, 12).

⁹ Δαρδανον 55°15'—41°5' (V, 2, 2).

¹⁰ Ἀλεξάνδρεια Τρωας 55°25'—40°40' (V, 2, 3).

¹¹ Դիքտիոն Կրետացին զրեւ է Տրոյական պատերազմի մասին, որի հունարեն քնադրից
հասել են միայն հատվածներ, իսկ լատիներեն՝ «Bellum Troianum» բաղկացած 6 գրքից:

¹² Հոմերոսը՝ կիսապատմական-կիսաառասպելական հեղինակ Տրոյական պատերազմին
նվիրված «Իլիական» և «Ոդիսական» էպիկական պոեմներին:

¹³ Քաղաքս քառասուն և մի AP. Հիշատակելով Իլիոնը, Դառդանոնը և Տրովադան կոստա-
նանք երեսուն և ութ, ինչպես և ունի S, սակայն քաղաքների այսքան թիվը կասկածելի է, ավել-
ի հավանական է Դորս. և Georg. Cypr. (էջ 63—64) 12 թեմը-քաղաքը:

գ. Աշխարհ Առանձնակ Ասիա¹, երի կալով Միսիոյ առ ծովով, յորում մայրաքաղաք[ը] Եփեսոս², Զմիւռնիա³, Պեղամոն⁴, Տռալիս⁵, որք ունին ընդ ինքեանս քաղաք քառասուն և ութ⁶, Եւ ունի Ասիա [Առանձնակ] փոքր աշխարհս չորս՝ Ղլիւդիա⁷, յորում մայրաքաղաք Սարգէս⁸, ՂԵՈԼԻՍ⁹, Ղէոնիա¹⁰, որք են Յոյնք, ՂԿառիա¹¹, Եւ ունի Ասիա [Առանձնակ] լերինս Եւթն¹², գետս Եւթն¹³, կղզիս տասն¹⁴, ՂՔիոս հոմանուն քաղաքաւ¹⁵, և Պոսիդա [քաղաք]¹⁶, որ լինի անդ մաղդիկ՝ խիժ ի ծառոց. և Ղ[Ի]կառոս և ՂՍամոս հոմանուն քաղաքաւ¹⁷ և ՂԿով¹⁸, զոր Ղուկաս ասէ ի Գործսն¹⁹, Եփեսոս հարկատու էր Արտեմեայ²⁰. անդ է Յոհաննու աւետարանչի գերեզմանն, և միւս Յոհաննու՝ որ կոչեցան Մարկոս. և այլք զայլ ոմն Յովհան ասեն²¹,

Գ 111 Ա գ. ¹ η ἰδιώτης ἀλλοτρίων Ἀσία (V, 2).

² Քաղաքս Եւթն և տասն P, քաղաքս հնգետասան A, մայրաքաղաքս Եփեսոս Եւ այլ Եւս՝ վեց AP: S-ը, քացի Եփեսոսից ('Εφεσος, 57° 40'—37° 40', V, 2, 6), հիշատակում է մնացեալ վեց (?) մետրապոլիտոնները՝ «մայրաքաղաք»՝ Զմիւռնիա, Պեղամոն, Տռալիս, Սարգէս, Քիոս և Սամոս: Մետրապոլիտոններից հիշատակվում են՝ «երկրորդ» Եփեսոս Լսիայ ունի Եպիսկոպոսս ԼԴ» (Γερου., էջ 30), «վեցն» Սարգիկէ (հունարենում՝ Σαργίσις) ի լի[ւ]դիայ ունի Եպիսկոպոսս ԻԵ» (Γερου., էջ 30), «ԵԿ» Զմիւռնիա Ասիա[յ] ունի Եպիսկոպոսս Դ» (Γερου., էջ 32): Եփեսոսի մետրապոլիտոնյան կազմում են եղել Տռալիսի և Պեղամոնի թեմերը: Քիոսը և Սամոսը իբրև առանձին թեմեր մտնում էին Հոդոսի և Կիկլադյան կղզիների մետրապոլիտոնյան կազմում (Georg. Cyr., էջ 79), ըստ Γερου.՝ «ԼԸ» Ռոդոն և շուրջ կղզիքն ունի Եպիսկոպոսս Ժ[Գ]» (էջ 31): Արդյոք սխալ է Աշխ. վեց «մայրաքաղաքները» Առանձնակ Ասիայում, դժվար է ասել:

³ Σμύρνα 57° 40'—38° 35' (V, 2, 6):

⁴ Πέργαμος 57° 25'—39° 45' (V, 2, 13):

⁵ Τράλλεις 58° 40'—38° 5' (V, 2, 15):

⁶ Ըստ Γερου. և Georg. Cyr. Առանձնակ Ասիայի երեք մետրապոլիտոնները ունեցել են՝ Եփեսոսը՝ 34, Սարգեսը՝ 25, Զմիւռնիան՝ 4, ընդամենը՝ 63 Եպիսկոպոսանիստ քաղաք: Ըստ Երևույթին, բնագրի «որք ունին ընդ ինքեանս քաղաք քառասուն և ութ» պիտի լինեն «... երևսուն և ութ», հաշվելով Եփեսոսի 34 և Զմիւռնիայի 4 թեմերը: Իսկ եթե Սարգեսի՝ 25 թեմերը ափելացնենք, կստացվի 63 թեմ, որ ճիշտ է (տե՛ս Georg. Cyr., էջ 61, 62, 64—65, 79, 81):

⁷ Ὀλύν (V, 2, 14):

⁸ Σαρδεις (V, 2, 14):

⁹ գԵՈԼԻՍ AP: Αἰολίς (V, 2, 5):

¹⁰ Ἰωνία (V, 2, 6), որից առաջացել է հայերեն «Յոյնք» և վրաց. ուոճո (აბსენი საფარეო, «განყოფილება...», ქართული წყაროთმცოდნეობა, IV, Թբիლისი, 1973, էջ 142):

¹¹ Καρία (V, 2, 7):

¹² հինգ AS, երկու P: Յոթը լեռներն են՝ Σίπυλος, Τρωλος, Μυρσι, Μεσσηγίς, Μυκαλη, Κασμος, Φωκίτις (V, 2, 10).

¹³ Հինգ AS: Յոթը գետերն են՝ Καίκοս ποτ. (V, 2, 4), 'Ερμιο ποτ., Πακτωλός ποτ., Καύστρον ποτ., Μαιανδρος ποτ., Λυκος ποτ., (V, 2, 6), Καλβιος ποτ. (V, 2, 8).

¹⁴ Տասը կղզիներն են՝ Λεσβος, 'Ικαρία, Χιος, Σάμος, 'Αμοργος, Κω, 'Απτοπαλαιας, Σόμα, νήσος, Κασος, Καρπαθος (V, 2, 19).

Սրանցից Աշխ. հիշատակում է միայն՝ Քիոս, Իկառոս, Սամոս և Կով կղզիները:

¹⁵ Χιος νήσος καὶ πόλις 56°20'—38°35' (V, 2, 19).

¹⁶ τὸ Ποσειδίων 56°25'—38°25' (V, 2, 19).

¹⁷ Σάμος νήσου η πόλις 57°—37°35' (V, 2, 19).

¹⁸ Կոս S:

¹⁹ Գործք առաքելոց, ԻԱ, 1:

²⁰ Նախաբրիտոնեական ժամանակաշրջանում Եփեսոսում էր գտնվում Արտեմիսի (Անահիտի) հուլակավոր տաճարը, որը և համարվում էր Եփեսոսի հովանավորը: Եփեսոսը Հեսիոդոսի մոտ կոչվում է՝ Ἀρμύνη.

²¹ Տե՛ս Եւսեբիոս Կեսարացի, Եկեղեցական պատմութիւն (VII, 5): AP-«լինի ի նմա մազտաբէ խիժ ի ծառոց», որ S-ում հիշատակվում է, կապված Քիոս կղզու Պոսիդա քաղաքի հետ:

16 Հանդես, № 1

դ. Աշխարհ Ասիոյ՝ Լիկիա¹, յելից կալով [Առանձնակ] Ասիոյ², որոյ մայրաքաղաք է ՂՄիւռա³ [և այլ] քաղաքս [երեսուն և] երիս⁴: Ունի լերինս երկուս⁵ և գետս երիս⁶, և կղզիս հինգ⁷ [որոց] զԹողոս, հոմանուն պեղագոսին⁸: Լինի ի Լիկիա⁹ խունկ զուկին¹⁰ և տրատէ¹¹, զոր Հայք արուս կոչեն¹² ի ծառոյ ծորելոյ զխիժ լոյծ¹³, որպէս մեղր կամ որպէս մրուր թանձր:

ե. Բնաշխարհ Ասիոյ՝ Փոնտիկա է¹, յելից կալով Առանձնական Ասիոյ և յերի Լիկիոյ². ունի յինքեան աշխարհս երիս³ [առաջին աշխարհն] զՊիսիդիա⁴ յորում⁵ մայրաքաղաքն Անտիոք⁶, և այլ քաղաքս քսան և մեկ⁷, յորոց մին

¹ III Ա. դ. 1 Առաջ (V, 3). Լուսիա Ա:

² AP:

³ Զմիւռնիա SPA: Ինչպէս ճիշտ նշում է K. П. Патканов-ը (էջ 29, ծան. 108) նախապատմությունը պիտի տալ Վ. Saint-Martin-ի հրատարակած (Mémoires sur l'Arménie, t. I Paris, 1819) Աշխ. բնագրի Միւռա ձևին, որ համապատասխանում է Պտղոմեոսի Մորա (61°—36° 40') քաղաքին (V, 3, 3), իսկ Զմիւռնիան արդեն հիշատակեցինք «Առանձնակ Ասիայում»:

⁴ AP: Միւռան առանձին մետրապոլիտան կենտրոն է եղել և ունեցել է 33 թեմ (ըստ Դոքս. (էջ 30) «Ի՞նչ Միւռա Լիկիոյ ունի եպիսկոպոսս ԼԳ: Տե՛ս և Georg. Cyr., էջ 69—70), ուստի տալիս ենք՝ «որոյ մայրաքաղաք է զՄիւռա [և այլ] քաղաքս [երեսուն և] երիս» ընթերցումը:

⁵ Նկատի ունի՝ Մաշտոցս ծրսս (V, 3, 1) և Կրպոս ծրսս V, 3, 2) լեռները:

⁶ Նկատի ունի՝ Ξάνθος, Λέπρος (V, 3, 2) և Καλβίος (V, 2, 11) զեռերը:

⁷ Նկատի ունի՝ Μερίστη, Δολιχίστη, Χελιοσιναι (V, 3, 6) Էրկու կղզիք և Պոսոս (V, 2, 19).

⁸ [Թողական Պեղագոս] Պոսոսս թեալոս (V, 2, 19). Աշխ. «Աշխարհագիր» մասում 60-րդ միջօրեականի կապակցությամբ հիշատակվում է՝ «Գեղաղա տեղություն» (Δαδοαλα τοπος, V, 5, 2), որ կա առ եղբր ծովուն Լիկիոյ (Λυκαίων πελαγος, V, 3, 1)» Տե՛ս ՊԲՀ, 1972, № 4, էջ 230: Պտղոմեոսը Հողոս կղզին տեղադրում է «Առանձակ Ասիայի» մասում: Եկեղեցական տեսակետից ըստ Դոքս.՝ «ԼԳ՝ Թողոն և շուրջ կղզիքն ունի եպիսկոպոսս Ժ[Գ]» (էջ 31), ըստ Georg. Cyr. (էջ 79—80)՝ ΑΠ. Τη Πόσιν των Κυζικηνών νήσων իր 13 թեմերով-քաղաքներով:

⁹ AP:

¹⁰ Զուկի կամ Զուկ—«սև խունկ, ստաշխ», որից շոր զուկի՝ «չամշախունկ, զուկի ձեթ՝ չամշախունկի իւղ», զուկին ծառը, ρπαδ՝ և Հսրիս «serpolet sauvage, վայրի թյում, thymus serpyllum»: Հ. ր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Բ, էջ 989:

¹¹ Տրատէ—«ծառից հոսող մի տեսակ խիժ կամ խունկ»: Ըստ K. П. Патканов-ի (տե՛ս էջ 30, ծան. 109), հուն. τράχτι, որ մեկնում է «αχλαστός, περσιν, οενόρος, τὸν σοφόρος ἄλυστρον» Հ. ր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Զ, էջ 1000:

¹² Արուս—«սև խունկ, զուկի, liquidambar»: Հ. ր. Աճառյան, նշվ. աշխ. հատ. Ա, Երևան, 1971, էջ 333:

¹³ AP:

¹ III Ա. է 1 Փրոչիա Մեղաղ (V, 2, 17). Աշխ. տալիս է այն վարչական բաժանումը, որ գոյություն ուներ Գ դարից սկսած: Փոնտիկան բաղկացած էր երեք վարչական-ազմական և եկեղեցական միավորներից՝ ըստ Դոքս. (էջ 31). «Ի՞նչ Անտիոք Պիսիդիայ ունի եպիսկոպոսս ԻԱ», «Ի՞նչ Լաոդիկեա Փոնտիկա ունի եպիսկոպոսս Ի[Բ]», «Ի՞նչ Փոնտիկայ ի Սալուտառիայ ունի եպիսկոպոսս Ի»: Ըստ Georg. Cyr. (էջ 71—74) KE՝ Τη Ἀντιόχεια της Ηισιόιας 21 թեմերով, որի մեջ ընդգրկված էր նաև Աշխ. հիշատակված ο Ἀπαμείας της Κιβωτοῦ քաղաք-թեմը: KB՝ Τη Λαοόχεια Φρυγίας Παλαιανης 22 թեմերով և KΓ՝ Τη των Συναδων Φρυγίας Σαλυστάριας 20 թեմերով:

² Լուսիոյ Ա:

³ Երեք Տ:

⁴ Իստուա, ըստ Պտղոմեոսի (V, 4, 9) Գաղատիայի կազմում:

⁵ որոյ Ա, որ ունի Բ:

⁶ Ἀντιόχεια Ηισιόιας, 62°30'—39° (V, 4, 19).

⁷ Քսան և վեց SPA, պիտի լինե՞ր՝ «քսան և մեկ», ոչ թե ԻԶ—26, այլ ԻԱ—21:

[Ապամեա], որ կոչի Կիւտտոս.⁸ այսինքն տեղի տապանին նոյի շինելոյ, եթէ առասպել է, և եթէ ճշմարիտ ոչ գիտեմ⁹: Եւ երկրորդ աշխարհն¹⁰ է [Փռիւզիա] Պակատիանէ¹¹, յորում¹² մայրաքաղաք Լաւոդիկէ¹³, և այլ քաղաքս քսան և երկու¹⁴: Եւ երրորդ աշխարհն¹⁵ է [Փռիւզիա] Սաղուտաոհս¹⁶, յորում մայրաքաղաք է Սիւննադա¹⁷, և այլ քաղաքս քսան¹⁸: Եւ ունի Փռիւզիա լեառն զԴի[ն]-դիմոն,¹⁹ և գետս հինգ,²⁰ լիճս երեքտասան²¹ և գաշտս մեծամեծս:²²

[զ. Ոնորիատ[այ]¹, ելից կալով Բիւթանիոյ առ երի Փռիւզիոյ մինչև ցՊոնտոսի ծովն: Ունի Ոնորիա[տայ] մայրաքաղաք Ղկադիուպալիս, ընդ որով և այլ ևս քաղաքս հինգ²: Եւ գետ ունի ՂՊարթենիոս³ երեքվտակեանն⁴. յայսմ աղբեր երդնունի տեքն վասն անշափ ցրտութեանն]⁵:

⁸ Ἀπαμεια Κιβωτος, 61°10'—38°55' (V, 2, 17).

⁹ Այս ստուգաբանության հիմքն է հանդիսացել κίβωτος բառը, որ նշանակում է տապան, որտեղից և κίβωτος τος Νῶε — նոյի տապան:

¹⁰ P:

¹¹ P: Պակատիանի—S, A չիք: Phrygiae Pacatiana:

¹² որոյ—P, S չիք:

¹³ Լաւոդիկէ P, Լաւոդիկիա A: Λαοδικεια ἐπὶ Λύκω, 59°45'—38°20' (V, 2, 15).

¹⁴ քառասուն SA, վեց P, պիտի լինե՞ր՝ «քսան և երկու», ոչ թե Խ—40, այլ ԻԲ—22:

¹⁵ P:

¹⁶ Սաղուտաոհս P, Մաղատաոհս A, Phrygiae Salutaris provinciae:

¹⁷ Իդինիա A: Σύγχαια, 60° 50'—40° 5' (V, 2, 17), տե՛ս և Strabo, XII, 8, 14:

¹⁸ երեսուն SPA, պիտի լինե՞ր՝ «քսան», ոչ թե Լ—30, այլ Ի—20:

¹⁹ Դիդոն A, Դիդիմոն P: Διδύμεος ὄρος 61°—40°40' (V, 2, 10).

²⁰ PA:

²¹ SP, չորեքտասան A:

²² PA:

Գ III Ա Վ I S շունի, ուստի տալիս ենք անկյունավոր փակագծերում: Անվան ճիշտ ընթերցումն է՝ «Անորիատայ» կամ «Ոնորիատայ», ինչպես և տրված է S Ոնոռ[ի]ատայ ձևով Պափղագոնիայի նկարագրության մեջ: A ևս ունի Ոնոռիատ ձևը, ինչպես պահպանել է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 582 ձեռագիրը (տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 346, ծան. 1): Պտղոմեոսը հասկանալի պատճառներով չի հիշատակում: Օնորիաս, Օնորիածոս-ը Բյութանիայի արևելյան մասն է, որը ստեղծել է իբրև առանձին վարչական միավոր Թեոդոս Ա Մեծ կայսրը (379—395), ինչպես կարծում են ի նշանավորումն իր որդու Հոնորիոսի ծննդյան 384 թվականին (Н. Адонц, Армения в пору Юстиниана, СПб, 1908, էջ 86): Հոնորիոսը առաջին կայսրն էր (395—423 թթ.) նոր կազմավորված Արևմտյան Հռոմեական կայսրության:

2 Ոնորիատայի մայրաքաղաքի և այլ հինգ քաղաքների հիշատակությունը լրիվ համընկնում է մեղ հասած եկեղեցական թեմերի ցուցակներին: Հստ 'Իոքս.' «Ժէ՝ Կլադիուպալիս ունի եպիսկոպոսս Ե» (էջ 30), ուստ Basilii Notitia և Nova Tactics-յի (Georg. Cypri., էջ 15, 68), IE' Ἐπαρχία Ὀνωριάδος ὁ Κλαυδισπολιεύς, α' ὁ Ἡρακλείας Πόντος, β' ὁ Προσειάδος, γ' ὁ Τίου, δ' ὁ Κρατείας, ε' ὁ Ἀδριανουπόλεως. Այստեղ նշված քաղաքներից Պաղամեոսը (V, 1, 3) հիշատակում է՝ Κλαυδισπολις ἢ καὶ Βιθύνιον (59°20'—42°45'), Ἡρακλεία Πόντος (59°—43°30'), Προσεια πρὸς Ἰπίω ποταμῷ (58°30'—42°35'), Τίον (60°—43°): Բացի Կլադիուպալիսից, Աշխ. Թրակիայի նկարագրության վերջում հիշատակում է Հերակլիան («Ի Կոստանդնուպոլսէ քսան մղոն է քաղաքն Երակլեա, յորում կայ թէատրոնն՝ որ մի է յեթն հրաշիցն», ՊԲՀ, 1972, № 4, էջ 225), և 60-րդ միջօրեականի մասին խոսելիս հիշատակում է Տիոս քաղաքը («...առ Քեոսոնիւ, կշիռ Տիոս քաղաքի Ա[ւ]նորիատ աշխարհի...», ՊԲՀ, 1972, № 4, էջ 216):

³ Παρθένιος ποτ. (V, 1, 3).

⁴ Երեքարմատեան S:

5 Նույն այս տողը կրկնվում է Երջանիկ Արարիային նվիրված հատվածում (S, էջ 39)՝ «գետս ունի շորս. և աղբիր մի, յոր աղբեր դիքն երդնունի վասն անշափ ցրտութեան, Ստեղոս անունն: Այստեղից կարելի է հետևեցնել, որ Ոնորիատայի հատվածում «դեքն» բառը պիտի ուղղել «դիքն» ձևով:

Բ. Աշխարհ [Ասիոյ] երկրորդ Գաղատիա¹, յեւից կալով² Փռնագիւոյ, և առ

2 PA.

երի Առաջին Գաղատիոյ մինչև ցՊամփիղիա: Ունի լերինս³ և դետս ունի մանունս⁴, որք յառաջասացեալ գետս⁵ անկանին, և որք զլիճս⁶ առնեն:

[Ժ. Պամփիղիա՝ յելից կալով իկիոյ² առ երի Գաղատիոյ: Ունի յինքեան աշխարհս փոքունս հինգ,³ և լեառն մի⁴ և գետս չորս,⁵ կղզիք երկու⁶ և [մայրաքաղաքս Պերգէ և այլ] քաղաքս բազումս⁷: ինի ի նմա խունկ՝ ստիւրակ ի թիոյ փորոյ, ի կերուածէ ճճոյ]:

Ժա. Աշխարհ Սաւրիա՝ յելից կալով Պիսիդիոյ Պամփիլիոյ², առ երի ծովուն [Կիլիկիոյ]³, հանդէպ Կիպրոս կղզւոյ: [Սաւրիա] ունի լեառն Տաւրոս⁴,

³ PA:

⁴ P, անուանիս A:

⁵ Այսինքն՝ Զալիսքոս և Ադիս (Հալիս) գետերը:

⁶ Նկատի ունի առաջին հերթին Տատտա լիճը, որ այժմ կոչւում է Տուզ:

⁷ III Ա թ 1 Պանփիլիա A: S չունի, բերում ենք ըստ PA: ուստի դնում ենք անկյունա՝ վոր փակագծերում: Այս երկրի նկարագրությունը Աշխ. տալիս է գերազանցապես ըստ Պտղոմեոսի Παρφύλα, V, 5):

² Լիսիոյ A:

³ Հինգ փոքր աշխարհներն են ըստ Պտղոմեոսի՝ 1. Սովամերձ Պամփիլիա— Παρφαλας παρχαλις (V, 5, 2), 2. Ապաուած Կիլիկիա— Κιλικία Τροχαις (V, 5, 3), 3. Փոխիդիա Պիսիդիոյ— Φρυγία πέν Πισιδίας (V, 5, 4), 4. Կարալիա— Καρλιά (V, 5, 5) և 5. Պիսիդիա— Πισιδία (V, 5, 7): Դ դարից սկսած Պամփիլիայի հիշյալ հինգ «աշխարհները» ընդգրկված էին Սիդե և Պերգե քաղաքների մետրապոլիտոթյունների մեջ՝ ըստ Դոքսի. «Տասն՝ ի Սիդէ Պամփիլա ունի եպիսկոպոսս Ժ2» (էջ 30), «Ի2՝ Պերգոն, որ է մաւտ ի Պամփիլա, ունի եպիսկոպոսս Ժե (ԺԵ)» (էջ 31): Ըստ Georg Cypri. (էջ 12—13, 22, 66, 74—75)՝ Θ' Έπαρχία Παρφαλας. ο Σίδης 15 կամ 16 թեմերով, և ΚΔ' Έπαρχία Παρφαλας. ο Πέργης τρεις Σαλας 18 կամ 19 թեմերով:

⁴ Նկատի ունի Լիկիային սահմանակից Μασιχατον όρος լեռնապարը (V, 3, 3):

⁵ Նկատի ունի՝ Καταρρακτης ποτα., Κεστρος ποτα., Ευρυμεθων ποτα. (V, 5, 2) և Μελας ποτα. (V, 5, 3):

⁶ Պտղոմեոսը հիշատակում է Պամփիլիայի երկու կղզիները՝ Καρχυσουα νησος և Ατταλεβουσα νησος (V, 5, 9):

⁷ Պամփիլիայի քաղաքները հիշատակում է Պտղոմեոսը (V, 5): Ըստ եկեղեցական թեմերի Պամփիլիան ունեցել է՝ Սիդեի մետրապոլիտոթյան մեջ 16 քաղաք, իսկ Պերգեի՝ 18 կամ 19 քաղաք, ընդամենը 34 կամ 35 քաղաք:

⁸ S6ւ Strabo, XII, 7, 3, որտեղից իմանում ենք, որ այդ խնկի տեսակը ստացվում է Պիսիդիայի բույսերից:

⁹ III Ա թա. 1 Έπαρχία— Պտղոմեոսը անդրադառնում է Գալատիային նվիրված գլխում (V, 4, 9), սակայն այն վերաբերում է Իսավրիայի հյուսիսային մասին, որը գտնվում է Կիլիկյան Տավրոսից հյուսիս, իսկ Աշխ. նկատի ունի Իսավրիան իբրև առանձին վարչական և ռազմական միավոր, որի կառավարիչը ըստ Not. Dign. կոչվում էր՝ Comes per Isauriam: Եկեղեցական տեսակետից Դ դարից հետո Իսավրիան ներկայացնում է Սելևկիա քաղաքի մետրապոլիտոթյունը, որին ենթարկվում էր 23 կամ 24 թեմ, այսինքն եպիսկոպոսանիստ քաղաք. Ըստ Դոքսի.՝ «Լ՝ Սելևկիայ Պամփիլայ ունի եպիսկոպոսս ԻԳ» (էջ 31): S6ւ Georg. Cypri. (էջ 42—43, 76), Έπαρχία Έπαρχίας Σελεύχεια παρφοπυλίας և Nova-Tact. Α' Τῆ Σελεύχεια τῆς Παρφυλίας 23 թեմերով:

² Պիսիդիոյ S, Պամփիդիոյ P, Պանփիլիոյ A, պետք է լինի՝ Պիսիդիոյ Պամփիլիոյ (այսինքն՝ Պիսիդիայի Պամփիլիայի):

³ Κιλικιος αὐλων (V, 7, 1), հայերենում պետք է լինի՝ «Ծովն Կիլիկիոյ»:

⁴ Ταυρος όρος (V, 7, 1) այժմյան Կիլիկյան Տավրոսը:

և գետ զՈւռիմակդիոս⁵։ է ի նմա մայրաքաղաք Սելեկիա⁶, ընդ որով այլ քաղաքք քսան և երեք⁷։

Լինի յաշխարհիս յայսմիկ խունկս սպիտակ, ստիւրակունճուս⁸, սպառդոմտիտ, կաղամիտ, ամենեքեան ի ծառոց ծորելոց, ի կերածէ ճճոյ միոյ՝ որ է դեղին, սև խայտուց ունելով, նման թրթոյ։

[Եւ զխունկսն ոչ է պարտ միայն ծխել, զի ոչ տայ ազնիւ հոտ այլ խառնեալ ընդ այլ յոյժ անուշ է. և արժէ լիտրն դահեկան մի. բայց զազնիւն ժողովեն օձի և դենն ի բոյնս, ի կտապս իւրեանց, զոր սպանեալ առնուն, և ծառք ուստի ծորին՝ բարակի են. ստուարն լինի որպէս լուծ, ընդ որ մտեալ ճնին ընդ տակն, երթայ ուտելով մինչև ցծայրն՝ գտանէ, և ապա մեռանի, և թափին խունգին ի խնամոցն Աստուծոյ]։⁹

Ժբ. Աշխարհ Լիկայոնիա¹ է, յելից կալով Գաղատիոյ Երկրորդի², առ երի Սաւրիոյ, ունի արծակ դաշտս³ անջուր և մանունս՝ լերանց և զնոյն գետս և լիճս⁵։

[Ժգ¹. Կապադովկիա Երկրորդ², յելից կալով Գաղատիոյ և առ երի Լի-

⁵ Օրօքսչոնս քաղ. (V, 7, 3)։ Կան և այլ ընթերցումներ, Օրօքսչոնս, Վրօքսչոնս, որ կապովում է արիմ (Վօրս) ցեղանվան հետ, որոնց մի մասը դեռևս մ. թ. սկզբներին ապրում էր Կիլիկիայում Կալիկադոնս լեռան և Սարպեդոն հրվանդանի մոտ (Strabo, XIII, 4, 6)։

⁶ Σελεύχεια Τριχέια. 66° 10'—36° 55' (V, 7, 5)։

⁷ S, քսան և հինգ P.A.։ Կարող էր և քսան և չորս» լինել։ Բնագրում թողնում ենք քսան և երեք», որ ճշտիվ համապատասխանում է Սելեկիա «մայրաքաղաքի» մետրապոլիտոյան 23 թեմերին-քաղաքներին։

⁸ Ստիւրակ, կունում P.։

⁹ Անկյունավոր փակագծերում գտնվող հատվածը պետք է ընդմիջարկում լինի։

⁹ III Ա ժբ. 1 Լիկոնիա SP, Լիկայոնիա A. Պտղոմեոսը Առաջինի համարում է Կապադովկիայի 5-րդ ստրատեգիան-պրեֆեկտուրան (V, 6, 15), Դ դարից սկսած կազմում էր առանձին վարչական միավոր-պրովինցիա և եկեղեցական մետրապոլիտոյուն. ըստ Գոթ.՝ «ԲԴ՝ Ֆեկոնիոն Լիկոնիոյ ունի եպիսկոպոսս ժն» (էջ 31), ըստ Georg. Cypr. (էջ 21, 72—73). 'Επαρχία Αιχαγιανς 6 τών 'Ιερώνων կամ Τῶ 'Ιερώνω Αιχαγιανς և ունի 14 կամ 15 եպիսկոպոսական թեմ՝ քաղաքներ։ Լիկայոնիա պրովինցիայի կենտրոնն էր Իկոնիա քաղաքը ('Ικόνιον, 63°30'—38°45', V, 6, 15), որով և պիտի բացատրել զրչագրերում առաջացած «Լիկոնիա» տարբերվածը։

² P.A. չիք։

³ Ունելով տարածումն ի դաշտս ընդարձակս P.A.։

⁴ փոքունս P, A չիք։

⁵ P.A.։

⁹ III Ա ժգ 1 S չունի, ուստի զնում ենք անկյունավոր փակագծերում։

² Ըստ Պտղոմեոսի Καπαδοκία-ն մեկ միասնական երկիր էր, որը իբրև առանձին թագավորություն դադարեց գոյություն ունենալ մ. թ. 17 թ. և վերածվեց հռոմեական պրովինցիայի 72 թ., երբ վերացվեց Փոքր Հայքի թագավորությունը, նրա տերիտորիան ևս միացվեց Կապադովկիայի պրովինցիային, պահպանելով, սակայն, իր վարչական ինքնուրույնությունը, ինչպես և տալիս է Պտղոմեոսը Փոքր Հայքը (V, 6, 18)։ Դիոկղետիանոսից (284—305) սկսած Կապադովկիան իբրև վարչական միավոր, մեծ փոփոխությունների ենթարկվեց։ Նախ 297 թ. Դիոկղետիանոսը անջատեց Կապադովկիայից Փոքր Հայքը, կազմելով առանձին պրովինցիա Armenia Minor անունով և ավելացնելով նրան նաև Կապադովկիայի մի շարք շրջանները հյուսիսում—Սերաստիան, Արաբիսոսը, Կոկիսոնը, Կոմանան (Կապադովկիոյ) և Արիարաթիան (Η. Α. Δ. Ο. Η. Π., նշվ. աշխ., էջ 74)։ Այնուհետև Վաղես կայսեր (364—378) օրոք՝ 371 թ., Կապադովկիան բաժանվեց երկու պրովինցիայի՝ Կապադովկիա Առաջին և Կապադովկիա Երկրորդ, իսկ Թեոդոս Ա Մեծի (379—395) ժամանակ՝ 387 թ. Փոքր Հայքի տերիտորիան ևս բաժանվեց երկու պրովինցիայի՝ Առաջին Հայք և Երկրորդ Հայք (Η. Α. Δ. Ο. Η. Π., նշվ. աշխ., էջ 88)։ Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի նոր վարչական բաժանումը տեեց մինչև Հուստինիանոս Կ

կայսրնիոյ³, ունելով մանունս լերինս և գետս, և լայնութիւն տարածեալ ի դաշտս ընդարձակս]:

Ժգ. Ելինոպոնտոս¹ յելից կալով Պափղագոնիոյ և առ երի Կապադովկիոյ և ծովու[ն Պոնտոսի]: Ունի լերինս բազումս մանուննս, և գետս հզօրս՝ զԻռիս² և այլ մանունս:

Ժե. Աշխարհ Պոնտոս Պոլեմոնական¹, յելից կալով [ե]լինոպոնտո-

(527—565) 536 նովեմբեր— հրովարտակը, երբ երկու Կապադովկիաները վերստին միավորվեցին, դառնալով մեկ պրովինցիա (H. A. D. O. H. C., նշվ. աշխ., էջ 163): Աշխ. Կապադովկիան տալիս է այն վիճակով, որ գոյություն ունեն 371—536 թթ.: Երկրորդ Կապադովկիան նշված ժամանակաշրջանում բաժանված է եղել երկու մետրապոլիտոսիան. ըստ Դոքս.¹ «ԺԳ» Տիանայ, որ է Երկրորդ Կապադովկիա, ունի հայկականություն Գ» (էջ 30), «ԺԹ» Մոկիստն Կապադովկեցոց ունի եպիսկոպոսոս Դ» (աճ՝ η Μωχυστος τῆς Καππαδοκίας, εχουσα επισκοπος ο', էջ 31): Ըստ Bas. Not. և Nova Tact. II' 'Επαρχία Καππαδοκίας, ο Τυάων ητοι Χριστουπολεως. α' ο Κυβιστρών, β' ο Φαυστινουπόλεως, γ' ο Σατίων: KE', 'Επαρχία Καππαδοκίας, ο Μωχυστος, α' ο Ναζιανζου, β' ο Κολωνειας, γ' ο Παρνασσου, δ' ο Δοαρων (Georg. Cypri., էջ 14, 23, 24, 67, 75—76): Ըստ իս Երկրորդ Կապադովկիան ունեցել է՝ երկու մետրապոլիտոսիան— «մայրաքաղաքը»՝ Տիանայ և Մոկիստն և յոթ թեմ—քաղաք:

³ Լիկոնիոյ P:

Գ III Ա ժգ 1 Լինոպոնտոս PA, Ելինոպոնտոս S: S (էջ 24) հիշատակվում է երկու տեղում՝ Եփեսոսում և աղավաղված. «ԺԱ. Ելինոպոնտոս յելից նոյն Պոնտոսի, և յելից Պափղագոնիայ առ երի Երկրորդ Գաղատիոյ», «ԺԳ. Աշխարհ Ելինոպոնտոսի առ երի Լիկաոնիոյ»: Սույն երկու հատվածները աղավաղումն են ներկայացնում ժգ. Կապադովկիա Երկրորդ և ժգ. Ելինոպոնտոս երկրամասերի նկարագրության: Ըստ Laterculus Polemii Silvii (գրվել է 448 թ., ըստ Սոմմսենի այն կազմվել է ոչ ուշ, քան 386 թ.) այս երկիրը կոչվել է Pontus Amasia, որ ըստ Laterculus Veronensis-ի (կազմվել է 297 թ.) Diospontus պրովինցիան է: Կոստանդին Ա Մեծը (306—337) իր մոր՝ Հելենեի թագուհու պատվին վերանվանում է Helenopontus: Հետագայում Հուստինիանոս Ա (527—565) միավորում է Pontus Polemoniacus-ը Helenopontus-ի հետ, ստեղծելով մեկ պրովինցիա, թողնելով Helenopontus անունը (H. A. D. O. H. C., նշվ. աշխ., էջ 163): Աշխ. տրվում է հին բաժանումը երկու մասի, որ գոյություն ունեն մինչև 451 թ.: Եկեղեցական բաժանման տեսակետից Ելինոպոնտոսը համապատասխանում է՝ ըստ Դոքս.¹ «ԺԲ» Ամասիա յեղեսպոնտոն (պիտի լինեն՝ յեղեն[ո]պոնտոն) ունի եպիսկոպոսոս Է, յորում եպիսկոպոս է Բերի[ս]ա» (էջ 30): Ըստ Nova Tact. Ելինոպոնտոսը համապատասխանում է՝ Դի 'Αρασεια 'Ελενοποντου իր հինգ եպիսկոպոսական աթոռներով՝ α' ο 'Αραισου, β' ο Σινώπης, γ' ο 'Ισορων, δ' ο 'Ανδρόπων, ε' ο Ζαλίου ητοι Πομπηιουπόλεως (Georg. Cypri., էջ 67): Ելինոպոնտոսի կազմում էր նաև Եփեսոս քաղաքի թեմը՝ Τοῖς Εὐχαΐταις 'Ελενοποντου, θρόνος υποκαίμενος οὐκ, εστι (Nova Tact., Georg. Cypri., էջ 83): Պաղոմենոսի մոտ Ելինոպոնտոսը համապատասխանում է Գաղատական Պոնտոսին (Πόντος Γαλατίας, V, 6, 8) և սահմանակից էր Գաղատիայի լեվհոսյուսներին (Λευχοσύρων, V, 6, 2) աշխարհին:

² Ղիււսիւնս A: 'Ιριος — Iris (V, 6, 2).

Գ III Ա ժե. ¹ S, Պողիմոնական P, Պոլեմենական A: Պաղոմենոսը ունի Πόντος Πολεμωνιακός (V, 6, 4): Pontus Polemoniacus-ը կազմում էր առանձին եկեղեցական միավոր, մետրապոլիտոսիան. ըստ Դոքս.¹ «ԺԸ» Նիոյիլիսար[ի]ա Պոնդացոց ունի եպիսկոպոսոս Գ» (տի՝ η Νεοχαισσεια Ποντου Πολεμωνιακου, εχουσα επισκοπος η', էջ 30): Ըստ Bas. Not. IZ' 'Επαρχία Πολεμωνιακή, ο Νεοχαισσειας կամ ըստ Nova Tact. III' Դի <Νεο>χαισσεια Ποντου, որին ենթարկվում էր 3 կամ 4 թեմ. α' ο Κερασούντων, β' ο του Πολεμωνιου, γ' ο Κομάνων և Bas. Not.-ում առաջին տեղը հիշատակվող α' ο Τραπεζούντων (Georg. Cypri., էջ 15, 68): Ըստ երևույթին, երբ 536 թ. Հուստինիանոս Ա վերամիավորեց Ելինոպոնտոսը Պոլեմոնական Պոնտոսի հետ, Տրապիզոնի թեմը միավորվում է Լադիկիեի մետրապոլիտոսիան կազմում՝ Դի Τραπεζούνται τῆς Α<αζι>αῖς (Georg. Cypri., էջ. 69—70): Ըստ Դոքս.¹ «ԺԳ» Տրապիզոն Լադիկիայ ունի եպիսկոպոսոս Է» (էջ 31):

սի² և յերի Պոնտոս ծովուն: Ունի լերինս փոքունս դժուարավայրս, և գետս զԹերմոդոն³ և այլ մանունս:

Ժգ. Աշխարհ Առաջին Կապադովկիա¹, ելից կալով Երկրորդ Կապադովկիոյ, որ և նա աշխարհահամարն² է, և առ երի Պոդեմոնական Պոնտոսի: Ունի լեառն զԱնտիտաւոս³ և զայլ փոքունս, և գետս Մելաս⁴ և զԱլիս⁵, և զայլս մանունս, որք ի նա խառնին:

Ժէ. Աշխարհ Առաջին և Երկրորդ Կիլիկեայք¹ են, յելից կալով Լիկ[այ]ոսիոյ և Սաւոեայ, յերի Առաջին և Երկրորդ Կապադովկիոյ², յեզր ծովուն

² Ելիոն-պոնտոսի S, Լինպոնտոսի P, Պոնտոսի A:

³ S չիք, զԹերմոնտոն A: Թերմոնտոն տ. (V, 6, 4):

⁴ Գ III Ա ժգ. 1 Այսպես էր կոչվում Կապադովկիայի կենտրոնական մասը 371—536 թթ. վարչական բաժանման համաձայն (տե՛ս Գ III Ա ժգ, ծան. 1): Առաջին Կապադովկիան կազմում է առանձին մետրապոլիտոնը, որին մինչև Պապ թագավորը (368—374) ենթարկվում էր եկեղեցական տեսակետից Մեծ Հայքի թագավորությունը: Հայաստանի եպիսկոպոսապետ-կաթողիկոսները իրենց ձեռնադրությունը ստանում էին Կեսարիայի արքեպիսկոպոսից: Ըստ Դոքս.՝ «նախ և առաջին Կեսարիայ Կապադովկեցոց ունի եպիսկոպոսս ԺԵ (ա՛յ Կաթարեա տէր Կաթարեա, չիտա եպիսկոպոս տէր)» (էջ 30): Ըստ Հիերոկլեսի «Սինեկդեմոսի» Կաթարեա A չորս քաղաքներով. Կաթարեա, Նոտա, Թերալ (Βασιλικων Θερμαλον), Բեյթալ (Hirocles, էջ 12) և կազմում էր առանձին մետրապոլիտոնը՝ Էպարչիա Կաթարեա օ Կաթարեա հինգ թեմերով, որոնց կենտրոններն էին հիշյալ քաղաքները, ավելացնելով նաև Αιπολις և Կուշի քաղաքները (Georg. Cypri. էջ 6, 61):

² Աշխարհահամար բառը հատուկ տեղմին է և համապատասխանում է իրանական «շահր-մար» բառին: Հայ մատենագրության մեջ այն գործ է ածվում Սեբեոսի մոտ՝ «Յայնժամ...ապրստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սինեաց, և խընդրեաց ի Խոսրովալ լարքայէն Պարսից, զի տարցեն զդիւան աշխարհին Սինեաց ի Դընայ ի Փայտակարան քաղաք, և կարգեսցէ զքաղաքն ի շահրմար Ատրպատականի, զի մի ևս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա» («Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», զլ. 2, Երևան, 1939, էջ 27): «Աշխարհահամարը» կապվում է համապետական աշխարհագրի—կաղաստրի հետ, երբ յուրաքանչյուր վարչական միավոր ենթարկվում էր մանրամասն վիճակագրության համապատասխան հարկերը ճիշտ գանձելու համար:

³ Կաթարեա տ. (V, 6, 7):

⁴ Տվյալ դեպքում այն Մելասն է (Μελας. V, 6, 7), որը Կեսարիայից հյուսիս անցնելով քափվում է Հալիս գետը: Պոդեմոսի ժամանակ ենթադրվում էր, որ այս Մելասը շաբունակությունն է Մելիտենեի Մելասի (այժմ՝ Թոխմա-սու), որը թափվում է Եփրատ գետը:

⁵ Ալիս A:

Գ III Ա ժէ. Հռոմեական կայսրության կազմում Կիլիկիա-ն (հայերեն՝ Կիլիկիե, Կիլիկիա, Կիլիկիա) մեկ վարչական միավոր է, որպես և ծանոթ է Պոդեմոսը (V, 7): Կիլիկիա պրովինցիան բաժանվեց երեք պրովինցիաների Կոստանդին Ա Մեծի (306—337) ժամանակ՝ 1. Իսաւրիա կամ Սաւրիա (տե՛ս Գ III Ա ժա) Սելեւկիա կենտրոնով, 2. Կիլիկիա Առաջին Տարսոն կենտրոնով և 3. Կիլիկիա Երկրորդ Անադարբա կենտրոնով (տե՛ս Ղ. Ա ի շ ա ն, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 41): Եկեղեցական տեսակետից Առաջին Կիլիկիան կազմում էր Էպարչիա Կիլիկիա A. Կաթարեա օ Կաթարեա, որին ենթարկվում էր 7 թեմ՝ Սապիւնոսիս, Տեբաթեյ, Կաթարեա, Կաթարեա, Կաթարեա, Մալլոս, Զեֆորիոն (Georg. Cypri., էջ 41) կամ ինչպես Դոքս.՝ «ՂՏարսոն, որ ունի եպիսկոպոսս առանձին ԺԳ (?)» (էջ 6): Երկրորդ Կիլիկիան կազմում էր՝ Էպարչիա Կիլիկիա B. Կաթարեա օ Կաթարեա, որին ենթարկվում էր 8 թեմ՝ Մոփսեստիա, Ալգեա, Էպիֆանեա, Էրդոսոսիս, Փաֆլագ, Կաթարեա, Կաթարեա, Կաթարեա (Georg. Cypri. էջ 42): Ըստ Դոքս.՝ «Երկրորդ Կիլիկիայի, որ ունի եպ. Թ» (էջ 6):

¹ A—Երկրորդ Կիլիկիա, յերի Առաջին և Երկրորդ Կապադովկիոյ, յելից կալով Կիլիկիոյ և Իսաւրիոյ: P—Ժէ. Կիլիկիա ըստ ինքեան՝ Առաջին և Երկրորդ՝ յելից կալով Լիկի-նիոյ և Սաւրիոյ:

² A, Կապադովկացոց S, Կապադովկիոյ Առաջին P:

իւրեանց և Սիսիկեան ծոցոյն: Լեառն ունի զՏաւրոս և գետս վեց՝ զՈւռմակ-
գոս,³ զԿալի[ւկադն]ոս,⁴ զԼամոս,⁵ զԿիւնդոս,⁶ զՍառոս,⁷ զՊի[ւ]ռամոս:⁸
Որոց (Առաջին և Երկրորդ Կիլիկիոյ) մայրաքաղաքք են՝ Տարսոն, և Անարզա-
բա և այլ քաղաքս բազումս: Ընդ որովք աշխարհք բազումք և բերդք, և երկու
դրունք ելանելոյ յԱսորիս՝ Մալիս և Պլատանա: Եւ է [Կիլիկիայ] ամենաբեր-
հանգոյն երկրին Յորդանանու:

Ժը. Աշխարհ Կիպրոս կղզի՝ յելից կալով Պամփիլիական պեղադոսին²,
առ երի Սաւրիոյ և Կիլիկիոյ, մինչև ցՓիւնիկական պեղագոսն³: Ունի լեառն
զՈւռմակոս⁴, և այլ ևս երիս և գետս չորս⁵: Լինի անդ լատան՝ ի ցողոյ անկեալ
զխոտով խոուի, ի թափեալ վար[ս]ոցս⁶ և ի մօրուս քօշից... Ժողովեն ի խունկ:
Եւ ունի Կիպրոս զսահմանս իւր երեք մասն երկայն և ի լայնն մասն մի՝:

Ժթ. Աշխարհ Երկրորդ Հայք, որ արդ կոչին Երրորդ Հայք՝, յելից կալով

3 զԱռմակդիս S, զՈւռմակդիս P, A չիք:

4 զԿալիգոս S, զԿալիդոս P, A չիք:

5 զԴամոս S, A չիք:

6 զԿիւնդոս S, A չիք:

7 Ջառոս S, A չիք:

8 զՊիռամոս SP, A չիք:

9 III Ա ժը. 1 Կիպրոս կղզին (ή Κύπρος νῆσος, V, 13) Պտղոմեոսը ցույց է տալիս Սիրիայի (Ասորիքի) քարտեզի վրա՝ «Ասիայի չորրորդ քարտեզի» (Asiae tabula quarta) վրա: Աշխ., ղեկավարվելով եկեղեցական բաժանման սկզբունքով, Կիպրոս կղզին տալիս է «Միջերկ-
րեայքի» մասում, այսինքն՝ «Ասիայի առաջին քարտեզի վրա»: Եկեղեցական տեսակետից, ինչ-
պես նշում է Դոքս.՝ «Կիպրոս ինքնագլուխ է (ή γὰρ Κύπρος αυτοκεφαλός, էջ 29), «Եւ
Կիսկոպոսս ունի նախապատուեալն ի նմա մայրաքաղաքն Կոստանդիա...» (էջ 10): Ըստ
Georg. Cypr. (էջ 56), Կիպրոսը հանդիսանում էր առանձին մետրապոլիտոթյուն՝
Επαρχία της Κυπρου Կոստանդիա կենտրոնով (Κωνσταντία μητροπολις), որին ենթարկ-
վում էր կղզու 12 թեմք-քաղաքը:

2. Παμφυλίων πέλαγος (V, 13, 1):

3. Պտղոմեոսը ունի Συριακὸν πέλαγος (V, 13, 2): Աշխ. հեղինակը իր ձեռքի տակ ունե-
ցել է այնպիսի քարտեզ, որտեղ նշված է եղել՝ Φοινικηὶ πέλαγος:

4 զՈւռմակոս S, զՈւռմակոս P, զՈւռմակոս A: Ὀλυμπὸς ὄρος (V, 13, 5):

5 Նկատի ունի՝ Λαός, Τετιός, Πεδιαιός և Λαπηθός գետերը (V, 13, 2, 3, 4):

6 Ի թափիչ վարոցս ուղղում ենք՝ ի թափեալ վար[ս]ոցս, տե՛ս Plin, XII, 17 (37).
K. П. Патканов, էջ 33, ծան. 1:

7 Նկատի ունի՝ երկայնության 64°—67° և լայնության 35°—36°: Ըստ P՝ Կիպրոս «ունի
սահմանս երկայնն չորս հարիւր երեսուն մղոն, և ի լայնն՝ մասն մի»:

9 III Ա, ժթ. 1 Աշխ. տեքստից ակնհայտ է, որ նրա հեղինակը ծանոթ է Փոքր Հայքի իր
ժամանակի վարչական բաժանման հետ, սակայն հետապնդելով որոշ նպատակ՝ ցույց տալ Մեծ
Հայքի տերիտորիան նրա ամբողջական վիճակում, այսինքն՝ մինչև նրա տրոհումը և բաժանու-
մը 387 թ. — տալիս է Փոքր Հայքի նախահուստինիանոսյան վիճակը: Փոքր Հայքը մ. թ. ա.
321 թ. իրեն հայտարարեց անկախ և նվաճեց շրջակա երկրամասերը, հասնելով մինչև Սև ծո-
վի ափերը, որտեղ ըստ Ստրաբոնի (XII, 3, 28), նրա նավահանգիստներն էին՝ Տրապիզոնը և
Փառնակիան, նրան ենթարկվում էին՝ Խալիբները և տիբարենները: Պոնտոսի թա-
գավորության հզորացումից հետո Միհրդատ 2 Նվապատրի (111—63) ժամանակ, մ. թ. ա.
112 թ. նվաճվեց վերջինիս կողմից, սակայն Պոնտոսի անկումից հետո (մ. թ. ա. 65 թ.) Փոքր
Հայքի թագավորությունը մտնում է Հռոմեական պետության կազմում իբրև կախյալ երկիր:
Մ. թ. 72 թ. Փոքր Հայքի թագավորությունը վերանում է և միացվում է պրովինցիա Կապադո-
կիային: Այս վիճակում է ճանաչում Պտղոմեոսը (V, 6, 18)՝ Ἀρμενία Μεγάλη երկիրը, որ
բաղկացած է եղել հինգ գավառներից, Ὀρβαλιστηνὴ (Գայլ-գետի վերին հոսանքի շրջան, ըս-
կըսած Նեոկեսարիայից դեպի արևելք), Λίτοσσανη (Հալիս գետի ակունքների շրջանը),
Αἰρετικη (Եփրատ գետից և Զիմարայից մինչև Հալիս գետը ձգվող լեռնային շրջանը),

Կիլիկիոյ առ Տաւրոս լեռամբ յերի Ամանոս լերին, որ բաժանէ ընդ նա և ընդ Կոմագենի Ասորոց մինչև ցնփրատ: Ունի և այլ լերինս². Զիգոն Բասիլիկոն³ և Ղորոմանդոն, և գետ⁴ զնոյն [անուն Որոմանդոն⁵ և] Ղիլի[ւ]ռամիս և Ղառաւտիս⁶ և [ՂՄելաւ],⁷ զԿիակկաս և զԿառումոսոս,⁸ և դրունս երկու ելանելոյ յԱսորոց⁹:

Որչալոյ (Տիվրիկեից մինչև Հալիս գետը, Սեբաստիայի դիմաց ձգվող երկրամասը) և Որչիսչալոյ (Տիվրիկեից դեպի հարավ, մինչև Դասկուսա և Արածանիի գետախառնուրդը եփրատ դետում: Այժմ այս տարածության մեջ հիմնական բնակավայրն է Արարկիրը): Փոքր Հայքի տերիտորիան մեծ փոփոխությունների ենթարկվեց Դիոկղետիանոսի (284—305) ժամանակներից սկսած: Վերջինս անջատեց Փոքր Հայքը Կապադովկիայից, հանելով վերջինից մի շարք հյուսիսային զավառներ՝ միացնելով առաջինին: Ստեղծվեց Armenia Minor առանձին պրովինցիա: Այնուհետև Թեոդոս Ա Մեծը (379—395) Փոքր Հայքի տերիտորիան բաժանեց երկու մասի՝ Առաջին Հայք (Armenia Prima) և Երկրորդ Հայք (Armenia Secunda): Այդ պիտի տեղի ունենար ոչ թե մինչև 386 թ., ինչպես կարծում է Ն. Աղոնցը (նշվ. աշխ., էջ 89), այլ 387 թ. Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումից հետո: Այդ ժամանակ նախկին Մեծ Հայքի թագավորության կազմից անջատվեցին և կայսրությանը կցվեցին երկու նահանգներ՝ Մոփաց աշխարհը («Հինը սատրապություններ» երկիրը) և Բարձր Հայքը (հոռեացիները կոչում էին «ներքին Հայք» Armenia Interior կամ պարզապես՝ Armenia Major): Այդ վիճակը պահպանվեց մինչև Հուստինիանոս Ա (527—565): Վերջինս արմատական փոփոխություններ մտցրեց պրովինցիալ բաժանման մեջ: 536 թ. նովելլայով կազմակերպվում էր չորս հայկական պրովինցիա, որով և խախտվում էր Մեծ Հայքի տերիտորիայի վիճակը, բայց վերականգնվում էին նախկին Փոքր Հայքի թագավորության սահմանները, որ գոյություն ունեին իրենց ամենաընդարձակ վիճակում (մինչև մ. թ. ա. 112 թ.): Այժմ այդ տերիտորիան կոչվեց Առաջին Հայք (Armenia Prima): Աշխ. հեղինակը շոգենալով խախտել Մեծ Հայքի տերիտորիալ ամբողջականությունը, Փոքր Հայքը տալիս է այն տերիտորիալ առումով, որ գոյություն ուներ Թեոդոս Ա Մեծից մինչև Հուստինիանոս Ա (387—536 թթ.), բայց չի մոռանում պարզաբանել՝ «Առաջին Հայք, որ արդ կոչին Երկրորդ Հայք», և «Երկրորդ Հայք, որ արդ կոչին Երրորդ Հայք»: Իսկ Հոռեական (ավելի ճիշտ՝ Բյուզանդական) կայսրության մասը կազմող Բարձր Հայքը կամ ներքին Հայքը և Մոփաց Աշխ. նկարագրում է Մեծ Հայքին նվիրված գլխում, իբրև նրա բաղկացուցիչ անբախտելի մասը: Հիերոկլեսի «Սինեկդեմոսի» համաձայն երկրորդ Հայքը համապատասխանում էր՝ Ἀρμενία Β' իր վեց բաղադրներով՝ Μελιτενῆς, Ἄρζα, Ἀρξισσοῦ, Κοουλοῦ, Κοῦα, Ἀριαρθῆας: Ըստ Դորոսի՝ «Ժն՝ Մելիտենի Հայոց ունի եպիսկոպոսոս և, ուստի և նորին եպիսկոպոս Է կոկիսոն, ուր արտոբեցառ ոսկի լեզուն Զոհաննէս (էջ՝ 6) Μελιτενῆς τῆς Ἀρμενίας, ἐχουσα ἐπισκοπος 6' εἰς τὴν αὐτὴν καὶ ἐπισκοπῆ Κοουλοῦ, ἐν τῇ ἐξωρισθῇ οὐ χροῦσος τὴν γλῶσσαν Ἰωαννῆς. (էջ 30): Ըստ իս՝ Երկրորդ Հայքի վարչական բաժանման համապատասխան գոյություն ուներ եկեղեցական բաժանում՝ Ἐπαρχία Ἀρμενίας, ὁ Μελιτενῆς, ὁ Ἄρζης, ὁ Κοουλοῦ, ὁ Ἀρξισσοῦ, ὁ Ἀριαρθῆας, ὁ Κοουλοῦ (Bas. Not., Geogr. Cypri., էջ 14): Երկրորդ Հայքի վարչական կենտրոնն էր Մելիտինէ (այժմ Մալաթիա) քաղաքը, որտեղ տեղադրված էր Secunda Armeniaca լեզեոնը (Ըստ Not. dign. տե՛ս H. A. ДОНЦ, նշվ. աշխ., էջ 14): Հայկական պրովինցիաները վարչականորեն մտնում էին Պոնտական դիոկեզում (Ponticae dioceseos), որը գլխավորում էր vicarii praefectorum-ը: Սրան էին ենթարկվում Առաջին Հայքի և Երկրորդ Հայքի կառավարիչները՝ presides (H. A. ДОНЦ, նշվ. աշխ., էջ 91—94):

2 ՔԱ: Լերինս երիս, պիտի լինի՝ «չորս»:

3 Ζαχάρ Βασιλειῶν ὁρῶς. այսինքն՝ «արքայական գիծ» — Անտիտավրոս լեռնաշղթայի արևելյան ճյուղավորությունը, որը Արարկիրից հարավ հասնում է մինչև եփրատ դետը և վերջանում Արածանիի գետաբերանի դիմաց: Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963, էջ 52:

4 Ք գետս շորս: Ա գետս երիս:

5 Այժմ Հյուրման-դերեսի գետ:

6 Παρθεῖνας ποταμός, տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

7 Այժմ Թոխմա-սու գետ:

8 Այժմ Կյուրումդե գետակ, տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 58:

9 Այս երկու լեռնանցքները՝ «դրունք» Պյուրամոս գետի կիրճում, բյուզանդական Κόλινος:

ի. [Աշխարհ Առաջին Հայք՝ որ արդ կոչին]՝ Երկրորդ Հայք, որ կայ յելից Կապադովկիոյ, և երկայն տարածի մինչև յԵփրատ, և լեառն ունի զԱրգէսս, և ունի Ալիս գետ և այլ գետս երկուս՝ [Իոիս և Գայլ-գետ], և լերինս բազումս և մեծամեծս:

[Իա. Աշխարհ Պոնտոս Կապադովկիոյ՝ յելից կալով Պողեմոնական Պոն-

և՝ *Ἀνατολὴ φανερῶν* (Ernst Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 in 1071, Bruxelles, 1935, էջ 85—87):

Գ III Ա ի. 1 Ինչպես նշվեց, Աշխ. սկզբնական բնագրում հայտնի պատճառներով «Առաջին Հայքը» Հուստինիանոսի 563 թ. նովեմբրյի առումով գոյություն չունի, հանգամանք, որ հետագա արտագրողների մոտ առաջացրել է խառնաշփոթություն: 536 թ. հետո նախկին «Առաջին Հայքը» կոչվում էր «Երկրորդ Հայք», ինչպես Հուստինիանոսը հայտնում է իր հրովարտված՝ «Մենք կազմակերպեցինք «Երկրորդ Հայքը, որ նախապես Առաջին [Հայք] էր կոչվում՝ Սեբաստիա կենտրոնով» (§ 1. Δεύτεραν οὐ εἰσαγαγὼν Ἀρμενίαν τὴν ἐμπροσθεν πρῶτην καλοῦμεν, ἣς ἡγεῖται Σεβαστεία πόλις, Η. ΑΔΟΗΠ, նշվ. աշխ., էջ 166): Համաձայն սրա Աշխ. ունի՝ «[Աշխարհ Առաջին Հայք՝ որ արդ կոչին] Երկրորդ Հայք»: Այնուհետև 536 թ. նովեմբրյում ասվում է՝ «§ 2. Այնուհետև կազմեցինք Երկրորդ Հայքը, որ նախկինում Երկրորդ [Հայք] էր կոչվում, կենտրոնը հին Երևելյի Մելիտինե քաղաքն է (§ 2. Ἐπὶ τούτοις τὴν πρῶτην Ἀρμενίαν, κατεστήσαμεθα τὴν πρότερον δευτέραν, ἣς ἡγεῖται Μελιτηνὴ πόλις ἀρχαία, Η. ΑΔΟΗΠ, նշվ. աշխ., էջ 167): Հայերեն թարգմ.՝ Հրաչ Բարթիկյանի, «Պրոկոպիոս Կեսարացի», Երևան, 1967, էջ 303, 304): Ինչպես տեսանք (Գ III Ա ժբ), այս խոսքերին լրիվ համաձայնվում է Աշխ. «Երկրորդ Հայք, որ արդ կոչին Երկրորդ Հայք»: Սակայն Աշխ. հեղինակը, կամ ավելի ճիշտ հետագա ընդօրինակողները, այս Առաջին Հայքը շփոթել են Մովսես Խորենացու (Ա, ժդ) Առաջին Հայքի հետ, որով և բացատրվում է «և լեառն ունի Արգէսս», որ չէր կարող գտնվել Թեոդոս Ա-ի կողմից կազմակերպված Առաջին Հայքի տերիտորիայում: Մովսես Խորենացուն հայտնի «Պոնտին Արմենիան» (Πρωτὴ Ἀρμενία), ինչպես ինքը հաղորդում է, տեղադրվում է՝ «ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա», այսինքն, ըստ նրա ժամանակվա վարչական բաժանման, Առաջին Կապադովկիայում: Խորենացին բերում է «Արմենիա» անվան ավանդական էպոնիմ Արամ նահապետի գործունեության մասին պահպանված զրույցները, որ կապվում են Կեսարիայի և Արգեսոս լեռան հետ, որ հայ ժողովրդի կազմավորման սկզբնական օրրանը պիտի լինի, ուստի նրա «Առաջին Հայքը» պիտի նշանակի «նախնական Հայաստան» և ոչ մի առնչություն չի կարող ունենալ Դ դարի վերջերից հայտնի «Առաջին Հայք» (Armenia Prima) հռոմեական (ապա բյուզանդական) պրովինցիայի հետ, ընայած որ հարևան էր նրան (տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, № 2, էջ 40): Նշանակալից է, որ Առաջին Հայքը Տ չունի և այն տալիս ենք անկյունավոր փակագծերում: Առհասարակ Աշխ. տարբեր խմբագրություններում Ա և Բ Հայքի խնդիրը մեծ շփոթություններ է առաջացրել, սակայն համեմատաբար հեշտությամբ է վերականգնվում ճիշտ ընթերցումը: Ըստ P.A՝ «Ի. Առաջին Հայք, յելից կալով Առաջին Կապադովկիոյ առ երի Երկրորդ Հայոց և սահմանի յելից Եփրատայ, և լեառն ունի զԱրգէսս, և գետս Երեսուն՝ զԱլիս և այլ մանունս»: Տվյալ բնագրում ճիշտ տրված է 387—536 թթ. Առաջին Հայքի տերիտորիան, միայն Խորենացու ազդեցության ներքո մտցված է Արգէսս լեռը, որ գտնվում էր Առաջին Կապադովկիայում:

Ըստ եկեղեցական բաժանման, համաձայն Դոքս.՝ «Տասն և Ա՝ Սեբաստիա յԵրկրորդ Հայք ունի և պիսկոպոսս Դ» իս՝ ի Տեբաստեա տէ՛ս օստերա՛ս Արմենիա՛, եյոսսա ելուստա՛ս է, էջ 30): Ինչպես տեսնում ենք՝ Առաջին Հայքը արդեն կոչվում է Երկրորդ Հայք, ըստ իս ըստ հուստինիանոսյան բաժանման է, ինչպես և ըստ Bas; Not. Ἐπαρχία Ἀρμενίας Β' οὐ Σεβαστείας, ըստ Nova Tact. Τῆ Σεβαστεία τῆς Ἀρμενίας և ունի չորս թեմ. α'. ὁ Σεβαστοπόλεως, β' ὁ Νικοπόλεως, γ' ὁ Σατάλων, δ' ὁ Βερίστης Bas. Not. ունի նաև՝ ὁ Κολωνείας, որ հիշվերորդ թեմն է (Georg Cypri., էջ 13, 66):

Գ III Ա իա. 1 Ինչպես նշեցինք, որպեսզի հնարավորություն ունենա ցույց տալու ամբողջական Մեծ Հայքը, Աշխ. հեղինակը Փոքր Հայքը բերում է ըստ 387—536 թթ. վարչական բաժանման՝ Ա և Բ Հայք, նշելով, որ նրա ժամանակ նրանք արդեն կոչվում էին՝ Բ և Գ Հայք, իսկ հուստինիանոսյան Առաջին Հայքը, որն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի նահանգներից մեկը՝ Բարձր Հայքը և մերձսևծովյան Կապադովկիան, Պոնտոսը և Պողեմոնական Պոնտոսը, ներառ-

տոսի, առ ի ծովուն ցՄոսքական լերունս², որ բաժանեն ընդ նա և ընդ Մեծ Հայս: Ունի լերինս երեք³ և գետս չորս⁴:

Ահա կատարեցան Միջերկրեայք կոչեցեալք⁵:

յալ Առաջին Հայքի հյուսիսային մասերը, չի բերվում: Աշխ. հեղինակը գերադասում է բերել նշված երկրամասերը նախկին բաժանմամբ՝ Ա Հայք, Պոնտոս Պոդեմոնական և Պոնտոս Կապադովկիոյ, հետևելով Պտղոմեոսին և սրանով վերջացնելով «Միջերկրեայք» (Asiae tabula prima) քարտեզի նկարագրությունը:

Աշխ. Պոնտոս Կապադովկիոյ-ն համապատասխանում է Պտղոմեոսի (V, 6, 5) Πόντος Καπαδοκία-ին:

2 Մոսչլառ օրդ. այսպես էր կոչվում Պարսարյան լեռների հյուսիսային շարունակությունը կազմող ալժմյան Ահարա-Մեսխական լեռնաշղթան, որը մինչև մ. թ. 37 թ. բաժանում էր Մեծ Հայքի մեջ մտնող Կոռաթյոյ (Գողերձական) երկիրը Կողքիսից (V, 12, 4) և այս մտքով էլ ասված է Աշխ.՝ «ցՄոսքական լերունս, որ բաժանեն ընդ նա և ընդ Մեծ Հայս»:

3 նկատի ունի՝ Մոսչլառ օրդ. (V, 6, 1), Տաուծեօրդ օրդ. (V, 6, 7), Ստրարոնի (XI, 2, 15), Տաուծեօրդ օրդ. և Նախաօրդ օրդ. (V, 12, 2):

4 նկատի ունի՝ Արչաթիս. Կեսա.՝ Ափօրթոս և երկու վտակներից բաղկացած (Γλαυχός, Αφύρ) գետը (V, 6, 6):

5 Եկեղեցական բաժանման տեսակետից Հիերոկլեսը ունի՝ «Տրապիզոն Հաղիկիայ ունի Եպիսկոպոս Ի» (ή Τραπεζοῦς τῆς Ἀχλὺς, ἐχούσα ἐπισκοπῆς ι') էջ 31, տես. Georg. Cypr., էջ 77—78):

(Շարունակելի)

«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑԻ» ՍԿՋԲՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԴՆՄԱՆ ՓՈՐՁ*

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

[Բ] Յաղագս Ասիոյ Սարմատացոց¹

Իգ. Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացոց² հասարակն է, որ բաժանի արևելեան Կասպի Ռիպեայ լեռամբ³ եւ Տանայիս գետով⁴ եւ Մեոտիս ծովակաւ⁵ մտիւքն լեռսինոս Պոնտոս⁶ ծով, եւ անտի նոյն ծովեղերքն յելս կոյս, մինչև ցմուտ Կուռաքսի գետոյ որ կոչի Ագոաւ⁷ եւ անտի առ Կաւկասին լերինսն՝ առ [Եգե-
րաւ], Վրաւք եւ Աղուսնիւք, մինչև ցԿասբից ծովն⁸, ի մուտս Սուանաս գետոյ⁹ (Սուանաս գետ չլսի ուրեք)¹⁰:

Եւ ունի Սարմատիս¹¹ լերինս զՇանթայինն¹² եւ զՋիականն¹³, որ արձակէ գետս հինգ¹⁴ ի Միովիտ ծով. [եւ Կաւկաս լեառն ձգի] մինչև ցԿ[ո]ռաքս լեառն¹⁵, եւ Կաւկաս արձակէ գետս երկու՝ զՎարդանէս¹⁶, որ սկսանի հանդէպ Կաւկասայ¹⁷, եւ ձգէ զերկայնութիւն իւր ի մուտս կոյս զհիւսիսեալ, մինչև ի

* Սկիզբը տե՛ս ՊԲՀ, 1972, № 4 եւ 1973, № 1:

1 III B 1 Σαρματίας της εν Ἀσίᾳ θείας (V, 8).

2 Իգ. Սարմատացոց աշխարհն Ք. Քսան եւ երեքերորդ՝ Սարմատացոց աշխարհն Ա:

3 Ռիպիա Ք. Պոնտոսը հիշատակում է եվրոպական Սարմատիայում—Պլուտ. (II, 5, 5):

4 Տոնալիս Ք. Τανάλις ποτ.

5 Մեոտիս Ք. Μαίωτις λίμνη.

6 Πόντος Πόντος.

7 Կուռաքի Տ. Κορυαξος ποτ. (V, 8, 4): Իրանական-սկյութական լեզուներում, ինչպես, օրի-
նակ, պահլավերենում, նշանակում է kurrak, որից հայերեն «Քուռակ» (տե՛ս Հ. ր. Աճառյան,
Հայերեն արմատական բառարան, հատ. VI, էջ 1529): Այս անվան հունարեն թարգմանությունն
է նույն գետի այլ անունը—Περας, այսինքն՝ «ձի, քուռակ» եւ նույնացվում է այժմ Կոգոր կոչ-
վող գետի հետ. Κορυαξος-ը հունական միջավայրում իմաստավորվել է իբրեւ Κορυαξος—«ազգաւ»,
որտեղից էլ առաջ է եկել Աշխ. «Կուռաքսի գետ, որ կոչի Ագոաւ» «Կոռաքսը» իր հերթին առաջ
եկել առասպելական «Κολαξ»-ից, որ ցեղանվան անձնավորացում է նշված գետը Կորան
անունով հայտնի է միայն Պոնտոսի մոտ, որից եւ վերցրել է Աշխ.:

8 ... Κολχίδος καὶ Ἰβηρίας καὶ Ἀλβανίας ἀεχρε της Ὑρκανίας της καὶ Κασπίας θαλάσσης
(V, 8, 3).

9 Σοάνα ποτ. (V, 8, 6).

10 Հետագա արտադրողի ընդմիջարկում պիտի լինի:

11 ՔԱ:

12 Κερσύνια (V, 8, 8).

13 Ἰππία (V, 8, 8), Гиппийские горы соответствуют Ергеням вместе со Став-
ропольской возвышенностью (М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962, էջ 172).

14 Պոնտոսը նշում է զեղ գետ. Μαρουζίου ποτ., Ὀρυζίου Μεγάλου ποτ., Θεσσαλίου
ποτ., Ὀρυζίου Μικροῦ ποτ., Ἀττικίου ποτ., Ψαθίου ποτ. (V, 8, 2).

15 Κορυαξος ὄρος (V, 8, 8). Տե՛ս ծան. 7: Նախնական ձևը պիտի լիներ Κορυαξος ὄρος եւ
պիտի ունենար «Ջիական լեռներ» իմաստը:

16 զՎարդանիս Տ. Οὐαρδάνης ποτ. (V, 8, 2), կոչվել է նաև Հիպանիս, իսկ հետագայում՝
Կուփիս եւ այժմ՝ Կուրան:

17 Κασπία (V, 8, 8).

մէջ մտանէ ընդ Մէուտիս [և] ընդ Պոնտոս ծով. եւ արձակէ գետ մի Փսել-բոսս¹⁸ անուն, որ մեկնէ ընդ Փոսիորոնն¹⁹ և Զիրուն²⁰ սահմանն, յորում քաղաքիկն նիկոփա²¹: Որ[ոց] ըստ հիւսիսոյ են ազդ թուրքաց²² եւ բուլղարաց²³, ըստ անուանց գետոցդ կոչեցեալ. Կուփի Բուլկար²⁴, Քուլի՝ Բուլկար²⁵, Ողխոն-տոր Բ[ու]լկար²⁶ եկն, Չ[ուն]դար Բուլկար²⁷. օտար Պաղումէականէն են այս անուանք: Եւ ի Զիական լեանէն փախեալ որդին հուրբադայ²⁸:

¹⁸ Միսրոս Եւ. (V, 8, 4): Հին հույները այս անունը իմաստավորել են իրենց փախըս և բացատրել որպէս «Պաղ դետ»: Այս գետը կոչվել է նաև Մաչափս: գտնվել է նիկոփա քաղաքի մոտերքը, այժմ Շապուղ գետ: փս-, փա- և փս- մասնիկները դրսևորում են նշված անունների ափսոսա-աղբղեական ծագումը:

¹⁹ Βασπορον (V, 8, 2):

²⁰ ցրուն Տ: Շիլի: (V, 8, 12). չորս Եւ Շիլի: (Const. Porphyrog, de adm imp. C. 42, էջ 181). վրաց. ჯიქი — ժողովուրդ, չորսու — երկիր, յառեղոս ցեղեղծ, Գոմո I, տծղոնո, 1955 (այսուհետև՝ Յ. Գ. I), էջ 43: Զիք կամ Զիս՝ հավաքական անուն է չերքեզա-աղբղեական ցեղերի և կապվում է ա-ձը դե ու վերջինից առաջացած աղբղէ ցեղանվան հետ: Այժմ էլ ափսաղները աղբղեներին անվանում են азыху, իսկ հարավային արաղիններին վրացիները անվանում են՝ «չիխի» (տե՛ս Н. Г. Волкова, Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973, էջ 18—19):

²¹ Նիսփիս (Ps. Arr. 58 (17), Νισφία (Const. Porph., de adm. 42). վրաց. ნიჭვისია, Նոլո Նոմոն Կանեղոն Նաղլաջի ձոն Նոլոն Կալաթա, Մոնոն Նոնաջեոնա ըս Ջոթեոնա (Յ. Գ. I, էջ 43). ձալաթա Նոլոնաթա. Նույն տեղում: Ե — Զ դարերից սկսած Նի-չնփիս-ը կազմում էր բյուզանդական եկեղեցու առանձին թեմ (Basilii Notitia, Georg. Cypri. 67, էջ 4):

²² Նկատի ունի 437 թ. Ալտայի լեռներում հիմնադրված թյուրքյուբների ցեղային միությունը, որը 555 թ. իր իշխանությունը տարածեց մինչև Արալի լիճը («Արևմտյան ծով»): Այստեղ, հաղթելով հեփթաղներին, թյուրքյուբները այնուհետև ընդհարվեցին ուգրերի հետ Արևմտյան Սիրիոյում և Ուրալի հարավում (558 թ. մոտերքը), որից հետո նրանք դուրս եկան Աթլ (Վոլգա) գետի ափերը: Ահա այս հորդան էր, որ VI և VII դարերում կոչվում էր «թուրք» (М. И. Артамонов, էջ 103—105):

²³ Բուլղարները, որոնք ուգրական ծագում ունեն և որոնց լեզուն պահպանվել է այժմյան չուվաշների մոտ, VI դարում արդեն գտնվում էին Հյուսիսային Կովկասի տափաստաններում, որտեղ հիմնվում է Մեծ Բուլղարիայի թագավորությունը (М. И. Артамонов, էջ 83):

²⁴ Կուփի Բուլկար էին կոչվում Կուփիս կամ Կուփին գետի անունով (այժմ՝ Կուրան: К. П. Патканов, Из нового списка географич. приписываемой Моисею Хоренскому, ЖМНП, 1883, март, էջ 29: Տե՛ս և М. И. Артамонов, էջ 164—166): Նշված գետի ներքին հոսանքում և Ազովի ծովի արևելյան ափերին էր գտնվում Մեծ Բուլղարիայի թագավորությունը:

²⁵ Քուլի Բուլկար Տ: Մարքվարտը «Քուլի»-ն առաջարկում է ուղղել «Քուլի», որ գետի անուն է և համապատասխանում է Դենկարին, ուստի Վեստերգի կարծիքով, Քուլի-բուլկարները նույն կուտրիգուրներն են: Ըստ Մ. Ի. Արտամոնովի Քուլի գետը Դենկարի լիմանն է (М. И. Артамонов, էջ 168):

²⁶ Ողխոնտոր բուլկարը համապատասխանում է Մով. Խորենացու (Բ, 4) «Վղընդուր Բուլկարին», որոնք հաստատվել են Հայաստանի վերին Բասեն գավառում, որը իբր նրանց անունով կոչվել է Վանանդ: Ըստ М. И. Артамонов-ի (էջ 168) Ողխոնտոր-բուլկար ցեղը կոչվում էր նաև «հուննուլունդուր», կամ «հոն-ուլունտուր»: Այս ցեղի անունով բուլղարներին կոչում էին «Վենենդեր» կամ «Նենդեր» (նշվ. աշխ., էջ 172): Ըստ Կոստանդին Միրանաթինի, այս ցեղը կոչվել է «օնոգուր» (նույն տեղում, էջ 169):

²⁷ Չդար Բուլկար Տ: Սրանք բուլղարական այն ցեղն են, որոնք բնակվում էին Դաղստանի հյուսիսային մասում Վառաչան և Չունդար քաղաքների շրջակայքում, ուստի ավելի ճիշտ պիտի լինի «Չ[ուն]դար» ընթերցումը (տե՛ս М. И. Артамонов, էջ 169):

²⁸ Թրակիային նվիրված հատվածում ասված է, որ Պելկի կղզում օրնակեալ է Ասպարիուկ որդին հուրբաթայ, որ փախեալ ի խաղրաց ի Բուլխարաց լեռնէն, և գնաց հալածեաց

եւ ընդ մէջ բուլղարաց²⁹ եւ ծովուն Պոնտոսի բնակեն աղգք Գաշք³⁰ եւ Քու[ր]թք³¹ եւ Ս[ո]ւանք³² մինչև ցՊիտիոնտ [քաղաք]³³ ծովեղերային Աւաղով աշխարհի³⁴, որ են Ափշիլք³⁵ եւ Ափխաղք³⁶, մինչև ցքաղաքն իւրեանց ծովեղերային Սևաստուպոլիք³⁷, եւ անդր եւս մինչև ցգետն, որ կոչի Դոա-

ի մուտս կոյս Վևան աղգ, և բնակեցաւ անդ» (ՊԲՀ, 1972, № 4 (59), էջ 225 և ծան. 11)։ Ձիական լեռը (ՉԻԱՆԿԱՆ) ըստ իս, նույն «Բուլղարաց լեռն» է և համապատասխանում է էրզն-նի և Ստավրոպոլի բարձունքներին։ Այս տեղերում էր գտնվում Ողիտոնտուր բուլկար կամ Օնո-գուր ցեղի գլխավոր հորդան, որը գլխավորում էր Մեծ Բուլղարիայի թագավորությունը։ Վերջի-նիս հիմնադիրն էր Կուբրաթը (584—642) (Աշխ. «Նուբրաթ», «Նուբրադ»)։ Սրա որդին էր Ասպարուխը (Աշխ.՝ «Ասպարհրուկ որդին Նուբրաթայ»)։ 651 թ. առաջ է գալիս խաղիւրների թագավորությունը Կասպից ծովի հյուսիս-արևմտյան ափերին, անմիջապես հարևան Մեծ Բուլ-ղարիային, որը ենթարկվեց խաղարների թագավորին՝ «խաբանին»։ Մի քանի տարուց հետո՝ 660 թ. մոտերքը, բուլղարների գլխավոր հորդան Կուբրաթի որդի Ասպարուխի գլխավորությամբ, հետապնդվելով խաղիւրների կողմից, քաշվեց դեպի Սև ծովի արևմտյան ափերը և ամրացավ Դա-նուրի գետաբերանի շրջանում, որտեղից այնուհետև անցնում է գետը և հաստատվում է նրա հարավային ափերին, հիմնադիր դառնում Բուլղարական թագավորության։ Այնուհետև ողիտո-նտուր բուլղարների բնակության տեղերում տեղանում են Կուբանի բուլղարներին կամ «սև բուլ-ղարներին»։ Սրանք ենթարկվում էին խաղիւրներին։ Բուլղարների մի մասն էլ քաշվեց դեպի Վոլգա գետի այն մասը, որտեղ այժմ բնակվում են ռուսները (տե՛ս Մ. Ի. Արтамонов, էջ 167, 172—173)։ Այս տեղեկությունը ափսոս լինի VII դարի վերջում կատարած ընդմիջար-կում։

29 Պուլղարաց S.

30 Գաշք S. Գաշք աղբյուրների երկրորդ հավաքական անունն է, որ կապվում է խեթական արձանագրությունների «Գաշկա», «Կաշկա» ցեղանվան հետ (մ. թ. ա. II հազարամյակում Փոքր Ասիայի Պոնտական լեռներում)։ Բյուզանդական աղբյուրներում հայտնի է Χασαγας ցեղ և Χασαγία անվանում մերձկուբանյան շրջանում։ Վրացական աղբյուրները գիտեն խաշաթի ձևով, իսկ ռուսական տարեգրությունները՝ КОСАГЫ, КОСОГЫ։ Այժմ էլ օտերը-ալանները աղբյուր-ներն անվանում են «Քաշագ» (հունակի՝ «Քաշգար», Ի. Դ. Волкова, էջ 20)։

31 Քուրթք, վրաց. ქურთხული (պիտի առաջացած լինի «Քուրթաուր» ձևից), օվսական (ալանական) ցեղերից մեկը, որը այս անունով հայտնի է Աշխ. հետո XVIII դարին (Курта-тулы)։

32 Սուանք, Սվանք, Σουανες (V, 8, 13, տե՛ս և Strabo, XI, 2, 19) Suani վրաց. სუანნი, სვანნი, իսկ երկիրը՝ სუანეთი, სვანეთი։ Սվանները առանձին բարձրլեռական ժողո-վուրդ են, որի ինքնանունն է՝ «շվան»։

33 Ποντος (Strabo, XI, 2, 14), ծիփոնտ (ժ. ց. I, 339), փոնտո (ժ. ց. I, 238), այժմ Պիցունդա։ Պիտիոնտ անունը առաջացել է ցայժմ այնտեղ պահպանված մնացուկային «կող-բիսյան անտառում» աճող սոճու փայտի անունից։

34 Ափխաղիայի անվան հնագույն ձևն է։

35 Ապշեղք — A, կա և Ափշեղք ձևը։ Absilae (Plin., NH, VI, 4, 14), Steph. Byz. 'Αψιλαι, վրաց. აფშილნი ցեղ և აფშილეთი երկիր։ խաշաթի [աղբյուրներից] և [աղբյուրներից] ցեղում (ժ. ց. I, 235)։ Ափշիլների հետ է առնչվում ափխաղների ինքնանունը՝ Апсны։

36 'Αψαγος, 'Αψαγος (Arr. PPE 15); აფხაზნი (ժ. ց. I, 43). Steph. Byz. აფხაგների փոխարեն գործածվում է Σαγυγαι ցեղանունը։

37 Հին անունն է Διοσπορία (V, 9, 2), որը Օգոստոս կայսրը (մ. թ. ա. 27—14 մ. թ.) վերանվանեց Σεβαστοπολις։ ...ქუეყანასა აფხაზეთისასა და სევასტე ქალაქად..., რომელსა აწ ეწოდება ცხუმი (ժ. ց. I, 42); და მოვიდა სევასტოპოლედ, რომელსა აწ ცხუმად ეწოდებოდა (ժ. ց. I, 43). վրաց. შიხումի, որի տաճկերեն արտասանությունն է այժմ գործածվող «Սևաստուպոլ» անունը։

կացիք⁴⁹, ապա Միթոիդատեն է գաւառն⁵⁰, եւ ապա յարեւելից կուսէ Շանթաւ յին լերանցն բնակեալ են Ամազոնք⁵¹, որք են կանայք պատերազմողք մինչև ցգետն, որ կոչի Ռա⁵², որ երկակի բղիւ է ի հիւսիսոյ Անծանօթ երկրի, եւ միանան, եւ հասեալ մերձ Ջիական լերանցն, արձակէ վտակ մի ի Տանայիս գետ⁵³, որ ի Միովիտ ծովակ իջան է. եւ այլն դառնայ յարեւելս կոյս մինչև հանդէս Շանթային լերանցն: Եւ ապա գան այլ երկու գետք յարեւելից կուսէ ի հիւսիսոյ, [ի] լեռնէն որ կոչի Ռիմիկա⁵⁴, եւ առնեն զնա [Ռա] եւ իթնասնավտա-

49 Միտիկացիք P, Միսիկացիք A. Σιροαγγίσι. Σηροαγγίσι (V, 8, 12): Այս ցեղը, ըստ Ստրաբոնի (XI, 5, 2) ապրում էր Կուրան գետից արևելք, Ախերդեսոս կամ Մերմադալ (այժմ Եգորլիկ) գետի մոտերքը: Միրակաների մոտ դեռևս պահպանվում էին մայրիշխանության ուժեղ մնացուկներ, ուստի նրանք բնորոշվում էին իրրև «կանանցով կառավարվողներ»: Միրակաների մի մասը ժամանակին հաստատվել է Հայաստանում, Ախուրյան գետի հովտում և նրանց անունով է կոչվել Շիրակ գավառը:

50 Միդոսդեսն գաւառն S, Միթոկացիք PA: Μιδουσίως γῶραι (V, 8, 13): Անշուշտ, կապված է Միհրդատ Զ եվպատորի (111—63) անվան հետ և տեղադրվում է այժմյան Անա-սայի-Քասանի տարածքում, որը գտնվում էր Բոսպորի թագավորության սահմաններում:

51 Ամազոնք S: 'Αμαζόνες (V, 8, 13), ու 'Αμαζόνες (Strabo, XIII, 3, 21): Անունը առաջ է եկել արամեական amm azzon դարձվածքից՝ «հզոր, մեծ մայր», որ ասորական մայր աստվածուհու անունն էր: Ամազոնները պիտի լինեն նույն զարգարացիները, որոնց մոտ դեռ գոյություն ունեն խմբային ամուսնության ձևը (Մ. А. Ельницкий, էջ 34): Ստրաբոնը (XI, 5, 1) ամազոնուհիներին և զարգարացիներին միասին է պատկերացնում և նրանց բնակության տեղը ցույց է տալիս Կովկասյան լեռնաշղթայի հյուսիսային փեշերի լեռնաբազուկներին, որոնք անտիկ հեղինակներն անվանում էին Կերավնյան (Շանթային), և առասպելական Թերմոզոն գետի անունը նույնացնում է ալանական «դոն» (նշանակում է «գետ») վերջավորություն ունեցող գետի հետ (տե՛ս E. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, էջ 70): Գարգարների-զարգարացիների ցեղանունը առնչվում է այժմյան ինգուշների հետ, որոնց օսերը (հին ալանները) կոչում են՝ маехъаелон (А. Н. Генко, Из культурного прошлого ингушей, «Записки Коллегии Востокведов», V, М., 1930, էջ 707: Տե՛ս նաև Н. Г. Волкова, էջ 151): Եւ այլ աղբյուրներից հայտնի «մախելոն» ցեղանունն է, որի հետ կապվում է Արմիի գետի օսական անունը՝ Маехъаел-дон, ուսու. Макал-дон և բառացի նշանակում է՝ «ինգուշների գետ» (А. Н. Генко, ն. տ.): Քաաբա-ի-Ջարդուշտ եռալեզվանի արձանագրության մեջ հունական տեքստում հիշատակվում է Μελεσιον անվանը, որը տեղադրվում է Կուր և Արաքս գետերի միախառնման տարածքում, որտեղ գտնվում էր «Գարգարացուց դաշտը», Գարգար գետը և «Գարգարացուց իշխանությունը» (Մ. Խոբ. Բ, Ը): Ահա այստեղ է գալիս Մեսրոպ Մաշտոցը (361—440), որը «ի թագաւորական տեղիսն տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, և զնոցին թագաւոր որում Արսվաղ էր անուն, ամենայն աղատօք հանդերձ» (Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, Ժէ) և հորինեց «զնշանագիրս կոկորդախօս աղխազօր խժական խեցբեկագունին այնորիկ զարգարացուց լեւուին» (Մ. Խոբ. Բ, ծղ): 387 թ. Մեծ Հայքի բաժանումից հետո ժամանակավորապես Աղվանից թագավորության կենտրոն էր Գարգարացվոց դաշտում գտնվող Փայտակարան քաղաքը (տե՛ս С. Т. Еремьян, Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, № 4, էջ 47—58): Այժմ իրավացիորեն այս զարգարացիները կապվում են Հյուսիսային Կովկասի զարգարացիների-մախելոնների (ինգուշների) հետ (Н. Г. Волкова, էջ 154):

52 Իսա S: Τὸν Κερσανίον ὀρέων καὶ τοῦ 'Ρα ποταμοῦ (V, 8, 13): Այսպես էր կոչվում Վուրդա գետը—ավետ. Raha, 'Αρχήης (Herod. IV, 11): Հունարեն 'Ρα առաջ է եկել սկյուրթական Raha (J. Marquart, Wehrot und Arang. Leiden, 1938, էջ 136): Հայաստանում եւ Երասխ—Արաքս գետը կոչվել է նաև Ռա (Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, [Բ]):

53 Գետոյ S:

54 Τη 'Ρογγαζα ὄρη (VI, 14, 4, 10, 11): Նույնն է 'Ρόγος գետի հետ, որ այժմյան Մեծ կամ Փոքր Ուզն գետն է Վուրգայի գետաբերանից գետի հյուսիս-արևելք (տե՛ս ВДИ, 1947, № 1, էջ 294, ծան. 4):

կեան⁵⁵, զոր կոչեն թուրք Աթլ գետ⁵⁶, որոյ մէջն է կղզի, յոր մտեալ ամրանայ Բասւլաց աղզն⁵⁷ ի հղօր աղզէն խաղրաց⁵⁸ եւ Բ[ն]ւշխաց⁵⁹, ճարակելոց յելից եւ ի մտից, եկելոց անդ ի ձմերոց, և կոչեն Սեաւ կղզի. զի յաղագս բաղմութեանն աղզին Բասւլաց՝ մարդոյ եւ անասնոյ անդ մտելոցն՝ սեւ երեւի, զոր Պտղոմէոս⁶⁰ [նի]գուաւ կղզի⁶¹ կոչէ:

Եւ վտակքն Աթլ գետոյ անցնալ [ընդ] կղզին դարձեալ միանան և մտանեն ի Կասբից ծովն, բաժանելով ընդ Սարմատիա եւ ընդ Սկիւթիոյ աշխարհն:

Որոյ (Կասպից ծովի) ըստ մտից կուսէ ասէ Պտղոմէոս, [գետք]՝ զԱ[ւ]դոն⁶² եւ զԱղանդոն⁶³ եւ զՍոնդաս⁶⁴ եւ Գեոուա⁶⁵ եւ ազգ[ւ]ս Տոմանուն գետաւոր[ք] ի Կաւկասայ հոսի[ն] ի ծով, մինչև ցԱղուանից սահմանն⁶⁶:

⁵⁵ և դեթանասնավտականն էթիլ P:

⁵⁶ Աթլ Ա: Այժմ էլ այսպես են կոչում Վոլգա գետը չովաշները:

⁵⁷ Թերևս պիտի լինեն՝ «Բա[ր]սւլաց աղզն»: Բարսիլներ—բերսուլա բուլղարական ցեղերից մեկն էր և մոտ էր խաղիրներին ու հոներին (M. И. Артамонов, էջ 131—132, 235):

⁵⁸ VII դարում խաղիրների հղօր ցեղային միությունը ընդգրկում էր գրեթե ամբողջ Հյուսիսային Կովկասը և Դաղստանի դաշտային մասը:

⁵⁹ Բուշխ կամ բուսկ են կոչվել այժմյան բաշկիրները, արաբական հեղինակների բաշուրդները (M. И. Артамонов, էջ 234—235):

⁶⁰ Պտղոմէոս S:

⁶¹ Հնում այժմյան Կալաչից դեպի հարավ Վոլգա գետի բազուկներից մեկը նշուղավորվում էր, որի հետքերն են ներկայացնում այժմյան Սարսի լճակների շարքը և աղակալված գետի լուծը, որը շարունակվում է մինչև Մանիչ և Կուսայի գետաբերանից հյուսիս գտնվող տարածքը: Սարսի գետահունի և Վոլգայի միջև ձգվող աղուտների տափաստանը այժմ էլ կոչվում է «Աւ հողեր» (Чёрные земли): Պտղոմէոսը (V, 6, 12) չրով եզերված այս տարածությունը դիտում է իբրև «կղզու երկիր»— Νησιώτης γῶραι-Nesiotis terra, իսկ Աշխ. [նի]գուաւ առաջացել է լատ. nigro բառից և բացատրում է, որ այն «կոչեն Սեաւ կղզի. զի յաղագս բաղմութեանն աղզին Բասւլաց՝ մարդոյ եւ անասնոյ անդ մտելոցն սեւ երեւի» (տե՛ս С. А. Ковалевский, Карта Птолемея в свете исторической географии Прикаспия. «Известия Всесоюзного географического общества», том 85, 1953, вып. 1, էջ 31—48: Տե՛ս նաև С. Т. Еремян, Расселение... էջ 401—402): Թեոփիլակոս Սիմակատտան գիտե Թիլ գետը, որ նույն Աթլն է (M. И. Артамонов, էջ 76): Երա ասելով թուրքերը այն կոչում են Սե գետ (Simocatta. VII, 7, 13): Նույն այս աղբյուրը հիշատակում է այս տեղերում ապրող մարդկանց, որոնք սևազգեստ են (VII, 9, 4): Սրանք Սե կղզու բնակիչները պիտի լինեն, որոնք Պտղոմէոսի մոտ հայտնի են Μελαγχλαῖται (V, 6, 13) ձևով, որ բառացի նշանակում է «սևազիխարկներ»:

⁶² Οὐδωνας ποταμός (V, 6, 6)—պիտի լինի այժմյան Կուսա գետը:

⁶³ Ἀλόντας ποταμός (V, 6, 6)—այսպես էր կոչվում Թերեք գետի ներքին հոսանքը, իսկ վերին հոսանքը կոչվում է Diiodoris (Plin., NH, VI, 30; Генко, էջ 706): Վրացիները Թերեքը կոչում էին ლომაკვი:

⁶⁴ Ἰσονοαί (V, 6, 13), պիտի լինեն՝ Ἰσονοαί — առաջ է եկել Սունտա ցեղանունից, որ դիդոյցիներն են նրանց հարևան անդիադիների մոտ (տե՛ս Н. Марр, Кавказские племенные названия и местные параллели. էջ 53). ուստի... Սոնդաս—Սունտա պիտի կոչվեր այժմյան Ավարական Կոյսու գետը (Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխ., էջ 81):

⁶⁵ Γερροι (V, 8, 13):

⁶⁶ Եկատի ունի՝ Οὐδωνας καὶ Ἀλόντας καὶ Ἰσονοαί, καὶ Γερροι (V, 8, 13) ցեղերը: Οὐδωνας և Ἀλόντας պիտի լինեն՝ Tab. Peut. Otio Scythae և Paralocae Scythae կամ Παρλαταῖ Σκυθῶται (Herod. IV, 6): Սրանց ինքնանունը եղել է «սկոլոտ» և պիտի լինեն նույն «թաւամորական սկյութներ»։ Ἀλόντας նույն Ἀλόντας-ն պիտի լինի, որ «ալան» ցեղանվան տարբերակն է: Γερροι = Դեոուա, որ ըստ Աշխ. հիշատակված գետերի բոլորից հարավ էր ընկնում՝ «ցԱղուանից սահմանն»: Այս ցուցմունքը և որոշում է նշված գետի տեղագրությունը եղվանքի արևելյան սահմանների շրջանում, որ ընկնում է այժմյան Աղ-սու գետի մոտերքը: Γερροι-ի տեղական անունը պիտի լինեն [ծ]գեոուա և համապատասխանում է այժմյան Գիր-

Եւ Լն ի Սարմատիոյ համարեալ, այսպէս, սկսեալ ի մտից յևյս կոյս. Լախ ազգ Ալանաց⁶⁷ Աշ-Դիգոր⁶⁸ ևւ ըստ հարաւոյ՝ համարեալ նոցա Խերուրք⁶⁹ ևւ Քուրէտք⁷⁰, ևւ Արգուէլ որ է Մարգուէլ⁷¹, ևւ Սկիւմիք⁷² [որ Լն] Թակոյր⁷³ ևւ Ալանք⁷⁴ Լն յետ Դիգորին⁷⁵, յԱրգու աշխարհին⁷⁶, Կաւկասին լեռանցն. ուստի հոսի գետն Արմնայ⁷⁷, ևւ գնալով ընդ հիւսիսի՝ ընդ դաշտս անբաւս, խառնի յԱթլ:

Եւ ի նոյն լեռինն՝ յետ Արգուեան ազգին⁷⁸ բնակեն՝ Ռաճանք⁷⁹, Փինձք⁸⁰,

գիման-չալի գետին (С. Т. Еремян, Страна «Махелония» էջ 56—57): Մ. Կաղան-կատուացին գիտի «Հեջերի գաւառ» (առաջացել է «Հեզերի» ձևից), որի հիշատակը պահպանվել է այժմյան ուլարի տեղանվան մեջ:

67 Աղուանաց S:

68 Աշտիգոր S: Ազգ ալանաց Աշ-Դիգոր նշանակում է ալանական ցեղերից մեկի՝ Դիգորների այն մասը, որը իրեն «Աշ» այսինքն «օվս» էր կոչում: Աշ մասնիկը կապ պիտի ունենա *Ašaxi (V, 5, 10) հետ, ինչպես և վրացական լոցն—Օնո հետ:

69 Խերարք P: Այս ցեղը տեղադրվում է Ավարական Կոյսու գետի վերին հոսանքի շրջանում, Ջուրմուլ վտակի ձորում:

70 Քուրէտք P, Քուրէտք A: Վրաց. კურეთი — Ռոն գետի ակունքների շրջանում: Ալան-օվս ժողովուրդը կազմող ցեղերից մեկը:

71 Արգուեաք PA, Մարգուք P, Մարգույք A. ճոցցցցո, ճոցցցցո արգուէի գաւառ, կոչվում էր նաև Ճոցցցո Մարգուիսի: Աշխ. պահպանվել են քարվեղական ցեղերից մեկի անվան հիշտ ձևերը—Արգուէլ կամ Մարգուէլ: Այս ազգագաւառը գտնվում էր Ղվիրիլա գետի և Արգվեթի կամ իիսի (Սուրամի) լեռնաշղթայի միջև և իբրև առանձին գավառ մտնում էր Վիրքի (Վրաց աշխարհի) կազմում:

72 P. Սկիւմիք A, Σκυμνία (V, 8, 13) և Σκυμνία (Procop. B. G. 4, 2) տեղադրությունը որոշվում է ընդհանուր Աշխ. պարզաբանման՝ «Սկիւմիք [որ Լն] Թակոյր» և համապատասխանում է Վրաց. თავჯუტო Ռակուէրի գաւառին, որը հայտնի էր նաև լոցինցցո և լեւիսումի անվամբ: Վերջինս սվաներեն ձևավորմամբ («Լե-Չիւմիք») նույն Սկիւմիքն (=Չիւմիք) է. որ այդ անվան հունական տառադարձությունն է: Սկիւմիքը ստորև հիշատակվող «Յիւմիք» ցեղանունն է և արտացոլվել է նաև Սացիւումէթ գավառի անվան մեջ (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխ., էջ 81):

73 Թակոցիկք P, Թակոյիք A

74 Նկատի ունի ալանական հիմնական ցեղը, որը կրում էր «ալան» անունը և բնակվում էր Դիգորից հետո գտնվող Արգու աշխարհում, ուստի Աշխ. ունի «Արգուգք»:

75 Դիգոր S: Դիգոր է կոչում իրեն օսերի արևմտյան խումբը, որոնց հարևան սվանները անվանում են «սավիար», համապատասխանում է Պտղոմեոսի Σαυαρος (III, 5, 10) ցեղանվանը:

76 Արգու աշխարհը «Արգուեան ազգի»—ալան ժողովրդի (Աշ-Դիգորի ալանների) կենտրոնական գավառն էր (այժմ էլ Оердус օսերեն նշանակում է «անտառապատ դաշտ») և տեղադրվում է Օսեթիայի հարթավայրում, լեռնային Դիգորիային հարևան (Н. Г. Волкова, էջ 110—111):

77 Այժմ այս անունը պահպանվել է Արմիսի վտակի անվան մեջ: Աղադոն անունը պիտի կրվի Թերեթի վերին հոսանքը:

78 «Արգուեան ազգ»—ալան-օվսերի հիմնական մասն էր, որը իրեն կոչում է «Իրոն»: «Արգուեան ազգը» հիշեցնում է Մ. Խոր. (Բ, Ժ) հաղորդումը ալանաց գերիների մասին, որոնց Արտաշեսը իբր թե բնակեցրել է Շաւարշական գավառում, որը այնուհետև կոչվել է Արտադ-Փանդի և աշխարհն ուստի գերեցան՝ Արգու (արտադրողները սովորաբար տալիս են Արտադ ձևով) կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի: Այս տեղեկությունը թերևս վերաբերում է Արտադին հարևան Աղանդ-ոտո գավառին (այժմ Ալյանդ-ոտո մահալ. Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխ., էջ 32):

79 Դաջանք S, Դաճանք P, Գաճանք A: Վրաց. ღაჯან-რქა, որից Աշխ. Ռաճանք, վրացերենում պետք է լինե՞ր *ღაჯან-რქა—տեղադրվում է Ռիոն գետի վերին հոսանքում:

80 PA: Թերևս պիտի կարդալ «Փի[սի]նձք», այս դեպքում այս ցեղանունը պահպանվել է «Քիդինգի» տեղանվան մեջ:

Դուռը⁸¹, [Հոնք]⁸², Յիսոյմ⁸³, Աւսուր⁸⁴, Ծանար⁸⁵, յորում Ալանաց դուռն⁸⁶,
և միւս [ևս] դուռն որ ասի Մելրան⁸⁷, հոմանունն ազգի⁸⁸, և ասլա Թուշ⁸⁹,

81 Դուռը Ա. Օսթրալ (V, 8, 13) կա և Նոսթրալ՝ նիշտ ձերս Դուռը—գլխերը, օվս-
ալանական ցեղերից են և նրանց անունով—ճշման Դվալնի, վրացիները կոչում են
ճշման Դվալնի Արդոն գետի ակունքների շրջանը։ Օսերը կոչում են «Տուալթա»
Հարավային Օսեթիան օսերը անվանում են Ուրս-Տուալթա, իսկ վրացիներն ու՝ Ճաղճան
ճշման Մաղրան Դվալնի ունի նույն նշանակությունը։ Իրենք գլխերը—թուալ-
ները Հարավային Օսեթիայի և Թրուսոյի կիրճի օսերին համարում են կուդարներ (տե՛ս
ժան. 70, Н. В. Волкова, էջ 112—119)։

82 Բ, Խոնք Ա։ Հետադուռները պարզել են, որ տվյալ դեպքում այս հոնքը—խոնք-
ը կապ չունեն թուրքական ցեղ հոնքի հետ։ Ժամանակին կլարոտը նշել է, որ թուշերը
Մեծ Արդոն գետը անվանել են «խոնա»։ Այս հոնքը պիտի պատկանեն վայնախյան ցե-
ղախմբին և ձուլվել են այժմյան ինգուշների մեջ։

83 Երիսոյք Տ։ Այս ցեղանունը պահպանվել է վրաց աշխարհի «Սացիումէթ» գավառի
անվան մեջ, ինչպես և Շեքմե Յիսումնի սվանական Լե-Չիսումնի անվան մեջ և հուն.
Σαυρομαχία է (տե՛ս ժան. 72)։

84 Ափուր, Ոսփուրք Բ, Ափուրք Ա, Փուրքայ Տ։ Ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի «Աւսուրք»
—ըստ երևույթին, ալան-օվս ցեղերից մեկը, որ անմիջապես սահմանակից է Վերին աշխարհի
վրաց երկրին, և սրա անունով վրացիները բոլոր ալանաց ցեղերին կոչում են օվս (հին վրա-
ցիներն ու՝ կամ օս (նոր վրացիներն ու)։ Աւսուրք ազգադաւորը համապատասխանում է վրաց.
Մաղրան-Դվալնի գավառին՝ Լիախվի գետի ակունքների շրջանում (Ս. Տ. Երեմյան, Հա-
յաստանը ըստ Աշխ., էջ 42)։

85 Ծանուրքայ Տ, Ծանաւրք Ա։ Σαυρομαχία (V, 8, 13), վրաց. Մանարնի —
բնակվում էին Թերեր գետի ակունքների շրջանում (այժմ. Ղազբեգի շրջան), որը նրանց անու-
նով վրաց գրականության մեջ հայտնի է ինչպես Մանարեթիսա ձեզի՝ Մանարեթիսա ձեզի,
այժմ՝ Խեզի, իսկ այնտեղ բնակվող վրացիները՝ «մոխեզի»։ Համաձայն կլարոտի,
օսերը մոխեզիներին կոչում էին «Մոնա», իսկ ամբողջ տարածքը Դարյալի անցքից մինչև
Կորի՝ «Մոնա» կամ «Սենա» (J. Klaproth, Reise in den Kaukasus und nach Geor-
gien unternommen in den Jahren 1807 und 1808, Bd. I, Halle und Berlin, 1812,
էջ 676), իսկ Ղազբեգի գագաթը օսերը անվանում էին Соена (Н. Г. Волкова, էջ 126—
127)։ Ըստ Ղ. Ֆ. Մինորսկու «Ծանար» ցեղանունը վայնախյան ծագում ունի (В. Ф. Минор-
ский, История Ширвана и Дербенда X—XI веков, 1963, էջ 210—211, ժան. 100)։

86 Պարսկ. Դար-ի-Ալան, վրաց. Ճաղճան Դարիալանի։ Այսպես էր կոչվում
այժմյան Դարյալի անցքը, որտեղով անցնում է ռադմավիրական ճանապարհը։ Հայ մատենա-
գիրները այս անցքը կոչում են «Դուռն Ալանաց», երբեմն նաև «Դուռն Աղուանից»։

87 Քծեքեն Տ, Մերան դուռն Բ, Միծեն դուռն Ա։ Այսպես էր կոչվում Փասանաուրի գյուղից
վերև գտնվող անցքը, ռադմավիրական ճանապարհի վրա, որտեղ միախառնվում են Սպիտակ
Արագվին և Սև (կամ Դուդամակարի) Արագվին, կաղմկով Արագվի գետը։ Ալանաց դուռն և
Մերան դուռն համապատասխանում են Պտղոմեոսի (V, 3, 5, Σαρματικαί πύλαι-Sarmaticae
Portae (51°—48°30') և Ἀλβανικαί Πύλαι-Albaniae Portae (50°—47°) անցքերին։ Այս
անցքերից հյուսիս, ըստ երևույթին, այժմյան Թաթարտուփի միջնաբերդի տեղում, պիտի գտնվեր
Պաղոմեոսի (V, 8, 9) կողմից հիշատակվող Աղեքսանդրի կոթողը՝ Ἀλεξάνδρου Στήλη—Ale-
xandri Columnae (50°—51°30')։

88 Մելրանք «հոմանուն ազգը» վրաց. Մալկանելնի բնակվում էր Արագվի
գետի վերին հոսանքում, որը կոչվում էր Սպիտակ Արագվի։ Այս ցեղանվան հետ պիտի կապ
ունենա Դուշնի շրջանում գտնվող Միլկանի գյուղի անունը։

89 Դուձք, Թուձք Տ, Թուձք Ա։ Τυζα (V, 8, 13), որ պիտի առաջացած լինի հայերեն
«Թուշք»-ից։ Վրաց. տղձնի և երկիրը՝ տղձնի Թուշէթի՝ Ալադան և
Իորի գետերի ակունքների շրջանում։ Պիրիբիթիլի Ալադանի կիրճում են բնակված թուշերին
ցեղակից բացրիները կամ ծովա-թուշերը, որոնք դեռ մոտ են վայնախներին։ Բացբիները իրենց
անվանում են «բացալ»։ Դիդոյները սրանց գիտեն «ծովալ» անունով (Н. Г. Волко-
ва, էջ 161)։

եւ խունձը⁹⁰, եւ Քուստը մարդակերք⁹¹, ապա Յիսաւատը⁹², ապա Գուդամա-
կարք⁹³, ապա Դուրծ[ու]կը⁹⁴, ապա Դիդոյք⁹⁵, ապա Լեկը⁹⁶, ապա Կատա-

⁹⁰ խունձը S.A. խուշը P, ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի խ ու ն ձ ք ու ն ձ (վրաց.
ხუნძი — աշուսեն) — աշուսեն են իրենք իրենց կոչում ա վ ա ր ն ե ր ք: Բնակվում են այժմ
էլ խ ու ն ձ ա խ անունով հայտնի շրջանում, Ավարական Կոյսու գետի կիրճում: խ ու ն ձ ա խ
աղագաղափոխի և նրա կենտրոնի անվանումը իր ղուգահեռն է դտնում Ա ր ց ա խ (Արծախ,
Արծախ) անվան մեջ, իսկ Աղահեճը դավառում դտնվող խանածախ գյուղի անվան նմանությու-
նը խունձախի հետ ապացուցում է ասածը: Դաշտանում բնակվող կարատցիները խունձ—
ավարներին կոչում են hal-bl, իսկ վերջինս առաջ է al-ban || aiwan չթարգմանալի տեր-
մինին (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Ն. Մառը և VII դ. հայոց Աշխ., էջ 80—81):

⁹¹ Խիստը մարդակերք S, Քուստը, Մարդակերք P, Քիսը, Մարդակերք, պիտի լինի՝
Ք ի ս տ ք (Կամ Ք ու ս տ ք) մ ա ղ ա կ ե ր ք: Վայնախների երրորդ ցեղը մահիստունցի-
ները «մ ա յ ս տ վ յ -մ ա յ ս ղ վ յ յ» է իրեն կոչում, իսկ հարևան Կախեթի վրացիները նրանց
անվանում են յոնժո (Ք ի ս տ ի յոնժո Զ ի ս տ ն ի, այսինքն Ք ի ս տ ք): Ծովա-թուշերը
կամ բացբիները ինգուլներին դիտեն «Ք ի ս -տ ի -յ» (եղակի՝ qisti-w), որ նշանակում է «ին-
գուլ»: Անշուշտ, վրացական միջավայրից է անցել Աշխ. հիշատակվող Ք ի ս տ ք -Ք ու ս տ ք
տերմինը, որ առկա է «Ք ու ս տ ք մ ա ղ ա կ ե ր ք» ածականով: Վերջինս հնարավորություն
է տալիս տեղադրել Պտղոմեոսի մոտ հիշատակվող Μεσογαίαν (V, 6, 10) կամ Ἀγαρογαίαν
(III, 5, 10) ցեղը: Տոմաշևիկը այս հորոշորումը բացատրում է իբրև «հում միս ուտողներ»
(RE, I, 1711) և համարում է Հերոդոտի մոտ (IV, 18) հիշատակվող «անդրոֆագների» (մար-
դակերների) հետ: Հին հույների մոտ սույն ածականը անշուշտ առաջացել է անվան ստուգա-
բանության հիման վրա, իսկ Աշխ. հեղինակը իմանալով ամադոկների նույնությունը մասին
բիստերի հետ, վերջիններիս կոչում է «Ք ու ս տ ք մ ա ղ ա կ ե ր ք»: Այժմ «միցջեկի» անու-
նով են հայտնի շեչենները, ինգուլները և բիստերը կոմիկների մոտ: Ըստ իս՝ «մ ի ց ջ ե կ»
ցեղանունը հունական տառադարձությամբ Μεσογαίαν (*miz]aekoí) ձևով, հայտնի է եղել դեռևս
Պտղոմեոսին իբրև նախճո-շեչենների ընդհանրացնող անուն: Բիստերի էթնիկական անվան հետ
պետք է կապ ունենա Հայաստանի Արցախ նահանգի Ք ու ս տ ի (արաբ. Քուստասջի) գավառի
(այժմ Տավուշ-Շամշադիի շրջան) անունը (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Ն. Մառը և VII դարի
Հայոց «Աշխարհացոյց»-ը, էջ 84—85): Քիստերը այժմ էլ բնակվում են Արմիսի գետի կիրճում

⁹² Զղաւատը S: Վրաց. ცხავატო Զ յ ա վ ա տ ն ի ցեղը, որը ապրում էր Արագվի գետի
վտակ՝ Սպիտակ Արագվիի ակունքների շրջանում:

⁹³ Վրաց. ალადაგადონი Գ ա լ ա մ ա ղ ա ր ն ի, բնակվում էին Գուդամակարիս Արագվի
վտակի կիրճում:

⁹⁴ Դուրծկը S, Դուրճիկը P, Դուրցուկը A, ճիշտ ընթերցումն է՝ Դ ու Ր Ճ ու կ ր, վրաց.
დურძუკი Դ ու Ր Ճ ու կ ն ի և աղագաղափոխ՝ დურძუკეთი Դ ու Ր Ճ ու կ է թ ի: Սրանք այ-
ժմյան ինգուլների նախորդներն են և բնակվում էին Ասսա գետի վերին հոսանքում:

⁹⁵ Դիդոյք S, Դիդոյք P: Διδωξ (V, 8, 13). Վրաց. დიდოვი Դ ի Դ ո յ ն ի և երկիրը ընդհանուր
«Դիդոլթի» Այժմ էլ նույն տեղում՝ Անդիական-Կոյսու գետի ակունքների շրջանում գոյություն
ունի դիդոլթիների ժողովուրդը: Դիդոյները իրենք իրենց կոչում են jadu, իսկ երկիրը՝ Զ ե ղ ի
(II. Map, Кавказские племенные названия и местные параллели, էջ 33): Ավարները,
այսինքն՝ խունձերը, դիդոլթիներին անվանում են «Ս ու ն տ ա», որ վկայված է Պտղոմեոսի
մոտ Τσάνταξ (V, 6, 13) իբրև գետի (Ավարական-Կոյսու) անուն և ցեղանուն (Աշխ. «Սոն-
դաս», տե՛ս ծան. 64): Բացբիները դիդոլթիներին կոչում են «դ ի դ ո», իսկ անդիացիները՝
«ժ ու ն տ ա դ ի ր ա յ»:

⁹⁶ Լեկը P.A. Λεξ (Strabo, XI, 5, 1), վրաց. ლევი Լ ե կ ն ի, այժմյան լեկիները

պաստիանք⁹⁷, ապա Աղուտականք⁹⁸, ապա հենաւ[ի]ք⁹⁹, ապա Շիղբք, որ է Ճիղբք¹⁰⁰, ապա [Լ]փնիք¹⁰¹, [հեղայք¹⁰², Կասբք¹⁰³],

Սւ ապա Կաւկաս բաժանի յերկուս բաղուկս, մինն գնալ դէս ուղիղս կոյս,

կամ «լ ա դ դ ի ք», «լ ա դ ք», ինչպես և լ ա ք ե ր ր Հարավային Դաղստանում: «Լ ե դ դ ի», «Լ ա դ դ ի», «Լ ա դ ք» ցեղանվան հիմքում ընկած է՝ les-k || *leh-k > lek (-leg, հատկապես ԽԵՄ — Աղլէք), las-k || lakk → lazg || lag — այս բոլորը նշանակում է դ ա դ ի դ ու մ ու խ, լ ա ք, բառացի՝ նույն լ ե դ դ ի ն: Բացի ինքն (ծովա-թուշերը) լեզգիներին կոչում են lek (հոգնակի leki): Բացի այդ մասնավոր նշանակությամբ այս տերմինը բացիների մոտ ունի նաև ընդհանուր նշանակություն և վերաբերում է Դաղստանի ու Զաքաթալայի շրջանի բոլոր էթնիկական խմբերին (նույնիսկ ինդիլոյիներին, որ մասնագրականացած վրացիներ են), բացի ադրբեջանցիներից: Այդ նույն ընդհանուր նշանակությամբ է լ ե կ ք, դ ե կ ք: ՄԵՅԾ — լեկնի տերմինը գործածվում միջնադարյան հայկական և վրացական աղբյուրներում (տե՛ս Н. Марр, Кавказские племенные названия..., էջ 22: Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխ., էջ 87—88, նաև Страна „Махелония“..., էջ 49):

⁹⁷ Տապուտարանք S, Տապաստաւանք A: Դժվար է ճիշտ ընթերցումը գտնել, հաղիվ թե այն լինի Տապասարանք, Թաբասարանք, որովհետև նրա հայ մատենագիրների կողմից վկայված հայերեն ձևը՝ Թ աւ ա ս պ ա ր ք նշված է ստորև: Թերևս ավելի ճիշտ է Կատապաստիանք ձևը:

⁹⁸ Յաղուտականք S: Ըստ երևույթին Սամուր գետի վերին հոսանքում, նրա վտակ Ախտիշայի կիրճում բնակվող ախտի ժողովրդի (АХТИШЦЫ) հնագույն հիշատակությունն է:

⁹⁹ Խենաւք S, Խենուկք P, Խենուկք A: Χεννίδες (Υ, օ. 10): Խ ե ն աւ դ ք պիտի կոչվեն այժմյան Ախտիշայ վտակի կիրճում՝ Խ ն ո վ ա ու լ ու մ ապրող բնակիչները, որոնք կազմում էին առանձին ցեղ: Հնում, ըստ երևույթին, սրանք ավելի մեծ տարածք են գրավել: Ն. Մառը, հետազոտելով դիդոյական Հինուխ գյուղանունը, վերջինիս նախատիպը փնտրում է՝ Πεντζε ցեղանվան մեջ, որոնց հիշատակությունը պահպանել է Տակիտոսը (Annales, II, 68): Այս անունը առաջ է եկել հին հունական առասպելաբանության հիմքի վրա տեղական ցեղանվան ստուգարանության հետևանքով և առնչվում է Խ ե ն աւ դ ք անվան հետ (Н. Марр, Кавказские плем. назв., էջ 22: Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխ., էջ 87):

¹⁰⁰ Շիպք, Շիղպք, ապա Ճիղբք S, Շիղեայք, Ճիղայք P, Շիպք, Ճիղաք A: Silbu (Plin., NH, VI, 29), ըստ երևույթին, նույն ցեղանվան աղճատված ձևն է Պտղոմեոսի Σελβας (Υ, 8, 13): Շիղբք կարող է առնչվել Գաղմա-Կախեթում գտնվող Շիլդա գյուղի անվան հետ, սակայն Ճիղբքի բնակության վայրը տեղագրվում է Պիրիբիթելի Ալաղանի խորածորում:

¹⁰¹ Փիք S, լիք PA: Լ փ ն ի ք ք, ավելի ճիշտ՝ Լ փ ի ն ք ք, համապատասխանում է Պլինիոսի (VI, 29) Lupeniorum, Tab. Feut. Lupones, patria Lepon—Anonymi Ravennatis. Պտղոմեոսը հիշատակում է միայն Λαβνίων աղբյուրը (Υ, 10, 2), որը պիտի Մ. Կասեյանկ. (Բ. ԼԹ) չփնաց բաղաբը լինի և տեղագրվում է այժմյան Վաթանիքի գյուղի տեղում, Լոպոտա վտակի գետաբերանում: Ըստ իս՝ Լ փ ի ն ք աղագագաւոր տեղագրվում է Գաղմա-Կախեթի տարածքում՝ Ալաղան կամ Աղուան գետի վերին հոսանքում (ձախափնյա մասը), որը, ըստ երևույթին, լ փ ի ն ն ք ք անունով կոչվել է Табань (տե՛ս Книга Большому Чертежу, М.—П., 1826, էջ 39):

¹⁰² P A: Խեղայք թերևս լինի «Խ ե դ ա կ ի ք» — Χεгаки ցեղանունը՝ Անասյայի շուրջը բնակվող աղբյուրական ցեղը, որի այլ անունն էր «Ն ա տ ու խ ա յ»: Սակայն այս եզրակացությանը հակասում է «Խեղայք»-ի տեղագրումը դաղստանյան ցեղերի շարքում:

¹⁰³ P A: Καπνισ (Strabo, XI, 4, 5), երբեմնի խոշոր ցեղ, որը ձուլվել է հարևան ժողովուրդների մեջ: Թողնելով Caspianae Կապրք երկրի անունը, որ համապատասխանում է Աշխ. Փայտակարան նահանգին, իսկ Աշխ. հիշատակվող Կապրք պետք է աննշան ցեղ լիներ Սամուր գետից հարավ ընկած վայրերում:

յորում Շրուան¹⁰⁴ եւ հսրուան¹⁰⁵ աղգ՝ մինչեւ ցնորսվէմ¹⁰⁶, եւ միւս բաղուկն արձակէ նախ վտակ մի ղԱրմ գետ¹⁰⁷ որ [գնայ] դէպ ուղիղ ի հիւսիսի՝ յԱթլ գետ¹⁰⁸,

Եւ ապա նոյն բաղուկն գնայ ղելիւք հիւսիսոյ, յորում բնակեալ են՝ Թաւասպար¹⁰⁹, Հեճմատակ¹¹⁰, Իժմախ¹¹¹, Փասխ¹¹², Փուսխ¹¹³, Փիւքանակ¹¹⁴,

104 Շրուան S, Շրուանք PA: Հնագույն շրջանում Շրուան էր կոչվում Շաբրան-չայի և Գիլ-գիլ-չայի միջև գտնվող երկրամասը, որը Պտղոմեոսի մոտ կոչվում է Σαποδρῆναι (7, 8, 13), որ առաջ է եկել իրանական «Շապոթրան»-ից (Կիրակոս Գանձակեցու մոտ «Շապուրան») և Շրուան երկրի մայրաքաղաքի (այժմ Շաբրան գյուղ) անունով էր կոչվում: VI դարում այստեղ հայտնի էր առանձին ֆեոդալական իշխանություն, որի տիրակալը կրում էր «Շարվանշահ» տիտղոսը: Այս իշխանությունը, հավանաբար, Մազքթաց Արշակունիների թագավորության վերացումից հետո (շուրջ 510 թ.) նվաճվեց Շամախու տիրակալների կողմից և X դ. Շիրվան էր կոչվում ընդարձակ տերիտորիա՝ Շիրվանշահների թագավորությունը (С. Т. Еремян, Σαποδρῆναι Πτολεμαεя в связи с историей скифского царства прикаспийского побережья, Сборник „Вопросы истории народов Кавказа“, Тбилиси, 1966, էջ 76—79):

105 հսրուան S, հարանք PA: հսրուանը կոչվում էր նաև հոլրսան կամ հայ-զան—այսպես էր կոչվում Գիլ-գիլ-չայ և Սումգայիթ գետերի միջև գտնվող տերիտորիան: VI դարից հայտնի էր իբրև առանձին ֆեոդալական իշխանություն, որի տիրակալը կրում էր «հոլրսան-շահ» տիտղոսը: Կենտրոնը պիտի գտնվեր հայզան ամրոցում: Հստ երեվելյին, այս ամրոցի անունը կապվում է հայզանդուրք (սխալ ընթերցումն է հայլանդուրք) ցեղանվան հետ, որը բնակվում էր այս տեղերում: հսրուանի իշխանությունը ևս պիտի առաջ գար 510 թ. հետո:

106 S. արաբ. հուրսանի պատվար (այժմ՝ Բեշ-Խարմաք լեռ)—այսպես էր կոչվում այն պարիսպը, որը կառուցվել էր Գիլ-գիլ-չայի ձախ ափին և բաժանում էր Շաբրուան ազգագավառը հսրուանից:

107 Տե՛ս ծան. 77:

108 Աթլ գետ—նույն Ռա (այժմ՝ Վոլգա) գետն է, տե՛ս ծան. 52:

109 SP, Թաւասպարոտք A: Թաւասպարք ժողովուրդ, Թաւասպարան երկիր և ամրոց (եղիշէ, 2 եղանակ)—այսպես էր կոչվում այժմյան թաւասարանցիների տերիտորիան: Թաւասարանցիների լեզուն պատկանում է Կովկասյան լեզվախմբի լեզգիական խմբին: Թաւասպարները—թաւասարանցիները բնակվում են Դերբենդից արևմուտք, Կուրա՝ գետի ավազանում:

110 Հեճմատակք SPA: Ենթադրաբար տեղադրում ենք Սամուր գետից հարավ. հաճմադից ալանուտք—արարական աղբ. «հասմանդանը»: (Տե՛ս М. И. Артамонов, էջ 58):

111 SA Իժմախք P: Թերևս արաբ. աղբ. «Շանդան» և այժմյան ակուշա ժողովուրդը պիտի լինի (С. Т. Еремян, Расселение..., էջ 406):

112 SP, Փասխ A:

113 Քուսխ A: Փուխք PA. Փասխք SP և Փուսխք SP (Փոխք—ըստ Փալստոսի) միևնույն ցեղանվան տարբեր ձևերն են: Այժմ՝ մահիստուխները, այսինքն չեչենների երկրից Դիրիբիլևի Այաղանի գետի ակունքների շրջանում բնակություն հաստատած չեչենական ցեղը, նույն Փասխ||Փուսխ տերմինի տարատեսակը Փխիկ (հոգն. Փխիյ) ձևով գործածում է հեռու և նշանակությամբ: Հին վրացական աղբյուրներում նույն ցեղանունը ფხოვი Փխովի, ფხოვლი ფხოვლი Փխովի ձևով երևան է դալիս, ամենայն հավանականությամբ, ոչ միայն փշավենի, այլ նաև հեռու և նշանակությամբ, որի մասին ուղղակի ցուցում կա Վախուշտիի մոտ: «Քարթլիս ցխովրերայի» («Պատմություն վրաց») հայերեն համառոտ թարգմանության մեջ (XII դարի) ավանդված է Փխայք ձևը (տե՛ս Н. Марр, Кавказские племенные названия и местные параллели, էջ 3, 4, 6):

114 Փիւքանակ S, Թիլոնայք P, Փոքոնակ A: Փիւքուան (եղիշէ, Դ եղանակ): Սովորաբար համարում են պեչենեգ ցեղանվան տարբերակ, որ համոզիչ չէ և դժվար է որոշ եզրակացության գալ այլ փաստեր շունենալու պատճառով (տե՛ս Պտեփան Կանայանց, Անհայտ գավառներ Հին Հայաստանի, էջմիածին, 1914, էջ 141, ծան. 2):

Բաղկան¹¹⁵ ուստի առնու պարիսպն երկայն՝ որ կոչի Ապղուտ-կաւատ¹¹⁶ [եւ ձգի] մինչեւ ցԱղմինոն մաւրս¹¹⁷ եւ ցծով։ Որոյ ըստ հիւսիսոյ՝ Մասքութան աղզն¹¹⁸ բնակեալն են, ի վարդանեան դաշտին¹¹⁹, մինչեւ ցԿասբից ծովն, յոր բաղուն կաւկասայ հպի. յորմէ ածեալ է պարիսպն Դարբանդայ¹²⁰, այսինքն Կապ եւ Դուռն՝ քաղաք պահակին Ճորայ¹²¹, աշտարակ ահագին ի ներքս ի ծովուն կառուցեալ։

115 Բազանք S, Բաքանք PA, սիշտ ձեր պիտի լինի Բաղկան։ Այս անունը որոշվում է շնորհիվ Աղվանքի գավառներից մեկի՝ Դաշտ ի Բաղկանի A, որ հետագա Շիրվանի դաշտումն է տեղագրվում։ Բաղկանը համապատասխանում է Զաքարիա Հոնետորի Bazgun երկրին և տեղագրվում է Ափշերոնի թերակղզուց մինչև Շամախի քաղաքը և Աղ-սու գետը ընկած տարածությունը։ VI դարից (510 թ.) հայտնի էր իբրև առանձին ֆեոդալական իշխանություն, որի կենտրոնը Շամախի քաղաքն էր։ Բացառված չէ, որ Աշխ. սկզբնական բնագրում գոյություն ունենա «Բաղկան Հարանդ գաւառաւ և Շամախի քաղաքաւ»։ Այս Հաբանգը չպետք է շփոթել Սյունիքի և Արցախի նույնանուն գավառների հետ։ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխ., էջ 42—43։ Բաղկանը հիշատակված է «Քաաբա-ի-Զարդուշտ» եռալեզվյան արձանագրության հունարեն վարկածում Μαχελωνία οὐνοῦ τῆς τῆς (տե՛ս С. Т. Еремян, Страна «Махелония», էջ 47—58)։ Դաշտ-ի-Բաղկանը Դարգարացուց դաշտի մասն էր և այստեղ ևս հունական առասպելաբանությունը՝ լեդելի (լեկք) և գելերի (Գեղաու գաւառ) միջև բնակեցնում է ամազոնուհիներին (Strabo, VII, 3, 21, XI, 15, 1), որ գարգարացիների այլաբանական անունն է (տե՛ս ծան. 51)։

116 Տ։ Այն պարիսպն է, որ գտնվում էր Վել-վելի-չայ և Շաբրան-չայ գետերի միջև։ Այս պարիսպը սկսվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայից և անցնում էր Շասյորան քաղաքից հյուսիս՝ մինչև Կասպից ծովը։ Ըստ երևույթին, կառուցվել է Սասանյան կալատ (488—496, 498—531) արքայից արքայի ժամանակ (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխ., էջ 37)։

117 Տ։ Այսպես էր կոչվում այժմյան Աղ-զիբի լիմանը (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխ., էջ 32)։

118 Տ։ Մասքութ PA։ Արաբ. Մասքաթ, հետագայում Մուսկուր, Մուշկուր. այդպես էր կոչվում Չոդա երկրի ծովեզրյա մասը, որ Մաղթթաց Արշակունիների թագավորության կենտրոնական երկրամասն էր։ Մաղթութները պատկանում էին սկյութա-սարմատական-իրանական ցեղերի խմբին։ Նորագույն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ սրանք նույն ալաններն են, որոնց Աղվանքին սահմանակից վայրերում գտնվելու պատճառով աղբյուրներում շփոթություն են ենթարկվում միանման «աղան, աղուան, ալան, ալուան» անունները։ Մասքութ-ալանների թագավորական դինաստիան ծագում էր ապառն-ապառհացի ցեղից (որի մի մասը բնակություն էր հաստատել Կուրի գետաբերանի շրջակայքում) և իրեն համարում էր Արշակունի։ 338 թ. հետո Մասքթաց Արշակունիները տիրեցին Փայտակարան քաղաքին (տե՛ս ծան. 51), սակայն Անդրկովկասում Սասանյան Իրանի գերիշխանության հաստատումից հետո, 462 թ. Վաչե Բ թագավորը թողնում է իր կողմից հիմնված Պարտավ քաղաքը և իր արքունիքով վերադառնում նախնիների Չոդա երկիրը, որտեղ տարածվում է քրիստոնեությունը։ Այստեղ կենտրոն է դառնում Չոդ քաղաքը (հետագայում Զասար-Սամուր), որը Սասանյանների աշխարհակալության սահմաններից դուրս էր, սակայն, խոսքով Ա Անուշիրվանը (531—572) նվաճեց մինչև Դարբանդի անցքը և վերացրեց Մաղթթաց Արշակունիների դինաստիան (չուրջ 510 թ.)։

119 Տ։ Աշխ. հեղինակը, ծանոթ լինելով Գրիգորիոսի վարքին, ցույց է տալիս նրա նահատակության տեղը Վարդանեան դաշտը, որ իրականում գտնվում էր Վարդանակերտ քաղաքի շրջակայքում, Երասխի աջ ափին, իսկ Մաղթթաց աշխարհում գտնվում էր Վարդան անունով երկիրը, որը նույն Մասքաթը պիտի լինի (տե՛ս В. Ф. Минорский, նշվ. աշխ., էջ 114—115)։

120 SPA։ Նկատի ունի խոսքով Ա Անուշիրվանի (531—579) կողմից կառուցված Դարբանդի պարիսպները, որ վերջանում էին ծովափին Դարբանդ քաղաքով և ծովում կառուցված պաշտպանական շինություններով։

121 «Քաղաք պահակին Ճորայ» ասելով նկատի ունի նույն Դարբանդ քաղաքը, որը գտնվում էր Ճոր, Չոր, կամ Չոլ, Չոդ անունը կրող երկրի հյուսիսային սահմանագծում։ Դարբանդ քաղաքը և պարիսպը կառուցվել են VI դարի սկզբներին, երբ այս տեղերում հաստատվեց Սասանյան Իրանի գերիշխանությունը, իսկ մինչ այդ Չոդա (Չուլալ, Չորայ, Ճորայ) եռլի

Իսկ ի հիւսիսոյ նորսւ թագաւորութիւն Հոնաց¹²² հուսլ ի ծով, եւ ի մտից նորա առ Կաւկասով Վառաշան քաղաք¹²³ նոցին Հոնաց եւ Չունդարս¹²⁴ եւ Սմընդըն¹²⁵,

Եւ յարեւելից բնակեն Սաւիրք¹²⁶ ցթալդ գետ¹²⁷, որ մեկնէ ընդ Ասիական Սարմատք, եւ ընդ Սկիւթիա աշխարհք, որ են Ապախտար¹²⁸, այսինքն Թուրքաստանք¹²⁹, եւ Խաբանն¹³⁰ թագաւոր նոցա [որ է տէր Խազրաց], եւ Խաթունն¹³¹ Դշխոյ՝ նոցա [թագուհի], կին Խաբանայ ի Բասլաց ազգէն¹³²:

Կենտրոնը հոմանուն քաղաքն էր, որը Մազրթաց Արշակունիների մայրաքաղաքն էր (շուրջ 462—510 թթ.) և տեղադրվում է Սամուր գետի դելտայի շրջանում, այժմյան Բիլիջի երկաթուղային կայարանից ոչ հեռու գտնվող Թոփրադ-կալէի ավերակների տեղում, արաբական հեղինակների Ջասար-Սամուրը:

122 Գրավում էր Կասպից ծովի ափերը Դերբենդից հյուսիս V—VI դարերում: Սրանց մայրաքաղաքն էր Վառաշանը, այժմյան Բույնակսկի մոտ գտնվող Կաֆիր-Կումուխ վայրում (Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխ., էջ 82: Տե՛ս նաև՝ Մ. II. Артамонов, էջ 186):

123 Տե՛ս ծան. 122:

124 Ըստ երևույթին հետագա էնդերի, այժմ՝ Անդրեյ աուլ գյուղը (Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխ., էջ 76):

125 ՄՍՀՆԴԻ Տ, պիտի լինի՝ ՄՍՀՆԴԻ, տեղադրվում է Թերեք գետի վրա, այժմյան Ղզլարի մոտերքը (Մ. II. Артамонов, էջ 393, 398, 399): Սմընդըն խաղիւրների հին մայրաքաղաքն էր:

126 Սավիրները VI դարի սկզբներին Արևմտյան Սիբիրի և Վոլգայի կողմից գալով, վանեցին իրենց ցեղակից հոններին, գրավելով նրանց տեղը (Մ. II. Артамонов, էջ 64—78):

127 Նույն Ավլ-Վոլգա գետն է:

128 Պա՛հ. araxtar աշխարհում է «հիսիս» և համապատասխանում է հուն. Ὀρεβορρεας-ին:

129 Թուրքաստանք էր կոչվում այժմյան Ղազախստանի հյուսիսային մասը և «Սկութիա աշխարհք, որ են Ապախտարք, այսինքն Թուրքաստանք» գործածված է հյուսիսային երկրներ նշանակությամբ, որտեղ այդ ժամանակները (VI—VII դդ.) գոյություն ունեին Արևմտա-թուրքական խաբանությունը (տես Մ. II. Г у м н л е в, Древние тюрки, М., 1967, էջ 26 և հտ.):

130 Խաղիւրների թագավորի ժառանգական տիտղոսն է: «Խաբան» բառը պահպանվելու է, պարսկերենում, ապա հայերենում փոխառություն է թուրքական լեզվից, որտեղ «խաբան» նշանակում է՝ «կայսր, թագաւոր, Չինաստանի թագաւոր» (Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. III, էջ 451):

131 Հայերենում «խաթուն» բառը ունեին հատուկ նշանակություն, նշանակում էր «թագուհի խազրաց»: Խաղիւրների և առհասարակ թուրքական լեզուներում այս բառը փոխառություն է սոգդերենից, որտեղ «խուտայնա» կամ «խուտենի» նշանակում է «թագուհի», որ «խուտա», «թագաւոր» բառի իգականն է (տե՛ս Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 313):

132 Բնագրից կարելի է հետևեցնել, որ բասիլների ցեղից է եղել խաղիւրների «խաթունը» — թագուհին, որ առանձնահատուկ տեղ է գրավել խաղիւրական արքունիքում, պահպանելով մայրիշխանության բազմաթիվ վերապրուկներ, որոնք դալիս են հնագույն ժամանակներից (տե՛ս ծան. 43, տե՛ս նաև Բ. Граков, Пережитки матриархата у сарматов, ВДИ, 1947 № 3, էջ 101—121):

(Շարունակելի)

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆ
ԻՐԱՆԻ ԵՎ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ
(244—253 թթ.)

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Գոյութիւն ունեցող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրութիւնը՝ կատարված նորագոյն եւագրերի տվյալների լույսի տակ, ակնհայտ է դարձնում, որ 363 թ. Հովհանոսի «ամթալի» դաշնագիրը¹ և 384—387 թթ. Մեծ Հայքի թագավորութեան բաժանումը երկու մարտնչող աշխարհակալութիւնների միջև՝ կրկնութիւնն էր ավելի վաղ ժամանակներում (244—253 թթ.) նման պատմական պայմաններում տեղի ունեցած դեպքերի²:

Վերելք ապրող Սասանյանների պետութիւնը՝ Երանշահը, III դարի կեսերին անընդմեջ պատերազմների մեջ էր իր արևելյան սահմաններն ընդարձակելու նպատակով, բայց ավելի հաճախ պարսկական ագրեսիան ուղղված էր լինում դեպի արևմտյան սահմանները, որը և սովորաբար վերջանում էր նոր հաղթանակներով: Սրան նպաստում էր այն անկայուն և տարտամ վիճակը, որ գոյութիւն ուներ Հռոմեական պետութեան մեջ և որը թուլացնում էր կայսրութեան պրովինցիաների պաշտպանութիւնը Արևելքում:

Սասանյանների լայն քաղաքական ասպարեզ դուրս գալուց առաջ, երբ դեռ գոյութիւն ուներ Իրանի պարթևական պետութիւնը, Հռոմը Արևելքում թելադրողի դերում էր: Սեպտիմիոս Սեվերոսի (193—211) և Ալեքսանդր Սեվերոսի (222—235) օրոք Հռոմեական կայսրութիւնն իր բարձրութեան վրա էր գտնվում: Նա կարողացել էր նույնիսկ Պարթևների վերջին Արշակունիներից գրավել Տիգրոսից հյուսիս գտնվող Միջագետքի մեծագոյն մասը և կայսրութեան սահմանագիծը հասցնել մինչև Տիգրիս գետը: Այս ժամանակներում է կազմակերպվում Mesopotamia (Միջագետք) անունով հռոմեական նոր պրովինցիան, որտեղ կենտրոնացվում են կայսրութեան ռազմական ուժերը՝ միջադպրոցի քաղաքականութեան ասպարեզում նոր հանդես եկող Սասանյան Իրանի դեմ:

Սեպտիմիոս Սեվերոսի և Ալեքսանդր Սեվերոսի բարեկամական վերաբերմունքը Մեծ Հայքի թագավորութեան հանդեպ, որի թագավորը համարվում էր «Հռոմեական կայսեր և ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ», պայմանավորված էր այն կարևոր ռազմա-քաղաքական դիրքով, որ ուներ Հայաստանը Արևելքում Հռոմի համար: Ռազմական տեսակետից Մեծ Հայքի թագավորութիւնը գտնվում էր Կապադովկիայի ռազմական շրջանի համակարգի

¹ Տե՛ս Հ ա կ ո ր Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատ. Ե, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 177:

² Նույն տեղում, էջ 233:

³ Տե՛ս Ս. Տ. Ե Ր Ե Մ Յ Ա Ն, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ (252/3—261), ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1975, № 1, էջ 13—21:

մեջ և Սեպտիմիոս Սեվերոսի ու Վաղարշ II-ի («Վաղարշակ», 186—198) ժամանակներից Հայաստանում պահպանվում էր հատուկ հեծելազորք՝ «ազատ այրուծի» Հայոց սպարապետի հրամանատարության ներքո, որը կայսրությանից ստանում էր դրամական նպաստ՝ «ռոմիկ ի կերակուր» և հաճախ մասնակցում էր հռոմեացիների պատերազմներին հեռավոր Դերմանիայում ու Եվրոպայի այլ երկրներում: Պիտի ենթադրել, որ հայ աղեղնաձիգների մասնակցությունը այդ պատերազմական գործողություններին կատարվում էր վասալական ծառայության կարգով, իբրև «ի սպասու ծառայութիւն»:

Արևելքից Հռոմ վերադառնալով, Ալեքսանդր Սեվերոսը իր հետ էր տարել ոչ միայն հայ աղեղնաձիգների զնդերը, այլև Սասանյանների հետապնդումից հռոմեացիների մոտ ապաստան գտած պարթևական զորամասերը, ինչպես և ադիաբենական ու արևելյան այլ ժողովուրդների ռազմական կոնտինգենտները⁴, որոնք մասնակցում էին պատերազմական գործողություններին Դերմանիայում: Կայսրության կյանքում դաշնակից հայերի աղեղնաձիգ զնդերի ունեցած աչքի ընկնող դերի մասին է վկայում Տրեբելլիոս Պոլլիոնի հաղորդումը՝ Գերմանիա տարված հայ աղեղնաձիգների բարձրացրած մեծ խռովության մասին (Հռոմում 235 թ.), երբ նրանք կայսր են հռչակում Տիտոսին: Սակայն վերջինս թագավորեց միայն վեց ամիս՝ Այս խռովությունը ուղղված էր հատկապես Մաքսիմինոս Թրակացու դեմ, որը Սեվերոսների դինաստիայի դեմ բարձրացրած զինվորական դավադրության պարագլուխն էր: Ալեքսանդր Սեվերոսը սպանվեց, և 235 թ. զինվորների կողմից կայսր հռչակվեց Մաքսիմինոսը⁵: Բայց այս «զինվորական կայսրը» երկար չկառավարեց: Մի տարուց հետո Հռոմը, Իտալիան և մի շարք այլ պրովինցիաներ հրաժարվեցին նրան կայսր ճանաչել, իսկ 238 թ. կայսր հռչակվեցին միանգամից երեք հոգի՝ Մաքսիմինոսը, Բալբինոսը և Գորդիանոսը: Երեք ամսից հետո Մաքսիմինոսը և Բալբինոսը սպանվեցին կապիտոլիական մրցախաղերի ժամանակ և կայսերական դահլիճի մնաց տասնը-չորսամյա Գորդիանոս III-ին (238—244)⁶:

Հռոմեական կայսրությունը այսպես կամ այնպես օրերի Եվրոպայում գոյություն ունեցող անցել էին Դանուբ գետի և զրավել Իստրոս քաղաքի: Իսկ հեռավոր Հունոսի սահմանագիծը խախտում էին ալամաններն ու ֆրանկները: Ավելի վատթար էր հռոմեացիների վիճակը Արևելքում: Այն ժամանակ, երբ Հռոմեական կայսրությունը թուլացել էր և Արևմուտքում գլուխ էին բարձրացրել նրան ենթակա երկրները, Արևելքում ավելի ակտիվացան Սասանյանների ռազմական գործողությունները:

Պարսկական զորքերը գահաժառանգ Շապուհի զլխավորությամբ 241 թ. ներխուժեցին Միջագետք և հասան մինչև Խառան քաղաքը: Հերթը հասնելու էր Օսրոենեի մայրաքաղաք Նիսիսին, որը պիտի ենթարկվեր պաշարման ու նվաճման, ուստի Հռոմի միջնորդությամբ գահ բարձացած Աբգար XI

⁴ Julius Capitolinus, Duo Maximines, XI, 7. Scriptores Historiae Augustae (այսուհետև՝ SHA), «Loeb Classical Library», vol. II, London, 1953, էջ 336. Herodianus, Ab excessu divi Marci libri octo, VII, 2, տե՛ս էջ 10. Մաքսիմինոս, նշվ. աշխ., էջ 80:

⁵ Trebellius Pollio, Tyranni Triginta. Titus, XXXII, 3, SHA, vol. III, էջ 146:

⁶ Aelius Lampridius, Alexander Severus, LIX, 8, LX, I, SHA, vol. II, էջ 298, 300. Julius Capitolinus, նշվ. աշխ., VII, 5—6; VIII, 1, SHA, vol. II, էջ 190, 192:

⁷ Julius Capitolinus, Maximus et Balbinus, III, XIII, XIV, SHA, vol. II, էջ 452, 454, 472, 474, 476:

Հրահատ թագավորը (242—244) բանակցություններ սկսեց Շապուհի հետ, որպեսզի կտրողանա փրկել իր թագավորությունը վերահաս վտանգից⁸։ Այդ նշանակում էր, որ հռոմեական Սիրիայի վրա բարձրացել էր պարսկական ներխուժման վտանգը։

Հռոմը կանգնած էր ծանր փորձությունների առաջ։ 242 թ. «Գորդիանոսը բացեց երկդեմ Ֆանուսի տաճարի դռները, որ նշան էր այն բանի, թե պատերազմը հայտարարված է և գնաց պարսիկների դեմ»⁹։ Այդ Պրետեքստատի և Ատտիկոսի կոնսուլության ժամանակն էր, այսինքն 242 թ.¹⁰։ Սակայն «Պարսկական պատերազմը» արդեն սկսվել էր, ինչպես հաղորդում է Դորդիանոս III-ի կենսագիր Հուլիոս Կապիտոլինոսը, Գորդիանոսի և Պոմպեյանոսի կոնսուլության տարում, այսինքն 241 թ.¹¹։

Այդ այն ժամանակն էր, երբ ծերացած Արտաշիր I-ը (227—243) գահակից էր հայտարարել իր որդուն՝ գահաժառանգ Շապուհին։

Դեպի արևելք գնացող հռոմեական բանակի գլուխ կանգնեց պրետորիանների պրեֆեկտ (արքունի գլխադիայի ղեկավար) Տիմեսթեոսը, որի ղստեր հետ ամուսնացած էր պատանի կայսրը։ Սկզբնական շրջանում կարծես թե հռոմեական զորքերի արշավանքը դեպի Արևելք նմանվում էր հաղթական երթուղու։ 242 թ. Դորդիանոս III-ը իր բանակով անցավ Մեզիան և Ռուսիկան, իսկ այնտեղից շարժվեց դեպի Նփրատ։ Կիլիկիայի, Կապադովկիայի, Սիրիայի քաղաքներում տեղավորված պարսկական կայսրերները, լսելով հռոմեական բանակի գալու մասին, նախօրոք լքում էին իրենց կողմից գրաված քաղաքները՝ զրեթե առանց դիմադրության¹²։ Անցնելով Նփրատը, կայսրը առաջին հերթին գահընկեց արեց Օսրոենեի թագավոր Աբգար XI-ին (242—244), ապա պարսիկներից վերագրավեց Խառանը, Ռաշ-Այնը և Մծբինը¹³, որից հետո շարժվեց հարավ-արևելք, դեպի Տիգրոն։

Պարսիկները, «որոնց գալու մասին սարսափած էին արդեն Իտալիայում», Դորդիանոսի հետ առաջին իսկ ընդհարումներից հետո վերադարձան իրենց երկիրը և, ինչպես հաղորդում է նրա կենսագիր Հուլիոս Կապիտոլինոսը, «Հռոմեական պետությունը իր ձեռքում էր պահում ամբողջ Արևելքը»¹⁴։ Հռոմ ուղարկվող իր ռազմական հաղորդագրություններում կայսրը հայտնում էր, որ ազատագրվել է Անտիոքը¹⁵, որ ինքը Հռոմեական կայսրությանն է վերադարձրել Խառանը և այլ քաղաքներ, որ իրենք հասել են մինչև Մծբին և «եթե աստվածները մեզ հովանավորեն, կհասնենք մինչև Կտեսիփոն»¹⁶։ Սակայն պատանի կայսրին վիճակված չէր հասնելու մինչև Սասանյանների մայրաքաղաքը։

⁸ A. H. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, St.-Petersburg, 1887, էջ 45։

⁹ Julius Capitolinus, Gordiani tres, XXVI, 3, SHA, vol. II, էջ 428։

¹⁰ Նույն տեղում։

¹¹ Նույն տեղում, XXIII, 5, SHA, vol. II, էջ 422։

¹² В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, Иран в III—V вв. Очерки по истории культуры, М., 1969, էջ 54։ Julius Capitolinus, նշվ. աշխ., XXVI, 6, XXVII, 1, SHA, vol. II, էջ 430։

¹³ Նույն տեղում։

¹⁴ Նույն տեղում, XXVII, 3, SHA, vol. II, էջ 430։

¹⁵ St. M. L. Chaumont, Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969, էջ 42, ծան. 2։

¹⁶ Julius Capitolinus, նշվ. աշխ., XXVII, 6, SHA, vol. II, էջ 432։

Հոռմեական բանակի գործողությունները համընկան Արտաշիր I-ի մահվան և Շապուհ I-ի պաշտոնական թագադրության արարողությունների ժամանակի հետ: 243 թ. ապրիլ ամսին Տիվբոնում կայացան Շապուհ I-ի պաշտոնական թագադրության հանդեսները. նա առաջինը Սասանյան զահակալներից ստացավ «արքայից արքայ (շահնշահ) Երան և Աներան» տիտղոսը¹⁷, որ այնուհետև կրում էին նրա հաջորդները¹⁸:

Սասանյաններին իրենց պետության հյուսիսում և ծայր արևելքում անհանգստացնում էր Քուշանների թագավորության գոյությունը: Իրանում պարթև Արշակունիները ոչնչացվել էին, սակայն հին դինաստիայի ներկայացուցիչներից շատերը՝ Արշակունի սելուհիները ապաստան էին գտել ոչ միայն հայ Արշակունիների արքունիքում, այլև Քուշանաց Արշակունիների արքունիքում: Քուշանների թագավորության հիմնական մասը Միջին Ասիայում գտնվող հայ աղբյուրների «Թեալացոց աշխարհն» էր, որը սերտ կապերի մեջ էր Մեծ Հայքի թագավորության հետ, ունենալով ռազմական համագործակցություն հայ Արշակունիների հետ ընդդեմ Սասանյանների: Քուշանները կապեր ունեին նույնիսկ հեռավոր Հոռմեական կայսրության հետ, որտեղ նրանք նախկինի պես հայտնի էին «Բակտրիացիներ» հորջորջումով¹⁹: Գաղին տիրանալուց հետո Սասանյանների քաղաքականությունը մի հիմնական նպատակ էր հետապնդում՝ նվաճել ու իրենց աշխարհակալությանը միացնել բոլոր այն երկրները, որոնք մի ժամանակ արքեմենյան Իրանի կազմում էին գտնվում: Այս երկրներից էին Մեծ Հայքի և Քուշանաց թագավորությունները, որտեղ տակավին պահպանվում էին Արշակունի դինաստիաները և որտեղ ապաստան էին գտել պարթև Արշակունիների տան՝ կոտորածից չերժ մնացած անդամները: Ստեղծված իրադրության մեջ սլարսիկների դեմ հաճախ միասնական ուժով էին հանդես գալիս հայերը և քուշանները, իսկ երկուսը միասին ձգտում էին օգնել Հոռմին՝ Սասանյանների դեմ նրա պայքարում: Հայ թագավորներից հատկապես «Խոսրով» — Տրդատ II-ն էր, որ իր դաշնակից վրաց, ալվանից և մալքթաց թագավորների միասնական ռազմական ուժերով օգնության դուրսով քուշաններին, ձգտում էր թուլացնել Սասանյաններին:

Այժմ էլ, երբ գահ բարձրացավ Շապուհ I-ը, նա առաջին հերթին պիտի չեղոքացներ Երանշահի հյուսիսում գտնվող մալքթաց Արշակունիներին, որոնց պետությունը այժմյան Դաղստանի ծովափնյա շրջաններից սկսած ձգվում էր հարավում մինչև Կովկասյան լեռների այն լեռնանցքը, որը հայերի մոտ կոչվում էր «Պահլ դուռ»²⁰: Սասանյանները պիտի ապահովեին իրենց սահմանների անվտանգությունը այդ կողմից, հասնելով մինչև հիշյալ լեռնանցքը:

Պարսկական դուրքերի նահանջը Հոռմեական Արևելքից վ. Գ. Լուկոնինը բացատրում է նրանով, որ Շապուհ I-ը այդ ժամանակամիջոցում զբաղված

¹⁷ Այս տիտղոսը հայերի մոտ այսպես էր հնչում: Տե՛ս «Նեղիշի վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, էջ 24, որտեղ առաջին գործակալ Միհրնեսեհի տիտղոսն է՝ «Վոսուս հրամատար Երան և Աներան»:

¹⁸ Տե՛ս В. Г. Л у к о н и н, Культура сасанидского Ирана, էջ 55:

¹⁹ Տե՛ս «История таджикского народа», т. I, М., 1963, էջ 367:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 368:

²¹ «Նեղիշի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Ա և Բ եղանակ, Երևան, 1957, էջ 9, 19: Պահլ դուռ էր կոչվում այժմյան Շամախուց հյուսիս գտնվող լեռնանցքը:

էր ղեպի Իրանի հյուսիս-արեւմտյան սահմանները նոր ռազմական արշավանքի պատրաստութիւններով²²:

Նոր ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ այդ հյուսիսային արշավանքը տեղի է ունեցել 243 թ. գարնանը, այսինքն Շապուհ I-ի թագադրութիւնից անմիջապէս հետո²³: Այս արշավանքի ժամանակ նվաճվել և Սասանյան Իրանին՝ Երանշահին են կցվել Կասպից ծովի հարավ-արեւմտյան և արեւմտյան ծովափնյա երկրները²⁴, որից հետո Սասանյան Իրանի աշխարհակալութիւնը անմիջապէս սահմանակից էր դառնում Մեծ Հայքի թագավորութիւնը՝ հյուսիս-արեւելքից՝ Կուր գետի երկայնքով: Երանշահին սահմանակից էր դառնում Աղվանից թագավորութիւնը, որը առաջին անգամ պիտի ղգար Սասանյանների ներխուժման մոտալուտ վտանգը: Նույն վիճակի մեջ է ընկնում Աղվանքից ղեպի արեւմուտք գտնվող Վրաց թագավորութիւնը: Սակայն Սասանյանները ղեռ պետք է ամրապնդեին իրենց դիրքերը Հայաստանում: Այսպիսով, Հայոց թագավորը մնում էր մենակ: Նրա կովկասյան դաշնակիցները հազիվ կարողանային պաշտպանել իրենց երկրները:

Ուրեմն Շապուհ I-ը Մեդիայում, Գիլանում և Ատրպատականից հյուսիս ընկած մերձկասպյան երկրամասերում պատերազմել է 243 թ. գարնանը, որից հետո նա իր ուշադրութիւնը վերստին բեռել է հռոմեական սահմանի ու Հայաստանի վրա: Ըստ իս՝ 243 թ. գարնանը նա ավարտել է իր արշավանքը Մեդիայում ու Գիլանում և այնուհետև նորից զբաղվել է հռոմեական սահմանագծով: Այստեղ երիտասարդ Գորդիանոս III կայսրը լուրջ փորձութիւնների առաջ կանգնեց: 243 թ. վերջերին հիվանդացավ և մահացավ հռոմեական զորքի իրական առաջնորդ Տիմեսթեոսը, այն օրերին, երբ հռոմեական բանակը Ռեշ-Այնայի հաղթանակից հետո²⁵ խաբուր գետի ընթացքով մոտեցավ Եփրատին և սկսեց իջնել այդ գետի հոսանքով Սասանյանների մայրաքաղաք Սելևկիա՝ Տիգրանին հասնելու ակնկալութիւններով: Պրետորիանների պրեֆեկտի պաշտոնը տրվեց Փիլիպպոս Արաբին: Վերջինս այս պաշտոնը օգտագործեց, որպէսզի ինքը դառնա կայսր:

Հմուտ և խորամանկ ռազմագետ Շապուհը ծուղակի մեջ գցեց թշնամուն: Փորձ, որ չհաջողվեց կատարել Արտաշիր I-ին 232 թ. հռոմեական բանակը, դիմադրութիւն չհանդիպելով, հասնում է մինչև Տիգրանի մատույցները, Միսիսես (կամ Բեթ-Մաշկենե) վայրը: Այստեղ 244 թ. փետրվարի 11-ին տեղի է ունենում մեծ ճակատամարտ, որտեղ հռոմեական զորքը մատնվում է խաչատառակ պարտութիւն, իսկ Գորդիանոս III կայսրը սպանվում է²⁶ և, ինչպէս երևում է, նրա դիակը ընկնում է պարսիկների ձեռքը:

22 В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии, «Вестник древней истории» (այսուհետև՝ ВДИ), 1969, № 2, էջ 33:

23 նույն տեղում:

24 Տե՛ս Ս. Ս. Երևմյան, Սասանյան Շապուհ I-ի արշավանքը հեպի Անդրկովկասի մերձկասպյան երկրները 243 թ. (տպագրվում է):

25 Amm. Marcell., XXIII, 5, 17. Տե՛ս Ю. А. Кулаковский, Аммиан Марцеллин, История, перевод с латинского, вып. II, Киев, 1907, էջ 172:

26 հռոմեական աղբյուրներում Գորդիանոս III-ի մահը նշված է 244 թ. հունվարի 13-ի և մարտի 14-ի միջև: Տե՛ս A. von Domaszewsky, Die daten der Scriptores Historiae Augustae von Severus Alexander bis Karus, „Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie (Phil.-Hist. Klasse)“, VIII, 1917, Heft 1, էջ 23:

Հռոմեական բանակը կայսր է հռչակում Փիլիպպոս Արաբ մականվամբ հայտնի Մարկոս Հուլիոս Փիլիպպոսին (244—249), որը իր դավանանքով քրիստոնյա էր:

Նոր կայսրը շտապեց 244 թ. խաղաղության դաշն կնքել, վճարելով 500 հազար դենար ռազմատուգանք: Գրեթե միակ գրավոր աղբյուրը, որ ժամանակով մոտ է կանգնած այս դեպքերին, վերոհիշյալ «Քաաբա-ի Զարդուշտ» կոչվող մի քառանկյունի շինության դրսի պատերի վրա փորագրված արձանագրությունն է: Նշված արձանագրության տեքստը փորագրված է Շապուհ I-ի կողմից այս դեպքերից ավելի ուշ՝ 262 թ. մոտերքը²⁷ երեք լեզվով՝ պարթևական (պահլավերեն), միջին պարսկերեն և հունարեն²⁸, ինչպես իրավացիորեն նշում է Վ. Գ. Լուկոնին, «Շապուհ I-ի հաղթության արձանագրությունը՝ Հռոմի դեմ մղած երեք պատերազմների մասին (ՏԿՀ) դավաճաճ հիմնական աղբյուր այս ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմության»²⁹:

Ինչպես կարելի է կռահել արձանագրության տվյալներից, այդ գնով Փիլիպպոս կայսրը կարողացել է վերադարձնել պարսիկների մոտ գերի ընկած հռոմեական ռազմիկներին, նաև սպանված Գորգիանոս III-ի դիակը: Գորգիանոս III-ը թաղվել է Զայթա վայրում, նփրատի ափին, և նրա գերեզմանի վրա կառուցվել է դամբարան, որը տեսել էր ղեռևս Ամմիանոս Մարկելլինոսը³⁰:

Այս փայլուն հաղթանակը նշանավորելու համար Շապուհ I-ը ճակատամարտի վայր Միսիխես (Բեթ-Մաշկենես) քաղաքը վերանվանել է «Պերոզ Շապուհ»³¹ կամ, ինչպես հայկական աղբյուրներն են ավանդում՝ «Պերոզ-Շապուհ»³², որ նշանակում է «Հաղթական Շապուհ» (այժմյան Սեյխան գյուղը Բաղդադից հյուսիս-արևմուտք)³³:

Դեպքերն այլ կերպ են լուսաբանում հռոմեական պատմիչները: Նրանք յուրյան են մատնում Պերոզ-Շապուհի ճակատամարտը և Գորգիանոս III-ի սպանությունը այնտեղ, և վերջինիս մահը վերագրում են պրետորիանների պրեֆեկտ Փիլիպպոս Արաբին, որը ձգտում էր հագնել նրա կայսերական ծիրանին: Անշուշտ, նախապատվությունը պիտի տալ Շապուհ I-ի արձանագրությանը (ՏԿՀ), չնայած նա ևս զերծ չէ շափաղանցություններից: Օրինակ, վերջինս հաղորդում է, որ նորրենտիր Փիլիպպոս կայսրը «մեղ (այսինքն

²⁷ Տե՛ս Մ. В. Пигулевская, Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1955, էջ 167:

²⁸ Տե՛ս E. Honigmann et A. Maricq, Recherches sur le Res Gestae divi Saporis, Bruxelles, 1953, էջ 112—116:

²⁹ В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, էջ 50:

³⁰ Amm. Marcell., XIII, 5, 17.

³¹ Տե՛ս В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, էջ 53:

³² «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1910, էջ 41, 42: Զպետր է շփոթել Մոսսուլից հյուսիս գտնվող Պերոզ Շապուհի հետ (այժմ Փեշաբուր գյուղը):

³³ Peroz Šahpuhr հետազայում կոչվում էր Անբար: Յիզտիրուդտի նահատակության հայկական վերսիան պարունակում է այս անվան ժողովրդական ձևը՝ «Երշապուհ»: Ամմիանոս Մարկելլինոսը դիտել Pīrisabora ձևով: Տե՛ս E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 113—118: Իսիդոր Քարակաջին այս վայրը դիտել Βερεγγια, անունով, որ համապատասխանում է այժմյան Սեյխան գյուղին: Տե՛ս է. Լ. Գալիկյան, Իսիդոր Քարակաջի «Պարթևական կայանները», «Պատմությանսիրական հանդես», 1971, № 4, էջ 172, 178, ծան. 30 և բարեկ:

Շապուհ I-ին) հարկատու դարձավ», որ նիշտ չպետք է լինի³⁴։ Մ. Մ. Դյակոնովը նույնիսկ համարում է, որ հռոմեացիների պարտությունը այնքան էլ մեծ չէր, քանի որ այն սահմանափակվում էր համեմատաբար ոչ մեծ ռազմատուգանքով³⁵։

Բանակի կողմից կայսր հռչակված Փիլիպպոս Արաբը շտապում էր Հռոմ, որպեսզի ծերակույտը հաստատեր իր դահակալությունը, ուստի նա համաձայնվում է բոլոր այն պայմաններին, որ թելադրում էր հաղթող կողմը։ Ստեղծված իրադրությունն օգտագործում են պարսիկները։

Հայոց թագավոր Տրդատ II-ը, որը հույս ուներ հռոմեացիների ռազմական օգնության վրա, լքվել էր դեպի Հռոմ շտապող Փիլիպպոս Արաբ կայսեր կողմից։ Ահա այս ժամանակ, ինչպես երևում է, Շապուհ I-ի դորքերը գրավել են Մեծ Հայքի թագավորության մեծ մասը, և Փիլիպպոս Արաբը, հարկադրված, պիտի ճանաչեր ստեղծված իրադրությունը։ Նա Շապուհ I-ի հետ կնքում է խաղաղության պայմանագիր, դիջելով պարսիկներին Հայաստանի մեծ մասը. սրա համար է, որ բյուզանդական պատմիչ Զոսիմոսը³⁶ խաղաղության այդ պայմանագիրը բնորոշում է իբրև «սամենամոթաբեր հաշտություն»։ Զոսիմոսը (III, 32, 4) հաղորդում է. «Շատ ժամանակ անցնելուց հետո՝ Դորդիանոսը պատերազմեց Պարսից թագավորի դեմ և պատերազմի ընթացքում սպանվեց, սակայն նաև այս հաղթությունից հետո պարսիկները ոչ մի բան չգրավեցին հռոմեացիների հպատակության տակ եղողներից։ Բայց երբ Փիլիպպոսն իշխանության ղուլի անցավ՝ նա պարսիկների հետ կնքեց ամենամոթաբեր հաշտությունը»³⁷ (Zosimi comitis et ex advocati filsci historia nova, III, 32, ed. Bekker, p. 169: γρόνοις δὲ τοκοῖς ὑστέρων Γορδιανὸς τὸν βασιλέως Πέρσαις ἐπιστρατεύσαντος καὶ ἐν μάτῃ τῇ πολέμῳ πεσόντος, οὗδε μετὰ ταῦτα τὴν νικητὴν οὐ Πέρσαις παρὰστάντος τὶ τῶν ὑποτῇ Ῥωμαίοις ὑπεχθόνων γεγεννημένων, καὶ ταῦτα Φίλιππου διαδοξάμενος τὴν ἀρχὴν καὶ εἰσέλθας ἀσχιζέσθαι πρὸς Πέρσαις ἤμενον)։

Հիրավի, փաստերը ցույց են տալիս, որ շնայած պարտության, հռոմեական կայսրության տերիտորիաները Արևելքում մնացել էին նույնությունամբ. Շապուհը սահմանափակվել էր միայն ռազմատուգանքով։ Սակայն իր աղեղնաձիգ զնդերով Հռոմի կողմում կռվող Հայոց թագավորը մնաց միայնակ և Հայաստանի հաշվին էր, որ Սասանյան Իրանը Հռոմից ստանում էր նոր տերիտորիաներ։ Ահա այս հանգամանքն է, որ հայկական արքունիքում առաջ է բերում սուր տարաձայնություններ։ Ինչպես երևում է, Տրդատ II-ի հռոմեասեր քաղաքականության հետևանքն էր համարվում Հայաստանում ստեղծված անելանելի վիճակը։ Արքունիքի մի մասը՝ Արշակու-

³⁴ Տե՛ս В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, էջ 55։

³⁵ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, էջ 61։ «Ամենամոթաբեր հաշտությունը» կնքելու տարեթվին (244 թ.) են վերաբերում հռոմեական մի քանի արժաթե դրամներ, որոնց ձախ կողմից կարդացվում է՝ Pax fundata cum Persis («խաղաղություն հաստատեալ ընդ Պարսս»)։ Տե՛ս Հ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեզ Հայաստանի և Հռոմի 190-են ն. Ք. մինչև 428 հ. Ք., Վենետիկ, 1912, էջ 241, ծան. 2։

³⁶ Զոսիմոսը ժամանակակից էր բյուզանդական կայսր Անաստասիոսին (491—518) և իր «նոր պատմություն» երկում հիմնականում շարադրում է Հռոմեական պետության 270—410 թթ. պատմությունը։ Զոսիմոսի մասին տե՛ս З. В. Удалцова, Идентно-политическая борьба в ранней Византии, М., 1974, էջ 93—99։

³⁷ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 83։

նի ավագ սեպուհները և նախարարների ազդեցիկ մասը, անցնում է պարսիկների կողմը:

Անդրադառնալով 244 թ. Փիլիպպոս Արաբի և Շապուհ I-ի միջև կնքված խաղաղության դաշնագրին, պիտի նշել, որ այն իր բնույթով պետք է համանման լիներ 363 թ. Հովհանոսի «ամոթալի» դաշնադրությանը, երբ «հոռմեական կայսեր և ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ» Հայաստանը ու նրա թագավորը մատնվեցին բախտի բմահաճույքին: Բայց այս քիչ է, 244 թ. խաղաղության պայմանագիրը առաջին հերթին նման էր 387 թ. պայմանագրին, երբ հայ Արշակունիների թագավորությունը բաժանվեց երկու աշխարհակալությունների միջև և երկու մասում ևս առժամանակ հանդուրժվում էր տեղական դինաստիայի թագավորությունը: Ըստ իս, այդ Մեծ Հայքի թագավորության առաջին բաժանումն էր, որ երևում է VI դարի բյուզանդական հեղինակ Եվագրիոսի վկայությունից. «Մեծ Հայքը առաջ հռոմեացիների հպատակն էր, բայց Փիլիպպոսը, հաջորդելով Գորդիանոսին՝ տվեց այն Շապուհին, որով Փոքր Հայքը հռոմեացիների ձեռքը մնաց, իսկ բոլոր մնացածը՝ պարսիկներին»³⁸ (Evagrius, *Historia ecclesiastica*, V, 7, ed. Bidez-Parmenier, Londres, 1898, p. 203: ... τῆς παλαιᾶς Μεγαλῆς Ἀρμενίας, ὡς τὸν ὄντα Παρμενίας ἐπονομασθείσης—τὴ πρῶτην Ὀρωασιῶς κατὰ τοὺς ἡν, Φιλίππου δὲ τοῦ μετὰ Γορδιανὸν κατὰπροδόντος αὐτῶν τῷ Σαπώρη, τὴ μὲν κατὰμεῖσα Μικρὰ Ἀρμενία πρὸς Ὀρωασιῶν ἐκρατήθη, τὴ δὲ γὰρ λοιπὴ παρὰ πρὸς Περσῶν):

Միայն Մարկվարտն էր, որ փորձեց վերծանել այս մեջբերման մեջ գործածված «Փոքր Հայք» հասկացողությունը: Նրա կարծիքով Եվագրիոսի մոտ այսպես են անվանված Մեծ Հայքի հարավային նահանգները՝ Մոփքը և Կորդուքը, որոնք մնացել էին հռոմեացիների ձեռքում, իսկ Մեծ Հայքի մնացյալ մասը տրվելու էր պարսիկներին³⁹: Իսկապես, Մոփքը պիտի մնար կայսրությանը, իսկ թե ինչպես կարող էր առանց վերջինիս սահմանակից Աղձնիք նահանգի Կորդուքը մնալ հռոմեացիների ձեռքում՝ մնում է անհասկանալի: Սասանյանները այնքան ուժեղ էին, որ, համենայն դեպս, իրենց թիկունքում գտնվող Կորդուքը չէին գիշի հռոմեացիներին: Եվագրիոսի մոտ գործածված «Փոքր Հայքի» միակ ճիշտ վերծանումն այն կլինի, եթե նրա տակ հասկանանք Մոփքը և նախկին Փոքր Հայքի հիմնական մասը կազմող (մինչև մ. թ. ա. 66 թվականը) Բարձր Հայք նահանգը: Եթե մեր եզրակացությունը ճիշտ է, ապա ստացվում է, որ Հռոմեական կայսրությանը մնացել էին Մեծ Հայքից միայն երկու նահանգ՝ Մոփքը և Բարձր Հայքը, այսինքն նույն երկրամասը, ինչ որ կայսրությունը ստացել էր 387 թ. Մեծ Հայքի թագավորության բաժանման ժամանակ, ուստի 244 թ. դաշնագրով երկու աշխարհակալությունների միջև անցնող սահմանագիծը նույնը պիտի լիներ, ինչ որ հետագայում՝ 387 թ. հաստատված սահմանագիծը⁴⁰:

Մեր ենթադրությունը հաստատվում է վերջերս հայտնաբերված աղբյուրներով, առաջին հերթին՝ «Քաաբա-ի Զարդուշտի» Շապուհ I-ի արձանագրության (SKZ) տվյալներով: Նախկին հետազոտողները, իրենց ձեռ-

³⁸ Նույն տեղում, էջ 83:

³⁹ J. Markwardt, *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, Zweiter Heft, Leipzig, 1905, էջ 218—220, ծան. 2 [„Philologus“, Supplementband, X, Heft 1]:

⁴⁰ 387 թ. սահմանագծի մասին տե՛ս H. Adoniu, նշվ. աշխ., էջ 1—27: Տե՛ս նաև՝ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը բոս «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 70 և գրքին կցված բարտեզը:

քի տակ ունենալով միայն բյուզանդական պատմիչների վկայությունները, որոնք նշված դեպքերից մի քանի դար հետո են գրվել, ճիշտ եզրակացության չէին հանգում: Նրանց (Մոմզեն, Նյուդեբե, Խալաթյանց, Մարկվարտ, Մանանդյան և այլն) կարծիքով, իրականում խաղաղության պայմանները մնացել էին թղթի վրա և Մեծ Հայքի թագավորությունը պահպանվել էր իր նախկին վիճակում: Ինչպես ստորև կտեսնենք, նորահաս աղբյուրների և նոր ուսումնասիրությունների լույսի տակ այս կարծիքը հերքվում է: Սակայն պիտի նշել, որ Հակոբ Մանանդյանն այնուամենայնիվ վարանում է և 244 թ. դաշնագրին անդրադառնալով, նշում է, որ «այս խնդիրը դեռ վերջնականապես չէ մեկնված և բավական մոթն է»⁴¹:

Ինչպես ասացինք, մեզ հասած կցկտուր տեղեկությունները ենթադրել են տալիս, որ 244 թ. հաշտության պայմանագիրը իր բնույթով նման է եղել 387 թ. համաձայնագրին և Մեծ Հայքի թագավորությունը բաժանվել է երկու մասի, ըստ որում մեծագույն մասը անցել էր պարսիկներին և այնտեղ շարունակել է թագավորել Տրդատ II Արշակունին, անշուշտ ճանաչելով իր կախվածությունը Շապուհ I-ից⁴²: Սակայն, ինչպես երևում է, այնուամենայնիվ Հայոց թագավորը երկար չի հանգուցել այդ վիճակը և այդ տեսակետից թերևս մասամբ ճիշտ են նախկին հետազոտողները, որ 244 թ. պայմանագիրը չի իրականացվել և մնացել է թղթի վրա: Այդ տարտամ վիճակը տևել է մինչև 253 թ., երբ Շապուհ I-ը ստիպել է Հռոմին ճանաչել կնքված պայմանագիրը, իսկ մինչ այդ՝ 245—253 թթ. միջև, Հայաստանն իր Տրդատ II թագավորով ապստամբ վիճակում էր և չէր ուզում ճանաչել իրեն պարտագրած քաղաքական իրականությունը:

Ըստ երևույթին, 245—253 թթ. միջև Սասանյանների դիրքերը իրենց արևմտյան սահմաններում և Հայաստանում որոշ չափով խախտվել էին, որն ունի իր բացատրությունը: Շապուհ I-ը հարկադրված է եղել մտածել նաև իր պետության արևելյան սահմանների ասպնությունների մասին և, ինչպես 243 թ., այժմ ևս, կնքելով խաղաղության դաշինք Փրիպսոս Արաբի հետ, ժամանակավորապես հռոմեական սահմանագծի պաշտպանությունը և Հայաստանը թողել է իր որդուն՝ գահաժառանգ Սրմիլդ-Արտաշիրին, որին հոբենացին շփոթում է Արտաշիր I-ի հետ և շարունակում է կոչել Արտաշիր:

Վ. Գ. Լուկոնինի պրպտումները բերում են նրան այն եզրակացության, որ 245—248 թթ. միջև տեղի է ունեցել Շապուհ I-ի արշավանքը դեպի հյուսիս՝ Քուշանների թագավորություն՝ Քուշանշահրը: Այս ժամանակաշրջանում Քուշանների թագավորությունը բաղկացած էր երկու մասից՝ առաջինն էր բուն «երկիրը քուշանաց» Միջին Ասիայում կամ «Ինտալացոց աշխարհն», որի կենտրոնը գտնվում էր «ի Բահլ Շահաստան»⁴³ (վերջինիս մոտ էր գտնվում Վառուշան քաղաքը)⁴⁴. երկրորդ թագավորությունը ընդգրկում է Հնդկաստանի հյուսիս-արևմտյան մասերը՝ Փենջաբ, Քաշմիր, Սինդ և Դելհար

41 Չ. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 34:

42 Վ. Գ. Լուկոնինը ևս հանգում է այն եզրակացության, որ Հայաստանի մի մասը ենթարկվել է Շապուհ I-ին: Տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии, ВДИ, 1969, № 2, էջ 35:

43 Տե՛ս «Սերէնսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», գլ. Բ, Երևան, 1939, էջ 10:

44 В. Г. Гафуров, Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история, М., 1972, էջ 154:

Փրագեշը, մինչև Բենարես քաղաքը Գանգեսի վրա⁴⁵։ Սա Քուշանշահի հրեղ-կա-պարթևական թագավորությունն էր Պուրուշապուրա կամ Պաշկիբուրա (այժմ Փեշավար) կենտրոնով⁴⁶, որտեղ իշխում էր Արշակունիների հնդկա-պարթևական ճյուղը և սովորաբար կոչվում էր Հնդկաստան կամ հայերեն «Հնդիկք»։ Սակայն նեղ իմաստով այն կոչվել է «Լիմիրիկէ»⁴⁷, ինչպես այդ պահպանել են Պտղոմեոսը (VII, 1, 8)⁴⁸ և «Աշխարհացոյցը»⁴⁹։ Հնդկա-պարթևական Քուշանների մայրաքաղաք Պուրուշապուրայի անունը պիտի պահպանված լինի Պտղոմեոսի *Περσέσπασα կամ *Περσέσπασα ձևով (մեկ հասած բնագրում՝ Περσέσπασα, 117°80'—14°15')⁵⁰։

Վ. Գ. Լուկոնինը ուշադրություն է դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ Բախում (հուն. Բակտրա կամ Զարիասպա, որից հայկ. Զարասպ կամ Բաղխ) նստող Քուշանների թագավորը Պարթևական—Կարենյան տոհմից էր։ Ըստ նրա, սա հնդկա-պարթևական և Քուշանների թագավորների միջև երբեմն գոյություն ունեցած կապերի արտացոլումն է⁵¹։

Ուրեմն «Կարենյան—Պահլավ» տոհմը պիտի փնտրել Քուշանշահի հա-րավային (հնդիրանական) մասում։

Ահա այստեղ՝ Ինդոս գետի հովիտն էր հասել Շապուհ I-ը իր բանակով և պատերազմ էր մղում հնդիրանական Արշակունի թագավորի դեմ։ Շապուհ I-ի արշավանքը դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևելք՝ Քուշանաց թագավորության հարավային մասը, նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել Հայոց թագավորի համար։ Մի առ ժամանակ Հայաստանում ստեղծվում է այնպիսի վիճակ, երբ ըստ 244 թ. պայմանագրի Հռոմը, ի դեմս կայսր Փիլիպպոս Արաբի, հրաժարվել էր օգնել հայոց թագավորին, եթե պարսիկները հարձակվեն նրա վրա, իսկ «սոսրով»-Տրդատ II-ը, չձանաչելով «ամենաամոթաբեր դաշնա-դիրը», շարունակում է կռվել Սասանյան Իրանի դեմ։ Ստեղծված իրադրու-թյունը հետագոտողների մոտ այն տպավորությունն է թողնում, որ այս ժա-մանակ Հայաստանը փաստորեն նվաճված չի եղել, և երկիրը շարունակում էր մնալ ինքնուրույն։ «Աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է սա-կայն,— գրում է Հ. Մանանդյանը,— որ Հայաստանը չէր նվաճված Սասանյան Պարսկաստանի կողմից ոչ Փիլիպպոս Արաբացու և ոչ էլ նրա հաջորդի՝

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 151։

⁴⁶ Նույն տեղում։

⁴⁷ Այս անունը Սեբեոսի մեզ հասած բնագրում աղավաղված «Լիրիկեցոց» ձևով է հիշատակվում (Սեբեոս, էջ 10)։ Ավելի ճիշտ է պահպանվել այս անունը Վարդան պատմիչի մոտ՝ «Լիրիկեցոց» («Վարդանայ վարդապետի՝ Հաւաքումն պատմութեան», Վենետիկ, 1862, էջ 14 «...և դժբեւ, յորմէ Բետալք, և զՄոսոր որ առ զԼիրիկեա...», էջ 31, «...նա գրեցի Ագաթանգեղոս, զի մեծն Արշակ ունէր շորս որդիս. զառաջինն թագաւորեցոյց Բետալացոց, և զերկրորդն Լիրիկեցոց, և զերրորդն Պարթևաց. զչորրորդն Հայոց...»)։ Ընդհանուր առմամբ պիտի լինի՝ Լիմիրիկա, Լիմիրիկեցոց։ Վարդան պատմիչի մոտ ճիշտ է բերված Ագաթանգեղոսի հունարեն բնագրի և Սեբեոսի մոտ պահպանված սլավոնական Արշակունի դինաստիայի շորս ճյուղերի մասին, որտեղ հնդիրանական մասը բնագրվում էր Հնդկաստանի «Լիմիրիկե» աշխարհը և որի տեղադրությունը որոշվում է այժմյան Փեշավար քաղաքով։

⁴⁸ Λιπορσιζή, Ἰώρσ (VII, 1, 8)։ Տե՛ս L. Renou, La Géographie de Ptolémée l'Inde (VII, 1—4), Texte établi, Paris, 1926, էջ 5։

⁴⁹ «Աշխարհացոյց», էջ 6—Լիմիրիկոն։

⁵⁰ L. Renou, նշվ. աշխ.

⁵¹ Տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке..., էջ 28, ծան. 45։

Դեկոսի ժամանակ (249—251): Նա իր անկախությունը պահպանել էր մինչև Դալլոս կայսեր (251—253) ժամանակը»⁵²: Սա այն շրջանն էր, երբ Շապուհ I-ը զբաղված էր Քուշանշահի թագավորության հնդկա-պարթևական մասի նվաճումով և հնարավորություն էր տվել Հայոց թագավոր «Խոսրով»-Տրդատ II-ին վերջին ճիգերը գործողներ իր երկիրը օտար նվաճողների լծից ազատագրելու համար: Այս պայքարը սերտորեն կապված էր Քուշանշահի Արշակունիների պայքարի ելքից: Եթե նրանք հաղթեին Սասանյաններին, Հայաստանը ևս կարող էր հաջողություն ունենալ, ուստի անհրաժեշտ էր հարվածել Բրանին արևմտյան կողմից, որպեսզի արևելքում նա պարտության մատնվեր: Ահա այս պատմական իրադրությունն է, որ յուրահատուկ ձևով է արտացոլվել Ագաթանգեղոսի և Խորենացու հաղորդումների մեջ, որտեղ այդ պայքարի գլուխ կանգնած է հայոց «Խոսրով Մեծ» թագավորը, որ իրականում Տրդատ II-ն է: Մենք տեսանք, որ 244 թ. դաշնագրի մասին խոսելիս Զոնարասը իբրև հայոց թագավոր հիշատակում է Տրդատին: Սա այն Տրդատն է, որը առաջին անգամ հանդես է գալիս Կասիոս Դիոնի մոտ (գիրք 58, գլ. 27, 4) 216 թ. դեպքերի կապակցությամբ, երբ նա զահակալեց, փոխարինելով Անտոնինոս Կարակալայի կողմից բանտարկված հորը՝ Խոսրով I-ին: «Շատ պարզ է, ըստ այսմ,—գրում է Հ. Մանանդյանը,— որ հայ պատմիչների մոտ վիպական Խոսրովին վերագրված պարսիկների դեմ պատերազմները հիշողություն են, իրապես, այն երկարատև ու համառ կռիվների, որ պատմական այս Տրդատ II-ը, իբրև հռոմայեցիների դաշնակից ու վասալ, վարել էր Արտաշիր I-ի ու Շապուհ I-ի դեմ»⁵³: Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ Խոսրովի պատերազմները Սասանյանների դեմ տևել են 11 տարի⁵⁴, որ ըստ մեր հաշիվների ընկնում են 245—256 թթ. միջև և, ինչպես կտեսնենք, համապատասխանում են պատմական իրականության: Այսպիսով, 245—248 թթ. ընթացքում Շապուհ I-ը պատերազմել է Քուշանշահի հնդկա-պարթևական մասում և Հայոց «Խոսրով»-Տրդատ II թագավորը հանդես է գալիս իբրև քուշանաց Արշակունիների դաշնակից և միայն այդ տեսանկյունով հասկանալի է դառնում Խորենացու ստորև բերվող վկայությունը. «Խոսրով զօրօք իւրովք յինքն և հիւսիսային աղզօք Արտաշրի յաղթեաց, հալածական առնելով մինչև յաշխարհն Հնդկաց»⁵⁵ կամ՝ «Փախուցեալ ի Խոսրովայ Արտաշիր մինչ ի յաշխարհն Հնդկաց»⁵⁶: Այս տեղեկությունը ենթադրել է տալիս, որ «Խոսրով»-Տրդատ II-ը ռազմական օգնություն է ցույց տվել իր տոհմակից և դաշնակից հնդկա-քուշանների Արշակունի թագավորին, որը, սակայն, պարտվեց: Սրանից հետո, ըստ երևույթին, Շապուհ I-ը կոտորել է հնդկա-պարթևական Արշակունի «Կարենյան Պահլավի» տոհմը: Փրկվում է միայն մանուկ Պերողամատն, «նախնի մեծ աղզին Կամսարակա-

52 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

53 Նույն տեղում, էջ 85:

54 Իսկ ի գալուստ ամին միսոյ զօր բազում կուտէր յոյժ, գումարտակ առնէր, զնոյն զօր կոչէր. և ևս բազում քան զնոյն ասպատակ սիրոեալ զկողմամբն Ասորեստանի, մանաւանդ զի և զօրք Տեճկաց ի թիկունս եկեալ էին. աւար առեալ զերկիրն ամենայն՝ բաշութեամբ դառնայի: յի.բաբանշիր տեղիս: Եւ ամս մետասան ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն, որ ընդ Պարսից թագաւորութեամբն և ընդ իշխանութեամբն էր: Ադաթանգեղոս, 23 Բ, էջ 19:

55 Խորենացի, 11, 29, էջ 210:

56 Նույն տեղում, 29, էջ 211:

նաց»⁵⁷, որին փախցնում են Քուշանաց աշխարհ, իսկ այնուհետև՝ Հայաստան, որտեղ առաջ եկավ կամսարականների նախարարական տունը:

Ռազմական օգնությունը հնդկա-քուշաններին պիտի կապել յայս ժամանակաշրջանի հետ, երբ պարսիկների ուշադրությունը կենտրոնացված էր Իրանի հեռավոր հյուսիս-արևելյան ծայրամասերի վրա:

Քուշանաց Արշակունի թագավորը, որ պարտություն էր կրել իր թագավորության հնդկա-պարթևական մասում, խորենացու մոտ շփոթված է պարթևական վերջին թագավոր Արտավանի հետ, ուստի հաղորդման այս մասը գտնվում է նախորդ տեղեկությունից առաջ: Պատմահայրը գրում է, որ «իբրև լուսւ զաղմուկ շփոթին թագաւորն Հայոց Խոսրով, դիմեալ յօղնականութիւն Սրտաւանայ, եթէ հնար լիցի աճապարել ապրեցուցանել միայն զԱրտաւան, և միջամուխ եղեալ յԱսորեստան՝ լսէ զբոթ մահուանն Արտաւանայ, և զմիաբանութիւն ամենայն զօրաց Պարսից և նախարարաց, նա և զիրոյ ազդին Պարթևաց և Պահլավաց, բայց ի ցեղէն Կարենեան, առ որ հրեշտակս առաքեալ զառնայ յաշխարհս մեծաւ տրտմութեամբ և զկծանօք»⁵⁸:

Սասանյանների այս արշավանքի արդյունքը եղել է այն, որ Քուշանահարի հարավային մասը մինչև Հնդկաստանի Փեշավար քաղաքը, Շապուհ I-ը նվաճել է և այդ երկրամասը միացնելով Իրանի հյուսիս-արևելյան նահանգներին, կազմել է նոր կախյալ թագավորություն՝ «Սակաստանի, Ծորեստանի և Հինդի մինչև ծովի ափերը». այդ միացյալ երկրների թագավոր է նշանակվել Շապուհ I-ի որդի Ներսեսը (248—276), որը հետագայում հռչակվում է «Արմենիայի մեծ թագավոր» (276—293 թթ.)⁵⁹:

Այսպիսով, Սասանյանները այս արշավանքով ապահովում են իրենց աշխարհակալության հյուսիս-արևելյան ծայրամասի անվտանգությունը և իրենց ռազմական ամբողջ ուժերը կենտրոնացնում են արևմուտքում՝ կայսրությանը սահմանակից Միջագետքում և Հայաստանում: Ստեղծված պայմաններում Հայոց թագավորը ընկնում է անելանելի վիճակի մեջ: Նա դիմում է հռոմեական կայսր Փիլիպպոս Արաբին, խնդրելով նրանից ռազմական օգնություն, իսկ այս նշանակում էր խախտում 244 թ. պայմանագրի և նոր պատերազմի առիթ երկու մարտնչող աշխարհակալությունների միջև: Խորենացու մոտ պահպանված հաջորդ վկայությունը ապացուցվում է ՏԿՀ-ի տվյալներով: Խորենացին, շփոթելով Որմիզդ-Արտաշիրին Արտաշիր I-ի հետ, իսկ, ինչպես տեսանք, Տրդատ II-ին հիշատակելով պատվանուն հանդիսացող «Խոսրով» անվան տակ, հաղորդում է, որ Խոսրովը Արտավանին չի կարողանում օգնել և փրկել: Սասանյան Արտաշիրի (իմա՝ Որմիզդ-Արտաշիրի) դեմ կռվելու համար Հայոց թագավոր Խոսրովը (իմա՝ Տրդատ II) «փոյթ ընդ փոյթ ազդ առնէ Փիլիպպոս կայսեր Հռովմայեցոց, օղնականութիւն ի նմանէ խնդրելով»⁶⁰: Փիլիպպոս կայսրը մահացել է 249 թ., ուրեմն այդ օգնությունը հռոմեացիներից հայոց թագավորը կարող էր ստանալ 245—249 թթ. միջև: Հիրավի, խաղաղությունը Հռոմի և Սասանյան Իրանի միջև տևել է ընդամենը 4—5 տարի և, իսկապես, խաղաղության 4-րդ կամ 5-րդ տարում, այսինքն

⁵⁷ Նույն տեղում, ՀԳ, էջ 210—211:

⁵⁸ Խորենացի, II, ՀԱ, էջ 208:

⁵⁹ В. Г. Луюкони, Завоевания Сасанидов на Востоке., էջ 34, 37: Տե՛ս նաև՝ Б. Г. Гафуров, նշվ. աշխ., էջ 153:

⁶⁰ Խորենացի, Նույն տեղում:

Փիլիպպոս կայսեր մահվան նախօրյակին, հայոց թագավորը ռազմական օգնություն է ստացել նրանից, որով և խախտվել է խաղաղության պայմանագիրը⁶¹։ Այդ տեղի պիտի ունենար 249 թ. և ասպարուցվում է այլ աղբյուրների վկայություններով։ Բացի այդ, բացառված չէ, որ այս անգամ Տրդատ II-ը օգնության համար դիմել է նաև քուշանների թագավորին, որ այն ժամանակ պիտի լիներ Վեհսաճանը (Վասուդեվա)⁶²։ Համենայն դեպս, Վ. Գ. Լուկոնինը, հետևելով Մովսես Խորենացու կողմից բերվող փաստերին, գտնում է, որ Հայոց Խոսրով թագավորի (իմա՝ Տրդատ II) դեսպանությունը Քուշանաց թագավոր Վեհսաճանի մոտ կարող էր տեղի ունենալ 244—249 թթ.⁶³, այսինքն այն ժամանակ, երբ նա դիմել էր կայսր Փիլիպպոս Արաբին՝ ռազմական օգնություն խնդրելով։ Ինչպես տեսանք, այս ժամանակ (245—248 թթ.) Քուշանշահը ենթարկվել էր Սասանյանների ներխուժման, սակայն չնվաճվեց, այլ միայն զրկվեց իր հարավային երկրամասերից։ Ահա այս ժամանակաշրջանին է վերաբերում Խորենացու տեղեկությունը, ըստ որի այն ժամանակ, երբ հայոց թագավորը ռազմական օգնություն ստացավ Փիլիպպոս Արաբից, «հասանեն առ նա ոմանք ի հրեշտակաց իւրոց, որք ի պատուականագոյն աղզն երթեալ էին, ի խորագոյն աշխարհն, ի նոյն ինքն ի ներքս ի Բահլբերին նմա համբաւ, եթէ «ազգական քո Վեհսաճան, հանդերձ ցեղին իւրով կարենեան Պահլավ ոչ հնազանդեալ Արտաշիւրի (իմա՝ Շապուհ I-ին), այլ ի կոչ քո դիմեալ գայ առ քեզ»⁶⁴։

Շապուհ I-ի «Քաաբա-ի Զարդուշտ» արձանագրության տվյալներից երևում է, որ այս անգամ խաղաղությունը խախտել են հռոմեացիները և առիթը եղել է Հայաստանը։ Արձանագրության բառերով ասած՝ «Կեսարը նորից խախտեց (բառացի՝ ստեց) և Արմենիայում ապօրինություն (բառացի՝ անարդարություն) կատարեց»։ Թե ինչը նկատի ունի արձանագրության բնագիրը, մեզ զաղափար է տալիս Խորենացու վերոհիշյալ տեղեկությունը, որի ժամանակը ձշտում է Զոնարասի (XII, 19) մի հաղորդումը։ Վերջինս ասում է, որ Փիլիպպոս կայսրը «հաշտություն կնքելով պարսից թագավոր Շապուհի հետ, դադարեցրեց պատերազմը պարսիկների հետ և Վիջեց նրանց Միջագետքը և Հայաստանը։ Բայց երբ նա տեսավ, որ հռոմեացիները վշտացած

61 Նույն տեղում, ՀԲ, էջ 208—209։ Խորենացու հաղորդման մեջ ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ Փիլիպպոս կայսրը չի կարողանում հռոմեական զորքերով «զօրավիզն լինել Խոսրովայ։ Այլ օգնել նմա ի ձեռն գրոյ, հրամայելով սատարել նմա յամենայն կողմանց» (II, ՀԲ, էջ 208)։ Անշուշտ, խաղաղությունը չխախտելու համար կայսրը իր դաշնակիցներին հրամայում է օգնության գալ բոլոր կողմերից։ Սրանց թվում պիտի լինեն նաև վրաց թագավորը, որի մասին խոսելու ենք ստորև։

62 Ինչպես ենթադրում է Ռ. Մ. Գիրշմանը (R. M. Girshman, La probleme de la cronologie des Kouchans, «Cahiers d'histoire mondiale», III, Neuchatel, 1947, № 2, էջ 300 և հտ.) այս Վեհսաճանը պիտի լինի՝ Վասուդեվա I-ը։ Այստեղ ուշադրության արժանի է, որ այս թագավորի անունը մեզ հասել է հնդկական վերջավորությամբ՝ -deva և -սանան վերջավորությամբ՝ ըստ հայկական ավանդության։ Արդյոք սանան-ը կապ չունի «սագնիկ» զեդանվան հետ, որ նշանակում է «սալ», «շակ»։ Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է, պետք է կարծել, որ այս անվան հնադույն ձևը պիտի լիներ «վեհսա[դ]ճան», որ պիտի նշանակեր «վեհ սագճաց», «տէր սագճաց»։ Տե՛ս նաև՝ «История таджикского народа», т. I, М., 1963, էջ 367 և հտ.։

63 Տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке., стр. 28.

64 Խորենացի, II, ՀԲ, էջ 209։

են այդ երկրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվաճեր համարեց և երկրները ետ վերցրեց»⁶⁵ (Zonaras, XII, 19, ed. Dindorf, III, p. 130—131: «πονοῦναι δὲ πρὸς Σαπύργην θάμενος τὸν τὸν Περσὸν βραχέστερον, τὸν πρὸς Πέρσας κατελευσε πολεῖων, παραχωρήσας αὐτοῖς Μεσσηνίαν καὶ Ἀργεῖναι. γνοὺς δὲ Ὁρμασίους ἀχθόμενους διὰ τὴν τὸν γόρῳ τούτων παραχωρήσιν, οὐκ ὤκνησεν ὑποστῆσαι τὰς συνθήκας καὶ τὸν γόρῳ ἐπέλαβετο):

Ինչպես տեսնում ենք, 245 թ. խաղաղության դաշնագրի համաձայն հռոմեական Մեսսոպոտամիա պրովինցիան անցել է Սասանյաններին, իսկ Մեծ Հայքի թագավորության մեծ մասը դարձել է պարսիկներին ենթակա վասալ թագավորություն: Քանի որ խաղաղության պայմանագրի խախտողը եղել է նույն Փիլիպպոսը, պարզ է, որ այդ տեղի պիտի ունենար նրա կենդանության օրոք, ոչ ուշ, քան 249 թ.: Երբ Փիլիպպոս Արաբոս մահացավ և կայսր Նուշակվեց Գեկոսը (249—251):

Այսպիսով, ՏՄՀ-ի տվյալները զալիս են ապացուցելու խորենացու, Զոնարասի, Զոսիմոսի և Եվագրիոսի տեղեկությունների ճշտությունը այս դեպքերի մասին և հարկադրում են վերանայել Հակոբ Մանանդյանի ներքոհիշյալ եզրակացությունը. «Աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է սակայն,— դրում է Հ. Մանանդյանը,— որ Հայաստանը չէր նվաճված Սասանյան Պարսկաստանի կողմից ո՛չ Փիլիպպոս Արաբոսի և ո՛չ էլ նրան հաջորդի՝ Գեկոսի ժամանակ (249—251): Նա իր անկախությունը պահպանել էր մինչև Գալլոս կայսեր (251—253) ժամանակը»⁶⁶: ՏՄՀ-ի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև խաղաղությունը խանգարվել էր Փիլիպպոս կայսեր վերջին տարում, առնվազն 249 թ., և նախահարձակը եղել էր հռոմեական կողմը: Ինչպես կարելի է կոհհեղ խորենացու վկայությունից, Հայոց թագավոր Տրդատ II-ը, հռոմեացիներից ռազմական օգնություն ստանալով, ապստամբել և անցել էր կայսրության կողմը: Սրանով խախտվել էր խաղաղության պայմանագիրը, որը Շապուհ II-ին առիթ էր տրվել նորից վերսկսելու պատերազմական գործողությունները հռոմեական սահմանագծում և Հայաստանում: Պարսկական զորքերի հրամանատար նշանակվեց թագաժառանգ Որմիզդ Արտաշիրը⁶⁷, որը չհապաղեց ներխուժել հռոմեական Մեսսոպոտամիա և Սիրիա: Կարելի է համարձակորեն ասել, որ պատերազմական վերջին երկու արշավանքները հռոմեացիների դեմ տեղի են ունեցել դահաժուռանգ Որմիզդ Արտաշիրի անմիջական հրամանատարության ներքո և վերջացել են նրանով, որ 262 թ. նա դարձել է «Արմենիայի մեծ թագավոր»:

252 թ. սկսվեց պարսկական զորքերի երկրորդ արշավանքը. նրանք ներխուժեցին հռոմեական պրովինցիա Սիրիա, և Բարբալիսոս քաղաքի⁶⁸ մոտ պարսկական բանակը շարաշար պարտության մատնեց հռոմեական 60 հա-

⁶⁵ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 83:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 84:

⁶⁷ Տրեբելլիոս-Պոլլիոնը հիշատակում է Որմիզդ-Արտաշիրին Odomastes (Oromasdes) անվան տակ: Trebellio Pollio, Tyranni triginta, Cyriades, II, 2, SHA, էջ 66, և հմտ. էջ 67, ծան. 2:

⁶⁸ Բարբալիսոս քաղաքի բաղադրատեսակն տերիտորիան, իբրև «փոքր աշխարհ» Ասորիքի, հիշատակում է «Աշխարհացոյցը»՝ «Բալբանիտիս» (սիրիական լեռն «Բարբալիտիս») աղճատված ձևով: Տե՛ս Մ. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 44:

պարանոց զորքը: Այս երկրորդ արշավանքի ժամանակ պարսկական զորքերը գրավել են Ասորիքի, Կիլիկիայի, Կապադովկիայի 37 քաղաքները⁶⁹: Պարսկական զորամասերը հասնում են մինչև Փոքր Հայքի Սասալա քաղաքը և նրան սահմանակից Մեծ Հայքի Դոմանա քաղաքը և, այդպիսով, օղակի մեջ է առնվում ամբողջ Մեծ Հայքը: Այս արշավանքի ժամանակ, հավանաբար, պարսիկները հետապնդում էին մի հիմնական նպատակ. անջատել Մեծ Հայքը, այն ամբողջությամբ գրավել և ստիպել հոռմեացիներին պաշտոնապես ձանաչելու այդ:

Այս դեպքերը տեղի էին ունեցել Գալլոս կայսեր (251—253) ժամանակ, երբ գոթերը Դանուբի կողմից հարվածում են կայսրության թիկունքը և զրկում հոռմեացիներին արևելյան սահմանները պաշտպանելու հնարավորությունից: Ստեղծված պայմաններում ապստամբ Հայաստանը չէր կարող երկար դիմադրել և 252—253 թթ. ենթարկվում է Սասանյան Իրանին: Ինչպես հաղորդում է Զոնարասը (XII, 2, 1), «նորից սրա (Գալլոսի) ժամանակ սկսվեցին պարսիկների խլրտումները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը⁷⁰. այս երկրի Տրդատ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին պարսից կողմերը»⁷¹ (Zonaras, XII, 21, ed. Dindorf, III, p. 137: *ἔπειτα δὲ αὖθις ἐπὶ αὐτοῦ (Γαλλίου) ἦ ἀναρχία τῶν Παρθίων καὶ καταρχὴν παρ' αὐτοῦ ἦ Ἀρμενία, τῶν ταύτης βασιλεῶν Τιριδάτου φουρόντος, τῶν δὲ παρθίων ἐχθρῶν προδρουμένων τοῖς Παρσίοις):*

Այս տեղեկությունից կարելի է կոսահել, որ հայկական արքունիքը երկփեղկվել է: Արքունիքի հիմնական մասը անցել է Սասանյանների կողմը և գեթ ժամանակավորապես փրկել է Արշակունիների տան զահակալումը Հայաստանում, իսկ մի մասն էլ թողել է հայրենիքը և դնացել նահանջող հոռմեական զորամասերի հետևից կայսրության սահմանները: Սրանք էին՝ Հայոց թագավոր Տրդատ II-ը և զահաժառանգ խոսրովը⁷²՝ իրենց կողմնակիցներով: Այնուհետև պարսիկներին անցած Հայաստանի մեծագույն մասում, Վաղարշապատ մայրաքաղաքում, «Արմենիայի մեծ թագավոր» դարձավ Տրդատ II-ի որդիներից մեկը, կամ նրա եղբայրը՝ Արտավազդ V-ը (252/3—261), որին ձանաչեց Շապուհ I-ը: Սրանով վերջացավ Սասանյան Իրանի երկրորդ արշավանքը⁷³, 262 թ. մոտերքը փորագրված «Քաաբա-ի Զարդուշտ» արձանագրությունը (ՏՀԶ) որպես «Արմենիայի մեծ թագավոր» արդեն գիտե Շապուհ I-ի որդի, զահաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրին (262—272) և Հայաստանի

⁶⁹ E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 143:

⁷⁰ Հետազոտողների մոտ դերիշխում է այն կարծիքը, որ Հայաստանը նվաճվեց Սասանյան Իրանի կողմից 244—253 թթ. միջև: E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 131—151, В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, էջ 57: Թ. Մոմզեներ (նշվ. աշխ., էջ 387) համարում է, որ Շապուհը զավթել է Հայաստանը 252 կամ 253 թ., իսկ Հ. Մանանդյանը (նշվ. աշխ., էջ 84) դնում է 252/3 թ.:

⁷¹ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 84—85:

⁷² Ա. Ա. Մարտիրոսյանը իր հոդվածում՝ «Հայաստանը և առաջին Սասանյանները» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 3, էջ 151), հենվելով Մ. Չամչյանի («Պատմություն Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, էջ 615) մոտ վկայակոչված Տիդեմոնտիոսի վկայության վրա, գտնում է, որ այս խոսքովը զահակալել է 252 թ., այնինչ սա խոսքով II-ն է, որը թագավորած պիտի լինի Հայաստանի հոռմեական մասում 273—287 թթ.:

⁷³ Տե՛ս Մ. Տ. Երևմյան, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ (252/3—261), էջ 13—21:

6 Հանդես, № 1

պատմության մեջ սկսվում է մի նոր ժամանակաշրջան, որը հորենացին համարում է «ժամանակ անիշխանութեան» կամ «ամբ անիշխանութեան»⁷⁴, 262—298 թթ. միջև⁷⁵:

Ձնայած նրան, որ 252/3 թ. երկու մարտնչող պետությունների միջև խաղաղություն էր կնքվել և ճանաչվել էին 244 թ. հաշտության պայմանները, այնուամենայնիվ պատերազմական վիճակը մնացել է:

Սակայն Բարբալիսոսի հաղթանակից հետո կայսրությունը պիտի տեղի տար և շուրջ 256 թ. պատերազմական պործողությունները դադարեցին և երկու աշխարհակալությունների միջև կնքվեց խաղաղություն, որի կոնկրետ պայմանների մասին մենք տեղեկություն չունենք⁷⁶: Բայց դա հազիվ մի քանի տարի է տևել և ավելի շուտ ունեցել է զինադադարի բնույթ: Հռոմեական կայսրության վիճակը ավելի վատթարացավ, երբ 260 թ. գերի ընկավ Վալերիանոս կայսրը: 256 թ. խաղաղության արդյունքն է եղել այն, որ հելլենիստական աշխարհի խոշորագույն կենտրոն Դուրա-Նվրոպոսը մի առ ժամանակ ընկնում է պարսիկների գերիշխանության ներքո: Հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ սասանյան կայազորը գտնվել է Դուրա-Նվրոպոսում 256 թ. մինչև 262 թ.⁷⁷:

Այս ժամանակաշրջանում պետք է տեղի ունենար նաև Վրաց և Աղվանից թագավորությունների ենթարկումը Սասանյան Իրանին: Վրացական ավանդական պատմությունը, որ հասել է մեզ XI դարի պատմիչ Լեոնտի Մոսկելու շարադրությամբ, հենվում է հիմնականում Ագաթանգեղոսի երկի վրա և Վրաց թագավորության ենթարկումը Սասանյաններին կապում է Հայոց խոսրով թագավորի սպանության հետ⁷⁸: Ինչպես էլ մոտենանք այս տեղեկություններին, մի բան ակնհայտ է՝ 262 թ. մոտերքը փորագրված «Քաաբա-ի Զարդուշտ» եռալեզու արձանագրության մեջ վրաց թագավոր Համազասպը (հունարեն բնագրի տող 60՝ Ἀγαθάσπας τῆς Ἰβηρίας)՝ հիշատակվում է սասանյան արքունիքի այն ավագանու շարքում, որոնք իշխանությունը ստացել են արքայից արքա Շապուհ I-ից⁸⁰: Հայաս-

⁷⁴ Խորենացի, II, 26, էջ 214, 25, 26, էջ 215, 217: Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Նախ-ի Ռուստեմի «Քաաբա-ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 2 (33), էջ 59—69:

⁷⁵ 252—298 թթ. այսինքն՝ 46 տարի Մեծ Հայքի երկու մասերում միաժամանակ թագավորի են պարսկական վասալ և հռոմեական վասալ թագավորներ, սակայն «ամբ անիշխանութեան» են կոչվում այն տարիները, երբ Հայաստանի մեծագույն մասում իշխել են ոչ Արշակունի-Սասանյան Որմիզդ-Արտաշիրը, Որմիզդակ-Շապուհը և Ներսիսը. դա 262—298 թվականներին էր:

⁷⁶ В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, էջ 57: Ըստ Ագաթանգեղոսի ավանդական տվյալների, 256 թ. «խոսրովի» պատերազմի 11-րդ տարին էր: Ըստ իս՝ «խոսրովը» պատերազմել է «Արտաշիրի» դեմ 245—256 թթ.:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 58:

⁷⁸ ლეონტი მროველი, ცხოვრება ჰართველთა მეფეთა, ქართლის ცხოვრება, ტიპს. ბეჭდვ. გეგმილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ყაუხჩიშვილის მიერ., ტომი I, თბილისი, 1955 (այսուհետև՝ ქ. ც., I), էջ 59—64:

⁷⁹ E. Honigsmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 17:

⁸⁰ Մրանը են՝ Ադիարենեի Արտաշիր և Կրմանի Արտաշիր թագավորները, Դենակ թագուհին, որոնցից հետո արձանագրության մեջ հիշատակված է Իբերիայի թագավոր Համազասպը:

տանի պարսկական մասում այս ժամանակ (261—262 թթ.) արդեն թագավոր էր Խոսրով-Որմիզդ-Արտաշիրը (հունարեն բնագրի տող 40՝ Χοσροῦς — Ὀρμιζδης — Ὀρμιζδης)⁸²։ Վերջինս «Խոսրով» մակդիրն է կրում իբրև տիրող դինաստիայի ներկայացուցիչ։ Որոշ փաստեր հնարավորություն են տալիս պարզելու Համադասյի գահակալման ժամանակը։ Մեզ հասել են տեղեկություններ, թե ինչ արձագանք է գտել Վալերիանոս կայսեր գերությունը 260 թ. Սասանյանների կողմից։ 261 թ. Շապուհ I-ի դեսպաններն իրենց և հարևան երկրների թագավորներին հանձնում են նամակներ, որով հայտնում են պարսիկների այդ մեծ հաղթանակի մասին։ Այս հաղթական ուղերձին առանձին երկրների գահակալներ տարբեր կերպ արձագանքեցին։ Ըստ Տրեբելլիոս Պոլլիոնի⁸³ Հայոց Արտավազդ V թագավորը իր պատասխան նամակում չի թաքցրել համակրանքը հռոմեական կայսեր հանդեպ, չնայած հարկադրված է եղել պաշտպանել պարսիկների շահերը։ Միևնույն ժամանակ, ըստ Տրեբելլիոս Պոլլիոնի, բակտրիացիները (բուշանները), վրացիները, աղվանները և տավրոսկյուրները առհասարակ հրաժարվել են արքայից արքայի նամակները ստանալ և նույնիսկ հայտնում են հռոմեացիներին, որ նրանք պատասխատ են օղնելու Վալերիանոսին գերությունից ազատելու համար⁸⁴։ Արտավազդը իր վերոհիշյալ նամակից հետո համարվում էր անփտահելի անձնավորություն և այս առիթ հանդիսացավ նրան գահընկեց անելու և հայկական գահը հայտարարելու Սասանյան դինաստիայի «երկրորդական գահ»։ Այն տրվում է Շապուհ I-ի որդուն՝ գահաժառանգ և պարսկական զորքերի գերագույն հրամանատար Որմիզդ-Արտաշիրին⁸⁵։ Պիտի ենթադրել, որ այս նույն ժամանակ գահընկեց է արվել վրաց թագավորը, որի անունն էր, ըստ ավանդական պատմության. Ասփադուր՝ Փառնավադյան-Արշակունյան դինաս-

⁸¹ «Խոսրով» ձևը գործ էածվում հայոց մեջ դեռևս XIII դ. «Թագաւոր» իմաստով. «Զխոստրով ասեմք մանուկ և հանդիսաւոր նահատակ, զարքայանունն և զկրողն կոչմանն»։ Հայոց նոր վկաները, հրտր. Մանանդյան և Աճառյան, Վաղարշապատ, 1903, էջ 33։

⁸² E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 15։

⁸³ Trebelli Pollionis, Valeriani duo, III, 1--3.

⁸⁴ Նույն տեղում, IV, 1։ Ըստ երևույթին, Խորենացու (II, 28) մոտ պահպանվել է այս պատասխանների արձագանքը։ Ըստ այդ վկայության, Հայոց Խոսրով թագավորին հեռավոր Բուշանաց աշխարհից «լուր բերին, թե քո ազգական Վեհաճանը իր Կարենյան Պահլավ ցեղով Արտաշիրին շնագանդվեց, այլ քո կոչին անսալով, գալիս է քեզ մոտ» (Խորենացի, II, 28, աշխ. թրգմ. էջ 207)։ Կ. Թումանովը (C. Toumanoff, The Third Century Armenian Arsacids. A Chronological and Genealogical commentary, «Revue des etudes Armeniennes», VI, 1969, էջ 255—256) ինչպես Artavastes rex Armeniorum-ին, այնպես էլ նրա կողմից ուղարկված նամակը Շապուհ I-ին Վալերիանոսին ազատելու խնդրանքով, համարում է գրական կեղծիք։ Նրա ասելով այս նամակները, որոնք կազմված են Թուկիդիդեսի ճառերի օրինակով, ինչպես նմանօրինակ մյուս ստեղծագործությունները, հանդիսանում են գրական հնարանք։ Արտավազդի նամակը իսկապես Թուկիդիդեսի ճառերի օրինակով կարող էր կազմված լինել, սակայն չի բացառվում այն փաստը, որ իրականում նման նամակները կազմվում էին աչքի առաջ ունենալով դասական ճառերի տեքստերի օրինակները։ Քննարկվող ժամանակաշրջանի պատմական իրադրությունը չի բացառում նման նամակի գոյությունը։ Կ. Թումանովը (նշվ. աշխ., էջ 256) չի կարողանում ժխտել, որ SFA-ի տեղեկությունները՝ Հռոմի հետ Իբերիայի (Վիրքի) և Ալբանիայի (Աղվանքի) համագործակցության մասին անուղղակի հաստատում են ստանում հավաստի աղբյուրների կողմից։ Օրինակ, մոզպետ Կարտիրի արձանագրության մեջ խոսվում է իրանական հարձակման մասին Վիրքի և Աղվանքի դեմ 266 թ. հետո։

⁸⁵ Ս. Ս. Երեմյան, Նախշ-ի Թուրտեմի «Քաաբա-ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, էջ 64—65։

տիայից⁸⁶։ Ահա սրա փոխարեն 261 թ. Շապուհ 1-ը վրաց թագավոր է նշանակել «Քաաբա-ի Զարդուշտ» արձանագրության մեջ հիշատակվող Համազասպին։ Լեոնտի Մոովելին սրան հիշատակում է Միրիան-Միհրան անվան տակ և հիմնադիր է համարում նոր դինաստիայի, որը կոչվում է «հոսրովյան» (ხოსროიანნი)⁸⁷ , որ, ինչպես տեսանք, նույն «Քաաբա-ի Զարդուշտ» արձանագրության Սասանյան արքայատան անդամների «հոսրով» տիտղոսն է հանդիսանում։ Հիշյալ Համազասպ-Միրիան «հոսրովյանը» միայն հետավոր կապ կարող էր ունենալ Սասանյան արքայատոհմի հետ և պատահական չէ, որ ավանդական պատմությունը սրան համարում է «հարճորդի»⁸⁸, «Քասրե»⁸⁹ Արտաշիր Սասանյանի⁹⁰, Ըստ Լեոնտի Մոովելու ավանդական պատմության, Միրիանը, որին պարսիկները անվանում էին Միհրան, ամուսնանում է մահացած վրաց թագավոր Ասփագուրի դստեր՝ Աբեշուրայի հետ, որը «ունի զազգն Արշակունեաց, և զՓառնաւազեանց, այլ և զնեբրովթայն»⁹¹։ Ավանդության մեջ ճիշտ է արտացոլված պատմական իրականությունը՝ Համազասպ-Միհրանի հիմնական պարտականությունն էր հսկել Կովկասյան անցքերը հյուսիսային ներխուժող ցեղերից։ «Եւ խաղաց թագաւորն Պարսից, և զնաց առ ստորոտովն Կովկասու յաշխարհն իւր, զերելով զծործորս լեւրինն»⁹²։ Ապա շարունակում է. «Եւ միշտ կռուէր Միհրան ընդ հազիրս»⁹³, բանդի ջանս եղին հազիրք առնուլ զԴարբանդն և բանալ զդուռն լայն, և Ելանել ի վերայ Պարսից, և ոչ տայր նոցա թոյլ Միհրան»⁹⁴։

Լեոնտի Մոովելին, հետևելով Ազաթանգեղոսին, այս Միրիանին նույնացնում է առաջին քրիստոնյա թագավոր Միրիան-Միհրանի հետ, որով բուրրովին շեղվում է իրական պատմությունից։

Այսպիսով, 261 թ., երբ Հայաստանում զահ բարձրացավ հոսրով-Որմիզդ-Արտաշիրը, վրաց աշխարհում Սասանյանները թագավոր են նշանակում նոր դինաստիայի ներկայացուցիչ Համազասպ «հոսրովյանին» և ամբողջ Անդրկովկասը ենթարկվում է երանշահին։ «Քաաբա-ի Զարդուշտ» արձանագրության մեջ հիշատակված են այդ ենթակա երկրները, որոնք են, ըստ պարթևական և հունական տեքստի՝ Արմն—'Αρμενία, Վարդան—'Βαρδάν, Սիկան—Μακεδονία, Արգան—'Αργάν և Բալասական (այս վերջինը հունարեն բնագրում չի հիշատակված), մինչև Կապ-կոհ (Կովկասյան լեռները) և դրոնք Ալանաց⁹⁵, որ Դարիալի անցքը պիտի լինի։ Ուսումնասիրողները

⁸⁶ Եսթաթու, Ժե մորդաթ մեդես արձաշեման, Ժ. Ե. I, էջ 59։

⁸⁷ Միրիան թագավորի որդին և հաջորդը կոչվում է՝ Քաաբա (Բակուր), որդի Միրիանի, *Հոսրովյան*—Յաթա, Ժե մորդանիս Խոսրոան, Ժ. Ե., I, էջ 30 և հտ.։

⁸⁸ Նաժոժի մեջլիս (Ժ. Ե., I, էջ 64, 67) = հարճորդի, տե՛ս «Քարթլիս ցխովրերայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը» (Ջորտլիս ցხოვრებნის ძველი სომხური თარგმანი), թարգմ.՝ Ի. Աբուլաძის, Թբիլիսի, 1953, էջ 70։

⁸⁹ Քասրե «հոսրով» անվան արաբական ձևն է, տե՛ս Encyclopaedia of Islam «Kisra» բառի տակ։

⁹⁰ Եսթաթու, Ժե մորդանի, Ժե մորդաթ մեդես արձաշեման, (Ժ. Ե., I, էջ 61), որ թարգմանվում է՝ «Վարդ Միհրանայ՝ որդույ հոսրով-Արտաշիրի Սասանեանի»։

⁹¹ «Քարթլիս ցխովրերայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմ.», էջ 67։

⁹² Նույն տեղում, էջ 68։

⁹³ Այս ցեղանունը V դարից սկսած գործ էր անվում իրեն հավաքական անուն այն բուլղարների, որոնք հյուսիսից ներխուժում էին Անդրկովկաս։

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 69։

⁹⁵ E. Honigmann et A. Maricq, *Հղվ. աշխ.*, էջ 58։

վրաց թագավորության ենթարկումը Սասանյան Իրանին գնում են 253—255 թթ.⁹⁶, երբ Հայաստանի պարսկական մասում թագավոր էր Արտավազդ V-ը, իսկ Վիրքում՝ ավանդական Սաուրմազը, որոնք երկուսն էլ գահընկեց են արվել Վալերիանոսի դերությունից հետո 261 թ.։ Սրանց փոխարեն գահ բարձրացան Հայաստանում՝ հոսրով-Որմիզդ-Արտաշիր Սասանյանը, Վիրքում՝ Համազասպ հոսրովյանը։

Հողվածում բերվող փաստերից հետո գալիս ենք այն եղրակացության, որ իսկապես «հոսրովը» ոչ միայն անուն է, այլև տիտղոս, որի վրա ժամանակին ուշադրություն են դարձրել Հայկ Պերպերյանը⁹⁷, Կիրիլ Թումանովը⁹⁸ և Բրիան Մակ Դերմոնը⁹⁹։ Նշված ժամանակաշրջանում «հոսրով»-ը բացի անուն լինելուց («բարեհամբավ», «հուշակավոր», «անվանի») ¹⁰⁰ եղել է մեծարման մակդիր—տիտղոս—hwsłwb¹⁰¹։ Ամենացայտուն օրինակները մեզ տալիս է բաղմիցս անգամ հիշվող «Քաաբա-ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրությունը¹⁰²։ Այդ արձանագրության մեջ Շապուհ I-ը և նրա չորս որդիները իրենց անունից առաջ ունեն «հոսրով» անունը իբրև մեծարման մակդիր՝ տիտղոս։ Նրանց թվում առաջինը հիշատակվում է «Արմենիայի մեծ թագավոր» «հոսրով-Որմիզդ-Արտաշիրը (հունարեն տեքստում Λογιστης—Ջրալիճ—Λογιστης)»¹⁰³։ Ըստ երևույթին, հայկական էպոսում «հոսրով» անունը դարձել է հոմանիշ Հայոց թագավոր հասկացության, ճիշտ այնպես, ինչպես վրացական էպոսում պարսկերեն «Վարան-հուսարո-Թանգ» է կոչվել վրաց թագավոր Վախթանգը (446—502)¹⁰⁴։ Այս փաստերը թերևս ասում են, որ Տրդատ II-ը կոչվել է նաև «հոսրով-Տրդատ», իսկ էպոսում՝ պարզապես «հոսրով»։ Այսպիսով, ստացվում է, որ ամբողջ III դարի ընթացքում հայկական ավանդությունը ճանաչում է մի հոսրով թագավոր, որի մեջ ձուլված են հոսրով I-ը (198—216), Տրդատ II-ը (216—273) և հոսրով II-ը (273—287)։ Այս հավաքական «հոսրովը» անընդհատ մարտերի մեջ է հավաքական Սասանյան թագավոր «Արտաշիրի» հետ, որի տակ թաքնված են առաջին Սասանյան թագավորները՝ Արտաշիր I-ը (227—273), հոսրով-Շապուհ I-ը (243—272) և հոսրով-Որմիզդ-Արտաշիրը (262—273 թթ.—«Արմենիայի մեծ թագավոր», ապա 273—274 թթ. «Հազնեշահ Երան և Աներան»)։ Այստեղից էլ պարզ է դառնում, որ այն Արտաշիրը, որը, ըստ երևույթին 284 թ., Անակին

⁹⁶ Տե՛ս Նոդար Լոմոշուրի, Նաթլայի խորհուրդ (Նոթլայի) խորհուրդ, Թբիլիսի, 1975, էջ 40—41 (ռուսերեն ամփոփումը՝ Нодар Ломоури, Очерки из истории Карллийского (Иберийского) царства в III—начале IV вв. н. э., Тбилиси, 1975, էջ 98, Տե՛ս նաև՝ Գ. Ա. Меликишвили. К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, էջ 392—394։

⁹⁷ Հայկ Պերպերյան, Որմիզդ-Արտաշիր՝ մեծ արքա Հայաստանի, «Զվարթնոց», II, 1944, էջ 167—173։

⁹⁸ С. Toumanoff, նշվ. աշխ., էջ 277։

⁹⁹ Brian Mac Dermot, The Conversion of Armenia in 294 A. D. REArm., VII, 1970, էջ 349։

¹⁰⁰ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1941, էջ 529—530։

¹⁰¹ Տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке..., էջ 36։

¹⁰² Նույն տեղում։

¹⁰³ Տե՛ս Հ. Պերպերյան, Որմիզդ-Արտաշիր՝ մեծ արքա Հայաստանի, «Զվարթնոց», II, 1944, էջ 170։

¹⁰⁴ Զաքարյան. Երվանդ Վանդանյան, «Պարսկական լեզու», Երևան, 1955, էջ 143։ Տե՛ս նաև Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944, էջ 529—530։

ուղարկեց Տրդատ III Մեծի հորը՝ Խոսրովին (այսինքն Խոսրով II-ին) սպանելու¹⁰⁵, և որը մինչև այժմ Որմիդդ-Արտաշիրն է համարվել, իրականում նրա հաջորդ Վարաճրան II-ը (Վռամ II, 276—293 թթ.) կամ նրա ժամանակ ղեկնս «Արմենիայի մեծ թագավոր» Ներսեսը (276—293 թթ.) պիտի լինի։ Խորենացուն նա հայտնի է դինաստիական «Արտաշիր» անունով։

Մակայն Հայաստանի բաժանումով չի վերջանում Տրդատ II-ի գահակալությունը։ Հետադոտոզների համար անհայտ էր մնացել այն իրողությունը, որ Մեծ Հայքի թագավորության 1/5 մասը (Ծոփք և Բարձր Հայք արևմտյան նահանգները) անցավ Հռոմեական կայսրությանը, ուստի և բացառվում էր Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանի՝ նրանց կարծիքով գոյություն չունեցող հռոմեական մասում։ Այնինչ մեր պրպոմաները բացահայտում են այն իրավիճակը, երբ Մեծ Հայքի հռոմեական մասում շարունակում էին թագավորել հայ Արշակունիները և առաջինը զրանցից նույն Տրդատ II-ն էր։

Վերջերս բանասերները պարզել են, որ Տրդատ անվան երկրորդ ձևն է Տիրան անունը¹⁰⁶։ Մի այլ առիթով մենք պարզել ենք, որ Խորենացու մոտ Տրդատ II-ի ժամանակ տեղի ունեցած ղեկավար վերադրվում են Տիրանին։ Նոր փաստերի լույսի տակ հասկանալի են դառնում Խորենացու II զրքի ԿԲ գլխի տվյալները։ Այնտեղ ասված է, որ Տիրանը (իմա՝ Տրդատ II) «գնաց գեղամամբք Եկեղեց, ի յաւանին Զրմէս հաստատելով զարքունիսն»¹⁰⁷։ Այս տեղեկությունը ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը։ Ինչպես տեսանք, 244 թ. հետո, Հայաստանի պարսկական մասում թագավորող Տրդատ II-ի աստատմության հետևանքով առաջացած պարսկա-հռոմեական նոր պատերազմի արդյունքը եղավ այն, որ 253 թ. վերջնականապես վավերացվեց 244 թ. խաղաղության պայմանագիրը և Մեծ Հայքի բաժանումը երկու մասի։ Հասկանալի է, որ Տրդատ II-ը իր արքունիքով պետք է փախչեր Մեծ Հայքի հռոմեական մասը և Զրմես տիպան այն հինավուրց կենտրոնն է, որը հայտնի էր ղեկնս Ուրարտուի ժամանակներից¹⁰⁸։ Զրմեսը կամ Ծոմինան (Ճմին) մինչև մ. թ. ա. 66 թ. Փոքր Հայքի թագավորության մայրաքաղաքն էր, իսկ կրոնական կենտրոնն էր Երեւ պլանը (այժմյան Երզնկան) Անահիտ դիցուհու հուշակավոր տաճարով։ Պոմպեոսի հետ Տիրան II-ի կնքած դաշնագրի համաձայն նախկին Փոքր Հայքի թագավորության մեջ մտնող Բարձր Հայք նահանգը ճանաչվեց Մեծ Հայքի թագավորության կազմում և այնուհետև Զրմեսը դարձավ «արքունական երկիր» հանդիսացող Բարձր Հայք նահանգի կենտրոնը։

Ահա այս Զրմեսում էր թաղավորվում «Տիրան»-Տրդատ II-ը։ Ինչպես տեղեկացնում է Խորենացին, այս Տիրանը «ի հանդարտութեան վարեաց թաղաւորութիւնն ամս քսան և մի մեռաւ ի ճանապարհի ձեան հիւսոյ կալեալ»¹⁰⁹։ Այս հարցին, ինչպես նաև Խոսրով II-ի և Տրդատ III-ի գահակալության հետ կապված հարցերին մենք անդրադառնալու ենք մի այլ տեղ։

¹⁰⁵ Խորենացի, II, ԿԷ, էջ 203, 24, էջ 211—212։

¹⁰⁶ Տես «Եկեղի վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, էջ 6։

¹⁰⁷ Խորենացի, II, ԿԲ, էջ 194։

¹⁰⁸ Այս վայրը տեղադրվում է Երզնկայի դաշտում, այժմյան Զիմին գյուղի տեղում, որտեղ գտնվում է հուշակավոր հնավայր Ալթին-թեփե բլուրը։ Այնտեղ կատարած պեղումները հայտնաբերել են ուրարտական ժամանակաշրջանի բազմաթիվ հուշարձաններ։

¹⁰⁹ Խորենացի, II, ԿԲ, էջ 194։

**РАЗДЕЛ ЦАРСТВА ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ В 244—253 гг.
МЕЖДУ САСАНИДСКИМ ИРАНОМ И РИМСКОЙ ИМПЕРИЕЙ**

Академик АН АрмССР С. Т. ЕРЕМЯН

(Резюме)

В свете новейших исследований первоисточников и обнаруженных в последнее время эпиграфических памятников делается очевидным тот факт, что «постыдный» мир, заключенный в 363 году римским императором Иовианом с сасанидским царем Шапуром II, и последовавший за этим раздел царства Великой Армении в 384—387 гг. между двумя борющимися державами древнего мира — сасанидским Ираном и Римской империей, были повторением событий, происшедших в более раннее время (в 244—253 гг.) в сходных исторических условиях.

В середине III столетия сасанидский Иран переживает период своего могущества и ведет борьбу с Римской империей за овладение ключевыми позициями на Ближнем Востоке. Интересы двух держав сталкивались в Месопотамии, Сирии и Армении. Сасанидские цари стремились завладеть царством Великой Армении, где нашли убежище разгромленные в Иране представители парфянской династии Аршакидов. В ожесточенной борьбе двух держав армянские Аршакиды на первых порах старались держаться нейтральной позиции; если это не удавалось, они выступали против Сасанидов на стороне римлян.

В течение второй четверти III столетия Сасаниды смогли закрепиться на всех территориях, окружавших Великую Армению — с востока, юго-востока и юга, после чего иранские войска вторглись в Месопотамию и Сирию и угрожали Антиохии на Оронте. Блестящие рейды иранских войск в тыл римлян заставили императора Филиппа Араба (244—249) заключить мирный договор с сасанидским царем Шапуром I (243—272), который ранневизантийский историк Зосим называет «постыднейшим миром». Согласно этому мирному договору римляне обязывались не оказывать Великой Армении помощи, если на нее нападут иранцы. Однако император Филипп надеялся, что он отделается только контрибуцией, и Великая Армения останется в сфере политического влияния Рима. Из недавно обнаруженной трехязычной надписи Шапура I в Накш-и Рустеме, на памятнике «Кааба-и Зардушт», узнаем, что из-за Армении снова столкнулись Сасаниды и римляне, и армянский царь Тиридат II (217—252) просил помощи у императора Филиппа Араба и даже послал послов к кушанскому царю. По свидетельству ранневизантийского историка Зонары, Филипп Араб взял обратно Месопотамию и Армению. Нарушение мирного договора произошло около 249 года и снова начались военные столкновения. Наследник престола Ормизд-Арташир в 252 году, став во главе иранских войск, вторгся в римскую Месопотамию и Сирию. Во время блестящего рейда иранские войска заняли 37 городов Сирии, Киликии и Каппадокии, дойдя до граничащего с Великой Арменией города Малой Армении Саталы. Царство Великой Армении оказалось со всех сторон окруженным иранскими войсками и отрезанным от

Римской империи, которую на западе беспокоили готы. В создавшихся условиях императору Галлу (251—253) пришлось признать мирный договор 244 года, и восставшая Великая Армения должна была подчиниться этому решению. Она была разделена между двумя державами по той демаркационной линии, которая позже была возобновлена по договору 387 года. В обеих частях Великой Армении оставались армянские аршакидские цари. Тиридат II со своим двором обосновался в римской части — в Екелесене, а в Персармении воцарился один из сыновей или племянников Тиридата II Артавазд V (252—261). Не прошло и десяти лет, как Артавазд V был низложен, а иранская часть Великой Армении была объявлена «дастакертом» (наследственной собственностью) династии Сасанидов и вторым царством после царства «шахиншаха Ирана и не-Ирана». «Великим царем Великой Армении» Шапур I назначил своего сына и наследника престола Ормизд-Арташира (262—272); в истории Армении начинается 36-летний период царствования представителей династии Сасанидов (262—298 гг.), который Мовсес Хоренаци называет «временем безвластия». Сасанидский Иран находился в зените своего могущества. В 260 году был захвачен в плен римский император Валериан (253—260), и в трехязычной надписи «Кааба-и Зардушт», высеченной в 262 г. в связи с этими победами, Ормизд-Арташир фигурирует под победным титулом «Хосров» (Хостроу—Օրմիշտ—Արտաշիր).

ՎԱՂԱՐՇ II-Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀՌՈՄԻ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎՆԵՐԻ ՀԵՏ*

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական կյանքում II դարի վերջերից՝ ծայր առած համընդհանուր ճգնաժամը ընդգրկել էր միջերկրածովյան և առաջավորասիական երկրները: Այս ճգնաժամը առաջին հերթին դրսևորվեց Պարթևաստանում, որտեղ թուլացավ պարթև Արշակունիների կենտրոնական իշխանությունը: Խախտվեց պետության մեթոդականությունը, շատ տեղերում իրենց անկախ հայտարարեցին տեղական կուսակալները: Հատկապես պետք է հիշել Պարսք նահանգի ապստամբական շարժումը: Պարսքում բարձրանում են պարսկական հնամենի ավանդները նորից վերհիշած Սասանյանները, որոնց հաջողվում է կարճ ժամանակում վերացնել Պարթև Արշակունիների դինաստիան (226—227 թթ.), և Իրանի արքայից արքայի դահը դառնում է Սասանյանների ժառանգական սեփականությունը: Պարթև Արշակունիները մի առ ժամանակ իրենց հսկողության ներքո ունեին պարթևական թագավորության համար կենսական նշանակություն ունեցող նահանգները՝ Միջագետքը, Մարաստանը, Ատրպատականը և բավական ուժեղ դիմադրություն էին ցույց տալիս հռոմեացիներին Միջագետքում:

Մեծ Հայքի թագավորությունը այդ ժամանակաշրջանում նորից ուժեղանում է: Վաղարշ I-ից (117—144) հետո Մեծ Հայքի դահը շուրջ քառասուն տարի (144—186) գրավում էր հռոմեական դրածո Սոհեմոսը («Տիգրան Վերջին»), որը համարվում էր Երվանդունիների շառավիղ:

Սոհեմոսը թագավոր էր 144—161 և 164—186 թթ.: Միայն երկու տարի՝ 161—163 թթ., թագավորեց պարթևական դրածո Բակուրը (Aurelius Pacorus)՝ պարթև Արշակունի Վաղարշ III Պերոզի (148—191) ընտանիքից: Այս Բակուրը Հռոմում կառուցել է իր մահացած եղբոր՝ Միհրդատի դամբարանը, որի մարմարե զոհասեղանի վրա փորագրված արձանագրության մեջ նա ներկայացված է իբրև Մեծ Հայքի թագավոր, իր մեթոդական տիտղոսով՝ Ἀυρηλιὸς Πακορος βασιλεὺς Μεγάλης Ἀρμενίας (Corp. inscr. graecorum, 6559)¹.

186 թ. մահացավ Սոհեմոսը: Հռոմը բռնկված էր գահակալական կոիվներով, ապստամբած հայերը Մեծ Հայքի գահի վրա բարձրացրին Տրդատ I Արշակունու շառավիղ Վաղարշ II-ին (186—198), որ ըստ երևույթին Վաղարշ I-ի թոռն էր: Չի հիմնավորված այն ենթադրությունը, որ իբր այս Վաղարշ

* Զեկուցումը կարդացվել է ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի հանրապետական առաջին իրանագիտական կոնֆերանսում 1976 թ. դեկտեմբերի 9-ին:

¹ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э.—IV в. н. э.), М.—Л., 1953, էջ 237—238:

II-ը եղբայրն էր պարթևական Վաղարշ IV թագավորի (191—208)²։ Վաղարշ II-ի ամբողջ գործունեությունը դեմ է այդ կարծիքին։ Առավել սխալ են այն հետազոտողները, որոնք պնդում են, որ իբրև Սոհեմոս-Տիգրանից հետո Հայաստանում թագավորել են Սանատրուկը և ապա նրա որդին՝ Վաղարշը³։ Ինչպես ճիշտ եզրակացնում է ակադ. Հ. Մանանդյանը, Մովսես Խորենացին, հիմնվելով եղեսպի Բարդաժանի (154—222) և Կապադովկիայի Կեսարիայի Փերմելիանոս եպիսկոպոսի (մահացել է 260 թ.) վկայությունների վրա, ցույց է տալիս, որ «Տիգրան Վերջինից» (Սոհեմոս) հետո Հայաստանում թագավորել են նախ Վաղարշը, որ Վաղարշ II-ն է և ապա նրա որդին՝ Խոսրովը, որ Խոսրով I-ն է։ Այժմ ճշտվում են նաև նրանց թագավորության տարիները։ Նախկինի պես Մեծ Հայքի Արշակունիների թագավորությունը համարվում էր Արշակունի դինաստիայի երկրորդ տերությունը (Secundogenitur), ինչպես ճիշտ նշում է Աղաթանգանյանի անվան տակ մեզ հասած երկր՝ «զի որ Հայոց թագաւոր էր նա էր երկրորդ Պարսից տէրութեանն»⁵։ Վաղարշ II «Մեծ թագաւոր Հայոց Մեծացը» Խորենացու «Վաղարշակն» է։ Վերջինիս ամբողջ գործունեությունը համապատասխանում է իրական Վաղարշ II-ի գործունեությանը։

Բարդ միջազգային իրադրության պայմաններում Հայոց թագավորը պետք է ճիշտ կողմնորոշում ունենար։ Նախկինի պես Հայաստանը գտնվում էր հռոմայարթևական մրցակցության ոլորտում։ Ինչպես ճիշտ ընդհանրացնում է Խորենացին, «ի սկզբանէ թագաւորութեան Պարթևաց մինչև ցդադարումն՝ ընդ Հռոմայեցւոց կալան զործ, երբեմն հնազանդութեամբ և երբեմն պատերազմաւ»⁶։

192 թ. պրեստորիանների կողմից սպանվեց Կոմմոդոս կայսրը (180—192)⁷ և սկսվեցին զահակալական կոիվները կայսրության մեջ։ Հռոմեական զորաբանակը այս ժամանակ պետք է թողներ Վաղարշապատը⁸ և Մեծ Հայքը

² K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 133; (Հ. Մանանդյանը չի հերքում այս փաստը։ Տե՛ս նրա «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 51)։ Ճիշտ չի հասկացված սկզբնաղբյուրների «եղբայր» բառը, որ համապատասխան կոնտեքստում պիտի գործածված լինի իբրև պատվանուն և բնորոշ է հելլենիստական միջավայրի համար։ Ուշ ժամանակաշրջանում հայերի մոտ հայտնի էր «Ատելփիոս» արական անձնանունը, որը հոմանիշ է հուն. Ἀνέλιφις անձնանվան և նշանակում է «եղբայր», որից առաջացել են հայերի մոտ գործածվող անունները՝ «եղբայր», «ղբայրիկ»։ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1942, էջ 253։

³ Տվյալ դեպքում Վաղարշ II-ը շփոթված է Վաղարշ I-ի (117—144) հետ, որը իսկապես Սանատրուկ II-ի (88—109) որդին էր և Տրդատ I-ի թոռը։

⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 51; Տե՛ս նաև C. Toumanoff, The third-century Armenian Arsacids, A chronological and genealogical commentary, „Revue des études arméniennes“, nouvelle série, t. VI, Paris, 1969, էջ 213։

⁵ «Աղաթանգեղայ Պատմություն Հայոց», 18, Ա, Տփղիս, 1909, էջ 15։

⁶ «Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց», Բ, կթ, Տփղիս, 1913, էջ 205։

⁷ Ուշագրավ է, որ Արևմտահայաստանի մեզ հասած ճառի մեջ Կոմմոդոսը 175 թ. իր հոր՝ Մարկոս Ավրելիոսի հետ Armeniacus կոչումն էր կրում (տե՛ս Հ. Ասատուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմի 190-195 թթ. մինչև 428 թ. հ. թ., Վենետիկ, 1912, էջ 223, ծան. 2)։

⁸ Վաղարշապատը Մեծ Հայքի թագավորության պաշտոնական մայրաքաղաքն էր և նշված է Պտղոմեոսի (V, 12, 7) «Ասիայի երրորդ քարտեզի» վրա՝ Ἀρζα (76° 10'—40° 50') անունով։

մի առ ժամանակ բոլորովին անկախ ու չեզոք երկիր պիտի դառնար: Սիրիայի կուսակալ Նիգերը Անտիոքում իրեն հայտարարեց կայսր (193 թ.): Սրան ճանաչեցին բանակը, ամբողջ Փոքր Ասիան և Արևելքը՝ պարթևների, Օսրոյենների և Հադրայի թագավորները: Միայն Վաղարշ II-ն էր, որ չմիացավ նրանց և չեզոքություն պահպանեց:

Հռոմում սպանված Կոմմոդոսի փոխարեն կայսր հռչակվեց Պերտինաքսը, սակայն սա ևս սպանվեց և պրետորիանները Օգոստոս հռչակեցին՝ Իդիոս Յուլիանոսին (193 թ.): Պաննոնիայում գտնվող իլլիրիական զորամասերը, լսելով Հռոմում և Անտիոքում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, կայսր հռչակեցին Սեպտիմիոս Սեվերոսին (193—211): Վերջինս, անցնելով իր բանակի գլուխը, շտապեց Հռոմ, որտեղ Յուլիանոսը սպանվեց և Օգոստոսի տիտղոսն ու նրա հետ կապված պատիվները շնորհվեցին Սեվերոսին: Վերջինս մի առ ժամանակ համաձայնության եկավ Բրիտանիայում տեղավորված զորքի հրամանատար Ալբինոսի հետ և շտապեց դեպի Արևելք: Այստեղ Սիրիայում մնում էր Սեվերոսի միակ մրցակիցը՝ Պեսկեննիոս Նիգերը, որը դանդաղում էր Հռոմ գալու, որպեսզի հռոմեական ժերակույտի կողմից ճանաչվեր ու վստիվերացվեր նրա կայսերական իշխանությունը: Այդպիսով, Սեվերոսը պատրաստություններ տեսավ արշավելու Արևելք, Նիգերին և նրա կողմնակիցներին ասպարեզից հանելու համար: Նախքան մեկնելը, Սեվերոսը ապահովեց Հռոմում իր թիկունքը, Բրիտանիայի կառավարիչ Ալբինոսին նշանակելով տեղակալ: Միայն սրանից հետո Սեվերոսը իր բանակով շարժվեց Արևելք Նիգերի դեմ:

Նիգերին Արևելքում արդեն հռոմեական կայսր էին ճանաչել բոլոր հարևան անկախ և կիսանկախ պետությունները՝ Պարթևաց թագավորությունը և արևելյան վասալ հռոմեական պետությունները՝ Օսրոյենեն ու Հադրան: Միայն Հայաստանն էր չեզոք մնացել⁹: Այդ ցայտուն երևաց, երբ լսելով Սեվերոսի արշավանքի մասին իր դեմ, Նիգերը պատգամավորների միջոցով զորք պահանջեց նշված պետություններից: Պարթևաց թագավոր Վաղարշ IV-ը (191—208) խոստացավ, որ զորահավաք կսկսի, իսկ Օսրոյենների թագավոր Աբգար IX-ը (179—214) և Հադրայի թագավոր Բարսեմիոսը Նիգերին ռազմական օգնություն ուղարկեցին: Միայն Հայաստանի Վաղարշ II թագավորն էր, որ

նով: Այս անունով քաղաք հիշատակում է նաև Ստրաբոնը՝ Մեծ Հայքում, Արաքսի հովտում, Արտաշատից դեպի արևմուտք (XI, 14, 2), և էլլումայսում (XVI, 1, 18): Վերջինս հայտնի էր Արտեմիսի տաճարով: Վաղարշապատը, լինելով Անահիտ Արտեմիսի սրբավայրերից մեկը, կոչվում էր նաև Արտիմեդ, սակայն, ինչպես երևում է, գոյություն ունեւ այս աստվածուհու անվան մի այլ հոմանիշ՝ Աղար Աղարմի, որից առաջացել է Աղարմիդուխտ անունը: «Աղարմիդուխտ» իգական անունը ծագում է պահլավերեն «աղարմ» բառից, որ նշանակում է «ամոթ, պատկառանք, պարկեշտություն», որ իմաստաբանական տեսակետից հոմանիշ է հին հունարեն ἄρδενος («կույս, պարկեշտ») բառին, և «դուխտ»-ից, որ նշանակում է «զուտոր» (տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 57—58): Հայերի մոտ Աղարմիդուխտի հոմանիշ է եղել Զարմանդուխտ անունը: Հ. Աճառյանը կարծում է. թե հայ մատենագիրները այս անունները շփոթում են միմյանց հետ, որ ճիշտ չէ: Տե՛ս նրա «Հայոց անձնանունների բառարան», հատ. Բ, էջ 173: Այս անունների հետ պիտի առնչություն ունենան հայկական հեթանոսների «Զարմանազան» և «Արեգնազան» անունները:

⁹ K.-H. Ziegler, Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts, Wiesbaden, 1964, էջ 130.

հրաժարվեց օգնել: Ինչպես վկայում է Հերոդիանոսը (170—241), երբ «Նիգերը մարդ ուղարկեց Պարթևաց, Հայոց և Հաղրացոց թագավորների մոտ՝ խնդրելու նրանցից օգնություն, Հայոց թագավորը պատասխանեց, որ նա ոչ ոքին չի օգնելու, սակայն եթե Սևկերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել: Իսկ Պարթևաց թագավորն ասաց, որ կկարգադրի իր կուսակալներին զորք գումարել, այսպես էին նրանք սովորաբար անում. երբ հարկավոր էր զորք հավաքել, որովհետև չունեին վարձկան զորք և մնացուն գինապարտներ»¹⁰: Հաղրացի թագավոր Բարսեմիոսը Նիգերին ուղարկեց իր աղեղնավորներին¹¹:

Շտապ կերպով հավաքած զորամասերով Նիգերը փորձեց խանգարել Սևադիմիոս Սևկերոսին անցնել կայսրության ասիական ափը, սակայն Պրոպոնտիսի (Մարմարա ծով) ափին, Կիզիկե քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Նիգերը պարտվեց և նրա զորքերը ցրվեցին, ապավինելով Հայաստանի լեռներին, իսկ մյուսները անցան Դալատիա և պրովինցիա Ասիա¹²: Հետևյալ ճակատամարտը տեղի ունեցավ 194 թ. աշնան սկզբներին, Իսոսի մոտ, որտեղ Նիգերը հաղթվեց և փախուստի գիմելով Անտիոք, այնտեղ զլխատվեց:

Հաղթանակած Սևկերոսը, գալով Անտիոք, հաշվահարգար տեսավ Նիգերի կողմնակիցների՝ պարթևների, օսրոյնցիների ու հաղրացիների հետ, որոնք ոչ միայն օժանդակել էին նրան իրենց զորամասերով, այլև, օգտվելով խառնակ վիճակից, գրավել էին Միջագետքի հռոմեական ամրությունները, որոնց թվում նաև խոշոր կենտրոն Մծբինը:

Արևելք եկած Սևկերոսը մեծ դժվարությունների առաջ կանգնեց: Անհրաժեշտ էր նորից նվաճել Միջագետքի երկրները և վերականգնել Հռոմեական կայսրության խախտված հեղինակությունը, սակայն մինչև արշավանք սկսելը անհրաժեշտ էր ապահովել հռոմեացիների թիկունքը հյուսիսից: Հարկավոր էր պարզել Մեծ Հայքի թագավորության դիրքորոշումը առաջիկա պատերազմական գործողությունների հանդեպ Միջագետքում: Այս կարևոր էր նաև նրա համար, որ Նիգերին հայտնելով իր շեղորոշության մասին, Հայոց թագավորը ասել էր, որ «եթե Սևկերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել»¹³: Սևկերոսի անվստահության համար կար նաև մի այլ հանգամանք. Կիզիկի ճակատամարտից հետո Նիգերի զինվորներից շատերը ապաստան էին դրել Հայաստանի լեռներում¹⁴: Թերևս այս էր պատճառը, որ Սևկերոսը նույնիսկ ուզեց ներխուժել Հայաստան:

Սևկերոսը, հավանաբար, հետապնդելով Նիգերի՝ Հայաստանի լեռներում ապաստանած զինվորներին, իր բանակով շարժվում է Կապադովկիայի Մելիտենե ստրատեգիայի կողմից, որտեղից զլխավոր մայրուղին Մելիտենե քաղաքից տանում էր Հայաստանի Անձիտ գավառը, Եփրատի վրա գտնվող գետանցով Տոմիսա (Թմնիս) ամրության մոտ:

¹⁰ Herodianus, Ab excessu D. Marci, libri octo, III, 1, 2 (տե՛ս չ. Մ ա ն ա ն դ-յ ա ն . նշվ. աղխ., էջ 52):

¹¹ Herodianus, III, 1 (2—3).

¹² Herodianus, III, 2(6). Հմմտ. Aelius Spartianus, Septimius Severus, 1X(1). Scriptores Historiae Augustae, ed. Hohl, vol. 1, Lipsiae, 1927.

¹³ Herodianus, III, 2(6).

¹⁴ Նույն տեղում:

Հռոմեական զորքը մտնում էր Հայաստան, ուստի Վաղարշ II-ը շտապեց րանակցություններ սկսել կայսեր հետ։ Ինչպես հաղորդում է Հերոդիանոսը, «Հայոց թագավորը շտապեց թախանձանքով կանխել այդ և ուղարկեց նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, խոստանալով նրան զինակցություն ու բարեկամություն»¹⁵։ Ըստ երևույթին, Սեվերոսը և Վաղարշ II-ը հանդիպել են միմյանց Սարբերդի դաշտում, թերևս նույն Հռանդեայում, որտեղ և մշակվել են երկու պետությունների փոխհարաբերությունների հիմքերը առաջիկայում։ Երկուստեք, սկզբունք ընդունելով մ. թ. ա. 66 թ. Արտաշատի և մ. թ. 63 թ. Հռանդեայի պայմանագրերը, որոնք վերստին պիտի անդրադառնային Մեծ Հայքի թագավորության միջազգային ստատուսի խնդրին։

Մեծ Հայքը, իբրև «դաշնակից և բարեկամ կայսեր և հռոմեական ժողովրդի», որոշ պարտավորություններ ուներ կայսրության հանդեպ։ Այժմ, երբ Կոմմոդոսի սպանությունից հետո (192 թ.) Վաղարշապատում տեղավորված հռոմեական կայազորը հեռացել էր¹⁶, ստեղծվել էր քաղաքական տարտամ վիճակ։ Նոր դահլիճ բարձրացած Վաղարշ II-ի թագավորությունը դեռ պաշտոնապես չէր վավերացված կայսեր կողմից, իսկ Հայոց թագավորի ինքնուրույն քաղաքականությունը ցույց էր տալիս, որ նա կարող էր խախտել զոյություն ունեցող ստատուսը։ Ծիշտ է, Վաղարշ II-ը չեղոք դիրք էր բռնել Նիգերի հանդեպ, բայց պարզ չէր նրա դիրքորոշումը Սեվերոսի նկատմամբ, և վերջինս չէր կարող անտարբեր դիրքով լինել այնպիսի պետության հանդեպ, ինչպիսին Հռոմի համար Մեծ Հայքն էր։

Մեծ Հայքի թագավորությունը, գտնվելով Հռոմեական կայսրության, Իրանի և Կովկասի միջև, բուֆերային երկրի վիճակում էր։ Մ. թ. I դարում Հյուսիսային Կովկասի վաշկատուն ցեղերի պարբերաբար կրկնվող ներխուժումները Հայաստան և Կապադովկիա ու Պոնտական ծովափը, հարկադրում էին կայսրությանը ստեղծել ռազմական մի պատնեշ՝ հյուսիս-արևելքից սպառնացող ներխուժումների վտանգը կասեցնելու համար։

Վերջին հարցը սերտ կերպով կապված էր կովկասյան անցքերի պաշտպանության խնդրի հետ։ Այս լեռնային անցքերից հաճախ ներխուժում էին Հյուսիսային Կովկասի վաշկատուն ցեղերը։ Հռոմեական կայսրությունը դեռևս I դարում մեծ ուշադրություն է դարձրել Ալանաց դոնների (Դարիալի անցքի) և այժմյան Ռազմավիրական ճանապարհի անվտանգության վրա, հատուկ ամրություններ կառուցելով այնտեղ։ Սրանք առաջին հերթին պաշտպանելու էին վրաց թագավորության Մցխեթա մայրաքաղաքը նշված ցեղերի ներխուժումներից։ Մցխեթայի և Վրաց աշխարհի պաշտպանությունը միևնույն ժամանակ Հռոմեական կայսրության ու նրան ենթակա Հայաստանի և Կապադովկիայի անվտանգության անպահովումն էր, ուստի վրաց թագավորը իր կայազորներով պիտի պաշտպաներ այս անցքերը, դրա դիմաց որոշ դրամական նպաստ ստանալով։ Սակայն ժամանակի ընթացքում պարզվեց, որ միայն Վրաց (Քարթ-

¹⁵ Herodianus, III, 9, 2 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 52—53)։

¹⁶ Վաղարշապատում (էջմիածին) գտնված 185 թ. (որ Կոմմոդոսի կայսրության տարին է) թվագրվող լատիներեն արձանագրության վրայից նրա սպանությունից հետո անունը քերել են, ասել է, թե դեռ 192 թ., երբ Կոմմոդոսը սպանվեց, Մեծ Հայքի մայրաքաղաքում գտնվում էր հռոմեական զունդ։ Տե՛ս նաև «Բագմավեպ», 1906, հուլիս (էջ 294—297)՝ Հ. Աստուրյանի հրապարակումը՝ «էջմիածնի հին հռոմեական արձանագրությունը»։

կազմված զորամասերը՝ Սակայն V—VI դդ. և ավելի ուշ շրջանների հայկական և արաբական մատենադրական տեղեկությունները հետաքրքիր են այն... քանով, որքանով մեզ իրավունք են տալիս ենթադրելու, որ Վաղարշ II-ը կովկասյան անցքերի պահպանության գործը հանձնարարում է սահմանամերձ Գուգարաց, Խարզմանաց և Սյունիքի նախարարական տոհմերին։ Ըստ երեւոյթին, հետագայում Ալանաց դոնների պահպանությունը դարձել է Սյունյաց նախարարական տան ժառանգական արտոնությունը և Սասանյանները, իրենց ենթարկելով Վիրքը, այնտեղի մարզպան են նշանակում Վասակ Սյունուն (439—451 թթ.), որը հսկում էր Դարիալի անցքը։ Այս հանգամանքի վրա առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Իվանե Զավախիշվիլին²⁸։

Վաղարշ II-ր անուշադիր չի թողնում նաև Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան սահմանագիծը՝ Կուր գետի կողմից և Աղվանից թագավորության արևելյան ծայրամասի մոտ գտնվող «Բահլ-գուռ» լեռնանցքը²⁹ Շամախի քաղաքից հյուսիս (ըստ երևույթին, այժմյան Ղոնաղ-քենդի լեռնանցքը)։ Այստեղից ներխուժում էին Կասպիական ծովափի կողմից եկող վաշկառունցեղերը, որոնց դեմ կովելիս զոհվում է Վաղարշ II-ը։

Այսպիսով, մեզ հասած ուղղակի և անուղղակի տվյալները ցույց են տալիս, որ Սելեուսի և Վաղարշ II-ի հանդիպման ժամանակ 194 թ. վերջերին շատ ավելի ընդարձակ հարցեր են արծարծվել, քան այդ հաղորդում են Հերոդիանոսի ղուսպ տողերը։ Այդ բանակցությունների ժամանակ մշակվել է ռազմական կազմակերպության նոր սխեման, ըստ որի Հայաստանը և նրանից հյուսիս գտնվող Վիրքն ու Աղվանքը և հարավում՝ Միջագետքի հյուսիսային ու միջին մասը, ռազմական պատնեշի դեր էին կատարում Հռոմեական կայսրության արևելյան սահմանները Բրանի անցքից պաշտպանելու գործում։

Ռազմական նոր կազմակերպության նախադրյալները ստեղծվեցին դեռևս 166 թ. համաձայնագրից հետո, երբ Հռոմեական կայսրության սահմանները հասան մինչև Տիգրիս գետը, իսկ Հռոմի «դաշնակից ու բարեկամ» Մեծ Հայքի ծայրագույն հարավ-արևելյան սահմանագիծը անցնում էր Զազրոս լեռներով, նրա գագաթներից մեկի՝ Զարասպ լեռան³⁰ հարավում գտնվող Զինթա ամրոցի³¹ մոտով։

Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, դեռևս Հադրիանոսի ժամանակներից (117—138) Կասպագովկիայի լեգատի զորքի մեջ եղել է հայկական

27 См. С. Т. Еремян, Сюзия и оборона Сасанидами кавказских проходов, «Известия Арм. ФАН» (общественные науки), Ереван, 1941, № 6, էջ 33—40։

28 Ուշադրով է Վասակ Սյունու հայտարարությունը ապստամբյալներին. «Եւ ես մինչ վրաց մարդսանն էի և դուռն Աղուանից յիմում ձեռին էր բազում զօրագուլիք Հոնաց ընդ իս բարեկանացան ուխտիւ և երդմամբ» («Վաղարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», դրուագ Բ, Տիգրիս, 1904, էջ 83, տե՛ս օց. Ջօզօնօ Յօզօ, Երեւան, 1960, էջ 280)։

29 Եղիշեն հիշատակում է «Պահլ գուռն» ձևով (Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 9, 19)։ Բացառված չէ, որ այս անցքը լինի Պտղոմեոսի (V, 8, 9) Σαρρατιναὶ Πύλαι-ն։

30 Զարասպ լեռը (3497 մ) այժմյան Սիահ-կուհ գագաթն է Կոհ-ի-Նիհորական (Զազրոս) լեռներում և հանդիսանում էր պատմական Հայաստանի ամենահարավային կետը (Ս. Տ. Սրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 51, 59)։

31 Այս ամրոցը տեղադրվում է Զազրոս լեռներում, այժմյան Շինակի լեռնանցքի մոտերքը։

հատուկ զորամաս³², Ռազմական կազմակերպության նոր սխեման իր վերջնական ձևավորումը ստացավ նշված բանակցությունների ժամանակ Սեվերոսի և Հայոց թագավոր Վաղարշ II-ի միջև: Ըստ այդ սխեման Մեծ Հայքի թագավորությունը և, ինչպես երևում է, նաև Վերքն ու Աղվանքը, մտնում էին կապադոկիական ղինվորական համակարգի մեջ, իսկ Կապադոկիայի մի մասը, ամենայն հավանականությամբ Փոքր Հայքը (այն տերիտորիալ առումով, որ տալիս է Կղավգիոս Պողոմենոսը իր «Աշխարհագրության» մեջ³³), տրվում էր Հայոց թագավորին, իբրև նրան և նրա տոհմին պատկանող «ձեռական իշխանությունների»³⁴, հորենացու մի վկայությունից (Բ, դ) կարելի է կոահել, որ Վաղարշ II-ին «ձեռական իշխանություն» կարգով հանձնված Փոքր Հայքը արևմուտքում սահմանակցում էր Նիկոպոլիս քաղաքից դեպի արևմուտք գտնվող Կողոնիա քաղաքին (այժմ՝ Կոչուլ-Հիսար)։ Գալլ գետի միջին հոսանքում։ Մենք ունենք նաև մի այլ տեղեկություն, ըստ որի Վաղարշակ թագավորը ստացել է իբրև «ձեռական իշխանություն» երկիր Գիմաթենե (Gumathene) դավառը՝ Աբառնե (Ջերմուկ) կենտրոնով, հռչակված իր բուժիչ ջերմուկներով, որը այնուհետև կոչվեց Վաղարշակուպոլիս (Ναὐαρχουπόλις)³⁵։

Ռազմական կազմակերպության նոր սխեման ամենից ցայտուն արտահայտվեց մշտական հեծելազորքի ստեղծման մեջ։ Նախկինում, ինչպես Պարթևների թագավորությունում, Հայաստանում ևս գոյություն չունեին վարձկան զորք և մնայուն ղինապարտներ։ Պատերազմ ծագելու դեպքում թագավորը կարգադրում էր իր կուսակալներին զորք գումարել։ Ըստ ռազմական կազմակերպության նոր սխեմանի, Մեծ Հայքի թագավորությունը պահելու էր մշտական հեծելազորք, որի գերագույն հրամանատարն էր Հայոց սպարապետը։

Հայկական հեծելազորքի պահպանության համար կայսրությունը համաձայնվել էր յուրաքանչյուր տարի վճարել որոշ դրամական նպաստ՝ «ոռնիկ»։ Հայոց սպարապետի հրամանատարության ներքո գտնվող հայկական հեծելազորքը հիմնականում պահվում էր կովկասյան անցքերը ալանների և այլ ցեղերի ներխուժումներից պաշտպանելու համար։ Բացի այդ, յուրաքանչյուր գավառի կենտրոնում տեղավորված էր «կայենական զորքը», որը կենտրոնական իշխանության հենարանն էր հանդիսանում։ Յուրաքանչյուր գավառի կա-

³² Տե՛ս Զ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 35։

³³ Ptol., V, 6, 18. Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 249, Գ III Ա, ծան. 1։

³⁴ Տե՛ս Notitia Dignitatum—Armenia Magna et Armenia Minor, հուլյնսլաի ձևերին իշխանության տունն թագավորին Հայոց» համարվում էր Ատրպատիճը դավառը, որը պարթևական թագավոր Վաղարշ I-ը (51—79) 52 թ. շնորհել էր Հայոց թագավորին (տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում. «Ձեռական իշխանությունը» հին Հայաստանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1, էջ 5—6)։

³⁵ J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 549, 552, 553։ Տե՛ս նաև՝ Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ (252/3—261), ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1975, № 1, էջ 18 և ծան. 25։ Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Վաղարշակուպոլիսից ոչ հեռու, այժմյան Չնքուշ քաղաքից դեպի արևմուտք, գտնվել է Բնարեղ բերդը (Գեորգ Կիպրացու Աշտը՝ Յաշիլաճ), որի տեղադրությունը շատ ճիշտ պարզաբանել է Զ. Միքայել Հովհաննիսյանը (տե՛ս նրա «Հայաստանի բերդերը», Վենետիկ, 1970, էջ 101—105)։ Վաղարշ II-ի ժամանակ պետք է Բնարեղը դառնար արքունի դանձարան։

ռավարիչը՝ «ղաւառատէրը», «նախարարը» հանդես էր գալիս սահմանված որոշ քանակի զորամասերով: Այրուծիի նոր կարգը սահմանելուց հետո ավելի հստակ են դառնում «Ջօրանամակը» և նրա հետ առնչվող «Գահնամակը»: Հայկական հեծելազորը՝ «այրուծին» մեծ կարևորություն է ստանում Արևելքում հռոմեական կոմունիկացիաները պաշտպանելու գործում և, բնական է, որ այս ժամանակաշրջանից բարձրանում է Հայոց սպարապետի քաղաքական կշիռն ու դերը հայկական արքունիքում: Սպարապետության գործակալությունը պիտի հետին պլան մղեր մյուս գործակալությունները: Փաստորեն Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջ տերիտորիան ռազմական կայանների շղթա է դառնում. յուրաքանչյուր գավառի ստրատեգիական կարևորությունը ներկայացնող կետում տեղավորվում է «կայենական» զորամաս, որի հրամանատարը անմիջապես ենթարկվում էր Հայոց սպարապետին:

Այսպիսով, Վաղարշ II-ի ժամանակ Հռոմեական կայսրությունից Մեծ Հայքի թագավորության կախումը ստանում է վասալական փոխհարաբերությունների բնույթ. Հայոց թագավորը և հայկական այրուծին ի սպաս էին դրվում կայսրության պաշտպանության, որի դիմաց, բացի «ռոճիկից», հայոց զահակայր հողեր էր ստացել Կապադովկիայում. ինչպես տեսանք, խոսքը վերաբերում է Փոքր Հայքին, որը մինչ այդ վարչականորեն Կապադովկիայի կազմում էր:

Ապահովելով իր թիկունքը Մեծ Հայքի կողմից, անհրաժեշտ էր լուծել Միջագետքի հարցը, որի ում պատկանելի անորոշ էր մնացել: Հարկավոր էր հարկադրել պարթևներին՝ համաձայնության գալ Հռոմի հետ և ընդունել, որ այն պատկանում է հռոմեացիներին: Միջագետքը վերջնականապես կայսրությանը միացնելու նպատակով Սեվերոսը անդամ ռազմական գործողությունների: «Եվ Սեվերոսը, երբ հայկական գործերը հաջողվեցին ըստ իր ցանկության, — գրում է Հերոդիանոսը, — առաջ շարժվեց Հադրացոց դեմ»³⁶: Հաղթանակած Սեվերոսը շարժվում էր Միջագետքի խորքերը, հաշվեհարդար տեսնելու Սիգերի դաշնակիցների հետ: Առաջին հերթին մեղավոր էին համարվում պարթևները և հադրենները: Նա սկսեց պատերազմական գործողությունները, շարժվելով իր ճանապարհին գտնվող Հադրայի վրա, որտեղ փակվել էր Բարսեմիոս թագավորը: Նրան հաղթելուց հետո Սեպտիմիոս Սեվերոսը պիտի զնար հարավ, դեպի Տիգրոն՝ պարթևական Վաղարշ IV թագավորի դեմ: Սակայն մինչ այդ նա պիտի նորից Հռոմին ենթարկեր իր ճանապարհին գրտնրվող Մծբին քաղաքը:

Պիտի ենթադրել, որ Սեվերոսը իր բանակով 194—195 թթ. ձմեռը անց է կացրել Խարբերդի դաշտում և գարնան բացվելուն պես Անձիտ գավառից կտրել է Մեծ Հայքի սահմանագիծը և Միջագետքի Գիմաթենե գավառով³⁷ շարժվել դեպի Մծբին քաղաքը և նրա երկիրը: Սեպտիմիոս Սեվերոսը ճնշեց ապստամբներին, սակայն դեռ չէր վերականգնել նախկին վիճակը, երբ Հռոմում ծագած զահակալական կռիվները հարկադրեցին նրան թողնել Արևելքը: 196 թ. տարթևական թագավոր Վաղարշ IV-ը վերագրավեց Միջագետքը և սուշարեց Մծբին քաղաքը: Թվում էր, թե պարթևները վերականգնեցին իրենց

³⁶ Herodianus, III, 9, 2 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 53):

³⁷ Ինչպես տեսանք, այս գավառը այս ժամանակ պիտի տրված լիներ Վաղարշ II-ին, իբրև «երկիր ձեռական իշխանութեան»:

դիրքերը ամբողջ Միջագետքում, բայց շուտով՝ 197 թ., Սեվերոսը հաղթեց Ալեքինոսին, որը սպանվեց, իսկ իր երկու որդիներին հռչակեց գահակիցներ և կայսրներ³⁸։ Միայն սրանից հետո, 197 թ. Սեվերոսը արշավեց Արևելք՝ պատերվակ բռնելով Հաղրայի թագավոր Բարսեմիոսի բարեկամությունը՝ Նիզե-րի հետ³⁹։ Դիոն Կասիոսը պատմում է. «Այնուհետև Սեվերոսը ռազմի ելավ պարթևների դեմ, որովհետև՝ երբ նա քաղաքացիական կռիվ էր զբաղված՝ նրանք, վախ չունենալով, տիրել էին Միջագետքին և արշավել էին այնտեղ մեծ բազմությամբ։ Նրանք քիչ էր մնացել վերցնելին նաև Մծբինը, բայց Լետոսը փրկեց քաղաքը, որի մեջ ինքը պաշարված էր»⁴⁰։ Սեվերոսը անցնելով Ադիաբենի (Հեղալաբ) թագավորության հյուսիսային սահմանները, մտնում է Միգդոնիա երկիրը և նրա կենտրոն՝ վաճառաշահ Նիսիբիսը—Մծբինը։ Միգդոնիան բնակեցված էր գերազանցապես արաբներով, հատկապես այն ցեղով, որոնց հայերը կոչում էին «տաճիկք», իսկ նահանգը՝ «Տաճկաստան»⁴¹։ Կամ «Արուաստան»⁴²։ Նկարագրվող իրադարձությունների ժամանակակից Հերոդիանոսը այս արաբաբնակ երկիրը թյուրիմացաբար շփոթում է Երջանիկ Կրաբիայի հետ⁴³, որը գտնվում է հեռու հարավում։ Կասիոս Դիոնը ավելի մոտ է ճշմարտության, երբ այն կոչում է արաբների երկիր⁴⁴։

Դիոն Կասիոսի տեղեկություններից երևում է, որ Մծբինը պաշարել էր պարթևական թագավոր Վաղարշ IV-ը իր կողմնակից Օսրոյենների, Հադրենների և Ադիաբենների թագավորների մասնակցությամբ, սակայն Սեվերոսի բանակի հանդես գալը հարկադրում է նրան թողնել քաղաքը և վերադառնալ Տիգրոն, լքելով իր դաշնակիցներին։ Ինչպես հաղորդում է Կասիոս Դիոնը՝ «Պարթևները շմանացին մինչև Սեվերոսի գալը, այլ մեկնեցին իրենց երկիրը։ Նրանց առաջնորդը Վոլոգեսոսն էր, որի եղբայրը ուղեկցում էր Սեվերոսին»⁴⁵։ Ստեղծված պայմաններում Վաղարշ IV-ի դաշնակիցները ի վիճակի չէին միայնակ դիմադրել հռոմեացիներին։ Առաջինը Օսրոյենների թագավոր Աբգար IX-ն էր, որ թողեց Մծբինի պաշարումը և իր ջոկատներով անցավ Սեվերոսի կողմը։ Անշուշտ, սրանից հետո Հաղրայի թագավոր Բարսեմիոսը ևս թողեց դաշնակիցներին և շտապեց իր քաղաքը պաշտպանելու։

Դիոն Կասիոսը, անդրադառնալով այս դեպքերին, հաղորդում է. «Սեվերոսը փառքի տենչով արշավեց բարբարոսների՝ օսրոյենցիների, ադիաբենցիների և արաբների դեմ»⁴⁶։ Օսրոյենցիները և ադիաբենցիները, ապստամբելով, պաշարել էին Մծբին քաղաքը, սակայն պարտվում են Սեվերոսից⁴⁷։ Վերջինս, ըստ Դիոն Կասիոսի, իր բանակը բաժանելով երեք մասի, ներխուժում է Արվաստան երկիրը, որը նվաճվում է «թեպետե ոչ առանց դժվարության»։ Հաղ-

38 Herodianus, III, 9 (1).

39 նույն տեղում։

40 Cassius Dio, գիրք 75, 91, 4 (տե՛ս 2. Մասան գյան, նշվ. աշխ., էջ 53)։

41 Առաթանգեղոս, 203, էջ 109։

42 Ասորիները կոչում էին «Բեթ-Արբե»։

43 Herodianus, III, 9 (3).

44 Cassius Dio, գիրք 75, 1, 1։ Բնադրում այս երկիրը աղճատված 'Αρχή, ձևով է տրված, որ պիտի ուղղել 'Αρχή (համապատասխանում է ասորական Beḏ Arbāe-ին)։

45 Cassius Dio, գիրք 75, 9, 1։

46 Cassius Dio, գիրք 75, 1, 1 (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի)։

47 նույն տեղում։

թական Սեվերոսը «շնորհ արեց նիսիբիս քաղաքին և այն հանձնեց հեծյալի կառավարման»։ Հռոմ ուղարկվող ռելյացիաներում կայսրը հայտնում էր, որ «ընդարձակ մի երկիր է միացրել [կայսրության] և այն դարձրել պատվար Սիրիայի համար»։ Հաղորդելով այս փաստը, Դիոն Կասիոսը նշում է. «Բայց գործնականում բոլորովին էլ այդպես չէր, քանի որ փաստորեն այն պատճառ էր դառնում մշտական պատերազմների և խոշոր ծախսերի, մինչդեռ քիչ եկամուտ տալով խոշոր [գումարներ] է վատնում, իսկ այսպիսով մենք առավել մոտենալով մեղացիներին և պարթևներին, մշտապես կարծես թե սրանց համար պատերազմում ենք նրանց դեմ»⁴⁸։

Մծբինը իր նահանգով միացնելով կայսրությանը, Սեվերոսը այնուհետև շարժվում է հարավ-արևելք՝ Հադրենե թագավորության դեմ և, շրջապատելով սայրաքաղաք Հադրան, ճամբար է դնում ու պաշարում այն⁴⁹։ Հերոդիանոսը հաղորդում է, որ Հադրա քաղաքը տեղադրված էր բարձր լեռան գագաթին և շրջապատված էր հզոր ու ամուր պարիսպներով, պաշտպանված լինելով բազմաթիվ աղեղնավորներով։ Սեվերոսը գործի է դնում պաշարողական մեքենաները, սակայն Հադրայի բնակիչները հերոսաբար էին պաշտպանում իրենց քաղաքը։ Սրանց աննկունությանը նպաստում էին հատկապես Միջագետքի անապատների շոգը և հիվանդությունները։ Հռոմեական զորքերը շնչահեղձ էին լինում, և նրանց մեծ մասը ոչնչացավ⁵⁰։ Որպեսզի փրկի գոնե մնացած զորքը և վերջնականապես չկորցնի իր հեղինակությունը, Սեվերոսը այս խայտառակությունը քողարկեց արկածախնդրային բնույթի նոր արշավանքով, այս անգամ արդեն դեպի Պարթևաստանի մայրաքաղաք Տիգրոնը։

Անուղղակի փաստերը գալիս են ասելու, որ Սեվերոսի արշավանքներին (դեպի Տիգրոն և Հադրա) մասնակցել են նաև հայկական ռազմական ուժերը։ Պետք է ենթադրել, որ հռոմեական այս պատերազմների ընթացքում պարթևների դեմ, վերջիններիս սադրանքով հյուսիսից Մեծ Հայքի թիկունքն են արշավում «հիւսիսականները», որոնց դեմ ելնում է Վաղարշ II-ը, սակայն սպանվում է (ինչպես ասում է պատմահայրը՝ «սակայն Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնավորաց») ⁵¹։ Այս տեղի է ունենում շուրջ 198 թ.։ Վաղարշ II-ին հաջորդած նրա որդի խոսրով I թագավորը (198—216) «նույն հետայն միաբանեալ զզօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեռնն մեծ, վրեժս պահանջելով զմահուան հօրն»⁵²։ Հաղթելով թշնամուն, նա «արձան հաստատէ հելլենացի գրով»⁵³։ Խոսրովի այս կոթողը պիտի գտնվեր այժմյան Ղոնաղ-Քենդի լեռնանցքում։

Ապահովելով լեռնականների հարձակումներից հյուսիս-արևելյան սահմանները, խոսրով I-ը շտապում է կայսեր մոտ և իր հեծելազորքով մասնակցում է Սեվերոսի արշավանքներին դեպի Տիգրոն և Հադրա քաղաքները (198—199 թթ.)⁵⁴։ Սեվերոսի բանակում էր գտնվում նաև Վաղարշ IV-ի եղ-

48 Նույն տեղում, 2 (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի)։

49 Herodianus, III, 9 (3)։

50 Նույն տեղում, 9 (4—8)։

51 Խոսրենացի, Բ, ԿԵ, էջ 200։

52 Նույն տեղում։

53 Նույն տեղում։

54 Կիրիլ Թումանովը իրավամբ նշում է, որ Սեվերոսի 198 թ. Տիգրոնի և 199—200 թթ. արշավանքները, որոնց մասնակցել է խոսրով I Հայոց թագավորը, արտացոլվել են խորենացու

բայրեններից մեկը՝ Տրդատը⁵⁵, որը պարթևական գահի հավակնորդ պիտի լիներ։ Դեպի Հարավային Միջագետք և պարթևների մայրաքաղաք Տիզբոնը Սեվերոսի կատարած արշավանքի մասին հաղորդում են Դիոն Կասիոսը և Հերոդիանոսը։ Ըստ Դիոն Կասիոսի, «Սեվերոսը Եփրատի վրա նավակներ պատրաստելով, մասամբ նավակներով, մասամբ էլ հետիոտն իջավ նրա երկարությամբ։ Պատրաստված նավակները շատ սրընթաց էին և արագասահ ու ամրակուռ, քանզի Եփրատի երկայնքով և շրջակա վայրերում անտառները առատ նշույթ էին մատակարարում, ուստի և նա արագ կերպով գրավեց Սելեվկիան և Բաբելոնը, որոնք նախապես լքված էին։ Այնուհետև, գրավելով նաև Կտեսիփոնը, նա թույլ տվեց, որ զինվորները թալանեն ամբողջ քաղաքը և մեծ թվով մարդկանց կոտորեց և մոտ տասը բյուր կենդանի վերցրեց»։ Սակայն Սեվերոսը «ոչ Վոլոգեսոսին հետապնդեց, ոչ էլ Կտեսիփոնում հաստատվեց, այլ ասես թե այդ արշավանքը կատարվել էր միայն այդ քաղաքը թալանելու նպատակով»⁵⁶։ Հերոդիանոսը ևս հաղորդում է, որ այնքան անսպասելի էր հռոմեական բանակի երևալը պարթևների մայրաքաղաքում, որ Վաղարշ IV-ը⁵⁷ ոչ սի պաշտպանական միջոց չձեռնարկած փախչում է մի քանի հեծյալներով։ Հռոմեացիները հափշտակելով պարթևական թագավորի գանձարանը և ամբողջ արքունական հարստությունը, վերադառնում են⁵⁸։ Սակայն նախքան Տիզբոնը թողնելը Սեվերոսը այնտեղ ընդունում է Parthicus տիտղոսը, ապա իր ավագ որդուն՝ տասնամյա Բասսիանոս Անտոնինոսին (Կարակալլային) հռչակում է Օգոստոս, իսկ կրտսեր որդուն՝ Գետային՝ Կեսար⁵⁹։ Այս արշավանքից հետո Սեվերոսի դրամների վրա երևում են Arabicus, Adiabenicus, Parthicus տիտղոսները⁶⁰։

Սեվերոսը շտապում էր վերադառնալ, «որովհետև մի կողմից երկիրը անժանոթ էր և, մյուս կողմից, պարենի պակաս էր զգում»⁶¹։ Հղիացած նոր հաղթանակով և բավարարելով զինվորներին նոր ավարով, Սեվերոսը նորից փորձեց նվաճել Հադրան։ Այս անգամ նա իր բանակով շարժվեց դեպի հյուսիս «հետիոտն, Տիգրիսի ափին ի վեր, մյուս մասն էլ նավակներով»⁶², հասնելով մինչև Հադրա։ Սեվերոսը կրկին չկարողացավ ծունկի բերել հադրացիներին։ Դիոն Կասիոսի ասելով, «նրա պաշարողական մեքենաները այրվեցին և շատ զինվորներ կործանվեցին, իսկ շատ շատերն էլ վիրավորվեցին։ Այս պատճառով էլ Սեվերոսը հեռացավ այնտեղից և վերադարձավ»⁶³։

«Հայոց պատմության» մեջ, որտեղ, սակայն, հոսքով I-ը շփոթված է հոսքով II-ի հետ։ Տե՛ս С. Тоуманов, նշվ. աշխ., էջ 239—240։

⁵⁵ Տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 54 և 59։

⁵⁶ Cassius Dio, գիրք 75, 9, 1 (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի)։ Տե՛ս նաև Aelius Spartianus, Septimius Severus, XV (1, 2)։

⁵⁷ Հերոդիանոսը, III, 9 (10) սխալմամբ հիշատակում է Արտաբանոսի՝ Արտավան V-ի անունը։

⁵⁸ Herodianus, III, 9 (9—12)։

⁵⁹ K.-H. Ziegler, նշվ. աշխ., էջ 133։

⁶⁰ Տե՛ս Aelius Spartianus, IX (10)։ Տե՛ս նաև K.-H. Ziegler, նշվ. աշխ., էջ 131։

⁶¹ Cassius Dio, գիրք 75, 9, 1։

⁶² Նույն տեղում։

⁶³ Նույն տեղում։

Հաղարայի հարցը Սեվերոսին հանգիստ չէր տալիս: Նա որոշեց մի երրորդ անգամ ևս արշավել Հաղարայի վրա, «նախապես ամբարելով մեծ քանակությամբ պարեն և սպառաստելով բազմաթիվ պաշարողական մեքենաներ»⁶⁴: Պատմաբանի ասելով, «Սեվերոսին թվում էր, թե անպատվաբեր է, երբ մնացած վայրերը նվաճվել են, իսկ այս մեկը, գտնվելով այդ բոլորի մեջտեղում, դեռևս դիմադրում է»⁶⁵: Քսան օր քաղաքը պաշարելուց հետո Սեվերոսը հեռացավ այնտեղից⁶⁶: Ըստ երևույթին, 199 թ.⁶⁷ նա խաղաղության դաշն կրնա քեց պարսից արքայից արքայի հետ, որով միջին և հյուսիսային Միջագետքի ճանաչվեց Հռոմեական կայսրության սահմաններում: Օսրոյենեն, որը 198 թ. նորից ընդունեց իր կախումը Հռոմից, մնաց կայսրության թիկունքում⁶⁸: Ապահովելով իր թիկունքը պարթևներից, կայսրը «մեկնեց Պաղեստին և զոհեր մատուցեց Պոմպեոսի պատվին»⁶⁹: Երկու աշխարհակալների միջև կնքված «բարեկամությունը» (amicitia) չխախտվեց մինչև Սեպտիմիոսի մահը՝ 211 թ.⁷⁰:

Վերադառնալով Պաղեստինից Անտիոք, Սեվերոսը և իր ավագ որդի Բասսիանոս Անտոնինոսը արդեն Սիրիայում ստանձնեցին Հռոմի կոնսուլի պաշտոնը: Այդ 202 թ. էր: Նորից առատ պարգևներ տալով զորքին, Սեվերոսը ուղևորվում է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա: Մեզ հասած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Հայոց թագավոր Վաղարշ II-ի որդին, նոր գահ բարձրացած խոսրով I թագավորը, ուղեկցել է Սեվերոսին դեպի Եգիպտոս: Ըստ երևույթին, այս խոսրովին է վերաբերում Վերին Եգիպտոսում, Թեբեում գտնվող արձանագրությունը, որտեղ կարդացվել է՝ Χοσροῦς Ἀρμενίου ἱσὸν ἐμβαρῶσα «Խոսրով Հայ տեսեալ զարմացայ»⁷¹:

Ուշադրության արժանի է էլիոս Սպարտիանոսի մոտ պահպանված տեղեկությունը այն մասին, որ Սեվերոսը, Եգիպտոսից Սիրիա վերադառնալիս, Պաղեստինում մեծ իրավունքներ է շնորհում նրա ազգաբնակչությանը և միևնույն ժամանակ խիստ պատիժ է սահմանում բոլոր նրանց համար, ովքեր կհանդգնեն որևէ մեկին հուդայական կամ քրիստոնյա դարձնել⁷²: Նոր կրոնական ուսմունքի՝ քրիստոնեության հանդեպ այս խստությունները տարածվում էին նաև կայսրության ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրներում: Մովսես խորենացին պահպանել է հետաքրքիր տեղեկություն, որը նա քաղել է Կեսարիայի եպիսկոպոս Փերմելիանոսի (մահացել է շուրջ 260 թ.) «Պատմություն եկեղեցու հալածանքների» երկից: Ըստ այդ տեղեկության, Հայաստանում ևս «զբազում վկայեալս և ի խոսրովայ ի մերում աշխարհիս, համայն

64 Նույն տեղում:

65 Նույն տեղում:

66 C. Toumanoff, նշվ. աշխ., էջ 239—240:

67 K.-H. Ziegler, նշվ. աշխ., էջ 132:

68 Նույն տեղում:

69 Cassius Dio, գիրք 75, 9, 1:

70 K.-H. Ziegler, նշվ. աշխ., էջ 132:

71 Corp. inscr. graec., 4821. 2. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 225, ծան. 3: 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 58, Հմմտ. Gutschmid, ZDMG, հատ. 31, էջ 49: Aelius Spartianus, նշվ. աշխ. XVI (9), XVII.

72 Aelius Spartianus, նշվ. աշխ., XVII (1):

և յետ նորա օտարք յօտարաց»⁷³։ Ինչպես տեսնում ենք, արդեն III դարի սկզբներին քրիստոնեական համայնքները բավական տարածված էին Հայաստանում, և հոսորով I թագավորը պայքար է մղել նոր կրոնի դեմ, որը արտահայտվում էր զանազան տարբերակներով, հատկապես գնոստիկյան ուսմունքներով։ Մեզ հայտնի է, օրինակ, այս ժամանակներում գործող գնոստիկյան աղանդների տարածողներից մեկը՝ ասորի Բարդաժան Եղեսացին (154—222)⁷⁴, որը եկել էր Հայաստան և գործում էր Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում, որտեղ գտնվում էր Հայոց թագավորների դիվանը։ Խորենացու տեղեկության համաձայն, Բարդաժանը, որը Եղեսայից եկել էր Հայաստան վերջին Անտոնիոսի ժամանակ (211—217 թթ.) «երևցաւ պատմագրող» և, ինչպես վկայում է Խորենացին, «եմուտ նա յամուրն յԱնի, և ընթերցեալ զՄեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչ առ իւրեան, և փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի, որ և ապա անտի յեղաւ ի յոյն»։ Ապա Խորենացին հայտնում է ընթերցողին. «Յայսմ Պատմութենէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն հոսորովում»⁷⁵։

Պատմահոր այս տեղեկություններից նաև իմանում ենք, որ Բարդաժանը «յառաջ աշակերտեալ էր աղանդին Վաղենտիանոսի»⁷⁶, իսկ հետո «ի նմանէ զատուցեալ՝ այլ հերձուած յարդարեաց յինքենէ»։ Նա շատ բան է գրել «մարկիոնացիաների»⁷⁷ աղանդի և ճակատագրի դեմ և մեր երկրի (Հայաստանի) կուռքերի պաշտամունքի մասին»⁷⁸։

Հռոմեա-պարթևական պատերազմների հետևանքն այն եղավ, որ Միջագետքի հիմնական մասը վերջնականապես պարթևներից անցավ հռոմեացիներին։ Անմիջական պատերազմական գործողություններին զուգակցում էին դիվանագիտական բանակցությունները։ 199 թ. Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը անձնապես տեսակցություն է ունենում պարթևական արքայից արքա Վաղարշ IV-ի հետ և կարողանում է համաձայնության դալ, ըստ որի Միջագետքի միջին և հյուսիսային մասը վերջնականապես պարթևներից անցնում էր հռոմեացիներին⁷⁹։ Եթե նախկին սահմանագիծը Կալլինիկում-Նիկեփորիոն (այժմ՝ Ռակկա) բաղաձիգով (Եփրատի հարավային ափին) գտնվող Սուրա քաղաքով էր անցնում, ապա այժմ այդ գետի երկու ափերը, մինչև Կիրկեսիոն բնակավայրը (Խաբուրի գետաբերանի մոտ), գտնվում էին հռոմեական ռազմական ուժերի հսկողության ներքո⁸⁰։ Նոր սահմանագծից ոչ հեռու գտնվում էր պար-

⁷³ Խորենացի, Բ, հե, էջ 213։

⁷⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 48։ Տե՛ս նաև Գ. Халатьянц, Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, М., 1903, էջ 108—111։

⁷⁵ Խորենացի, Բ, կզ, էջ 201—202։

⁷⁶ Ամենահայտնի գնոստիկյան, հրեա Վաղենտիանոսը ծնվել է Եգիպտոսում, գործել է Ալեքսանդրիայում և մահացել է 160 թ.։

⁷⁷ Մարկիոնը ծնվել է II դարի սկզբներին Սինոպում (տե՛ս Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և դարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, էջ 46—51)։

⁷⁸ Խորենացի, Բ, կզ, էջ 201—202։

⁷⁹ Տե՛ս А. Г. Бокшанин, Парфия и Рим, ч. II, М., 1966, էջ 283։ К.-Н. Ziegler, նշվ. աշխ., էջ 131։

⁸⁰ Т. Моммзен, История Рима, пер. с нем., под ред. и с предисловием проф. Н. А. Машкина, том V, М., 1949, էջ 332։

թևական խոշոր առևտրական կենտրոն Դուրա-Նվրոպոսը, որից հետո սկսվում էին պարթևների մայրաքաղաքի հյուսիսային մատույցները: Նոր սահմանագիծը հաբուր գետով անցնում էր դեպի հյուսիս, որտեղից Շնգար (Սինգարա) քաղաքի գծով հասնում էր մինչև Տիգրիս գետը, որը սահմանագիծ էր Մեծ Հայքի և Ադիաբենեի փոքրիկ թագավորության միջև: Կայսրության սահմանակից էր դառնում նաև Հադրայի քաղաք-պետությունը, որը այնքան համառորեն պաշտպանում էր իր անկախությունը: Այնուհետև Սելևրոսը իր որդիների հետ վերադառնում է Հռոմ, և նրա թագավորության հետագա 12 տարիներին (199—211 թթ.) Արևելքում խաղաղությունը չի խանգարվում: Վիճակը փոխվում է, երբ նրա մահից հետո նրան հաջորդում է ավագ որդին՝ Անտոնինոս Կարակալլան (211—217):

Նոր ձևոք բերված տերիտորիան Սեպտիմիոս Սելևրոսը դարձրեց առանձին պրովինցիա՝ Mesopotamia անունով, որի կենտրոնն էր լինելու խոշոր առևտրական հանգուցակետ Մծբին քաղաքը: Վերջինս հռոմեացիների համար դառնում էր կարևոր ռազմական հենակետ: Մեսոպոտամիական լեգեոնները տեղավորվում են Զևգմայից եկող մեծ մայրուղու վրա՝ Ռաշ-այնի և Մծբինի մոտերքը⁸¹: Մի այլ կետ՝ Կիրկեսիոնը, ըստ երևույթին, գտնվում էր Պալմիրայի սիրիական և արաբական ռազմական ուժերի հսկողության ներքո⁸²:

Բոլոր այս տեղերում դետերի ափերին ստեղծվում են հռոմեական ռազմական ճամբարներ, իսկ հաբուր գետի երկայնությամբ, մինչև Կիրկեսիոն քաղաքը առաջանում են ռազմական հենակետեր: Մծբինը, որտեղ մինչև այդ արդեն գոյություն ունեւ հռոմեական գաղութ, դառնում է հռոմեական զինված ուժերի խոշոր կենտրոն: Պարթևական աշխարհակալության այս սահմանամերձ վայրում, նոր պրովինցիան պահպանելու համար, տեղավորվեց հռոմեական երկու լեգեոն:

Նոր սահմանագիծը հեռու թիկունքում էր թողնում Օսրոյենեն, և Եդեսիայում նստող թագավորները նորից դարձան Հռոմի վասալներ, իսկ հինավուրց հառան քաղաքը, լուսնի աստվածուհուն նվիրված իր մեհյանով, հռչակվում էր «ազատ քաղաք»՝ Հռոմի հովանավորության ներքո⁸³: Այդ սահմանագիծը անցնում էր հռոմեական պրովինցիա Մեսոպոտամիայի և պարթև Արշակունիներին ենթակա Ադիաբենեի և Հադրայի փոքրիկ թագավորությունների միջև: Ադիաբենեի մայրաքաղաք Արբելան խոշոր սրբավայր էր, այնտեղ էին գրասրվում պարթև Արշակունիների արքայական դամբարանները: Մեսոպոտամիա պրովինցիան, Օսրոյենեն և հառանը Սիրիայի ռազմական մարզի կազմում էին, իսկ Մեծ Հայքի թագավորությունը, Վրաց և Աղվանից թագավորությունների հետ, ինչպես ասվեց, մտնում էր Կապադովկիայի ռազմական մարզի մեջ:

Հռոմին արված նոր տերիտորիալ զիջումները ավելի թուլացրեցին Պարթևական թագավորությունը, դարձնելով այն երկրորդական պետություն: Անպաշտպան էին մնում պարթևական պետության ամենակարևոր հանգուցակետերը, որտեղ գտնվում էին նրանց քաղաքական կենտրոնները և երկրի տնտեսական «սիրտը» հանդիսացող Ստորին Միջագետքը: Հիմնականում այս

⁸¹ Նույն տեղում:

⁸² Նույն տեղում:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 368—370:

փոփոխությունների հետևանքն էր, որ Վաղարշ IV-ի հաջորդ Վաղարշ V-ը (208—223) փաստորեն դարձավ Հռոմեական պետության վասալ:

Տեսնելով պարթև Արշակունիների պետության հետզհետե թուլացումը, նրանց ենթակա խոշոր և մանր ֆեոդալականացող իշխանությունները անցնում էին նոր քաղաքական ասպարեզ դուրս եկող Սասանյանների կողմը: Պարթևաց արքայից արքային ենթակա մանր թագավորությունները և իշխանությունները (Ադիաբենեն, Հադրան, Խաուակենեն, Բեթ-Արամայեն, Քարքադե Բեթ-Սելոխը, Հիրա քաղաք-պետությունը և այլք) փաստորեն դադարում են ենթարկվել կենտրոնական իշխանությանը, իսկ որոշ կախյալ պետություններ III դարի սկզբներին կատարյալ անկախություն ստացան և՛ Իրանից, և՛ Հռոմից: Նրբեմնի հզոր պարթևական Իրանը այժմ բաժանվել էր «երկու հարյուր քառասուն տիրությունների»⁸⁴:

Սակայն կային ավելի կարևոր գործոններ, որ բուրրավորին հեղինակազուրկ արեցին պարթևական աշխարհակալությունը: 'Իա տնտեսական կապերի թուլացումն էր, որ հետևանք էր միջազգային կարավանային առևտրի անկման: Ծանր տնտեսական վիճակը և դրամական շրջանառության խանգարումը պարթևական պետության մեջ II դարի վերջում և III դարի սկզբներին⁸⁵, ինչպես այժմ բացատրում են, հետևանք էին այն ավերածությունների, որ հռոմեական զորամասերը կատարում էին պարթև Արշակունիների «արքունի երկրում»՝ Կենտրոնական Միջագետքում, որը արքայից արքաների ոստանն էր: Այս կապակցությամբ պիտի նշել, որ մայրաքաղաք Տիզբոն-Սելևկիան մի քանի անգամ թալանվում ու ավերվում է, իսկ ազգաբնակչությունը կա՛մ կոտորվում է, կա՛մ գերեվարվում և վաճառվում իբրև ստրուկներ⁸⁶:

Ավելի աղետալի հետևանքներ ունեցավ միջազգային առևտրական փոխանակության թուլացումը և նույնիսկ դադարումը: Հատկապես պիտի նշել պարթև Արշակունիների գանձարանին հսկայական եկամուտներ բերող «մետաքսի ճանապարհով» կատարվող առևտրի անկումը: Արևելյան Ասիայի հետ կարավանային առևտրի դադարումը հետևանք էր նաև այն երկարատև քաղաքացիական կռիվների, որ բռնկվել էին Չինաստանի հան դինաստիայի կայսրության մեջ 184 թ.: Ապստամբվել էին կեղեքվող գյուղական ազգաբնակչությունը և ստրուկները, որոնց շարժումը պատմության մեջ հայտնի է որպես «դեղին գլխակապեր կրողների ապստամբություն»: Այս ապստամբությունը անհնար դարձրեց այն առևտրական ճանապարհների անվտանգությունը, որոնցով անցնում էին հեռավոր «Ճենաց աշխարհից» եկող, մետաքսով բեռնված կարավանները՝ Կենտրոնական Ասիայի միջով գնալով դեպի արևմուտք, և արևմուտքից այլ ապրանքներով դեպի արևելք ուղևորվող առևտրականները⁸⁷: «Մետաքսի ճանապարհով» առևտրի դադարումը պարթևա-

⁸⁴ В. Г. Луконин, Культура Сасанидского Ирана. Иран в III—V вв. Очерки по истории культуры, М., 1969, т. 35—36:

⁸⁵ Տե՛ս М. Е. Массон, Новые данные по истории Парфии, ВДИ, 1950, № 3, էջ 53:

⁸⁶ Cassius Dio, գիրք 75, 9, 4: А. Г. Бокшанин, նշվ. աշխ., էջ 282:

⁸⁷ Տե՛ս А. Г. Бокшанин, նշվ. աշխ., էջ 284—286: Տե՛ս նաև՝ М. Е. Массон, Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства, «Труды ЮТАКЭ», т. V, 1955, էջ 17:

կան պետությունը ղրկում էր հիմնական եկամուտներից, որ ստանում էր Արշակունիների գանձարանը Պարթևքից և Վրկանաց աշխարհից:

Հռոմեական զորքերի ավարառություններն ու ավերածությունները ծայրաստիճան աղքատացրին պարթև Արշակունիների անմիջական սեփականությունը հանդիսացող Կենտրոնական Միջագետքի գավառները: Հռոմեացիները հատկապես կործանում էին այն քաղաքները, որտեղ գտնվում էր հելլենականացված ազգաբնակչությունը, որի ձեռքին էին կենտրոնացված արհեստներն ու առևտուրը, իսկ սրանցից իր հիմնական եկամուտներն էր ստանում պարթևական արքունի գանձարանը: Կենտրոնական իշխանության սնանկացումը տնտեսապես հարկազրկում էր նրան ստեղծել եկամուտների նոր աղբյուր: Տիգրանում նստող «արքայից արքաները» բարձրացնում էին իրենց պահանջները իրենցից կախում ունեցող թագավորներից և այլ կառավարիչներից, իսկ այդ առաջ էր բերում դժգոհություն կենտրոնական իշխանության հանդեպ, որը հասցնում էր նույնիսկ զինված բախումների արքայից արքայի և տեղական ավագանու միջև⁸⁸:

Ֆեոդալականացող պարթևական պետության մեջ այս երևույթները առաջացնում էին երկրի տնտեսական մասնատվածություն և տեղական իշխանությունների ուժեղացում: Պարթևական աշխարհակալության միասնությունը խախտվում էր, և այն հետզհետե դառնում էր թույլ կապերով կապված երկրների կոնֆեդերացիա: Այդպիսին էին Մեգիան, Ատրպատականը, Պարսքը, Ադիաբենեն, Հադրան, 195 թ. առաջացած Հիրայի արաբական իշխանությունը և այլք⁸⁹: Այս հանգամանքն էր, որ ամենալայն կերպով օգտագործեցին հետագայում քաղաքական ասպարեզ դուրս եկած Սասանյանները:

Մեծ Հայքի թագավորությունը, որը տեսակարար կշռով բոլորից մեծն էր և ընգարձակը երկու աշխարհակալությունների միջև, նոր պայմաններում իր մեծ մասով գտնվում էր կայսրության թիկունքում: Նա միայն Ադիաբենեի ու Ատրպատականի կողմից էր սահմանակից Պարթևաստանին: Բայց այս չէր հիմնականը: Նոր փոփոխությունները Հայաստանի համար արտահայտվեցին նրանում, որ այժմյանից նա չէր գտնվում երկկողմանի կախման մեջ: Ինչպես հայտնի է, Տրդատ I-ի ժամանակներից սկսած Մեծ Հայքի գահը համարվում էր Արշակունյաց արքայական տան «երկրորդական գահ»: Ըստ Հռանգեայի համաձայնագրի, հայկական գահի թեկնածու էր առաջադրում պարթև Արշակունիների արքունիքը, իսկ հռոմեական կայսրը պիտի հաստատեր նրա գահակալումը Մեծ Հայքում: Իրականում, արդեն Հայաստանի առաջին Արշակունի գահակալը՝ ի դեմս Տրդատ I-ի (63—88), հայկական գահը իր ընտանիքի ժառանգական սեփականությունն էր դարձրել, որով ձևավորվում է Արշակունի դինաստիայի հայկական ճյուղը, որ պիտի բարյացակամ վերաբերմունքի հանդիպեր Հռոմի կողմից: Սակայն պարթևական արքունիքը չէր ուզում ճանաչել Տրդատ I-ի որդիների ժառանգական իրավունքները, և ամեն անգամ, երբ մահանում էր Հայաստանի գահակալը, պարթև Արշակունիները առաջ էին քաշում իրենց թեկնածուին. դա նոր ընդհարումների առիթ էր հանդիսանում երկու աշխարհակալությունների միջև, և Հռոմը իր հերթին հայկական գահի վրա նշանակում էր իր դրածոյին: Այդ վիճակը փոխվեց Վաղարշ II-ի

88 А. Г. Бокшанин, *նշվ. աշխ.*, էջ 285—286:

89 Նույն տեղում, էջ 287:

օրոք: Սրա ժամանակներից սկսած պարթևական արքունիքը այլևս ի վիճակի չէր խառնվելու Հայաստանի գահակալական հարցերին. լուելյայն ճանաչվում էին Տրդատ I-ի շառավիղների ժառանգական իրավունքները ի դեմս Վաղարշ II-ի և նրա որդու՝ Խոսրով I-ի:

Այս հանգամանքն է, որ Խորենացու մոտ շփոթություն է առաջացրել, երբ Տրդատ I-ը և նրա նորա պարթևական թագավոր Վաղարշ I-ը (51—79) դիտվել են իբրև մեկ անձնավորություն՝ «Վաղարշակ» անունով, որը համարվել է հայ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիր, և որին վերագրվել են Հայոց թագավոր Վաղարշ II-ի (186—198) ներքին պետական գործունեությունը, նրա միջոցառումները հայկական պետության ամրապնդման խնդրում և նախարարությունների վարչա-քաղաքական վիճակի կարգավորումը:

Անշուշտ, անկախ այն իրադրությունից, որ ստեղծվեց Արևելքում կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի և Վաղարշ IV պարթևական թագավորի ժամանակ, Հայոց թագավոր Վաղարշ II-ի իշխանությունը այնուհետև բոլոր դեպքերում պիտի դառնար ժառանգական: Պարթև Վաղարշ IV-ից հետո գահակալական կռիվները նրա որդիներ Վաղարշ V-ի և Արտավան V-ի միջև և այդ պայքարի ընթացքում Սասանյան նոր դինաստիայի հանդեպ գալն ու պարթև Արշակունիների դինաստիայի վերացումը, ինքնին, լուծում էին հայկական գահի ժառանգական իրավունքի հարցը: Պարթև Արշակունիները վերացել էին և մնում էր միայն հայ Արշակունիների դինաստիան, որը ավելի ամուր էր կառուցում հոռմեացիներին: Վաղարշ II-ից սկսած Հայաստանում, բառիս բուն իմաստով, հաստատվում է հայ Արշակունիների ժառանգական թագավորությունը, որը տևեց մինչև 428 թ.⁹⁰: Սասանյանների դեմ սկսված պայքարում հայ Արշակունիները անվերապահորեն Հռոմեական կայսրության կողմն էին դառնում: Ստեղծված նոր իրադրությունը ունեցավ վիթխարի հետևանքներ հայ ժողովրդի հետագա պատմական զարգացման համար:

Սեվերոսի կտրուկ միջոցառումները, գոնե ժամանակավորապես, կայուն վիճակ ստեղծեցին հռոմեական գերիշխանության համար Միջագետքում, իսկ թուլացած պարթևները վերջին ճիգերն էին գործադրում նախկին հղորությունը վերանվաճելու համար:

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ВАЛАРША II С РИМОМ И ПАРФЯНАМИ

Академик АН АрмССР С. Т. ЕРЕМЯН

(Резюме)

Ослабление парфян на рубеже II—III вв. приводит к усилению римской агрессии и утверждению римлян в средней и северной Месопотамии. В этот период снова усиливается и стабилизируется положение царства Великой Армении. Царствовавший здесь ставленник римлян Сойем («Тигран Последний», 144—161 и 164—186 гг.) умер, и снова на армянский престол вступил представитель армянских Аршакидов—Валарш II (186—198), вероятно, внук армянского царя Валарша I

⁹⁰ С. Тоуманов, *Ист. зап.*, т. 234.

(117—144). Валарш II носил титул «великий царь Великой Армении». Его политическая и внутригосударственная деятельность оправдывает мнение, что это—царь Валаршак Мовсеса Хоренаци, ошибочно отождествляемый исследователями с основоположником армянской ветви династии Аршакидов царем Тиридатом I (52—88), братом парфянского царя Вологеса—Валарша I (51—79).

После убийства императора Коммода (в 192 г.) и последовавшей затем борьбы за власть в Риме римские оккупационные войска покинули столицу Великой Армении город Валаршапат, известный у античных авторов под названием Азара. Борьба за власть между претендентами на императорский престол в Риме кончилась провозглашением императором Септимия Севера (193—211), который за короткое время устранил своих соперников и сделался единодержавным правителем Римской империи. Однако Северу эта единодержавная власть далась нелегко. На Востоке провозгласил себя императором наместник Сирии Нигер, которого признали парфянский царь и цари Осроены и Хатры; лишь Валарш II придерживался нейтральной позиции. Когда Нигер через своих послов просил военной помощи от царей этих стран, армянский царь ответил, что он никому не окажет такой помощи, но если Север нападет на него, то он готов защищать свою страну.

Прибывший на Восток Север стоял перед большими трудностями. Прежде всего ему надо было заручиться поддержкой армянского царя, страна которого находилась в тылу наступавших римлян. Вероятно, в Рандее могла произойти встреча Септимия Севера с Валаршем II, во время которой должны были быть решены очень важные вопросы, касающиеся царства Великой Армении и военной организации для обеспечения защиты интересов Римской империи на Востоке.

Император признал воцарение Валарша II; были выработаны мероприятия по укреплению кавказских проходов, особенно в районе нын. Шемахи. В этот период Валарш II был занят укреплением северо-восточных границ своего царства по Куре и образовал наместничества—княжества Утийское, Гардманское, Цавдейское и Гаргарейское. Армянская конница во главе со спарпетом с этого времени получала от римлян денежную субсидию и находилась под верховным наблюдением легата Каппадокии. Таким образом, в этот период политические взаимоотношения между Арменией и Римом приобретают характер вассалитета.

Около 198 г. армянский царь Валарш II совершил очередной поход против вторгавшихся с севера горцев и кочевников, во время которого и погиб, завлеченный ими в глубь горных теснин в районе современного Конах-кенда, недалеко от Шемахи. Валаршу II наследовал его сын и преемник Хосров I (198—216), который через год предпринял поход в те же места и воздвиг в горном проходе стелу в память этого события.

Военные действия между римлянами и парфянами закончились в 199 г. мирным договором, в силу которого парфяне были вынуждены признать большую часть Месопотамии за римлянами. Город Низибин

сделался укрепленным центром новой римской провинции Mesopotamia. Наступивший мирный период длился до смерти Севера в 211 г.

Гонения на иудеев и христиан, предпринятые римскими властями в Сирии и Палестине, затронули также Армению, о чем свидетельствует дошедший до нас агиографический материал. Христианство тогда принимало форму различных гностических учений. В Армении такую проповедь вел гностик Бардацан Эдесский (154—222), написавший на сирийском языке «Храмовую историю». Он вел борьбу с ересью маркionитов.

Наступивший период общего ослабления парфян привел к усилению персидской династии Сасанидов, представители которой в 226—227 гг. уничтожили власть парфянских Аршакидов и утвердили свою власть во всем Иране. Армянские Аршакиды впредь до 428 г. были наследственными обладателями армянской короны.

Ա. Գ. ՇԱՆԻՃԵ
(Ծննդյան 90-ամյակի առթիվ)

ՀԱՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ, Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Արևմտյան Վրաստանի նորա գյուղում ծնված Ակակի Շանիձեն նախնական գրաճանաչությունը սաղմոսերգու հորից ու երեք եղբայրներից հր սովորել, ապա հաճախել տեղի ծխական դպրոցը: 1897 թ. տասնամյա Ակակին ընդունվում է Քութայիսի հոգևոր ուսումնարան, իսկ այն ավարտելուց հետո (1904 թ.)՝ տեղիս դասական գիմնազիան, ուր իր կրթությունն էր ստացել նրա ապագա ուսուցիչը՝ անագեմիկոս Ն. Մառը:

Ռուսական արևելագիտության խոշորագույն ներկայացուցիչների ջանքերով Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետը դարասկզբին մեծ համարում ունեցող ուսումնական ու գիտական օջախ էր դարձել, գրավելով Անդրեովկասի երիտասարդության ուշագրությունը: Ա. Շանիձեն 1909 թ. ընդունվում է հիշյալ ֆակուլտետը՝ իբրև մասնագիտություն ընտրելով հայ-վրացական բանասիրությունը:

Իվ. Ջավախիշվիլու գլխավորությամբ վրաց ուսանողությունը նախանձախնդիր էր հայրենի երկրի պատմության, մատենագրության ու մշակույթի ուսումնասիրությանը, նշանակալի մտահոգություն ցուցաբերելով նաև քաղաքական անցուղարձերի ու Վրաստանի կացության վերաբերմամբ: Հին ու նոր լեզուներ ուսումնասիրելու, պատմա-մշակութային հարցեր արծարծելու աներկբա կարողություն ունեցող Ա. Շանիձեն, ուսումնառությանը զուգընթաց, դառնում է իր երկրորդ ուսուցչի՝ Իվ. Ջավախիշվիլու աշակիցն ու գործակիցը:

Այդ տարիներին նոր-նոր սկսում էր ձևավորվել վրացագիտության կարևորագույն բնագավառներից մեկը՝ լեզվաբանությունը, ուսումնասիրության ոլորտ ընգրկելով, բացի դրավոր վրացերենից, վրացական բարբառներն ու խոսվածքները, ինչպես նաև այսօր Լաւրվելւսկան լեզվախումբ անունը կրող լեզուները: 1911 թ. Ա. Շանիձեն գործուղվում է Փշավ-Խևսուրեթ՝ բարբառագիտական հետազոտությունների Թե որքան արգյունավետ է եղել տեղում աշխատելու այդ շրջանը՝ կարելի է դատել բարբառագիտական, ստուգաբանական և բանահյուսական այն բաղմաթիվ հրապարակումներով, որ տասնամյակների ընթացքում իրականացրել է գիտնականը: Երեք տարի անց, արդեն իբրև հայ-վրացական բանասիրության ամբիոնի պրոֆեսորության պատրաստվող մասնագետ, Ա. Շանիձեն գործուղվում է Հայաստան՝ Էջմիածնի մատենադարանում «Նրդ երգոցի» գրագրերին ծանոթանալու և առհասարակ հայկական ձեռագրագիտության, լեզվը ու հնագրության մեջ հմտանալու: Հանգամանքների բերումով, երիտասարդ կովկասագետը որոշ ժամանակ մնում է Ալեքսանդրապոլում և ջանում սովորել ժամանակակից հայերենը:

Հետազայում գիտնականը շատ առիթներ է ունեցել այստեղ ձեռք բերած գիտելիքները հետազոտական աշխատանքում գործադրելու համար:

Մագիստրոսական քննությունները հանձնելուց հետո, դիսերտացիոն աշխատության տպագրությանը ձեռնամուխ եղած Ա. Շանիձեն, 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությանը հաջորդող շրջանում, առժամանակ վերադառնում է Թբիլիսի և լծվում տեղիս ազգային համալսարանի բացման համար տարվող ծանր և բախտորոշ աշխատանքին, դարձյալ Իվ. Ջավախիշվիլու գլխավորությամբ ու Կ. Կեկելիձեի, Գ. Ախվլեդիանիի և այլոց հետ միասին:

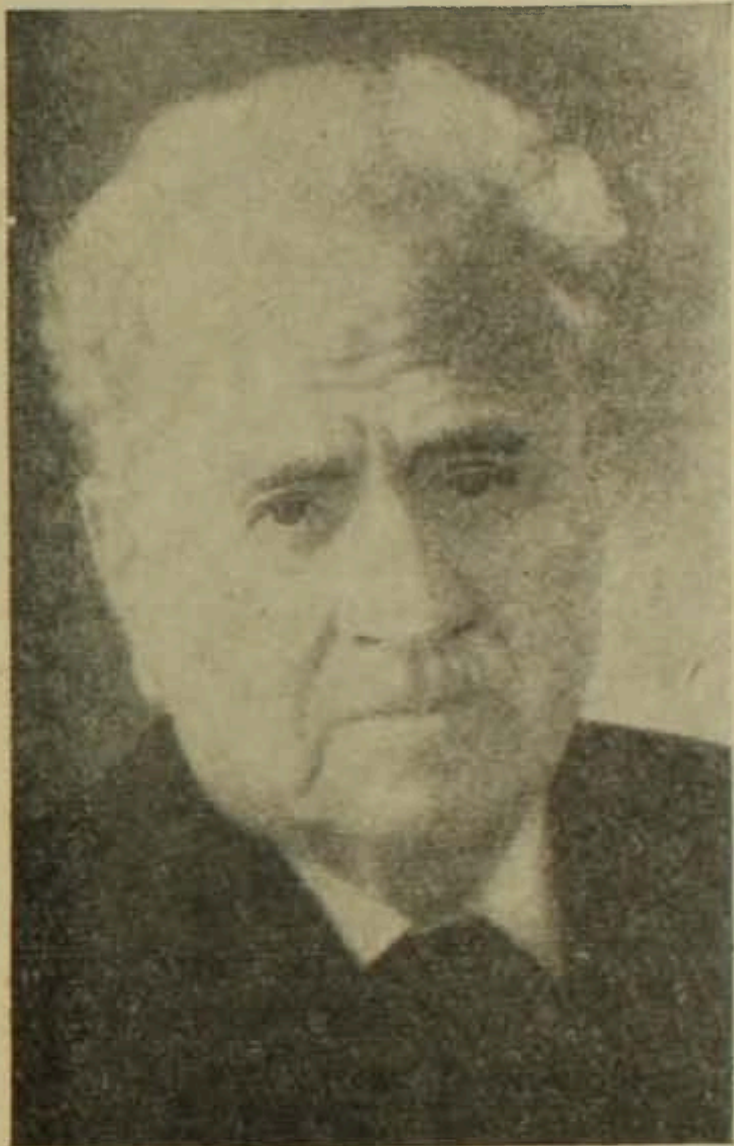
1918 թ. սկսած Ա. Շանիձեն աշխատում է Թբիլիսիի համալսարանում, նախ իբրև հայերենի և արաբերենի դասախոս, ապա՝ վրաց լեզվի պրոֆեսոր ու հին վրացերենի ամբիոնի վարիչ: 1920 թ., առաջինը նորաբաց համալսարանում, Ակակի Շանիձեն պաշտպանում է դեռ Պետրոգրադում ավարտած դիսերտացիան՝ «Վրացական բայի երկրորդ դեմքի սուբյեկտային և երրորդ դեմքի օբյեկտային նախդիրները» թեմայով¹: Փաստորեն այս շրջանից սկսած նա դառնում է ազգային լեզվաբանական դպրոցի հիմնադիրը, տասնամյակների ընթացքում պատրաստելով լեզվաբանների, բնագրագետների, հնագրագետների ու վիճագրագետների, մատենագրության պատմաբանների մի քանի սերունդ, որոնք իրենց ուսուցչին երախտահատույց են լինում վրացագիտական աշխատանքներում:

Գնահատելով Ա. Շանիձեի պատկանելի գիտական ծառայությունները՝ ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիան 1939 թ. նրան ընտրում է թղթակիցանդամ, երկու տարի անց նա դառնում է Վրացական ՍՍՀ նորաբաց ակադեմիայի հիմնադիր անդամ: Ա. Շանիձեն Վրաստանի և Հայաստանի գիտությունների վաստակավոր գործիչ է, հայրենական ու արտասահմանյան մի շարք գիտական հաստատությունների պատվավոր անդամ:

Տարբեր լեզվաբանական դպրոցների պատկանող լեզուների գիտական լայն իմացություններ ունեցող Ա. Շանիձեն վրաց լեզվի ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ եղավ միանգամայն ուրույն մեթոդներով, ամենևին չկաշկանդվելով առկա լեզվաբանական ուսմունքների սահմանած շրջանակներով: Անտոն I-ից սկսած (1744—1756, 1763—1788 թթ.) փորձեր էին արվում կազմելու վրաց լեզվի քերականություններ, բայց հրապարակ եկած այդ բնույթի բոլոր աշխատությունները, ն. Մառի «Հիմնական աղյուսակները» ներառյալ (1925 թ.), զերծ չէին պատրաստի կաղապարների կիրառումից, ուստի չէին արտացոլում վրացերենի կառուցվածքային, բառակազմային, հոլովական և մանավանդ խոնարհման ինքնատիպությունները: Հին վրացերենով պահպանված ինքնուրույն ու թարգմանական հուշարձանների մանրախույզ հետազոտությունը, բարբառներում ու կենդանի խոսակցական լեզվում ավանդված ձևաբանական, բառազանձային ու շարահյուսական իրողությունների անվրեպ համադրությունը գիտնականին հնարավորություն տվեցին արմատապես նորովի կազմելու վրաց լեզվի քերականությունը, մանավանդ լեզվի դարձացման տարբեր փուլերն ու նրանց արտահայտության եղանակները, համակարգային դասգաստները մենագրորեն ճշտելուց հետո: Ա. Շանիձեի «Վրաց

¹ Վ յ ա յ ո թ ճ ռ ի, Լեզվագիտության պրոբլեմները Թբիլիսի և Մոսկվայի համալսարանների լեզվագիտության ֆակուլտետների խորհուրդի խորհրդով, 1920. Վերահրատ. տե՛ս «Խոսքերի մասին», 1, 1957, էջ 111—180: Աշխատության ու նրան տարբերակը տե՛ս նույն տեղում, էջ 45—110:

լեզվի քերականություն»², «Վրաց քերականության հիմունքներ»³ և «Հին վրացերենի քերականություն»⁴ հիմնարար աշխատությունները փաստորեն սահմանում են վրացերենին բնորոշ բոլոր քերականական երևույթներն ու օրինաչափությունները, միաժամանակ մենագրական նոր ուսումնասիրությունների դուռ բացելով ու ճանապարհ մատնացուցելով: Նախ ասենք, որ Շանիձեն ինքն է այդ աշխատություններում կիրառված ու վրացագրություն մեջ առհասարակ գործածություն ստացած հարյուրավոր տերմինների ստեղծողն ու սահմանողը, ավանդական քերականական դրականությունից միայն անվերապահորեն հաջողվածները վերցնելով: Գիտականի տեսական ընդհանրացումների համընդհանուր ճանաչումը, մեր համոզմամբ, արդյունք է նաև այն իրողության, որ նրանց հեղինակը ելնում է իր իսկ կողմից ստուգված և կիրառությամբ վկայված փաստերի հանրագումարից, աննկատ շփոխելով գրեթե ոչ մի նշանակալի հուշարձան ու վրացալեզու հիշատակարան:

Վրաց լեզվի պատմության դիտական պարբերացման և նրա քերականական արտահայտման ճշգրտման շնորհիվ Ա. Շանիձեն մշակեց միջնադարյան բնագրերի հրատարակության ելյուն սկզբունքներ: Նրա խմբագրությամբ, շատ հաճախ էլ աշխատասիրությամբ, հիմնվեց երկու մատենաշար՝ «Հին վրացերեն լեզվի հուշարձաններ»⁵ և «Հին վրացերենի ամբիոնի աշխատություններ»⁶, որոնք նոր պայմաններում ու ակնառու հաջողությամբ շարունակեցին ակադ. Ն. Մառի հիմնած «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии» և «Bibliotheca Armeno-Georgica» մատենաշարերը: Հիշյալ վերտառությունները կրող տասնյակ հատորներ են լույս տեսել, ընդ որում՝ յուրաքանչյուր բնադիր ճշգրտված է իր գոյացման շրջանի լեզվական-քերականական նորմերին համապատասխան, անհրաժեշտության դեպքում՝ քերականագիտական ուսումնասիրությամբ ու բացատրանկով: Ա. Շանիձեն իրավացիորեն խուսափում է հին հուշարձանների ձեռագրական նշանա-

² «ქართული ენის გრამატიკა». 1, მორფოლოგია (ხერკირე ზრათარაკიოქიონ), თბ., 1962.

³ «ქართული გრამატიკის სათუძვლავი». 1, მორფოლოგია, თბ., 1953. ხერკილ აշխատილ-ქიონზენზენ էլ հსთაყაიოლ վերահրատարակել են:

⁴ «ძველი ქართული ენის გრამატიკა», თბ., 1976.

⁵ «ძველი ქართული ენის ძეგლები».

⁶ «ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები».

⁷ Առաջին մատենաշարով լույս է տեսել 16 հատոր, հերկրորդով՝ 18:

կալի տարբերակումները ի մի ձուլելուց ու համահարթելուց, միշտ նկատի ունենալով չարբեր գրչագրերում ավանդված բնագրերի խմբագրման ինքնակա ճանապարհը, նրանց սլատմա-մշակութային արժեքը: Նման աշխատանքի մատնացուցելի նմուշ են «Վրացական օվետարանի երկու հին լուսագրություն՝ ըստ երեք շատերդյան ձևադրերի» (1945 թ.)⁸, «Գրքեր հին կտակարանի» (1947, 1948 թթ.)⁹, «Աստված» (1960 թ., աշխատասիրությամբ Մ. Շանիձեի)¹⁰ և բազմաթիվ այլ հրատարակություններ: Բացի խառնատպանությունը կրող պատմականներից, գիտնականը առանձին խնամք ու գիտական հոգացողություն է ցուցաբերել 864 թ. «Ճառնոտի» հրատարակելիս (1959 թ.)¹¹: Վերջինս թվակիր հնադույն վրացերեն ձևագրում է պահպանվել և հսկայական նշանակություն ունի թե՛ լեզվի, և թե՛ մատենագրության պատմության համար:

Պրոֆ. Ա. Շանիձեի հրատարակած բազմաթիվ բնագրերի մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղում Ռուսթավելու «Լենինամուրը»: Արևելագիտության մեջ հիբավի եղակի երևույթ էր պոեմի 1712 թ. առաջին հրատարակության բնագրի վերականգնումը՝ ըստ պահպանված հնատիպ 18 օրինակների: Նրանց համեմատությունն ու համագրությունը հնարավորություն են ընձեռել վերականգնելու այն տեսքը, որ ունեցել է Վախթանգ VI-ի տպագրությունը, բոլոր վերադարձների ուղղումներով ու նույնիսկ տառատեսակի բացարձակ սույնական վերստեղծումով: 1937 թ. կատարված այդ աշխատանքը վերջերս կրկին վերահրատարակվեց՝ Վախթանգի ծննդյան 300-ամյա հոբելյանի առթիվ¹²: Մեծ է գիտնականի երախտիքը Ռուսթավելու երկի գիտական-քննական բնագրի նախնական գործում, որ նա կատարել է պրոֆ. Ա. Բարամիձեի հետ համատեղ՝ առկա գրչագրերի տվյալ ալբյումներից մեկից մեկը (1966 թ.)¹³: Այդ հրատարակությունը գերազանցում է նախորդ բոլոր փորձերը, և ամենից առաջ՝ հեղինակի լեզվական ինքնատիպությունների հստակումով ու իմաստավորման ուղղակիությամբ: Այստեղ խնդիրը միայն ձևագրերի ընձեռած հնարավորությունը չէ, այլ նաև այն, որ գիտնականը տասնամյակներ անընդմեջ զբաղվել է Ռուսթավելու գործի բառագանձի, նրա գրության դարաշրջանի վրաց մատենագրության բովանդակած լեզվական տվյալների, ինչպես նաև քերականական-շարահյուսական առանձնահատկությունների համակողմանի քննությամբ ու շղթայում: Ա. Շանիձեի ռուսերեն-լատինական աշխատությունները, այն էլ ոչ բոլորը վերցրած, մեկ հատիկ են

⁸ «ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით», გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1945.

⁹ «წიგნის ძეგლის ალტერეგო (978 წ. ხელნაწერის მიხედვით)», ტ. 1, ნაკვ. 1, თბ., 1947, ნაკვ. 2, თბ., 1948. Այս ჯარը იქ დასრულდა, როდესაც ავტორი, როგორც იტყვიან, «მეცნიერებას» დაუბრუნდა:

¹⁰ «ფსალმუნის ძეგლი ქართული რედაქციები», გამოსცა მხეჭალა შანიძემ, I, ოქტომბერი, თბ. 1960.

¹¹ «სინური მრავალთავი 864 წლისა», სასტამბოდ მოამზადეს კათედრის წევრებმა აკაკი შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და გამოკვლევით, თბ., 1959.

¹² «შოთა რუსთველი, ვეფხის ტყაოსანი, პირველი ბეჭდური (ვახტანგისეული) გამოცემა 1712 წ. აღდგენილი ა. შანიძის მიერ, თბ., 1937, 1975. «Լենինամուրի» համարում 1956 թ.:

¹³ «ვეფხის ტყაოსანი», ოქტომბერი, 1966. Ժողովրդական գրականության միության և «Լուսին»-ի համատեղ լուսաբանությամբ, 1966.

կաղմում, որ իբրև հեղինակի «Աշխատությունների» երկրորդ գիրք լույս տեսավ 1966 թ.՝ «Ընձենավորի հարցեր» խորագրով¹⁴:

Ա. Շանիձեի ուսումնասիրած ու հրապարակած բնագրերի շարքում նշանակալի է Դրեհոր Բակուրյանի «Սահմանքի» վրացերեն խմբագրությունը (1971 թ.), ընդարձակ ուսումնասիրությամբ, բառարանով ու ոտներեն թարգմանությամբ¹⁵: Անկախ առանձին գրույթների, տերմինների ու նրանց նախնականության, ինչպես նաև Բակուրյանի շուրջ ունեցած մեր տարակարծության, հիշյալ հրապարակումը գուրա է դալիս վրացագիտության սահմաններից ու ակներև նպաստ բերում բյուզանդագիտությանն ու հայագիտությանը:

Ինչպես արգեն ասվեց, Ա. Շանիձեն Ն. Մառի, Ն. Ադոնցի, Իվ. Զավախիշվիլու ղեկավարությամբ Պետերբուրգում ստացել է հիմնավոր հայագիտական կրթություն, ուստի իր գիտական աշխատանքների ընթացքում հաճախ է արձարժել զուտ հայագիտական կամ նաև հայագիտական խնդիրներ: Դեռևս 1916 թ. լույս ընծայած «Два чанс-мегрельских суффикса в грузинском и армянском языках»¹⁶ հոդվածում երիասարգ գիտնականը, հակառակ ավանդական հնդեվրոպական լեզվաբանության, «ուր» ճյուղին պատկանող հայկական բարբառների սահմանական ներկան կաղմելու ձևաբանական ցուցիչը համեմատում է քարթվելական լեզուների ընձևած նյութի հետ և ապացուցում մինչ այդ չգիտված ընդհանրություն: Նա պատահական է համարում «ուր» բայածանցի և ներդոյական հոլովի «ուր» վերջածանցի զուգադիպումը, վերջինս սերելով «մեջ»-ից: Հանգուցյալ ակադ. Ա. Ղարիբյանի աշխատության կապակցությամբ դրված դրախոսականում ես կան բարբառագիտական բազմաթիվ ուշագրամ դիտարկումներ ու նորույթներ, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց նշանակությունը:

Պատմա-բանասիրական բնույթի և հայագիտական կարևորություն ունեցող աշխատանքների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է հիշատակել Կոշի և Բարանայի վրացերեն արձանագրությունների քննությունն ու հրապարակումը, ուր հեղինակին պատշաճ հմտությամբ լուսաբանված են սլավոնական խնդիրներ, մասնավորապես Կոշի վիմագրի առիթով¹⁷: Իվանե Նրկայնաբազուկի և նրա կնոջ արձանագիր-արտոնագրում կան հարկային տերմիններ, որոնց քննությունը նոր նյութ է տալիս Հայաստանի ու Վրաստանի տնտեսական պատմության վրա լույս ընծայողներին: 1924 թ. գիտարշավի ժամանակ լրանվելով Հայաստանում, Ա. Շանիձեն մասնավոր ուշադրություն է դարձնում վիմագիր աղբյուրներին: Վիմագրագիտության աշխատանքի օրինակելի նմուշ է իրանագետ Վ. Փութարիձեի հեղինակակցությամբ Ա. Շանիձեի վերծանած Գրևի 1595 թ.

¹⁴ «ვეფხისტყაოსნის საკითხები», I, «თხზულებანი», ტ. II, თბ., 1966.

¹⁵ «ქართველთა მონასტერი ბუღვარეთში და მისი ტიპიკონი», ტიპიკონის ქართული რედაქცია, თბ., 1971.

¹⁶ «საქართველოს ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები», I, «თხზულებანი», I, თბ., 1957, էջ 24—27.

¹⁷ А. Г. Панидзе, Грузинская надпись XIII века в сел. Кош, «хелн. ინსტ. მოამბე», I, 1959, էջ 7—19. აკაკი შანიძე და ვასო ცისკარიშვილი, ბარანის ციხის წარწერა, «საიუბილეო», თბ., 1968, էջ 17—26. Ի դեպ, նույն գրքում Ա. Շանիձեն հրապարակել է հայաստանում գրված մեկ այլ վրացերեն արձանագրություն՝ «Грузинская надпись XI—XII вв. из Армении» խորագրով (էջ 143—144):

հետո, գիտնականը անդրադառնում է կովկասյան ժողովուրդների այբուբենների նկարագրին ու ստեղծման հանգամանքներին և դրանում, որ երեք այբուբեններն էլ միաժամանակ ու նույնական խելամուծությամբ են ստեղծված:

Մի քանի տարի առաջ արևելագետ Մ. Անդրոնիկաշվիլին վրաց-իրանական լեզվական փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությանը նվիրված հաստի հրատարակեց: Հեղինակը տեական ու մանրախուզ պրպտումով բավականաչափ փաստանյալ նոր նյութեր է գիտական շրջանառության մեջ ստցնում, զասգասում ու քննում դրանք, սակայն երբեմն զանց առնելով կամ անտեսելով այն լեզվական միջնորդ օղակը, որով վրացերենն ու պարսկերենը հարաբերվում են միմյանց: Ա. Շանիձեն չհապաղեց՝ ընդդիմախոսություն-դրախոսականով հանգիս զալու²³: Նորն ու ընդունելին սատարող գիտնականը բազմաթիվ ծանրակշիռ դիտողություններով վերահաստատում է քննարկվող լեզվական փոխառությունների խնդրում հայերենի միջնորդավորող դերը, մանավանդ որ՝ արծարծվող օրինակների մի մասը սոսկ բառական փոխառություն է, այլև սլատմա-մշակութային աղերս վկայող տերմին-միավոր: Ստուգաբանական և հնչյունաբանական քննության ճանապարհով Ա. Շանիձեն բացահայտում է մի շարք ընդհանրություն-օրինաչափություններ, որոնք նշանակալիորեն կհեշտացնեն հալ-վրաց-իրանական բանասիրությամբ զբաղվող մասնագետների ասելիքը:

Կովկասագիտության վաստանշատ երախաավորը պարզ ու բարեհամբուր խառնվածք ունեցող անձնավորություն է. կատակախոս ու աշխույժ, հանկարծախոս ու նրբանկատ բնավորություն, միշտ պատրաստ գիտական օգնության, միշտ շրջապատված աշակերտներով: Վերջիններիս թվում տարբեր ժամանակներում եղել են և հայագիտության ներկայացուցիչները, երբեմն Հայաստանից դործուղված: Ա. Շանիձեն համբերությամբ ու սիրով շաբաթ մեկ պարապել է նրանց հետ՝ մերթ իր ամբիոնում, մերթ էլ սեփական տանը՝ գիտական պատկառելի այդ գրադարանում: Աշակերտները նրանից են սովորել հարգել գիտական համոզմունքներն ու տարակարծությունները և մանավանդ՝ շմեղանշիլ փաստերից բխող եղրակացության առաջ՝ ոչ ուսուցչին սիրաշահելու և ոչ էլ աշակերտին խնայելու մղումով:

Անվանի կովկասագետի 90-ամյակի առթիվ, ի նշան գիտական գնահատության, ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտը հայերեն թարգմանությունսը հրատարակության է պատրաստել նրա «Հին վրացերենի քերականությունը», որը խթանելու է վրացագիտական ուսումնասիրությունների առաջընթացը մեղանում:

А. Г. ШАНИДЗЕ

(К 90-летию со дня рождения)

Академик АН Арм.ССР С. Т. ЕРЕМЯН, П. М. МУРАДЯН

(Резюме)

Научная общественность нашей страны в текущем году отметила 90-летие со дня рождения выдающегося грузинского ученого, члена-корреспондента АН СССР, академика АН Груз.ССР, профессора Тбилис-

²³ «საბოძოლო», 1977—1981.

ского государственного университета Акакия Гавриловича Шанидзе. Будучи кавказоведом-востоковедом широкого профиля, А. Г. Шанидзе несколько десятилетий возглавляет созданную им самим грузинскую лингвистическую школу. Опубликованные ученым капитальные монографии («Основы грузинской грамматики», «Грамматика древнегрузинского языка» и др.), а также изданные им древнегрузинские памятники (библейские тексты, «Устав Бачковского монастыря», «Многоглав 864 г.» и др.) стали настольными книгами кавказоведов. А. Г. Шанидзе принадлежат также несколько арменоведческих работ, в которых рассматриваются проблемы историко-филологического характера.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՐԹԵՎ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀՌՈՄԻ ԴԵՄ

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Ինչպես հաղորդում է հորենացին, Վաղարշ II-ի եղերական մահից հետո «առնու զթագաւորութիւնն հոսրով որդի նորին»¹, իբրև ժամանակակից պարսից Վաղարշ IV (191—208) արքայից արքայի։ Խոսրով I-ի անձնավորության կապակցությամբ կարևոր է նշել 1961 թ. Դառնիում պեղումների ժամանակ հայտնաբերված արամեական արձանագրությունը (առաջին տողը չի պահպանված)։ Այնտեղ հիշատակվում է «...մեծ թագավոր Հայաստանի, որդի Վոլոգաս թագավորի» անձնավորությունը, որի անունը չի կարդացվում։ Ըստ արձանագրության վերծանող Ա. Գ. Փերիխանյանի ճիշտ եզրակացության, եղծված տեղում պիտի լիներ «խոսրով» անունը և դա խոսրով I-ն է (198—216)²։

Այսպիսով, ճշտվում է հորենացու տեղեկությունը, որ խոսրով I-ը իսկապես եղել է Վաղարշի որդին, իսկ վերջինս, անշուշտ, Վաղարշ II-ն է։

Գահ բարձրանալուն պես խոսրով I-ը շարունակում է պատերազմները «հիւսիսականների»՝ բասիլենների-ալանների դեմ Բաղկան (Մախելոնիա) երկրում³։

Պատմահայրը նշում է, որ խոսրով I-ը «նոյն հետայն միաբանեալ զգօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեառնն մեծ, վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն»։ Խոսրովը «վանեալ սրով և գեղարդեամբ զհզօր ազգսն զայնոսիկ, մի ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդս. և զիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի յայտ լիցի, ընդ հնազանդութեամբ լինել Հռոմայեցւոց»⁴։ Եթե այս տեղեկությունը ճիշտ է, այստեղ խոսք կարող է լինել Բաղկան-Մախելոնիայի նվաճման մասին և արձանագրությունը հավանաբար կանգնեցված է եղել Շամախուց դեպի հյուսիս գտնվող

¹ «Մովսիսի հորենացույ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, Բ, կէ, էջ 200։ Հայ մատենագիրները ամբողջ III դարի ընթացքում գիտեն մի «խոսրով Մեծն» անունով թագավոր։ Խորենացին, խոսրով I-ի գահակալման մասին խոսելիս, ասում է. «Ի Վաղարշայ առնու զթագաւորութիւնն հոսրով որդի նորա, հայր սրբոյ մեծին Տրդատայ»։ Փաստերի ուշադիր բաղդատումը ցույց է տալիս, որ Վաղարշ II-ի որդին հույն-հռոմեական աղբյուրների Χωσροης-ն է, որ, ինչպես կտեսնենք սույն հոդվածում, խոսրով I-ը պիտի լինի։ Վերջինիս որդին է խոսրով II՝ հայ մատենագրության «խոսրով Մեծն», օտար աղբյուրների Τριδανης — Տրդատը, որ Տրդատ II-ն է և թագավորել է 217—256 թթ.։ Վերջինիս որդին է Տրդատ III Մեծը (274—330), որը քրիստոնեություն ընդունեց և այն հռչակեց Հայաստանի պետական կրոն։

² Տե՛ս А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Гарни, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3, էջ 123 և հտ.։

³ С. Т. Еремян, Страна «Махелония» надписи Кааба-и Зардушт, «Вестник древней истории», 1967, № 4, էջ 47—58։

⁴ Խորենացի, Բ, կէ, էջ 200։

Ղոնաղ-Քենդի լեռնանցքում⁵, որը նդիշեի «Պահլ դուռն»⁶ է: Նրանից այն կողմ, դեպի հյուսիս գտնվում էր Մազքթաց ևրշակունիների բուն երկիրը՝ Չողը:

Վաղարշ II-ի և Խոսրով I-ի այդ պատերազմները կոչված էին ամրապնդելու ոչ միայն Մեծ Հայքի, Աղվանքի և Վիրքի անվտանգությունը, այլև Հռոմեական կայսրության սահմանները Միջագետքում, ինչպես և պարթևական պետության թիկունքը Ատրպատականում և Մեդիայում: Կովկասյան հյուսիսի անվտանգության հարցում երկու մարտնչող աշխարհակալությունների շահերը միատեսակ էին և գոյություն ունեի փոխադարձ համաձայնություն⁷:

Առաջին տասը տարին Խոսրով I-ը թագավորում է խաղաղ պայմաններում: Սեպտիմիոս Սեվերոսը 198—199 թթ. ավարտում է «պարթևական պատերազմը», որից հետո վերադառնում է Հռոմ և այնուհետև մինչև իր մահը, որ տեղի ունեցավ 12 տարի անց (211 թ.), Արևելքի խաղաղությունը չի վրդովվել հռոմեական զենքի շառաշյունով: Միայն նրա որդի Անտոնինոս Կարակալլաի (211—217) գահակալումից հետո Արևելքում նորից խախտվում է խաղաղությունը:

Ժիշտ է, հռոմեական սահմանագիծը առժամանակ խաղաղ վիճակում էր գտնվում, բայց այդ բնավ չէր նշանակում, թե Արևելքում իսկապես անդորրություն էր ափրում: Պատերազմական գործողությունները հյուսիսից սպառնացող հրոսակախմբերի դեմ հազվադեպ էին դադարում, իսկ պարթևական թագավորության մեջ նորից էին բռնկվել գահակալական կռիվները: Սակայն շատ ավելի տագնապալից վիճակ էր ստեղծվել Պարսք նահանգում, որտեղ սկսված անջատողական շարժումը հանգեցրեց նոր իրանական դինաստիայի՝ Սասանյանների գերիշխանության հաստատմանը:

Իրանի հարավային մասում գտնվող Պարսք նահանգում տեղի ունեցող դեպքերը դրսի աշխարհում դիտվում էին իբրև համապետական նշանակություն չունեցող տեղական դեպքեր: Ո՛չ պարթև ևրշակունիները, ո՛չ էլ Հռոմը ծալր առած այդ շարժմանը լուրջ ուշադրություն չէին դարձնում:

Պարսք երկիրը, որը Աքեմենյան Իրանի աշխարհակալության կենտրոնական նահանգն էր, հույն-մակեդոնական նվաճումներից հետո կորցնում է իր նախկին փառքը, նրա մայրաքաղաք Պերսեպոլիսը ավերվում է և այլևս չի վերականգնվում: Նրա փառավոր ավերակների կողքին հիմնվում է նոր կենտրոն՝ Ստահր քաղաքը:

Պարսքը, իբրև պարսիկ ժողովրդի օրրան, հնուց ի վեր վայելում էր որոշ արտոնություններ, որից Իրանի այլ նահանգները զուրկ էին: Պարսքում մնում էին կիսանկախ թագավորներ, որոնց մ. թ. ա. III դարից վերապահված էր արծաթե դրամ հատելու արտոնությունը⁸: Ստահրում նստող կուսակալները՝ «շաթրադարները» («շահդար»), ըստ երևույթին, մ. թ. II դարի սկզբից, նշանակվում էին Բաղանգի դինաստիայից և արդեն կրում էին «շահ» (թագավոր) տիտղոսը: Պարսքի «շահն» էր նշված դինաստիայից Գոճիհրը: Պարսքը պարթևական Իրանի այն երկիրն էր, որտեղ անաղարտ պահպանվում էին զրադաշտական կրոնի ավանդները: Ստահրի զրադաշտական տա-

5 Ս. Տ. Երեմյան, Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի և պարթևների հետ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, № 4, էջ 47:

6 «Նդիշի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, Ա, Բ, էջ 9, 19:

7 Տե՛ս Դ. Մոմշեն, История Рима, т. V, М., 1949, էջ 365:

8 В. Г. Луюкони, Культура Сасанидского Ирана, М., 1969, էջ 31:

ճարը Կվիրված էր Անահիտ դիցունուն և նրա քրմապետի պաշտոնը ժառանգական արաոնությունն էր առասպելական Բահմանի տոհմի շառավիղների, որոնցից էր Սասանը, Արտաշիրի պապը: Քրմապետ Սասանը ամուսնացած էր Բաղդանգի տան արքայադստեր հետ, որի հայրն էր Գոնհիհրը: Սրա նստավայրն էր Ստահր քաղաքից 50 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող «Դառ-ի Սպետ» («Սպիտակ դուն») ապարանքը, որտեղ, ըստ ավանդության, նրան ներկայանում է Սասանի թոռ և իր թոռնորդի յոթնամյա Արտաշիրը՝ Սասանյան արքայատոհմի ապագա հիմնադիրը⁹: III դարի սկզբներին նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել Սասանյան դինաստիայի բարձրացման համար: Ըստ պատմական ավանդության, Գոնհիհրի խորհրդով Արտաշիրը դառնալու էր Դարբեդք քաղաքի արքապետ (ամրությունների պետ)¹⁰: Համաձայն այդ նույն ավանդության, շուրջ 201—202 թթ. Դարբեդքի արքապետը մահանում է և այդ պաշտոնը տրվում է Սասանի թոռ և Փափագի որդի Արտաշիրին¹¹: Ստեղծված իրադրությունը, այսպիսով, առաջին Սասանյաններին հնարավորություն է տալիս հափշտակել քաղաքական իշխանությունը տեղական հինավուրց ժառանգական կառավարիչներից և ստեղծել Իրանի արքայից արքաների նոր դինաստիա: Ըստ երևույթին, պարթևական արքայից արքա Վադար IV-ի մահը արագացրեց դեպքերը: 208 թ. սեպտեմբերի 30-ի և 209 թ. սեպտեմբերի 29-ի միջև Սասանի որդի Փափագը հափշտակում է Պարսքի արքայական գահը իբրև «մարդպան և շահրդար Պարսքի»: Ինչպես տեսանք հոգևոր իշխանությունը, այսինքն Անահիտի մեհյանի¹² քրմապետի պաշտոնը, վարում էր Սասանը, իսկ այժմ նրա տոհմը ձեռք է բերում նաև քաղաքական իշխանությունը¹³:

Այս հեղաշրջումը Ստահրում տեղի է ունենում «խաղաղ ճանապարհով»: Հին դինաստիայի շառավիղները չէին ոչնչացվել և արտաքուստ շարունակում էին վայելել նախկին պատիվները: Ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, դեռևս արքայից արքա Արտաշիր I-ի (227—247) արքունիքում տակավին մեծ պատվով ապրում էր վերացած դինաստիայի շառավիղ՝ «Ստահրի թագուհի» տիտղոսը կրող Խորանձեմը (Փառանձեմ), որի դուստրն էր Վարազդուխտը¹⁴: Խորանձեմը, իբրև «Ստահրի թագուհի», գրեթե մինչև 230-ական թթ. անվանապես համարվում էր Պարսքի կառավարիչ:

Մեծ Հայքի գահակալ Խոսրով I-ը առաջիններից մեկն էր, որ ուշադրություն դարձրեց Պարսքում տեղի ունեցած դեպքերին ու թերևս սա է հիմք

⁹ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, էջ 257:

¹⁰ Հայերենում «արկ» նշանակում է «առան» և հոմանիշ է պահլավերեն ու պարսկերեն ark—«միջնաբերդ» բառին: Հայերենում պիտի լինեի «արկապետ»՝ բերդագլուխ, բերդապետ նշանակությամբ: Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ Ա, Իրեվան, 1971, էջ 322, «Արկ» բառի տակ:

¹¹ В. Г. Луконин, նշվ. աշխ., էջ 33, ծան. 8:

¹² Ենթադրվում է, որ Անահիտի մեհյանի շենքն է մեզ հասած «Քաաբա-ի Զարդուշտ» կոչված հուշարձանը:

¹³ Առաջին անգամ Ռ. Գիրշմանը ուշադրություն դարձրեց, որ քաղաքական իշխանության ձեռքբերման տարեթիվը՝ 209 թ., հռչակվում է նոր՝ Սասանյան էրայի սկիզբ: 209 թ. Սասանյանների կողմից Պարսքում հատվող դրամների վրա արդեն երևում են Սասանի, Փափագի և նրա որդիների Շապուհի ու Արտաշիրի անունները: Հետագայում յուրաքանչյուր Սասանյան «շահնշահ» ուներ իր թագավորական էրան, որը սկսվում էր նրա թագադրության օրից և վերջանում նրա հաջորդի գահ բարձրանալով (տե՛ս В. Г. Луконин, նշվ. աշխ., էջ 28):

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 33:

հանդիսացել այն բանի, որ հայկական պատմական ավանդությունը այս խոսքովին ներկայացնում է իբրև Սասանյան առաջին տիրակալների դեմ համառմարտնչողի: Աղաթանգեղոսը անշուշտ նկատի ունի 209 թ. Իրանում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը, երբ հաղորդում է, որ այս գույժը հասավ «առ խոսրով, թագաւորն Հայոց», — որ էր երկրորդ տէրութեանն Պարսից, զի որ Հայոց թագաւոր էր՝ նա էր երկրորդ Պարսից տէրութեանն»¹⁵:

Արշակունի դինաստիայի համար այս տագնապալից պահին դինաստիայի տարբեր ներկայացուցիչների միջև միասնություն չկար: 208 թ., երբ Վաղարշ V-ը Տիգրանում դա՛հ բարձրացավ, նրա և իր եղբոր՝ Արտավանի միջև զահակալական կռիվներ սկսվեցին, իսկ հինգ տարի հետո՝ 213 թ., Արտավանը իրեն հռչակեց արքայից արքա ու թագավորեց ամբողջ հյուսիսային Իրանում և Մեդիայում¹⁶, կենտրոն ունենալով էկբատանը (այժմ՝ Համադան): Ինչպես նշվեց, Տիգրան մայրաքաղաքը, Ստորին Միջագետքով հանդերձ, գտնվում էր Վաղարշ V-ի իշխանության ներքո: Տիգրանում էր նրա արքունիքը, ուստի մի առ ժամանակ նա էր համարվում ամբողջ Իրանի «օրինավոր թագավոր»: Սակայն Վաղարշ V-ի իշխանության տարածքը հետզհետե սահմանափակվում էր նախ Ստորին Միջագետքով, ապա և Տիգրան-Սելեկիա մայրաքաղաքի քաղաքային տերիտորիայով: Սելեկիայում Վաղարշ V-ի անունով հատվում էին ոսկե շորեքդրամյաններ (տետրադրամներ), որոնք թվագրվում են մինչև 223 թ.¹⁷: Վաղարշ V-ի ակոյան և եղբայր Արտավան V-ը կարող էր միայն արժաթե դրամ հատել, ըստ երևույթին, էկբատանում: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ, այնուամենայնիվ, Արտավան V-ը Վաղարշ V-ի համեմատությամբ գտնվում էր ստորադաս վիճակում: Սակայն արտաքին աշխարհում ավելի մեծ հեղինակություն էր վայելում Արտավան V-ը: Հայկական պատմական ավանդույթը ցույց է տալիս, որ հայոց թագավորը վերջինիս ավելի մոտ էր, քան Վաղարշ V-ին և նույնիսկ Արտավանի հետ դաշնակցած պայքարում էր սրա դեմ: Ուստի ավանդական պատմության հայոց թագավոր խոսրովը, որը պայքարում էր Պարսքում բարձրացող Սասանյանների դեմ և Արտավան V-ի հավատարիմ պաշտպանն ու դաշնակիցն էր, կարող էր լինել միայն խոսրով I-ը:

Որքան էլ կցկտուր ու միակողմանի լինեն Աղաթանգեղոսի և խորենացու տեղեկությունները, որոնք շփոթում են երկու խոսրովներին, այնուամենայնիվ հնարավոր է դատել այն տեղեկությունները, որ վերաբերում են խոսրով I-ին: Պետք է նկատի ունենալ, որ 213 թ. հետո, երբ Արտավան V-ը իրեն թագավոր հռչակեց, խոսրով I-ը թագավորեց ընդամենը շորս տարի (213—

¹⁵ Ա զ ա թ ա ն գ ւ ղ ո ս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, գլ. Ա, 18, էջ 15:

¹⁶ Արտավան V-ի վերջին պաշտոնական արձանագրությունը թվագրվում է 215 թ. սեպտեմբերի 14-ով: Դա վերջերս Շոշում հայտնաբերված «Հվասակի ստելան» է: Համարելով իրեն «օրինավոր» ժառանգ, նշված արձանագրության մեջ Արտավան V-ը ընդգծում է այդ իր տիրույթում՝ «Արտավան արքայից արքա, որդի արքայից արքա Վաղարշի» (տվյալ դեպքում նկատի ունի Վաղարշ V-ի և իր հորը՝ Վաղարշ IV-ին): Նշված արձանագրության տեքստը գետնեղված է բարձրաքանդակին կից: Այն ներկայացնում է զահի վրա նստած Արտավան V-ին, որը հանձնում է իշխանության պսակը Շոշի խշաթրապ (փոխարքա) Հվասակին (B. Γ. ΝΥΚΟ-ΠΗΝ, նշվ. աշխ., էջ 30, 45):

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 37:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 34:

216) և այդ ժամանակամիջոցում նա պայքարում էր ոչ թե Սասանյանների դեմ, որոնք դեռ դուրս չէին եկել Իրանի արևմտյան նահանգները և դրանով իսկ միջազգային քաղաքական ասպարեզ, այլ իր զենքով օգնում էր Արտավանին հաստատվելու Տիգրոսի դահի վրա:

Պատմագրության մեջ հոսորով I-ի պայքարը Վաղարշ V-ի դեմ, ի պաշտպանություն Արտավան V-ի շահերի, պատկերացվել է իբրև պայքար Սասանյանների դեմ, որ ձիշտ չէ: Ժամանակագրական տվյալները ակնհայտ են դարձնում, որ հոսորով I-ը ժամանակակից էր միայն 208/9 թթ. Պարսքում տեղի ունեցած հեղաշրջման, իսկ Սասանյանների վերջնական հաղթանակը տեղի ունեցավ նրա մահվանից 10 տարի հետո (227), երբ Մեծ Հայքի թագավոր էր նրա որդի «հոսորով Մեծ» Տրդատ II-ը (217—256)¹⁹՝ առաջին հայ թագավորը, որ պայքար էր մղում Սասանյանների ագրեսիայի դեմ: Այս հանգամանքը լավ է նկատել Հ. Մանանդյանը: Նա իրավացիորեն նշում է, որ «հայ պատմիչների մոտ վիպական հոսորովին վերագրված պարսիկների դեմ պատերազմները հիշողություն են, իրապես, այն երկարատև ու համառ կռիվների, որ պատմական այս Տրդատ Բ-ը իբրև հռոմայեցիների դաշնակից ու վասալ, վարել էր Արտաշիր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ»¹⁹:

հոսորով I-ի թագավորության վերջին տարիներին (213—216) են վերաբերում Ագաթանգեղոսի տեղեկությունները դեպի Տիգրոս հայոց թագավոր հոսորովի արշավանքների մասին: Ագաթանգեղոսը հաղորդում է. «Արդ ի միւս ևս ի գլուխ տարւոյն, սկսանէր հոսորով թագաւորն Հայոց գունդ կազմել և զօր բովանդակել, գումարել զզօրս Աղուանից և Վրաց, և բանալ զդրոնս Ալանաց և զճորայ պահակին, հանել զզօրս Հոնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշավել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչև ի դրունս Տիսբոնի...»²⁰: Այս հաղթական արշավանքից հետո «թագաւորն Հայոց, — ըստ Ագաթանգեղոսի, — դառնայր ի մեծ կոտորածէն մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ և ցնծալից ուրախութեամբ ի կողմանսն Հայոց յԱյրարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք, մեծաւ ուրախութեամբ և բարի անուամբ և բազում աւարաւ»²¹: Այնուհետև հոսորովը հեռավոր ուխտագնացություն է կատարում դեպի իր թագավորության արևելյան ծայրամասը՝ Կասպից երկիրը (Բաղասական) Կասպից ծովի ափերին: Ինչպիսի հաղորդում է Ագաթանգեղոսը, հոսորով I-ը «յեօթն բազինս մեհենիցն»²² ուխտաւոր լինել պատկերաց կռոց դիցն պաշտաման... զիւր ազգին Արշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր»: Թագավորը տաճարին է պարգևում պատերազմական ավարի հինգերորդ մասը և «մեծամեծ պարգևս քրմացն շնորհէր»²³:

Ագաթանգեղոսի տեղեկությունների համաձայն, հետևյալ տարին հոսորովը նորից է արշավում դեպի հարավ: «Իսկ ի գալուստ ամին միւսոյ զօր բազում կուտէր, յոյժ, գումարտակ առնէր, զնոյն զօր կոչէր, և ևս բազում

19 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 85:

20 Ագաթանգեղոս, գլ. Ա, 19, էջ 16:

21 Նույն տեղում, 21, էջ 18:

22 Նույն Գարառու բազինքն է, Պտղոմեոսի *Γαζαρῶν ἡγορεύει (աղճատված ընթերցումն է՝ Γαζαοὶ βωμοί), տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 46, 51:

23 Ագաթանգեղոս, գլ. Ա, 22, էջ 18—19:

քան զնույն ասպատակ սփռեալ զկողմամբն Ասորեստանի, մանաւանդ զի և զօրք Տաճկաց ի թիկունս եկեալ էին. աւար առեալ զերկիրն ամենայն՝ քաջութեամբ դառնային իւրաքանչիւր տեղիս»²⁴։ Այս երկրորդ վկայության մեջ ուշադրութեան արժանի է «զօրք Տաճկաց», այսինքն արաբական ցեղերից մեկի, հավանաբար Հադրաշի արաբական թագավորութեան ղորամասերի օգնութիւնը հայոց հոսսը թագավորին։

Այս արշավանքները, ինչպես պարզեցինք, տարվում էին ոչ թե Սասանյանների, այլ Տիգրանի գահակալած Վաղարշ V-ի դեմ, որպեսզի Արտավան V-ը հաստատվեր Տիգրանի գահի վրա²⁵։

211 թ. մահացած Սեպտիմիոս Սեվերոսին հաջորդեց իր ավագ որդին՝ Բասսիան Անտոնինոսը (211—217), որը հայտնի է «Կարակալլա» մականունով. Սա, ծանոթանալով պարթևական թագավորութեան մեջ գոյութիւն ունեցող իրադրութեանը, որոշում է օգտագործել այն։ Իրեն երևակայելով մի նոր Աղեքսանդր Մակեդոնացի, Անտոնինոս Կարակալլան ձգտում էր տեր դառնալ պարթևական ժառանգութեան։

Հաջողութեամբ ավարտելով 213 թ. պատերազմը գերմանական և մերձդանուբյան ցեղերի դեմ, նոր կայսրը, փառասիրական ձգտումներով առնչուելով, գալիս է Արևելք, Ասորիքի կենտրոն Անտիոք քաղաքը։ Տեղեկացած լինելով Վաղարշ V-ի և Արտավանի միջև գահակալական պայքարի մասին, Կարակալլան նեղ վիճակի մեջ է դնում Վաղարշ V-ին և ստիպում նրան դառնալ իրեն ենթակա «դաշնակից» թագավոր։

Պատրաստվելով նոր պատերազմի, Անտոնինոս Կարակալլան պատրվակ էր փնտրում, որպեսզի առիթ ունենա բախվելու պարթևների հետ։ «Երբ նա արշավեց պարթևների դեմ,— հաղորդում է Կասսիոս Դիոնը,— այդ պատերազմը պատճառաբանեց նրանով, որ Վոլոգեսոսը, երբ ինքը նրանից պահանջեց Տիրիդատեսին և նրա հետ ունեցած Անտիոքոսի, նրանց չհանձնեց»²⁶։ Ինչպես ճիշտ ենթադրում է Հ. Մանանդյանը²⁷, այստեղ հիշատակվող Տիրիդատես-Տրդատ Արշակունին, հավանորեն, Վաղարշ V-ի հորեղբայրն էր, իսկ Անտիոքոսը կիլիկացի էր և կիլիկյան դպրոցին պատկանող փիլիսոփա։ Այս երկուսը փախել էին պարթևական թագավորի մոտ և այժմ Անտոնինոս Կարակալլան պահանջում էր ետ վերադարձնել նրանց։ Եթե նկատի ունենանք,

²⁴ Նույն տեղում, գլ. Բ, 23, էջ 19։

²⁵ Մեջ բերված փաստերի լույսի տակ հերքվում է Կիրիլ Թումանովի այն ենթադրությունը (որին ժամանակին համաձայն ենք եղել նաև մենք), որ Աղաթանգեղոսի վկայությունները բացահայտ հիշատակություն են Տիգրանի դեմ Սեպտիմիոս Սեվերոսի 198 թ. պատերազմի, երբ, այնուհետև, 199 թ. պաշարվեց սահմանակից Հադրան և պատերազմներ տեղի ունեցան հռոմեացիների և արաբների միջև։ Տե՛ս C y r i l l e T o u m a n o f f, The Third-Century Armenian Arsacids. A Chronological and Genealogical Commentary, „Revue des études arméniennes, Nouvelle serie, tome VI, Paris, 1969, էջ 238—239, Ս. Տ. Երևմյան, Վաղարշ II-ի բաղաբական հարաբերությունները Հռոմի և պարթևների հետ, էջ 47։

²⁶ „Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanorum quae supersunt“, „Loeb Classical Library“, գիրք 78, 19, 1. Հայերեն թարգմանությունը՝ «Օտար ազգայությունը Հայաստանի և Հայերի մասին», 9, «Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս. Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոս, Հռոմեական պատմություն (հատվածներ), թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976 (այսուհետև՝ D i o հայերեն թարգմ.), էջ 222։

²⁷ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 59 և նույն էջի ծան. 1։

որ հյուսիսից Վաղարշ V-ի դեմ պատերազմում էր իր եղբայր Արտավանը, ապա պարզ կդառնա, որ Վաղարշ V-ի վիճակը ծանր էր: Ստեղծված պայմաններում նա գերադասում էր խաղաղ փոխհարաբերությունների մեջ լինել Հռոմի հետ և Տրդատ Արշակունուն ու Անտիոքոս փիլիսոփային հանձնում է կարակալլային: Այս տմարդի գործարքը, որը պիտի զայրույթ առաջացներ Տիգրանի արքունիքում, բոլորովին հեղինակագուրկ է անում Վաղարշ V-ին և օգտագործվում է Արտավանի ու նրա դաշնակիցների կողմից: Վաղարշ V-ը հաղթված էր և՛ ներքին, և՛ արտաքին թշնամիների կողմից, այժմ նրա միակ հենարանն էր մնում Հռոմեական կայսրության «հովանավորությունը»:

Պարթևների գործերին միջամտելու առաջին պատրվակը, ինչպես տեսանք, խափանվեց: Այժմ Կարակալլան նոր առիթ էր որոնում, և առիթը գտնվեց. կայսրը Արտավանին պատերազմ է հայտարարում իր «դաշնակից և բարեկամ» Վաղարշ V-ի իրավունքները պաշտպանելու պատրվակով: Հռոմեական կայսրը գտնում էր, որ դա ամենահարմար առիթն էր պարթևական ժառանգությանը տեր դառնալու համար:

Նոր քաղաքական իրադրությունը Արևելքում ծանր վիճակ է ստեղծում Հայաստանի համար, որի թագավորը կայսեր «դաշնակից և բարեկամն» էր: Պարթևների գահակալական պայքարում հայոց թագավոր Խոսրով I-ը անվերապահորեն Արտավանի կողմն էր և ռադիկալ օգնություն էր ցույց տալիս նրան: Այժմ, երբ Վաղարշ V-ը դարձել էր Հռոմից կախյալ թագավոր, ռադիկալ օգնությունը նրա հակառակորդ Արտավանին պիտի դիտվեր իբրև հակահռոմեական ելույթ: Նույն վիճակում էր նաև Օսրոենեի թագավոր Աբգար X Սելևրոսը (214—216), որը, ինչպես երևում է, նույնպես Արտավանի կողմնակիցն էր:

Մեզ հասած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Արտավանի դեմ Անտոնինոս Կարակալլայի առաջիկա պատերազմում հայոց թագավոր Խոսրով I-ը ստիպված էր եղել շեղոք դիրք ընդունել: Չէ՞ որ վասալական պատվորությունները հայոց թագավորին պարտադրում էին հռոմեացիների հետ միասին կռվել իր բարեկամ և «եղբայր»²⁸ Արտավանի դեմ: Խոսրով I-ի այս շեղոքությունը համահավասար էր հակահռոմեական դիրքորոշման, քանի որ հայկական այրուձին չէր կռվելու կայսեր բանակի շարքերում:

Ստեղծված վիճակը մեծ տարածայնություններ է առաջ բերում հայկական արքունիքում: Ինչպես երևում է, հայոց ավագանու մի մասը հակված էր մինչև վերջ մնալու Արտավանի կողմը: Հավանաբար, այդպես էր տրամադրված առաջին հերթին հայոց գահաժառանգ Տրդատը:

Ձմեռը անցկացնելով Անտիոքում, Անտոնինոս Կարակալլան 216 թ. սկզբներին սկսում է պատրաստվել առաջիկա պատերազմական գործողություններին Արտավանի և նրան օգնող հայերի դեմ: Որպեսզի Արտավանին չեղոքացնի և զրկի իր դաշնակիցներից, կայսրը դիմում է խարդախ միջոցների: Կասսիոս Դիոնը հաղորդում է, որ Անտոնինոս Կարակալլան, «խաբելով Օսրոենեի Ավգարոս թագավորին, համոզեց նրան իբրև բարեկամի գալ իր մոտ, որից հետո նրան ձերբակալելով կալանավորեց և այգպիսով Օսրոենեն»:

²⁸ Հիլլենիստական Արևելքի արքունիքներում ընդունված պատվավոր տիտղոս: Բնագրերի «եղբայր» բառը, որ պործ է անվում Խոսրով I-ի համար, հետապոստոլների կողմից ընդունվել է բառացի և վերջինս համարվել է պարթև Արտավան V-ի եղբայրը:

որը մնացել էր առանց թագավորի, հսկատակեցրենց»²⁹։ Հռոմեական զորքերը գրավում են Օսրոենեի մայրաքաղաք Եգեսիան և այն հռչակվում է հռոմեական գաղութ։

Այնուհետև Կասսիոս Դիոնը տեղեկացնում է հայոց թագավորի մասին. «Իսկ Հայոց թագավորին, որը վեճի մեջ էր իր որդիների հետ, բարեկամական նամակներով նույնպես կանչեց, իբր նրանց հաշտեցնելու պատրվակով, բայց սրանց հետ ևս վարվեց այնպես, ինչպես Ավգարոսի հետ»³⁰։ Ուրեմն խոսքով I-ին ևս ձերբակալեցին և կալանավորեցին, ինչպես և նրա կնոջը՝ հայոց թագուհուն։ Այս պիտի տեղի ունեցած լիներ 216 թ. մայիս ամսին։

Կայսեր այս տմարդի վերաբերմունքը խոսքով I-ի հանդեպ Հայաստանում առաջ բերեց ապստամբական շարժում հռոմեացիների դեմ³¹։ «Մակայն հայերը չհանդուրժեցին նրան (Կարակալլային), — շարունակում է Կասսիոս Դիոնը, — այլ դիմեցին զենքի ու այլևս նրանցից ոչ ոք երբեքից ոչ մի բանում նրան չէր հավատում, այնպես որ նա զործով սովորեց, թե որքան վնասաբեր է կայսեր համար խաբեությամբ վերաբերվել բարեկամներին»³²։

Անտիոքում նստած կայսրը գտնում էր, որ երկու եղբայրների՝ Վաղարշ V-ի ու Արտավանի դահակալական կռիվը իր բանասարկությունների արգասիքն է։ Կասսիոս Դիոնի ասելով կայսրը «մեծապես պարծենում էր, որ պարթևների թագավոր Վոլոգեսոսի»³³ մահից հետո նրա որդիները կռվում էին՝ զահի շուրջ, պատահաբար կատարվող ալդ դեպքերը վերագրելով իր կատաբա՝ նախապատրաստական աշխատանքին»³⁴։

Անտոնինոս Կարակալլան ապստամբ հայերի դեմ ուղարկել էր Թեոկրիտոս ղորավարին, որը «նրանց կողմից պարտության մատնվեց և ծանր դժբախտությունների մեջ ընկավ»³⁵։ Հայերը բացեիբաց անցան Արտավանի կողմը և կռվում էին նրա հետ միասին և՛ հռոմեացիների, և՛ Վաղարշ V-ի դեմ։ Սրա արդյունքն էր այն, որ Արտավանը կարողացավ ջլատել Կարակալլայի ուժերը և, պարտության մատնելով Վաղարշին, գրավեց Տիգրոն մայրաքաղաքը և իրեն հռչակեց Արտավան «արեաց արքայից արքայ»։ Այսպիսով, Տիգրոնը դառնում է հակաբա Արտավան V-ի մայրաքաղաքը, իսկ Վաղարշ V-ը իր արքունիքը փոխադրում է Տիգրիսի արևմտյան ափին գտնվող Սելևկիան, որտեղ թագավորում է մինչև իր մահը (շուրջ 223 թ.)։ Մի առ ժամանակ, Հերոդիանոսի բառերով ասած, Արևելքում «թագավորում էր խոր խաղաղություն»³⁶։

Ապստամբած հայերը թագավոր հռչակեցին դահաժառանգ Տրդատին, որ հայոց թագավոր Տրդատ II-ն է, հայ մատենագրության խոսքով Մեծը։ Այժմ

²⁹ D 10, գիրք 78, 12, 1, հայերեն թարգմ., էջ 221։

³⁰ նույն տեղում։

³¹ Հստ երևույթին, խոսքով I-ի ձերբակալման հետ է կապվում խորենացու տեղեկությունը (Բ, կզ), ըստ որի այդ ժամանակ Անի ամրոցի մեհյանի դիվանում գտնվող Բարդաժանը (154—222) «էր այդ կորովի բանիւր. որ և առ Անտոնինոս համարձակեցաւ գրել թուղթ»։ Այդ «թուղթը», ամենայն հավանականությամբ, նամակ էր ուղղված Կարակալլային՝ հայոց թագավոր խոսքովին ու նրա կնոջը աղատելու մասին։

³² D 10, հայերեն թարգմ., էջ 221։

³³ Նկատի ունի Վաղարշ IV-ին (191—208)։

³⁴ D 10, նույն տեղում։

³⁵ նույն տեղում, գիրք 78, 21, 1, հայերեն թարգմ., էջ 222։

³⁶ Herod ianus, Ab excessu D. Marci libri octo, IV, 9 (8)։

սրա զլխավորությունը հայերը Արտավան V-ի բանակի շարքերում կռվում էին հռոմեացիների դեմ:

Կարակալլայի կենսագիր էլիոս Սպարտիանոսի տեղեկության համաձայն, կայսրը զբաղված էր պատերազմով հայերի և պարթևների դեմ³⁷:

Չկարողանալով զենքի ուժով հաղթել պարթևներին և Արտավան V-ին, կայսրը դիմում է նոր խարդախության:

Հերոդիանոսի և Դիոն Կասսիոսի տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Կարակալլայի հետևյալ քայլն էր լինելու նրա ամուսնությունը Արտավան V-ի դստեր հետ, որ հնարավորություն կտար նրան սողոսկելու պարթևական արքունիք և իր պարթև կնոջից ծնված երեխային հայտարարելու պարթևական գահի «օրինավոր ժառանգ»: Սրանից հետո հեշտ էր Հայաստանը և Օսրոենեն դարձնել հռոմեական պրովինցիա:

Համաձայն Հերոդիանոսի, Կարակալլան, այցելելով Փոքր Ասիայի այն վայրերը, որոնք կապված էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու հիշատակի հետ, գալիս է Անտիոք, որտեղ նրան ընդունում են մեծ հանդեսներով, իսկ հետո զննում է Ծղիպտոսի հուշակավոր Աղեքսանդրիան³⁸: Սրանից հետո էր, որ, ըստ Հերոդիանոսի, Կարակալլան ցանկություն ունեցավ ստանալ «Պարթևական» (Parthicus) պատվավոր կոչումը և զարմացնել հռոմեացիներին իր կողմից ուղարկվող տեղեկություններով Արևելքի «բարբարոսների» նվաճման մասին: Կայսրը պարթևական թագավոր Արտավանի մոտ դեսպաններ է ուղարկում հարուստ և բազմազան նվերներով: Նրանց հետ ուղարկած նամակում նա հայտնում էր պարթևների թագավորին, որ ինքը ուզում է կին առնել մեծ թագավոր դստերը և այդ միջոցով աշխարհի երկու պետությունները միաձուլել, որով նրանք կդառնան անհաղթելի³⁹: Արտավան V-ը, ըստ Հերոդիանոսի, նախ մերժում է, ապա, վերջիվերջո, գալիս է համաձայնության⁴⁰:

Այս անցքերի մասին Դիոն Կասսիոսը հետևյալ տեղեկություններն է պահպանել. «Այնուհետև (Անտոնինոսը) արշավեց պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Արտաբանոսը չէր ցանկացել իր դստեր ամուսնության տալ իրեն — քանզի (Արտաբանոսը) լավ էր հասկանում, որ նա խոսքով իբր ուզում է իր աղջկա հետ ամուսնանալ, բայց իրականում ցանկանում էր սեփականել պարթևների թագավորությունը»⁴¹: Ահա սրա համար էլ Անտոնինոսը, շարունակում է Դիոն Կասսիոսը, «արշավեց պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Արտաբանոսը չէր ցանկացել իր դստեր ամուսնության տալ իրեն»: Պատմաբանի ասելով, Անտոնինոսը «հանկարծակի հարձակվելով, մեծ տարածության վրա իրկիրը ավերեց Մեդիայի շուրջը, մեծ թվով բերդեր նվաճեց, գրավեց Արրիկան, և բաց անելով պարթևների արքունի դամբարանները, ցրիվ տվեց ոսկորները, քանի որ պարթևները նույնիսկ չկուլեցին նրա դեմ»⁴²: Ինչ-

³⁷ Aelius Spartianus. Antoninus Caracalla, VI (1), տե՛ս BDI, 1958, № 2, էջ 266:

³⁸ Herodianus, IV, 8 (6).

³⁹ Նույն տեղում, 9 (8):

⁴⁰ Նույն տեղում, 10 (5), 11 (1):

⁴¹ Dio, գիրք 79, 1, 1, հայերեն թարգմ., էջ 222: Բերված են 79-րդ գրքի հատվածները, որոնք այլ հրատարակություններում համարվում են 78-րդ գրքի մասեր: Հերոդիանոսը բերում է մանրամասնություններ, որ նոր բան չեն ավելացնում. Herodianus, IV, 11 (2—9):

⁴² Dio, գիրք 79, 1, 2, հայերեն թարգմ., էջ 222:

պես երևում է, Արտավան V-ը անցնում է խոր թիկունք, որտեղից նա հարձակվում էր թշնամուն։ Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է, որ «բարբարոսներն ապաստանեցին լեռներում, Տիգրիսից այն կողմ, որպեսզի պատրաստություն տեսնեն, իսկ Անտոնինոսը թաքցնում էր այս, ասես ինքը վերջնականապես հաղթել էր նրանց, որոնց նույնիսկ չէր էլ տեսել»⁴³։

Էլիոս Սպարտիանոսի մթազնած վկայության համաձայն, Անտոնինոս Կարակալլան Արբելայից հետո մտել է Մեդիայի խորքերը՝ Ատրպատական և «կատիշների ու բաբելացիների երկրամասերը անցնելով, սկսել անկանոն պատերազմական գործողություններ պարթևական սատրապների դեմ»⁴⁴։ Ըստ երևույթին, Կարակալլան ուղում էր Իրանի խորքերով հասնել մայրաքաղաք Տիգրեոնին, բայց դա նրան չի հաջողվում և, խուսափելով թշնամու ծուղակն ընկնելուց, շտապում է վերադառնալ առանց զգալի հաջողությունների, սակայն Հռոմի շողոքորթ ծերակույտը բախտախնդիր Կարակալլային շնորհում է «Պարթևական» կոչումը⁴⁵։

Ասպատակելով պարթևներին պատկանող տերիտորիաները, Անտոնինոս Կարակալլան վերադարձավ Եդեսիա ձմեռելու, որպեսզի հետևյալ՝ 217 թ. գարնանը նորից արշավանքի ելնի պարթևների դեմ։ Սակայն նրան չէր վիճակված իրագործելու իր հերթական ագրեսիան պարթևների դեմ։

217 թ. ձմեռը Անտոնինոս Կարակալլան անց էր կացնում Եդեսիայից հարավ գտնվող հինավուրց հառան քաղաքում։ Ինչպես վկայում է Հերոդիանոսը, կայսրը ցանկություն ունեցավ ուխտագնացություն կատարել դեպի հառանի և Եդեսիայի միջև գտնվող հռչակավոր Լուսնի տաճարը։ Իր հետ նա վերցնում է միայն հեծյալների փոքրաթիվ ջոկատ։ 217 թ. ապրիլի 8-ին, այդ խուլ վայրում, կայսրը սպանվեց իր զինվորականներից մեկի ձեռքով, որից հետո իրադրությունը բոլորովին փոխվեց⁴⁶։

Հենվելով Փերմելիանոսի՝ մեղ չհասած երկի վրա, հորենացին ճիշտ տեղեկություն է տալիս այս դեպքի մասին։ Փերմելիանոսը գրում է, ասում է հորենացին, «որ զԱնտոնին է որդու Սևերեայ ասէ՝ պատերազմեալ ընդ Վաղարշայ Պարսից արքայի»⁴⁷ ի Միջագետս, և մեռանել ի մէջ Եդեսիայ և հառանու»⁴⁸։ Այնուհետև պատմահայրը ավելացնում է. «և մերոյն հոսորովու ոչ յոք հակամիտեալ»⁴⁹, այսինքն պահպանելով չեզոքություն, հայոց թագավորը չի անցել ո՛չ Վաղարշ V-ի, ո՛չ էլ Անտոնինոս Կարակալլայի կողմը։ Ինչպես տեսնում ենք, պարթևա-հռոմեական պատերազմներում չեզոք դիրք է ընդունել ոչ միայն հայոց թագավոր Վաղարշ II-ը, այլև նրա որդի հոսորով I-ը, սակայն վերջինս, Արտավան V-ի հետ միասին պայքարում էր Հռոմի

⁴³ Նույն տեղում, I, 4, հայերեն թարգմ., էջ 223։

⁴⁴ Aelius Spartianus, նշվ. աշխ., VI, 4, հատկապես՝ «Dehinc per Cadusios et Babilomos ingressu» (VI, 4), տե՛ս BDI, 1958, № 2, էջ 266, նաև՝ C. Toumanoff, նշվ. աշխ., էջ 217—218։

⁴⁵ Aelius Spartianus, նշվ. աշխ., VI, 5։

⁴⁶ Herodianus, IX, 13 (3), տե՛ս նաև Aelius Spartianus, նշվ. աշխ., VI (6), VII (1, 2)։

⁴⁷ Նկատի ունի Վաղարշ V-ին (208—227)։

⁴⁸ հորենացի, Բ, հե, էջ 213։

⁴⁹ Նույն տեղում։

«բարեկամ» վաղարշ V-ի դեմ, որի համար բանտարկվել է Կարակալլայի կողմից:

Դեպքերը այնպես դասավորվեցին, որ մի տասնյակ տարի ևս Արտավան V-ը և պարթև Արշակունիները կարողացան իրենց գոյությունը պահպանել և նույնիսկ իրենց կամքը թելադրել Հռոմին: Այս նշանակում էր նաև Մեծ Հայքի թագավորության դրություն կայունացում, և Հռոմը հարկադրված էր հարգել հայ Արշակունիների գահակալական իրավունքները:

Հետագա դեպքերի մասին տեղեկություններ են տալիս Հերոդիանոսը, Դիոն Կասսիոսը և Հուլիոս Կապիտոլինոսը: Չնայած իր մանրամասնություններին, ավելի քիչ վստահելի է Հերոդիանոսի պատմածը և ավելի հավաստի են թվում վերջին երկուսը:

Հուլիոս Կապիտոլինոսի համաձայն, Կարակալլայի սպանությունից հետո հռոմեական զինվորների կողմից կայսր է հռչակվում Օպիլիոս Մակրինոսը, որը հանձն է առնում շարունակել պատերազմական գործողությունները պարթևների դեմ⁵⁰: Պատերազմը տեղի էր ունենում Միջագետքում, Մծբին քաղաքի մոտերքը. սակայն Արտավանը ավելի ուժեղ էր, նա կռվում էր ավելի շուտ հռոմեացիներին պատժելու և Անտոնինոս Կարակալլայի կողմից խաղաղության ժամանակ ուխտադրուժ սպանվածների վրեժն առնելու համար⁵¹: Մակրինոսը, կայսր ընտրվելուց հետո, «տեսնելով, որ Արտաբանոսը խիստ զայրացած է իր կրած շարիքների պատճառով, և մեծ զորքով ներխուժել է Միջագետք, նախ ինքնակամ նրան ուղարկեց գերիներին և բարեկամական ուղերձ, խաղաղություն հաստատելու առաջարկով, տեղի ունեցածների պատճառը համարելով Տարավտասին⁵²: Բայց (Արտաբանոսը) չընդունելով այդ, միաժամանակ հրամայեց, որ (Մակրինոսը) վերաշինի քանդված բերդերն ու քաղաքները և ամբողջովին հեռանա Միջագետքից և հատուցում տա ինչպես մյուս բոլորի, այնպես էլ թագավորական գերեզմանների պղծման համար, քանզի նա հույսը դրել էր իր հավաքած մեծաքանակ զորքի վրա և արհամարհելով Մակրինոսին որպես անարժան ինքնակալի, անհագ զայրույթով էր լցված նրա դեմ և հույս ուներ, որ առանց նրա համաձայնության իսկ ինքը կկատարի իր կամեցած ամեն ինչը»⁵³: Արտավան V-ը իրավացի էր, Մակրինոսը ոչ մի համարում չուներ հռոմեական բանակի մոտ, և պարթևների հետ առաջին իսկ ընդհարումներից հետո լեզեոնները նրան լքեցին և անցան Կարակալլայի ապօրինի զավակ Հելիոգաբալի կողմը⁵⁴: Կասսիոս Դիոնը հաղորդում է, որ «Մակրինոսը նույնիսկ ժամանակ չունեցավ խորհրդակցելու, այլ հանդիպելով նրան (Արտաբանին—Ս. Ե.), դեպի Նիսիբիս առաջանալիս, պարտվեց, երբ ճամբարած իր զինվորները ջրի համար կռվի բռնվեցին թըշնամու հետ: Քիչ էր մնացել, որ նա նույնիսկ ռազմական ճամբարը կորցնեք. բայց այնտեղ գտնվող վահանակիրները և գոսակայինները փրկեցին այն. քանզի սրանք քաջալերվելով դուրս եկան ճամբարից և հարձակվեցին բարբարոսների վրա. այս հանկարծակի հարձակումը օգնեց նրանց և թվում էր,

⁵⁰ Julius Capitolinus, Macrinus, VIII, 1—3.

⁵¹ Herodianus, IV, 14 (1).

⁵² «Տարավտաս» Անտոնինոս Կարակալլա կայսեր մականունն է:

⁵³ Dio, գիրք 79, գլ. 26, 2, 5, հայերեն թարգմ., էջ 223:

⁵⁴ Julius Capitolinus, նշվ. աշխ., VIII, 2:

թե նրանք ոչ թե սպասավորներ են, այլ զինված մարտիկներ...»⁵⁵։ Կասսիոս Դիոնը շարունակում է ասելով, որ Մակրինոսը, «պարտվելով հունիսի ութին, իր որդուն»⁵⁶ Նպագաթոսի և մի քանի այլոց միջոցով ուղարկեց Արտաբանոսին, իսկ ինքը մտավ Անտիոք իբրև հաղթանակած»⁵⁷։ Ըստ Երևույթին, Մակրինոսը իր որդուն՝ Կեսար Դիադումենոսին Միջագետքից ուղարկում է Արտավան V-ի մոտ իբրև պատանդ, մինչև խաղաղության բանակցությունները կսկսվեն, իսկ ինքը շտապում է Անտիոք, այնտեղ ձմեռելու։ Միայն 218 թ. գարնանը Մակրինոսը սկսեց խաղաղության բանակցությունները պարթևների և հայերի հետ։ «Քանզի Մակրինոսը բնածին երկշոտությունից, — շարունակում է Կասսիոս Դիոնը, — ինչպես նաև զինվորների անկարգության պատճառով, չհամարձակվեց պատերազմել, այլ խաղաղության համար շատ առատ ընծաներ պարգևեց ու դրամ ուղարկեց թե՛ Արտաբանոսին, և թե՛ նրա հզորագուն մերձավորներին, այնքան — որ ամբողջ ծախսը կազմեց հինգ հազար բյուր (դրաքմե)»⁵⁸։ Այս «նվերը» պարզապես ռազմատուգանք էր, որ կայսրը տալիս էր Արտավան V-ին, «որից ինքը պարտվել էր»։ Սակայն սա պարթևների վերջին հաղթանակն էր նրանց աշխարհակալության անկման նախօրյակին։ Մակրինոսը Արտավան V-ին վճարում է 5000 բյուր, այսինքն 50 միլիոն դենար, որը հավասար է 200 միլիոն սեստերցի։ Այս գնով Մակրինոսը կարողանում է Արևելքում քիչ թե շատ կայուն վիճակ ստեղծել կայսրության համար։

Հռոմեացիների դեմ պատերազմի մեջ էին ոչ միայն պարթևները Արտավան V-ի գլխավորությամբ, այլև նրա հետ միացած ապստամբ հայերը նոր գահակալած թագավոր Տրդատ II-ի գլխավորությամբ։ Ինչպես տեղեկացնում է Կասսիոս Դիոնը, Մակրինոս կայսրը, Արտավան V-ի հետ խաղաղության պայմանագիր կնքելով, շտապեց վերականգնել գոյություն ունեցող հարաբերությունները Հռոմի և Մեծ Հայքի թագավորության միջև, որ վատթարացել էին Անտոնինոս Կարակալլայի անմիտ քաղաքականության պատճառով։ «Այսուհանդերձ, հայոց (թագավորի) դեմ նրա մղած պատերազմը ևս, — գրում է Կասսիոս Դիոնը, — ... դադարեց, երբ Տիրիդատեսը ընդունեց Մակրինոսի կողմից իրեն ուղարկած թագը, ինչպես նաև մորը, որին Տարավտասը տասնմեկ ամիս պահել էր բանտում, ինչպես նաև ստացավ այն ամբողջ ավարը, որ տարված էր Հայաստանից, և բոլոր այն երկրները, որ նրա հայրը ձեռք էր բերել Կապադովկիայում. նա (Տիրիդատեսը) հույս ուներ նաև ստանալու այն փողը, որ ամեն տարի ուղարկում էին հռոմեացիները»⁵⁹։

Կասսիոս Դիոնի այստեղ բերվող տեղեկությունները թույլ են տալիս ճշտելու մի քանի ժամանակագրական տվյալներ։ Աղբյուրների վկայության համաձայն, Անտոնինոս Կարակալլան սպանվել է իսառանում 217 թ. ապրիլի 8-ին։ Ինչպես ակնհայտ է Կասսիոս Դիոնի ցուցմունքից, հայոց թագուհուն և խոսրով I-ին Կարակալլան բանտում պահել է 11 ամիս։ Ասել է թե խոսրով I-ը մահացել է բանտում մինչև Կարակալլայի սպանությունը, այսինքն

⁵⁵ Dio, գիրք 79, գլ. 26, 5, հայերեն թարգմ., էջ 223—224։

⁵⁶ Նկատի ունի Դիադումենոսին, որին Մակրինոսը, կայսր դառնալով, հուլակել էր Կեսար (Julius Capitolinus, նշվ. աշխ., V, 1)։

⁵⁷ Նույն տեղում, գլ. 39, 1—5, հայերեն թարգմ., էջ 224—225։

⁵⁸ Նույն տեղում, գլ. 27, 1—3, հայերեն թարգմ., էջ 224։

⁵⁹ Dio, գիրք 79, գլ. 27, 4, հայերեն թարգմ., էջ 224։

մինչև 217 թ. ապրիլի 8-ը և այդ ժամանակ բանտից ազատվել է կենդանի մնացած հայոց թագուհին, որը առժամանակ մնում էր կայսեր արքունիքում: Եթե սրանք բանտում են մնացել 11 ամիս, նշանակում է, որ Կարակալլան նրանց հրավիրել և բանտ է նետել 216 թ. մայիս ամսին: Պարզվում է նաև հայոց թագուհու վերադարձի ժամանակը Հայաստան: 217 թ. հունիսի 8-ին Մակրինոսը պարտվել է պարթևներից և հայերից, որից հետո նա սկսել է խաղաղության բանակցությունները Արտավան V-ի և Տրդատ II-ի հետ: Անշուշտ, սկզբում կայսրը խաղաղություն է հաստատել պարթևների թագավորի հետ և հետո միայն վերականգնել այն փոխհարաբերությունները, որ գոյություն ունեին Մեծ Հայքի թագավորության և Հռոմի միջև: Հայ-հռոմեական բանակցությունների հիմնական պայմանը պիտի լիներ հայոց թագուհու վերադարձը գերությունից, որ պիտի տեղի ունեցած լիներ 217 թ. հունիսի 8-ից հետո: Այսպիսով, 11 ամիս մնալով բանտում, հայոց թագուհին ազատվել է կալանքից 217 թ. ապրիլի 8-ից հետո և այնուհետև, մինչև Հայաստան վերադառնալը, պահվել է Մակրինոս կայսեր արքունիքում մոտավորապես երկու ամիս:

Հայոց թագավոր Տրդատ II-ի հետ Մակրինոսի բանակցությունների ժամանակ վերականգնվել է հռոմեա-հայկական փոխհարաբերությունների նախկին վիճակը, որ գոյություն ուներ Կարակալլայից առաջ, սկսած Վաղարշ II-ի (186—198) և Սեպտիմիոս Սևերոսի (193—211) միջև կնքված համաձայնագրի (194) ժամանակներից: Այժմ Մակրինոսը հայոց թագավորին էր վերադարձնում խոսքով I-ից խլված, Հռոմի կողմից տրված «ձեռական իշխանություն» երկրները՝ Կապադովկիայի կազմում գտնվող Փոքր Հայքը (այն առումով, որ տալիս է Պտղոմեոսը, V, 6, 13) և Գիմաթենե գավառը Հայոց Միջագետքում⁶⁰:

Վերին աստիճանի կարեոր է նաև Կասսիոս Դիոնի այն տեղեկությունը, թե Տրդատ II-ը «հույս ուներ ստանալու այն փողը, որ ամեն տարի ուղարկում էին հռոմեացիները»: Ինչպես տեսանք, Սեպտիմիոս Սեվերոսի և Վաղարշ II-ի բանակցությունների ժամանակ վերջնականապես կանոնավորվեց այն կարգը, ըստ որի հայոց այրուձին յուրաքանչյուր տարի Հռոմից ստանում էր դրամական նպաստ՝ «ռոճիկ», որի փոխարեն հայոց սպարապետը իր հեծելազորքով հռոմեական բանակի կազմում մասնակցելու էր կայսեր մղած պատերազմներին⁶¹:

Հռոմի և Մեծ Հայքի միջև նախկին փոխհարաբերությունները վերականգնելուց հետո հայոց սպարապետը իր հեծելազորքով առաջվա պես գտնվում էր կայսրության զորամասերի հետ. այդ մասին պահպանվել է ուղղակի ցուցմունք էլիոս Վամպրիդիոսի մոտ, որի տեղեկության համաձայն, Մակրինոսի դեմ դավադրություն են կազմակերպել հռոմեական զորքից մի շարք անձնավորություններ, որոնք ուզում էին նրանից անջատվել, սակայն Մակրինոսին հայտնի դարձավ այս և դավադիրները ենթարկվեցին ուսհապատժի: Դրանց համախոհների շարքում հիշատակվում է նաև Հայաստանի զորավարը, որին Մակրինոսը ազատել էր պատասխանատվությունից հին

⁶⁰ Ս. Ս. Երեմյան, Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի և պարթևների հետ, էջ 43—44:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 44—45:

բարեկամական փոխհարաբերությունների պատճառով: Կայսեր այս բարյացակամ վերաբերմունքը հայոց ղորավարի հանդեպ մեծ դժգոհություն է առաջացնում Մակրինոսի որդուն՝ Կեսար Դիադմենոս Անտոնինոսի մոտ⁶²: Հարկավ, այս միջոցառումները, որոնք կոչված էին վերականգնելու կայսրության կշիռը Արևելքում, չփրկեցին Մակրինոսին⁶³:

АРМЕНИЯ И БОРЬБА ПОСЛЕДНИХ ПАРФЯНСКИХ АРШАКИДОВ ПРОТИВ РИМА

Академик АН АрмССР С. Т. ЕРЕМЯН

(Резюме)

Переговоры армянского царя Валарша I (186—198) с Септимием Севером (193—211) в 194 г. значительно укрепили международный авторитет царства Великой Армении на Ближнем Востоке. Удачные рейды Валарша I в земли царства массагетских Аршакидов на Кавказе и продолжение этой политики при его сыне и преемнике Хосрове I (198—216) стабилизировали положение Армянского царства в условиях, когда начавшийся кризис социально-экономических отношений Древнего мира укреплял феодальный уклад. Проявлением этого кризиса было ослабление царства парфянских Аршакидов и распад конфедерации аршакидских царств. Это дало возможность возвыситься жреческой династии храма Анаит в Персиде, в лице Папака и его сына Арташира Папака — основателя персидской династии Сасанидов.

Римская империя активизировала свою политику на Востоке. Император Антонин Каракалла (211—217), продолжая политику своего отца Септимия Севера, воспользовался борьбой за парфянский престол, которую вели между собой царь Валарш V (208—227) и его брат Артабан V (213—227). В этой борьбе армянский царь Хосров I поддерживал Артабана против Валарша. Однако последний сумел добиться «покровительства» римского императора, и армянский царь оказался в лагере врагов Рима. Это привело к пленению Хосрова I римским императором. Хосров умер в заключении. Восставшие армяне избрали царем сына Хосрова I Тиридата II (Хосров Великий армянских источников), заставившего римлян отказаться от посягательств на Армянское царство.

После убийства Антонина Каракаллы временная стабилизация в Римской империи была нарушена и дела ее стали ухудшаться. В этих условиях воцарившийся император Макрин (217—218) был вынужден признать Тиридата II (217—256) «великим царем Великой Армении».

⁶² Aelius Lampridius, Diadumenus, VIII, 4.

⁶³ Տասնչորս ամիս կառավարելուց հետո (217 թ. ապրիլ—218 թ. հունիս) Մակրինոսը և իր որդի Դիադմենոսը սպանվեցին, հռոմեական զորքերը կայսր հռչակեցին Հելիոգաբալին (218—222), որը ստացավ Անտոնինոս անունը: Սա վերջինն էր հռոմեական կայսրության կայսրերի մեջ, որ կրում էր այդ անունը:

С. Т. ЕРЕМЯН

Академик АН Арм. ССР

«АШХАРАЦУЙЦ» (АРМЯНСКАЯ ГЕОГРАФИЯ VII ВЕКА) —
ВЫДАЮЩИЙСЯ ПАМЯТНИК ГЕОГРАФИИ
И КАРТОГРАФИИ ДРЕВНЕГО МИРА

В арменистике широко известен географический трактат, в пространной¹ и краткой² редакции, озаглавленный как «Ашхарацуйц», или, как принято в науке называть, «Армянская география VII века». Автором этого интересного памятника древнеармянской письменности по традиции считался отец армянской историографии Мовсес Хоренаци, а после блестящей публикации краткой редакции этого текста, осуществленной К. П. Паткановым³, господствующим сделалось мнение, что автором его следует считать крупнейшего представителя армянской науки феодальной эпохи Анания Ширакаци (610—685). Наши разыскания по изучению этого памятника показывают, что ни Мовсес Хоренаци, ни Анания Ширакаци не могли быть авторами этого труда. Дальнейшее изучение и издание критического текста подлинника, быть может, даст возможность определить автора. Но, разумеется, это не мешает изучению этого замечательного памятника армянской средневековой письменности.

До сих пор считалось, что «Ашхарацуйц» является географическим описанием всего известного мира, как правильно определяли, периода до арабских завоеваний, или еще конкретнее — рубежа VI—VII столетий⁴. Опираясь на ссылки в двух местах этого текста, одни исследователи считали, что «Ашхарацуйц» является сокращенным изложением «Географического руководства» Клавдия Птолемея (90—168), а другие старались доказать, что этот текст является армянским переводом с греческого не дошедшей до нас «Хорографии» Паппа Александрийского (III век н. э.). В то же время сходство с текстом Птолемея указывало на явное сходство многих мест «Ашхарацуйца» с трудом последнего.

¹ A. Soukry, Géographie de Moïse de Coréne d'après Ptolémée, Texte arménien, traduit en française par le P. Arsène Soukry. Venise, 1881 (в дальнейшем: „A. Soukry“).

² К. П. Патканов, Армянская география VII века, СПб., 1877 (в дальнейшем: «К. П. Патканов»).

³ Там же, стр. XVII.

⁴ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի (փորձ 7-րդ դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963. (С. Т. Еремян, Армения по «Ашхарацуйц»-у (Армянской географии VII века) (Опыт реконструкции армянской карты VII века на современной картографической основе), Ереван, 1963, с картой под тем же названием в масштабе 1 : 1.250.000.

Наконец, Маркварт⁵ и Фишер⁶ установили, что автор «Ашхарацуйца» перед собой имел карты Птолемея и даже карту мира, составленную Агафодемоном по тексту Птолемея в III веке н. э. Выводы последних двух исследователей указывали на необходимость исследования «Ашхарацуйца» в аспекте исторической картографии. Первая же попытка в этом направлении дала блестящие результаты — «Ашхарацуйц» заговорил совершенно по-новому. Оказалось, что это прежде всего картографический труд, что текст его является описанием не дошедших до нас карт, которых должно было быть не менее пятнадцати, т. е. это был целый атлас — Древнеармянский атлас мира. Сравнение соответствующих глав текста «Ашхарацуйца» с картами Птолемея, и прежде всего с картой мира, показало, что картографической основой для карт армянского картографа являлись карты Птолемея. Оказалось, что как для арабских, так и для армянских картографов картографической основой для составляемых им карт служили карты Птолемея, также как в западно-европейской картографии птолемеяевская картографическая основа была господствующей вплоть до XVII века. Доказав, что карты «Ашхарацуйца» были составлены на птолемеяевской картографической основе, тем самым был найден путь для реконструкции не дошедших до нас армянских карт VII века. Правильность наших выводов можно наглядно иллюстрировать сравнением данных армянского текста с соответствующими картами Птолемея. Армянский картограф руководствуется градусной сеткой Птолемея и неоднократно приводит цифровые данные о градусах широты и долготы, которые точно совпадают с соответствующими данными Птолемея. Наиболее наглядно мы видим это на примере с составленной армянским автором картой мира.

В связи с составлением карты мира автор «Ашхарацуйца» останавливается на вопросе мироздания и полемизирует с Константином Антиохийским, который, как установил К. П. Патканов, является Козьмой Индикоплевстом⁷. Не соглашаясь с его концепцией, армянский ученый географ-картограф как последователь представителей античной классической науки о мироздании — Аристотеля, Эратосфена, Гиппарха, Марина Тирского и Птолемея, даже оспаривает авторитет Библии. Автор «Ашхарацуйца» пишет: «В Библии не имеется более или менее совершенного знания о состоянии стран, кроме редких, разбросанных и в то же время трудно постигаемых и темных сведений, поэтому мы вынуждены обратиться к писателям языческим, которые установили географическую науку, опираясь на путешествия и мореплавание, и подтвердили ее геометрией, которая обязана своим происхождением астрономии»⁸. В условиях начавшегося средневековья это было дерзким вы-

⁵ J. Marquart, *Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901, стр. 154, прим. 149.

⁶ J. Fischer, *Pappus und die Ptolemauskarten* Ztschr. d. Gesel. f. Erdkunde zu Berlin, 1919, s. 337.

⁷ К. П. Патканов, стр. XII.

⁸ Յիստորիաժողովն զիրս ոչ գտանի կատարեալ զիտութիւն աշխարհաց որպիսութեանց [․․․ ամ զոյգն ինչ զուն ուրեք, և այն զժողարահաւ և տաճանեի]՝, վասն որոյ հարկաւորիմա ձեռ-

зовом господствующей церковности и схоластике, но по известным историческим причинам это нас не должно удивлять. Во всех областях культуры и науки Армении V—VII вв. мы видим большой взлет, и «Ашхарацуйц» в этом отношении не является исключением.

Композиционно «Ашхарацуйц» начинается с Введения (*Հասարակարկութիւն*), в котором даны общие теоретические установки о мироздании и даются те элементы, из которых можно составить глобус и карту мира. За вводной частью следует основной труд, который делится на два раздела. Первый раздел—География (*Աշխարհագիր* или *Աշխարհագրութիւն*), т. е. картографическое описание для составления карты известной древнему миру части земли — ойкумены, и второй раздел — Хорография (*Երկրագրութիւն*), т. е. страноведение — описание отдельных стран по материкам, в той последовательности, в которой сохранил нам Птолемей в своем «Географическом руководстве» (или как иначе называют: «Руководство для составления карт»).

Начнем с Введения, в котором даны общие понятия о землеописании. Мысля себе землю шаром, автор «Ашхарацуйца» говорит о положении звезд и планет на различных широтах и долготах известной в ту пору Земли. Он касается градусной сетки, приводя стадий Эратосфена (276—194), считая его равным «персидскому аспарэзу», что дало возможность академику Я. А. Манандяну точно определить длину последней и тем самым вычислить длину земного меридиана по Эратосфену. Я. А. Манандян, по данным армянских источников, определил длину земного градуса в $1598/7 \times 500 = 114\frac{1}{7}$ км⁹. Интересно проследить, как автор «Ашхарацуйца» определяет градус. «Говорят,— пишет он,— что остров Тулис, близ которого, как бы рекой, отделяется (крайний, Неизвестный) Север от Известной земли, по широте находится на расстоянии (от экватора) на 63° и 17° (южнее экватора) из 360 делений меридиана (*միջօրէական շրջանակ*), или на 30.500 стадий, из которых 500 (стадий) составляют одно из этих делений (т. е. градус)»¹⁰. Как видим, в данном отрывке теоретически вычислена градусная сетка всего земного шара, из которого в тот период культурному человечеству была известна только северная часть (и то неполностью) восточного полушария.

նարկել յարտաքինսն. որք զաշխարհագրութիւն յարմարեցին ի ճանապարհորդութենէ և ի նաւարկութենէ, և ստուգեցին յերկրաչափութենէ, և ընթն երկրաչափութիւն դտաւ յաստեղաբաշխութենէ: К. П. Пятканов, арм. текст, стр. 1; А. Soukry, арм. текст, стр. 5.

* В квадратных скобках заключены преимущественно те места из текста краткой редакции, которых недостает в пространной редакции, а также (в редких случаях) предлагаемое нами чтение — автор.

⁹ Я. А. Манандян, Стадий Эратосфена и персидский аспарэз, Ереван, 1934, стр. 64.

¹⁰ Աւանդեն պարսկիս կղզի որ մեկնէ դճիւսիսականացն անց և ծանուցելոյ երկրիս իրրև զգետ րստ լայնութեանն [չափ] վաթսուն և երեք և եօթն և տասն [մասամբ], որպէս[ի] միջօրէական շրջանակն երեք հարիւր և վաթսուն են [այսինքն] երեք ընդամենը և հինգ հարիւր և հազարօթ ասպարիկաց. մասին հինգ հարիւր չափոց ասպարիկաց մերձ շուրջս ունելութեամբ: К. П. Пятканов, арм. текст, стр. 1—2; А. Soukry, арм. текст, стр. 1—2.

Поскольку земля представляется шаром, теоретически обосновывается существование антипода северного полушария — южного полушария. Касаясь «Жаркого пояса», т. е. экватора (*Այրեալ գօտւոյն զոր կոչեն միջօրէական գիծ*), автор «Ашхарацуйца» говорит: «Этот пояс отделяет Океаном Обитаемую землю от Южного полушария (*Հարաւային կիսագունդ*), которую называют противоположной землей (*ընդդէմ երկիր*)».

Дальше он подчеркивает, что «она величиной равняется пространству Обитаемой земли (*ընկեալ երկիր*), находящейся в Северном полушарии (*Հիւսիսային կիսագունդ*) и называется Сухой (соб. выжженной — *գօւացեալ*)». После того он останавливается на существующем в науке той эпохи взгляде о некоторой сплюснутости южного полушария: «Говорят, что пространство (Южного полушария) несколько меньше вследствие сужения сферы (*բլրորակ*), и что там на юге (*ի Հարաւային եզրն*) также обретаётся Жаркий пояс насупротив (такого же пояса) Северного полушария»¹¹.

Эта известная часть Земли — ойкумена автором «Ашхарацуйца» делится на семь поясов — климатов (*եւթն նահանգ*).

«Из семи климатов Земли, — читаем у него, — первый тот, который проходит через Мероэ и находится на линии южного тропика с продолжительностью в тринадцать часов, остальные же шесть лежат севернее его в следующем порядке: второй климат проходит через Сиену с продолжительностью 13 часов с половиной, третий — через Александрию, прибавляя к предыдущим часам (13 ч. 30 мин.) еще полчаса (14 часов), как и для всех последующих; четвертый — через Родос (14 ч. 30 м.). Этот пояс находится в середине климатов и весьма важен для измерений, как видно из положения его на шаре (глобус — *ըստ գնդական յայտնութեանցն*). Пятый — через Рим (15 ч.); шестой — через Константинополь (15 ч. 15 мин.); седьмой — через Скифию (16 ч.). Все страны обитаемые распределены между этими климатами»¹². Границы делений этих семи климатов совпадают с птолемеевским делением, с той разницей, что выделен Константинополь как шестой климат.

¹¹ Քանզի [ի] նմա ասեն փոքրագոյն գծագրեալ վասն անձուկ զոլոյ բոլորակին և ընդդէմ նա, նմանապէս նորին ի Հարաւային եզրն, զոր կոչեն Յամարեալ: A. Souk r y, арм. текст, стр. 7.

¹² Քանզի յեօթն նահանգացն զառաջինն [, որ ընդ Մերոէ.] տուեալ է ընդ Հարաւոյ [ի Հիւսիսային] միջօրէական գծին [, ժամս ունելով երեքտասան]. և [սաւս ևս] զվեցն ի նմանէ յԱրշրունկոյն ալսպէս. երկրորդն ընդ Միենիս ժամս ունելով երեքտասան և կէս. իսկ երրորդն ընդ Աղեքսանդրիա կիսամասմաւ լառաջ մատուցեալ որպէս և ամենաւնքն շորրորդն [ընդ] Ռոդոս՝ որ է միջին նահանգացն կարևոր ի համաշարփութիւնս ըստ զնոական յայտնութեանցն, իսկ ի Հինգերորդն՝ ռնո Հոռմ. վեցերորդն՝ ընդ Կոստանդնուպոլիս [ժամս ունելով հնգետասան և մեկ քառորդ], եւթներորդն՝ ընդ Սկիւթիա լառաւ ունելով վեցտասան, և ամենայն աշխարհ[ս], ըստ գոցին զասեցան: Приводимое деление на пояса — климаты несколько расходится с птолемеевским. Вместо Геллеспонта упоминается Рим, вместо линии, проходящей через середину Понтийского моря, упоминается Константинополь с соответствующим временем, вместо реки Борисфена упоминается под общим наименованием «Скифия».

Далее автор «Ашхарацуйца» говорит «о способе изображения вселенной», т. е. о способе изображения глобуса. «Чтоб изобразить вселенную,— пишет он,— следует устроить ее подобие в виде шара (*նմանութեամբ զնդակաւ պատկերին*); потом скроить по тому же размеру другой круг, разделить им на половину большой круг, что составит 180 градусов, т. е. все пространство для ойкумены (обитаемой земли)». Следуя Марину Тирскому и Птолемею, армянский космограф, географ и картограф также начальным меридианом считает линию, которая проходит через острова Блаженных (вероятно, нын. Канарские острова), но в вопросе графического изображения, т. е. карты мира, он придерживается метода Птолемея. В основе реконструируемой нами армянской карты мира лежит сферическая проекция, но параллельно с ней должна была существовать также условная коническая проекция.

Сказанное нами подтверждается нижеприводимым текстом «Ашхарацуйца». «Таким образом,— заключает он,— Клавдий Птолемей измерил аспарэзами (стадиями) всю Землю относительно долготы (*երկայնութիւն*), начиная с запада от Неизвестного моря, Океана, с крайней точки Испании, кончая берегом Неизвестной страны Синов (*Սինդացոց աշխարհին*) на востоке, и разделил все пространство на 180 градусов. Также поступил он относительно широты (*լայնութիւն*), начиная с жаркого пояса (*Այրեալ գօտի*) и доходя до Неизвестного моря и Неизвестной земли на севере, и нашел таких градусов 63. Далее, от жаркого пояса к югу до Неизвестной земли он определил в 17 градусов, так что широта обитаемой Земли заключает в себе 80 градусов»¹³.

В этом отрывке дана исчерпывающая картина графического изображения карты ойкумены по Птолемею. Автор «Ашхарацуйца» строго придерживается данных науки о Земле той эпохи. Приведенный нами отрывок из «Ашхарацуйца» кончается следующим: «За этими пределами, говорит Птолемей, никто не видал и не знает земли и потому все земли за ними (т. е. вне 17° южной широты и 63° северной широты, от 1° до 180° долготы) называются Неизвестной землей (*Անծանօթ երկիր*) и Неизвестным Океаном. В таком виде, т. е. в виде сферы, описал Птолемей вселенную, у которого заимствовал и сократил Папп Александрийский»¹⁴.

Дальше армянский ученый ссылается на тот основной источник, из которого он брал свои сведения: «У Паппа Александрийского мы сде-

¹³ Որպէս Պտղոմէոս 'Գղադէոս չափեալ ասպարիդօք զամենայն ընակութիւն մարդկայն երկայնութեամբ՝ յարեմտքից սկիզբն արարեալ, որ է Ծով Անծանօթ Ովկիանոս, ի ծայրէ Սպանիա աշխարհին մինչև յարեւել յեզր Սինդացոց աշխարհին երկրի՝ մասունս հարիւր ութսուն: "Ոչնչէս և լայնութեան սկիզբն արարեալ յԱյրեալ գօտոյն չափեալ զհիսիսի ցԱնծանօթ ծով և երկրի՝ մասունս վաթսուն և երիս: Եւ դարձեալ յԱյրեալ գօտոյն ի հարաւակոյս չափեալ յԱնծանօթ երկրի՝ մասունս եօթն և տասն. որպէս զի լինիլ ամենայն լայնութեան մասունս ութսուն. Կ. Ս. Պատկանով, укр. соч., армянский текст, стр. 2—3.

¹⁴ Եւ առաւել յարտաքս կոյս քան զայս չէ ուրուք զեզր երկրի տեսեալ և ևամ սիտացեալ որպէս ասէ Պտղոմէոս. այլ Անծանօթ կոչի երկիր և Ովկիանոս: Յորոյ ինքնագիր բոլորակիւ տիեզերագրութեանցն առեալ Պապայ Աղեքսանդրացոյ համառօտարար երկրագրութեամբ... Կ. Ս. Պատկանով, арм. текст, стр. 2—3.

лали свои извлечения, сохранив только крупное и значительное, как то: измерения расстояний, произведенные не по лицу Земли, а по наблюдениям посредством инструментов на вершинах высоких гор, через воздух, над лучами солнца, луны и звезд и над изменениями положения их в пределах семи климатов»¹⁵.

Этими инструментами армянский картограф считает астролябию (*սիսինիարն*), скиотерон (*սկիթոն*) и диоптру (*դիոպտրիս*).

После теоретического обоснования формы Земного шара и построения глобуса, автор переходит к волнующему древнюю науку вопросу о соотношении суши и океана. По примеру Птолемея, автор «Ашхарацуйца» также критикует тех ученых, которые считают, что Мировой Океан окружает всю сушу. Он полемизирует с Константином Антиохийским (т. е. Козьмой Индикоплевстом), который в своей «Христианской Топографии» утверждает, что «Ковчег пришел к нам из Восточной земли по середине». Армянский ученый выставляет доводы науки античной эпохи. Он говорит, что «Птолемей, люди которого при многолетних странствиях измерили всю Землю, говорит, что океан не окружает суши, а находится в северо-западном углу ее»¹⁶, снова, таким образом, подтверждая, что его карта мира мало чем отличалась от карты мира Птолемея. Согласно последней, Индийский океан был окружен «обитаемыми людьми землями» и потому считался морем, а Океаном считали только те водные пространства, которые омывали с запада Ливию и с северо-запада Европу¹⁷.

После определения местонахождения Океана, армянский картограф касается «Земли, населенной людьми», т. е. ойкумены. «Земля, — по его словам, — населена людьми в широтном направлении — с востока на запад, имеющего умеренный климат, а на юге и на севере (от умеренного пояса) необитаема из-за сильной жары и холодов»¹⁸. Далее автор «Ашхарацуйца» снова полемизирует со сторонниками библейской концепции и снова ссылается на свой авторитет: «Но я верю рассказу Птолемея, люди которого, начиная с жаркого пояса, прошли на юг, с точностью описали народы, там живущие, измерили пространства их пределов, начиная от Агисимбы до Лунных гор и далее до Неизвестной земли»¹⁹. Армянский автор снова подчеркивает научный подход

¹⁵ ...լորմէ (Պապայ Աղեքսանդրացոյ) մեր ծառարազ արարեալ զրեցաք զմեծամեծսն և զնշանաւորսն միայն. և զլաիս որչափութեանցն ոչ ըստ լատակի երկրի, առ ըստ յարարարձր լեռանց տեսութեանց ընդ օդս անցանելով, ի ձեռն զործարանաց նկատելով զնշոյս արեղական և լուսնի և աստեղաց ըստ անցն իւր եւթն նահանգացն փոփոխման սահմանաց: A. Soukry, арм. текст, стр. 3.

¹⁶ Պտղոմէոս որոյ արք ըզմաշրջութեամբ զամենայն երկիր չափեցին, ոչ ասեն շուրջ լինելի զմիկիւսնս, այլ ի մի կողմանէ յանկեան հիւսիսոյ յարեմտից... A. Soukry, арм. текст, стр. 4.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Իսկ յաղաղս երկրի ընակելոյ մարդկան՝ երկայնութեամբ յարեցից յարեմոսս, վասն ըարեխառնութեան. և ի հարաւոյ և ի հիւսիսոյ՝ անընակ լինել, վասն սաստիկ ջերմոյ և սառնամանեաց A. Soukry, арм. текст, стр. 8.

ՔԱՐՏԵԶ ՏՐԵՋԵՐԱՅ

Ուտ ՊԱՊԱՅ ԱՂԵՔԱՆԴՐԱՅԻՈՅ ԵՐԿՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆՆ
արարեալ համառոտաբար ըստ ինքնագիր քոլորակըն
ԿՂԱԻԴԵԱՅ ՊՏՂՈՄԵԱՅ

ՏՐԵՋԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑՆ

ԱՐԱՆԿՈՅ

ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՐՏԵԶԸ

ըստ „ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ“-ի

վերագրմութիւն

ի ձեռն ԱՏ Երեմյանի

1964

КАРТА МИРА

по „АШХАРАЦУЙ“-у (Армянской Географии VII века)

Реконструкция

Исполнитель С.Т.Еремян

своего учителя Птолемея, который не признает истины вне научного опыта и проверки фактов. «Обойдя по пределам «Неизвестной страны всю вселенную от Океана до Океана, он (т. е. Птолемей.— С. Е.) умалчивает об остальной земле, по которой нога человеческая никогда не ступала и которую не видел никогда глаз человеческий»²⁰. Затем снова затрагивая вопрос о мировом Океане армянский автор продолжает: «Что же касается того, есть ли море вокруг Неизвестной земли или земля вокруг Неизвестного моря, мы, не будучи в состоянии постигнуть необъятное, молчим и описываем только то, что око человеческое видело, и на что нога человеческая ступала»²¹. На этом кончается вводная часть и начинается раздел первый «География» (*Աշխարհագիր*), в котором даны материалы для составления карты мира. Исследование текста «Ашхарацуйца» показывает, что в этой части своего труда автор его зависит от не дошедшего до нас труда Паппа Александрийского *Χωρογραφία οὐχιδεύου*, и восстановленная нами карта мира дает нам представление об этом труде александрийского географа. При этом следует подчеркнуть, что в этом разделе и кончается Папп Александрийский. Во втором разделе он более не упоминается, и если есть ссылки, то только на Птолемея.

Первый раздел «Ашхарацуйца» начинается упоминанием своего основного первоисточника в этой части. Раздел этот начинается словами: «Начнем с Землеописания Паппа Александрийского, который описал вселенную по сфере, устроенной Клавдием Птолемеем (*բստ ինքնագիր բոլորակին Կլավդիայ Պտղոմէի տիեզերագրութեանցն շափուց*), начиная от Жаркого пояса, которых два, к северу и к югу (от экватора)»²². Как видим, здесь прямо говорится о том, что Папп Александрийский дал описание вселенной, придерживаясь глобуса Клавдия Птолемея, поэтому неудивительно, что вслед за этим, говоря об экваторе, он проводит точно по тем географическим координатам, по которым проходит линия экватора на карте мира Птолемея — Агафодемона. Эта экваториальная линия в «Ашхарацуйце» с востока тянется на запад, «начиная от Неизвестной страны Синов, проходит через северную оконечность мыса Сатиров и его островов, проходит (затем) по подножью острова Тапробана, затем через озеро Калос и истоков реки Асанос и через гору Пилеа,

¹⁹ Այս հատանեալ եմ Պտղոմէայ պատմութեանն, որոյ արք. գնորդցոյալ գտեալն անցին [ի հարաւոյ կոյս], և զազգսն՝ շուրջ դրեցին ճշդիւ և զսահմանս ճարակաց նոցա. շափեալ յԱզիսիմբայ մինչև ցլուսնի լեառն, և անդր ևս յԱնծանօթ երկիր: А. Soukry, арм. текст, стр. 8; К. П. Патканов, арм. текст, стр. 5.

²⁰ Եւ շրջեալ առ Անծանօթ երկրաւ՝ յՈվկիանոսէ մինչև յՈվկիանոս, և դէս առսուելն լոնաց, զոր ոչ [երբեք] կոխեաց ոտն [կամ ետես ակն] մարդոյ... А. Soukry, арм. текст, стр. 8-9.

²¹ Բայց թէ և է շուրջ զԱնծանօթ երկրեալ ծով, կամ շուրջ զանծանօթ ծովու երկիր, մեք որպէս զանծանօթեալ լոնմք. և դրեմք միայն զոր ետես ակն և կոխեաց ոտն մարդոյ... К. П. Патканов, арм. текст, стр. 5; А. Soukry, арм. текст, стр. 9.

²² Արդ սկսցուք բստ Պապոյ Աղեքստեղրացոյ երկրագրութեանն, որ բստ ինքնագիր բոլորակին Կլավդիայ Պտղոմէայ տիեզերագրութեանցն շափուց. զոր սկսեալ յԱյրեալ դատոյն, կրկնակի ի հիւսիսի և ի հարաւ: А. Soukry, там же.

по течению истоков Нила, по всей Эфиопии, к югу от гор Теон-охема, что означает престол богов (*Թէոքիմա լիւրինն, որ կոչի Աստուածոց աթոռը*), по горе Икис, к Эфиопам Ихтиофагам до Неизвестной земли»²³. В вводной части разбираемого труда об экваторе говорилось более подробно, поэтому автор переходит к гидрографии, придерживаясь определенной системы.

Соответственно своей концепции о Мировом Океане, автор «Ашхарацуйца» переходит к описанию расположения Океана, строго придерживаясь градусной сетки карты мира Птолемея — Агафодемона. Как Океан, так и соединяющиеся с ним моря автор рассматривает как отдельные водные бассейны и каждый раз говорит об основных реках, которые впадают в Океан и в моря. Вместе с тем он отмечает основные острова, находящиеся там.

Гидрография мира в «Ашхарацуйце» начинается с Океана. «Океан же, как было сказано мною раньше, — читаем у него, — начинается в стране ветра Зефир, который начинается с 21° долготы, у Эфиопов Ихтиофатов и у гор, которые называют Теон-охема. Океан, — по его словам, — оmyвает Запад до окончания градусов долготы. После этого Океан поворачивает на северо-восток до 60° северной долготы, т. е. насупротив Каркинитского залива Понта, у Херсонеса (Таврического), выселка (*կշիռ*) города Тиос, страны Гонориады, и Иераполя Фригии Салутарис и местности Дедала, что находится на побережье Ликийского моря»²⁴. Здесь также он придерживается карты Птолемея — Агафодемона, причем интересно, что даны географические точки, по которым проходит с севера на юг линия меридиана 60°, откуда, по его словам, «Океан поворачивает и оттуда начинается Неизвестная земля, которая окружает остальные части Севера, а также Восток и Юг и простирается на Западе до 20° долготы, до того же Западного Океана» и снова оговаривает: «Далее этого никто ничего не видел и не знает, и поэтому называется Неизвестной и земля и Океан»²⁵. Далее автор «Ашхарацуйца» говорит об островах, находящихся в Океане. По его словам, в южной части

²³ Թայց սկսանի Այրե[ցե]ալ գօտին յԱնծանօթ երկրէն Սինէացոց, անցանելով ըստ Հիւսիսոյ Սատիրացոց ծայրին. և ի նորին կղզեաց անցանելով ընդ Ճառոորանիա, կղզւոյն ստորոտն, և անցանէ ընդ Կալոսի լիճ [և ակունս Ասապոս գետը] և ընդ Պիղեայ լեւոտն և ընդ Նեզոսի դետոյ վտակսն և ընդ [ամենայն] եթոպացիս, ըստ հարաւոյ կողմանէ, և Թէոքիմա լիւրինն, որ կոչի Աստուածոց աթոռը, ընդ Իքիս լեւոտն՝ ընդ Չկնակեր եթովպացիս ցԱնծանօթ երկիր: A. Soukry, арм. текст, стр. 9; К. П. П а т к а н о в, арм. текст, стр. 5.

²⁴ Եւ յադադս Ովկիանոսի՝ որպէս յառաջագոյն ասացի, և գկողմամբ Զեփր[ւ]ոտս հողմոյ [որ] սկսանի ի քստն և մի մասնէ լայնութեան առ Չկնակեր եթովպացւոյրն և առ լեւամրքն՝ որ Թէոքիմայն անուանեն: Եւ պատէ [Ովկիանոս] ղԱրեմոտս մինչ ի սպառ լայնութեամբ չափոյ. և դառնալ ընդ Հիւսիսի՝ յարեւելս կոյս, մինչև պաթսուն մասն երկայնութեան, որ է հանդէպ Կարկինիտէն ծոցոյն Պոնտոսի, առ Քեոսոնիւ, կշիռ Ծրոս քաղաքի՝ Ալեքսորիատ աշխարհի, և Հեռապօլսի՝ Սալուտարիս, Փոնոլոացոց, և Դեզադա տեղւոյ, որ կա առ եղր ծովուն լիկիոյ: A. Soukry, арм. текст, стр. 9-10.

²⁵ Արդ որպէս ասացաք, ցվաթսուն մասն. Ովկիանոս եկեալ դադարէ, և ի նմանէ յառաջ առնու լԱնծանօթ երկիր, որ պատէ զմնացեալ մասսունս Հիւսիսոս և դարեւելս և դհարաւ, և [զ]քսան մասն յարեմտից, մինչև վնոյն Ովկիանոս. իսկ արտաքոյ այսր չէ ուրուք տեսեալ կամ ծանուցեալ վասն որոյ Անծանօթ կոչի երկիր և Ովկիանոս: A. Soukry, арм. текст, стр. 10.

Океана «находится 3 острова, называемых островами Блаженных. Западнее от них, в сторону солнечного заката, и насупротив Внутренней Ливии находится 3 других острова. К северу от них, насупротив Мавритании лежит 4 острова»²⁶. Далее описываются острова Европы. «Океан,— читаем в «Ашхарацуйце»,— двигаясь к северу и поворачивая на восток, образует два громадных острова, называемых Иверния и Альбион и именуются Страной Британцев. К северу от этих островов находится большой остров Тулис, половина которого вне градусной сетки и поэтому причисляется к Неизвестной земле»²⁷. Этот отрывок еще более красноречиво говорит о том, что карта мира, составленная армянским картографом, согласно его свидетельству, по Паниу Александрийскому, почти не отличалась от карты мира Птолемея — Агафодемона.

Как видим, и на армянской карте половина острова Тулис находилась вне градусной сетки. Описание островов Европы он заканчивает указанием, что Океан «образует еще один остров, называемый Сканде, напротив границ Сарматии и Германии, на котором прежде жили готы и многие другие племена»²⁸. Как видим, автор говорит о готах, которых Птолемей не знал, а в описании 60° меридиана обращает на себя внимание тот факт, что приводится новое провинциальное деление Малой Азии ранне-византийской эпохи — упоминается провинция Гонориада (*ἡ ἑσπερίων ἡμερῶν*), что связано с именем императора Западной Римской империи Гонория (395—423).

Завершив описание Океана и расположенных там островов, автор «Ашхарацуйца» говорит о реках, впадающих в Океан, начиная с юга — от Экватора и кончая 63° северной широты, разделяя их по материкам. Вначале он говорит о реках Африки, впадающих в Океан, затем о реках Европы. Сравнение с соответствующими частями Птолемея показало, что в этой части автор «Ашхарацуйца» строго придерживается текста своего великого предшественника. Это дает нам возможность исправить искаженные позднейшими переписчиками формы названий в дошедшем до нас армянском тексте. «Реки, впадающие в Западный океан — согласно тексту «Ашхарацуйца»,— следующие: Миситлос, вытекает из гор Теон-охема, и река Инас, что течет от Белых Эфиопов. Река Стахир, вытекающая с гор Руситария, образует озеро, затем выходит из него и

²⁶ Ասէ յՈվկիանոս ծանոթ նաւագնացութեան կղզիք վեց (должно быть: երեք) քսո չարստոյ որ Երանելեաց կղզիք գոչրո, ճանդէպ մտիցդ և նոցա քսո արեմտիք՝ վեց (должно быть: երեք) կղզի. և կան կղզիքս այս ճանդէպ ներքաղոյն լիրիայ. և դոցա [ոստ] չիւստոյ են չորս կղզիք [ճանդէպ Մարիտանեայ]: А. Соулгу, там же; К. П. Патканов, арм. текст, стр. 6.

²⁷ Իսկ Ովկիանոս երթեալ ընդ հիւսիսի, դանեայ ընդ արեւել, և առնէ կղզիս մեծս երկու, որ կոչին Իսիոնիա և Արիոն, և կոչին Բրիտանացոց աշխարհք: Եւ Թուրս [մեծ] կղզի՝ որոյ ճառարակն արտաքոյ շախոց Անծանոթ երկիր համարեալ է... А. Соулгу, там же; К. П. Патканов, там же.

²⁸ Ունի [Ովկիանոս] և կղզի սո այլ ճանդէպ ստճմանել Սարմատիոյ և Գերմանեայ, որ Սկանդէ կոչր, յորում Գոթք լեալ են, և այլ աղղք բազումք: А. Соулгу, арм. текст, стр. 11; см. также К. П. Патканов, арм. текст, стр. 6.

впадает в море. Река Дарадос впадает в океан около места, называемого Великая Гавань. Река Масас образуется из шести рек и, сливаясь в озеро, впадает в море, а также реки Оупсис, Кусарнус и Салатос, которые текут с горы Мандрос, и, наконец, большая река Себос»²⁹. Перечисленные реки находятся во Внутренней Ливии. Дальше армянский автор говорит о реках Мавритании Тингитании. «Начиная от Большого Атласа вплоть до Малого Атласа,— продолжает он,— впадают в Океан следующие реки: прежде всего Салас, затем Агнос, Фуд, Диур, Асанас, Кусас. У Малого же Атласа и у города Тингин впадают в Океан реки Линос, Субур, Ликбос, Зилнас, Катенди. Тут же пролив, который называется Септе, т. е. семь, ибо имеет ширину 7 миль. Он подобно реке выходит из Океана у Иберийского моря и даст начало Греческому морю. К западу от Септе, в Океане, находится остров Гадирон. Этот пролив отделяет Мавританию Тингинику от Испании»³⁰. Завершив описание рек материка Ливии, впадавших в Океан, автор «Ашхарацуйца» переходит к описанию островов материка Европы и рек, впадавших в Океан, но в дошедшем до нас тексте пространной редакции «Ашхарацуйца» это место отсутствует. Эта недостающая часть текста нами восполняется сведением краткой редакции. В последней сказано: «Из западных стран впадают в Океан 22 реки»³¹. Следуя карте мира Птолемея—Агафодемона, мы имеем возможность восстановить отсутствующие в известных нам редакциях «Ашхарацуйца» названия рек, учитывая, что из этих рек в описании Испании и Европейской Сарматии сохранились названия только трех рек: Витнос, Дорнас и Вистула. Вместе с упомянутыми тремя реками этими 22-мя реками должны быть следующие: в Испании—Бетнос, Анас, Тагос, Дорнас, Миннос, Навнос, Дивас; в Галлии—Сигматнос, Гаруна, Лигейрос, Секуана; в Германии—Рейн, Видрос, Амисинос, Висургис, Албинос, Халусос, Свевос, Вадуа; в Европейской Сарматии—Вистула, Рудонис и Хесиннос³².

Определив местоположение Океана и находящихся там островов

²⁹ Օւ դետք, որ մտանն յԱրևմտեան Ովկիանոս են ալսք. Միսիթլոս, որ դալ ի Թէոքիմ լեռնէ և Նիաս՝ որ դալ ի Սպիտակ նթեովպացոց, և Ստաթիո՝ որ դալ ի Ռիսիտառիա լեռնէ, առնէ լիճ. մի և ապա ելանէ և մտանէ ի ծով, և Դառադոս, որ մտանէ ի Մեծն կոչեցնտլ նաւահանդիստ, և Մասաս, որ ի վեց դիտոց և լճից միացեալ մտանէ ի ծով. և Ովփսիս և Կուսարիոս և Սաղաթոս, որք դան ի Մանդոն լեռնէ և Սերոս մեծ գետ: Ա. Soukty, арм. текст, стр. 10.

³⁰ Եւ ի Մեծ Ատլաս, մինչև ի Փոքր Ատլաս մտաննն [ի ծով] դետքս ալս. նախ՝ Սաղտոս, ապա Աղնոս, Փուդ, Դիուր, Ասանաս, Կուսաս, իսկ ընդ Փոքր Ատլաս և ընդ Տինդին քաղաք, մտաննն [ի ծով] գետք լիոս, Սուրոս, Լիկրոս, Զիդիաս, Կատնդի. առ [սրչոցն] որ կոչի Սեփտէ, ալս ինքն եթեանակ, դի եօթն մղոն ունի լայնութիւն տեղւոյն, որ դետտրար ելանէ. Ովկիանոսէ յԻրիթիկոն Պեղադոս՝ որ է սկիզբն Յունաց ծովուն [որոն] հանումա Վերևմտոս կոչս, կալ Չադիոն կղզի Ովկիանոսի Այն Ինդոց բաժանէ ընդ [Մարտանիա] Տինդինի և ընդ Սպանիա աշխարհն: Ա. Soukty, там же.

³¹ Մտանն և դետք քանեկերկու յՈվկիանոս յԱրևմտէ: К. П. Патканов, стр. 6.

³² Ниже приводим предположительное армянское чтение этих 22 рек, из которых в тексте сохранилось только название трех рек: Վիտրոս-Βιτιος, Անաս-Ανας, Տաղոս-Ταγος, Դորիաս-Δορις, Մինիոս-Μινιος, Նաիոս-Ναβιος, Դիվաս-Διούρις, Սիղմատրոս-Σιγματιος, Գարունա-Γαρουνα, Լիդերոս-Λιγειρος, Սեկուանա-Σηκουανα, Թեմոս-Τήνος, Վիդրոս-Βιδρος, Ամիսիոս-Αμισιος, Վիսուրգիս-Βισουργιος, Ալբիոս-Αλβιος, Քալուսոս-Χαλυσος, Սվեվոս-Συεβος, Վաղուա-Βαλδουα, Վեստուդա-Βιστουδα, Թուդանիս-Τούδωνος, Քեսինոս-Χεσινος:

и перечислив впадающие в него реки Ливии и Европы, автор «Ашхарацуйи» переходит к описанию морей. Морями он считает только три замкнутых бассейна: Индийское, Греческое (т. е. Средиземное) и Каспийское или Врканское (Гирканское) море, которые «окружены обитаемыми людьми землями»³³. Как при описании Океана, так и при описании морей, автор обязательно отмечает крайние точки меридианов, в которых они находятся, и во всех случаях придерживается градусного деления карты мира Птолемея—Агафодемона. Длина самого большого моря — Индийского, определяется в 113 градусов, что составляет длину пространства по экватору от берега Ливии до мыса Сатиров—72°—175°. Заливами Индийского моря считаются: Персидское море, которое формой своей «немного походит на прямоугольную призму», и Арабское море, похожее «на дикуую тыкву», что полностью совпадает с их конфигурацией на упомянутой карте. «Индийское море к югу ограничивается Неизвестной и Необитаемой землей, к востоку — страной Сина, к северу — Индией, и странами: Крман (Кармания), Персида и Аравия, а с запада — Египтом и Эфиопией, которые являются частью материка Ливии»³⁴.

Еще точнее говорится о местоположении Средиземного моря, к бассейну которого причисляется также Черное (Понтийское) море. «Второе море Греческое,— читаем в «Ашхарацуйи»,— берущее начало от Океана, на шестом градусе долготы и тридцать шестом градусе широты, с точки, называемой Септе, т. е. семь, ибо местность эта имеет ширину в семь миль, к западу от которого, в Океане находится остров Гадирон»³⁵. С такой же точностью автор говорит о восточной оконечности Средиземного моря. «Греческое море, расширяясь на севере и на юге, простирается до Сирии, до тридцати градусов широты и шестьдесят пять градусов долготы», затем перечисляются берега его на востоке Мраморного моря — Пропонтиды, «где из его залива образуется Понтийское море, простирающееся до страны Егеров (т. е. Колхиды), и имеет протяженность восемнадцать градусов»³⁶, имея в виду пространство этого моря между 55—73° северной широты.

³³ Եւ ծովք եւ երեք մեծք, զորովք երկիր շուրջ է... A. Soukry, арм. текст, стр. 11.

³⁴ Եւ ծովք եւ երեք մեծք, զորովք երկիր շուրջ է. առաջին Հնդկացն՝ որ ասի Կարմիր ծով. որոյ երկայնութիւն՝ մասունս հարիւր երեքստասն. յորոյ ծոցոյ ելանէ Պարսայ և Արարացոց ծովքն, որպէս թէ ի հիւսիս յարեմտից կուտ՝ Պարսայն, սակաւ ինչ իրրն զաղիւսակ և Արարացոցն՝ աղիւսյդ նման. և սահմանեալ ի հարաւու անրեակ և Անծանօթ երկրաւ. իսկ յարեմտից՝ Սինեացոց աշխարհան, և ի հիւսիսոյ՝ Հնդկօք, և Կրման և Պարսկական և Արարացոց աշխարհօք. իսկ յարեմտից կողմանէ՝ Եգիպտացոց և Եթովպացոց աշխարհօք, որք եւ ի Իրիոյ բաժնի: A. Soukry, арм. текст, стр. 11.

³⁵ Երկրորդ ծով՝ Յունացն, որ ծնանի յովկիանոսէ, ի վեցերորդ մասին երկայնութեան, և երեսուն և վեց մասին լայնութեան, զոր տեսի Սեփոէ կոչեն, որ է Եթնեկ. զի եօթն մղոն ունի լայնութիւն տեղւոյն, յորում րոտ մտիցն Գաղիոն կղզի յովկիանոսէ. A. Soukry, арм. текст, стр. 11.

³⁶ Բայց առանկ լայնացեալ ի հիւսիս և ի հարաւ՝ (Յունաց ծովն) ձգի մինչև յԱսորիս մասունս երեսուն. լայնութեան և մասունս վաթսուն և հինգ երկայնութեան: Եւ սահմանեալ է [Յունաց ծովն] յարեմտից կողմանէ Ասորոց և Փիւնիկեցոց աշխարհօք: Իսկ յարեմտից հարաւու՝ Հրեաստանի մինչև յԵգիպտոս. իսկ յարեմտից հիւսիսոյ՝ Միչնեբկրովքս՝ Կիլիկիոյ և Սաւրիոյ և Պամփիլիա և Լիկիա և Կարիա և Լիսիա, և Ելեպոնոսոս և Բիթանիա՝ մինչև ցՔաղկեդոն, յորմէ

Армянский картограф подробные сведения сохранил о Каспийском море, полностью придерживаясь карты Скифии Птолемея. По словам армянского картографа, третьим морем является Гирканское море, «которое называется Каспийским». Говоря о длине этого моря, он строго придерживается градусной сетки Птолемея. «В длину его — от устья Ерасха (Аракса) и от реки Куры до впадения (в море) реки Политимета, что переводится как многоприточный, Каспийское море простирается на двадцать три градуса». Сравнивая с картой Скифии Птолемея, можно видеть, что в наиболее широком месте — от устья Аракса до устья реки Политимет, Каспийское море простирается между долготами от 80° до 103° , что составляет ровно 23 градуса. Армянский автор упоминает два острова в западной части Каспийского моря, первый из которых называется Довдейск, и «другой остров, находящийся восточнее, называемый Салка».

В тексте «Ашхарацуйца» описание Каспийского моря и его бассейна является одной из хорошо сохранившихся частей этого памятника. Здесь и выявляется наиболее ярко метод описания, составленного автором карты мира. В начале он дает общую протяженность Каспийского моря, придерживаясь градусной сетки карты мира Птолемея—Агафодемона, затем он говорит об островах этого моря, о реках, впадающих в него, и о племенах и народах, живших в бассейне этого моря. Когда мы сравниваем это описание Каспийского моря и его бассейна с картой Скифии Птолемея, мы видим, что это место армянского автора является буквальной калькой с карты Птолемея, что дает нам возможность полной реконструкции не дошедшей до нас армянской карты. Ниже приводим полный текст описания Каспийского моря по «Ашхарацуйцу»: «Третье море Гирканское, которое называется Каспийским. В длину его — от устья Ерасха (Аракса) и от реки Куры до впадения в него реки Политимета, что переводится как многоприточный, Каспийское море простирается на двадцать три градуса. Гирканское море с запада граничит с Великой Арменией, с северо-запада — Албанией по реке Кесию и страной Маскутов. Затем находятся устья рек Герра, Сондас, Аландас и Одон одноименных племен. Реки эти берут начало в горах Кавказа и впадают в море. И племена эти, известные по названиям этих четырех рек, причисляются к скифам, которые являются Апахтарами. С северо-востока же Гирканское море граничит со страной Скифов, у устья реки Тара (= Ра), которая, как мне кажется, является рекой Эмат, и устье рек Римоса, Декса и Яксарт. С востока река Яксарт граничит с народом, который называется Ариакан и народ Намас[тэ], у устья реки Иостос; затем гавар, называемый Сагаруке, у устья реки, называемой Политимет, которую упомянули выше. Эта река вытекает из горы Оксна[на], при которых гавар С[огд]иани и устье реки Окс. При этой реке нахо-

ծոցոյ նշանէ Պոնտոսի ծովն. և ձորի միելն Նդերաջոց աշխարհն, մասունս ութնտասն: Բսկ ի հիւսիսոյ կողմանէ Թունաջ ծովն՝ Նոտպիա սահմանէ միելն ցնեփտէ, իսկ ի հարաւոյ կողմանէ իրիա սահմանէ միելն ցնոյն Սեփտէ: Ա. Soukry, там же.

дится народ Рибни и три города: один называется Аспабовтас, другой — Оксна[на] и третий Диваба.

С юго-востока же [Врканское море] граничит с народом Деоксна, при котором река Маргив из страны Маргианы, которая, как мне кажется, должна быть Марв и Марви-рот. Затем следует народ Аста-ван, река Максира и одноименный гавар, (простирающийся) до реки Х[а]рнидас, и все вместе они составляют страну Вркан, по которой проходит гора Второй Агрон.

С юга Врканское море граничит со страной мидян, которые являются марами, начиная от той же реки Харнидас. С западной стороны Врканское море граничит с народом, который называется Анарнакан Марк (Мидия Анарнакская). Она находится западнее реки, называемой Стратаровд, где гавар Дербикес, который, по моему мнению, является Дилумом (Дейлем), и Гелавы, где находится устье реки Амардос, называемой Кирос, а также катишами (кадусиями), до устья реки Камбиса и область Каспиана, где находится капище Габару — багинк, до устья реки Ерасх (Аракс). В западной части Врканского моря находится два острова, называемых Довдейск, и другой остров, находящийся восточнее, называемый Салка»³⁷.

Такое полное описание бассейна Каспийского моря свидетельствует о том, что описание бассейнов и других морей Индийского и Греческого (Средиземного) в не дошедшем до нас полном тексте «Ашхарацуйца» должны были содержать сведения о главных островах, находящихся там, и о реках, впадавших в них. Этот пробел частично восполняется тем, что в остальных частях известного текста «Ашхарацуйца», в разделе «Землеописания», имеются сведения об этих островах и реках, принадлежащих к бассейнам упомянутых морей. Для бассейна Индийского

³⁷ Երրորդ ծով՝ Վեռանին է՝ որ կոչի Կասրից. և ձգի երկայնութիւն նորա ի բերանոյ Երասխայ և ի Կուր գետոյ միջև ց[րեբան] Պալիտիմիտոս գետոյ, որ թարգմանի բաղապատիկ, մասունս քանեբեք. և սահմանէ յարեմտից [Մեծին] Հայոք, և յարեմտից հիւսիսոյ՝ Աղուանիք առ Կեսիոս գետով, [և Մասթթօր], և ապա մուտք Գեո[ու]աս և [Տ]սոնդաս և Ալաւդաս և Ուղոն գետովք համանուն ազգաց. որ և Կաւկասայ ելանեն և մտանեն ի ծով. և են ազգքն այն հոմանուն չորիւք գետովքն ի Սկիթիայ համար[եալ], որ են Ապ[ա]խտարք: Իսկ [յարեմտից] հիւսիսոյ կողմանէ սահմանի Սկիթացոց աշխարհուն, առ մուտս Տառայ (Իւա) գետոյ, զոր կարծեմ եմաթ է, և Ռիմոսի և Դեքսի և Իարսարտեայ գետոց: Իսկ յարեմտից կողմանէ [Իւարսարտ գետ] սահմանի ազգուն որ կոչի Արիականք և նամաս[տէ]՝ առ մտիւքն Յոստոս գետոյ, և գաւառն որ կոչի Սագառուկէ, առ մտիւք գետոյն որ կոչի Պոլիտիմիտէս՝ զոր նախն ասացար, որ ելանէ յԱրսիա[նա] լեռնէ, առ որովք Ս[ոգո]իանի գաւառ. և մուտք Որսոս գետոյ. առ որովք Ռուրիոս ազգ. և քաղաքք երեք՝ մին կոչի Ասպարոտոս, և միսն Արսիա[նա] և միսն Դիւարա:

Եւ յարեմտից հարաւոյ [ծովն Վրկանի] սահմանի Դեքսիա ազգաւ. առ որով գետն Մարգիւ ի Մարգ[ի]անի աշխարհի. որ ինձ թուի՝ Մրւ և Մրուոտ լինել, և Աստաւանի ազգ, և Մաքսիոա գետ և հոմանուն գաւառ, մինչև ց [ա]ռիւդաս գետ, որք են Վրկանի[ց] աշխարհ. առ որով ձգի Երկրորդ Աղոն լեռուն: Իսկ ըստ հարաւոյ սահմանի Մեղաց աշխարհուն, որ են Մարք, առեալ ի նոյն Ք[ա]ռ[ի]նդաս գետոյ, և յարեմտոս նուս ազգուն՝ որ կոչի՝ Անար[ի]ական Մարք. և մտովք գետոյն որ կոչի Ստրատառովդ. յորում Դերպիկէս գաւառ, զոր կարծեմ Դիւումս. և Գեղաւք՝ յորում մուտք [Ամարգոս] գետոյ որ ասի Կիւոս, և Կաղչաւք. մինչև ի մուտս գետոյ որ կոչի Խամրիսեւս [և Կասրիք], յորում Գարաոու Բաղիւք, մինչև ի մուտս [Երասխ] գետոյն: Եւ են ըստ արեմտից երկու կղզիք. որ կոչին Դովդիւսք և միս կղզի յարեմտից որ կոչի Սաղկաւ:

A. Soukry, арм. текст, стр. 11—12.

моря это прежде всего остров Тапробана, Сабатиу, Диоскоридон и более мелкие безымянные острова, и реки — Тигр и Евфрат, Инд и Ганг. Для бассейна Греческого (Средиземного) моря следует назвать острова Сардония, Кирн (Корсика), Мелита (Мальта), Сицилия, Крит, Эвбея, Кипр и более мелкие. Из рек должны были быть упомянуты: Дануб (Дунай), Танаис (Дон), Фасис, впадавшие в Понтийское море, реки Оронт, а из рек Ливии (Африки) величественный Нил, о котором довольно подробно говорилось выше.

Говоря об Океане, морях, островах и реках, автор «Ашхарацуйца», естественно, переходит к описанию суши. Вся суша, которая была известна Древнему Миру, сводилась к трем материкам: Европе, Ливии (Африки) и Азии. Армянский географ-картограф касается каждого из них и дает границы, до которых эти материки простираются. «Европа,— пишет он,— занимает северо-западную часть Земли до реки Танаиса, которая вытекает из Рипейских гор и впадает в Меотидское море». Границы Европы,— продолжает он,— «пересекают Понтийское море и доходят вплоть до острова Тенедос, через Халкидон Вифинийский. [Пространство от Океана] до реки Танаиса является материком Европы»³⁸. Таким же образом он дает протяженность другого материка — Ливии, как тогда принято было называть Африку. «Ливия же,— по его словам,— занимает пространство юго-западной части Земли и простирается до Красного моря и города Антидон, который находится между городами Ринкорура и Газа, на берегу Финикийского моря»³⁹.

Азию автор локализует к востоку и на север от Ливии и «занимает середину Земли до Неизвестной страны, и потому она больше других материков»⁴⁰.

В древности хорошо знали, что «Азия является первым материком мира» и, «так как Ливия по своему пространству превосходит Европу, поэтому по своей величине она занимает второе место после Азии и только на третьем месте Европа»⁴¹.

Христианский мир волновал вопрос о середине мира, так как выводы античной науки не отвечали библейской точке зрения. «Срединой обитаемой людьми Земли Птолемей называет Счастливую Аравию, на южном берегу Персидского моря, который называется заливом ихтио-

³⁸ Նոյնպէս և զԵրկիր րաժանեալ յԵրրս. յԵրրպէ, ի Լիբիա, յԱսիա: Եւ ունի զարեմտական և զհրախայիտն կողմն. Եւրոպէ մինչև ցՏանայիս գետ, որ ի Ռիպիա լեռնէ ելանէ և գալ մտանէ ի Միոպտիս տուն. որ րնդ շէջ ծովուն [Պոնտոսի] հատանելով անցանէ րնդ կղզիս՝ մինչև ցՏենեդոս ի Քաղկեդոն Բիթանացոց, [Յովկիանոսէ] ինչ ի Տանալիս գետ Եւրոպիայ է մասն: A. Soukry, арм. текст, стр. 12.

³⁹ Իսկ Լիբիա՝ [զարեմտականն] և զհարաւայիտն մինչև ցԿարմիր ծովն և յԱնթիզոն քաղաքէ. որ կալ ի մէջ քաղաքացն Ռինկորուրայ և Դազայ եզեր Փիւնիկեցոց ծովուն: A. Soukry, арм. текст, стр. 12—13.

⁴⁰ Իսկ [այսորիկ սահմանեալ] յարեւելս կոյս զհարաւ և զհրախայի և զմէջն՝ Ասիա ունի մինչև ցԱնծանօթ երկիր. վասն որոյ մեծադոյն է քան զայլ հատածսն: A. Soukry, арм. текст, стр. 13.

⁴¹ ... և սա (Ասիա — Ե.) է առաջին րաժին աշխարհի. և զի Լիբիա մեծադոյն է սահմանօք քան զԵւրոպիա, սա երկրորդ է Ասիայ, և երրորդ Եւրոպիա: A. Soukry, там же.

фагов, но я не верю ему, ибо Счастливую Аравию, откуда пришла царица Савская или Эфиопская, Евангелие называет краем света. Серединою же называется такое место, которое находится на одинаковом расстоянии от конечных точек мира, и это место Иерусалим, чему свидетельствует Св. Писание»⁴², и это подкрепляется цитатой из Давида и Евсевия Кесарийского. «И это истина — Иерусалим находится по середине всего мира, хотя по градусам Птолемея выходит, что к востоку от Иерусалима гораздо более обитаемой земли, чем к западу»⁴³. Достаточно взглянуть на градусное деление карты мира Птолемея — Агафодемона, принятое также автором «Ашхарацуйца», чтобы убедиться в правильности выводов Птолемея. На северо-восточной оконечности Аравийского полуострова или Счастливой Аравии расположен Залив ихтиофагов, где находится точка пересечения 90° северной долготы и 24° северной широты. С точки зрения принятого в античном мире и «Ашхарацуйцом» протяженности известной тогда суши — ойкумены, эта точка, действительно, является серединой мира. Однако «Ашхарацуйц» является пособием, по которому преподавалась география Армении и всего мира в школах, а это были монастырские учебные заведения, где не могли допускаться идеи, противоречащие положениям Св. Писания. По-видимому, позже комментаторы и переписчики внесли свои «исправления» в текст, который до нас в этой части дошел в изуродованном виде, и все же сквозь все эти искажения проглядывает здоровое начало — «Землеописание» Птолемея, на котором зиждется весь костяк описания мира.

На этом вопросе кончается первая часть «Ашхарацуйца» — картографическое описание карты мира, которая, собственно говоря, является воспроизведением карты мира Паппа Александрийского, возможно, того же Агафодемона Александрийского. В дальнейшем начинается изложение второй части труда — «Хорографии» (*Երկրագրութիւն*), т. е. страноведение, в котором дано описание каждого материка и составляющих его стран. «Изложив общие понятия, — пишет автор «Ашхарацуйца» — приступим к частному описанию каждой страны отдельно по местонахождению, придерживаясь [карты] Паппа Александрийского, начав от Западного Океана, с первого градуса долготы, именно с Испании, от мыса, называемого Иерон, т. е. великий и чудесный, оконечность которого вдается в Океан больше, чем какая-либо страна, длиною три градуса, что составляет тысяча пятьсот пятьдесят аспарезов, как и доподлинно описано ниже»⁴⁴.

⁴² Իսկ միշտ աշխարհի բնակութեան մարդկան, Պտղմէոս ասէ զԵրչանիկն Արարիա՝ առ արաւաիկն եղեր Պարսայ ծովուն, որ Զկնակերաց ծոցն կոչի. բայց ոչ հաւանիմ. քանզի Աւետարանն ծագ երկրի կոչէ զԵրչանիկն Արարիա, ուստի եկն զշխոյն Սարայ, կամ Եթովպացոց՝ յաղագս մերձաւորութեան անձով անցիցն: Այլ մէջ չսի որ միաշափ հեռակցութիւն ունի ծայրքն յեղերաց երկրէ և այն է Երուսաղէմ, որում աստուածային գիրք վկայեն. A. Soukry, там же, К. П. Патканов, арм. текст, стр. 7.

⁴³ ...Երուսաղէմ մէջ ամենայնի, թէպէտ րոտ չափուցն Պտղմէայ երկայն տարածէ յարեկոյն կոչու... A. Soukry, там же.

⁴⁴ Եւ արդ որովհետեւ բովանդակեցար զհասարակախօսութիւնս, սկսանիմք պատմել զառանձ-

В третьей части — страноведении — дано описание материков и составляющих их стран в той последовательности, которое дано в «Географическом руководстве» Птолемея, или, как называет «Ашхарацуйц», в «Землеописании» Птолемея (*Երկրագրութիւն Պտղմեայ*). А это указывает на то, что в «Землеописании» Паппа Александрийского была та же последовательность в описании материков и составляющих их стран, что говорит об идентичности Агафодемона и Паппа Александрийского, но который еще надлежит изучить. Если говорить об отступлении от Птолемея, так это то, что описание Европы в «Ашхарацуйце» начинается с Испании, а не с Британских островов, как у Птолемея.

В третьей части своего труда автор «Ашхарацуйца» более не упоминает Паппа Александрийского, но постоянно ссылается на Птолемея. Это указывает на то, что Папп Александрийский был автором только карты мира, составленной по тексту Птолемея, т. е. Паппу Александрийскому следует приписать то, что приписывается Агафодемону Александрийскому — составление карты мира по тексту «Географического руководства» Птолемея.

В изложении описания стран по отдельным материкам автор «Ашхарацуйца» придерживается определенной системы. В описании отдаленных от Армении стран он следует тексту Птолемея. Сперва дает определение общего начертания, затем он упоминает о крайних точках широты и долготы, в которых помещена эта страна. После этого касается орографии и гидрографии, говорит об общем количестве гор, горных вершин, рек, озер, островов, упоминая из них только основные. Затем говорит о политическом и административном делении, часто вовсе не приводя их названий, говорит также об общем количестве городов, упоминая из них наиболее достопримечательные, или и этого не дает. Этого же принципа придерживается при перечислении племен и народов. Только иногда он из этого общего количества дает названия того или иного народа или племени. «Как относительно областей и городов, так и относительно прочего, мы решились упоминать лишь о замечательных горах, сильных реках, великолепных городах и обо всем том, что в стране замечательного, оставляя в стороне все, что касается числа мер и других подробностей»⁴⁵.

Описания стран, сделанных по Птолемею, дают возможность сравнить их с соответствующим текстом и картой великого географа-картографа и внести исправления цифр и транскрипции названий, искаженных переписчиками. В процессе этой работы нам удалось вскрыть такие

նութիւն նոցա ըստ դրից [տեղագրութեանց թարտիսին] Պապայ Աղեքսանդրացւոյ, սկսեալ յարեմտից, յուզրաստոց, յառաջին մասնէ երկայնութեան, ի Սպանիայ, ի ծայրէն, որ կոչի Յետոն, աշտինքն մեծ և հրաշալի, որ ծայրն ի ներքս դայ ի յովկիանոս, առաւել թան դայլ երկիր, մասունս երիս, որ ինիս ասպարէզք հաղար հինգ հարիւր յիսուն. որպէս և է ըսկ ի ներքոյ սաորագրեալ:

А. Соукгу, арм. текст, стр. 13—14.

⁴⁵ [«...նշ միայն զգաւառս և զթաղաքս, այլ և խորհեցաք միայն դրել զլերինս անուանիս և զգետս հորոս»] և զթաղաքս հռաւոնաւս. դանց արարեալ աննշանօքն: [Եւ եթէ այլ ինչ նշանաւոր իցէ. թողունք ի ըսց գթիւս և զլաւիս և զմանրամասնաբար պատմութիւնս]:

К. II. Пятков, арм. текст, стр. 7—8; А. Соукгу, арм. текст, стр. 14.

искажения и сделанные на основании неправильного чтения такие толкования, которые вносились в текст поздними переписчиками и приводили к путанице современных исследователей. Приведем лишь один яркий пример к сказанному.

В первом разделе автор «Ашхарацуйца» касается Океана, который омывает с запада Ливию и с северо-запада — Европу, доходя до 60° северной долготы. Дальше он перечисляет те пункты, через которые проходит линия меридиана 60 градуса. «После этого,— читаем в тексте,— Океан поворачивает на северо-восток до 60° северной долготы, т. е. насупротив Каркинитского залива Понта, у Херсонеса Таврического, выселка Тиос, страны Гонориады, и Иераполя Фригии Салутарис и местности Дедала, что находится на побережьи Ливийского моря. Ливию в настоящее время называют Мыср, то-есть Египет»⁴⁶. Эта последняя фраза и была одним из аргументов для исследователей, утверждавших, что текст «Ашхарацуйца» следует отнести к IX—X вв. Но достаточно было нам приведенный текст локализовать на карте «Европейской Сарматии» и на «Первой карте Азии» Птолемея, чтобы все стало ясно. Оказалось, что на линии меридиана 60 градусов находятся точки: берег Океана на севере, Каркинитский залив в Тавриде, город Тион—на берегу Понтийского (Черного) моря—на северном побережьи Малой Азии—«Средиземья», город Иераполис—в Фригии и местность Дедала (Պեղաղու տեղի — Δαίδαλα τοπος) на берегу Ликийского моря (որ իշապ եզր ծովուն լիկիոյ). Вот это последнее — фразу «что находится на побережьи Ликийского моря, (որ իշապ եզր ծովուն լիկիոյ)» поздний переписчик, не имея под рукой карту, искажил, написав, «что находится на побережьи «Ливийского моря» — որ իշապ եզր ծովուն լիբիոյ. Вместо побережья Малой Азии оказалось побережье Ливии — Африки, что и породило глоссу: «Ливию в настоящее время называют Мыср, то-есть Египет» ...լիբիոյ, [որ] տեղ տեղ Միսր, որ է եգիպտոս»⁴⁷.

В настоящее время стало ясно, что нельзя говорить о первоначальном тексте «Ашхарацуйца», не сравнивая описание каждой страны с соответствующим местом текста и картой Птолемея. Эта методика восстановления первоначального текста «Ашхарацуйца» у нас выработалась в процессе работы над текстом и дала возможность установить правильное чтение названий и цифровых данных, подверженных особенно большому искажению со стороны поздних переписчиков. Этот метод дает нам возможность также восстановить не дошедшие до нас карты «Ашхарацуйца», который, как выясняется теперь, представлял собою Атлас Мира. Разумеется, в главы, написанные по тексту Птолемея, автор «Ашхарацуйца» вносил много нового из греческой мифологии, из «Книги Александра» Псевдо-Каллисфена, из Библии и из других популярных в то время сочинений. В основном, сокращенным изложением текста Птолемея является описание стран Европы и Ливии. Только

⁴⁶ См. прим. 24.

⁴⁷ См. А. Soukry, арм. текст, стр. 10.

Греция и прилегающие области большей частью являются новым изложением, так же, как описание стран Азии. Глава «Средиземье» (*Uրդ-իրկրեանք*), соответствующая «Первой карте Азии» Птолемея, только частично соответствует ему, в основном же это новое описание административного и политического деления Малой Азии в период, когда жил автор «Ашхарацуйца», т. е. в VI—VII вв.; то же самое можно сказать об Азиатской Сарматии и Колхиде, Сирии, Месопотамии, Персии, Скифии; описание Великой Армении, Иберии и Албании совершенно новое слово в истории географии и является оригинальным творением автора. Из стран Азии написаны по тексту Птолемея — Счастливая Аравия, Скифия, Индия, остров Тапробана (Цейлон), Серика (Китай) и Сина (Индо-Китай). В совокупности своей больше половины текста «Ашхарацуйца» является оригинальным сочинением армянского географа-картографа, который, руководствуясь картографической основой Птолемея, сам составил целый комплекс карт — Атлас Мира, который нами реконструируется и готовится к изданию.

«Ашхарацуйц» — древнеармянский атлас мира показывает, что в древней Армении существовала своя картография, задолго до появления арабской картографии.

ԷՐԵՐՈՒՆԻ—ԵՐԵՎԱՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ՄԱՅՐՈՒՂԻՆԵՐԻ ՎՐԱ՝

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս

Խոսելով էրեբունի—Երևանի մասին, իբրև Արարատյան դաշտի հնագույն քաղաքային կենտրոնի, չպետք է մոռանալ այն դերը, որ ունեցել է մեր մայրաքաղաքը իր գոյության սկզբնական շրջանում և հետո՝ միջազգային ասլանքափոխանակության մեջ: Այժմ պարզվում է, որ Ստրաբոնի ներքոհիշյալ վկայությունը միջազգային առևտրական փոխանակության մասին Բոսպորի թագավորության, Բաբելոնի ու Հնդկաստանի միջև, որի միջնորդներն էին հայերն ու մեդացիները, առնչություն ունի նաև էրեբունի—Երևանի սկզբնական պատմության հետ:

Ստրաբոնը (XI, 5, 8), խոսելով Ազովի և Կասպից ծովի միջև գտնվող տափաստաններում ապրող թափառաշրջիկ ժողովուրդների մասին, հատկապես հիշատակում է սիրակներին (Σίρακας) և աորսներին (Ἀορσοί): Մեծ աշխարհագրագետը ասում է, որ սրանք «Տիրեցին Կասպերի ծովափի գրեթե մեծագույն մասին, որով ձեռք բերին հնդկական և բաբելական ապրանքների առևտուրը, որ կատարվում էր ուղտերով՝ Հայաստանի և Մարաստանի միջով. սրանով հարստանալով ոսկեհուն զգեստներ էին կրում: Աորսները բնակվում են Տանայիսի երկարությամբ, իսկ սիրակները՝ Աքարդեոս գետի, որ Կովկասից հոսելով Մայոտիս է թափվում»¹: Ստրաբոնի այս տեղեկությունը հասնում է Պատրոկլեսի հետախուզական էքսպեդիցիայի ժամանակաշրջանին (III դար մ. թ. ա.):

Հույն-մակեդոնական նվաճողներն առհասարակ ոտք չէին գրել Անդրկովկասի արևելյան ծովափնյա մասերը, սակայն մեծ էր հետաքրքրությունը դեպի այդ երկրները, մանավանդ Սելևկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում՝ Առաջավոր Ասիայում մ. թ. ա. IV—III դարերում: Ենթադրվում էր, որ Արևելյան Անդրկովկասի և Կասպից ծովի վրայով հաղորդակցություն գոյություն ուներ Հնդկաստանի հետ: Միջազգային առևտրի զարգացումը հրամայական էր դարձնում այն հարցը, թե արդյոք Կասպից ծովը միանում է այլ ծովերի հետ, թե՞ այն փակ ալիզան է: Այս հարցի վերաբերյալ գոյություն ունեին իրար հակասող տեղեկություններ ու լուրեր, ուստի անհրաժեշտ էր ստուգել ու պարզել: Ալեքսանդր Մակեդոնացին, մ. թ. ա. 323 թվականին, Արգեոսի որդի Հերակլիդին հանձնարարում է պատրաստություն տեսնել Կաս-

¹ Զեկուցում կարդացված 1968 թ. հոկտ. 16-ին, ՀՍՍՀ ԳՍ րնդհանուր ժողովում՝ նվիրված Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակին:

¹ Ստրաբոն, Քաղից և Թարղմանեց 2. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 35. — Και σχεδόν τι της Κασπίας παραλίας της πλείστης ἤρχον, ὥστε καὶ ἐνεπορεύοντο κατὰ τοὺς τὸν Ἰνδικὸν πορτοὶ καὶ τὸν Βαρυλωνίων παρὰ τε Ἀρμενίων καὶ Μηδῶν διαδεχόμενοι. ἐχρυσόφορος δὲ διὰ τὴν εὐπορίαν. οἱ μὲν οὖν Ἀορσοὶ τὸν Τάναιν παροικοῦσιν, οἱ Σίρακες δὲ τὸν Ἀχαρθεόν, ὃς ἐκ τοῦ Καννασσου ῥεῶν ἐκδίδωσιν εἰς τὴν Μαιωτίαν (Strabo, XI, 5, 8).

պից ծովը ուսումնասիրելու համար արշավախումբ ուղարկելու, սակայն Ալեքսանդրի անականկալ մահը ձախողում է այդ ծրագիրը (Arrian, Anab., VII, 16, 1):

Այս հարցը չի մոռացվում և 40 տարի հետո նորից դրվում է օրակարգում: Սելևկոս Ա Նիկատորի (312—281) և նրա որդի ու գահակից Անտիոքոս Ա-ի (280—261) հանձնարարությամբ կազմակերպվում է արշավախումբ սելևկյան ղորավար Պատրոկլեսի գլխավորությամբ, որը մ. թ. ա. 283—282 թթ. շրջագայում է Կասպից ծովի ափերը, և առաջին անգամ հույները շփվում են աղվանների ու նրանց հարևանների հետ: Պատրոկլեսի ուսումնասիրության նյութերը ընկնում են էրատոսթենեսի (276—194) ձեռքը, որի միջոցով դրանց, այնուհետև, ծանոթանում է Ստրաբոնը (XI, 7, 3): Պատրոկլեսի ուսումնասիրության արդյունքից պարզվում է, որ Կասպից ծովը չի կապվում Մեոտիսի (Ազովյան) ծովի հետ, սակայն գերիշխող է դառնում այն թյուր կարծիքը, որ իբր թե այն հաղորդակցվում է Հյուսիսային օվկիանոսի հետ (Strabo, XI, 7, 1; XI, 6, 1): Պատրոկլեսի տեղեկություններին է հանգում, ըստ երևույթին, նաև այն կարծիքը, որ իբր թե հնարավոր է նավագնացությունը Օքսոսի (Ուղբոյ) և Կուրի գետաբերանների միջև (Plin., NH, VI, 36—38): Ուշագրավ է, որ Պատրոկլեսի նյութերը մեծ չափով օգտագործվում են էրատոսթենեսի, Արիստոբուլոսի, Ագրիպալայի, Մարինոս Տյուրացու և Պտղոմեոսի կողմից կազմված քարտեզներում:

Հերոդոտոսը (I, 203) մոտ Կասպից ծովի մասին ճիշտ տեսակետ գոյություն ունեւո: Նա այն համարում էր փակ ավազան, իսկ Պատրոկլեսը, հակադրվելով նրան, ենթադրում էր, որ Կասպից ծովը Հյուսիսային օվկիանոսի հարավային ծովախորշն է: Այս տեսակետը հետագայում ահագին թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս: Սակայն Մարինոս Տյուրացին և ապա Պտղոմեոսը (V, 9, 7) այս հարցում հետևեցին Հերոդոտոսի տեսակետին, ուստի Պտղոմեոսի քարտեզի վրա Կասպից ծովը ներկայացված է իբրև փակ ավազան: Այգափսով, հույն-մակեդոնական, հատկապես սելևկյան նվաճողների ենթադրությունը, թե այս հյուսիսային ճանապարհով կարելի կլինի հաղորդակցություն ունենալ Հնդկաստանի հետ, ի դերև եղավ: Չնայած դրան, այդ ենթադրյալ ճանապարհի մասին (որը իբր Կողքիսի Փասիս (Ռիոն) գետով, ապա Կուր գետով՝ Կասպից ծով և Օքսոս գետով հասնում էր Հնդկաստան) հաղորդում է Ստրաբոնը (XI, 7, 3) և շփոթության մեջ է գցում այժմյան հետազոտողներին²:

Անդրադառնալով Պատրոկլեսի հետախուզական արշավանքին Կասպից ծովի ավազանում, պետք է նշել, որ հույն հետազոտողները պիտի պատահեին այս տեղերում սիրականների և աորսների քարավաններին, որոնք, անցնելով Մարաստանի, ապա Հայաստանի վրայով, ուղևորվում էին դեպի հյուսիս՝ Կասպից ծովի կովկասյան ափերով մինչև Տանայիս (այժմ Դոն) գետը և Մեոտիս ծովը (այժմ Ազովյան ծով), որտեղ գտնվում էր Բոսպորի թագավորությունը: Վերջինս հիմնական գնողն էր Հնդկաստանից և Բաբելոնից արտա-

² См. С. А. Ковалевский, «Карта Птолемея» в свете исторической географии Прикаспия, журнал «Известия Всесоюзного Географического общества», 1953, № 1, стр. 31—48.

³ Վ. Վ. Բարտոլդը և Հ. Հ. Մանանդյանը գիտականորեն հիմնավորեցին նման ճանապարհի ենթադրության անճշտությունը:

հանվող ապրանքների: Դրանք էին՝ Հնդկաստանում արտադրվող պերճանքի առարկաները և թանկարժեք ակնեղենն ու քարերը և Արաբիայից ու Բաբելոնյան Միջագետքից արտահանվող համեմունքն ու այլ հազվագյուտ ապրանքներ:

Այս ապրանքների հիմնական գնողը՝ Բոսպորի թագավորությունը իր ծաղկման ժամանակաշրջանն էր ապրում մ. թ. ա. V դարի վերջից մինչև III դարի սկիզբը⁴, և Ստրաբոնից բերված վկայությունը վերաբերում է այս ժամանակաշրջանին: Նույն Ստրաբոնը (VII, 4, 6) հիշատակում է աղ դրած ձկան (ἄρτυρος) արտահանումը Մեոտիս (Աղովյան) ծովափից Հունաստան: Սակայն այն փաստը, որ ἄρτυρος բառը մտել է հայոց լեզվի մեջ «տառեխ» ձևով՝ իբրև Վանա լճում որսացող ձկան անուն⁵, ցույց է տալիս, որ Հայաստանի համար այնքան սովորական երևույթ դարձած հունական զաղութներից ներմուծվող աղի ձուկը (որ աղ դրած վիճակում արտահանվում էր հեռավոր երկրներ) նույնպես հայտնի էր այդ անունով: Անշուշտ, այդ ժամանակներից է, որ Վանա լճի հյուսիսում գտնվող գլխավոր ձկնորսարանը՝ Առեստ ավանը դառնում է «ձկնատեանք արքունի» (Փավստոս Բուզանդ Գ, Ը), այսինքն այդտեղ տառեխ ձկան որսը դառնում է պետության մենաշնորհ, ըստ երևույթի՝ արդեն ուրարտական ժամանակաշրջանում⁶:

Բոսպորի թագավորության, ինչպես և Հյուսիսային Կովկասի անծայրածիր տափաստաններում ապրող սիրականների, աորսների և այլ ցեղերի առևտրականները միջազգային առևտրի մեջ էին ընդգրկված Սև ծովի ափին գտնվող Կողքիսի նավահանգիստների միջոցով և ցամաքով՝ մերձկասպյան ծովափնյա ճանապարհներով Հայաստանի և Մարաստանի հետ, որոնք միջանկյալ օղակ էին հանդիսանում նրանց և Բաբելոնի ու Հնդկաստանի միջև կատարվող ապրանքափոխանակության համար:

Որքան էլ մեզ հասած տեղեկությունները սուղ են, այնուամենայնիվ անուղղակի փաստերի հիման վրա, հնարավոր է կոահել, որ այդ միջազգային առևտրի մայրուղին անցնում էր Արաքսի հովտով և ճյուղավորվում էր Արարատյան դաշտում, հատկապես էրեբունի—Երևանի շրջակայքում:

Ինչպես տեսանք, նույն Բոսպորյան թագավորությունը առևտրական կապեր էր պահպանում Հնդկաստանի և Բաբելոնի հետ նաև Սև ծովի ափերով՝ Կողքիսի (այժմ Արևմտյան Վրաստան) և Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան երկրամասերով: Կողքիսի գլխավոր: նավահանգիստներ Դիոսկուրիայի (այժմ Սուխումի) ու Փազիսի (այժմ Փոթի) ծաղկումը պայմանավորված էր այդ առևտրական փոխանակությամբ՝ Բոսպորյան թագավորության ու Արևելքի միջև: Բոսպորյան թագավորության առևտրականները Արևելքի հետ կապել էին պահպանում այն տարանցիկ առևտրական ճանապարհով, որն անցնում էր Հայաստանով: Այդ առևտրի մայրուղին ծովափնյա հունական էմպորիոններից անցնում էր Փազիս գետի հովտով դեպի արևելք ու հարավ-արևելք և Հոռոգոպոլիս (վրաց. Վարդգիխն) ավանով բարձրանում դեպի Մոսխական

⁴ Տե՛ս В. Ф. Га й д у к е в и ч, Боспорское царство, М.—Л., 1949, գլուխ 5-երորդ, էջ 80—93:

⁵ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայերեն լեզվի արմատական բառարան, հատ. 2, Երևան, 1926, «Տառեխ» բառի տակ:

⁶ Առեստ ավանի մասին տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 37:

(Մեսխեթի) լեռները, ապա անցնում Զեկարի լեռնանցքով Գողերձական երկրի Սամցխե գավառը (այժմյան Ախալցխիսի շրջանը) և այնտեղից Զավախք ու Ախուրյանի վտակ Ռահ գետի ընթացքով անցնում Արագած լեռան հարավային փեշերով դեպի Մեծամորի մետաղագործական կենտրոնը, որից հետո՝ էրեբունի—Երևանի շրջանը, ուր ճանապարհը խաչավորվում էր Աղստևի⁷ և Սևանա լճի ու Հրաղդանի կողմից եկող ճանապարհի հետ։ Այնուհետև, մայրուղին ընթանում էր Արաքս գետով մինչև այժմյան Զուղայի գետանցը, ապա՝ Մարաց աշխարհ՝ Մեդիա և Միջագետք մինչև Պարսից ծոց։

Ահա այս միջադրային առևտրով էր պայմանավորված այն հանդամանքը, որ էրեբունի—Երևանը իր գոյության սկզբնական շրջանում առաջատար դեր էր խաղում Արարատյան դաշտավայրում։ Երևանի շրջակայքում, այդ ժամանակ, լայնորեն տարածված էր հացահատիկի մշակումը, այգեգործությունը և գինեգործությունը⁸։ Հավանաբար այգտեղի բնակիչները արտահանվում էին նաև արտաքին շուկա, ինչպես ապացուցում են Թեյշեբախիի պեղումները և ավելի ուշ շրջանի գրավոր վկայությունները։ Ուրարտական թագավորները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում արհեստական ոռոգման հարցերին և այդ ժամանակներում է անցկացվում ոչ միայն Դավմայի ջրանցքը, այլև Գետառուն, որը բերվում է Կոտայքից՝ էրեբունիի շրջակայքը ոռոգելու համար։

Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ միայն էրեբունի—Երևանով չսահմանափակվեց ուրարտական տիրակալների շինարարությունը Արարատյան դաշտում։ Քաղաք-ամրոցի հիմնադրությունից վեց տարի չանցած, Արարատյան դաշտի կենտրոնում նույն Արգիշտի Ա-ն (786—760) անցկացրեց նոր ջրանցքների ավելի ընդարձակ ու բարդ ցանց, միևնույն ժամանակ հիմք դրվեց Արգիշտիխիի քաղաքին, որը հայերը կոչում էին Արմավիր կամ Արամայր։

Արգիշտիխիի—Արմավիրը ավելի շատ տվյալներ ունեն խոշոր կենտրոն դառնալու և նրա նշանակությունը մեծանում է հատկապես հելլենիստական ժամանակաշրջանում, երբ Արարատյան դաշտավայրը դառնում է Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կենտրոն։ Սակայն հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ էրեբունի—Երևանը, կարճ ժամանակով իր տեղը զիջելով Արգիշտիխիիին, Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում նորից առաջատար դեր է խաղում։ Երևանը դառնում է Աքեմենյան պետության XVIII սատրապության կենտրոններից մեկը և Այրարատ երկրամասի կենտրոնը⁹։ Պեղումների ժամանակ գտնված մ. թ. ա. 478 թվականից առաջ հատված միլետյան արծաթե դրամները¹⁰ պերճախոս վկաներն են էրեբունի—Երևանի ներգրավմանը միջադրային փոխանակության մեջ։ Ինչպես հնագետները ցույց են տալիս, այս ժամանակաշրջանի հետ է

7 Ուրարտական արձանագրություններում հիշատակվող «Ալիշտու» երկրի անունից պիտի առաջացած լինի «Աղստև» ձևը։

8 II. B. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, стр. 117, 138.

9 Գ. Ա. Տիրացյան, Արին-բերդի սյունադարձ դահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, «Տեղեկագիր», 1960, № 7—8, էջ 99—113։

10 Б. Б. Пнотровский, Ванское царство, М., 1959, 31։ Հայտնի է, որ Բոսպորի թագավորության մայրաքաղաք Պանտիկապեան հիմնադրել են Միլետից դուրս եկած գաղթականները (Strabo, VII, 4, 4)։

կապվում Արին-բերգում պեղված սյունազարդ դահլիճը—ապադանա—ապարանքը¹¹։

Երևանի առաջատար դերը Արարատյան դաշտում վերանում է հելլենիստական ժամանակաշրջանում։ Սկզբում այս դաշտավայրը դառնում է Երվանդունիների թագավորության կենտրոն, իսկ III դարի վերջերից՝ Արտաշիսյանների Մեծ Հայք թագավորության կենտրոն։ Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգը, որի կենտրոնն էր Այրարատյան դաշտավայրը, այնուհետև, դառնում է ամբողջ Հայաստանի առանձին մասերը զոդող գործոն։ 202—201 թվականներին (մ. թ. ա.), երբ Անտիոքոս Գ Մեծը (225—187) հաստատում է Հայաստանում և Վրաց աշխարհում Սելևկյանների կարճատև դերիշխանությունը, Արմավիրը դառնում է հույն-մակեդոնական զորամասերի կենտրոն, և վերջին Երվանդ թագավորը (շուրջ 220—190 թթ.) հարկադրված է լինում նոր կենտրոն փոխադրվելու նա Ախուրյան և Երասխ գետերի եռանկյունիում հիմնում է Երվանդաշատ քաղաքը և նրանից հյուսիս՝ Ախուրյանի ձախ ավին՝ Երվանդակերտ դաստակերտը։ Այս բնակավայրը կամուրջով միանում էր աջ ափի հետ, որտեղ կառուցվում է Բաղարան ավանը։ Այստեղ են փոխադրվում Արմավիրի դիսավոր տաճարի կուռքերը՝ Տիր-Ապոլոնի և Անահիտ-Արտեմիդեի «պատկերները», ինչպես և Երվանդունի հարստության թագավորների արձանները։ Այս տաճարի գլխավոր քուրմն էր արքաեղբայր Երուազը։ Նույն այս ժամանակ Սեծամորի նորահայտ մետաղագործական կենտրոնից ոչ հեռու՝ հետագա Վաղարշապատ—էջմիածնից հյուսիս՝ Շրեշ բլուրի տակ, հիմնադրվում է Վարդգեսավանը կամ Արտիմեդը, արդեն Արագածի հարավային փեշեքով անցնող մայրուղու վրա, որը տանում էր նորից Երևան։ Վերջինս Արին-բերգի բլուրը վրայից անրնդհատ շարժվում էր դեպի Հրադդանի կիրճը, որը ավելի ապահով էր բնակավայրի համար։ Շիրակի կենտրոնում՝ Ախուրյանի և Ռահ գետի միացման վայրերում՝ «Մեծ դաշտում» հիմնվում են Երվանդավանը (հետագայում Շիրակաշատ) և Երագգավորսը կամ Շիրակավանը։ Սրանց կողքին հնառույն ժամանակներից մնում էր Կումայրի (այժմ Լենինական) բերդը։ Երվանդունիների թագավորության ժամանակաշրջանից պիտի գոյություն ունենային Անին՝ իբրև ամրոց Ախուրյանի ափին և Գառնին՝ (նույնպես ամրոց) Երևանից ոչ հեռու։ Արտաշիսյանների ժամանակ Գառնիից հարավ գտնվող Երասխի (Արաքսի) հովտում Սեծամորի և Գինեգետի՝¹² վտակների այդ գետում թափվելու տեղում, հիմնվում է Արտաշատ քաղաքը, որը ժամանակի ընթացքում նսեմացնում է Արարատյան դաշտի բոլոր մյուս կենտրոնները, որովհետև այն գտնվում էր հարավից եկող մայրուղու վրա։ Այնուհետև, Արարատյան դաշտավայրում, անտիկ հեղինակների Արաքսենեում (*Ἀραξηνί*), բոլոր կողմերից եկող ճանապարհների հանգույցը դառնում է Արտաշատը։ Չնայած նրան, որ Արմավիրի, Արաաշատի, ապա Վաղարշապատի և ավելի ուշ՝ Դվինի բարձրացումով Երևանը դառնում է երկրորդական քաղաք, այնուամենայնիվ այն իր նշանակությունը չի կորցնում միջազգային առևտրի մեջ։ Երևանը շարունակում էր մնալ միջազգային առևտրի մայրուղիների հանգույցակետում, հատկապես այն

11 Գ. Տիրացյան, նշվ. աշխ., passim:

12 Այժմ Կարա-սու, որը սկիզբ է առնում Մասիսի հյուսիսային փեշերից և աջ կողմից թափվում Երասխ (Արաքս) գետը։

ճանապարհի վրա, որ տանում էր դեպի հյուսիս՝ Վիոբ և Աղվանք, իսկ այնտեղից էլ՝ դեպի Հյուսիսային Կովկաս և Բոսպորի թագավորությունը:

Դեռևս ուրարտացիների ժամանակ հայտնի էր այն ճանապարհը, որը էրեբունի—Երևանից, Հրաղղանի վրայով, տանում էր Սևանա լիճը, իսկ այնտեղից դեպի Աղստե դեպի հովիտ: Այստեղ, այժմյան Ղաղախ քաղաքի մոտերքում, գտնվում էր մի այլ հանգուցակետ, որտեղից ճանապարհը ճյուղավորվում էր. մեկը տանում էր դեպի արևմուտք՝ Վրաց աշխարհ, այնտեղից էլ նույն Կողքիսի նավահանգիստները, իսկ մյուսը՝ դեպի արևելք՝ Աղվանք և մերձկասպյան Մաղթթաց թագավորությունը:

Այժմյան Ղաղախ քաղաքի մոտերքում գտնվող Սարը-թեփե կոչված բլուրում տարվող հնագիտական աշխատանքները երևան են բերել Աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանի հուշարձաններ¹³: Մեղ թվում է, որ այնտեղ պիտի լինեին խաղաղ քաղաքը, որը մի ժամանակ հայ Արշակունիների և թերևս Արտաշեսյանների ձմեռանոցն էր: Ղաղախի շրջանը իր մեղմ և բարերար կլիմայով հարուստ է ձմեռային արոտավայրերով և այս վայրը ձմեռանոցի դեր պիտի կատարած լինի նաև ուրարտացիների ու Աքեմենյանների ժամանակաշրջանում: Էրեբունի—Երևանում նստող կառավարիչը, իբրև փոխարքա ուրարտական թագավորի միացյալ էտիունի երկրի, որ իր տերիտորիայով համընկնում է հետագա Այրարատ նահանգին, իր ձմեռային նստավայրը պիտի ունենար այժմյան Ղաղախ քաղաքի շրջակայքում, որով նա հնարավորություն էր ստանում հսկելու Ուրարտուի թագավորության այս ծայրամասը: Նույն վիճակը պիտի մնար նաև Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում: Դարեհ Ա Վշտասպյանի (522—486) կողմից ստեղծված XVIII սատրապիան սկիզբ էր դնում նաև այս վայրերը, իսկ երևանում նստող սատրապը կամ նրա տեղակալը պետք է իր ձմեռանոցն ունենար այժմյան Ղաղախի շրջակայքում:

Էրեբունի—Երևանի տեղադրության առավելությունները պիտի ավելի դրսևորվեն հելլենիստական ժամանակաշրջանում, երբ Անդրկովկասի հյուսիսում առաջ եկան Վրաց աշխարհի և Աղվանից երկրի թագավորությունները, ապա Սելևկյանների կարճատև գերիշխանության ժամանակ: Սելևկյան Անտիոքոս Գ Մեծը մ. թ. ա. 201 թվականի մոտերքը, հաստատելով իր տիրապետությունը Մեծ Հայքում, հարկավ չէր կարող ուղադրություն չդարձնել Վրաց աշխարհի ռաղմա-ստրատեգիական նշանակության վրա, որի հյուսիսում գտնվում էին Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի անցքերը: Սելևկյան պետության առաջ ծառանում էր կարևոր հարց՝ հսկողություն սահմանել այդ անցքերի վրա, որտեղից կարող էին ներխուժել Հյուսիսային Կովկասի վաչկատուն ցեղերը: Վրացական պետության հիմնադիր Փաոնավաղից (270—219 թթ.) և նրա հաջորդ Սսուրմադից հետո թագավորած Միրվանին («Միրհաւան») է վերագրվում Դարիալի անցքի՝ «Դարուբալի»—Ալանաց դոնների ամրությունների կառուցումը և պահակազորի տեղադրումը այնտեղ¹⁴: Դարիալի կիրճի

¹³ И. Нариманов, Находки баз колонн V—IV вв. до н. э. в Азербайджане, «Советская археология», 1960, № 4.

¹⁴ ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, «ქართლის ცხოვრება», ტომი I (ლენინის მუშების՝ Վարդ արքայից վրաց, «Պատմության վրաց» (Քարթլիս ցխովրբա), հատոր Ա, Թբիլիսի, 1955, էջ 28:

ամրապնդման հարցի հետ սերտ կապված է այժմյան ռադմա-վիրական ճանապարհի գոյություն խնդիրը։ Այդ ճանապարհը, անշուշտ, այն ժամանակ գոյություն ունեւր և սկսվում էր Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք Արմաղի-Մց-խեթան հյուսիսից պաշտպանող Միծամուրի (Ստրաբոնի մոտ՝ Սևսամորա) բերդի ամրություններից և Արագվի գետի ուղղությամբ անցնում էր դեպի հյուսիս մինչև Դաբխալի կիրճը, որտեղից Հյուսիսային Կովկասի նստակյաց և վաշկատուն ցեղերը որոշ առևտրական փոխհարաբերությունների մեջ էին Վրաց աշխարհի և Հայաստանից եկող առևտրականների հետ։

Վրացական թագավորության բարձրացումից հետո բանուկ ճանապարհ է դառնում այն մայրուղին, որը Կողքիսի նավահանգիստներից Փասիսի (Ռիոնի) հովտով և նրա վտակը հանդիսացող Զիրույա գետով տանում էր դեպի Լիխի լեռնապարր և այժմյան Սուրամի մոտ գտնվող լեռնանցքով մտնում Կուրի հովիտը՝ Քարթլիի սիրտը, որտեղ առաջ էին եկել մի շարք առևտրական քաղաքներ՝ Ուրբնիսի, Ուփլիս-ցիխե (Կասպիա) և մայրաքաղաք Արմաղի-Մցխեթան։ Այս ճանապարհը, այնուհետև, միանում էր Աղստեի ձորով Հայաստանից եկող ճանապարհին։ Հյուսիսային մայրուղին նսեմացնում է հարավային մայրուղին, որը, ինչպես տեսանք, Զեկարի լեռնանցքով տանում էր Գողերձական երկրամասը և Հայաստան։ Այնուամենայնիվ, հարավային մայրուղին միառժամանակ մեծ դեր խաղաց Ախուրյանի հովտում գտնվող առևտրական կենտրոնների բարգավաճման համար, երբ Շիրակ և Արշարունիք գավառները դառնում են նրվանդունիների տնտեսական և կուլտուր-քաղաքական կենտրոն։ Բայց ավելի մեծ էր նոր հանդես եկող Արտաշատ մայրաքաղաքի նշանակությունը։

Արտաշատով էր անցնում դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք միջազգային բարավանային առևտրի այն մայրուղին, որը սկսվում էր Պարսից ծոցի ափերից և Տիգրիսի վրա գտնվող հելլենիստական աշխարհի Սելևկիա-Տիգրոն խոշորագույն կենտրոնից դեպի Մարաստանի էկբատանա և Ատրպատականի Գանձակ քաղաքները։ Այստեղից ճանապարհը շարունակվում էր, անցնելով Հայաստանի նախճավան, Արտաշատ, Արմավիր, Երվանդաշատ քաղաքները և այնտեղից Զարիշատ և Գողերձական երկրի Զեկարի լեռնանցքով իջնում էր Կողքիս՝ Փասիսի (Ռիոնի) հովիտը և ծովափնյա առևտրական կենտրոններ Փասիս (այժմ Փոթի), Դիոսկուրիա (այժմ Սուխումի), Պիտիունտ (այժմ Պիցունդա) և այլ քաղաքները, որոնք կապված էին առևտրական կապերով Բոսպորյան թագավորության վաճառահանք քաղաքների հետ Ղրիմում և Մերձագովյան երկրամասում։ Պոնտական թագավորության կենտրոններ՝ Ամիսոսի և Սինոպի բարձրացմանը ղուզրնթաց իջնում է Կողքիսի նավահանգիստների և այնտեղից Հայաստան գնացող ճանապարհների նշանակությունը, սակայն այդ հանդամանքը չի նսեմացնում Արարատյան դաշտի և նրա կենտրոնների առաջատար նշանակությունը։ Սկսում է զարգանալ այն մայրուղին, որը Սինոպից և Ամիսոսից Թերմոդոն-Գալլ գետի հովտով գնում էր դեպի Բարձր Հայք՝ Եվրատի հովիտը և այնտեղից Բասենով՝ Բագրևանդի դաշտը և Հայկական պարի լեռնանցքներով իջնում Արարատյան դաշտավայրը և Արտաշատ։ Սա արդեն ավելի ուշ ժամանակաշրջանն է՝ II և I դարերն են մ. թ. ա., իսկ մեր կողմից բերված Ստրաբոնի տեղեկությունը Հայաստանի և Մարաստանի վրայով տարվող առևտրի մասին աորսների և սիրականների կողմից, վերաբերում է ոչ ուշ, քան մ. թ. ա. III դարին։ Նշված ժամանակաշրջանից շատ առաջ սիրականների և աորսների մի մասը հաստատվում է Ախուրյանի հովտում և թողնում իր դո-

յության հետքերը այստեղի գավառների անվանումների և այլ աշխարհագրական անունների մեջ: Այդ պարզվում է, հատկապես, ցեղանունների վերլուծությունից: Տփլիսի ցեղանունը հունական ձևն է սկյութական» ցեղերից մեկի, որոնց անունը հայերենում և հնդիրանական լեզուներում պիտի հնչեր «շիրակ»: Նույնը պիտի ասել Միթի ցեղանվան մասին: Վերջինս պիտի հնչեր «աորշ», «արշ» կամ «արշար» (առնչվում է նրանց տոհմական անվան «Արշաիր»-ի հետ), ճիշտ այնպես, ինչպես «զուդ» կամ «զոգ» և «զուգար» (այստեղից Գուգարք): Ինչպես տեսնում ենք, այս երկու ցեղանունից պիտի ծագած լինի Շիրակ (հուն. Σιρᾱκ) և Արշարունիք գավառների անունները: Թե երբ է Ախուրյանի հովտում ուրարտական արձանագրություններից հայտնի (և իրանական ծագում ունեցող) գոյություն ունեցող էրիախի երկրանունը փոխարինվել Շիրակ անունով, դժվար է ասել: Հավանաբար, այդ պետք է տեղի ունեցած լինի Աքեմենյան Իրանի գերիշխանությունից առաջ և Ուրարտուի պետության վերջում, կամ նրանից հետո, այն է՝ Երվանդունիների հայկական թագավորության ժամանակաշրջանում, մինչև նրանց ենթարկումը Աքեմենյաններին մ. թ. ա. 520-ական թթ.¹⁵: Սիրակաները և աորսները իրենց լեզվով ցեղակից լինելով հնդիրանական և կիմերա-թրակիական ցեղախմբերին, մոտ էին հայ ժողովրդին, որը մ. թ. ա. VII—VI դարերին գերիշխող տարր էր զարձել նաև Հայկական պարից հյուսիս գտնվող Այրարատյան գաղտավառում և Կարսի սարահարթում, բավական արագ պետք է ձուլեր իր մեջ, թողնելով նրանց հիշատակը Շիրակ և Արշարունիք գավառների անունների մեջ¹⁶: Անհրաժեշտ է նշել, որ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան երկրամասերը բաց էին հյուսիսից ներխուժող վաչկատուն ցեղերի առաջ, որոնք VII—VII դարերում հայտնի էին «գիմիրա» || «գամիրա» (կիմերներ) և «իշկի» || «շակա» (սկյութներ) հավաքական անուններով: Այս ներխուժող ցեղերը պատկանում էին հնդեռոպական լեզուներով խոսող հնդ-իրանական կամ կիմերա-թրակիական ցեղախմբերին, որոնք՝ ցեղակից լինելով հայ ժողովրդի բաղադրիչ տարրեր հանդիսացող հնդեռոպական ցեղերին, բնդգրկվում են հայ ժողովրդի կազմավորման շրջագրում¹⁷: Պատմությանը առանձնապես հայտնի են սկյութական ցեղերի ներխուժումները, որոնք Արևելյան Անդրկովկասում նույնիսկ հիմնեցին առանձին թագավորություն, որը հիշատակվում է ասուրա-բաբելական արձանագրություններում¹⁸ և Աստվածաշնչում¹⁹ «Աշգուդ» կամ «Աշքենադ» անուններով: Վերջինս Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության շնորհիվ՝ տարածվել է միջնադարյան հայերենում՝ «Ասքանադ» և «Ասքանադեան գունդ» դարձվածքներով, որոնք հայ մատենագրության մեջ երբեմն գործ են ածվում իբրև հայ ժողովուրդը նշանակող հորջորջումներ: Անշուշտ, այս հանգամանքը ևս զուրկ չէ հետաքրքրությունից, քանի որ ցույց է տալիս այն տրագիդիան, ըստ որի Արևելյան Անդրկովկասում

¹⁵ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Երևան, 1963, էջ 73—74:

¹⁶ Նրանց կողմից պիտի բերված լինի Ռա՛հ գետի անունը: Այսպես էր կոչվում Վուգա գետը՝ ունական տառագարծությամբ՝ 'Pօ:

¹⁷ Ս. Ս. Երեմյան, Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, «Պատմա-բանասիրական հանգես», 1968, № 2 (41), էջ 89—115:

¹⁸ И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, стр. 242—254.

¹⁹ Երեմիա, ՄԱ, 27—28:

թափանցող հնդերուպական ցեղերը կապեր են ունեցել հայ ժողովրդի հետ ղեռնս հնագույն ժամանակաշրջաններում:

Այս սկյութական թաղավորությունը՝ «Աշգուղը» ըստ Երևույթին, ընդգրկվում է Արեւմեանյանների աշխարհակալության մեջ, սահման ունենալով Կուր գետը: Սակայն Կուր գետի ստորին հոսանքից հյուսիս գտնվող Մերձկասպյան երկրամասը շարունակվում է ընկաված լինել սկյութա-իրանական ցեղերով, որոնցից առաջատարը, ըստ Երևույթին, մասսագետներն էին՝ հայ մատենագրության «Մաղթութը» ցեղը: Տակիտոսը (55—115) առաջինն է, որ հիշատակում է Մերձկասպյան սկյութների թաղավորությունը (Tacitus, Annales, II, 68) հայ մատենագիրների «Մաղթթաց թաղաւորութիւնը»: Վերագրոնալով Պատրոկլեսի հետախուղական արշավանքին Մերձկասպյան երկրամասերում մ. թ. ա. III դարում, համոզվում ենք, որ պատահական չէ այն փաստը, որ սիրակաների և աորսների ուղտերի քարավանները, որոնք դալիս էին ղեպի հյուսիս՝ Հայաստանի և Մարաստանի կողմերից, կարող էին հանդիպած լինել հույն-մակեդոնական հետախույզներին, որոնք թափանցել էին անտիկ աշխարհի Օյկումենի այս հեռավոր ծայրամասերը:

Ինչպես տեսնում ենք, մեզ հասած դրավոր նյութերը հնարավորություն են տալիս վերհանելու Երևանի և Արարատյան դաշտավայրի մասնակցությունը միջադարձին ապրանքափոխանակության մեջ հեռավոր անցյալում, երբ մեր քաղաքը նոր էր հիմնվել իրրե ուրարտական վարչական կենտրոն, ապա իրրե Արեւմեանյան աշխարհակալության XVIII սատրապության քաղաքական կենտրոն²⁰: Անշուշտ, միայն հյուսիսը չէր, որի հետ Երևանը կապեր էր պահպանում և որին առնչվում են պատահաբար պահպանված տեղեկությունները Ստրաբոնի մոտ, ավելի ընդարձակ պետք է լինեին այդ կապերը Միջերկրածովյան ավազանի հետ, իրրե ապացույց նորից հիշենք Միլետի դրամները:

Այստեղ արժանի է հիշատակության Ապենինյան թերակղզում էրերունի-Երևանի հիմնադրումից հետո 30 տարի շանցած՝ մ. թ. ա. 753 թվականին «հավերժական քաղաք»՝ Հոռմի հիմնադրումը: 1967 թ. սկզբին նշվեց Հոռմի գոյության 2720-ամյակը: Այդ տեսակետից Երևանի դերը պատմության մեջ շատ ավելի համեստ էր, նա անընդմեջ գոյություն է ունեցել իրրե քաղաքատիպ վայր, հասնելով մինչև մեր ժամանակաշրջանը, երբ մեր քաղաքը աննախընթաց վերելք է ապրում և արագ քայլերով հասնում է միլիոնանոց ազգաբնակչություն ունեցող քաղաքների շարքին: Երևանը ունի նաև մի այլ ժամանակակից՝ դա Միջին Ասիայի հնագույն քաղաքային կենտրոն Սամարղանդն է, որի 2500-ամյակը նշվում է այս տարի: Սակայն Երևանը սրանց մեջ ավաղագույնն է և նրա հիմնադրման մասին եղած փաստական տվյալները՝ ուրարտական արձանադրությունները, որոնք փորագրվել են Վանի միջնաբերդի ժայռի վրա և այստեղ Արին-բերդում՝ էրերունիի միջնաբերդում գտնված վիմագրերը, համաշխարհային պատմության համար եղակի իրողություններ են: Սովորաբար նման հնագույն կենտրոնների հիմնադրման մասին մեզ չեն հասել դրավոր փաստացի տեղեկություններ, բացի ավանդական տվյալներից, ինչպիսին է, օրինակ, ավանդությունը Հոռմի հիմնադրման մասին, որը հետադարձում է միայն դրի առնվել:

²⁰ Տե՛ս Կոստանդին Հովհաննիսյան, էրերունի, Երևան, 1968, passim:

ЭРЕБУНИ—ЕРЕВАН НА ПУТЯХ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛИ

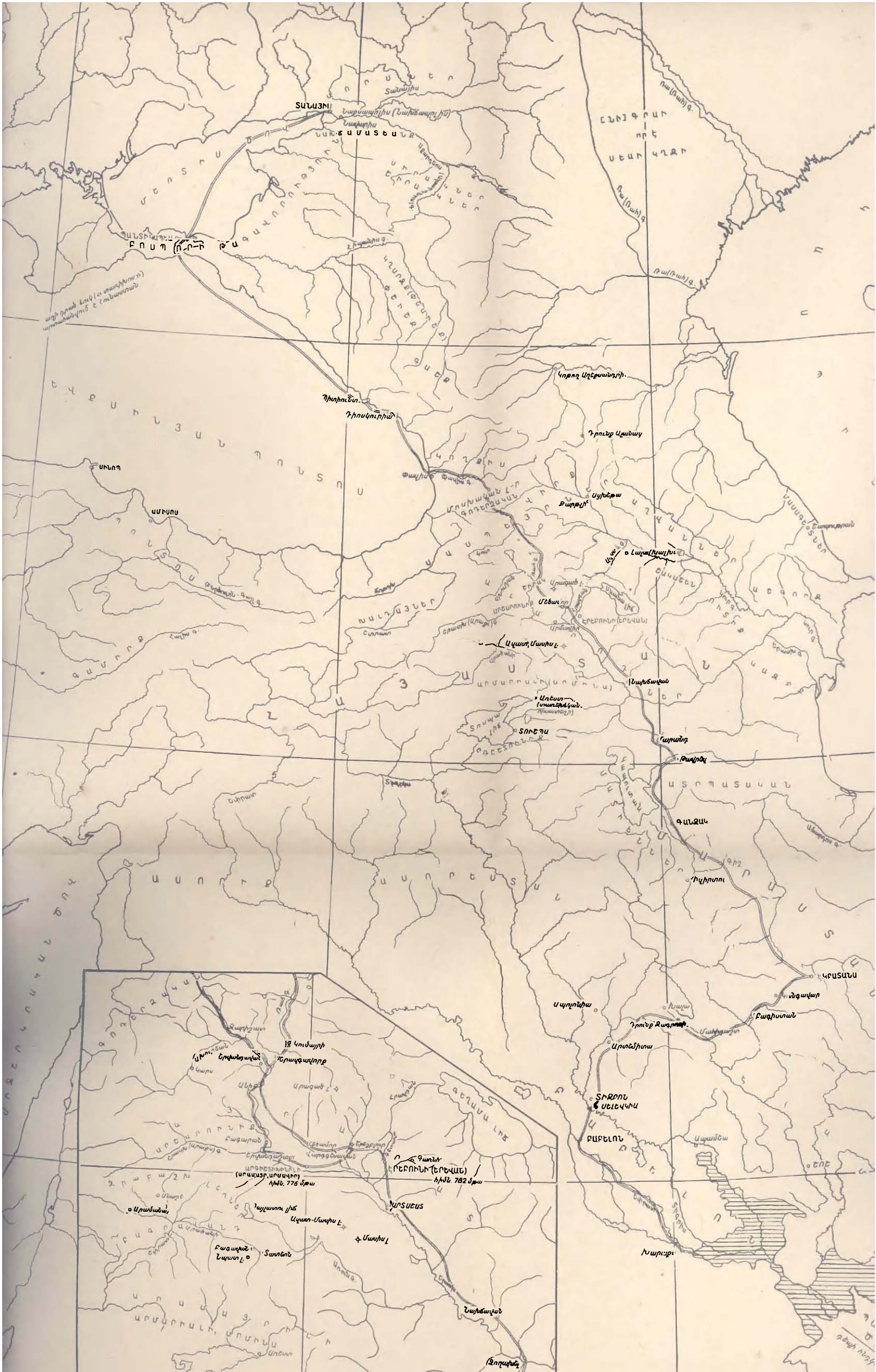
С. Т. ЕРЕМЯН

Академик АН Армянской ССР

Р е з ю м е

Новейшие изыскания показывают, что Ереван был древнейшим центром Араратской долины, которая являлась тем узлом, где скрещивались магистральные пути международной торговли древнего мира. В этом аспекте сведение Страбона (XI, 5, 8) о торговых связях Боспорского царства (Крым) с Вавилоном и Индией, посредниками которой являлись армяне и мидяне, относится также к Эребуни—Еревану ахеменидской и ранне-эллинистической эпохи (VI—VII вв.). Дошедшие до нас данные дают возможность говорить о двух основных магистралях, через которые осуществлялась международная караванная торговля. Одна магистраль — это меотидско-колхидская дорога, продолжением которой являлась дорога, идущая через Зекарский перевал, в долину верхнего течения Куры, затем через приток Аракса, Ахурян, в Араратскую долину. Другая магистраль шла через Дарьяльское ущелье и долину Арагви, в Восточной Грузии. Отсюда она продолжалась дальше вверх по р. Агстев и через перевалы Малого Кавказа шла на юг, в Араратскую долину. Эти пути скрещивались в районе Эребуни — Еревана. Отсюда начиналась магистральная дорога, которая вдоль Аракса и дальше через Иранское нагорье вела к древнейшим центрам мировой торговли в нижней Месопотамии — Вавилону, Селевкии на Тигре, и дальше, через Персидский залив, к острову Цейлон и Индии.

В эллинистическую эпоху, в связи с развитием торговли Малой Азии через порты Синоп и Амис, растет значение магистральной дороги, шедшей из этих городов вглубь Армении. Эта дорога через перевалы Армянского хребта смыкалась с путями Араратской долины, где возникли новые центры, из которых наиболее значительным был город Арташат. Значение Эребуни — Еревана пало, но городское поселение продолжало свою жизнь и в дальнейшем.

ПРИСОЕДИНЕНИЕ СЕВЕРО-ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ АРМЕНИИ К ВИЗАНТИИ В XI ВЕКЕ¹

С. Т. ЕРЕМЯН, академик АН Армянской ССР

Настоящая статья посвящена истории возникновения, расцвета и упадка Карсского царства—одного из феодальных государственных образований средневековой Армении. В истории Карсского царства отразились наиболее характерные для X—XI вв. отношения, существующие между Византией и Арменией.

Исходя из политико-административных делений, которые существовали в X—XI вв., территория Карсского царства охватывала следующие гавары²: 1. Вананд, или Карс; 2. Заришат³. Кармир-порах; 4. Мжикерт (Абелеанк); 5. Авнуник; 6. Кечрор; 7. Зарехаван; 8. Кагзеван (Габелеанк)⁴.

В пределах этих восьми гаваров территория Карсского царства обнимала площадь около 10 тыс. кв. км и представляла собою в экономическом отношении один компактный район, центром которого являлся город Карс. В этом городе бился пульс этого маленького царства, все части которого тяготели к этому центру.

Знаменитая цитадель Карса сохраняла за собою значение крупнейшего военно-стратегического пункта с незапамятных времен, и когда во главе феодальной Армении стала династия ширакских Багратидов, естественно, она обратила на эту твердыню серьезное внимание. Из Ширака первый армянский царь из династии Багратидов Ашот I (885—890) следил за верностью своих вассалов и, ведя последовательную политику централизации, прибегал ко всевозможным средствам, чтобы осуществить идею консолидации всех армянских земель в единое государство—воссоздать единую территорию Армянского государства времен царствования армянских Аршакидов (63—387 гг.).

Для ширакских Багратидов Карс имел первостепенное военно-стратегическое значение. Возвышающаяся над городом цитадель охраняла

¹ Прочитано на XIII Международном конгрессе византистов в Оксфорде (Англия) 9 сентября 1966 г.

² Гаваром (*գավառ*) назывались у армян мелкие, исторически сложившиеся территориальные подразделения (кантон, уезд), которые обычно совпадали с орографическим делением страны.

³ С прилегающими с запада районами Пос и Хордзеан.

⁴ *Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանի և Արևելահայաստանի (փորձ VII-րդ դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմունքներ),* С. Т. Еремян. Армения по «Ашхарауц»-у (Армянской географии VII века), опыт реконструкции армянской карты VII века на современной картографической основе). Ереван, 1963, стр. 31, 40, 46, 52, 58, 62, 79, 82, 110, 117, 118.

подступы к Шираку со стороны византийских и арабских владений. Ашот I воспользовался мятежом, поднятым против него в 888 г. владельцем гавара Вананд⁵, центром которого являлся город и первоклассная крепость Карс. Воевода Армении—брат царя Ашота I, спарпет Абас Багратуни лишил нахарарский дом Ванандов владетельных прав и гавар Вананд с городом Карсом присоединил к владениям ширакских Багратидов⁶. Спарпет Абас укрепляет Карс, строит там свой дворец, и этот город делается местопребыванием спарпетов Армении⁷.

С течением времени значение Карса настолько возрастает, что в одно время он делается даже столицей всей Армении, каковой и являлся в период царствования брата Ашота II Железного—Абаса (928—953). Однако создание рядом с гаваром Ширак нового центра в гаваре Вананд в условиях хозяйственной раздробленности той эпохи лишь способствует усилению феодального партикуляризма. После смерти Ашота I, когда во главе Армянского царства стал его сын Смбат I (890—914), спарпет Абас сделал попытку, опираясь на войско, отнять власть у своего племянника Смбата I⁸.

Борьба Смбата I с Абасом была лишь началом той упорной борьбы за централизованное феодальное государство, которую пришлось вести ему непрерывно вплоть до своей трагической смерти. Притязания спарпета Абаса на армянский престол остались неосуществленными. Против внешних и внутренних врагов поднялся весь народ, который с оружием в руках защищал независимость своей родины. Эту борьбу возглавили сыновья Смбата I, царевичи Ашот, прозванный народом

⁵ В Лазаревском евангелии, в памятной записи от 887 г. упоминается последний владетель гавара Вананда и замка Карса добагратидской эпохи ишхан Сахак-Млех, сын Варда, как получатель этой рукописи. См. Գ ա Ր Ե Գ Ի Ն Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանը Հեռագրաց, Կ. Ա., Անթիքիա, 1951, էջ. 87—88, (174) 175, 239—240, (241), 672. (Гарегин I [Тер-Овсепян]). Памятные записи армянских рукописей, том I, Антипнас, 1951, стр. 87—88, (174), 175, 239—240, (241), 672. Миниатюра, стр. 239—240. Զեռագիր Երուսաղեմի, Թիվ 2556:

⁶ Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու, Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1912, էջ. 144—145; (Иоанн Драсханакертци, История Армении, Тифлис, 1912, стр. 144—145).

⁷ Иоанн Драсханакертци, ук. соч., стр. 135, см. Մաղարիտ արքեպ. Օրմանեան, Ազգայնաբանութիւն, I, 741, էջ. 1075; (Магакян архиеп. Орманян, Азгпатум, том I, § 741, стр. 1075). В 1917 г. в Карсе, около соборной церкви св. апостолов, С. В. Тер-Аветисян нашел армянскую надпись, из которой узнаем, что спарпет Абас был женат на дочери грузинского эрнстава эрнставов Атрнерсеха (Адарнасе), резидировавшего в Панаскерт, недалеко от которого в сел. Бана (Банак, ныне Пенек), он основал епископскую кафедру. Атрнерсех в 888 г. получил титул «царя картвелов» и явился первым царем из династии грузинских Багратидов. Дочь его, жена Абаса, умерла до 888 г. Ниже приводим эту надпись: «...[Բ]ագրատունի, դուստր Ատրներսեհի [Էջիանաց Էջիանի և ամուսին Արամու Հայոց (սուրապետի, որ զնաց զսուսերեալ)» «...[Б]агратуни, дочь [ишхана ишханов Атрнерсеха и супруга [спарпета] Армении Абаса, что преставилась молодой». С. В. Тер-Аветисян. О раскопках в Карсе и новооткрытой армянской надписи IX в.— «Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе», т. III, Тифлис, 1925, стр. 121—128.

⁸ Иоанн Драсханакертци, ук. соч., стр. 144—147.

«Железным», и Абас. Горя местью к арабам и их ставленникам, они собирали вокруг себя войска и всюду преследовали арабские отряды. Семь лет (914—921) продолжалась эта борьба, пока не был уничтожен враг и не был изгнан из страны надолго.

Опыт показал, что назначенный спарпетом брат или сын царя, опираясь на преданную ему военную силу, претендовал на царский престол и делался слепым орудием в руках врагов государства. Чтобы предотвратить это, Ашот II Железный назначает спарпетом Армении одного из своих верных и преданных вассалов из мелкой знати—ишхана Георга, но фактически военное руководство берет в свои руки и крепкой рукой ведет свои войска против всех врагов единой Армении. Брата же своего Абаса царь назначил ишханац-ишханом и правителем города Карса. Значение последнего как самостоятельного политического образования и самодовлеющего хозяйственного центра создавали благоприятную почву для роста сепаратистских тенденций, которые и привели в конечном счете к образованию отдельного Карсского царства.

Политически единая Армения пока что держалась силой авторитета и обаянием личности царя Ашота II Железного. Благоприятно сложившаяся международная политическая ситуация еще более выдвинула фигуру Ашота II и династию Багратидов Ширака. В 922 г. халиф Муктадир послал через эмира Субука Ашоту II Железному корону и прочие знаки царской власти и даровал ему титул «шаханшаха армян и грузин» (*Շահնշահ Հայոց և Վրաց*). Этим актом в официальной торжественной форме признавался суверенитет Ашота II над остальными царями⁹. Так были восстановлены сюзеренные права Багратидов Ширака над армянскими, грузинскими и армяно-агванскими феодальными владетелями.

На этот раз сепаратизм резидировавших в Карсе Багратидов потерял свое значение, поскольку после смерти Ашота II Железного царем сделался его брат Абас, правитель Карса (в 921—928 гг.). Абас превратил Карс в свою резиденцию. Карс остается его местопребыванием и столицей всей Армении во все время его царствования (в 928—953 гг.)¹⁰. С этого времени Карс растет и благоустраивается, превратившись за короткое время в крупнейший центр Армении.

Абасу досталась страна, изнуренная долгими войнами. И народ и знать,— все жаждали мира. Поэтому больше всего внимания Абас обратил на внутреннее благоустройство страны и восстановление разрушенного хозяйства. По словам Асогика, он «водворил мир и благоустройство в земле Армянской» (*Արաւի խաղաղութեան և շինութեան պատճառ եղեալ աշխարհիս Հայոց*)¹¹:

⁹ *Է ե ո, Երկերի ժողովածու, հատոր Բ, Հայոց պատմութիւն, երկրորդ հատոր, Միշին դարեր, գիրք առաջին, Երեւան, 1967, էջ. 561* (Лео, Собрание сочинений, том II, История Армении, том II, кн. 2-ая, Ереван, 1967, стр. 561).

¹⁰ М. О р м а н я н, Азгапатум, там же.

¹¹ *Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Առնկան՝ Պատմութիւն Կիւիքեական III, է. ՍՊԲ, 1885, էջ. 170* (Степаноса Таронского, Асогика по прозванию, Всеобщая история, III, 7, русск. пер. Н. Эмнна, М., 1864, стр. 117).

Абас вел неуклонную борьбу не только за централизацию светской власти, он стремился интересы церкви подчинить централизованной власти. Местопребывание армянских католикосов он переносит в Ширак¹². Католикос Анапия I Мокаци (946—968) в 948 г. оставил остров Ахтамар и прибыл в Карс, к царю Абасу. Впредь местопребыванием католикосов Армении становится находящийся недалеко от Ани аван¹³ Аргина¹⁴.

Со времени Абаса Багратиды вступили в блестящий период своего царствования. Желая сохранить территориальную целостность своего царства, Багратиды правителями отдельных областей назначали членов своей семьи. Но при слабых связях и оторванности отдельных областей окраин от центра эта политика приводит к обратным результатам. Утвердившиеся в своих уделах члены царской семьи уже через одно поколение теряют связи с центром и объявляют себя независимыми. Этот сепаратизм всячески поощрялся и Византией, и Халифатом, и ближайшими владетелями, которые боялись усиления соперничающих между собою домов. Такой же процесс децентрализации наблюдается в Васпуракане и Сюнике. В результате этого во второй половине X в. в Армении образуется целая сеть мелких царств и княжеств. К концу X в. образовалось несколько таких соперничающих между собой политических образований, находившихся под номинальным верховенством «шаханшахов» — аниских Багратидов.

Этот процесс раздробления Армении на более мелкие царства начинается со времени сына Абаса — царя Ашота III Милостивого, с которого, собственно говоря, и начинается история Карсского царства.

Царь Абас умер в 953 г., и трон унаследовал сын его Ашот — Гагик, который известен в истории под именем Ашота III Милостивого (953—977). Самым знаменательным событием в период царствования Ашота III было перенесение столицы из Карса в Ани в 961 г.¹⁵ С этого времени Ани быстро растет как благоустроенный город и делается экономическим, политическим и культурным центром всей Армении вплоть до середины XIV века. Когда Ашот III перенес свой двор в Ани, правителем Карса был назначен его брат Мушег Багратуни, который вскоре (в 963 г.) провозгласил себя царем Карса и его гавара Вананд (*Բազանդ Կարս*)¹⁶. Ашот III вынужден был признать его воцарение, но в качестве вассального царя. С этого времени и образовалось Карсское царство, которое просуществовало около одного столетия (до 1064 г.).

¹² М. Орманиян, *Азгпатум*, т. I, § 749, стр. 1086—1087; *Եղիշէ Դուրյան*. *Աղագիւն պատմութիւն*, էջ 344 (Егнше Дурян, История Армении, стр. 344).

¹³ аван (*աւան*) — местечко, посад, слобода.

¹⁴ *Ստեփաննոս Օրբելեանի Պատմութիւն տանն Սիւսկան, ԴԳ. Բիջլիս. էջ 238*; (Степанноса Орбеляна. История дома Сисакан, гл. 53, Тифлис, стр. 288); *Ասողիկ, III, Բ, էջ 185* (Асогик, кн. III, гл. 9, русск. пер., стр. 128); М. Орманиян, *Азгпатум*, т. I, § 751, стр. 1089—1090.

¹⁵ *Մատթէոս Ոսկայեցի, Ճամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898. էջ 1.*

¹⁶ *Ասողիկ, III, Ը, էջ 180* (Асогик, III, 8, русск. пер., стр. 125).

После отделения Карса центральное царство армянских Багратидов с центром в Ани можно считать Анийским царством. Резидировавший в Ани «шаханшах армян и грузин» считался сюзереном царств Васпуракана, Сюника, Парисоса, Карса и Ташир-Дзорагета, но в отношении отдельных ветвей армянских и грузинских Багратидов анийский царь в то же время являлся «азгапетом», т. е. главой фамилии, чем подчеркивались права сюзерена также над грузинскими и албанскими багратидскими царями.

Период существования Карсского царства являлся временем наибольшего экономического и культурного расцвета территории, составляющей это вассальное государство. Гавар Вананд со своим суровым климатом и высокогорным плато имел хорошие условия для земледелия и выращивания зерновых культур. В долине Аракса (Ашорнек, или Ерасхадзор) было развито садоводство. В районе Кагзевана и теперь растут отборные сорта яблок и груш. Леса гор Мещрац (ныне Соганлудаг) издревле давали строительный материал. Лес сплавлялся вниз по реке Араксу, обычно до города Двина. Обширные альпийские луга водораздельного хребта Кармир-лорак (ныне Аллахюекбар) и вулканического массива Арджо-Арич представляли хорошие условия для развития скотоводства, тем более что недалеко находился Ерасхадзор — ущелье Аракса в районе Кагзевана со своим мягким климатом для зимовки скота. Было развито также рыболовство.

В Карсском царстве был развит также горный промысел. Были известны медные, серебро-свинцовые и железные рудники, особенно в горах Кечуан, на базе которых и развивалось в городах, особенно в Карсе, ремесленное производство. Наконец, следует упомянуть разработку соляных копей Кагзевана. Эта соль выюками вывозилась далеко за пределы страны — в Грузию и южную Армению и Месопотамию через горный проход Ахтодзор (букв. «Соляное ущелье»). На базе развивающегося сельского хозяйства, горного промысла, ремесленного производства расширялся торговый обмен, который способствовал развитию городских центров, прежде всего столицы — города Карса.

В X—XI вв. в городе Карсе и в прилегающих к нему селениях, аванах и монастырях было развито ремесленное производство и торговля. Город Карс принимал большое участие в международной караванной торговле. От Карса торговые пути вели в город Артанудж, который в X в. считался крупнейшим торговым центром царства грузинских Багратидов¹⁷. Карс имел связи с крупнейшим торговым центром Высокой Армении — городом Арцном и через него был связан с портом Трапезунт. Но наиболее тесные экономические связи Карс имел с городом Ани и тяготевшими к нему городами Лори, Думанис, Бджни, Самшвилде и особенно Тбилиси в Грузии, тогда являвшегося центром особого арабского эмирата. На рубеже X—XI вв. Карс являлся одним из самых богатых городов Армении. Известный армянский историк XI в. Ариста-

¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, თბილისი, 1965, გვ 64.

(И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, кн. II, Тбилиси, 1965, стр. 64).

кес Ластивертци подчеркивает состоятельность населения этого города. По его словам, «жители пребывали в беззаботности и безмятежности и богатели, накапливая щедроты моря и суши» (*Հարստացանք բազմաբնակիցք ի ծովի և ի ցամաքէ ամրաբնակ*)¹⁸. Город Карс был расположен на восточных склонах знаменитой цитадели, в которой находились царские дворцы и прочие здания. В центре города у реки Ахурьян царь Абас построил соборную церковь святых апостолов, которая существует и в наши дни¹⁹.

В истории роста и расцвета города Карса особенно ярко отразился тот процесс усиления политического значения городских центров, который наблюдается в Армении в пору развитых феодальных отношений. С конца VIII в. в Армении усиливается процесс общественного разделения труда и развития внутреннего рынка. Последний перестраивает весь характер феодального хозяйства в соответствии с растущими потребностями в сырье и продуктах возникающего феодального города. Именно с конца VIII столетия в результате начавшегося процесса развития крупного феодального хозяйства и тем самым роста производительных сил, в результате роста международной караванной торговли и вовлечения армянских городов в эту торговлю происходит новое оживление захиревших городских центров и возникают новые города. Взамен старых центров торговли и промышленности Двина, Нахчавана и др., которые находились в руках арабских феодалов, на территории Багратидского царства возникают новые центры торгового обмена и промышленности.

После того, как в течение IX в. была уничтожена система пограничных укреплений, возведенная между халифатом и Византией и тянувшаяся от Средиземного до Черного моря, территория Армении становится экономическим буфером. Через нее совершается торговый обмен между Западом и Востоком, что способствует большому расцвету армянских городов, расположенных на магистралах международной караванной торговли, через которые и втягивалось в международный товарообмен феодальное поместье Армении²⁰.

Новые центры торговли и промышленности находились на большой магистрали караванной торговли, идущей из Константинополя через Малую Азию и из Трапезунта в Иран и к великому Багдаду. Происходящий через посредство Армении торговый обмен Константинополя с Багдадом являлся основным источником обогащения этих городов.

¹⁸ Արիստակեսի Լաստիվերտցու Պատմութիւն, 35, Երևան, 1963, էջ 53 (Повествование вардапета Арнастаке Ластивертци, перев. с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна. М., 1968); см. Բաբկեն Արակելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII-րդ դարերում (Бабкен Аракелян. Города и ремесла Армении в IX—XIII вв., I, Ереван, 1958, стр. 80—81).

¹⁹ Ասողիկ, III, էջ 172 (Асольник, III, 7, русск. пер., стр. 117—118). См. Н. М. Токаревский. Архитектура Армении, IV—XIV вв., Ереван, 1961, стр. 181.

²⁰ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. эры), Ереван, 1954, стр. 201—202.

В условиях феодального общественно-политического строя этот расцвет городских центров имел своим следствием дальнейшее углубление экономической и политической раздробленности. Каждый из этих городов становится крупным центром промышленности и торговли своей области. Это усиливало феодала, владельца города, экономически и политически и способствовало не политическому единству Армении, а наоборот, ее раздробленности и делало жизнеспособными мелкие государственные образования. Крупные городские центры Армении одновременно становились столицами местных удельных царств²¹. Последние постоянно соперничали между собой, чем ослаблялась обороноспособность страны перед лицом усиливавшейся внешней опасности. Типичным примером к сказанному является история Карсского царства.

После перенесения столицы Армении в Ани оставшийся правителем Карса брат Ашота III Милостивого Мушег провозгласил себя царем Карса и его области (около 963 г.). Карсский царь Мушег (964—984) претендовал даже на Анийское царство, но после воцарения Смбата II он должен был примириться с создавшимся положением. Однако спор из-за горного прохода Ахтодзор и находившегося недалеко от него пограничного укрепления Шатик не раз служил поводом для столкновения между двумя царствами, чем пользовались ставленники халифата и Византии. Этим следует объяснить те натянутые и враждебные отношения, которые существовали между Мушегом и Смбатом II в первые годы царствования последнего. Когда Смбат II сделал попытку завладеть пограничным укреплением Шатик, Мушег обратился за помощью к тайкскому куропалату Давиду, и конфликт был мирно улажен²². Однако Мушег на этом не остановился, он натравил против Смбата II двинского эмира Саларида Абель-Хаджа, который в 982 г. внезапно вторгся и дошел до Ани. Смбат II смог не только отогнать врага, но и разгромить его и присоединить Двинское эмирство к своему царству²³. Это очень усилило Смбата II, который даже получил прозвище «Миродержец» (*Տիրապետ*). Анийское царство с этого времени обеспечило доступ в восточные области Армении. После этого Смбат II и его преемник Гагик I (989—1020) завоевали Вайоц-дзор, северную часть Сюникского царства и западную часть Парисосского царства.

Новое усиление Анийского царства заставило карсского царя соблюдать вассальные отношения с «шаханшахами» (т. е. «царями царей») Ани. Преемник Мушега, сын его Абас (984—1029), воцарился в Карсе, как говорит свидетель событий историк Асогик, «повелением своего азгапета» шаханшаха Смбата II Миродержца и в продолжение

²¹ С. Т. Еремян, Опыт периодизации истории Армении феодальной эпохи, «Вопросы истории», 1952, № 7, стр. 60—61.

²² Ասոցիկ, III, ԺԱ, էջ 188 (Асогик, III, 11, русск. пер., стр. 130—131).

²³ Ասոցիկ, III, ԺԲ, էջ 188 (Асогик, III, 12, русск. пер., стр. 131—132). См. Ernst Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, Bruxelles, 1935, S. 358.

своего 45-летнего царствования находился «в подчинении дома Ширака», т. е. был верным вассалом анийских шаханшахов²⁴.

Историк Асогик с большой похвалой отзываясь об Абасе, которого знал лично. Он уничтожил в стране разбой, который принял такие размеры, что люди не чувствовали себя хозяевами своего имущества. Абас уничтожил преступников со всей суровостью и тем обеспечил народу мирную и спокойную жизнь²⁵.

Абас особое внимание обращает на свои военные силы. Он ввел специальное военное облачение красного цвета²⁶. Царь Абас со своими военными ополчениями принимал участие в совместных военных походах армянских и грузинских феодалов против абхазских царей (в 988 г.), арабских эмиров южной Армении (в 994 г.)²⁷.

Положение Карсского царства пошатнулось в период кровопролитных войн между Византией и грузинскими Багратидами, возникших из-за спорного наследства умершего куропалата Давида. В этот период территория Карсского царства сильно пострадала, она сделалась ареной военных действий воюющих сторон²⁸.

Карсское царство смогло отстоять мир и при сыне Абаса, царе Гагике Карсском (1029—1064), который осуществил притязания своих предшественников стать «шаханшахом» Армении. В 1045 г., когда пали анийские Багратиды, последний анийский царь Гагик II (1042—1045) был отправлен в Константинополь, а столица Ани была передана Византии, старшим представителем армянских Багратидов сделался Гагик Карсский, который и носил впредь титул «шаханшах»²⁹. Но, увы, и

²⁴ Матфей Урхаеци (древнеармянский текст, стр. 10), касаясь этого события, пишет, что «воссел Абас в Карсе, облеченный царской властью появлением своего азагета Гагика (должно быть: Смбата—С. Е.), государя армянского» и был он «в подчинении дома Ширака». *Հնոտա Արաի Կարս թագաւորական իշխանութեամբ՝ հրամանաւ ազգայնոցն իւրոց. Գագիկայ (պիտի լինի՝ Սմբատայ) — Ս. Ե.) Հայոց արքային... և կայր ի հնազանդութիւն տանն Նիրակայ*

²⁵ Ասոգիկ Կ, III, ԺԷ, էջ 196—197 (Асогик, III, 17, русск. пер., стр. 138—139).

²⁶ Ասոգիկ Կ, III, ԻԸ, էջ 252 (Асогик, III, 28, русск. пер., стр. 181).

²⁷ Ասոգիկ Կ, III, ԻԸ էջ 232, ԼԸ, էջ 266—267, ԻԱ, էջ 268—274 (Асогик, III, 28 стр. 181; 38, стр. 192; 41, стр. 194)

²⁸ Յաճումե Կառտլիս, Կարտլիս ցხოვრება, ტექსტი და დავებილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I. თბილისი, 1955, 83. 284 (Картлис цховреба (История Грузии), грузинский текст, т. I, Тбилиси, 1955 (в дальнейшем «Картлис цховреба. т. I»), стр. 284), *Մասնան Բարթիլայ, Պատմութիւն Վրաց* («Древнеармянский перевод грузинских исторических хроник» («Картлис цховреба»), Издал И. В. Абуладзе, Тбилиси, 1953 (в дальнейшем: «Древнеарм. пер. Картлис цховреба»), стр. 222, Արիստակէս Լաստիւսի րոցի, էջ 25—32 (Аристакес Ластивертши, II, русск. пер., стр. 58—63).

²⁹ У Матфея Урхаеци (древнеармянский текст, стр. 150) карсский царь Гагик упоминается с титулом «шаханшах». Вместе с этим титулом Гагик Карсский унаследовал также эмблему анийских царей—льва, что мы видим на царской мантии Гагика Карсского в миниатюре, изображающей его с семьей. См. статью Месропа еп. Тер-Мовсисяна в арм. журнале «Арагат», 1910 г., апрель. См. также *Գարեգին Ա. Կարսի թագաւորաց, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հատ. Ա. Անթիլիս, 1851* (Гарегин Тер-Овсепян, Памятные записи армянских рукописей, том I, Антилис, 1951, стр. 239, рис. 15).

его должна была постичь судьба своего сородича и тезки Гагика II Анийского. Гагик Карсский оказался последним царем на карсском престоле³⁰.

Вскоре турко-сельджукские орды прошли и по южным пределам его царства, а в 1053 г., 6 января, в праздник крещения, подверглась внезапному ночному нападению сельджукских войск его резиденция. Город Карс был предан огню и разграблению, спаслась лишь та часть населения, которая укрылась в крепости³¹. Карсское царство подверглось новому нападению со стороны сельджуков в следующем, 1054 г. На этот раз врагу оказал героическое сопротивление весь народ и среди них следует особо упомянуть воина Татула³². Карсское царство после этого просуществовало лишь 10 лет, но после захвата Ани сельджуками 16 августа 1064 г. дальнейшее существование Карсского царства сделалось невозможным.

В этих условиях Гагик Карсский в 1065 г. обратился к императору Константину X Дуке (1059—1067) и передал ему свои владения, получив взамен земли в Малой Армении с городами Цамндав, Ларисса, Амасия, Комана, Кесария и Хаватанек³³. Здесь он царствовал до 1081 г. После его смерти владения его были захвачены сельджуками.

В результате этой политики Византии в Малой Армении образовалась целая сеть вассально-зависимых армянских княжеств, в которых значительно усилился армянский элемент, главным образом за счет массового переселения жителей коренных областей Великой Армении. Однако орды кочевников достигли и этих мест, и вскоре все эти территории были завоеваны турками-сельджуками, в том числе и ленные вла-

³⁰ Гагик Карсский был в тесных родственных связях с соседними армянскими и грузинскими царствующими домами. Он был женат на Гурандухт, сестре грузино-абхазского царя Баграта IV (1027—1072) и приходился шурином царю Ташир-Дзорагета Кюрике II (1040—1089). Последний был женат на Ката—другой сестре Баграта IV. От царицы Гурандухт Гагик Карсский имел только одну дочь Марем. Царица Гурандухт принимала деятельное участие также в политических делах грузино-абхазского царства. В 1051—1058 гг. она была регентом наследника грузино-абхазского престола—племянника Георгия в период пребывания ее брата царя Баграта IV в Константинополе при дворе императора. Гурандухт была дочерью грузино-абхазского царя Георгия I (1014—1027) и царицы Марии, дочери Сенекерима Ариуни и внучки «шахнашаха армян и грузин» Гагика I (990—1020). До нас дошла миниатюра с изображением царя Гагика Карсского, царицы Гурандухт и их дочери царевны Марем. *Գարեգին Ա. Կարսիի, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հտտ. Ա, Անթիլիաս, 1951* (Гарегин I [Тер-Овсепян], Памятные записи армянских рукописей, том I, Антилас, 1951, стр. 239), рис. 15.

³¹ *Արիւստակէս Լաստիւրտցի, ԺԵ, էջ 83—84* (Аристакэс Ластивертци, XV, русск. пер., стр. 96—97): *Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատոր Գ, Երևան, 1953, էջ 47* (Я. А. Манандян Критический обзор истории армянского народа, том III, Ереван, 1952, стр. 47).

³² *Արիւստակէս Լաստիւրտցի, ԺԶ, էջ 84—94* (Аристакэс Ластивертци, XVI, русск. пер., стр. 97—104). Я. А. Манандян, ук. соч., стр. 47—50.

³³ *Մատթէոս Ունշալեցի, էջ 151* (Матфей Уршаеци стр. 151): См. *Մատթայ սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 66—87* (Летопись спарапета Смбага Венеция, 1956, стр. 66—87); Я. А. Манандян, ук. соч., стр. 62.

дения Гагика Карсского (в 1081 г.). Но именно в это время возникло новое армянское государство в Киликии, просуществовавшее три столетия (в 1081—1375 гг.). В создании этого царства известную роль сыграл также Гагик Карсский.

Византийский император думал, что империя овладела территорией Армении и считала себя хозяином положения. Правителем северо-западных областей Армении с городами Карс, Карин и Олти был назначен крупнейший политический и военный деятель эпохи, «полководец Востока» (ზორაზორი აღმოსავლეთი) Григорий Бакуриан³⁴.

Все превратности исторических судеб Карсского царства были результатом той внутрисполитической и внешнеполитической обстановки, которая сложилась в Армении и на Ближнем Востоке во второй четверти XI века. Успехи объединительной политики анийского шаханшаха Гагика I, несмотря на ее довольно ощутимые результаты, развеялись в пух и прах после его смерти. Последовавшая за этим ожесточенная борьба за анийский престол вскрыла всю непрочность политической системы вассально-зависимых армянских царств, возглавляемых анийскими шаханшахами. Ни армянские, ни грузинские, ни византийские политические руководители не давали себе отчета, в какое время они живут. Ведь это было время, когда лавина номадов—турок-сельджуков из Средней Азии и Ирана—подступала к Армении и нужно было единство действий.

Бесконечные феодальные усобицы и внутренняя сословно-классовая борьба отодвигали на задний план интересы внешней безопасности страны и народа. Последствия этого дробления земель и взаимного обособления и войн сразу же сказались, как только на Ближнем Востоке в корне изменилась внешнеполитическая ситуация. В середине XI в. Византия, укрепив свое положение на Балканах, возобновила агрессивную завоевательную политику против армянских и грузинских феодалов и постепенно упразднила их, а их земли присоединила к империи. Раздробленная на отдельные феодальные владения страна—каждое со своими местными политическими и экономическими интересами—не смогла противостоять Византии, а затем вторгшимся туркам-сельджукам, и одной из жертв этого явилось Карсское царство.

Византия не учитывала смертельную опасность, которая нависла не только над Арменией, но прежде всего над нею. Наоборот, империя всячески старалась ослабить военный потенциал армян и грузин.

Корни этой политики восходят к середине X в. и приводят к тем результатам, которые мы видим в Армении в середине XI в. Упадок Анийского царства был на руку прежде всего Византии. Усиление могущества анийских Багратидов не входило в расчеты Византии, которая предпочитала иметь в Армении дело с борющимися между собой слабыми династиями, постоянно прибегающими к ее помощи и посредничеству. Надо сказать, что эти вождения Византии поддерживались армянскими

³⁴ ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი (Жизнь царя царей Давида). „Картлис цховреба“, т. I, стр. 320. См. Ernst Homigmann, ук. соч., стр. 222—226.

и грузинскими династиями, которые приветствовали на первых порах восточную политику империи. Надеясь с помощью Византии уничтожить обосновавшихся в стране арабских эмиров, армянские и грузинские феодалы сами содействовали ее продвижению в глубь Армении.

Совместные походы армянских и грузинских войск против арабских владетелей юго-западной Армении в конце X века закончились их разгромом, и это только опосредствовало наступлению Византии на государственные образования армянских и грузинских феодалов. В результате этих войн Византия утвердилась в центральной части Великой Армении и в любое время могла угрожать независимости армянских и грузинских царств и княжеств.

Таким образом, освободившись от халифата, Армения очутилась перед новой угрозой уже со стороны Византии, которая начинает все больше вмешиваться во внутренние дела армянских и грузинских феодалов. В этих условиях в 966 г. было присоединено к империи армянское княжество Багратидов в Тароне с центром в городе Муше, а в 968 г. имперские войска заняли город Маназкерт и разрушили до основания его стены³⁵. Этот важнейший военно-стратегический пункт на подступах к внутренним областям Византии оказался открытым для вторжения турко-сельджукских орд. Близорукие политики константинопольского двора предпочитали оставить Маназкерт без укреплений, чем передать его Арцрунидам или Багратидам, боясь их усиления. Немного позже (в 979 г.) Маназкерт был передан тайкскому куропалату Давиду³⁶. Но через 22 года он умер и в 1000 г. все его владения были аннексированы византийскими войсками³⁷. Таковы факты, которые подготовили почву для поражения союзных византийско-армяно-грузинских войск в Манцикертской (Маназкертской) битве в 1071 г., которое явилось началом заката могущества Византийской империи.

Последствия Маназкертской битвы вскоре должны были сказаться и на юридическом положении центральных областей Армении. В 1074 г., когда турки-сельджуки оказались на подступах к Константинополю, полководец Сулейман ибн-Кутулмыш заключил с империей договор, согласно которому он признавался правомерным владельцем всех занятых сельджуками земель Малой Азии, и вскоре после этого (в 1077 г.) провозгласил себя султаном образованного им государства—Румского султаната, с центром вначале в Никее, а затем в Икони³⁸.

В создавшихся условиях надо было спасти от турок-сельджуков хотя бы прилегающие к Грузии области Армении. После заключения мирного договора в 1074 г. правитель Карса Григор Бакуриан передал

³⁵ Ասողիկ, III, Ը, էջ 183 (Асогик, III, 8, русск. пер., стр. 127).

³⁶ Ասողիկ, III, ԺԵ, էջ 192—193 (Асогик, III, 15, русск. пер., стр. 135).

³⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II (И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, кн. II), Тбилиси, 1965, стр. 123—133. Согласно вычислениям М. Орманияна («Азгапатум», § 809, стр. 1175), куропалат Давид (960—1000) умер в 1000 г. в день пасхи, которая приходилась на 31 марта.

³⁸ Вл. Гордлевский, Государство сельджуков. Малой Азии, М.—Л., 1941, стр. 22—23.

этот город со своей областью грузинскому царю Георгию II (1072—1089), который прибыл со своими войсками и изгнал оттуда турок-сельджуков³⁹. Это вызвало недовольство султана Мелик-шаха (1072—1092). Он послал против Георгия II с войсками своего военачальника Ахмада. Он взял приступом Карс, после чего вторгся в Таиш и в Самцхе. Георгий II вынужден был бежать, а враг, разорив Таиш, Картлию и Западную Грузию, ушел из страны только в 1080 г.⁴⁰. Так печально завершилась судьба Карса. Турки-сельджуки установили господство почти во всей Армении.

Создавшееся в большей части Армении положение лучше всего характеризуют слова очевидца этих событий—историка Аристакеса Ластивертци, полные пессимизма и чувства обреченности: «Царские дворцы обратились в развалины и обезлюдели. Многолюдная некогда страна покинута жителями»⁴¹.

В дальнейшем судьба Карса сложилась своеобразно. Городская община Карса взяла в свои руки власть над городом и его округом и всячески стремилась найти высокого покровителя, каковыми в конце XI и в XII в. выступают грузинские Багратиды. Благодаря этим условиям в Карсе большого развития достигла городская коммуна, имевшая мировые экономические связи, и даже организовавшая у себя нечто вроде городской республики.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ
ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻՆ XI ԴԱՐՈՒՄ**

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս

Ա մ փ ո փ ո լ մ

Նագույն ժամանակներից մեծ հռչակ ունեւ Կարսը, իրրե ոսգմա-ստրատեղիական կարևոր կենտրոն: Արգեն առաջին Բագրատունի թագավոր Աշոտ Ա-ը (885—890), ճնշելով վանանդեցի նախարարական տոհմի խռովությունը, Կարսը իր գավառով գրավեց հարթունիս և այնուհետև այն գարձավ հայոց

³⁹ В „Жизнеописании царя царей Давида“ читаем: *და წარვიდა მეფე-გიორგი მამულსა თესსა ტაოს, და მოვიდა ბანას, ხოლო მუნ მოვიდა წინაშე მათსა ზორავარი აღმოსავლისა გრიგოლ ბაკურიანის ძე, რომელსა ჰქონდეს ოლთისნი, და კარნუ-ქალაქი, და კარი, და დიდად განიხარეს და განისუფნეს. და მოსცა გიორგი მეფესა კარის ციხე-ქალაქი და მიმდგომი ქუეყანა, და განიყარნეს, ხოლო მეფე მან გიორგი დაუტევნა აზნაურნი შავშნი და წარმოვიდა შიბ* («Картлис цхосრება», т. I, стр. 318), русск. перевод: «И отправился царь Георгий в вотчину свою в Тао и прибыл в Бана. И представился им зоравар (букв. «воевода») Востока Григорий, сын Бакуриана, который имел Олтисы, Карну-калак и Кари (Карс) и очень обрадовались и предавались развлечениям. И передал (Григорий) царю Георгию город крепость Кари (Карс) и прилегающую страну, (после чего) разъехались. Царь Георгий (в крепости Карса) оставил (гарнизон из) азнауров шавшов и вернулся домой».

⁴⁰ И. А. Джавахишвили, ук. соч., стр. 133—136.

⁴¹ *Արքունական ապարանքն անբակ և անմարդի, Մարդարնակ աշխարհն թափուր ի ընակ-լաց: Արիստակէս Լաստիւերտցի, Թ, էջ 60* (Аристакэс Ластивертци, X, Русск. пер., стр. 83).

սպարապետների նստավայր: 922 թ., երբ Աշոտ Բ Երկաթը (914—928) խալիֆից ստացավ «շահնշահ Հայոց և Վրաց» տիտղոսը, իր եղբայր Աբասին նշանակեց իշխանաց իշխան Հայոց և Կարսի կառավարիչ: Ավելի ուշ «շահնշահ Հայոց և Վրաց» հռչակվեց Աբասը (928—958), որը մնաց Կարսում, դարձնելով այն Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք: Բագրատունիների հեղինակությունն ավելի բարձրացավ, երբ 948 թ. իր նստավայրը Աղթամարից Արգինա փոխադրեց Անանիա Ա Մոկացի կաթողիկոսը (946—968): Սակայն ֆեոդալական Հայաստանի ներքին զարգացումը քաղաքական իշխանության մանրացման հող էր պատրաստում: Աբասի մահից հետո գահ բարձրացած Աշոտ Գ Ողորմածը (953—977), իր նստավայրը Կարսից փոխադրեց Անի (961), հռչակելով այն Հայաստանի մայրաքաղաք: Կարսի կառավարիչ մնաց Աշոտի եղբայր Մուշեղ Բագրատունին, որը երկու տարի շնչած՝ 963 թ. իրեն հռչակեց «թագավոր Կարուց»: Այսպես առաջ եկավ մի նոր հայկական թագավորություն՝ Ամ Կարսի Ֆագավորությունը, որը գոյատևեց 100 տարի (963—1064 թթ.): Չնայած Մուշեղի «շահնշահ» դառնալու հավակնություններին, Աշոտ Գ Ողորմածի որդի Սմբատ Բ Տիեզերակալը (997—989) կարողանում է Անիի գահը բարձրանալ և ճանաչում է Կարսում նոր թագավորած՝ Մուշեղի որդի Աբասի (984—1029) ժառանգական իրավունքները: Աբասի գահակալության օրոք Կարսի թագավորությունն ապրում էր իր ծաղկման ժամանակաշրջանը: Աբասին հաջորդում է որդին՝ Գագիկը (1029—1054), որը Անիի Գագիկ Բ թագավորի գահընկեցությունից հետո՝ 1045 թ., ճանաչվում է «շահնշահ», սակայն նրան վիճակված չէր երկար մնալու այդ դերում: Թուրք-սելջուկները 1064 թ. գրավեցին ու կործանեցին Անին, որից հետո Կարսի թագավոր Գագիկը իր թագավորությունը հսնձնեց Բյուզանդիային, փոխարենը ստանալով կալվածքների Փոքր Հայքում: Բյուզանդական կայսրը Կարս, Կարին և Ուղթիք քաղաքների կառավարիչ է նշանակում «Արևելքի զորավար» Գրիգոր Բակուրյանին, որը Մանազկերտի ճակատամարտից և 1074 թ. սելջուկների՝ Բյուզանդիայի հետ կնքած խաղաղության պայմանագրից հետո, այդ քաղաքները իրենց երկրամասերով հսնձնեց վերա-ափսազական թագավոր Գեորգի Բ-ին (1072—1089):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԱՐՏԱՎԱԶԴ V-Ի
ԺԱՄԱՆԱԿ (252/3—261)

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս

III—IV դդ. Սասանյան Իրանի պետության՝ Երանշահրի պատմությունը բնորոշվում է այն ծանր ու համառ պայքարով, որ նա մղում էր Հռոմեական կայսրության դեմ իր արևմտյան սահմանագծում գտնվող Միջագետքին տիրելու համար։ Այդ անընդմեջ ռազմական բախումներին անխուսափելիորեն պիտի ներգրավվեր նաև Հայաստանը, և հայ ժողովուրդը ճիգեր էր թափում իր անկախությունը պահպանելու համար։ Երկու մարտնչող աշխարհակալությունների պայքարի արդյունք էր Մեծ Հայքի թագավորության տարածքի բաժանումը նրանց միջև։ Դա հետևանք էր 244 թ. կնքված «ամենամոթաբեր հաշտության», որը Հռոմի կողմից ճանաչվեց միայն 252/3 թ.¹։ Ըստ այդ համաձայնագրի, Մեծ Հայքի թագավորության տարածքի 4/5-ը անցավ Իրանին, իբրև նրան ենթակա վասալ թագավորություն, տեղական դինաստիայի՝ Արշակունի գահակալի գլխավորությամբ, իսկ 1/5-ը մնաց նախկին վիճակում, այսինքն՝ իբրև Հռոմեական կայսրության վասալ թագավորություն, որտեղ իշխում էր Տրդատ II Արշակունի թագավորը։

Հայաստանի պարսկական մասը մտավ Երանշահրի կոնֆեդերացիայի մեջ և անցավ քաղաքական գոյության այն փուլերը, որ բնորոշ էին Սասանյան Իրանին ենթակա կախյալ թագավորություններին։ Սակայն Երանշահրի կոնֆեդերացիայի կազմում գտնվող Հայաստանը միայն 9 տարի կառավարվեց տեղական դինաստիայի ներկայացուցչի կողմից, հանձինս Արտավազդ V Արշունի թագավորի (252/3—261)։ Նա պետք է գահընկեց արված ու սպանված լինի, և Հայաստանի այս մասը դառնում է Սասանյան արքայազունների «դաստակերտ»։

252/3 թ. Շապուհ I-ը (243—272) հարկադրեց Գալլոս կայսրին (251—253) պաշտոնապես ճանաչել 244 թ. «ամենամոթաբեր հաշտությունը», սակայն հռոմեացիների կողմից լքված Հայաստանը ապստամբած Տրդատ II-ի (216—252/3)² գլխավորությամբ դեռ մաքառում էր անկախության համար։ Ստեղծվել էր այնպիսի վիճակ, որ երկիրը գրեթե ամբողջովին գրավել էին պարսիկները, իսկ Տրդատի որդիների և Արշակունի ազգականների մի մասն արդեն անցել էր հաղթողների կողմը և դրանով գեթ ժամանակավորապես փրկել հայ Արշակունիների գահակալական իրավունքները։ Ինչպես հաղորդում է Զոնարան (12, 21), երբ պարսիկները նվաճեցին Հայաստանը, «այս երկրի Տրդատ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին պարսից

1 Ս. Տ. Երեմյան, «Ամենամոթաբեր հաշտությունը»։ Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը 244—252/3 թթ. Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև (տպագրվում է)։

2 Այնուհետև Տրդատ II-ը թագավորել է Հայաստանի հռոմեական մասում՝ 252/3—273 թթ.։

կողմերը³, ինչպես ժամանակին Պարթև Արշակունիների արքայատոհմի ներկայացուցիչները՝ Վանազանդեցան և ի ծառայութիւն մտին համբարձելոյ քաղաքութեան Ստահրացոյն և, ընդ նմին միամտեցան⁴։ Շատ ավելի ուշ, սակայն, ճանաչեցին կախվածութիւնը նրանցից նաև հայ Արշակունիները։

Հավանաբար, քաղաքական կողմնորոշման հարցը մեծ տարածություններ էր առաջ բերել հայկական արքունիքում։ Տրդատ II-ի որդիների մի մասը մերժել էր հոր հռոմեասեր քաղաքականությունը և մնացել էր Հայաստանի պարսկական հատվածում, իսկ մյուսները՝ նախարարների ղեկավարմամբ մասի և Տրդատ II-ի հետ անցել էին Մեծ Հայքի հռոմեական մասը։ Նախարարներից մի քանիսն էլ ապստամբել էին անմատչելի լեռներին ու ամրություններին։ Ինչպես հպատակ այլ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, Սասանյանները ժամանակավորապես հանդուրժեցին տեղական թագավորի իշխանությունը, որը, անշուշտ, Արշակունի դինաստիայից էր և տարագիր Տրդատ II-ի ազգականներից՝ Արշակունի սեպուհներից մեկը։ Այդ Արտավազդն էր, որ Շապուհ I-ի կողմից բարձրացվեց հայկական գահը, իրավական այն հիմքերի վրա, որ գոյություն ունեւ պարթևների և հայերի միջև 63 թ. Հռոմեական պայմանագրի համաձայն, ըստ որի՝ հայկական գահը համարվում է պարթև Արշակունիների «երկրորդական գահը»։ Այժմ, չնայած դինաստիան փոխվել էր, սակայն մնում էր Իրանի պետությունը և «որ Հայոց թագաւոր էր՝ նա էր երկրորդ Պարսից տէրութեանն»⁵։

Արտավազդ V-ը Մեծ Հայքի պարսկական մասում, Վաղարշապատ մայրաքաղաքում թագավորել է շուրջ 9 տարի՝ 252/3—261 թթ.։ Գերիշխող է այն կարծիքը, որ այս Արտավազդ V-ը Արշակունյաց դինաստիայից չի եղել և թերևս նա նույն Արտավազդ Մանդակունին է, որ ճիշտ չպետք է լինի⁶։ Անշուշտ, ավելի հիմնավորված է Ա. Անինսկու ենթադրությունը, որ Արտավազդ V-ը Տրդատ II-ի որդին է⁷։ Նա կարող է նրա որդին չլինել, բայց իր Արշակունի ազգականներից է։ Ա.կադ. Հ. Մանանդյանը հիմնավորված և հաստատուն չհամարելով գիտնականների կռահումներից և ոչ մեկը, գրում է. «Վարելի է միայն հավանական համարել, որ այս Արտավազդ թագավորը, որը Սասանյան Պարսկաստանի կողմնակից էր և բարեկամ, հայ Արշակունիների տոհմիցը չէր»⁸։ Երբ կշռադատում ենք այն ժամանակի պատմական իրադրությունը, տեսնում ենք, որ այս կարծիքը չի կարող ճիշտ լինել։

³ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մասն. Ա, Երևան, 1957, էջ 84—85։ Ինչպես ճիշտ նշում է Մ. Աբեղյանը, «Հռոմեական կողմը փախչող Տրդատ Բ-ն է մեծ հասակում. վեսլի մեջ նա փախչելիս հիշվում է իրրև մանկիկ ըստ վիպական ոգու» (Մանուկ Արևելյան, Երկեր, հ. III, Երևան, 1968, էջ 188)։

⁴ «Ազաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց», Տփղիս, 1909, էջ 17։

⁵ Նույն տեղում, էջ 15։

⁶ Մենք ևս բաժանում էինք այդ կարծիքը, սակայն նոր նյութերի հետազոտությունը բերեց հակառակ եզրակացության (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Նախ-ի Ռուստեմի «Փառա-ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 2, էջ 62—63)։

⁷ А. Аннинский, Древние армянские историки как исторические источники. - Одесса, 1899, стр. 44.

⁸ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 93։

Եթե աչքի առաջ ունենանք Սասանյանների ընդհանուր քաղաքականությունը Երանշահի կազմում մտնող ոչ-իրանական («Ան-Երան»)՝ երկրների թագավորությունների նկատմամբ, կտեսնենք, որ նրանք հանդուրժում էին Սասանյանների ժառանգության մեջ մտած տեղական պարթևական ավագանու ներկայացուցիչներին, նույնիսկ պարթև Արշակունիների շառավիղներին։ Սակայն դա ժամանակավոր երևույթ էր, և հարմար առիթի դեպքում տեղական դինաստիայի թագավորությունը վերացվում էր ու տվյալ երկրի գահը դառնում էր Սասանյան դինաստիայի ներկայացուցիչների ժառանգական սեփականություն՝ «դաստակերտ»։ այդպես էին՝ Մեշան (Մեսենե), Գեղան, Կրման և «Հինդ», Սադաստանի, Տուրեստանի, մինչև ծովափ՝ միացյալ երկրների գահը, ապա Հայաստանը, ավելի ուշ՝ Քուշանաց աշխարհը (Քուշանշահրը)։ Նշված երկրներից Սասանյանների համար ամենակարևորը հռոմեական կայսրությանը սահմանակից Հայաստանն էր։ Հայաստանին տիրելու համար Հռոմի և Պարթևստանի միջև մղվող պայքարը պարթև Արշակունիների վերացումից և Սասանյանների տիրակալության հաստատումից հետո ավելի է սրվում։ Տիգրանի արքունիքի հիմնական ձգտումն էր Հայաստանում հաստատել Սասանյան դինաստիայի ժառանգական իշխանությունը, այնպես, ինչպես առաջ Մեծ Հայքը Արշակունիների երկրորդ թագավորությունն էր հանդիսանում և հայկական գահը՝ «երկրորդական գահ»։ Այժմ նույն ստատուսը պիտի ստանար Հայաստանը, իբրև Սասանյանների երկրորդ թագավորություն, իսկ հայկական գահը՝ Սասանյանների «երկրորդական գահ»։ Ինչպես կտեսնենք, դա նրանց հաջողվում է ժամանակավորապես իրագործել։

Սասանյանների այս քաղաքականության պայմաններում, ժամանակավորապես (ընդամենը 9 տարի) հանդուրժվում է հայ Արշակունի՝ սեպուհ Արտավազդի թագավորությունը։ Դա Սասանյանների համար միջոց էր երկիրն իրենց կողմից գրավելու, և պատեհ առիթը ներկայանալուն պես Արտավազդը պիտի գահընկեց արվեր և հայկական գահը պետք է դառնար Սասանյան գահաժառանգների սեփականություն։

Մեղ հետաքրքրող Արտավազդ V թագավորի մասին կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել Մովսես խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, ուր որոշ պատճառներով այս Արտավազդը շփոթվել է Արտաշեսի որդի Արտավազդի հետ։ Խորենացու տեղեկությունների մեջ պահպանվել են աղոտ փաստեր Տրդատ II-ի արքունիքում առաջացած տարածաշրջանների մասին, որոնք կապվում են Արտավազդ V-ի գահակալության հետ։ Մեղ հասած կցկտուր տեղեկությունների համաձայն, Տրդատ II-ի թագավորության ժամանակ գահաժառանգ էր նրա որդին՝ Խոսրովը, միայն որը իրավունք ուներ բնակվելու Այրարատում՝ հայոց ոստանում (հայկական արքունիքում), որն այդ ժամանակ գտնվում էր Վաղարշապատում։ Արշակունյաց տոհմի մյուս ներկայացուցիչները՝ ավագ սեպուհները, բնակվում էին նրանց հատկացված Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում։ Արտավազդը գահաժառանգ չէր ու թագավորել է իբրև Սասանյանների քաղաքականության կողմնակից

⁹ Շապուհ I-ի արձանագրություններում Հայաստանը հիշատակվում է «Ան-Երան» երկրների շարքում։ Տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания сасанидов на востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии («Вестник древней истории», 1969, № 2, стр. 32, прим. 721), տե՛ս նաև Р и ч а р д Ф р а й, Наследие Ирана, М., 1972, стр. 295.

և, անշուշտ, որպես հակառակորդ Հայաստանի հռոմեական մաս անցած իր հոր կամ եղբոր՝ Տրդատ II-ի ու նրա որդի՝ գահաժառանգ Խոսրովի:

Մովսես Խորենացին, այս ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերը խառնելով Տրդատ I-ի (63—88) ժամանակի դեպքերի հետ, հաղորդում է, որ Տիրան (իմա՝ Տրդատ II) թագավորը, որը «մտերմութեամբ ծառայեաց հռոմայեցւոց»¹⁰, հարկադրված էր ղաղվել Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առքերանի գավառներում բնակվող Արշակունի սեպուհների հարցով: Ըստ Խորենացու տեղեկության, Տիրան-Տրդատի մոտ են գալիս Արշակունյաց ցեղից իր հին ազգականները, որոնք ապրում էին Հաշտյանքի կողմերում և ասում. «Ընդարձակեա՛ մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք յոյժ»: Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովիտի և Առքերանույ: Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղ է մեզ՝ ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան. այլ հաստատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունէինն՝ հաւասար տրոհել յինքեանս»¹¹: Այնուհետև պատմահայրը ավելացնում է, որ հողը «բաժանեալ ըստ մարդաթուի՝ գտաւ պակաս ժառանգութիւն բնակողացն Հաշտենից. վասն որոյ բազումք ի նոցանէ եկին ի գաւառն Աղիովիտի և Առքերանույ»¹²: Այս ընդարձակ հատվածի մեջ նշված է Արշակունի սեպուհների դալը Հաշտյանք գավառից Աղիովիտ և Առքերանի գավառներ: Հայաստանում III դ. կեսերին ստեղծված՝ իրագրությունը նկատի ունենալու դեպքում կտեսնենք, որ այս տեղեկության մեջ ճիշտ չեն բացատրված Արշակունի սեպուհների գալու հիմնական շարժառիթները: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ 244—252/3 թթ. բաժանումով Հաշտյանք գավառը մնում էր Հայաստանի հռոմեական մասում, իսկ Վանա լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան եզրերում գտնվող Աղիովիտ և Առքերանի գավառներն ընկնում էին պարսկական Հայաստանի կենտրոնական մասում, ապա պարզ կլինի, որ Խորենացու վկայության մեջ արտացոլվել է այն իրողությունը, որ Տիրան-Տրդատ II-ի քաղաքականությունից դժգոհ Արշակունի սեպուհները նրան անցած երկրամասից փախչում են պարսկական մասը և ենթարկվում Սասանյանների գերիշխանությանը: Ահա այս Արշակունի սեպուհներից պետք է լինի Մեծ Հայքի պարսկական մասի գահակալ, «մեծ թագաւորն Հայոց» կամ «մեծ արքայ Հայոց» Արտավազդ V-ը:

Արտավազդ V-ի թագավորությունը, ինչպես արդեն ասվեց, Սասանյաններն առժամանակ հանդուրժում էին: Հայոց թագավորը, իբրև վասալ իր այրուձիով պարսկական զորամասերի հետ մասնակցում էր Հռոմեական կայսրության դեմ մղվող պատերազմներին, սակայն սա ժամանակավոր երևույթ էր, քանի որ վաղ թե ուշ Սասանյան իրանն իրեն անցած Մեծ Հայքի մեծագույն մասը պիտի դարձնէր Երանշահրի արքայից արքայի գահաժառանգի (որ միևնույն ժամանակ գերագույն զորահրամանատար էր) «գաստակերտը»: Կարևոր է նշել, որ Խորենացին Արտավազդ թագավորի անունը կապում է Անձևացիք գավառի և Անձևացյաց նախարարական տոհմի հետ, որի ներկայացուցիչը՝ Երախնավու Անձևացին, ըստ Խորենացու վկայության, եղել է արևելյան զորքի հրամանատար, բայց իրականում նա պետք է լինէր Արտա-

¹⁰ «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1913, էջ 193:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

վազդ V-ի զորքերի սպարապետը: Սակայն հորենացին շփոթելով դեմքերն ու դեպքերը, ասում է, որ Տիրան-Տրդատը, սիրելով այս նրախնավունին «տալ նմա զղահն երկրորդական, զոր ունէր Արտաւազդ»¹³: Այս տեղեկության մեջ կարևոր է այն, որ Արտավազդ թաղավորը գրավել է երկրորդական գահը:

Խորենացու մոտ այս Արտավազդի մասին պահպանված հիշողությունների մեջ կարևոր է նաև այն, որ նրա գահակալության ժամանակ Հայաստանում գտնվել է պարսկական իշխանության ներկայացուցիչը: Ըստ Խորենացու, Հայոց թագավորը Երախնավու Անձևացու մոտ է թողնում «...զԴրուսպ ոմն պարսիկ զմտերիմ իւր, որ խնամեցեալ էր ընդ նախարարս Վասպուրականի...»¹⁴: Այս ժամանակաշրջանում «Վասպուրական» նշանակում էր արքայազունների երկիր, որպիսին հանդիսանում էին Արշակունի սեպուհների երկիր Աղիովիտ և Առքերանի գավառները: Հիշյալ Դրվասպ պարսիկը պետք է լիներ Մաղկոտն գավառի Շահապիվան ավանում կենտրոնացած պարսկական զորամասերի հրամանատար և «շահապ»¹⁵: Մաղկոտն գավառը Այրարատում տեղավորված «կայնական զօրքի» ամառանոցն էր և այնտեղ՝ Անգղավանում այս ժամանակ արդեն պիտի լինեին ատրուշան և մոզերի համայնք: Կարևոր է նաև Խորենացու այն տեղեկությունը, որ թագավորը նրան էր տվել՝ «ղաւանն Տատեօնս հանդերձ ագարակօքն, և զայգին մեծ, յոր մտանէր Առուն գետ»¹⁶, հանեալ ի ծովէն Գալլատուայ»¹⁷:

Ուշագրավ է Խորենացու նաև այն հաղորդումը, որ «քանզի զաւակ ոչ գոյր Արտաւազդայ՝ արքայ թողու յԵրախնաւու զամենայն տունն Արտաւազդայ»¹⁸:

Պատմահոր այս տեղեկությունը կապ պիտի ունենա շղթայակապ Արտավազդի ավանդության հետ, որի մասին նա հաղորդում է «Պատմության» նախորդ գլխում և որի հետ նույնացնում է այս Արտավազդ թագավորին: Խորենացին գրում է, որ պառավները Արտավազդ թագավորի մասին զրուցում են, թե «արդելեալ կայ յայրի միում, կապեալ երկաթի շղթայիւք. և երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն՝ ջանայ ելանել և առնել վախճան աշխարհի. այլ ի ձայնէ կռանահարութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն: Վասն որոյ և առ մերով իսկ ժամանակաւ բազումք ի դարբնաց, զհետ երթալով առասպելին՝ յաւուր միաշաբաթոյ երիցս կամ չորիցս բախեն դսալն, դի զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ»¹⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, տվյալ դեպքում ևս միատեսակ անուններ կրող անձնավորությունները դարձել են մեկ անձնավորություն: Այսպես է Արտաշեսի որդի Արտավազդը և մեզ հետաքրքրող Արտավազդը, թերևս խոսքով I-ի որդին: Արտավազդ V-ի մահվանից հետո նրա տոհմի գահակալությունը չի շարունակվել և իշխանությունն անցել է Սասանյան Որմիզդ-Արտաշիրին:

¹³ Նույն տեղում, էջ 194:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, էջ 460. «զշահապն Շահապիւանի»—873:

¹⁶ Գալլատու լճից բխող գետը, որը շարունակվում է Մակի մոտերքով Զանգիսար անվան տակ, թափվում է Արաքս գետը: Հնում այն կոչվել է «Առուն գետ», որ «գետառու» բառի ալլ ձևն է և ցույց է տալիս, որ մի ժամանակ, գոնե նրա վերին հոսանքում, այն իսկապես առու է եղել:

¹⁷ Մ. Խորենացի, էջ 194:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 192:

ուստի հորենացին կարող էր ասել, որ «զաւակ ոչ գոյր Արտավազդայ...»²⁰, բայց ասել, որ թագավորը դրա պատճառով Արտավազդի ամբողջ տունը թողնեց Երախնավու Անձեացուն, իրական չէ: Տվյալ դեպքում միայն մի հիմք կա: Դա շղթայակապ Արտավազդի առասպելն է, որ կապվում է Անձեացիք գավառի Ագավաքար կամ Դարբնաց քար կոչվող Անահիտի մեհյանի հետ, որի տեղում միջին դարերում հիմնվեց Հոգվոց վանքը²¹: Այս վայրը կապվում է Միհրի պաշտամունքի հետ և մինչև վերջերս ժողովուրդը դիտեր, որ այնտեղ քարայրում փակված է Մհերը, որի սրբազան թռչունն էր աղաւվը²²: «Դարբնացքար» տեղանունն ինքնին վկայում է այս առասպելի մասին և պատահական չէ, որ մինչև վերջերս Հոգվոց վանքում էին ցույց տալիս Տրդատ թագավորի գերեզմանը²³: Տվյալ դեպքում պարզապես շփոթություն է առաջացել, որովհետև այս վայրը կարող է կապվել միայն շղթայակապ Արտավազդի գրույցի հետ: Տիրան-Տրդատ II-ը պիտի թաղվեր հայ Արշակունիների դամբարանում, որը գտնվում էր Դարանաղի գավառի «յամուր տեղին անուանեալ Անի, ի թաղաւորարնակ վայանսն հանգստոցաց գերեզմանաց թագաւորացն Հայոց»²⁴, իսկ Արտավազդ V-ը հասկանալի պատճառով չէր կարող այնտեղ թաղվել: Նա պիտի թաղվեր Անձեացիք գավառում՝ Ագավաքար վայրում, և ուղատահական չպետք է համարել, որ շղթայակապ Արտավազդի գրույցը կապվում է այս տեղի հետ:

Մեծ Հայքի հռոմեական մասում ևս գոյություն ունեն որոշակի ստատուս: Հռոմեական Հայաստանը (կենտրոնը՝ Ջրմես ավան) կախյալ թագավորություն էր, որի թագավորը իր այրուծիով շարունակում էր մասնակցել կայսրության պատերազմներին, իբրև «զաշնակից և բարեկամ կայսեր և հռոմեական ժողովրդի»: Հռոմեական կայսրությանն անցած Մեծ Հայքի արևմտյան մասը բաղկացած էր Մոփաց աշխարհից և Բարձր Հայք նահանգից, որը կոչվում էր Armenia maior, այսինքն՝ «Մեծ Հայք» և միացած էր Փոքր Հայք— Armenia minor երկրի հետ: Իբրև «ձեռնական աշխարհ թագաւորին Հայոց» Հռոմեական Հայաստանի կազմի մեջ պիտի մտնեին նաև Միջագետքի Գիմաթենե գավառը՝ Վաղարշակուպոլիս կենտրոնով²⁵: Քանի որ հռոմեական Հայաստանը մտնում էր կայսրության վարչական փածանման համակարգի մեջ, ուստի Ագաթանգեղոսն այն համարում է «զաստակերտ կայսերաց»²⁶:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 194:

²¹ Խորենացուն վերագրվող «Թուղթ [առ] Սահակ Արծրունի և Պատմութիւն սրբոյ Հովհաննէս» (տե՛ս «Մովսէսի Խորենացոյ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1865, էջ 234—296, 301):

²² Թագ. Ավդալի բ գյան, Միհրը Հայոց մեջ (տե՛ս նրա «Հայագիտական հետազոտութիւններ», Երևան, 1969, էջ 40—41, 48, 54, տե՛ս նաև Գ. Խալատչյան, Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, М., 1896, стр. 314—324):

²³ Գարեգին Սրվանձտյան, Հնոց և նորոց, էջ 13:

²⁴ Ագաթանգեղոս, էջ 409:

²⁵ Վաղարշակուպոլիսը (Սուսաշտատ) կոչվում էր նաև Արաոնե և հայտնի էր իր ջերմուկներով, ուստի հայերը միջին դարերում այն կոչում էին Ջերմուկ, որի թուրքական արտասանությունն է նրա այժմյան Ջերմիկ անունը: Այն գտնվում է Ամիդ-Դիարբեքրից արևմուտք (տե՛ս Jos. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 251, 253, տե՛ս նաև Ս. Տ. Նրեմյան, Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում, «Ձեռնական իշխանութիւնը» Հին Հայաստանում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1, էջ 3—8):

²⁶ Ագաթանգեղոս, էջ 73:

Հռոմեական Հայաստանի վարչական բաժանումն այդ ժամանակաշրջանում արտացոլվել է Վերոնյան երկրացուցակի մեջ (Codex veronensis, II, 8), ըստ այդ ցուցակի, իբրև Հռոմեական կայսրության Պոնտական շրջանի երկրամաս հիշատակված է Փոքր Հայքը, որին ավելացվում է նաև Մեծ Հայքը. «Փոքր Հայք, այժմ նաև Մեծ Հայքը» (Armenia minor, nunc et maior addita)։ Երկրի վարչական այս բաժանման սկիզբը առաջ է եկել ոչ թե 298 թ., Մծբինի 40-ամյա դաշնադրի հետևանքով, ինչպես սովորաբար կարծում են, այլ այն հետևանք էր 244 թ. ժամենամամթաբեր հաշտության, որը փաստորեն ուժի մեջ ստավ միայն 252/3 թ.։

Ենթադրվում է, որ Վերոնյան երկրացուցակը Դիոկղետիանոս կայսեր (284—305) պրովինցիալ բաժանման ռեֆորմ է։ Այդ պետք է ճիշտ լինի, սակայն նշված երկրացուցակն արտացոլում է մինչև 298 թ. գոյություն ունեցող իրավիճակը։ Ըստ Վերոնյան երկրացուցակի, ամբողջ կայսրությունը բաժանված էր 12 դիոցեզների, որոնցից երկուսը՝ Oriens և Pontica-ն, ընկնում էին Փոքր Ասիայի հյուսիսային և հարավ-արևելյան մասում։ Pontica—Պոնտական դիոցեզը բաժանված էր 7 պրովինցիայի, որոնց թվում էր նաև Փոքր Հայքը, այժմ նաև Մեծ Հայքը ավելացած²⁷։ Հետագայում (448 թ. կամ, ըստ Մոմզենի, ոչ ուշ քան 386 թ.) Պոնտիկոս Սիլվիոսն իր երկրացանկի (Laterculus) մեջ կրկնում է Վերոնյան երկրացուցակը, հաշվի առնելով նաև այն փոփոխությունները, որ տեղի էին ունեցել 386 թ. մոտերքը²⁸, Մեծ Հայքի թագավորության երկրորդ բաժանման հետևանքով (384—387 թթ.)։ Ամբողջ թյուրիմացությունն առաջացել է նրանից, որ ուսումնասիրողները Armenia maior-ի տակ հասկացել են Մեծ Հայքի միասնական ամբողջ թագավորությունը, նրա ամբողջական տարածքը, մոռանալով որ Armenia maior նեղ իմաստով պիտի հասկացվեր «Աշխարհացոյցի» Բարձր Հայք նահանգի տարածքը։ Միայն այս փոքրիկ տարածքը Մովսես աշխարհի հետ կարող էր միացվել Փոքր Հայքին՝ իբրև հավելում։ Այդպես է եղել իրականում և՛ 244—252/3 թթ. և՛ 384—387 թթ. բաժանման ժամանակ, ուստի Հ. Մանանդյանը²⁹ ճիշտ չէ, երբ Վերոնյան երկրացուցակում նշված Armenia maior-ը համարում է 298 թ. վերականգնված Մեծ Հայքի ամբողջական տարածքը։ Սակայն ճիշտ է ն. Ադոնցը, երբ գրում է, որ Վերոնյան երկրացուցակի Armenia minor-ից հետո nunc et maior addita հավելումը ընդունվել է Սիլվիոսի կողմից, որով հետևապես համապատասխանում էր IV դ. վերջերին հաստատված այն նոր իրավիճակին, ըստ որի Հայաստանը բաժանվել է երկու մասի³⁰։ Հիշելով, ինչպես տեսանք, Դիոկղետիանոսի կայսրության ժամանակաշրջանում՝ 284—297 թթ. և նրանից առաջ՝ սկսած 252/3 թթ., Հայաստանի տարածքային բաժանումը նույնն էր, ինչ որ 384—387 թթ. հաջորդած ժամանակաշրջանում։ Ռազմական տեսակետից 252/3—297 թթ. Հռոմեական Հայաստանը շարունակում էր մնալ Կապադոկիայի ռազմական շրջանի համակարգում։

Արտավազդ V-ի թագավորությունը Հայաստանի պարսկական մասում հավիվ 9 տարի տևեց։ Հայ Արշակունիներին վերացնելու առիթ հանդիսացավ Արտավազդ V-ի դիրքորոշումը գերեվարված Վալերիանոս կայսեր հանդեպ։

²⁷ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 85.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 86.

²⁹ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 116.

³⁰ Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 88.

Վալերիանոսի գերութիւնը 260 թ. և նրա բանակի ոչնչացումը Հին Աշխարհի համար արտասովոր երևույթ էր. այդպիսի խայտառակ և ստորացուցիչ պարտութիւն կայսրութիւնը չգիտեր: 361 թ. Շապուհ I-ի դեսպաններն իրենց և հարեան երկրների թագավորներին հանձնում էին նամակներ, որոնց միջոցով աշխարհով մեկ ազդարարում էին, որ Խառանի և Եգիպտոսի ճակատամարտերում ջախջախվեց հռոմեական 70 հազարանոց բանակը, իսկ կայսր Վալերիանոսը, նրա եպարքոսներն ու արքունիները գերի վերցվեցին: Սիրիան, Կիլիկիան և Կապադովկիան ենթարկվեցին հրկիզման, ավերման ու նվաճման:

Այս հաղթական ուղերձին առանձին թագավորութիւնների տիրակալները տարբեր կերպ արձագանքեցին: Նրանց մի մասը պատասխանեց, իսկ մյուս մասը արհամարհող լռութեամբ դիմավորեց: Բարբախտաբար մեզ է հասել Հայոց թագավոր Արտավազդ V-ի պատասխան նամակը Շապուհին, որը պահպանել է հռոմեական պատմիչ Տրեբելիոս Պոլլիոնը: «Արտավազդ, Հայոց թագավորը, — ասում է Տրեբելիոսը, — ուղարկեց Շապուհին հետևյալ նամակը. — «Համակիր եմ քո փառքին, բայց երկյուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ես, որքան հրահրել ես մոլեգին կռիվը: Վալերիանոսին այժմ պահանջում են ազատ արձակել և՛ նրա որդին, և՛ թոռը, և՛ հռոմեական զորավարները, և՛ ամբողջ Գալլիան, ամբողջ Աֆրիկան, ամբողջ Սպանիան, ամբողջ Իտալիան ու նաև բոլոր ժողովուրդները, որոնք ապրում են Իլլիրիկումում, նաև Արևելքում ու Պոնտոսում³¹ և որոնք կողմնակից են հռոմայեցիներին կամ նրանց հպատակ են: Դու վերցրիր գերի միայն մի ժերոնու, իսկ քո դեմ խիստ թշնամացրիր Երկրագնդի բոլոր ժողովուրդներին, գուցե նաև մեր դեմ, որ ուղարկել էինք քեզ օգնական զորքեր, մենք, որ քո հարեաններն ենք՝ միշտ ծանր դրութեան մեջ ենք ընկնում, երբ դուք իրար հետ կռվում եք³²: Այսպես էր պատասխանում Հայաստանի պարսկական մասի Հայոց թագավորը, որի երկիրն անմիջապես սահմանակից էր պարսկահռոմեական պատերազմների մարտադաշտերին, իսկ վրացիները, աղվանները և քուչաններն առհասարակ հրաժարվեցին Երանշահի արքայի նամակները ստանալ և նույնիսկ խոստացան օգնելու հռոմայեցիներին:

Այս նամակի բնագիրը, անկախ նրանից թե այն գոյութիւն է ունեցել, թե պատմագիրն է Արտավազդին վերագրում, բոլոր դեպքերում հանդիսանում է իր ժամանակաշրջանի հետաքրքիր վաստակավոր: Այս բնագրից տեղեկանում ենք, որ Մեծ Հայքի պարսկական մասը, որտեղ թագավորում էր Արտավազդ

³¹ Illiricum, Orleans, Pontica — սրանք հռոմեական կայսրության Բալկանյան թերակղզու և ասիական դիոցեզներն են:

³² Scriptores Historiae Augustae, vol. III. Trebelli Pollionis, Valeriani duo III, 1—3 (The Loeb Classical Library), London, 1954, էջ 4, 6:

III. Artavasdes rex Armeniorum talem ad Saporem epistulam misit: «In partem gloriae venio, sed vereor ne uon tam viceris quam bella severis. Valerianum et filius repetit et nepos et duces Romani et omnis Gallia et omnis Africa et omnis Hispania et omnis Italia et omnes gentes quae sunt in Illyrico atque in oriente et in Ponto, quae cum Romanis consentiunt aut Romanorum sunt, unum ergo senem cepisti sed omnes gentes orbis terrarum infestissimas tibi fecisti, fortassis et nobis, qui auxilia misimus, qui vicini sumus, qui semper vobis inter vos pugnantibus laboramus». Հայերեն թարգմ. Հակոբ Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 93—94:

V-ը, ներքին կյանքում անկախ էր և կախվածությունը Սասանյան Իրանից արտահայտվում էր նրանով, որ պատերազմի ժամանակ Հայոց թագավորը օժանդակելու էր օգնական զորքերով: Ուշագրավ է, որ ժամանակակիցները յիտակցում էին, թե բուֆեր պետության վիճակում գտնվող Հայաստանին որքան ծանր է նստում յուրաքանչյուր պատերազմական ընդհարում Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև: Ի վերջո՝ մեջբերված նամակի տեքստը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ, եթե սկզբնական շրջանում Արտավազդ V-ը համակրել է Սասանյաններին, այս շրջանում նա չի թաքցրել համակրանքը հռոմեական կայսրի հանդեպ և միայն հարկադրաբար է պաշտպանել պարսիկների շահերը: Սա այն ժամանակն էր, երբ Սասանյան Իրանը գտնվում էր հզորության գագաթնակետին և Հայաստանում Արշակունիների հանդեպ նախկին հանդուրժողական քաղաքականությունը փոխվում է: Արտավազդ V-ը իր վերոհիշյալ նամակից հետո համարվում է անվստահելի անձնավորություն: Նրան գահընկեց են անում և, ըստ երևույթին, սպանում, իսկ Հայաստանի պարսկական մասը դարձնում են Սասանյանների «դաստակերտ» (ժառանգական սեփականություն): Հայկական գահը հայտարարվում է Սասանյան դինաստիայի «երկրորդական գահ» և տրվում է Շապուհ I-ի որդուն՝ գահաժառանգ և պարսկական զորքերի գերագույն հրամանատար Որմիզդ-Արտաշիրին:

262 թ. փորագրված Նախշ-ի Ռուստեմի «Քաաբա-ի Զարդուշտ» Շապուհ I-ի եռալեզու արձանագրության (ՏՔՀ) մեջ Որմիզդ-Արտաշիրը հիշատակվում է իբրև «Արմենիայի մեծ թագավոր»: Այսպես է վերջանում հայ Արշակունիների գահակալությունը Հայաստանի պարսկական մասում, իսկ հռոմեական մասում շարունակում էր թագավորել Տիրան-Տրդատը (Տրդատ II), մինչև 273 թ., երբ նրան հաջորդում է որդին՝ Խոսրով II-ը (273—287), Տրդատ III Մեծի հայրը: Վերջինս 293 թ. ղենքի ուժով վերականգնում է Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջականությունը:

ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ АРМЕНИИ В ПЕРИОД ЦАРСТВОВАНИЯ АРТАВАЗДА V (252/3—261)

С. Т. ЕРЕМЯН

Академик АН Арм. ССР

Резюме

Результатом «постыднейшего мира» 244 г. между Сасанидским Ираном и Римской империей был раздел царства Великой Армении на персидскую (4/5 часть) и римскую (1/5 часть) части. Армянский царь Тиридат II (216—252/3) восстал и не признал навязанные стране условия мирного договора 244 г. Этим воспользовались римляне, надеясь на военные успехи имперских войск. Из трехязычной надписи персидского царя Шапура I (243—272) на «Кааба-и Зардушт» в Накш-и Рустеме узнаем, что из-за Армении возобновились военные действия между двумя державами. Во время военной кампании, которую возглавлял сын Шапура I, наследник престола и главнокомандующий иранскими войсками Ормизд-Арташир, римляне в Сирии, Каппадокии и Месопотамии потерпели тяжелое поражение, и император Галл (251—253) в

252/3 г. вынужден был признать условия договора 244 г. После этого восставший армянский царь Тиридат II со своим двором перешел в римскую часть Армении, где процарствовал еще 20 лет (с 252/3—273 гг.). В персидской части Армении остались недовольные проримской политикой Тиридата II аршакидские сепухи, из которых Артавазд V (с 252/3—261) был назначен Шапуром I царем этой части Армении. Были восстановлены условия Рандейского соглашения 63 г. н. э., в силу которого армянский престол являлся вторым (*secundogenitur*) после престола царя царей, но уже не парфянских Аршакидов, а Сасанидов. Эта часть Армении сделалась вассально-зависимым царством. Однако такое положение местной династии в Армении Сасаниды терпели до поры до времени.

Новыми военными успехами Сасанидов во время третьей кампании против римлян, когда был взят в плен император Валериан (в 260 г.), была предreshена судьба армянских Аршакидов в персидской части Армении. Артавазд V был лишен престола и, вероятно, убит. Поводом для этого послужило его письмо Шапуру I, в котором он не скрывал своих симпатий к римлянам и просил освободить из плена императора Валериана (текст письма сохранился у Требеллия Поллиона). В упомянутой трехязычной надписи «Кааба-и Зардушт», высеченной в 262 г., «великим царем Армении» фигурирует уже сын Шапура I, наследник престола Ормизд-Арташир. Персидская часть Армении была объявлена «дастакертом» (наследственной собственностью династии Сасанидов) и вторым престолом после престола «шаханшаха Ирана и не-Ирана». Этим подчеркивалось важное значение Армении как военного плацдарма в борьбе Сасанидского Ирана против Римской империи на месопотамской границе.

В римской части Армении продолжал царствовать Тиридат II, Агафангел называет эту часть «дастакертом римлян», она являлась вассально-зависимым царством, находящимся под «покровительством» римского императора. В 293 г. с помощью римлян армянские Аршакиды изгнали Сасанидов из восточной части страны и восстановили политическое и территориальное единство царства Великой Армении.

ВОПРОСЫ АРМЕНИСТИКИ В ТРУДАХ АКАДЕМИКА И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ

(К 100-летию со дня рождения)

С. Т. ЕРЕМЯН, П. М. МУРАДЯН

Благодаря усилиям крупнейших русских ориенталистов в 90-х годах прошлого столетия Восточный факультет Петербургского университета стал всемирно известным центром востоковедческих исследований и подготовки научных кадров. Отечественная ориенталистика прославилась не только широким охватом стран и культур т. н. христианского и мусульманского Востока, глубиной разработки обсуждаемых проблем, но и включением в разряд востоковедческих дисциплин новой — кавказоведения в историко-культурном понимании. Трудami М. Броссе, Д. Чубинова (Чубинашвили), К. Патканова (Патканян), А. Цагарели и особенно подлинного основоположника научного кавказоведения Н. Я. Марра была доказана академическая актуальность изучения истории, языков и культур народов Кавказа, несостоятельность существующих традиционных представлений по данному вопросу в научных и читательских кругах. Эти труды во многом способствовали углублению интереса к прошлому родного края у лучших сынов, создавших изучаемую культуру народов.

В числе первых представителей кавказской молодежи, стремившейся получить образование в Петербургском университете, в частности, на его восточном и историко-филологическом факультетах, оказался выпускник Тифлисской гимназии (1895) Иван Александрович Джавахишвили.

Занимаясь под руководством Н. Я. Марра и специализируясь в области армяно-грузинской филологии, И. А. Джавахишвили проявил большое усердие в изучении древних и новых восточных языков, умение разбираться в вопросах социальной и политической истории по разноязычным источникам и редкую способность разработки самостоятельных научных

проблем. Благодаря этому и настоятельной рекомендации учителя восточный факультет оставил его при университете, одновременно предоставив ему возможность усовершенствовать свои знания в научных центрах Германии. После сдачи магистерских экзаменов (1902 г.) хорошей школой для молодого ученого послужила совместная с Н. Я. Марром поездка на Синай для изучения грузинских рукописей, во время которой были выявлены некоторые важнейшие памятники или их редакции армянской и грузинской книжности. По возвращении И. А. Джавахишвили выступил с двумя пробными лекциями по избранию специальности и, получив одобрение и признание важности выдвигаемых им проблем, приступил к преподавательской деятельности в звании приват-доцента (1902—1917 гг.).

Наряду с грузинскими дисциплинами (до того, как Н. Г. Адонц приступил к чтению курсов по истории Армении) И. А. Джавахишвили с большим успехом читал ряд арменоведческих предметов, частично им самим основанных, а именно: «Общественный строй Армении в V веке» (с чтением отрывков из сочинений Лазаря Парпеци и Фавста Бузанда), «Армяно-грузинские историко-юридические памятники», «История города Ани» и т. д. Характеризуя научно-преподавательскую деятельность молодого И. А. Джавахишвили в 1907/1908 годах, акад. И. А. Орбели в своих воспоминаниях говорил: «В сентябре 1906 г. я смело окунулсЯ на восточном факультете. Здесь сразу бросилась в глаза большая разница в преподавании Н. Я. Марра и И. А. Джавахова. Последний тогда только начал преподавать. Это был очень хороший преподаватель, не говоря уже о том, что он был прекрасным исследователем истории Закавказья. Кстати, должен сказать, что И. А. Джавахов обладал совершенно изумительным свойством, которое сейчас, в 1955 г., было бы нам особенно ценно и нужно, и главным образом тогда, когда речь идет о подготовке специалистов для изучения истории Кавказа. Это был ученый очень тонкий, очень осторожный в своих выводах, очень наблюдательный, блестяще владевший древнегрузинским и древнеармянским языками (при наличии подготовки и хороших знаний в сирийском языке, прекрасного знания греческого языка). Лекции И. А. Джавахова были всегда полны глубочайшего интереса ко всем вопросам истории культуры. И в этом смысле И. А. Джавахов наряду с Марром, для нас, кавказоведов, является исключительно ценным не только дополнением, но и источником, из которого мы черпали если не решение вопроса (в очень многих случаях о решении не могло быть еще речи), то глубокий интерес к различным вопросам, в частности к вопросу истории культуры. И тогда, в 1907—1908 гг., Джавахов умел гораздо объективнее (в условиях царского строя), гораздо прямее и гораздо честнее относиться к самым сложным и запутанным страницам истории культуры Кавказа. Вот почему не я один, а, вероятно, все, кто хоть один раз имели счастье слушать лекции Джавахова, не могут не вспоминать его имя с самым глубоким благоговением»¹.

¹ И. А. Орбели. Воспоминания студенческих лет (из стенограммы), см. К. Н. Юзбашян, Академик Иосиф Абгарович Орбели, М., 1964, стр. 130.

В программной для своей дальнейшей деятельности лекции, озаглавленной «История народов Востока и данные истории Грузии и Армении»², молодой Джавахишвили указывал на неправомерность заключений историков, не учитывающих данные и закономерности внутреннего развития стран Востока, Грузии и Армении в частности. Несколькими примерами из грузинской действительности и анализом сообщений Стефана Орбелия о столкновениях между отдельными социальными слоями (скорее — классами) в Сюнике он убедительно опровергал мнение о «духовной и социальной неподвижности» на Востоке и ее философии. К тому же он указывал на наличие политического, экономического и культурного общения не только между народами с христианским вероисповеданием, но и с мусульманским миром. Как известно, археологические и эпиграфические исследования последующих десятилетий полностью подтвердили положение Джавахишвили, основанное в те годы исключительно на сообщениях нарративных источников. К выдвинутым в данной лекции положениям И. А. Джавахишвили впоследствии возвращался неоднократно. Лучшей иллюстрацией последовательности ученого в собрании и трактовке фактов из кавказской истории служит его монография «Государственный строй древней Грузии и древней Армении» (СПб., 1905), изданная в известной марровской серии «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии» (кн. VIII). Автор отлично сознавал, что для решения поставленных перед ним задач нужен археологический материал, нужны лингвистические выводы и т. д., но эти области науки все еще находились в зачаточном состоянии. Однако свод сведений, имеющихся в исторических сочинениях, некоторые авторские наблюдения по этнографии Грузии и установление реального значения некоторых терминов дали ему возможность говорить о социальном строе и происхождении царской власти, о территориальном делении и основном составе населения. Армянский материал для истории Грузии использован с достаточной полнотой, особенно в местах, где речь идет о социальных терминах из библейских текстов.

Почти то же самое нужно сказать о второй части работы, где специально разработаны вопросы государственного строя древней Армении на основании сообщений Фавста Вузанда, Елише и Лазаря Парпеци. Автор справедливо критикует предшествующих ученых (Ланглуа, Алишан, Гарагашян), которые, в сущности, и не пытались выяснить вопрос государственного строя. В части о территориальном делении им исследованы термины *տուն*, *ձոր*, *գավառ*, *աշխարհ*, *երկիր*, *քաղաք*, *գեղ*, *քերդ* и *ամուր*, во второй части (население) — *տոհմ*, *ազգ*, *տանուտէր*, *նահապետ*, *աւագ*, *իշխան*, *գահ*, *սեպուհ*, *նախարար*, *ազատորդի*, *ռամիկ*, *ոստանիկ*, *շինական* и т. д. Исследователь установил факт существования «сословных различий» (стр. 136), но исходя из принципа существования родового строя до возникновения феодального, притом при абсолютном отсутствии хро-

² Грузинский перевод этой лекции см. *Յ. Ջ. ՋԱՎԱԽԻՇՎԻԼԻ, Երեսները և ժողովուրդը, I, տ. 1960, გვ. 389—400.*

Изучение связанных с армянской церковью вопросов привело исследователя к весьма значительным результатам: еще в 1902 г. И. А. Джавахишвили обратил внимание на интереснейшие в социальном отношении сообщения Стефана Орбеляна, послужившие первоисточником для его работы «Страница из истории крестьянского движения в древней Армении», опубликованной два десятилетия спустя⁶. Впервые в кавказоведении он обратил внимание на факты социальной, классовой борьбы в Армении, выразившейся в X веке схваткой между крестьянами и монахами в Сюнике. Монахи, считавшие себя полноправными владельцами земельных угодий, натолкнулись на организованное сопротивление крестьян из Цураберда, Тамалэка, Авелалашта, а местная феодалная знать в лице ишхана Смбата Сюнеци выступила в защиту духовенства. Описываемые события 915 г. И. А. Джавахишвили рассматривал как эпизод длительного процесса социальной борьбы в средневековой Армении. Вышедшие после этой статьи монографии подтвердили это мнение, в них детально прослеживаются все этапы и проявления борьбы крестьян⁶.

Интерес И. А. Джавахишвили к истории социальной борьбы в Армении не исчерпывается этой публикацией. В своей капитальной «История грузинского народа» (тт. I—IV) он неоднократно обращается к фактам подобного рода из армянской действительности, а в работе «История социальной борьбы в Грузии в IX—XIII веках» (на груз. языке, Тбилиси, 1934 г.) специальная глава посвящена изучению «Разногласий и борьбы по поводу церковных доходов между грузинской и армяно-халкедонитской паствой и духовенством в Ани в 1218 г.»⁷. Изучая обнаруженную и опубликованную Н. Я. Марром надпись католикаса Грузии Енифанкия в Ани, Джавахишвили исследовал суть столкновения между духовенством и халкедонитской паствой в городе. Елифанкий признает, что «полное нарушение правил и вашей (т. е. анийских священников-халкедонитов — авт.) стороны брать за венчание сто драм, <а следует половину их>»⁸. У кого возможность, пусть накормит... Разумеется, это не единственное «полное нарушение», однако, как доказывает Джавахишвили, оно не локального характера, ибо называемые в надписи налоговые термины известны и по другим источникам (Никорцмидский сикель XI века, Книга доходов Эрцо-Тианети XIII—XIV вв. и т. д.). Именно тот факт,

6 Ս. Պ. Գ ո ղ ո ս յ ա ն, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դարերում, Երևան, 1956, Ս. Ե. Հ ա կ ո ղ ա ն, Հայ գյուղացիության պատմություն, Երևան, 1957, Հ. Մ. Ութմազյան, Սյունիքը IX—X դարերում, Երևան, 1958, Գ. Մ. Դ Ր Ջ ո ղ ա ն, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX—XIII դարերում, Երևան, 1973:

⁷ Работа переиздана: „ქართული ერის ისტორია“, ტ. III, თბ., 1966, გვ. 474–481.

⁵ Восстановлено проф. В. Д. Дондуа (см. его: «К социально-экономической жизни средневековой Грузии по Аппийской надписи (1218) Епифания», «АН СССР академику Н. Я. Марру», М. -Л., 1935, стр. 647).

что католикос становится защитником недовольствующей паствы, правомерно заключает автор, является доказательством крайне напряженных отношений между клиром и верующими, тем более, что армяне-монофизиты города также добились некоторых налоговых облегчений на год раньше.

Эпиграфический памятник из Али — ценный источник по истории социальных отношений средневековой Армении и Грузии⁹.

Год спустя, в 1935 г., в Тбилиси была издана монография И. А. Джавахишвили «Древнеармянская историческая литература». По признанию автора, «Армянская историческая литература меня лично интересовала, как и грузинская, со стороны целей и методов историографов, с точки зрения социально-культурной истории. Еще в годы студенчества работа над конкурсной темой в 1898 г. ...убедила меня в необходимости изучения труда армянского историка Агафангела. Отсюда начинается мой интерес к этим памятникам. В студенческие же годы привлекли мою любознательность сочинения Лазаря Парпеци и Фавста Бузанда своими щедрими, пригодными для социальной истории Армении сведениями. Начиная с того времени я не прекращал исследование этих историков, а в 1901—1902 гг. в Берлине, будучи командированным Петербургским университетом в Германию в научных целях, приступил к изучению источников и причин-обстоятельств армяно-грузинского вероисповедного разрыва. Тогда же мое внимание привлекло значение методологических особенностей Ст. Орбеляна и драгоценные его сведения по социальной истории Армении. Именно последствием этого являются те две монографии, которые были опубликованы впоследствии. Таким образом, из-за самостоятельного и особого для истории Грузии значения армянской исторической литературы, начиная со [времени] оставления при университете, приступил к изучению истории Грузии и Армении и производил параллельно»¹⁰.

За эти годы им был составлен курс «Истории армянского права в VIII—XII вв.», собраны материалы для второго тома «Государственного строя древней Грузии и древней Армении», а также написан ряд других работ, основная часть которых, как и библиотека ученого, погибла вместе с безвозвратно исчезнувшими археологическими материалами знаменитых Анийских компаний. Но И. А. Джавахишвили находит в себе силы в 1918 г. вновь приступить к составлению курсов по арменистике. Все это, несомненно, потребовало необыкновенных усилий. Убежденный ревнитель отечественной науки и один из ее крупнейших организаторов, он считал, что «всякий образованный грузин должен знать многострадальную, но весьма интересную судьбу своего соседнего, армянского, народа. Для этого же прежде всего нужно знание тех источников, на основании которых возможно восстановление истории Армении. Обзор этих источников откроет перед читателем не одну нужную страницу общественной

⁹ По печатным сведениям, Джавахишвили взял на себя издание второй Анийской надписи — грузинской надписи Сахмадина.

¹⁰ ივანე ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, ტფ., 1935. 33. IV—V.

мысли и социально-политической направленности Армении и Влижного Востока»¹¹.

Изданный ученым курс «Древнеармянской исторической литературы» в арменистике по сей день оригинален не только своеобразными выводами и источниковедческими сопоставлениями, но и самим составом включенных в него памятников, их хронологическим распределением. Из множества историй по древнеармянской литературе ни одна еще не включала в себя все памятники армянской мартирологической литературы с учетом их древних переводов и обсуждением связанных с ними историко-филологических вопросов¹². В книге И. А. Джавахишвили представлены: «Мученичество Сукаветских подвижников», «Мученичество Воския и ближних», «Мученичество святых архиереев Аристакеза, Вартанэса, Усика, Григория и Даниила», «Мученичество Давида и Тиричана», «Мученичество св. Григория Перса», «Мученичество св. Изтибузида». О историко-филологической важности этих памятников говорили Л. Алишан, Г. Тер-Мкртчян и особенно Н. Я. Марр, которым выявлены древнегрузинские переводы части означенных сочинений¹³, по первая попытка их систематического изучения сделана И. А. Джавахишвили¹⁴. Как выяснено ученым, эти мартирологические сочинения содержат ряд ценных исторических сведений, заслуживающих критического подхода. Как бы ни были спорны отдельные конкретные положения И. А. Джавахишвили, специалисты средневековой исторической армянской литературы не могут обойти эту часть книги грузинского ученого.

Вторая часть курса посвящена агиографическим памятникам — разбору сочинений двух авторов — Агафангела и Корюна. Разумеется, и здесь имеется много интересных наблюдений, хотя основные его заключения неприемлемы для современного армениста. В те годы науке еще не были известны некоторые редакции труда Агафангела, еще не был издан сводно-критический текст Корюна и, наконец, не было многих монографий, которыми располагают ныне специалисты. По мнению Джавахишвили, последняя национальная редакция Агафангела восходит к последним десятилетиям первой половины VIII века и отражает дух армянских монофизитских церковных кругов (стр. 144). История Агафангела — многослойный, не раз подвергавшийся переработке, местами весьма интерполированный памятник, поэтому столь прямолинейное заключение не учитывает всей сложности проблемы. Помимо новых греческих и арабских редакций, выявленные после выхода книги И. А. Джавахишвили древнегрузинские переводы «Вероучения» и «Мученичества Рипсимянок», многочисленные древнейшие армянские фрагменты, следы этого сочинения у историков V и последующих веков доказывают, что указанные

¹¹ Указ, соч., стр. VI.

¹² За последние годы в «Հանդէս Ամսօրեայ» стала выходить многолетняя работа армениста Н. Акиняна, содержащая все памятники древнеармянской книжности.

¹³ Н. Марр. Из поездки на Афон. ЖМНП, 1899, № 3.

¹⁴ Впоследствии они были подвергнуты обстоятельному исследованию с приложением армяно-грузинских научных текстов покойным профессором И. В. Абуладзе (см. его: *ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს-ში*, თბ., 1944).

Джавахишвили хронологические рамки нуждаются в существенном пересмотре. Однако, как уже было отмечено, для дальнейшей работы над текстом Агафангела многие замечания И. А. Джавахишвили заслуживают должного внимания.

В книге И. А. Джавахишвили большое место уделено критике текста Корюна. Обе редакции сочинения, по мнению ученого, не дошли до нас в первоначальном виде, а следовательно, мало пригодны для выяснения обстоятельств создания алфавитов у народов Закавказья. Многие сообщения Корюна, даже относительно переводческой деятельности Маштоца, ученому представляются как следствие поздних интерполяций и дел рук редактора, сочиненные или внесенные по определенным соображениям. В палеографических особенностях армянского и грузинского алфавитов он не находит ничего общего, считая их созданными в отдаленные друг от друга времена¹⁵. В книге автор одновременно опирается на собственные заключения, сделанные им в специальном исследовании по грузинской палеографии¹⁶. И в этой монографии ученого есть много интересного и важного с точки зрения арменистики (взять, хотя бы, главы «О терминах и сведениях книжного искусства грузинского и других народов» и «Основные этапы развития грузинской письменности»), но специально об армянских источниках по вопросу письменности говорится в

¹⁵ Относительно сочинения Корюна можно заметить, что в дошедший до нас по поздним спискам текст действительно вкрались опiski и искажения, исправлением и устранением которых занимались арменисты Н. Бюзандаци, Г. Нахачетян, Т. Авдалбекян, Н. Акинян, С. Коланджян и многие другие. Однако текстологическое исследование источника не дало каких-либо серьезных оснований считать интерполировавшей ту часть сочинения, в которой говорится о заботе Маштоца относительно создания албанского и грузинского алфавитов. Это сообщение Корюна сопровождается упоминанием целого ряда исторических лиц, сведения о которых не могли быть сочинены или внесены в текст писцами-интерполяторами последующих времен. Если бы даже в сочинении Корюна не говорилось об обстоятельствах создания алфавитов народов Закавказья (как это убедительно доказано в исследовании А. Г. Перхияня), то опять-таки учет исторической обстановки IV—V веков, общая направленность культурного развития данного периода, пути распространения христианства и его решающее значение в деле создания письменности в истории трех народов Закавказья и, наконец, само сводное изучение этих алфавитов вполне достаточны, чтобы признать их одновременно созданными, «основанными на одних и тех же принципах» (А. Г. Шаиндзе, см. „საბჭოთა ხე-თხეობა“, 1962, № 7, стр. 171). Собственно, следует ли говорить о дохристианском происхождении какого-либо алфавита, в котором изображение креста и монограмма Христа (+ и ✝) фигурируют в качестве букв (ср. „პალეოგრაფიული ძეგლები“, II, 1939, стр. 103—107). Поэтому более чем странно, что некоторые наши коллеги, специально не занимавшиеся этой сложной проблемой, стараются дискредитировать вопрос и его исследователей в глазах читателя. Именно так поступил проф. Ш. В. Дзидзигури в опубликованных недавно «Языковедческих беседах» (თბილისი, 1975, გვ. 130—132), рассчитанных на широкого читателя и «популярных и свободных от детализации исследовательского характера». Достоверное сообщение Корюна необоснованно объявляя легендой, проф. Ш. В. Дзидзигури заявляет: «сегодня старые «георгии» или легенды, которые имеют хождение в обывательских кругах, у настоящих ученых, разыскивающих правду, вызывают только улыбку» (стр. 132). В литературе иногда встречаются даже сказочные заключения, как это случилось с Р. Патаридзе в его полских «Графических основах еркатагир» (см. „მაცნე“, 1970, №3, стр. 171—204).

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, ტფ., 1926. Переиздана в 1949 г. (ниже пользуемся этим изданием).

параграфе «Теория армянского происхождения» (стр. 195—203). Как было отмечено, свидетельство Корюна он не считает аутентичным и полагает, что грузинский алфавит восходит к VII веку до н. э. Но в то же время он считает нужным констатировать, что «...до открытия памятников грузинской письменности раньше VI века сказанное мною о времени происхождения грузинского алфавита считаю гипотезой, правильность которой выяснит будущее» (стр. 236).

Археологические раскопки действительно выявили ряд грузинских эпиграфических памятников (Михета, Болниси, Палестина...), однако ланидарные грузинские тексты оказались не ранее V века по Р. Х. Видимо, подтверждается мнение акад. К. С. Кекелидзе относительно христианского периода происхождения грузинской национальной письменности¹⁷.

Нельзя, однако, отрицать, что гипотеза И. А. Джавахишвили значительно способствовала всестороннему исследованию письменностей и смежных вопросов в истории многовековой культуры народов Закавказья.

Будучи историком широкого охвата, И. А. Джавахишвили проявлял немалый интерес к памятникам материальной культуры древней Грузии и сопредельных стран. Из такого рода его работ с точки зрения арменистики следует выделить одну — посвященную архитектурному и эпиграфическому исследованию Атенского Сиона¹⁸. Он в основном правильно прочел армянскую строительную надпись, сомневаясь лишь в одном — относится ли эта надпись к предполагаемой им первоначальной купольной базилике, или перестроенной ранее 853 года церкви крестообразного плана. Сам автор склонен был к первому предположению¹⁹.

Следует отметить, что указанная работа Джавахишвили послужила толчком в деле интенсивной разработки вопросов раннефеодальной грузинской архитектуры, тем более, что за ней последовала другая работа ученого — «Термины искусства и главнейшие сведения о памятниках искусства и материальной культуры в древнегрузинской литературе»²⁰. Если не прямо арменоведческих, то множество вопросов, интересных для арменистики, исследовано в монографии «Строительное искусство в древ-

¹⁷ С гипотезой И. А. Джавахишвили, в отдельных проявлениях, случилось то, от чего предостерегал сам ученый в своей вступительной лекции: «В науке гипотезы, которые во все времена достаточны, оказывают несомненно большую услугу всякой дисциплине, но в то же время часто бывает... к гипотезе уж так привыкают, что она принимает вид теории и почти даже канона» „ქართული ერის ისტორია“, I, 1960, стр. 390.

¹⁸ И. Джавахов, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпиграфическим памятникам («Христианский Восток», т. I, вып. III, СПб., 1912, стр. 277—297).

¹⁹ Недавно Г. Абрамишвили сделал ряд интересных наблюдений по эпиграфике Атенского Сиона, но, к сожалению, при датировке строительной надписи допустил несоблюденную палеографическую вольность (см. „მაცნე“, სტ., არქ., ეთნ. და ხელ. ისტ. სგ., 1972, № 1, გვ. 32—55).

²⁰ Х. В., т. III, вып. I, стр. 71—31. Работа перенздана: см. ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, შშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946, გვ. 177—189.

ней Грузии», в двух последующих выпусках этой серии, посвященных остальным областям материальной культуры Грузии²¹.

Своеобразным дополнением многотомной «Истории грузинского народа» И. А. Джавахишвили служит ряд других его исследований — «Экономическая история Грузии», «История грузинского права», «Грузинская нумизматика и метрология», «Грузинская дипломатика», «Основные вопросы истории грузинской музыки» и т. д. Все они — основополагающего характера, и в них немало интересных наблюдений из армянской действительности, отдельных авторских сопоставлений. Если учесть, что на разных этапах истории армянского и грузинского народов этнические, политические, культурные и географические факторы наших стран переплетались, служа основой сродства их материальных и духовных достижений, то вполне резонно говорить об арменоведческом значении и тех работ ученого, в которых даже нет речи об армянских реалиях.

Впрочем, идея близости и родственности народов и культур положена в основу одной из последних арменоведческих работ И. А. Джавахишвили, озаглавленной именно в духе сказанного — «Эпос «Давид Сасунский» близок и родственен всем народам СССР»²².

Начавшему свою научную деятельность в качестве специалиста по армяно-грузинской филологии Джавахишвили волей судьбы суждено было и одну из последних своих публикаций посвятить арменоведческому вопросу — «Отражение истории в народном эпосе и народного эпоса в истории», написанную по поводу 1000-летнего юбилея «Давида Сасунского»²³. По его заключению, «эпос Давида и Мгера, естественно, должен стать достоянием всемирной литературы», ибо «героическая многовековая борьба армянского народа против иноземных завоевателей и угнетателей, эпическим стилем изложенная и отраженная в поэме, не может не восхищать всех тех, кому дорога свобода трудового народа».

В арменоведческих трудах акад. И. А. Джавахишвили, как и в наследии любого другого крупного ученого, быть может, немало проблематичных вопросов, даже неточностей, но ведь он и не намеревался дать окончательное и т. н. единственно достоверное решение обсуждаемых проблем. Порою это является задачей поколений историков, а не одного, пусть даже крупнейшего, ученого. Подчеркивая значение «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци и призывая не быть суровым в оценке его заслуг, И. А. Джавахишвили спрашивал: «Могут ли даже современные историки ручаться и претендовать на полную достоверность своего изложения о событиях столь отдаленных эпох?»

Характеризуя арменоведческую деятельность акад. И. А. Джавахишвили, следует сказать несколько слов о его выступлениях в качестве рецензента или оппонента, а также о его научно-организационной дея-

²¹ Кн. II — საფეხელ-საგებელი, ავეჯი და ჭურჭელი, თბ., 1965, кн. III — ტანისამოსი, ქსოვილები და ხელსაწმე, кн. IV — საომარი საჭურველი და სამხედრო საქმე, თბ., 1962.

²² «Коммунист», 1938. 14. XII.

²³ Там же, 1939. 16. IX; арм. пер. см. «Գրական թերթ», 15. IX. 1939.

тельности. Вместе со своим учителем акад. Н. Я. Марром и другими крупными ориенталистами И. А. Джавахишвили принимал самое непосредственное участие в защите магистерских и докторских диссертаций по армянской филологии. Так было при защите М. Тер-Мовсисяна («История перевода Библии на армянский язык»), Г. Халатьянца («Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского»), Н. Г. Адонца («Армения в эпоху Юстиниана»). В 1928 г., при защите докторской диссертации Л. М. Меликсет-Беком на тему «Армянские ученые северных стран, выяснение их личности в связи с вопросами армяно-грузинских взаимоотношений» И. А. Джавахишвили выступил с ценными замечаниями, часть которых была опубликована впоследствии (1950 г.).

Глубокой заинтересованностью в развитии арменистики было вызвано выступление ученого на защите докторской диссертации А. С. Гарибяном на тему «Неизвестные армянские диалекты», обратившее внимание специалистов на необходимость изучения памятных записей армянских рукописей с точки зрения истории языка. То было одно из последних публичных выступлений ученого (21/II, 1940 г.).

По инициативе акад. И. А. Джавахишвили с 1918 г. в Тбилисском университете создана специальная кафедра арменологии. Исконным и общепризнанным основоположником арменоведческой школы в Грузии является акад. И. А. Джавахишвили, который еще в 1920 г., в трудных в политическом и материальном отношениях условиях для Тбилисской университетской библиотеки приобрел в Константинополе большое и ценное собрание армянских изданий, создав тем самым условия для дальнейшей и непрерывной арменоведческой работы²⁴.

Арменистика занимала И. А. Джавахишвили на протяжении всей его сорокалетней научной деятельности, но побывать в стране изучаемой им истории и культуры ему пришлось лишь один раз — летом 1911 г., когда он посетил руководимые Н. Я. Марром раскопки г. Ани. Однако армянские ученые и научная общественность с должным вниманием относились и относятся к его научным заслугам, высоко ценя его деятельность. В числе первых откликов на монографию «Государственный строй древней Грузии и древней Армении» следует отметить обстоятельную реферацию арменолога-грузиноведа Г. Мурадяна (в то время архимандрита Егише) в солидном арменоведческом журнале «Арагат», с подробным изложением заключений монографии и должной оценкой заслуг молодого ученого²⁵. К личности и научным публикациям Джавахишвили с большим почитанием относились академики И. А. Орбели и Я. А. Манандян, неоднократно ссылавшиеся на его труды. Особо следует подчеркнуть то благоговение, с которым относился к нему проф. Л. М. Меликсет-Бек. Как уже было отмечено, две его небольшие монографии были переведены им на армянский язык и изданы в Ереване еще при жизни Джавахишвили²⁶.

²⁴ Ср. *Պ. Մարտիրոսյան, Հայագիտության վրացական դպրոցը, «Հայրենիքի ձայն», 27. IX. 1972.*

²⁵ См. «Արարատ», 1905, стр. 832—836, 901—908, 1110—1114.

²⁶ Պրոф. դ-ր Ի. Ժալախիշվիլի, նյութեր Հայաստանի սոցիալական շար-

Во вступительных статьях и комментариях к известному трехтомному изданию Л. М. Меликсет-Бека «Грузинские источники об Армении и армянах» (Ереван, 1934—1955 гг.) аннотированы и оценены десятки работ ученого. Но лучшим доказательством такого к нему отношения служат статьи «Акад. И. А. Джавахишвили и арменоведение», изданные на грузинском и армянском языках²⁷. В них, а также в составленной им хронологической библиографии «Акад. И. А. Джавахишвили и его труды»²⁸, наряду с библиографическими справками Л. Меликсет-Бек дал полный обзор арменоведческой деятельности «великого грузинского ученого — акад. И. А. Джавахишвили».

Выражением всеобщего уважения армянской научной общественности к акад. И. А. Джавахишвили явился факт избрания ученого в состав научных советов Института языка и литературы и первого научно-исследовательского института в Советской Армении — Матенадарана. В составе образованной правительством республики юбилейной комиссии по празднованию 1000-летия «Давида Сасунского» значилось и имя акад. И. А. Джавахишвили.

ՀԱՅԱԴԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐԸ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԻՎ. Ա. ԶԱՎԱԽԻՇՎԻԼԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ, Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Ա մ ֆ ո փ ո Վ

Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետն ավարտած ու ակադ. Ն. Մառի ղեկավարությամբ հայ-վրացական բանասիրության մեջ հմտացած Իվ. Զավախիշվիլին հաճախ է անդրադարձել հայագիտական խնդիրների, Հին Վրաստանի և հին Հայաստանի պետական կառուցվածքին նվիրված մենագրությունից հետո, նա առաջիններից մեկը ձեռնամուխ եղավ VII դ. հայ-վրացական եկեղեցական բաժանման աղբյուրների ու պատճառների ուսումնասիրությանը, ինչպես նաև X դ. Սյունիքում տեղի ունեցած սոցիալական ընդհարումներին՝ գյուղացիների և հոգևորականության միջև։ Սոցիալական շարժումներին է վերաբերում գիտնականի մեկ այլ աշխատություն ևս, որի քննարկման նյութը հիմնականում Անիի 1218 թվականի արձանագրությունն է։

Իվ. Զավախիշվիլին վրացական հայագիտական դպրոցի հիմնադիրն է և մեր ժողովրդի պատմության ու մշակույթի լավագույն գիտականներից և ուսումնասիրողներից մեկը։

ժամանակի պատմության համար X դ. և XIII դ. սկզբներին, Թարգմանություն վրացերենից՝ առաջարկով և ծանոթագրություններով հանդերձ պրոֆ. Լ. Մախիթսիս-Բեկի, Երևան, 1936:

²⁷ Լ. Մեղուխյան-Նեգո. ղ. Ջաջանիշվիլի և Զաքարյանի, «Ջաջանիշվիլի և Զաքարյանի թուղթեր», Երևան, 1958, գլ. 267—288; Եր. ՊԲՀ, 1960, № 1, էջ 149—158:

²⁸ Լ. Մեղուխյան-Նեգո. ղ. Զավախիշվիլի և Զաքարյանի թուղթեր (ժողովրդագրական և լեզվագիտական մեթոդական մատենագիտություն), Երևան, 1940, գլ. 99—108:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան Ս. Ց. (պատ. Խմբագիր), Մաքսիմովսկայն Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. Խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ինստիտուտի կողմից	VII
Առաջաբան	I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ (Ս. Տ. ՆՐԵՄՅԱՆ)

1. Հայկական լեռնաշխարհը	7
2. Հայկական բարձրավանդակի լեռնագրությունը	12
3. Հայաստանի գետերն ու լճերը	25
4. Լեռնային հարթավայրերն ու հովիտները, նրանց տնտեսական նշանակությունը	36
5. Կլիմա	41
6. Հողային ծածկույթը	43
7. Բուսական աշխարհը	45
8. Կենդանական աշխարհը	48
9. Բնական հարստություններ	51
10. Հաղորդակցության ճանապարհներ	53

Բ Ա Ժ Ի Ն Ա

ՆԱԽԱԴԱՐՅԱՆ—ՀԱՄԱՑՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Գլուխ առաջին.— Պալեոլիթը (նին քարի դարը Հայաստանում) (Ս. Հ. Սարգսյան)

1. Հայաստանի բնապատմական պայմանները մարդկության պատմության հնագույն դարաշրջանում	60
2. Ստորին պալեոլիթը (վաղ հին քարի դարը)	63
3. Միջին պալեոլիթը (հին քարի դարի միջին շրջան)	78
4. Վերին պալեոլիթը (հին քարի դարի ուշ շրջան)	85

Գլուխ երկրորդ.— Մեզոլիթը (միջին քարի դարը) և նեոլիթը (նոր քարի դարը) Հայաստանում (Ս. Հ. Սարգսյան)

1. Մեզոլիթ	94
2. Նեոլիթ	100

Գլուխ երրորդ.— Հայաստանը էնեոլիթի (պղնձեքարեդարյան) ժամանակաշրջանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Հայկական լեռնաշխարհը որպես էնեոլիթյան մշակույթի օջախներից մեկը	111
2. էնեոլիթյան Հայաստանի տնտեսական կյանքը	116

Գլուխ չորրորդ.— Վաղ բրոնզի դարը Հայաստանում

1. Վաղբրոնզեդարյան մշակութային օջախները (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, է. Վ. Խանզադյան)	126
2. Վաղբրոնզեդարյան Հայաստանի տնտեսության հիմնական ձևերը (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, է. Վ. Խանզադյան)	132

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Աշխարհագրական միջավայրը հասարակության նյութական անհրաժեշտ պայմաններից մեկն է և որոշակի ազդեցություն է թողնում հասարակության զարգացման վրա: Ուսումնասիրվող հասարակության տերիտորիայի բնական հարստությունները, կլիմայական և լեռնա-աշխարհագրական պայմանները, բուսական ու կենդանական աշխարհը, նյութական հուշարձանների հետ մեկտեղ պատմաբանի հետազոտության անքակտելի մասն են կազմում:

Հասարակության կյանքում աշխարհագրական միջավայրի որոշակի դերն ընդունելով հանդերձ պետք չէ գերազնահատել այն: Եթե մարդկության կյանքի հնագույն ժամանակներում աշխարհագրական գործոնն ուներ բացառիկ կարևոր նշանակություն, ապա հետագայում գիտության և տեխնիկայի բուռն զարգացման պայմաններում այն հետզհետե նվազում է:

Մարքս-լենինյան պատմագիտությունը պատմության ողջ ընթացքը դիտում է որպես մի պրոցես, որի ընթացքում մարդն աստիճանաբար ազատագրվում է զարգացման նախնական փուլերում իր վրա բնական միջավայրի ունեցած ազդեցությունից: Իր գործունեությամբ մարդը փոխում է բնական միջավայրը, և վերափոխելով այն, փոխվում է նաև ինքը: Ուստի հասկանալի է, թե ինչ խոշոր նշանակություն ունի Հայկական լեռնաշխարհի բնա-պատմական պայմանների ուսումնասիրությունն այն տերիտորիայի, որտեղ կազմավորվել և իր պատմական կյանքն է կերտել հայ ժողովուրդը:

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքը ընթացել է երեք հիմնական տերիտորիաների վրա՝ Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում: Մեծ Հայքը կամ բուն Հայաստանը ֆիզիկա-աշխարհագրական տեսակետից իրենից ներկայացնում է մի առանձին ռեգիոն¹, որի հետ և կապված է հիմնականում հայ ժողովրդի պատմական բախտը, ուստի մենք կանգ ենք առնում Հայկական լեռնաշխարհի և նրա շարունակությունը կազմող Փոքր Հայքի պատմա-աշխարհագրական բնութագրի վրա: Հետագա հատորներում համապատասխան բաժնում կիսովի նաև Կիլիկիայի բնապատմական պայմանների մասին:

Հին Հայաստանի քաղաքական սահմանները, սկսած մ. թ. ա. 5-րդ դարից, ենթարկվել են փոփոխությունների, սակայն հայ ժողովրդի հիմնական զանգ-

վածը հազարավոր տարիներով ապրել է Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ պտտվել է նրա պատմության անիվը և կերտվել նրա դարավոր մշակույթը:

Հայաստանի տերիտորիան բավական առանձնացած, ընդարձակ լեռնային զանգված է, որն իրենից ներկայացնում է սառած լավայից կազմված մեծ ու փոքր սարահարթերի, լեռնային գոգահովիտների և կիրճերի մի ամբողջ սիստեմ, բաժանված ներքին լեռնաշղթաներով: Բարձրագույն լեռնագագաթների կողքին այստեղ կարելի է տեսնել ցածրավայրեր, որոնք իջնում են մինչև 700 մետր²: Գ. Արիխի³ կրասիկ աշխատությունների հրատարակույթից ի վեր լեռնալին ալս զանգվածը կոչվում է Հայկական լեռնաշխարհ (Армянское нагорье, Das armenische Hochland կամ Bergland, Plateau arménien, The Armenian highland):

Հայկական լեռնաշխարհը ալպիական-հիմալայան լեռնային կառուցվածքների սիստեմի օղակներից մեկն է: Նա գտնվում է Իրանական և Փոքրասիական բարձրավանդակների միջև, գրավելով ավելի քան 300.000 քառ. կմ⁴:

Այս լեռնաշխարհը գտնվում է Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային մասում և գրավում է հյուսիսային լայնության 37°-ից մինչև 41°30' և արևելյան երկայնության (Գրինվիչից) 38°-ից մինչև 47°30' ընկած տարածությունը:

Հայկական լեռնաշխարհի դիրքը, նրա լեռնագրական և մորֆոլոգիական ինքնատիպությունը ցույց է տալիս, որ այն յուրահատուկ ռեգիոն է Հարավ-արևմտյան Ասիայի բարձրավանդակների սիստեմում: Ինչպես հարևան բարձրավանդակներում, այնպես և այստեղ, անջատվում են ներքին լայնարձակ սարահարթեր և գոգավորություններ ու նրանց եզրափակող բարձրադիր լեռնաշղթաներ: Անուհանդերձ Հայկական լեռնաշխարհը պահպանում է իր ինքնատիպությունը: Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացնում է ներքին հրաբխային սարահարթերի և նրանց հարող ծալքաբեկորավոր լեռնային կառուցվածքների մի բարդ սիստեմ, որն անհամեմատ ավելի բարձր է տեղադրված, քան նրա հարևան Իրանական և Փոքրասիական բարձրավանդակները⁵:

Եզրային լեռների հյուսիսային⁶ և հարավային⁷ աղեղները երեք տեղ հավաքվում են, կազմելով լեռնային հանգույցներ. Պամիրը, Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը Հայաստանում և Արևմտյան Փոքր Ասիան: Այդ աղեղների հավաքման տեղերն էլ հենց միմյանցից բաժանում են հյուսիսային ու հարավային եզրային լեռների աղեղների միջև ընկած երեք մեծ լեռնաստանները՝ Իրանական, Հայկական և Փոքրասիական (կամ Անատոլիական) բարձրավանդակները: «Պարսկաստանի, Հայաստանի և Փոքր Ասիայի սարահարթերը

² Տե՛ս А. Гукосов, Основные черты строения Армянского нагорья, ЗКОИРГО, հատ. XXIII, պրակ 1, СПб, 1901.

³ Տե՛ս Г. Абух, Геология Армянского нагорья, Западная часть, ЗКОИРГО, հատ. XXI, 1899. Восточная часть, ЗКОИРГО, հատ. XXIII, 1902, passim.

⁴ С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, Ереван, 1969, էջ 13:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Հինգուրդուշ—Խորասանի լեռներ—Էլբուրս—Ղարա-Դաղ—Փոքր Կովկաս—Պոնտոսի լեռնաշղթա—Բլուֆանիայի լեռներ:

⁷ Հինգուրդուշ—Աղայի լեռնաշղթա—Հարավ-իրանական լեռներ—Ջաղրոս—Հայկական Տավրոս—Կիլիկյան Տավրոս—Լիկիական Տավրոս:

չափավոր բարձրությունների տափակ բարձունքների մեկ շրջհատվող սիստեմի մասերն են, որոնք մեծ պատենների նման ձգվում են ողջ Ասիայի երկարությամբ, կապելով Արևելքը Արևմուտքի և Արևմուտքը՝ Արևելքի հետ»⁸:

Հյուսիսից և արևելքից Հայկական լեռնաշխարհը երիզավորվում է Պոնտոսի լեռնաշղթայով և մասամբ Փոքր Կովկասի ծալքավոր բնության լեռնային սիստեմներով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսի բեկորային կառուցվածքի լեռներով: Արևելքում Ղարա-Դաղ լեռնաշղթայի և Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգավորության վրայով Հայկական լեռնաշխարհն աննկատելիորեն ձուլվում է Իրանական բարձրավանդակի հետ: Արևմուտքում Հայկական լեռնաշխարհը միանում է Անատոլիային կամ Փոքր Ասիային Անտիտավրոսի և Անտիպոնտոսի լեռներով, որոնք ձգվում են Կիլիկյան Տավրոսից դեպի հյուսիս-արևելք, ընդհուպ մինչև Պոնտական լեռնաշղթան, իր մեջ ընդգրկելով նաև Փոքր Հայքը: Անտիտավրոսի և Անտիպոնտոսի միակցման շրջանը իրենց բարձրագույն Մոնոլիթի և Մերջանի լեռնազանգվածներով, ստացել է Երզնկայի լեռնային հանգույց անունը⁹:

Հայկական լեռնաշխարհն ընկած է Իրանական և Անատոլիական բարձրավանդակների միջև և տարբերվում է նրանցից իր բարձր դիրքով: Անատոլիան կամ Փոքրասիական թերակղզին իր կենտրոնական մասում ունի ծովի մակերևույթից 700—1200 մետր միջին բարձրություն, իսկ Հայաստանին սահմանակից Իրանական Ադրբեջանը գտնվում է ծովի մակերևույթից 1400 մետրից ոչ ավելի բարձրության վրա¹⁰, Ավելի ցածրագիր են հյուսիսից, արևելքից և հարավից եզերող Վրաստանը, Ադրբեջանը և Միջագետքը:

Հայկական լեռնաշխարհը մի բարձրագույն զանգված է Հյուսիսային Անդերկովկասի՝ Ռիոնի և Կուրի դաշտավայրերի և Հյուսիսային Միջագետքի (Հայկական Միջագետքի) հարթավայրերի միջև: Հայկական լեռնաշխարհի բացարձակ բարձրությունը տատանվում է ծովի մակերևույթից 400-ից 5156 մ.¹¹: Շրջակա երկրներից նրա ավելի բարձր լինելը Կ. Ռիտտերին իրավամբ հիմք է տվել Հայկական լեռնաշխարհն անվանել «լեռնային կղզի» (Berginsel)¹²:

Շրջակա երկրների նկատմամբ Հայկական լեռնաշխարհի բարձրությունը արդյունք է նրան շրջափակող հնագույն զանգվածների կառուցվածքների տեկտոնական իջեցումների և ընդհակառակը՝ բուն Հայկական լեռնաշխարհի բարձրացումների: Այս երևույթների հետևանքով գոյացել են Կողբիսի (Ռիոնի դաշտավայրը) և Մերձկասպյան ցածրավայրերը հյուսիսում ու արևելքում և Միջագետքինը՝ հարավում: Դա պետք է տեղի ունեցած լինեիր երրորդական դարաշրջանում, կայնոզոյան էրայի սկզբում¹³: Մալբագոյացման այս շրջանում էլ հենց Հայկական լեռնաշխարհը առանձնացել է հարևան երկրներից որպես յու-

⁸ X. Ф. Б. Лич, Армения. Путевые очерки и этюды, т. 1, Тифлис, 1910, էջ 542—543.

⁹ Տե՛ս С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья, էջ 119:

¹⁰ Տե՛ս С. Н. Матвеев, Турция (Азиатская часть — Анатолия), физико-географическое описание, М.—Л., 1946, էջ 24—27:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27 և Г. Абух, Геология Армянского нагорья, Восточная часть, հատ. I:

¹² Տե՛ս К. Риттер, Землеведение Азии, СПб, 1856, т. I, էջ 83:

¹³ Տե՛ս С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья, էջ 30:

րահատուկ ֆիզիկա-աշխարհագրական երկրամաս, որն ավելի սարավանդաբարձրականգակային ընդգծված բնույթ է ստացել հետագա հրաբխային գործունեության շնորհիվ¹⁴:

Հայկական լեռնաշխարհը երրորդական շրջանի կեսերին տրոհվել է ավաիական ծալքայնության երկու ճյուղերով և ներկայացնում է ավելի թույլ գոտիներով միմյանցից բաժանված շրջանների մի խումբ: Հրաբխականությունը նշանակալից դեր է խաղացել Հայկական լեռնաշխարհի ներկայիս ռելիեֆի ձևավորման գործում և ժայթքված ապարների շրջանը գրավում է նրա զգալի մասը:

Հայկական լեռնաշխարհը ինտենսիվ հրաբխային գործունեություն է ցուցաբերել երրորդական շրջանի վերջում և չորրորդական շրջանում: Դրա հետևանքով հիմնական ծալքավոր զանգվածը թաղվել է լավայի հեղեղի տակ, որը և իր կնիքն է դրել երկրի բնության վրա: Հստ որում աղետալի փոփոխությունների է ենթարկվել բուսական և կենդանական աշխարհը: Ոչնչացել է անտառների զգալի մասը:

Հրաբխային գործունեության հետևանքով երկրի մակերեսը մեծ մասամբ ալիքավոր սարավանդների բնույթ է ստացել: Այդ լեռնադաշտերը խախտվում են այստեղ-այնտեղ վեր խոյացող կամ պակաս նշանավոր գմբեթաձև զագաթներով, հանգած հրաբուխներով և նրանց միջից կղզիաձև մնացած հնագույն կառուցվածքների լեռնազանգվածներով, որոնք պատկանում են ներքին Տավրոսի լեռնաճյուղերին՝ Այծպտկունք (Փալանթոքյան), Հայկական պարի, Մեծ-րաց և այլ շղթաները: Հայկական լեռնաշխարհի լեռնադաշտերը գերազանցապես իջած զանգվածներ են, որոնք երրորդական շրջանի վերջում զբաղեցված են եղել լճերով, իսկ այժմ ծածկված են լավաների և լճա-գետային նստվածքների հերթափոխումների հզոր հաստույթներով:

Ծալքավոր կառուցվածքը պահպանել են ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհը եղբորոշ լեռնաշղթաներից շատերը, այլև լեռնաշխարհը մեջտեղից հատող Այծպտկունք (Փալանթոքյան) — Հայկական պարը: Լեռնաշխարհը Արևմտյան Տիգրիսի ցածրավայրից անշատոռ Հայկական Տավրոսը կազմված է հնագույն բյուրեղային թերթաքարերից, կրաքարերից, դոլոմիտներից և պորֆյուրից: Իսկական ծալքավոր լեռնաշղթաներ են Զազրոսի լեռները՝ ավազաքարից, մանր կրաքարից, փայլարային և կավային թերթաքարերից: Զազրոսից հյուսիս նրա շարունակությունն է կազմում Վասպուրականի (կամ Կոտուրի) լեռնաշղթան, որը ձգվում է միջօրեականի ուղղությամբ: Այս լեռները կազմված են հնագույն կրաքարային երրորդական շրջանում առաջացած բարձրություններից, առանձին հրաբուխների շաղանով: Այնուհետև Վասպուրականի լեռները ձուլվում են Հայկական պարին, որը լայնական ուղղություն ունի: Դերսիմի շրջանում Հայկական պարի լեռները կազմված են հնագույն թերթաքարերից, ուշկավճային և հնագույն երրորդական կրաքարերից, որոնք ծածկված են լավայով: Պոնտական լեռնաշղթան կազմված է մեզոզոյան հոսքի նստվածքային և հրաբխային գոյացումներից¹⁵:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև «Физико-географический атлас мира», էջ 116:

¹⁵ Տե՛ս Ս. Մ. Жуковский, Земледельческая Турция, М.—Л., 1933, էջ 8—9:

Ծալքավոր-բեկորավոր լեռնաշղթաները բարձրավանդակի հնագույն մասերն են, ուր պահպանվել է նախկին բուսական ու կենդանական աշխարհը: Խոր կիրճերը, զառիթափ լանջերը, մերկ ժայռերը և անտառածածկ զանգվածները ծալքավոր լեռների բնորոշ հատկանիշներն են:

Կենտրոնական հրաբխային բաժնավանդակ: Ներքին լեռնաշղթաների շրջանն իր ամբողջությամբ գոյացնում է Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը: Սա հրաբխային կուտակումների մի շրջան է իր բնորոշ հատկանիշներով՝ բարձրադիր հրաբխային զանգվածներ, հրաբխային սարավանդներ, դեպրեսիաներ: Ահա այս լեռնագրական և մորֆոլոգիական ինքնատիպությունն է, որ շատերին իրավունք է տալիս Հայկական լեռնաշխարհը բնորոշելու իրեն «բարձրավանդակ»:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը հյուսիսից եզերում է Արսիան—Թրիալեթի լեռնային սիստեմը, իսկ հարավից՝ Հայկական Տավրոսը: Սրանց միջև ընկած հրաբխային բարձրավանդակի միջով անցնում են Փոքր Կովկասի զանգվածի լեռները և Այծպտկունք (Փալանթոքյան)—Հայկական պարի լեռնապարերը: Այս չորս լեռնային սիստեմները բաժանում են կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը երեք մասի՝ Հյուսիսային կամ Գուգարքի բարձրավանդակ (Արսիան—Թրիալեթի և Փոքր Կովկասի լեռների միջև), Կենտրոնական բարձրավանդակ (Փոքր Կովկասի և Այծպտկունք—Հայկական պարի միջև) և Հարավային բարձրավանդակ (Այծպտկունք—Հայկական պարի և Հայկական Տավրոսի միջև)¹⁶:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի մակերևույթի գերիշխող ձևը սարահարթն է. դրանք ընդարձակ, միապաղաղ մակերեսներ են, ծովի մակերևույթից 1500—1800 մետր միջին բաթմուքյամբ: Նրանց վրա իշխում են հրաբխային լեռնապարերը՝ առանձին զանգվածներ 3000 և ավելի մետր բարձրությամբ ունեցող գագաթներով:

Եզրային սարահարթերը իջնում են դարավանդներով և ձուլվելով հարթավայրերին կազմում լայն գոգավորություններ, որոնց ամենախոր մասը հաճախ լցված է ջրով և կազմում է լիճ (հատկապես կարևոր է հիշել Վանա և Սևանա լճերի ավազանները): Հայաստանի ներքին հարթավայրերից մի քանիսը, ինչպես օրինակ, Սյունիքի սարահարթը, անհարթ մակերեսով աստիճաններ են. դա բացատրվում է նորագույն փլվածքներով (օրինակ՝ Դաղ-փիլաքյանը և Սանդուխտին):

Այս Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը հյուսիս-արևմուտքից և հյուսիս-արևելքից շրջապատված է Պոնտոսի լեռնաշղթայի ծալքավոր լեռներով և Փոքր Կովկասի լեռներով: Հարավում այն սեղմված է Հայկական Տավրոսի ծալքավոր աղեղով և արևելքում նրա շարունակությունը կազմող Զագրոս և Ղարա-դաղ լեռնաշղթայով: Վերջինս արևելքից եզրափակում է Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը, հատվելով Դիզափայտ լեռնապարի (Ղարաբաղի լեռներ) հետ, որը Փոքր Կովկասի հարավ-արևելյան ծայրագույն բազուկն է: Դիզափայտի և Սյունիքի լեռներից Ղարա-դաղը բաժանված է լոկ Արաքս

¹⁶ Տե՛ս Ս. Ս. Բալյան, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, էջ 17—19:

(Նրասխ) գետի նեղ կիրճով, որը եղբրում է հարավից Գողթան գավառը, ներկայիս Օրդուբադի—Մեղրիի միջև ընկած տարածությունը:

Հայկական լեռնաշխարհը համեմատաբար երիտասարդ գոյացում է: Երկրի կեղևի շարժումները նրա սահմաններում դեռևս ավարտված չեն և շարունակվում են մինչև օրս: Դրա վկաներն են հաճախակի և ուժեղ երկրաշարժերը¹⁷:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԻ ԼՆՈՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեռնագրական տեսակետից Հայկական բարձրավանդակը բաժանվում է հետևյալ մասերի.

I.— Հյուսիսային և արևելյան եզրային լեռնաշղթաներ.

ա) Պոնտական սիստեմ (Հյուսիս-արևմտյան).

բ) Արսիան-Թրիալեթի լեռներ (Հյուսիսային լեռներ):

II.— Հրաբխային սարահարթերի հյուսիսային գոտի:

III. Փոքր Կովկասի լեռնային զանգված:

IV.— Հրաբխային սարահարթերի կենտրոնական գոտի:

V.— Կենտրոնական լեռնաշղթաներ.

ա) Բարձր Հայքի լեռներ.

բ) Այծպտկունք—Հայկական պար.

գ) Վասպուրականի (Կոտորի)—Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներ:

VI.— Հրաբխային սարահարթերի հարավային գոտի.

VII.— Հարավային եզրային լեռնաշղթաներ.

ա) Հայկական Տավրոսի սիստեմը.

բ) Մասիուս—Տուր-Արդին լեռներ (Հայոց Միջագետքում):

Հայկական լեռնաշխարհի ներքին մասը, որը կազմում է ընդարձակ Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակ, հնում հայտնի էր Միջնաշխարհ անունով: Միջնաշխարհը կտրտված է լեռներով ու հովիտներով և եզերվում է՝ հյուսիս-արևմուտքից՝ Պոնտական լեռնաշղթայով, հյուսիս-արևելքից՝ Փոքր Կովկասի լեռնային սիստեմով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսի՝ լեռնաշղթայով և հարավ-արևելքից՝ Տավրոսի շարունակությունը կազմող Հայկական լեռներով (այժմ Սիահկուհ կամ Ղարա-դաղ):

Մեծ և Փոքր Մասիսների զանգվածից սկիզբ առնելով, ձգվում է Հայկական պար լեռնաշղթան, որը Միջնաշխարհը բաժանում է հյուսիսային և հարավային մասերի: Միջնաշխարհը, ըստ հայ մատենագիրների, ընդգրկում էր Հին Հայաստանի հետևյալ ութ նահանգները՝ Բարձր Հայք, Մոփաղ աշխարհ, Տուրուբերան, Մոկք, Վասպուրական, Սյունիք, Տայք, Այրարատ:

Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր կետը Մեծ Մասիս լեռնագագաթն է (5156 մ), որը միաժամանակ Առաջավոր Ասիայի բարձրագույն գագաթներից մեկն է: Սարդար-բուզաղի թամբոցով (2688 մ) այն անջատված է Փոքր Մասիսից (3914 մ):

Մեծ և Փոքր Մասիսներն իրենցից ներկայացնում են ընդարձակ հրաբխային մի զանգված, որը գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե կենտրո-

¹⁷ Տե՛ս Վ. Ա. Ստեփանյան, Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, 1964:

նում: Մեծ Մասիսի կատարը, 4248 մ. բարձրությունից սկսած, ծածկված է հավերժական ձյունով: Նրա ձյունածածկ լանջը հյուսիսային կողմում կտրված է խոր ծերպով («վիհք Մասեաց»): Վերջին ժամանակներս երկրաշարժի հետևանքով (1840 թ.) Մեծ Մասիսի փլվածքները կործանել են Ակոռի գյուղն ու Սուրբ Հակոբի վանքը: Վեհաշուք Արարատը Արարատյան դաշտի հարավային սահմանն է: Իր վիթխարիությամբ ու հոյակապ գեղեցկությամբ Մեծ Մասիսը հայ ժողովրդի բաղում ավանդությունների և առասպելների նյութ է դարձել: Հին հայերը Մեծ Մասիսը անվանում էին Ազատ Մասիս¹⁸:

Մասիս սարը

Բիբլիական ավանդությունների վաղ քրիստոնեական մեկնիչները (4—5-րդ դար) Ազատ Մասիսը համարում էին այն սարը, որի վրա, ըստ ավանդության կանգ է առել Նոյի տապանը, ուստի այդ սարը կոչվեց նաև Արարատ (որ Ուրարտու անվան հին երրայական տառադարձությունն է), թեև իրենք՝ հայերը մինչև օրս էլ այն կոչում են Մասիս: Արարատ անվան հետ նույնանում է «Այրարատ»-ը, որ Հայաստանի կենտրոնական նահանգի անունն էր, և առաջացել է ուրարտների կամ լաւարդների էթնիկական անունից¹⁹:

Միջնաշխարհի շուրջ գտնվում էին եզերական յոթ նահանգները՝ Աղձնիք, Կորճայք, Պարսկահայք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտիք և Գուգարք:

¹⁸ Տե՛ս Խոբեմացի, Բ, կա:

¹⁹ Մեզ հասել է Ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ի (722—705) տարեգրությունը, որտեղ պատմվում է մ. թ. ա. 714 թ. ուղղմական արշավանքի մասին դեպի Ուրարտուի թագավորության խորքերը: Այս տարեգրության մեջ հիշատակվում է «Արարտու» գագաթը, որը նույնացվում է այժմյան Զուդի-գաղ լեռան հետ Կորդվաց աշխարհում: Հիրավի, մինչև այժմ էլ շրջակա ասորի, ալավի և քուրդ ազգաբնակչությունը նույն տապանի սարը համարում է այս գագաթը:

Պոնտական լեռները հյուսիս-արևմուտքից Հայկական լեռնաշխարհը բաժանում են Սև ծովի ափերից: Պոնտական լեռների հյուսիս-արևելյան մասը հին հայերը կոչում էին հաղոտյաց կամ Պարխար լեռներ: Սրանք Պոնտական լեռների ամենաանմատչելի մասերն են, այստեղ են բարձրանում Կաճկաքար (այժմ՝ Կաչքար 3937 մ.) և Վերջնբակ (այժմ՝ Վերշեմբեկ 3701 մ.) գագաթները:

Հարավում Պոնտական լեռների նշանակալից բազուկներից էր Սկիդիեսի լեռնաշղթան, որը Պոնտական լեռները կապում է Անտիտավրոսի հետ: Սկիդիեսի լեռներում է հայտնի լեռնանցքը, որը այժմ կոչվում է Եդիդերեկար կամ Զարգախլու: Սրանով անցնում էր Փոքր Ասիայից Հայաստան և Իրան տանող հնագույն առևտրական ճանապարհը, որը համապատասխանում է ներկայիս Երզնկա—Սեբաստիա—Գալլ գետը տանող մայրուղուն:

Արևելքում Սկիդիեսի լեռների բնական շարունակությունն է կազմում այն լեռնաշղթան, որը ջրբաժանի դեր է կատարում Արևմտյան Եփրատ և Շորոխ գետերի ավազանների միջև: Սկիդիեսի լեռների հետ միանալու մասում այդ լեռնաշղթան նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի հայերին հայտնի էր Անահտական անունով, Աթոռ Անահտա գլխավոր գագաթով (այժմ՝ Քեշիշ-դաղ, կամ Սիպկոր-դաղ, այսինքն՝ Սուրբ Գրիգոր լեռ):

Արևելքում այդ լեռները կոչվում են Կապուլտ (Capotes, այժմ՝ Կոպ-դաղ): Այս լեռներում է Բռնակապան հայտնի լեռնանցքը (այժմ՝ Փինեկապան), որի վրայով անցնում է Կարինից Տրապիզոն տանող ճանապարհը:

Կապուլտ և Տալքի լեռների միացման տեղում, որը հայերի մոտ հայտնի էր Ծաղկավետ անունով (այժմ՝ Դումլու-դաղ), Ոսկեանց գագաթի հարավ-արևելյան լանջերին գտնվում են Եփրատ գետի (Արևմտյան Եփրատ, այժմ՝ Կարա-սու) ափնեքները: Այս մասերում արդեն սկսվում են Փոքր Կովկասի լեռնաշղթաների աղեղները, որոնք անցնելով Մեծրաց (Սողանլու-դաղ) և Կարմիր-Փորակ լեռները, այնուհետև ձգվում են Մեծ Կովկասին գրեթե զուգահեռ:

Փոքր Կովկասի լեռների հյուսիս-արևմտյան մասը կազմում է Մոսխական (Աճարա-Մեսխական, հին վրացական Ղազո լեռները) լեռնապարը, որը Լիխի (Սուրամի) լեռների հետ միասին ջրբաժան է Կուր և Ռիոն (հնում կոչվում էր Փասիս) գետերի ավազանների միջև և բաժանում է Արևելյան Վրաստանը Արևմտյանից: Մոսխական լեռները Տաշիս-Կարից սկսած (Բորջոմի կիրճը) ճյուղավորվելով դեպի արևելք ձգվում է մինչև Թբիլիսի և կոչվում է Թրիալեթի լեռնաշղթա և նրա հարավային բազուկը կազմող Կեչուտի լեռները, որոնց անկյունում ընկած է Զավախքի լեռնադաշտը²⁰:

Փոքր Կովկասի լեռների հյուսիս-արևելյան մասը երկշար է: Սրա արտաքին շարը կազմում է Վիրահայոց լեռնապարը (վրաց. მთაწა სომხთօսանօ), որը ճեղքում է Ձորագետ²¹ կամ Դերեդ գետը: Այդ գետից հյուսիս գտնվում է գեղեցկատեսիլ անտառածածկ Լավար լեռը (Լեղվար՝ 2556 մ.): Վիրահայոց լեռների բնական շարունակությունն են կազմում Ձորագետ և Աղսուե գետերի ջրբաժան Դուգարաց լեռները, որոնց լեռնաբազուկներն են Սևորդյաց և Կայան լեռները: Սրանցից հարավ-արևելք ձգվում են Մրդուղի լեռները, Արեգունի

²⁰ Տե՛ս «Советский Союз», Грузия, М., 1967. էջ 21, 31.

²¹ Այժմ Ձորագետ է կոչվում Տաշրաշուր վտակը:

շղթային զուգահեռ, որի հետ հատվելով՝ կազմում են Սևանա լիճը հյուսիս-արևելքից եզերող Քաշաթաղ (այժմ՝ Սևանի) լեռնաշղթան։ Այնուհետև Փոքր Կովկասի ջրբաժան զանգվածը՝ Սոգթի և Սյունիքի լեռներ անունով ձգվում է մինչև Երասխ գետը։ Սյունիքի լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթը Կապուտ-ջուղն է (3917 մ)։

Փոքր Կովկասի ծալքավոր աղեղի հյուսիսային և արևելյան լեռնաճյուղերը կազմում են Կուր և Արաքս գետերի վտակների կիրճերն ու հովիտները։

Քաշաթաղ լեռներից դեպի հյուսիս-արևմուտք ձգվում է անտառոտ Մըր-դուղ լեռնաշղթան համանուն գագաթով (2993 մ.)։

Քաշաթաղ և Սոգթ լեռնաշղթաների միացման վայրում բարձրանում է Ռմբասար գագաթը (3373 մ.), որից հյուսիս է ձգվում Մռավի լեռնաշղթան Մռավասար գագաթով (3343 մ.)։ Սրա ճյուղավորությունն է կազմում դեպի հյուսիս-արևելք ձգվող Եղնասար լեռնապարը։

Սյունյաց լեռները Գաբիս արվարձաններում

Մռավի լեռներից գրեթե զուգահեռ ձգվում են Արցախի լեռները (այժմ՝ Ղարաբաղի լեռնաշղթան), որոնք հարավ-արևելք թեքվելուց հետո կոչվում են Դիզափայտի լեռներ, Դիզափայտ կամ Շաղախ (այժմ՝ Զիարաթ) գագաթով (2380 մ.)։ Այս լեռնաշղթան եզրային լեռների շարունակությունն է։ Սյունիքի և Դիզափայտ լեռնաշղթաների միջև բարձրանում է Սյունիքի սարահարթը։

Հարավակողմում Սյունիքի լեռնաշղթայից դեպի արևելք ճյուղավորվում են Կապանի կամ Բարկուշատի լեռները Արմազ գագաթով (3392 մ.) և Բաղաց կամ Արևիքի լեռները Խուստուփ գագաթով (3216 մ.)։

Քաշաթաղ շղթան հատվում է նրանցից դեպի արևելք ձգվող Մուսվ լեռների հետ, որից դեպի հարավ-արևելք ձգվում են Փոքր Կովկասի արտաքին շարի վերջին շղթան կազմող Դիվափայտ (Ղարաբաղի) լեռները:

Փոքր Կովկասի ներքին շարը տարբեր անուններով կազմում է մի ընդհանուր շղթա, որը սկիզբ է առնում Վրաստանի Թրիալեթի լեռնապարից, ապա ձգվում է հարավային ուղղությամբ՝ գրեթե միջօրեական գծով՝ Կեշուտի (այժմ՝ Զավախքի) լեռնաշղթան: Վերջինիս հարավ-արևելյան բազուկը ձգվում է դեպի արևելք ու միանում Փոքր Կովկասի հյուսիս-արևելյան ծալքավոր աղեղին և Սպիտակ (Փամբակ) ու Արեգունի անուններով միանում է արտաքին շարի Քաշաթաղ լեռների հետ:

Փոքր Կովկասի ներքին շարը Փամբակ լեռնաշղթայի բարձրագույն Մեծ Մայմեխ (կամ Զիթահանից սար 3109 մ.) և Փոքր Մայմեխ (3091 մ.) գագաթներից շարունակվում է դեպի հարավ-արևելք, կազմելով անտառապատ Մաղկունյաց լեռները Թեղենիս գագաթով (2812 մ.): Նրանից հարավ նդվարդի սալահարթում միայնակ վեր է խոյանում Արայի լեռ գագաթը (2614 մ.):

Կեշուտ լեռների արևելյան բազուկը Բազումի լեռնաշղթան է Բազումթառ գագաթով (2799 մ.), որի մոտերքում է Պուշկինի լեռնանցքը: Սրանից հարավ, զուգահեռ շարունակվում են Սպիտակի (Փամբակի) լեռները, որոնց շարունակությունն են կազմում Մաղկունյաց լեռները և նրանցից դեպի հարավ ձգվող Գեղամա լեռների հրաբխային զանգվածը՝ Գեղմաղանը: Այն կազմված է մի շարք հանգած հրաբուխներից, որոնցից առավել նշանավորներն են՝ Գեղմաղան (3609 մ.), Աժդահակ (3598 մ.), Գեղ (3570 մ.) և Կարմիր (3104 մ.) գագաթները: Գեղամա լեռների հարավային անկյունը ձուլվում է Վարգենյաց լեռնաշղթայի հետ: Վերջինս հատվում է Սյունյաց լեռների հետ:

Փոքր Կովկասի ներքին շարը դեպի արևմուտք արձակում է մի լեռնաբազուկ՝ Աշոցքի լեռները և նրա ճյուղերը կազմող Նղնախաղը, որը Զարիշատի լեռների հետ միասին կազմում է Զըլդր լճի (հայերը կոչում էին «Մովակ հիւսիսոյ») գոգահովիտը: Հարավ-արևմուտքում Զարիշատ լեռները միանում են Կարմիր-Փորակ լեռնաշղթային (այժմ՝ Ալլահ-Ակբար), համանուն Կարմիր-Փորակ գագաթով (այժմ՝ Կըզըլ-Գյազուկ՝ 3022 մ.): Սրա մոտ էր նույնանուն լեռնանցքը (այժմ՝ Կըզըլ-Գյազուկ), որը Վանանդից տանում էր Տայք (Ճորոխ գետի ավազանը):

Կարմիր Փորակի ջրբաժան բարձունքները հարավ-արևմտյան ուղղությամբ շարունակվում են Մեծրաց լեռներ անունով (այժմ՝ Սողանլու-դաղ), որի արևելելյան մասը հարուստ է անտառներով: Մեծրաց (այժմ՝ Մեղրե՝ 2305 մ.) գագաթից հարավ ձգվում է անտառոտ մի լեռնաշղթա, որն ընդհատվում է Արաքս գետի մոտ Սուրբ Խաչ սարով (2074 մ.): Այս լեռների արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան շարունակությունն են կազմում Ոսկյանց և Ծիրանյաց լեռները համանուն գագաթներով:

Այս լեռներից հյուսիս-արևմուտք տարածվում են՝ Տայքի լեռները, որոնք Ճորոխ և Նփրատ գետերի ջրբաժանն են ու հայտնի են տարբեր անուններով ու, ոսկու հանքերով հարուստ Զորմայրի սարերը (այժմ՝ Խորտիկ-գաղ լեռները համանուն Զորմայրի գագաթով՝ 3183 մ.): Նրա հարավային լեռնաբազուկներն են

Ճորոխ գետի ակունքները: Այս լեռնագագաթից հյուսիս-արևելք ձգվում է Մեղ-րարուն լեռնաշղթան:

Սյունյաց լեռները ընդհատվում են Արաքս գետով այժմյան Մեղրի—Ագա-րակի մոտ և այնուհետև շարունակվում են այս գետի աջ ափից հարավ-արևել-յան և արևելյան ուղղությամբ և հայտնի են Սիահկուհ կամ Ղարա-դաղ անու-նով: Ստրաբոնը և այլ հեղինակներ այս շղթան անվանում են Հայկական լեռներ (*Ἀρμενίων ὄρη*).²²

Այս լեռները գտնվելով Արաքս գետի և Կապուտան (այժմ՝ Ուրմիա) լճի ավազանի միջև, կազմում են ինքնամիտի բարձրագույն Ղարադաղի շրջանը, որը հին հայկական Պարսպատունիք գավառն է: Հայկական լեռների գագաթներից հայտնի է Հաշտասարը (2954 մ.): Էրատոսթենեսը (276—194 թթ. մ. թ. ա.) Հայկական այս լեռներում հիշատակում է Դրոնք Հայոց (*Ἀρμενίων πύλον*) լեռ-նանցքը, որը XIV դարի հեղինակ Համդալլահ Ղազվինին անվանում է «Արմինիյան անցք»²³, Այս լեռնանցքից ճանապարհը տանում էր դեպի այժմյ-յան Խուդափեռինի կամուրջը, որի հյուսիսային եզրին, Նրասխի ձախ ափին, գտնվում էր Սյունիքի առևտրական կենտրոն Նակորզան քաղաքը:

Կապուտան (Ուրմիա) լճից հյուսիս-արևմուտք Ղարա-դաղից անջատվում է Թոշաթաղ²⁴ ջրբաժան լեռնաշղթան, որը արևելքում վերջանում է Սաբալան լեռան հրաբխային բարձրագագաթ զանգվածով (4311 մ.):

Այս լեռնաշղթաները երեք կողմից փակում են Մուգանի դաշտում Արաքսի մեջ թափվող Կարա-սու գետի (հին՝ Գառուհ) հովիտը: Թոշաթաղ լեռնաշղ-թան արևմուտքում հատվում է Ղարա-դաղի շարունակության հետ, որը ջրբա-ժան բարձունքների սիստեմ է և եզերելով հյուսիսային կողմից Կապուտան լիճը, կոչվում էր Նոր Շիրական լեռներ:

Ղարա-դաղ և Քոշաթաղ լեռնային սիստեմներին զուգահեռ, արևելքից արևմուտք ձգվում է էլբուրսի մյուս ճյուղը՝ Սոհունդը համանուն գագաթով (3710 մ.), որոնց միջև ընկած է Կապուտան (Ուրմիա) լճի փակ ավազանը:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը Հայկական պարով բաժան-վում է երկու մասի՝ հրաբխային սարահարթերի հյուսիսային և հարավային գոտիների:

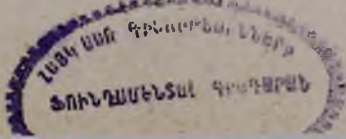
Թրիալեթի լեռնաշղթայից հարավ սկսվում են Հայկական լեռնաշխարհի համար բնորոշ հրաբխային սարահարթերը՝ Թոնդըր (Թրիալեթի կամ Մալկայի շրջանը) և Ջավախքը (Ջավախեթի), որոնք միմյանցից բաժանված են Սամսար (3285 մ.) հրաբխային լեռնային զանգվածով: Նրանից հարավ գտնվում է Ա-բուլի հրաբխային զանգվածը (3300 մ.):

Սամսարից հարավ, միջօրեականի ուղղությամբ ձգվում են Կեչուտի (այժմ՝ Ջավախքի) լեռները, որոնք կազմում են Ջավախք և Տաշրատափ բարձրագույն սարահարթերի շարանը:

22 *Strabo*, XI, 2, 15, և XI, 14, 12.

23 Այժմ Ահար քաղաքից դեպի հյուսիս գտնվող լեռնանցքը Արմինան գյուղի մոտ: Տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 50, 72, 80:

24 Այս Քոշաթաղ լիճառք է շփոթել Քաշաթաղի հետ:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հյուսիսում վեր է խոյանում Արագած վիթխարի զանգվածը, որը Սովետական Հայաստանի ամենաբարձր կետն է և հասնում է 4090 մետրի ծովի մակերևույթից:

Արագած

Արագածը վահանաձև ուռուցիկություն է, որը ունի մոտավորապես 180 կմ. շրջագիծ: Միջին մասում բարձրանում են շորս ժայռոտ գագաթներ, որոնք կազմում են կրկեսի ձև ունեցող հրաբխային խառնարանը: Հավերժական ձյան տարածությունը հասնում է 5,8 քառ. կմ.: Միայն Գեղովիտ (Գյուգալդարա) գետի ափունքներում կա ոչ մեծ սառցադաշտ: Արագածի լանջերին կան շատ վճիտ լճակներ և հոսում են բազմաթիվ ջրառատ առվակներ:

Արագածի լանջերը հարուստ են բուսականությամբ և հնագույն ժամանակներից սկսած երկրագործական մշակույթի կենտրոններից մեկն են հղել:

Արագածի զանգվածից արևմուտք ընկած է Կարսի սարահարթը, Արշո-Առիճ հրաբխային լեռան զանգվածով (3245 մ.): Ժայթքված ապարներն այստեղ լրջ-րել են Ախուրյանի (Ներկ. Կարսա-չայը) և նրա շարտնակության՝ Արևմտյան Արփաշայի (որը այժմ վերստին կոչվում է Ախուրյան գետ) ու Արաքս գետի միջև ընկած ողջ տարածությունը:

Կարսի սարահարթը սկսվում է Շիրակի դաշտից արևմուտք և համապատասխանում է պատմական Վանանդ գավառին, որը, ի տարբերություն վերև գտնվող հովտի, հնում կոչվում էր նաև Անփալտ Բասեն:

Արարատ լեռից դեպի արևմուտք ձգվում է Հայկական պարը, որը հին հայերը կոչել են «Այրարատեան լեռինք» (թուրքերը կոչում են Սղրի-դաղ), Հայ-

կական պարը այսպես է կոչվել մինչև Գայլատու լիճը. այնուհետև կոչվել է Շատիկ (այժմ՝ Զաթին-դաղ), իսկ արևելյան մասը, գլխավոր գագաթի (3424 մ.) անունով կոչվում էր Ջրաբաշխ կամ Սուկավետ (այժմ՝ Քյոսե-դաղ), երկրորդ հայտնի գագաթն է Քոշա-սարը:

Հայկական պարի սիստեմում Ջրաբաշխ լեռների արևմտյան շարունակությունն են կազմում Այծպտկունք լեռները համանուն գագաթով (այժմ՝ Փալան-թոքյան-դաղ՝ 3124 մ.): Այս լեռները ձգվում են մինչև Դերջանի դաշտը, դեմ առնելով Արևմտյան Եփրատի գալարին:

Արևելքում Նոյսարք ջրբաժան բարձունքի միջոցով Հայկական պարը միանում է Թոնդրակ գործող հրաբխի լեռնային հանգույցին:

Թոնդրակ լեռից դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք ձգվում է Նպատի լեռնային սիստեմը: Այս լեռները Նպատ (2332 մ.)²⁵, Մաղկեո (3519 մ.) և Աղի (3445 մ.) գլխավոր գագաթների անուններով տարբեր ժամանակներում կոչվել են՝ Նպատ, Մաղկանց կամ Աղի (որից ծագում է ներկայիս Ալա-դաղ անունը):

Նպատ լեռների հյուսիսային լեռնաբազուկները կազմում են մի փակ հովիտ, Մաղկոտն գավառը, ուր գտնվում են Արևելյան Եփրատի կամ Արածանիի (այժմ՝ Մուրադ-չայ) ակունքները:

Նպատ սարից հարավ ձգվող լեռնաբազուկների միջև ընկած են Ապահունիք, Աղիովիտ և Առեբրանի-Գառնի²⁶ (կամ Քաջբերունիք) գավառները:

Նպատ լեռնային սիստեմի մի շարունակությունն են հանդիսանում Վասպուրականի կամ Կոտուրի լեռները, որոնք այժմ կազմում են Թուրքիայի և Իրանի սահմանը: Սկսվելով Թոնդրակ լեռնագագաթից, գրեթե միջօրեականի ուղղությամբ այդ լեռները ձգվում են դեպի հարավ, արևելքից եզերելով Վանա լճի փակ ավազանը: Ջրբաժան բարձունքներով Վասպուրականի լեռները միախառնվում են Հայկական Տավրոս, Զագրոս և Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներին:

Հայկական պար լեռնաշղթան ձգվում է դեպի արևմուտք և հարավ արևմուտք մինչև Այծպտկունք լեռը, որի հյուսիսային փեշերին է գտնվում Կարին քաղաքը:

Այծպտկունք լեռը դեպի բոլոր չորս կողմերը ձգվող լեռնաշղթաների մի հանգույց է: Նրանից դեպի հյուսիս-արևելք ձգվում է Միրանյաց (այժմ՝ Քիրեջլու) ջրբաժան լեռնաշղթան, որը միանում է Պոնտոսի և Փոքր Կովկասի լեռնային սիստեմներին: Այծպտկունքից հարավ-արևմուտք ձգվում է Մեղեղուղի ջրբաժան լեռնաշղթան, որը Հայկական պարը և Բարձր Հայքի լեռները կապում է իրար, որպես մի միասնական լեռնաշղթա, զուգահեռականի ուղղությամբ ձգված մինչև Արևմտյան Եփրատի գալարը Ակն քաղաքի մոտերքում:

Անտիտավրոսի և Կիրիկյան Տավրոսի լեռները ձգվում են հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ, գրեթե միմյանց զուգահեռ: Մոտավորապես Ակնի լայնության վրա Եփրատը ճեղքում է այդ լեռնաշղթաները, որոնք այնուհետև փոխում են իրենց ուղղությունը արևմուտքից դեպի արևելք, ստանալով միջօրեականի

²⁵ Հիշատակում է դեռևս Հովսեպոս Փլավիոսը՝ Այ, XVIII, 51:

²⁶ Գառնի գավառը համապատասխանում է այժմյան Աբաղույի դաշտին:

ուղղություն և այդ մասում արդեն նրանք հայտնի են Բարձր Հայքի լեռներ անունով: Այս լեռների շարունակությունն է կազմում Հայկական պարը, որը ձգվում է մինչև Մեծ Մասիսը:

Նեխ-Մասիս (Սիսիան) գագաթը վաճառ լճի հարավ-արևելյան ափից (Արտամեսից)

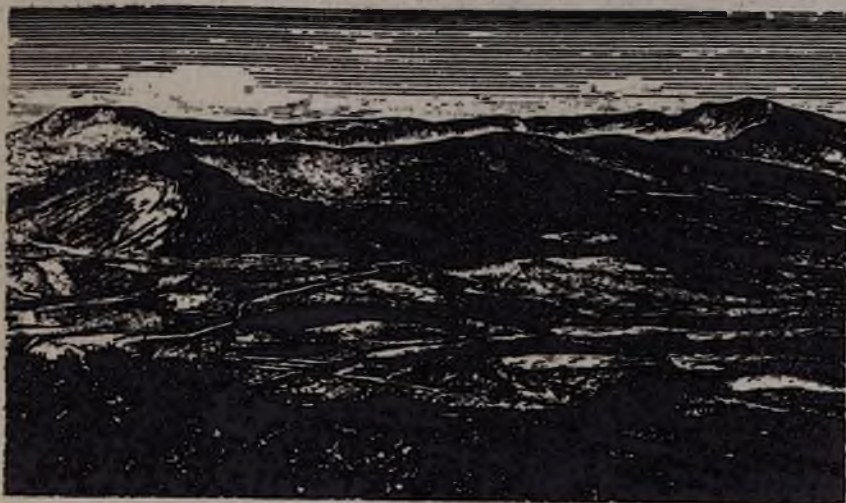
Բարձր Հայքի լեռները ձգվում են արևելքից արևմուտք, ըստ գլխավոր գագաթների տարբեր անուններ ընդունելով՝ Պախրա, Գայլախազուտ (այժմ՝ Բաղըր-դաղ, Պախր գագաթով՝ 3282 մ) կամ Մնձուր համանուն գագաթով (3188 մ.):

Այս լեռների հարավային բազուկները կազմում են դժվար մատչելի, անտառոտ կիրճեր Մզուր (ներկ. Դերսիմ) և Խորձյան (ներկ. Քըղի) գավառներում:

Բարձր Հայքի լեռները զուգահեռ են Հայկական Տավրոսին, այդ պատճառով էլ հնում հայտնի էին նաև Անտիտավրոս անունով այնպես, ինչպես Կիլիկյան Տավրոսի դիմաց ընկած լեռնաշղթան թե հնում, թե այժմ կոչվում է Անտիտավրոս:

Բարձր Հայքի լեռները տարբեր անուններով ձգվում են դեպի արևմուտք մինչև Սփրատի գալարը Ակն քաղաքի մոտ: Այստեղից շարունակվում են ծալքավոր բնույթ ունեցող Անտիտավրոս լեռները, որոնք հարավ-արևմտյան ուղղություն ունեն և հասնում են հիմնական հանգուցակետը կազմող Արգեսոս (ներկ. էրջիաս-դաղ) գագաթը, որը իրենից ներկայացնում է տիպիկ հրաբխային զանգված: Արգեսոսից հարավ Անտիտավրոսյան աղեղը ձուլվում է Կիլիկյան Տավրոսի պատնեշի հետ, որը արևմուտքից արևելք ձգվում է մինչև Սփրատի գալարը (Մուլք լճից հարավ), որը բաժանում է նրանից Հայկական Տավրոսը:

Հյուսիսում Անտիտավրոսյան լեռները դեպի արևելք են արձակում գլխավոր ճյուղավորություն՝ Զիզոն-Բասիլիկոն, ինչպես այն հայտնի է «Աշխարհացոյց»-ում: Զիզոն-Բասիլիկոն լեռների և Կիլիկյան Տավրոսի միջև գտնվում էր Փոքր Հայքի Հարավային նահանգը՝ «Երկրորդ Հայք» անունով, որը հետագայում կոչվեց «Երրորդ Հայք»: Այս երկրամասը կազմում է Մելաս (այժմ՝ Թոխմա-սու) գետի հովիտը Մելիտինե (այժմ՝ էսքի-Մալաթիա) կենտրոնով: Ռոմանոս լեռներումն են գտնվում Պյուռամոս (այժմ՝ Զեյխան) և Փսարոս կամ Սարոս (այժմ՝ Սեյխան) գետերի ակունքները: Վերջինիս վտակն է Մամընգավ գետը (ներկ. Զամանթի-սու), որը ամբողջովին գտնվում է Փոքր Հայքում և հոսում է Անտիտավրոսի արևելյան փեշերով:

Նեմուք լեռը իր խառնաբաժնով Դավաճի լավային դաշտից

Անտիտավրոսից հյուսիս գտնվող Փոքր Հայքի մասը հյուսիսից եզերված է Պոնտական լեռներով և ընդգրկում է Լյուկոս կամ Գալլ-գետի (այժմ՝ Գել-գիտ-չալ) ավազանը դրեթե ամբողջովին մինչև Նեոկեսարիա (այժմ Նիկսար քաղաքը): Փոքր Հայքումն է գտնվում նաև Իրիս գետի վերին հոսանքը: Սակայն Փոքր Հայքի կենտրոնական մասն էր Հալիս գետի (ներկ. Կըզըլ-ըրմակ) վերին հոսանքի հովիտը, որտեղ գտնվում էր Սեբաստիա (այժմ՝ Սըվազ) քաղաքը:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հարավային գոտում վեր է խոյանում հավերժական ձյունով ծածկված Նեխ-Մասիք կամ Միսիան (այժմ՝ Սիսիան, 4434 մ.) հանգած հրաբուխը: Իր բարձրությամբ Նեխ-Մասիք լեռը զիջում է միայն Մեծ Մասիսին: Փավստոս Բյուզանդը այն կոչում է «Մեծ լեռոն Մասիք»²⁷:

Նեխ-Մասիք զանգվածից հարավ-արևմուտք գտնվում է Նեմուք կամ Ներ-րովթ (3050 մ.) հանգած հրաբուխը Բզնունիք գավառում: «Աշխարհացոյց»-ի վկայությամբ երևում է, որ հին հայերը այդ լեռն անվանել են Սարակն:

27 Փավստոս, Գ. Ի.

Նեմրուժ հրաբուխն ունի ամենամեծ խառնարաններից մեկն աշխարհում: Այս լեռան բազալտե խառնարանի շրջագծի երկարությունը 25 կմ. է, պատերի բարձրությունը 150—400 մ.: Այդ պատերը ջարդվածքներ չունեն և կազմում են գրեթե ուղիղ շրջան 8 կմ. տրամագծով²⁸: Նեմրուժի խառնարանն իր մեծությամբ գիշում է միայն Օրեգոն խառնարանային լճին՝ Հյուսիսային Ամերիկայի Կասկադյան լեռներում:

Նեմրուժը գոյացել է լորրորդական շրջանում և մեկուսացրել Վանի գոգահովիտը Տարոնի (Մշո) դաշտից, դրանով իսկ ստեղծելով փակված ջրավազան: Նեմրուժի վերջին ժայթքումը տեղի է ունեցել 1441 թվականին:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հարավային գոտու երրորդ հրաբխային զանգվածը Սերմանց կամ Բյուրակն (ներկ. Բինգյուլ՝ 3650 մ.) լեռան ընդարձակ զանգվածն է, որը Ստրաբոնն անվանում է Արոս:

Հրաբխային ժայթքումները լցրել են գոգահովիտները, կազմելով Բյուրակնի լանջերի զառիվայր, թեթև ալիքավոր մակերեսը, լավայի շերտով ծածկված իր կտրավուն բլրակներով:

Հրաբխային լավայով ծածկված Բյուրակնը տարածվում է դեպի բոլոր կողմերը. այն խիստ փոքրիված մի զանգված է: Այդ զանգվածի հարավային ժայրամասերը հասնում են մինչև Արածանիի հովիտը, կազմելով հարավարևմուտքում Կոհեր²⁹ լեռները, իսկ հարավում լեռնային մի բարձունք Քարքե և Հավատամբ գագաթներով:

Հյուսիսային կողմից Բյուրակն զանգվածը հասնում է մինչև Կարին (էրզրում) և Բասեն, Մեղեդուղի շրջաժան լեռների և Այծպտկունք լեռնագագաթի միջոցով: Հյուսիս-արևելքում Բյուրակնը աննկատելիորեն միանում է լեռնային այն բարձունքներին, որոնք կազմում են Մարդաղի (Շուշար, Թեքման), Դասնավորք (Նախորդից արևելք), Տուարածատափ (Ղարայազ), Դալառ (էլմալիդերն) և Վարածունիք (Խնուս) գավառները:

Բյուրակն զանգվածը ժողովրդի մեջ հռչակված է որպես հազար ակնանի, անթիվ անհամար լճակների ու ջրափոսների առկայության պատճառով. դրանք գոյանում են հաստ ձյունածածկոցի հալվելուց: Բյուրակնի հյուսիսային լանջից, այդպիսի մի փոքրիկ լճակից է սկիզբ առնում Արաքս (Նրասխ) գետը:

Հին հայերը Բյուրակն լեռը կոչում էին Սերմանց և համարում էին Հայաստանի ամենաբարձր կետը, որտեղից սկիզբ են առնում բոլոր գլխավոր գետերը: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Սերմանցը կոչում է «...կատար երկրի, յորմէ յոյժ բղխեն աղբիւրք»³⁰:

Կիլիկյան Տավրոսը Եփրատի ձախ ափից փոխվում է Հայկական Տավրոսի, որը արևելքում ձուլվում է Զագրոսի ծալքավոր լեռնային սիստեմին:

Հնում այդ լեռնաշղթան կոչվել է պարզապես Տավրոս: Նեղ իմաստով այդ անունը վերաբերում էր լեռնաշղթայի արևմտյան մասին, ուր գտնվում են Տիգրիս գետի ակունքները: Արևելյան մասը, որն հարավից եզերվում է Վանա լիճը,

²⁸ Տե՛ս X. Փ. Բ. Лунч, Армения. Пнтевые очерки и этюды, т. II, Тифлис, 1910, էջ 392.

²⁹ «Ստեփանեանի Տարօնեցոյ Առողկան՝ Պատմութիւն տիեզերական», 9. էգ, ՍՊԲ, 1885, էջ 276:

³⁰ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 107:

համապատասխանում է Ռշտունյաց լեռներին, որոնք Փավստոս Բուզանդը անվանում է «Լեռն հրկաթահատացն և կապարահատացն»³¹։ գլխավոր գագաթը Ընձաքիարս էր կոչվում։

Տիպիկ հրաբխային տարածարքերի լանդշաֆտ Հայկական լեռնաշխարհում

Հայկական Տավրոսի միջին մասը, որը հին հայերը կոչում էին «Լեռն Տաւրոս որ է Սիմ»³², ունի Սիմսար (2689 մ.), Անդոքասար (2830 մ.), Մովսար, Մարութա-սար (Մարաթուր՝ 2150 մ.) գագաթները։ Սիմ լեռների հարավային լեռնաբազուկները Սանասուն (Սասնո) և Սալնա³³ լեռները կազմում էին Սանասուն կամ Սասուն և Սալնաձոր գավառները։ Այդ լեռնաշղթայի արևելյան մասը կոչվում է Խութ (Խոյթ)³⁴ և կազմում համանուն գավառը։

Խութի և Սասունի լեռնաբազուկները իջնում են դեպի հարավ, ձուլվելով Աղձնիքի հարթավայրի հետ։ Աղձնիքի նահանգը հարավից եղբրում է Արևմտյան Տիգրիս գետը, որը Հայկական լեռնաշխարհը սահմանազատում էր Միջագետքից։

Սիմ լեռնաշղթայի արևմուտքում և արևելքում կային հայտնի լեռնանցքներ՝ Կղեսուրք³⁵, արևմուտքում՝ Օլոր³⁶ գյուղի մոտ, իսկ արևելքում՝ Բաղեշի մոտ (ή χλειασούρα Βαλαεΐσων)³⁷, որ հայերն անվանում էին Զորապատհակ

31 Փավստոս, Գ, Ժ,

32 Խոսեհացի, Բ, Ը,

33 Ս. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 114,

34 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 118. «...յաւեր դար- ձուցեալ զբնաշխարհն, բայց ի լեռնայնոցն՝ որ յամուրս իւրեանց մնային ի լեռինն Խոյթ անուա- նեալ»։

35 Խոսեհացի, Բ, Ը,

36 Ղ. Ինճիբեհան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց. Մեծ Հայք, Վեներտիկ, 1822, էջ 44:

37 *Georgius Cyprius, Descriptio orbis Romani*, Lipsiae, 1910, էջ 46—48.

(այժմ՝ Ռահվա, Բաղեշի լեռնանցք)։ Այս երկու լեռնանցքներով էին հաղորդակցվում Հայաստանի ներքին շրջանները հարավի՝ Աղձնիքի և Հայոց Միջագետքի հետ։ Երրորդ Կղեսուրքը գտնվում է այնտեղ, ուր այժմ անցնում է Արզնի—Խարբերդ (Արղանա—Մադեն) երկաթգիծը։

Ձորա պահակ (Բաղեշի լեռնանցք)

Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում գտնվող լեռնանցքների այս սխտեմն ուներ մեծ ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն։ Արտաշեսյանները և Արշակունիները, իսկ հետագայում Բյուզանդիան և Արաբական խալիֆայությունը, այս անցքերին հատուկ ուշադրություն էին դարձնում։ Այս լեռնանցքներում գոյություն ուներ ամրությունների մի ամբողջ սխտեմ, որոնք հսկում էին այստեղ մշտապես բնակություն հաստատած կայազորները։

Բաղեշի լեռնանցքներից արևելք, խիտ անտառներով ծածկված Ռշտունիքի լեռները հյուսիսից եղերում են Մոկք գավառը և ունեն Առնոս (3550 մ.) և Արտոս (3475 մ.) գագաթները։ Ջրբաժան Կանգուարի լեռնաշղթայով Հայկական Տավրոսը կապվում էր Կորդլաց լեռների հետ Աքաղայու կատար կամ Ականիք գագաթի (ներկ. Մերքեզ-դաղ՝ 3350 մ.) մոտ։ Սրանից հարավ գտնվում են Արևելյան Տիգրիսի կամ Զերմ գետի (այժմ՝ Բոհտան-սու) ակունքները, որոնք եզերող լեռները անտիկ հեղինակները անվանում են Niphates—Նպատ։ Սա հարավային Նպատն է։

Կորդլաց լեռները ձգվում են Տիգրիս գետի մոտից տարբեր անուններով՝ բուն Կորդլաց, Ագարակի, Աղբակի լեռներ և Մեծ Զար գետի ակունքների մոտ միանում Զազրոս լեռնաշղթային ու Նոր-Շիրակյանի լեռնային շրջաժան բարձունքին, որը այդ մասում Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգավորություներ բաժանում է Արաքս գետի ավազանից։ Նոր-Շիրակյան լեռները արևելքում միանում են Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներին։

Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանը, որը կազմում է Ազձնիք հայկական նահանգը, հարավից եզերվում է Մասիս լեռնապարով (կոչվում է նաև Իզալա և Տուր-Արգին)։ Այս լեռնապարի առավել հայտնի գագաթներն են՝ Աշիմունը (այժմ՝ Ղարաչա-դաղ՝ 1919 մ.) և Բեմադա կամ Իզալա (նախորդից հարավ ընկած անանուն լեռը՝ 1520 մ.)։ Մինչև մ. թ. 37 թվականը Մեծ Հայքի հարավային սահմանը Միջագետքում անցնում էր այս լեռներով, ուստի սրանից հյուսիս գտնվող երկրամասը կոչվում էր Միջագետք Հայոց։

Հայկական Տավրոսը Ղարա-դաղ լեռների հետ կապող օղակը Զագրոս ընդարձակ լեռնային սիստեմի հյուսիսային հատվածն է, որը Հայաստանի մասում անտիկ հեղինակներն անվանում էին նաև Նպատ։ «Աշխարհացոյց»-ում Զագրոսն անվանվում է Կոհ ի Նիհորական։ Այս մասում Զագրոսի լեռնաշղթան հանդիսանում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգահովտի արևմտյան սահմանը և ունի մի քանի լեռնային անցքեր, որոնք այդ լճի ավազանից տանում են դեպի Հայաստանի ներքին գավառները։ Դրանցից հատկապես հայտնի են Սուրբ Խաչ (այժմ՝ Խանասոր) և Զարասպ (այժմ՝ Կելիշին) լեռնանցքները։ Կելիշին լեռնանցքով էր անցնում Միջագետքից դեպի Հայաստան և Մարաստան տանող ճանապարհը։ Այդ լեռնանցքը գտնվում է Զարասպ լեռան հարավային լեռնաբազուկներում, որտեղից սկիզբ է առնում Մեծ Հայքի պատմական տերիտորիայի սահմանը կազմող Արասի (այժմ՝ Գետառ-սու) գետը, որը թափվում է Կապուտան լիճը։ Զարասպ լեռը պատմական Հայաստանի ամենահարավային կետն էր։

Զագրոս լեռնաշղթան Իրանը բաժանում է Միջագետքից և հյուսիսում, Կապուտան (Ուրմիա) լճի շրջանում, ձուլվում է Հայկական Տավրոսին, կազմելով մի աղեղ, որի մեջ պարփակված է Վանա լճի փակ ավազանը։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՑԵՐՆ ՈՒ ԼՃԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհի բարձրավանդակը հանդիսանում է Առաջավոր Ասիայի գլխավոր գետերի ջրբաժանը։ Գետերը սնող հիմնական աղբյուրներն են՝ բարձր լեռնագագաթների ձյունոտ լանջերն ու կիրճերը, որտեղ ձյունը կուտակված է մնում տարվա մեծ մասը (հին հայերը ձյան այս կուտակումները կոչում էին «քամ») և բարձր լեռնային շրջաններում տեղացող անձրևները և աղբյուրները՝ ստորգետնյա ջրերը։ Կան և սեզոնային գետեր, որոնք ծնվում են ձյունհալքից կամ լեռներում տեղացած հորդ անձրևներից գոյացած հեղեղներից՝ «սելավներից»։

Առաջավոր Ասիայի ամենամեծ գետն է Եփրատը (2700 կմ), որը Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայով հոսում է 600 կմ։ Եփրատը գոյանում է երկու գետերի միախառնումից՝ բուն Եփրատ կամ Արևմտյան Եփրատ (այժմ՝ Կարա-սու) և Արածանի կամ Արևելյան Եփրատ (այժմ՝ Մուրադ)։ Կապան-Մադեն քաղաքից հյուսիս այս երկուսը միանում և կազմում են Եփրատ գետը։

Արևելյան Եփրատը հին հայերը անվանում էին Արածանի կամ սոսկ Եփրատ։ Այս գետը ասուրա-բաբելական բնադրերում և անտիկ հեղինակների մոտ հայտնի էր Arsania անունով։

Արևմտյան Եփրատի ակունքները Մաղկավետ կամ Կապույտ լեռնաշղթայի հարավային լեռնաբազուկներում են, ավելի ճիշտ՝ Ոսկեանց լեռան հարավ-արևմտյան լեռնաբազուկներում։ Այս գագաթից իշնող առվակները կազմում են ալպիական մի լճակ, անշարժ հայելանման մակերեսով։ Այստեղից բխում է մի գետակ, որի արծաթագույն ժապավենը գալարվում է կանաչ մարգագետինների միջով, բայց Կարինից հյուսիս գետի հոսանքը դանդաղում է և գոյանում Շամբ Կարնո՝ ճահիճը³⁸, որտեղից արդեն Եփրատի ջուրը դառնում է պղտոր, այդ պատճառով էլ ներկայիս բնակիչներն այն կոչում են Կարա-սու (Սև ջուր)։ Այնուհետև գետը հոսում է արևմտյան ուղղությամբ։

Կարին գավառում Արևմտյան Եփրատը հանդարտորեն հոսում է դեպի արևմուտք, ապա աչից ընդունելով Սարչամա վտակը, մինչև Դերջանի դաշտը դուրս գալը հոսում Շողանի ձորի կիրճով։ Դերջանի դաշտից, պտույտներ առնելով, հոսում է դեպի հարավ։ Այստեղ ձախից նրան է խառնվում Մանանաղի (այժմ՝ Թուզլու-չայ) վտակը և Եփրատը մտնում է մի նեղ կիրճ, որտեղից նորից թեքվում է արևմուտք և շուտով կրկին դուրս գալիս դաշտը՝ Երզնկայի դաշտը (Նկեղյաց կամ Անահտական գավառ)։ Դարանաղի գավառում Եփրատը կրկին հոսում է խոր կիրճով և Ակնից ցած թեքվում դեպի հարավ, միշտ հոսելով կիրճի միջով մինչև Արևելյան Եփրատին կամ Արածանիին միանալը։

Արևելյան Եփրատը կամ Արածանին սկիզբ է առնում Նպատ կամ Մաղկանց լեռներում։ Այս գետի ակունքները գտնվում են Ոսկեք վայրում, ներկայիս Դիադինից հարավ-արևմուտք³⁹։

Արածանիի առաջին մեծ վտակը Բագրեանդ⁴⁰ (այժմ՝ Շարիան) գետն է, որը հոսում խառնել են Եփրատ-Արածանիի հետ։ Բագրեանդ գետը սկիզբ է առնում Ջրաբաշխ լեռնապարի մասը կազմող հրաբխային զանգվածից։

Սկզբում Եփրատ-Արածանին արևմտյան ուղղությույն ունի, բայց արևմրտյան կողմից Բագրեանդ վտակն իր մեջ առնելուց հետո թեքվում է հարավ-արևմուտք ու մտնում կիրճի մեջ։ Մանազկերտի մոտ դուրս է գալիս արձակ տարածություն և հանդարտ հոսում Հարքի (Բուլանլիս) և Տարոնի (Մուշ) դաշտերով։ Ձախից նրա առավել նշանավոր վտակներն են Կորո ձորը (այժմ՝ Քոր-սու) և Մեղ կամ Մեղրագետը (այժմ՝ Կարա-սու)։ Այնուհետև Արածանին հյուսիսից շրջանցում է Հայկական Տավրոսի աղեղը, շառաչունով հոսելով խոր կիրճի միջով մինչև Բալու քաղաքը։ Ապա գետը հոսում է հարբերդի արգավանդ դաշտով։ Եփրատ-Արածանին կարևոր վտակներ ունի աջ կողմից. դրանք են՝ Բագրեանդ, Խնուս, Բյուրական, Գինեկ և Գայլ (բաղկացած է երկու հիմնական վտակներից՝ Գայլ և Միս Գայլ) գետերը։

Արևելյան Եփրատ-Արածանին միախառնվում է Արևմտյան Եփրատին Լուսաթառիճ (նեբկ. Կապան-Մաղեն) քաղաքի մոտ։ Դրանից հետո Եփրատը հոսում է դեպի հարավ նեղ կիրճի միջով։ Առաջացնելով անանցանելի սահանք-

38 Խորենացի, Գ, ԺԹ։

39 Փավստոս Զ, Ժգ։ «Աշխարհացոյց»-ում կարդում ենք, «Եւ Արածանի զսկիզբն ունի ի Մաղկատնէ, ի տեղուղէն, որ կոչի Ոսկիք, և զնալով ընդ հիւսիսի պատելով զնպատական լեռամբն՝ առ Բագավան գեղուղն, խառնի ի Բագրեանի՞ գետ»։ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 110։

40 Տե՛ս նույն տեղում։

ներ, նեղ ձորով ճեղքում է Տավրոսը, հետզհետե մտնելով Միջագետքի ցածրավայրը: Այս մասում Եփրատի ամենանշանավոր վտակներն են՝ Կառամինոն (այժմ՝ Թուրլու-չայ) գետը, որը իջնում է Զիգոն-Քասիլիկոն լեռներից, և Մելաս (այժմ՝ Թոխմա-սու), որը սկիզբ է առնում Անտիտավրոս լեռներում, կտրում է Փոքր Հայքը և աչ կողմից, Մելիտինե քաղաքից ոչ հեռու թափվում Եփրատի մեջ:

Եփրատի նման Տիգրիսը ևս գոյանում է երկու գետերի՝ Արևմտյան կամ բուն Տիգրիսի և Արևելյան Տիգրիսի կամ Զերմի (այժմ՝ Բոհտան-սու) միախառնումից:

Տիգրիս կամ Դղկաթ (Դիշլե) գետը ունի 1950 կմ. երկարություն, որից 540-ը Հին Հայաստանի սահմաններում է: Տիգրիսը սկիզբ է առնում Մովս լեռնային լճից (ուրարտական «Մուե», ասսուրական «Սուա», այժմ՝ Գյուլջուկ):

Հնում Տիգրիսի ակունքն էր համարվում Զեքենե-սու գետի վերին հոսանքը: Թվարկելով Չորրորդ Հայք նահանգի գավառները, «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է նաև Հաշտեանց գավառը այժմ է բղխեն աղբյուրը Տիգրիս գետոյ⁴¹:

Զեքենե-սուի միանալուց հետո Արևմտյան Տիգրիսը դառնում է ջրառատ մի գետ և հոսում դեպի արևելք, ծառայելով որպես սահման Մեծ Հայքի և Միջագետքի միջև: Այդ գետի ձախակողմյան վտակներից առավել նշանավորներն են՝ Քաղիթը, որ կոչվում է նաև Շիթիթմա (այժմ՝ Բաթման-սու) և Խարզանը կամ Արզանը:

Արևելյան Տիգրիսը կամ Զերմ գետը Քսենոփոնի մոտ հայտնի է Կենտրիտես անունով (Κεντριτης)⁴², նա սկիզբ է առնում Կորդվաց լեռներից, Վասպուրական նահանգի Անձեաքիք գավառից (այժմ՝ Նորդուզ, Զուլամերկից հյուսիս):

Կորդվաց լեռների հյուսիսային լանջերից սկիզբ առնելուց հետո Արևելյան Տիգրիսը կամ Զերմը հոսում է դեպի արևմուտք: Զուլ ամրոցի մոտի ձորից հետո Տիգրիս-Զերմը մտնում է Մոկք նահանգը, գետի անունով Զերմաձոր կոչվող հովիտը: Իր մեջ ընդունելով Որը (այժմ՝ Մոկ-սու), Կեցան և Բաղեշ (այժմ՝ Բիթլիս-սու) գետերը վերջինիս Տատիկ վտակով, Տիգրիս-Զերմ գետը Սղեբդ քաղաքից հարավ միանում է Արևմտյան Տիգրիսին, կազմելով Տիգրիս ջրառատ գետը: Զախից նրա մեջ են թափվում Արևելյան Խաբուրը, որը Հայաստանի սահմանն էր Ագիարենեի կողմից և Մեծ Զաբը, որը վերին հոսանքում կոչվում էր Աղբակ⁴³, ապա Զաբ անվան տակ հոսում Կորճալք աշխարհի (ներկայիս Զուլամերկի շրջանը) խոր անտառոտ ձորերով, որից հետո դուրս է գալիս Միջագետքի ցածրավայրը և խառնվում Տիգրիսին:

Արաքսը, որ 1072 կմ. երկարություն ունի, սկիզբ է առնում Բյուրակն կամ Սերմանց զանգվածի (այժմ՝ Բինգյուլ) հյուսիսային լանջերի աղբյուրներից: Արաքս գետը ակունքներից սկսած մինչև նրա թափվելը Կասպից ծովը, հոսում

41 Ս. Տ. Մեհմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 107—108:

42 Հնարավոր է, որ Կենտրիտես կոչվեր Բոհտան-սու գետի ստորին հոսանքը Կեցան վտակի հետ միասին:

43 Աղբակ անունը գալիս է այդ գետի խուրրիական և ասսուրական Ալամուն-էլամունիա անվանումից:

էր պատմական Հայաստանի տեղիտորիայով, ուստի ժողովուրդը մինչև այժմ կոչում է «Մայր Արաքս»:

Ներկայումս տարածված այս անունը ծագում է հունա-հռոմեական՝ Ἀράξης, Araxes ձևից, որը հայկական Արասի կամ Երասի անվան տառադարձումն է (եղել է նաև Առաստ ձևը, սրանից է ավելի ուշ շրջանի Արազը): Առավել գործածական ձևը Երասին է:

Սկիզբ առնելով Բյուրակնյան լեռնային զանգվածից, Արաքսը հոսում էր դեպի հյուսիս, որտեղ նրա մեջ էր խառնվում արևմուտքից հոսող Մուրց գետը, այնուհետև հոսելով Բասեն գավառով (Քսենոփոնի հիշատակած Փասիանների հրկիրը) Արաքսն ստանում է Բասեան կամ Բասեն անունը (այժմ՝ Բասեն-սու): Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ում այս գետը կոչվում է Փասիս⁴⁴, որ չպետք է շփոթել Կողքիսի Փասիսի (Ներկ. Ռինն) հետ:

Երասի (Արաքս) գետի վերին Սևրմաեց լեռներում: Հնավում Սևրմաեց (Բյուրակն) գագաթը

Բասենից դուրս գալով, Արաքսը մտնում է խոր, նեղ կիրճի մեջ, որը կոչվում էր Երասիաձոր (ներկայիս Կաղզվանի շրջանում), որից հետո գետը կոչվում էր Երասի: Արաքսը այնուհետև հոսում է այդ կիրճով մեծ աղմուկով և միմիայն ձախից Ախուրյան վտակն իր մեջ առնելուց հետո լայնորեն տարածվում է ընդարձակ Արարատյան դաշտով:

Արարատյան դաշտում Արաքսի մեջ են թափվում աչից՝ Վարդամարդ, ձախից՝ Ախուրյան (ներկա Կարսաշյուք և նրա շարունակությունը հանդիսացող Ախուրյանը), Քասաղ և Սեանա լճից սկիզբ առնող Հրազդան վտակները: Այս հրկուսը հնում թափվում էին Մեծամոր գետը (այժմ՝ Սև ջուր), որը խառնվում էր Արաքսին Արտաշատ քաղաքից հյուսիս: Ձախակողմյան ավելի աննշան

⁴⁴ Հմմտ, Diod., XVI, 29.

վտակներից են Ազատը (Գառնի) և Ուրծաձորը (Վեգի): Այնուհետև «Արաքսյան հովիտը» (Araxene) շարունակվում է մինչև Զուղա, որտեղ լեռները սեղմվում են և Արաքսը հոսում է նեղ կիրճով:

Հիմնական գետանցը Արաքսի վրայով (ինչպես և այժմ) գտնվում էր Զուղայի մոտ:

Միջին և ստորին հոսանքում ձախից Արաքսի մեջ թափվող առավել խոշոր վտակներն են՝ Արփա, Նախճավան, Ողջի, Որոտան, Աղվան կամ Հագարու և Գարգար գետերը: Աջից առավել հայտնի վտակներն են. Մակու (այժմ՝ Զանգիմար-չայ)՝ Առուն-գետ վտակով (այժմ՝ Բալլի-չայ, բխում է Գայլատու լճից), Կարմիր գետ (այժմ՝ Կըզըլ-չայ), Ճուաշոտու կամ Տղմոտ (այժմ՝ Ակ-չայ), Աղանգ-ոտու և Մարանդ (այժմ՝ Զիլբիր-չայ): Կարմիր գետի վերին հոսանքը կոչվում էր Կոտորո գետ: Արաքսի ամենաջրառատ վտակը՝ Գառա հետը (Կարասու) հոսում է Արտավեստ (այժմ՝ Արդարիլ) քաղաքի կողմից և Վարդանակերտից ոչ հեռու թափվում է Արաքսը:

Արաքսը, իհարկե, նավարկության համար պիտանի չէր, բայց նրանով մինչև Արտաշատ քաղաքն էր ուղարկվում Մեծրաց լեռների անտառներից հատվող սոճու փայտը: Մովսես Խորենացին վկայում է, որ երբ Արտաշես Ա-ը կառուցում է Արտաշատ քաղաքը, ապա «ձեռնառու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրեաց»⁴⁵:

Արարատյան դաշտավայրով հոսող Արաքսը հաճախ փոփոխում էր իր հունը, այժմ էլ Կարելի է տեսնել այդ հուններից մեկը, որը կոչվում է «Ղուրու-Արազ»:

Արարատյան դաշտում հաճախ էին լինում այնպիսի սառնամանիքներ, երբ Արաքսն էլ էր սառչում: Խորենացու ասելով «և յերկարել ձմերայնոյն, ի դառնահոտ հնչմանէ հիւսիսոյ պաղացեալ ձուլեալ վտակն (Երասխայ)»⁴⁶:

Հիւսիսում Հայաստանը եզերվում էր Կուր գետով, որը հունական և հռոմեական հեղինակները կոչում էին Կիրոս, Կիրն, Կիրուս (Κύρος, Κύρνος, Cyrus), վրաց. მტკვარი «Մտկուարի»: Հայերը կոչում էին Կուր:

Կուրի ակունքները գտնվում են Տայք նահանգի Կող (այժմ՝ Գյոլե) գավառում, Կարմիր փորակ (այժմ՝ Ալլահ-Ակբար) լեռնաշղթայի արևմտյան լանջերին:

Կուրի աջակողմյան վտակներն են Ալգետ, Յուրտագետ⁴⁷ (այժմ՝ Խրամ, որի վերին հոսանքը վրացիներն անվանում էին Քցիխ Խրամի, Ստրաբոնի մոտ կոչվում է Ξάνης)⁴⁸:

Յուրտագետ-Խրամի աջափնյա վտակներից է Գաջենագետը (այժմ՝ Մաշավերա), որոնց միախառնման տեղում գոյություն ունեն Յուրտավ կամ Գաջենք քաղաքը: Խրամի գետաբերանից ոչ հեռու Հունարակերտ ամրոցի մոտ Կուր գետն է թափվում Ձորագետը (այժմ՝ Դեբեդ և Փամբակ): Այնուհետև Կուրի աջափնյա վտակներն են՝ Աղստե (հավանաբար Ստրաբոնի Σανδβάνης), Հախում,

⁴⁵ Խորենացի, Բ, խթ.

⁴⁶ Խորենացի, Բ, լթ.

⁴⁷ Այս անունը պահպանվել է թուրքական արտասանությամբ՝ Զուրտակերտի Վախուշտու մոտ, իբրև Խրամ գետի վտակներից մեկը, որը բխում է Կեչուտի լեռներից:

⁴⁸ Strabo, XI, 3, 2:

Տավուշ, Զակամ, Շամքոր, Ռոյտակ (Ροιτάκς), հետագայում կոչվել է Գանձակ (այժմ՝ Գյանջա-չայ), Կուրակ, Առան-ռոտ (այժմ՝ Գերան-չայ) և Տրտուկամ Տրտուական (այժմ՝ Թարթար) գետերը:

Ստրաբոնը հիացմունքով է նկարագրում Կուրի աշափնյա շրջանը՝ Շակաշենի և Գուգարքի ցածրավայրերը: «Ամբողջ այս երկիրը,— գրում է նա,— առատ է պտուղներով, այգիներով և մշտադալար բույսերով և տալիս է նույնիսկ ձիթապտուղ»⁴⁹:

II դարից մ. թ. ա. մինչև մ. թ. IV դարի վերջերը Մեծ Հայքի կազմի մեջ մտնող Կասպիականի ծովափնյա շրջանի տարածությունն մասին պատկերացում է տալիս Պտղոմեոսը⁵⁰:

Սև ծովն են թափվում երեք բավական խոշոր գետեր, որոնց ակունքները գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհում՝ Ճորոխը (երկարություն է 368 կմ.), Գայլ-գետը և Հալիսը: Ճորոխի վերին և միջին հոսանքները անցնում են պատմական Հայաստանի տերիտորիայով:

Ճորոխ գետի ակունքները գտնվում են Զորմայրի (3185 մ.) լեռան արևմրտյան բազուկներում, որտեղից Ճորոխը հոսում է դեպի հարավ-արևմուտք Զորմայրի անունով (այժմ՝ Զերմեխի-սու), այնուհետև կոչվում է Մաստարա (այժմ՝ Մասատ-գարա): Բաբերդ քաղաքի մոտ գետը թեքվում է դեպի հյուսիս և ալգտեղից սկսած կոչվում է Ճորոխ կամ Մորոխ: Անտիկ շրջանում նա հայտնի էր Ակամսիս անունով, իսկ վաղ հայկական և բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է Վոհ կամ Βόας, «Աշխարհացոյց»-ում Ճորոխը կոչվում է «Ակամսիս որ է Վոհ»⁵¹, իսկ մի այլ տեղ՝ «Յոհ»⁵²:

Բաբերդ քաղաքից հյուսիս Ճորոխ գետը թեքվում է հյուսիս-արևելք և հոսում այդ ուղղությամբ մինչև Արգվին քաղաքը: Այստեղից սկսած Ճորոխը գնում է հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ մինչև Սև ծովը թափվելը, ներկայիս Բաթումից հարավ: Ճորոխի ամենախոշոր վտակը Օլթի-չայ գետն է, որը հնում կոչվում էր Ուլթեաց գետ, իսկ վերին հոսանքում Բուխա կամ Բողխա: Աջակողմյան վտակներից է Բանակ կամ Բանա գետը (այժմ՝ Փենեկ-չայ), որի մեջ է թափվում Պարտեզ գետակը (այժմ՝ Բարդուա-չայ): Զախակողմյան վտակներից է Ազորդ գետը (այժմ՝ Թորթում):

Ճորոխի գետաբերանը Պոնտական լեռների հյուսիս-արևելյան ծայրամասում է: Այս լեռների արևմտյան ծայրին գտնվում է Իրիս գետը (այժմ՝ Եշիլ-իրմակ), որի վտակն է Լյուկոս գետը, կամ ինչպես հայերն էին կոչում, Գայլ գետը (այժմ՝ Գելգիտ-չայ): Գայլ գետը սկիզբ է առնում Պոնտական լեռնաշղթան Սկիդիեսի և Անտիտավրոսի հետ միացնող շրթաժան լեռնաշղթայից: Հավանաբար իրավացի էր էրատոսթենեսը, երբ պնդում էր, որ Լյուկոսը կոչվել է նաև Թերմոդոն:

⁴⁹ Strabo, XI, 14, 4.

⁵⁰ Նրա ասելով արևելքից Մեծ Հայքի սահմանն է կազմում «Վրկանա ծովի մի ժառը Կիրոս գետի գետաբերանից մինչև այն կետը, որը գտնվում է 79°45—48°20-ի տակ» (Ptol., V, 12,1):

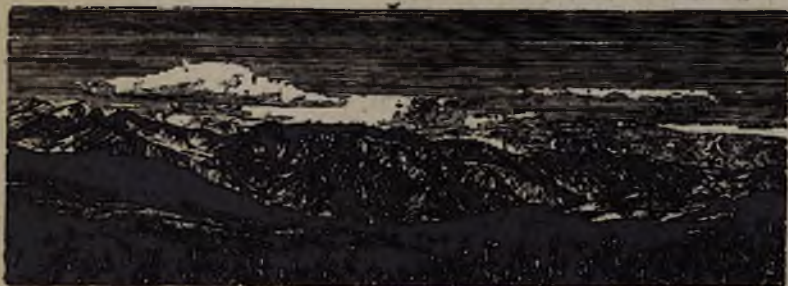
⁵¹ SE'ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 103:

⁵² Նույն տեղում, էջ 110:

Թերմոդոն-Լյուկոսը (Գայլ գետ) միանում է Իրիս գետին, որը Թեմիսկիրա հովտում թափվում է Սև ծովը: Հավանաբար Թերմոդոն է կոչվել Իրիս գետի նաև այդ մասը (Թերմոդոնի միախառնման վայրից մինչև գետաբերանը)⁵³:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերի ակունքների շրջանները պաշտամունքի վայրեր էին. այդ մասին են վկայում սովորաբար այդ տեղերից հայտնաբերվող վիթխարի քարե վիշապները: Հիշյալ վայրերը շարունակում էին պաշտամունքի առարկա մնալ նաև քրիստոնեության շրջանում: Գետերի ակունքների մոտերքում հաճախ կարելի է հանդիպել քրիստոնեական տաճարների ավերակների:

Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ են միմյանց հետ հատվող բարձունքների շնորհիվ գոյացած գոգավորությունները: Դրանց հատակը սովորաբար լցված է լինում ջրով: Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի վրա փռված է շամբուտներ ու մորուտներ դառնալու հակում ունեցող այդպիսի ձորակների ու իջվածքների մի ամբողջ սիստեմ: Անձրեների և հալչող ձյան ջուրը (աքամը) լեռներից հոսելով հավաքվում է այդ գոգավորություններում, ձորակներում ու իջվածքներում: Տիպիկ են այդ տեսակետից պատմությանը հայտնի Շամբ Կարնոյ և Շամբ Կոգովտի մորուտները:

Հայկական պարբ ճարավից (Բագրեանցի դաշտի կողմից)

Հսկայական գոգավորությունների կողքին հանդիպում են նաև փոքրերը, որոնք առաջինների մանրանկար կրկնությունն են: Այսպես, օրինակ, Գայլատու լիճը (այժմ՝ Բալըխ-գյուլ), որ Սևանա լճի փոքրիկ կրկնությունն է: Գայլատուն գտնվում է Հայկական պարի հարավային լանջերին մի փակ գոգահովտում: Այս լճից բխում է Առուն գետը, որը Շամբ Կոգովտի միջով անցնելով թափվում է Արաքսի վտակ Մակու գետի մեջ: Այդպիսին է նաև Մովք լիճը (այժմ՝ Գյուլջուկ) Խարբերդից հարավ: Նրանից սկիզբ է առնում Արևմտյան Տիգրիսը: Այդ տեսակետից բնորոշ է Զարիշատի լիճը կամ Պաղակացիսը (հնում կոչվում էր «Մովակ հրախոտ»), այժմ Զրլզըր (ծովի մակերևույթից 1959 մ. բարձր), որից դուրս է հոսում Ախուրյանի ձախակողմյան վտակ Մեծագետը: Բոլոր այս նշված և նրանց նման մյուս լճերը հոսող են և ներկայացնում են բարձրադիր, անոռահամ ալպիական ջրամբարներ: Կան նաև կանգնած լճեր, ինչպես օրինակ Արճիշակը (այժմ՝ Արճակ, 1870 մ. բարձրության վրա)՝ Վանա լճից արևելք:

⁵³ Հետագայում Թերմոդոն անունը տարածվել է Իրիս գետի գետաբերանից դեպի արևելք գտնվող գետի վրա, որ այժմ կոչվում է Թերմե-սու:

Առավել խոշոր ջրամբարներ են Կապուտան (Ուրմիա), Վան և Սեանա լճերի գոգավորությունները:

Հնում Սեանա լիճը կոչվում էր Գեղամա ծով, Գեղարքունյաց ծով (ավելի ճիշտ՝ Գեղաքունի լիճ, վրաց. Գելաքունի), Պտղոմեոսը հիշատակում է այն Լիխնիտիս (Λοχνητις) անվան տակ⁵⁴:

Սեանա լիճը, որ Հին աշխարհի լեռնային լճերից ամենամեծը և մեծ լճերից ամենաբարձրն է, գտնվում է ծովի մակերևույթից 1916 մ. բարձրության վրա: Նրա մակերեսը 1416 քառակուսի կիլոմետր է: Նորատուսի և Ադա հրվանդաններով լիճը բաժանվում է երկու մասի, հյուսիս-արևմտյանը կոչվում է Փոքր Սեան, իսկ հարավ-արևելյանը՝ Մեծ Սեան: Միջին խորությունը 45 մետր է, առավելագույնը՝ 99 մետր⁵⁵: Լիճը տեկտոնիկ ծագում ունի⁵⁶, նրա մեջ թափվող գետերից հիշատակության արժանի են Սոդք գետը, Իշխանագետը և Գավառագետը: Լճից բխում է միայն մի գետ՝ Հրազդանը: Լճի ջուրը անուշահամ է, ձկներն են՝ կարմրախայտ իշխանը, գեղարքունին, բաղդակը և կոզակը: Ունի միայն մի կղզի (այժմ թերակղզի) Սեան անունով: Հնագույն ժամանակներից այստեղ զարգացած են եղել նավագնացությունն ու ձկնորսությունը: Ներկայումս Սեանա լճի ջրերը առատ էլեկտրաէներգիա են տալիս և ոռոգում Արարատյան դաշտը: Լճի ջրի իջեցումից հետո նրա հատակի բացված մասերում կատարված հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ հնագույն ժամանակներում լճի մակերեսը եղել է ավելի փոքր, քան իջեցումից առաջ էր:

Սեանա լճից ավելի մեծ է Վանա լիճը, որը Ստրաբոնը կոչում է Թո[ս]պիտիս կամ Արսե[ս]ենի (Θω[σ]πιτις, Ἀρ[σ]η[σ]ηνή)⁵⁷: Առաջինը համապատասխանում է հայերեն Տոսպին և ծագում է, անկասկած, ուրարտական պետության մայրաքաղաք Տուշպայի անունից (Վան): Նրկորոդ անունը ծագում է Արճեշ քաղաքի անունից: Միջին դարերում հայերն այս լիճը կոչում էին Բզնունյաց կամ Ռշտունյաց ծով: Վանա լճի գոգավորությունն առաջացել է նեոհրաբխային ժայթքումների հետևանքով, որոնք փակել են գետերի հունները: Այդ տեսակետից մեծ դեր է կատարել Սարակն-Նեմրուժի բարձրացումը, որը Տարոնի դաշտը (Մշո դաշտ) բաժանել է Վանի գոգավորությունից և զբաղեցրել փակ ավազան:

Վանա լիճը 1720 մ. բարձր է ծովի մակերևույթից: Լայնությունը 60 կմ. է, երկարությունը՝ 120 կմ., միջին խորությունն է 16 մ., առավելագույնը՝ 25 մ.: Վանա լճի հայելին հավասար է 3733 քառակուսի կիլոմետրի:

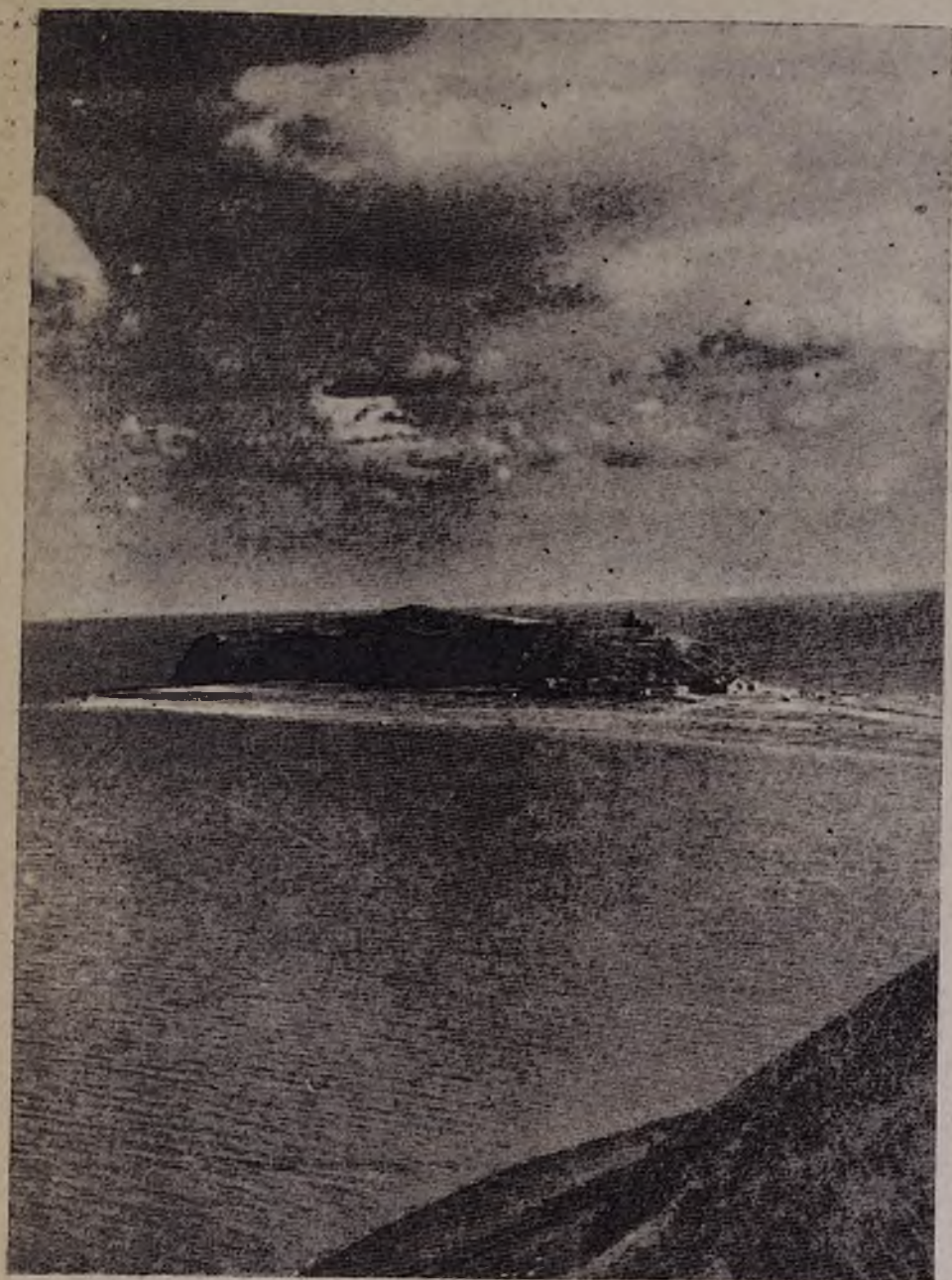
Վանա լճի ջրերը ելք չունեն: Նրա ջրերը պարունակում են մեծ քանակությամբ կալիումի և նատրիումի կարբոնատ, քլորիդներ և սուլֆատներ: Բարձր աղիության պատճառով (19,1 տոկոս) լճում ապրում է միայն մի տեսակ ձուկ: Այդ նույն պատճառով լճի ջուրը չի օգտագործվում ոչ ոռոգման և ոչ էլ խմելու:

⁵⁴ Ptol., V, 12, 30.

⁵⁵ Այս տվյալները վերաբերվում են նախքան լիճը իջեցնելու ժամանակաշրջանին:

⁵⁶ Տե՛ս Փ. Յու. Левинсон-Лессинг, Предварительные соображения об использовании озера Гокча (Севан) для орошения бассейна озера Севан (Гокча). Научные результаты экспедиции, 1927, Л., 1929, էջ 430.

⁵⁷ Strabo, XI, 14, 8.

Սևանա լիճը և կղզիներ

համար⁵⁸։ Ստրաբոնի ասելով Վանա լճում ապրում է ձկան միայն մի տեսակ⁵⁹։ նկատի ունի տառեխը։ Լճի շուրջը ուրարտական ժամանակներից սկսած, կային քաղաքային կենտրոններ, որոնցից կարևորագույնը Վանն էր՝ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպան, ապա Բերկրին, Արճեշը, Արծկեն, Խլաթը, Դատվանը, Հնագույն ժամանակներից ի վեր գոյություն ունեւ Վան—Դատվան ջրային հաղորդակցությունը, որը Վան քաղաքը կապում էր Հյուսիսային Միջագետքի քաղաքների հետ։ Վանա լճի մակերեսն անընդհատ բարձրանում է. «Աշխարհացոյց»-ում նշված յոթ կղզիներից այժմ մնացել են միայն Աղթամարը, Արտինը և Լիմը⁶⁰։

Պատմական Հայաստանի ամենամեծ լիճն է Կապուտանը, ներկայիս Ուրմիան (Ռեզայե)։ Վերջինս գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական սարահարթի միջև, հանդիսանալով պատմական Հայաստանի բնական սահմանը։

Ստրաբոնն այս լիճը հիշատակում է երկու անգամ, երկու տարբեր անուններով։ Առաջին անգամ հիշատակում է Ատրպատականը նկարագրելիս. «Այստեղ կա Սպավտա (Σπαῦτα պետք է հավանաբար ուղղել՝ *Καπαῦτο) լիճը»,— գրում է նա։ Նրա ասելով ջրի մակերեսին աղը հավաքվում և բյուրեղանում է. այս աղը քոր և անհանգստություն է պատճառում մարմնին, բայց յուղը բուժում է այդ հիվանդությունը, իսկ անուշահամ ջուրը մաքրում է զգեստը, եթե որևէ մեկը սխալմամբ այն լիճն է մտցրել լվանալու համար»⁶¹։ Երկրորդ անգամ Ստրաբոնը հիշատակում է նույն լիճը Հայաստանի նկարագրության մեջ⁶²։ «Հայաստանում,— գրում է Ստրաբոնը,— մեծ լճեր կան։ Մեկն է Մանտիանեն (Μαντιανή), հունարեն թարգմանությամբ Կիանն (Κυανή, որ նշանակում է «կապույտ», «բիր») և թարգմանությունն է հայ-պարսկական Կապուտան անվան)։ Ասում են, որ Մեռտիդեից (Ագովի ծով) հետո ամենամեծն է՝ աղի ջրով, տարածվում է մինչև Ատրպատական և ունի աղագործանոցներ»։

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունում հիշատակվում է «զծովակն որ կոչի Կապուտան»⁶³։ Կապուտանի բարբառային ձևը պետք է համարել Գաբիթեանը, այդպես է կոչվում լճի հյուսիս-արևելյան ափին գտնվող գավառը։ Այդ գավառում անտիկ հեղինակներին հայտնի էր Καποῦτα վանքը⁶⁴։ Գաբիթեան գավառը պետք է նույնացվի Սարգոն Բ-ի արձանագրության Սանգի-բուտու երկրի հետ, որը տեղադրվում է Ուրմիա լճի հյուսիսային ափին⁶⁵։

Կապուտան լիճը բռնում է Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական բարձրավանդակի միջև ընկած գոգահովտի զգալի մասը։ Այն գտնվում է 1275 մ. բարձրության վրա, հայելու մակերեսը մեծ տատանումներ ունի՝ 3900-ից մինչև

58 С. Н. Матвеев, Турция (Азиатская часть — Анатолия), физико-географическое описание, էջ 46։

59 Strabo, XI, 14, 8։

60 Վանա լճի առաջացման մասին տե՛ս С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья, էջ 311—316։

61 Strabo, XI, 13, 2։

62 Նույն տեղում, XI, 14, 8։

63 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 114, ծան. 2։

64 Տե՛ս Ptol., V, 12, 10։

65 Տե՛ս АВИИУ, 49, 18։

5900 քառակուսի կիլոմետր, առավելագույն խորությունը 16 մ. է: Լճի առանձնահատկությունը նրա ջրի արտակարգ աղիությունն է⁶⁶:

Հնուց ի վեր լճի վրա նավարկություն կար: Կապուտան լիճն է թափվում 12 գետ, որոնցից առավել նշանավոր են Ատրպատականի գետերը՝ Վարարակ (Հաջի-չալ), Սազարտու (այժմ՝ Զաղաթու կամ Զեռիներ), Թաթավա և Սոուչ-բուլաղ:

Սառցադաշտային մոեհեային արգելավակման լճակ Բյուրակնի գագաթում

Կապուտան լճի արևմտյան և հյուսիսային ափերը Հայաստանի կազմում էին, դա Նոր-Շիրական կամ Պարսկահայք նահանգն էր, անտիկ աղբյուրների Սիգրիանեն: Արևմուտքում Կապուտան լիճն են թափվում Զագրոս լեռների արևելյան լանջերից սկիզբ առնող գետերը: Դրանցից պետք է հիշատակել Զարեհավանը՝ Տարոնո-գետ⁶⁷ վտակով (այժմ՝ Դիլման-չալ), էլոյ ձորը (այժմ՝ Նազլու-չալ), Բերդաձորը (Բերդեսոր), Բարանգուսը և Արասիսը կամ Երասիսը (այժմ՝ Գետառ-սու): Արասիս կամ Երասիս⁶⁸ գետը ևս հունական և հռոմեական հեղինակները տառադարձում են՝ Ἀράξης, Araxes ձևով: Նա Հայաստանի սահմանն էր Կապուտան լճի և Զագրոս լեռնաշղթայի միջև ընկած շրջանում. սկիզբ էր առնում Զագրոս լեռների Զարասպ գագաթից (այժմ՝ Կելիշին): Նրա ակունքներից ոչ հեռու գտնվում է Զարասպի (Կելիշին) հայտնի լեռնանցքը, որով անցնում էր Միջագետքից Մարաստան և Հայաստան տանող մեծ ճանա-

66 «Հաշվումների համաձայն, — գրում է Լինչը, — Ուրմիա լճի ջուրը իր մեջ պարունակում է վեց անգամ ավելի աղ, քան օվկիանոսինը, բայց միայն երեք հինգերորդն այն քանակի, որ ունի իր մեջ Մեռյալ ծովի ջուրը: Վերևից նայելիս նա վառ կապույտ գույն ունի, մի հատկություն, որ բնորոշ է բոլոր աղի լճերին: Եթե այնտեղ լողանալուց հետո թողնում են, որ ջուրը չորանա մարմնի վրա, ապա մաշկը ծածկվում է ասես ալյուրի շերտով. ոչ ձկները, ոչ կակղամորթները չեն կարող այնտեղ ապրել: Լճի ափերը, — Լինչի ասելով, — մեծ մասամբ ցածր են, աղով ներծծված և առափնյա շերտը, ուր կարելի է գտնել քարացած կորալների և խեցիների կտորներ, լճի կապուտական մոտ շողում է որպես սպիտակ ժապավեն» (Տե՛ս X. Փ. Մուսկ, Армения, հ. II, էջ 55):

67 Թովմա Արժուրեի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 260:

68 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 108:

սյարհը, ուստի և այդ գետը հնադույն ժամանակներից լավ հայտնի էր: Զարասպի լեռնանցքը Ստրաբոնն անվանում է «Դրունք մարաց»:

Մեծ աշխարհագրաբան խոսքերով՝ «Մարաստանի ամենաերկար մասը անցնում է Սիգրիանեի միջով և տարածվում է Զագրոսի լեռնային բարձունքից, որը կոչվում է Մարական դռներ, մինչև Կասպիական դռները»⁶⁹. այն կազմում է 4100 ստադիոն»⁷⁰:

Հայաստանի և Ատրպատականի միջև, Կապուտան (Ուրմիա) լճից հարավ, ընդհուպ մինչև Զագրոս լեռները, տարածվում էր Մատիենի լեռնային երկիրը (Ματιανή, Ματινγή, Ματιανης), որը պետք է որ համապատասխանի ուրարտական և ասուրական սեպագիր արձանագրությունների Մանա երկրին:

4. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՀԱՐԹԱՎԱՅՐԵՐՆ ՈՒ ՀՈՎԻՏՆԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհի տնտեսական կյանքում առաջնակարգ նշանակություն ունեին բարձրագույն հարթավայրերը, հովիտներն ու ցածրավայրերը, որոնք երկրագործական շրջաններ էին, մինչդեռ լեռնալանջերը ստիպում էին զբաղվել գերազանցապես անասնապահությամբ:

Հայկական լեռնաշխարհի առանձնահատկություններից մեկը լեռնային հարթավայրերի ու հովիտների աստիճանաձև դասավորությունն է. դրանք գոյանում են լեռնաշխարհի կենտրոնական հրաբխային զանգվածներից դեպի տարբեր կողմեր հոսող գետերի հուններից:

Ճորոխ գետի սիստեմում կա միայն մեկ բարձրագույն հարթավայր՝ Սպեր գավառը: Այս գետի վերին հոսանքի շրջանը ծածկված է ալպիական բուսականությամբ և բարենպաստ պայմաններ ունի հացահատիկային բույսերի մշակության համար: Այս սարահարթը հարմար լեռնանցքների շնորհիվ սերտ կապեր ունի Բարձր Հայքի շրջակա գավառների հետ:

Եփրատ գետի սիստեմում (Արևմտյան Եփրատ-Կարա-սու), ակունքներից սկսած մինչև դեպի հարավ թեքվելը (Ակն քաղաքի մոտ) հաջորդաբար դասավորված են աստիճանաբար ցածրացող հովիտներ ու հարթավայրեր, որոնք կազմում են Կարին (այժմ՝ էրզրում), Դերջան, Եկեղյաց (այժմ՝ Նրֆնկա) գավառները: Վերջինս իր հնագույն կենտրոններով հայ ժողովրդի կազմավորման օրրաններից ամենավաղն էր:

Արածանի (Արևելյան Եփրատ-Մուրադ) գետի սիստեմում, ակունքներից սկսած մինչև Ճապաղչուր ընկած են Բազրևանդ (այժմ՝ Ալաշկերտ), Հարք (այժմ՝ Բուլանլիս) և Տարոն (այժմ՝ Մուշ) գավառները կազմող դաշտերը: Այնուհետև Արածանին հոսում է Հաշտեանք գավառի (այժմ՝ Ճապաղչուր) նեղ կիրճով: Բալու քաղաքից սկսած Արածանին հոսում է «Հրաշալի հովիտ» (Καλόν πεδιον) և Անթիաս (Ἀνθίας) կամ «Ալեյուա դաշտ» (այժմ՝ Խարբերդի դաշտ) կոչված հարթավայրերով: Այնտեղ առաջ են եկել այնպիսի խոշոր

69 Տվյալ դեպքում նկատի ունի այն «Կասպիական դռները», որոնք գոյություն ունեին այժմյան Թեհրանի մոտ:

70 Strabo, XI, 13, 8:

կենտրոններ, ինչպես Ծոփքի մայրաքաղաք Արշամաշատն ու միջնադարյան խոշոր կենտրոն Հորեբերդը կամ խարբերդը: Այս և հարևան գաղտնիում էին խաչաձևվում Առաջավոր Ասիայի առևտրական և ստրատեգիական ճանապարհների հիմնական մայրուղիները:

Տիգրիսի ակունքների շրջանը կազմում էր Անգեղ տուն գավառը: Այստեղ էր գտնվում Ծոփքի մայրաքաղաքներից մեկը՝ Անգղ կամ Արկաթիակերտ քաղաքը (այժմ՝ էֆիլ): Ավելի արևելք տարածվող Տիգրիսի դաշտավայրը ծաղկման շրջան էր ապրում հատկապես հելլենիստական շրջանում, երբ այստեղ բարգավաճեց Տիգրանակերտ քաղաքը:

Միջանցյալ լեռների սարահարթը Բասենի դաշտից

Արաքս գետի սիստեմում, նրա ակունքներից հյուսիս, տարածվում է Բասենի արգավանդ, բարձրադիր դաշտը: Նրանից հյուսիս-արևելք Ախուրյան գետի ավազանում ընկած են մի քանի հրաբխային սարահարթեր՝ Վանանդ (Կարսի շրջանը), Շիրակ (Լենինականի շրջանը), Նիգ (Ապարանի շրջանը), Աշուրնեք կամ Նրասխաձոր (Արաքսի ձախ ափը Կաղզվանից հյուսիս): Այս բոլոր հարթավայրերը բարձրադիր սարահարթեր են հացաբույսերի մշակության համար բանապաստ պայմաններով:

Հայաստանի բնա-պատմական հիմնական շրջաններից կարևորագույնը Արարատյան դաշտն է Արաքս գետի միջին հոսանքում: Նա լավ հայտնի է նաև հնագույն ժամանակներում. հայերն ու վրացիներն այն անվանում են պարզապես Դաշտ⁷¹, Արաքսի հովիտ՝ Արաքսենն (*Ἀραξηνή*)⁷² ասելով անտիկ

⁷¹ Քարտոլիս ցեղոցեթա (*Քաբլիս ցեղոցեթա*), Եգիպտոսի Դադգեցիոց ցեղա ժողովուրդի Եգիպտոսի միջնադարից ս. Կալեքիոցիոցի միջոց, Եգիպտոս, 1955, էջ 46:

⁷² Տե՛ս Strabo, XI, 14, 6 և 13:

հեղինակները սլատկերացնում էին Արարատյան ողջ դաշտը Ախուրյան գետից մինչև Գողթան գավառը (Օրգուբադ—Ջուղա շրջանը)։

Հայկական լեռնաշխարհում Արարատյան դաշտը առավել ցածրագիւրն է։ Նրա կլիման հնարավորություն է տալիս մշակել չոր մերձարևադարձային շրջանների կուլտուրաներ։ Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր ներքին հարթավայրերից միայն Արարատյանն է, որ ամառային արոտներից բացի ունի նաև ձմեռային արոտներ։ Արհեստական ոռոգման դեպքում Արարատյան դաշտը լեռնաշխարհի առավել արգավանդ մասն է և բոլոր դարաշրջաններում հայտնի է եղել իր բերրիությամբ. այնտեղ մշակվել են բազմապիսի գյուղատնտեսական կուլտուրաներ և առաջին հերթին՝ խաղող։ Արարատյան դաշտի բացառիկ բերրիության վրա ուշագրություն են դարձրել դեռևս հնագույն ժամանակներում։ «Բուն Հայաստանում, — Ստրաբոնի խոսքերով, — կան շատ լեռներ և սարահարթեր, որոնց վրա դժվարությամբ խաղող է աճում, բայց կան նաև շատ հովիտներ, որոնցից մի քանիսը չափավոր բերրի են, իսկ մյուսները՝ արտակարգ աղպիսին է Արաքսեն հովիտը, որով Արաքս գետը հոսում է (արևելք) դեպի Աղվանից աշխարհի լեռները և այնուհետև թափվում Կասպից ծովը»⁷³։

Հարավ-արևելքում Արարատյան դաշտավայրը անջատվում է ընդարձակ իրանական բարձրավանդակից ջրաժան մի լեռնապարով, որը Հայկական (այժմ՝ Ղարա-դաղ) լեռնաշղթայի շարունակությունն է և ձգվում է դեպի արևմուտք։ Նրա արևմտյան մասը՝ մինչև Զաքոս լեռնաշղթան և Կոտորի լեռանցքից հարավ ու Կապուտան լճից հյուսիս, կոչվում է Նոր-Շիրական լեռներ։ Նըշված ջրբաժան բարձունքը իրանից Հայաստան տանող ամենամատչելի վայրն է։ Հենց այստեղից է, որ թշնամին ներխուժում էր երկրի սիրտը՝ Այրարատյան նահանգը։ Հնագույն ժամանակներից այստեղ գտնվող Մարանդից Սոփիան տանող լեռնանցքը (այժմ՝ Յամ՝ 1782 մ. ծովի մակերևույթից բարձր) հատուկ ուշագրության առարկա էր իբրև կարևոր ռազմա-ստրատեգիական կետ։

Հյուսիս-արևմուտքից Արարատյան դաշտը աստիճանաձև բարձրանալով վեր է ածվում մի բարձրագիւր սարահարթի՝ դա աստիճանաձև բարձունքներով շրջապատված Շիրակի դաշտն է։ Այստեղ էին գտնվում Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը՝ Անին, Վանանդը (Կարս կենտրոնով), Արտահանը, Զավաթը։ Վանանդի սարահարթով Արարատյան դաշտավայրը կապվում է Բասենի, Կարինի և մյուս լեռնային հովիտների ու դաշտերի հետ։ Բայց կապը վերջիններիս հետ իրականացվում էր Հայկական պարի լեռնանցքների միջոցով։

Այրարատ նահանգը, ավելի ճիշտ նրա հիմնական մասը՝ Արարատյան դաշտը, բացառիկ նշանակություն ունի որպես բնական միջանցք։ Հենց այս միջանցքով է, որ բոլոր դարաշրջաններում (ընդհուպ մինչև Բարեհուսո հրվանդանի հայտնադործումը) անցել է Զինաստանը և Հնդկաստանը Արևմուտքի ու Հյուսիսի հետ կապող հիմնական մայրուղիներից մեկը։ Ծանապարհը իրանից, Արաքսի վրայով (Ջուղայի մոտ) անցնում էր գետի ձախ ափով Ջուղա և Նախճավան քաղաքներով և ուղղվում դեպի Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային կենտրոնները Այրարատ նահանգում՝ Արտաշատ, Դվին, Երևան, Վաղարշապատ, Արմավիր, Երվանդաշատ քաղաքները։ Այնուհետև մայրուղին

⁷³ Strabo, XI, 14, 4.

կտրում էր Արաքս գետը, անցնում աջ ափը, հասնելով Հայկական պարի պատ-
նեշին։ Այս լեռներում կային մի քանի լեռնանցքներ, որոնցից առավել հայտնի
են Երեբը՝ Խաչ (այժմ՝ Խաչգյաղուկ կամ Զինգիլ), Առուճ կամ Զոր (այժմ՝ Կու-
ջաղի կամ Քարվանսարա) և Աղտո ձոր։ Այս լեռնանցքներով Արարատյան դաշ-
տը, Այրարատ նահանգը, կապվում էր Հարավային Հայաստանի լեռնային հո-
վիտների ու դաշտավայրերի՝ Կոգովիտի, Ծաղկոտնի, Բագրևանդի հետ, որոնք
հնում վարչական տեսակետից Այրարատ նահանգի բաղկացուցիչ մասերն էին
կազմում։

Բագրևանդի դաշտից Կղեսուրք լեռնանցքով Արարատյան դաշտը կապվում
էր բնական միջանցքի շարունակության՝ Բասենի, Կարինի (էրզրում), Դերջանի
բարձրադիր դաշտերի հետ, որոնք հետզհետե իջնելով վերջանում են Եկեղյաղ
դաշտավայրով։

Նույն Բագրևանդի, Ծաղկոտնի և Կոգովիտի միջոցով Այրարատ նահանգը
կապվում էր Վանա լճի գոգահովտի, Հարբի, Տարոնի և Սոփիքի լեռնահովիտնե-
րի և այնուհետև՝ Միջագետքի դաշտավայրի հետ։

Վայոց ձորի լեռները

Հյուսիսում Արարատյան դաշտը Բամբակաձոր և Տաշրատափ (Լոռու սա-
րահարթ) գոգավորություններով կապվում է Կուր գետի հովտի հետ։ Արարատ-
յան դաշտը համեմատաբար լայն մուտք ունի հյուսիս-արևելքում, որտեղ
Հրազդան գետի ջրային զարկերակը կապում է այն Սևանի գոգավորության
հետ։ Հայաստանի պատմական կյանքի բոլոր դարաշրջաններում Սևանա լճի
ավազանը ամենասերտ կապերով կապված է եղել Այրարատ նահանգի հետ։
Սևանա լճի կողմից բնական պատենշ էին հանդիսանում Արեգունի լեռները և
Զիթահանից սարի (Մեծ Մայմեխ) անտառոտ շղթան, որտեղ հիմնական անցքն
էր Թեժառույք գյուղի (այժմ՝ Մեղրաձոր) մոտ գտնվող Փուսա լեռնանցքը։ Վեր-

շինս պաշտպանվում էր Կուր գետի դաշտավայրի կողմից Կայան բերդի օգնությամբ (ավերակները՝ Հախկիսլու գյուղի մոտ), այժմյան Դիլիջանի (պատմական Հովք) շրջակայքում։ Արեգունի-Քաշաթաղ և Սոդքի լեռների վրայով Հայաստանի կենտրոնական զավառներից անցնում էին երկու հիմնական լեռնանցքներով, որոնք հայտնի էին Դուռն Փաւխոսի (այժմ՝ Սատանտիաշ) և Սոդք-Բերդկունք անուններով։

Վերջապես Սյունիքի լեռնաշղթայի լեռնանցքներով Արարատյան դաշտը կապվում էր Սյունիքի սարահարթի և այնուհետև Արցախի լեռնաստանի ու Կուր—Արաքսյան ցածրավայրի հետ։

Արարատյան դաշտի այսպիսի դիրքը բարձրացնում էր Այրարատ նահանգի նշանակությունը։ Նահանգի կենտրոնական մասը (Այրարատը նեղ իմաստով) զբաղեցնում էր այդ դաշտի հիմնական շրջանը, Արագած և Գեղմաղան և Մեծ ու Փոքր Մասիսի լեռների միջև և տարածվում էր Արաքս գետի հովտում՝ Ախուրյան գետից մինչև Գայլեդրունք՝ Շարուրի դաշտում։ Այրարատը, Հայաստանի ամենագեղեցիկ և արգավանդ մասերից մեկը, բոլոր դարաշրջաններում ընդհուպ մինչև մեր օրերը, եղել է ողջ Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի կենտրոնը։ Այստեղ են եղել Հայաստանի մայրաքաղաքներ՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Դվինը և այժմ Երևանը։ Վերջապես Այրարատից (նեղ իմաստով) հեռու չէր նաև Շիրակը՝ Անի մայրաքաղաքով։

Այրարատը դադարեց Հյուսիսային Հայաստանը հարավայինի հետ կապող օղակի գեր խաղալ այն ժամանակաշրջանում, երբ Հայկական պարի լեռնանցքները կորցրեցին իրենց նշանակությունը որպես լեռնային ճանապարհներ և երբ Իրանից եկող մայրուղին, շրջանցելով Այրարատը, Հերի (Խոյի) ու Մակվի վրայով ուղղվեց դեպի Կոգովիտ, Մաղկոտն ու Բագրևանդ։

Արարատյան դաշտի նման բնա-պատմական պայմաններ ունեւր Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգահովիտը, որի արևմտյան մասը՝ Պարսկահայք նահանգի տերիտորիան, մտնում էր Հայաստանի կազմի մեջ։

Վանա լճի գոգահովիտը բարձրագույն սարահարթ է, որը նպաստավոր կլիմայական պայմաններ ունի բարձր զարգացած երկրագործության համար։ Երեք կողմից լեռներով շրջապատված առափնյա շրջանը Վան քաղաքի մոտ, թեև ծովի մակերևույթից զգալիորեն բարձր է (1720 մ.), բայց մեղմ կլիմա ունի, նման միջերկրածովյանին։ Խլաթի շրջանում մինչև օրս պահպանվել են ձիթենու պուրակները։ Այստեղ զարգացած է խաղողագործությունն ու պտղաբուծությունը։ Վանա լճի շրջակայքի բարենպաստ բնա-պատմական պայմանների շնորհիվ այն դարձել է աշխարհի հնագույն քաղաքակրթություններից մեկի՝ ուրարտական պետության կենտրոնը և այստեղ առաջացավ հնագույն հայկական թագավորությունը մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին։

Ոչ պակաս արգավանդ էր Կուր գետի աջափնյա շրջանը, որը հելլենիստական դարաշրջանում և զարգացած միջնադարի ժամանակաշրջանում մտնում էր Հայաստանի կազմի մեջ։ Ստրաբոնը հատկապես նշում է Շակաշենի (ներկ. Կիրովաբադի շրջանը) և Գուգարքի (այժմյան Ալգետ և Խրամ-Ցուրտագետ) գետերի ցածրավայր հովիտների բերրիությունը։ Նրա ասելով, Արաքսի հովտից այն կողմ գտնվում է «Շակաշեն (Սակասեն)» շրջանը, որը նույնպես սահմա-

նակից է Աղվանքին և Կուր գետին, հետո Գուգարքը (Գոգարեն)։ Ամբողջ այս երկիրը (նկատի ունի Կուր գետի աջափնյա շրջանը. հեղ.) առատ է պտուղներով, այգիներով և մշտադալար բույսերով և տալիս է նույնիսկ ձիթապտուղ⁷⁴։

Մի այլ տեղ Ստրաբոնը, անդրադառնալով սակերի (շակերի) արշավանքների հարցին, գրում է, որ «Հայաստանում նրանք տիրացել են լավագույն հողերին, որոնց տվել են իրենց անունը՝ Շակաշեն»⁷⁵։

5. Կ Լ Ի Մ Ա

Հայկական լեռնաշխարհի կլիման պայմանավորված է նրա դիրքով և երկրի բարդ ռելիեֆով։

Մթնոլորտի շրջանառությունը Առաջավոր Ասիայում իր առանձնահատկություններն ունի և սեզոնային փոփոխություններ է կրում։ Ձմեռվա ընթացքում Առաջավոր Ասիայի վրա տարածվում է Կենտրոնական Ասիայի խորքերից եկած չոր, ցամաքային օդային զանգվածների լայն հոսանքը։ Այդ ձմեռային օդային հոսանքը, որպես կանոն, իշխում է նոյեմբերից մինչև մարտ, բայց առավել մեծ ուժի է հասնում հունվարին։ Սակայն հաճախ օդի ձմեռային հոսանքը խախտվում է դեպրեսիաներով (մթնոլորտային ճնշման իջեցման տարածությունը)։

Կարելի է նշել Առաջավոր Ասիայի կլիմայի վրա ազդող դեպրեսիաների հիմնական երկու ուղի։ Առաջին ուղին այն դեպրեսիաներն են, որոնք կուտակվում են Բալթիկ ծովի վրա, ցածր ճնշման ընդարձակ շրջանից և շարժվում են դեպի Սև ծով. այդ պատճառով էլ դրանք, որպես կանոն, ընդգրկում են Սև ծովի պոնտական ափը միայն։ Պոնտական լեռնաշղթան արգելակում է նրանց տարածումը Հայկական լեռնաշխարհի խորքերում։ Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայի վրա անհամեմատ ավելի մեծ ազդեցություն են գործում այն դեպրեսիաները, որոնք կուտակվում են էգեյան ծովի վրա և տարածվում Փոքր Ասիայում ու Հայկական լեռնաշխարհում։

Դեպրեսիաների տարածումը և սառը օդի զանգվածների դրան հաջորդող ներխուժումը սովորաբար առաջ է բերում ձյան առատ տեղումներ, որոնք իշխում են Հայկական լեռնաշխարհում գրեթե ամենուր։ Եզրային լեռնաշղթաների բարձունքների վրա համատարած ձյունածածկոցը պահպանվում է տարվացուրտ ժամանակի ողջ ընթացքում։

Ձմռան ամիսների ընթացքում նույնիսկ գոգահովիտներում գոյանում է ձյան զգալի շերտ, որը հասնում է 1,5 մ. բարձրության և պահպանվում է մինչև ապրիլ ամիսը։ Հայկական լեռնաշխարհում ցրտի կենտրոններն են Կարսի և Կարինի (Էրզրումի) սարահարթերը⁷⁶։

Օդի շրջանառությունը վճռական փոփոխություններ է կրում մարտ, ապրիլ և մայիս ամիսներին, կապված օդի ամառային հոսանքների առաջացման հետ։ Անձրևները տեղում են գլխավորապես մայիս ամսին, կապված միջերկրածովյան մթնոլորտային ճնշման նվազագույնների՝ մինիմումների անցման հետ։

⁷⁴ Strabo, XI, 14, 4.

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, XI, 8, 4.

⁷⁶ Տե՛ս Շ. Н. Матвеев, Турция (Азиатская часть—Анатолия), физико-географическое описание, М.—Л., 1946, էջ 36—40.

Տարվա այս ժամանակամիջոցում թափանցող դեպրեսիաները վերընթաց շարժման ընթացքում ինտենսիվ ամպրոպային երևույթներ են առաջացնում: Դրանց հաճախ գումարվում են տեղական (շերմային) ամպրոպները լեռնապարերի մոտերքում:

Օդի շրջանառության, ջերմաստիճանի և տեղումների ռեժիմի այս առանձնահատկությունները պայմանավորված են Հայկական լեռնաշխարհի ռելիեֆով և կլիմայական բազմազան պայմաններ են ստեղծում երկրի տարբեր շրջաններում:

Հայկական լեռնաշխարհում ներկայացված են կլիմայի երեք հիմնական դոտի. ա) փոքրասիական տիպի չոր մերձարևադարձային (օրինակ, Վանա լճի ավազանը), բ) արալա-կասպիական տիպի չոր ցամաքային (Արարատյան դաշտը) և գ) փետրախոտային տափաստանների կլիմա (բարձրադիր հրաբխային սարահարթեր):

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանների վրա մեծ ազդեցություն է թողնում երկրի ռելիեֆը: Հայաստանի լեռնապարերի զուգահեռականային ուղղությունը ազդում է ջերմաստիճանի իջեցման վրա երկրի հարավից դեպի հյուսիս անցնելիս:

Շրջակա երկրների համեմատությամբ Հայկական լեռնաշխարհի կլիման աչքի է ընկնում զգալի խստությամբ, հատկապես Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի տերիտորիայում: Այստեղ կլիման խիստ ցամաքային է, մոտ տափաստանային կլիմային: Կարինում (էրզրումում) և Կարսում հինգ ամսվա ընթացքում, նոյեմբերից մինչև մարտ, ամսվա միջին ջերմաստիճանը զրոյից ցածր է: Բացարձակ նվազագույնը Կարսում հասնում է $-43^{\circ}, 5'$: Ընդհանուր առմամբ Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի համար բնորոշ է ցուրտ ձմեռը և զով ամառը:

Փակ գոգավորությունների համար բնորոշ է ուժեղ ջերմացումը ցերեկվա և շեշտակի սառեցումը՝ գիշերվա ընթացքում:

Լեռնաշխարհի եզրային լեռնաշղթաները, ներքին սարահարթերի համեմատությամբ, աչքի են ընկնում զգալիորեն ավելի մեծ խոնավությամբ, քանի որ եզրային բարձր լեռնապարերը արգելակում են մոտակա ծովերից եկող խոնավ օդի հոսանքների մուտքը: Այդ պատճառով էլ լեռնաշխարհի ծայրամասային շրջաններում համեմատաբար առատ տեղումներ են լինում, մինչդեռ Կենտրոնական սարահարթերում դրանք քիչ են: Այսպես, օրինակ, Ղոզիում և Սևանա լճի ավազանում տեղումների միջին քանակն է 500—600 մմ: Խարբերում՝ մոտ 600 մմ, Շիրակում՝ 400—500 մմ, Դիարբեքիրում՝ 408 մմ: Լեռնաշխարհի ալպիական գոտում հարաբերական խոնավությունն, այնուամենայնիվ, ավելանում է, ամպամածությունը աճում է և ցանքերը ավելի ապահովված են խոնավությամբ:

Զգալիորեն քիչ է տեղումների քանակը լեռնաշխարհի ցածրադիր վայրերում: Արարատյան դաշտում, օրինակ, տեղումները լինում են գերազանցապես զարնանը, 150—300 մմ: Ամենաչոր վայրը Արալիս գյուղն է (ծովի մակերևույթից 790 մետր բարձր) Արարատի ստորոտում: Այստեղ տեղումների միջին քանակն է 160 մմ: Երևանում (1000 մ ծովի մակերևույթից բարձր) տեղումների տարեկան քանակն է 318 մմ, ըստ որում ամենից շատ տեղումներ

Սրանցից վեր, մերձալսիական գոտուն ավելի մոտ, տիպիկ սևահոդերը գլխարկինում են հիմնադրված սևահոդերով:

Տափաստանային և անտառային հողերի միջանկյալ տեսակն են շագանակագույն և բաց շագանակագույն հողերը: Այս գոտում տեղումների տարեկան քանակը 350—400 մմ է:

Ավելի ցած՝ փետրախոտային կիսաանապատների գոտում շագանակագույն հողերը փոխվում են կիսաանապատային գորշ հողերի: Այս գոտում գեղակշռում են լավային հեղեղներից գոյացած ալիքավոր դաշտավայրերը, որտեղ գերակշռող են անգեղիտա-բազալտները և հրաբխային տուֆեր:

Արարատյան դաշտում, փետրախոտային կիսաանապատային գորշ հողերից ցած, ընկած են աղուտաբույսային տափաստանի բաց-գորշավուն հողերը: Սա արդեն ալյուվիալ նստվածքների և խիստ չորային կլիմայի շրջանն է: Տեղումների տարեկան քանակն է 300 մմ:

Ցամաքային կլիմայի պայմաններում կենտրոնական հրաբխային սարահարթի հովիտներում ու դաշտավայրերում հողային ծածկույթը ձևավորվում է գերազանցապես ջերմային հողմահարման առկայության պայմաններում: Անձրեաշրերը հեշտությամբ քայքայում են գիպսաբեր լճային և հրաբխային սերիաների փխրուն, երրորդային նստվածքները: Նշված պրոցեսների գործունեության հետևանքով լեռներից շատերի լանջերը խիստ քայքայված են: Նրստվածքների քայքայման պատճառով մերկացած լանջերը հաճախ կարստային տեղիք են ստանում⁷⁸: Բարձր լեռնային գոտիների մթնոլորտային տեղումների շրերից գոյանում են ժամանակավոր լեռնային գետակներ՝ հեղեղներ, որոնք ցած, դեպի լեռնային զանգվածի ստորոտները, դաշտավայրերն ու գոգահովիտներն են քշում հողմահարումից լանջերի վրա կուտակված գոյացումները: Այս ամենի հետևանքով այդ վայրերում ձևավորվում են բերովի հողատեսակների հովհարաձև նստվածքներ, որոնք աչքի են ընկնում բարձր բերրիությամբ⁷⁹: Այդ պատճառով էլ անհիշելի ժամանակներից ի վեր «հովիտ» (ուրարտերեն խուբի) կոչվող այն ընդարձակ կիրճերից դուրս եկած նստվածքները, Հայկական լեռնաշխարհի երկրագործական կենտրոններն էին: Հենց այդ հովիտներում էր կենտրոնացած երկրագործ ազգաբնակչության հիմնական մասը:

Այգեգործության և խաղողագործության զարգացմանը հատկապես նպաստում են արևահայաց լեռնալանջերի հողային նստվածքները: Հայ հողագործը արևահայաց լանջերը յուրացնում էր դարավանդներ սարքելու միջոցով: Նա ապահովում էր լեռնալանջի հողը հեղեղումներից և նախադրյալներ ստեղծում բերրի հողի կուտակման համար: Դարավանդային հողագործությունը «նորք» կոչվող այս յուրացված հողերում, հայտնի էր դեռևս ուրարտական շրջանում, Վանա լճի առափնյա մասերում, և մինչև օրս էլ պահպանում է իր գոյությունը պատմական Հայաստանի ողջ տերիտորիայում:

Այս պատճառով էլ գյուղատնտեսական տեսակետից լեռնալանջերը երկու տեսակի էին՝ «արեգունի» և «ծմակ»: Վերջիններս կարող էին պիտանի լինել միայն անասնապահության համար:

⁷⁸ Տե՛ս Ս. Н. Матвеев, Турция (Азиатская часть—Анатолия), физико-географическое описание, էջ 47—48:

⁷⁹ Տե՛ս Ս. Н. Матвеев, նույն տեղում, էջ 49:

7. ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Հայկական լեռնաշխարհի բուսականության բազմազանությունը պայմանավորված է ռելիեֆի, հողի և կլիմայական պայմանների բազմազանությամբ⁸⁰:

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում է երկու միմյանցից խիստ տարբեր բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասերի՝ խոնավ և անտառոտ Վերկանա-պոնտականի և չոր ու անտառազուրկ Իրանականի հանդիպման վայրում: Վերկանա-պոնտական բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասը ձևավորվել է երրորդական շրջանի վերջում, երբ սառցադաշտային դարաշրջանի հաստատման և կլիմայի փոփոխության հետևանքով մեզոֆիլային արկտոերրորդային բուսականության տերևաթափ ծառերի ներկայացուցիչների՝ թխկու, հաճարի, կաղնու, տանձենու, խնձորենու, կեռասենու, սալորենու, լորենու, բեկտենու և այլ տեսակների հզոր ալիքը դուրս է մղում Հայկական լեռնաշխարհում գերիշխող երրորդային բուսականությունը:

Վերկանա-պոնտական բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասը իրենից ներկայացնում է մնացուկային և աղքատացած մեզոֆիլային միջին խոնավություն պահանջող անտառների երկիր: Երկրամասի սահմանները համընկնում են արևելյան հաճարենու, դափնակեռասենու և մյուս տեսակների արեալներին, որոնց մեջ են մտնում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և արևմտյան մասերը:

Իրանական բուսաբանական երկրամասը, ընդհակառակը, աչքի է ընկնում խիստ չորակալուն անապատային, կիսաանապատային և լեռնային-չորակալուն բուսականությամբ: Մառառենակներից այստեղ աճում են միայն գիհին, պիստակենին, նշենին, չորակալուն տանձենին և մի շարք թփուտներ:

Թփուտներից այստեղ հանդիպում են՝ մանրատերև նշենու հատուկ տեսակներ, նեղ տերևներով վայրի տանձենի, բալենի, բեկտենի և այլն:

Կմախքային լեռների գրպաբեր կավա-խճային նախալեռներում (օրինակ՝ Ջուղա և Գողթան գավառը առհասարակ) աճում է «համադա»-ն անապատային տիպի բուսականությունը:

Լոռու (Տաշրատափ), Շիրակի, Կարսի, Սևանա լճի, Վանա լճի և այլ շրջանների հրաբխային սարահանրքերի ընդարձակ տարածությունները բռնված են լեռնային տափաստաններով: Այստեղ տարածված են առավել բնորոշ փտրախոտային տափաստանները: Հանդիպում են խոտավետ տափաստանների նաև այլ տեսակներ՝ շյուղախոտային, իսկ ավելի չոր և քարոտ վայրերին հատուկ են տրազանտյան տափաստանները (օրինակ՝ Վայոց ձորում, Ուրծաձոր (Վեգի) և Ազատ գետերի հովիտներում): Մարդու կողմից որպես վարելահող յուրացվելուց հետո լեռնային տափաստանները վեր էին ածվում գարու, կորեկի և ցորենի արտերի: Անհրաժեշտ է նշել, որ Հայկական լեռնաշխարհը հատկապես կուլտուրական ցորենի հնագույն հայրենիքն է եղել⁸¹:

⁸⁰ Բուսական աշխարհի բաժինը գրելիս հիմք են ունեցել Ա. Լ. Թախթաշյանի աշխատությունը՝ Ботанико-географический очерк Армении, Тбилиси—Ереван, 1941.

⁸¹ См. Н. И. Вавилов, Азия — источник видов, журнал «Наука и жизнь», 1968, № 1, էջ 98.

Հայկական լեռնաշխարհը, հատկապես Միջնաշխարհը, աղքատ է անտառներով: Օրինակ, Արաքսի վերին հոսանքում գտնվող Բասեն գավառը բաղկացած է երկու մասից՝ անտառոտ և անտառազուրկ: Այս վերջինս Վանանգ գավառն էր Ախուրյան գետի վերին հոսանքում, որը հին հայերն անվանում էին Անփայտ Բասեն: Խիտ սաղարթավոր և մասամբ սոճու անտառներ պահպանվել են Փոքր Կովկասի և Հայկական Տավրոսի հյուսիս-արևելյան և հյուսիս արևմտյան լանջերին: Հնում անտառները, հատկապես սոճու, շատ ավելի մեծ տարածություններ են զբաղեցրել, քան այժմ: «Մայրի» բառը հայերենում նշանակում է սոճու մի տեսակ, «ազատ մայրի»⁸², նշանակում է ազնվատեսակ մայրի: Բացի այդ, մայրի նշանակում է առհասարակ անտառ: Արդյոք սա ապացույց չէ՞ այն բանի, որ հնում Հայաստանի անտառներում գերակշռել է սոճին և նրա խոշոր տեսակները: Վայրի հոնը, խնձորենին, տանձենին, սալորենին ամբողջ անտառներ են կազմել: Լայնորեն տարածված են՝ Ընկուզուտ, Հունուտ, Խնձորուտ, Տանձուտ, Շլորուտ, Զկուզուտ և այլ նման կարգի տեղանուններ:

Ուշ երրորդական շրջանի անտառային զանգվածները Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում ամենից լավ պահպանվել են հյուսիս-արևմտյան եզրային լեռնաշղթաների վրա՝ Պոնտական և Աճարա-Մեսիական լեռների լանջերին: Լեռնաշխարհի մյուս մասերում այս անտառները խիստ նոսրացված են, իսկ շատ վայրերում՝ իսլառ ոչնչացված են մարդու ձեռքով: Կենտրոնական հրաբխային սարահարթում անտառային այս զանգվածները թաղված են լավայի շերտերի տակ:

Լեռնաշխարհի եզրային լեռնաշղթաների լանջերին, ծովի մակերևույթից 600 մ բարձրության վրա աճում է հաճարենու անտառը եղևնու և սաղարթավոր անտառների կղզյակներով: Ճորոխի հովտում եղևնասաղարթավոր անտառների տեղամասերում աճում են արևելյան եղևնի՝ «ազատ մայրի», հաճարենի, թխկի, բոխի: Տեղ-տեղ հանդիպում է եղևնին: Ավելի վեր, արդեն մերձալպյան գոտում, տարածված են կեչուտները, լեռնային թխկու խառնուրդով: Մեծ տարածություններ է բռնում կովկասյան մրտավարդը:

Հնագույն դարաշրջաններում կաղնու և հաճարենու անտառները զբաղեցնում են անհամեմատ ավելի մեծ տարածություններ, քան այժմ: Ներկայումս այս-տեղ-այնտեղ պահպանվել են նրանց մնացորդները միայն. նման վիճակը հետևանք է մարդու անխնայ վերաբերմունքի դեպի անտառները: Կաղնու անտառների կղզյակներ են պահպանվել Միջնաշխարհի շատ մասերում՝ Արագածի լանջերին, Նիգ գավառում (Ապարան), Սևանա լճի Արեգունի կոչված ափին, Ազատ և Ուրծածոր (Վեգի) գետերի ավազաններում, Վայոց ձորում, Արևմտյան Եփրատի ափին՝ Աշխլա գյուղի մոտ, Խնուս գետի ափին՝ Բյուրակն զանգվածի արևմտյան լեռնաբազուկներում, Փարքե լեռան հարավային լանջերին, Հայկական Տավրոսի լանջերին և այլն:

Փոքր Կովկասի լեռներում ամենից ավելի տարածված են հաճարենու անտառները, որոնք զբաղում են առավել զառիկող, հյուսիսային լանջերը 1200—

⁸² Հակոբ Կարենցի, Տեղեկագիր Վերին Հայոց, Վ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրություններ 13—18-րդ դդ.», հատ. Բ, Երևան, 1959, դրքի մեջ, էջ 555:

1750 մ բարձրության վրա, Հաճաբենուն հաճախ խառնվում են բոխին, թխկին, թեղին, երբեմն կեչին և այլն:

Անտառի ամենավերին ծալրին տարածված են պուրակային անտառների կեչու և լեռնային թխկու գերակշռությամբ:

Խառն անտառների կղզյակները լայնորեն տարածված են լեռների հյուսիսային լանջերի վերին շերտերում: Երբեմն հանդիպում են նաև կեչու ոչ մեծ տնկարքներ:

Լեռների հարավային լանջերի վրա սովորաբար հանդիպում են կաղնու անտառների կղզյակներ: Կաղնուն ուղեկցում են թխկիները, բոխին, լորին և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհում տեղ-տեղ դեռևս պահպանվում են սոճու անտառների մնացորդներ: Դրանք հանդիպում են Ճորոխ գետի հովտում, Արտահանում Գյուլաբերդում, Մեծրաց լեռների (այժմ՝ Սողանլու-դաղ) լանջերին, տեղ-տեղ Բասենում և Հայկական պարի հյուսիսային լանջերին, Լոռիում և Դիլիջանում: Ավելի նպաստավոր հողային պայմաններում սոճին փոխարինվում է լայնատերև ծառատեսակներով, գլխավորապես՝ հաճաբենիով:

Հայկական լեռնաշխարհում առավել շորադիմացկուն բույսը հանդիսանում է գհիհին: Այժմ գհիհու տնկարքները Հայաստանում գրեթե բացակայում են: Այդ տեսակետից բնորոշ պատկեր են ներկայացնում Սևանա լճի Արեգունյաց (Գյունեյի) ափերը:

Արեգունյաց անտառը մնացորդն է այն համատարած անտառային օղակի, որով շրջապատված էր Սևանա լճի առափնյա տարածությունը:

Այդ մասին են վկայում նաև հարևան շրջանները և ողջ պատմական Սյունիքը: Ձգնողերի ներկայիս անտառները, — գրում է Թախթաջյանը, — պատմականորեն կապված են վրկանյան տիպի երրորդական անտառային բուսականության հետ: Ղարաբաղի անտառների հետ միասին, նրանք ներկայացնում են հնադույն վրկանյան անտառների ածանցյալը՝ խիստ ձևափոխված չոր կլիմայի և մարդու ազդեցության տակ⁸³: Եվ հիմա Զանգեզուրում կան այնպիսի երրորդային տեսակներ, ինչպիսին է, օրինակ, շագանակենին (zelkova erenata):

Հնուց ի վեր Հայաստանի բնակիչները, հողագործական մշակույթը զարգացնելիս, հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ոռոգման վրա, որից կախված է երկրամասի տնտեսական բարեկեցությունը: Իսկ արհեստական ոռոգման հետ սերտորեն կապված էր արհեստական անտառապատման հարցը, որը չորային կլիմայի պայմաններում պետք է նպաստեր խոնավության պահպանմանը շոգ ամառվա ընթացքում:

Արհեստական անտառատնկումների մասին եղած տեղեկությունները վերաբերում են գլխավորապես Արարատյան դաշտավայրին և ընդհանրապես Հին Հայաստանի կենտրոնական նահանգ Այրարատին: Ուրարտական արձանագրությունները վկայում են ջրանցքների շինարարության և զանգվածային ծառատնկումների մասին:

⁸³ Տե՛ս Ա. Լ. Թախթաճյան, Ботанико-географический очерк Армении, էջ 65:

Այրարատում տնկված արհեստական անտառների մասին պատմում են վաղ շրջանի հայկական աղբյուրները: Երվանդունիների հարստության հաշթագավորների շինարարական գործունեության մասին խոսելիս Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Երվանդը «Տնկում է նաև մի մեծ անտառ գետի հյուսիսային կողմում, պարիսպներով ամրացնում է և ներսն արգելափակում է արագավազ այծյամներ, եղնիկների և եղջերուների ցեղեր, ցիռեր, վարազներ, որոնք աճելով ու բազմանալով անտառը լցրին, և նրանցով թագավորն ուրախանում էր որսի օրերին: Անտառը նա կոչում է Մենդոց անտառ»⁸⁴: Այդ անտառն ընկած էր, հավանորեն, Արաքսի ձախ ափին, Արմավիր ու Երվանդաշատ քաղաքների միջև:

Սկզբնաղբյուրներից մեկ հասած վկայությունների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ հին Հայաստանում արհեստական անտառները տնկվում էին այսպես կոչված «արքունի երկրում», որը Այրարատ նահանգն էր, և խոշոր հեթանոսական մեհյաններին կից: Այս վերջիններում գերակշռում էին սոսու պուրակները:

Ալպիական և մերձալպիական գոտում տարածվում են Հայաստանի հռչակավոր արոտավայրերը՝ ալպիական և մերձալպիական մարգագետինները:

Ալպիական մարգագետինները փոխված են լեռնաշղթաների կատարներին և հրաբխային զանգվածների բարձր գագաթների լանջերին: Այստեղ են գտնվում այսպես կոչված ալպիական դորգերը, բազմախոտ մարգագետինները խոշոր վառ գույնի ծաղիկներով, որոնք ծածկում են Արարատի, Նեխի Մասիքի, Արագածի, Բյուրակնի և մյուս լեռնագագաթների լանջերը:

Ալպիական մարգագետինների գոտուն հաջորդում են մերձալպիական մարգագետինները: Անտառազուրկ վայրերում այդ մարգագետիններն աստիճանաբար փոխվում են լեռնային տափաստանների և մարգագետնային տափաստանների:

Մերձալպիական մարգագետիններին բնորոշ է 60—70 սմ հասնող բարձր խոտը: Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում, անտառային գոտուց վեր, հաճախ հանդիպում են մրտավարդերի շքեղ մացառուտներ:

Միջնաշխարհի զգալի մասը զբաղվում են այս արոտավայրերը, որոնք հնագույն ժամանակներից սկսած նպաստել են անասնապահության զարգացմանը:

8. ԿՆՆՌԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Երկրի կլիմայի ու բուսականության զոնալությանը համապատասխան է ներկայացված նաև կենդանական աշխարհը, որն աչքի է ընկնում իր բազմազանությամբ⁸⁵:

Անաուգատների և կիսաանապատների գոտու կենդանական աշխարհը խիստ բազմազան է: Միջատներից հատկապես տարածված են զանազան մորեխազ-

⁸⁴ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, Բ, խա:

⁸⁵ Կենդանական աշխարհը շարադրված է հիմնականում Ա. Լ. Թաթաշյանի Ботанико-географический очерк Арменни աշխատության հիման վրա:

գինները, որոնց որոշ տեսակներն իսկական չարիք են հողագործի համար: Այդ միջատների բազմությունները թռչում գալիս են Իրանից և խոտում ցանքերը: Այդ պատճառով էլ հնում գոյություն ունեւ հատուկ պարհակ, որը նեպակ էր կոչվում. հողագործը պարտավոր էր ոչնչացնել որոշակի քանակությամբ մորեխ⁸⁶: *Aeleropus littoralis*-ի արմատների վրա ապրում է արարատյան կամ հայկական որդանը (*Margarode hameli*), որը հին հայերն անվանում էին ուրդան կաւմիւր. նրանից էր ստացվում հին աշխարհում լայնորեն հռչակված «հայկական ներկը»⁸⁷:

Պատմության մեջ հայտնի է «Գինոյ բլուրը» (այժմ՝ Ղրմզի-Յափա, Кырмызын-тапа), որը գտնվում էր Արտաշատ մայրաքաղաքի արևմտյան մասում, Արաքսի աջ ափին: Այս սարի մոտով էր հոսում «Գինոյ» կամ «Գինեգոյն» գետը (այժմ՝ Կարա-սու), որտեղ պիտի գտնվեր արաքական աղբյուրների Ալ-Քիրմիզ քաղաքը, որ Արտաշատի մնացորդն էր միջին դարերում: Այս վայրը այն ժամանակ համարվում էր «որդան կարմիր» ներկի արտադրության ու ներկարարության կենտրոն: «Քիրմիզ» թարգմանություն է հայերեն «գինեգոյն» բառի⁸⁸:

Կիսաանապատներում ապրում են կարիճների, մողեսների և օձերի որոշ տեսակներ:

Փետրախոտային տափաստաններում շատ տարածված է կովկասյան ագաման, հաճախ հանդիպում են նաև անշարժ կոպերով յուրօրինակ մողեսը: Տարածված է թունավոր գյուրզան:

Աղուտային կիսաանապատներին շատ բնորոշ է կլորագլուխը: Աղուտային կիսաանապատներում և ավազուտներում հանդիպում է կովկասյան մողեսիկը և նրան շատ մոտ փոքրասիական մողեսիկը:

Թռչուններից կիսաանապատներում ապրում են աքարների, փոքրիկ արտույտները, գեղեցկուհի արոսը, սպիտակաբեղ շիկահավը, ճահիճներում լինում են՝ փոքր սպիտակ ձկնկուլը, մոխրագույն ձկնկուլը, քաջահավը, սպիտակ արագիլը: Աղուտային ճահճոտ վայրերին շատ բնորոշ է սրակտուցը:

Կաթնասուններից կիսաանապատներում մշտապես ապրում են նապաստակը, աղվեսը, ժանտաքիսը, ճագարամուկը, ավազամուկը: Արաքսի ափերի մոտ ապրում է կուղբը: Արաքսի ճահճոտված ափերին հատուկ եղեգնուտներում ապրում էին վարազներ: Այստեղ հանդիպում են նաև եղեգնակատուն, իսկ ավելի հազվադեպ՝ բծավոր բորենին: Հնում այս վայրերում լինում էին նաև ջելրաններ:

Հայաստանի լեռնային տափաստանների գոտու կենդանական աշխարհը շատ հարուստ և բազմազան է: Սողուններից կարելի է մատնանշել դաշտային իժը:

⁸⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊՔ, 1887, էջ 27:

⁸⁷ Гамель, Об араратской кошенили, Журнал министерства внутренних дел, XVII, I, 1835, июль, էջ 192—217; А. С. Аветян, К вопросу о кошенили в Армении, ИАФАН, 1940, № 5, էջ 231—237, 1. Միլիսեթ-Քեկ, Հայաստանի օրդան ներկի արտադրության պատմությունից, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1946, № 2—9, էջ 17—26:

⁸⁸ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 47—48, նաև՝ նշՔ, Ա, էջ 552:

Թուղուններից ամենից ավելի բնորոշ են դաշտային կաթավը, լորերը, աքարները և զանազան գիշատիչները: Շատ հարուստ է տափաստանային դոտու ջրաճահճային թռչնաշխարհը: Լճերում ու ճահճներում՝ շամբերում ու մորերում մշտապես ապրում են՝ ջրագռավներ, բադեր, սև փարփարներ, սուզաբադեր և որորներ: Ձմեռներն այստեղ են գալիս կարապներ, սուզահավեր և այլն: Սեանում հանդիպում է նույնիսկ տուրպան բեռնային բադը, որը սառցադաշտային շրջանի մնացուկ է:

Կաթնասուններից հանդիպում են դաշտամկներ, քարաբնակ կզաքիսներ, աղվեսներ, գայլեր, փոքրասիական գետնասկյուռներ: Գետերի և լճերի ափերին լինում են ջրային առնետներ և կուղբեր:

Հայաստանի անտառների կենդանական աշխարհը ներկայացված է բարեխառն գոտու երկրներին բնորոշ տեսակներով: Անտառաբնակ թռչուններից կարելի է մատնանշել փայտփորը, աղավին, ճայը, սև և երգեցիկ կեռնեխը, մուրիկը, երաշտահավը, լորոս-ճուռակը և ցախաքլորաճուռակը:

Ենթալպիական գոտու վերին անտառանգրերում հանդիպում է կովկասյան ցախաքլորը: Նոսրացած տնկարքներին բնորոշ են շիկահավը, դեղնածաղիկը, ճանճորսակը: Կաթնասուններից անտառներում ապրում են կովկասյան սկյուռը, քնամուկը, անդրկովկասյան լուսանը, վայրի կատուն, արջը, այծյամը և մարալը: Այժմ համարյա անհետացել է ազնիվ եղջերուն:

Անտառների եզրերին և նոսրացած անտառներում հանդիպում են նապաստակներ, գորշուկներ, ոզնիներ, աղվեսներ և կովկասյան աքիսներ:

Հնում անտառային այս կենդանիների տեսակներն ավելի շատ են եղել, քան հիմա: Բնության և մարդու կողմից անտառների ոչնչացմանը զուգահեռ անտառային կենդանիների որոշ տեսակներն անհետացել են: Այսպես, օրինակ, պեղումների ժամանակ գտնվել են անտառային կզաքիսի և վայրի ցուլի (զուբր) գանգեր:

Խիստ բազմազանությամբ է աչքի ընկնում կմախքային լեռների կենդանական աշխարհը: Այստեղ կան բազմապիսի մորեխազգիներ: Սողուններից բնորոշ են մողեսն ու իժը: Թռչուններից տարածված են՝ լեռնային աղավինները, քարակաթավը, սոխակը, սպիտակավզիկը, շիկահավը և այլ թռչուններ: Կաթնասուններից ամենատիպիկ կենդանիներն են քարայծը և Արաքսի միջին հոսանքի ավազանին հատուկ հայկական վայրի ոչխարը: Երբեմն հանդիպում են հովազը, լուսանը և տափաստանային շեկ կատուն: Հանդիպում են նաև գորշուկը, քարաբնակ կզաքիսը, նապաստակը և այլն:

Անհամեմատ ավելի աղքատ է ալպիական գոտու կենդանական աշխարհը: Միջատներից տիպիկ են մորեխազգիների անթև տեսակները: Թռչուններից ալպիական մարգագետիններում և ծաղկագորգերում պատահում է եղջերավոր ալպիական արտույտը: Ալպիական գորգերի վերին սահմաններում, սառցադաշտերի մոտ հանդիպում են լեռնային հնդկահավը: Ալպիական գոտու ժայռերում ապրում են ալպիական շիկահավերը, սերիոնասները, ալպիական արջնագռավները: Կաթնասուններից հանդիպում են գայլեր, արջեր, դաշտամկներ: Ալպիական գոտուց շատ ավելի հարուստ ու բազմազան է մերձալպիական գոտու կենդանական աշխարհը: Շատ են թռչունները՝ լորերը, դաշտային արտույտները, կանեփահավերը և այլն: Կաթնասուններից կարելի է նշել տեղ-տեղ

հանդիպող լեռնագագաթների քարքարոտ ժայռերում (Արագած, Նեխ-Մասիք, Բյուրակն) քարայծր:

Հայաստանի գետերն ու լճերը հարուստ են լեռնային գետերին և անուշահամ բարձրադիր լճերին հատուկ ձկներով: Հատկապես տիպիկ է կարմրախայտը, որը լինում է լեռնային բոլոր գետերում:

Ձկների տեսակների բազմազանությունը աչքի է ընկնում Սևանա լիճը: Այստեղ ապրում են սաղմոնազգիներից տեղական տեսակները՝ իշխանը, գեղարքունիքն և բաղդակը, կողակը, ինչպես նաև Սևանի բեղլուն և Սևանի խրամուկին: Վանա լճում ապրում է միայն մի տեսակ ձուկ՝ տառեխը: Մուրց գետում հանդիպող ձուկն է «մուրծա» կոչվածը:

9. ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայաստանի ընդերքը հարուստ է օգտակար հանածոներով, որը պայմաններ է ստեղծել հնագույն ժամանակներից մետաղագործությանը զբաղվելու համար: Փոքր Կովկասի լեռներում վաղուց հայտնի են պղնձի, երկաթի, կապարի, արծաթի և ոսկու բազմաթիվ «բովեր» (հանքերի մշակումներ): Հյուսիսային Հայաստանում հայտնի էր Պղնձահանքը (այժմ՝ Ախթալա) Գուգարքի Ձորափոր գավառում և Աճանանի հանքերը Սյունիքում: Սյունիքի ընդերքը առանձնապես հարուստ են մոլիբդենի հանքերով: Զորոխի ակունքներում և հատկապես Տայքում հայտնի էին ոսկու հանքերը՝ Փառանգիոն և Բոլոն (Բողբերդ) վայրերում: Վասպուրականում Ռշտունիքի լեռներն իրենց հանքային հարստությունների շնորհիվ կոչվում էին «կապարահատաց և երկաթահատաց լեռինք»՝ Երկաթի, պղնձի և արծաթի հանքերով հայտնի էր Անգեղ-տուն գավառը Աղձնիքում՝ այժմյան Արղանա-Մադեն վայրում: Այստեղ են հնագետները գտնում երկաթի մշակման հնագույն հետքերը⁸⁹:

Աղահանքերով հուշակված էին Կողբը, Կաղզվանը և Նախճավանը: Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է բազմաթիվ հանքային ջրերով՝ աղբմուկներով ու «թթու աղբյուրներով», որոնք հայտնի էին և հնում, և այժմ իրենց բուժիչ հատկություններով:

Հնագույն ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհը եղել է մետաղի արդյունահանման խոշորագույն կենտրոն: Ավելին՝ այժմ ապացուցվում է, որ Հայաստանը եղել է մետաղագործության սկզբնական օրրաններից մեկը:

Միայն Սովետական Հայաստանի տերիտորիայի վրա հայտնաբերված հանքավայրերի հին շահագործման և մետաղաձուլության 600-ից ավելի տեղավայրերից ստացված տվյալների համաձայն, Հայաստանում հնագույն ժամանակներից արդյունահանվել և վերամշակվել են հանքանյութերի բոլոր հիմնական խմբերը. պղնձի, կապարի-ցինկի, մկնդեղի, ծարիրի, մանգանի, ոսկու, արծաթի, սնդիկի: Բացի նշված մետաղանյութերից, լայն կիրառվ արգյունահանվում էին նաև ոչ մետաղական հանածոները՝ ագատ, խալցեդոն, յաշմա, լազուրիտ, բյուրեղապակի, օնիքս, մարմար, հրակայուն ապարներ, աղ, նավթ, բնական ներկանյութեր և այլն:

⁸⁹ Տե՛ս Ե. Черных, Первый металл планеты, журнал «Наука и жизнь», 1968, № 7, էջ 33, 37.

Արդեն երրորդ հազարամյակում մ. թ. ա. Հայկական լեռնաշխարհում մշակվում և արտահանվում էին պղնձե իրերը, իսկ Վան և Կարին (Էրզրում) քաղաքների շրջակայքում այն ժամանակ արդեն հայտնի էին անագի հանքերը⁹⁰։ Հանքերի այս բազմազանությունն ու հարստությունն էր, որ հնագույն ժամանակներից Ուրարտուին բերեց մետաղամշակման կենտրոնի համբավ։ Հնագույն ժամանակներից հայտնի է աղահանքերի մշակումը նախճավանում, Կողբում, Կաղզվանում⁹¹։

10. ՀԱՂՈՐԳԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԳԱՐՀՆԵՐ

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվելով Առաջավոր Ասիայի հյուսիս-արևմուտյան մասում՝ միշտ բնական կամուրջի դեր է խաղացել Արևելքի և Արևմուտքի միջև։ Այստեղով են անցել հին աշխարհի ռազմա-ստրատեգիական ու միջազգային քարավանային առևտրի ճանապարհները, որոնց իշխելու համար հարևան մեծ պետությունները հաճախակի արյունահեղ պատերազմներ են մղել, և այդ պատերազմների թատերաբեմը սովորաբար եղել է Հայաստանը, որի ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունը խիստ մեծ էր։

Հայկական լեռնաշխարհը, շրջապատված լինելով բարձր լեռներով, դրսի աշխարհի հետ հաղորդակցություն էր պահպանում մի քանի լեռնանցքների միջոցով, որոնք հին հայերի մոտ բնորոշվում էին «գրունք» (դռներ), «կղեսուրք» (հուն. κλεισούραι), «կապան» և «պահակ», «ձեռնակ» բառերով։ Նվաճողներն երկիրը իրենց ենթակնելու համար, առաջին հերթին ուշադրություն էին դարձնում այդ լեռնային անցքերի վրա։ Այնտեղ կառուցում էին ամրություններ և հատուկ կայազորներ տեղավորում։ Բացի այդ ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունից, լեռնային անցքերն ունեին և ֆիսկալ նշանակություն։ Այդ տեղով անցնող առևտրական քարավաններից ստացվող մաքսը և բաժը կազմում էր եկամուտների հսկայական աղբյուր։

Հայաստանի լեռնանցքների նշանակության վրա առաջին անգամ ուշադրություն են դարձրել ասորեստանյան թագավորները դեռևս մ. թ. ա. XIII դարից սկսած, կատարելով իրենց ներխուժումները Արածանիի հովիտը՝ Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ակունքների (Սուրնատ գետի, այժմ Զեբենե-սուկովոզ գետը) շրջանի վրայով, որտեղ գտնվում է լեռնանցքների մի ամբողջ սիստեմ, և որը հին հայերը կոչում էին «կղեսուրք»։ Այստեղ էր գտնվում Օլոր գյուղը, որը այսպես էր կոչվում ոլորապետույտ իշնոզ ճանապարհի համար։

Հայկական Տավրոսի բնական պատնեշը հարավից կտրում էին, բացի այս լեռնանցքներից, մի քանի այլ անցքեր, որոնցից անհրաժեշտ է հիշատակել Զորապահակը կամ «կղեսուրք Բաղլաղիշայ» (κλεισούραι Βαλῶλειον, այժմ՝ Ռահվա—Բիթլիսի անցքը), Կրեբեաց լեռնանցքը (ուրարտ. Կիրրուրի) Կորդվաց լեռներում և Զարասպ լեռնանցքը (այժմ՝ Կելիշին համանուն լեռան հյուսիսային փեշերին) Զագրոսի լեռներում։ Վասպուրականի լեռներում հայտնի էին Կոտորի և Սուրբ իսաչ անցքերը։ Հայկական լեռներում (այժմ՝ Ղարա-դաղ)

⁹⁰ Տե՛ս Դ. Ի. Գորժև, История геологических наук, т. 1, М., 1967, էջ 102.

⁹¹ Նույն տեղում։

և Կասպից լեռներում հայտնի էին՝ Դրունք Հայոց և Դրունք Կասպից⁹² լեռնանցքները:

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային պատենշը հանդիսացող Փոքր Կովկասի հիմնական լեռնանցքներից անհրաժեշտ է հիշել Դրուն Փառխոսի (այժմ՝ Սատանախաչ), Սոդք-Բերդկունքի, Մայրադուրք կամ Ալախի (այժմ՝ Սիսիանի) և Շահապունիքի (Բռնակոթի) անցքերը: Վարդենյաց լեռներում հայտնի է Սուլեմա լեռնանցքը: Պոնտական և նրա շարունակությունը կազմող Կապույտ լեռներում հայտնի էին Բռնակապանը, Փոսադուն (այժմ՝ Վավունկ), Վրաստանի Մեսխական լեռներում՝ Գոդերձական (այժմ՝ Գոդերձի) և Ռեկինիսջվարի կամ Զեկարի լեռնանցքը:

Հայկական լեռնաշխարհը երկու մասի բաժանող Բարձր Հայքի և Հայկական պար լեռների հույժ կարևոր անցքերից անհրաժեշտ է հիշատակել՝ Գալլախազուտ, Աղտոժոր, Զոր և հատկապես «Կղեսուրք» կոչվող միմյանց հաջորդող լեռնային անցքերի շարանը, որ մի ամբողջ սիստեմ էր կազմում, և որը Բագրևադից տանում էր դեպի Բասենի դաշտը և այժմ հայտնի է Կարա-Դերբենդ անունով: Կարա-Դերբենդ լեռնային անցքերի սիստեմը հայտնի էր, դեռևս ասորեստանցիներին ու ուրարտացիներին և հիմնական մուտքն էր, որը Բասենից տանում էր Բագրևադով Արարատյան դաշտը: Թշնամու ներխուժման դեպքում երկրում վճռական նշանակություն ունեւր Կարա-Դերբենդի անցքի մատուցների պաշտպանությունը, որոնք գտնվում էին Բասենի Արշովիտ վայրում: Հաճախ է թշնամական զորքը այստեղ պարտվել և վերադարձել ձեռնու-նայն:

Հայաստանի բոլոր այս տեղերում գոյություն ունեին ամրություններ և հատուկ պահակատներ և իշխանատներ, որոնք այնքան անհրաժեշտ էին ձմռանը: Նման լեռնանցքների մոտ միջին դարերում սովորաբար կառուցվում էին վանքեր, որոնք մեծ դեր էին կատարում մանավանդ ձմեռվա բքին, ունենալով միաժամանակ ահագին եկամուտներ մաքսատներից:

Հայկական լեռնաշխարհի համար ոչ պակաս նշանակություն ունեին գետանցները: Հատկապես հիշատակության է արժանի Եփրատի գետանցը Մելիտինե (այժմ՝ էսքի-Մալաթիա) քաղաքի մոտ, Թմնիսը (հույն-հռոմեական Տոմիսան և ուրարտական Տոմեիշկի, այժմ՝ Իզմլու): Վերջինս ունեւր ռազմաստրատեգիական և տնտեսական մեծ նշանակություն: Մի այլ կարևոր գետանց գտնվում էր Ամիդ քաղաքի մոտ Արևմտյան Տիգրիսի վրա և նրանից ոչ հեռու Թուշխանի (այժմ՝ Կարխ) մոտ, որտեղից ասորեստանյան թագավորները իրենց բանակով անցնում էին գետը և ներխուժում հյուսիս: Նման գետանցների մոտ սովորաբար աճում էին առևտրական խոշոր կենտրոններ, ինչպես Մելիտինեն, Ամիդը (այժմ՝ Դիարբեքիր), Արշամաշատը Արածանի գետի վրա, Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Նախճավանը, Զուղան, Նակորդանը և Վարդանակերտը Երասխ (Արաքս) գետի վրա:

Հայկական լեռնաշխարհից դեպի Կասպից ծովի ափերն էր տանում Կուր գետի հիմնական գետանցը՝ Քանդակը (այժմ՝ Մինգեչաուրի մոտ գտնվող Քանդա գյուղը):

⁹² Զպետք է շփոթել այժմյան Բեհրանի մոտ գտնվող «Կասպիական դռներ» հետ:

Հայկական լեռնաշխարհը կտրում էին հյուսիսից հարավ և արևմուտքից արևելք մի քանի հիմնական մայրուղիներ, որոնցից յուրաքանչյուրի նշանակությունը տարբեր ժամանակաշրջաններում փոփոխվում էր, նայած քաղաքական, ռազմական, տնտեսական և այլ հանգամանքներին:

Այդ մայրուղիներից հնագույնն է այն ճանապարհը, որը Փոքր Ասիայից գալով անցնում էր Եփրատը Մեկիտինե քաղաքի մոտ և Ծովք լճի մոտով մտնում Արևմտյան Տիգրիսի հովիտը, իսկ այնտեղից ընթանում դեպի հարավ-արևելք՝ Իրանի խորքերը: Այս այն մայրուղին էր, որը Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում իրար էր միացնում նրանց մայրաքաղաքը Սուզան-Շոշը կյուրիայի Սարգես քաղաքի հետ և հայտնի էր «արքայական ճանապարհ» անունով: Այս մայրուղու շնորհիվ Արևմտյան Տիգրիսի և Արածանի գետի ներքին հոսանքում բնակվող հայկական ցեղերը բավական վաղ ժամանակաշրջաններում ներգրավվեցին միջազգային փոխանակության մեջ, որը և նպաստում էր ցեղերի փոխհարաբերությունների զարգացմանը և պայմանավորում վաղ-հայկական պետության առաջացումը: Մյուս մայրուղին գալիս էր նույնպես Իրանի խորքերից, Զուղայի գետանցով մտնում էր Երասխի հովիտը՝ անտիկ հեղինակների Արաքսենեն: Այստեղ էր գտնվում Հայկական լեռնաշխարհով անցնող ճանապարհների հանգուցակետը՝ Արարատյան դաշտը: Հիշյալ դաշտի հնագույն կենտրոններում՝ էրեբունի-Երեանում, Արմավիրում, Արտաշատում և այլ քաղաքներում խաչաձևվում էին Սև ծովի նավահանգիստներից եկող ճանապարհները: Ազովի ծովի և Ղրիմի ափերին գտնվող Բոսպորի թափավորության նավահանգիստների՝ Տանայիսի, Պանտիկապոնի և այլ քաղաքների առևտրականները իրենց նավերով հասնում էին Դիոսկուրիա (այժմ Սուխումի) և Փասիս (այժմ՝ Փոթի), Տրապիզոն, Ամիսոս, Սինոպ, Ամաստրիս և այլ նավահանգիստները, որտեղից ցամաքով քարավանները հասնում էին մինչև Արարատյան դաշտը: Ավելի հին էր Կողքիսից եկող ճանապարհը: Այստեղ գրտնվող Դիոսկուրիա և Փասիս նավահանգիստներից կարավանները Զեկարի լեռնանցքով և Գողերձական երկրով մտնում էին Կուր գետի հովիտը և Հայաստանի ներքին գավառները, որտեղ Ախուրյանի հովտում գոյություն ունեին մի շարք ավաններ և քաղաքներ՝ Երազգավորս-Շիրակավան, Երվանդավան-Շիրակաշատ, Կումայրի, Անի, Բագարան, Երվանդաշատ, Երվանդակերտ և Արմավիր: Երբ Պոնտական թագավորությունը վերելք էր ապրում Միհրդատ Զ-ի ժամանակաշրջանում, բարձրանում է հարավ-սևծովյան քաղաքների, հատկապես Ամիսոսի և Սինոպի նշանակությունը և ընկնում է Դիոսկուրիայի ու Փասիսի դերը: Սրա հետևանքն էր այն, որ Երվանդաշատը և Արմավիրը կորցրին իրենց վաղեմի նշանակությունը, և առաջնությունը անցավ Արտաշատին: Այս բացատրվում է նրանով, որ Փոքր Ասիայից եկող մայրուղին Երեզայի և Կարինի վրայով անցնում է Բագրևանդ, Ծաղկոտն ու Կոգովիտ գավառները, որտեղից Հայկական պարի լեռնանցքներով ճանապարհը իջնում է Արարատյան դաշտը և Տափերական կամուրջով կապվում Արտաշատի հետ: Արտաշատը երևանի միջոցով՝ Հրազդան և Աղստե հովիտներով կապվում է Արմազի-Մցխեթայի՝ Վրաց աշխարհի նոր առաջ եկած թագավորության մայրաքաղաքի հետ⁹³:

⁹³ Ս. Տ. Երեմյան, էրեբունի-Երեանը միջազգային կարավանային առևտրի մայրուղիների վրա, 127, 1969, № 12, էջ 16—24:

Հնուց գոյություն ունեի այն ճանապարհը, որը բարեկարգեց Տիգրան Մեծը և որն այնուհետև կոչվեց «արքունի պողոտա»։ Այդ այն ճանապարհն էր, որը կապում էր Տիգրան Մեծի աշխարհակալության երեք մայրաքաղաքները՝ Անտիոքը, Տիգրանակերտը և Արտաշատը։ Այս ճանապարհի վրա բարձրացան Մծուրք, Մանավազակերտ, Զարիշատ և Զարեհավան քաղաքները։ Արտաշատից, իսկ հետագայում Դվինից, մի ճանապարհ Սևանա լճի ափերով տանում էր դեպի Սոդք—Բերդկունքի լեռնանցքը և այնտեղից Տրտուական (Թարթար) դետի հովիտը, որտեղ Կուր գետից ոչ հեռու բարձրացավ Պարտավ քաղաքը։ Մի ճանապարհ էլ Նախճավան քաղաքից գնում էր դեպի հարավ-արևմուտք, անցնելով Երասխ գետը Զուղայի և Դարաշամբի մոտ, դեպի Մարական ավանը և Հեր քաղաքը։ Այստեղից ճանապարհը Կոտորաց գետի ակունքների շրջանում կտրում էր Վասպուրականի լեռնապարը և նկան ու Սևան ամրոցների միջով հասնում էր մինչև Վան քաղաքը։ Վանից՝ լճի հարավային ափերով՝ Կավաշ (այժմ՝ Ոստան-Գյավաշ) և Դատվանով այն հասնում էր Ջորապահակը և Բաղադեշ կամ Բաղեշ քաղաքը, իսկ այստեղից Արզան (Շուկառաբա) ու Քղիմար քաղաքների միջով կապվում Տիգրանակերտի հետ։

Հայկական լեռնաշխարհով անցնող ճանապարհներն ունեին մի շարք առավելություններ, որոնցից զուրկ էին Միջագետքով անցնող մայրուղիները։ Առաջին հերթին կլիմայական պայմաններն էին։ Հայաստանով առևտրական քարավանները գերադասում էին անցնել ամառվա ամիսներին, երբ բարձր լեռնային սարահարթերն ու հովիտներն ունեին մեղմ բարեխառն կլիմա, ինչից զուրկ էին այս ժամանակ Միջագետքի շոգ տափաստաններն ու անապատները։ Բացի այդ, Հայաստանը խիտ բնակեցված երկիր էր, որի երկրագործ ազգաբնակչությունը խաղաղ աշխատասեր ժողովուրդ էր և հազվագյուտ էր լինում անցնող քարավանների թալանը, որ շատ սովորական երևույթ էր Միջագետքում, որտեղ վրիստում էին բեզլիների հրոսակախմբերը։

Հայաստանի վրայով անցնող մայրուղիները նշված են մեզ հասած հունահռոմեական, հայկական և արաբական մղոնաչափքերում և նույնիսկ հնագույն քարտեզներում, ինչպիսին է Պետինգերյան քարտեզը (Tabula Peutingeriana)⁹⁴,

* * *

Այսպիսով, այն տերիտորիան, որտեղ ձևավորվել է հայ ժողովուրդը և նրա լեզուն ու մշակույթը, երկու հիմնական մասից է բաղկացած, որոնք հայտնի են «Մեծ Հայք» և «Փոքր Հայք» անուններով։

Մեծ Հայքը ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիան ամբողջապես, իսկ Փոքր Հայքը տարածվում էր Փոքր Ասիայի արևելյան մասում։ Հայաստանի այս երկու հիմնական հատվածները միմյանցից բաժանվում էին Ծիրառ գետով, որը այս մասում հոսում է հյուսիսից հարավ՝ սկսած այժմյան Ակնից մինչև Մալաթիայից հարավ-արևելք գտնվող Ծիրառի գալարը⁹⁵։

⁹⁴ K. Miller, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

⁹⁵ Հայաստանին են հաթիվ պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում Կիլիկիան և նրա արևելյան մասը կազմող Կոմագենեն։ Կիլիկիայի մասին կիսովի «Հայ ժողովրդի պատմության» երրորդ հատորում։

Եփրատից այս կողմ գտնվող հայկական թագավորությունը կոչվեց Մեծ Հայք ի տարբերություն Եփրատից այն կողմ գտնվող մյուս հայկական թագավորության, որը ավելի փոքր տարածություն էր ընդգրկում և կոչվեց Փոքր Հայք։ Հունական և հռոմեական աղբյուրներում Մեծ Հայքի թագավորությունը անվանվում է Μεγάλη Ἀρμενία և Armenia Maior, իսկ վաղ միջնադարի հայկական աղբյուրներում միշտ գործ էածվում Մեծ Հայք անունը։ Սրանց հետ նույնանիշ է մ. թ. առաջին դարերի պարթևական արձանագրություններում պատահող Vazurg Armenān հորջորջումը։ 387 թ. հետո, երբ Հայկական թագավորությունը բաժանվեց և Մեծ Հայքը գաղարեց գոյաթյուն ունենալ իբրև միաձուլ պետություն, այս անվան փոխարին գործ էին ածվում Հայք, Armenia տերմինները, իսկ Եփրատից այն կողմ գտնվող հայկական երկիրը շարունակում էր կոչվել Փոքր Հայք (Ἀρμενία Μικρά, Armenia Minor)։ Սակայն հետագայում ևս ավանդության ուժով երբեմն գործ էր ածվում նաև Մեծ Հայք տերմինը բուն Հայաստանի իմաստով։ Հայկական աղբյուրների այդ հորջորջումը պահպանել են միջնադարյան պատմաբանները, արաբներն և պարսիկներն աղբյուրները՝ Buzurg Armenān ձևով, վրացականները ճიჯი სომხეთი «Իիդի Սոմխեթի»⁹⁶ և նույնիսկ ռուսականները՝ Арменья Великая ձևով⁹⁷։

Մեծ Հայքն ընդգրկել է շուրջ 320.000 կմ քառակուսի տարածություն։ Այդ սահմաններում Հայաստանը իրենից ներկայացնում էր քաղաքական, էթնիկական և տնտեսական մեկ ամբողջություն և դարերի ընթացքում ձևավորվեց այն ներքին վարչական բաժանումը, որը պայմանավորված էր առաջին հերթին երկրի ռելիեֆով։

⁹⁶ Ժ. Յ., I, էջ 387.

⁹⁷ Повесть временных лет, под ред. Б. П. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1950, էջ 9.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան Ս. Ց. (պատ. Խմբագիր), Մաքսիմովսկայն Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. Խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

3. Արհեստագործությունը վաղբրոնդեդարյան Հայաստանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Է. Վ. Խանզադյան)	137
4. Սոցիալական փոփոխություններ (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)	145
5. Վաղ և միջին բրոնզի դարի ցեղերն ու ժողովուրդները Հայկական լեռնաշխարհում և հարևան երկրներում (Ի. Մ. Դյակոնով)	146

Բ Ա Ժ Ի Ն Բ

ՏՈՂՄԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿՋՐՆԱՎՈՐՈՒՄԸ: ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԱԳՈՒՄԸ

Գլուխ հինգերորդ.—Հայաստանը միջին բրոնզի դարի ժամանակաշրջանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի բնույթն ու զարգացման ուղիները	157
2. Միջին բրոնզի դարի տնտեսությունը	163
3. Սոցիալական փոփոխությունները: Ռազմական դժոկրատիա	172

Գլուխ վեցերորդ.—Հնագույն դասակարգային հասարակությունները Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան մասում (Ի. Մ. Դյակոնով)

1. Դասակարգային հասարակության առաջացումը Փոքր Ասիայում, Խեթական թագավորությունը	175
2. Միտաննի պետությունը Հյուսիսային Միջագետքում և Հայկական լեռնաշխարհում	181

Գլուխ յոթերորդ.—Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը

✓ 1. Հայասա-Ազգիի տեղորոշումը, էթնիկական կազմը և լեզուն (Ս. Տ. Երեմյան)	189
✓ 2. Ռազմական դժոկրատիան Հայկական լեռնաշխարհի երկրներում (Ս. Տ. Երեմյան, Ի. Մ. Դյակոնով)	195
3. Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը և Խեթական թագավորությունը (Ի. Մ. Դյակոնով)	197

Գլուխ ութերորդ.—Հայաստանը զարգացած կամ ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Արտադրողական ուժերի զարգացումը	203
2. Սոցիալական կյանք: Անցում դասակարգային հասարակության	220

Գլուխ իններորդ.—Հայերի ցեղային միությունը Արմեն-Շուպրիա երկրում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Թրակա-փուլուզական ցեղերի հաստատվելը Փոքր Ասիայում	230
2. Հայերի ցեղային միությունը Արմեն-Շուպրիա երկրում	237

Գլուխ տասներորդ.—Պաշտամունքը, կրոնը և արվեստը նախնադարյան Հայաստանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Կրոնական հավատալիքների և արվեստի ծագումը	247
2. Նեոլիթ-էնեոլիթյան արվեստը և պաշտամունքը	250
3. Ուշբրոնզեդարյան հավատալիքն ու արվեստը	267

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԱԶԶԻ ԾԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԱԶԶԻ ՏԵՂՈՐՈՇՈՒՄԸ, ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ ԵՎ ԼԵՃՈՒՆ

Նախորդ գլուխներում ներկայացված նյութերով ուրվագծվում են Հայկական լեռնաշխարհի և նրան հարող շրջանների օոցիալ-տնտեսական, մշակութային, հասարակական և էթնիկական զարգացման այն պրոցեսները, որոնք նախադրյալներ ստեղծեցին ցեղերի և նրանց միությունների համախմբման, հայ ժողովրդի ու նրա լեզվի ձևավորման համար:

Սակայն, հայ ժողովրդի ու նրա լեզվի ձևավորման խնդիրը սերտ կերպով կապված է նաև էթնիկական և ընդհանրապես պատմական զարգացման այն հրեղյալների հետ, որ տեղի են ունենում սկսած մ. թ. ա. IV հազարամյակից Բալկանյան թերակղզու և Հնդկաստանի միջև ընկած լայնածավալ երկրներում: Այս տերիտորիաները այն պատմական միջավայրն են, որտեղ հետզհետե հաստատվում են հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղերը: Սրանց նախնական բնակության տերիտորիան ընդգրկում էր Սև ծովից դեպի հյուսիս և հյուսիսարևմուտք գտնվող ցածրավայրերը: Այս տեղերից մ. թ. ա. IV հազարամյակում խեթերի հնդեվրոպական նախնիները շարժվել են դեպի Փոքր Ասիա, ապա «նախահունական» թրակա-պելասգյան ցեղերը՝ Բալկանյան թերակղզու հարավը, Կրետե և Կիպրոս կղզիները: Նույն հարավ-արևմտական տափաստաններից շարժվում են դեպի հարավ-արևելք հնդիրանական ցեղերը: Այնուհետև, տեղի է ունեցել թրակա-փոյուգական լեզուներով խոսող ցեղերի ներթափանցումը դեպի Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհ: Բոլոր այս տեղերում հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղերը սերտ հարաբերությունների մեջ են մտնում տեղաբնակ ցեղերի հետ, ընդ որում հնդիրանական ցեղերը ստեղծում են փոխազդեցությունների ուրույն աշխարհ, իսկ նրանցից արևմուտք գտնվող Հայկական լեռնաշխարհում, Փոքր Ասիայում և էգեյան աշխարհում տեղի էին ունենում հնդեվրոպական մի քանի ցեղակից լեզվաընտանիքների փոխազդեցությունները: Այդ փոխազդեցությունների արևմտյան ծայրամասում էր գտնվում Բալկանյան թերակղզու հարավային մասը և Կրետե կղզին, որտեղ գերիշխող էին «նախահունական», թրակա-պելասգյան ցեղերը, որոնց հիմքի վրա էլ ձևավորվեց հելլենական աշխարհը, իսկ արևելյան ծայրամասում էր Հայկական լեռնաշխարհի խուրրի-ուրարտական էթնիկական կազմավորումների միջավայրը, որը մտավ երկարատև փոխազդեցությունների ոլորտը խեթա-լուվիական և թրակա-փոյուգական հնդեվրոպական ցեղերի հետ:

խուրրի-ուրարտական, և հնդեվրոպական ցեղերի բազմաթիվ և բազմաձև փոխազդեցությունների կոնկրետ դրսևորումն եղավ հայկական էթնոսի առաջացումը, Հայկական լեռնաշխարհի խայտաբղետ ցեղային կազմավորումներին պիտի փոխարիներ հայ ժողովուրդը, իբրև մեկ միասնական ժողովուրդ, իր միասնական լեզվով, տերիտորիայով և պետությամբ: Իրավամբ կարելի է ասել, որ հայ ժողովուրդը Հայկական լեռնաշխարհի առաջին իրական ու կայուն ժողովուրդն էր: Լեզվական, հնագիտական, մշակութային, ազգագրական և առհասարակ պատմական աղբյուրների բազմակողմանի պրպտումները բերում են այն անհերքա եզրակացության, որ հայ ժողովուրդը սկսել է կազմավորվել Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս այն ժամանակաշրջանից, երբ այդ տերիտորիայի վրա և նույնիսկ նրա շուրջը գոյություն չունեին հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղեր և ժողովուրդներ: Հայ ժողովուրդը իր ֆիզիկական կերպարանքով պատկանում էր արմենոիդ մարդաբանական տիպին, որին պատկանում էին Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ տերիտորիայով տարածված տեղաբնակ խուրրի-ուրարտական ցեղերը: Նույնը պետք է ասել հայերի մշակութային ավանդույթների մասին: Սակայն, լեզվի խնդրում մեծ ներդրում են արել եկվոր հնդեվրոպական տարրերը: Սրանց ցեղային լեզուներն են, որ Հայկական լեռնաշխարհում սկիզբ են դրել հայոց լեզվի ձևավորմանը: Հին և նոր հայերենի ու նրա բարբառների ուսումնասիրությունը վերջնականորեն ցույց է տվել, որ հայոց լեզվի կորիզը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին: Բայց այն ժողովրդի լեզու է դարձել միայն տեղաբնակ խուրրի-ուրարտացիների և այլ ցեղերի լեզուներից մեծապես ազդվելով ու նրանց բառամթերքի հաշվին խիստ հարստանալով միայն:

Էթնա-լեզվական վերոհիշյալ փոխազդեցությունների ամենահին և հիմնական օղակներից մեկն է Հայասա-Ազգի (կամ խայասա-Ազգի) ցեղային միությունը, որը մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերից սկսած զգալի դեր է կատարում Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական և էթնիկական պատմության բնագավառում:

Հայասա-Ազգի տեղորոշումը: Ներկայումս գերիշխող է այն տեսակետը, ըստ որի հայ ժողովրդի ձևավորման համար որպես հիմք ծառայած հնագույն էթնիկական խումբը եղել է ցեղերի քաղաքական այն միավորումը, որը հայտնի է խեթական արձանագրություններից Հայասա-Ազգի անունով: Ե. Ֆոռերի¹ և Գ. Ղափանցյանի² ուսումնասիրություններից հետո համարվում է, որ այդ երկիրն է տվել հայ ժողովրդին նրա hay || hay ինքնանվանումը: Պ. Կրեշմերը առաջինը լեզվաբանորեն հիմնավորեց այն դրույթը, որ Hayasa անունը բաղկացած է Haya կամ Hayo հիմքից և sa վերջավորությունից, որը տարածված վերջածանց է Փոքր-Ասիայի տեղանուններում³ և կապվում է խե-

¹ St' u E. Forrer, Haġasa-Āzzi, „Caucasica“, 1931, № 9.

² St' u Գր. Կանանյան, Хаѣаса—колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947.

³ St' u P. Kretschmer, Der nationale Name der Armenier Haik, „Anzeiger der Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. Klasse“, 1932, №1—7, հայերեն ամփոփումը տե՛ս «Հանդես Ամսորիայ», 1937, № 7—8, էջ 429—432.

թա-լուվիական լեզվաշխարհի հետ⁴։ Պ. Կրեյմերի այս եզրակացությունը զարգացվեց և խորացվեց Ն. Ադոնցի, Գ. Ղափանցյանի և այլ հայագետների ուսումնասիրություններում⁵։ Սույն նույնացումը հանդիպել է նաև առարկու-թյունների, որոնք, սակայն, հիմնավոր չեն թվում⁶։ Մեզ հետաքրքրող երկիրը խեթական արձանագրություններում անվանվում է կամ «Հայասա (կամ հա-յասա) քաղաքի երկիր» կամ «Ազգի քաղաքի երկիր»։ այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ երկիրը կոչվել է իր քաղաքային կենտրոնների անունով։ Թիլ-Հայասա (կամ Թիլ-հայասա) քաղաքը տեղադրվում է հավանաբար հին հայկական Թիլ ավանի տեղում։ Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ գտնվում էր Նանե դիցուհու տաճարը⁷։ Այս տեղորոշումը ցույց է տալիս, որ Հայասա երկրի կորիզը և նրա սկզբնական տերիտորիան եղել է հին հայկա-կան Նկեղյաց գավառը՝ անտիկ դարաշրջանի Ակիլիսենեն և համապատասխա-նում է Նրզնկայի դաշտին։ Թիլ ավանը տեղադրվում է այդ դաշտի կենտրոն Նրիզա կամ Արիզա⁸ քաղաքից ոչ հեռու, որի տեղում, հավանորեն, գտնվելիս է եղել Հայասա կամ հայասա երկրի մյուս կենտրոնը՝ Ազգի քաղաքը։ Նախա-քրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ էր գտնվում Անահիտ դիցուհու պաշ-տամունքի վայրը։

2. Մանանդյանի այն կարծիքը, թե Հայասա երկիրը տեղորոշվում է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած շրջաններում, կարոտ է մնում հիմնավոր-ման⁹։ Անհավանական է թվում գիտության մեջ տարածում գտած նաև այն կարծիքը, թե Հայասա-Ազգի երկիրը գտնվել է Սև ծովի մերձպոնտոսյան ափե-րին, ներկայիս Տրապիզոնից հարավ-արևելք¹⁰։

Տարբեր տեսակետների առաջացման հիմնական պատճառներից մեկն է հայասական Առիպսա քաղաքի տեղորոշման հարցը, որը ըստ Մուրսիլիս Բ-ի (մ. թ. ա. 1345 թվական) տարեգրության, գտնվում էր ծովի մեջ¹¹։

Խեթական աղբյուրի այս վկայությունը տարբեր մեկնություններ են տրը-վել։ Ոմանք գտնում են, որ խոսքը Տրապիզոնի և Կերասունտի շրջակայքի սև-ծովյան եզերքի մասին է¹², մյուսները Առիպսան փնտրում էին Վանա լճի¹³ ա-

⁴ Լուվիական -aa վերջավորության մասնակցությունը այլևայլ տեղանունների ձևավորման մեջ պարզորոշ ի հայտ է գալիս խեթա-լուվիական լեզուներով խոսող էթնիկական միջավայրում։ Դրանցից առանձնապես հետաքրքրական են արևմտյան Փոքր Ասիայի՝ Լյուդիայի, Կարիայի, Տրովազայի և հարևան երկրների տեղանունների օրինակները (Harpasa, Mylasa, Hydyssa, Bargaza, Tarlu(s)sa (Տրոյա), Wilu(s)sa(s) (Իլիոն), Karkis(s)as, Tattassa(s), Hala(s)sa) և այլն։ Sk'ւ A. Toynbee and E. D. Meyers, Historical Atlas, London—New York—Toronto, 1959, էջ 106—107։

⁵ Sk'ւ N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 27—41, նաև՝ C. T. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, ВИ, 1951, № 1, էջ 101—108։

⁶ Sk'ւ И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, էջ 81—84։

⁷ Sk'ւ Г. Гапанцян, Хайаса—колыбель армян, էջ 25, 26։

⁸ Այս քաղաքը ուշ շրջանում կոչվել է Նրզնկա, այժմ Նրզնիկան, Նրզնիշան։

⁹ Sk'ւ 2. Մաեանդյան, Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Նրե-վան, 1944, էջ 31—34։

¹⁰ Հայասա-Ազգի Սև ծովի մերձպոնտոսյան ափին են տեղադրել Դելապորտը, Կոստանդնուլը, Գարստանգը և ուրիշներ, վերջերս՝ Ի. Մ. Դյակոնովը։

¹¹ Sk'ւ И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 81—84։

¹² Sk'ւ 2. Մաեանդյան, Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 32։

փին, կամ Վերին Եփրատի ակունքների մոտ, Կարին-էրզրումից ոչ հեռու գտնվող ամրության վայրում¹³, կամ վերջապես Մովթ (Գեւշուկ) լճի, որից սկիզբ է առնում Արեւմտյան Տիգրիսը, ափին¹⁴, Սակայն այս հարցով զբաղվող գիտնականները հաշվի չէին առնում Հայաստան-Ազգիի մյուս այն քաղաքների մասին եղած տեղեկությունները, որոնց տեղորոշումը ի վերջո բերում է մեզ նույն Վերին Եփրատի հովիտը: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով, Ն. Ազոնցր հանգել է այն ճիշտ եզրակացության, որ Առիպսա քաղաքը պետք է տեղադրել ներկայիս Դենիզլի գյուղի տեղում, Դիվրիգի (միջնադարյան Տիրիկ, Տյուրիկ) քաղաքից ոչ հեռու, Գյուլ-դաղ լեռան ստորոտում¹⁵: Դենիզլի գյուղը, որի անունը թուրքերեն նշանակում է «ծովագլուզ», գտնվում է ճահճոտ վայրում, որտեղ նախկինում պետք է որ լիճ եղած լինի. այդ մասին է վկայում նաև Գյուլ-դաղ լեռան անունը, որ թուրքերեն նշանակում է «լճի լեռ»:

Հայաստան-Ազգի ցեղային միության մյուս բնակավայրերը ևս տեղորոշվում են Փոքր Հայքի և երբեմն նրա մասը կազմող Բարձր Հայքի տերիտորիայում: Առիպսայից ոչ հեռու գտնվում էին Դուկկամա կամ Դուկկարամա (այժմ՝ Դոգան գյուղը, անտիկ Դագոնան) և Զիմառիա (այժմ՝ Զիմառա) քաղաքները: Այս բնակավայրերից բացի, խեթական աղբյուրները Հայաստան երկրում հիշատակում են Ուրա քաղաքը՝ «Հայաստան երկրի գլխավոր ամրոցը»¹⁶, Թիլ-Հայաստ և Ազգի քաղաքներից հետո երկրի խոշոր կենտրոններից էին Կումմախա կամ Կամուխա (այժմ՝ Կեմախ)¹⁷ և Ինգալավա-Թարխիզամա (Թորգոմա, հետագայում Թորդան) քաղաքները: Այս ժամանակաշրջանում պետք է գոյություն ունեցած լինի և հին հայկական Դարանաղի գավառի Անի ամրոց-քաղաքը Եփրատի ափին Anniaca անվան տակ¹⁸, որը գուցե կապ ունի Հայաստական Անիի և Թագավորի անվան հետ: Երզնկայի դաշտի խոշոր կենտրոններից էր Բիթառիզա քաղաքը (այժմ՝ Բիթառիճ, Ալթին-Բեփիի ավերակներից ոչ հեռու), որ այլ կերպ կոչվել է Պաթթեյարիկա: Այս անունը երբեմն վերագրվում էր ողջ Հայաստան-Ազգի երկրին: Հայաստանի քաղաքների թվին էր պատկանում նաև Առնիա քաղաքը, որը տեղադրվում էր անտիկ Առանեի (այժմ՝ Ալաշա-խան) տեղում:

Այսպիսով, սկզբնաղբյուրներից մեզ հայտնի տվյալների հանրազանքը ցույց է տալիս, որ միանգամայն ճիշտ է Հայաստան-Ազգի թագավորության տերիտորիայի տեղորոշումը խեթական արձանագրությունների «Բարձր երկրից» (կամ «Վերին աշխարհից»), հյուսիս-արևմուտք, հին հայկական Բարձր Հայք նահանգի¹⁹ սահմաններում, արևմուտքում՝ բուն Փոքր Հայքի տերիտորիայի

¹³ Տե՛ս Գ. Կառապյան, Хаѣаса — колобелъ армян.

¹⁴ Տե՛ս Լ. Բաբեղյան, հայաստան-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, № 3, էջ 310—311:

¹⁵ Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 39—40:

¹⁶ Պետք է ճիշտ լինի Գ. Ղափանցյանի տեղադրումը Երզնկայի դաշտում՝ Ալթին Բեփիի ավերակների վայրում, ավելի ուշ շրջանի Զիմին-Մումինա կենտրոնից 4 կմ հարավ:

¹⁷ Տե՛ս E. Forrer, Hajasas—Azzis, էջ 1—2: Գ. Կառապյան, Хаѣаса—колобелъ армян, էջ 18—19:

¹⁸ Մի ուրիշ Anniaca քաղաք էլ գոյություն է ունեցել Թերմոզոն-Գալլ գետի (այժմ՝ Գեւ-գիտ չայ) ափին, անտիկ Կողոնիայի տեղում (այժմ՝ Կոյուլ-հիսար):

¹⁹ Կարելի է ենթադրել, որ «Բարձր Հայք» անունը առաջացել է խեթական «Բարձր երկիր» «Վերին աշխարհ» անվան նմանությամբ:

ընդգրկմամբ: Այդ ընդարձակ ցեղային միության կենտրոնական շրջանները գտնվում էին անտիկ աղբյուրների Ակիլիսենեում, որն ընդգրկում էր հին հայկական Եկեղյաց, Դարանաղի-Աղիվն և Մազուր գավառները: Խեթերի և հայասցիների միջև ընդհարումները տեղի էին ունենում գերազանցապես Փոքր Հայքի հողերի հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում ընկած տերիտորիաներում, Հալիս և Գայլ-գետ (Լիկոս) գետերի ակունքների շրջանում: Զգալիորեն ավելի ուշ, երբ Հայաստ-Ազգին կազմող «երկրների» միությունը արդեն գոյություն չուներ, Հերոդոտը (մ. թ. ա. շուրջ 490—424 թթ.), ապա Դիոդոր Սիկիլիացին (մ. թ. ա. շուրջ 90—21 թթ.) վկայում են մեկը՝ Արմենական լեռան (*Ἀρμένιον ὄρος*), որտեղից բխում է Հալիս գետը, մյուսը՝ խոյերի ցեղի գոյության մասին հետագայում Տայք անունով հայտնի նահանգի տերիտորիայում: Այս խոյ ցեղանվան հիմքում թերևս նշմարվում է նույն «Հայաստ» անունը՝ առանց լուսլա-խեթական սոսա վերջավորության:

Բուն Հայաստ-Ազգին (Եկեղյաց-Ակիլիսենեն) հյուսիսում սահմանակից էր Բալա (Պալա, Գայլ-գետի վերին հոսանքի շրջանը) և Դումաննա (անտիկ Դումանայի, այժմ՝ Թումնա գյուղի շրջանը, Բաբերդից արևմուտք, Ճորոխ գետի հովտում) ցեղերի երկրներին:

Հայաստ-Ազգի տերմինը վերին Եփրատի հովտի հնագույն անվանումն է, որ հայտնի է մեզ սկզբնաղբյուրներից: Այս ցեղային միության քայքայումից և խեթական պետության անկումից (մ. թ. ա. շուրջ 1200—1190 թվականներ) հետո Հայաստ-Ազգին այլևս չի հիշատակվում: Ամենայն հավանականությամբ նրանց կայի դաշտի կենտրոններ Թիլ-Հայասա և Ազգի քաղաքներն ավերվել էին և նրանց փոխարեն առաջացել էին այլ կենտրոններ, որոնց անունով էլ պետք է որ կոչվեր երկիրը: Այդպիսի կենտրոններից մեկն էր լինելու վերը հիշատակված Բիթառիզա (այժմ Բիթառիճ) քաղաքը (կոչվել է նաև Պաթթեյարիկա): Հետագայում Հայաստ-Ազգի երկրների համադաշնակցության մեջ առաջատար դեր է կատարում հին հայկական Դարանաղի գավառի տերիտորիան, որը խեթական աղբյուրներում կոչվում է Կումմախա կամ Կամուխա (այժմ՝ Կեմախ գյուղը) իր գլխավոր կենտրոնի անունով: Ավելի ուշ ուրարտացիների առաջխաղացման ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. VIII դար) կենտրոնը Թարխիզամա (հետագայում՝ Թորդան գյուղ) քաղաքն էր, այդ պատճառով ամբողջ գավառը ևս կոչվում էր Թարխիզամա, բայց այդ այն ժամանակ էր, երբ հայկական ցեղերի կենտրոնը տեղափոխվել էր հարավ՝ Խարբերդի դաշտը:

Հավանական է, որ վրացական աղբյուրների միջոցով մեզ հասած «Ան-ձիան»-ը կամ «Անձիա»-ն²⁰ ունեցել է նաև «Ազնի»-ան զուգահեռ ձևը, որի հետ համընկնում է Ազնցիք անվանումը: Այս անվանումների հետ պետք է որ կապ ունենա մինչև օրս հայ ժողովրդական էպոսում պահպանված «Ազնանց տուն» առասպելական երկրի անվանումը. այդ անունով է, որ Բարձր Հայքի և ներկա-

20 XI—XII դարերի վրացական աղբյուրներում հիշատակվում են իրար կողքի Անձորեթի կամ Անձիանձորա, Եկեցի և Դաստերի քաղաքները, որոնցից առաջինում նշվում է՝ «Մեծ վարդապետ Գրիգորի գերեզմանը» և նկատի ունի Թորդան գյուղը, երկրորդը՝ Եկեղեց քաղառն է, իսկ, Դաստերին, հայտնի Դաստեյրա ամրոցն է (Դաստարակ, այժմ՝ Դոստալի գյուղ Զիմառա-յի մոտ): Ինչպես տեսնում ենք, «Անձիանձորա»-ն համապատասխանում է Թորդան-Թարխիզամա վայրին և խեթական աղբյուրների «Ազգի» երկրին:

յիս Գերսիմ ու Սասունի մեգալիթյան հուշարձանները ժողովուրդը կոչում է «Ազնարերդ»²¹:

Այս բոլոր անվանումները հավանաբար, հանդիսանում են Ազգի երկրի անվան ուշ ժամանակի ձևերը²²:

Հայասա երկրի էթնիկական կազմի և լեզվի խնդիրը: Մեզ հասած տվյալները Հայասա երկրի էթնիկական կազմի և լեզվի մասին այնքան կցկտուր են, որ առայժմ դժվար է որոշակի կարծիք կազմել այդ մասին: Գերիշխող կարծիքն այն է, որ Հայասա-Ազգի երկրի բնակիչները պատկանում էին խուրիական ցեղերին²³: Սակայն բացահայտվում են այնպիսի փաստեր, որոնք կարող են մեկնաբանվել հոգուտ հայասացիների լեզվի հնդեվրոպական ծագման²⁴: Իր ժամանակին իբրև վարկած հայտնված այս տեսակետը հետագայում զարգացվեց Գ. Զահուկյանի կողմից: Հայասայի լեզվից մեզ հասած սակավաթիվ տվյալների (հայասական անձնանունների ու տեղանունների) վերլուծությունը բերեց նրան այն եզրակացության, որ հայասական լեզուն պատկանում է հնդեվրոպական հին անատոլիական լեզուների խեթական-նեսիական (ավելի ճիշտ՝ խեթա-լուվիական) խմբին, կամ որ այն թերևս ինքնուրույն հին անատոլիական լեզու է: Այս տվյալների լույսի տակ փորձ է արվում պարզելու հայասական բաղադրատարրի բնույթը հայոց լեզվի մեջ²⁵: Նա նույնիսկ ենթադրում է «հայասա-իշտվական բարբառների մնացորդների» առկայությունը ուրարտերենում և հայերենում²⁶:

Այնուհանդերձ անհրաժեշտ է նշել, որ եթե Hayasa անունը հիմք է դարձել հայ ժողովրդի ինքնանվան և նրա կողմից զբաղեցրած երկրի անվան, ապա այդ նույնը չի կարելի ասել հայասերեն լեզվի մասին: Այդ լեզուն կարող է դիտվել թերևս որպես ձևավորվող հայերեն լեզվի հնագույն շերտերից մեկը, բայց ոչ նրա հիմքը, որովհետև, ինչպես կտեսնենք առաջիկայում, հայոց լեզվի հիմքը դարձավ մ. թ. ա. XII դարից Հայկական լեռնաշխարհ թափանցած թրակափոյուզական լեզվախմբին պատկանող արիմ-արմենների լեզուն²⁷:

21 Այս տեսակետից պատահական չէ, որ Հայասայի երկրորդ անվանումը կապվում է հայերեն «ազն» (սեռ. հուլ., ազին, ժողովուրդ, ցեղ, սերունդ, տոհմ, ազգակցություն) բառի հետ: Գրաբարում սովորաբար օգտագործվում է հոգնակի «ազինք» ձևով: Այս բառարմատից է ծագում ազնիվ՝ «տոհմիկ» «ազնվատոհմ» բառը: Տե՛ս Գ. Բ. Джаукян Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, էջ 78:

22 Հստ Լ. Բարսեղյանի (Խայասա-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղագրման հարցի շուրջը, էջ 310), մեզ հասել են ուշ շրջանի հիշողություններ Ազգի երկրի մասին XVII դարի հայտնի հնդիկական Հակոբ Կարենցու մոտ հիշատակվող «Լուռուլան գաւառ... որ ի գրոց Ազնցիք ասեն» հատվածում, Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հատ. Բ, Երևան, 1956, էջ 552:

23 Տե՛ս Գ. Капанцян, Хайаса — колыбель армян, passim: В. Бэнэцян, Некоторые вопросы этногенеза армян, ՊՐԶ, 1961, № 2, էջ 105—108:

24 Տե՛ս С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, էջ 101:

25 Տե՛ս Գ. Բ. Джаукян, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, էջ 78:

26 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

27 Այս կապակցությամբ արժե անդրադառնալ նաև թրակա-պելասգյան նախահունական լեզվին և նրա հնարավոր առնչությանը հայոց լեզվին: Թրակա-պելասգյան (նախահունական) լեզուների և հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը բովանդակված գիտնական Վլադիմիր

2. ԻԱԶՄԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵԱՐԶԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Մ. թ. ա. XV դարում ավարտվում է խեթական թագավորության թուլացման ժամանակաշրջանը և նա վերստին համախմբվում է Փոքր Ասիայի կենտրոնական ողջ տերիտորիայում: Այս ժամանակից սկսած գրավոր տվյալներ են պահպանվել Հայկական լեռնաշխարհի այն մի քանի շրջանների վերաբերյալ, որոնք, հարելով մեծ տերություններին, ներգրավվում էին պատմական իրադարձությունների մեջ:

Խեթական պետությանը հարող այդ շրջաններն էին. Հայասա, Պախսուվա, Զուխմա (Սուխմու), Ալշե (Ալզի), Իսուվա (Իշուա), Թեգարամա, Մալդիա (Մալդու, Մալաթիա), Կումմախա (Կումմուխա), Տումաննա, Պալա և այլն:

Ալշի-Ալշե շրջանը նույնական է ասսուրական Enzitu-Anzitu-ին, և հին հայկական Անձիտին (Anzitenae) հարևան գավառների ընդգրկմամբ, Ավելի ուշ այս անունը Alzini ձևով տարածվում է ասսուրական սեպագրերում հիշատակվող Շուպրիա երկրի ողջ տերիտորիայի վրա և համապատասխանում է հին հայկական Աղձնիք նահանգին: Վերջինից ղեպի արևելք, Արևելյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում գտնվում էր հին հայկական Անձեացիք գավառը, որի անունը ծագում է նույն Alzi-Anzi-Anzawa-ից: Հետաքրքրական է, որ միջին դարերում այդ գավառը կոչվում էր նաև Աղզի:

Իսուվա երկիրը համապատասխանում է Արածանիի ձախ ափին գտնվող հին հայկական Սոփթ Շահունյաց (այժմ Դերսիմ) գավառին:

Փոքր Ասիայի արևելյան մասի քաղաք-պետությունները, որ հիմնվել էին Միջագետքից (Աշշուր) Փոքր Ասիա (Կանեշ) տանող ճանապարհի վրա, առնչվում են Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը և Կիզզվատնա երկրի զինավորած խմբավորման հետ միասին մտան խեթական տերության կազմի մեջ: Նրանց մեջ առաջինը Թեգարամա քաղաք-պետությունն էր: Խեթական արձանագրությունների Թեգարամա քաղաքը, որ համապատասխանում է ասսուրա-բաբելական աղբյուրների Թիլ-Գարիմմուեին (անտիկ աղբյուրների Gaurenae, այժմ՝ Գյուրյուն), այդ պետության մայրաքաղաքն էր: Թեգարամա երկիրը նույնացվում է բիբլիական Թոգարմայի հետ («Աստվածաշնչի» հայերեն թարգմանության մեջ՝ «Տուն Թորգոմայ»), որը հիշատակվում է մ. թ. ա. 593 թվականի տալ²⁸: Հայ պատմական ավանդության մեջ «Թորգոմայ տունը» համարվում

Գեորգեին բերում է այն եզրակացության, որ «նախահունարենը (պելասգերենը) ալբաներենի և հայերենի միջև գրավում է միջանկյալ դիրք թե՛ աշխարհագրական տեսակետից և թե՛ հնչյունական զարգացման առանձնահատկություններով»: Այս ուղղությամբ կատարված նախնական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայասական լեզվի ուսումնասիրման ժամանակ, քացի խեթա-լուվիական լեզուներից, պետք է հաշվի առնել նաև թրակա-պելասգյան լեզուներով խոսող ցեղերը, որոնք Կիլիկիայի կողմից թափանցում էին Կիզզվատնայի (անտիկ Կատանիան) վրայով Հայասա-Ազգի ցեղային միության տերիտորիան և որոշ փոխազդեցության մեջ մտնում այնտեղ բնակվող ցեղերի հետ: Թրակա-պելասգյան լեզուներով խոսող ցեղերի ազդեցությունը նշմարվում է Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների լեզվի, պաշտամունքի և տեղանունների ու ցեղանունների մեջ: Հատկապես նշելի է 'Αχαίοι || Hayasa անունների նմանությունը: (Տե՛ս В. И. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, էջ 93):

²⁸ Տե՛ս «Մենդոց դիրք», Ժ 4, ճզկիկել, ԼԸ 6:

է Հայաստանի հոմանիշը, իսկ հայերը անվանվում են «Թորգոմեան», «Թորգոմածին»։ Արևելքում Թեգարաման իր մեջ էր առնում Պախսովա երկիրը (այժմ՝ Արաբկիր քաղաքի շրջանը) և հավանաբար Թեբուրցիա կամ Թեբուրգիա (ըստ խեթական և ասսուրական աղբյուրների) երկիրը։ Այն տեղորոշվում է Եփրատի աջ ափին, այժմ Ցաղջի-չայ կոչվող վտակի հովտում։ Պախսովայի և Թեբուրգիայի միջոցով Թեգարաման Եփրատով սահմանակից էր Իշովային, որը գտնվում էր հետագա Մոփքի տերիտորիայում։ Իշովայի և Միտաննիի վրա արշավելիս խեթերը անցնում էին Թեգարամայի և Մելիդուի վրայով, որ Եփրատի գլխավոր գետանցն էր։ Հաճախ նույն Թեգարամայի վրայով խեթերը ներխուժում էին Հայասա-Ազգի երկրների համադաշնակցության թիկունքը։

Կանեշ—Աշշուր առևտրական մայրուղու վրա գտնվող մյուս քաղաք-պետությունը Մելիդուն էր կամ Մալգիան։ Նրա մայրաքաղաքը՝ Մալգիան (Մելիդ, Մելիտեա, անտիկ Melitene, այժմ էսկի-Մալաթիա), գտնվում էր Եփրատի գլխավոր գետանցի Ուրշա կամ Ուրուսա (Պետինգերյան քարտեզի ad Aras, այժմ՝ Փորուտ գյուղից ոչ հեռու) քաղաքի մոտ։ Եփրատի դիմացի ափին գտնվում էր գետանցի մյուս ծայրը՝ Տումեիշկի քաղաքը, որը հետագայում հայտնի էր ուրարտական աղբյուրներից (այժմ՝ Իզմիր գյուղը, անտիկ դարաշրջանի Տոմիսան)։

Երրորդ քաղաք-պետությունը՝ Կումմուխը (անտիկ դարաշրջանի Commagene) առաջացավ Մալգիայից հարավ, Եփրատի աջ ափին։ Նրա մայրաքաղաքը՝ Կումմախան (անտիկ դարաշրջանի Սամոսատը, այժմ՝ Սումեյսատ) գտնվում է Եփրատի այն գետանցի մոտ, որի նշանակությունը հետագայում շատ մեծացավ։

Բոլոր այս երկրները գտնվում էին ռազմական դեմոկրատիայի փուլում։ Այսպես, թվարկված երկրներում խեթերը բանակցություններ էին վարում ոչ թե թագավորների, այլ անմիջականորեն ցեղապետների կամ որոշ դեպքերում՝ համացեղական ժողովների հետ։ Այս երկրների առաջնորդները առաջին անգամ «թագավորներ» են անվանված ասսուրական տարեգրություններում՝ մ. թ. ա. XIII դարի վերջում։

Հայասա-Ազգին ևս, անշուշտ, պետք է դիտել որպես ցեղային միություն, թեև խեթական աղբյուրները նրա կառավարչին կոչում են «թագավոր»։ Համենայն դեպս, խեթական թագավորի հետ կնքված պայմանագրերում Հայասայի «թագավորի» հետ միասին հանդես է գալիս նաև նրա ժողովուրդը, ամենայն հավանականությամբ՝ ժողովրդական հավաքը կամ ցեղային (միջցեղային) ռազմական, ավագանու ժողովը։

Այսուհանդերձ, չպետք է թերագնահատել Հայկական լեռնաշխարհի և Անդրկովկասի հասարակության կատարած առաջընթացը դեպի դասակարգային քաղաքակրթության աստիճանը։ Միանգամայն վաղաժամ կլինեի պնդել, թե XIV—XII դարերում Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայի ոչ մի շրջան չէր թեմակոխում դասակարգային քաղաքակրթության փուլը²⁹։

²⁹ См. И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 100—101.

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԱԶԶԻ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽԵԹԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խեթերի պատերազմները Հայաստանի դեմ մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերից³⁰ Խեթական թագավոր Խաթթուաիլիս Գ-ի (շուրջ 1275—1250 թվականները մ. թ. ա.) այսպես կոչված «Խնքնակենսագրության» մեջ³¹ հաղորդվում է, որ մեր տոմարով մ. թ. ա. XVI—XV դարերին համընկնող ժամանակաշրջանում, խեթերին հարևան ցեղերն ու թագավորները, Խեթական պետության թուլացումից օգտվելով, մխրճվեցին նրա տերիտորիայի խորքերը։ Հատկապես հեռու, դեպի հարավ են թափանցել կասկերը, մեծ հաջողություններ են ունեցել նաև նրանցից արևելք ընկած ցեղերը։ Այսպես, Ազգիի մարդիկ ներխուժում են Վերին (կամ Բարձր) երկիրը (Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանը) և «սահման են դարձնում» Սամուխա լեռը, իսկ Իսուվայի մարդիկ, անցնելով նիփրատի աջ ափը, գրավում են Թեգարաման։

Մ. թ. ա. XIV դարի վերաբերյալ պատմական իրադարձությունների մասին համեմատաբար մանրամասն տվյալներ կան, թեև Թուֆխալիաս Գ-ի (շուրջ 1400—1380 թվականները մ. թ. ա.) և նրա որդու՝ Սուպալիուլիումաս Ա-ի (շուրջ 1380—1340 թվականներ մ. թ. ա.) արշավանքների տարեգրությունը, որ կազմվել է վերջինիս որդու՝ Մուրաիլիս Բ-ի (շուրջ 1340—1320 թվականները մ. թ. ա.) հրամանով, մեզ հասել է վթարված վիճակում³²։ Դեռևս Թուֆխալիաս Գ-ին հաջողվել է կարճ ժամանակով հնազանդեցնել Հայասան, իսկ Սամուխան ոչ միայն նվաճել, այլև հենակետ դարձնել դեպի հյուսիս ձեռնարկվող հետագա արշավանքների համար։ Սակայն շուտով Սուպալիուլիումասը, դեռևս թագաժառանգ եղած ժամանակ, ստիպված է լինում պատժել արշավանք ձեռնարկել հայասացիների դեմ։ Բայց ճանապարհին նա հանդիպում է կասկերի տասներկու ցեղերի միացյալ աշխարհազորին և երկարատև պատերազմի բռնվում նրանց հետ։ Կասկերին ետ մղելուց հետո միայն Թուֆխալիաս Գ-ը նորից շարժվում է Հայաստանի դեմ և ընդհարվում նրա թագավոր Կարաննիսի կամ Լաննիսի (անունը պարզ չի ընթերցվում) հետ։ Ճակատամարտը տեղի է ունեցել «Կումմախից ցած»։ Սակայն Թուֆխալիաս Գ-ը, ինչպես երևում է, վճռական հաղթանակի չի հասնում, և խեթերը ստիպված են լինում հետագայում բազմաթիվ նոր արշավանքներ կազմակերպել։

Սուպալիուլիումաս Ա-ի գահակալության շրջանի կարևորագույն իրադարձությունը Միտաննիի դեմ մղված պատերազմն է։ Ըստ երևույթին այդ պատերազմին նախապատրաստվելու շրջանում է տեղի ունեցել խեթերի հաջորդ ընդ-

³⁰ Սույն հատվածի հեղինակ Ի. Մ. Դյակոնովի տեսակետը Հայաստանի տեղադրման և կատարած դերի մասին մանրամասն տե՛ս նրա «Предыстория армянского народа», Ереван, 1968 զրքում։

³¹ Տե՛ս A. Goetze, Die Annalen des Mursilis, „Mitteilungen der Vorderasiatisch—Aegyptischen Gesellschaft“, 38, Leipzig, 1933, էջ 87 և հաջ.։

³² Տե՛ս H. G. Güterbock, The Deeds of Suppilulimas Told by His Son, Mursilis II, „Journal of Cuneiform Studies.“ X, 2—4.

հարումը Հայաստանի հետ, որից հետո պայմանագիր է կնքվել Սուլայիլուլիումասի և Հայաստանի թագավոր Խուկաննասի միջև³³։

Այդ պայմանագրի համաձայն, Հայաստանի թագավորը հավատարմության երդում է տալիս խեթական թագավորին և պարտավորվում ռազմական օգնություն տրամադրել նրան և պահել իրեն հայտնի դարձած խեթական պետական գաղտնիքները (խոսքը, թերևս, Միտաննիի դեմ նախապատրաստվող արշավանքի մասին է) և, բացի այդ, ինչպես ներկայումս, այնպես էլ ապագայում հանձնել խեթական թագավորությունից Հայաստան փախած անձանց։ Խեթական թագավորը Խուկաննասին կնության է տալիս իր քրոջը և այդ առիթով դրվում են մի շարք ուշագրավ պայմաններ։

«Իմ այն քույրը, որին ես, արևս, տվել եմ քեզ կնության, ունի շատ քույրեր, որոնք նրա հետ նույն տոհմից (՝), նույն սերնդից են, իսկ այժմ նրանք նաև քոնն են, որոնց հետևի դու ստացել ես նրանց քրոջը։ Բայց հաթի երկրում կա մի կարևոր օրենք՝ եղբայրը իրավունք չունի մերձենալու իր քրոջը, դա մեղք է։ Իսկ նա, ով այդպես վարվի՝ կմեռնի»։ Իսկ ձեր երկիրը բարբարոսական է և ձեզ մոտ սովորություն է, որ եղբայրը մերձենա իր քրոջը և իր զարմուհուն։ Բայց հաթ-թուսաում դա արգելված է... Եվ խուսափիր պալատական կանանցից... Նոր դալիս է պալատական կինը, հապճեպորեն փախիր և ազատիր նրա ճանապարհը»։ Այնուհետև, պատմվում է ում Մարիասի մասին, որը մահապատժի էր ենթարկվել, որովհետև խեթական թագավորը նրան տեսել էր պալատական կնոջը նայելիս։ «Եվ երբ դու վերադառնաս Հայաստան, ապա հետագայում դու չպետք է մերձենաս քո եղբոր կանանց, քո քույրերին՝ հաթ-թուսաում դա արգելված է։ Եվ երբ դու գաս պալատ (խեթական թագավորի—հեղ.), ապա նման բանը արգելված է։ Եվ այլևս կին չվերցնես Ազգի երկրից, իսկ նրան (.), ում դու տիրում ես, նրան օրենքով պետք է համարես քո երկրորդական կինը, նրան գլխավոր կինդ չդարձնես։ Եվ ետ վերցրու քո դստերը Մարիասից և տուր նրան եղբորը»։

Այստեղ հիշատակվող Մարիասն, իհարկե, նա չէ³⁴, որը մահապատժի ենթարկվեց հարեմային տիկնոջ հետ զրուցելու համար. ըստ երևույթին դա Խուկաննասի կառավարչակիցն է, քանի որ այնուհետև ասվում է. «Եթե դուք, հայասացիներդ, գալիք օրերում բարեկամաբար պաշտպանեք ինձ (խեթական թագավորին—հեղ.), ապա ես բարյացակամորեն կպաշտպանեմ ձեզ՝ հայասացիներդ, և Մարիասին և Հայաստանի մյուս խնամիներին (մարդկանց) և բարյացակամորեն կպաշտպանեմ ես Հայաստան երկիրը»։ Իսկ շարունակության մեջ ասվում է, որ այս պայմանագիրը, երկիրն ավերելու սպառնալիքի տակ, պարտագիր է «հայասացիների և Մարիասի համար»։

Քանի որ Մարիասը դիտվում էր որպես «Հայաստանի խնամիներին» գլխավորողը, ապա կարելի է ենթադրել, որ նա Ազգիի առաջնորդն էր, և Ազգին կապված էր Հայաստանի հետ փոխադարձ ամուսնություններով։ Ըստ որում, ոչ միայն Հայաստան կին էր վերցնում Ազգիից, և Ազգին՝ Հայաստանից, այլև նրանց մոտ տիրում էր այն սովորությունը, որ ամուսինը իրավունք էր ստանում քննին-

³³ St' J. Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches, 2. Teil, „Mittellungen der Vorderasiatischen—Aegyptischen Gesellschaft“, 34,1 Leipzig, 1930, էջ 103 և հւշ.

³⁴ Բայց, հավանորեն, նրա ազգականն է։

րի և իր տոհմի հետ ամուսնական կապերով կապված տոհմի նույն սերնդի մյուս կանանց նկատմամբ: Խեթական թագավորը հակառակվում է այս սովորությանը, նա չի ցանկանում, որ իր քրոջը Հայաստանի թագավորին կնության տալու փաստը վերջինիս իրավունք տար խեթական թագավորական ընտանիքի և հարեմի մյուս կանանց նկատմամբ: Խեթական արքայազուստը պետք է դառնար առաջին կինը, այսինքն՝ Հայաստանի թագուհին:

Հատկանշական է, որ պայմանագրի տեքստում Սուպիլուլիումասը դիմում է ոչ միայն Խուկաննասին՝ Հայաստանի թագավորին, այլև «Հայաստանի մարդկանց», որ ամենայն հավանականությամբ միջցեղային ժողովն էր կամ ավագների խորհուրդը:

Նույն պայմանագրի տեքստից պարզվում է, որ հայասացիները երկրագործական ցեղ էին, քանի որ նրանց կողմից պայմանները խախտվելու դեպքում խեթական թագավորն սպառնում է ոչնչացնել ի թիվս այլոց «ձեր տները, ձեր դաշտերը (ձեր բնակավայրերը), ձեր խաղողի այգիները, ձեր մարգագետինները, ձեր եղջերավոր անասունները, ձեր ոչխարները...»: Մի այլ տեքստից երևում է, որ Աղղիի զինվորները հետագայում ծառայել են խեթական բանակում որպես մարտակառք վարողներ, հետևաբար նրանց ծանոթ են եղել նաև ձին և մարտակառքը:

Միտաննիի անկումը և Ասուրեստանի ճգնաժամը: Խեթերի գլխավոր թեզնամին, սակայն, մնում է Միտաննին: Սուպիլուլիումասը պատերազմ է սկսում Միտաննիի դեմ: Հարձակումը տեղի է ունենում հյուսիսից, Վերին Եփրատի հովտով, ըստ երևույթին Թեգարամալի վրայով:

Իրադարձություններն սկսվում են խեթերի և Իսուվայի ընդհարումից, իսկ առիթ է ծառայում այն հանգամանքը, որ Իսուվա են փախչում բռնի կերպով խեթական տերիտորիայում բնակեցված մարդիկ: Նրանց հետապնդելով, այստեղ է ներխուժում խեթական զորքը, և փախստականները խույս տալով, գնում են Հայաստա: Տիրանալով Իսուվային Սուպիլուլիումասը Եփրատով շարժվում է ցած, հարձակվելով Միտաննիի գլխավոր կենտրոններին՝ Կարքեմիշի և Վաշշուգանեի վրա: Բացի այդ, խեթերը ռազմական դաշինքի մեջ են մտնում Ալղիի կառավարչի հետ և հնարավորություն ստանում ավելի ազատ գործելու: Մասնավորապես, գրավվում է Կուտմար³⁵ ամրոցը, որ իսուվական կամ միտանական էր, և հանձնվում Ալղիին³⁶: Խեթերի առաջ բացվում է միտանական հարժավայրերի ճանապարհը:

Պատերազմը Միտաննիի դեմ երկարատև եղավ և հանգեցրեց այդ թագավորության լիակատար ջախջախման, դարձնելով նրան խեթերի վասալը: Խեթերի կողմից Կարքեմիշը գրավվելու հետևանքով շրջապատման մեջ է ընկնում նաև Կիզկատան, որը շուտով վեր է ածվում խեթական թագավորության ինքնավար մարզի:

Միտաննիի ջախջախումը Աշշուրի կառավարիչ Աշշուրուբալիտ Ա-ին հնարավորություն է տալիս ընդարձակելու իր տիրույթները: Խեթական տեքստերից

³⁵ Ըստ է. Ֆորերի՝ ներկայիս Կոնստանդնուպոլսի 18 կմ հեռու (նույնական չէ ասուրական Կուլիմերիին, որը գտնվում է Շուպրիայում):

³⁶ Տե՛ս E. F. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien, 1, „Boghazköi—Studien“, VII, Leipzig, 1923, № 1, հմտ. № 4:

մեկը հաղորդում է, որ «Միտանինն այլևս գոյություն չունի, Աշշուրի և Ալշեի (Ալզի) մարդիկ բաժան-բաժան արեցին նրան»³⁷, Ըստ երևույթին, Ալզիին բաժին են ընկնում Վերին Եփրատի հովտի ստորին մասի և Հայկական Տավրոսի նախալեռները՝ Տիգրիսի ձախ ափին ընկած շրջանները, իսկ Ասորեստանին՝ Հյուսիսային Միջագետքի արևելյան մասը և Վերին Տիգրիսի աջափնյա մասը։ Միտանիից մնաց փոքրիկ միջուկը միայն, Հետագայում Ասորեստանի թագավոր Ադադներարի Ա-ը (շուրջ 1310—1280 թվականները մ. թ. ա.) ոչ միայն ամրապնդում է իր դիրքերը Վերին Տիգրիսի հովտում (Կադմուխի կամ Կուդմուխի երկիրը) և տիրանում Տայրա և Իռիդա³⁸ ամրոցներին՝ նրա վերին հոսանքի շրջանի հյուսիսում ու հարավում, այլև որոշ ժամանակով գրավում է Վաշշուգանեն և ելք ստանում դեպի Եփրատը՝ Կարքեմիշի մոտ։ Այսպիսով, Ասորեստանը դառնում է մեծ տերություն, որը շրջակա ցեղերի համար ավելի մեծ վտանգ էր ներկայացնում, քան նախկինում՝ Միտանինը։

Մուրսիլիս Բ-ի պատերազմը Հայաստյի դեմ։ Միտանիի ջախջախումը մեծ հաղթանակ էր խեթերի համար և նրանց հնարավորություն էր տալիս նվաճել Ասորիքն ու մրցակցել Եգիպտոսի հետ, բայց Սուպպիլիումասի և հիմնական խեթական ռազմական ուժերի երկարատև բացակայության հետևանքով անշատովում են խեթական պետության ծայրագավառները Փոքր Ասիայում։ Այսպես, կասկերը վերսկսում են իրենց հարձակումները խեթական տերիտորիայի վրա, և խեթերը հարկադրված են լինում շատ տարիներ վատնել նրանց ասպատակությունների հետևանքները վերացնելու համար։

Երբ Մուրսիլիս Բ-ը զբաղված էր կասկերի երկրի առաջնորդ Տիպիայի դեմ պայքարելով, Աղզիի առաջնորդ Աննիասը (Մարիասի որդին) հարձակվում է խեթական Տանկուվա շրջանի վրա և այնտեղից գերիներ ու անասուններ տանում Հայասա³⁹, Աննիասը մերժում է դրանք վերադարձնելու Մուրսիլիսի պահանջը, որի հետևանքով խեթերը պատերազմ են սկսում և պաշարում ազգիական Ուրա անառիկ ամրոցը։ Հիմնական պատերազմական գործողությունները ծավալվում են հաջորդ տարիներին։ խեթական զորքերը ղեկավարում է թագավորի եղբայրը, քանի որ ինքը Մուրսիլիսը զբաղված էր մյուս սահմանների վրա մղվող պատերազմով։ Հայասացիները սկզբում խոստանում են հանձնել գերիներին, բայց խոստումը չեն կատարում, պատճառաբանելով, թե խեթերն էլ չեն վերադարձրել հայասացի գերիներին։ Պատերազմական գործողությունները ձգձգվում են և հայասացիները գրավում են խեթական Իստիտինա ամրոցն ու պաշարում Կաննուվարան։ խեթերն օգնություն են ուղարկում 10.000 հետևազոր և 700 մարտակառք, բայց նրանց հիմնական ուժերը կաշկանդված էին Եփրատի ափին, Կարքեմիշի մոտ, որին սպառնում էր Ասորեստանի թագավորը։ Պատերազմի հայասական ռազմաբեմում խեթերն ստիպված են լինում նահանջել դեպի Թեգարամա, և նրանց պետությունից անջատվում են վերին Հալիսի հովտում գտնվող մի շարք շրջաններ։

Պատերազմի չորրորդ տարում միայն (իր գահակալության տասերորդ տարում) Մուրսիլիս Բ-ը անձամբ է դուրս դալիս ընդդեմ Աղզիի։ Հայասացի-

³⁷ Նույն տեղում։

³⁸ Sk'w „Reallexicon der Assyriologie“, I, ed. E. Ebeling und B. Meissner, Berlin, 1928, էջ 281 և հաջ.։

³⁹ Sk'w A. Goetze, Die Annalen des Muršiliš, էջ 95—97.

ները վազվում են լեռնային ամրոցներում, մտադրություն ունենալով գիշերները հարձակվել անցնող խեթական զորքի վրա: Սակայն Մուրսիլիսը, լեռնային ամրոցների մեծ մասը թիկունքում թողնելով, դուրս է գալիս Առիպասյի մոտ և գրավում այն, իսկ այնուհետև անմիջապես շարժվում է դեպի Դուկկամա, որը գտնվում էր, հավանաբար, Ազգիում: Դուկկամայի բնակիչները հանձնվում են հաղթողի ողորմածությանը, և Մուրսիլիսը 3000 ազգիացի վերցնում է իր բանակը որպես հետևազորայիններ և կառավարներ: Բանակցությունները վարվում են ոչ թե Ազգիի «թագավորի», այլ ավագների խորհրդի հետ: Երկիրը մտցվում է խեթական պետության կազմի մեջ, Հետագա բանակցությունները վարում են ոմն Մուտտիսի՝ հալիմանա ամրոցի կառավարչի հետ, որի միջոցով Մուրսիլիս Բ-ը կարողանում է հաջողացնել 1000 խեթ զորիների վերադարձը⁴⁰:

Սակայն խեթերը չեն կարողանում հնազանդության մեջ պահել Ազգին ու Հայասան⁴¹: Շատ անկայուն էր նրանց ազդեցությունը նաև Իսուվայում և մերձեփրատյան մյուս երկրներում:

Մեզ հասած նամակից դատելով⁴², Ալզին շարունակում է հարձակումը Միտաննիի վրա, դաշնակցած խեթերի հետ, և Ալզիի թագավորը որոշ ժամանակով նույնիսկ գրավում է Միտաննիի գահը:

Մի շարք վավերագրերից երևում է, որ մ. թ. ա. XIV—XIII դարերի սահմանադլխում Հայկական լեռնաշխարհի երկրները դաշինքի մեջ էին խեթական թագավորության հետ, բայց նրա կազմի մեջ չէին մտնում:

Խեթերը և Վեդիե Նիքատի ճովաի երկրները մ. թ. ա. XIII դարի վերջին: Ինչպես երևում է, մ. թ. ա. XIII դարի կեսերին խեթերը Հայկական լեռնաշխարհի վրա չէին արշավում: Հավանաբար Ասորեստանի կողմից սպառնացող վտանգի ուժեղացումը⁴³ հարկադրում է վերինեփրատյան հովտի ցեղերին խեթական թագավորության հետ դաշնակցային հարաբերություններ պահպանել:

Պահպանվել է խեթական թագավորության պայմանագիրը Պախիուվայի, Իսուվայի և այլ շրջանի մյուս երկրների հետ⁴⁴: Այդ պայմանագիրը կնքող խեթական թագավորի անունը վավերագրում չի պահպանվել, բայց, հավանաբար, խեթական պետության վերջին թագավորներից մեկն է, գուցե Առնուվանտասը (շուրջ 1220—1190 թվականները մ. թ. ա.): Այս պայմանագիրը մի կարևոր աղբյուր է, որը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու Հայկական լեռնաշխարհի հետ խեթերի ունեցած հարաբերությունների մասին՝ խեթական թագավորության անկման նախօրյակին:

Ազգի—Հայասա միությունը, ըստ երևույթին, տրոհվել էր, քանի որ

⁴⁰ Հավանաբար այս ժամանակներին է վերաբերում խեթերի և հայասացիների պայմանագրի BO 3281 հատվածը:

⁴¹ Պահպանվել է խեթական մի կառավարչին ուղղված հրահանգի տեքստը, որ վերաբերում է, հավանաբար, մ. թ. ա. XIII դարի վերջին: Այդ հրահանգում Հայասան, Կասկերի երկրի և Լուկկայի (Լիկիա, հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիայում) հետ միասին հիշվում է օտար, թշնամական երկրների շարքում:

⁴² S^t u Kellschrifttexte aus Boghazköi, I, № 20.

⁴³ S^t u H. M. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 97 և հաջ.

⁴⁴ S^t u Kellschrifturkunden aus Boghazköi, XXIII, № 72, O. R. Gurney, Mita of Paḫ-ḫuwa, „Annals of Archaeology and Anthropology, University of Liverpool“, XXVIII, 1948.

տեքստում նրա մասին հիշատակություն չկա, իսկ Դուկկամա, Կումմախա և Պաթթեյարիկկա «քաղաքներն» ու շրջանները, որոնք նախկինում ենթարկվում էին հայասացիներին, այժմ գործում են ինքնուրույնաբար: Պախսովա և Իսովա երկրները խեթական թագավորության հետ կապված են վասալական-դաշնակցային կապերով և պարտավոր են խեթերի պահանջով զորամասեր տրամադրել նրանց:

Սակայն, երբ խեթական թագավորը արշավանք է կատարում Կումմախայի դեմ, Պախսովայի թագավորը՝ Միտասը, որն ամուսնացած էր խեթերի հակառակորդի դստեր հետ, ոչ միայն չի կատարում իր պարտավորությունները, այլև թաքցնում է խեթերից թշնամի փախստականներին և մարդիկ ու անասուններ հափշտակում խեթերի դաշնակից Իսովայի տերիտորիայից: Միտասի հետ գործում էր ևս մեկ առաջնորդ՝ ոմն Կալիմունաս: Սակայն խեթերի հաջողությունները «Պախսովայի մարդկանց» (ժողովրդական ժողով) ստիպում են հաշտություն կնքել: Խեթերի թագավորը Պախսովայի մարդկանց պարտավորեցնում է իրեն հանձնել Միտասին ու Կալիմունասին՝ նրանց բոլոր ազգականների հետ և ողջ ունեցվածքով, ինչպես նաև վերադարձնել փախստականներին և հատուցել Իսովայի կորուստները: Պախսովայի մարդկանց կողմից այս պայմանագիրը չկատարելու դեպքում խեթական թագավորը նրանց հարևաններին հրամայում է այդ ամենը նրանց անել տալ ուժի միջոցով: Խեթերից կախում ունեցող հարևանների թվում հիշվում են Արիխպիցցին, Պաթթեյարիկկայի (կամ Իսմերիկկայի՝ տեքստում անունը վնասված է) կառավարիչը և Տուկկամայի կառավարիչ Ախսիասը: Միաժամանակ, այդ նույն պայմանագրի համաձայն, խեթական թագավորության հպատակության տակ են անցնում Պախսովան, Իսովան, Յուխման, Մալդիան, (Պաթթեյա)րիկան կամ (Իսմե)րիկկան ու ևս մի երկիր, հավանաբար՝ Խուրրի, այսինքն՝ կամ Միտաննիի հյուսիսային մնացորդը, կամ Ալզին: Այս բոլոր երկրների համերաշխ կերպով խեթերին հպատակվելը բացատրվում է, հավանաբար, Ասորեստանի կողմից սպառնացող վտանգով:

Այսպիսով, մ. թ. ա. XIII դարի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում կային բազմաթիվ ցեղեր ու ցեղային միություններ, որոնք գտնվում էին նախնադարյան համայնական կարգերի վերջին՝ ռազմական դեմոկրատիայի փուլում: Որոշ վայրերում արդեն սկսել էին ձևավորվել դասակարգային հասարակությունը և պետական կազմավորումները որպես քաղաք-պետություններ (Տիգրիսի և Եփրատի վերին հոսանքի որոշ քաղաք-պետություններ) կամ որպես ոչ մեծ թագավորություններ (Ալզի): Ամենայն հավանականությամբ գոյություն ունեին նահապետական մեծ ընտանեկան համայնքներ և նրանց միավորումներ, ինչպես ավելի հարավային խուրրիական շրջաններում. պահպանվում էին նաև նախնադարյան հասարակության արխայիկ սովորույթների մնացուկներ (օրինակ, «թագուհիների» դերը, իսկ հայասացիների մոտ՝ ամուսնու իրավունքը քենիների նկատմամբ): Ստրկությունն արդեն հայտնի էր, բայց թույլ էր զարգացած: Միտաննիի ավանդույթները պահպանած շրջանները արդեն ժանոթ էին սեպագրին, որի հետևանքով խեթա-խուրրիական դիվանային և տարեգրային ավանդները կարողացան հետագայում ընկալվել Ուրարտու պետության մեջ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՆԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան Ս. Ց. (պատ. Խմբագիր), Մաքսիմովսկայն Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. Խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

3. Արհեստագործությունը վաղբրոնդեղարյան Հայաստանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Է. Վ. Խանզադյան)	137
4. Սոցիալական փոփոխություններ (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)	145
5. Վաղ և միջին բրոնզի դարի ցեղերն ու ժողովուրդները Հայկական լեռնաշխարհում և հարևան երկրներում (Ի. Մ. Դյակոնով)	146

Բ Ա Ժ Ի Ն Բ

ՏՈՂՄԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿՋՐՆԱՎՈՐՈՒՄԸ: ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԱԳՈՒՄԸ

Գլուխ հինգերորդ.—Հայաստանը միջին բրոնզի դարի ժամանակաշրջանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի բնույթն ու զարգացման ուղիները	157
2. Միջին բրոնզի դարի տնտեսությունը	163
3. Սոցիալական փոփոխությունները: Ռազմական դժոկրատիա	172

Գլուխ վեցերորդ.—Հնագույն դասակարգային հասարակությունները Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան մասում (Ի. Մ. Դյակոնով)

1. Դասակարգային հասարակության առաջացումը Փոքր Ասիայում, Խեթական թագավորությունը	175
2. Միտաննի պետությունը Հյուսիսային Միջագետքում և Հայկական լեռնաշխարհում	181

Գլուխ յոթերորդ.—Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը

✓ 1. Հայասա-Ազգիի տեղորոշումը, էթնիկական կազմը և լեզուն (Ս. Տ. Երեմյան)	189
✓ 2. Ռազմական դժոկրատիան Հայկական լեռնաշխարհի երկրներում (Ս. Տ. Երեմյան, Ի. Մ. Դյակոնով)	195
3. Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը և Խեթական թագավորությունը (Ի. Մ. Դյակոնով)	197

Գլուխ ութերորդ.—Հայաստանը զարգացած կամ ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Արտադրողական ուժերի զարգացումը	203
2. Սոցիալական կյանք: Անցում դասակարգային հասարակության	220

Գլուխ իններորդ.—Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Թրակա-փուլուգական ցեղերի հաստատվելը Փոքր Ասիայում	230
2. Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում	237

Գլուխ տասներորդ.—Պաշտամունքը, կրոնը և արվեստը նախադարյան Հայաստանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Կրոնական հավատալիքների և արվեստի ծագումը	247
2. Նեոլիթ-էնեոլիթյան արվեստը և պաշտամունքը	250
3. Ուշբրոնզեդարյան հավատալիքն ու արվեստը	267

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՄԵՇՈՒՊԻԱ ԵՐԿՐՈՒՄ

1. ԹՐԱԿԱ-ՓՈՅՈՒԳԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ
ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ

Թրակա-փոյուզական ցեղերի առաջին ալիքը: Մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսում մեծ թափ է ստանում ցեղերի տեղաշարժը էգեյան աշխարհից և Բալկաններից դեպի Փոքր Ասիա, Լևանտի ծովեզերք և նույնիսկ Նեղոսի դելտա՝ Եգիպտոս: Եգիպտական աղբյուրներում բոլոր այս հարձակվող ցեղերը կոչվում են «ծովի ժողովուրդներ»:

«Ծովի ժողովուրդների» թվում հանդես են գալիս նաև բազմաթիվ թրակա-փոյուզական ցեղեր, որոնք Փոքր Ասիա էին թափանցում Բալկանյան թերակղզու հյուսիսային մասերից՝ մերձդանուբյան շրջաններից ու թերևս մասամբ՝ Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի կողմերից:

Թրակա-փոյուզական ցեղերի այս տեղաշարժը կատարվել է մի շարք ալիքներով, որոնք ժամանակագրական տեսակետից կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ նախքան Տրոյական պատերազմը (մ. թ. ա. XIII դարի վերջ) և դրանից հետո:

Փոքր Ասիա տեղափոխված թրակա-փոյուզական ցեղերի մեջ առաջիններից էին արիմները (ἄριοι), նախահայերենի կրողները, որոնք աղբյուրների կցկտուր տեղեկությունների համաձայն, տեղավորվել են Փոքր Ասիայի կենտրոնական և հարավ-արևմտյան մասերի մի շարք վայրերում:

Ըստ Իլիականի նրանք ապրելիս են եղել Արգեյոս լեռան և Մաժաք (Կեսարիա) քաղաքի շրջակայքում¹: Հայերի նախնիներին այս տերիտորիայում հիշում է նաև հայ ազգային ավանդությունը:

Լեզվական և պատմական գրականությունից փաստերը ևս ցույց են տալիս, որ հայերի հնդեվրոպական նախնիների մի ճյուղը երկարատև շփման մեջ է եղել փոքրասիական և էգեյան ցեղերի ու ժողովուրդների և հատկապես տրոյացիների հետ²:

1 Տե՛ս «Իլիական», II, 783:

2 Հերոդոտի ուսման թարգմանության ծանոթագրություններում Ֆ. Գ. Միլլենկոն փոյուզացիների առիթով գրում է. «Փոքրասիական թերակղզում փոյուզացիների բնակավայրերի խոր հնությունը, ինչպես նաև նրանց ազգակցությունը մի կողմից արիմների և մյուս կողմից՝ հելլենների հետ, ամեն կասկածից վեր է. այս ժողովուրդների միջև եղած միջանկյալ օղակները պետք

Թրակական ծովեզերքից Փոքր Ասիա տեղափոխվելիս փոյուզական ցեղերը նախ և առաջ պետք է ընդհարվելին այն ժամանակ դեռ հզոր Տրոյական տերության հետ, որ Միքենեի և ինթական թագավորության մրցակիցն էր։ Մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին այդ ցեղերը Մարմարա ծովի փոքրասիական ափը տեղափոխվելով, հայտնվում են Տրոյական պետության սահմաններում, և նոր տեղում նախահայերենը սերտ շփման մեջ է մտնում տրոյա-էտրուկյան³, ապա նաև ինթա-լուվիական լեզուների հետ։

«Մովի ժողովուրդների» գաղթը. XIII դարի եգիպտական բաժնաբանական

Տրոյայի և ինթական պետության կործանումը։ Փոյուզական ցեղերի մի այլ ալիք Պրոպոնտիսի (Մարմարա ծովի) թրակական ափից ասիական ափ է անցել այսպես կոչված դորիական գաղթի ժամանակաշրջանում, այսինքն մոտավորապես XII դարի սկզբին։ Ստրաբոնը հաղորդում է, որ լիկիացիներից, կիլիկեցիներից և այլ ցեղերից ավելի ուշ Տրոյադայում հայտնվում են փոյուզացիները, թրակացիները և տրեներները⁴։

Տրոյան, ըստ հունական պատմական ավանդության, եղել է Միքենեի գլխավոր մրցակիցը Փոքր Ասիայում։ Նա հսկում էր մոտաքր դեպի Հելլասպոնտոսի նեղուցն ու Սև ծովը և առևտրական կապեր էր պահպանում ողջ Արևելյան միջերկրածովյան ավազանի երկրների հետ և, հատկապես, քաջայան (միքենյան) Հունաստանի հետ։ Տրոյան պետք է մշակութային և քաղաքական կապեր ունեցած լինի նաև ինթական թագավորության հետ։ Այդ հզոր պետությունը չդիմացավ թրակա-փոյուզական ցեղերի ճնշմանը։ Հնագիտորեն հաստատված է, որ Տրոյա VIIա-ն կործանվել է հրդեհից. դա համապատասխանում է

է համարել միսիացիներին, մեդեններին, միգդոններին, դոլիոններին, առյուցիներին» (տե՛ս Геродот, История в девяти книгах, перевод с греческого Ф. Г. Мищенко, т. II, М., 1888, էջ 607)։

3 Վ. Ի. Գեորգիևի պրպտումները բերում են այն եզրակացության, որ «էտրուկական հնչյունական կառուցվածքը շատ նման է հայերենի կառուցվածքին», իսկ «էտրուկերեն որոշ բառեր իրենց ճշգրիտ համապատասխանությունն ունեն հայոց լեզվում»։ Նույն հեղինակը ենթադրում է, որ «հայերի նախնիները բնակվել են տրոյացիների մոտերքը ինչ-որ տեղ»։ Հունական պատմական ավանդությունը հաստատում է Վ. Ի. Գեորգիևի այս եզրակացությունը (տե՛ս В. И. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, էջ 194)։

4 Տե՛ս Strabo, XIII, 1, 8։

հոմերոսյան էպոսի տվյալներին, ըստ որոնց միքենյան հույները գրավում են Տրոյա-իլիոնը և հրկիզում: Տրոյա VIIա-ի ավերակների վրա ստեղծվում է Տրոյա VII բ բնակավայրը՝ միանգամայն այլ բնակչությամբ: Հատկապես անհրաժեշտ է նշել, որ այստեղ երևան է գալիս կենտրոնական-եվրոպական և մերձդանուբյան ծագում ունեցող այսպես կոչված «եուրեդային խեցեղենը» (Buckelkeramik)⁵: Ըստ երևութին Տրոյայի կործանումից հետո Տրոազայի տերիտորիայում հաստատվել են փոյուզացիները և այնուհետև անտիկ դարաշրջանում այդ երկրամասը կոչվում է Հելլեսպոնտական կամ Փոքր Փոյուզիա:

Ենթադրվում է, որ խեթական թագավորությունը ևս կործանվել է փոյուզացիների հարվածներից, որոնք գրավեցին նրա ողջ տերիտորիան: Այն տրոհվեց մանր պետական կազմավորումների: Պետք է հաշվի առնել, որ խեթական թագավորությունը հարկադրված էր պայքարել նաև արևելքում՝ Պոնտոսի և Անտիտավրոսի անտառապատ ձորերում բնակվող նախախեթական ցեղերի դեմ: Այսպես, խեթական Թուխալիյաս Դ թագավորի (շուրջ 1250—1220 թվականներ) տարեգրություններում կարդում ենք, որ Ասսուվայի դեմ նրա ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ արևելքից կրկին սկսել են հարձակումներ գործել կասկերը: Այդ ժամանակ է (XII դարի սկզբին), որ քաջալվում է Հայաստանի ցեղային միությունը, ապա ընկնում է նաև խեթական պետությունը: Փոյուզական ցեղերը հաստատվել էին Սանգարիա գետի հովտում և այնտեղից շարժվում էին դեպի Հալիս գետի հովիտն ու Անտիտավրոսի շրջանը: Հալիս գետի հովտում փոյուզական այս ցեղերը պիտի հանդիպեին իրենցից առաջ այդտեղ հաստատված իրենց ցեղակից արիմներին (արմեններին), որոնց հետ միասին, ինչպես նաև տեղաբնակ նախախեթական այլ ցեղերի հետ անցան Եփրատը և ներխուժեցին (մ. թ. ա. 1170-ական թվականներ) Ասորեստանի տիրապետության տակ գտնվող Շուպրիա երկիրը՝ Արևմտյան Տիգրիսի հովտում:

Ասորեստանի սահմանները ներխուժող այդ ցեղերը ասուրա-բաբելական արձանագրություններում կոչվում են mušku, muškaya և, ըստ երևութին, իրավացի են այն ուսումնասիրողները, որոնց կարծիքով մուշկերը միսիացիներն են (μυσοί), որոնց անունով էլ Տրոյա քաղաք-պետության երկրամասը կոչվեց Միսիա (Μυσία): Թրակա-փոյուզական ցեղերից արիմ-արմեններից հետո, հավանաբար միսիացիներն էին, որ գաղթեցին Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջանները, և նրանց անունով էլ ասորեստանցիները և Առաջավոր Ասիայի մյուս ժողովուրդները թրակա-փոյուզական լեզվաճյուղի բոլոր հնդեվրոպական ցեղերին անվանում էին մուշկեր⁶:

Թրակա-փոյուզական ցեղերի անցած ողջ ճանապարհն ուղենշված է փոյուզական տիպի դամբարանաբլուրներով: Դրանց յուրօրինակ նյութական մշակույթը նույնական է Տրոյայի, Աքսիոս գետի հարթավայրի կամ Սալոնիկի հարթավայրի մշակույթի հետ⁷: Այստեղից այդ դամբարանաբլուրները ձգվում են դեպի փոքրասիական ծովեզերքը՝ Տրոադա և շարունակվում, ինչպես ցույց

⁵ Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 117:

⁶ Տե՛ս Ի. Մ. Դյակոնով, Խեթերը, փոյուզացիները և հայերը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, Երևան, 1956, № 11, էջ 71: Ս. Տ. Երեմյան, Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊՁ, 1970, № 2, էջ 88:

⁷ Տե՛ս D. Fimmen, Die kretisch-mykenische Kultur, Leipzig, 1929, էջ 103:

է տվել Ն. Ադոնցը⁸, Մալաթիա—Խարբերդ—Դիարբեքիր—Սասուն գծով, Աքսիոս գետի հարթավայրից մինչև Բող-հույուկ. այդ դամբարանաբլուրների համար բնորոշ է մասնավորապես *ὄρεας ἀμφικύπελλον* և Schnabelkanne տեսակների խեցեղենը: Այս երկուսն էլ հատուկ են Տրոյայի խեցեղենին⁹,

Եգիպտացիների և «ծովի ժողովուրդների» միջև ծովային ճակատամարտ:
Եգիպտական քարձեռագրից Ռամսես 3-րդի դամբարանից

«Պոռտին Արմենիան»՝ ճախնական Հայաստանը: Հոմերյան էպոսի ստեղծման շրջանում (մ. թ. ա. X—XI դդ.) նախահայկական ցեղերից մեկը, արմենների ցեղը¹⁰, հայտնի էր հույներին մի շարք վայրերում՝ Աքսիոս գետի հովտում, Միսիայում՝ միսիացիների և փուլուգացիների կողքին՝ Կատակեկավմեն շրջանում, Հիդա դետի հովտում, Եփեսոս քաղաքի շրջակայքում¹¹, Կիլիկիայում՝ Կալիկադոնոս գետի հովտում, ուր գտնվում են «Արիմների լեռները», Օրոնտեսի դետաբերանի մոտ՝ Անտիոքի շրջանում և, վերջապես, Կապադովկիայի Արդեոս լեռան շրջակայքում, որտեղ տեղադրվում է հայ ազգային ավանդության «Պոռտին Արմենիան»—«Առաջին Հայքը»: Բոլոր այդ վայրերի հետ է կապվում նաև հրաշունչ լեռան և Տյուփոն հրեշի առասպելը: Այս առասպելը, որ դոյուլթյուն ունի և՛ Միսիայի ու Լյուդիայի սահմանի մոտ, և՛ Կիլի-

⁸ Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 332:

⁹ Տե՛ս B. Бенецкы, Некоторые вопросы этногенеза армян, էջ 103:

¹⁰ Հելլենիստական դարաշրջանում *ἀρμεῖοι* էթնիկական անունը վաղուց արդեն փոխարինվել էր ավելի զարգացած *ἀρμενιοί* անունով, այդ պատճառով էլ գրականության մեջ հանդիպող *ἀρμεῖοι*-ն սովորաբար նույնացնում էին *ὄρεαίαι*-ի հետ, որը նշանակում էր «արամեացիներ»: Առաջին այդպիսի սխալը կատարել է Ստրաբոնը: Նա արիմներին (XII, 3, 28) մատնացույց է անում ծովեզրյա Կիլիկիայում՝ Կալիկադոնոս գետի մոտ, Ասորիքում՝ Օրոնտեսի գետաբերանի մոտ և Միսիայում (XIII, 4, 6), բայց սխալմամբ նրանց նույնացնում է արամեացիների հետ (XVI, 4, 27), ըստ երևույթին, այդ անվանումների նմանությունից ելնելով: Սակայն աղբյուրներից հայտնի է, որ առաջին անգամ արամեացիները հիշատակվում են Հյուսիսային Միջագետքում, մոտավորապես 1130 թվականին, «ախլամու» անվան տակ, մինչդեռ հոմերյան արիմները հիշատակվում են Տրոյական պատերազմի ժամանակներում, որ ընկնում է մ. թ. ա. XIII դարի վերջը (B. Бенецкы, Некоторые вопросы этногенеза армян, էջ 117):

¹¹ Ըստ Հեսիոդոսի, Եփեսոսը հնում կոչվել է *Ἀρμένη*:

կիայում, և՛ Օրոնտեսի գետաբերանի շրջանում, և՛ Արգեոս լեռան շրջակայքում կապվում է, ուրեմն, արիմների ցեղերի հետ:

Հրաշունչ լեռան (որի տակ, ըստ առասպելի, թաղվել է հրեշ Տյուփոնի դիակը՝ Զևսից պարտվելուց հետո) տեղորոշումը Արգեոս լեռան շրջանում գերմանացի գիտնական Մարկվարտին թույլ է տվել ենթադրելու, որ ի դեմս օրիսոց ցեղի, հնագույն հիշատակություն ունենք արմենների մասին: Ի հաստատումն իր ենթադրության, նա վկայակոչում է այն փաստը, որ հայկական առասպելներում պահպանվել է Զևսի և Տյուփոնի առասպելի տարբերակը. դա արմենների ցեղապետ Արամի և Պայապիս Քաաղեայի կովի մասին զրույցն է, որ մեջ է բերում Մովսես խորենացին¹²: Պատահական չէ, որ հայկական առասպելի համաձայն Արամի և Պայապիս Քաաղեայի կոիվը տեղի է ունեցել հենց այդ նույն վայրում՝ Մաժակ-Կեսարիայի շրջանում, հրաշունչ Արգեոս լեռան ստորոտում:

Զևսին փոխարինող Արամը, ըստ Մակվարտի, անձնավորում է արիմներին՝ հայերի նախնիներին¹³, Հ. Մանանդյանը ևս նկատում է, որ խորենացուց քաղված այս հատվածում ձևարող են, իրապես... պահպանված լինել հայ ժողովրդի աղոտ հիշողություններն իր ամենահին անցյալի մասին¹⁴:

Մովսես խորենացու շարադրանքի համաձայն, Արամը թշնամու փախուստից հետո այդ վայրի (Բի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա), կառավարիչ է նշանակում իր ազգականներից մեկին, Մշակ անունով¹⁵: Այդ Մշակ անվան մեջ էլ պահպանվել է փոյուզ-միսիացիների՝ մուշկ էթնոնիմը՝ հին հայկական ձևով: Այս տերիտորիան համապատասխանում է անտիկ ժամանակաշրջանի Կապադովկիայի վարչական միավորներից մեկին՝ Կիլիկիա ստրատեգիային իր Մաժակ մայրաքաղաքով: Կարևոր է նշել, որ հայերի ծագման մասին հին պատմական զրույցները, որ հավաքել է Մովսես խորենացին V դարում, այս երկրամասը կոչում են «Պոտին Արմենիան» (πρωτην Ἀρμενίαν)¹⁶, Թեև խորենացին ստուգաբանում է այն իբրև «Առաջին Հայք», սակայն իրականում այս անունը ոչ մի առնչություն չունի մ. թ. IV դարից հայտնի «Առաջին Հայք» (Armenia Prima) հռոմեական պրովինցիայի հետ, չնայած որ հարևան էր նրան, այլ նշանակում է ճանխնական Հայաստան: խորենացու սխալը կրկնել է և VII դարի մեր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը:

Խոսելով առասպելական Արամի այդ երկրում կատարած սխրագործությունների մասին, Մովսես խորենացին եզրափակում է. «Այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկրամասը կոչում են Պոտին Արմենիան, որ թարգմանվում է Առաջին Հայք: Իսկ այն դաստակերտը, որ Արամի կուսակալ Մշակը շինեց իր անունով և փոքր պարիսպներով պատեց, այդ երկրի հին մարդիկ կոչում էին Մաժակ, կարծես չկարողանալով ճիշտ արտասանել. հետո նա ուրիշ-

¹² Խորենացի, Ա, Ժդ:

¹³ Sk'w J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919, էջ 87. Նույնի՝ Le berceau des arméniens «Revue des études arméniennes», 1928, VIII, Fasc. 2, էջ 221—223:

¹⁴ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա. էջ 23:

¹⁵ Sk'w Խորենացի, Ա, Ժդ: Հին ձևը երկի Մուշակ. հմմտ. հիերոգլ.-խեթ. Musaka:

¹⁶ Հայքական հոլովով. ուղղականով՝ πρωτη Ἀρμενία:

ներից ավելի ընդարձակ շինելով կոչեց *Կեսարիա*¹⁷։ Այնուհետև պատմիչը գրում է. «Սա այսպես հզոր և անվանի եղավ. ուստի սրա անունով են մինչև այսօր մեր շրաշկա ազգերը մեր երկիրը անվանում, ինչպես հույները Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ»։

Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված վկայությունները ցույց են տալիս, որ նրա ժամանակ (մ. թ. V դար) ժողովուրդը հիշողություններ էր պահպանել Փոքր Ասիայում հայերի սկզբնական հայրենիքի մասին, և նրան հայտնի էին այնպիսի ավանդություններ, ըստ որոնց հայերի նախահայրը ոչ թե Հայկն էր, այլ Արամը, որի անունով էլ հարևան ժողովուրդները հայերին կոչում էին արմեններ։

Վերջերս ուշադրություն է դարձվել նաև այն փաստի վրա, որ հիերոգլիֆիկ խեթերեն արձանագրությունների տարածման շրջանը ռեալական ճշգրիտ համընկնում է Փոքր Հայքի սահմանների հետ, միայն հարավում և հարավ-արևմուտքում անցնելով փոյուզական Տիաֆիտիսի, Կիլիկիայի և Ասորիքի տերիտորիան¹⁸։ Այդ արձանագրությունները պատկանում են մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբին՝ մինչև VIII դարի վերջը, կամ նույնիսկ VII դարի սկիզբը։

Այս տերիտորիայում հայալեզու բնակչությունը հաստատվել էր նրանց մասին անտիկ հեղինակների տված առաջին տեղեկություններից (մ. թ. ա. VI դար) շատ ավելի վաղ։ «Սեփական գրավոր և գրական ավանդույթ չունենալով, նրանք օգտվում էին այն բնակչության լեզվով և գրով, որը նրանք գտել էին այստեղ դեռ XII դարում մ. թ. ա., այն է՝ «հիերոգլիֆիկ խեթերի»։ Սրանով էլ հենց պետք է բացատրել «հիերոգլիֆիկ խեթերեն» արձանագրությունների տարածման տերիտորիայի մոտավոր համընկնումը հայերի տարածման ենթադրական հնագույն տերիտորիայի հետ։ Սրանով է բացատրվում նաև զգալի խեթական լեզվական շերտի լուրջությունը հայրենում¹⁹։ Այս դրույթի հիման վրա Ի. Մ. Դյակոնովը հանգում է այն եզրակացության, որ «առաջին հազարամյակի սկզբի հայերը հանդիսանում էին տեղական խեթական (գերագանցապես «հիերոգլիֆիկ խեթական») բնակչության և թրակա-փոյուզական «մուշկերի» (բառիս այն առումով, որը հատուկ էր II հազարամյակին մ. թ. ա.) ցեղերի խառնուրդ»²⁰։

Անդրադառնանք նաև հնդեվրոպական այն ցեղերին, որոնք տարբեր ժամանակներում գաղթել են Փոքր Ասիա և բնակություն հաստատել հայկական ցեղերի բնակեցրած տերիտորիայում։ Հին հունական հեղինակների մոտ պահպանված այդ ցեղանունների, տեղանունների և անձնանունների կցկտուր տրվյալները ինչ-որ չափով լրացնում են մեր ունեցած տեղեկությունները հայ ժողովրդի ծագման մասին։

Ալիզոններ և օլոմանտներ։ Ալիզոնների թրակական ցեղերը նախահայ հայերի և խալկոբների հարևաններն են եղել Փոքր Հայքում։

Ալիզոնների գաղթը հավանաբար տեղի է ունեցել արիմներից հետո, բայց

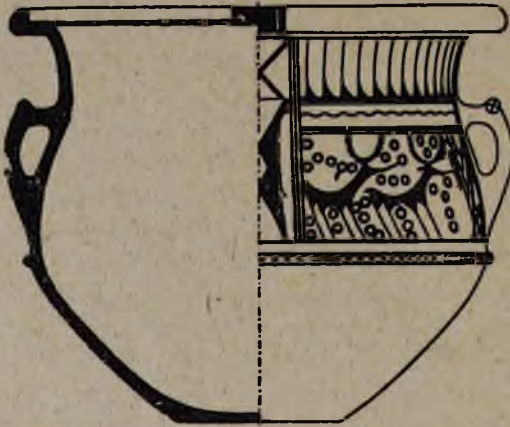
17 Խորենացի, Ա, Ժդ։

18 Ի. Մ. Դյակոնով, Խեթերը, փոյուզացիները և հայերը, էջ 73։

19 Նույն տեղում, էջ 75։

20 Նույն տեղում, էջ 70։

քանի որ Հոմերոսի «Իլիականում» նրանք հիշատակվում են որպես տրոյացիների դաշնակիցներ²¹, ապա կարող ենք Փոքր Ասիայում նրանց երևան գալու ժամանակը ևս համարել մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսը: Ըստ երեւելի, Փոքր Ասիա գաղթել և ալիզոնների մի մասը միայն, իսկ նրանց հիմնական զանգվածը դեռևս Հերոդոտի օրոք, շարունակել է ապրել իր վաղեմի տեղիտորիայում: Ալիզոններն ապրում էին ներկայիս Ուկրաինայի տափաս-

Հին փոյուզակաճ գեղարվեստական
անոթ. Ալիշար

տաշններում, միլետյան Օլբիա գաղութից հյուսիս, հելլենա-սկյութներից այն կողմ, Բորիսթեն (Դնեպրը), Թիրաս (Դնեստր) և Հիպանիս (Բուգ) գետերի միջև:

Դեռևս նախահոմերյան շրջանում ալիզոնները շարժվում են դեպի հարավ և մուտք գործում Փոքր Ասիա՝ Բյութանիայի տեղիտորիան և նրանից արևելք: Ավելի ուշ նրանց մնացորդները հանդիպում են Մակեդոնիայում (Պալլենան Քաղկիդիկեում), Փոքր Փոյուզիայում (Տրոյական պետության նախկին տեղիտորիան), Կիզիկ քաղաքի մոտերքում և այլուր²²: Բայց գաղթածների հիմ-

նական մասը ապրում էր խալյուքների և նախահայերի կողքին՝ Պոնտական և Հայկական լեռներում, Հալիս գետի ակունքների շրջանում, որն այդպես է կոչվում իրենց անունով: Սրանք բոլորը ժամանակի ընթացքում ձուլվում են հայերի մեջ:

Հայկական տեղանունների տվյալներից ելնելով, հավանական է Odomantes թրակական ցեղի գոյությունը Հայաստանում: Մոփքի մոտ Odomantis անուն է կրել մի ամբողջ շրջան²³: Օդոմանտները, ըստ Հերոդոտի, ապրում էին Մակեդոնիայում, պոնոնների կողքին²⁴, Օրբելոս լեռան ստորոտի մոտ, Ստրիմոնի գետաբերանի շրջանում: Օդոմանտների մյուս մասն ապրում էր Փոքր Ասիայում, Սինոպի մոտ:

Հայաստանում օդոմանտների բնակության վայրի տեղորոշման համար ուղեցույց կարող են լինել նաև Փոքր Հայքի երկու գավառի անունները՝ Օրբիսենն և Օրբալիսենն, որ հիշատակում է Պտղոմեոսը: Այս շրջանները տեղագրվում են, ամենայն հավանականությամբ, Դիվրիգ և Արաբկիր բնակավայրերի միջև²⁵:

²¹ Տե՛ս «Իլիական», II, 857: Ս. Տ. Երեմյան, Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, էջ 42:

²² Տե՛ս Strabo, XII, 3, 20:

²³ Տե՛ս Նույն տեղում, XI, 14, 5:

²⁴ Տե՛ս Herod., V, 16, VII, 112:

²⁵ Տե՛ս Ptol., V, 6, 18:

Կարելի է մատնանշել նաև մի շարք նման աշխարհագրական անուններ՝ Փոքր Ասիայում և Հայաստանում (օրինակ Caballa կուդիայում, Կիլիկիայում և Հայաստանում, Harposos գետ Կարիայում ու Հայաստանում և այլն)։ Համեմատելով դեպի տեղանունների և անձնանունների այս զուգորգությունները վկայում են, որ հայերի հնդեվրոպական նախնիները իրոք շարժվել են արևմուտքից արևելք, Փոքր Ասիայի հարավ-արևմտյան կողմից սկսած²⁶։

Հայկական լեռնաշխարհում ալիզոնները, օդումանտները և մյուս ցեղերը ժամանակի ընթացքում ձուլվել են հայերին։

2. ՀԱՅՅԵՐԻ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՄԵՆՇՈՒՊԻԱ ԵՐԿՐՈՒՄ

Թրակա-փոյուզական ցեղերը Արմե-Շուպրիա երկրում։ Խեթական թագավորության կործանումից հետո (մ. թ. ա. 1200—1118 թվականներ) թրակա-փոյուզական ցեղերը, որոնց թվում ասսուրա-բաբելական աղբյուրները հիշատակում են փոյուզացի-միսիացիներին՝ մուշկեր անվան տակ, և արիմ-ուրումեացիներին, շարժվում են արևելք, դեպի Եփրատ և այնտեղից էլ՝ Հայկական լեռնաշխարհ։ Այս շարժման մեջ ներգրավված էին նաև նախախեթական արևելա-աղբյուզական ցեղերը, որոնք թափանցելով Հայաստան-Ազիի ցեղերի միությունը, անցնում են այդ երկիրը, մասամբ տեղահանում են բնիկներին ու սրանց հետ միանում մուշկերին և ուրումեացիներին։ Մ. թ. ա. XII դարի ասսուրական արձանագրությունները մեծ տաճնապով են խոսում մուշկերի ներխուժման մասին՝ Ասորեստանյան տերության հյուսիս-արևմտյան շրջանները (մ. թ. ա. 1170—1165 թվականներ)։ Սրանք հենց այն մուշկերն էին, որոնք ներխուժեցին Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի սահմանները, դարձան նստակյաց հողագործներ և Ասորեստանի հարկատուներ։ Այստեղ ստեղծված թագավորությունը, որի կենտրոնը հարերիդի դաշտում էր, ասորեստանցիները կոչում են «մուշկերի թագավորություն»²⁷։

Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններ ներխուժած այդ ցեղերը զբաղեցրել էին հարբերդի դաշտում և Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում (Հին հայկական Անգեղ-տուն գավառը) գտնվող Ալզիի և Պուրուլումզիի շրջանները։ Մուշկերն այստեղ ուրումեացիների և կասկեացի-արեշլայցիների հետ միասին կազմում են ցեղային միություն, որը գլխավորում էին հինգ առաջնորդ «թագավորներ»։ Իշուվա և Ալզի-Պուրուլումզիի շրջաններում ստեղծված ցեղային այս միությունը՝ «մուշկերի թագավորությունը», բավական հզոր միավորում էր և Ասորեստանի դեմ կարողանում էր հանել 20.000 զորք²⁸։ Ասորեստանյան նվաճողների դեմ ընդհանուր պայքարում մուշկերի թագավորության հետ միավորվել էին նաև Արևմտյան Տիգրիսի ավազանի տեղական խուրրիական Շուպրիա, Կադմուխի, Բաբլի, Խաբլի, և այլ երկրներ։

²⁶ Տե՛ս N. Adontz Histoire d' Arménie, էջ 320—327.

²⁷ Մուշկերի այս թագավորությունը չպետք է շփոթել մ. թ. ա. VIII դարի հայտնի մուշկերի թագավորության հետ, որը փոյուզական պետություն էր (Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, № 3, էջ 59—72)։

²⁸ Մուշկերի թագավորության կենտրոնը՝ Մուշկու երկիրը, որը հետագայում ուրարտացիների մոտ կոչվելու է Մուշանի, հայերը հավանորեն անվանում էին Մուշար (այժմ՝ Մուշար-դաղ լեռների շրջանը)։ Նա ուներ համանուն Մուշար (Ptol., V, 13, 8) կենտրոնը։

Այսպիսով, Ասորեստանյան պետության ռաբարարոսական ծայրամասում» կազմավորվում է մի բավական ուժեղ ցեղային միություն, որի հետ ասորեստանյան նվաճողները պետք է լուրջ հաշվի նստեին: Նրանք հաճախակի արշավանքներ են ձեռնարկում՝ հնազանդեցնելու ըմբոստ լեռնցիներին:

Երբ մ. թ. ա. IX դարից սկսած Ուրարտուն ընդարձակվելով հասավ նաև Շուպրիա երկրին, ապա այդ երկիրն արդեն այնքան էր յուրացվել նոր ցեղերի՝ ուրումեացիների կողմից, որ Շուպրիայի փոխարեն ուրարտական արձանագրություններում օգտագործվում են Ուրմեուխի-Ուրմեունի կամ Արմե անունները: Մարկվարտն²⁹ իրավացիորեն նկատել է, որ հենց այստեղ, Arme էթնոնիմից, խուրրի-ուրարտական -inի վերջավորության հավելումով, որը մեղական լեզվի ազդեցությամբ դարձել էր -ina, ձևավորվել է Armina անունը, որից և ծագում է հայերի՝ հին պարսկական արձանագրություններում և հին հունական գրականության մեջ ընդունված համապատասխան անունը: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ տեղական խուրրիական բնակչությունը արմենները ձուլել էին իրենց և ժամանակի ընթացքում տալիս էին նրանց բնակեցրած ողջ տեղիատորիայում, արևելյան կողմից ընդգրկելով Մշո դաշտը, որտեղով անցնում էր ուրարտական բնակչություն զբաղեցրած տեղիատորիայի սահմանը:

Արմե-Շուպրիա ցեղային միությանը սոցիալական բնութագրեր: Ցեղային միությունը, որն սկզբում կոչվում էր Մուշկերի թագավորություն, իսկ հետագայում՝ Արմե կամ Շուպրիա, կայուն միություն դուրս եկավ, մի հանգամանք, որ պայմանավորված էր Ասորեստանի և Ուրարտուի ագրեսիայի դեմ պայքարի անհրաժեշտությամբ: Անդրադառնալով իրոկեզների ամերիկյան ցեղին, որը նոր տեղիատորիա էր գրավել և գտնվում էր համանման պայմաններում, Ֆ. Էնգելսը գրում է. «Քանի որ այդ մարզը նրանք նոր էին նվաճել, ուստի այդ ցեղերի՝ ըստ սովորության միմյանց հետ միացած լինելը նրանց կողմից դուրս բերված ցեղերի հանդեպ՝ միանգամայն բնական էր»: Այդ ցեղային դաշնակցությունը թիր ձեռք բերած ուժի գիտակցության վրա հենված, անմիջապես հարձակողական բնույթ ստացավ և... իրեն շրջապատող ահագին երկրամասեր նվաճեց, ըստ որում բնակիչներին մասամբ դուրս մղեց իրենց բնակավայրերից, մասամբ իրեն հարկատու դարձրեց³⁰, ինչպես տեսնում ենք, Ֆ. Էնգելսը խոսում է Արմե-Շուպրիա ցեղային միության կազմավորման պայմաններին համանման մի դեպքի մասին:

Սակայն Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը կազմած ցեղերը մ. թ. ա. XII—XI դարերում իրենց զարգացման մակարդակով իրոկեզներից բարձր էին կանգնած: Իրոկեզների միությունը արյունակից ցեղերի միություն էր և ուներ ընդհանուր լեզու³¹, իսկ Արմե-Շուպրիա միության մեջ մտնում էին ծագումով տարասեռ ցեղեր: Դրանք էին մուշկերը, որոնց անվան տակ այդ շրջանում հասկացվում էին փոյուզական ցեղերը (միսիացիներն ու մյուսները) և ուրիշ ազգակից ու դաշնակից էթնիկական կազմավորումներ, ինչպիսիք էին ասորեստանյան այլ արձանագրություններում հիշատակվող ուրումեացիները, այսինքն

²⁹ St. J. Markwart. Die Entstehung..., էջ 67.

³⁰ Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 124:

³¹ St. J. և ունե տեղում:

հայերի հնդեվրոպական նախնիները՝ արիմները, ինչպես նաև կասկեացիները կամ արեշլայցիները, որոնք պատկանում էին նախախեթական արխազա-չերքեզական ցեղերին: Հիշատակված մուշկերը, ուրումեացիներն ու կասկեացիները հանդիպեցին ղանազան խուրրիական ցեղերի, որոնք կամ նրանց դաշնակիցները դարձան ընդդեմ ընդհանուր թշնամու՝ Ասորեստանի, կամ էլ հեթարկվեցին, դառնալով նրանց հարկատուները: Այսպիսով, «Մուշկերի թագավորությունը» կամ Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը ոչ թե արյունակից, այլ ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միություն էր. դա տերիտորիալ միություն էր:

Պատմական զուգահեռները ցույց են տալիս, որ տերիտորիալ տեսակետից մոտ, բայց ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միության պայմաններում տարալեզվության նման արգելքը վերացնելու համար միության մեջ մտած ցեղերից մեկի լեզուն վերածվում է միջցեղային լեզվի³²: Մուշկերի ցեղային միության՝ «Մուշկերի թագավորության», մեջ միջցեղային հաղորդակցման այսպիսի միջոց է դառնում արիմներ-ուրումեացիների լեզուն, այսինքն ապագա հայերենը: Այդ երևում է թեկուղ

Կիրել ադցոմեին, փայտեղան
քարձեռնադակից

հետևյալ փաստից: Վերոհիշյալ ցեղերի նվաճած տերիտորիան վաղուց ի վեր ասորեստանցիներին հայտնի էր Շուպրիա կամ Շուբրիա անունով, բայց այնուհետև, ասորեստանցիներն սկսում են այն կոչել նաև Ուրումու: Հետագայում, մ. թ. ա. VIII դարից սկսած, երբ այդ տերիտորիան նվաճվում է մտցվում Ուրարտու պետության կազմի մեջ, ուրարտական արձանագրություններում այն սկսում է կոչվել Արմե, Ուրմե, կամ Ուրմենիոփի||Ուրմենիունի: Այս փաստը, ըստ երևույթին, վկայում է, որ հիշատակված ցեղերի մեջ, վերջին հաշվով, գերիշխող գիրք էին գրավել արիմները կամ ուրումեացիները, որոնց անունով էլ ուրարտացիները, մասամբ նաև ասորեստանցիները, սկսում են կոչել Շուպ-

32 Յ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 124:

րիան: Այստեղ մուշկերը ձուլվում են իրենց ազգակից արիմներին³³: Մուշկերը ևս, ուրեմն, հիմնականում հայերի հնդեվրոպական նախնիներն էին: Այս տեսանկյունով պատմականորեն հիմնավորվում է այն կարծիքը, թե հայերի «սոմեխ» վրացական անվան հիմքում ընկած է «սեխ»||«սեխ» էթնիկական տերմինը, որը ասսուրական «մուշկի» և հայկական «մշակ» անվանման քարթվիկականացված ձևն է: Այն իր հաստատումն է գտնում նաև բանասիրական առումով³⁴:

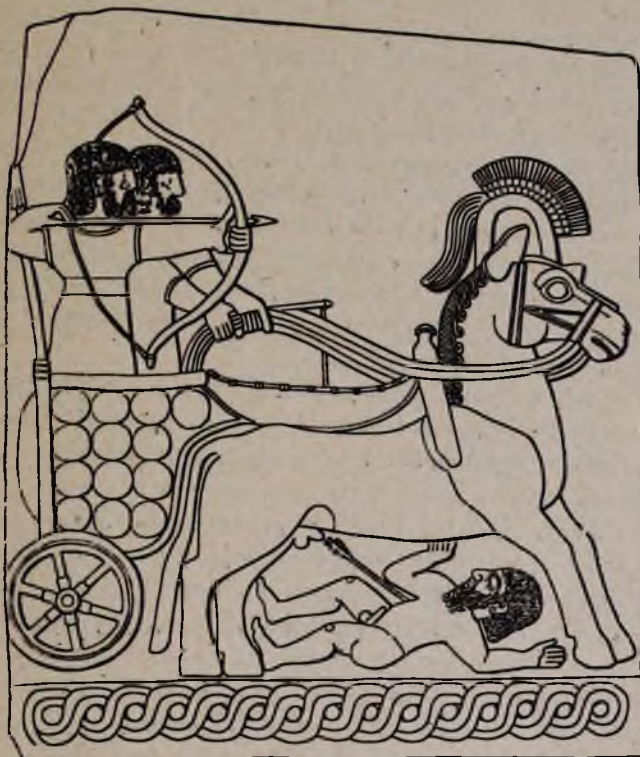
Այսպիսով, արմենների լեզուն ժամանակի ընթացքում դառնում է ցեղային միության միակ լեզուն: Մյուս, գերազանցապես խուրրիական, ցեղերի լեզուները աստիճանաբար վեր են ածվում հայոց լեզվի տերիտորիալ բարբառների, և հայոց լեզուն, ավելի ու ավելի հարստանալով, տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջաններում ապրող ցեղերի մեջ: Ուրարտական պետության գոյացումից հետո այդ պրոցեսին մեծապես նպաստեց նվաճված երկրների բնակչության մասսայական վերաբնակեցումը պետության կենտրոնական շրջաններում, որ լայնորեն կիրառվում էր ուրարտացիների կողմից:

Թիգլաթպալասար Ա-ի արշավանքները դեպի Արմեն-Շուպրիա ցեղային միությունը: Նորաստեղծ ցեղային միությունը, սակայն, երկար ժամանակ չունեցավ ներքին հանգիստ զարգացման և արտաքին անխափան ընդլայնման համար: Նրա գոյությունը և հզորացումը մեծ անհանգստություն էր պատճառում ժամանակի հզորագույն տերությունը՝ Ասորեստանին: Եվ ահա, մ. թ. ա. 1115 թվականին Ասորեստանում գահ բարձրացած Թիգլաթպալասար Ա-ը պատերազմներ է սկսում ընդդեմ Շուպրիայի, որը պոտենցիալ վտանգ էր ներկայացնում Ասորեստանի ռաբարոսական ծայրամասից՝ ոչ հեռու գտնվող կենսական կենտրոնների համար: Իր տարեգրություններում Թիգլաթպալասար Ա-ը հայտնում է, որ իր գահակալումից կես դար առաջ, այսինքն մ. թ. ա. մոտավորապես 1170—1165 թվականներին մուշկերը գրավել էին Ալզի և Պուրուլում-զի երկրները: Հենց Թիգլաթպալասար Ա-ի գահակալության տարին մուշկերը, որոնց տակ, ինչպես տեսանք, պետք է հասկանանք, բուն մուշկերի հետ մեկտեղ նաև արիմ-արմենների և մի քանի այլ ցեղեր, վերսկսում են իրենց հարձակումները դեպի հարավ. 20.000 զորքով և 5 ցեղապետների գլխավորությամբ նրանք մտնում են Տիգրիսի աջ ափին գտնվող ասորեստանյան Կադմուխի երկիր-

³³ Մինչդեռ Հալիսի հովտում, որտեղ ապրում էր մուշկերի հիմնական մասը, նրանք պահպանել էին գերիշխող դիրքը. նրանց զբաղեցրած տերիտորիան՝ Փռլուզական թագավորությունը, ուրարտացիներն ու ասորեստանցիներն անվանում էին Մուշկու կամ Մուշկինի:

³⁴ Առաջին անգամ այս կարծիքն առաջ քաշեց և հիմնավորեց Ն. Յա. Մառը: Տե՛ս (Н. Я. Марр, История термина „абхаз“. Сборник статей Н. Я. Марра „О языке и истории абхазцев“. М.—Л., 1938, էջ 51: Գ. Խալաթյանցի այն պնդումը (տե՛ս Г. Халатъянц, О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными Ванских надписей, „Древности Восточные. Труды Восточной комиссии Имп. Арх. Общ-ва“, т. II, вып. II, էջ 196). թե someh-1 տերմինը ծագում է Շuḫma (նեխա-խեթերեն), Շuḫma կամ Շuḫmu (ակկադերեն) երկրի անունից, որը պաշտպանեցին Բ. Բ. Գիտարովսկին և Գ. Ա. Մելիքիզիլին, առկա է աստիճանով չի հաստատվում: Ասսուրական արձանագրությունների Սուխմե երկիրը տեղորոշվում է Արածանիի հովտում, Բալու քաղաքի շրջանում, որտեղ գտնվում էր Ասորեստանյան տերության սահմանները ներխուժած մուշկերի, այսինքն՝ հայկական ցեղերի թագավորությունը:

րը, որից հարավ ընկած էին Ասորեստանի հիմնական կենտրոնները։ Նրանց դեմ դուրս ելած Թիգլաթպալասար Ա-ը Կադմուխիում հաղթանակ է տանում և վերցնում 6000 գերի³⁵։ Բայց Կադմուխիի Ասորեստանին հպատակեցված բնակչությունը միանում է մուշկերի զորքին և հրաժարվում հարկ տալուց։ Նրանց օգնության են գալիս նաև «բաբելի» լեռնացիները, այսինքն՝ լեռնաբնակ խուր-րիները։

Ռազմիկները մարտակառքերի վրա, բաբելաբնակ խուրիացի

Նամե գետի (Տիգրիսի վտակներից մեկը) մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Թիգլաթպալասար Ա-ն ջախջախում է հակառակորդի միացյալ ուժերը։ Գերիների թվում էր լեռնականների «թագավորներից» մեկը՝ Կիլի-Թեշուբը (Կալի-Թեշուբի որդին)։ Դրանից հետո Թիգլաթպալասար Ա-ը պաշարում է խուրրիական Ուրախինաշ ամրոցը Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում (Մաի-Ուռեկ, Արածանիի հյուսիսային ափին) և նրա թագավորը՝ Խաթուխի որդի Շադի-Թեշուբը, գերի է հանձնվում³⁶։ Հաջորդ 1114 թվականին (մ. թ. ա.) Թիգլաթպալասար Ա-ը թափանցում է ավելի հեռավոր շրջանների (այսինքն՝ խուրրիների) երկիրը՝ Ալզի և Պուրուլումզի, որոնք նույնպես հրաժարվել էին Ասորեստանին հարկ վճարել։ Այս արշավանքի ժամանակ խեթերի երկրի ան-

³⁵ Տե՛ս АВИИУ, № 10, 1, 62.

³⁶ «Խաթուխի» խուրրիներեն նշանակում է «խեթ»։ АВИИУ, 12, ժան. 17:

հնազանդ մարդկանց, որոնք իրենց ուժով գրավել են Շուբարտուի բնակավայրերը, այսինքն՝ կասկեր-արեշլայցիների և ուրումեացիների 4000-անոց մի զորաշուկատ ծառայության է անցնում ասորեստանցիների մոտ: Թիգլաթպալասար Ա-ի ուշ շրջանի արձանագրության համաձայն, ինքը վերաբնակեցնում է սրանց, իսկ թե ո՞ւր, հայտնի չէ: Վերադարձին Ասորեստանի թագավորը նորից ավերում է Կադմուխի երկիրը:

Թիգլաթպալասար Ա-ի 1113 թվականի (մ. թ. ա.) ձեռնարկած արշավանքներից մեկը եղել է դեպի Եփրատի (Արածանիի և Եփրատի) հովտի երկրները Իշուվան (Իսուվա) և Դարիան³⁷: Այդ նույն ժամանակ արշավանք է ձեռնարկվում դեպի հարևան Ուրուտտի երկրները, որոնց այդ ժամանակ գլխավորում էր Սուգի երկիրը (այժմ՝ Զոխ):

Այսպիսով, Թիգլաթպալասար Ա-ը ոչ միայն ետ է մղում Արևմտյան Տիգրիսի հովտում հաստատված մուշկերի ու ազգակից ցեղերի գրոհները, այլև իր գահակալության առաջին երեք տարում կարողանում է իր իշխանությանը ենթարկել նրանց: Կես դար առաջ Ասորեստանի տերության սահմանները ներխուժած մուշկերի, ուրումեացիների և կասկեացի-արեշլայցիների ցեղերը մ. թ. ա. 1113 թվականին նվաճվում են և ժամանակավորապես դառնում Ասորեստանի հարկատուները:

Հայ ժողովրդի ծագման փոյուզակալ վերսիսն: Կազմավորվող հայոց լեզվի նկարագրով էլ պայմանավորված է հունական պատմագրության մեջ առաջացած՝ հայ ժողովրդի ծագման փոյուզական վերսիսն, որը կապված է հայ ժողովրդի հնդեվրոպական բաղադրիչի՝ արիմ-արմենների հետ:

Հայերենը դեռևս մ. թ. ա. VI—V դարերում այնքան մոտ էր փոյուզերենին, որ այդ բանը նկատում էին նաև կողմնակի դիտողները: Ահա այս միջավայրում է առաջ գալիս հայերի ծագման փոյուզական վերսիսն, ըստ որի փոյուզացիները եղել են հայերի ազգակիցները³⁸: Այդ վերսիսն իր ժամանակ արտահայտել է Հերոդոտը, որը վկայում է, թե «Արմենները զինված էին փուլուզացիների նման և փոյուզական արտագաղթողներ էին (ἄπολοι): Սրանց երկուսի առաջնորդն էր Արտոքմեսը, որն ամուսնացած էր Դարեհի դստեր հետ»³⁹: Նման տեղեկություն է պահպանվել նաև Եվդոքսոս Կնիդացին (IV դար, մ. թ. ա.). «Իսկ արմենները ծագումով Փոյուզիայից են և նրանց լեզվում շատ բան փոյուզերենից է»⁴⁰: Հայերենի և փոյուզերենի հարազատության մասին է խոսում նաև Դիոնիսիոս Հալիկարնասցին (մ. թ. ա. I դար):

Հայերի ծագման փոյուզական վերսիսն, բացի լեզուների նմանությունից, հավանաբար ունեցել է նաև հետևյալ պատմական մեկնակետը:

Փոյուզացիների կենտրոն Դորդիոն քաղաքը գտնվում էր Սանգարիա գետի ափին, ներկայիս Անկարայից արևմուտք, որտեղ, ինչպես տեսանք, ապրում էին նաև հայերի հնդեվրոպական նախնիները: Սրան կից Արգեոս լեռան շրջակայքը, որը հավանաբար, հայերի հնդեվրոպական նախնիների՝ արմենների

³⁷ АВИИУ, № 10, III, 98, հավանաբար նույնն է, ինչ Դիրիան, ուրարտ. Դիրյու-Դիրգու, Իշուվայից արևմուտք, համապատասխանում է հին հայկական Դե[ր]գիք-Դեգիք գավառին:

³⁸ Տե՛ս 2. Մանեդեյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 13:

³⁹ Herod., VII, 73:

⁴⁰ Տե՛ս ВДИ, 1947, № 3, էջ 274:

բնակավայրն էր, միաժամանակ բնակավայրն էր փոյուզացիների, որոնց ճընշման տակ էլ արմենները շարժվել են դեպի Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանը և դարձել կասկեացիների կամ արեշլայցիների և հայասցիների հարևանները:

Եթե հայ էթնոսի սկզբնական կորիզը ապրելիս է եղել այն վայրերում, ուր հաստատվել էին փոյուզացիները, որոնք դուրս են մղում նրանց դեպի արևելք՝ Անտիտավրոսի լեռները, ապա սա կարող է հիմք ծառայած լինել Հերոդոտի այն պնդմանը, թե հայերը «փոյուզական արտագաղթողներ (ἄποικες) են»⁴¹:

Սակայն դա չե՞ռ չի նշանակում, թե հայերը փոյուզացիների ճյուղավորումն են: Թեև հայերենն ու փոյուզերենն պատկանում են միևնույն թրակական կամ թրակա-փոյուզական ենթաճյուղին, դրանք ինքնուրույն լեզուներ են: Թրակական հիմք լեզվից անջատվելուց հետո հայերենն ու փոյուզերենը զարգացման ինքնուրույն և տարբեր ուղիներ են թևակոխում:

Ստրաբոնի տեղեկությունները արմենների ծագման մասին: Հունական պատմական ավանդությունը մեզ հասցրել է հայերի ծագման նաև մի երկրորդ վերսիա, որ պահպանվել է վերոհիշյալ հեղինակներից ավելի ուշ ապրած Ստրաբոնի մոտ, սակայն իր էությունը աւելի հին է, քան փոյուզական վերսիան: Դա կարելի է կոչել «Թեսսալական վերսիա»:

Թեսսալական վերսիայի հեղինակներն են Թեսսալիայի Փարսալա և Լարիսա քաղաքներից դուրս եկած Ալեքսանդր Մակեդոնացու (336—323) զորահրամանատարներ Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին: Այս հեղինակների գրվածքը մեզ է հասել Ստրաբոնի միջոցով (մ. թ. ա. 63—մ. թ. 21 թվականներ) և նրանք մեզ հայտնի են միայն Ստրաբոնի հիշատակություններից: Ն. Ադոնցի կարծիքով Անտիզոնոսը (384—301) իշխանության գլուխ անցնելուց հետո հայոց թագավոր Արտանդեսի օժանդակությունն ապահովելու նպատակով նրա մոտ է ուղարկում երկու զորահրամանատարների՝ Կիրսիլոս Փարսալացուն և Մեդիոս Լարիսացուն, որոնք ժամանակին մասնակցել էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներին⁴²:

Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը, անտարակույս, ձեռքի տակ ունեցել են Թեսսալիայում արմենների լինելու մասին պատմական մի ավանդություն, որը մեզ չի հասել: Հայաստանում (հավանորեն Փոքր Հայքի թագավորությունում) լինելով, նրանք ուշադրություն են դարձրել Հայաստանի և իրենց հայրենի Թեսսալիայի որոշ տեղանունների համահնչյունության վրա: Նրանք ընդհանուր գծեր են գտել նաև հագուստի մեջ և այլն: Արմենիայի էպոնիմ Արմենին Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը կապում են արգանավորողների առասպելի հետ և նրան վերագրում թեսսալական ծագում⁴³: «Պատմում են,— կարդում ենք Ստրաբոնի մոտ,— որ Յասովնը, թեսսալացի Արմենի հետ դեպի կոլխերի երկիրը նավելիս հասնում է մինչև Կասպից ծովը... իսկ Արմենը,— ասում են, ծագում էր Արմենիոնից (սկզբնապես Օրմենիոն Թեսսալիայում), որ մեկն է Բիբելդյան լճի մոտ՝ Փե-

⁴¹ Herod., VII, 73:

⁴² Տե՛ս N. Adontz, Histoire d' Arménie, էջ 329:

⁴³ Այս հիմնավորվում էր նաև նրանով, որ Իուկոս նավահանգիստը, որտեղից սկսեցին իրենց ճանապարհորդությունն արգոնավորները, գտնվում էր Թեսսալիայում:

Խեբական ճիւղի քարային գրության նմուշ

րնի և Լարիսայի միջև ընկած քաղաքներից. նրա ուղեկիցներն իբր բնակեցրել են Ակիլիսենեն և Սիսպիրիտիսը մինչև Կալաքեն և Ադիաբեն: Արմենից էլ, ասում են, մնացել է Արմենիա անունը»⁴⁴: Այդ նույն հարցի մասին, մի այլ տեղ, Ստրաբոնը խոսում է հետևյալ կոնտեքստում. «Ալեքսանդրի արշավանքներին մասնակցած Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեդիոս Լարիսացու ասելով, երկիրը կոչվել է Արմենիա Արմենի անունով: Արմենի ուղեկիցներից ոմանք գրավեցին Ակիլիսենեն, որը մինչ այդ գտնվում էր սոֆենների (ծոփացիների) իշխանության տակ, իսկ մյուսները բնակություն հաստատեցին Սիսպիրիտիսում մինչև Կալաքեն և Ադիաբեն, Արմենիայի սահմաններից դուրս»⁴⁵:

Ն. Ադոնցը, Հ. Մանանդյանը, Գ. Ղափանցյանը ուշադրություն են դարձրել այս վերջին վկայության վրա, որը ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը⁴⁶: Ակիլիսենեն (Նրզնկայի դաշտը)՝ հյուսիս-արևմուտքում և Սի(ս)-պիրիտիսը (Շուպրիտիսը), Կալաքենն ու Ադիաբենը հարավ-արևելքում այն շրջողակն էր, որի սահմաններում ուրարտական պետության կազմավորումից դեռ շատ առաջ տեղի էր ունենում արմենական ցեղերի տեղաշարժը Փոքր Ասիայից դեպի Հայկական լեռնաշխարհը:

Ինչպես տեսանք, հայերի ծագման Ստրաբոնի ընդունած վարկածում ևս Ակիլիսենեն (այսինքն՝ Հայաստանի կենտրոնական մասը) հանդես է գալիս որպես հայերի նախնիների բնակության սկզբնական վայր:

Հայերի թեստական ծագման վերսիան արտացոլվել է նաև հայ հին գրականության մեջ: «Աշխարհացոյց»-ում Մակեդոնիայի նկարագրությանը նվիրված հատվածում մի վկայություն է պահպանվել այդ մասին: Մակեդոնիայի երկրամասերը թվելիս հայ աշխարհագիրը հիշատակում է՝ «...զՄեծն Թեսաղիա, յորմէ Հայք»⁴⁷: Այս տեղեկությունը հեղինակը պիտի վերցրած լինի անտիկ շրջանի: Հույն գրականությունից, թերևս նույն Ստրաբոնից:

⁴⁴ Strabo, XI, 4, 8:

⁴⁵ Նույն տեղում, XI, 14, 12:

⁴⁶ Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 23, Հ. Մանուկյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 25—26:

⁴⁷ «Աշխարհացոյց» Մովսիս Խորենացու, Վենետիկ, 1881, էջ 17:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան Ս. Ց. (պատ. Խմբագիր), Մաքսիմովսկայն Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. Խմբագրի տեղակալ), Տիրացյան Գ. Ա.

Բ Ա Ժ Ի Ն Գ

ՎԱՂ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ:
ՈՒՐԱՐՏՈՒ (ՎԱՆԻ ԹԱԴԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Գլուխ տասնմեկերորդ.—Ուրարտու պետության կազմավորումը

1. Ճեղային միութուններից դեպի պետություն (Բ. Բ. Պիտրովսկի) 279
2. Ուրարտուի վերելքի սկիզբը (Ն. Վ. Հարությունյան) 283
3. Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիայի պետություններն ու ցեղերը ուրարտական նվաճումների նախօրեին (Ի. Մ. Դյակոնով) 292

Գլուխ տասներկուերորդ.—Ուրարտուն Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետություն (Ն. Վ. Հարությունյան) 300

Գլուխ տասներեֆերորդ.—Ուրարտուն մ. թ. ա. VIII դարի վերջին և VII դարում (Ն. Վ. Հարությունյան) 319

Գլուխ տասնչորսերորդ.—Ուրարտուի սոցիալ-տնտեսական կարգը, պետական կառուցվածք և ֆազաները

1. Սոցիալ-տնտեսական կարգը (Ն. Վ. Հարությունյան) 338
2. Պետական կառուցվածքը (Ն. Վ. Հարությունյան) 344
3. Քաղաքները (Հ. Ա. Մարտիրոսյան) 351

Գլուխ տասնհինգերորդ.—Ուրարտական թագավության տնտեսությունը

1. Գյուղատնտեսությունը (Ն. Վ. Հարությունյան) 359
2. Արհեստներ (Բ. Բ. Պիտրովսկի) 376

Գլուխ տասնվեցերորդ.—Արվեստ, կրոն, գիր, գրականություն (Բ. Բ. Պիտրովսկի) 391

1. Գեղարվեստական արհեստագործություն 391
2. Ճարտարապետություն 398
3. Կրոնը և հավատալիքները 407
4. Լեզուն և գիրը 414

Բ Ա Ժ Ի Ն Գ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԻ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Գլուխ տասնյոթերորդ.—Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և հայկական առաջին պետական կազմավորումները (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Արմե-Շուպրիա թագավորությունը 423
2. Երվանդունիների հայկական պետությունը 435

Գլուխ տասնութերորդ.—Հայաստանը Արևմեյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո (Գ. Ա. Տիրացյան)

1. Հայկական թագավորության ենթարկումը Արեւմեյան տերությանը 444
2. Հայաստանի ներքին կյանքը Արեւմեյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում 453

Գլուխ տասնիներորդ.—Հայկական մշակույթը VI—IV դարերում (Գ. Ա. Տիրացյան)

1. Նյութական մշակույթը 465
2. Հայկական էպոսի հնագույն շերտը 479
3. Հայերի հնագույն հավատալիքները 483

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏՐ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

1. ԱՐՄԵ-ՇՈՒՊՐԻԱ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուրարտական թագավորության կործանումից հետո, մարական գերիշխանության և հայկական ցեղային միությունների քաղաքական հեգեմոնիայի իրադրության մեջ, ավարտվեց հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը, որի հիման վրա երևան եկան հայկական առաջին պետական կազմավորումները:

Գիտության մեջ տակավին քիչ են լուսաբանված քաղաքական այս միավորների առաջացման հարցերը, ինչպես և այն վճռական գերը, որ խաղացին Ուրարտուի ընդերքում ձևավորված հայկական ցեղային միությունները: Սրանք այն հիմնական միջուկներն էին, որոնց շուրջը համախմբվեցին վաղ հայկական պետական միավորումները¹:

Հայկական պետական միավորումների առաջացման երկու կենտրոններ: Ուրարտական պետության գոյության ժամանակաշրջանում նրա արևմտյան և հարավ արևմտյան մասերում տիրապետող էթնիկական տարրը արմենական ցեղերն էին². սրանց անունով էլ Մշո դաշտը (հին հայկական Տարոնը) և Արևմտյան Տիգրիսի ու Եփրատ-Արածանի գետի ներքին հոսանքի հովիտները (հին հայկական Աղձնիքը) ուրարտական արձանագրություններում կոչվում են Արմե: Հենց այստեղ՝ Ուրարտուի և Ասորեստանի ռաբարբարոս ծայրամասերի՝ ամենաթույլ օղակներում, կազմավորվեցին հայկական ցեղային միությունները:

Փոքր Ասիայից մուշկերի, փռյուզացիների և ուրումեացիների (արմենների) ներխուժումից հետո (մ. թ. ա. 1170—1160) Ասորեստանի պետության մեջ մտնող Շուպրիա կամ Արմե երկրում ստեղծվեց հայերի և նրանց ազգակից ցեղերի միությունը, որը հայտնի էր իբրև «Մուշկերի» թագավորություն: Սկզբնական շրջանում այստեղ ապրող հայկական և այլ ցեղերը, ըստ երևույթին, Ասորեստանի հարկատուներն էին, սակայն հետագայում նրանք անջատվում են և իրենց ինքնուրույնության համար պայքար մղում ոչ միայն Ասորեստանի, այլև

¹ Տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, ՊԲՀ, 1968, № 3, էջ 91—120: Գ. Ա. Տիրացյան, Հին հայկական պետության առաջացումը, ՊԲՀ, 1966, № 4, էջ 83—103:

² Տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1968, № 3, էջ 59—72:

Ուրարտուի դեմ: Իր հզորության շրջանում ուրարտական պետությունը, սկսած Մենուայի (810—786) ժամանակներից, արշավանքներ է կատարում Ուրմի (նույն Արմե-Շուպրիա) երկրի վրա, բայց այն հաջողվում է նվաճել միայն Արգիշտի Ա-ի օրոք (786—764): Արմե-Շուպրիան, սակայն, Ուրարտուին ենթարկվում է ընդամենը 60 տարի (773—714): Շուտով այն ազատագրվում է և մ. թ. ա. VII դարում դառնում Մերձավոր Արևելքում բորբոքված բուռն իրադարձությունների մասնակիցը:

Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիսի հովիտներում ընկած երկրները՝ Արմե-Շուպրիան, Նաիրի-Խուրուշկիան և Արդինի-Մուսասիրը (ավելի ուշ հին հայկական Աղձնիք, Մոկք, Անձեացիք, Կորճայք և այլ գավառները) Սարգոն Բ-ի մ. թ. ա. 714 թվականի արշավանքից հետո անջատվում են Ուրարտուից: Այդ երկրներից Արմե-Շուպրիան վաղուց ընդգրկվել էր հայերի կազմավորման ընդհանուր ընթացքի մեջ: Նույնիսկ Ռուսա Բ-ի թագավորության շրջանում (685—645), երբ ուրարտական պետությունը նկատելիորեն վերականգնում էր իր հզորությունը, նրան չի հաջողվում վերամիավորել 714 թվականին անջատված հարավային ծայրամասային երկրները՝ Արմե-Շուպրիան, Նաիրի-Խուրուշկիան և Արդինի-Մուսասիրը: Մ. թ. ա. VII դարի վերջին նշված երկրները միավորվում են մեղացիների հետ և համատեղ հարվածներով կործանում նախ Ասորեստանը, ապա և Ուրարտուն:

Արմե-Շուպրիան առաջատար տեղ է գրավում Հայկական Տավրոսից հարավ, Ուրարտուից անջատված երկրների մեջ և դեպի այն են ձգտում Արևելյան Տիգրիսի հովիտում ընկած տերիտորիաները՝ առանձնապես Նաիրի-Խուրուշկիան, որն արդեն VI դարում (մ. թ. ա.) հայացված պիտի լիներ: Այդ ժամանակաշրջանում, ամենայն հավանականությամբ, Արևելյան Տիգրիսի հովիտում էթնիկական տիրապետող տարրը հայերին ազգակից մոկսիանների ցեղերն էին³:

Մոկսիանների ցեղերից էլ ծագում է Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից մեկի՝ Մոկքի (Մոկսի) անունը, որի տերիտորիան քաբելա-ասսուրական արձանագրությունների Խուրուշկիան է: Նրանից հարավ էր գտնվում Հերոդոտի Պակտիկեն (հայկ. Կորգուքը), որը նա համարում է Արմենիայի սատրապության մեջ մտնող երկիր: Մոկքից հարավ-արևելք տարածվում էր Մատինեն, որը գտնվում էր Մեծ Զաբի վերին հոսանքում և հնում կոչվում էր Մուսասիր: Հերոդոտի ասելով՝ Հայաստանը տարածվում էր մինչև այդ երկիրը⁴:

Հայկական ցեղերը Արմե-Շուպրիայից, հավանաբար, Նաիրի-Խուրուշկիայի վրայով, թափանցում են Ուրարտուի կենտրոնական շրջանը՝ ուրարտական պետության մայրաքաղաքի՝ Տուշպա-Վանի տերիտորիան, և ժամանակի ընթացքում դառնում գերակշռող ժողովուրդ: Հայերի գերակշռությունը Տուշպա-Վանում և Վանա լճի հարավ-արևելյան մերձափնյա շրջանում այնքան ակնառու էր, որ այն Խոշաբ գետի հովտի հետ միասին սկսեց կոչվել ՇՀայոց ձորք:

Արմե-Շուպրիայի տեղեկությունը: Արմե-Շուպրիայի տերիտորիայի բնապատմական պայմանները նպաստում էին հողագործության զարգացմանը, ու-

³ Սրանց մի մասը շարունակում էր ապրել Փոքր Ասիայում, Լիկիայի և Կարիայի միջև (տե՛ս Μοξίανοι-Moxiani, Ptol., V, 2, 18) գեռևս մ. թ. սկզբներին (Plin., NH, VI, 10):

⁴ Strabo Herod., V, 40:

րով հնուց անտի զբաղվում էին տեղական խուրրիական ցեղերը: Շուտով այստեղ ամրացան նաև «մուշկերի» ներթափանցած ցեղերը, որոնք նույնպես զբաղվեցին հողագործությամբ: Այս ցեղերի մեջ լայն զարգացում ստացավ նաև ձիաբուծությունը, այն աստիճան, որ ձիերը դառան նրանց կողմից ասորեստանցիներին տրվող հարկի հիմնական մասը⁵: Հայկական Տավրոսի հարավային լեռնաճյուղերի ալպիական մարգագետինները և տափաստանային տարածությունները Արևմտյան Տիգրիսի հովտում նպաստում էին արոտավայրային անասնապահության զարգացմանը: Ասսուրական ժամանակագրությունները հաղորդում են այդ երկրից խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ տանելու մասին:

Արմե-Շուպրիայում հատկապես մեծ զարգացում է ստանում պղնձահանքերի, ապա և երկաթահանքերի մշակումը: Հայկական Տավրոսի ընդերքը արդեն այն ժամանակ հայտնի էր իր հանքային հարստություններով: Մուսասիրից և Դամասկոսից հետո պղնձի պաշարներով առաջնակարգ տեղ էին գրավում Կարեմիշը և Շուպրիան: Այս վերջինը աչքի էր ընկնում մանավանդ կապարի պաշարներով: Հնարավոր է, որ այստեղ եղել են նաև անագի հանքեր⁶: Ասորեստանցիները դեպի Շուպրիա ձեռնարկած իրենց արշավանքների ժամանակ տեղական արքայիկների գանձարաններում հանդիպում էին նաև ոսկու և արծաթի⁷: Այս բոլոր փաստերը հնարավորություն են ընձեռում ենթադրելու, որ Տաբալի նման, Շուպրիան ևս իր տերիտորիայում ուներ «հանքանյութի արդյունահանմանը մասնագիտացված երկրագործական-անասնապահական շրջաններ, որոնք ասորեստանցիները չէին կարող գցել իրենց ձեռքը, քանի որ Շուպրիայի բնակավայրերը գտնվում էին դժվարանցանելի լեռներում»⁸:

Մինչև օրս էլ հայտնի են Արդանա-Մադենի երկաթահանքերը՝ Հայկական Տավրոսի ծայր արևմտյան և հարավ-արևմտյան լեռնաճյուղերում, այսինքն՝ Արմե երկրի հարավ-արևմտյան ծայրում (ասորեստանյան աղբյուրների նախկին Ալգի-Պուրոպումգի երկրի հարավում): Պատահական չէ, որ Շուպրիայի հարկերի մեջ հաճախ հիշվում է երկաթը:

Հավանական է, որ Հայկական լեռնաշխարհի երկրների թվում Արմե-Շուպրիա երկիրը ամենից արագ է անցնում բրոնզի զարգացման արդյունաբերությանը, որը կենտրոնացած էր բարձր լեռներում: Մետաղագործության զարգացումը նպաստեց լեռնային անասնապահական շրջաններին ինքնապարփակ զարգացման մակարդակից անցնելու ինտենսիվ երկրագործության:

Երկրագործության արագ զարգացման շնորհիվ բնակչությունը կենտրոնանում է դաշտավայրերում և հարթավայրերում: Այս ժամանակաշրջանում մեծ նշանակություն են ստանում դեռևս էնեոլիթ-բրոնզեդարյալ ժամանակներից երկրագործության բարձր մակարդակով աչքի ընկնող վանա լճի առափնյա շերտը, Խարբերդի դաշտի ջրարբի հարթավայրերը և Արևմտյան Տիգրիսի վերին

⁵ Տե՛ս Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ. 1951, № 1, էջ 38:

⁶ Տե՛ս «Очерки истории техники Древнего Востока», էջ 84 և 170:

⁷ Տե՛ս Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, էջ 29, 35:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38:

հոսանքների հովիտը: Երկաթի յուրացման հետ սերտորեն առնչվում է արհեստական ոռոգման շրջվի հողատարածության զարգացումը: Ասորեստանի թագավոր Աշուրնասիրպալ Բ-ի (884—859) ժամանակագրություններից իմանում ենք, որ այդ երկրում ապրող «մուշկերը» նստակյաց երկրագործներ էին, որոնք պարապում էին խաղողագործությամբ և գինեգործությամբ, ինչպես նաև անասնապահությամբ և մետաղամշակությամբ: Կադմուխի և Մուշկու երկրներից ստացված հարկերի մեջ հիշատակվում էին բրոնզե անոթներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, գինի⁹:

Արմե-Շուպրիան մասնակցում է երկաթի տարանցիկ առևտրին և դրա համար էլ հյուսիս-ասորիքյան ու արևելա-փոքրասիական քաղաք-պետությունների հետ միասին վերածվում է կովախնձորի՝ Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև: Ինչպես առևտուրը, այնպես էլ արտաքին քաղաքական էքսպանսիան արագացնում են նախնադարյան-համայնական հարաբերությունների քայքայման և պետականության տարրերի սկզբնավորման ընթացքը այստեղ ապրող հայկական ցեղերի շրջանում:

Արմե-Շուպրիայում դեռևս զորեղ էր տոհմային դեմոկրատիան: Այստեղ ապաստան էին գտնում Ասորեստանից և Ուրարտուից դժգոհ բոլոր տարրերը և առաջին հերթին ստուրկներն ու շահագործվող ազատ համայնիկ-երկրագործները: Այդ են վկայում մ. թ. ա. VII դարի ասորեստանյան արձանագրությունների տեղեկությունները Շուպրիայի մասին:

Արմե-Շուպրիան և Ասորեստանը: Արմե-Շուպրիա երկիրը ասսուրա-բաբելոնական աղբյուրներում հանդես է գալիս այն իրադարձության կապակցությամբ, որ տեղի է ունեցել Ասորեստանում 681 թվականին: «Բաբելոնյան ժամանակագրությունում» կարդում ենք հետևյալը. «Տեբետ ամսի 20-րդ օրը (այսինքն՝ մ. թ. ա. 681 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբերին) Սինախերիբին, Ասորեստանի թագավորին, խոսվության ժամանակ սպանեց նրա որդին»¹⁰: Ասարխադդոնի արձանագրությունները լրացնում են այս տեղեկությունը: Այնտեղ ասված է, որ նրա հայրասպան եղբայրները Շլսեղվ իմ արշավի մոտենալու մասին, թողեցին իրենց հավաքած զորքերը և փախան հայտնի չէ, թե ուր»¹¹: Ավելի կոնկրետ տվյալներ են պարունակվում Աստվածաշնչի Թագավորության շորրորդ գրքում:

«Եվ Ասորեստանի Սենեբերիմ թագավորը չվեց զնաց և վերադառնալով կանգ առավ Նինվե (քաղաքում): Եվ այն ժամանակ, երբ նա իր աստծո՝ Նեսրաքի տանը աղոթում էր, նրա որդիները՝ Ադրամեելքը և Սարասարը (Շարեցեր) սպանեցին նրան սրով ու փախան Արարադի երկիրը և նրա փոխարեն թագավորեց որդին՝ Ասորդանը»¹²:

Հետազոտողները Ադրամեելք անվան տակ տեսնում են Արադ-Նինիլին կամ Արադ-Նիլլին: Սինախերիբի որդիներից մեկին: Իսկ ի դեմս Շարեցերի (Սարասարի) ենթադրվում է զորապետ, մ. թ. ա. 681 էպոնիմ, Նաբուշարուսուրը:

⁹ S⁶u ABИИУ, № 23, (I, 69).

¹⁰ ARAB, II, 505. ABИИУ, 63.

¹¹ ARAB, II, 505. ABИИУ, 62.

¹² Թագավորութեանց շորրորդ գիրք, գլ. ԺԲ, 36—37:

Պարտություն կրելով թագավոր դարձած Ասարիազդունից (680—669) մարդասպանները փախչում են Շուպրիա¹³,

Մովսես Խորենացու տեղեկությունների համաձայն, այն ժամանակ, երբ Ասորեստանում սպանվեց Սենեքերիմ թագավորը, հայերին կառավարում էր Սկայորդին: Խորենացին նշում է, որ Սենեքերիմ թագավորի «որդիները՝ Ադրամելեքը և Սանասարը, նրան սպանելով փախան եկան մեզ մոտ»¹⁴, Թե որտեղ է այդ «մեզ մոտը», իմանում ենք այդ պատմության շարունակությունից:

Կիմմերներ, 6-րդ դարի կենտրի վազայից

Խորենացին հաղորդում է, թե Հայաստանում ապաստանած ասորեստանյան թագավորի սպանողներից մեկին, այն է Սանասարին՝ «մեր քաջ նախնի Սկայորդին բնակեցնում է նույն Ասորեստանի սահմանների մոտ, մեր աշխարհի հարավ-արևմտյան կողմում: Նրա սերունդն աճելով ու բազմանալով լցրեց Սիմ կոչվող լեռը»¹⁵: Հայկական էպոսը նույնպես հաղորդում է այդ իրադարձության մասին և Սանասուն կամ Սասուն գավառի անվանումը սերում է այդ Սանասարի անունից¹⁶:

Այսպիսով հայկական պատմական ավանդությունը նշում է, որ Քաղիթ (այժմ Բաթման-սու) գետի վերին հոսանքում ընկած Սանասունքը կամ Սասունը այն երկիրն է, ուր ապաստան են գտել ասորեստանյան թագավորին սպանողները: Ուշագրավ է, որ Խորենացին այս Սանասարի սերունդներից է համարում Ադձնյաց աշխարհի բղձիկներին: Վերը տեսանք, որ Արմե-Շուպրիան իսկական առումով համընկնում էր Սասուն լեռնային բարձրագույն գավառի տերիտորիային¹⁷:

¹³ Տճ՝ Բ. Բ. Пистровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 10; Նույնի, Ванское царство (Урарту), М., 1959, էջ 112:

¹⁴ Խորենացի, Ա, իգ:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ «Սասնա ծռեր» էպոսում պահպանվել է Սենեքերիմի և նրա որդիներ Սանասարի և Ադրամելեքի հիշատակությունը: Սրանցից են սերվել «Սասնա ծռեր» Մհերը և Սասունցի Դավիթը:

¹⁷ Տճ՝ Բ. Բ. Пистровский, Ванское царство, էջ 112:

Նշված դեպքը եզակի չէր: Ինչպես վերը տեսանք, Շուպրիա էին քաշվում ոչ միայն քաղաքական փախստականները, այլև ընդադուրկ ժողովրդական զանգվածները: Ասորեստանի և Ուրարտուի ստրուկներն ու շահագործվող բնակչությանն իրենց համար ապաստան էին գտնում լեռնային Շուպրիայի, այժմյան Սասունի, դժվարամատչելի կիրճերում: Ուրարտական ու ասսուրական ստրկատերերի համար այդ երևույթն այնքան սպառնալից ծավալ էր ընդունել, որ մինչ այդ միմյանց թշնամի երկու պետությունները պիտի ընդհանուր լեզու գտնեին ազատ Արմե-Շուպրիան համատեղ ջանքերով իրենց իշխանությանը ենթարկելու համար: Դրան առիթ ծառայեց ստրուկների և կախյալ այլ մարդկանց հերթական փախուստը դեպի բարձրագիր Շուպրիան: Ինչ գնով էլ լինեի Ասորեստանը պետք է վերացներ իր թիկունքում գտնվող այդ մշտական անհանգստության օջախը, որպեսզի հնարավորություն ստանար պայքարելու ապստամբած Մեգիայի դեմ:

Մ. թ. ա. 673 թվականի նոյեմբեր—դեկտեմբերին, Ասարխադդոնը արշավանք ձեռնարկեց դեպի Շուպրիա: Այդ ժամանակ Ասարխադդոնը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր գտնվում Ռուսա Բ-ի հետ, որի օգնությամբ էլ, հավանաբար, նվաճեց Արմե-Շուպրիան և արյունալի դատաստան տեսավ փախստական ստրուկների նկատմամբ:

Հստ երևույթին, Արմե-Շուպրիայի հնազանդության բերված ցեղապետը, որը նստում էր Ուպումու (հետագայում Ափում) ամրոցում, պարտավոր էր հանձնել փախստականներին: Ասարխադդոնին վերադարձվեցին ոչ միայն նրա հպատակները: Նա Ռուսա Բ-ին հանձնեց Ուրարտուից հեռացած փախստականներին, որ ապաստան էին գտել Արմե-Շուպրիայում:

Աշուր աստծուն ուղղված Ասարխադդոնի ուղերձում, որ բովանդակում է 673 թվականին (մ. թ. ա.) Շուպրիա կատարած արշավանքի նկարագրությունը, պատմվում է փախստական ստրուկների և համայնականների նկատմամբ տեսած դատաստանի մասին. «Փախստականներին, որոնք թողել են իրենց տերերին և փախել Շուպրիա, ես կտրեցի (...) նրանց զրկեցի քթից, աչքից և ականջից, (որպեսզի ոչ ոք) չփախչի ուրիշ երկիր, նրանց վրա սահմանեցի պատիժ (... ..) վերադարձրի նրանց յուրաքանչյուրին իր երկիրը և իրենց տերերին. (նրանց տերերը լսեցին) և ուրախացան, ցնծացին, օրհնեցին իմ վեհապանծությունը»¹⁸: Այնուհետև տեքստը պատմում է փախստականներին Ռուսա Բ-ին հանձնելու մասին «[ինչ վերաբերում է փախստական] ուրարտեբին, որոնք փախել են Ուրարտուից Շուպրիա— [Ուր]սայը, Ուրարտուի թագավորը, զրել էր իրեն (այսինքն՝ Շուպրիայի թագավորին— հեղ.) նրանց մասին, բայց նա չէր ունկնդրել նրա հրամանին, չէր համաձայնել նրանց հանձնել. հանդգնաբար զրել էր նրան, պատասխանել ատելությամբ: [Դրանից հետո] ես հույս դնելով Աշուրի՝ իմ տիրոջ վրա, նվաճեցի Շուպրիան և նրա մարդկանց մատնեցի գերության, քանի որ այն բանի համար, որպեսզի երդամենները պահպանվեն, ինձ ճշմարտություն և արդարացիություն են պարգևել մեծ աստվածները. այդ մարդկանց մասին ես հարցրել եմ, հարցաքննել, հետաքննել և հավաստիացել,

¹⁸ АВИИУ, 67 (к), АРАВ, II, 606.

ուրարտացի ոչ մի փախստականի ես չեմ պահել, ոչ մեկին ես չեմ թաքցրել, վերադարձրել եմ իր երկիրը»¹⁹,

Այսպես նվաճվեց Արմե-Շուպրիան։ Բայց Ասորեստանին նա երկարատև չենթարկվեց։ Ընդամենը շուրջ 20 տարի։ Հարկեր ու տուրքեր տվող փոխարքայությունների և ենթակա երկրների ցուցակում, որ կազմվել էր Աշշուբանապալ թագավորի օրոք (668—633), չկան այնպիսի երկրների անուններ, ինչպիսիք են Շուպրիան, Ուտուբան, Նաիրի-Խուբուշկիան և Մուասսիրը²⁰։ Ամենայն հավանականությամբ, դրանք Ասորեստանից անջատվել էին 653 թվականին, երբ ապստամբել էր Բաբելոնը և նրան էր միացել Մեդիան (Մարաստանը)։

Հայկական պատմական ավանդություններում Ասորեստանի տիրապետության ժամանակաշրջանի վերաբերյալ պահպանված հուշերը, հավանաբար, վերաբերում են հենց այդ քսանամյակին, թեև նրանց ընդգրկած ժամանակագրական շրջանակները, նույն VII դարին վերաբերելով հանդերձ, որոշ չափով շեղվում են վերը նշվածից²¹։

Անուղղակի մի շարք տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Ասորեստանը փորձեր է կատարել դաշնակից սկյութների օգնությամբ նորից իրեն ենթարկել 653 թվականին անջատված երկրները, բայց դրանք ընդհակառակն հանգեցրել են Մեդիայում սկյութների 28-ամյա տիրակալության հաստատմանը (մ. թ. ա. 652—624)²²։ Ասորեստանի հյուսիս-արևելյան սահմաններում սկյութական տիրապետության հաստատումը ասորեստանցիների մեջ լուրջ անհանգստություն պիտի առաջացներ։

Ռուսա Բ-ն էլ, ինչպես և նրա որդի ու հաջորդը՝ Սարգուրի Գ-ն (640—635) իր հերթին սկյութական վտանգին դիմագրավելու համար ձգտում էին բարի դրացիական հարաբերություններ պահպանել Ասորեստանի նկատմամբ։ Այդ մասին են վկայում 655 և 639 թվականների դեսպանությունները Աշշուբանապալի մոտ²³։

Բ. Պիտտուվսկին, հենվելով Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկությունների վրա, ցույց է տվել, որ ուրարտական Սարգուրի Գ թագավորի և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանում Արմե-Շուպրիայի կառավարողը Պարուլըն էր,

19 ARAB, II, 607. АВИИУ, 67 (к)։

20 S6'ս АВИИУ, 69, 71։

21 Հայ պատմական երկերում, Կոստիասի և նրա անտիկ հետևորդների ազդեցությամբ, Ասորեստանի պատմությունը առավելագույն կապվում է կիսաառասպելական-կիսապատմական Բագուհի Սեմիրամիս—Շամիրամի հետ։ Խոսելով հայերի վրա ասորեստանցիների հաստատած տիրապետության մասին, «Մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացոյն երկը հաղորդում է, որ Շամիրամ թագուհու ժամանակվանից հայերին. «... Ասորեստանից թագաւորքն տիրեցին մինչև ցմեռանելն Սենեքերիմայ (Սինախերիբը, որը սպանվեց մ. թ. ա. 681 թվականին—հեղ.), ապա՝ ապստամբեցին յԱսորոց թագաւորացն ծառայութենէ»։ Այդ նույն երկի մեկ այլ տարբերակում, որի հեղինակը անվանված է Մար Աբաս Կոտինա, և որից օգտվել է Մովսես Խորենացին (Ա, իա) հաղորդվում է, թե ասորեստանցիները Հայաստանին տիրել են Շամիրամ թագուհու ժամանակներից մինչև Պարուլի ժամանակները, որն ապրել է Աշշուբանապալի (մ. թ. ա. 663—633) օրոք։

22 S6'ս И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 288—289։

23 S6'ս АВИИУ, № 72, 76։

Սկայորգու որդին²⁴, Ասորեստանի, հավանաբար և Ուրարտուի հետ կապված իրադարձությունների ակտիվ մասնակիցը, սկյուֆների և մեդացիների դաշնակիցը:

Մեդական պետության վերելքը: Ասորեստանի անկումը: Կիմմերների և սկյուֆների արշավանքները և նրանց պայքարը Փոքր Ասիայում նշանակալից չափով թուլացրին Ասորեստանին ու Ուրարտուին և վերջիններիս ենթակա ու նրանցից կախյալ ժողովուրդներին հնարավորություն տվեցին թոթափելու ասորեստանյան և ուրարտական լուծը: Դրանով պիտի բացատրել, վերջին հաշվով, Մեդիայի այդչափ մեծ հաջողությունները՝ այն հանգամանքը, որ նա հասավ մինչև Լյուդիայի սահմանները՝ Հալիս գետի մոտ: Մեդացիների այդ նվաճումներում մեծ դեր պիտի խաղային նրանց դաշնակիցները, այդ թվում՝ հայերը:

Մեդական թագավորության արտաքին նվաճումները հեշտանում էին Ասորեստանի դեմ Բարեկունի նոր ելույթներով: Բարեկունի թագավոր Նաբոպալասարը (626—605)²⁵ դեռևս մինչև մ. թ. ա. 616 թվականը ապստամբել էր Ասորեստանի թագավոր Սինշարիշկունի (սՄարակ) 629—612)²⁶ դեմ և պատերազմ սկսել, որի ժամանակ մեդացիները բաբելացիների դաշնակիցներն էին²⁷, Ուրպես Ասորեստանի դաշնակիցներ հանդես եկան Մանան և Եգիպտոսը:

Եվսերիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» հայերեն թարգմանության մեջ պահպանվել են տեղեկություններ, որոնք սկիզբ են առնում պատմաբան Բերոսոսից: Դրանց համաձայն Բաբելոնի թագավոր Նաբոպալասարը մինչև Ասորեստանի դեմ հանդես գալը (այսինքն՝ մ. թ. ա. 616) կապ է հաստատել Մեդիայի թագավոր Կիաքսարի հետ²⁸ և գա նրան հնարավորություն է տվել արշավելու ասորեստանյան մայրաքաղաքներին՝ Աշշուրի և Նինվեի վրա: Նաբոպալասարին հաջողվում է Կարբլիի տակ ջախջախել ասորեստանյան և մանայական զորքերին, որոնք միասին էին հանդես եկել²⁹: Դրանից օգտվում է Կիաքսարը: 616—615 թվականների ընթացքում նա գրավում է ամբողջ Մանան և միացնում Մեդական պետությանը: Այդ ժամանակվանից ի վեր Մանայի թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալ: Մանան ավերելուց հետո մեդական զորքերը 615 թվականին (մ. թ. ա.) անցնում են Զագրոսը և հենց նույն տարվա հուլիս—օգոստոս ամիսներին հյուսիսից մոտենում Աշշուրին. Ասորեստանի կրոնական և մշակութային այդ հնագույն կենտրոնը կողոպտվում է և ավերվում: Այսպիսով, Մեդական պետությունը ներգրավվեց բաբելա-ասորեստանյան պատերազմի մեջ նախ իբրև Բարեկունի դաշնակից³⁰, ապա և՛ դառնալով ղեկավար ու գերիշխող ուժ:

²⁴ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, О происхождении армянского народа, էջ 21: Տե՛ս նաև Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 313:

²⁵ Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 299, ծանոթ. 5 և հավելվածը:

²⁶ Սրա թագավորության մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 299, ծանոթ. 4 և հավելվածը:

²⁷ Տե՛ս АВИИУ, № 81:

²⁸ Եվսերիոսի հայկական տարբերակում Կիաքսարը հանդես է գալիս Ափգահակ անվամբ, որը հին հայկական էգոստում մարական թագավորի մականունն է:

²⁹ Տե՛ս АВИИУ, № 81:

³⁰ Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 304:

Մեկ տարի անց, 614 թվականին, Աշշուրի փլատակների վրա հանդիպեցին Կիաքսարն ու Նարոպալասարը և «միմյանց միջև կնքեցին բարեկամություն և դաշինք»³¹, որն ամրապնդվեց Բաբելոնի թագավոր Նարոպալասարի որդի արքայազն Նարուգոդոնոսորի և մարաց արքայադստեր ամուսնությամբ³²:

Մարեի և մանեացիների աիդարներ, աստուրական բարձրաձևակից, մ. թ. ա. VIII դարի վերջ

Վերջապես մ. թ. ա. 612 թվականի հուլիս—օգոստոս ամիսներին Նինվեի մոտ տեղի ունեցած երեք ճակատամարտերից հետո քաղաքը գրավվեց: Սինշարի շրջանը իրեն նետեց այրվող պալատի բոցերի մեջ, Նինվեն՝ հին աշխարհի բռնակալության և կեղեքման այդ հենարանը, առմիշտ ոչնչացվեց³³: 610 թվականին նվաճվեց ասորեստանցիների կարեւոր հենակետը՝ Խառան քաղաքը, իսկ 605 թվականին, շնայած եգիպտական զորքերի գործուն օգնությանը, ընկավ ասորեստանցիների վերջին հանգրվանը՝ Կարքեմիշը, որով առհավետ վերջ տրվեց Ասորեստանի պետությանը³⁴:

Ասորեստանի կործանումը և հայերը: Անկասկած է, որ Առաջավոր Ասիայի շատ ժողովուրդներ, հատկապես Ասորեստանի և Ուրարտուի ծայրամասերում բնակվողները, անմիջական մասնակցություն են ունեցել պատերազմին որպես Մեդիայի կողմնակիցներ³⁵: Այս կապակցությամբ հիմնավոր է դառնում Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված պատմական ավանդությունը՝ Ասորեստանի

³¹ Տե՛ս АВИИУ, 81, АРАБ, II 1174. N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 295—296.

³² Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 306, ծանոթ. 1:

³³ Տե՛ս АВИИУ, 81, АРАБ, II, № 1174. Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 296. И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 306—308:

³⁴ Տե՛ս АВИИУ, 81, АРАБ, II, 1183. И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 314—316:

³⁵ Տե՛ս И. М. Дьяконов, նույն տեղում, էջ 313:

ավերմանը հայկական թագավոր Պարույրի, Սկայորդու որդու, ունեցած մասնակցության մասին:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ պահպանվել է Ասորեստանի անկման նկարագրությունը, որտեղ Կիաքսարը հանդես է գալիս Արբակ անվան տակ, ինչպես Կտեսիասի մոտ է: Մովսես Խորենացին սակայն, այդ պատմությունը միահյուսել է նաև տեղեկություններ մեղացիների հետ դաշն կնքած հայերի՝ Ասորեստանի կործանմանը ունեցած մասնակցության մասին:

«Այս վերջիններից մի մասը եղել է ասորեստանցիների թագավորության ժամանակ, մի մասն էլ Շամիրամից կամ Նինոսից հետո, իսկ մեր Պարույրն եղավ Սարգանապալի ժամանակ», — կարդում ենք Խորենացու մոտ³⁶: Պատմիչի ասելով, այս Պարույրը «քիչ օգնություն ցույց չի տվել մարացի Վարբակեսին (Կտեսիասի Արբակը, այսինքն՝ Կիաքսարը — ենդ.)՝ վերացնելու Ասորեստանի թագավորությունը Սարգանապալի օրոք»³⁷:

Կիսաառասպելական-կիսապատմական այդ տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Նինվեի գրոհի նախօրյակին Կիաքսարին է միանում Արմե-Շուպրիայի ցեղապետը՝ «քաջ նախարար», «որդի Սկայորդույ Պարույր»-ը:

Հերոդոտը հաղորդում է հետևյալը. «Երբ ասորեստանցիների նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո Կիաքսարը պաշարեց Նինվեն, հանդես եկավ սկյութների մի մեծ բանակ՝ Պրոտոթիեսի որդու, Մադիոս թագավորի գլխավորությամբ»³⁸: Ակներեաբար Հերոդոտի այս տեղեկության մեջ իրար են խառնվել երկու իրադարձություն. սկյութական թագավորի, Պրոտոթիեսի որդի Մադիոսի կողմից կիմմերների ջախջախումը 654 թվականին, որի մասին վկայություններ են պահպանվել Ստրաբոնի մոտ³⁹ և ինչ-որ մեկ այլ անձնավորության գլխավորությամբ «սկյութական» զորքերի մասնակցությունը Նինվեի պաշարմանը մ. թ. ա. 612 թվականին, անձնավորություն, որին շփոթել են այս Մադիոսի հետ:

Գր. Ղափանցյանը առաջինը ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքի վրա⁴⁰, որ հայկական «Պարույր» (Քաօյր) անունը ծագում է սկյութական Պարտատուա անունից՝ ասորեստանյան հաղորդմամբ, որի հունական ձևը Παρωτιός է⁴¹: Սակայն ինչպես նշվեց, ասորեստանյան աղբյուրների Պարտատուան, ժամանակագրական նկատառումներով, չէր կարող լինել Խորենացու նշած Պարույրը⁴²: Պարույրը լավագույն դեպքում կարող էր լինել Մադիոսի՝ Պարտատու-

³⁶ Խորենացի, Ա, իա:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Herod., I, 103: Հետազոտողները Հերոդոտի նշած Պրոտոթիեսին նույնացնում են ասորեստանյան աղբյուրների Պարտատուայի հետ (673—654) և նրան համարում սկյութների թագավոր, իշպակայի որդի: Վերջինիս որդին Մադիոսն է (654—624), որը վերջնականապես ջախջախեց կիմմերներին և Մեդիայում ու հարևան երկրներում հաստատեց սկյութացիների 28-ամյա տիրապետությունը: Նրան սպանեց Կիաքսարը 623 թվականին: Այսպիսով այդ Մադիոսը, Պրոտոթիեսի որդին, չէր կարող լինել 614—612 թվականների իրադարձությունների մասնակից:

³⁹ Տե՛ս Strabo I, 5, 21:

⁴⁰ Տե՛ս Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 217:

⁴¹ Տե՛ս Herod., I, 103:

⁴² Տե՛ս Н. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 313:

այի որդու, կրտսեր ժամանակակիցը միայն: Այսպիսով, տվյալ տեքստում Հերոդոտը վերոհիշյալ Պրոտոթիեսին շփոթել է, ըստ երևույթին, մի այլ Պրոտոթիես-Պարտատուայի հետ, որը հին հայկական ավանդություններում հայտնի է Պարույր անունով: Ուստի և Հերոդոտը 612 թվականի իրագարծությունների մասնակից է դարձրել ոչ թե նրան, այլ նրա որդուն՝ սկյութական Մադիոս թագավորին, որը ժամանակով ավելի մոտ էր դրանց: Այս նկատառումները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Կիաքսարին օգնության եկած «սկյութական» զորքը գլխավորել է ոչ թե Մադիոսը, Պրոտոթիեսի որդին, այլ հին հայկական աղբյուրների նշած Պրոտոթիես-Պարույրը⁴³:

Մովսես Խորենացու տեղեկությունն համաձայն, մարական թագավոր Վարբակ-Կիաքսարը, զգալի մեր նախարար յանգուցան է զՊարույր թագաւորութեան շուք և ձե նմա խոստանալով⁴⁴: Ապա պատմիչն ավելացնում է, թե մեղական թագավորը զթագաւորութիւն ի Սարգանապալայ յինքն առեալ՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի: Այնուհետեւ, Մովսես Խորենացին թվարկում է հայ առաջին թագավորների անունները և այդ ցուցակը նա սկսում է Պարույրից. «Իսկ մեր առաջին ի Վարբակայ Մարէ պսակեալ Պարույր, որդի Սկայորդու», — կարդում ենք պատմիչի գրքում:

Վերը բերված տեղեկություններն ու նկատառումները իրավունք են տալիս ենթադրելու, որ Նինվեի ավերումից և ասորեստանյան պետության կործանումից հետո Կիաքսարը Պարույրին ճանաչում է Արմե-Շուպրիա երկրի թագավոր⁴⁵:

Այսպիսով, Ասորեստանի անկման ժամանակաշրջանում, Հայաստանում կառավարում էր Վարդի Սկայորդու Պարույրը, որը մեղական Վարբակ-Կիաքսար թագավորին ցույց տված օգնության համար նրա կողմից ճանաչվեց Հայաստանի թագավոր⁴⁶:

Նորաստեղծ թագավորության առաջին տարիների լուսաբանման համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում բաբելոնյան այսպես կոչված «Գեղդի

43 Տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյաճե, Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊՐՀ, 1968, № 2, էջ 89—115:

44 Խորենացի, Ա, իա:

45 Մովսես Խորենացին իմացել է, ըստ երևույթին, և այնպիսի աղբյուրներ, որոնք Ասորեստանի կործանումը կապում էին Բաբելոնի թագավոր Նաբուգոդոնոսորի (604—562) հոր Նաբուպալասարի (626—604) հետ: Վաղեղի և որք ի հօրէն Նաբուգոդոնոսորայ գործք, զրեցան յիրեանց յիշողութեանց վերակացուցաճ,— գրում է Խորենացին (Ա, իա): Սակայն նա նախընտրել է Վարբակ-Կիաքսարի անվան հետ կապված տարբերակը, անկասկած այն բանի համար, որ դա համահնչուն էր հայկական ժողովրդական պատմական ավանդությանը: Հստ երևույթին բաբելական այդ տարբերակն է ընկած հայ Անանուն հեղինակի տարեգրության հիմքում, տարբերակ, որը Հայաստանի պատմությունը կապել է ոչ թե Մեղնայի, այլ Բաբելոնի հետ, ընդ որում Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակցի դերում հանդես է գալիս Հայաստանի կառավարող Փառնավազը. «Այս Փառնավազ,—գրում է Անանունը,—հնադանդեալ Նաբուգոդոնոսորայ արքայի ի Բաբելոն: Եւ ապա յայնմհետէ բաբելացեաց և մարաց թագաւորքն տիրեցին մինչև ցԱղեքսանդր Մակեդոնացի: որ դամենայն տիեզերս հնազանդեցոյց ի ժառայութիւն» («Անեղոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 7):

46 Այս հարցի մասին տե՛ս նաեւ Գ. Ա. Տիրացյանի գրախոսականը «Հ. Ժամկոչյան, Հայաստանը նախնադարյան համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում», Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1962, № 4, էջ 89—92:

ժամանակագրության տեքստի վերջավորությունը, որը ցավոք սրտի, շատ վնասված տեղեր ունի:

Մ. թ. ա. 609 թվականի տակ այդ ժամանակագրությունը հաղորդում է, թե Նարոպալասարը օգնության է գնում Խառանի կայազորին, որը պաշարվել էր ասորեստանցիների և դաշնակից եգիպտացիների կողմից: Ասորեստանի թագավոր Աշշուրուրալլիտ Բ-ը, հավանաբար, վախենալով մեղական և բաբելական օգնական նոր ուժերի շրջապատումից, նախօրոք թողնում է պաշարված Խառանը և հեռանում դեպի Իզալայի լեռնային շրջանը, որպեսզի այնտեղից շրջանցիկ ճանապարհով վերադառնա Կարբեմիշ: Նահանջող ասորեստանյան թագավորը Իզալա երկրում թշնամուն ճակատամարտ է տալիս, որի մասին հաղորդում է Վեդդի ժամանակագրությունը: Ճնարոպալասարը, — կարդում ենք այնտեղ, — շարժվեց դեպի հյուսիս. [Մ]ծալա (երկիրը) նա բարձրացավ և շատ քաղաքներ (...) երկրներ նա այրեց կրակով: Այնուհետև վնասվածքներով լեցուն տեքստում հնարավոր է կարդալ. «Հենց այդ ժամանակ բաբելական զորքը (հասավ) մինչև Ուրաշտու»⁴⁷ քաղաքի գավառը»⁴⁸, այսինքն՝ մինչև Ասորեստանի ծայր հյուսիսային սահմանները, որոնք հավանաբար հասնում էին մինչև Արևմտյան Տիգրիս գետը: Ամենայն հավանականությամբ, բաբելացիներն այստեղ ջախջախել են ասորեստանցիների վերջին ուժերը, որից հետո «Ակկադի թագավորը վերադարձավ իր երկիրը»⁴⁹: Իզալա նահանգից բացվում էր ճանապարհը դեպի Ուրարտուի նախկին տերիտորիայի այն հատվածը, որն այժմ գրավված էր Արմե-Շուպրիա հայկական պետական կազմավորման կողմից: Հստ երևութին, հետապնդելով ասորեստանյան թագավոր Աշշուրուրալլիտ Բ-ին, բաբելացիները 608 թվականին ներխուժում են ռուբարտական գավառը»⁵⁰: Մեզ հասած ուղղակի և անուղղակի տվյալները վկայում են, որ Ասորեստանի վերջնական ջախջախման տարիներին Արմե-Շուպրիայի տերիտորիայում արդեն գոյություն ունեւ հին հայկական պետական կազմավորում: Հավանորեն, ինչպես հետագայում Բեհիստունի արձանագրության բաբելական տեքստում. Ուրաշտուի տակ նկատի են ունեցել Արմինան, տվյալ տեքստում էլ Ուրաշտու անվան տակ, հանդես է գալիս Արմե-Շուպրիան իրրե հնագույն հայկական թագավորություն:

Սակայն այս հիշատակման և Բեհիստունի արձանագրության կերտման ժամանակի միջև ընկած է մոտ մի դար ժամանակաշրջան: Այդ ժամանակ էլ տեղի է ունեցել Արմեի փոխարկումը Արմինայի, որն արդեն գրավում էր ոչ միայն Արմե-Շուպրիան, այլև Հայկական լեռնաշխարհի շատ ավելի լայն տարածությունները⁵¹:

⁴⁷ SE'а АВИИУ, 81, ARAB, II, 1183—1184.

⁴⁸ SE'а N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 200: «Ուրաշտու»-ն «Ուրարտու»-ի արտասանման ձևն է ափսոսաբան լեզվի բաբելոնյան բարբառում:

⁴⁹ АВИИУ, 81.

⁵⁰ SE'а И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 315.

⁵¹ SE'а Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, էջ 124: Բ. Պիտրովսկու ճիշտ գիտությունները՝ Ar-me, անվան երկրորդ վանկը արտահայտող բեհապիրը կարող է հնչվել և՛ me և՛ mi (Ar-me, Ar-mi) իսկ-ni ռուբարտական բեհապիրին հատուկ վերջածանց է երկրանունների, ուստի Ar-me անվան կառարյալ ձևն է՝ Ar-me-ni կամ Ar-mi-ni:

Մարկվարտի կարծիքով, հին պարսկական Armina-ն առաջ է եկել Ar-m- արմատից և ռուբարտական ածանց -ni-ից, որը մարերենի ազդեցության ներքո դարձել է -ina (տե՛ս

2. ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քսենոփոնի և հին հայկական ավանդությունների պահպանած տեղեկությունները: Այնքան է, որ Արմինյան որպես ինքնուրույն երկիր գոյություն է ունեցել նաև մինչև 520 թվականը (մ. թ. ա.): Բավական է ասել, որ արմեններին հիշատակում է այնպիսի հին հեղինակ, ինչպիսին Հեկատեոս Միլետացին (VI դար մ. թ. ա.) է: Մեր տրամագրության տակ են նաև գրավոր այնպիսի մի հուշարձան, ինչպիսին Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիան» է (գրվել է մ. թ. ա. IV դարում), Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գիրքը (մ. թ. V դար) և Անանուն հեղինակի ներածական գլուխը Սերեոսի (VII դար) «Պատմության» մեջ⁵²,-

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ում պահպանված տեղեկություններից իմանում ենք, որ մեղական թագավոր Աստիագեսի (584—553) ժամանակ Հայաստանը Մեդիայից կախյալ երկիր էր: Հայկական թագավորի անունը չի հիշատակվում այդտեղ, բայց ջատ է խոսվում նրա որդի Տիգրանի մասին, որը Աստիագեսի պալատում աքեմենյան Կյուրոսի հասակակիցն ու զինակիցն էր: Հաճախ «Կյուրոպեդիա»-ի այդ տեղեկությունները պատմագրության մեջ համարել են որևէ արժեքից զուրկ՝ ենթադրելով, թե Քսենոփոնը այդ գիրքը գրել է որպես բարոյախոսական մի վեպ՝ իր ժամանակակիցների համար:

2. Մանանդյանը գտնում էր, որ «Կյուրոպեդիա»-ի հաղորդած տվյալները արժանի են ուշադրության, քանի որ դրանք միակ հիմնական գրական վկայություններն են արմենների մասին VI դարի առաջին կեսում (մ. թ. ա.): Տեղեկությունների ոճից ու բովանդակությունից երևում է, որ վեպի այդ մասում Քսենոփոնին կարող են աղբյուր ծառայած լինել տեղական ավանդությունները և հիշողությունները, որոնց նա հնարավորություն ուներ ծանոթանալու Հայաստանի միջով (մ. թ. ա. 401—400) իր և հույն զորքերի հայտնի նահանջի ժամանակ⁵³: Ի. Մ. Դյակոնովը նույնպես գտնում է, որ «Կյուրոպեդիա»-ի Հայաստանին վերաբերող մասի հիմքում ընկած են VI դարի (մ. թ. ա.) պատմական իրական դեպքերը⁵⁴:

«Կյուրոպեդիա»-ի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն⁵⁵, հայերը մեղացիների հարևաններն են, իսկ հայերի երկիրը՝ Արմենիան, Մեդիային ենթարկվող թագավորություն: Թշնամիների դեմ Մեդիայի մղած պատերազմի ժամանակ հայ թագավորը պարտավոր էր մեղական թագավորին տրամադրել իր զինվորական ուժի կեսը, այսինքն՝ 20.000 հետևազոր և 4.000 հեծելազոր: Հայոց թագավորը, իբրև մեղական թագավորի կրտսեր դաշնակից, նրան հարկ էր վճարում 50 տաղանդի չափով: Իմանում ենք նաև, որ Հայոց թագավորը պատերազմել է նաև Աստիագեսի դեմ, սակայն պարտություն կրելով, պարտա-

J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919, էջ 67):

52 Տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան, Երվանդունիները Հայաստանում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1958, № 6:

53 Տե՛ս 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 39:

54 И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 350—351, Տե՛ս նաև N. Adontz, Histoire d'Arménie:

55 Տե՛ս Xen., Cyrop., II, 1, 6:

վորվել է հարկ վճարել, առաջին իսկ պահանջով տրամադրել զորքը և չկառուցել ամրություններ⁵⁶։

Այդ նույն տվյալներից իմանում ենք, որ թագավորի շուրջը համախմբված էր վերնախավը՝ պատվավոր հայերը⁵⁷։ Ուշագրություն է արժանի նաև հետևյալ տեղեկությունը։ Կյուրոսի այն հարցին, թե ռորքան են քո զորքերը և ինչքան դու դրամ ունես», հայոց թագավորը պատասխանում է. «Հայաստանում կա մոտ 8.000 հեծելազոր և 40.000 հետևազոր, իսկ դրամ՝ հորս թողած գանձերի հետ միասին արծաթով հաշված ավելի քան 3.000 տաղանդ»⁵⁸։ Վերջապես իմանում ենք, որ վերահիշյալ թագավորն իր դինաստիայի առաջին գահակալը չէր։ Նա հիշատակում էր իր հորը, որը նրան թողել էր այդ ժառանգությունը։ Հայոց թագավորի որդիներն էին Տիգրանն ու Սաբարիսը, ընդ որում նրանցից առաջինը, ինչպես ասվեց, Աքեմենյան Կյուրոսի մտերիմն էր։

Մովսես Խորենացու բերած տվյալները լրացնում են այս տեղեկությունները, հատկապես հիշատակում են Քսենոփոնի մոտ անանուն մնացած հայոց թագավորի անունը՝ «Երուանդ»։ Խորենացին բերում է Մարաց թագավորության ժամանակաշրջանից հայ իշխողների մի ամբողջ ցուցակ⁵⁹, որը հետևում է «առաջին պսակաւոր Պարոյր»-ին, բայց այդ շարքում պատմականորեն պիտի հավաստի համարել միայն երկուսին՝ Երվանդ Սակավակյացին և նրա որդի Տիգրանին։ Առաջինի մասին պատմիչը գրեթե ոչինչ չգիտի, բացի այն բանից, որ նա Տիգրանի հայրն է, իսկ Տիգրան Երվանդյանի վերաբերյալ բերում է մի պատմություն, որոշ չափով նման այն պատմությանը, որ գիտենք «Կյուրոպեդիա»-ից։ Տիգրանը մեղական թագավոր Աթահակի (Աստիագեսի) և Կյուրոսի ժամանակակիցն է։ Կյուրոսի և Տիգրանի մտերմությունը խիստ անհանգստացնում է Աթահակին և միանգամայն հիմնավոր. Տիգրանը, հենվելով Կյուրոսի վրա, ըստ ավանդության, ելնում է Աթահակի դեմ, սպանում նրան և ազատագրում Հայաստանը մարերի գերիշխանությունից⁶⁰։

Հայ բանասիրությունը ցույց է տվել, որ Աստիագեսի և Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանի մասին գոյություն է ունեցել վիպական երկ, որի հատվածները պահպանվել են Հայաստանում գոյություն ունեցող հունարան դպրոցի քերականության անանուն մեկնողներից մեկի մոտ⁶¹։ Մեղական տիրապետության

56 Նույն տեղում, III, 1, 10, բերվում է հետևյալ զրույցը Կյուրոսի (այն ժամանակ Աստիագեսի զորահրամանատարի) և հայկական թագավորի միջև։ Կյուրոսը նրան հարցնում է. «Դե ասա ինձ, դու պատերազմե՞լ ես մոր կողմից իմ պապ Աստիագեսի և մեղացիների դեմ»։ Հայ թագավորը պատասխանում է. «Այո՛, Կյուրոսը հարցնում է. «Իսկ պարտությունից հետո դու խոստացե՞լ ես, որ կվճարես հարկ, պահանջի դեպքում կտրամադրես զորք և շես ունենա ամրություններ»։

57 Տե՛ս Xen., Cyrop., III, 1. Պատմվում է այն մասին, որ Կյուրոսը հավաքել է պարսկական և մեղական առաջնորդներին, հրավիրել է նաև պատվավոր հայերին. ճանապարհասայրերում գտնվող կանանց նույնպես նա չհեռացրեց և թույլ տվեց լսելու։

58 Տե՛ս նույն տեղում, III, 1, 33, 2. Մանանդյանը հաշվել և ցույց է տվել, որ այդ թվերի համաձայն, հայ թագավորի հարստությունը հավասար էր մոտավորապես 12 միլիոն ոսկի ուտրլու։

59 Տե՛ս Խորենացի, Ա, իր։

60 Տե՛ս Խորենացի, Ա, իր։

61 Տե՛ս Н. Адоку, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, էջ 129, 2. Մանեգլյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1923, էջ 9, 221, 2. Մանեգլյան, Փննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 42—43։ Մ. Արեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երևան, Ա, Երևան, 1966, էջ 134—139։

վերացումը և Հայաստանի ազատագրումը կախյալ վիճակից սերունդների վրա այնքան ուժեղ տպավորություն է թողել, որ այդ իրադարձության շուրջը ստեղծվել են տարբեր ավանդություններ, որոնք կազմել են հայկական էպոսի ամենահին շերտերից մեկը: Դատելով Մովսես Խորենացու բերած հատվածներից, Տիգրան Երվանդյանի մասին եղած ավանդությունների էպիկական ցիկլը հետագայում միահյուսվել է «Մեծն Տիգրան»-ին, այսինքն՝ Տիգրան Բ-ին վերաբերող տեղեկություններին⁶²:

«Երուանդ» անունը Երվանդունի թագավորների տոհմանունն է և ծագում է հավանաբար իրանական Rayavanta անվանաձևից, Հունարեն հաղորդվում է՝ Ῥόωντας, Ῥόοντας, Ῥοάντης ձևով⁶³:

Երվանդունիների դինաստիայի սկզբնավորումը: Երվանդ անունով հայոց թագավորների դինաստիայի մասին մեզ հասած հայկական տեղեկությունները, ըստ մեծի մասի, կիսաառասպելական-կիսապատմական բնույթի են և կապվում են Հայաստանի երկու կենտրոնների՝ Վանի և Արմավիրի հետ: Դրանք խիստ վերամշակված ձևով և իբրև հետագա վերապրուկներ պահպանվել են Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկում: Թ. Արծրունին աղոտ տեղեկություններ է բերում Երուանդ թագավորի մասին, որն, ըստ ավանդության, «գայ բանակի առ ստորոտով լերինն և գլուխս Տոսպ գաւառի և կոչէ զտեղին Երուանդականս»⁶⁴: Հետաքրքրական է նույնպես, որ Մատենադարանի հայերեն երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում, որոնք վերաբերում են XVIII դարին, Վան քաղաքը անվանված է «Երուանդաւան»⁶⁵:

Այդ տվյալներից հավանական է դառնում, որ այն տերիտորիան, որտեղ նախապես գործել է Երուանդունի տոհմը, Վան քաղաքի շրջակայքն է իր Տոսպ գավառով (ուրարտ. Տուշպա) և նրան կից Հայոց ձորը:

Այս տեսակետից չափազանց կարևոր է, որ Վանա լճի և Հայոց ձորի տեղագրության մեջ պահպանվել են Երուանդ անվանն առնչվող տեղանունները:

⁶² Տե՛ս ստորև, էջ 00:

⁶³ Տե՛ս A. Perikhanlian, Une inscription araméenne du roi Artashes trouvée a Zangéour (Siwnik'), REANS, t. III, 1966, էջ 26—27:

⁶⁴ Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 50:

⁶⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 5416—պատարագի խորհուրդ, գրչություն 1749, էջ 17բ—18ա:

Գրեցաւ տետրակս այս խորհրդի
Ի Վասպուրականըն նահանգի
Որ է ի սահմանս Հայաստանի
Ի յանառիկ մեծ դղնկին,
Որ ամարաստան կոչի նախկին
Շամիրամայ կերտեալ պօլսին
Երուանդաւան վերածայնի
Որոյ անունն պարզ և յայտնի
Ցամենն ազգէ այժմ Վան սաի:

Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռ. № 6013 Տօնացոյց, գրչություն 1710 թ., էջ 35ա—35բ. «Աւարտեցի զսուրբ գիրք, որ կոչի տօնացոյց... յամի թվոյ փրկչին ՌԶԹ, իսկ Հայոց մերում ՌՃԾԹ. ապրիլէլ ամսոյ մեկ ի դառն և ի նեղ ժամանակի, յորմէ յոյժ նեղիմք ի ձեռաց անօրինաց... Արդ ես Սարգիս դպիրս գծագրեցի զայս ի քաղաքն Երուանդաւան...»:

որոնք, հավանաբար, վերաբերում են մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին։ Վերը տեսանք, որ ուշ շրջանի տեղեկություններում Տուշպա-Վանը կոչվում է Երվանդավան։ X դարում հիշատակվող Երուանդականք վայրը նույնպես պետք է փնտրել Վանի շրջակայքում, ամենայն հավանականությամբ, ժամանակակից Զրուանդանց գյուղի տեղում։ Հիմք կա կարծելու, որ Արուանթունիք-Երուանդունիք գավառի անվանումը սկզբում տարածվում էր Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Տոսպի) շրջակայքի ամբողջ տերիտորիայի վրա (ներառյալ նաև Ռշտունիք գավառը)⁶⁶։

Այդ վայրերը կապված են Երուանդունիների դինաստիայի թագավորների գործունեության հետ այն ժամանակաշրջանում, երբ նրանք դեռևս Արարատի իշխողները չէին, այսինքն՝ աքեմենյան և մեդական ժամանակաշրջանում։

Գիտության մեջ ընդունված տեսակետն այն է, որ ուրարտական պետության անկումը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին՝ 590—585 թվականներին⁶⁷։

Ուրարտուի կենտրոնում քաղաքական իրադրության այդքան անակնկալ փոփոխման համար հող էին նախապատրաստել հենց իրենք՝ ուրարտական թագավորները։ Ապստամբ ցեղերին խաղաղեցնելու և նրանց Բիաինիլի վերաբնակեցնելու քաղաքականությունը հասցրեց բնակչության խայտաբղետության և ուրարտացիների կողմից իրենց գերակշիռ նշանակությունը կորցնելուն, մի երևույթ, որն արագացրեց հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտի ընթացքը։

Այսպիսով, Արմե-Շուպրիայում մ. թ. ա. 652—612 թվականների ժամանակահատվածում թագավորում է հայ-սկյութական ժագում ունեցող ցեղապետ Պարուլը, իսկ Բիաինիլում VI դարի սկզբներին իշխանության գլուխ է անցնում հայկական Երվանդունի տոհմը։ Այնուհետև, Արմե-Շուպրիան և Բիաինիլին միավորվում են և կազմում մի ընդարձակ Հայկական թագավորություն, որը հայերի մեջ կոչվեց Հայք, իսկ հարևանների մեջ՝ Արմինա, Արմենիա։ Հետագայում, երբ Հայկական թագավորությունը նվաճվեց Դարեհ Ա Վշտասպյանի կողմից (520—517), նրա տերիտորիան բաժանվեց երկու վարչական միավորների՝ սատրապությունների, հիմք ունենալով նախկինում գոյություն ունեցող երկու հայկական թագավորությունների տերիտորիան։

Այսպիսով, մեզ մատչելի պատմական ավանդությունների փշրանքների քննական տեսությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ մ. թ. ա. VII—VI դա-

⁶⁶ Հետագայում (հավանաբար Արտաշեսյան դինաստիայի հաստատումից հետո), երբ Արտաշեսյան ավանը (ուրարտ. Թարիթիսինիլին) դառնում է առանձին կրոնական կենտրոն՝ Արտեմիոի (հայ. Անահիտ) պաշտամունքով (որտեղից և պիտի առաջանար Արտամետ անունը), նրան է անցնում շրջակա գավառակը։ Այնուհետև նման առանձին վարչական միավոր է դառնում Գուկան գյուղը իր շրջակայքով և այդպիսով միմյանցից բաժանվում են Վան քաղաքը իր գավառով, որը կոչվում է Տոսպ, և Ռշտունիք գավառը իր Կավաշ-կենտրոնով (որը հետագայում կոչվում էր Ոստան)։ Երուանդունիք անվանումը մնում էր միայն Հայոց ձոր (Խոշաք) գետի հովտին՝ սկսած իրլ գյուղից մինչև Օրդոք գյուղը։ Նման վիճակում է ներկայանում մեզ Վան քաղաքը և նրա շրջակա տերիտորիան VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում։ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 51—62։

⁶⁷ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 116 և հաշ. И. М. Дьяконов, Последние годы Урартского государства по ассирийско-вавилонским источникам, ВДИ, 1951, № 2, էջ 32։

րերում ուրարտական պետության փլատակների վրա կազմավորվում է հնագույն հայկական պետությունը, որով և նշանավորվում է հայ ժողովրդի ձևավորման ավարտական փուլը: Ցեղերի միմյանց խառնվելու և խաչաձևվելու պրոցեսները սկսում են գերակշռել նրանց տրոհվելու և տարբերվելու պրոցեսների հանդեպ: Այդ ժամանակաշրջանում հատկապես ուժեղանում է հայերի էթնիկական միավորման մեջ մտնող ժողովուրդների և ցեղերի միաձուլման պրոցեսը: Բազմատեսակ այդ պրոցեսների արդյունքը լինում է այն, որ ազգակից ցեղային լեզուներով ու բարբառներով ներկայացված հայոց լեզուն դառնում է տիրապետող լեզու:

Խոսելով հայկական պետության ծագման մասին, հարկ է ընդգծել սկզբբունքային այն խոր տարբերությունը, որ գոյություն է ունեցել հին Արևելքի պետությունների՝ Ասորեստանի, Բաբելոնի, Ուրարտուի և այլոց ու սրանց փոխարինելու եկած պետությունների՝ Մեդիայի, Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև: Ուրարտական պետությունը առաջացել է Տուշպա-Քիաինիլի-Վան քաղաքի երկրագործական-անասնապահական օազիսի քաղաքային համայնքի զարգացման հիմքի վրա և հնազանդեցված ցեղերի ու երկրների ռազմա-վարչական բռնի միավորման ճանապարհով: Այդ պետությունների ներսում ուժեղ էր հակադրությունը նվաճողների և նրանց զենքով ճնշվողների, կեղծվող ցեղերի ու ժողովուրդների միջև: Մասամբ դրանով պիտի բացատրել այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհում իրենց երեքհարյուրամյա տիրապետության շրջանում ուրարտներին այնպես էլ շահողվեց իրենց լեզուն տարածել նվաճված տերիտորիաների վրա և ստեղծել էթնիկական մի մեծ միավորում: Մինչդեռ հայկական պետությունը սկզբնավորվեց տերիտորիալ կազմակերպությունների տարբերային միավորման հիման վրա:

Հայկական թագավորության տերիտորիան բավականին ընդարձակ է եղել: Ինչպես երևում է Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի» որոշակի տվյալներից, Հայկական թագավորությունը հարում էր մի կողմից Մարաստանին, իսկ մյուս կողմից խալդայներին: Այդ նշանակում է, որ Հայկական թագավորության տերիտորիան տարածվել է Մարական պետության սահմանից (որը ձգվում էր Վանա և Ուրմիա լճերի միջև) մինչև Փոքր և Բարձր Հայքի բնոները:

Այդ տերիտորիայի վրա միակ վայրը, որ կարող էր լինել երկիրը կառավարողի կենտրոն, նույն Վանն էր՝ Տուշպան, և բնական է, որ Ուրարտուի անկումից հետո կազմավորված հայկական պետության մայրաքաղաքը կարող էր լինել հենց Տուշպան: Այստեղ պետք է լինեին Օրոնտեսների՝ Երվանդունիների դինաստիայի առաջին հայ թագավորների և նրանց հաջորդած Երվանդ Սակավակյացի և նրա որդի Տիգրանի գահանիստ կենտրոնը:

Անուղղակի մի շարք տվյալներ բերում են այն եզրակացության, որ Երվանդունիների դինաստիան ծագել է Մատինենին-Մանային սահմանակից Արդինի-Մուսասիրի երկրի տերիտորիայից, որի հյուսիս-արևմտյան բարձր լեռնային մասը մտնում էր Ուրարտուի, իսկ ավելի ուշ՝ Հայաստանի կազմի մեջ: Պլինիոսը⁶⁸ այդ երկրամասում հիշատակում է Օրոանդների (Oroandes) ցեղը, որ ապրում էր Գավգամելա քաղաքից արևելք: Դա համընկնում է ժամանակակից

68 S⁶ս Plin., NH, VI, 1, 18.

Ռեանդուզի շրջանին⁶⁹։ Հ. Մանանդյանի կարծիքով, այդ Օրոտանդների հետ պետք է կապ ունենա Վասպուրականի գավառներից մեկի՝ Արուանթունիքի (Երուանդունիքի)⁷⁰ անունը։ Այդ գավառը կոչվում էր նաև Հայոց ձոր և գտնվում էր Վան քաղաքից հարավ՝ Հայոց ձոր (Խոշաբ) գետի հովտում⁷¹։ Երվանդունիների նախարարական տոհմը, այդ դավառի ժառանգական իշխանները, գոյություն ունեին դեռևս մ. թ. VII դարում։

Հետաքրքրական է, որ մեդական և հին հայկական դինաստիաները դուրս եկան հենց այդ Մատիններից, որը, ինչպես տեսանք, համապատասխանում է Մանա երկրին, ներառյալ նաև ուրարտական դարաշրջանի Պարսուան (Պարսուաշը)։ Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով, այստեղից է ծագում նաև Աքեմենյանների իրանական տոհմը⁷²։

Այսպիսով գալիս ենք այն եզրակացության, որ հայկական հնագույն պետության տերիտորիան ներառում էր այն տարածությունները, որոնք երկրորդ հազարամյակի կեսերից սկսած ընդգրկվել էին հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի մեջ։ Եթե Հայաստան-Ազգին՝ հայկական հնագույն կենտրոնը՝ Երզնկայի դաշտը, ռազմական դեմոկրատիայի փուլն ապրող ցեղերի միությունն էր՝ «հայկական» էթնոսի գլխավորությամբ, ապա երկրորդ փուլը նշանավորվում է «արմե» կամ «ուրումե» արմենական էթնոսի գերակշռությամբ՝ Արմե-Շուպրիայում (հին հայկական Աղձնիքը՝ Մոփաց աշխարհի հովտային մասի ընդգրկմամբ, Խարբերդի դաշտը և Արևմտյան Տիգրիսի հովիտը), որտեղ առաջացավ առաջին պետական կազմակերպությունը։ Հայկական էթնոսի տարածման երրորդ և հիմնական՝ երկրամասը Վանա լճի ավազանը հանդիսացավ։ Խուրի-ուրարտական ենթաշերտի վրա ձևավորված «հայկական» և «արմենական» հիմնական բաղադրատարրերի սինթեզը տեղի է ունենում բուն Ուրարտու-Բիայնիլիում։ Այստեղ մ. թ. ա. VII դարի և VI դարի եզրին գերակշռող է դառնում հայ-արմենական, այսինքն՝ առդեն մեկ ժողովուրդ դարձած հայկական տարրը և Հայոց ձոր (Խոշաբ) գետի հովիտը, որը մինչև այդ էթնիկական կղզի էր ոչ-հայկական խուրի-ուրարտական ծովում և ի տարբերություն նրան «Հայոց ձոր» էր կոչվում, այժմ շրջապատված էր հայացող տերիտորիայով։ Հայ ժողովրդի ձևավորման պրոցեսը հասել էր ավարտին և արդեն ստեղծվել էր հայկական պետությունը։ Հետագայում տեղի է ունենում հայ ժողովրդի տարածումը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան մասերում, որտեղ հայացվում են տեղական ցեղերը։ Բիայնիլից հյուսիս գտնվում էր Արարատյան դաշտը, որը շուտով դառնում է հայ ժողովրդի տնտեսական-քաղաքական և կուլտուրական կյանքի կենտրոնը, նշանավորելով հայկական էթնոսի տարածման չորրորդ՝ վերջնական փուլը⁷³։ Ահա այս չորս օջախների գոյու-

69 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 28։

70 Տե՛ս Ս. Ս. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 51։

71 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 29։ Տե՛ս վերը, էջ 440։

72 Տե՛ս В. В. Струве, Арийская проблема, Советская этнография, 1947, VI—VII, էջ 117—124։

73 Տե՛ս С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, ВИ, 1952, № 7, էջ 107։

թյամբ էր պայմանավորված հայ ժողովրդի և նրա պետության կազմավորումը, որով ավարտվում է նրա անցումը առանձին բաղադրատարրերի պատմություններից դեպի միասնական համահայկական («Հայաստանեայց») ժողովրդի պատմությունը:

Հայ-մեդական փոխճարաբերությունները: Մ. թ. ա. VII—VI դարերում գոյություն ունեցող հայ-մեդական փոխճարաբերությունները բնորոշում են նորակազմ հայկական պետության պատմությունը: Այդ փոխճարաբերությունները իրենց արտացոլումն են գտել հայկական էպոսում, բանահյուսության մեջ և լեզվում: Այդ փոխճարաբերություններն անցնում են երեք շրջան⁷⁴:

Առաջին շրջանը բնորոշվում է դաշնակցային հարաբերություններով Մեդիայի հետ: Հայկական ցեղապետներն իրենց ղինվորական աշխարհազորներով մասնակցում են մեդական թագավորների ռազմական արշավանքներին: Այդ «դաշինքը» ցեղապետներին հնարավորություն էր տալիս վեր բարձրանալու իրենց ցեղակիցներից և գրավելու իշխանության բարձունքները: Ռազմական այդ դաշինքի շնորհիվ առանձին դինաստիաներ ճանաչվում էին թագավորներ՝ իրենց ցեղակիցների վրա ժառանգաբար կառավարողներ:

Այդ շրջանում հայերի և մեդացիների սերտ համագործակցությունը ուղղված էր առաջին հերթին Ասորեստանի և Ուրարտուի դեմ: Ավելին, մեդական թագավորների քաղաքականությունը նպաստում էր հայ էթնոսի տարածմանը Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում: Ինչպես ցույց են տալիս անուղղակի տվյալները, մեդացիների հետ միասին երկրի ռազմա-ստրատեգիական որոշ կետերում տեղակայված էին նաև հայկական կայազորներ: Ժամանակի ընթացքում այդ վայրերում ամրանում է հայ բնակչության կորիզը: Միայն թիկունքի ապահովման այդպիսի պայմաններում մեդացիները կարող էին Փոքր Ասիայում հաջող կերպով պատերազմել կյուրիայի դեմ (մ. թ. ա. 589—585): Ինչպես հայտնի է բախումն ավարտվեց մեդացիների հաղթությամբ:

Ինչպես երևում է, մեդական պետությունը այդ հեռավոր սահմանային տարածությունն իր իշխանության տակ էր պահում դաշնակից հայերի օգնությամբ, որոնք այդ մասում փոյուզացիներին ուղղակի հարևաններն էին: Հենց այդ տեղերում բնակվող հայերի հետ էլ ծանոթացան հույները, նրանցից տեղեկություններ քաղելով Հայաստանի մասին:

Այդ փոխճարաբերությունների երկրորդ շրջանը բնորոշվում է նրանով, որ հզորացած Մեդիան ձգտում էր կեղեքել իր երեկվա դաշնակիցներին: Այն բանից հետո, երբ Մեդիան տիրեց Արաքսի հովտում և Միջագետքում գտնված հաղորդակցության ուղիներին, հայոց թագավորը պիտի ճանաչեր մեդական թագավորի գերիշխանությունը: Նման իրադրության մեջ նախկին դաշնակցային և քարեկամական փոխճարաբերությունները փոխարինվեցին թշնամական հարաբերություններով: Հայաստանն օգտվում է հարմար առիթից, որպեսզի ապրտամբի Մեդիայի դեմ: Հայկական էպոսում և բանահյուսության մեջ արտահայտություն է գտել «վիշապազուն» մար Աժդահակի դեմ ուղղված այդ պայքարը, որ մղում էին Նովանդ Սակավակյացը և նրա որդի Տիգրանը: Որպես

⁷⁴ S⁶ И. М. Дьяконоз, Последние годы Урартского государства по ассирио-вавилонским источникам, էջ 34:

վերջինիս որդու՝ ավանդությունը պատկերում է ամպրոպի և կայծակի աստված Վահագն Վիշապաքաղին, այսինքն՝ մեղացիների դեմ կռվողին⁷⁵։

Երրորդ շրջանը, որը կարող էր հանգել Հայաստանի երկարատև հնազանդեցմանը, իր ավարտին չհասավ։ Մեղական պետության սկիզբ առած քայքայման հետևանքով, մեղացիները չկարողացան իրենց ձեռքում պահել Հայաստանը։ Ըստ «Կյուրոպեղիա»-ի⁷⁶, տակավին այն ժամանակ, երբ Կյուրոսը մեղական թագավոր Աստիագեսի զորապետներից էր (այսինքն՝ մինչև 553 թվականը մ. թ. ա.), ապստամբում է հայկական թագավորը, և հրաժարվում է հարկ վճարել ու զորք տրամադրել մեղական թագավորին։ Այդ ապստամբությունը ձնշվում է Կյուրոսի օգնությամբ։ Սակայն շուտով Կյուրոսն ինքն է ապստամբում Աստիագես թագավորի դեմ և եռամյա պայքարի ընթացքում (մ. թ. ա. 553—550) կործանում մեղական պետությունն ու դառնում Հին պարսկական պետության հիմնադիր (մ. թ. ա. 550)։

Հենց այդ ժամանակ էլ Հայաստանն անշատվեց Մեդիայից։ Ինչպես ասված է հայկական էպոսում՝ Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ, Տիգրանը «Կյուրոսին աշակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու»⁷⁷։

Սակայն Մեդիայի կողմից լիովին ստրկանալու վտանգից ազատված Հայաստանը շուտով պետք է այդօրինակ պայքար սկսեր նաև Կյուրոսի հաջորդների դեմ։

Ուրարտացիները Հայկական թագավորության ուժեղացման ժամանակաշրջանում։ Ըստ Բ. Պիոտրովսկու՝ «Ուրարտացիները, որոնք իրենց պետության մեջ չէին կազմում բնակչության մեծամասնությունը, որովհետև միայն զենքի ուժով էին վանի թագավորությանը ենթարկել Առաջավոր Ասիայի բազմաթիվ մասեր ցեղերին, Ուրարտուի անկումից հետո ոչ մի տեղ չհեռացան, այլ մնացին Վանի շրջանում, պահպանելով իրենց ցեղային անվանումը, որը Հերոդոտը հաղորդել է հունարեն ալարոդներ ձևով»⁷⁸։ Ուրարտա-խուրրիական բնակչության գերակշռող մասը լիովին ձուլվեց կազմավորվող հայ ժողովրդի մեջ, իսկ մի փոքր մասը մաքուր վիճակում հավանաբար իր գոյությունը երկար ժամանակ պահպանեց Վասպուրականի լեռնային բավիղներում, Վան քաղաքի շրջանում և Սասուն-Խուսիում, որտեղ արաբական հեղինակները հիշատակում են ալ-Արտան (ճիշտ ընթերցումը՝ Ալարտան)⁷⁹ լեռնաբնակ ցեղը։ Թովմա Արծրունին սրանց անվանում է «գուհաճ Ասորոց» և «յորոց անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս անուանեն»⁸⁰։

Այսպիսով, փաստերը վկայում են, որ ուրարտացիների հիմնական մասը մնաց Բիայնիլիի և Այրարատի տերիտորիայում, երբ այնտեղ սկսվեց հայացման պրոցեսը։

75 Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երևան, Ա, էջ 72—93, 97—115։

76 Տե՛ս Xen., Cyrop., II, 4, 12, III, 3, 5։

77 Խորենացի, Ա, Իդ։

78 Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 332։

79 Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղայն անունները, Վիեննա, 1901, էջ 55։ Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 138։

80 Թովմա Արծրունի, Պատմություն տան Արծրունեաց, Բ, է, էջ 121։

Հայ ժողովրդի ծագման տեսակետից ուրարտացիները հայերի ալլալեզու նախնիներն են, և այդ ժողովրդի կազմավորման մեջ նրանք ոչ պակաս, գուցե և առավել կարևոր դրոժոն էին, քան այն ցեղերն ու ժողովուրդները, որոնք խոսում էին նախահայերենով: Բարդ և հետաքրքրական հարցերի թվին է պատկանում հայերենի մեջ ուրարտերենի ձուլման և հայոց լեզվի վրա նրա թողած ազդեցության խնդիրը:

Հայերենին ուրարտական լեզվի ձուլվելու պրոցեսը պատկերանում է հետևյալ կերպ: Դեռևս մ. թ. ա. XII դարից հայերենը ընդգրկվում է երկարատև փոխազդեցության պրոցեսի մեջ ուրարտերենի հետ: Հետագայում, VII դարում ստեղծվում է այնպիսի մի իրավիճակ, երբ միմյանց վրա փոխազդող լեզուներով խոսողների միջև հաստատվում են տիրապետողների և ենթարկվողների հարաբերություններ: Եթե սկզբում տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման տեսակետից ուրարտերենը գտնվում էր հայերենին համահավասար վիճակում, ապա հետագայում նա սկսում է ետ մնալ: VI դարի սկզբում ուրարտերենը դադարում է գրավոր լեզու լինելուց: Այդպիսին մնում է արամեերենը, իսկ ուրարտական գիրը ժամանակի ընթացքում մոռացության է տրվում և դառնում անհասկանալի:

Ընկնելով թույլ լեզվի վիճակի մեջ, ուրարտերենը դադարում է աստիճանաբար կատարել մարդկանց միջև հաղորդակցության միջոցի դեր. աստիճանաբար կորցնելով իր գլխավոր ֆունկցիան, այն դառնում է նեղ շրջանի լեզու: Այդ լեզվով են դեռևս խոսում ավագ սերնդի ներկայացուցիչները, իսկ նոր սերունդը այդ լեզուն ավելի ու ավելի սակավ է օգտագործում և հասկանում: Այնուհետև ուրարտերենը աստիճանաբար մահանում է:

Կազմավորված հայ ժողովուրդը ժառանգեց ուրարտների մշակույթը: Այդ մասին են վկայում հնագիտական պեղումները: Հայոց լեզուն հարստացավ նաև ի հաշիվ ուրարտերենի, առավելապես քառային ֆոնդի բնագավառում⁸¹:

Շոշափելով այդ հարցը Ի. Մ. Դյակոնովը գրում է. «Հաստատ կարելի է պնդել, որ հայերենում ոչ-հնդեվրոպական բառապաշարի գրեթե ամբողջ մեծ շերտը գալիս է ուրարտերենից: Երկու հարյուրից մի փոքր ավելի ուրարտերենի բառերից, որոնց նշանակությունը այժմ մեզ հայտնի է բավարար ճշտությամբ, զգալի տոկոս են կազմում այն բառերը, որոնք հայերենում ևս նույնն են»⁸², նույնպիսի նմանություն է նա նկատում նաև հնչյունաբանության մեջ: Ի. Մ. Դյակոնովը գտնում է, որ «Հայոց լեզվի հնչյունաբանական համակարգը բացահայտորեն ուրարտական բնույթ է կրում, որը վկայում է անցյալում լայնարձակ տերիտորիայի վրա հայ-ուրարտական երկլեզվային երկարատև գոյակցության մասին»⁸³:

81 Օրինակները տե՛ս վերը, էջ 422:

«Ուրարտական լեզվից, անշուշտ, ավելի շատ բառեր պետք է պահպանվեին հայերենում,— գրում է Գր. Ղափանցյանը,— առկայն գրավոր նյութ չկա, իսկ ուրարտական այդ բառերի մի հայտնի մասը մնում է անհասկանալի» (Չ. Ղափանցյան, Ուրարտի պատմություն):

82 Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, Рецензия на книги Г. А. Меликишвили «Урарту», (Тбилиси, 1951) и «О происхождении грузинского народа», (Тбилиси, 1952), ВДИ, 1954, № 3, էջ 94:

83 Նույն տեղում:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Գլուխ Բանվեցեհորդ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարաշրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանում	655
5. Քրոնիկան և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարաշրջանում

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ճ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐՔԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ Բանյորեհորդ.—Մեծ Հայքի պայմարը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ Բանիներեհորդ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալույթը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրոշմությունները Հայաստանում Կորդուների գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ Երեսուներորդ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ Երեսունմեկերորդ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

3. Առետուրը և թաղաքները Հայաստանում մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)	807
4. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում I—II դարերում և հռոմեական շաղաղամենը (Խ. Ա. Մուշեղյան)	813

Դիուխ երեսուներկուհորդ.—Մեծ Հայքի քաղաքնորայան պետական կառուցվածքը մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Պետական մարմինները	823
2. Արքունի գործակալությունները	829
3. Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ. թ. I—II դարերում	836

Բ Ա Ճ Ի Ն Է

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Դիուխ երեսուներկուհորդ.—Ճարտարապետություն, կերպարվեստ և կիրառական արվեստներ

1. Հելլենիստական դարաշրջանի հայկական մշակույթի բնույթն ու զարգացման փուլերը (Բ. Ն. Առաքելյան)	847
2. Ճարտարապետություն (Ա. Ա. Սահյանյան)	849
3. Փանդակադրություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	869
4. Մոնումենտալ գեղանկարչություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	876
5. Կիրառական արվեստներ (Բ. Ն. Առաքելյան)	878

Գլուխ երեսունչորսերորդ.—Հոգևոր մշակույթ

1. Հին հայ վիպական շարքը (Բ. Ն. Առաքելյան)	891
2. Հին հայկական պաշտամունքը և կրոնը (Բ. Ն. Առաքելյան)	900
3. Գիր-գրականություն (Գ. Ա. Տիրացյան)	907
4. Հելլենիստական թատրոնը Հայաստանում (Գ. Խ. Սարգսյան)	915

Սամառակագրություն	919
Մատենագրություն	928
Ց ա ն կ ե ռ	945
Անձնանունների ցանկ	947
Տեղանունների և ցեղանունների ցանկ	952

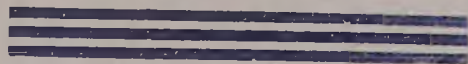
ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևանյան Ս. Ց. (պատ. Խմբագիր), Մաքսիմովսկայան Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. Խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

ԲԱԺԻՆ Զ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՀՌԻՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

**ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ
ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ**

**1. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I ԴԱՐԻ
ՍԿԶՐՆԵՐԻՆ: ՀՌՈՄԸ, ՊԱՐԹԵՎՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ**

Հռոմեական փաղափականությունը Հայաստանում մ. թ. ա. I դարի վերջերից և մ. թ. I դարի սկզբներին: Արտաշեսյան հարստության անկումից հետո Մեծ Հայքի թագավորությունը իրավական տեսակետից մնում էր Հռոմեական կայսրության քաղաքական ոլորտում: Հայոց թագավորը, իբրև հռոմեական կայսեր և ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից, պարտավոր էր չխախտել այն քաղաքական վիճակը, որ ստեղծվել էր Պոմպեոսի և Տիգրան Բ-ի միջև մ. թ. ա. 66 թվականին կնքված Արտաշատի դաշնագրից հետո:

Արտաշեսյան դինաստիան այլևս չկար, բայց մնում էին Հռոմի իրավունքները Մեծ Հայքի թագավորության նկատմամբ: Հռոմեական կայսրն իրեն իրավասու էր համարում միջամտելու Մեծ Հայքի գահակալական վեճերին և սովորաբար «Մեծ Հայքի թագավորի» տիտղոսը շնորհում էր իրեն ցանկալի կամ իր առաջադրած թեկնածուին: Այդ թեկնածուները, սովորաբար, արենակցական կապ չունեին Արտաշեսյան դինաստիայի հետ կամ ունեին շատ հեռավոր կապեր, բայց դրանք հայտարարվում էին «օրինավոր» ժառանգներ և երբեմն ստանում էին դինաստիական «Արտաշես» կամ «Տիգրան» անունները:

Ստեղծված իրադրությունը սկզբնական շրջանում մի կերպ հանդուրժում էին պարթև Արշակունիները, քանի դեռ կլանված էին ներքին գահակալական կռիվներով և հնարավորություն չունեին միջամտելու հայկական հարցին:

Հռոմը իր քաղաքական ազդեցությունը Հայաստանում և Պարթևստանում օրըստօրե ուժեղացնում էր պատանդների ստանալու միջոցով, քաղաքականություն, որ իր ձևակերպումն ստացավ Օգոստոս կայսեր (մ. թ. ա. 31—մ. թ.

14) օրոք:

Այսպես, մ. թ. ա. 30 թվականին, երբ Օգոստոսը գրավեց Եգիպտոսի մայրաքաղաք Ալեքսանդրիան, իր հետ Հռոմ տարավ Արտավազդ Բ-ի գերությունից «փրկված» ընտանիքի անդամներին, որտեղ սրանք մեծանում ու դաստիարակվում էին հռոմեական ոգով: Սրանցից որևէ մեկը, Հռոմի շնորհիվ թագավորելով Հայաստանում, սովորաբար իրեն հայտարարում էր հռոմեացի (φειλομαίος) և իր շուրջն էր համախմբում իր համախոհներին և հայ

ավագանու անդամներին, որոնք ստանում էին բարձր պաշտոններ՝ Երզնկի գործակալությունները: Այսպես ժամանակի ընթացքում հայ ավագանու մեջ առաջ է դառնում «հռոմեասեր» թևը, որը Հռոմի քաղաքականության հենարանն է դառնում¹:

Այսպես նաև Պարթևաստանում կայսրին ուղարկված պատանդը մի միջոց էր գահի ռոմիական ժառանգին համար՝ աղատվելու իր ախոյանից: Սակայն հաճախ այդ պատանդը, որն անպայման Արշակունիների տոհմից էր, դառնում էր Հռոմի ձեռքին մի կարևոր գործիք, պարթևական պետության ներքին գործերին խառնվելու համար: Այդ հողի վրա պարթևական արքունիքում տեղի ունեցող մշտական զահակալական կռիվները թուլացնում էին Արշակունիների պետությունը, և հաճախ պարթև Արշակունիները ևս բավարարում էին Հռոմի պահանջները՝ պատանդ ուղարկելու կայսեր, որպեսզի այդ միջոցով պարթևական գահի ռոմիական ժառանգը՝ աղատվեր իր ախոյանից:

Այսպիսով, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Պարթևաստանում Հռոմը կարողանում էր ստեղծել իր կողմնակիցների խմբավորում, որը աշխարհակալական քաղաքականության շահերին էր ծառայում:

Հռոմեական կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը կայսրության սահմանները հասցրել էր մինչև Հոնոս, Դանուբ և Նիլոս գետերը: Այդ լայնածավալ սահմանագծերը հարկավոր էր պաշտպանել և անհրաժեշտ էր ունենալ սահմանապահ զորամասեր, իսկ զինվորական ռեզերվները շատ ավելի դանդաղ էին աճում, քան տերիտորիաները:

Այդ կապակցությամբ հռոմեական բանակի վատթարացած վիճակը դարձավ կայսրության տկարացման հիմնական պատճառը:

Առաջինը, որ գիտակցեց ստեղծված դրությունը, Օգոստոս կայսրն էր: Նա թագավորության վերջին տարիներին իր հաջորդներին կտակեց չընդլայնել կայսրության սահմանները: Համաձայն Դիոն Կասիոսի, Օգոստոսն իր արքունիքին խորհուրդ տվեց սահմանափակվել եղածով և ցանկություն չունենալ ընդլայնելու կայսրությունը, որովհետև այն դժվար կլինի պահպանելը²:

Հռոմին, այսպիսով, այլ բան չէր մնում Արևելքում, քան հանդուրժել կախյալ թագավորությունների սխտեմը³: Նման կախյալ թագավորություններ էին Պոնտոսը, «Հենիոխների և մաքեդոնների թագավորությունը», Փոքր Հայքը, Կոմմագենեն, Քալկիսը⁴, Կելեսիրիայում, Պալմիրան, Հրեաստանը, որոնք ընկած էին երկու ախոյանների՝ Հռոմի ու պարթև Արշակունիների միջև և մի կերպ տանում էին կայսրության գերիշխանությունը:

1 Տե՛ս Հ. Յ. Առաուրյան, Քաղաքական վերաբերությունները ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմի մ. 190-են ն. թ. մինչև 428 թ. հ. թ., Վենետիկ, 1912, էջ 134—140:

2 Dio, LXI, 33, 5:

3 Տե՛ս Օ. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, ВДМ, 1948, № 3, էջ 54:

4 Քալկիսի փոքրիկ թագավորությունը գլխավորում էր հռոմեացիների կողմից նշանակված հայազգի զինաստներից մեկը (հավանաբար, Արտավազդ Բ-ի որդիներից), որոնք հայկական գահի հավակնորդ էին համարվում:

Կախյալ թագավորությունների սխտեմը, որ կայսրությունը իբրև ժառանգություն ստացել էր հանրապետությունից, մի միջոց էր, որով հռոմեական կառավարությունը պահում էր արևելյան սահմանագիծը։ Սակայն հարձակողական գործողությունների համար Հռոմի ռաբարեկամ ու դաշնակից թագավորների զորամասերը ամենևին պիտանի չէին⁵։ Մ. թ. ա. I դարի վերջին և Հայք և Պարթևական թագավորություն) այնպիսի վիճակ էր ստեղծվել, որ թելադրող կողմը մնում էր Հռոմը։

Հայաստանը անձնավորող տաճան. Նեապոլիս

Անկայուն վիճակ պարթևական թագավորության բիկունմում։ Պարթևական աշխարհակալությունը ներքուստ միատարր չէր և քայքայվում էր անհրաժեշտ էթնիկական ու քաղաքական զոդվածությունը։ Արշակունիների պետությունը ոչ միայն բաժանված էր առանձին կախյալ թագավորությունների, այլև խայտառղես պատկեր էր ներկայացնում էթնիկական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման տեսակետից։

Պարթև Արշակունիների աշխարհակալությունը բաժանված էր երկու տարաբնույթ մասերի՝ արևմտյան և արևելյան սատրապությունների։

Արևմուտքում պարթևներին ենթակա էին Միջագետքը և Ջագրոսյան լեռ-

⁵ См. О. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии, էջ 55։

նաստանը, որը ձգվում էր մինչև Մարաստան: Այս երկրամասերի ազգաբնակչության հիմնական տարրերն էին Կենտրոնական լեզուներով խոսող արամեացիներն ու արաբական ցեղերը, ինչպես և հույները, մասամբ՝ պարթևները և այլ իրանալեզու ցեղերը, որոնք, սակայն տնտեսապես և կուլտուրապես կապված էին ինքնավար քաղաքների հելլենացված վերնախավի հետ: Ահա պարթևներին խորթ այս միջավայրը՝ Ստորին Միջագետքը, անխուսափելիորեն դարձավ պարթև Արշակունիների քաղաքական կենտրոնը: Այն ժամանակվանից, երբ Տիգրան Բ Մեծը (95—55) նվաճեց պարթևների մայրաքաղաք էկրատանան (մ. թ. ա. շուրջ 89—85), պիտի հարց առաջանար պարթևական արքունիքը փոխադրելու Հյուսիսային Միջագետքից և Հայաստանից հեռու մի վայր: Միհրդատ Բ-ի հաջորդ, նոր գահ բարձրացած Որոդես Բ-ը (55—38/37) իր մայրաքաղաքը դարձրեց Տիգրոսը, որը աճել էր հելլենիստական աշխարհի երեք խոշորագույն կենտրոններից մեկի՝ Տիգրիսյան Սելևկիայի կողքին:

Քաղաքական տեսակետից պարթևական պետության արևմտյան սատրապությունների հելլենացված քաղաքների վերնախավը, այդ թվում նաև այստեղ հաստատված պարթևական ավագանու մի մասը, դեմ չէր ընդհանուր լեզու գտնելու Հռոմի հետ և այդ գնով ամրապնդելու իր քաղաքական դիրքերը ու անկախ լինելու ինչպես Արշակունիներից, այնպես էլ՝ Հռոմից⁶:

Արևմտյան աշխարհայեցողության հակադրվում էին Պարթևստանի արևելյան և հյուսիս-արևելյան նահանգները՝ Մարաստանը, Պարթևաց աշխարհը՝ «Ապար աշխարհը», Մաքդիանեն, Աստավանը, Ապավորդենեն (Ապավարկտիկենեն), Մակաստանը և սրանց հարակից երկրամասերը: Սրանք հելլենականության դեմ պայքար էին մղում դեռևս Սելևկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում, իսկ այժմ, երբ Դրանգիանա-Մակաստանում ամրացած ռազմատենչ սակերն իրենց ձեռքն են վերցնում երկրի տնօրինությունը, այդ պայքարը ավելի մեծ ծավալ է ընդունում:

Պարթևական իրանի այս արևելյան և հյուսիս-արևելյան սատրապություններում մեծ շարժում էր սկսվել տեղաբնակ ցեղերի միջև, որոնց մեջ ներքին զարգացումը հանգել էր դասակարգային հասարակարգի և պետականության ձևավորման: Ներքին զարգացման այս պրոցեսները հակադրվում էին հույն-մակեդոնական նվաճողների ստեղծած հելլենիստական քաղաքներին, որոնք օաղիսներ էին դարձել և հետզհետե չքանում էին: Պետական ապարատում հունարենի փոխարեն գերիշխող էր դառնում պարթևների լեզուն՝ պահլավերենը:

Արդեն մ. թ. ա. I դարի երկրորդ կեսից սկսած պարթև Արշակունիների դինաստիայի ներսում գահակալական կռիվներ էին գնում այդ դինաստիայի երկու թևերի միջև, որոնց հիմնական մասը հենվում էր արևելյան և հյուսիս-արևելյան իրանական նահանգների վրա, իսկ նրանց հակառակորդները հենարան էին գտնում Միջագետքի հելլենացված վերնախավերի մոտ և սովորաբար հովանավորություն էին ստանում հռոմեական կայսրների կողմից, որոնք

⁶ См. Г. А. Кошелев, Внутриполитическая борьба в Парфии (вторая половина I в. до н. э.), ВДИ, 1963, № 3, էջ 58 և հաջ.

ակտիվ մասնակցություն էին ունենում բոլոր այդ բանսարկությունների և գաղտնի ու բացահայտ պայքարի մեջ:

Ներքին ուժերի վրա հենվող պարթև Արշակունիների հիմնական նեցուկն էր սակերից կազմված այրուձին՝ «սկյութական զորամասերը», որոնք, հավանորեն, հավաքագրվում էին Միջին Ասիայի քոչվոր ցեղերից, հատկապես ապարհացիներից-գահներից: Այս «սկյութների» մոտ, ըստ երևույթին, առաջնահերթ գեր էր խաղում անդրկասպյան ափերին հիմնված Մազքթաց Արշակունիների թագավորությունը, որտեղ գերիշխում էին ապարհացիները և այլ իրանական ցեղերը⁷:

Մեծ Հայքի թագավորությունը երկու մարտնչող պետությունների միջև: Երկու մեծ աշխարհակալությունների՝ Հռոմի ու Պարթևստանի միջև ընկած Հայաստանը՝ Մեծ Հայքի թագավորությունը, իր տերիտորիալ ընդարձակությամբ և քաղաքական կշռով հին աշխարհի երրորդ պետությունն էր: Մեր թվականության I դարի սկզբին գրված Պոմպեոս Տրոգոսի «Historiae Philippicae» պատմական երկում կարդում ենք. «Զի կարելի լռությամբ անցնել այդպիսի մեծ թագավորության կողքից, ինչպիսին է Հայաստանը, քանի որ նրա սահմանները, Պարթևստանից հետո, իրենց ընդարձակությամբ գերազանցում են բոլոր մյուս թագավորությունների սահմաններն, ընդ որում Հայաստանը կապագովկիայից մինչև Կասպից ծովը տասնմեկ հազար քալ տարածություն ունի, իսկ լայնքով նրա երկարությունն է յոթ հարյուր հազար քալ»⁸:

Հիրավի, Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններում, որ Հռոմը ճանաչել է մ. թ. ա. 66 թ. Արտաշատի դաշնագրով, տակավին մ. թ. I դարի սկզբներին ընդգրկված էր շուրջ 310.000 քառակուսի կիլոմետր տարածությունը: Սակայն Մեծ Հայքը ոչ միայն նրանով էր աչքի ընկնում, որ Հին Աշխարհի երրորդ մեծ պետությունն էր, այլև տարբերվում էր Հռոմից ու Պարթևստանից մի լական գծով: Մեծ Հայքի թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր մի միաձուլվ էթնիկական թագավորություն: Այն բնակեցված էր մեկ ժողովուրդով, որը խոսում էր մի լեզվով, այդ հայ ժողովուրդն էր, որը, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, միալեզու էր (ὁμόγλωττος)¹⁰:

Ահա այս հանգամանքներն էին, որ նշանակալից պատմական գործոն էին հանդիսանում և Մեծ Հայքին հնարավորություն էին տալիս տոկալու և գոյատևելու երկու մրցակից աշխարհակալությունների միջև և նույնիսկ հարկադրելու, տր նրանք իրենց արտաքին քաղաքականությունը վարելիս հաշվի նստեին Մեծ Հայքի պետության հետ: Հարկավ, պարթև Արշակունիների համար հարցի լավագույն լուծումը կլիներ Մեծ Հայքի գահի վրա հաստատելու իրենց

7 Տե՛ս С. Т. Еремян, Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, № 4, էջ 58.

8 «Sed quoniam in Armeniam transitum facimus, origo eius paulo altius repetenda est. Neque enim silentio regnum tantum praeteriti fos est, eum fines post Parthiam omnium regnorum magnitudinem superent, siquidem Armenia a Cappadocia usque mare Caspium indecies centum milia patet, sed in latitudinem milia passum, septingenta porrigitur» (Justini Epitoma Pomp. Trogi, XLII, 2. Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 68, ծան. 1.

9 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 118:

10 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 5:

արքայական տոհմի ներկայացուցիչներին, որի համար և ձիգեր էին գործադրում: Հռոմը, ընդհակառակն, արտաքուստ հանդես էր գալիս իբրև Արտաշեսյան դինաստիայի շառավիղների օրինական իրավունքների պաշտպան և, ձրգտելով իր քաղաքական ազդեցության ներքո պահել Ատրպատականի թագավորությունը, հայկական գահի վրա հաստատում էր այդ պետության թագավորող դինաստիայի ներկայացուցիչներին, որոնք արյունակցական կապեր ունեին Արտաշեսյանների հետ: Հետագայում, երբ Ատրպատականում հաստատվեց պարթև Արշակունիների դինաստիան, և այդ երկիրը վերջնականապես ազատվեց Հռոմի ազդեցությունից, հռոմեական կայսրները դիմում են Հրեաստանի, Քալկիսի, Պոնտոսի և Վրաց աշխարհի (Իբերիայի) թագավորական տներին, որոնք արյունակցական կապեր ունեին Արտաշեսյանների ու նրանց նախորդած Երվանդունիների հետ և այդ պատճառով համարվում էին հայկական գահի օրինավոր հավակնորդներ: Այս ժամանակաշրջանում ապրող հակիրտոսը գրում է. «Մեծագույն պետությունների միջև է տեղավորված Հայաստանը և շատ հաճախ հայերը երկպառակ են, որովհետև նրանք թե՛ ատում են հռոմեացիներին և թե՛ նախանձում են պարթևներին»¹¹: Ահա քաղաքական իրադրության այն պատկերը, որ գերիշխում էր մ. թ. I դարի սկզբներին:

2. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԴՐԱՄՈՆԵՐԸ ՀԱՅԱԿԱՆ ԳԱՀԻ ՎՐԱ Մ. թ. I դարի սկզբներին

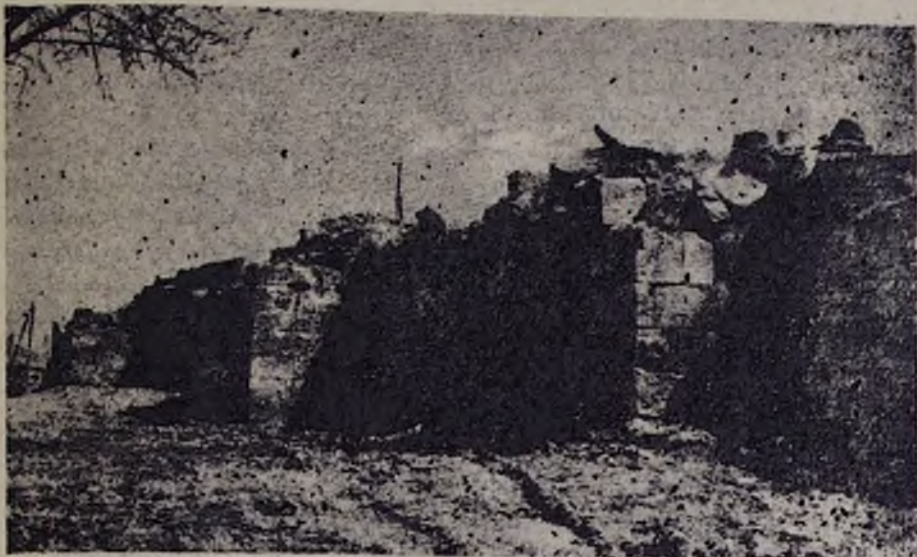
Ատրպատականի արքայական դինաստիայի ներկայացուցիչները հայկական գահի վրա: Արտաշեսյան հարստության վերջին շառավիղ Տիգրան Դ-ի մահվանից հետո մնացել էր նրա քույր Էրատոն, որը հրաժարվեց գահից (մ. թ. 1-ին թվական): Ատեղծված վիճակն օգտագործեց հարևան Ատրպատականի արքայական տունը, որը խնամիական կապեր ուներ Արտաշեսյանների հետ և հավակնորդ էր համարվում հայկական գահի: Սրան նպաստում էին Ատրպատականի թագավորության և Հռոմեական կայսրության քաղաքական հարաբերությունները: Ատրպատականը այս ժամանակաշրջանում ընդգրկվել էր Հռոմի ազդեցիվ քաղաքականության ժիրի մեջ և հակադրվել ինչպես պարթև Արշակունիներին, այնպես էլ Մեծ Հայքի թագավորությանը: Մեր թվականության 1-ին թվականին հռոմեական կայսր Օգոստոսի կողմից Արևելք ուղարկված իր թոռը և որդեգիրը՝ Կայոս Կեսարը Մեծ Հայքի թագավոր ճանաչեց Ատրպատականի Արիորարզան թագավորին (մ. թ. 2—4): Վերջինս Անտոնինոսի բարեկամ Ատրպատականի թագավոր Արտավազդի որդին էր:

Արիորարզանը կողմնակիցներ ուներ նաև հայ ավագանու մեջ, սակայն չավագանու մեծ մասը չընդունեց օտար թագավորի իշխանությունը և ընդվզեց: Այդ հասկանալի կլինի, եթե նկատի ունենանք, որ ինչպես Արիորարզանը, այնպես էլ նրան հաջորդած իր որդին՝ Արտավազդը, մեծ էին միևնույն ժամանակ Ատրպատականի թագավորներ և փաստորեն Մեծ Հայքի թագավորությունը միացվում էր Ատրպատականի թագավորությանը¹²:

¹¹ Տակիտոս, Քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Գ. Սոսնիկյան, Երևան, 1941, էջ 15:

¹² Տե՛ս 2. 3. Առաջադեմ, Քաղաքական վերաբերությունները ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմ-մա..., էջ 142:

Հայ ժողովրդի ապստամբությունը Կայսա Կեսարը ճնշեց հռոմեական զենքի ուժով, մ. թ. 2 թվականին, որը, սակայն, օրհասական եղավ հենց իր՝ Կայսա Կեսարի համար։ Վերջինս եկել էր Արշարունյաց գավառի Արտագերս ամրոցին տիրանալու և այնտեղ պահվող արքունի գանձերը տանելու Արտագերսի վերականգու հրամանատար Ադդոնը (Ատոմ)¹³, որը բերդից իջել էր բանակցելու Կայսա Կեսարի հետ, ցույց տվեց բերդում պահվող արքունի գանձերի ցու-

Դառնիի ամրոցի դարձրւանի պարիսպը

ցակը, սակայն մինչև հռոմեական զորավարը կարդում էր ցուցակը, Ադդոնը ծանր վիրավորեց նրան դաշույնով (մ. թ. 2 թվականի սեպտեմբերի 9-ին)։ Հռոմ վերագառնալիս Կայսա Կեսարը մահացավ ճանապարհին (մ. թ. 4 թվականի փետրվարի 21-ին), իսկ Արտագերսը երկար պաշարումից հետո գրավվեց հռոմեական զորքի կողմից, կողոպտվեց և ավերվեց¹⁴։

Մեծ Հայքի և Ատրպատականի թագավոր Արիոբարզանը մահացավ այս նույն ժամանակ և Օգոստոսի համաձայնությամբ Մեծ Հայքի ու Ատրպատականի թագավոր հռչակվեց Արիոբարզանի որդին՝ մար Արտավազդը։ Մեծ Հայքի գահի վրա սա Արտավազդ Դ-ն էր և թագավորեց շուրջ 4—6 թվականները։ Սակայն հայերը սրան ևս չուզեցին ճանաչել և, ապստամբելով, սպանեցին նրան։

Տեսնելով հայերի համառ դիմադրությունը Ատրպատականի արքայական տան թեկնածուների նկատմամբ, Օգոստոս կայսրը դիմեց Հրեաստանի արքայական տան ներկայացուցիչներին, որոնք նույնպես խնամիական կապեր ունեին Արտաշեսյան տան հետ և կարող էին հայկական գահի հավակնորդ հա-

13 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143։

14 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 6։

մարվել: Օգոստոս կայսրը Մեծ Հայքի թագավոր նշանակեց Հրեաստանի թագավոր Հերովդես Ա Մեծի (մ. թ. ա. 70—4) թոռ Տիգրան Ե-ին (շուրջ 6 թվական): Սակայն սա ևս գահընկեց արվեց կարճատև թագավորությունից հետո, և նրա փոխարեն հայ ավագանին հայկական գահի վրա բազմեցրեց վերստին էրատո թագուհուն (6 թվականից հետո—11 թվական): Բայց սա ևս կարճ ժամանակից հետո հեռացվում է գահից և նրկիրը անտերունջ վիճակում է մնում մի քանի տարի, մաքառելով հռոմեական ագրեսիայի դեմ: Անդրադառնալով երկրում ստեղծված քաղաքական իրադրությունը, Հ. Մանանդյանը շատ ճիշտ եզրակացնում է, որ «Արտաշեսյան Մեծ Հայաստանը ոչ ընկճվել էր, ոչ էլ խոնարհվել, այլ հերոսաբար ու գրեթե անընդհատ պայքար էր մղել իր ազատության ու անկախության համար»¹⁵:

Պարթև Արշակունիների վերահգորացումը: Արտավան Գ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Հրահատ Ե-ին հաջորդած Որոդես Գ-ի կարճատև գահակալությունից հետո պարթևները հարկադրված դիմեցին Օգոստոսին, խնդրելով Հռոմում գտնվող արքայազն Վոնոնին, որը Հրահատ Գ-ի ավագ որդին էր, նշանակել Պարթևստանի թագավոր: Սակայն հռոմեական դատախարակությունն ատացած Վոնոնը (7—11 թթ.) հենարան չունեի պարթևական ավագանու շրջանում: Նրա դեմ համապսմբվում էին հայրենասիրական ուժերը: Հռոմեական դրածոյի դեմ պարթևների պետության արևելյան նահանգներում սկսված պայքարը հատկապես ուղղվում է հելլենիստական քաղաքակրթության՝ իբրև Արևմուտքի նվաճողական քաղաքականության արտահայտության դեմ: Այս պայքարը Վոնոնի դեմ գլխավորում էր Վրկանից աշխարհի և Կրմանի կառավարչի որդի Արտավանը, որը մոր կողմից Արշակունի էր և հիմնադիր դարձավ Արշակունյաց հարստության կրտսեր ճյուղի:

Արտավանի գլխավորած պայքարի ընթացքում երկրից արտաքսվեց, ապա ոչնչացվեց նրա հիմնական քաղաքական հակառակորդ, պարթևական գահի հավակնորդ Տրդատ Գ-ը և ինքը հաստատվեց պարթևական գահի վրա:

Գահազուրկ Վոնոնը հարկադրված է լինում ապաստան գտնել Հայաստանում, որտեղ հույակվում է Մեծ Հայքի թագավոր (11—16 թթ.):

Հաղթանակ տարած Արտավան Գ-ը (12—38 թթ.) կարողանում է իր կողմը գրավել Միջագետքի քաղաքների վերնախավը, մանավանդ հրեաներին, որոնք նրան օգնում են պայքարելու Հռոմի կողմնակիցների դեմ: Այդպիսով, հաղթանակը տանում է հնամենի պարթևական և հակահունական-հակահռոմեական քաղաքական գիծը, և Արտավան Գ-ով սկսվում է Պարթևական պետության զարգացման նոր ժամանակաշրջան¹⁶:

Պետական ապարատում հունարենի փոխարեն գերիշխող է դառնում պարթևների լեզուն՝ պահլավերենը, և պաշտոնապես ճանաչում են ստանում տեղական կրոնական հավատալիքները: Մեծ պայքար է մղվում հելլենիստական սինկրետիկ պաշտամունքների դեմ և իբրև պետական կրոն ձևավորվում է զրադաշտականությունը:

15 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատոր Ա, էջ 301—302:

16 Տե՛ս Գ. Ա. Кошеленко, Внутривосточная борьба в Парфии, էջ 59—67:

Պայտառի ուժեղացումը հայկական զանի շուրջը Հռոմի և պարթևների միջև: Վերականգնելով պարթևական պետության նախկին հզորությունը Արտավան Գ-ը հարձակումներ ձեռնարկեց Արևելքում քաղաքական գերիշխանության ձգտող Հռոմի դեմ: Նա գիտակցում էր, թե որքան մեծ նշանակություն ուներ Հռոմեական կայսրության համար Հայաստանը, որին տիրելուց հետո հերթը պիտի հասներ Միջագետքին:

Հնարավորություն չունենալով մեծ ռազմարշավ կազմակերպելու, հռոմեացիները Պարթևական Միջագետքում դաշնակիցներ էին փնտրում հելլենիստական ինքնավար քաղաքների ազգաբնակչության վերնախավի մեջ, որոնք պայքարում էին իրենց քաղաքային ինքնավարությունը և դրա հետ կապված արտոնությունները վերացնելու՝ պարթև Արշակունիների ոտնձգությունների դեմ: Սրանց հետ էր նաև արաբա-արամեական ավազանին, որի համար վերստին ուժեղացած պարթև Արշակունիները օտար իշխաններ էին, և որը ձգտում էր թոթափել նրանց գերիշխանությունը¹⁷:

Պարթևական աշխարհակալության միասնությունը ամրապնդելու համար Արտավան Գ-ը աշխատում էր ենթակա թագավորությունների գահերի վրա բարձրացնել պարթև Արշակունիների հարստության ներկայացուցիչներին և առաջին հերթին հոգսերի առարկա էր Ատրպատականը, որի թագավորող դինաստիան հռոմեական քաղաքականության շերտ պաշտպան էր և օգտվում էր Հռոմի հովանավորությունից: Արտավան Գ-ը կարողացավ գրավել իր պետության թիկունքում գտնվող Ատրպատականը և վերացնել տեղական դինաստիան: Այդ երկրի արքայական գահը նա դարձրեց իր տոհմի ժառանգական սեփականություն: Ատրպատականի գահի վրա բազմեց Արտավան Գ-ի եղբայր Վոնոնը և այդպիսով այս երկիրը հանվեց Հռոմի քաղաքական ազդեցության ոլորտից:

Սակայն պարթևական պետության աշխարհակալ դիրքը պահպանելու համար ավելի կարևոր էր Մեծ Հայքի գահը հանձնել Արշակունի գահաժառանգին. այդպես առաջ եկավ Հայաստանը Արշակունիների թագավորության երկրորդ պետություն դարձնելու քաղաքական ծրագիրը, որի համար այնուհետև հռոմեական կայսրերի դեմ պայքար են մղում Արտավան Գ-ը և նրա հաջորդները:

Հայաստանում, սակայն, դեռ հարկավոր էր պայքար մղել հռոմեասեր քաղաքական հոսանքի դեմ, որը հայոց թագավոր էր հռչակել նրանց մոտ ապաստան գտած Վոնոնին: Սակայն Վոնոնը Մեծ Հայքում թագավորեց միայն հինգ տարի (11—16 թթ.), որ պայմանավորված էր այն մեծ անհաջողություններով, որ հռոմեական կայսրությունը կրեց իր հեռավոր հյուսիս-արևմտյան ծայրամասերում:

Հռոմեացիների համար ստեղծված այս անբարենպաստ վիճակը շտապեց օգտագործել Արտավան Գ-ը: Հայաստանի ներսում արդեն որոշ աշխատանք էր տարված հակահռոմեական տրամադրությունները աշխուժացնելու համար, այստեղ լուրեր էին տարածվում հռոմեացիների անհաջողությունների մասին

¹⁷ См. М. М. Дьяконов, Очерки истории древнего Ирана, М., 1961, № 220—223.

հեռավոր Գերմանիայում ու Պանոնիայում: Երբ Արտավան Գ-ը սպառնաց հռոմեացիներին դեմ պատերազմ սկսել, եթե նրանք պաշտպանեն իրենց դրած Վոնոնին, հայ մեծամեծներն իսկույն անցան նրա կողմը: Հովսեպոս Փլավիոսի վկայությամբ՝ «Վոնոնը թագավոր դառնալու ոչ մի այլ հնարավորություն չունի, քանի որ նպատ լեռան շուրջ բնակվող հայ մեծամեծները հարել էին Արտավանին և նրան (Վոնոնին) հանձնեցին Սիրիայի ստրատեգոս Սիլանոսին»¹⁸: Ասել է, թե հայ ավագանին հավաքվում է նպատ լեռան ստորոտում (որտեղ գտնվում էր Բագավան սրբավայրը և դրտեղ նախասարդյան օրերին

Օգտառու Օկտավիանոսի
(մ. թ. ա. 27—մ. թ.
14) գրամբ

գումարվում էր երթևեկի համաժողովրդական, իսկ այժմ հայ ժողովրդի տիրող վերնախավի խորհրդակցական մարմինը՝ Աշխարհաժողովը). ապօրինի է համարում Վոնոնի թագավորությունը Հայաստանում և գահընկեց է անում նրան: Այդ որոշումը, հարկավ պաշտպանություն է գտնում Արտավան Գ-ի կողմից, որը ուզում էր հայկական գահը տալ իր որդի Որոդեսին: Ինչպես հաղորդում է Հովսեպոս Փլավիոսը Վոնոնը «հանուն ղումում իր ստացած դաստիարակության, ապաստան գտավ Սիրիայում, իսկ Հայաստանը Արտաքանոսը տալիս էր իր որդիներից մեկին՝ Որոդեսին»¹⁹:

Նոր գահ բարձրացած Տիբերիոս կայսրը (14—37) ամեն գնով խուսափում էր պատերազմից: Նա Վոնոնին չճանաչեց Հայաստանի թագավոր. Ասորիքի կուսակալ Կրետիկոս Սիլանոսը 16 թվականին իր մոտ՝ Անտիոք, հրավիրեց Վոնոնին, որին հսկողության տակ վերցրեց՝ թողնելով, սակայն, նրա արքայական պատվանշանները:

Ջենե-Արտաշեսը Մեծ Հայքի թագավոր: Ատեղծված իրադրությունը ոտնահարում էր Հռոմի քաղաքական հեղինակությունը Արևելքում և անհրաժեշտ էր նոր միջոցառումներով վերականգնել այն: 17 թվականին Տիբերիոսը մեծ լիազորություններով Արևելք ուղարկեց իր եղբորը՝ Գերմանիկոսին, որն առաջին հերթին վերացրեց Մեծ Հայքին սահմանակից թագավորությունները՝ Կապադովկիան, Կոմմագենեն ու Կիլիկիան և դրանք դարձրեց հռոմեական պրովինցիաներ: Եփրատի հանդիպակաց ափից այնուհետև Մեծ Հայքին սպառնում էին այդտեղի ամրություններում տեղավորված հռոմեական լեգեոնները: Այս միջոցառումներով կայսրությունը աշխատում էր արտաքին աշխարհին ցուցադրել իր ռազմական հզորությունը, որ այնքան էլ չէր համապատասխանում իրական վիճակին: Ամրապնդելով հռոմեացիների դիրքերը Եփրատի վրա, Գերմանիկոսը հարաբերությունների մեջ է մտնում հայ ավագանու հետ, ջանալով դիվանագիտական ճանապարհով լուծել հայկական գահի հարցը:

18 թվականին Գերմանիկոսն անձամբ եկավ Հայաստան՝ Արտաշատ մայ-

¹⁸ Հովսեպոս Փլավիոս, Քաղեց և թարգմանեց Ս. Կրիշտյան (ձեռագիր), էջ 92: Jos. Flav., Ant., XVIII, 51:

¹⁹ Նույն աղբյուր, XVIII, 52:

րաքաղաքը, որտեղ հայ ավագանու համաձայնությամբ Մեծ Հայքի թագավոր հռչակվեց Ջենոնը՝ Պոնտոսի թագավոր Պուեմոնի և նրա երկրորդ կնոջ՝ հռոմեական կայսեր ազգականուհի Պյութոդորիսի որդին, որը դաստիարակություն էր ստացել Հռոմում։ Թագավորության ժամանակ Ջենոնն ընդունեց դինաստիական «Արտաշէս» անունը, որը այնքան սիրելի էր հայերին և հիշեցնում էր Մեծ Հայքի հզորության օրերը։

Ջենոն-Արտաշեսի համեմատաբար երկարատև թագավորության ընթացքում (18—34 թթ.) Հայաստանն ապրեց խաղաղության ու ներքին անդրբնության մի շրջան։ Արտավան Գ-ը հարկադրված եղավ ճանաչել Ջենոն-Արտաշեսի թագավորությունը, բայց Գերմանիկոսից նախօրոք պահանջեց, որ Վոնոնը Անտիոքից հեռացվի, և վերջինս փոխադրվեց պարթևական սահմաններից ավելի հեռու գտնվող Կիլիկիայի Պոմպեոպոլիս քաղաքը։

Ստեղծված պայմաններում Վոնոնը իրեն զգում էր պատվավոր գերության մեջ և մտածում էր օր առաջ ազատվել այդ վիճակից։ Տակիտոսը գրում է, որ Վոնոնը կաշառում է իրեն հսկող պահակազորի պարազուխներին և փորձ անում փախչել Հայաստան, որպեսզի աղվանների ու հնիոխների երկրների վրայով հասնի իրեն արյունակից սկյութական թագավորի մոտ²⁰։ Սակայն փախուստը չի հաջողվում, նա սպանվում է հռոմեացիների կողմից (19 թվական)²¹։

Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ հայ ավագանին պարթև Որոդեսից գերադասեց պոնտական թագավորազն Ջենոնին։ Անշուշտ, այս ընտրության մեջ դեր է խաղացել Հռոմի քաղաքական ճնշումը։ Սակայն միևնույն ժամանակ չի կարելի աչքաթող անել Հայաստանի ներսում առկա սոցիալական այն խավը, որի համար ընդունելի էր Ջենոնի թագավորացումը։ Մեծ Հայքը, ինչ խոսք, ավելի մոտ էր պարթևներին, սակայն Պարթևստանի ներքին նահանգներում ծավալված հակահելլենական շարժումն ու զրադաշտական կրոնի տարածումը խորթ էին հայկական միջավայրին, որը, ի վերջո պիտի հանգեր քրիստոնեության։ Ջենոն-Արտաշեսը իր դաստիարակությամբ ավելի մոտ էր հայ իրականությանը, քան թէ կիսաքրիզորական Իրանի ներքին նահանգներից դուրս եկած Արտավան Գ-ի որդի Որոդեսը։

Այսպիսով, հռոմեացիների ոտնձգությունների դեմ ժողովրդի բազմաթիվ ապստամբությունները վերջացան հայ ավագանու հաղթանակով, որը վերականգնեց փր արտոնյալ վիճակը։ Ըստ էության դա մի զիջում էր, որ Հռոմը կատարեց Հայաստանում իր քաղաքական դիրքերը պահպանելու համար։

20 Tacit., Annal., II, 68.

21 Վոնոնը ուզում էր ապաստան գտնել Մերձկասպյան շրջանում գոյություն ունեցող հետազայում հայ մատենագրության մեջ հայտնի Մաքքթաց թագավորությունում, որտեղ իշխում էր պարթև Արշակունիների հարստության ճյուղերից մեկը։ Հայտնի է, որ պարթև Արշակունիները ծագում էին միջինասիական սկյութական պառն՝ կամ «ապառն» ցեղերից, որոնց մի մասը ընկնություն էր հաստատել Կասպից ծովի արևմտյան ափերին՝ Մեծ Հայքի Բաղասական երկրում և դեռևս Նդիշեն գիտեր նրանց «ապառնացի» անվան տակ։ Այս ցեղի մի հատվածը, ինչպես կարելի է ենթադրել, մ. թ. I դարում հաստատվել է Հայաստանում Վանա լճից հյուսիս։ Այս ցեղի անունով այստեղ գտնվող գավառը Մանավազակերտ քաղաքով կոչվել է Մեկա(ր)հունիք։ Այս անունով հայտնի էր վաղ միջնադարյան Հայաստանում «Ապահունյաց» նախարարական տոհմը (տե՛ս С. Т. Еремян, Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, էջ 56)։

3. ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՌԱՋՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Արշակը (Սաճաճուկ Ա) Մեծ Հայքի թագավոր: 34 թվականին, երբ մահացավ Զենոն-Արտաշեսը, խաղաղ իրադրությունը Հայաստանում և Միջագետքում նորից փախտվեց: Պարթևական արքայից-արքա Արտավան Գ-ը որոշեց օգտվել հարմար առիթից և իրականացնել վաղեմի ծրագիրը՝ նվաճել ոչ միայն Հայաստանը, այլև Կապադովկիան ու ամբողջ Փոքր Ասիան, ընդհուպ մինչև Միջերկրական ծովը, և վերականգնել Աքեմենյան Պարսկաստանի սահմանները²², Այս ծրագրի իրագործման նպատակով նա ներխուժեց հռոմեական պրովինցիա Կապադովկիա, իսկ Մեծ Հայք ուղարկեց իր ավագ որդուն՝ թագաժառանգ Արշակին, որի անունը, ըստ հայկական ավանդությունների, թերևս Սանատրուկ էր²³: Սրան հայ ավագանին թագավոր հռչակեց: Դա համազոր էր Հռոմի առաջնության ոչնչացմանը Հայաստանում, ուստի կայսրությունը ամեն ինչ արեց, որպեսզի պահպանի իր դիրքերը Մեծ Հայքում:

Սանատրուկ թագավորի մասին բերվող տեղեկությունները Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հաստատվում են Հովսեփոս Փլավիոսի տեղեկություններով և հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ Սանատրուկի մայրաքաղաքն է եղել Մծքին քաղաքը²⁴:

Սանատրուկի կատարած գործերի մեջ Խորենացին հատկապես արժանի է համարում հիշատակության Մծքին քաղաքի կառուցումը, որը, ըստ նրա հաղորդման, ավերվել էր երկրաշարժից²⁵:

Մեծ Հայքի ճշմարտությունը հռոմեա-պարթևական հակամարտությունների մեջ: Երկու աշխարհակալությունների միջև զահակալական վեճերի պատճառով սկսված ընդհարումները դուրս էին գալիս Մեծ Հայքի հարցի սահմաններից և ստանում միջազգային քաղաքականության թատերաբեմում առաջնության հասնելու համար մղվող պայքարի բնույթ: Գտնվելով ռազմական գործողությունների մերձեփրատյան թևում, Հայաստանն հավասարազոր ռազմաստրատեգիական նշանակություն ուներ թե՛ Հռոմի և թե՛ Պարթևստանի համար: Հայաստանի անցումը ախոյաններից մեկի կողմը՝ մեծ սպառնալիք էր ստեղծում մյուսի համար. «Երկու պետությունների համար կարևորը ոչ թե Հայաստանի զավթումն էր, այլ այն, որ հակառակորդ պետությանը թույլ չտրվեր հասնել դրան»²⁶:

Ծերունազարդ Տիբերիոսը վճռական միջոցների դիմեց միայն այն ժամանակ, երբ տեղեկություն ստացավ, որ Արտավան Գ-ը սպառնում է Հռոմի ասիական պրովինցիաներին:

²² Strabo Tacit., Annal., VI, 31.

²³ Strabo Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 168.

²⁴ Strabo Խորենացի, Բ, 16.

²⁵ Strabo նույն տեղում, Բ, 19.

²⁶ О. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, էջ 57:

վրաց Միհրդատ թագավորը հրաման ստացավ ներխուժել Հայաստան³⁵, նվաճալ այն ժամանակ, երբ Արտավան Գ-ը գլխավորում էր Կապադովկիան, Հայաստան ներխուժեց «հռոմեական կայսեր և ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից» վրաց թագավոր Միհրդատի որդի Փարսմանը, որը այդ դեպքերից բխել հետո թագավորեց Վիրքում (35—74 թթ), նա նպատակ ուներ դուրս բերել Արշակին և հայկական գահի վրա բազմեցնել իր եղբայր Միհրդատին՝ իբրև Արտաշեսյանների շառավիղ։ Այս Միհրդատին էլ խոստացել է Տիբերոս կայսրը հայկական գահը, որ դեռ հարկավոր էր նվաճել։

Միհրդատին հաջողվեց կաշառել պալատականներին և Արշակը թունավորվեց (35 թվական), որից հետո վրացական ու նրանց դաշնակից սարմատական զորքերը մտան Հայաստան ու գրավեցին Արտաշատ մայրաքաղաքը։ Սա արդեն վրացիների բացահայտ էություն էր պարթևների դեմ այն ժամանակ, երբ Արտավան Գ-ը իր ղորամասերը ցրել էր Կապադովկիայի լեռներում ու կիրճերում։

Ստանալով իր որդու՝ Արշակի մահվան լուրը, Արտավան Գ-ը հանձնարարում է իր մյուս որդուն՝ Որոդեսին, վրեժ լուծել եղբոր սպանության համար, վրացիներին դուրս բերել Հայաստանից և տիրանալ հայկական գահին։

Որոդեսը ի մի է հավաքում բոլոր ուժերը և շուտով նվերներ ուղարկում սարմատներին (հավանորեն ալանների) առաջնորդին, սրան իր կողմը գրավելու նպատակով³⁶։

Սակայն, ինչպես Տակիտոսն է վկայում, սկյութական այս առաջնորդները նույնպիսի նվերներ էին ստանում Փարսման թագավորից և ճշտ իրենց ցեղի սովորության, օգնում էին և՛ մեկին, և՛ մյուսին³⁷։ Բացի դրանից, վրացիների դաշնակիցներն էին նաև աղվանները, իսկ այդ ժամանակաշրջանում նրանց հսկողության տակ էին գտնվում Կովկասյան լեռների բոլոր հիմնական լեռնանցները, որոնցով պիտի անցնեին սարմատները՝ պարթևներին օգնության հասնելու համար։

Տակիտոսը հաղորդում է, որ «հիբերները (այսինքն՝ իվերները կամ վրացիները) այդ տեղերի տերը հանդիսանալով, կասպյան ճանապարհով Հայաստանի վրա արագորեն բաց են թողնում սարմատներին, իսկ ովքեր գալիս էին պարթևներին օգնելու, հեշտությամբ ետ էին մղվում, որովհետև թշնամին փակել էր մյուս մուտքերը»³⁸։

Պարթևը դատում էր, թե կալում է Արևելքի պետության և Արշակունիների փառքի համար ընդդեմ անհայտ հիբերի, իր վարձկան զորքով։ Փարսմանն ասում է, որ իրենք ենթակա չեն պարթևական տիրապետության։ Որքան ավելի ձգտեն, այնքան ավելի արժանապատիվություն կվաճեն իբրև հաղթողներ,

35 S⁶ Dio, XXVI, 3, 4.

36 Այս «սարմատական» առաջնորդների թվում էր, ըստ երևույթին, նաև «Մազքթաց» Արշակունիների թագավորության այն գահակալը, որի մաս ուզում էր ապաստան գտնել Հայաստանում թագավորած Վոնոնը։

37 Tacit., Annal., VI, 33.

38 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 27; Tacit., Annal., VI, 33. Ըստ Հովսեփոսի Փլավիոսի, իբերները և աղվանները «կասպյան դեղերը բաց անելով ալանների առաջ, իրենց երկրի միջով ճանապարհ տվեցին նրանց Արտաշատի դեմ» (Jos. Flav., Antiq., XVIII, 97)։

յսկ եթե փախչին, ավելի շատ խայտառակություն պիտի կրեն և ենթարկվեն ավելի մեծ վտանգի: Միաժամանակ նա ցույց տվեց յուրայինների սարսափելի մարտաշարքը, մյուս կողմից՝ մեզերի ոսկով զարդարված զորքը և ավելացրեց. «այստեղ քաջերն են, իսկ այնտեղ՝ ավարը»³⁹:

Տեղի ունեցած ճակատամարտերում վրացիները, նրանց դաշնակիցները՝ աղվաններն ու սարմատները հաղթեցին: Որոգեսը պարտության մատնվեց ու ծանր վիրավորվեց: Արտավան Գ-ը շտապեց որդուն օգնության, բայց լուր ստացավ, որ հռոմեական զորքերը՝ Վիտելլիոսի գլխավորությամբ, մոտեցել են Նիքրատին և սպառնում են Միջագետքին: Արտավան Գ-ը հարկադրված էր հտ դառնալ, բայց արդեն ուշ էր: «Այսպիսով, — եզրակացնում է Հովսեպոս Փլավիոսը, — Հայաստանը շուտով վերանվաճվեց, քանի որ պարթևների երկիրը պատերազմով բռնկվեց, և այնտեղ բնակվող մարդկանցից լավագույնները սպանվեցին ու նրանց երկիրն ավերվեց, և թագավորի որդին այդ կոիվնեում ընկավ ու նրա հետ բաղում բյուրավոր զորք»⁴⁰:

36 թվականին Վիտելլիոսին հաջողվում է Արտավան Գ-ի դեմ գրգռել պարթևական ավագանու մի մասը, որը պարթևական թագավոր է հռչակում Հուստինիանոսի պատանդ գտնվող և Վիտելլիոսի հետ Նիքրատին անցած Տրդատ Գ-ին (Հրահատ Գ-ի թոռը): Թվում էր, թե Արտավան Գ-ի բոլոր հաղթանակները հօդս ցնդեցին: Նա նույնիսկ հարկադրված է լինում փախչել Վրկանից երկիրը և մի տարի անց միայն (37 թվական) նրան հաջողվում է վերադարձվել իր դահլիճ⁴¹: Վերադարձած Արտավանին վիճակված էր թագավորել միայն մեկ տարի. 38 թվականի մոտերքը նա մահանում է: Սակայն Արտավան Գ-ին, այնուամենայնիվ, հաջողվել էր հաղթանակով պսակել իր պայքարը, պարթևական արևմտյան սահմանը հասցնելով մինչև Վերին Միջագետք: Դա ամրապնդվում էր 37 թվականի դաշնագրով, որը քիչ է լուսաբանված գիտության մեջ:

37 թվականի դաշնագիրը: Հայաստանի տեխնոլոգիալ կորուստները: Հռոմը վրաց Փառնավազյան դինաստիայի ներկայացուցիչ Միհրդատին հաստատելով հայկական գահի վրա, հանգստացավ, և օգտվելով ստեղծված վիճակից, ուզում էր պարթևական գահին նորից տիրած Արտավան Գ-ին հարկադրել, որ նա ճանաչի իր դրածոյի թագավորությունը Հայաստանում:

Տիրերիոս կայսեր կարգադրությամբ Վիտելլիոսը նորից հռոմեական լեզեոնները առաջնորդեց դեպի Նիքրատ գետը և հաշտության բանակցություններ սկսեց Արտավան Գ-ի հետ: Երկու բանակցող կողմերը հանդիպեցին Նիքրատի ափին և հաշտության դաշինք կնքեցին: Հովսեպիոս Փլավիոսի հաղորդման համաձայն, Տիրերիոսը չձգտում էր բարեկամություն հաստատել Արտավանի հետ և վերջինս «հաճույքով ընդունեց» այդ: Խաղաղության դաշինք կնքած Արտավանը, ռոպես պատանդ Տիրերիոսին ուղարկում է իր Դարեհ որդուն՝ բաղում ընծաներով⁴²:

39 Նույն տեղում, էջ 29 (տե՛ս Tacit., Annal., VI 34):

40 Վերը հիշատակված գահի հավանորդ Հրահատը քիչ առաջ հիվանդացել ու մահացել էր (տե՛ս Jos. Flav., Antiq., XVIII, 98):

41 Տե՛ս T. Mommsen, История Рима, т. V, М., 1949, էջ 342—343:

42 Հովսեպոս Փլավիոս, Հայերեն թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի (ձեռագիր), էջ 39—94. Jos. Flav., Antiq., XVII, 101—102:

Ըստ այդ դաշնակցության, հռոմեական կայսրը Արտավան Գ-ին ճանաչում է Պարթևստանի թագավոր, իսկ Արտավանը Մեծ Հայքի թագավոր է ճանաչում Միհրդատին՝ վրաց Փարսման Ա թագավորի եղբորը։ Միաժամանակ նա ընդունում է Հռոմի հովանավորությունը Մեծ Հայքի թագավորության նկատմամբ։ Մեծ Հայքի թագավորը համարվում է «հռոմեական կայսեր և ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից» և զահ բարձրանալիս անպայման հաստատվում է հռոմեական կայսեր կողմից։

Սակայն պատմաբանները կանգ չեն առել մի այլ կարևոր հանգամանքի վրա։ Այս հաշտության պայմանագիրն այդքան միակողմանի չէր, ինչպես կարծում են. պարթևները կարողացան հռոմեացիներին ստիպել տերիտորիալ զիջումներ անել ի հաշիվ Հայաստանի։

Արտավան Գ-ը, պայքարելով Տրդատ Գ-ի դեմ, պատսպարվել էր Ադիաբենների թագավոր Իգատեսի (35—59 թթ.) մոտ Իդատեսը, որն իր մոր՝ Հելենե (Հելինե) թագուհու հետ, ընդունել էր հրեական կրոնը, մեծ պատիվների ու պարգևների արժանացավ նորից գահին տիրած երախտապարտ Արտավանի կողմից, որը «նաև պարդեց նրան ընդարձակ բերրի մի երկիր, այն վերցնելով հայոց թագավորից»։ Այդ երկիրը, — գրում է Հովսեփոսը, — կոչվում է Նիսիբիս և այնտեղ նախկինում մակեդոնացիները կառուցել էին Անտիոք քաղաքը, որը կոչեցին նաև Նպիմիդզոնիա»։

Գերմանիոս և Արտաշես Ձեռոն

Այս տեղեկությունից ակնհայտ է դառնում, որ պարթևա-հռոմեա-վրացական կոնֆլիկտի ժամանակ Արտավան Գ-ը գրավել է Մեծ Հայքի հարավային ծայրամասը, որն ընկած էր Տիգրիս գետից հարավ։ Այդ երկրամասը Հայկական Միջագետքն էր⁴³։ Ամիդ քաղաքով, և Միգդոնիա-Արվաստան նահանգը՝ Մծրին քաղաքով, ընդամին նաև նրան կից Մավդեքը (Zabdicenae—Տուր Արդին գավառը), որոնց ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 18.000 քառ. կմ⁴⁴։ Այսպիսով, ի հատուցումն զիջումների, պարթևներն ստանում են Մեծ Հայքից կորզված Միգդոնիա նահանգը՝ Մծրին քաղաքով, և այս կարևոր առևտրական կենտրոնի քաղաքային տերիտորիայով՝ Միգդոնիա-Արվաստանով, և Հայկական Միջագետքը միացվում է պարթևներից կախում ունեցող Ադիաբենների թագավորությանը։

Մեծ Հայքի հարավում կատարված այս տերիտորիալ փոփոխությունների մասին տեղեկություններ են եղել նաև Պլինիոսի (23—79 թթ.) մեզ չհասած

43 Խորենացու մոտ պահպանված «Վիպասանքից» բերված ավանդական տեղեկությունների համաձայն Հայաստանը Միջագետքը կորցրել է Երվանդի թագավորության ժամանակ։ Այս երվանդ թագավորը, ավանդության համաձայն, թիկունք է դարձնում հռոմեացիներին «թողնելով ի նոսա Միջագետս» (տե՛ս Խորենացի, Բ, լը)։ Ինչպես ճիշտ դիտում է Մ. Արեղյանը (տե՛ս Երկեր, Ա, էջ 122), այս շեղմանը ավելի զեպքում ներկայացնում է վրաց արքայական տան ներկայացուցիչ Հրադամիզդին։

44 Տե՛ս Մ. Ս. Նիեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 118։

«Վերին աշխարհ վրաց» երկրամասը, այս գծով էր սահմանակցվում Սամցխե-
գավառին⁵⁰:

Այսպիսով, Հայոց Միջագետքը և Գողթերձականը ընդմիջտ դուրս են մնում
Մեծ Հայքի սահմաններից և այս թագավորության տերիտորիան այնուհետև
ընդգրկում է այն տարածությունը, որ հայտնի է մեզ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝
շուրջ 285.000 քառ. կմ⁵¹:

4. ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԴՐԱՄՈՆԵՐԻ ԴԵՄ

Քաղաքական իրադրությունը Կալիգուլայի ժամանակ: Տիրերիոսին հաջոր-
դեց Կայսր Կեսար Գերմանիկոսը, որի մականունն էր Կալիգուլա (37—41 թթ.):
Վերջինս իր իշխանության շրջա տարվա ընթացքում բոլորովին նոր քաղաքա-
կանություն վարեց Արևելքում: Կալիգուլան առաջին հերթին վերականգնեց
Տիրերիոսի կողմից 17 թվականին հռոմեական պրովինցիաների վերածված
Կոմմագենի և Կապադովկիայի թագավորությունները, ըստ որում Կոմմագե-
նի թագավորությունը 37 թվականին վերականգնվեց ավելի ընդարձակ տերի-
տորիայով և հանձին Անտիոքոս Գ թագավորի որդու՝ Անտիոքոս Դ-ի⁵² նորից
քաղաքական ասպարեզ իջավ Կոմմագենի հինավուրց դինաստիան, որը հայ-
կական Երվանդունի հարստության ճյուղերից մեկն էր:

Վերականգնվեց նաև Փոքր Հայքի թագավորությունը: Այստեղ թագավոր
նշանակվեց Պոնտոսի Պոլեմոն Ա թագավորի թոռ Կոտիսը: Վերջինս Պոլեմոնի
դստեր՝ Տրիփոնիայի ու Թրակիայի Կոտիս թագավորի որդին էր և այդպիսով
ազգական էր գալիս Զենոն-Արտաշեսին, ուստի հայ ավագանու մի մասը ցան-
կություն ուներ նորից Փոքր Հայքի գահը միացնել Մեծ Հայքի գահին և Կոտի-
սին դիտում էր որպես այդ միացյալ թագավորության թեկնածու: Ըստ երևույ-
թին, այդ ցանկությունը իրագործվել է. Կոտիսը 37—43 թվականների միջև
համարվել է նաև Մեծ Հայքի թագավոր: Պետք է ենթադրել, որ դա կատարվել
է Կալիգուլայի համաձայնությամբ:

Կալիգուլայի այս քաղաքականության ճիշտ մեկնաբանությունը տալիս է
ակադ. Մանանդյանը: Նրա վարժիքով, «Կապադովկիայի և Կոմմագենի հռո-
մեական նահանգների վերածվելը, հավանորեն, մեծ դժգոհություն էր առաջ
բերել տեղական արտոնյալ ազնվականության մեջ, և կարելի է ենթադրել, որ
Արտավան Գ-ը, 36 թվականին Կապադովկիա արշավելուց առաջ, ոտքի էր հա-
նել ու ապստամբեցրել այդ երկրները, որոնց մեջ ուժեղ էր իրանական տարրը:

50 Տճ՝ Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 53, 104 և գրքին կցված
քարտեզը՝ Ռ 5:

51 Տճ՝ Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 118: Այս ժամանակա-
շրջանից մեզ հասել է Պողոմոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզը» (շուրջ 150 թ.), որտեղ Մեծ Հայ-
քը (Ἀρμενία Μεγάλη) ցույց է տրված մինչև 37 թվականի սահմաններում, իսկ ավելի
ուշ շրջանի (VII դարի) «Աշխարհացոյց»-ը տալիս է Մեծ Հայքի ամենամանրակրկիտ քաղաքա-
կան և վարչական բաժանման պատկերը, որ վերաբերում է 37-387 թվականներին:

52 Տճ՝ Ս. K. B. Тревел, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—П., 1953.

եվ գուցե հենց այդ խռովություններն էին եղել գլխավոր պատճառը Կալիգուլայի նոր քաղաքականության: Առանձնապես ուշագրավ է այն, որ Կլավդիոսը ևս, Կալիգուլայի հաջորդը, որը հետևում էր Օգոստոսի և Տիբերիոսի քաղաքականության՝ հարկ չհամարեց միացնել Կոմմագենը և Փոքր Հայքը Հռոմեական կայսրության և այդ երկրները նաև նրա իշխանության ժամանակ մնացին իբրև առանձին թագավորություններ»⁵³: Համաձայնելով այս եզրակացության հետ, այնուամենայնիվ, հարկավոր է հիմնական շեշտը դնել այն հանգամանքի վրա, որ հռոմեական կայսրության զորամասերը սահմանափակ էին և հնարավորություն չէին տալիս բացահայտ նվաճողական քաղաքականություն վարելու, ուստի նորից գերադասելի էր կայսրության այս մասում շարունակել կախյալ թագավորությունների պահպանման սխեման, որոնք իրենց լոյալ էին պահում, կատարում էին իրենց վրա դրված պարտականությունները և որ գլխավորն է, շահագրգռված էին իրենց հայրենի երկիրը պաշտպանելու՝ պարթևների ներխուժման դեպքում:

Գիսակ Դիմաֆսյան: Հայ ժողովրդի պայքարը երկրի անկախության համար: Կալիգուլան Հռոմ կանչեց Հայաստանում թագավորող Միհրդատին, նրան կալանքի տակ առավ և ապա աքսորեց⁵⁴: Կայսեր այս գործողության դրապատճառները մնում են անհայտ, աղբյուրների լռության պատճառով: Տակիտոսի հաղորդումից երևում է, որ նա (պատմիչը) նախքան այս հաղորդել է Միհրդատի ձերբակալման մասին, սակայն նրա «Տարեգրությունների» այդ մասը չի պահպանվել: Միհրդատի գահընկեցության մասին հայտնվել են զանազան կարծիքներ, որոնք, սակայն, զուրկ են գիտական հիմքից: Այս հարցը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները այն մասին, որ Կալիգուլայի օրոք վերականգնված Փոքր Հայքի թագավորության գահակալ նշանակվեց Կոտիսը, որը պատանի հասակից մինչև կայսեր մահը եղել է նրա մտերիմ բարեկամը⁵⁵, Կարելի է ենթադրել, որ Կալիգուլան վերականգնեց այն վիճակը, որ գոյություն ուներ Զենոն-Արտաշեսի ժամանակ (18—34 թթ.), երբ Մեծ Հայքին էր միացված Փոքր Հայքի թագավորությունը:

Եթե այս ենթադրությունը ճիշտ է, ուրեմն Զենոն-Արտաշեսի բրոշ որդին՝ Կոտիսը, համարվել է Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավոր 37—43 թվականների ընթացքում, այսինքն՝ վեց տարի: Սակայն Կոտիսի թագավորությունը Մեծ Հայքում ունեցել է զուտ ձևական բնույթ և երկիրը փաստորեն կառավարվել է հայ ավագանու կողմից՝ Գիսակ Դիմաֆսյան նահապետի գլխավորությամբ:

Այս վեց տարվա ժամանակաշրջանի մասին անորոշ կարծիքներ գոյություն ունեն: Ինչպես եվրոպական, այնպես էլ հայկական պատմագրության մեջ, առանց փաստերը ստուգելու, պնդում են, իբր 37 թվականից առանց թագավոր մնացած Մեծ Հայքը դարձել է պարթևական մարզպանություն և 37—41 թվականներին կառավարվել է ինչ-որ պարթև մարզպան «Դեմոնաքսի» կողմից⁵⁶:

53 Չ. Մանեդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 317:

54 *Sb'us Tacit., Annal., XI, 8; Dio, LIX, 3; Seneca, Dia., IX, 11, 12:*

55 *Sb'us Sueton., Calig., 20:*

56 Տե՛ս Գ. Ա. Халатьян, Очерки истории древней Армении, М., 1910, էջ 264:

Այսպես պնդողները մոռանում են այն անտերունչ վիճակը, որ ստեղծվել էր Պարթևատանում այդ ժամանակ: 38 թվականին մահանում է Արտավան Գ-ը և նորից ծայր են առնում գահակալական կռիվները: Պարթևական գահին տիրանալու համար պայքարում էին Կրկու եղբայրները՝ Գոտարզը (Գոդերձը) և Վարդանը, որոնք Ատրպատականի Վոնոն թագավորի որդիներն էին: Այս Վոնոնը Արտավան Գ-ի եղբայրն էր և վերջինիս կողմից էր նշանակվել Ատրպատականի թագավոր: Այս երկպառակությունները շարունակվեցին Վարդանի (42—45 թթ.) և Գոտարզի (45—51 թթ.) թագավորության ողջ ընթացքում: Միայն Վոնոն Բ-ի կարճատև թագավորությունից հետո (51 թվական) պարթևական գահ է բարձրանում վերջինիս որդին՝ խոշոր քաղաքական գործիչ, շրջահայաց և խոհեմ Վաղարշ Ա-ը (51—75 թթ.): Վերջինս, վճռական միջոցների դիմելով, կարողացավ Մեծ Հայքի թագավորության հարցը լուծել, որով երկար ժամանակ խաղաղություն տիրեց Արևելքում:

Սգրտոս Օկտավիանոս և Արտավազդ 4-րդ

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ 37 թվականից հետո, մինչև Վաղարշ Ա-ի գահակալությունը, հայերը չէին կարող հույս դնել պարթևների վրա, որոնք նորից թուլացել էին գահի շուրջը ծագած ներքին երկպառակությունների հետևանքով: Հաստատվում է Հ. Մանանդյանի բացատրությունը: Նա գրում է, որ «Դեմոնաքսը, որի անունը Տակիրտոսի մոտ աղճատված է, հայ իշխան է և Հայաստանի սպարապետն է, որն այս խառն ու անտերունչ շրջանում աշխատել է պահպանել Հայաստանի անկախությունը...: Հայերը, հույս չունենալով օգնություն ստանալ պարթևներից, Հայաստանի անկախությունը փորձեցին պաշտպանել սեփական ուժերով և հռոմեա-իբերական միացյալ ուժերին դիմադրեցին Դեմոնաքսի առաջնորդությամբ»⁵⁷: «Ըստ երևույթին,— շարունակում է Մանանդյանը,— նրանք ուզում էին հայկական գահը հանձնել Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսին, որը Զենոն-Արտաշես Գ-ի քրոջ որդին էր»: Դեմոնաքսն (Demonax praefectus), ըստ Հ. Մանանդյանի, «կարող է լինել

57 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատոր Ա, էջ 318—319:

Դիմաքսյան հին տոհմի իշխաններից մեկը, որ նույն այս ժամանակաշրջանի կապակցությամբ հիշատակված է Խորենացու պատմության մեջ⁵⁸,

Մանանդյանի այս եզրակացությունը հաստատվում է նաև այլ փաստերով: Այս պայքարի և Դիմաքսյանների մասնակցության մասին աղոտ տեղեկություններ են պահպանվել, բացի Մովսես Խորենացուց, նաև Զենոբ Գլակի կամ Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկում, որտեղ ուշադրություն է գրավում հետևյալ հատվածը. «Դեմետր և Դիսանեն հնդկաց իշխաններ էին և ծագումով եղբայրներ: Սրանք դավադրություն են սարքում իրենց Դինաքսե թագավորի դեմ, որը իրազեկ լինելով, զորք է ուղարկում նրանց դեմ, որպեսզի նրանց կամ սպանեն, կամ աքսորեն երկրից: Իսկ նրանք, մազապուրծ լինելով, գալիս են Վաղարշակ թագավորի մոտ, և նա նրանց իշխանությանն է հանձնում Տարոնի երկիրը»⁵⁹,

«Գիսանէ» անունը ավանդությունը ստուգաբանում է՝ «զի գիսաւոր էր, վասն այնորիկ նորա պաշտանեայքն գէսք էին թողեալ»⁶⁰, իսկ Գիսակ կամ Գիսանէ անունը կապվում է տոհմական «Դիմաքսեան» անվան⁶¹ և «Դիմաքսեան նահապետութեան» հետ, որով և իր բացատրությունն է ստանում «Տարօնի պատմութեան» մեջ հանդիպող «Դինաքսե» կամ «Դինաքսե» ձևով հանդիպող անունը՝ իբրև թագավորի անուն: Վաղարշակը իր հերթին նույնանում է պարթևաց արքայից-արքայ Վաղարշ Ա-ի (51—75 թթ.) ձեռքով՝ Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ Ա-ի հետ: Ահա այս «Դինաքսե»||«Դինաքսե» թագավորն է, որ առնչվում է Տակիտուսի *Demonax praefectus* և Խորենացու «Դիմաքսեան»-ի հետ: Այսպիսով, նոր հենարան է ստանում Հ. Մանանդյանի այն եզրակացությունը, որ վրաց Փարսման թագավորի և նրա եղբոր՝ Միհրդատի, ու որդու՝ Հոազամիզդի դեմ համաժողովրդական պայքարը ղեկավարել է հերավի Գիսակ Դիմաքսյանը:

58 Նույն տեղում, էջ 320: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքում պահպանվել է մի ամբողջ էջուկածք ժողովրդական ավանդությունների, որոնք երգվել են ու հայտնի էին «Հայոց երգ վիպասանաց» անունով (Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. Ա, էջ 115): Ժողովրդական խոնդոգործության մեջ միահյուսվել են տարբեր պատմական ժամանակաշրջանների դեպքերը, և վերագրվել են մեկ հավաքական անձնավորության՝ «Արտաշէս-ին, Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի ԽԶ գլխում միահյուսվում են հիմնականում երկու պատմական դեպք՝ Արտաշես Ա-ի պայքարը Երվանդունիների հարստության վերջին թագավոր Երվանդի հետ և Տրդատ Ա Արշակունու կոթիները ալանների դեմ: Ահա սրանց ժամանակակիցն է այդ զրույցներում հիշատակված Գիսակ Դիմաքսյանը:

59 Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Աշխատությամբ և առաջարանով Աշոտ Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 107—109: Տե՛ս նաև՝ С. Т. Еремян, «Некоторые историко-географические параллели в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна, «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» (сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии), Киев, 1965, էջ 158—159

60 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 109:

61 Գիսակը՝ «որդի ստնտուի Արտաշեսի», հալածելով պատերազմում նրա խոյան Երվանդին, ժանր վերավորվել է՝ «գէս դիմաց նորա ի վայր բերեալ սուսերաւ, զյաջթութիւն ստացեալ. մեռանի ի վերայ այսպիսեացաւ: Ահա այստեղից է առաջ եկել, ըստ Մովսես Խորենացու ստուգաբանության, «Դիմակիսեան» — «Դիմաքսեան» տոհմանունը:

Վրացական կիսաավանդական և կիսապատմական տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ դեռևս Երվանդ Վերջինի (220—201) և Արտաշես Ա-ի (189—160) ժամանակ Հայաստանին էր միացվել Մեսիսի երկրի այն մասը, որն ընդգրկում էր Սամցխե և Աճարա գավառները⁶², ինչպես տեսանք, այստեղ գոյություն ունեւր Մեծ Հայքի թագավորության սահմանապահ կուսակալություն, որը կոչվում էր «Գողերձական» (համապատասխանում է Պտղոմեոսի Κοταρζαγνί-ին), որը մ. թ. 37 թվականի պայմանագրի համաձայն նորից անցավ Իբերիայի թագավորությանը՝ Վրաց աշխարհին։ Այդ դեպքից հետո այս երկրի կառավարիչները, անշուշտ պիտի հեռանային այդտեղից։ Անհավանական չէ, որ վերը բերված ավանդությունը հենց այդ դեպքի մասին է խոսում։ Հստ այդ ավանդության, Դինասքե թագավորից փախչում և գալիս են Վաղարշակի (Տրդատ Ա-ի) մոտ Դեմետրե և Դիսանե եղբայրները, որոնք ստանում են Տարոնը իբրեւ ժառանգական կալվածք։ Դիսանեն ապստամբ Դիսակ Դիմաքսյանն է, որի տոհմը ապաստանում է Տայքի Բուխա գավառում⁶³։ Այստեղ էին հետագայում «Գառնամակում» և «Ջորանամակում» հայտնի «Բուխա Դիմաքսեանք»⁶⁴, իրենց կենտրոն Բողբերդ ամրոցով (այժմ՝ Բուղա-Կալա)։ Այս եղբայրացությունները ցույց են տալիս, որ «Դինասքե» անունը⁶⁵ նույն Դիմաքսյանների տոհմական անունն է և զրույցի մեջ շփոթված է տեղական (իմա՝ վրացական) թագավորի հետ։

Իր երկրամասից և կալվածքներից զրկված Դիսակ Դիմաքսյանը (Դիսանե—Դեմոնաքս) պետք է գլխավորեր հայ ժողովրդի պայքարը Միհրդատի դեմ՝ հայկական գահի օրինավոր թեկնածու համարելով Զենոն-Արտաշեսի ժրոշ որդի՝ Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսին։

Կլավդիոս կայսեր ֆաղափականությունը Հայաստանում։ Կալիգուլայի հաշորդ Կլավդիոսը (41—51 թթ.) հայկական հարցում շեշտակիորեն փոխեց իր նախորդի քաղաքականությունը. վերադարձավ Օգոստոսի և Տրեբիտոսի գծին։ Հայաստանը Հռոմի հովանավորության ներքո պահելու նպատակով նա նորից օգտվեց իբերների ծառայությունից։ 43 թվականին կալանքից ազատելով Միհրդատին, օժանդակ հռոմեական զորքով ուղարկում է Հայաստան, ըստ որում առաջարկում է Փարսման Ա թագավորին, որ նա իր եղբայր Միհրդատին օգնի՝ հայկական գահին նստեկու։

62 Տե՛ս Յ. Օ., I, էջ 47։

63 Տե՛ս Շ. Երեմյան, О некоторых историко-географических параллелях..., էջ 159։

64 Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 263։

65 Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել, որ «Դինասքե» անունը մեգրելա-ճանական լեզվով է բացատրվում իբրեւ «Դինոսքուա», որ նշանակում է «իշխանազն», «ազնվական» կամ «առաջի՝ «Դինո ցեղի որդի»։ (Տե՛ս Н. Я. Марр, Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси. Н. Я. Марр Избранные работы, т. V, էջ 63)։ Հավանաբար «Դիմաքսյան»-ի (Դիմաքսէ) նախնական ձևը պիտի լինի «Դինասքե»-ն, ծթի նկատի ունենալով, որ Դիմաքսյանները սկզբնական շրջանում, Կողքիս-Նգերաց աշխարհի հարևան Գողերձական երկրամասի կառավարիչներն էին, պարզ է, թե ինչու այս անունը բացատրվում է մեգրելա-ճանական լեզվով։ Դիմաքսյանների նախնին՝ Դիսակը կամ Դիսանեն Գողերձականից Հայաստան է փախել 37 թվականից հետո, երբ այդ երկրամասն ընդմիջտ մտավ Վրաց-Իբերիայի թագավորության կազմի մեջ։

Երբ Միհրդատը հռոմեական զորքով մտավ Հայաստան, այստեղ նրան հանդիպեց զինված ժողովուրդը՝ Գիսակ Դիմաքսյանի գլխավորությամբ, և Փոքր Հայքի Կոտիս թագավորի հետ միասին համառ դիմադրություն ցույց տվեց անկող հյուրին։ Տակիտոսի ասելով՝ «Միթրիդատին պատեհ առիթ տրվեց գրավելու Հայաստանը, ընդ որում ամրացված բարձունքները պիտի ոչնչացվեին հռոմեական զինվորների ուժով, միաժամանակ իրերների (վրացիների) զորքերը պիտի ասպատակեին դաշտերը»⁶⁶։ Այդ ժամանակ, պատմագրի ասելով, «հայերը չդիմադրեցին, երբ հակատամարտի հանդեմած պրեֆեկտ Դեմոնաքսի (Demonax praefectus) ուժերը ցրվեցին»⁶⁷։ Երկրի սպարապետի ուժերը ցրվում են, ըստ երևույթին, այն պատճառով, որ տարածայնություն է առաջ գալիս հայ ավագանու մեջ, որի մի մասը հակված էր Հռոմի և նրա դրածոների կողմը և Միհրդատի հետ կապեր էր ստեղծել նրա թագավորության սկզբնական շրջանում։ Հայկական ավագանու ազդեցիկ մասը համախմբվել էր Կոտիսի շուրջը և փորձում էր դիմադրել թշնամուն, սակայն ինքը՝ Կոտիսը, Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի թագավոր էր դարձել հռոմեական կայսեր շնորհիվ և իր գործողությունների մեջ զուրկ էր ինքնուրույնությունից և վճռականությունից։ Տակիտոսը հաղորդում է, որ Դեմոնաքսի պարտվելուց հետո Միհրդատը արդեն հաղթանակ էր տարել, սակայն Կոտիսը իր շուրջը համախմբված հայ ավագանիով շարունակում էր դիմադրությունը։ «Փոքր ինչ դանդաղեցրեց գործը Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսը, որի կողմն էին անցել մեծամեծներից ու մանք»։ Սակայն Տակիտոսի ասելով, Կոտիսը զսպվեց շնորհիվ Կեսարի նամակի, և բոլորն անցան Միհրդատի կողմը⁶⁸։ Կոտիսը մնում է միայն իբրև Փոքր Հայքի թագավոր։ Դրանից հետո հռոմեական ու վրացական զորքերը ընկճում են հայերի դիմադրությունը (43 թվական) և տիրանում երկրի կարեվորագույն պաշտպանական կետերին։ Արյունահեղ մարտերից հետո Միհրդատը վերստին հաստատվում է հայոց գահի վրա և թագավորում մոտ չորս տարի (47—51 թթ.)։

Փարսմաե Ա և Հռադամիդը։ Բարդ էր վիճակը վրացական արքունիքում՝ Մցխեթացում։ Փարսման Ա-ը, որը գահ էր բարձրացել իր հոր՝ Միհրդատի (27—35 թթ.) մահից հետո, խոշոր քաղաքական և ռազմական դեմք էր։ Հիրավի, նրա ժամանակ առաջին անգամ փոքրիկ Իբերիայի թագավորությունը դուրս է գալիս միջազգային քաղաքականության ասպարեզ։ Սակայն, որքան էլ մեծ լինեի վրաց թագավորության օժանդակությունը հռոմեական նվաճողական քաղաքականությանը Արևելքում, այնուամենայնիվ, Հռոմը շահագործված չէր, որ Իբերիա-Վիրքը դառնար ուժեղ պետություն, ուստի նրան ձեռնտու էին այն թշնամական փոխհարաբերությունները, որ հետզհետե խորանում էին Միհրդատի և Փարսմանի միջև⁶⁹։

Փառնավաղյանների միջև ծագած գահակալական և ընտանեկան վեճերը

66 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 43: Tacit., Annal., XI, 9:

67 Նույն տեղում:

68 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45: Tacit., Annal., XI, 9:

69 Տե՛ս Գ. Ա. Меликшвили, К истории древней Грузии, էջ 341:

միայն խրախուսվում էին Հռոմի գործակալների կողմից: Մի քանի տարուց հետո, 51 թվականին, Փարսմանը իր գահի հավակնորդ Հռադամիզդ որդուն հրահրում է Հայաստանում թագավորող եղբոր՝ Միհրդատի դեմ: Սակայն, եթե Փարսմանը պատերազմներ ընդդեմ Միհրդատի, այդ կնշանակեր, որ նա հռոմեական շահերի դեմ է դուրս գալիս, ուստի հարկավոր էր արտաքուստ ցույց տալ, թե ինքը եղբոր դեմ պայքարում է, ելնելով հռոմեական պետության շահերից⁷⁰:

Հայաստանում թագավորող Միհրդատը Փարսմանի եղբայրն էր և միևնույն ժամանակ նրա փեսան՝ դստեր ամուսինը, իսկ սրանցից ծնված աղջիկը՝ Զենոբիան, Փարսմանի որդի՝ գահաժառանգ Հռադամիզդի կինն էր: Արքունիքում միևնույն ժամանակ պայքար էր գնում Փարսմանի երկու կանանց՝ Համազասպուհի և Դադանա թագուհիների միջև: Համազասպուհին ասում էր Հռադամիզդին և գահաժանգ էր համարում իր դեռահաս Համազասպ որդուն, իսկ Դադանան ամեն կերպ հրահրում էր Հռադամիզդին գրավելու հոր գահը: Հռադամիզդը որոշ կողմնակիցների ունենալով թե՛ երկրի ներսում և թե՛ նրանից դուրս: Տակիտոսը հաղորդում է, որ Փարսմանն իր ժերություն պատճառով վախենում էր ճարպիկ կարողության տեր պատանուց, որը հենվում էր իր համերկրացիների ուժեղ համակրանքի վրա⁷¹: Այսպիսի պայմաններում հասկանալի է, որ Փարսմանը պետք է աշխատեր ըմբոստ որդուն մի կերպ հեռացնել արքունիքից:

Փարսմանը իր որդուն ներշնչում էր, որ պիտի խուսափել Միհրդատի դեմ բացահայտ պատերազմից, որովհետև այդ կնշանակեր պատերազմել հռոմեացիների դեմ, որ Իբերիայի ուժերից վեր էր, բայց կարելի է այդ նպատակին հասնել դավադրաբար:

Ահա այսպիսի հանձնարարություններով 51 թվականին Հռադամիզդը ձեռնադրվում էր, թե գտնված է հոր հետ՝ իբր թե խորթ մոր ատելությամբ շտապելու պատճառով ուղևորվում է հորեղբոր մոտ», այսինքն՝ Հայաստանի թագավոր Միհրդատի մոտ, որը նրան ընդունում է խորհրդով և սիրալիրությամբ ու հարգանքով: Օգտվելով այս վստահությունից, Հռադամիզդը կապեր է հաստատում Միհրդատից դժգոհ հայ ավագանու հետ, որը չէր կարողանում տանել հռոմեական դրածոյի դաժանությունները, և զգայթակղեցնում է հեղաշրջում կատարելու⁷²:

Միհրդատի դեմ հող պատրաստելով հայ մեծամեծների մեջ, Հռադամիզդը, հոր հետ հաշտվելու պատրվակով, վերադառնում է հայրենիք: Վերադարձած Հռադամիզդը Փարսմանին հայտնում է. «Ինչ որ կարելի էր կատարել նենգամտությամբ, պատրաստ է, մնացածը պետք է զենքով ձեռք գցել»⁷³:

Փարսմանը պետք է պատերազմ հայտարարեր Միհրդատին, բայց այնպես, որ այդ շղիպչեր հռոմեացիների շահերին, և պատրվակը գտնվում է: Նա իր մարդկանց միջոցով Միհրդատին հայտնում է իր դժգոհությունը նրա հան-

70 Տե՛ս նույն տեղում:

71 Տե՛ս Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 55, Tacit., Annal., XII, 44:

72 Նույն տեղում:

73 Նույն տեղում: Tacit., Annal., XII, 45:

դեպ և ավելացնում, որ «երբ ինքը կռվում էր աղվանների դեմ և օգնության էր կանչում հռոմեացիներին, եղբայրը նրան ընդդիմանում էր», ուստի «ինքն այդ վիրավորանքի համար պիտի գնա վրեժ առնելու և կործանելու նրան»⁷⁴:

Փարսմանը մեծ զորք է ուղարկում Հռադամիզգին, որը հանկարծակի ներխուժում է Հայաստան: Ահաբեկված Միհրդատը փակվում է Գառնիի անմատչելի ամրոցում, որն ապահով էր թե՛ տեղադրության և թե՛ հռոմեական կայազորի պաշտպանության հետևանքով⁷⁵:

Գառնիում տեղավորված հռոմեացի կայազորի հրամանատարներն էին պրեֆեկտ Կելիոս Պոլիոնը և ցենտուրիոն Կասպերիոսը:

Չկարողանալով վերցնել պաշարված Գառնին, Հռադամիզը կաշառում է ազաճ պրեֆեկտ Կելիոս Պոլիոնին: Հրավիրվում է ռազմական գաղտնի խորհրդակցություն, որտեղ կաշառված հռոմեական պրեֆեկտի դեմ դուրս է գալիս ցենտուրիոն Կասպերիոսը: Վերջինս աղերսում է՝ ձեռք չդնել, որ դաշնակից թագավորը և հռոմեական ժողովրդի նվեր՝ Հայաստանը, տապալվեն հանցագործության և կաշառակերության պատճառով⁷⁶:

Սակայն Պոլիոնը մատնանշում է իբերական զորքի մեծաքանակությունը, իսկ Հռադամիզը ազդարարում է, որ հոր հրամանով է եկել: Ցենտուրիոն Կասպերիոսը, որը հռոմեական իշխանության ներկայացուցիչն էր երկրում և պատասխանատու էր այդ գործողությունների համար, խնդրում է պատերազմական գործողությունները հետաձգել, և զինադադար կնքելով հեռանում է, որպեսզի, եթե չկարողանա վախեցնել Փարսմանին, ետ կանգնեցնել պատերազմից, տեղեկացնի Ասորիքի կառավարիչ Ումիդիոս Քվադրատոսին, թե ինչ գրության մեջ է Հայաստանը⁷⁷:

Իրադրությունը բարդանում է: Ցենտուրիոն Կասպերիոսը անմիջապես ուղևորվում է վրաց աշխարհ, գալիս Փարսմանի մոտ և ճազդու կերպով պահանջում է, որպեսզի խեղճները հետ կանգնեն պաշարումից⁷⁸: Փարսմանը երկմիտ և զիջող պատասխաններ է տալիս Հռոմի ներկայացուցչին և միևնույն ժամանակ գաղտնի սուրհանդակների միջոցով Հռադամիզգին հաղորդում է՝ շտապեցնել Գառնիի գրավումը ինչ գնով էլ լինի: Այդ նույն ժամանակ պրեֆեկտ Պոլիոնը ամեն կերպ հորդորում է Միհրդատին ընդունել զինադադարը, և այդ միջոցով հաջողվում է Միհրդատին իր ապաստարանից դուրս բերել: Հռադամիզը գրկախառնվում է նրա հետ «երգվելով, թե բռնություն չի գործագրի, ոչ թրով, ոչ էլ թույնով»⁷⁹: Եվ Հռադամիզը՝ «իբրև թե հավատարիմ իր երդմանը, իր քրոջ ու հորեղբոր դեմ չգործադրեց ոչ թուր, ոչ էլ թույն, այլ սպանում է նրանց՝ զցելով գետին և ծածկելով բազմաթիվ ու ծանր գորգերով»: Սպանվում են նույնպես Միհրդատի որդիները, «որովհետև ողբացել են ծնողների սպանությունը»⁸⁰:

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Tacit., Annal., XII, 45:

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ Տե՛ս Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 57:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 59: Tacit., Annal., XII, 46:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 59: Tacit., Annal., XII, 47:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 61: Tacit., Annal., XII, 47:

Ահա այս ոճրագործության գնով Հռադամիզդը նստում է հայկական գահի վրա, իսկ Փարսմանը աղատվում է իր անհանգիստ որդու հավակնություններից: Սակայն, այդ հանգիստը նա վայելում է միառժամանակ միայն:

Ցենսուրիոն Կասպերիոսը, որը Միհրդատի և Հռադամիզդի միջև ժամանակավոր զինադադար կնքելուց հետո գնացել էր Փարսմանի մոտ՝ համոզելու վերացնել Գառնիի պաշարումը և Միհրդատին թողնել հայկական գահի վրա, համոզվում է, որ իր ջանքերը իզուր են անցնում: Նա կանգնում է կատարված փաստի առջև, ուստի և մեկնում է Ասորիք ու կառավարիչ Ումիդիոս Բվադրատոսին տեղեկացնում Հայաստանում տիրող վիճակի մասին: Վերջինս հրավիրում է խորհրդակցություն և հաղորդում, որ «Միթրիդատը դավաճանորեն սպանված է և թագավորությունը գրավել են մարդասպանները», և խորհուրդ է հարցնում՝ «արդյոք վրեժ չառնի՞ք: Բայց ոչ. ինքը՝ Ումիդիոս Բվադրատոսը այլ կարծիք է հայտնում. «Բոլոր արտաքին հանցագործությունները պետք է ուրախությամբ ընդունվեն, նույնիսկ ատելության սերմեր պետք է ցանել, ինչպես հաճախ հռոմեական պրինցեպսները հենց նույն Հայաստանը՝ առատաձեռնության պատրվակի տակ՝ շնորհել են, բարբարոսներին՝ նրանց ոգին խառնակելու նպատակով: Թող իշխի Հռադամիզդը հանցանքով ձեռք բերվածին, միայն թե լինի ատելի, փառազուրկ, որովհետև այդ ավելի ձեռնտու է, քան թե նա փառքով արտաքսված լիներ»⁸¹: Պատմագրի ասելով «Այդ կարծիքը հավանություն ստացավ: Սակայն, որպեսզի չթվա, թե հանցանքը խախտվել է և կայսրը տարբեր կարգադրություն չառնի, Փարսմանի մոտ ուղարկվում են սուրհանդակներ, ասելու, որ նա հեռանա Հայաստանի սահմաններից ու հետ կանչի իր որդուն»⁸²: Տակիտոսի կողմից հռոմեական այս պաշտոնյային վերագրված խոսքերը Հռոմի «բաժանիր, որպեսզի տիրես» (divide et impera) քաղաքականության սկզբունքի լավագույն արտացոլումն են:

Չնայած նրան, որ Ումիդիոս Բվադրատոսը Փարսմանին և նրա որդուն՝ Հռադամիզդին, կարգադրել էր թողնել Հայաստանն ու հեռանալ, այնուամենայնիվ, Կասպերիոսի կուսակալ Պելիզմոսը, կաշառված լինելով Հռադամիզդից, անցնում է նրա կողմը և անձամբ 51 թվականին նրան թագադրում է Արտաշատում:

Այս բոլոր գործողությունները Հռոմին վարկաբեկում էին Արևելքի ժողովուրդների աչքում: «Երբ այս խայտառակության լուրը տարածվեց, և որպեսզի ուրիշները հռոմեացիների մասին կարծիք չկազմեն Պելիզմոսի օրինակի հիման վրա, ուղարկվում է լեգատ Հերմիդիոս Պրիսկուսը մի լեգեոնով, որպեսզի միջոցներ ձեռք առնի երկրում նորից բարձրացող խառնակոթյունների դեմ»: Տակիտոսի ասելով լեգատը «շտապ անցնելով Տավրոսի լեռները», ավելի խաղաղեցնում է իր չափավորությամբ, քան բռնի ուժով:

81 Նույն տեղում:

82 Նույն տեղում, էջ 61—63, Tacit., Annal., XII, 43:

5. ՏՐԴԱՏ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՀԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒ

Պարթևներին նոր հզորացումը Վաղարշ Ա-ի օրոք: Այս ժամանակամիջոցում, Արտավան Գ-ի մահից հետո սկսված գահակալական կռիվները պարթևների մոտ վերջանում են: 51 թվականի կեսերին մահացել էր Գոտարզը (Գոգեբ-ձը), և նրան հաջորդեց Վոնոն Բ-ը, որը Արտավանի եղբայրն էր և նստած էր Ատրպատականի գահի վրա: Վոնոն Բ-ը պարթևական գահի վրա մնաց նստած ընդամենը մի քանի ամիս և մահացավ, թողնելով երեք որդի՝ Վաղարշ, Բակուր և Տրդատ եղբայրներին: Վերջին երկուսի՝ Բակուրի և Տրդատի, համաձայնությամբ իր հորը՝ Վոնոն Բ-ին պարթևական գահի վրա հաջորդեց ավագ որդին՝ Վաղարշ Ա-ը (51—75 թթ.): Սա պարթև Արշակունիների դինաստիայի ամենաուժեղ և ամենաեռանդուն պետական ու զինվորական գործիչներից էր: Սրա ժամանակ Պարթևստանը նորից հասնում է իր հզորության գագաթնակետին:

Վաղարշ Ա-ի ժամանակ մեծ շարժում է սկսվում հունականության դեմ, նույնիսկ աշխարհագրական անունների բնագավառում: Այսպես, օրինակ, «Ալեքսանդրիա Արաբոզիայի» քաղաքը սկսվում է անվանվել տեղական՝ «Փանշվեյ» կամ «Անտիոքիա Մարգիանան» այնուհետև կոչվում է տեղական «Մարվ» անունով և այլն: Պարթևական դրամների վրա հունարեն գրությունները փոխարինվում են պարթևականով՝ տեղական արամեական գրի տառատեսակներով:

Նույն այդ ժամանակ մեծ հետաքրքրություն է առաջ գալիս դեպի ժողովրդական ավանդությունները, էպոսը, երգերը և բանավոր գրականությունը:

Վաղարշ Ա-ի օրոք գրի են առնվում «Ավեստայի» կարևոր մասերը, կազմվում նրա առաջին խմբագրությունը: Հետագայում տեղի է ունենում սրանց կանոնացումը և վեր է ածվում «ղրադաշտականության»՝ իբրև որոշ կրոնական համակարգի, որը այնուհետև դառնում է պետական կրոն: Օրեցօր հզորացող մագդեական կրոնի՝ զրադաշտականության կենտրոնն են դառնում Ատրպատականի մայրաքաղաք Գանձակը (այժմ՝ Լալաբ գյուղը)⁸³ և Ֆրասապան կամ Գիշը (արաբական աղբյուրների Ջիշը կամ Շիզը)⁸⁴:

Վաղարշ Ա-ը նույնիսկ փորձ արեց իր մայրաքաղաքը հելլենացված Տիգրոնից փոխադրել Եփրատի աջ ափին հիմնադրած Վոլոգեսակերտ (Վաղարշակերտ) քաղաքը, որտեղ ժամանակի ընթացքում պիտի փոխադրվեր Պալմիրայի միջազգային առևտուրը, սակայն հաջողություն չունեցավ⁸⁵:

Վաղարշ Ա-ը, իբրև խոշոր պետական գործիչ, իր եղբորը՝ Բակուրին, նշանակեց Ատրպատականի թագավոր, իսկ Տրդատին որոշել էր թագավորեցնել

⁸³ Այստեղ էր գտնվում «ղբազինս Հրատին Մեծի, որում Վշասպն կռչին» (տե՛ս «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն», Երևան, 1939, էջ 93):

⁸⁴ Համաձայն Մովսես Կաղանկատվացու տեղեկության (Բ, Ժ), այս «Գայշ աւան»-ում ամբողջներ կային և շոգ ամիսներին պարսից թագավորների կողմից այն ընտրված էր իբրև հովատուն ու առողջարար վայր և գտնվում էր Մարաստանի սահմաններում (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի (աշխարհ. թրգմ., Երևան, 1965, էջ 100):

⁸⁵ Տե՛ս Մ. Բ. Массон, Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства, «Труды ЮТАКЭ», т. V, Ашхабад, 1955, էջ 14—15:

Հայաստանում, որով պիտի իրագործվեր Արտավան Գ-ի ծրագիրը՝ Հայաստանը դարձնել պարթևական երկրորդ թագավորություն և դրանով իսկ ամրապնդել այնտեղ պարթևների քաղաքական ազդեցությունը:

Տրդատ Ա Արշակունու թագավորումը Մեծ Հայքում: Հայաստանում հռոմեացիների վարած քաղաքականության հետևանքով ծայրահեղ դժգոհություն էր տիրում նրանց դեմ: Հենց այս հանգամանքը օգտագործեց Վաղարշ Ա-ը:

Տակիտոսը հաղորդում է, որ Վաղարշը (Վաղարշը) կարծում էր, որ հասել է առիթը հարձակվելու Հայաստանի վրա, որը իր նախնիների տիրապետության տակ էր⁸⁶ և որին տիրում է օտար թագավորը՝ շնորհիվ զազրելի արարքի⁸⁷:

Պարթևների այս քաղաքական ծրագրի իրագործումը լրիվ համապատասխանում էր Հայաստանում տիրող տրամադրություններին՝ ծայրահեղ ատելություն դեպի Հռոմը և համակրանք պարթևների հանդեպ: Հայաստանի հայրենասեր վերնախավի պահանջը՝ Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսին նշանակել Մեծ Հայքի թագավոր, փաստորեն մատնվում է անհաջողության: Եթե Հռոմի ժերակույտը Կոտիսին նույնիսկ ճանաչել է Մեծ Հայքի թագավոր, ապա այդ ունեցել է ձևական բնույթ: Բավական էր Հռոմից նոր ցուցում ստանալ, որպեսզի նա հրաժարվեր Մեծ Հայքի գահից և լքեր հայ ավազանում, որը պայքարում էր վերստին թագավորած Միհրդատի, ապա Հռադամիդդի դեմ: Ահա այս հանգամանքներն էին պատճառը, որ հայ ավազանին, որին Վաղարշ Ա թագավորը խոստանում էր երկրում կայուն իշխանություն ստեղծել, վճռականորեն անցավ պարթևների կողմը: Հայ հայրենասերների հիմնական մասի անցումը պարթևների կողմը Տակիտոսը ուզում է բացատրել նրանով, որ «հայերը տեղադրությամբ և բարքերի նմանությամբ պարթևներին ավելի մոտ էին կանգնած և խառնված էին նրանց հետ ամուսնություններով»⁸⁸: Սակայն հայերի պարթևական կողմնորոշման հիմնական պատճառը այս չէր, այլ այն, որ Վաղարշ Ա-ը կարողացել էր վերջ տալ գահակալական կռիվներին:

Տրդատին թագավոր նշանակելու լուրը Հայաստանում ցնծությամբ է ընդունվում: Երբ Տրդատը, պարթևական զորքի գլուխ անցած, 52 թվականին մտնում է Հայաստան, երկրի գլխավոր քաղաքները՝ Արտաշատն ու Տիգրանակերտը, հոժարակամ հանձնվում են նրան: Հռադամիդդը մաղապտոժ փախչում է Իգերիա—Վրաց աշխարհ, իր հոր՝ Փարսման Ա-ի մոտ:

Տակիտոսի ասելով Ռադամիստին չէր մնում այլ միջոց, քան ապավինել ձիերի արագավազությանը⁸⁹: Արագավազ ձիեր հեծած՝ շտապում էին Արտաշատից հեռանալ ինքը՝ Հռադամիդդը, և իր կինը՝ Զենոբիան, որը հղի էր: Սուկալի ցավեր զգալով և վախենալով, որ կընկնի թշնամու ձեռքը և անարգանքի կմատնվի, նա աղաչում է իր ամուսնուն, սպանել իրեն: Հռադամիդդը ստիճազդեցության տակ և անծանոթ շլինելով հանցագործություններին... մերկացնում է ակինակը (արևելյան թուրը) և վիրավոր կնոջը քարշ է տալիս Արաքսի

⁸⁶ Ըստ երևույթին, նկատի ունի Արեմենյանների տիրապետությունը Հայաստանում:

⁸⁷ Tacit., Annal., XII, 50.

⁸⁸ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 73: Tacit., Annal., XII, 34.

⁸⁹ Նույն տեղում, Tacit., Annal., XII, 51:

ափ ու հանձնում գետին, որպեսզի նույնիսկ մարմինը տարվի, հեռանա: Ինքը գլխապատառ սլանում է հայրենական թագավորությունը՝ Իբերիա: Սակայն հովիվները տեսնելով դեռ շնչող մարմինը, փրկում են Զենոբիային, «կապում են նրա վերքը և գործադրում են գյուղական դեղամիջոցներ. անունը և արկածը իմանալուց հետո տանում են նրան Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքը. այնտեղից հասարակական ծախքով կինն ուղարկվում է Տիրիդատի մոտ, ընդունվում է սիրալիր և ապրում է թագավորական կենցաղով»⁹⁰: Տրդատի արքունիքում էր ապրում հղի Զենոբիան, երբ ազատվեց և արու զավակ ունեցավ: Վրացական աղբյուրների համաձայն, Հռոգամիզդ-Ռադամին թագավորեց երեք տարի և մահացավ, թողնելով մեկ տարեկան արու զավակ, որի անունն էր Փարսման⁹¹: Վրացական աղբյուրների այս տեղեկությունը վերաբերում է Հռոգամիզդի թագավորությանը Մեծ Հայքում, որը տեղի է մոտավորապես երեք տարի (51—54 թթ.) և այդպիսով, իմանում ենք, որ Զենոբիայից ծնված զավակի անունն էր Փարսման, որը հետո թագավորեց Վրաց աշխարհում իբրև Փարսման Բ (100—114 թթ.):

Գալով վրացական արքունիք, Հռոգամիզդը երկար չի մնում հայրենիքում և նոր ռազմական ուժով գալիս է Հայաստան՝ Տրդատին հեռացնելու մտադրությամբ, և այդ հաջողվում է նրան: Դաժան ձմեռը, պարենամթերքի պակասությունը և բռնկված ժանտախտը պարթևներին ստիպում են նահանջել: 53 թվականին ներխուժելով Հայաստան, նա վերադարձնում է իր գահը, ըստ երևույթին, կնոջն ու որդուն: Հռոգամիզդը ժողովրդի հետ վարվում է ռավելի դաժանորեն, քան առաջ, որպես դավաճանների, որոնք առաջին իսկ հարմար առիթին կարող են նորից ընդվզել: Սակայն նա երկար չի վայելում իր հաղթանակի պտուղները: 54 թվականին ժողովուրդը ապստամբում է և զենքը ձեռքին պաշարում պալատը: Հռոգամիզդը մի կերպ խոսափելով մահից, նորից փախչում է Իբերիա, իր հետ տանելով, ըստ երևույթին, կնոջն ու երեխային:

Վրացական արքունիքում Հռոգամիզդը նորից դիմում է բոլոր միջոցներին, որպեսզի տիրանա հոր գահին և նրան հաջողվում է այդ: Պահպանվել է «Մեջքեվայ Քարթլիսայ» արքայացանկի լակոնիկ հաղորդումը. «եվ թագավորում էր Ղադամին (պիտի լինի՝ Ռադամին) 20 օր»⁹², ինչպես երևում է, Հռոգամիզդը, վրացական արքունիքում հենվելով իր կողմնակիցների վրա, գահազուրկ է արել հորը՝ Փարսման Ա-ին, սակայն վերջինս կարողացել է հաղթել իր ըմբոստ որդուն. 20 օր թագավորելուց հետո վերջինս սպանվում է: Տակիտոսի հաղորդման համաձայն՝ «Փարսմանը սպանելով իր որդի Ռադամիստին, իբրև դավաճանի, որպեսզի դրանով վկայվի նրա հավատարմությունը դեպի մեզ, հայերի վրա ավելի եռանդուն կերպով էր թափում իր հին ատելությունը»⁹³:

Սակայն, ինչպես երևում է, Փարսմանը Ա-ը անմիջապես չի վերականգնվել

⁹⁰ Տակիտոս. *Հայերեն թարգմ.*, էջ 65—67: Tacit., *Annal.*, XII, 51.

⁹¹ Տե՛ս էջ 54:

⁹² Դա մեջքեվա լաճամի: Դա զմբ յ: Մոթցցե՞ա խարտոլիսա, II, օԳ, «քցելու խարտուլի օգուցրա՞ղլուլի լուիթրա՞տլուրիս ժեղե՞ծի», Գիճնո 1 (V—X սկ.), տիժլոնո, 1963, էջ 83.

⁹³ Տակիտոս, նույն տեղում, էջ 77:

իր գահի վրա: Անհայտ պատճառներով կարճ ժամանակ թագավոր է հռչակվել Հռադամիզդի մեկ տարեկան որդի Փարսման Բ-ը, բայց փաստական կառավարիչն է եղել Փարսման Ա-ի կինը և Հռադամիզդի մայրը՝ Դադանա թագուհին: Ինչևիցե, 55 թվականի մոտերքը Փարսման Ա-ը նորից Իբերիայի գահի վրա է և ժառանգում է հռոմեացիներին: Նա մեխսերին ուղարկում է ներխուժելու Հայաստան, որտեղ 54 թվականին նորից իր զորքով եկել էր Տրդատը: Մեխսերը այն քարթվելական ցեղն էր, որը 37 թվականի պայմանագրով Իբերիավիրքին անցած Գողերձական երկրի հիմնական ազգաբնակչությունն էր: Ինչպես վկայում է Տակիտոսը. «Հռադամիզդին սպանելուց հետո առաջին անգամ մեր կողմը գրավված մոսխերը հարձակվեցին Հայաստանի հեռավոր վայրերի վրա»: Ապա ավելացնում է, որ «Այս ցեղն ուրիշներից ավելի հավատարիմ է հռոմեացիներին»⁹⁴:

94 Նույն տեղում: Tacit., Annal., XIII, 37:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՆԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Գլուխ Բսանվեցեհորդ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարձրելանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանում	655
5. Քրոնիկան և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարաշրջանում

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ճ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐՔԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Մեծ Հայքի պայմանը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալումը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրածությունները Հայաստանում Կորդուկոնի գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

3. Առետուրը և թաղաքները Հայաստանում մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)	807
4. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում I—II դարերում և հռոմեական շաղաղամենը (Խ. Ա. Մուշեղյան)	813

Դիուխ երեսուներեկներդ.—Մեծ Հայքի քաղաքնորայան պետական կառուցվածքը մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Պետական մարմինները	823
2. Արքունի գործակալությունները	829
3. Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ. թ. I—II դարերում	836

Բ Ա Ճ Ի Ն Է

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Դիուխ երեսուներեկներդ.—Ճարտարապետություն, կերպարվեստ և կիրառական արվեստներ

1. Հելլենիստական դարաշրջանի հայկական մշակույթի բնույթն ու զարգացման փուլերը (Բ. Ն. Առաքելյան)	847
2. Ճարտարապետություն (Ա. Ա. Սահյանյան)	849
3. Փանդակադրություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	869
4. Մոնումենտալ գեղանկարչություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	876
5. Կիրառական արվեստներ (Բ. Ն. Առաքելյան)	878

Գլուխ երեսունչորսերդ.—Հոգևոր մշակույթ

1. Հին հայ վիպական շարքը (Բ. Ն. Առաքելյան)	891
2. Հին հայկական պաշտամունքը և կրոնը (Բ. Ն. Առաքելյան)	900
3. Գիր-գրականություն (Գ. Ա. Տիրացյան)	907
4. Հելլենիստական թատրոնը Հայաստանում (Գ. Խ. Սարգսյան)	915

Ստամեակագրություն	919
Մատենագրություն	928
Ց ա ն կ ե ռ	945
Անձնանունների ցանկ	947
Տեղանունների և ցեղանունների ցանկ	952

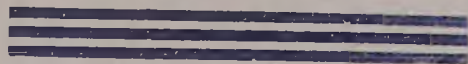
ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևանյան Ս. Ց. (պատ. Խմբագիր), Մաքսիմովսկայան Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. Խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

ԲԱԺԻՆ Զ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՀՌԻՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

ՏԱՍՆԱՄՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀՈՈՄԵԱՅԻՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՋՈՐՔԵՐԻ ՄԻՋԵՎ: ՏՐԴԱՏ Ա ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ

1. ՀՈՈՄԵԱՅԻՆԵՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԿՈՐԲՈՒԼՈՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԸ

Պատեւազմի ճախապատգամումը: 54 թվականին Տրդատը, ինչպես տեսանք, պարթևական զորքի գլուխ անցած, առանց դիմադրության հանդիպելու, նորից գրավում է Հայաստանը: Հռոմեական օկուպացիոն բանակը խուսափելով պարթևների հետ ընդհարումից, մինչև այդ արդեն հեռացել էր Ասորեստան: Ահա այս ժամանակ է, որ Կլավդիոսը մահանում է և գահ է բարձրանում Ներոնը (54—68):

Սկզբնական շրջանում, քանի դեռ նախկինի պես կառավարության ղեկը գտնվում էր գահակալի մոտ՝ Ագրիպինեի ձեռքին, Հռոմի քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ մնում էր նույնը, ինչպիսին Կլավդիոսի օրոք էր: Հայաստանը կառավարվում էր Հռոմից ուղարկվող երկու պաշտոնյաների՝ պրեֆեկտի և ցենսորիոնի ձեռքով, որոնց թելադրանքով էլ վարում էր իր քաղաքականությունը Մեծ Հայքի թագավորը: Երբ Ներոնը գահ բարձրացավ, իբրև պրեֆեկտ Հայաստան ուղարկվեց ոմն Լելիանոս, որը, ինչպես հաղորդում է Դիոն Կասսիոսը, ավելի լավ չէր, քան Պոլիոնը և ավելի ագահ էր ու դրամաշորթ, քան իր նախորդը¹: Լելիանոսի ներկայությամբ Հայաստանում ունեցավ միայն բացասական հետևանքներ:

Վերաբերմունքը Հայաստանի հանդեպ արմատապես փոխվեց, երբ մեկ տարի անց, իշխանությունը փաստորեն իրենց ձեռքը վերցրին Ներոնի դաստիարակ, հռչակավոր Սենեկան և պրեստորիանների պրեֆեկտ Բուռը:

Պարթևական զորքերի կողմից Հայաստանի գրավումը և Տրդատի գահ բարձրանալը փաստորեն նշանակում էր պատեւազմ Հռոմի դեմ, որի դրածո Հռադամիզդը ստիպված էր փախուստի դիմել:

Ներոնը գործի դրեց հռոմեական հետախուզության ու դիվանագիտության ողջ ապարատը: Հռոմեական լեգեոնները հայտնվեցին Նիքոսի ափին: Ներոնը

¹ S⁶ս Dio LXI. 6. 6.

Մեծ Հայքին սահմանակից կախյալ թագավորություններում ուժեղացնում է հակապարթևական և հակահայկական տարրերը: Կոտիսը հեռացվում է Փոքր Հայքի գահից և նրա փոխարեն թագավոր նշանակվում Արիստոբուլոսը, Քաղկիդիկների (հալկիդիկների) թագավորի որդին՝ Հերովդես Մեծի սերնդից: Ծոփքը, որի վերնախավը հելլենականացած էր և հռոմեական կողմնորոշում ուներ, 55 թվականին անջատվեց Մեծ Հայքից և կրկին վերածվեց առանձին թագավորության: Ներոնը Մոփաց աշխարհի թագավոր նշանակեց Սոհեմոսին, որը, սակայն, պիտի թագավորած լինի միայն մինչև Հռանդեայի 63 թվականի համաձայնագիրը²: Ալեուհետև Մոփքը, իբրև առանձին թագավորություն, այլևս չի հիշատակվում: Կոմմագենեի, Քաղկիդիկների և Խերիայի թագավորներ Անտիոքոս Դ-ին, Ագրիպպային և Փարսման Ա-ին հրաման էր տրված դորքերը մարտական վիճակում պահել: Վերջապես, Կապադովկիայի կուսակալ, լեգատ և հռոմեական զորքերի գլխավոր հրամանատար է նշանակվել խոշոր զորավար և քաղաքական գործիչ Գնեյոս Դոմիտիոս Կորբուլոնը³: Նրա հրամանատարության ներքո պետք է կռվեին նաև Հռոմի դաշնակից թագավորները: Կորբուլոնը Արևելք ժամանեց 55 թվականին:

Վաղարշ Ա-ի դեմ հռոմեացիները դուրս են բերում նոր հավակնորդ՝ մեռած պարթևական թագավոր Վարդանի որդուն: Նույն այդ ժամանակ հեռավոր վրկանում նոր ապստամբություն է ծագում: Վաղարշ Ա-ը հարկադրված է լինում ամբողջ ուշադրությունը դարձնել իր թագավորության հյուսիս-արևելյան երկրամասների վրա: Կորբուլոնը դեսպաններ է ուղարկում Տիգրան, որպեսզի հաշտության բանակցություններ սկսի Վաղարշ Ա-ի հետ: Միաժամանակ վերջինիս մոտ նման դեսպանություն է ուղարկում նաև Սիրիայի լեգատ Ումիդիոս Քվադրատոսը: Ստեղծված պայմանների ճնշման տակ, իր եղբայր Տրդատին օգնության հասնելու հնարավորությունից զրկված, Վաղարշ Ա-ը 55 թվականին ստիպված է լինում վերականգնել պարթևական արքունիքի նախկին փոխհարաբերությունները Հռոմի հետ և պատանդներ ուղարկել: Տակիտոսը գոհունակությամբ հաղորդում է, որ «Պարթևները հեռացան Հայաստանից. կարծես թե պատերազմը հետաձգվում էր»⁴: Պատմագրի ասելով, «Վոլոգեսը, որպեսզի թե՛ պատերազմին նախապատրաստվի, թե՛ պատանդների անվան տակ իրենից հեռացնի կասկածելի մրցակիցներին, հանձնում է Արշակունիների ընտանիքից ամենաերեւելիներին»⁵:

Ահա այս եղանակով հռոմեական կայսրությունը ժամանակավոր հավասարակշռություն հաստատեց, որպեսզի հնարավորություն ունենա պատերազ-

2 Վ. Շուր, Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը, Վիեննա, 1930, էջ 20, 37: Այս Սոհեմոսը Մոփաց արքայական դինաստիայի շառավիղն էր և հռոմեացիների կողմից ստեղծված էմեսա քաղաքի փոքրիկ «թագավորության» զահակալը:

3 Թերևս սա է, որ հայկական ավանդություններում հիշատակվում է «Դոմետ» անունով (տե՛ս Խորենացի, Բ, Ժդ): Ինքը՝ Խորենացին, «Դոմետ» ասելով հասկանում է Դոմիտիանոս կայսրին:

4 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 69: Tacit., Annal., XIII, 9, 7:

5 Նույն տեղում, էջ 71: Tacit., Annal., XIII, 9:

մին պատրաստվելու՝ Ամբողջ 56 թվականը Կորբուլոնը գտնվում էր պատերազմական պատրաստությունների մեջ⁷:

Օ. Վ. Կուդրյավցեյը սխալ է համարում գրականության մեջ գերիշխող այն կարծիքը, թե իբրև Կորբուլոնը և Քվադրատոսը 56 թվականին զբաղված էին Տրդատի հետ բանակցությունների վարելով և որ իբր նրանք փաստորեն ճանաչել էին նրա թագավորությունը Հայաստանում: Պարզվում է, որ հռոմեա-պարթևական բանակցությունների ժամանակ Տիգրանում Հայաստանը առհասարակ չի հիշատակվում: Հռոմեացիները այս խնդրում ոչ մի պարտավորություն չեն ստանձնում և միայն ձգտում են որ պահպանվի անորոշ իրադրություն: Ամբողջ այս գործողությունները միայն միշտ էին, որ անախնկալի եկած Հռոմը ժամանակ շահի և պատերազմական պատրաստություններ տեսնի: Վաղարշը, իր կողմից, մնում է այն կարծիքին, որ Մեծ Հայքի գահը պետք է գրավի իր եղբայր Տրդատը: Տակիտոսի ասելով՝ «Վոլոգեսը թույլ չէր տալիս, որ իր եղբայր Տիրիդատը հեռացվի այն թագավորությունից, որը ինքն էր տվել նրան կամ թե ուրիշ պետությունից ընդունի այն իբրև նվեր»⁸:

Կորբուլոնը արձակում է Ասորիքից բերված անգործությունից ծուլացած և զորական կենցաղին խորթացած զինվորներին: Տակիտոսը հաղորդում է, որ «Ջորահավաք կատարվեց Գալատիայում ու Կապադովկիայում, ավելացրին Գերմանիայից մի լեգեոն, ինչպես նաև օժանդակ հեծելազոր ու հետիոտն կոհորտներ»⁹:

57 թվականին Կորբուլոնն արդեն լիովին պատրաստ էր ռազմական ներխուժում կատարելու Հայաստան: Խարբեղդի դաշտից նա գերադասում է Հայաստանի հյուսիսում ընկած Սատալայից դեպի Արտաշատ տանող ճանապարհը ոչ միայն նրա համար, որ աղբյուրները մոտ էին Պոնտական ծովափին և հեշտ էր զորքերի պարենավորումը¹⁰, այլև նրա համար, որ այստեղից ճանապարհը տանում էր ուղղակի դեպի Հայաստանի սիրտը՝ Այբարատը և Արտաշատ մայրաքաղաքը, որտեղ գտնվում էին Տրդատը և հայկական ավագանուց նրան հարած համախոհները: 57—58 թվականների ձմեռը նրա բանակն անց է կացնում Կարնո դաշտում, անշուշտ, էլեգիայի ջերմուկների (հայկ. Եղեգիս, այժմ՝ Իլիջա) առողջարար և բարերեր վայրում:

58 թվականի գարունը բացվելուն պես Կորբուլոնը սկսեց ռազմական գործողությունները: Տրդատ թագավորը միայնակ, զուտ հայկական ուժերով պետք է կռվեր հռոմեացիների դեմ, քանի որ Վաղարշ Ա-ը զբաղված էր Վրկանում ծագած ապստամբությունը ճնշելով: Տրդատը խուսափում էր բաց ճակատամարտից և պարտիզանական կռվի բնույթ էր տալիս պատերազմին, ջլատելով թշնամու ուժերը, դժվարացնելով պարենի և անասնակերի մատակարարումը: Կորբուլոնն էլ, իր հերթին, իր զորքը տրոհել էր առանձին ջոկատների, որոնք ետ էին մղում հայերի առանձին հարձակումները: Միաժամանակ, արևմուտ-

6 Տե՛ս Օ. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфия в первой половине правления Нерона, էջ 60:

7 Տե՛ս նույն աեղում, էջ 61:

8 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 71—73: Tacit., Annal., XIII, 35:

9 Նույն տեղում, էջ 73: Tacit., Annal., XIII, 35:

10 Տե՛ս նույն աեղում, XIII, 39:

քից Հայաստանն ներխուժեցին Կոմմագենների, Փոքր Հայքի և Մոսիքի թագավորներն իրենց զորքերով, իսկ հյուսիսից՝ հենիոխների և մաքեդոնների թագավորի հրոսակախմբերը։ Սրանց հետևեցին Փարսման Ա-ի գլխավորությամբ ներխուժող մոսխերն ու իրերները։

Տրդատը դժվար կացության մեջ ընկավ և ոչ մի տեղից օգնություն չստանալով, հաշտության բանակցություններ սկսեց Կորբուլոնի հետ։ Տրդատի պատվիրակները հարց էին տալիս, թե ինչու 55 թվականին կնքված հաշտության պայմանագրից հետո ինքը Տրդատը պիտի վտարվի Հայաստանի հին տիրապետություններից, և հիշեցնում էին նաև, որ ճԹԹ հռոմեացիները պիտի պնդեն պատերազմի վրա, Արշակունիներին չի պակասի ոչ արիություն, ոչ էլ բախտ, որ հռոմեացիները շատ հաճախ փորձել են կրած պարտություններում¹¹։

Կորբուլոնին քաջ հայտնի էր այն աննպաստ վիճակը, որում գտնվում էին Տրդատը և Վաղարշը, նա գիտեր, որ վերջինս «հապաղում է օգնության գալ Տրդատին Հիլկանիայի (Վրկանաց աշխարհ) անշատման պատճառով», ուստի առաջարկում է Տրդատին զենալ խնդրել կայսեր, և նա կարող է կայսրից ստանալ հաստատուն թագավորություն¹²։

Կորբուլոնի այս առաջարկն ուներ իր խորը պատճառները։ Պատերազմի պաշտոնական ծրագիրն այն էր, որ «Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի երբեմնի նվաճած երկիրը հետ ստացվի»¹³, այսինքն՝ վերականգնվի այն իրավական վիճակը, որ ստեղծվել էր Մեծ Հայքի թագավորության և Հռոմի միջև՝ Տիգրան Բ Մեծի և Պոմպեոսի մ. թ. ա. 66 թվականին Արտաշատում կնքած հաշտության պայմանագրի համաձայն։ Կորբուլոնը այս առաջարկը արել էր Տրդատին, որպեսզի վերջինից մերժում ստանա և հիմք ունենա մեղադրելու, որ պատերազմական գործողության նախահարձակը եղել են հայերն ու պարթևները։

Կորբուլոնի արշավանքը դեպի Արտաշատ և նրա ավերումը։ Համոզվելով, որ պարթևները և Տրդատը համաձայն չեն իր առաջարկին, Կորբուլոնը շարունակեց պատերազմական գործողությունները։ Գարունը բացվելուն պես նա իր բանակով Կաբինից շարժվեց դեպի Արտաշատ։ Բասենը, Բագրեանդը անցնելուց և Կոգովիտ գավառը մտնելուց հետո, հռոմեական բանակի առջև ծառացավ Հայկական պարի պատնեշը, որտեղից Գալլատու լճից դեպի արևելք ընկած Ջորի լեռնանցքը տանում է դեպի Արարատյան դաշտը և Արտաշատ մայրաքաղաքը։

Մանանդյանը ճիշտ որոշել է հռոմեական զորքերի անցումը Հայկական պարով դեպի Արտաշատ՝ Կուջաղի կամ Քարվանսարայի լեռնանցքով, որտեղ գոյություն ուներ ամրությունների մի ամբողջ շարք¹⁴։ Նրա կարծիքով, այստեղ էր գտնվում Տակիտոսի մոտ հիշատակվող Վոլանդ ամրոցը (castellum Volandum)¹⁵, որի պաշարումը Կորբուլոնը անձամբ ղեկավարեց և գրավեց այն։

11 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 77—79; Tacit., Annal., XIII, 37.

12 Տակիտոս, նույն տեղում, էջ 79; Tacit., Annal., XIII, 37.

13 Նույն տեղում, էջ 73; Tacit., Annal., XIII, 34.

14 Տե՛ս Զ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհների ըստ Պետրոս Բարսեղի, Երևան, 1936, էջ 35; Նույնի, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 335.

15 Volandum-ը ըստ երևույթին «Գալլատու» անվան սխալ տարադարձությունն է։

Գալլատու լեռնանցքի ամրությունները գրավելուց հետո հռոմեական բանակը իջնում է Արարատյան դաշտը, որտեղ Նրասխի ափին գտնվում էր Արտաշատ մայրաքաղաքը:

Հռոմեական նվաճողները տեղական բնակչությանը դիտում էին իբրև սլոտենցիալ ստրուկների, որոնց կարելի էր գերեվարել և վաճառելով՝ մեծ միջոցների տեր դառնալ: Կորբուլոնը իր բանակով անցնում է հայկական գավառները, ահաբեկելով տեղական բնակչությանը: Տակիտոսի ասելով՝ «ամրությունները գրավվեցին գրոհով ու բուրբ շափահասները (այսինքն՝ ղեկավարելու և կռվելու ընդունակները) սրախողխող եղանա, իսկ «սանուազմունակ ժողովուրդը ստրկության վաճառվեց. մնացած ավարը հաղթողներին անցավ»¹⁶:

Գառնիի հունարեն արձանագրությունը

Հռոմեական զորքը Մասյացոտն գավառով շարժվում է ռաբբունի պողոտայով՝ դեպի Արտաշատ, և պիտի անցնեն Արաքս գետը աշտմյան խոր Վիրապի մոտ գտնվող Տափերական կամրջով, սակայն այստեղ նրան ապաստած էր մայրաքաղաքը պաշտպանող հայկական զորամասերի դիմադրությունը, ուստի Կորբուլոնը գերադասեց շրջանցել ափ վայրը «հեռու տեղից ու ավելի լայն ծանծաղուտներով»:¹⁷

Մանանդյանի ճիշտ ենթադրությամբ, հռոմեական բանակը անցել է Վարդանակերտ ավանի գետանցով (այժմյան Մարգարայի կամրջի մոտ) և այնտեղից մոտեցել Արտաշատին¹⁸: Տրդատը, որ խուսափում էր կռվի բռնվել հռո-

¹⁶ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 83: Tacit., Annal., XIII, 39:

¹⁷ Նույն տեղում: Tacit., Annal., XIII, 40:

¹⁸ Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Ա, էջ 335:

մեական զորքերի հետ և բավարարվում էր մանր հարձակումներով, Արտաշատի մատուցներում հարձակվում է թշնամու բանակի վրա, սակայն պարտվում է և շտապում հեռանալ Հայաստանից ու պատսպարվել Ատրպատականում:

Տրդատի հեռանալուց հետո Արտաշատի դռները բացվում են, և քաղաքը անձնատուր է լինում Կորբուլոնի ողորմածությանը¹⁹, ննթադրում են, որ 58/59 թվականի ձմեռը հռոմեական զորքը անց է կացրել Արտաշատում²⁰, 59 թվականի գարնանը Կորբուլոնը իր բանակով որոշում է շարժվել «արքունի պողոտայով», որը անցնում էր Հայաստանի միջով և Արտաշատը միացնում Տիգրանակերտի հետ, և վերցնել երկրի երկրորդ մայրաքաղաքը:

Նախապես, սակայն Կորբուլոնը պետք է ապահովեր իր թիկունքը Արտաշատի կողմից: Հռոմեական զորավարը դիվական ծրագիր է իրագործում. կործանում է Հայաստանի բարգավաճ մայրաքաղաքը: Տակիտոսը ջանում է արդարացնել նրան. «Արտաքսատան,— գրում է նա,— հրդեհվեց, քարուքանդ արվեց և հավասարվեց հողին, որովհետև պարիսպների ձգվածության պատճառով առանց ուժեղ պահակազորի չէր կարելի պահել այն, ոչ էլ մենք այնքան ուժ ունեինք, որ զորքը բաժանվեր թե՛ պահակազորն ուժեղացնելու և թե՛ պատերազմը վարելու համար, իսկ եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է»²¹:

Արտաշատի նվաճումը մեծ ցնծություն առաջ բերեց Հռոմում: «Այս հաղթության պատճառով,— գրում է Տակիտոսը,— ներոնը բարձրաձայն ողջունվում է իբրև իմպերատոր, ծերակույտի որոշմամբ մաղթանք է կատարվում, որոշվում է պրինցեպսի համար արձաններ կանգնեցնել, հաղթականարներ կառուցել և տալ շարունակական կոնսուլություններ, որոշվում է, որ տոնական հայտարարվեն թե՛ տարած հաղթանակի, թե՛ այդ մասին հայտարարելու և զեկուցելու օրերը, ինչպես նաև ընդունվում են այլ, նման ձևի որոշումներ...»²²:

Կորբուլոնի առջավանգը դեպի Տիգրանակերտ և նրա նվաճումը: Այնուհետև հռոմեական զորքը շարժվում է դեպի Տիգրանակերտ: Սակայն իր արարքով Կորբուլոնը իր դեմ է գրգռում ժողովրդի ատելությունը և ավելի է ուժեղանում համակրանքը պարթևների հանդեպ: Արտաշատից Տիգրանակերտ շարժվելու ընթացքում, անցնելով «արքունի պողոտայով», որը այդ կողմերում միակ հարմար ճանապարհն էր հռոմեական պաշարող մեքենաների համար, հռոմեական զորավարը ստիպված է լինում հտ մղել լեռնային ապաստարաններից հարձակվող հայ գյուղացիների պարտիզանական ջոկատների անհամար զրոհները: Հայ շինականի զայրույթը շատ մեծ պետք է լիներ, որովհետև դեպի Տիգրանակերտ շարժվող հռոմեական բանակն իր առջևից բռնում էր ստրկության դատապարտված նրա ընտանիքի, գերդաստանի ու համայնքի անդամներին և բոլոր աշխատունակ տղամարդկանց ու կանանց՝ երիտասարդով հանդերձ: Կորբուլոնին առանձնապես դժվար կացության մեջ է գցում լեռնցի մարդերի ռազմատենչ ցեղը: Այն ժամանակ Կորբուլոնն օգնության է կանչում ի-

19 *Strabo Tacit., Annal., XIII, 41.*

20 *Strabo* 2. Մեմեռեղյան, Քննական տեսություն, Ա, էջ 336.

21 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 85: *Tacit., Annal., XIII, 41.*

22 Նույն տեղում. էջ 87: *Tacit., Annal., XIII, 41.*

քերներին և ավերում մարդերի երկիրը²³։ Կորբուլունին մեծ դժվարությամբ է հաջողվում գրոհով վերցնել Բագավան և Մումբ ամրությունները²⁴։ Ճանապարհին ամեն ինչ սրի ու հրի մատենելով, Կորբուլունին իր բանակով հասնում է Տարոն (Մշո դաշտ)։ Տակիտոսը նշում է, որ «Այդ պայմաններում շատ էին նեղվում թե՛ պաշարի պահասությունից, թե՛ լարվածությունից, ստիպված էին քաղցը (լուկ) կենդանիների մսով հագեցնել. սրան ավելացրած՝ ջրի պահասությունը կիզիչ ամռանը. երկար ճանապարհների դժվարությունները մեղմվում էին միայն առաջնորդի համբերատարությամբ, որը տանում էր նույնն ու ավելին, քան շարքային զինվորը»²⁵։ Բագրևանդից ու Աղիոփտից հոռմեական զորքը իջնում է Հարբի (Բուլանլիս) և Տարոնի (Մշո դաշտ) բարձր հովիտները, որոնք մշակված վայրեր էին և ճորտեղ ցանքերը հնձված էին»²⁶։

Ճանապարհին ամեն ինչ հրի ու սրի մատենելով, Կորբուլունին իր բանակով հասնում է Տարոն և Հայկական Տավրոս, որտեղից լեռնանցները տանում էին ուղիղ դեպի Տիգրանակերտ։ Որի հեղինակացած հայ, ասորի և հույն ազգաբնակչությունը սպասում էր հռոմեացիներին։ Ահա այստեղ, Սասունը անցնելուց առաջ, «Տիգրանակերտից ուղարկված պատգամավորները հայտնում են, որ քաղաքի պարիսպները բաց են և քաղաքացիները սպասում են հրամանի ու միաժամանակ հանձնում են ոսկե պսակ՝ իբրև նվեր հյուրին»։ Պատմագրի ասելով, «Կորբուլունին ընդունեց սրանց պատվով, և քաղաքից ոչինչ չհափշտակեց, որպեսզի չթալանված ժողովուրդն ավելի պատրաստ լինի հնազանդության»²⁷։

59 թվականի վերջերին Կորբուլունը գրավեց Տիգրանակերտը և այնուհետև անցավ դեպի Արածանիի հովիտը, որտեղ գտնվում էր Սոփիքի նորոգված թագավորության մայրաքաղաք Արշամաշատը։ Այստեղ էր նստած 55 թվականին լազավոր նշանակված Սոհեմը։ Ճանապարհին, սակայն, հոռմեական զորամասերը դեռ պիտի պաշարեին Լեգերդա ամրոցը²⁸, որտեղ փակվել էր անվախ երիտասարդությունը²⁹։ Համառ գրոհից հետո նվաճվում է նաև այս ամրությունը, և հոռմեական բանակը մտնում է Մոփաց թագավորության սահմանները։

Այդ ժամանակ Տրդատը կրկին փորձ է անում տիրանալ հայկական գահին։ Ըստ երևույթին, Ատրպատականի կողմից նա ներխուժում է Հայաստան, բայց պարտություն կրելով՝ նորից ետ է վերադառնում։

Տիգրան Զ «Եեծ թագաւոր Հայոց Մեծաց»։ Արտաշատի և Տիգրանակերտի գրավումից հետո Մեծ Հայքի թագավորությունը համարվում էր վերջնականապես նվաճված և «հավերժական քաղաքը» այդ նշեց փառավոր հանդեսներով, սակայն այդ միայն արտաքին փայլն էր, որն ի վիճակի չէր ծածկելու Հռոմի

²³ Տվյալ դեպքում մարդերի երկրին համապատասխանում է Մարդուցայք կամ Մարդաստան գավառը, Կոզոփտ գավառից հարավ-արևելք և նրան հարեան Սաղկանց լեռների շրջանը (տե՛ս Tacit., Annal., XIV, 23)։

²⁴ Տե՛ս Հ. Մեծեռնայան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 338։

²⁵ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 89։ Tacit., Annal., XIV, 24։

²⁶ Նույն տեղում։

²⁷ Նույն տեղում։

²⁸ Ավելի «իշտ» Elegerda, 'Ηλέγερδα (Ptol. V, 12,8)։

²⁹ Տե՛ս Տակիտոս, էջ 91։ Tacit., Annal., XIV, 25։

Թուլությունը: Հայաստանը նվաճված էր, բայց կայսրությունը չէր կարող իր ցանկացած քաղաքականությունը վարել այդ երկրում: «Հուլիոսների և Կլավդիոսների կայսրությունը ի վիճակի չէր Հայաստանը պրովինցիա դարձնելու և իր ազդեցությունը երկրում պահպանելու միակ միջոցը կախյալ թագավորի նշանակումն էր»³⁰: Նորից մնում էր իբրև հնարավորից լավագույնը՝ վերականգնել նախկին status quo-ն, որ գոյություն ուներ մ. թ. ա. 66 թվականից Արտաշատում կնքված պայմանագրի համաձայն: Մեծ Հայքի գահը տրվեց օրինավոր հավակնորդ՝ ոմն Տիգրանի (60—61), որը Հերովդես Մեծի ծոռն էր (նա հայոց թագավոր Տիգրան Ե-ի եղբոր՝ Ալեքսանդրի որդին էր). սա ևս հեռավոր առնչություն ունենալով Արտաշեսյանների հետ, Մեծ Հայքի գահը ստացել էր Հռոմի շնորհիվ, ուստի նա պիտի լիներ կայսրության հյու կամակատարը: Տակիտոսի ասելով, այս Տիգրանը այնքան երկար էր մնացել Հռոմում իբրև պատանդ, որ «իջել էր մինչև ստրկական համբերությունը»³¹: Պատմագրի տեղեկություններից երևում է, որ հայկական ավագանու մի զգալի մասը դժգոհ էր նոր թագավորի նշանակումից, իսկ մյուս մասը մի կերպ համակերպվում էր³²: Անշուշտ, հելլենասեր և հռոմեասեր տարրերն էին Հռոմի դրածոյի հենարանը: «Մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց» Տիգրան Զ-ը իր մայրաքաղաքը դարձրեց Տիգրանակերտը, ոչ միայն նրա համար, որ Արտաշատն ավերված էր, այլև այն պատճառով, որ նոր աթոռանիստ Տիգրանակերտի հելլենացած խավը իր իշխանության սոցիալական հենարանն էր լինելու:

Կորրուլոնը Տիգրանակերտում թողնում է պահակազորը՝ լաղկացած երեք դաշնակից վոհորատներից և հեծելազորային երկու ջոկատից³³: Այդ զորամասերը պետք է հենարան լինեին երկրի հիմնական բնակչության կողմից համակրանք չվայելող Տիգրան Զ-ի համար: Տակիտոսի ասելով, «...որպեսզի ավելի հեշտ լինի նոր թագավորությունը պահպանել, Հայաստանի տրոշ մասերը, նայած թե ում էին սահմանակից, հրաման ստացան հնազանդվել Փարսմանին, Պուլիմոնին, Արիստոբուլոսին և Անտիոքոսին»³⁴: Այդպիսով, դաշնակից թագավորները, ի հատուցումն իրենց ծառայության, բաժին էին ստանում Մեծ Հայքի տերիտորիայից, յուրաքանչյուրն՝ իր թագավորության սահմանակից հողերից: Ըստ այդմ, Հայաստանից անջատվող երկրամասերը գտնվում էին հյուսիսարևմտյան մասերում: Անշուշտ, Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիայի ջլատման ու փոքրացման քաղաքականության հիմքում ընկած էր Հռոմի ձգձգումը՝ հայկական պետությունը դարձնել մի այնպիսի երկրորդական, երրորդական կարգի «դաշնակից» թագավորություն, ինչպիսիք էին՝ Կոմմագենեն, Մուսիքը, Փոքր Հայքը և Քաղկիդիկեն, որոնց զահակալները խաղալիք էին Հռոմի ձեռքին:

Մեծ Հայքից անջատված հողերից Պոնտոսի Պուլիմոն Բ թագավորը պետք

30 О. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерсы, էջ 61: Տիգրան Զ-ը ևս պիտի լիներ Քաղկիդիկեի «թագավոր» և Արտաշեսյան դինաստիայի շառավիղը:

31 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 91: Tacit., Annal., XIV, 26:

32 Նույն տեղում:

33 Տե՛ս Tacit., Annal., XIV, 26:

34 Նույն տեղում:

է, որ ստացած լիներ արմենոսալիքներով ընակեցված Ճորոխի վերին հոսանքում գտնվող Սպեր գավառը. Իրերիայի Փարաման Ա-ը, բացի 37 թվականի դաշնագրով ստացած մոսխերի երկիր Գոգերձականից, այժմ պետք է, որ ստանար ամբողջ Գուգարքը: Փոքր Հայքի Արիստոբուլոս թագավորը պիտի ստացած լինի Ակիլիսենե-Նկեղյաց երկրամասը, որը բաղկացած էր Նկեղյաց, Դարանաղի, Աղիվն և Մուզուր գավառներին: Իսկ թե տ՛ր երկրամասն էր ստացել Կոմմագենեի թագավոր Անտիոքոս Դ-ը, դժվար է ասել, որովհետև այդ թագավորության տերիտորիան 37 թվականից հետո, երբ Հայոց Միշագետքը անցավ պարթևներին ենթակա Ադիաբենեի թագավորությանը, ընդհանուր սահման չունեն Մեծ Հայքի հետ, մանավանդ որ այժմ, բացի դրանից, գոյություն ունեն Մոփաց թագավորությունը, որն ընկած էր Կոմմագենեի և Մեծ Հայքի միջև: Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Տակիտոսի այն տեղեկությունը, թե Կոմմագենեն ևս քաժին ստացավ Մեծ Հայքի տերիտորիայից, թերևս ճիշտ չէ³⁵:

Այս բոլոր գործերը կարգավորելուց հետո Կորբուլունը նշանակվեց Սիրիայի լեգատ, մահացած Քվադրատոսի փոխարեն:

Տիգրան Զ-ի փորձերը վերադարձնելու պարթևներին անցած Հայոց Միշագետքը: Մեծ Հայքի թագավորությունը նվաճելուց հետո, նրա վերականգնումը իբրև կախյալ թագավորություն համարվում էր լիակատար հաղթանակ պարթևների հանդեպ և այժմ անհրաժեշտ էր վերադարձնել Մեծ Հայքի այն տերիտորիաները, որոնք ըստ 37 թվականի համաձայնագրի անցել էին պարթևներին, այսինքն, պարթևներին ենթարկվող սահմանամերձ Ադիաբենե կախյալ թագավորության կազմի մեջ մտնող Հայոց Միշագետքը, Միգդոնիա-Արուսստանը և Մավզեքը: Տիգրան Զ-ի ներխուժումը Ադիաբենե, ավելի ճիշտ, վերջինիս «թագավորության» կազմի մեջ մտնող Հայոց Միշագետքը, պատմագրության մեջ համարվել է անհասկանալի և չպատճառաբանված փաստ: Սակայն դա հասկանալի է դառնում, երբ այդ դեպքը տեսնում ենք 37 թվականի համաձայնագրի հետևանքով տեղի ունեցած տերիտորիալ փոփոխությունների³⁶ և այդ տերիտորիաների ռազմաստրատեգիական նշանակության տեսանկյունից:

Տիգրան Զ-ի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը համարյա սահմանակից էր պարթևների թագավորության մեջ մտնող Ադիաբենեի կախյալ թագավորությանը, որտեղ այժմ թագավորում էր Մոնորազ (Մանաազ) Բ-ը: Տիգրան Զ-ը մի քանի անգամ անցել է սահմանագիծ հանդիսացող Տիգրիս գետը, որպեսզի ետ նվաճի Հայոց Միշագետքը, որտեղ գտնվում էր Մեծ Հայքի երրորդ խոշորագույն կենտրոնը՝ Մծրին քաղաքը:

Մի շարք անուղղակի տեղեկություններ կուսել են տալիս, որ պարթևների

³⁵ Կոմմագենեի փոքրիկ թագավորությունը կարող էր որոշ տերիտորիաներ ստանալ արևմուտքի կազմից՝ Կիլիկիայի արևելյան սահմանամերձ շրջաններից և Կապադովկիայի մերձեփրատյան Առավենե գավառից (այժմ՝ Արարան-օվասի գետի հովիտը), որը նախկինում էլ նրան է պատկանելիս եղել:

³⁶ Օ. Վ. Կուպրյավցեի փորձերը՝ բացատրելու Տիգրանի Ադիաբենե ներխուժելու պատճառները, հիմնավորված չեն (տե՛ս Օ. В. Кудрявцев, Рим, Армения и Парфия во второй половине правления Нерона, ВДИ, 1949, № 3, էջ 52): Ադիաբենեի դեպքերը անհասկանալի են մնացել նաև Հ. Մանանդյանին (տե՛ս նրա «Փնտրական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Ա, էջ 340):

պետության սահմաններում ապաստան գտած հայոց թագավոր նշանակված Տրդատը իր ժամանակավոր հենակետն է դարձրել Հայոց Միջագետքը, կենտրոն ունենալով Մծրին քաղաքը։ Սա Հայաստանի այն մասն էր, որը Հռոմի կողմից 37 թվականի համաձայնագրով ճանաչվել էր իբրև պարթևական տերիտորիա, ուստի նրա և իր դրածո Տիգրան Զ-ի իրավասությունից դուրս էր։ Ինչպես Արշակ-Սանատրուկի ժամանակ, այժմ ևս Մծրինը ժամանակավորապես դառնում է Հայաստանի Հռոմից շնվաճված մասի մայրաքաղաք։ Մի այլ հենակետ Տրդատը պիտի ունենար Ատրպատականում, որտեղ թագավոր էր իր եղբայր Բակուրը³⁷։

Հռոմեա-պարթևական 10-ամյա պատերազմի ընթացքում Մծրինը դառնում է այն հենարանը, որը թույլ է տալիս պարթևներին և նրանց կողմնակից հայերին համախմբվելու և ռազմական պատրաստություններ տեսնելու՝ պատերազմը շահելու համար։ Այս հանգամանքները նկատի ունենալով, պարզ է դառնում Տիգրան Զ-ի ռազմական գործողությունների իմաստը պարթևների դեմ։ Նրա ներխուժումների հիմնական նպատակն էր, ուրեմն, խանգարել պարթևներին և անձամբ Տրդատին, պատերազմական պատրաստություններ տեսնելու։

2. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐԹԵՎՍԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՀՌՈՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ՆԱԽՄԱՄԲ

Քաղաքական իրադրության բարդացումը Պարթևստանի արեւելքում։ Վրկանաց աշխարհի ապստամբությունն ու անջատումը այնպիսի վիճակ էր ստեղծել, որ պարթևները իրենց ամբողջ ռազմական ուժերը կենտրոնացրել էին պեծուրյան հյուսիս-արևելյան ծայրամասերում։

Հռոմի հետ Վրկանաց երկրի թագավորի բանակցությունները Վաղարշ Ա-ին հարկադրում են ապստամբների դեմ պատերազմական գործողությունները վերջացնել խաղաղությանը։ 61 թվականի գարնանը կնքվում է հաշտության պայմանագիր, ըստ որի ճանաչվում է Վրկանաց թագավորության անկախությունը և, այսպիսով, պարթևները ապահովում են իրենց թիկունքն ու հնարավորություն ունենում կարգավորելու խճճված գործերը Արևմուտքում, հատկապես՝ Հայաստանում։ Տիգրան Զ-ի ներխուժումը Ադիարենիի թագավորության սահմանները առիթ հանդիսացավ, որպեսզի Վաղարշ Ա-ը նորից զբաղվի հայկական հարցով, իսկ դրա համար ստեղծվել էին նպաստավոր պայմաններ։

Տակիտոսը հաղորդում է, որ «Վոլոգես (իմա՝ Վաղարշ Ա) թագավորը, իմանալով Կորբուլոնի հաջողությունների մասին, և թե Հայաստանի գահին է

37 Այստեղ Վաղարշ Ա-ը Հայաստանի թագավոր նշանակված Տրդատին, իբրև «ձեռնական իշխանության երկիր» («Ձեռնական իշխանության» մասին տե՛ս հետևյալ գլխում), հանձնում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի հյուսիս-արևելյան ափերին գտնվող երկրամասը, որտեղ և քաղվում է Տրդատը, երբ Կորբուլոնը գրավում է Արտաշատը։ Այս երկրամասը Փավստոս Բուզանդի մոտ (Դ, 8) հայտնի է իբրև «ձեռնին իշխանության» տունը թագավորին Հայոց, որ է զնադարական աշխարհանա։

բազմեցվել օտար ժագում ունեցող Տիգրանը, թե միաժամանակ իր եղբայր Տիրիդատն արտաքսված է, Արշակունիների արժանապատվությունն արհամարհված է, ցանկանում է գնալ վրեժխնդիր լինելու³⁸:

Միևնույն ժամանակ Վաղարշ Ա-ը նկատի էր առնում «Հռոմի մեծությունն ու շարունակվող դաշինքը... գտնվելով Հիրկանիայի անշատման ազդեցության տակ, Հիրկանիայի, որը պատկանում է ուժեղ ժողովրդի, և գիտակցելով, որ այդ անշատման պատճառով ինքը կաշկանդված էր մի շարք պատերազմներիով, գտնվում էր անորոշ վիճակում»³⁹: Այս տարտամ վիճակից պարթևական արքայից-արքային հանում է լուրը, որ ռոմերս գալով Հայաստանից, Տիգրանն ավերել էր Ադիարենեն, սահմանակից երկիրը»⁴⁰, իսկ այս երկրի վառավարիչ

Գառնիի ճեքաճառակաճ տաճարը

Մոնուրազը (Մանավազը) սպառնում էր, որ եթե պարթևները օգնության չգան, նա հարկադրված կլինի ենթարկվել Հռոմին⁴¹: Ահա այս հանգամանքներն էին, որ արագացրին հետագա դեպքերը, և օգտագործեց գահազուրկ Տրդատը: «Գահազուրկ Տիրիդատն ավելի ևս ծանր էր իր լուսթյամք կամ զսպված տրտունջներով, ասելով, թե անգործությամբ չէ, որ պահվում են մեծ պետությունները, այլ մարդկանց ու զենքերի մրցակցությամբ»⁴²: Վաղարշ Ա-ը համարում էր, որ

38 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 93: Tacit., Annal., XV, 1:

39 Տակիտոս, նույն տեղում, էջ 93:

40 Նույն տեղում:

41 Տե՛ս նույն տեղում:

42 Նույն տեղում:

«Հռոմեացիները խախտում են խաղաղությունը»⁴³, ուստի այժմ գնում է պատերազմելու արդարությունը վերականգնելու համար:

Ներոնի նոր քաղաքականությունը: 60-ական թվականների սկզբին Հռոմում հանդես եկան նոր ուժեր, որոնք բեկում առաջացրին նաև Հայաստանի հանդեպ վարած քաղաքականության մեջ: Ներոնի իշխանության հնգամյակի սկզբնական շրջանում, արտաքին քաղաքականությունը փաստորեն վարում էին, ինչպես ասվեց, Սենեկան և Բուեր, որոնք չէին ձգտում նոր նվաճումների Արևելքում, այլ ուզում էին կայսրությանը վերադարձնել այն, ինչ նրան պատկանելիս էր եղել, այսինքն՝ և ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ նրանք հետևում էին Օգոստոսի օրինակին»⁴⁴:

Ներոնը հազիվ էր տանում իր ղեկավարների խնամակալությունը, և Բուերի մահը ազդատում է նրան այդ իշխանատենչ պրեֆեկտից, իսկ ասպարեզից նրա հեռանալուց հետո Թուլանում է նաև Սենեկայի ազդեցությունը:

Ներոնի կառավարության երկրորդ կեսը նշանակալից է պրինցիպսի ու սենատի հակամարտությամբ և Հռոմի արտաքին քաղաքականության ակտիվությամբ:

Ներոնը գտնում էր, որ Հայաստանը գրավվել է հռոմեական զենքի ուժով և խոսք անգամ չի կարող լինել պարթևների հետ հետագա բանակցությունների մասին: Այսպիսով, պարթևների նոր զորեղացման պայմաններում անխուսափելի էր դառնում պատերազմական ընդհարումը: Պարթևների համար պատերվակ հանդիսացավ 37 թվականի համաձայնագրի խախտումը:

Տրդատ Արշակունու քաղաքումը Մծբինում: Թիկունքն ապահովելով հնարավոր բարդություններից, Վաղարշ Ա-ը իր ռազմական ուժերը տեղափոխեց Արևմուտքի՝ Տիգրան Զ-ի և նրա Թիկունքում գտնվող Հռոմի դեմ կռվելու համար:

Նա իր զորամասերով մտնում է Ադիաբենե և ժամանակավոր կենտրոն դարձնում Մծբին քաղաքը⁴⁵, որ, ինչպես տեսանք, Տրդատի ժամանակավոր նստավայրն էր: Այստեղ են կենտրոնանում նաև նրան հարող հայկական զորամասերը: Այսպիսով, Մծբինից Վաղարշ Ա-ը իր ռազմական ուժերով սպառնում էր միաժամանակ Տիգրան Զ-ին՝ Հայաստանում և Կորրուզոնին՝ Ասորիքում:

Մծբինում Վաղարշ Ա-ը հրավիրում է խորհրդակցություն, ուր հրապարակվում է իր անելիքների ծրագիրը, որի մասին կարելի է որոշ զաղափար կազմել անգամ Տակիտոսի միտումնավոր տեղեկություններից⁴⁶: Պարթևների արքայից արքան, նշելով իր տոհմի մեջ տիրող համերաշխությունը, առաջարկում է Տրդատին լրի մոտ նստել, և գիտնում է ներկաներին, ասելով. «Ես ու աս ծնված ենք միևնույն հորից, և տարիքով ավելի երիտասարդ լինելով, քան Թեես, զիջեց ինձ երիցությունը. ես նրան տվի Հայոց թագավորությունը, որը մեր տոհմում համարվում է տիրակալության երրորդ աստիճանը, որովհետև դրա-

43. Tacit., Annal., XV, 2:

44. О. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, էջ 65:

45. S^cu Tacit., Annal., XV 5:

46. S^cu Tacit., Annal., XV, 2:

նից առաջ ստանձնել էր մարերին Պակորը (Բակուրը): Եվ ինձ թվում էր, թե հակառակ եղբայրների առաջվա ատելության ու մրցակցության, ես կանոնավորեցի մեր ընտանիքի գործերը ինչպես վայել է»: Սակայն «հոռմայեցիները», — նշում է Վաղարշ Ա-ը, — խանգարում ու խառնում են խաղաղությունը, որը երբեք չեն խախտած իրենց համար հաշող կերպով, իսկ այժմ խախտել են իրենց ի կորուստ: Ահա այս հայտարարությունից հետո տեղի է ունենում Տըր-դատի հանգիսավոր թագադրումը որպես Մեծ Հայքի թագավոր: «Միաժամանակ, — շարունակում է Տակիստուր, — նա Տիրիդատի գլուխը թագ կապեց, ապա պատրաստի հեծելազորային գունդը, որն ըստ սովորության ուղեկցում էր արքային, հանձնեց մեծատոհմիկ Մոնեսին, ավելացրեց ադիարենցիների օժանդակ զորքը և հանձնարարեց դուրս վտարել Տիգրանին Հայաստանից»⁴⁷:

Մծբինում Տրդատ Արշակունու թագադրությունը արտացոլվել է նաև հայկական ավանդություններում, որոնք Մովսես Խորենացին անվանում է «զրույց պատմության»⁴⁸: Նրա և Սեբեոսի հավաքած զրույցներում Արշակունիների հարստության հիմնադիրը մերթ կոչվում է իր եղբոր՝ Վաղարշ Ա-ի անունով՝ «Վաղարշակ», մերթ՝ «Արշակ փոքր», իսկ Վաղարշ Ա-ը հիշատակվում է իր դինաստիական «Արշակ Մեծ» անունով: Ըստ Մովսես Խորենացու⁴⁹ պահպանած տեղեկության՝ «Պատմում են, որ Արշակ Մեծը, Պարսից և Պարթևների թագավորը, իր եղբոր՝ Վաղարշակին թագավորեցնում է Հայաստանի վրա, այսպես նպատակահարմար համարելով, որպեսզի իր թագավորությունն անխախտ մնա: Նրան մայրաքաղաք է տալիս Մծբինը»⁵⁰: Անշուշտ, Մծբինը Տրդատ Ա-ի մայրաքաղաքը չդարձավ, այլ միայն ժամանակավոր կայան էր մինչև Մեծ Հայքի ազատագրումը հռոմեական նվաճողներից: Այստեղ ուշագրավ է բնագրի շարունակությունը, որ բացակայում է հռոմեական պատմիչների մոտ: Այդ այն է, որ Տրդատը թագավորում էր Մեծ Հայքում ոչ միայն նրա համար, որ հայկական գահը դառնա պարթևական դինաստիայի ժառանգական սեփականություն, այլև Հայաստանի հարցը միշտ էր այն ավելի մեծ նպատակների հասնելու համար, որ առաջին անգամ արտահայտել էր Արտավան Գ-ը: Այդ նպատակն էր՝ Արեմուտքում վերականգնել աքեմենյան ժամանակաշրջանի տերիտորիան: Ըստ այդմ, Արշակ Մեծ-Վաղարշ Ա-ը «Վաղարշակի» (Տրդատի)՝ համար սահմաններ է որոշում՝ Ասորիքի արևմտյան կողմի մի մասը, Պաղեստինը, Ասիան, ամբողջ Միջերկրայքը⁵¹ և Թեսալիան՝ Պոնտոս ծովից մինչև այնտեղ, ուր Կովկասը վերջանում է արևմտյան ծովի մոտ, նաև Ատրպատականը և էլի որքան քո միտքն ու քաջությունը կհասնեն, որովհետև ասում են՝ քաջերի սահմանը նրանց զենքն է, որքան կտրոս է, այնքան էլ գրավում է»⁵²: Այս էր պարթև Արշակունիների կրտսեր ճյուղի քաղաքական ծրագիրը, որին, սակայն, երբեք վիճակված չի եղել իրականանալու:

47 Տակիստու, հայերեն թարգմ., էջ 95—97:

48 Տե՛ս Խորենացի, Ա, է:

49 Նույն տեղում, Ա, բ:

50 Նույն տեղում:

51 «Միջերկրեայք» է կոչվել վաղ միջնադարի հայ մատենագրության մեջ Փոքր Ասիան:

52 Խորենացի, Ա, Ը.

Անդրադառնալով Տրդատ Արշակունու թագադրության հանդեսներին, անհրաժեշտ է նշել այն փաստերը, որոնք զրույցների ձևով պահպանվել են Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի (Անանունի) մոտ:

Մովսես Խորենացու մոտ հայտնի Շամբատ Բագարատը (Անանունի Բագարատ Փառադյանը) ժամանակակից էր Վաղարշ Ա-ին և Տրդատ Ա-ին, և Ադիաբենեի թագավորներին հետևելով, ընդունել էր հրեական կրոնը (ալեյի ճիշտ՝ նախնական քրիստոնեության ուսմունքներից մեկը): Ինչպես երևում է, այս Բագարատը պարթևներին կողմնակից հայ մեծամեծներին (μεγαλτανας) էր գլխավորում և նրանց հետ միասին ապաստան էր գտել Մծբինում: Անանունի տեղեկություններից ահնհայտ է դառնում, որ Բագարատ Փառադյանը (ըստ Խորենացու՝ Շամբատ Բագարատը), իբրև հայ ավագանու ներկայացուցիչ և պարթև Արշակունիների արքունիքի ամենամոտ և հավատարիմ անձնավորություններից մեկը, մասնակցում է Տրդատին Մեծ Հայքի թագավոր հռչակելու արարողություններին, հանդես գալով իբրև թագադիր-թագակապ:

Այս ժամանակներում Բագարատունիների հայրենի կալվածքը գտնվում էր Տմորիք կամ Կորդրիք գավառում, մենտրոն ունենալով Արևի ամրոցը⁵³, Բագարատունիների նախնական տերիտորիան Պտղոմեոսի (90—168) «Աշխարհագրության» մեջ հայտնի է Σαμβαται εθνος⁵⁴ և համապատասխանում է հայ մատենագիրների «Մարաց ամուր աշխարհին»:

Հայ-պարթևական զուգահեռ հաճախված անցնելը: Տրդատի թագադրումից հետո Վաղարշ Ա-ը իր բանակը բաժանեց երկու մասի: Մի մասը Տրդատի զորահրամանատար Մոնեսի և Ադիաբենեի թագավոր Մոնոբազ (Մանավազ) Բ-ի գլխավորությամբ անցնում է Տիգրիսը և մտնում Հայաստան, որպեսզի դուրս գնի Տիգրան Զ-ին և Տրդատին վերահաստատի հայոց գահի վրա: Առաջին հերթին պաշարվում է Տիգրանակերտը: Տիգրան Զ-ը խուսափելով բաղձատամարտից, հռոմեական լեգեոնների հետ փակվում է պաշարված մայրաքաղաքում⁵⁵: Պարթևական զորքերի մյուս մասը, Վաղարշ Ա-ի գլխավորությամբ, շարժվում է Հայոց Միջագետքով դեպի Եփրատի ափը, որպեսզի այնտեղից սպառնա հռոմեական պրովինցիա Ասորիքին, որի կառավարիչն էր այս ժամանակաշրջանում Դոմիտիոս Կորբուլոնը:

Հաշվի առնելով ստեղծված դրությունը, Կորբուլոնը շտապ դիմում է ներոնին, տեղեկացնելով, որ ինքը, որպես Ասորիքի կուսակալ, պարտավոր է պաշտպանել իրեն վստահված պրովինցիան և խնդրում է Հայաստանում պատերազմ վարելու համար նոր զորավար նշանակել⁵⁶: Այսպիսով, պատերազմական գործողությունների հենց սկզբից Կորբուլոնն իրենից վաճառում է մեծ վտանգով հղի նոր պատերազմի ողջ պատասխանատվությունը: Նա սահմանափակվեց լուկ նրանով, որ Տիգրան Զ-ին օգնության ուղարկեց ևս եր-

53 Ստրաբոնի բնագրում (XI, 1, 24) Ալիի ամրոցը անվանվում է Σάταλα, որ առաջացել է հայերեն «Շատ-Ալի» ձևից:

54 3A^a Ptol., VI, 1, 2:

55 3A^a Tacit., Annal., XV, 4—5; Dio, LXII, 20, 3:

56 3A^a Tacit., Annal., XV, 3, 6:

կու հռոմեական լեգեոն, իսկ ինքն ամրացավ Եփրատի ափին, որպեսզի արգելի՝ պարթևների մուտքը Ասորիք⁵⁷:

Տակիտոսի հաղորդումից երևում է, որ Կորբուլոնը դժգոհ էր Տիգրան Զ-ի ներխուժումից Ադիաբենեին ենթարկված Հայոց Միջագետքը, որով նա առիթ էր ստեղծել պարթևների համար նորից բարձրացնելու Հայաստանին տիրելու հարցը: Այդ դժգոհությունը փաստորեն ներոնի դեմ էր, որը անխոհեմ կարգադրություն էր արել: Այսուհետև տարաձայնությունները արևելյան քաղաքականության հարցերում Կորբուլոնի և ներոնի միջև անընդհատ խորանում են⁵⁸: Կորբուլոնը, հետևելով Սենեկայի քաղաքական վարքագծին, չէր ուզում մասնակցել կայսեր կողմից հրահրվող պատերազմին, մանավանդ, երկար ժամանակ գտնվելով Արևելքում, համոզվել էր, որ Հայաստանը նման միջոցներով պահել անհնարին է⁵⁹:

Կորբուլոնը ինքնակամ կերպով փորձեր է անում հաշտության բանակցությունների միջոցով հետաձգել պատերազմական գործողությունների սկիզբը մինչև նոր զորահրամանատարի նշանակումը, որպեսզի ստիպված չլինի ինքը վարել պատերազմը⁶⁰: Ցենսուրիոն Կասպերիոսին նա ուղարկում է Մըծրին՝ Վաղարշ Ա-ի մոտ, և պահանջում, որ պարթևական զորքը դադարեցնի Տիգրանակերտի պաշարումը, այլապես սպառնալով, թե իր բանակով պարթևների երկիրը կներխուժի Ասորիքի կողմից⁶¹:

Խուսափելով նոր պատերազմական ընդհարումներից, Վաղարշ Ա-ը որոշեց ձեռնպահ մնալ հետագա հարձակումներից և խաղաղ ճանապարհով լուծել Հայաստանի հարցը⁶²: Նա, Տակիտոսի ասելով՝ «ունեն հին և խոր թափանցած կանոն»՝ խուսափել հռոմեական պատերազմից. ներկայումս էլ գործերը հաջող չէին ընթանում: Հռոմեական փողովք Վաղարշ Ա-ին ներշնչում էր, որ «Պաշարումն իզուր է. Տիգրանն ապահով է թե՛ զորքի և թե՛ պաշարի տեսակետից: Փախուստի են մատնված նրանք, ովքեր պաշարում ձեռնարկեցին»: Պարթևներին սպառնում էին, որ «Հայաստան են ուղարկված լեգեոններ, իսկ մյուս լեգեոնները Սիրիայի սահմաններում են և պատրաստ են այս կողմը ներխուժելու»: Բացի այդ, հռոմեական հետախուզությանը հայտնի էր, որ Վաղարշ Ա-ի մոտ «հեծելազորը կերի պակասության պատճառով թույլ է, որովհետև հսկայական քանակով առաջ եկած մորեխը կերել էր այն, ինչ ծածկված էր խոտով»:

Վաղարշ Ա-ը համաձայնում է հաշտություն կնքել, պայմանով, որ հռոմեացիներն ու պարթևները նախապես իրենց զորքերը հանեն Հայաստանից և վերականգնեն նրա նախկին տերիտորիան, որից հետո Տրդատը պետք է զահ բարձրանա Հայաստանում որպես հռոմեական կեսարի ու ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ:

57 S⁶ Dio, LXII, 20, 3.

58 S⁶ Tacit., Annal., XV, 3.

59 S⁶ Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 53.

60 S⁶ Ն. Մեմեդյան, Փնական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 343.

61 S⁶ Tacit., Annal., XV, 5.

62 S⁶ Tacit., Annal., XV, 5; Dio., 20, 3.

Այս համաձայնության հիման վրա Վաղարշ Ա-ը իր զորավար Մոնեսին կարգադրում է դադարեցնել Տիգրանակերտի պաշարումը և պարթևական զորքերը դուրս բերել Հայաստանից, Կորբուլոնն էլ իր հերթին Տիգրանակերտից ետ է կանչում Տիգրան Զ-ին պաշտպանող հռոմեական լեգեոնները, և վերջինս հայտարարվում է գահընկեց⁶³։ Իբրև Հայաստանի թագավոր մնում է Տրդատը։ Այսպիսով, Վաղարշ Ա-ը համաձայնության գալով Հռոմի ներկայացուցչի հետ, փոխադարձ դիջում էր անում։ Եթե նա սկզբնապես համարում էր, որ Մեծ Հայքի թագավորությունը ինքն է տվել իր եղբայր Տրդատին և թույլ չի տա, որ վերջինս «ուրիշ պետությունից ընդունի այն իբրև նվեր»⁶⁴, ապա այժմ դեպքերն այնպես են ընթանում, որ պարթևական թագավորը հրաժարվում է այս սկզբունքից, միայն թե Արշակունիները հաստատվեն հայկական գահի վրա։ Տակիտոսը հաղորդում է, որ Վոլոգեսը «պատասխանում է, թե մտադիր է պատգամավորներ ուղարկել Հռոմեական կայսեր մոտ՝ թե՛ Հայաստանը պահանջելու, թե՛ խաղաղությունն ամրապնդելու համար»⁶⁵։ Այս համաձայնագրի առաջարկվող պայմանները փաստորեն երկու խելացի և խորամիտ գործիչների՝ Վաղարշ Ա-ի և Կորբուլոնի, հեռատես քաղաքականության աղգասիքն էին, ի վերջո պիտի հաղթանակեր սրանց տեսակետը։ Սակայն ներոնը համառում էր և դեմ էր հին ավագանու այդ քաղաքականությանը։ Միայն հետագա դեպքերը՝ հռոմեական բանակի մեծ պարտությունը և Բոսպորի թագավորությանը տիրելու խնդիրը հարկադրեցին նրան համաձայնել առաջադրված պայմաններին։

Պետոսը Հայաստանում։ Տակիտոսը հաղորդում է, որ Վոլոգեսի պատգամավորները..., որ ուղարկվել են հռոմեական պրինցեպսի մոտ, վերադարձան ձեռնունայն»⁶⁶։ Ներոնը չի ընդունում Վաղարշ Ա-ի և Կորբուլոնի մշակած հաշտության պայմանները։ Նա չէր կորցնում հռոմեական զենքի նոր հաղթանակի հույսը և պարթև արքայի դեսպաններին խուսափողական ու անորոշ պատասխան է տրվում⁶⁷։

Ներոնը հաստատ որոշել էր նվաճել Հայաստանը և այն դարձնել հռոմեական պրովինցիա։ Այդ նպատակով նա 61 թվականին Կապադովկիայի կուսակալ և Հայաստանի ուղարկված բանակի գերագույն հրամանատար է նշանակում Կեսսենիոս Պետոսին։ Պետոսը ներոնի մտերիմ մարդկանցից էր և արքունիքում դառնում է ամենաազդեցիկ անձնավորություններից մեկը։ Սակայն Պետոսը անտաղանդ զորավար էր, նա չէր կարողանում ոչ իր որոշումները կենսագործել, ոչ էլ լսել ուրիշի խորհուրդները և իր բարձրացումով պարտական էր միայն ներոնի մտերմության։

61 թվականի աշնանը Պետոսը ժամանում է Կապադովկիա և Հայաստանի

63 Հստ երևույթին, Տիգրան Զ-ին գահընկեց անելու պատրվակ էին բերում այն փաստը, որ նա առանց Կորբուլոնի կարգադրության ներխուժել է Ադիաբենիս։

64 Tacit., Annal., XIII, 34։

65 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 101։ Tacit., Annal., XV, 5։ Տե՛ս T. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 351։ Տե՛ս և Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 343։

66 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 103։ Tacit., Annal., XV, 7։

67 Տե՛ս Cass. Dio, LXII, 20, 4։ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 343։

սահմանները⁶⁸, Ալդաիսով, ինչպես ներոնի կառավարության սկզբում, Հայաստանը դուրս բերվեց Սիրիայի լեգատի՝ Կորբուլոնի ենթակայությունից և այնտեղ նշանակվեց հատուկ լեգատ, հանձին Պետոսի։ Երկու լեգատները միմյանցից բոլորովին անկախ էին։ Շուտով, սակայն, նրանց միջև առաջ է գալիս խուլ թշնամություն, որի պատճառը ոչ այնքան անձնական մրցակցությունն էր, որքան տեսակետների տարբերությունը հայկական հարցում⁶⁹։

Հասնելով Կապադովկիա, Պետոսը չի հապաղում հայտնել Հռոմի քաղաքականության նոր ուղղության մասին։ Նա բացահայտում է հռոմեական ծրագրի ողջ էությունը, հայտարարելով, որ ինքը պետք է նվաճի Հայաստանը, հարկեր դնի ժողովրդի վրա և ենթարկի հռոմեական օրենքներին ու իշխանություններին։ Տակիտոսը հաղորդում է, որ Պետոսը «արհամարհում էր Կորբուլոնի սխրագործությունները և հաճախ ասում էր, թե նա (Կորբուլոնը) չի կոտորել, ավար չի վերցրել, թե պաշարման միջոցով քաղաքներ նա վերցնում է երեսկայության մեջ, թե ինքը (Պետոսը) հաղթվածների վրա հարկ կգնի ու օրենքների կենթարկի և թագավորի ստվերի փոխարեն հռոմեական գերիշխանություն կսահմանի»⁷⁰։

Ինչպես տեսնում ենք, Ներոնը և նրա շրջապատը բացահայտորեն հրաժարվում են Օդոատոսի քաղաքականությունից, որը Անկյուրայի իր արձանագրության մեջ բացորոշ ասում է, որ կարող էր Հայաստանը դարձնել պրովինցիա, բայց այդ շարեց։ Ալդաիսով, պարզ երևում էր Հայաստանի հարցը որոշելու երկու ուղի⁷¹ և բախտախաղի էր դրվում Հայկական պետության գոյությունն իսկ։

Հռոմեական զորքերի պարտությունը Հռանդեայի մոտ։ 61 թվականի աշնանը, Հռոմից Կապադովկիա ժամանած Պետոսը Մելիտենեի մոտ, Տոմիսայի գետանցով (այժմ՝ Իզոլու) անցնում է Եփրատը և թափանցում Մոփք, որտեղ դեռ գոյություն ունեն Տակիտոսի բառերով ասած «թագավորի ստվերներից» մեկը՝ Սոհեմը, իբրև Մոփքի թագավոր։ Անձիտ գավառը մտնելով, Պետոսը մտադիր էր Հայկական Տավրոսի լեռնանցքներով թափանցել Տիգրիսի հովիտը և պաշարել Տիգրանակերտը։ Բայց նրա զորքերը նոր էին հասել Մովք լեռը և Տիգրիսի ակունքներին, երբ վրա է հասնում ձմեռը, և Պետոսը անցնում է հարբերդի դաշտը՝ ձմեռելու Անձիտ գավառում։ Կորբուլոնը, որը անբարյացակամ էր տրամադրված Պետոսի հանդեպ, չէր խառնվում պատերազմական գործողություններին։ Եփրատի գլխավոր գետանցներից մեկի մոտ, Զևգմայի շրջանում, Կորբուլոնը ամրություններ ու նավակամուրջ էր կառուցել և իր երեք լեգեոններով պաշտպանում էր Ասորիքը պարթևների ներխուժումից, որոնց զորքերը, Վաղարշ Ա-ի գլխավորությամբ, գտնվում էին Եփրատի հակառակ ափին, Միջագետքում։

Կորբուլոնը ամեն ինչ արեց, որպեսզի վերացնի պարթևների՝ Ասորիք

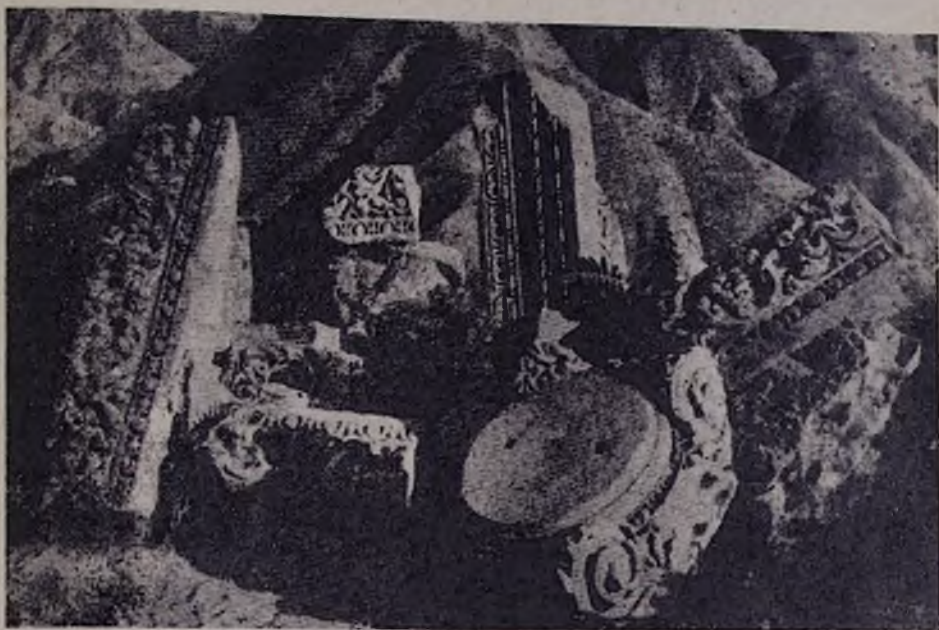
⁶⁸ Տե՛ս Օ. Բ. Կյոքրաջեզ, РИМ, Армения и Парфия..., էջ 54: Tacit., Annal., XV, 10, XV, 6. Cass. Dio., LXII, 20, 4.

⁶⁹ Տե՛ս Օ. Բ. Կյոքրաջեզ, նույն տեղում։

⁷⁰ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 101—103: Tacit., Annal., XV, 6:

⁷¹ Տե՛ս Օ. Բ. Կյոքրաջեզ, РИМ, Армения и Парфия..., էջ 54:

ներխուժելու վտանգը: Նա նույնիսկ իր բանակի մի մասով անցավ Եփրատը և ամրացավ այդ գետի արևմտյան ափին: Սակայն այս լուր ռազմական ցույց էր. նա մտադիր էր խորանալու Միջագետքի ավազոտները և ընկնել Կրասսոսի վիճակի մեջ: Ըստ երևույթին, այս էր ակնկալում Վաղարշ Ա-ը, երբ շտապ հեռացավ Զեզմայից, հույս ունենալով, թե իր հտեից կտանի հոռմեական զորքը:

Գառնիի հեթանոսական տաճարի մանրամասեր

Հասկանալի է, որ Պետոսի անցումը Եփրատի վրայով և նրա զորքերի ներկայությունը հարբերդի դաշտում, Վաղարշ Ա-ի Կորբուլոնի մշակած հաշտության համաձայնագրի բացահայտ խախտում էին, ուստի հայ-պարթևական զորքերը շտապում են գրավել Տիգրանակերտը և ամրացնել իրենց դիրքերը: Համոզվելով, որ Ասորիք թափանցելը անհնար է, Վաղարշ Ա-ը Յժ թվականի գարնանն իր բանակով Եփրատի ձախ ափով դեպի հյուսիս է շարժվում, և հեշտությամբ հաղթահարելով Հայկական Տավրոսի լեռնանցքները պաշտպանող հոռմեական զորքերի դիմադրությունը, իր ահարկու բանակով մտնում է Հայաստան և Տիգրիսի վտակի՝ Արկանիայի (այժմ՝ Արդանասու) վերին հոսանքի հովտով շարժվում դեպի Անձիտ-հարբերդի դաշտը, որտեղ գտնվում էր Պետոսի ճամբարը:

Վաղարշ Ա-ի բանակը իշնոմ է հարբերդի դաշտը, որտեղ գտնվում էր Պետոսի հեծելազորի մեծ մասը: Իր կնոջն ու որդուն և շարքից դուրս եկած զինվորներին Պետոսը տեղավորել էր Արշամաշատում, իսկ զորքի այն մասը, որ

պատերազմական գործողություններ էր վարում, պահվում էր ամրացված ճամբարում, Արածանի գետի հարավային ափին, Հռանդեա վայրում⁷²:

Վախով համակված հռոմեական զորքը շէր համարձակվում դուրս գալ իր ամրացված դիրքերից: Զինվորների կարգապահությունը թուլացել էր: դասալքությունը մեծ չափերի հասել: Այս պայմաններում պարթևների համար շատ հեշտ էր օղակի մեջ առնել հռոմեական ճամբարը: Պարթևների հարվածներից «Հետևակ զորքից անվնաս մնացողները գնացին հեռավոր և խուլ անկյուններ, վիրավորվածները վերադարձան ճամբար, նրանք պատմում էին թագավորի քաջություն, բազմացած զորքի դաժանության մասին, ամեն ինչ վախից մեծացնելով»⁷³: Տիգրանակերտը արդեն գրավված էր պարթևների ու դաշնակից հայերի կողմից:

Հուսալքված Պետոսը, մի կողմ դնելով իր մեծամտովությունն ու գոռոզությունը, լսում է իր խորհրդատուներին և օգնություն խնդրում Կորբուլոնից ու միաժամանակ հաշտության բանակցություններ սկսում Վաղարշ Ա-ի հետ: Սակայն Կորբուլոնը չի շտապում, «որպեսզի վտանգների աճման զուգընթաց աճի նաև օգնության գովասանքը» և ավելի ընդգծվի Պետոսի խեղճությունը: Վերջինս «վերստին ուղարկեց Կորբուլոնի մոտ խնդրելու, որ շտապ գա պաշտպանելու թե՛ դրոշակներն ու արծիվները և թե՛ դժբախտ զորքի մնացած լոկ անունը»⁷⁴:

Կորբուլոնը իր զորամասերով, անցնելով Կոմմագենեն, հասել էր Մելիտենե բաղաքը և պատրաստվում էր անցնել Եփրատի գետանցը՝ Մուքիի սահմանագլխին, երբ Պետոսը, Կորբուլոնի օժանդակ ուժերի տեղ հասնելուց ընդամենը երեք օր առաջ, 62 թվականի գարնանը Հռանդեայում խայտառակ հաշտություն է կնքում, որի համաձայն ինքը՝ Պետոսը, իր ողջ բանակով կամովին հանձնվում էր պարթևներին:

Նախապես Պետոսը փորձում է հատուկ նամակով համոզել Վաղարշ Ա-ին, որ վերջինս չմոռանա իր խոհեմությունը և հիշի հռոմեացիների հզորությունը: Տակիտոսը հաղորդում է, որ հուսահատված Պետոսը «առաջին նամակն է գրում Վոլոգեսին (իմա՝ Վաղարշին) ոչ աղերսական, այլ գաղտնի ձևով կազմած, գանգատվում է, թե Վոլոգեսը թշնամություն է անում հայերի պատճառով, որոնք միշտ կամ Հռոմի իշխանության տակ են կամ ենթակա կայսեր կողմից ընտրված թագավորի, թե խաղաղությունը հավասարապես երկուսին էլ օգտավետ է, թե միայն ներկան չէ, որ պետք է ուշադրության առնել, թե ինքը Վոլոգեսը երկու լեգեոնների դեմ եկել է ամբողջ թագավորության ուժերով, այնինչ հռոմեացիների մոտ պատերազմին օգնելու համար մնում է մի ամբողջ աշխարհ»⁷⁵:

Անշուշտ, այս բոլորը Վաղարշ Ա-ը հաշվի էր առնում, նրան հայտնի էր նաև այն, որ Կորբուլոնն իր բանակով Ասորիքից շարժվում է՝ օգնելու Պետոսին, ուստի գերադասեց չուշեցնել թշնամու բանակը, այլ թույլ տալ հեռա-

72 *Sb'us Tacit., Annal., XV, 10.*

73 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 109: *Tacit., Annal., XV, 11.*

74 Նույն տեղում, *XV, 10.*

75 Նույն տեղում, էջ 111—113: *Tacit., Annal., XV, 13.*

նալու երկրից: Միևնույն ժամանակ դա միջոց էր՝ պահպանելու լավ հարաբերությունները Հռոմի հետ⁷⁶:

Վաղարշ Ա-ը փոխանակ անմիջապես պատասխանելու դրված հարցերին, գրում է, որ ինքը սպասում է իր եղբայրներին՝ Բակուրին և Տրդատին, և «որոշեց տեղն ու ժամանակն այն խորհրդակցության, որ պիտի որոշվի Հայաստանի բախտը»⁷⁷: Այս նամակից հետո «Պետտոսի կողմից պատգամավորներ ուղարկվեցին խնդրելու թագավորից, որ բանակցություն տեղի ունենա»: Պետտոսի հետ բանակցությունները վարելու համար Վաղարշ Ա-ը ուղարկում է «հեծելազորի պետ Վասակին», որ, հավանաբար, հայ ազնվականության ներկայացուցիչներից մեկն էր:

Բանակցությունների ժամանակ Պետտոսը «հիշատակում է լուկուլիոսներին, Պոմպեոսներին և այն, ինչ արել են կայսրները Հայաստանին տիրելու... համար», Վասակը պատասխանում է, որ «իրական ուժը պարթևների ձեռքին է», նրանք են հաղթողները, իսկ հռոմեացիների մոտ «Հայաստանը պահելու կամ պարզեցնելու միայն պատրանքն է» մնացել: Այնուհետև Տակիտոսը շարունակում է, որ «Փոխադարձ երկար քննարկումից հետո, հետևյալ օրը նրանց միանում է ադիաբենցի Մոնոբազոսը (Մանավազը)՝ իբրև վկա կնքվելիք պայմանագրի: Որոշվում է, որ լեգեոնները պաշարված դրությունից պիտի ազատվեն, որ ամբողջ հռոմեական զորաբանակը պիտի թողնի Հայաստանի սահմանները, որ ամբողջությունները և պաշարեղենը պիտի հանձնվեն պարթևներին. որոշվում է՝ այդ բոլորը կատարելուց հետո, Վոլոգեսին տալ հնարավորություն՝ պատգամավորներ ուղարկելու Ներոնի մոտ»⁷⁸:

Այդպիսով, Վասակը Պետտոսին ստիպում է ընդունել հաշտության ստորագրելի պայմանները: Պետտոսը հաղթողներին հանձնելու էր իր գրաված բոլոր ամբողջությունները, ամբողջ զինքն ու պարենը և պարտավորվում էր հեռանալ Հայաստանից իր զորքերի հետ միասին:

Հռոմեացի մոտ հռոմեական զորքերի պարտությունը վճռական նշանակություն ունեցավ Հայաստանի հարցի լուծման գործում: Հռոմը հարկադրված էր հաշվի նստել հայ-պարթևական միության հետ, պետք է հրաժարվեր Հայաստանը հռոմեական պրովինցիա դարձնելու նոր ծրագրերից և հաշտվեր ստիպողական կոմպրոմիսի մտքին:

Չնայած այս ամենին, Վաղարշ Ա-ը, որը ձգտում էր խաղաղ ճանապարհով՝ կարգավորել հայկական հարցը, դարձյալ համաձայն էր դեսպաններ ուղարկելու Հռոմ, կայսեր մոտ՝ հայկական թագը Տրդատին հանձնելու խնդրանքով: Պետտոսը հարկադրված էր երգվել, որ ոչ մի հռոմեական զինվոր ոտք չի դնի Հայաստան, քանի դեռ Հռոմում բանակցությունները չեն վերջացել:

Հայաստանից հռոմեացիների էվակուացիան ամոթալի փախուստի տեսք ընդունեց: Տակիտոսի տեղեկությունների համաձայն, մեկ օրում Պետտոսը անցնում է քառասուն հռոմեական մղոն (մոտ 62 կմ), ճանապարհին թողնելով վիրավորներին ու հիվանդներին:

76 Str. Cass. Dio, LXII, 21, 3.

77 Tacit., Annal., XV, 14.

78 Նույն տեղում, էջ 113: Tacit., Annal., XV, 14.

Տակիտոսի վկայությամբ, հռոմեացիների դեմ տարած հաղթանակը տուճանձնահատուկ ցնծությամբ են տոնում հայերը, որոնք հռոմեացիներին որպես պարտվողների, ամեն տեսակ ստորացուցիչ վիրավորանքների են ենթարկում: Հռոմում լուրեր են հասնում, թե լեգեոններն անց են կացվել լծի տակով⁷⁹ և պատմում էին այլ անհաջողություններ⁸⁰:

Տեղի հայ բնակչությունը գերութունից ազատում է իր հայրենակիցներին, դուրս կորզելով նրանց հեռացող զինվորների ձեռքից: Հայերը խլում են հռոմեացիներից նրանց կողոպտած ողջ ավարը: Վախեցած հռոմեացիները տալիս են ամեն ինչ, միայն թե փրկեն իրենց կյանքը: Անհրաժեշտ է նշել, որ այս պատերազմների ընթացքում կողոպտվել ու գերեվարվել էին հատկապես համայնական գյուղացիները՝ շինականներն ու քաղաքային համայնքների ստորին խավերը՝ ուսմիկներն ու ստրուկները, որոնց ևս հայ ավագանին փրկում է այլ ավարի հետ միասին: Տակիտոսը հաղորդում է. «Հռոմեական զորքի հեռանալուց առաջ՝ թշնամիները մտան ճամբարի ամրությունները, շրջապատեցին ճանապարհները. նրանք ճանաչում էին մի ժամանակ հռոմեացիների կողմից գերի վերցրած ստրուկներին ու գրաստը և հետ էին խլում»⁸¹: Արածանի գետի հարավային ափին գտնվող Հռանդեան դարձնելով իր զորքերի ճամբարը, Պետոսը կառուցել էր տվել կամուրջ, որի մոտ մինչև այժմ գոյություն ունի լատիներեն արձանագրություն: Պարթևներն ու հայերը Հռանդեայում, շրջապատելով հռոմեական բանակը, ուզում էին անցնել Արածանիի հյուսիսային ափը, սակայն չլուր էր տարածվել, թե կամուրջը՝ շնորհիվ կառուցողների նենգության, ծանրության չի դիմանա, ուստի Վաղարշ Ա-ը «փիղ նստած, իսկ նրա մերձավորներից յուրաքանչյուրը ձիու վրա՝ ճեղքում են Արսանիա գետը»⁸²:

Տազնապալի փախուստի դիմած Պետոսը նույնիսկ փորձ է անում խախտել պարթևների հետ կնքած համաձայնագիրը և, օգտվելով նրանից, որ պարթևական բանակը թողել է Հայաստանը, Կորբուլոնին խորհուրդ է տալիս, որ իրենց զորամասերով միասին հետ ռթարձնեն արծիվները և միացած հարձակվեն Վոլոգեսի հեռանալուց հետո անպաշտպան մնացած Հայաստանի վրա: Այդ ստոր և բախտախնդիր առաջարկին Կորբուլոնը պատասխանում է, որ «կայսրից նա չունի այդպիսի հանձնարարականներ» և իր քաղաքացիական պարտքը կատարելով՝ փրկել հռոմեական բանակը իսպառ կորստից՝ վերադառնում է Ասորիք: Պետոսին մնում էր ձմեռել Կապադովկիայում⁸³:

Ասորիք վերադարձած Կորբուլոնի մոտ Վաղարշ Ա-ը ուղարկում է սուրհանդակներ, պահանջելով, որ Կորբուլոնը քանդի անդրեփրատյան ամրությունները և գետը, ինչպես մի ժամանակ էր, լինի սահմանագիծ: Կորբուլոնը իր հերթին պահանջում է, որ թթագավորը, զանազան պահակախմբերը հեռաց-

79 Գետին մեջ խրված երկու նիզակների վրա դրվում էր երրորդը և պարտվածները հանելով սպառազինությունն ու վերնազգեստը, պետք է անցնեին նրա տակով:

80 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 115: Tacit., Annal., XV, 15:

81 Հ. Մաճանջյան, Քրեական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 115: Tacit., Annal., XV, 15:

82 Նույն տեղում:

83 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 117: Tacit., Annal., XV, 17:

նեղով, դատարկի Հայաստանը: Երկու կողմից զիջումներ են լինում. «Կորբու-
լոնի կառուցած անդրեփրատյան ամրությունները քանդվեցին, Հայաստանն էլ
մնաց առանց միջնորդ իշխանավորի»⁸⁴: Տակիտոսը տվյալ դեպքում դիտում է
հարցի պաշտոնական կողմը, իսկ իրականում Հայաստանում տերն ու տնօրենն
էին հայ-պարթևական զորքերը և Տրդատ թագավորը:

3. ՏՐԴԱՏ Ա ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ՄԵՇ ՀԱՅԲԻ ԹԱԳԱՎՈՐ

Պարթևների պատվիրակները Հռոմում: 63 թվականի գարնանը Վաղարշ
Ա-ը դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ և Ներոնին հղած նամակով տեղեկացնում
պարթևների ռազմական հզորության մասին, բայց ավելացնում է, որ հանուն
ընդհանուր խաղաղության նա համաձայն է, որ Տրդատը, որին քրմապետա-
կան պարտականությունները թույլ չեն տալիս անձամբ գնալ Հռոմ, արքայա-
կան թագն ստանա հռոմեական զորքների ներքո, կայսեր կիսանդրու առաջ,
հռոմեական լեգեոնների ներկայությամբ⁸⁵:

Հռոմի համար այս առաջարկի ընդունումը հավասարազոր էր ճանաչել
Պետոսի խայտառակ պարտության արգասիքը հանդիսացող Հռոմեայի հա-
մաձայնագիրը: Ներոնը Վաղարշ Ա-ի դեսպանների առաջարկի հետ համաձայն
չէր, նա ուզում էր շարունակել պատերազմը մինչև հաղթանակ: Դեսպաններին
ուղեկցող հռոմեական ցենտուրիոնին կայսրը հարցնում է. «Թե ի՞նչ վիճակում
է Հայաստանը», վերջինս պատասխանում է, որ «այնտեղից բոլոր հռոմեացի-
ները դուրս են եկել»: Ներոնի համար պարզ է դառնում ռաբրաբոսների ծաղ-
րանքը, որոնք պահանջում էին այն, ինչ խլած ունեին»⁸⁶: Կայսրության հեղի-
նակությունը անհրաժեշտ էր փրկել:

Ներոնը հատուկ խորհրդակցություն է հրավիրում և ներկա գտնվող «պե-
տության ամենակարևոր մարդկանց» առաջ հարց է դնում, «Թե ի՞նչն են գե-
լադաստում՝ պատերազմ՝ անհայտ ելքով, թե՞ անպատիվ խաղաղություն»⁸⁷: Ո-
րոշվում է պատերազմը շարունակել և զորահրամանատար է նշանակվում Կոր-
բուլոնը, «որովհետև Պետոսի դեպքն ավստոսանք էր առաջ բերել»⁸⁸: Վաղարշ
Ա-ի պատգամավորները «ձեռնունայն հետ են ուղարկվում, սակայն տրվում են
նվերներ, որպեսզի Տրդատը, եթե անձամբ խնդրելու լինի, չզրկվի՝ նույնը
ստանալու ոչ ապարդյուն հույսից»⁸⁹: Այսպիսով՝ խորհրդակցությունից հետո
Ներոնը որոշում է շարունակել պատերազմը, իսկ Վաղարշ Ա-ի դեսպաններին
առատ ընծաներով հո է ուղարկում և պատասխանում, որ նա այնուամենայնիվ
պատրաստ է հայկական թագը հանձնելու Տրդատին, պայմանով միայն, որ
նա անձամբ գա Հռոմ և իրեն համարի կայսրության հպատակ:

Հարցի այսօրինակ լուծմանը նպաստում էր հետևյալը: Հռոմեական կայս-

84 Նույն տեղում, էջ 117—118: Tacit., Նույն տեղում, XV, 17:

85 S⁸ Tacit., Annal., XV, 24:

86 Նույն տեղում, էջ 119—121: Tacit., Annal., XV, 25:

87 Նույն տեղում:

88 Նույն տեղում:

89 Նույն տեղում:

րությունը այս նույն ժամանակ հատուկ քաղաքականություն էր տանում, որի հիմնական նպատակն էր Պոնտական (Սև) ծովը դարձնել ներքին ծով, այսինքն՝ տեր ու տիրակալ դառնալ Սև ծովի բոլոր ափերին, հատկապես Կովկասյան ծովափին և Բոսպորի թագավորությանը Տավրիկյան թերակղզում (Ղրիմում)։ Հետևյալ՝ 64 թվականին, հռոմեական պրովինցիայի վերածվեց Պոնտոսի թագավորությունը, իսկ Բոսպորի թագավորություն ուղարկվեց հատուկ հռոմեական նավատորմ։ Հռոմեական կայսրության հզորության ու ներքին ապահովության համար այս հարցերի լուծումը պակաս նշանակություն չունեի, քան հատկապես հայկական հարցի լուծումը։ Ահա այս է հիմնական պատճառը, որ ներոնը մի կողմից շարունակում էր պատերազմը Արևելքում, իսկ մյուս կողմից դեմ չէր, որ այն վերջանա փոխադարձ զիջումներով, բայց գոնե արտաքուստ պահպանելով Հռոմի հզորությունը և փայլը։

Կորբուլոնի միջոցառումները։ Խոշոր պետական գործիչ և զորավար Կորբուլոնը շատ լավ էր ըմբռնում բարդ իրադրությունը և գիտակցում, թե ինչ պետք է անի Հռոմի վարկը պատշաճ բարձրության վրա պահելու համար։ Ասորիքի լեգատ էր նշանակվել Կայոս Կեստիոսը, իսկ Կորբուլոնը մյուս բոլոր պաշտոններից ազատվել էր, որպեսզի վարեր պատերազմը, որը երկու կողմերի համար էլ ցանկալի չէր։

Կորբուլոնի հրամաններին պետք է ենթարկվեին տետրարքները (չորրորդապետները, այսինքն՝ Հռոմին ենթակա մասնատված թագավորությունների իշխանները), թագավորները, պրեֆեկտները (գաղնակից զորքերի հռոմեական հրամանատարները), պրովոկրատորները (Հռոմի փոքր պրովինցիաների կառավարիչները) և այն պրետորները, որոնք կառավարում էին պարթևների թագավորության սահմանակից պրովինցիաները։ Բացի դրանից, Պաննոնիայից օգնության էր եկել 15-րդ լեգեոնը Մարիոս Կելսոսի հրամանատարությամբ։ Ինչպես հաղորդում է Տակիտոսը, Կորբուլոնի ճիշտանությունը համարյա անչափ աճեց, ինչպիսի իշխանություն հռոմեական ժողովուրդը տվել էր Գնեյոս Պոմպեոսին՝ ծովահենների պատերազմը վարելու համար»⁹⁰։ Սակայն նա ընտրություն կատարեց. 4-րդ և 12-րդ լեգեոնները, որոնք քիչ էին ռազմունակ, փոխադրեց Սիրիա, իսկ Հայաստան հասան Կորբուլոնի 6-րդ և 7-րդ լեգեոնները, ռորոնք զինվորական կազմը մնացել էր անվթար և վարժված էր հաճախակի ու հաջող ռազմական գործողությունների մեջ»։ Այնուհետև, Կորբուլոնը ռավելացրեց նաև տասնհինգերորդականներին, որոնք նոր էին բերված, ավելացան նաև ընտիր ջոկատներ Իլլիրիայից ու Եգիպտոսից և եղած բոլոր հեծելազորային ու հետևակ ջոկատները և թագավորների օժանդակ զորքերը, որ ի մի էր հավաքել Կորբուլոնը Մելիտինեի մոտ. այդտեղից նա պատրաստվում էր անցնել Եփրատը»⁹¹։

Այնուամենայնիվ, Կորբուլոնը նորից փորձում է վաղարշ Ա-ին համոզելու

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 121: Tacit., Annal., XV, 25.

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 121, 123: Tacit., Annal., XV, 26: Մելիտենից ու հեռու գտնվում էր Տոմիսա ամրոցամերձ գետանցը Եփրատի վրա, որը մի ժամանակ օգտագործել էր Լուկիոս Լուկուլոսը և մտել Հայաստանի Մոփաց աշխարհը (Տե՛ս 2. Մանանդյան, Տիգրան Բ և Հռոմը, էջ 97—99)։

համաձայնության գալ՝ հաշտություն կնքել և Տրդատին Հռոմ ուղարկել ներքին ձեռքից թագ ստանալու համար: Այդ միջոցով Կորբուլոնը ձգտում էր «վերականգնել Հռոմի հեղինակությունն ու պատիվը խաղաղ ճանապարհով»⁹²:

Հեռատես ու խելոք Վաղարշ Ա.-ը հենց դրան էր սպասում: Պատերազմական գործողությունները դեռ չէին սկսվել, երբ հաշտության բանակցությունների համար Կորբուլոնին են ներկայանում Վաղարշի և Տրդատի դեսպանները: Դրանից հետո, 64 թվականի գարնանը, երբ հռոմեական բանակը անցնում է նփրատ գետը և մասնում Հայաստան, ներկայանում են Տրդատի և Վաղարշի հաշտության բանազնացները, որոնց Կորբուլոնն ընդունում է և ետ ուղարկում ցենտուրիոնների հետ միասին, վերջիններիս լիազորելով պարթևների հետ բանակցել, իբրև Հռոմի ներկայացուցիչներ:

Հռանդեայի դաշնագիրը: Տակիտոսի բառերով ասած «Վուլգեսն ընդհանրապես համառ չէր և ձգտում էր մի քանի պրեֆեկտուրաների համար զինադար կնքել»⁹³, Այս բանակցություններից հետո Վաղարշ Ա.-ը թողնում է Տրդատին իբրև Հռոմի կողմից նշանակված Հայաստանի թագավոր և, ձեացնելով, թե այլևս չի միջամտելու նրա հետագա գործերին, մեկնում է իր թագավորության ամառային մայրաքաղաքը՝ Էփեսոս (այժմ՝ Համադան), որտեղից, այնուամենայնիվ, ուշի-ուշով հետևում է դեպքերի ընթացքին: Նախնական բանակցություններից հետո տեղի է ունենում Կորբուլոնի հանդիպումը Տրդատի հետ Հռանդեայում, այն տեղում, որտեղ պարտություն էր կրել Պետոսը: Սրանով պարթևները ցույց են տալիս, որ հաղթողներն իրենք են, իսկ Կորբուլոնն էլ համաձայնում է այդ առաջարկին, «որպեսզի բախտի տարբերությունն էլ ավելի բարձրացնի իր փառքը»⁹⁴:

Հռոմեական կողմը ամեն կերպ ձգտում էր ցույց տալ իր հարգանքն ու համակրանքը Տրդատին: «Տիրիդատի ճամբարն եկան՝ վերջինին պատիվ ցույց տալու համար ականավոր հռոմեական հեծելազորական՝ Տիրերիոս Ալեքսանդրը, որը տրված էր Կորբուլոնին իբրև օգնական պատերազմում, և Կորբուլոնի փեսան՝ Վինիկլիանոս Աննիոսը, որը թեպետ սենատորական տարիք չուներ, բայց նշանակված էր հինգերորդ լեգեոնի լեգատի փոխանորդ. այդ ապահովությունը տրվեց, որպեսզի Տիրիդատը չվախենա դավադրությունից. հետո վերջին քսանական հեծվորներ: Եվ Կորբուլոնին տեսնելուն պես թաղավորյա առաջին ցատկեց ձիուց. Կորբուլոնն էլ սպասեցնել չույլեց իրեն, այլ ոտքի վրա կանգնած նրանք իրար աշ ձեռքը տվին»⁹⁵, Այնուհետև տեղի է ունենում դիվանագետներին պատշաճ փոխադարձ հաճոյախոսություն: «Կորբուլոնը, — պատմում է Տակիտոսը, — գուցե երիտասարդին, որը թողնելով վտանգավոր ճանապարհը, բռնել է ապահով փրկարար ուղին»: Տրդատը իր հերթին ճշատ խոսելով իր ցեղի մեծատոհմիկության մասին, համեստորեն հիշեցնում էր, որ չնայած դրան, ինքն այնուամենայնիվ կերթա Հռոմ և կտանի կայսեր նոր չնայած դրան, ինքն այնուամենայնիվ կերթա Հռոմ և կտանի կայսեր նոր պատիվ՝ աղերսարկու Արշակունուն, թեպետ պարթևները պարտված չեն պա-

92 Հ. Մանեգլան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 348:

93 Tacit., Annal., XV, 27:

94 Cass. Dio, LXII, 23, 2; Tacit., Annal., XV, 23:

95 Tacit., Annal., XV, 29:

տերազմում: Փոխադարձ սիրալիրություններից հետո «որոշվեց, որ Տիրիդատը կայսեր արձանի մոտ գնի թագավորական նշանը և հետ վերցնի միայն ներոնի ձեռքից. բանակցությունն ավարտվեց ողջագուրանքով»⁹⁶,

Մի քանի օր անց տեղի է ունենում հանդիսավոր ծիսակատարությունը. «Երկու կողմերից էլ փայլուն տեսքով հանդես եկան և կանգնեցին զորքերը՝ այնտեղ դասակներով դասավորված պարթևական հեծելազորն իր հայրենի զարդարանքներով, այստեղ՝ հռոմեական լեգեոնները՝ փայլուն արծիվներով, դրոշակներով և աստվածների արձաններով, կարծես տաճարում լինեին. մեջտեղում կառուցված էր բեմ, բեմի վրա դրված էր կուրուլ աթոռ և կուրուլ աթոռի վրա ներոնի արձանը: Այս հանդիսավորությունը բոլոր ներկաների վրա մեծ տպավորություն է թողնում: Տակիտոսը, շարունակելով իր նկարագրությունը, հաղորդում է, որ այդ կուրուլ աթոռին «մոտեցավ Տիրիդատը՝ համաձայն սովորության զոհեր մատուցանելով. գլխից վերցրած ապարոշը մոտեցնում է ներոնի արձանի ստորին մասին: Ընդ որում բոլորի սրտերը շատ հուզվեցին. սրանց հուզն ավելի ևս սաստկանում էր նրանից, որ հռոմեական զորքերի աչքերի առաջ մինչև այժմ պատկերանում էր սպանությունը կամ պաշարումը, իսկ այժմ դեպքերը հեղաշրջվեցին»: Հաղորդելով այս, Տակիտոսը ավելացնում է. «Տիրիդատը պիտի գնա ի ցույց ժողովուրդներին, թե որչափ է նա հեռու գերի լինելուց»⁹⁷: Սույն ոգով է արտահայտվում նաև Պլինիոսը⁹⁸:

Այդպիսով, մի քանի օրից Հռանդեայում տեղի է ունենում հանդիսավոր արարողություն: Հրապարակորեն, հռոմեական և հայ-պարթևական բանակի ներկայությամբ Տրդատը հանում է իր գլխից արքայական խույրը և դնում գահի վրա, կայսեր կիսանդրու առաջ, որպեսզի Հռոմոյ՝ այն վերստանա ներոնի ձեռքից: Հաղթվել, կայսեր արձանին երկրպագելը ուստի արարողության սովորական ձև էր, որ Հռոմից կախման մեջ գտնվող թագավորները պետք է կատարեին գահ բարձրանալիս⁹⁹: Սակայն նախորդ դեպքերից հետո արարողության այս ձևը այլևս անբավարար էր: Անհրաժեշտ էր, որ Տրդատը գնար Հռոմ և կայսեր ձեռքից ստանար հայկական թագը:

«Այս էր Կորբուլոնի արշավանքի նպատակը: Մյուս և ավելի կարևոր նպատակն էր՝ պահպանել Արևելքում Հռոմի ռազմական արժանապատվությունը: Արշավանքը հասել էր իր նպատակին և ոչ մի դեպքում չի կարելի պնդել, թե Կորբուլոնը պայմանագիրը կնքել էր կառավարության կողմից մերժված պայմաններով: Հակառակ դեպքում կառավարությունը հազիվ թե վավերացներ այդ պայմանագիրը: Սակայն ոչ այնքան Կորբուլոնն էր հետևում կառավարության ցուցումներին, որոնք ինքը կառավարությունը թույլ տվեց պատերազմը վարելու՝ ըստ իր սեփական հայեցողության: Տրդատի թագադրումը Հռոմում պետք է ներոնին հատուցեր նրա ռազմական ժրագրերի ձախուրման դիմաց»¹⁰⁰,

⁹⁶ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 127: Tacit., Annal., XV, 28.

⁹⁷ Նույն տեղում, XV, 29.

⁹⁸ St'a Plin., NH., VI 23.

⁹⁹ St'a Tacit., Annal., XII, 17.

¹⁰⁰ О. В. Кудрявцев, Рим, Армения и Парфия..., էջ 58.

Հանդեսները և խրախնանքը վերջանում են փոխադարձ համաձայնությունամբ, և հետևյալ օրը Տրդատը Վանդրեց ժամանակ, որպեսզի նա այդպիսի երկար ճանապարհ ընկնելուց առաջ տեսնի իր եղբայրներին ու մորը. այդ միջոցին նա իբրև պատանդ թողեց իր աղջկան» և, եթե հավատանք Տակիտոսին, ժողերսական նամակ ուղարկեց ներոնին»¹⁰¹:

Տրդատը գնում է տեսության իր եղբայրներին՝ Ատրպատականի մայրաքաղաք Քանձակում՝ իր եղբայր Բակուրին, իսկ Մեդիայի կենտրոն էկրատանայում՝ Վաղարշ Ա-ին: Վերջինս հետևում էր, որ պարթևական կողմի համաձայնողական քաղաքականությունը նվաստացման չհասնի: Վաղարշ Ա-ը «հագում էր իր եղբոր մասին» և «սեփական սուրհանդակների միջոցով կորբուլոնից պահանջում, որ Տիրիդատը չկրի ստրկության նման որևէ վիճակ, ստիպված չլինի գնեք հանձնել, պահանջում էր, որ պրովինցիաների կառավարիչները չհրաժարվին եղբայրաբար գրկախառնվելուց և շատիպեն իրենց սպասել դուրսը, որ Հռոմում ցույց տրվի կոնսուլին հավասար պատիվ»¹⁰²:

Տրդատ Ա-ի թագադրումը Հռոմում: Տրդատի ուղևորությունը Հռոմ՝ թագադրության համար, բավական մանրամասնորեն նկարագրել է Դիոն Կասիոսը¹⁰³, Տրդատը իր շքախմբով ճանապարհ է ընկել, հավանաբար, 65 թվականին: Հստ Դիոն Կասիոսի վկայության, Տրդատը ուղևորվել է իր ընտանիքով՝ կնոջ ու զավակների հետ, որոնց հետ էին նաև իր եղբայրների՝ Վաղարշ Ա-ի ու Բակուրի և Ադիաբենեի թագավոր Մոնոբազի (Մանավազի) որդիները: Սրանց ուղեկցում է 3000 հայերից ու պարթևներից բաղկացած շքախումբը, ինչպես և հռոմեական հատուկ զորամաս: Գնում էին միայն ցամաքային ճանապարհով, քանի որ Տրդատը, որպես զրադաշտական և գլխավոր քրմապետ, չէր կարող «պղծել» շուրջ: Հայաստանից մինչև Հռոմ ընկած ողջ տարածությունը հայոց թագավորն ու թագուհին լինելով ուժի ու գեղեցկության ծաղկման շրջանում, անցնում են ձիեր հեծած: Ծանապարհորդությունը տևում է ինն ամիս և յուրաքանչյուր օրը Հռոմի գանձարանի վրա նստում է 300.000 դրամ կամ 800.000 սեստերց (մոտ 200.000 ոսկի ֆրանկ): Ամենուրեք Տրդատին ու նրա շքախմբին հանդիսավոր ընդունելություն են ցույց տալիս: Իսկ երբ հասնում են Իտալիա, հայոց թագավորին ու թագուհուն դիմավորում են կայսեր կողմից ուղարկված կառքերը, որոնցով նրանք հասնում են Նեապոլիս, որտեղ նրանց սպասում էր ներոնը: Այստեղ Տրդատն ու նրա շքախումբը ընդունվում են մեծ պատիվներով: Ավելորդ չէ հիշատակել հետևյալ մանրամասնությունները: Երբ Տրդատը գնում է ներկայանալու ներոնին, ինչպես ընդունված էր կայսերական ընդունելությունների ժամանակ, նա պետք է արձակեր սուրը, սակայն նա հրաժարվում է այդ անել, այլ գամերով ամրացնում է պատյանին: Մոտենալով կայսերը՝ Տրդատը կատարում է ուխտ բերելու ծիսակատարությունը, ինչպես այդ սովորաբար արվում էր յուրաքանչյուր կախյալ թագավորի կողմից, երբ թագ էր ստանում կայսրից: Տրդատը խոնարհվում է կայսեր առջև մի ծնկի վրա շոքած ու ձեռքերը կրծքին խաչաձև բռնած և նրան անվանում է տեր: Ապա նե-

101 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 129: Tacit., Annal., XV, 30.

102 Նույն տեղում, XV, 31:

103 S^c Cass. Dio, LXIII, 1—7:

րոնը իր մեծարգո հյուրի պատվին Պուտեոլում գլադիատորական խաղեր է կազմակերպում և սուսերաժարտություններ, և Դիոն Կատախոսի վկայությամբ¹⁰⁴, Տրդատը նետեր է արձակում գազանների վրա և մի անգամից մի նետով սպանում երկու ցուլ: Անշուշտ այս դեպքն է, որ իր արտացոլումն է գտել հայկական ավանդություններում, և հայ մատենագիրներն իբրև եկեղեցու շատագույներ, այս սխրագործությունները վերագրել են առաջին քրիստոնյա թագավոր Տրդատ Գ Արշակունուն (287—332):

Այնուհետև, ներոնը Տրդատին իր շքախմբով տանում է Հռոմ, ուր կատարվում է թագադրության հանդեսը:

Թագադրությունը մեծ հանգիստավորությամբ տեղի է ունենում «Փորոնում»¹⁰⁵ (Ֆորումում), որտեղ ներոնը Տրդատի գլխին դնում է հայկական թագը: Բոլոր ներկա գտնվողները ցնծությամբ շնորհավորում են հայոց թագավորին: Երեկոյան ներկայացում է տրվում Պոմպեյ քաղաքի մեծ թատրոնում, որն այդ առիթով զարդարված էր շքեղ դիպակներով, ծիրանիով ու ոսկով, որի համար այդ օրը հռոմեացիներն անվանում են «ոսկե օր»: Ներկայացումն ավարտվում է ճոխ խնջույքով¹⁰⁶:

Տրդատ Ա Արշակունին հայկական գանի վրա: 66 թվականին Տրդատը իր շքախմբով վերադառնում է Հայաստան իբրև «մեծ թագաւոր Հայոց մեծաց» և սկսում իր բուռն գործունեությունը՝ վերականգնելու շուրջ տասնամյա պատերազմներից տուժած երկիրը:

Տրդատի թագավորությունը կարելի է բաժանել երկու ժամանակաշրջանի: Առաջին շրջանն էր 54—63 թվականները, երբ նրա թագավորացումը պաշտոնապես չէր ճանաչվել Հռոմի կողմից և իր կենտրոնն էր 37 թվականից պարթևներին անցած Մծրին քաղաքը. երկրորդ շրջանն սկսվում է 63 թվականից, երբ նա պաշտոնապես ճանաչվեց Հռոմի ժերակույտի կողմից, սակայն թագադրության արարողությունը Հռոմում տեղի է ունենում 66 թվականին: Սրանից հետո միայն Տրդատը վերադառնում է իբրև Հայոց երկրի օրինավոր տիրակալ: Տրդատ Ա-ի թագավորությունը տևած պիտի լինի մինչև մ. թ. 88 թվականը:

Վերադարձող Տրդատ թագավորին ներոն կայսրը տվել էր «նվերներ» 50 միլիոն դենար արժողությամբ¹⁰⁷, և թույլտվություն՝ վերականգնելու Կորբուլոնի զորքերի կողմից ավերված Արտաշատ մայրաքաղաքը: Փառամուլ կայսրը ցանկություն էր հայտնել, որպեսզի Հայաստանի վերականգնվող մայրաքաղաքը իր անունով կոչվեր Neroneia, սակայն երեք տարի չանցած ներոնը մահանում է և նրան հաջորդած կայսրները նրան առանձնապես չէին համակրում և այդ հանձնարարությունը չի իրագործվում: Հայաստանի վերականգնված մայրաքաղաքը շարունակում էր նախկինի պես կոչվել Արտաշատ:

Տրդատ Ա-ը մեծ եռանդ ու ձեռնբերեցություն է հանդես բերում երկրի վերականգնման ու շենացման հարցում: Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է, որ ներոն

104 S^h Cass. Dio, LXIII, 1—7:

105 Այսպես է կոչվում Հռոմի ֆորումը ետրենացու բնագրում (Բ, ձը.):

106 S^h 2. Մանեղյան, Փնական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 350—352:

107 S^h K. B. Трезер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 199—200:

կայսրը Տրդատին տվել էր նաև բազմաթիվ արհեստավորներ, որոնք պետք է ղլխավորեին Արտաշատի վերականգնման աշխատանքները: Սակայն Տրդատը չի բավարարվում սրանցով. նա մեծ դրամ խոստանալով, ձգտում էր իր հետ Հայաստան տանել այլ վարպետների ու արհեստավորների, բայց Կորբուլոնը արգելք էր հանդիսանում, թույլ տալով թագավորին տանել միայն նրանց, որոնց տվել էր կայսրը¹⁰⁸:

Կորբուլոնի կողմից ավերված մայրաքաղաք Արտաշատը վերականգնվում է, դառնալով ավելի փարթամ և շքեղ քաղաք: Անտղաակի տվյալները ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա-ը, հետևելով իր տոհմի նախորդների ավանդույթներին, իր գահակալությունը սրբազործելու համար, մայրաքաղաք Արտաշատի հյուսիսային արվարձաններում հիմնում է սրբավայր, որը պիտի կոչվեր «Դուին-Ասաակ»¹⁰⁹: Ազաթանգեղուսի տեղեկություններից երևում է, որ Ասաակ արվարձանում հիմնված տաճարը նվիրված էր Տիր աստծուն և «Իբրև ուսման ճարտարութեան մեհեան» և «երազահան պաշտաման Տրի դից», կոչվում էր «Սրազամոյն»¹¹⁰: Սրա ուխտի օրը Տրդատ Ա-ը սահմանում է հայկական ամսի 17-րդ օրը, որը այնուհետև կոչվում է «Ասաակ»¹¹¹: Այս տաճարի շենքը պիտի լինի Դվինի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված I դարում կառուցված եռանավ բազիլիկան, որը քրիստոնեությունը ընդունելուց հետո դարձել է քրիստոնեական տաճար¹¹²:

Ինչպես ճիշտ ենթադրում է Կ. Վ. Տրեվերը, Հայաստան բերված հռոմեական վարպետների խումբը մասնակցել է ոչ միայն Արտաշատ մայրաքաղաքի վերականգնման աշխատանքներին, այլև հայոց թագավորների ամառային նստավայրի՝ Գառնիի, մասնավորապես Գառնիի Արեղ-Տիրին-Միհրին նվիրված հուշակավոր տաճարի շինարարական աշխատանքներին¹¹³: Ինչպես երևում է Գառնիի հունարեն արձանագրությունից, իր թագավորության 11-րդ տարում, այսինքն՝ մ. թ. 77 թվականին, թագավորը վերականգնել է նաև խիստ վնաս-

108 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71:

109 Ասաակ ('Ασακ—«Աշխարհացույց»-ում հիշատակվում է աղճատված՝ Դզին—Ասզակ ձևով [պիտի լինի՝ Դվին—Ազաակ], տե՛ս J. Marquart, Eransahr, էջ 9)--- անունով քաղաքը դրսևում էր պարթևական թագավորության հյուսիս-արևելյան ծայրամասում ընկած Ուտտովա ('Αστυνη) նահանգում, այժմյան Փուլանի տեղը, որը XIII դարում հայտնի էր Դավին անունով: Այս Ասաակ քաղաքի տաճարում թագադրվեց պարթևական Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիր Արշակ Ա-ը (մ. թ. ա. շուրջ 250) և այնուհետև դարձավ այս գինաստիայի հիմնական սրբավայրը: (Isidori Characeni, Mansiones Parthicae, § 11, „Geographi graeci minores“, t. I, 1965, էջ 251—252: Տե՛ս M. V. Minorsky. Le nom de Dvin, „Revue des études arméniennes“ tome X, fasc. 1. Paris, 1930 էջ 117—120:

110 Տե՛ս Ագաթ., էջ 404:

111 Տե՛ս Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Հին հայաստանի հիմնական կրօնը Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 158:

Ազաթանգեղոսը հաղորդում է, որ մ. թ. IV դարի սկզբին Տրդատ Գ-ը և Գրիգոր Լուսավորիչը առաջին հերթին կործանեցին Արտաշատ քաղաքում գտնվող «զրազինսն Անահտական դիցն», և որ յերազամոյն տեղիսն անուանեալ կայր»:

112 Տե՛ս Կ. Ղաֆազդյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 88, 91, 92, 94, 266:

113 Տե՛ս K. B. Тревер, Очерки по истории культуры..., էջ 200:

ված ամրոցի պարիսպը: Այդ շինարարությունը տեղի է ունեցել ուրեմն Վեսպասիանոս կայսեր (70—79) ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանը իրեն անկախ էր զգում և Տրդատը Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ իրեն անվանում է նεοτετυς, այսինքն՝ «ինքնակալ»¹¹⁴:

Սեփական դեմքը պահպանելու ձգտումը մենք տեսնում ենք մշակույթի բնագավառում: Արտաքինից թվում էր, թե այսուհետև Հայաստանում պիտի ավելի ուժեղանային իրանական պետականությունը և իրանական մշակույթը: Այդպես չընթացավ Արշակունյաց Հայաստանի հետագա պատմությունը: Հակադրվելով Հռոմին, Հայաստանը միևնույն ժամանակ չորհրդրեց զարգացման այն միտումը, որը պարթևներին ու ամբողջ Իրանը տանում էր դեպի հելլենիստական մշակույթի վերացումը և զրադաշտականության ձևավորումը իբրև պետական կրոնի: Մեծ Հայքում զրադաշտականությունը հող չգտավ, և Հայաստանը մնաց իբրև հելլենիստական մշակույթի կենտրոններից մեկը: Այդ մշակույթի հետագա էվոլյուցիայի արգասիքն էր քրիստոնեական գաղափարախոսության ձևավորումը, որը գաղափարական նշանաբան դարձավ զարգացող ֆեոդալական դասակարգի համար:

Քաղաքական կյանքում հայ ժողովրդի ինքնատիպությունը արտահայտվեց նաև նրանում, որ Հայաստանում թագավորող Արշակունիները, Տրդատ Ա-ից սկսած, ձգտում էին ստեղծել այդ դինաստիայի հայկական ճյուղը, որը հաջողվում է միայն II—III դարերի եզրին:

Այս ժամանակվանից սկսած հայ Արշակունիների արքունիքում մշակվում է այն տեսությունը, ըստ որի հայ Արշակունիներից առաջ Հայաստանում թագավորած դինաստիան—ժաքել էր առաջին պարթև Արշակունիներից: Սրանով ապացուցվում էր Մեծ Հայքում թագավորող հայ Արշակունիների «բնիկ ժառանգական տեր» լինելու հանգամանքը: Հինգերորդ դարում, երբ բուռն զարգացում ապրեց հայ մատենագրությունը, Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ ընդունեց այդ տեսակետը, որը գերիշխեց նույնիսկ XIX դարի հայ պատմագրության մեջ¹¹⁵:

Հայաստանում Արշակունիների հաստատման նշանակությունը: Տրդատ Ա-ի գահակալմամբ Հայաստանում մոտավորապես վերականգնվեց այն իրավիճակը, որ հաստատվել էր Պոմպեոսի և Տիգրան Բ-ի միջև մ. թ. ա. 66 թվականին՝ Արտաշատում կնքված պայմանագրի համաձայն, երբ մնում էր տեղական դինաստիան, իսկ Հռոմը միայն հաստատում էր նոր գահ բարձրացող թագաժառանգին, որը համարվում էր «հռոմեական ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ», իսկ սկսած Օգոստոս կայսրից՝ «հռոմեական կայսեր և ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ»:

Տարբերությունն այն էր, որ հայկական գահի վրա հայ Արտաշեսյաններին փոխարինեցին պարթև Արշակունի տոհմի ներկայացուցիչները, որոնք, սակայն, շուտով բռնեցին հայացման ուղին: Բայց արդեն Տրդատ Ա-ը հայերի համար այնքան է հարազատ եղել, որ ժողովրդական զրույցներում նրա կեր-

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200—201:

¹¹⁵ Ա. Մ. Գաբազյան, Քննական պատմություն հայոց, մասն Բ, Արշակունիք ի ժամանակի հեթանոսության, Թիֆլիս, 1895, passim:

պարը համաձուլվել է Արտաշես Ա-ի կերպարին¹¹⁶։ Այս բացատրվում է նաև երկու իշխողների գործունեության որոշ նմանություններ¹¹⁷։

Քանի որ վերականգնվում էր մ. թ. ա. 66 թվականի պայմանագիրը, վերականգնվում էր նաև Մեծ Հայքի թագավորության խախտված տերիտորիալ մարդջությունը, սակայն որոշ վերապահումներով հարավում և հյուսիսում։

Գառնիի հերանոսական տաճարի մեծամասեր

Ընդմիշտ վերացվում է Մոփքի կարճատև թագավորությունը¹¹⁸, որը Հայաստանից անջատված ժայրագավառների հետ միասին վերստին միացվում է Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիային։ Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիայի մասին Պլինիոսի, Պտղոմեոսի և այլ անտիկ հեղինակների տրվ-

116 2. Մանանդյանը նույնիսկ պնդում է, թե (տե՛ս «Բնական տեսություն...», հատ. Ա, էջ 353) «Վիպասանքի համապատասխան հատվածներից պարզ երևում է, որ առաջին Արշակունի թագավորը Հայաստանում, ինչպես և Պոլեմոն Ա-ի որդին՝ Ջենոնը (Արտաշես Գ-ը), կոչվել էին Արտաշեսյան թագավորության հիմնադրի անունով՝ Արտաշես, որ եղել է, հավանորեն, Հայաստանի թագավորների տիտղոսը, ինչպես Արշակը՝ պարթևների և Կեսարը՝ հռոմեացիների մոտ»։

117 Մ. Արեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երևան, հատ. Ա, էջ 118—119, 122—123։ Աներկբայի է, որ Վիպասանքում հիշատակված Արտաշեսի կոչվր ալանների դեմ և Սաթենիկի առևանգումը առնչվում է միայն և միայն Տրդատ Ա-ի հետ։ Ալանների ներխուժումը Վիրք և Հայաստան տեղի է ունեցել մ. թ. 72—74 թվականներին։

118 Սահմոս թագավորը, հեռացվելով Մոփքից, ժառանգական կալվածքներ ստացավ Ասորիքում՝ Էմեսա (Հոմա) քաղաքը՝ Օրոնտես գետի ափին։ Այս նոր իշխանությունը հռոմեացիներին կողմից ոտնձգվեց՝ ապագայում նրա իշխողներին Հայաստանում թագավորող Արշակունիներին հակադրելու համար։

յալները համապատասխանում են այդ երկրի այն քաղաքական ու վարչական բաժանմանը, որ պահպանվել է «Աշխարհացոյց»-ում:

Հայաստանին տիրանալու համար Պարթևստանի դեմ Հռոմի մղած համարյա մեկդարյա պայքարի փորձը ցույց տվեց, որ կայսրության ուսին ծանր բեռի նման նստած հսկայական ծախսերն ու զոհողությունները չէին արդարացվում հռոմեական զենքի դիպվածային հաջողություններով, որոնք Հայաստանում միայն ժամանակավորապես և ձևականորեն էին հաստատում Հռոմի տիրապետությունը: Փաստորեն երկիրը մնում էր ավելի ու ավելի զորեղացող հայ ավագանու իշխանության ներքո, որը ժողովրդական զանգվածների գլուխ անցած պաշտպանում էր երկրի անկախությունը: Եվ այժմ էլ, եթե փաստորեն հաղթող կողմը պարթևները հանդիսացան, ապա այդ առաջին հերթին բացատրվում է նրանով, որ հայ ավագանին և ժողովուրդը նրանց հետ միասին պայքարում էին հռոմեական զավթիչների դեմ:

Ներոնի ձեռքից Տրդատի թագ ստանալու արարողության հանդիսությունն ու փառանքությունը չէր կարող աքողել այն փաստը, որ հաղթողները պարթևներն ու հայերն էին: Հռոմեական բանակը դուրս էր բերվել Հայաստանից, և երկիրը փաստորեն լիակատար անկախություն էր ձեռք բերել: Հռոմի հովանավորությունը սոսկ ձևականություն էր և հանգեցվում էր այն բանին, որ Հայաստանի թագավորը իր իշխանության սիմվոլիկ նշաններն ստանալու համար Հռոմի կայսեր ձեռքից:

Հայաստանում վերջնականապես հաստատվում է Արշակունիների հարստությունը, և Մեծ Հայքը, Պարթևստանից հետո, դառնում է Արշակունյաց երկրորդ (secundogenitur) թագավորությունը: Արևելքում հաստատվում է լիակատար խաղաղության տեական մի շրջան:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարձրելու մ. (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարձրելու Հայաստանում	655
5. Քրիստոնեություն և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարձրելու մ.

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ճ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՈՌՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Մեծ Հայքի պայմանը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալույթը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրածությունները Հայաստանում Կորդուների գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

3. Առետուրը և թաղաքները Հայաստանում մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)	807
4. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում I—II դարերում և հռոմեական շաղաքամենք (Խ. Ա. Մուշեղյան)	813

Դիուխ երեսուներկուհորդ.—Մեծ Հայքի քաղաքնորդյան պետական կառուցվածք մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Պետական մարմինները	823
2. Արքունի գործակալությունները	829
3. Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ. թ. I—II դարերում	836

Բ Ա Ճ Ի Ն Է

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Դիուխ երեսուներկուհորդ.—Ճարտարապետություն, կերպարվեստ և կիրառական արվեստներ

1. Հելլենիստական դարաշրջանի հայկական մշակույթի բնույթն ու զարգացման փուլերը (Բ. Ն. Առաքելյան)	847
2. Ճարտարապետություն (Ա. Ա. Սահյանյան)	849
3. Փանդակադրություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	869
4. Մոնումենտալ գեղանկարչություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	876
5. Կիրառական արվեստներ (Բ. Ն. Առաքելյան)	878

Գլուխ երեսուներեսհորդ.—Հոգևոր մշակույթ

1. Հին հայ վիպական շարքը (Բ. Ն. Առաքելյան)	891
2. Հին հայկական պաշտամունքը և կրոնը (Բ. Ն. Առաքելյան)	900
3. Գիր-գրականություն (Գ. Ա. Տիրացյան)	907
4. Հելլենիստական թատրոնը Հայաստանում (Գ. Խ. Սարգսյան)	915

Ստամեակագրություն	919
Մատենագրություն	928
Ց ա ն կ ե ռ	945
Անձնանունների ցանկ	947
Տեղանունների և ցեղանունների ցանկ	952

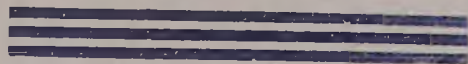
ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան Ս. Ց. (պատ. Խմբագիր), Մաքսիմովսկայն Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. Խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

ԲԱԺԻՆ Զ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՀՌԻՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ Մ. Թ. II ԴԱՐՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ. Թ. I ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՎ II ԴԱՐԻ ՍԿՋԵՆԵՐԻՆ

Տրդատ Ա-ի թագավորության վերջին տարիները: Հայաստանի պատմությանը առաջին դարի վերջին քառորդում և երկրորդ դարում բավական մուխն է: Փաստական տվյալները կցկտուր ու սուղ են, բայց, այնուամենայնիվ, հնարավորություն են տալիս, ղեկավարվելով միջազգային հարաբերությունների ընդհանուր ֆոնով, տալ պատմական պրոցեսի ընդհանուր պատկերը:

Տրդատ Ա Արշակունու թագավորության վերջին տարիները մշուշով են պատած. թերևս նա մահացել է Բակուրակերտ (Փիլադելֆիա) ավանում¹, Մա-րանդ քաղաքի մոտերքը, 88 թվականին:

Թեպետև Հռոմեացի պայմանագիրը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում պարթևների համար, բայց նրանք ուրիշ դժվարություններ ունեին: Պարթևների թիկունքում առաջացել էր հզոր Քուշանաց թագավորությունը, որը նույնպես դեր խաղաց, որպեսզի պարթևների պետության հյուսիսային ծայրամասում գտնվող Վրկանից աշխարհը անկախություն ձեռք բերեր: Այս երկու՝ հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան պետությունների սպառնալիքը և մյուս կողմից հաճախակի դարձած՝ Հյուսիսային Կովկասից վաղկատուն ցեղերի ներխուժումը՝ ալանների գլխավորությամբ, ինչպես և Մազքթաց Արշակունիների (որ նույն ալաններն էին) հարձակումը մերձկասպյան տափաստաններից Մեծ Հայքի և Ատրպատականի հյուսիս-արևելյան ծայրամասերի վրա, բավական տարտամ վիճակ էին ստեղծել Պարթևստանի և նրա զինակիցներ՝ Տեօ Հայքի և Ատրպատականի թագավորության համար: Պարթևական թագավորությունը իր դաշնակիցներով ուրիշ ելք չուներ, քան խնդրելու հռոմեական կայսրին միջոցներ ձեռնարկել Հյուսիսային Կովկասի հրոսակախմբերի ներխուժման դեմ: Եվ Հռոմի «օգնությունը» արտահայտվեց նրանով, որ Դոմիտիանոս կայսրը (81—96) հռոմեական զորամասերը 83 թվականին հասցրեց մինչև Կասպից

¹ Տե՛ս Խոսեանցի, Բ, և Խորենացու հաղորդումը վերաբերում է Վաղարշակ թագավորին, բայց հավանական է, որ նրան վերաբերող ուրիշ տեղեկությունների հետ միասին այս հաղորդումը ես կապված է Տրդատ Ա-ի հետ:

ծովի ափերը² և, փաստորեն, իր ձեռքը գցեց Կալկասի բոլոր հաղորդակցության այն ուղիները, որտեղից ներխուժում էին «բարբարոսները»:

Հռոմեական կայսրությունը հաստատվելով այդ վայրերում, պետք եղած ժամանակ «սարմատներին» թույլ էր տալիս ներխուժելու Անդրկովկաս:

Սանատրուկ (R³) Հայոց թագավոր: Տրդատ Ա-ի մահից հետո հայոց գահն է զբաղեցնում Սանատրուկը³: Պիտի ենթադրել, որ Տրդատ Ա-ի մահից հետո պարթևների առաջարկով Հռոմը հաստատել էր սրան: Մի անոտղակի ցուցմունք հնարավորություն է տալիս որոշելու նրա թագավորության առաջին տարին: Գուտշմիդը Օսրոյենեի թագավորությանը նվիրված իր «Ասումնասիրության» մեջ ուշադրություն է դարձրել, որ Եդեսիայի թագավորների շարքի մեջ 18 տարվա ընդհատում կա և այդ տարիներն են 91—109 թվականները⁴: Ահա այս տարիներին, Գուտշմիդի կարծիքով, Սանատրուկը կարող էր լինել Եդեսիայի թագավոր: Այս եզրակացությանը նա եկել է հորենացու տվյալներից ելնելով, որը հաղորդում է Սանատրուկի արշավանքի մասին Եդեսիայի Աբդար 2 թագավորի (71—91) դեմ⁵:

Խորենացին նշում է, որ Վաղարշակը (իմա՝ Տրդատ Ա) թագավորել է 22 տարի⁶: Եթե Տրդատ Ա-ի թագավորության պաշտոնական թիվը վերցնենք 66 թվականը և ավելացնենք 22 տարի, փաստանք 88 թվականը, որ պիտի լինեիր նրա մահվան տարեթիվը: Այդ թվականի մոտերքը պետք է թագավորեր Սանատրուկը, որը 91 թվականին, այսինքն՝ իր գահակալության երրորդ տարում դարձել է նաև Եդեսիայի թագավոր, և մնացել որպես այդպիսին մինչև 109 թվականը:

Այս Սանատրուկը հիշատակվում է Սուրբասի բառգրքում Σανατρούχης բառի տակ⁷ հետևյալ հատվածում:

«Հայոց թագավոր Սանատրուկը»,—վկայում է Արքիանոսը,—ունեիր միջակ հասակ, բայց հակում ուներ դեպի ամեն մի մեծ բան և, մասնավորապես, դեպի պատերազմական գործերը: Նա հավատարիմ պահապան էր արդարադատու-

² Այժմյան Բաքվից դեպի հարավ-արևմուտք, ծովափին գտնվող Դովաննի կայսրանից չորս կիլոմետր դեպի արևմուտք՝ Քարթրիստանի Բելուզդաշ լեռան ստորոտում 1948 թվականին գտնվեց լատիներեն արձանագրություն: Արձանագրության բնագրից կարելի է մականբերել, որ այս տեղում 84—86 թվականներին կանգնած է եղել հռոմեական XII լեգեոնը և ինչ-որ ամրություն է կառուցել լեռան վրա (տե՛ս Կ. Բ. Թրեբեր, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, IV в. до н. э.—VII в. н. э., М.—Л., 1959, էջ 127):

³ Տե՛ս Հ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմի մ., 190-են ն. թ. մինչև 428 հ. թ., էջ 198:

⁴ Տե՛ս A. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene, St.-Petersburg, 1887, էջ 27—28, 49: Հ. Մանանյան, Քենական տեսություն, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 18—19:

⁵ Տե՛ս Հ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 198:

⁶ Տե՛ս Խորենացի. Բ, ը:

⁷ Ապացուցված է (տե՛ս J. Marquart, Untersuchungen zur Geschichte Erans, I. Göttingen, 1896, էջ 221), որ այս հատվածը Սուրիդաք վերքից է Արքիանոսի «Պարթևականք» (Παρθικά) գրքից: Արքիանոսը ժամանակակից է եղել Հադրիանոս (117—138) և Անտոնինոս Գինո (138—161) կայսրներին:

թյան և իր կենցաղավարության մեջ զուսպ էր, նաև չափավոր ու ողջամիտ էր, ինչպես լավագույնները հույների և հռոմեացիների մեջ»⁹:

Սանատրուկը հայտնի է նաև իր շինարար գործունեությամբ: Փավստոսի տեղեկությունների համաձայն Սանատրուկը հիմնել է Մծուրք քաղաքը, որտեղ փոխադրել է իր արքունիքը¹⁰, Մծուրքը տեղադրվում է Արածանի գետի հովտում, Բյուրական գետի թափվելու տեղում¹¹: Այս քաղաքի արվարձանում, դեպի արևմուտք, գտնվում էր Աշտիշատը, որը հնագույն կրոնական կենտրոն էր: Մծուրք քաղաքը կառուցվել է Արտաշատը Տիգրանակերտի հետ կապող օտարունի պողոտայի վրա, սակայն IV դարի կեսերին արդեն ավերակ էր:

Նորակառույց Մծուրք քաղաքը եղել է մշակութային կենտրոն: Հատ Սերեհոսի վկայությամբ, այդտեղ է ապրել «Մարաբայ փիլիսոփայ Մծուրնացի» ասորի գիտնականը, որը գրել է (ըստ երևույթին հունարեն լեզվով) Հայոց պատմություն¹²: Նույն Սերեհոսը հաղորդում է, որ ավերված Մծուրքի՝ Սանատրուկ թագավորի ապարանքի ավերակների մեջ, արքայական պալատի դռան դիմաց, գտնվել է քարի վրա փորագրված հունարեն արձանագրություն, որը պարունակում էր ժամանակագրական տեղեկություններ հայ և պարթև առաջին թագավորների մասին¹³: Այս փաստերը հիմք են տալիս Մանանդյանին ենթադրելու, որ Մծուրքը եղել է Սանատրուկ թագավորի աթոռանիստ քաղաքը¹⁴:

Սանատրուկի շինարարական կոթողներից է եղել նաև իր շիրիմը Դարանաղյաց Անի բերդում՝ Արշակունիների հանգստարանում, որը Պարսից Շապուհ Բ թագավորը 369 թվականին չի կարողացել վերցնել, չորովհետև խիստ հսկայաշեն, հաստապինդ ու ճարտարագործ կառուցվածք էր¹⁵:

Սաեաառուկի հաղորդները: Սանատրուկից հետո Տրայանոսի (98—117) համաձայնությամբ թագավորել է պարթևական Բակուր Բ թագավորի (78—110) որդի Աշխադարը (Շիրդարը—110—113): Բակուր Բ-ին հաջորդած Խոսրովը (110—129), գտնելով, որ Աշխադարը անհամապատասխան է իր գրված դիրքին, առանց Տրայանոսի կարծիքը հաշվի առնելու, գահընկեց է անում նրան և փոխարենը Հայոց թագավոր նշանակում Բակուր Բ-ի մյուս որդուն՝ Պարթամասիրին (113 թվական): Այս ինքնակամ նշանակումը առիթ է ծառայում նոր ընդհարումների՝ կայսրության և պարթևների միջև: Տրայանոսը օգտագործում է այս հանգամանքը և պատերազմ հայտարարում պարթևներին ու հայերին, որպեսզի չեղյալ հայտարարի Հռոմեացի դաշնագիրը և Մեծ Հայքը դարձնի հռոմեական պրովինցիա: Այսպիսով, 50 տարի տևող (63—113) խաղաղությունը նորից խանգարվում է:

⁹ Flavius Arrianus quae exstant omnia, edidit A. G. Roos, vol. II, Scripta minora et fragmenta, Lipsiae, 1967, էջ 247: Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատոր Բ, մասն Ա, էջ 15:

¹⁰ Տե՛ս Փավստոս, Դ, Ժդ:

¹¹ Սովորաբար Մծուրքը տեղադրում են Մեղրագետի Արածանի թափվելու տեղում (տե՛ս «էջ մը հայ Արշակունյաց հնագույն պատմություն», Հանդիս առաջին, 1906, փետր., էջ 43):

¹² Տե՛ս Սերեհոսի ժողովություն, էջ 1—2:

¹³ Տե՛ս Նույն տեղում:

¹⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 17:

¹⁵ Փավստոս, Դ, Իդ:

2. ՏՐԱՑԱՆՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Պարթևա-հռոմեական հակասությունների սրումը: Ինչպես տեսանք, Հայաստանը նվաճելու փորձերը ներոնի օրոք մատնվեցին անհաջողության: Հայ ժողովուրդը, օգտվելով պարթևների և հռոմեական զավթիչների տարաձայնություններից, պայքարի գնով Հռոմին հարկադրեց դիմելու կոմպրոմիսային համաձայնության, ըստ որի հռոմեացիները պիտի բավարարվեին հայկական գահի վրա պարթևական թեկնածուներին հաստատելու անվանական իրավունքով: Սակայն հետագայում Պարթևական թագավորության միջազգային վիճակը տարտամ և թույլ էր, իսկ Մեծ Հայքի ներսում էլ աճում էին պարթևական, թեկուզ և անվանական, դերապետությունից լիովին ազատագրվելու ձգտումները: Այս տեսնելով, Հռոմի կառավարող շրջանները նոր միջոցներ էին փնտրում Հայաստանում պարթևների ազդեցությունը իսպառ վերացնելու համար:

Հռոմեական կայսրությունը գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին: Նա մեկը մյուսի հետևից վերացրեց իր արևելյան սահմաններում գտնվող կախյալ թագավորությունները, վերածելով դրանք հռոմեական պրովինցիաների: Ի հատուցումն փաստորեն կորցրած Մեծ Հայքի, ներոնը 63 թվականին վերացրեց Պոնտոն Բ-ի կախյալ թագավորությունը, դարձնելով Պոնտոսը պրովինցիա, իսկ Բոսպորի թագավորությունը լրիվ ենթարկվեց կայսրությանը: Վարչական տեսակետից Բոսպորի թագավորության օկուպացված տերիտորիան պիտի կազմեր Պոնտական պրովինցիայի հյուսիսային ծայրամասը՝ ներառյալ Կոդքիսը և Հենիոխների երկիրը¹⁵:

Վեսպասիանոսի օրոք, 72 թվականին Կապադովկիային միացվեցին Կոմմագենեն, Փոքր Հայքն ու Պոլեմոնական Պոնտոսը: Այդպիսով, վերանում են Փոքր Հայքի ու Կոմմագենեի թագավորությունները: Ուժեղացվում էին հռոմեական զորակայանները, մանավանդ Եփրատի հռոմեական ափը, նրա ամբողջ ուղղությամբ՝ հյուսիսից հարավ, որը սահմանագիծ էր Մեծ Հայքի և հռոմեական կայսրության միջև:

Այս միջոցառումները արդարացվում էին պարթևների աչքում, մանավանդ, որ 72 և 74 թվականներին տեղի ունեցան ալանների և ասարմատական ալլ ցեղերի նոր ներխուժումներ, որոնք հարկադրեցին Հռոմին ամրություններ կառուցել այժմյան ռազմավիրական ճանապարհի և Ալանաց դռների (Դարիալի կիրճի) շրջանում: Այս ժամանակաշրջանում ավելի զգացվեց ժՀռոմի բարեկամ և դաշնակից Իբերիայի՝ Վրաց թագավորության կարևորությունը Կովկասյան լեռնանցքում հսկողություն սահմանելու համար: 74 թվականին, ալանների հերթական ներխուժման ժամանակ, ավերվել էր նաև Վրաց աշխարհը և, ինչպես երևում է, թշնամուն դիմադրելիս, ընկել է կովի դաշտում Փարսման Ա թագավորը: Նրան հաջորդել էր իր որդին՝ Միհրդատը: Մայրաքաղաք Մցխեթայում գտնված հունարեն արձանագրությունից իմանում ենք, որ Վեսպասիանոս կայսրը ամրացրել է քաղաքի պարիսպները Միհրդատի և նրա մոր՝ Համազասպուհի թագուհու համար¹⁶, ինչպես տեսնում ենք, Իբերիա-Վիրքը

¹⁵ Տե՛ս В. Ф. Гадукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, էջ 133—134.

¹⁶ Տե՛ս Г. А. Меликшвили, К истории древней Грузии, էջ 54, 348—349.

այդ շրջանում շարունակում էր մնալ Հռոմի պլացդարմ կայսրության ծայրագույն արևելյան սահմանում: Արմազի-Մցխեթայի ամրությունները պետք է կայսրության մատույցները պաշտպանեին ինչպես պարթևներից, այնպես էլ հյուսիսային վաչկատուններից, իսկ անհրաժեշտության դեպքում այդ նույն վաչկատուններին կարելի էր ներս թողնել՝ պարթևների դեմ ուղղելու համար:

Կորբուլոնի արշավանքը Մեծ Հայքի խորքերը՝ Սատաղ—Արտաշատ մայրուղիով, ակնհայտ դարձրեց այն մեծ դերը, որ Պոնտոսը և Պոնտական ծովափն ունեին հռոմեական զորամասերը պարենավորելու գործում, ինչպես և կայսրության հսկողության տակ առնելու համար այն կարևոր լեռնանցքները, որոնք տանում էին դեպի Արևելք՝ Հայաստան, Վիրք և Աղվանք և առհասարակ դեպի Պարթևական աշխարհակալության ոլորտում գտնվող արևելյան երկրները: Սևծովյան նավահանգիստներ Ամիսոսը, Փառնակիան, Տրապեզունտը, Փասիսը, Սերապտոպոլիս-Դիոսկուրիան և Պիտիոնտը կայսրության այն կե-

Տրապեզուի (98—117) դրամը

տերն էին, որտեղ գտնվում էին նավատորմը և հիմնական զորամասերը, որոնք այդ կողմից ապահովելու էին Հռոմեական կայսրության անվտանգությունը: Նոր պրովինցիա Պոնտոսում բարելավվում էին հին ռազմական ճանապարհները և անցկացվում նորերը: Այդ միջոցառումների մեջ առանձնահատուկ տեղ ունենր Տրապեզունտ-Սատաղ ճանապարհի ստեղծումը: Այդ ճանապարհը սկզբում միայն ռազմական նշանակություն ունենր (Տրապեզունտ քաղաքում էր գտնվում Սև ծովի արևելյան ափերը հսկող հռոմեական նավատորմի կայանը): Բայց երբ Հադրիանոսը (117—138) Տրապեզունտում հարմար նավահանգիստ (կառուցեց, քաղաքը կարևոր նշանակություն ձեռք բերեց Մերձավոր Արևելքի առևտրում¹⁷:

Տրապեզուի արշավաճեճը Հայաստան: Պարթևասիրի գահընկեցությունը: Փլավիոսներից (68—98) հետո իշխանության եկած Տրապանոսը (98—117) Եվրոպայում ընկճեց և նվաճեց Դակիան, իսկ Ասիայում՝ հեռավոր Ապառաժ Ա-

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

րաբխան¹⁸։ Հերթը անխուսափելիորեն պիտի հասներ Հայաստանին, և կայսրը առիթ գտավ պատերազմ հայտարարելու պարթևներին։ Այդ առիթն էր Պարթամասիրի նշանակումը Հայաստանի թագավոր՝ առանց կայսեր կարծիքը հարցնելու¹⁹։

Տրայանոսի ագրեսիվ մտահղացումներին խթան էին տվել դեռևս պարթևական Բակուր Բ թագավորի (77—110) բարեկամական կապերը դակերի Դեկեբալ թագավորի հետ²⁰, որին ոչնչացնելու համար (107 թվական) այնքան զոհեր էր տվել Հռոմը։ Այժմ կայսրը, հրաժարվելով Փլավիոսների խաղաղասեր քաղաքականությունից, մեկնում էր Արևելք, նվաճելու ամբողջ Առաջավոր Ասիան։

113 թվականի հոկտեմբերի 27-ին Տրայանոսը մեկնում է Հռոմից։ Նա ռազմերթի ելավ հայերի և պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Հայոց թագավորն իր թագը իրենից չէր ստացել, այլ Պարթևաց թագավորից, բայց,— շարունակում է Դիոն Կասսիոսը,— իրավապես նա տրգորված էր խիստ փառամոլությամբ²¹։ Ծանապարհին, երբ հասնում է Աթենք, այնտեղ նրան են ներկայանում պարթևական թագավոր Խոսրովի (109—129) դեսպանները, որոնք եկել էին խաղաղություն խնդրելու և նվերներ էին բերել։ Արշակունի թագավորը թիւ հպարտությունը չափավորելով՝ ուղարկել էր, որպեսզի աղաչեն նրան, որ պատերազմ չսկսի։ Նաև խնդրում էր նրան, որ Հայաստանը տրվի Բակուրի Պարթամասիր որդուն, ու թախանձագին խնդրում էր նույնպես, որ սրան ուղարկվի թագը։ Նա ասում էր,— շարունակում է պատմիչը,— որ Աշխաղալին, որը հարմար չէր ոչ հռոմեացիների և ոչ էլ պարթևների համար՝ ինքը պահելուց էր արել²²։ Կայսրը ոչ նվերներն է ընդունում, ոչ էլ պատասխանում, միայն հայտարարում է, որ Քարեկամությունը հայտնի է լինում գործերից և ոչ խոսքերից, ուստի և, երբ ինքը կգա Ասորիք՝ կանն այն ամենը, ինչ որ պատշաճ է²³։ Այնուհետև կայսրը պրովինցիա Ասիայի, Լյուկիայի և Կիլիկիայի վրայով հասնում է Սելևկիա, Օրոնտի գետաբերանին, որը Անտիոքի (Ալազն Անտիոք) նավահանգիստն էր։

Անտիոքում Տրայանոսը նամակ է ստանում Պարթամասիրից։ Երբ վերջինս կայսրից պատասխան չի ստանում, ուղարկում է երկրորդ նամակը, որի մեջ արդեն իրեն չէր անվանել Հայոց թագավոր։ Կայսրը այս անգամ սահմա-

¹⁸ Խոսքը վերաբերում է 106 թվականին Ապոլոս Արաբիայում գտնվող երկու թագավորությունների (Նաբատեական Պետրայի և հրեական Կեսարիա-Պանեպոլիսի) հռոմեական պրովինցիաների վերածելուն (տե՛ս Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 359)։

¹⁹ Տրայանոսի դեպի Արևելք կատարած արշավանքի և նրա ձախողման պատմության դրվագները հետաքրքրել են շատ պատմաբանների։ Հ. Մանանդյանը տալիս է գեպքերի գիտականորեն հիմնականում ճիշտ վերլուծությունը (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 22, ծան. 1)։ Նա իրավամբ Մոմզենի ժամանակագրական տվյալներին և դիտողություններին գերադասում է Գուաշմիդի և Լոնգոզենի տեսակետը (տե՛ս այդ մասին Լոնգոզենի նկատողությունները, САН աշխատության XI հատորի վերջում, էջ 858—859)։

²⁰ S6՝ս Плиний Младший, Переписка с Траяном, 74 (XVI), ВДИ, 1946, № 2, էջ 247։

²¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 22։ Նաև՝ Cass. Dio, XVIII, 17, 1—3։

²² Cass. Dio, XVIII, 17, 1—3։

²³ Նույն տեղում։

նախակվում է միայն առաջարկով, որ Պարթևամասիբը ներկայանա իրեն անձամբ, Դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց է տալիս, որ կայսրի կողմից սա մի խորամանկ քայլ էր, որպեսզի առանց բարդությունների իր ձեռքը գցի Հայոց թագավորին, գահընկեց անի նրան և վերջ տա Մեծ Հայքի թագավորությանը:

114 թվականի գարնանը Տրայանոսը պատերազմ է հայտարարում հայերին ու սլարթներին և Ասորիքից շարժվում դեպի Հայաստան: Կայսրի ռազմերթի ուղին դեպի Մեծ Հայք ճիշտ է որոշված Հ. Մանանդյանի կողմից: Տրայանոսը գալիս է Մելիտենե, որտեղից Եփրատի հայտնի գետանցով Տոմիսայի (Թմնիս) մոտ, կարելի էր մտնել Հայաստան: Նա գերադասում է հյուսիսային ճանապարհը՝ Սատաղ—Արտաշատ, որով անցել էր Կորբուլոնը: Սակայն Մելիտենեից ուղարկում է մի զորաբանակ, խարբերդի դաշտի վրայով, ապահովելու իր թիկունքը: Այս զորամասը առանց ճակատամարտի գրավում է Արածանիի վրա գտնվող Արշամաշատ քաղաքը: Վերջինս լինելով հանգուցակետ բոլոր կողմերից եկող ճանապարհների, ուներ կարևոր ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն²⁴:

Մելիտենեից Տրայանոսը շարժվում է դեպի Սատաղ՝ Զիմարայի վրայով գնացող ճանապարհով: Փոքր Հայքում գտնվող Սատաղը հռոմեական լեգեոնների ամենահյուսիսային բանակատեղին էր: Այստեղից սկսվում էր Մեծ Հայքի սահմանը:

Սատաղից Տրայանոսը մտնում է Մեծ Հայքի սահմանները և դեպի Արտաշատ տանող մայրուղիով հասնում մինչև Եղեգիսի ջերմուկները՝ անտիկ հեղինակների էլեգեյան (այժմ՝ Իլիջա՝ Կարինից արևմուտք), որտեղ նա իր բանակով ժամանակավորապես կանգ է առնում հանգստանալու:

Ահա այստեղ կայսերը ներկայանում է երիտասարդ Պարթևամասիբը: «Հայաստանի մեջ,— պատմում է Դիոնը,— Տրայանոսն ընդունեց Պարթևամասիբին: Կայսրը նստած էր բարձր տեղում՝ պատնեշի ծայրին: Պարթևամասիբը, ողջունելով նրան, թագը գլխից հանեց, դրեց նրա ոտքերի մոտ և լուռ կանգնեց, սպասելով, որ նա թագը կվերցնի: Արդ՝ երբ գինվորները մեծ աղաղակ բարձրացրին և Տրայանոսին, իբր ինչ-որ հաղթություն տանելու համար, որ անարյուն էր՝ կռիցին իմպերատոր (որովհետև նրանք տեսան, որ Արշակունի թագավորը՝ Բակուրի որդին, կայսեր առաջ կանգնած է առանց թագի՝ որպես գերի): Պարթևամասիբը սարսափեց և կարծեց, թե ինքը ծաղրուծանակի է ենթարկվում ու մատնվելու է կորստի²⁵: Նա շուռ եկավ և ուզեց փախչել, բայց, տեսնելով, որ ինքը շրջապատված է խնդրեց շնորհ անել, որ ամբոխի մեջ չխոսի»:

24 Այս դեպքի մասին պատմելիս Դիոն Կասսիոսի բնագրում սխալմամբ հիշատակվում է «Սամոսատա» (Մամշատ), փոխանակ «Արսամոսատա»-ի (Արշամաշատ): Այս հանգամանքը շփոթություն է ստեղծել պատմագրության մեջ, իբր հռոմեացիները Տրայանոսի արշավանքի ժամանակ գրավել են Կոմմագենի մայրաքաղաք Սամոսատան, որը առանց այդ էլ պատկանում էր իրենց: Առաջին անգամ այս թյուրիմացության վրա ուշադրություն է դարձրել Դուտշմիլը (տե՛ս *Geschichte Irans*, էջ 141) և առաջարկել է «Արսամոսատա» ուղիղ ընթերցումը:

25 Այս տեսարանը քանդակված է Կոստանդիանոս Մեծի հաղթական կամարի վրա, որի ալյոմաթը վերցված է Տրայանոսի կոթողից և այժմ էլ կարելի է տեսնել Հռոմում (տե՛ս Yisconti, *Iconogr. gr.*, II, 269):

Շարունակելով իր խոսքը, պատմիչն ասում է, որ Պարթամասիրը ներս տարվեց կայսեր վրանը, բայց անորոշ վիճակը չվերացավ: «Երբ նա բարկացած գուրս եկավ, Տրայանոսը նրան կանչեց դարձյալ նույն տեղը, բանակը, և բարձրանալով նորից բեմ, հրամայեց, որ նա ասե բոլորի ներկայությամբ այն, ինչ կամենում է, որպեսզի մարդիկ, անգետ լինելով իրենց երկուսի մեկ-մեկնակ խոսակցությանը՝ այդ մասին շտան զանազան հնարովի տեղեկություններ:

Երբ Պարթամասիրը այս լսեց, ալլևս չլռեց, այլ խոսեց մեծ համարձակությամբ և ասաց, ի միջի ալոց, որ նա ոչ պատերազմի մեջ է հաղթվել, ոչ էլ գերի է վերցվել, այլ եկել է կամավոր կերպով, հավատացած լինելով, թե իրեն որևէ վիրավորանք չեն հասցնի, և թե ինքը կստանա իր թագավորությունը, ինչպես որ Տրդատը ստացել էր Ներոնից: Սակայն Տրայանոսի պատասխանը ցրեց նրա բոլոր հույսերը: «Տրայանոսը, — շարունակում է Դիոն Կասսիոսը, — նրա բոլոր ասածներին պատշաճ կերպով պատասխան տվեց և ասաց, որ Հայաստանը նա ոչ ոքի չի տալու և որ այդ երկիրը պատկանում է հռոմեացիներին և ունենալու է հռոմեական կուսակալ: Իսկ իրեն նա թույլ կտա, որ գնա՝ ուր որ կամենում է»:

«Տրայանոսը, — պատմիչի ասելով, — Պարթամասիրին և նրա հետ եկած պարթևներին բաց թողեց, տալով նրանց ձիավոր ուղեկիցներ, որպեսզի նրանք ոչ ոքի հետ չբանակցեն և որևէ թշնամություն չանեն: Իսկ բոլոր հայերին, որ եկել էին Պարթամասիրի հետ՝ հրամայեց մնալ իրենց երկրում, որովհետև նրանք այժմ իր հպատակներն էին»²⁶:

Ինչպես վկայում են սկզբնաղբյուրները, Պարթամասիրը փորձում է փախչել և ազատվել իրեն ուղեկցող հռոմեացիներից, բայց հռոմեական հեծելազորի հետ ընդհարման ժամանակ բռնվում է և զրիսատվում կայսեր հրամանով²⁷:

Հայաստանը հռոմեական պրովինցիա: Հայաստանը հռչակվում է հռոմեական պրովինցիա և այդ առթիվ 115 թվականին Արևելքում թողարկվում է սլոնձե սեստերցիա, որը հասել է մեզ²⁸:

Տրայանոսը, այնուհետև, հաղթական երթով շարժվում է մինչև Արտաշատ²⁹, Դիոնի վկայության համաձայն Տրայանոսը նվաճված Հայաստանում տեղավորում է պահապան զորքեր: Մեծ Հայքի թագավորությունը անվանվում է «Պրովինցիա Արմենիա» և իբրև կառավարիչ Legatus Augusti pro praetore աջատեղ նշանակվում է բարձրագույն անձնավորություն՝ Գ. Ատիլիոս Հուլիանոս Կլավդիոս Ռուփինոսը³⁰:

26 2. Մանեղյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 25-26: Նաև՝ Dio. LXIII, 19, 3-5, 20, 1-4:

27 ՏՃ՝Ա 2. 3. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 204, ծան. 1:

28 ՏՃ՝Ա ստորև:

29 2. Մանեղյանը (Քննական տեսություն..., հատ. Բ, էջ 27) սխալվում է, ենթադրելով, որ Տրայանոսը իր բանակով շարժվել է դեպի Միջագետք էլեգելայից անցնելով և Եփեսոսի ու Մանազկերտի վրայով դեպի Մշո դաշտը և այնտեղից Տիգրանակերտի վրայով դեպի Մծրին:

30 2. 3. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 205: Նաև՝ Dio. LXIII, 21, 1:

Իսկ Կապադովկիայի ռազմական մարզի, որի մեջ մտնում էր Հայաստանը, լեզատն էր Լ. Կատիլիոս Սեվերոսը, որը կոնսուլ էր դեռևս 110 թվականին³¹:

Արտաշատում Տրայանոսը թողել է լատիններին վիմական արձանագրություն, որը գտնվեց 1966 թվականին Փոքր Վեդի գյուղում³², Պահլանվել է նաև մի դրամ՝ դենար, թողարկված 116—117 թվականներին, Արտաշատի փողերանոցում, Հայաստանի նվաճման առթիվ³³: Արտաշատը, այդպիսով, մնում էր իբրև Հայաստանի գլխավոր կենտրոն, և ինչպես կարծում է Օ. Վ. Կուլդրյավցևը, Արմենիա պրովինցիայում ևս, Արևելքի հռոմեական այլ պրովինցիաների օրինակով, ստեղծվել է բաղաձայնի տեղական միությունը (սկոլոնոն)³⁴:

Հայաստանը իբրև հռոմեական պրովինցիա պետք է ընդունեն հռոմեական կայսեր պաշտամունքը և նրա արձանը պետք է դրվեր Հայաստանի տաճարներում:

Խորհնացին հաղորդում է, որ «Հայաստան ուղարկվեցին հռոմեական գործակալներ, որոնք իրենց հետ բերին Օգոստոս կայսեր արձանը և կանգնեցրին բոլոր մեհյաններում»³⁵, Այս կարգադրությունը պատմահայրը կապում է Օգոստոս կայսեր (մ. թ. ա. 27—մ. թ. 14) ժամանակաշրջանի հետ, բայց այդ կարող է վերաբերվել նաև «Օգոստոս» Տրայանոսի ժամանակներին: Կ. Վ. Տրեվերը ենթադրում է, որ կայսեր մի արձան կարող էր դրվել Գառնիի տաճարում, Արեգ աստվածության կողքին³⁶:

Արտաշատում (և ոչ Սատաղում, ինչպես սովորաբար կարծում են) եղած ժամանակ Տրայանոսին ներկայանում են Վրաց աշխարհի թագավորը կամ նրա դեսպանները և մերձսեծովյան մի շարք «արքայիկներ»: Այս դեսպանների մասին տեղեկություններ են պահպանել Եվտրոպիոսը և Փետրոսը³⁷: Վերջինս, հանրագումարի բերելով Տրայանոսի գործունեությունը Հայաստանում և Անդրկովկասում, հաղորդում է. «Տրայանոսը... ետ խլեց պարթևներից Հայաստանը, ոչնչացնելով թագը, նա զրկեց Մեծ Հայքի թագավորին իշխանությունից: Ազվաններին տվեց թագավոր, ընդունեց հռոմեական հպատակության մեջ իբրևների (վրացիներին), բոսպորցիներին, կոլխերին (եգեթացիներին)»: Այս հաղորդումից երևում է, որ նշված դեսպանները տեղի են ունեցել Մեծ Հայքի թագավորության վերանալուց հետո, այսինքն՝ Տրայանոսի էլեգիյա և Արտաշատ գալուց հետո միայն: Ուրեմն, Աղվանքը ևս ճանաչել է իր կախումը Հռոմից և

31 Մեզ հասել է նաև հռոմեական բանաստեղծ Ստատիոս Պոլիբիոս Պապինիոսի ձեռք, ուղղված Կապադովկիայի մի այլ լեզատ՝ Գայոս Ռոստիլիոս Գալլիացուն, որտեղ ասվում է, որ «Նրանից ահաբեկված էին Հայաստանը և Արաքսը, համբերությամբ տանելով իր վրա լատինական կամուրջը» (տե՛ս *Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 368, ծան. 2*): Անհրաժեշտ է պարզել Կապադովկիայի ռազմական մարզի այս լեզատի ով լինելը:

32 Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Լատիններին արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, *ՊՐԶ*, 1967, № 4, էջ 308:

33 Տե՛ս ստորև:

34 Տե՛ս «*Всемирная история*», т. II, М., 1956, էջ 684:

35 Խառնեացի, Բ, իգ:

36 Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 60—61,

63—64:

37 *Eutrop. Brev.*, VIII, 3, *Festus*, Breviarium rerum gestarum Populi Romani, XX.

աղվանների թագավորը իր իշխանությունը ստացել է Տրայանոսից: Նույնիսկ իբրեւների Միհրդատ թագավորի եղբայր Համազասպը իր զորամասով մասնակցել է Տրայանոսի արշավանքին դեպի Միջագետք, սակայն մահացել է Մծբինի մոտ³⁸:

Տրայանոսի արշավանքի շարունակությամբ: Հայաստանում հռոմեական գերիշխանությունը հաստատելուց հետո, Տրայանոսը դուրս է գալիս Արտաշատից, շարունակում իր հաղթական ռազմերթը դեպի հարավ՝ Միջագետք, ըստ երևույթին, նույն ճանապարհով, ինչ-որ նրանից առաջ անցել էր Կորբուլոնը, այն է՝ «արքունի ճանապարհով», որը Արտաշատը կապում էր Տիգրանակերտի հետ: Ինչպես երևում է, Վանա լճի հյուսիսային կողմերով անցնելիս, կայսրը դեպի հարավ է ուղարկում իր զորավարներից մեկին՝ Լուսիոս Կուրետոսին: Հայաստանի հարավում հռոմեական գերիշխանությունը հրաժարվում է ճանաչել Կորդոքի Մանիսար իշխանը (թեոս Կորդվաց աշխարհի ղեկավար): Լուսիոս Կուրետոսը, Վանա լճի արևելյան ափերով անցնելով, ներխուժում է Կորդոք (երևի Կրեյրյաց լեռնանցքով) և գրավում նրա ամբողջ երկիրը: Այստեղից հռոմեական զորավարը մտնում է այժմյան Ռեանդուզի շրջանը՝ «Մարաց ամուր աշխարհը», որտեղ ապրում էր մարգերի ցեղերից մեկը Mardomedi-ները³⁹: Ըստ երևույթին, այս ռազմական գործողությունը նպատակ էր հետապնդում փակել Ատրպատականի կողմից Զագրոսի լեռների ճանապարհը և ապահովել Տիգրիսի հովտով անցնող Տրայանոսի զորքը պարթևների հնարավոր հարձակումներից:

Տրայանոսը ոտք դրեց Միջագետք այն քարենպաստ ժամանակ, երբ պարթևները զբաղված էին երկպառակություններով և ի վիճակի չէին դիմադրել հռոմեական զորքերին: Տրայանոսի զորքերը Կորդվաց աշխարհից իջան Միջագետք, որի մեծագույն մասը զբաղեցնում էր պարթևներից կախյալ Ադիաբենների թագավորությունը: Այստեղի թագավորն էր Մեքարսապեսը, որը, ըստ երևույթին, փակվեց իր Արբելա մայրաքաղաքում:

Հռոմեական զորքը առանց կռվի գրավում է Բատնա, Մծբին և Սինգարա քաղաքները: Այստեղից հռոմեացիները շարժվում են դեպի Եդեսիա, որի Աբգար է թագավորը (109—116) շտապում է հայտնել իր հպատակությունը, ուղարկելով իր որդի Աբբանդեսին (Երվանդ) և ճանաչվում է Օսրոյենների թագավոր: 114 թվականին Հռոմեական կայսրությանը միացվում է Տիգրիս ու Եփրատ գետերի միջև գտնվող հարթավայրերը և վերածվում նոր պրովինցիայի՝ «Մեսպոտամիա» (Միջագետք) անունով⁴⁰:

Տրայանոսը Եփրատի և Տիգրիսի վրա հիմնում է նոր մաքսատներ, որից հետո վերադառնում է Անտիոք ձմեռելու:

³⁸ См. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, т. 2 352—353 и А. И. Амيرانашвили (Болтунова), Иберия и римская экспансия в Азии, ВДИ, 1938, № 4, т. 161, Fest., Brev., XX:

³⁹ Հռոմեական աղբյուրներում սխալմամբ անվանված է Marcomedi (տե՛ս Հ. Մանեգյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 35-36):

⁴⁰ Սեղ հասել է սեռերիցիա, թողարկված 116—117 թվականներին Հռոմում, Հայաստանի և Միջագետքի նվաճման առթիվ:

Տրայանոսի արշավանքը դեպի Հառավային Միջագետք և հետ ձախողումը: 115 թվականի գարնան սկզբներին Տրայանոսը մտավ Ադիաբենե և այս թագավորությունը հայտարարեց հռոմեական պրովինցիա՝ «Անսիրիա» (Ասորեստան) անունով: Այնուհետև ընթանալով դեպի հարավ՝ Տիգրիսի երկայնքով, և չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, Տրայանոսը հասավ Բաբելոնիա: Ինչպես ճիշտ նշում է Լեոն⁴¹, «Պարթևները պատերազմ չէին արել, ետ էին քաշվել երկրի խորքը, ինչպես սովորություն ունեին թշնամու հարձակման դեպքում, որպեսզի պատրաստվեն փոխադարձ հարձակումներին»:

Բաբելոնիայում Տրայանոսի ձեռքն ընկան մայրաքաղաք Տիգրոնը և Տիգրիսի հանդիպակաց ափին գտնվող հռչակավոր Սելեկիան: Այս հարուստ քաղաքները հանձնվեցին զինվորներին՝ կողոպտման: Խոսքով թագավորը փախչում է, ապաստանելով Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասերը, իսկ Շոշում կայսեր ձեռքն են ընկնում արքայադուստրը և արքայական ոսկե գահը:

Հաղթանակներով հղիացած Տրայանոսը 116 թվականին հասավ մինչև պարթևական սատրապություն Մեսենեն (Մեշան)՝ Պարսից ծոցի ափին, և գրավեց Տիգրիսի գետաբերանին գտնվող Խարաթս-Ապասինու վաճառաշահ քաղաքը: Վերջինս այժմյան Քուվեյտի տեղը գտնված արաբական կախյալ Խարաթս կամ Խարակենե փոքրիկ թագավորության կենտրոնն էր, որտեղ իշխում էր Արշակունիների մի ճյուղը: Բոլոր այս երկրամասերը կցվեցին նոր հռոմեական պրովինցիա «Մեսոպոտամիային»:

Այստեղից Պարսից ծոցով ճանապարհը տանում էր դեպի հեթաթային Հնդկաստանը և շատ գալթակղեցուցիչ էր կրկնել Ալեքսանդր Մակեդոնացու երթուղին դեպի այդ երկրներ: Բայց հաղթական կայսեր թիկունքում սկսվեց նվաճված ժողովուրդների այնպիսի հուժկու շարժում, որ հօգու ցնդեցին նրա բոլոր հաղթանակները:

Տրայանոսը Բաբելոնում տեղեկանում է երեք նոր պրովինցիաների՝ Հայաստանի, Միջագետքի և Ադիաբենեի ապստամբության մասին:

Միջագետքում ապստամբների գլուխ է կանգնում պարթևական թագի թեկնածուներից մեկը՝ Միհրդատ Զ-ը, Խոսրով թագավորի եղբայրը: Միհրդատ Զ-ը վերագրավում է ողջ Միջագետքը և հասնում մինչև Կոմմագենե, սակայն այդ արշավանքի ժամանակ ձիուց վայր է ընկնում և մահանում (116 թվականին):

Սրան հաջորդեց իր որդին՝ Սանատրուկը, որին օգնության հասավ Հայաստանից ուղարկված զորքը Խոսրովի որդու՝ Պարթամասպատի առաջնոր-

Մարկոս Ավրելիոսի (161—180) դրամը

41 Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 355:

գությամբ: Հայաստանում այս ժամանակ ապստամբ ժողովրդի գլուխն էր անցել Վաղարշը, որ հայոց Սանատրուկ թագավորի (88—109) որդին էր⁴²:

Ապստամբական շարժումը անընդհատ ծավալվում էր, ընդգրկելով բոլոր նվաճված երկրները: Տիգրիսի Սելեկիայի, Մծբինի և Եգեսիայի ազգաբնակչությունը ոչնչացրեց հռոմեական կայսրոները և փակեց քաղաքային դռները: Տրայանոսը հարկադրված էր բաժանել իր բանակը և առանձին զորամասերով ուղարկել ապստամբության հիմնական օջախները: Ուղարկված լեգեոններից մեկը՝ Ապպիոս Մաքսիմոսի գլխավորությամբ, լրիվ սրախողաող եղավ: Այնուամենայնիվ, Տրայանոսին հաջողվեց շլատել պարթևների ուժերը իր մի այլ զորավարի՝ Լուսիոս Կուրիատոսի միջոցով: Վերջինս կարողացավ իր կողմը գրավել Պարթևասպատին, հռչակելով նրան պարթևական թագավոր, իսկ Պարթևաստանը՝ Հռոմից կախյալ թագավորություն: Սանատրուկը, մենակ մնալով, հաղթվեց և փախչելիս սպանվեց: Կարծես հաղթանակը հռոմեացիների կողմն էր: Կայսրը շտապեց դեպի հյուսիս, դաժանաբար ճնշելով ապստամբ քաղաքները: Հռոմեացիները նորից վերցրին Մծբինը, Եգեսիան և Սելեկիան (Ջևգմայի դիմաց), որոնք ավերվեցին և կործանվեցին: Տրայանոսը, այնուամենայնիվ, նույն ճանապարհով վերադարձավ հյուսիս, շտապելով դեպի Ասորիք: Բայց այստեղ Ասորական անապատում նրան հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց արաբական Հատրենն փոքրիկ թագավորությունը՝ Հատրա կենտրոնով: Հատրա քաղաքի տակ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտը վերջին մարտն էր, որը տարվում էր 60-ամյա Տրայանոսի ղեկավարությամբ: Հատրան չկարողանալով վերցնել, նա գնաց Ասորիք, մտադրություն ունենալով վերսկսել կռիվը հետևյալ տարվա գարնանը, սակայն ծանր հիվանդացավ և Հռոմ վերադառնալիս վախճանվեց Կիլիկիայի Սելինունտ քաղաքում 117 թվականի օգոստոսի 7-ին: Զորքերի հրամանատարությունը Տրայանոսը հանձնում է իր որդեգիր Հադրիանոսին: Մոմզենի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «Տրայանոսի արևելյան նվաճումները լուսավորեցին հռոմեական կայսրության մռայլ մայրամուտը այնպես, ինչպես կայծակն է մի ակնթարթ ցրում խավարը գիշերվա, բայց այս վերջինիս նման նոր արշալույսի նախագուշակներ չէին»⁴³: Հ. Մանանդյանը նշում է, որ «Տրայանոսի աշխարհակալական նոր քաղաքականությունը, որ վրկնովությունն էր Կրասսոսի և Անտոնինոսի ագրեսիվ ու նվաճողական արևելյան քաղաքականության, չտվեց զրական հետևանքներ: Հռոմեական 114—117 թվականների հաղթական արշավանքները փաստորեն ուժերի ու նյութական միջոցների զուր ու անօգուտ վատնումն էին: Հադրիանոսի ժամանակ... Հռոմեական կայսրության սահմանն արևելքում նորից դարձավ, ինչպես և առաջ, Եփրատ գետը»⁴⁴:

42 Տե՛ս Հ. Յ. Ասաուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 207:

43 Т. Момзен, История Рима, т. V, էջ 364:

44 Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 32:

Կասսիոսի հետևյալ վկայությունը. «Որովհետև Վաղարշը, Սանատրուկի որդին, Սեվերոսի բանակի դեմ մարտի պատրաստվելիս՝ ընդհարումից առաջ զինադադար էր խնդրել և կնքել՝ (Տրայանոս կայսրը) նրա մոտ պատգամավորներ ուղարկեց և Հայաստանի մեկ մասը շնորհեց նրան հաշտության պատճառով»⁴⁷:

Այս վկայության մեջ նշված Սեվերոսը վերոհիշյալ և Կաստիլիոս Սեվերոսն է, որը 114 թվականին նշանակվել էր նորաստեղծ Կապադովկիական զինվորական շրջանի լեգատ: Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ «116 թվականի ապստամբությունների ճնշումից հետո, Հյուսիսային Միջագետքը և Հայաստանը մնացել էին իբրև հռոմեական նահանգներ, Ըստ այսմ,— շարունակում է Հ. Մանանդյանը,— հասկանալի է դառնում, թե ինչու Վաղարշին տրվեց միայն Հայաստանի մի մասը»⁴⁸: Այդ մի մասը, ըստ Հ. Մանանդյանի, «Խնչպես հավանական է ենթադրել, հյուսիս-արևելյան Հայաստանն էր, որին հռոմեացիները չէին կարողացել հաստատուն կերպով տիրապետել»⁴⁹: Իշխանության եկած Հաղրիանոսը Վաղարշին ճանաչել է ամբողջ Մեծ Հայքի թագավոր: Հաղրիանոսի կենսագիր էլիոս Սպարտիանը հաղորդում է, որ Հաղրիանոսը «թույլ տվեց, որ հայերն ունենան թագավոր, մինչդեռ Տրայանոսի ժամանակ նրանք ունեցել են տեղակալ»⁵⁰:

Վերոհիշյալ Պարթամասպատը Հաղրիանոսից ստացել է Օսրոյենե (Եդեսիայի) թագավորությունը: Այսպիսով, այս անձնավորությունը մնում էր իբրև պարթևական գահի համար վտանգավոր թեկնածու և ախույան ու վայելում հռոմեական կայսեր հովանավորությունը: Այս հանգամանքը սրեց փոխհարաբերությունները պարթևների և Հռոմի միջև: Պարթևական թագավոր Վաղարշ Բ-ը (105—147) հայտնում էր իր դժգոհությունը: Խաղաղասեր Հաղրիանոսը հաշվի առնելով այս հանգամանքը, 123 թվականին բանակցությունների մեջ մտավ և Պարթամասպատը հեռացվեց իր նոր թագավորությունից ևս: Եդեսիայի գահը նորից տրվեց նախկին դինաստիային:

Առևտրական-ամենասակամ ճոր վերելքը: Երկարատև խաղաղության ժամանակաշրջանը նպաստավոր եղավ տնտեսական և մշակութային հետագա վերելքի համար Հայաստանում և ամբողջ Մերձավոր Արևելքում, հատկապես միջազգային առևտրի զարգացման համար: Տրայանոսը հատուկ ուշադրություն է դարձրել ապրանքների փոխադրության մաքսերի գանձումը կաղմակերպելու վրա Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ⁵¹: Ըստ երևույթին, առևտուրը Ասորիքի արևելյան սահմանների վրա գոյություն ունեցող պահեստակետերի և Եփրատի վրա եղած քաղաքների միջև ոչ մի ժամանակ այնքան աշխուժացած չէր, որքան Հաղրիանոսի և Պիոսի ժամանակաշրջանում⁵²: Սակայն այդ զարգացումը տեսնում ենք նաև հյուսիսային մայրուղիների վրա գտնվող կենտրոններում, ինչպիսին էին Արտաշատը և Մծբինը:

47 Նույն տեղում, էջ 30, 31, նաև՝ Cass. Dio, LXXV, 9,6:

48 Նույն տեղում, էջ 31, 34:

49 Նույն տեղում:

50 Նույն տեղում, էջ 34: Նաև՝ էլիոս Սպարտիան, § 21:

51 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 30: Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 363 և ծան. 1:

52 Տե՛ս Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 364:

Վաղարշապատ ֆաղափի նիմնադրումը: Հասարակության զարգացումը և միջազգային առևտրի նոր աշխուժացումը, որի կենտրոնում գտնվում էր Հայաստանը, նոր քաղաքների հիմնադրման անհրաժեշտություն է ստեղծում: Վաղարշ Ա-ի թագավորության տարիներին հիմնադրվել է Վաղարշապատ քաղաքը, որի մասին տեղեկություններ է պահպանել Մովսես Խորենացին:

Ըստ նրա տեղեկությունների, Շրեշ-Քլուրի մոտերքն է գտնվել գեռևս ճրվանդունիների ժամանակներից հայտնի Վարդգեսավան քաղաքը: Վաղարշ Ա-ը նրանից հարավ՝ այժմյան էջմիածնի վանքի և նրա շրջակայքի տերիտորիայի վրա հիմնադրել է քաղաք, որը իր անունով կոչել է Վաղարշապատ⁵³:

Նոր քաղաքային համայնքի համար թագավորը տրամադրել է հատուկ մերձքաղաքային տերիտորիա, որը կոչվել է «Քաղաքուղաշտ»: Վաղարշապատ է փոխադրում Վաղարշը իր արքունիքը: Սակայն ինչպես նրա ժամանակ, այնպես էլ հետագայում, իբրև մայրաքաղաք, փաստորեն մնում էր Արտաշատը: Վաղարշապատը երկրորդ մայրաքաղաքն էր⁵⁴:

Խորենացին հաղորդում է նաև, որ Վաղարշ Ա-ն է հիմնադրել Բասեն գավառում, Մուրց և Նրասիս գետերի միախառնման տեղում գտնվող Վաղարշավան ավանը⁵⁵ (այժմ՝ Քյոփրի-քյոյ գյուղը):

Ալեքսեյ Եփրեմյանը Հայաստան: Տրայանոսի մահը և նրան հետևած կայսրության թուլությունը ունենում է նաև այն հետևանքը, որ նորից աշխուժանում են ալանների ներխուժումները, որոնք ավերում էին Հայաստանի և Ատրպատականի սահմանամերձ շրջանները, այլև թափանցում էին մինչև Կապադոկիա: Տիրող վիճակը օգտագործեց Միհրդատ Գ-ից հետո գահ բարձրացած վրաց թագավոր Փարսման Բ-ը (II դարի 30—50-ական թվականներ): Սա ընդարձակեց իր տերիտորիան, դուրս գալով ծովափ, այն է՝ զիդրիտների

53 Վաղարշը, հաղորդում է Խորենացին, պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հորը ավանը... որտեղ և Արշակունի Տիգրան Միշինը (Տիգրան Բ Մեծը—հեղ.) նստեցրեց հրեա գերիների կեսը, որը և վաճառաճ քաղաքագյուղ դարձավ: Այժմ Վաղարշը պատեց այն պարսպով և ամուր պատվարով և կոչեց Վաղարշապատ, որ (կոչվում է նաև) «նոր քաղաք» (Խորենացի, Բ, կ):

54 Մովսեսը, հիմնվելով Սուրբասի բառերի «Մարտիոս» բառի վրա (նրա ենթադրությամբ՝ Դիոն Կասիոսի պատմություններից մեկը), պնդում էր, թե հռոմեական զորավար Պրիսկոսը, որը 163 թվականին զբաղվել էր Հայաստանը ու ավերել Արտաշատը, նրանից ոչ հեռու հիմնել է նոր մայրաքաղաք՝ Կայնեպոլիսը (Καινὴ πόλις) հայերեն՝ «նոր քաղաք», որը և Վաղարշապատն է (ՏԿ՝Ս T. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 367, ծան. 2): Պատմագրության մեջ ընդունված այս սխալ կարծիքը առաջին անգամ հերքեց Աստուրյանը: Վերջինս նշում է, որ Դիոնի այս պատմական առված չէ, թե քաղաքը հիմնադրել է Պրիսկոսը (Հ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 214 և ծան. 7): Այդ հատվածում, նշում է Հ. Մանանդյանը, «շիջված է միայն, որ Մարտիոս վերստին, հայերի ապստամբությունը ճնշելուց հետո, Կայնեպոլիսը հայտարարել է իբրև Հայաստանի մայրաքաղաք» (Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 37): Աստուրյանը և Հ. Մանանդյանը ընդունում են Մ. Խորենացու տեղեկությունը, որ Վաղարշապատի հիմնադիրը եղել է հայոց Վաղարշ Ա Արշակունին:

55 ՏԿ՝Ս Я. А. Мамандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), Ереван, 1954, էջ 91—94:

ցեղով բնակեցված ժովափը, որը տարածվում էր Պարսարյան լեռներից հյուսիս՝ մինչև Ճորոխի գետաբերանը⁵⁶, Փարսման Բ-ը հաղորդակցության մեջ էր Հյուսիսային Կովկասի վաչկատուն ցեղերի, հատկապես ալանների հետ։ Ինչպես հաղորդում են Դիոն Կասիոսը և Փլավիոս Արրիանոսը, որն այդ ժամանակ Կապադովկիայի զինվորական շրջանի լեգատն էր, ալանները Փարսման Բ-ի աջակցությամբ նորից ներխուժում են Աղվանք և Ատրպատական, ապա Հայաստանի վրայով անցնում նաև Կապադովկիա։ Հայոց թագավոր Վաղարշ Ա-ը⁵⁷ կարողացավ կանգնեցնել նրանց հարձակումները «նվերներով», իսկ Կապադովկիայի լեգատ Փլավիոս Արրիանոսը ռազմական պատրաստություններ է տեսնում։ Դիոնի վկայությամբ, ահաբեկված ալանները դադարեցնում են իրենց ներխուժումները⁵⁸, 138 թվականին Վաղարշ Ա-ը դնապաններ է ուղարկում Հռոմ և գահազատվում Փարսման Բ-ի դեմ, և կայսրը հրավիրում է վրաց թագավորին իր մոտ, իբրև ենթարկելու պատասխանատվության, սակայն Փարսման Բ-ը հայրենիք է վերադառնում կայսրից նոր շնորհների արժանացած։

Փլավիոս Արրիանոսի ուշադրավ մի հաղորդումից երևում է, որ Հադրիանոսի ժամանակ Կապադովկիայի լեգատի գործի մեջ եղել է հայ զորամաս⁵⁹։ Այս փաստը ենթադրել է տալիս, որ այն ռազմական կազմակերպությունը, որ հիմնադրել էր դեռևս Տրայանոսը, այսինքն, որ Հայաստանը ռազմական տեսակետից մտնում էր Կապադովկիայի զինվորական շրջանում, ինչ-որ չափով պահպանվում էր նաև Վաղարշ Ա-ի ժամանակ ու, թերևս, նաև հետագայում։

Սոհեմոս քաղափորը։ Նոր գահ բարձրացած Անտոնինոս Պիոսը (138—161) դժգոհ լինելով Հայոց թագավոր Վաղարշ Ա-ի քաղաքականության ինչ-որ կողմերից, հավանաբար 144 թվականին, գահընկեց է անում նրան և փոխարենը Հայոց թագավոր է նշանակում Սոհեմոսին⁶⁰, որը Ասոքիքի էմեսա քաղաքի «թագավորն» էր և իբրև շառավիղ հռչակավոր Աքեմենյան տոհմի, համարվում էր հայկական գահի արժանի թեկնածու։

Պահպանվել է պղնձե սեստերցիա, թողարկված Հռոմում Անտոնինոս Պիոսի ձեռքով՝ Սոհեմոսին Հայոց թագավոր կարգելու առթիվ, որը և հնարավորություն է տալիս որոշելու Վաղարշ Ա-ի գահընկեցության տարին՝ 144 թվականը։

Սոհեմոսի մասին պահպանվել են հետաքրքիր տեղեկություններ, որոնք մեզ հասել են Փոստի (858—867) միջոցով։ Խոսելով բանաստեղծ Յամբլիքոսի մասին, որը հեղինակ է եղել «Բարեկոնականք» («Βαθυλωναχά») վեպի,

56 Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, էջ 353—354։

57 Պատմագրության մեջ գերիշխող էր այն կարծիքը, որ Դիոնի հիշատակած Վաղարշը պարթևների թագավոր Վաղարշ Բ-ն է (130—148)։ Գուաշմիդը առաջին անգամ հերքեց այդ, ապացուցելով, որ այդ Վաղարշը Հայաստանի Վաղարշ Ա թագավորն էր (տե՛ս Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 147)։

58 Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, էջ 357—362։

59 Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 35։

60 Տե՛ս Հ. Յ. Աստադյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 214։

զրված Արտաշատում⁶¹, Փոսը հաղորդում է. «Իր մասին մատենագիրը ասում է, որ բարեկենցիկ էր... և ծաղկում էր Արեմենյան Արշակունյան Սոհեմոսի ժամանակ, որը թագավոր էր և հաջորդել էր իր նախնիներին, որոնք նույնպես եղել են թագավորներ Բայց նա նաև Հռոմի ծերակույտի անդամ եղավ ու նաև հյուպատոս և հետո կրկին անգամ դառավ թագավոր Մեծ Հայքի Արդ ինքը (Յամբլիբոսը) ծաղկում էր, ինչպես ասում է նա, հենց սրա օրով իսկ Հռոմայեցոց թագավորությունը ժառանգեց Անտոնինոսը»⁶²,

Հելլենիստական Արեւելքի փոքր թագավորությունների դինաստիաների համար սովորական երևույթ էր՝ իրենց տոհմը համարել Արեմենյանների շառավիղ։ Սրանցից էին սերված համարվում, օրինակ, Մոփրի և Կոմմագենեի նրվանդունիները, իսկ Արշակունի կոչումը, հավանաբար, սոսկ ձև էր, ցույց տալու համար, որ Հռոմը չի խախտում համաձայնագիրը, դնելով հայկական գահի վրա «Արշակունիներին» դինաստիայի ներկայացուցչի։ Ենթադրվում է, որ այս Սոհեմոսը աղգական էր մի այլ Սոհեմոսի, որ Ներոնի ժամանակ գահակալեց իբրև Մոփրի թագավոր (54—63)⁶³,

Ըստ հորենացու ժամանակագրության, Սոհեմոսին համապատասխանում է Տիգրան Վերջինը⁶⁴, որը նրա հաղորդմամբ, թագավորել է 42 տարի⁶⁵, Տարիների այս քանակը կարելի է վերագրել Սոհեմոսին։ Եթե Սոհեմոսի գահակալության առաջին տարին ընդունենք Վաղարշ Բ-ի թագավորության 23-րդ տարում, այսինքն՝ 144 թվականին, այդ դեպքում նրա թագավորության վերջին տարին պիտի լինի 186 թվականը⁶⁶։ Խորենացու մոտ, ուրեմն, անտես է արված Բակուրի կարճատև թագավորությունը՝ 161—163 թվականներին։

Մարկոս Ավրելիոսի (161—180) դրամ

61 Տե՛ս Դ. Մոմյազեն, История Рима, т. V, էջ 367, ծան. 3։

62 Տե՛ս Զ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 38—39, *Patolii, Bibliotheca*, 94.

63 Տե՛ս Կ. Բ. Թրեвер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 225։ Ենթադրվում է, որ դինաստիայի մասին տե՛ս J. Marquart, *Römische Staatsverw.*, I էջ 403—404.

64 Հմմտ. Մ. Ջամյան, Պատմություն Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 355—357։ Կ. Կոստանյան, История Армении (краткий очерк), М., 1941, էջ 42։ Կ. Բ. Թրեвер, Очерки по истории..., էջ 225։

65 Խորենացի, Բ, կդ։

66 Տե՛ս Զ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 43—49։

4. ՆԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԵՑ ՀԱՅՔԸ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊՐՈՎԻՆՅԻԱՅԻ ՎԵՐԱՄԵԼՈՒ ՆՈՐ ՓՈՐՁԵՐԻ ԴԵՄ

Պարթևա-հռոմեական բախումները Հայաստանի շուրջը: Վաղարշ Ա-ի դահլեյկեցությունը և Սոհեմոսի նշանակումը Մեծ Հայքի թագավոր խախտումն էր Հռանդեայի համաձայնագրի և այս անգամ խախտողը հռոմեական կողմն էր: Այս հանգամանքը պարթևական արքունիքը չէր կարող երկար հանդուրժել և Վաղարշ Բ-ը պատրաստվում էր պատերազմի, բայց ինչպես հաղորդում է Հովհոս Կապիտոլինոսը, Անտոնինոս Պիոսը կարողացավ սոսկ նամակներով ևս կանգնեցնել նրան այդ մտադրությունից:

Երբ պարթևական գահը բարձրացավ Վաղարշ Գ Պերոզը (148—191), Պարթևստանը նորից ուժեղացավ և անցավ ակտիվ արտաքին քաղաքականության: Վաղարշ Գ-ը արդեն 154—155 թվականներին պատրաստվում էր արշավել Հայաստան, սակայն Անտոնինոս Պիոսը Եփրատ գետի մոտ անձամբ տեսակցություն ունեցավ նրա հետ և կանխեց նոր պատերազմի վտանգը: Այդ դեպքից վեց տարի անց մահացավ Անտոնինոս Պիոսը և գահ բարձրացավ Մարկոս Ավրելիոս Փիլիսոփան (161—180), որի գահակալության առաջին տարում Վաղարշ Գ-ի հրամանով Հայաստան ներխուժեց նրա խոսքով զորավարը իր բանակով: Սոհեմոսը փախավ Հռոմ, իսկ նրա փոխարեն պարթևները Հայոց թագավոր կարգեցին Արշակունի Բակուրին (161—163): Հռոմ փախած Սոհեմոսը սենատորի կոչում ստացավ և շարունակում էր հայկական գահի հավակնորդ համարվել ապագայի համար:

Բակուր Ա Արշակունին Մեծ Հայքի թագավոր: Այս դեպքերի մասին ճիշտ տեղեկություններ է պահպանել Մ. Խորենացին: Վերջինս հաղորդում է, որ «Երբ վախճանվեց հռոմեացիների Տիտոս Երկրորդ թագավորը, որ կոչվեց Անտոնինոս Ավգոստոս, պարսից Պերոզ թագավորն արշավեց հռոմեացիների իշխանության վրա, որի պատճառով և «Պերոզ» կոչումն ստացավ, որ նշանակում է «Հաղթող», որովհետև նա առաջ հունարեն կոչվում էր Վաղեգեսոս»⁶⁷:

Հանկարծակի եկած Կապադոկիայի ռազմական շրջանի հրամանատար, լեգատ էլիբս Սեվերիանոսը հազիվ կարողանում է հասնել Կարնո գավառի ջերմուկները՝ էլեգեյան (այժմ՝ Իլիջա), բայց ծանր պարտության է մատնվում պարթևական զորավար խոսրովի կողմից: Հռոմեական զորքն իսպառ ջնջվում է, իսկ ինքը՝ Սեվերիանոսը, անձնասպան է լինում (161 թվական):

Հաղթական պարթևական բանակը շարունակում է իր երթը դեպի Արևմուտք (ըստ երևույթին Սատաղի կողմից) և ներխուժում Կապադոկիա, ապա Ասորիք, որի լեգատ Ատտիդիոս Կոռնելիոսը, շարաշար պարտվելով, դիմում է փախուստի: Պարթևական զորքերը գրավում են Մծբինը և Եղեսիան, որից հետո նվաճում են Ասորիքի քաղաքները: Խորենացին նորից պահպանել է ճիշտ տեղեկություն, որ «Պերոզն Ասորիքի վրայով ասպատակում էր պաղեստինացիների կողմերը»⁶⁸:

Բակուրի երկամյա թագավորության մասին շատ քիչ տեղեկություններ են

67 Խորենացի, Բ, կդ:

68 Խորենացի, նույն տեղում:

պահպանվել: Մեզ հասել են Ասինիոս Քվադրատոսի (160—230) «Պարթևականք» աշխատության պատառիկները Ստեփան Բյուզանդացու միջոցով: Պատառիկներից մեկում ասված է. «Այդ ժամանակ հայոց թագավոր Պակորը (Բակուրը) գտնվում էր Հայաստանում՝ Արտաշատի մոտ և Ուտիքում»⁶⁹: Խոսքը վերաբերում է այն պահին, երբ նոր գահակալած Բակուրը գտնվում էր հիմնական ձմեռանոցում՝ Ուտիքում (այժմյան Ղարաբաղի դաշտավայրը), «Մյուս Տիգրանակերտ» կոչվող վայրում (այժմ՝ Թառնառուտ և Շահբուլաղ⁷⁰), Արցախ նահանգին սահմանակից: Ինչպես ճիշտ նշում է Կ. Վ. Տրեվերը, այս դեպքը պետք է տեղի ունեցած լինի մինչև Արտաշատի գրավումը Պրիսկոսի կողմից՝ 163 թվականին⁷¹:

Հայկական և պարթևական արշավանքները: Մարկոս Ավրելիոս կայսրը (161—180) դիմում է կտրուկ միջոցների, Արևելք նետելով կայսրության ամբողջ ռազմական ուժը: 163 թվականի գարնանը Անտիոք է ժամանում կայսեր եղբայր և հոգեզավակ, գահակից Լուկիոս Վերոս կայսրը (161—169), որը իր հետ բերել էր նոր ռազմական ուժեր: Սրանց հրամանատարությունը Լուկիոս Վերոսը հանձնում է իր լավագույն զորավարներին՝ Ավիդիոս Կասսիոսին, Ստատիոս Պրիսկոսին և Մարտիոս Վերոսին: Սկզբում հռոմեացիները առաջարկում են հաշտության բանակցություններ սկսել, սակայն Վաղարշ Գ-ը մերժում է: Սրանից հետո, միայն 163 թվականի ամռանը հռոմեական զորքը ընդհանուր հարձակման է անցնում Ասորիքում, Հայաստանում և Միջագետքում:

Ստատիոս Պրիսկոսը, որը նշանակված էր Կապադովկիայի ռազմական շրջանի հրամանատար, բնական է, պիտի մղեր կռիվները Հայաստանում, որտեղ նա մտնում է, ըստ երևույթին, նույն Սատաղի կողմից: Համառ կռիվներից հետո նա նվաճում է Հայաստանը և 163 թվականի վերջերին հռոմեական զորքերը, պաշարումից հետո, գրոհով վերցնում են Արտաշատը, որը ենթարկվում է կողոպուտի և ավերածության, սակայն սխալ է այն կարծիքը, իբր Հայաստանի մայրաքաղաքը հիմնահատակ կործանվում է⁷²:

Նույն այս ժամանակ Եփրատի ափին, Նվրոպոս քաղաքի մոտ (Զեզմայից հարավ), Վաղարշ Գ-ը պարտություն է կրում հռոմեական այն զորամասերից, որոնք գործում էին Ասորիքում և Միջագետքում և որոնց հրամանատարն էր Ավիդիոս Կասսիոսը: Վաղարշ Գ-ը անընդհատ նահանջելով, թողնում է Միջագետքը և անցնում Տիգրիսի արևելյան ափը: Կասսիոսը հետապնդելով նրան, վերցնում է Հյուսիսային Միջագետքի Եդեսիա և Մծբին քաղաքները և հասնում Բաբելոնիա: Հելլենիստական աշխարհի խոշորագույն կենտրոն Սելևկիա քաղաքը մատնվում է ավարառության և հրդեհի: Նույն բախտը վիճակվում է Տիգրոն մայրաքաղաքին, որի արքայական դղյակը հողին է հավասարեցվում (164 թվական):

69 Տե՛ս Կ. Վ. Тревєр, Очерки по истории..., էջ 232:

70 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 86:

71 Տե՛ս Կ. Վ. Тревєр, Очерки по истории..., էջ 232:

72 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 228 և Հ. Տ. Ասատրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 220, ծան. 1:

Ինչպես վկայում է Հուլիոս Կապիտոլինոսը⁷³, Մարկոս Ավրելիոսը և Լուկիոս Վերոսը ստանում են «Հայկական» (Armeniacus) պատվանունը, իսկ «Երբ պարթևական պատերազմը ևս հաջողությամբ գլուխ բերվեց, երկուսն էլ ստացան նաև «Պարթևական» (Parthicus) անունը»⁷⁴։

Կասսիոս Դիոնի վկայությամբ Ավիդիոս Կասսիոսը ժանտախտի համահարակի պատճառով Սելևկիայից և Տիգրոնից ետ քաշվելով հյուսիս՝ «վերադարձի ժամանակ... կորցրեց իր զինվորների մեծագույն մասը սովի ու հիվանդության պատճառով, բայց ետ եկավ Ասորիք իր զորաբանակի մնացորդների հետ»⁷⁵։

Հայաստանը և Արտաշատ մայրաքաղաքը նվաճելուց հետո, ըստ երկվույթին, ապստամբ հայերի կողմից սպանված Ստատիոս Պրիսկոսին փոխարինել էր հռոմեական զորավար Մարտիոս Վերոսը։ Հռոմեացիների վարմունքը նվաճված Հայաստանում ստացավ պատժիչ արշավախմբի բնույթ։ Նրանք տեղավորեցին իրենց զորամասերի հիմնական մասը Վաղարշապատում և մտադրվեցին վերացնել Թագավորությունը և Հայաստանը հռչակել հռոմեական պրովինցիա։ Այս բոլորը լցրեց համբերության բաժակը և առաջ բերեց համաժողովրդական ապստամբական շարժում։

Ապստամբություն Հայաստանում ստաբալ Տրդատի գլխավորությամբ։ Սուիդասի բառգրքում (Μάρτυρ բառի տակ) պահպանվել է Կասսիոս Դիոնի վերագրվող հատվածներից մեկը, որից երևում է, որ հռոմեական զավթիչների դեմ Հայաստանում բռնկվել է մեծ ապստամբություն, որն իր մեղմ վարմունքով կարողացել է հանդարտեցնել Մարտիոս Վերոսը։

Այս ապստամբության առթիվ Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է. «Մարտիոս Վերոսն ուղարկել էր Թուկիդիդեսին, որպեսզի նա Սոհեմոսին վերստին քերե Հայաստան։ Սա զենքի ազդած ահով ու նաև բոլոր իրեն հանդիպողների վերաբերմամբ ցուցաբերած բարեմտության շնորհիվ հաստատուն կերպով առաջանում էր, իսկ Մարտիոսն ընդունակ անձնավորություն էր և ոչ միայն զենքով էր զսպում ընդդիմադրողներին կամ կանխում էր վտանգը արագ գործողությամբ և կամ խաբում էր խորամանկությամբ, որ հատուկ պաշտպանության միջոց էր զորավարների, այլև հավանեցնում էր համոզիչ խոսքերով և բարեկամություն էր շահում վեհապանծ պարզեցներով կամ հրապուրում էր բարի հուսադրմամբ»⁷⁶։

Ապստամբական շարժման մանրամասնությունների մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել⁷⁷։ Միայն հայտնի է, որ ապստամբությունը գլխավորել է կորովի, համարձակ «սատրապ Տիրիդատեսը» (այսինքն՝ նախարար Տրդատը) և այն աֆրիկյան ծավալ է ստացել, որ Լուկիոս Վերոսը օգնության է կանչել հնիոխների Թագավորին։ Սրան Տրդատը, ապանել է, և հաղթել է նրա

⁷³ *St'w Jul. Capit.*, Marcus Aurelius, VIII & IX.

⁷⁴ Հ. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 42։

⁷⁵ К. В. Тревер, Очерки по истории..., էջ 228—229։ Նաև Dio, LXXI 1, 3, 2, 1—4։

⁷⁶ Հ. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 44։ Նաև Dio, LXXI, 2, 3։

⁷⁷ *St'w Առ*, Երկերի ժողովածու, հատ. Ա, էջ 356։

մահացու հարվածից զերծ մնացել հռոմեական կայսրը և զորավարը՝ Լուկիոս Վերոսը: Կասսիոս Դիոնը հետևյալն է պատմում այս անցքերի մասին: «Եվ Տրդատ սատրապին, որը Հայաստանում խռովություններ էր առաջ բերել և սպանել էր հենիոթյան թագավորին ու նաև սուրը հանել էր, սպառնալով Վերոսին, որն այդ բանի համար նրան հանդիմանել էր՝ Մարկոս Ավրելիոսը փոխանակ սպանել տալու՝ աքսորեց Բրիտանիա»⁷⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, ապստամբության ղեկավար նախարար Տրդատը ընկել է հռոմեացիների ձեռքը, որոնք «մարդասիրաբար» վերաբերվելով, բավարարվել են միայն նրա աքսորով հեռավոր Բրիտանիա⁷⁹: Տրդատի դեմ հռոմեացիների դուրս բերած հենիոթյան թագավորը, անշուշտ, «Մաքեդոնների և հենիոթյան թագավորության» արքայիկն էր, որի տերիտորիան գտնվում էր Պարթևարյան լեռների ծովահայաց անտառախիտ փեշերին և հասնում էր Սև ծովի ափերը, այժմյան Ռիզեի և Աթինայի միջև, այսինքն՝ ըստ հին հայկական աղբյուրների՝ Խաղտիքում: Սրանց հարևան էր Պոնտական-Պարթևարյան լեռների հարավային փեշերին գտնվող Բագրատունիների «ձեռական իշխանության» գավառը, որը Սպերն էր՝ Ճորոխի հովտում: Մաքեդոնները և հենիոթները առաջին անգամ չէր, որ Հռոմի սաղրանքով այս կողմերից ներխուժում էին Հայաստան և ավարառության ենթարկում: Եթե այդ այդպես է, ապա նախարար Տրդատը պետք է լինի այն Տրդատ Բագրատունին, որի մասին Խորենացին խոսում է «Տիգրան Վերջինին» նվիրված նախորդ գլխում⁸⁰:

Մեծ Հայքի թագավորության վերականգնումը: Ապստամբությունը ճնշվել էր, բայց միևնույն ժամանակ հարկադրել էր հռոմեացիներին ետ կանգնել իրենց ծրագրից՝ Հայաստանը հռոմեական պրովինցիա դարձնելու, և նորից վերականգնվեց նախկին դրությունը, այսինքն՝ Հայկական թագավորությունը պահպանվեց և այն նորից հանձնվեց Սոհեմոսին:

Լուկիոս Վերոսը, գալով Նոր քաղաք, որը (ամհացած) Պրիսկոսի դրած հռոմեական կայազորն էր իր ձեռքում պահում, և ապստամբության փորձ անողներին խոսքով ու գործով հնազանդեցնելուց հետո հայտարարեց, որ «Նոր քաղաքը» կլինի Հայաստանի գլխավոր քաղաքը»⁸¹:

Նոր քաղաք-Վաղարշապատը, այդպիսով պաշտոնապես հայտարարվում է Մեծ Հայքի թագավորության «գլխավոր քաղաք», այսինքն՝ մայրաքաղաք, որտեղ մնում են հռոմեական լեգեոնները: Սրան հետևեց կարգադրությունը՝ Սոհեմոսին բերել Հռոմից և նորից բազմեցնել հայկական գահին: Կապադովկիայում տեղավորված հռոմեական երկու լեգեոններից (XII Fulminata և XV Apollinaris) մեկի զորահրամանատար Թուկիդիդեսին Լուկիոս Վերոսը հանձնարարում է Սոհեմոսին վերադարձնել Հայաստան: Հռոմեական գրող Կոռնելիոս Փրոնտոնը (ամհացած 170 թվականի մոտերքը), իբրև ղեկավարի ժամանա-

78 Հ. Մեմեռեյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 44: Նաև Dio, LXXI, 14, 2:

79 Տե՛ս Կ. Բ. Թրեթեր, Очерки по истории..., էջ 230:

80 Տե՛ս Խորենացի, Բ, 49:

81 Dio, LXXI, 2—3, Տե՛ս Հ. Մեմեռեյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 44: Նաև Կ. Բ. Թրեթեր, Очерки по истории..., էջ 238: Dio, LXXI, 1, 2, 3, 1—4:

կակից, նշում է, որ «Մարկոս Ավրելիոսը գերադասեց թագավորությունը Հայաստանում հանձնել Մոհեմոսին, և ոչ թե Վաղարշին, իսկ Բակուրին ղրկեց թագավորությունից»⁸², Տվյալ դեպքում հազիվ թե Վաղարշ անվան տակ պարթևական թագավոր Վաղարշ Գ-ին պիտի հասկանալ, ինչպես արդ կարծում է Կ. Վ. Տրեվերը⁸³, կարելի է ենթադրել, որ սա գահընկեց արված հայոց թագավոր Վաղարշն է⁸⁴, Հավանաբար, այս Վաղարշը ևս տարվել է Հռոմ և համարվել հայկական գահի հնարավոր թեկնածու։ Ինչպես տեսանք, այնուամենայնիվ, գերադասվել է Սոհեմոսը, որը և թագավորել է Հայաստանում երկրորդ անգամ՝ 164—186 թվականներին։

166 թվականի խաղաղության պայմանագիրը։ Հայկական պատերազմի վերջանալուց հետո, 165 թվականին հռոմեական զորքերը, հավանաբար, Մարտիրոս Վերոսի գլխավորությամբ, մտնում են Մեդիա-Ատրպատական, որը այդ ժամանակ, ըստ երևույթին, ինքնուրույն պետություն էր։ Այս երկիրը ևս նվաճելուց հետո Մարկոս Ավրելիոս և Լուկիոս Վերոս կայսրներն ընդունում են նաև «Մեդական» (Medicus) տիտղոսը։

Պարթևները լրիվ հաղթահարված էին և ավելի քան չորս տարվա պատերազմից հետո, 166 թվականի վերջերին խաղաղություն է հաստատվում։

Ըստ խաղաղության պայմանագրի, կայսրության սահմանն անցավ Միջագետքի արևմտյան մասը, մինչև Խաբուր գետը։ Օսրոյենե-Նդեսիայի թագավորությունը դարձավ Հռոմից կախյալ պետություն, իսկ հելլենականացված հինավուրց Խառան քաղաքը հայտարարվեց ազատ քաղաք՝ կայսրության հովանավորության ներքո։ Միջագետքից հյուսիս գտնվող Մեծ Հայքը դարձավ Հռոմից կախյալ թագավորություն։ Ինչպես նշում է Կ. Վ. Տրեվերը «Պարթևատանի հետ 166 թվականին կայացած խաղաղությունը վերականգնեց այն դրությունը, որ գոյություն ուներ մինչև 161 թվականը, այսինքն՝ Հայաստանը անվանապես հռչակվում էր անկախ, բայց պայմանով, որ նրա թագավորները լինեն Հռոմի դրածոները. այս այն առավելագույնն էր, ինչին կարող էր հասնել Հայաստանը տվյալ էտապում»⁸⁵։

Լուկիոս Վերոսը գահընկեց Բակուր թագավորի հետ վերադարձավ Հռոմ։ Այստեղ Բակուրը վայելել է Մարկոս Ավրելիոս կայսեր հովանավորությունը և իր եղբոր Միհրդատի հետ ընդունվել կայսերական Ավրելյան ազգակցության մեջ⁸⁶, ինքը և իր եղբայրը կրում էին «Ավրելիոս» պատվանունը։ Բակուրը չի կորցրել իր արքայական աստիճանները։ Դեռևս XVI դարի վերջում Հռոմում մի մարմարե զոհասեղանի վրա պահպանվում էր Բակուրի հունարեն մի արձանագրությունը, փորագրված 164 թվականին և նվիրված նրա մահացած եղբոր՝ Ավրելիոս-Միհրդատի (բնագրում՝ Μεριδάτι) հիշատակին, ուր Բակուրը ան-

⁸² Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории..., էջ 236։

⁸³ Նույն տեղում։

⁸⁴ Վաղարշ Ա-ը Հայաստանում թագավորել է 25 տարուց ավելի (117—144)։ Գահընկեցությունից հետո Վաղարշը պիտի լիներ 45 տարեկան, իսկ 164 թվականին՝ 65 տարեկան։ (Տե՛ս նաև Հ. Յ. Ասատուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 220—221)։

⁸⁵ Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории..., էջ 237։

⁸⁶ Տե՛ս Հ. Յ. Ասատուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 222—223։

վանված է «Ավրելիոս Պակորոս, Թագավոր Մեծ Հայքի» (Αὐρήλιος Πάκορος Βασιλεὺς Μεγάλης Ἀρμενίας)⁸⁷:

Որոշ տվյալներից կարելի է ենթադրել, որ Հռոմ տարված զահրենկեց Բակուրի անունը դեռևս արժարժվում էր Հռոմի պետական շրջաններում իբրև հայկական գահի հնարավոր թեկնածու՝ Սահմոսի և Վաղարշի կողքին⁸⁸:

Մարկոս Ավրելիոս և Լուկիոս Վերոս կայսրները իրենց հաղթահանդեսը Հռոմում տոնեցին 166 թվականի օգոստոսի 23-ին: Նրանց հաղթանակները հավերժացնելու համար Մարկոս Ավրելիոսի հրամանով Հռոմում կառուցվեց մի հույակապ կոթող, որի վրա քանդակված էին վերահիշյալ անցքերը: Այժմ էլ կարելի է Հռոմում տեսնել այդ կոթողը, որի վրա գրված է. «Ավրելիոս կայսրը՝ հայերին, պարթևներին և գերմանացիներին մեծ պատերազմում հաղթելուց հետո՝ հաղթանակի այս կոթողը, իբրև կատարված գործերի հիշատակ, նվիրել է իր հորը՝ Անտոնինոս Պիոս կայսրին»⁸⁹:

Լուկիոս Վերոսի (161—169) դրամը

Նոր իրադրության մասին արար աշխարհին իրազեկ պահելու համար, կայսրության փողերանոցներում 163—168 թվականներին թողարկվում են ոսկյա, արծաթյա ու բրոնզե շքադրամներ:

166 թվականի խաղաղության պայմանագիրը ունեցավ շատ մեծ նշանակություն: Այն սահմանագիծը, որ որոշվեց Միջագետքում, գոյություն ունեցավ գրեթե մինչև արաբների նվաճումները VII դարի կեսերին: Իսկ Մեծ Հայքի Թագավորության սահմանները հարատևեցին մինչև նրա բաժանումը՝ 387 թվականին:

Հայաստանը Սահեմոսի կրկին անգամ թագավորության տառիներին 166 թվականից հետո, մինչև Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը (193—211), մոտ քառորդ դար, գրեթե ոչ մի տեղեկություն չունենալով Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերի մասին: Այդ անշուշտ որոշ չափով լուսավորում են Վաղարշապատում գտնված հունարեն և երկու լատիներեն արձանագրությունները:

165 թվականին հռոմեական բանակը վերադառնալով Հարավային Միջագետքից, իր հետ բերեց ժանտախտը, որը տարածվեց ամբողջ Առաջավոր Ա-

87 Տե՛ս K. B. Тревесер, Очерки по истории..., էջ 237—242:

88 Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 43:

89 Նույն տեղում, էջ 45:

սիայում ու Եվրոպայում: Վաղարշապատում գտնված հունարեն արձանագրությունը պետք է փորագրված լինի հենց այդ տարին⁹⁰: Արձանագրության բնագրից իմանում ենք, որ էլիոս Վալենտը, որը Վաղարշապատում կանգնած Ապոլլինարյան լեգեոնի խիլիարքոս էր, տապանաքար է դնում միաժամանակ մահացած 35 տարեկան կնոջը և 10 տարեկան դստերը⁹¹:

Արձանագրության մեջ հիշատակված էլիոս Վալենտը հանդիսանում էր Հայաստանում և թերևս Իբերիայում (Վիրք) ու Ալբանիայում (Աղվանք) տեղավորված հռոմեական բանակի առաջին հրամանատարներից մեկը⁹²: Հայաստանի պահպանումը, հավանաբար, հանձնարարվել է XV Apollinaris լեգեոնին:

Վաղարշապատի մ. թ. 176 թվականի լատիներեն արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ Մարկոս Ավրելիոս կայսեր ժամանակ 173—176 թվականներին Վաղարշապատում էր տեղավորված հռոմեական կայազորը, Կապադովկիայի լեգատ Արիոս Անտոնինոսի հրամանատարության ներքո, որը բաղկացած էր XII Fulminata և XV Apollinaris լեգեոնների երկու շոկատներից (vexillatio) և այլ զորամասերից: Իմանում ենք նաև, որ կառուցվել է ամրություն, որի պատի մեջ դրված է եղել տվյալ արձանագրությունը⁹³:

Մյուս լատիներեն արձանագրությունը թվագրվում է 185 թվականով: Կայսեր՝ Կոմոդոսի (180—192) անունը շնչված էր նրա մահից հետո, ինչպես և շատ ուրիշ արձանագրությունների մեջ: Արձանագրությունից իմանում ենք, որ շարունակվում էին Վաղարշապատի միջնաբերդի ամրությունների շինարարական աշխատանքները XV Apollinaris լեգեոնի զորամասերի կողմից, Կապադովկյան զինվորական շրջանի լեգատ Կելիոս Կավլինի ընդհանուր հրամանատարության ներքո. աշխատանքների անմիջական ղեկավարն էր ցենտուրիոն Ավրելիոս Լաբրասը:

Հիշատակված արձանագրություններից կարելի է եզրակացնել, որ Սոհեմոսի գահակալության տարիներին՝ 163—186 թվականներին (23 տարի), Վաղարշապատում տեղավորված են եղել հռոմեական զորամասերը, որոնք պիտի պաշտպանեին Հռոմի շահերը⁹⁴:

5. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԺԱՌԱՆԴԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վաղարշ Բ՝ թագավոր Մեծ Հայքի: Անտիկ աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել, թե Սոհեմոսից հետո ով է թագավորել Հայաստանում: Մնում են Մովսես Խորենացու տվյալները, որոնք այս ժամանակաշրջանի համար ավելի հավաստի են: Միայն պիտի նշել, որ Պատմահայրը Վաղարշ Ա-ին և Բ-ին միացնում է և խոսում մեկ թագավորի՝ Վաղարշի մասին, որը գահա-

⁹⁰ Տե՛ս Կ. Բ. Թրեвер, Очерки по истории..., էջ 261—261, հառկապես էջ 259:

⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹² Տե՛ս Մ. Ի. Ростовцев, Новая греческая надпись из Эмнеадзина, «Христианский Восток», т. III, вып. 3, СПб, 1915, էջ 245—246:

⁹³ Տե՛ս Կ. Բ. Թրեвер, Очерки по истории..., էջ 262—267:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 270: Նաև՝ Հ. Յ. Առաքյալ, Փաղաքական վերաբերություններ..., էջ 223, ծան. 2:

կալել է Տիգրան Վերջինի (իմա՝ Սոհեմոսի) մահից հետո⁹⁵, Հերոդիանոսի (շուրջ 170—240) կցկտուր տեղեկություններից երևում է, որ հայոց թագավորը վերին աստիճանի զգույշ և չափավոր քաղաքականություն է վարում, չեղոր դիրք բռնելով պարթևների հանդեպ և խուսափելով օգնել նրանց։ Այս հանգամանքը իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ Վաղարշ Բ-ը Վաղարշ Ա-ի սերնդից էր, նրա թույն էր կամ եղբորորդին, և ոչ պարթևների նոր դրածո-Ապագայում թերևս նոր նյութեր գտնվեն այս հարցին որոշակի պատասխան տալու համար։

2. Մանանդյանը, հիմնվելով Հերոդիանոսի վկայությունների վրա, ցույց է տալիս, որ Հռոմեական կայսրության մեջ ծագած գահակալական կռիվների ժամանակ իբրև հռոմեական կայսր Պետլեննիոս Նիգերին են ճանաչել պարթևաց թագավոր Վաղարշ Դ-ը (191—208), Օսրոյենե-նդեսիայի թագավոր Արգար Թ-ը և Հատրայի թագավոր Բարսեմիոսը։ Վերջին երկու թագավորները նույնիսկ ռազմական օգնություն են ցույց տվել նրան։ Միայն Մեծ Հայքի թագավոր Վաղարշ Բ-ն էր, որ մնաց չեղոր և հրաժարվեց օգնել Նիգերին։

Այս տեղեկությունները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Սոհեմոսի մահից հետո (186 թվական), Հռոմեական կայսրության մեջ տեղի ունեցող գահակալական կռիվների պայմաններում, Հայաստանից վճռվել են Վաղարշապատում կանգնած հռոմեական ռազմական ուժերը։

Նիգերը, — վկայում է Հերոդիանոսը, — մարդ ուղարկեց Պարթևաց, Հայոց և Հատրացոց թագավորների մոտ՝ խնդրելու նրանցից օգնություն։ Արդ՝ Հայոց թագավորը պատասխանեց, որ նա ոչ ոքին չէ օգնելու, սակայն եթե Սեվերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել, իսկ Պարթևաց թագավորն ասաց, որ կկարգադրե իր կուսակալներին զորք գումարել։ այսպես էին նրանք սղվորաբար անում, երբ հարկավոր էր զորք հավաքել, որովհետև չունեին վարձկան զորք և մնայուն զինապարտներ։ Հատրացոց թագավորն ուղարկեց օգնության Նիգերին աղեղնավորների մի զունդ⁹⁶։

Հռոմեական կայսրության խառնակ վիճակին վերջ է դնում Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը, որը հաղթեց իր ախոյան Նիգերին (վերջինս սպանվեց Կիլիկիայում 194 թվականի աշնան սկզբներին) և եկավ Միջագետք, որպեսզի պատժի Նիգերի դաշնակիցներին։ Հերոդիանոսը պատմում է.

«Արդ՝ պատրվակ բռնելով, որ Հատրացոց Բարսեմիոս թագավորը դաշնակից է եղել Նիգերին՝ նա (Սեվերոսը) արշավեց Արևելք։ Գալով այստեղ նա ուզեց ներխուժել Հայաստան։ Բայց հայոց թագավորը շտապեց թախանձանքով կանխել այդ և ուղարկեց նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, խոստանալով նրան զինակցություն ու բարեկամություն։ Եվ Սեվերոսը, երբ հայկական գործերը հաջողվեցին ըստ իր ցանկության, առաջ շարժվեց Հատրացոց դեմ»⁹⁷։

Ինչպես տեսնում ենք, Հռոմի և Հայաստանի միջև ձևավորվում էին քաղաքական փոխհարաբերությունների այն ձևերը, որոնք բնորոշ էին հետագայի համար (IV դարում)։

Վաղարշ Բ-ի ճիշտ դիրքորոշումը երևան եկավ նաև Միջագետքում։ Այս-

95 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ԿԻ։

96 Մ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 52։

97 Նույն տեղում, էջ 52—53։

տեղ ևս, ինչպես Հայաստանում Սոհեմոսի մահից հետո, տեղական կախյալ թագավորությունները՝ Ադիաբենեն և Հատրենեն, գրավել էին հռոմեական ամբարձրությունները և պահանջում էին, որ կայսրության օկուպացիոն զորամասերը դուրս գան այն տեղերից և այդ երկրամասերը վերադարձվեն իրենց: Սակայն վերստին ուժեղացած կայսրությունը հասկանում էր այդ վայրերի ռազմաստրատեգիական նշանակությունը Արևելքում՝ Հռոմի գերիշխանությունը ամրապնդելու համար, ուստի Սեպտիմիոս Սեվերոսը 195 թվականին, գալով Միջագետք, փտարեց ապստամբներին և նույնիսկ նվաճեց նոր երկրամասեր: Սակայն մեկ տարի հետո (196 թվական) Սեվերոսի և Ալեքինոսի միջև ծագեց գահակալական նոր պատերազմ, որը օգտագործեց պարթևների թագավոր Վաղարշ Դ-ը (191—208), վերադարձնելով Միջագետքը և պաշարելով Մծբին քաղաքը:

197 թվականին Սեվերոսը Ալեքինոսին հաղթեց և նորից եկավ Ասորիք: Օսրոյենե-Նդեսիայի թագավոր Արգար Թ-ը վերստին հայտնեց իր հպատակությունը կայսրության, իսկ Վաղարշ Դ-ը Մծբինի պաշարումը վերացրեց և հտքաշվեց: Սեվերոսը կարգավորելով գործերը Միջագետքում, 198 թվականին, իր զորքով Եփրատի ափով իջավ Բարեկտիա: Այստեղ հռոմեական զորքերը նորից վերցրին Բարեկտն և Սելևկիա քաղաքները, որոնք պարթևների կարգադրությամբ արդեն ավերված ու դատարկված էին, իսկ Տիգրոն քաղաքը մատնվեց կողոպուտի ու կոտորածի⁹⁸:

Հռոմեական կայսրության սահմանները, այդպիսով, առաջ քաշվեցին դեպի արևելք՝ մինչև Տիգրիս գետը: Կայսրության այս ավանդուստում Միջագետքի ռազմական կենտրոնը դարձավ Մծբինը, իսկ նրա թիկունքում մնացած Օսրոյենե-Նդեսիայի թագավորությունը շարունակում էր մնալ Հռոմից կախյալ պետություն:

Հայաստանի ռազմական նոր կազմակերպությունները: Սեպտիմիոս Սեվերոսի արշավանքների ժամանակ Արևելքում Մեծ Հայքը ոչ միայն չտուժեց, այլև որոշ արտոնություններ ձեռք բերեց: Կցկտուր տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ այն ռազմական սիստեմը, որը սկսեց ձևավորվել դեռևս 166 թվականից սկսած, ավարտվեց Վաղարշ Բ-ի և Սեպտիմիոս Սեվերոսի ժամանակ: Մեծ Հայքի թագավորությունը և, ինչպես երևում է, նաև Վիրքը և Աղվանքը, մտնում էին Կապադովկյան գլխավորական համակարգի մեջ, կազմակերպություն, որ նախատիպ էր հանդիսանում հետագայում Բյուզանդիայում հայտնի բանակաթեմերի:

Ըստ այդ սիստեմի, Մեծ Հայքը պահպանելու էր մշտական հեծելազոր, որի գերազույն հրամանատարը պիտի լիներ հայոց սպարապետը: Հայկական հեծելազորի պահպանության համար կայսրությունը համաձայնել էր յուրաքանչյուր տարի վճարել որոշ դրամական նպաստ: Մարկվարտը ենթադրում է, որ Սեպտիմիոս Սեվերոսից սկսած հայկական հեծելազորը այս նպատակը տրամադրում էր Կովկասյան անցքերը պաշտպանելու համար⁹⁹: Օրինակ, 217 թվա-

⁹⁸ S^h Cass. Dio, LXXV, 9, 4. Նաև՝ Հ. Մաճեդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 53—54:

⁹⁹ S^h J. Marquart, *Eränsäht nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i* Berlin, 1901, էջ 102:

կանին, երբ Հայաստանում Թագավորեց Տրդատ Բ-ը, Դիոն Կասիոսի վկայությամբ, այն «փողը, որը ստացվում էր հռոմեացիներից յուրաքանչյուր տարի՝ Տրդատը հույս ունեի, որ կստանա»¹⁰⁰։ Այս փաստը, անշուշտ, ինքնին վկայում է այն կարևորության մասին, որ ունեցել է հայկական հեծելազորը Հռոմեական կայսրության համար և, բնական է, այս ժամանակաշրջանից բարձրանում է Հայոց սպարապետի դերը հայկական արքունիքում։ Սպարապետության գործակալությունը պիտի հետին պլան մղեր մյուս գործակալությունները։

Այս ժամանակաշրջանում տակավին շարունակվում էին ալանների ներխուժումները Անդրկովկաս և Հայաստան։ Ալաններին ցեղակից էին մասքոթները, վաչկատուն ցեղ, որ տարածված էր Կուրի գետաբերանից հյուսիս՝ մինչև Սամուր գետը։ Այստեղ էր գտնվում Մազքթաց Արշակունիների Թագավորությունը, որը մշտական տպառնալիք էր հանդիսանում Աղվանքի, Հայաստանի և Ատրպատականի համար։ Թեպետ հորենացին գործ է ածում ուշ շրջանի ցեղանուններ (խազիրներ, բասիլներ), այնուամենայնիվ պարզ է, որ ներխուժումը տեղի է ունեցել «Ճորա դունից», որի տակ պատմագիրը հասկանում է Դերբենդի անցքը, իսկ այդ վաղ շրջանում այդ անունը պիտի կրեր այժմյան Շամախուց և Բաքվից հյուսիս գտնվող լեռնալին անցքերից մեկը։ Ներանց դեմ է դուրս գալիս Վաղարշը մեծ բազմությունով և քաջամարտիկ մարդկանցով, նրանց բազմությունը կոտորելով՝ դիակները սփռում է դաշտի երեսին, և երկար տեղ նրանց հալածելով անցնում է Ճորա կապանով, այսինքն՝ դուրս է գալիս այժմյան հաշմազի դաշտը, որտեղ գտնվում էր «Մազքութք» երկիրը։ «Այստեղ թշնամիները նորից ճակատամարտ կազմեցին, թեպետ քաջերը ներանց փախուստի մատնեցին, բայց Վաղարշը սպանվեց կորովի աղեղնավորների ձեռքով»¹⁰¹։ Այս դեպքը, ըստ Մարկվարտի ենթադրության, տեղի է ունեցել 198 թվականին¹⁰²։ Խորենացին բնութագրելով Վաղարշին, նշում է. «Ուրիշները լոկ ապրել են, բայց ես ասում եմ, որ սա մահից հետո էլ ապրում է իր բարի անունով, քան շատերը թույլ Թագավորներին»¹⁰³։

Խոսքով Ա՝ քազավոր Հայոց։ Պատերազմի դաշտում ընկած Վաղարշ Բ-ին հաջորդում է նրա որդին՝ Խոսրով Ա-ը, ինչպես ասում է Խորենացին, «պարսից Արտավան Թագավորի երրորդ տարում», այսինքն՝ ըստ Խորենացու ժամանակագրության, 196 թվականին, որ մոտավորապես ճիշտ է։

¹⁰⁰ Т. Моммзен. История Рима, т. V, էջ 370, ծան. 2: *Isak Cass. Dio*, LXXVIII, 27, 4:

¹⁰¹ Խորենացի, Բ, կհ։

¹⁰² *St' n J. Marquart*, *Eranshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, էջ 102, ծան. 4:

¹⁰³ Խորենացի, Բ, կհ։ Պատմագրության մեջ հետաքրքրություն է առաջացրել Վաղարշ Բ-ի և Խորենացու «Վաղարշակի» նույնացման հարցը։ Այդ նույնացմանը նպաստում է հայ Արշակունիների դինաստիայի ժառանգական դառնալը՝ Վաղարշ Բ-ի ժամանակներից։ Զ. Մանանդյանը այս կապակցությամբ եզրակացրել է, որ կարելի է ենթադրել, թե Խորենացու «Պատմության» Վաղարշակը, որը հայ Արշակունիների նախահայրն էր, հիշողություն և ոչ թե Տրդատ Ա-ի կամ պարթևական Թագավոր Վաղարշ Ա-ի, ինչպես այդ ընդունում են հայագետներից ոմանք, այլ Խոսրով Ա-ի հայր Վաղարշ Բ-ի (Զ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 58)։ Թերևս «Վաղարշակի» մեջ կան և Վաղարշ Բ-ի գծերը, բայց միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ նա հիմնականում, այնուամենայնիվ, կապվում է Տրդատ Ա-ի և նրա եղբոր՝ պարթևական Թագավոր Վաղարշ Ա-ի հետ։

Խոսարով Ա-ը իր Թագավորության սկզբում «անցնում է Մեծ լեռը (Կովկասյան լեռները), իր հոր մահվան վրեժն առնելու»¹⁰⁴։ Հաղթանակով վերադառնալով, նա «մի արձան է կանգնեցնում հունարեն գրով, որպեսզի հայտնի լինի, թե ինքը հնազանդվում է հռոմեացիներին»¹⁰⁵։ Բանասիրության մեջ ենթադրվում է, որ Եգիպտոսում, Թեբե քաղաքում գտնված հունարեն արձանագրությունը՝ «Խոսարով հայ տեսնալ զարմացալ» (Χοσροῦς ἄρμενιος ἰδὼν ἐθαύμασα) վերաբերում է այս Խոսարով Թագավորին¹⁰⁶։ Այս փաստերը ցուցանիշ են այն բանի, որ Խոսարով Ա-ի ժամանակ Հայաստանը գտնվել է նույն քաղաքական վիճակում, ինչ որ նրա հոր՝ Վաղարշ Բ-ի օրոք։

Այսպիսով, Վաղարշ Բ-ի և Խոսարով Ա-ի ժամանակից արդեն հաստատապես կարելի է խոսել հայ Արշակունիների ժառանգական դինաստիայի մասին, դինաստիա, որն այնուհետև հարատևեց մինչև 428 թվականը։ Նշած տվյալները հաստատվում են այժմ նոր փաստերով, որոնք պարունակում են Գառնիի նորագյուտ արամեերեն արձանագրությունը, որը հասել է խիստ թերի վիճակում։ Այնտեղ կարդացվում է. «(....) Թագավոր Մեծ Հայքի, որդի Վուրգաս (այսինքն՝ Վաղարշ) Թագավորին»¹⁰⁷։ Արձանագրությունը հնագրական տեսակետից թվագրվում է II դարի վերջերով—III դարի սկզբներով, այսինքն՝ հենց համընկնում է Վաղարշ Բ-ի որդի Խոսարով Ա հայոց Թագավորի տարիներին ու պակասող անունը նրանք պիտի լինեն¹⁰⁸։

Ամենեին բացառված չէ, սակայն, որ հորից-որդի իշխանության ժառանգականությունը հայ Արշակունիների մոտ սկսվել է էլ ավելի վաղ ժամանակներից¹⁰⁹։

Կարակալայի առեկյան առշավանքները։ Այս տարիներին Պարթևստանը՝ Արևելքի երբեմնի հզոր պետությունը, գտնվում էր իր անկման նախօրյակին։ 208 թվականին վախճանվեց Վաղարշ Դ-ը և պարթևական գահը ժառանգեց նրա որդին՝ Վաղարշ Ե-ը, իսկ Հռոմում Սեպտիմիոս Սեվերոսին հաջորդեց Անտոնինոս Կարակալան (211—217), որը փորձեց օգտագործել պարթևների թուլացումը և մեկ հարվածով նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ասիան։ Այդ ժամանակ գահակալական կռիվներ էին սկսվել Վաղարշ Ե-ի և իր եղբոր, Արտավան Ե-ի (213—226) միջև, որը պարթև Արշակունիների դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչը եղավ։

104 Խոսենացի, Բ, ԿԵ։

105 Նույն տեղում։

106 Տճ՝ս 2. Տաշյան, Ազաթանգեղոս առ Գեորգյա ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրություն Ազաթանգեղայ գրոց, Վիեննա, 1891, էջ 108 և շար.։ A. Böckh and Franz. Corpus inscriptionum graecarum, III (1853), 394, № 4821.

107 Տճ՝ս A. Г. Периханян, Арамейская надпись из Гарни. ИФЖ, 1964, № 3, էջ 122.

108 Նույն տեղում, էջ 125։

109 II դ. Հայաստանի պատմության աղբյուրների ոլորտի պայմաններում անհավանական չէ նույնիսկ, որ հայ Արշակունիների մոտ իշխանության ժառանգական անցման մեզ հայտնի խախտումները սոսկ բացառություններ են և բացատրվում են կոնկրետ պայմաններով, մինչդեռ ի սկզբանե օրինական է եղել ժառանգական անցումը։ Այս խնդիրը դեռ կարոտ է ուսումնասիրման (ծան. խմբ.)։

Անտոնինոս Կարակալլա կայսրը, որը իրեն երևակայում էր մի նոր Ալեքսանդր Մակեդոնացի և տարված էր ամբողջ Առաջավոր Ասիան նվաճելու երազանքով, մտադրվել էր առաջին հերթին վերացնել Հայաստանի և Օսրոյենեի թագավորությունները, դրանք դարձնելով հռոմեական պրովինցիաներ։ Այդ նպատակով 215 թվականին կայսրը գալիս է Ասորիք, գերի է վերցնում Օսրոյենեի Արգար թագավորին, իսկ նրա երկիրը հռչակում հռոմեական պրովինցիա։ Այնուհետև Կարակալլան սիրալիք նամակ է ուղարկում հայոց խոսրով Ա թագավորին, նրան ևս հրավիրելով իր մոտ։ Բայց երբ խոսրով Ա-ը գնում է կայսեր մոտ, իսկույն ևեթ բանտարկվում է (216 թվական)։ Այս փաստը ցույց տվեց հայկական ավագանուն, որ հռոմեացիները միայն ժամանակավորապես էին «հովանավորում» Հայաստանը. որքան ամրապնդվում էր հռոմեական կայսեր իշխանությունը Տիգրիսի վրա, այնքան քիչ էին հաշվի առնում հռոմեացիները «բարեկամ և դաշնակից» Հայաստանի շահերը։ Հայ ժողովուրդը ապստամբություն է բարձրացնում։ Նրանց դեմ ուղարկվում է Թեոկրիտես զորավարը, սակայն շարաշար հաղթվում և դուրս է շարժվում հայկական սահմաններից¹¹⁰։ Հայաստանում թագավորեց խոսրով Ա-ի որդի Տրդատ Բ-ը։

Տեսնելով, որ պարթևական Արշակունիների պետությունը փլուզման առաջ է կանգնած, Կարակալլան միջոցներ էր փնտրում դառնալ պարթևական գահի ժառանգ և տիրել պարթևական թագավորությանը։ Այդ նպատակին հասնելու համար նա խնդրում է Արտավան Ե-ից իր դուստրը տալ նրան կնություն, սակայն մերժում է ստանում։

Այս հանգամանքը կայսրը առիթ դարձրեց պատերազմ հայտարարելու պարթևներին։ Անցնելով Տիգրիս գետը, նա մտավ Ադիաբենե և առնելով մայրաքաղաք Արբելան, բանդել տվեց թագավորների գերեզմանները, և կարգադրեց նրանց աճյունը ցրել տալ, որից հետո նա վերադարձավ Նդեսիա՝ ձմեռելու (216 թվականի վերջերին)։ 217 թվականի գարնանը Կարակալլան նորից արշավանքի ելավ պարթևների դեմ, սակայն, դուրս գալով Նդեսիայից և դեռ խառանին չհասած, ապրիլի 8-ին սպանվեց իր զինվորներից մեկի ձեռքով։

Տրդատ Բ և Մակրինոս։ Կարակալլային հաջորդեց Մակրինոսը (217 թվական), որը երկու անգամ պարտություն կրեց պարթևներից Մծրինի մոտ, որից հետո հարկադրված նահանջեց Ասորիք։ Կայսրը Արտավան Ե-ի հետ խաղա-

Լավիոս Վերուի (161—169) դրամը

¹¹⁰ S^h Cass. Dio, LXXVII, 1—3. Նաև՝ Հ. Մաճանյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 60։

ղության պայմանագիր կնքեց, ըստ որի Միջագետքը տրվեց Հռոմին, իսկ Օսրոյենեի թագավորությունը վերականգնվեց իբրև կայսրության ենթակա պետություն: Ի հատուցումն պարթևներին հասցրած վնասների, Մակրինոսը պարտավորվեց վճարել նրանց 50 միլիոն դինար:

Մակրինոսը զիջողական քաղաքականություն վարեց նաև Մեծ Հայքի թագավորության հանդեպ: 217 թվականին բանտում մահացել էր Հայոց Խոսրով Ա թագավորը, ուստի կայսրը ոսկե թագ ուղարկեց նրա որդուն, Տրդատ Բ-ին, որն արդեն թագավորում էր Հայաստանում: Մակրինոսը վերադարձրեց Հայաստան Տրդատ Բ-ի մորը, որը 11 ամիս բանտում էր եղել, վերադարձրեց նաև հայերից առնված ավարը և ետ տվեց Տրդատ Բ-ին հայրենի կալվածքները Կապադովկիայում: Նոր գահակալած Տրդատ Բ-ը հույս ուներ նույնպես, որ հռոմեացիներին կատանա տարեկան այն նպաստը, որ տրվում էր իր հորը¹¹¹:

Պարթև Արշակունիների անկումը և Հայաստանի նոր գոյավիճակը: Առաջավոր Ասիայում այնպիսի իրադրություն էր ստեղծվել, որ Հռոմը այսուհետև պետք է շահագրգռված լիներ իր քաղաքականության ոլորտում ունենալ Մեծ Հայքի թագավորությունը: Պարթևները, հանձին Արտավան Ե-ի, վերջին հաղթանակներն էին տոնում իրենց ախոյան Հռոմեական կայսրության հանդեպ: Մի քանի տարի հետո՝ 224—227 թվականներին, Պարթևական թագավորության Պարսք երկրում ապստամբեց Արտաշիր Ա Պարպականը (224—241), Սասանի տոհմից, որը հիմնադիր եղավ պարսկական Սասանյան դինաստիայի: Պարթևական թագավորությունը վերացվեց և նրա փոխարեն համաշխարհային պատմության թատերաբեմ իջավ մի նոր, ավելի ուժեղ աշխարհակալություն՝ Սասանյան Իրանի թագավորությունը, որը տանում էր հակաարշակունյան քաղաքականություն, իսկ գաղափարախոսության բնագավառում նրա համար զորեղ զենք հանդիսացավ արդեն ձևավորված զրադաշտականությունը, որը խիստ թշնամական դիրք բռնեց հելլենիզմի հանդեպ: Սասանյանները ձգտում էին վերացնել Արշակունի դինաստիայի բոլոր այն ճյուղերը, որոնք դեռ թագավորում էին: Հայաստանը դառնում է Արշակունի դինաստիայի հալածական անդամների ապաստարան: Սասանյանները արդեն ժառանգաբար իշխող հայ Արշակունիներին, ինչպես նաև Հայաստանում ապաստան գտած պարթև Արշակունիներին դիտում էին իբրև պարսկական գահի պոտենցիալ թեկնածուներ, ուստի և ձգտում էին վերացնել հայ Արշակունիների թագավորությունը:

Ստեղծված պայմաններում հայ Արշակունիները կառչում են կայսրությանը, իբրև միակ ուժի, որ կարող էր պահպանել նրանց գոյությունը: Իսկ Հռոմը այսուհետև Մեծ Հայքի թագավորության «հովանավորի» դերում է հանդես գալիս: Հռոմը շահագրգռված էր Արմեիքում ունենալ որքան կարելի է ընդարձակ տեղիտորիայով հայկական թագավորություն, որը մշտապես ապահովում էր կայսրության թիկունքը Եփրատի կողմից: Սասանյանները, ընդհակառակը, շահագրգռված էին ունենալ փոքրիկ Հայաստան, իրենց դրածո թագավորներով, որոնք պետք է լինեին Սասանյան դինաստիայից:

¹¹¹ S^c Cass. Dio, LXXVIII, 26, 1—3, 27, 4: նաև՝ Հ. Մանեդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 61—62:

Այս հանգամանքները մեծ դեր խաղացին, որ ուշ-հեղինիստական Հայաստանը չընկալեց զրադաշտականությունը և հայ ժողովրդի մշակութային ու կրոնա-գաղափարախոսական կողմնորոշումը էլ ավելի է դառնում արևմտյան: Հայաստանը այս տեսակետից մի շարքում էր գտնվում Եգիպտոսի, Պաղեստինի, Ասորիքի, Կապադովկիայի, Օսրոյենեի և Ադիաբենեի, Իբերիայի ու Աղվանքի հետ: Ուշ-հեղինիստական Հայաստանը կրոնա-գաղափարական տեսակետից պետք է հանգեր քրիստոնեական ուսմունքին և այդ բնագավառում ևս հակադրվեց Սասանյան Իրանին: Ստրկատիրական կարգերի համատարած ճգնաժամը, որ համակել էր ամբողջ Հին Աշխարհը, նպաստում էր այն ներքին պրոցեսներին, որ տեղի էին ունենում Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Այդ զարգացումը ընթանում էր ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման նշանաբանի սուկ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Գլուխ Բսանվեցեհորդ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարձրելանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանում	655
5. Քրոնիկան և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարաշրջանում

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա ժ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐՔԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Մեծ Հայքի պայմանը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալումը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրածությունները Հայաստանում Կորդուկոնի գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ Բսանյորեհորդ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

3. Առետուրը և թաղաքները Հայաստանում մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)	807
4. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում I—II դարերում և հռոմեական շաղաքամենք (Խ. Ա. Մուշեղյան)	813

Դիուխ երեսուներեկները.—Մեծ Հայքի քաղաքնորայան պետական կառուցվածք մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Պետական մարմինները	823
2. Արքունի գործակալությունները	829
3. Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ. թ. I—II դարերում	836

Բ Ա Ժ Ի Ն Է

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Դիուխ երեսուներեկները.—Ճարտարապետություն, կերպարվեստ և կիրառական արվեստներ

1. Հելլենիստական դարաշրջանի հայկական մշակույթի բնույթն ու զարգացման փուլերը (Բ. Ն. Առաքելյան)	847
2. Ճարտարապետություն (Ա. Ա. Սահինյան)	849
3. Փանդակադրություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	869
4. Մոնումենտալ գեղանկարչություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	876
5. Կիրառական արվեստներ (Բ. Ն. Առաքելյան)	878

Գլուխ երեսունչորսերորդ.—Հոգևոր մշակույթ

1. Հին հայ վիպական շարքը (Բ. Ն. Առաքելյան)	891
2. Հին հայկական պաշտամունքը և կրոնը (Բ. Ն. Առաքելյան)	900
3. Գիր-գրականություն (Գ. Ա. Տիրացյան)	907
4. Հելլենիստական թատրոնը Հայաստանում (Գ. Խ. Սարգսյան)	915

Ստամեակագրություն	919
Մատենագրություն	928
Ց ա ն կ ե ռ	945
Անձնանունների ցանկ	947
Տեղանունների և ցեղանունների ցանկ	952

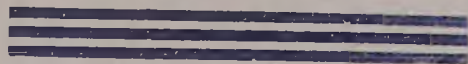
ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևանյան Ս. Ց. (պատ. խմբագիր), Մաքսիմովսկայան Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

ԲԱԺԻՆ Զ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՀՌԻՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ Մ. Թ. I—II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԱԳՐԱՐԱՑԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

«Երկիր արժունի»: Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջ տերիտորիան տեսականորեն հայոց թագավորի ժառանգական սեփականությունն էր և համարվում էր «երկիր արքունի»։ Իրականում, սակայն, այդ տերիտորիաները կազմում էին ռազմա-ստրկատիրական, քրմական և ցեղային-տոհմական ավազանու ժառանգական սեփականությունը, բայց թագավորի գերագույն տիրակալական իրավունքները արտահայտվում էին նրանում, որ, սովորաբար, այդ տերիտորիաները մտնում էին այս կամ այն վարչական միավորման մեջ, որոնց գլուխ կանգնած էին թագավորի կողմից նշանակվող ստրատեգոս-կողմնակալները, որոնց պաշտոնը ևս սովորաբար դառնում էր ժառանգական։ Սակայն թագավորը, իբրև երկրի գերագույն տեր, այս կամ այն հանցանքի համար կարող էր զրկել բոլոր կարգի հողատերերին ժառանգական իրավունքներից և համապատասխան տերիտորիան «զրաւել յարքունիս», մանավանդ, եթե նրա կառավարիչը մեղադրվում էր պետական դավաճանության մեջ։ Թագավորը իրական տերն էր միայն այն տերիտորիաների, որոնք ժառանգական կամ նվաճման իրավունքով դարձել էին նրա սեփականությունը, ուստի այդ դինաստիական հողերը համարվում էին «երկիրք արքունականք», իսկ բոլորը միասին՝ «Արքունի տուն»։ Արշակունիների կենտրոնական գավառը, որտեղ գտնվում էր նրանց մայրաքաղաք Արտաշատը, կոչվում էր «Ոստան» կամ «Ոստան Հայոց»։ Ըստ երևույթին, «ոստան» բառը, որը պարթևական ծագում ունի, Հայաստանում տարածվել է՝ սկսած Տրդատ Ա-ի ժամանակներից։

Հայոց հազարապետի վերահսկողության ներքո էին գտնվում արոտավայրերն ու անտառները, արքունի էին համարվում երկրի ընդերքի հարուստությունները՝ ոսկու, արծաթի, պղնձի, երկաթի և այլ մետաղների հանքերը՝ «բովք», ինչպես և ազահանքերը՝ «աղտք» և հանքային ջրերը, ջերմուկները։ «Արքունական» էին համարվում գլխավոր ձկնորսարանները՝ լճերի և գետերի վրա։ Ըստ երևույթին, արքունի մենաշնորհն էր նաև «որդան կարմիր» ներկը, որը ստացվում էր մայրաքաղաք Արտաշատի շրջակայքում, իսկ Արտաշատ քաղաքի հատուկ թաղամասում գրաված էին «հայկական ներկ» արտադրելու գործով, որտեղից և տարածվում էր աշխարհով մեկ։

Գյուղատնտեսական տերիտորիան: Նոր աշխարհագիրը: Մեծ Հայքի թագավորության գյուղատնտեսական տերիտորիան բաժանված էր թագավորական-արքունական և ռազմա-հողատիրական ավագանու մասնատիրական տնտեսությունների ու քաղաքային, տաճարային և գյուղական համայնքների միջև: Գյուղական համայնքների հողերից բացի, մյուս բոլոր տեսակի մշակվելիք հողային տարածությունները մասնատիրական տնտեսություններ էին և կոչվում էին դաստակերտ (կամ ձեռակերտ) ու ագարակ:

Գյուղատնտեսական տերիտորիայի հիմնական մասը կազմում էին գյուղական համայնքները՝ աշէն-ները, ռեհլ-ները, ռեհհ-ները և այլն: Համայնականների հիմնական զբաղմունքն էր հողագործությունը, մասամբ և անասնապահությունը. սրանք կոչվում էին աշինական կամ ռեհլուկ և համապատասխանում էին հելլենիստական աշխարհի հիմնական այն արտադրողներին, որոնք բնորոշվում էին *κοι* բառով:

Ինչպես Արտաշես Ա-ի ժամանակ (189—161), այնպես էլ Տրդատ Ա-ի ժամանակ (66—88), իբրև նոր դինաստիայի հիմնադիր, անց է կացվում գյուղատնտեսային տերիտորիայի փոփոխ տեսակի հողերի հաշվառում և սահմանազատում՝ հողային կադաստր, որ հայերեն արտահայտվում էր աշխարհագիր բառով: Տրդատ Ա-ը Մեծ Հայքի թագավորության երկարատև անկայուն վիճակին վերջ է տալիս իր մի շարք միջոցառումներով, որոնց թվումն էր նաև նոր աշխարհագիրը: Խորենացու մոտ պահպանված մատենագրական վկայությունները ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա-ը, աշխարհագիր անցկացնելով, թողնում է հին սահմանաքարերը, որոնք շարունակում էին կոչվել «Արտաշեսական»¹: Այս սահմանադատումով գյուղատնտեսական տերիտորիայի հիմնական մասը, որը գյուղական համայնքներին էր պատկանում, և որից ստացվում էին հայոց արքունիքի հիմնական եկամուտները, ապահովվում էր մասնատիրական տնտեսությունների շարաշահումներից:

Գյուղերում ապրող համայնական գյուղացիությունը կազմում էր Հայաստանի անմիջական արտադրողների հիմնական մասը: Գյուղական համայնքներին պատկանող գյուղատնտեսական տերիտորիան համարվում էր «երկիր արքունի», իսկ իրենք՝ համայնական գյուղացիները համարվում էին «մշակք արքունի» կամ «ծառայք արքունի»: Նրանք պատկանում էին «ի հարկի ծառայութեան» գտնվող ազգաբնակչության կարգին և, իբրև այդպիսիք, գտնվում հայոց հազարապետի իրավասության ներքո:

Գյուղակառն համայնքը հիմն Հայաստանում: Մեծ Հայքի թագավորության հզորության ու բարգավաճման տնտեսական հիմքը գյուղատնտեսական համայնքն էր, և համայնական գյուղացիությունը կազմում էր երկրի ազգաբնակչության հիմնական մասը: Մ. թ. I—II դարերում գյուղական համայնքը հարատևում է Հայաստանում իր ավանդական ձևերով²:

Համայնական գյուղացիությունը ապրում էր առանձին բնակավայրերով, գյուղերով, որոնք աղբյուրներում հիշատակվում են իբրև աշէն, ռեհլ (κοιμη):

1 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Նախ-ի Ռուստեմի «Քառա ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, 1966, № 2(33), էջ 66:

2 Մանրամասն տե՛ս վերը, գլուխ 26-րդ:

Յուրաքանչյուր համայնական կոչվում էր «շինական» կամ «գեղջուկ», իսկ «շինականութին» բառը ուներ հավաքական իմաստ: Յուրաքանչյուր գյուղական համայնք բաղկացած էր առանձին ընտանիքներից («ընդ տանիք»՝ նշանակում է մի հարկի տակ ապրող): Բնակատեղին կոչվում էր «տուն», որ իրենից ներկայացնում էր աղագործության մեջ հայտնի գլխատունը կամ հազարաշենը, մեջտեղը երդիկով, ուստի յուրաքանչյուր այդպիսի տան մեջ ապրող ընտանիքը կամ գերդաստանը բնորոշվում էր «երդ» բառով. սա հարկահանության մեկ միավոր էր: Յուրաքանչյուր «երդ» ուներ որոշ իրավունքներ ու պարտավորություններ համայնքի և պետության առաջ:

Այսպես, համայնքի յուրաքանչյուր «երդը» հողօգտագործման իրավունքով ստանում էր վարուցանք անելու համար «հող երդոյ», որը Ագաթանգեղոսի հունարեն վերսիայում նշվում է *ἀγροα* բառով³, ինչպես հայտնի է, հելլենիստական ժամանակաշրջանում «արուբա»-ն հողային տարածության հիմնական միավորն էր և համապատասխանում էր հռոմեական յոսգերին (շուրջ 1/4 հեկտար)⁴:

«Հող երդոյ»-ների քանակը փոփոխական էր և պարբերաբար՝ հողաբաժանման ժամանակ, «ըստ մարդաթվի» և «հաւասար» ենթարկվում էր փոփոխման: Այդպիսով, «հող երդոյ»-ի քանակը կախված էր յուրաքանչյուր «երդի»՝ գյուղացիական գերդաստանի շնչի քանակից⁵:

Հողօգտագործման կարգով ստացած «հող երդոյ»-ները կարող էին վաճառվել կամ գրավ դրվել ամբողջապես կամ մասամբ: Սակայն գյուղական համայնքի հանդեպ այդ հողամասը մնում էր իրրե անօտարելի մեծություն, իսկ հողագուրկ գյուղացին պառնում էր «նժդեհ», այսինքն՝ համայնական գյուղացու իրավունքներից զրկված մի մարդ, որը սովորաբար դառնում էր մասնատիրական տնտեսությունների, դաստակերտների ու ազարակների «վարձեկան» կամ «մշակ» և նրա իրավական ու տնտեսական վիճակը քիչ էր տարբերվում ստրուկի՝ «ծառայի» վիճակից:

Գյուղական համայնքը գլխավորում էր «աւագ շինին» կամ «գեղջաւագը», որը կոչվում էր նաև պարսկերեն ծագում ունեցող բառով՝ «դեհկան»: «Աւագ շինին» համապատասխանում է հունարեն *χωράρχης*-ին⁶:

Գեղջավագը կամ դեհկանը ենթարկվում էր հայոց հազարապետին՝ ֆինանսական և հանրային աշխատանքների դիվանին: Հողօգտագործման համար համայնական-շինականը պետությանը տալիս էր «հարկ արքունական» կամ «բաժ»⁷ և կրում էր պետական հերթական և արտահերթ պարհակների ծանրությունը: Պատերազմի դեպքում գեղջավագը հավաքագրում էր աշխար-

³ Տե՛ս Agathangelus, Herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 76:

⁴ Տե՛ս Հ. Մաճանյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 190—195: Ս. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11, էջ 46:

⁵ Տե՛ս Ս. Т. Еремян, Основные черты..., էջ 46:

⁶ Այսպես էին կոչվում հայկական գյուղերի գյուղապետները ըստ Քսենոփոնի (Xen., Anab., IV, 5, 10):

⁷ Տե՛ս А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 24:

հազորը իբրև «դասապետ շինականաց»։ Համայնական երկրագործները կազմում էին գերազանցապես հետևակ զորքը։

Անհրաժեշտ է նշել, որ համայնական գյուղացին բոլոր հարկային և աշխատանքային պարտավորությունները կատարում էր համայնքի համապարտ համերաշխիքի հիման վրա⁸։

Հայաստանի համայնական գյուղացիությունը իր սոցիալական դիրքով մոտենում էր Իբերիայի (վրաց աշխարհի)՝ Ստրաբոնի հիշատակած «երրորդ կարգի մարդկանց»։ Ստրաբոնի տեղեկության համաձայն, սրանք հասարակ ժողովուրդն են՝ «լաոյ» (Λαοί), և իբրև արքունի մշակներ (Βασίλειοι δούλοι), արտադրում են կյանքի անհրաժեշտ միջոցները։ Սրանք ունեին որոշ գույք, որը ընդհանուր էր ըստ տոհմերի և գտնվում էր տոհմի ավագի (ըստ տարիքի) տնօրինության ներքո⁹։

Համայնական գյուղացիության շահագրգիռման ձևերը Հին Հայաստանում։ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը պահպանել է հարկահանման այն տերմինները, որ գոյություն են ունեցել Հայաստանում դեռևս այդ հուշարձանի թարգմանությունից (այսինքն՝ V դարից) շատ առաջ։ Այստեղ «Մակարայեցուց» գրքից մեջ բերված հայկական տերմիններից կարևոր է նշել՝ «հարկ» (ունեցել է ընդհանուր նշանակություն), «բաժ աղտիցն», «բաժ պսակաց», «յերրորդաց սերմանն», «հասարակաց այգւոյն և զծառոցն» և «զամենայն հարկս հասի և մաքսի և գոաստու»¹⁰, «արքունական մուտ», որ թագավորը առաջ ստանում էր «յարմտեաց երկրին և ի բերոյ ծառոցն պտղոց» և «այլ որ ինչ տարազք արքունի կամ տառանորդք, կամ մաքս, կամ ինչ որ ինչ մուտք յարքունիս իցեն»¹¹։ Հիշատակվում են այնուհետև ազահանքերից և ամուսնություններից ստացվող տուրքերը՝ «բաժ աղտից» և «տարազ պսակաց»։

Հայկական այս տերմինները պատահում են վաղ շրջանի հայ մատենագրության նաև այլ հուշարձաններում։

Այստեղ թվարկվող հարկերը և հասույթները կարելի է բաժանել չորս խմբի.

1) Իբեից ստացվող տուրքեր, որոնց ընդհանուր արտահայտությունն էր հայերեն լեզվով «պտուղ» բառը, որը համապատասխանում է հունարեն տեքստի («Յոթնասնից թարգմանության») ἐκφόριον-ին։ Այդ տուրքերը գանձվում էին՝ «յարմտեաց երկրին և ի բերոյ ծառոցն պտղոց» և վերցնում էին իբրև «յերրորդաց սերմանն» և «զհասարակաց (այսինքն՝ կեռը) այգւոյն և զծառոցն»։

2) Աշխատանքային պարհակներ, այսպես կոչված «աշխատանք արքունի տան համար» (φόρος ἰετουρχικῆς), որը հայերենում արտահայտվում էր «հարկ» ընդհանուր իմաստով, իբրև հաշվադրական «աշխատանք, որը տարբեր բնույթ ունեւր՝ «մարդահարկ», «պարհակ» և «խաշար»։ Այս պարտադիր ձրի աշխատանքը թագավորի և պետության օգտին տարածվում էր ինչպես

⁸ Նույն երևույթը տեսնում ենք պարթևական Իբանում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 22)։

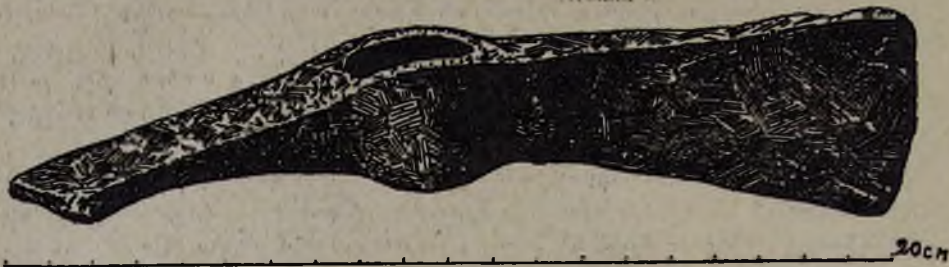
⁹ Տե՛ս А. И. Болтунова, Описание Иберии в «Географии» Страбона, ВДИ, 1947, № 4.

էջ 152։

¹⁰ Տե՛ս «Մակարայեցուց», գիրք առաջին, Ժ, 30։

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ԺԱ, 34։

գյուղական համայնքների, այնպես էլ քաղաքային համայնքների վրա, սակայն այն տարբերությամբ, որ ունեւոր քաղաքացու փոխարեն, որը, սովորաբար, վաշխառու էր կամ առեւտրական, այդ «պատարագը»—«լիտուրգիան» տանում էր իր կողմից վարձված ընչազուրկ քաղաքացին՝ «ռամիկը» կամ գյուղացին՝ «գեղջուկը», բայց շինարարական արձանագրության մեջ գրվում էր վարձողի անունը: Այդ պետական շինարարության կարգին էին պատկանում

Երկաթե կացին. Գառնի

ամրոցների և պարիսպների կառուցումը, ճանապարհների և կամուրջների շինարարությունը, ջրանցքների անցկացումը և այլն¹²:

3) Դրամական գանձումներ (արծաթ և ոսկի), որոնք հայերենում արտահայտվում էին «բաժ» բառով: «Մակաբայեցւոց» գրքում նման գանձումներից հիշատակվում են՝ «բաժ աղտից» (աղահանքերից գանձվող հարկը) և «տարազ պսակաց» (ամուսնացողներից գանձվող հարկը):

4) Խառը գանձումներ, որոնք արվում էին դրամով և բնատուրքով: Սրանց թվին է պատկանում «տասանորդը» (δεκάτη):

Բացի «Մակաբայեցւոց» գրքից առկա են նաև հրեական Թալմուդի տրվյալները, որոնք վերաբերում են մ. թ. I դարի Իրաքին, բայց նույն երևույթները պետք է որ Հայաստանում ևս գոյություն ունենային: Այստեղ նշվում է հարկերի երկու հիմնական տեսակ՝ հողաճարկ *tasqā* («տասակա») և գլխաճարկ *kargā* («քարգա»), որոնք կազմում էին հողագործի եկամտի մեկ վեցերորդից մինչև մեկ երրորդը¹³:

Հողաճարկը իր սկզբնական արտահայտությամբ, իբրև բնատուրք ստացված բերքից՝ հայերենում պետք է արտահայտվեր «պտուղ» բառով. օրինակ՝ «պտուղք ի ժողովրդենէ», սակայն գոյություն ունեւոր նույն իմաստն ունեցող «հաս» բառը: Վերջինս նշանակել է այն հողային հարկը, որ հարկատու ազգաբնակչությունը մուծում էր պետության-արքունիքին¹⁴, անկախ նրանից, թե դրանք բերքով էին, դրամով, թե խառը՝ և՛ նատուրալ, և՛ դրամական: «Հաս»-ը, այդպիսով, համապատասխանում էր հելլենիստական աշխարհի *ἐκφόριον*-ին,

¹² Տե՛ս Կ. Բ. Трезвер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 205—209:

¹³ Տե՛ս Ե. Ա. Солодухо, Социально-экономическая структура еврейского общества Ирака и Сирии во II—IV вв. н. э., «Ученые записки ЛГУ», № 78, серия историч. наук, вып. 9, 1941, էջ 54:

¹⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Յեռապիղծը հին Հայաստանում, էջ 131—132:

բայց քանի որ «հասը» սովորաբար գանձվում էր բնթից, կոչվում էր «պտուղ»։ Այդպիսով՝ և՛ «հասը», և՛ «պտուղը» համապատասխանում են հրեական աղբյուրների լասգա -ին¹⁵։ Ինչպես հաղորդում է Թալմուդը, ըստ մ. թ. առաջին դարերի պարսկական օրենքների՝ սով որ տալիս է հողահարկ (լասգա), նա օգտվում է հողից»¹⁶։

Հրեական Թալմուդի kargā-ն համապատասխանում է հայերեն «հարկ» և իրանական «խարազ» (որից վրացերեն՝ «խարկի» և արաբերեն՝ «խարաջ») բառին։ «Հարկ» բառը բառացի նշանակում է «հնազանդեցնել, ծառայության բերել»¹⁷։ սկզբնական շրջանում պիտի նշանակեր աշխատանքային պարհակություն և համապատասխան պիտի լիներ «պարհակ» բառին։ Եթե «հարկը» դրվում էր մարդու վրա (այսինքն՝ նա տանում էր ձրի ֆիզիկական աշխատանք), այս դեպքում այդ պարտավորությունը արտահայտվում էր «մարդահարկ» բառով, եթե իր փոխարեն գյուղացին տալիս էր աշխատանքի իր անասունը, այդ դեպքում այն կոչվում էր «հարկ գրաստուն»։ Գոյություն են ունեցել նաև «հարկ հասի» և «հարկ մաքսի» պարտավորությունները, որոնց իսկական իմաստը դժվար է պարզել։

Անշուշտ, մեր տեղեկությունները գյուղական համայնքների կողմից վճարվող հարկերի ու կատարվող պարհակների մասին դեռևս նշանակալից չափով պայմանական բնույթ են կրում և կարոտ են նոր, հայ իրականությունը անմիջականորեն արտացոլող տվյալների, որոնք առայժմ պակասում են։

Մասնատիրական տնտեսությունները։ Գյուղական համայնքների կողքին շարունակում էին գոյություն ունենալ մասնատիրական տնտեսությունները՝ ազարակները կամ դաստակերտները¹⁸։

Դաստակերտի մասին, իբրև մասնատիրական խոշոր տնտեսության, տեղեկություններ են պահպանվել երրայրերեն գրականության մեջ, հատկապես «Բաբելոնյան Թալմուդում»։ Այստեղից իմանում ենք մ. թ. III դարում գոյություն ունեցող dasqartā-ների մասին, որ խոշոր կալվածներ էին՝ մեծ հողային տարածություններով և վաճառվում էին նրանց ընդգրկած հողերը մշակող ստրուկների հետ միասին։ Նման dasqartā d'avde, այսինքն՝ դաստակերտ ստրուկներով, հատկապես շատ էին Միջագետքում և Ասորիքում¹⁹։ Պահպանվել է VI դարում կողիֆիկացված, Սասանյան Իրանում գործող օրենքների պահլավերեն դատաստանագիրքը՝ «Մատեան հազար դատաստանի» (Matikān e hazār datastān)։ Հստ այս բնագրի, մ. թ. առաջին դարերում Իրանում գոյություն են ունեցել երկու կարգի ստրուկներ՝ bandak և anšānrik։

Առաջինը «ստրուկ» նշանակող ընդհանուր բառ է, իսկ երկրորդը հոմանիշ է հայերեն «անաշխարհիկ»-ին և նշանակում է «օտարածին»։ Սրանք, ըստ ե-

¹⁵ Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении..., էջ 49։

¹⁶ Տե՛ս Ю. А. Солодухо, Социально-экономическая структура еврейского общества Ирака и Сирии, էջ 54։

¹⁷ Տե՛ս Ն. Ադանց, Հայ հին շինականությունը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Փարիզ, 1948, էջ 184։

¹⁸ Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, նույն տեղում։

¹⁹ Տե՛ս Ю. А. Солодухо, Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, СВ, II, 1941, էջ 39։

րևույթին, այն ռազմագերիներն էին, որոնց ստրկացնում էին և նրանց աշխատանքը օգտագործում գլխավորապես գյուղատնտեսության մեջ²⁰։ Սրանց կարող էին նվիրել, ժամանակավորապես տրամադրել այլ կալվածատիրոջ տնտեսության մեջ աշխատելու կամ կարելի էր գրավ դնել (gîrobkan), իսկ սրա ամբողջ աշխատանքի վճարը (vičartan) տրվում էր նրա տիրոջը²¹։

Անաշխարհիկները աշխատում էին տաճարներին պատկանող տնտեսություններում, բայց իբրև ստրուկ նրանք չէին կարող սպասարկել անմիջապես տաճարում։ Նրանց աշխատանքը առանձնապես լայն կերպով էր օգտագործվում դաստակերտներում և վաճառքի կամ նվիրատվության ժամանակ նրանք ևս փոխանցվում էին նոր տիրոջը աջ գույքի հետ միասին²²։

Նշված պահլավական դատաստանագրքում դաստակարտ-դաստակերտը հիշատակվում է նաև xvâstak տերմինով, որ համապատասխանում է հայերեն «խոստաղ» բառին և նշանակում գույք ընդհանրապես²³։ Գույքատիրոջը նշելու համար գործ է ածվում xvâstak-dar (հայերեն՝ «խոստակդար») բառը։ Հայկական և վրացական աղբյուրներում հայերեն «խոստակը» և վրացերեն «ხეობი»-ն «խվաստագի» բառերը նույն իմաստն ունեն՝ գույք, հատկապես հող և անասուն, ինչպես հայերեն «խոստակդարը» նշանակում է այդ գույքի հողի, անասունի տերը²⁴։ Առանձնապես բազմաթիվ էին թագավորին պատկանող դաստակերտները, որոնք հիշատակվում են ասորական բնագրերում (dasqartâ d'malka)։

Ստրկական աշխատանքը շարունակում էր գերիշխող լինել հատկապես թագավորի, ավագանու և տաճարային մասնատիրական տնտեսություններում։ Գրականությունից հայտնի է շուրջ 10 բառ, որոնք ունեն ստրուկ իմաստը և բնորոշում են նրանց ծագումը։ Իրենց ծագումով ստրուկները բաժանվում էին երկու կարգի՝ «ընդոծին» (այսինքն՝ ընտանիքում ծնված)²⁵ և «օտարածին»։ «Աղախին», որ նշանակում է կին-ստրուկ՝ ստրկուհի, վաւրվում է հնագույն «աղխ» բառի հետ, որ ուրարտերեն alhi բառն է և նշանակում է «ընտանիք»։

«Օտարածին» ստրուկների կարգին էին պատկանում՝ «ստրուկ»-ը (առաջացել է սանսկրիտերեն satru՝ «ռազմագերի» բառից) և «արծաթագին-աղախ-նայք»։ Սակայն ժամանակի ընթացքում այս բոլոր կատեգորիայի ստրուկները համահարթվում են իրենց սոցիալական վիճակով, անկախ իրենց ծագումից։ Գյուղատնտեսության մեջ աշխատող ստրուկները հայտնի էին ընդհանուր «մշակ» բառով, որը թերևս առաջացել է ասուրա-բաբելական «մուշկենու» բառից²⁶։ Մշակները կարող էին լինել և սեզոնային, գլխավորապես այն սնանկացած համայնականներից, որոնք պարտքի դիմաց պետք է իրենք ընտանիքի

20 *Տե՛ս* А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, էջ 14—16։

21 *Տե՛ս* նույն տեղում, էջ 17։

22 *Տե՛ս* նույն տեղում, էջ 18—19։

23 *Տե՛ս* С. Т. Еремьян, Основные черты общественного строя Арменин, էջ 17։

24 *Տե՛ս* նույն տեղում, էջ 17—18։

25 Հայերեն «ընդոծիններին» հոմարենում և վրացերենում համապատասխանում են *ძიგადი* և *საბღოს მუღი* (սախլիս ժուլի) բառերը։

26 *Տե՛ս* ВДИ, 1947, № 1(19), էջ 263։

անդամներով մշակութային անհին հողատիրոջ տնտեսության մեջ: Նման համայնականներից էին նաև «վարձկանները», որոնք պիտի նույն աշխատանքները կատարեին վարձով:

Դաստակերտներում և ագարակներում աշխատող հիմնական արտադրողները ամրացվում էին հողին առանձին երդերով և գուցե բնորոշվել են «երգումարդ» բառով: Սրանք կաղմում էին ամբողջ գյուղեր՝ դաստակերտներին ու ագարակներին կից, և իրենց սոցիալական ու տնտեսական վիճակով համապատասխանում էին պարթևական իրանի «անշահրիկներին»-անաշխարհիկներին:

2. ՆՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում երկրագործությունն արդեն անցել էր զարգացման երկար ուղի և ուներ բարդ ու բաղմազան աշխատանքային պրոցեսների մշակված սխեման:

Ստրկատիրական Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ գերիշխող էր վարելահողային երկրագործությունը, բայց Հայաստանի ծայրամասային շրջաններում, մասնավոր ջեղային տերիտորիաների վրա, ուր գեոևս պահպանվում էին նախնադարյան-համայնական հարաբերությունների բազմաթիվ մնացուկներ, շարունակում էր տիրել մինչև վարելահողային՝ մարկեղային երկրագործությունը, իսկ այնտեղ, որտեղ խիտ անտառներ էին, կիրառվում էր անտառոտ շրջաններին հատուկ անտառահատման սխեման և խոպանային սխեման:

Նրկագործության անտառահատման սխեման: Հայաստանում այս սխեման կարող էր գոյություն ունենալ միայն հյուսիսային և հարավային ծայրամասային շրջաններում, որոնք այն ժամանակ առանձնապես հարուստ էին անտառային մասսիվներով: Մարդը վարի համար հողը մաքրում էր անտառից, իսկ հյուծումից հետո հողը թողնում էին անմշակ, որպեսզի նորից անտառ աճի: Սակայն ծառերը կտրելու ժամանակ գյուղացին անտառում թողնում էր վայրի վիճակում գոյություն ունեցող պտղատու ծառերը: Բարձրաբերձ լեռներում հողագործությունը հնարավոր էր այնպիսի պարզունակ վարելահողային գործիքով, ինչպիսին էր «երկմատնի փայտատը», որ պահպանվում էր Սասունում դեռևս X դարում²⁷: Ավելի պրիմիտիվ գործիքներ էին «թորխը» (մարկեղ) և «բարհը» (բահ), որոնք գոյություն ունեին մինչև վերջերս և գործ էին ածվում բանջարանոցներում, պարտեզներում ու այգիներում: Մարկեղ-թորխը հնագույն շրջանում հանդիսանում էր հողի մշակման ունիվերսալ գործիք: Այն տեղերում, որտեղ գերիշխող էին բրածո և անտառային հողերը, հույժուսի հարուստ պարունակությամբ, հնարավոր էր հողը մշակել պրիմիտիվ փայտե գործիքներով, ինչպիսին էր «կեռը»:

²⁷ См. С. Т. Еремян, Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении (տե՛ս «Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության», հատ. 1, Երևան, 1964, էջ 16—17):

Այդպիսի պրիմիտիվ գործիքներով, և այն էլ ձեռքով, ստիպված էին լինում երեսանց վարել և ցանել հիմնականում այնպիսի անպահանջկոտ բույս, ինչպիսին կորեկն է, «զոր ոմանք ի տով ժամանակի հաց անուանեն»²⁸։

Թովմա Արծրունու մոտ պահպանված սասունցիների ներքին կյանքի մասին տեղեկության մեջ ասված է. «Եվ զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի փայտատովք սերմանեալ»²⁹։ Այս հատվածից իմանում ենք, որ սասունցիների կորեկի ցանքերը գտնվում էին անտառի եզրին և պուրակների միջև, որը վկայում է անտառահատման մասին, երբ անտառային մասսիվում հողի մի մասը մաքրվում է ծառերից ցանքի համար։ Այդպիսի մաքրված հողակտորը սասունցիները վարում էին երկժանի քլունգի՝ «փայտատ երմատնի»-ի օգնությամբ և դրա օգնությամբ էլ ջրում էին ոտքերով, ինչպես ասում է պատմաբանը, որը պետք է հասկանալ այսպես՝ հողը երկժանի քլունգով-մարկեղով փորելիս միաժամանակ առաջացնում էին ակոսներ, որոնց միջով հոսում էր ոռոգման համար բաց թողնվող ջուրը։ Անշուշտ, սրանից շատ տարբեր չի եղել հողի մշակումը նաև մ. թ. առաջին դարերում։

«Երկմատնի փայտատի» հետագա էվոլյուցիան հասցրեց «երկժանի մարկեղին», այսինքն՝ «երկժանի արորին», որը հայտնի էր նաև Ռուսիայում։ Հետագայում երկժանի արորը հանգեցրեց միաժանի արորի, որի նախնական ձևը բրիչի (քլունգի) նմանությամբ ուներ։ Վարի այդպիսի պարզունակ գործիքը վրաստանում գոյություն ուներ մինչև վերջերս լեռնային որոշ վայրերում։ Սա ունի միայն քլունգաձև փայտե ձող, վրան փոքրիկ խոփիկ հագցված։ Այդ գործիքը քաշում են մի զույգ եղներ. դա արորի հնագույն ձևն է³⁰։ Այն օգտագործվելիս է եղել նաև Հին Հայաստանում։

Ինչպես Սասունում, այնպես էլ Հին Հայաստանի մյուս անտառոտ շրջաններում անտառահատական երկրագործությունը շատ վաղ փոխարինված պիտի լինի անտառի խոպանային սիստեմով, երբ հողը ավելի կարճ ժամկետներում (10—15 տարի) «հանգստանում» էր, ծածկվելով նոր անտառով։ Անտառից մաքրված հողակտորը կարող էր «աշխատել» 3—4 տարի³¹։

Մինչ հեղափոխության շրջանում լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային շրջաններում արորը բնականից ծոված ծառի ճյուղ էր, որի ծայրը հայերն անվանում էին «կեռ»³², և որի վրա հագցվում էր երկաթե խոփիկ, իսկ վերին ճյուղը կոթի՝ «մաճի», դեր էր կատարում։ Հետագայում, «կեռ» տերմինը տարածվեց նաև սովորական արորի վրա։ Ակադեմիկոս Ի. Ա. Զավախիշվիլին, քննելով այս տվյալները, գալիս է այն եզրակացության, որ «կեռը» թե՛ իր կիրառումով և թե՛ կառուցվածքով համապատասխանում է վրացական

²⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, դպրութիւն երկրորդ, գ. է, ՍՊԲ, 1887, էջ 121։

²⁹ Նույն տեղում։

³⁰ Տե՛ս ոգ. ՋաջաՆիՄցիլո, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტომი I, თბილისი, 1930, էջ 196—197։

³¹ Տե՛ս С. Т. Еремян, Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Арменнии, էջ 23։

³² Տե՛ս ոգ. ՋաջաՆիՄցիլո, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტომი I, էջ 241։

«կավ»-ին: Ըստ Ստրաբոնի, աղվանական արորը երկաթե խոփիկ շուներ և կազմված էր ամբողջական փայտից՝ նման հեպտոգլան *ἑπτάγων αὐτοεξέλιον*-ին³³, Դա առավել պարզունակ գութան էր. այն ուներ միայն բռնակ և երկար շորսու, որի վրա լուծ էր ամրացվում զույգ եզների համար: Ի. Ա. Զավախիշ-վիլին դրան համապատասխան գործիքներ է համարում վրացական «կավի»-ն և նրան մոտ կանգնած «օքոքա»-ն ու «աշաշա»-ն³⁴:

Երկագործության հարուսային սիստեմը: Հայաստանի կենտրոնական նահանգներում՝ «Միջնաշխարհում», ամենուրեք հացահատիկի մշակության տարածումից հետո գերիշխող ձև է դառնում երկրագործության հարսուսային սիստեմը: Վերջինիս էությունն այն է, որ մշակվող հողը մի քանի տարվա ընթացքում պարբերաբար թողնվում է առանց վարելու՝ բերրիությունը վերականգնելու համար: Որոշ դեպքերում «հանգստացող» արտում ցանում էին՝ որևէ միամյա խոտ, օրինակ՝ առվույտ, որը հավաքում էին որպես անասնակեր:

Այս սիստեմի գերիշխանության պայմաններում անհրաժեշտ է ունենալ այնոգ հողը («կորդ») հերկող վարի գործիք՝ արոր և գութան: Ընտանի կենդանիների ընտելացման հեռավոր ժամանակաշրջանից սկսած, երբ քաշող ուժ է դառնում եզը, վար ու ցանքի մեջ ստվորական է դառնում աշխատավոր գյուղացին՝ «մաճկալը», որը արորի կամ գութանի մաճը կարող էր այնպես վարել, որ հնարավոր լինի կորդ հողում որքան կարելի է խոր ակոս փորել: Այս պայմաններում «փայտատ երկմատնին», որով կարող էին նաև կանայք վարել³⁵, իր զարգացման ընթացքում ստանում է երկժանի, ապա միաժանի արորի ձև՝ «Արալը» («արօր», արոր)՝ բառը հայերենում շատ հնուց է գալիս և կապ ունի հունարեն *ἄρουρα* բառի հետ, որ հելլենիստական ժամանակաշրջանում արորով վարող օրավար հողի միավոր է նշանակում և համապատասխանում է հայերեն «հող երդոյ»-ին³⁶: Ուշ շրջանում է հանդես գալիս «գութան» բառը³⁷, որ կապվում է երկաթե արորի հետ:

Հայկական «արալը»-ը (և վրացական «օքոքա»-ն) փայտե արորի վրա հագցված երկաթե խոփով, նոր դարաշրջան է բացում Հայաստանի տնտեսական կյանքի դարգացման պատմության մեջ:

Երկրագործական պաշտամունքը: Թե որքան մեծ դեր է խաղում ժողովրդի կյանքում երկրագործությունը, այդ երևում է հայոց լեզվի հնուց եկող բառապաշարից և մասնավոր պաշտամունքից: Նախաքրիստոնեական Հայաստանում խիստ զարգացած էր երկրագործական պաշտամունքը, որ ստացել էր սինկրետիկ բնույթ և միաձուլվել էր հելլենական, ապա հելլենիստական աշխարհի պանթեոնին: Ժողովուրդն առանձնապես պաշտում էր Արա Գեղեցիկին՝ բերրիության և բնության զարթոնքի աստծուն, որը միաձուլվում է Տիր, ապա Միհր աստծու պաշտամունքների հետ: Ժողովուրդը, հատկապես Վասպուրականում, մինչև վերջերս ուներ «Տիր դնել» արտահայտությունը, որ նշանակում

33 Տե՛ս Strabo, XI, 4—3:

34 Տե՛ս օր. Ջ Վ Յ Ն Ո Մ Յ Ո Ւ Ո, խթարտեղալոս ցլոնոմիդիո ոստրոնո, Եղ 177—179, 203:

35 Այս երևույթի վերաբերում է վրացերեն «գութնիս դեդա» բառը, որ բառացի նշանակում է «գութանի մայր» և գործ է ածվում «մաճկալի» իմաստով:

36 Տե՛ս Agathangelus, Herausgegeben von Paul de Lagarde, էջ 76:

37 Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944:

է ցորենի հատիկը ցանել գետնում: Տիր աստծու անունից է առաջ եկել հացահատիկի մի տեսակը, որ կոչվում է «տիր» կամ «դիր»³⁸: Արա Գեղեցիկ—Տիր—Միհրից հետո ժողովուրդն առանձնապես պաշտում էր «Ոսկեմայր» Անահիտին՝ բնության արտադրող ուժերի աստվածուհուն: Նա նույնացված էր Արտեմիսի, ապա Դեմետրե աստվածուհու հետ: Այս տեսակետից պատահական չէ այն, որ Վաղարշապատի (այժմ՝ Էջմիածին) քաղաքամերձ հողերի I—II դարերի շերտերի պեղումների ժամանակ գտնվել է գեմմա, որի վրա պատկերված է Դեմետրե աստվածուհին, հասկը ձեռքին³⁹: Հավանաբար, գոյություն է ունեցել նաև խաղողի վազի պաշտամունք. այդ են վկայում նրա մնացուկները քրիստոնեական տոնակատարություններում և հնուց եկող քանդակներում:

Երկաթի խոփ. Արմավիր

Հյուսիսային Կովկասում գտնված հայոց Բակուր Գ Արշակունի թագավորի (161—163) հայտնի գավաթի վրա պատկերված են Սիլենի նման զգեստավորված դերասան, ինքը՝ Դիոնիսոսը և դիոնիսիաների հետ կապված ատրիբուտները, որ պետք է կապ ունենա մեզ հետաքրքրող հարցի հետ⁴⁰:

³⁸ ՏՃ՝ В. Бдолян, Земледельческая культура в Армении (автореферат докторской диссертации), Тбилиси, 1968, էջ 78:

³⁹ ՏՃ՝ Ա. Քալանթար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, էջ 58, նկ. 16 (էջ 61):

⁴⁰ ՏՃ՝ Б. Лунин, Археологические находки 1935—1936 гг. в окрестностях станиц Тульской и Даховской, близ Майкопа, ВДИ, 1939, № 3 (8), էջ 220—223:

3. ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Մ. Ք. I—II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Միջազգային առևտրի աշխուժացումը մ. թ. I—II դարերում և Հայաստանը: Հոռոմեական կայսրության արտաքին առևտրի ծաղկումը Արևելքի հետ իրավամբ թվագրվում է մ. թ. I և II դարերով: Անշուշտ, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց միջազգային ապրանքափոխանակության համար այն երկաշատե խաղաղությունը, որ հաստատվեց Հոռոմեական կայսրության և Պարթևստանի միջև, ներոնի (54—68) և Փլավիոսների դինաստիայի (69—96) թագավորության ժամանակաշրջանում, երբ Հոռոմը իր գերիշխանությունը ենթարկեց Բոսպորի թագավորությունը և կովկասյան ժովափնյա շրջանները: Հոռոմեացիները տեր ու տիրական դառնալով Սև ծովի ափերին, իրենց հսկողության տակ առան տարանցիկ այն մայրուղին, որը Տանալիսից և Կողքիսի նավահանգիստներից ու ցամաքով՝ ռադմավիրական կամ ժովափնյա ճանապարհներով, Վրաց աշխարհից անցնում էր Հայաստան ու Մարաստան և այնտեղից դեպի Բաբելոն ու Պարսից ծոցը, որտեղից նավագնացություն կար դեպի Ցեյլոնի և Հնդկաստանի նավահանգիստները⁴¹:

Սրանով էր մեծ չափով պայմանավորված ավերակներից վերածնված Արտաշատի աննախընթաց տնտեսական և մշակութային վերելքը այդ ժամանակաշրջանում: Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Պոնտական Կոմանա քաղաքի բարգավաճումը կապված էր Հայաստանից բերվող ապրանքների առևտրի հետ⁴²: Հակոբ Մանանդյանը ճիշտ է եզրակացնում, որ մ. թ. I դարի սկզբին Արտաշատից դեպի Սև ծով տանող ճանապարհն Սատալայի և Կոմանայի միջով անցնում էր դեպի Ամիսոս և Սինոպ նավահանգիստները, հետագայում նաև Տրապիզոնը⁴³: Հ. Մանանդյանն ուսումնասիրելով այս հարցերը, եզրակացնում է, որ «Հոռոմեա-պարթևական էպոխան հանդիսանում է ոչ միայն միջերկրածովյան առևտրի աճման ժամանակաշրջան, այլև սեծովյան-միջինասիական առևտրի, որ տեղի է ունեցել Մծբինի և Արտաշատի վրայով»⁴⁴:

Հոռոմը Արևելքում հետապնդում էր ոչ միայն կայսրության սահմանները ապահովելու խնդիրը, այլև անմիջական, պարթևների պետությունը շրջանցող առևտրական կապեր ստեղծելու միջինասիական քաղաքների հետ, որտեղ իրենց ապրանքներով զալիս էին չինական առևտրականները: Հոռոմը Վրկանից թագավորության միջոցով կապ էր պահպանում Սոգդիանայի հետ, իսկ վերջինս՝ անմիջապես շփվում էր «Սերիկայի», այսինքն՝ Զինաստանի («Ճենաց աշխարհի») հետ: Եվ այս դեպքում էլ Հայաստանը իր Արտաշատ մայրաքաղաքով նորից ընկնում էր միջազգային տարանցիկ առևտրի կենտրոնը, որովհետև Միջին Ասիայից և Մերձկասպյան ժովափից եկող մայրուղին նորից անցնում էր Հայաստանով, նրա ամբողջ երկարությամբ՝ արևելքից դեպի արևմուտք:

41 Տե՛ս Կ. Ա. Манандян, О торговле в городах Армении..., էջ 101:

42 Տե՛ս Strabo, XII, 3, 36:

43 Կ. Ա. Манандян, О торговле в городах Армении..., էջ 112:

44 Նույն տեղում:

Միջերկրածովյան ավազանի երկրների առևտրական կապերը Արևելքի հետ մ. թ. առաջին երկու դարերում շատ ավելի ծավալուն էին, քան Պտղոմեոսյանների և Սելևկյանների թագավորությունների ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. III—II դարեր)։ Մասնավորապես խիստ զարգացել էր ծովային առևտուրը Հնդկաստանի հետ՝ Կարմիր ծովի վրայով, միջանկյալ օղակ ունենալով Ցեյլոն կղզին։

Սակայն, այնուամենայնիվ, ցամաքային առևտուրը ավելի զարգացած էր ու գերադասվում էր ծովահենների պատճառով։ Ուստի Ցեյլոնի շուկաներում գերիշխող էին Հնդկաստանի ցամաքով եկող Պարթևաստանի առևտրականները։ Սրանք Ցեյլոնի, Հնդկաստանի, Զինաստանի ու Հնդկաչինի առևտրականներից ստացվող ապրանքները ցամաքային ճանապարհներով՝ էկրատանայի վրայով, մի կողմից տանում էին դեպի Ատրպատականի Գանձակ շահաստանը՝ և Մեծ Հայքի Արտաշատ մայրաքաղաքը, իսկ մյուս կողմից, նույն էկրատանայից տանում էին դեպի Միջագետք՝ Մծքին և Կալվինիկոմ (Նիկեիոսիոն կամ Ռակկա) Եփրատի վրա։ I և II դարերում այնքան է աշխուժանում միջազգային առևտուրը Հռոմեական կայսրության և Պարթևաստանի միջև, որ առաջ է բերում անհրաժեշտություն՝ միմյանց հետ համաձայնեցնելու շափերի, կշիռների և դրամների արժեքները⁴⁵։ Բնորոշ է, որ Հռոմեական կայսրությունը Կապադովկիայի և Պոնտոսի համար հատում էր արծաթի դրամներ, որոնք իրենց կշռով հավասար էին պարթև Արշակունիների դրախմաններին⁴⁶։

Մեծ Հայքի թագավորությունը, որը գտնվում էր այս երկու մեծ աշխարհակալությունների միջև, մեծապես շահում էր միջազգային առևտրի այս նոր աշխուժացումից⁴⁷։ Սրանով է բացատրվում տնտեսական և մշակութային բուռն վերելքը I և II դարերում Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Պոնտոսում։ Այդ ժամանակաշրջանում է, որ մեկը մյուսի հտեկից բարձրանում են Նիկեպոլիսը, Նեոկեսարիան, Սեբաստիան, Վաղարշապատը և Մծուրքը։ Նոր քաղաքների հետ միասին ավելի են բարգավաճում հները՝ Արտաշատը, Նրվանդաշատը, Զարհավանը (Մաղկոտն գավառում), Նախճավանը, Զարիշատը (Աղիովիտ

⁴⁵ Հայաստանում ևս գործածվում էին հելլենիստական աշխարհին հայտնի շափերն ու կշիռները և դրամական միավորները։ Սրանցից համարյա բոլորը հիշատակվում են V և VII դարերի հայկական աղբյուրներում, հատկապես Անանիա Շիրակացու մոտ (610—685)։ Մերձավոր Արևելքում, ներառյալ Հայաստանը, հիմնական կշիռն է եղել *աֆսետ* հելլենականը, որի մեկ միավորը հավասար էր այժմյան 408 գրամին։ Այս կշռի կեսը կոչվում էր *եկոտիդ* և հավասար էր 204 գրամի (տե՛ս Ն. Մոնեանդյան, Կշիռները և շափերը հնագույն հայկական աղբյուրներում, Երևան, 1930, էջ 60—61; նաև՝ Մ. Ա. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 177—180)։ Հացահատիկների կշռաշափերը միասնականացված էին ամբողջ հելլենիստական աշխարհում։ Հայաստանում ևս հացահատիկների հիմնական կշռաշափին էր բարտաւաձն կամ *ամոդը*, ավելի ճիշտ՝ հելլենիստական-հռոմեական մոդը, որը պարունակում էր 9 կիլոգրամ 792 գրամ հացահատիկ։ Այս մոդը Իրանում կոչվում էր *գորիվ* և այս անունով հայտնի էր նաև Հայաստանում։ Մյուս տարածված կշռաշափին էր՝ *եկայթը*, որը ճշտիվ հավասար էր երկու մոդ-գորիվի (19584:9792=2) (տե՛ս նույն տեղում, էջ 181—188)։

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106։

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում։

գավառում), Տիգրանակերտը՝ Աղձնիքում, Արշամաշատը՝ Սոփքում, Վանը և Արզնը:

Մ. թ. I—II դարերում պիտի կազմված լինի IV դարում ընդօրինակված հռոմեական մղոնաչափը՝ Tabula Peutingeriana⁴⁸, Այս քարտեզի վրա նշված է այն մայրուղին, որը Չինաստանից և Պարսկաստանից գալիս էր Արտաշատ և այնտեղից անցնում Փոքր Ասիա և Հռոմ: Չինաստանից եկող «մետոններով, ինչպիսիք էին՝ Նիսան, Ասաակ սրբավայրը, Հեկատոմպիլոսը, «Կասպից դռները», Ապարշահրը (Նյուշապուհ), էկբատանան, Գանձակը և «Հրատոն Մեծ»՝ Գայշավան սրբավայրը և այնտեղից Արաքսի հովիտը՝ Ջուղայի գետանցքով դեպի Նախճավան և Արտաշատ մայրաքաղաքը: էկբատանա էին գալիս նաև Հնդկաստանից ու Արաքսի մոտ Ալեքսանդրիայից (այժմ Ղանդահար) եկող մայրուղիները:

Մայրուղին Արտաշատի վրայով ունեի այն առավելությունը, որ ճանապարհը անցնում էր Հայկական լեռնաշխարհով, որը լինելով բարձր լեռնային սարահարթ, ամառը մեղմ կլիմա ունի, իսկ խաղաղ կրկրագործ ազգաբնակչությունը անվտանգ էր դարձնում երկրագործական օազիսներով անցնող ուղիների քարավանների ճանապարհը: Ինչպես ճիշտ նշում է Հ. Մանանդյանը, միջին ասիական ցամաքային առևտրի հիմնական և ամենակարճ մայրուղին գնում էր դեպի արևմուտք, ոչ թե հարավային առևտրական կենտրոն Սելևկիա քաղաքով, այլ էկբատանայով⁴⁹, էկբատանայից առևտրական քարավանները ուղևորվում էին Արտաշատ կամ կարճ ճանապարհով՝ Հոսկվանի վրայով, դեպի Մծբին:

Միջազգային ապրանքափոխանակության երեք կենտրոն Առաջավոր Ասիայում: Փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Տիգրան Բ Մեծը ձգտում էր իր պետության հարավային սահմաններում ընդգրկել Պարթևական թագավորության հիմնական առևտրական մայրուղին, որը Նիփոսի գետանցներով՝ Զեփմայից և Կալլինիկումից սկսելով, շարունակվում էր դեպի Արևելք՝ Իրանի խորքերը և հասնում մինչև Հնդկաստան: Այս ճանապարհի մանրամասն նկարագրությունը թողել է Խսիդոր Խարաքսացին⁵⁰: Տիգրան Բ-ը իր ձեռքը վերցրեց այս ճանապարհի հիմնական օղակները մինչև էկբատանա⁵¹: Նա հատուկ ուշադրություն դարձրեց Զեփմայի և Կալլինիկումի գետանցների վրա, և այս գործում մեծ օժանդակություն ցույց տվեցին այս կողմերը բնակվող արաբական ցեղերը, որոնց և հանձնում է առևտուր կատարելու մենաշնորհը: Հատկապես հիշատակվում են Կալլինիկում (Ռակկա) առևտրական քաղաքի շուրջը բնակվող «վրանաբնակ արաբները», որոնք Տիգրան Մեծից արտոնություն

⁴⁸ Տե՛ս K. Miller, Die Peutingersche Tafel, Stuttgart, 1962:

⁴⁹ Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 102:

⁵⁰ Տե՛ս Isidori Characeni Mansiones Parthicae, „Geographi graeci minores“, I, 1965, էջ 244—254:

⁵¹ Տե՛ս Նույն տեղում, § 11, էջ 251—252: Տե՛ս և С. Т. Еремян, Армения, армянское купечество и развитие торговли между Европой и Азией до XIX в. (Доклады V междунар. конгресса экономич. истории), М., 1970, էջ 4—5:

էին ստացել՝ առևտրական փոխանակութիւն վատարելու արևմտաքի առևտրականներէ հետ: Արդեւ այս ժամանակաշրջանից պետք է բարձրանար Արտաշատ, Մծրին և Կալլիսիկոս քաղաքների դերը, իբրև կենտրոնների, որտեղ կատարվում էր ապրանքափոխանակութիւնը Արևմուտքի և Արևելքի առևտրականների միջև: Հետագայում նշված երեք քաղաքների դերը միջազգային ապրանքափոխանակութիւն մեջ էլ ավելի աճեց:

Հարցի ուսումնասիրութիւնը բերում է այն համոզման, որ Հուստինիանոս Ա-ի (527—565) կողմէսում արտացոլված 408/9 թվականի կայսերական էդիկտում⁵² հիշատակվող համաձայնութիւնը միջազգային ապրանքափոխանակութիւն կատարելու կետի մասին, տեղի է ունեցել ոչ թե 387 կամ 363 թվականներին, ինչպես կարծում են ուսումնասիրողները, այլ ավելի վաղ շրջանում, դեռևս մ. թ. II դարում: Ըստ այդ էդիկտի, կայսրութիւն և Պարսկաստանի միջև գոյութիւն է ունեցել հատուկ համաձայնագիր, ըստ որի միջազգային առևտրական փոխանակութիւնը պետք է կատարվեր նախօրոք նախատեսված երեք կետերում՝ պարսկական պետութիւն տերիտորիայում՝ Մծրինում, կայսրութիւն սահմաններում՝ Կալլիսիկոսում (այժմ՝ Ռակկա Եփրատի վրա) և հայկական հողի վրա՝ Արտաշատում⁵³: Նման մի համաձայնագիր՝ միջազգային առևտուրը հիշյալ երեք կենտրոններում կատարելու վերաբերյալ, պիտի կրնձված լինի արդեն 166 թվականից անմիջապես հետո, երբ Հռոմեական կայսրութիւնն անցավ Միջագետքի հյուսիս-արևմտյան մասը՝ Օսրոյնների (Նիսիսիայի) փոքրիկ թագավորութիւնը, Մծրինը մնաց Միջագետքի պարթևական մասում, իսկ Արտաշատը մնաց իբրև Մեծ Հայքի թագավորութիւն քաղաքական կենտրոն⁵⁴:

Հայաստանի ներդրումը միջազգային առևտուրում: Հնդկաստանից Հայաստան և արևմտյան երկրներ հատկապես ներմուծվում էին հետևյալ հիմնական ապրանքները. բրինձ (որիզ), բամբակի գործվածքներ, բամբակ, համեմունք՝ պղպեղ, դարչին, թանկագին քարեր և գոհարներ, մարգարիտ, զանազան հոսանքներ և խնկեղեն, փղոսկր, սև փայտ, ներկող նյութեր:

Չինաստանից բերում էին գլխավորապես մետաքս և մետաքսե գործվածքներ: Այս ապրանքների փոխադրում կայսրութիւնը արևելյան երկրներ էր արտահանում կապար, պղինձ, անաղ, ոսկեկար և ոսկեթել գործվածքներ, որ արտադրում էին եգիպտական և ասորական արհեստագործները և Հայաստանի քաղաքների ճգործոց տները: Հին աշխարհում մեծ հռչակ էին վայելում եգիպտոսի Ալեքսանդրիայի ապակե անոթները և ապակե ապրանքները՝ Ասոր-

⁵² S^h Cod. Justin., IV, 63, 4, 6:

⁵³ Կայսրութիւն կողմից նշանակվել են հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կուվել են comites commerciorum (սեւ K. Güterbock, Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians, Berlin, 1906, էջ 74—75: Նաև՝ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 108): Նշված երեք քաղաքներում գտնվում էին հատուկ մաքսատներ, որտեղ վերցնում էին մաքսեր արտահանվող ապրանքներից, ուստի այս տեղերը, ըստ Մանանդյանի կարծիքի, անվանվում էին՝ dekateuteria (սեւ Ch. Diehl, Justinian et la civilisation byzantine, էջ 536: Նաև՝ K. Güterbock, Byzanz und Persien..., էջ 78):

⁵⁴ S^h T. Mommsen, История Рима, т. V, էջ 368: Նաև՝ Г. А. Халатьян, Очерк истории древней Армении, էջ 313:

րիքից և այլն⁵⁵։ Սակայն, այդ արտահանումը զգալի չափով ետ էր մնում ներմուծումից, ուստի կայսրությունը հարկադրված էր հնչուն դրամով վճարել⁵⁶։

Սխալ կլինե՞ր կարծել, որ Հայաստանը միայն միջազգային տարանցիկ առևտրի կամրջի դեր էր կատարում։ Երկիրը ինքը հարուստ էր իր սեփական արտադրությունով և միջազգային առևտրին զուգընթաց զարգանում էր Հայաստանի արտաքին առևտուրը, որի մեջ ներգրավվել էին քաղաքները, և սրանով էր պայմանավորված նշանակալից չափով նրանց ծաղկումն ու բարգավաճումը։

Հայաստանի բազմազան հանքերի մշակման և փայտի, կաշվի ու բրդի հարուստ բազայի վրա զարգանում էր նաև արհեստագործությունը։ Այս ժամանակաշրջանում ավելի էր զարգացել լեռնագործությունը. մշակվում էին պղնձի, երկաթի, կապարի, արծաթի և ոսկու հարուստ ու բազմաթիվ հանքերը։ Այս հումքի բազայի վրա Հայաստանի շատ գավառներում զարգացած էր մետաղագործությունը։ Զարգացած էր նաև հյուանությունը, բրոտագործությունը, որոնք վաղուց քաժանվել էին երկրագործությունից։

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում Հայաստանի արհեստագործության մեջ հիշվում է մոտ հիսուն առանձին մասնագիտություն⁵⁷։ Երկրում արտադրված այդ ապրանքների մի մասը առևտրի և փոխանակության միջոցով արտահանվում էր և հարևան ու հեռավոր երկրներ։ Հատկապես հիշատակվում է Հայաստանի գինին, որը արտահանվում էր գլխավորապես Միջագետքի քաղաքները։ Հայաստանից արտահանվում էր նաև հացահատիկ, «որդան վարմիր» ներկը, կաշի, բուրդ, ձիեր ու ջորիներ։ Արտահանվում էր նաև վանա լճի աղ դրած ձուկը՝ տառեխը։ Առեստ ավանումն էր գտնվում «ձկնատեսանք արքունի»՝ տառեխ ձկան որսի հիմնական կենտրոնը։

Անհրաժեշտ է նշել, որ անտիկ հեղինակները Հայաստանից արտահանվող ապրանքների մասին խոսելիս հիշատակում են միայն այն հազվագյուտ արտադրանքները, որոնք այլ տեղերում գոյություն չունեին, իսկ սովորականները չեն հիշատակվում։ Պլինիոսը, օրինակ, հիշատակում է adamantis բույսը, որին առյուծը մոտենալով ընկնում է, և բժշկագիտական բույս laser-ը, կամ orobitis ներկը, որը օգտագործում են նկարիչները։ Ապա հիշատակում է Հայաստանից արտահանվող armenium քարը, որը ներկում էր ինչպես chryso-colla-ն, պաղլեղը — alumen և որոշ քարեր։

Հայաստանի փաղափնեքի ներքին կյանքը մ. թ. I և II դարերում։ Մ. թ. I և II դարերի Հայաստանի քաղաքները շարունակում էին պահպանել իրենց բնույթը իբրև քաղաքային համայնքներ, որոնք ունեին ներքին ինքնավարություն, սակայն ենթարկվում էին թագավորի կողմից նշանակվող պաշտոնյային՝ «շահապին» կամ վերակացուին։ Հայաստանի քաղաքներում զանգվածաբար ապրում էր հույն, ասորի և հրեա, մասամբ էլ իրանական (պարթև, պարսիկ) ազգաբնակչությունը, որը բնակվում էր առանձին թաղամասերով՝

55 Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 99, 103.

56 Տե՛ս Plin., NH, XII, 41.

57 Տե՛ս С. Т. Еремян. Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3.

«ավաններով»: Հրեական Թավուզի տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ հրեական համայնքը կազմում էր առանձին թաղամաս — «գաղութ» (galūta), որի գլուխ կանգնած էր «ռեսը» — res galūta⁵⁸: Այս թաղամասերը միևնույն ժամանակ կրոնական համայնքներ էին, քանի որ յուրաքանչյուր էթնիկական միավորը տարբերվում էր մյուսից նաև իր պաշտամունքով, քաղաքների ազգաբնակչության վերնախավը՝ ռազմա-ստրկատիրական ավագանին և քրմությունը, կազմում էին հայերը: Սրանք իրենց կենցաղով և նիստ ու կացով քիչ էին տարբերվում հելլենականացած այլազգի ազգաբնակչությունից, շնայած ավելի թույլ էին ներգրավված միջազգային առևտրական փոխանակության մեջ: Այդ դերը կատարում էին հույն և ասորի տարրերը, որոնք կապված էին հայկական արքունիքի հետ իբրև «թագավորական առևտրականներ»:

Հայկական քաղաքի ազգաբնակչության ստորին խավերը՝ «ռամիկները» ևս գերազանցապես հայերից էին, որոնք մեծ մասամբ գյուղատնտեսական աշխատանքով էին զբաղված, իսկ քաղաքացիներին պատկանող «գործոց տներում» գերազանցապես աշխատում էին ստրուկները⁵⁹:

Ապակյա սրվակներ. Գառնի

«Գործոց տներում» արտադրվում էին առաջին հերթին զենքեր, զրահներ և ռազմական գործի հետ առնչվող բոլոր տեսակի իրեր: Մեծ մասամբ արքունիքի և ստրկատիրական ավագանու համար արտադրվում էին կենցաղային պարագաներ՝ շքեղ ոսկեհյուս զգեստներ, կահկարասի, գահեր և պերճանքի

⁵⁸ S⁶ Ю. А. Солодухо, Социально-экономическая структура еврейского общества Ирака и Сирии во II—V вв. н. э. УЗЛГУ, № 78, вып. 9 (1941), էջ 50.

⁵⁹ S⁶ С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, էջ 26.

առարկաներ, այլև բարձրարվեստ գործեր՝ կավից (ամաններ, արձանիկներ), ապակուց, թանկագին մետաղներից, ոսկրից, փայտից: Հայաստանում վաղուց տարածված էին ոսկերչությունը և մանածագործությունը՝ իրենց բազմազան և հռչակված արտադրությամբ: Բնորոշ է, որ այս ժամանակաշրջանում է հայերեն լեզուն հարստանում «շուկայ», «խանութ» և այլ ասորական բառերով. ավելի վաղ շրջանից են հունարեն լեզվից եկող «թատրոն», «դրամ» և այլ բառերը: Այս բառերի առկայությունը վկայում է, որ ինչպես այլ երկրների հեղինակական քաղաքներում, Հայաստանում ևս քաղաքի հիմնական հատկաժն էր շուկան իր խանութներով, թատրոնը և գլխավոր սրբավայրը — մհճյանը, որտեղ գտնվող աստվածության կուռքը համարվում էր քաղաքի հովանավորը: Օրինակ, Արտաշատի հովանավորն էր Անահիտ դիցուհին: Քաղաքի միջնաբերդն էր համարվում նեղ իմաստով «քաղաք», այսինքն՝ պարսպապատ բնակավայրը, իսկ նրա շուրջը ընդարձակ տարածություններ էին կազմում նրա քաղամասերը, որոնք հայտնի էին «աւան» բառով⁶⁰: Այս ավաններում էին գտնվում քաղաքացիների «գործոց տները», որտեղ զբաղվում էին արհեստագործությամբ և առևտրով: Անշուշտ, քաղաքներում ավելի քան թե գյուղերում, ցայտուն կերպով էր դրսևորվում սոցիալական շերտավորումը, ազգաբնակչության գույքային և իրավական անհավասարությունը, քանի որ քաղաքային վարչության մարմիններում քաղաքացիները ընտրվում էին ըստ ցենզի և իրենց ընդհանուր կարողություն:

Յուրաքանչյուր «արքունի քաղաք» ուներ իր քաղաքային տերիտորիան՝ «գաւառը», որը սովորաբար կրում էր քաղաքի անունը՝ Նախճավան գավառ, Մարանդ գավառ, Տոսպ գավառ⁶¹, Զարեհավան գավառ, Զարեանդ գավառ, Հեթ գավառ և այլն: Յուրաքանչյուր այդպիսի գավառ հանդիսանում էր տվյալ քաղաքի զյուղատնտեսական տերիտորիան, որտեղ քաղաքային ազգաբնակչության վերնախավն ուներ իր ազարակներն ու դաստակերտները՝ նրանց կցված հողագործ ազգաբնակչությամբ («բնակիչք ազարակին»):

Նման քաղաքները միեւնույն ժամանակ մշակույթի կենտրոններ էին: Օրինակ, հայտնի է, որ II դարի 60-ական թվականներին Արտաշատում էր ապրում ասորի գրող Յամբլիբոսը, որը այնտեղ գրել է իր «Բաբելոնականք» վեպը:

4. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ I—II ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՀՌՈՄԵՆԿԱՆ ՇՔԱԴՐԱՄՆԵՐ

Հայոց գաղի վրա հռոմեական դրածոների դրամները: Հռոմի նվաճողական քաղաքականությունը Օգոստոս Օկտավիանոսի իշխանության տարիներին հիմնովին վերացրեց Հայաստանում դրամների ազգային պատկերատիպը:

Հայոց գահի վրա կայսերական Հռոմի դրածո՝ Արտավազդ Դ թագավորի (4—6) արծաթյա դրամները, ինչպես իրենց կշռային սիստեմի տվյալներով, այնպես էլ պատկերներով, միանգամայն հռոմեական են: Նրանց մի կողմին պատկերված է Հռոմի կայսեր՝ Օգոստոս Օկտավիանոսի գլուխը, զարդարված

60 Հռոմիչ է վրացերեն «ուրանի» բառին, որ հնում նույն իմաստն է ունեցել:

61 Վան քաղաքի հնագույն Տոսպ-Տուշպա անունից:

դափնեպատկով. համաձայն հին հռոմեական սովորության, հաղթողներին դափնեիներով էին պսակում: Կայսեր այդ դիմաքանդակի շուրջ արձանագրված է ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ, այսինքն՝ «Աստծու կայսեր բարե-րարի», իսկ դրա հակառակ կողմին ներկայացվում է Արտավազդի դիմանկա-րը, ըստ որում առանց Արտաշեսյանների հայկական թագի, միայն վարսակալ ժապավենով, որ բնորոշ էր ժամանակի հռոմեական իշխողներին: Հայոց այդ թագավորի պատկերի շուրջ նշվում է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΥΑΣΔΟΥ, այսինքն՝ «արքայի մեծի Արտավազդի» խոսքերը: Արծաթյա այս դրամի պատ-կերատիպը ինքնըստինքյան արտացոլում է այն կախյալ քաղաքական վիճա-կը, որի մեջ գտնվում էր Հայաստանը Արտավազդ Դ-ի օրոք⁶²:

Մեկ տարի անց, երբ Հայաստանում թագավորական իշխանությունը հան-դես եկավ Հրեաստանի Հերովդես Մեծի թող՝ Տիգրան Ե անունով (մ. թ. 6), թողարկվեցին պղնձյա դրամներ, որոնց վրա այս Տիգրանը պատկերված է գըլ-խին հինավուրց հայկական թագով: Դրամի հակառակ կողմի պատկերատիպը ներկայացնում է երկու ձիերով լծված մարտակառք, որով թագավորը արշա-վում է: Ի նշան հաղթության, նա մի ձեռքին դափնեճյուղ (") է բռնել: Այս տե-սարանի շուրջը գրված է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ «արքայի մեծի Տիգրանի»⁶³:

Իրամական շրջանառությունը մ. թ. I դարի սկզբին: Արտաշեսյանների անկումից հետո, ինչպես նշվեց, հայկական դրամների թողարկումը կանգ էր առել: Սակայն այդ չկասեցրեց դրամական շրջանառության հետագա զարգա-ցումը Հայաստանում, քանի որ Արտաշեսյանների, հատկապես Տիգրան Բ-ի դրամների օգտագործումը չէր վերացել, ճիշտ այնպես, ինչպես չէր վերացել հելլենիստական առ իշխողների դրամների շրջանառությունը Հայաստանի ներքին ու արտաքին առևտրի մեջ: Այլ կերպ ասած, Հայաստանում արտաշես-յան դրամների շրջանառությունը ավելի երկար է տևել, քան Արտաշեսյան տոհմի թագավորությունը: Սակայն անցյալից եկող այդ դրամները, ինչպես նաև Հռոմի հանրապետական դրամները հետզհետե սպառվում էին, մինչդեռ Հռոմի կայսերական դրամների թարմ հոսանքը արագորեն լցնում էր առևտրի հայկական շուկաները:

Հռոմեական դրամային սիստեմը լայն ճանաչում էր գտել միջազգային առևտրում, ետ մղելով նախկինում ընդունված Ատտիկյան սիստեմը, շնայած վերջինս պահպանվեց Իրանում, ինչպես և Հռոմին ենթակա Կապադովկիայում,

⁶² Տես P. Gardner, On an Unpublished Coin of Artavasdes II, King of Armenia, „The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society“, New Series, Vol. XII, London, 1872, էջ 13, աղ. I, № 7. W. Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, աղ. XIV, № 3:

⁶³ Դրամը պահվում է Փարիզի Ազգային Մատենադարանում, կշիռը՝ 6,44 գրամ պղինձ, տրամագիծը՝ 18 միլիմետր: Մինչև վերջերս բացառիկ այս դրամը համարվել է անորոշ (տե՛ս G. Le Rider, Monnaies grecques acquises par la cabinet des medailles en 1959, R. N. 1960, էջ 29—30), ոսկայն պատկերատիպը և արձանագրության իմաստը թույլ են տվել դա-սելու այն Արտաշեսյան դրամների շարքը, համարելով թողարկված Տիգրան Ե Հայոց արքայի օրոք (տե՛ս P. Z. Bedukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, էջ 6):

մասամբ փոքրասիական ու սիրիական վաճառաշահ քաղաքներում: Հռոմեական դրամաճաշվային սխտեմով եվրոպական ու ասիական երկրներում թողարկում էին ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա դրամներ: Ոսկու գծով դրամային միավորը կոչվում էր աուրեոս (aureus nummus)՝ օրինավոր քաշով 8,19 գրամ ոսկի: Մեկ հռոմեական ֆունտ ոսկուց (327,45 գրամ) հատում էին 40 աուրեոսներ: Սակայն Հայաստանում Հռոմի կայսերական ոսկյա դրամները հազվագյուտ են: Հիմնական դրամային միավորը հռոմեական արծաթ դրամն էր, որ կոչվում էր դենար (denarius), այսինքն՝ «տասանոց»: Վաղ կայսերական շրջանի հռոմեական դենարը իր կշռային չափով կազմում էր ֆունտի 1/84 մասը, ներկայացնելով 3,90 գրամ արծաթ: Ոսկու և արծաթի փոխանակությունը կատարվում էր 1:11,9 հարաբերությամբ: Ներքին շուկայի մանր առևտրի համար թողարկում էին պղնձի և արուլրի խառնուրդով դրամներ, որոնց միավորի քաշը սահմանված էր մեկ ունցիա (uncia), այսինքն՝ 27,30 գրամ: Այդ խոշոր պղնձյա դրամը կոչվում է սեստերցիա, իսկ նրա կեսը (13,65 գրամը) անվանվում էր դուպոնդիուս (dupondius): Արծաթի ու պղնձի փոխանակությունը որոշ տատանումներով կատարվում էր 1:45 հարաբերությամբ:

Հայաստան ներթափանցած կայսերական դրամների թարմ հոսանքը բաղկացած էր Օկտավիանոսի այն դենարներից, որոնք թողարկվել էին իրեն՝ Օգոստոս Օկտավիանոսի և նրա երկու որդեգիրներ՝ Գայոսի և Լուկիոսի, պատկերներով:

Դրանք ի հայտ են եկել էրեբունի և Գառնի ամրոցներում, Արտաշատի և Դվինի ավերակներում, Արթիկում, Կոշում, Իջևանում, էջմիածնի շրջակայքում և այլուր: Հայկական ՍՍՀ տարածության վրա պարզապես հազիվ թե գտնվի մի շրջան, ուր այս դրամներից գտնված չլինեն: Նույնը վերաբերում է Վրաստանին և Ադվանքին: Ափելին, այդ դենարները լայն տարածում են ունեցել նաև Կենտրոնական Եվրոպայում, Միքսավոր Արևելքում ու Հնդկաստանում: Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ Հռոմի վաղ կայսերական շրջանի արծաթյա այդ դրամները թողարկվել են գլխավորապես արտաքին առևտրի պահանջով: Իրենց պատկերատիպի մանրամասնություններով Հայաստանում գտնված օկտավիանոսյան հիշյալ արծաթյա դրամները հար և նման են գալիական թողարկման դենարների հետ, որոնք վերագրվում են մ. թ. ա. Ձ—մ. թ. 11 թվականներին: Սակայն Անդրկովկասում դրանց առկայության մասսայական բնույթը տեղիք է տալիս ենթադրելու, որ աղբյուրները կարող էին թողարկվել նաև Միքսավոր Արևելքի քաղաքներում, և բացառված չէ, հատկապես Հայաստանում, ըստ որում ոչ միայն Օգոստոս Օկտավիանոսի կայսրության տարիներին, այլև նրա հաջորդների օրով: Հայկական շուկաները դրանք թափանցել են միջազգային առևտրի այն ուղիներով, որոնցով շրջանառության մեջ էին մտնում անցյալում հելլենիստական և Հռոմի հանրապետական դրամները: Սիրիայից ու Միջագետքից, Եփրատի ու Տիգրիսի վրայով ապրանքափոխանակությունը բերում էր նրանց Արաքսի հովիտը և այնուհետև Քուռի ավազանով մղում դեպի Վրաստան ու Ադվանք: Արծաթի պարունակության բարձր տոկոսով այդ դրամները միջազգային շուկայում համընդհանուր վստահություն էին շահել և ճանաչվում էին իբրև ամենակայուն քաշի դրամական միավորները: Պատահական չէ, որ ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Արևելքում,

դրանց ընդօրինակությամբ հանդես եկան տեղական կերտվածքի արծաթյա դրամներ:

Վոնոն Ա-ի դրամները: Հայաստանում վաղ կայսերական դրամների տարածման հետ, որ սկսվել էր դեռևս մինչև Արշակունիների թագավորության հաստատումը, խիստ հազվադեպ դիտվում է նաև պարթևական դրամների թափանցումը: Դրանցից նախ և առաջ ներկայանում են Վոնոն Ա պարթև արքայի իշխանության տարիներին թողարկված ատտիկյան կշռային շափերի արծաթյա և պղնձյա դրամային միավորները, որոնք իրենց պատկերատիպերով որոշակիորեն տարբերվում են մինչ այդ՝ Արտաշեսյանների օրոք, Հայաստանում շրջանառության մեջ եղած պարթևական դրամներից և մոտենում հելլենիստական միապետների դրամներին: Եթե մինչ այդ պարթև արքաների անձնանունները դրամների վրա չէին արձանագրվում, ապա Վոնոն Ա-ի դրամները պատկանում են պարթևական ծագում ունեցող այն հազվագյուտ դրամների շարքին, որոնց վրա արքայի պատկերի շուրջ նշված են նրա տիտղոսները և անձնանունը: Պահպանված արծաթյա շորեքդրամյանների վրա բարձրաբանդակ տեսքով դրոշմած է Վոնոնի կիսանդրին, զուգար զարդարված արքայական ժապավենով, դեմքը մորուքավոր, վարսերը խոշոր փնջերով իջած են ուսին. իսկ շուրջը գրված է. «ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΟΝΩΝΗΣ», այսինքն՝ «Արքայից-արքա Վոնոն»: Մյուս կողմում պատկերված է Հաղթանակի դիցուհին՝ կանգնած, ձեռքին պսակ, ուսին դափնեճյուղ և նրա շուրջ հունատառ արձանագրված է. «ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΣΑΚΟΥ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΦΙΛΕΑΛΗΝΟΣ» («Արքայից-արքա Արշակի բարեգործի արդարադատի նշանավորի հելլենասերի») և այդ բոլորի հետ նաև գրամի թողարկման տարեթիվը՝ սեբեկյան տոմարով հաշված: Ուշագրավ է, որ դրամանոցների վրա արքայի դիմանկարի շուրջ նշվում է միայն «ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΝΩΝΗΣ» («Թագավոր Վոնոն»), իսկ հակառակ կողմում պատկերված հաղթանակի կերպարի մոտ՝ «ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΝΩΝΗΣ ΝΕΙΚΗΣΑΣ ΑΡΤΑΒΑΝΟΥ» այսինքն՝ «Թագավոր Վոնոն, հաղթող Արտաբանի»: Հիշյալ տիտղոսաձևը ևս արտասովոր էր պարթևական պատվանունների շարքում և արտացոլում է այդ ժամանակներում Վոնոնի ու նրա ախոյան Արտաբան Գ-ի միջև եղած պայքարը, որը հիշատակվում է պատմիչների կողմից:

Ուշագրավ է այն իրողությունը, որ Վոնոնի դրամները թողարկվել են ոչ միայն Իրանում, այլ հավանաբար նաև Հայաստանում, ինչպես այդ մասին հարելի է դատել նրանց վրա նշված մենագրերից: Պահպանված մենագրերի շարքում կան այնպիսիները, որոնք իրենց ձևով պարզորոշ արտահայտում են Տիգրանակերտ քաղաքի անվան հունատառ ΤΓΡ հնչյունների գրաֆիկ միահյուսվածությամբ ձևով: Հիրսբլի, Վոնոնը կարճ ժամանակով (11—16) եղել է հայոց թագավոր, պաշտոնապես հաստատված Հոռմի կողմից:

Գեաղրամներ՝ Զենոն-Արտաշեսի գաճախված առիթով: Զենոնի թագադրության հանդիսավոր արարողությունը կատարվեց Արտաշատում մ. թ. 18 թվականին, Տիբերիոս կայսեր որդեգիր, զորավար Գերմանիկոսի ձեռքով: Զենոնը կոչվեց հայերի համար նվիրական Արտաշես անունով: Այդ առթիվ կայսրությունը արծաթյա շքադրամներ թողարկեց, որոնք իրենց վրա ունեցած պատկերների և լատիներեն արձանագրությունների դրոշմով միանգամայն

հռոմեական էին, ընայած կշռային տվյալներով մնում էին իբրև ատտիկյան դիրքախմանոցներ (երկդրամյաններ): Դրանցից յուրաքանչյուրի վրա մեկ կողմից պատկերված էր Գերմանիկոսի գլուխը և շուրջը գրված՝ „GERMANI-CVS CAESAR. TI. AVG. F. COS. II“ («Գերմանիկոս, կեսար, Տիբերիոս, Օգոստոսի որդի, երկրորդ անգամ հռոմեացի»), մյուս կողմից, պատկերներով ներկայացված էին հայոց թագավոր Զենոն-Արտաշեսը և Գերմանիկոսը, կանգնած կողք-կողքի: Գերմանիկոսը ձախ ձեռքով հենվել է իր նիզակին, իսկ աջով ցույց է տալիս հայոց արքային, որը պատիվ է բռնել: Նրկուսն էլ պատկերված է՝ հռոմեական ռազմի տարագով, կարճ անդրավարտիքներով: Ցուրաքանչյուրի կողքին լատինատառ արձանագրված է. ձախից՝ „ARTAXIAS“ («Արտաշես»), աջից՝ „GERMANICVS“ («Գերմանիկոս»), և այդ ամենը վերցված է կե-տավոր շրջանակի մեջ:

Շրջանառության մեջ այդ շքադրամները լայն տարածում չեն ունեցել և ավելի քիչ օրինակներով են պահպանվել, քան հայ-հռոմեական հարաբերու-թյուններին նվիրված մեզ հայտնի մյուս դրամները:

Պարթևական դրամների կիրառումը Հայաստանում: Նրկրի ներքին առե-տրրի մեջ, մասնավորապես մանր առուծախի տեղական գործարքների համար ընդունված էին նաև պարթևական պղնձյա դրամներ, թողարկված Վարդան Ա (41—45), Գոտարզ Բ (41—45) և արդեն հետագայում նաև Վաղարշ Ա (51—75) թագավորների պատկերներով և նրանց տիտղոսների հունատառ արձանա-գրով թյուններով: Դրանք իրենց կշռային չափերով ատտիկյան սիստեմի օբո-ղոսներ ու դիօբողոսներ էին, որոնց վրա արքայական դիմանկարներից բացի դրոշմված էին դիցաբանական իմաստի խորհրդանշաններ (արծիվ, ձի, հաղ-թանակ և այլն): Ի դարի պարթևական պղնձյա դրամները, ինչպես և արծաթյա դրամները Հայաստանում, գտնված դրամագիտական նյութի մեջ, քանակապես քիչ են, սակայն դրանք պատահականություններ չեն, այլ նախաարշակունյան շրջանում զարգացող հայ-պարթևական հարաբերություններից պահպանված հիշատակներ: Հայտնի է, որ Վարդան Ա պարթև արքան 40—41 թվականներին փորձում է նվաճել Հայաստանը: 54 թվականին Վաղարշի զորքերը գրավել էին Տիգրանակերտն ու Արտաշատը: Հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակներում պարթևական արծաթյա ու պղնձյա դրամները շրջանառության մեջ են եղել հայկական քաղաքներում, ուր նրանք կարող էին բերվել ոչ միայն պարթևա-կան զորքի հետ, այլև տեղում թողարկվել պարթևների հաստատման . թեկուզ շատ կարճատև միջոցին: Սակայն Հռոմի կայսերական դրամների առավելու-թյունը տարեցտարի իր անընդմեջ հոսանքով այնքան էր բացահայտ, որ պար-թևական նոր թողարկված դրամների լիցքը չէր փոխում ստեղծված վիճակը:

Ներքին շփառամենքը: 59 թվականին Ներոն կայսեր անունից թողարկվե-ցին շքադրամներ Հայաստանի նվաճման առթիվ: Դրանք արծաթե երկդրամ-յաններ (դիրքախմաններ) և կեսդրամյաններ (հեմիդրախմաններ) էին, որոնց վրա դրոշմված էին մի կողմից Ներոնի դիմանկարը, գանգրահներ և պսակա-զարդ գլխով, շուրջը արձանագրված՝ „NERO CLAVD. DIVI. CLAVD. F. CAE-SAR AVG. GERMANI.“ («Ներոն կլավդիոս, որդի աստվածային կլավդիոսի, կեսար, Օգոստոս, գերմանացիներին հաղթող»), մյուս կողմից հաղթանակի թևավոր դիցուհին, որը վերևից իջնում է ներքև դափնեպսակ ու արմավենու:

ճյուղ ձեռքին, իսկ կենտրոնում արձանագրված՝ „ARMENIACVS“, այսինքն՝ «Հայաստանին հաղթող»:

Մեզ հայտնի արժաթյա այս ներույնյան շքադրամների քաշը պահպանվել է մոտ 7,5 գրամ՝ երկգրամյանների, իսկ 1,5—2,0 գրամ՝ կեսգրամյանների համար: Այդպիսիները գրվագվում էին Կապադովկիայի մայրաքաղաք Կեսարիայում, որը Հռոմի կայսրության կողմից ատտիկյան սիստեմով դրամների թողարկման կարևոր կենտրոններից մեկն էր Փոքր Ասիայում⁶⁴:

Հարկ է նկատել, որ արժաթի պարունակությունը կայսերական դրամների մեջ այդ ժամանակներում խիստ սակավ էր դարձել: 64 թվականին հատուկ ռեֆորմով ներդն հռոմեական դենարի քաշը նվազեցրել էր, սահմանելով այն ֆունտի 1/96 մասը—3,40 գրամ, ըստ որում դրանց մեջ արժաթը 55—65 տոկոս էր կազմում:

Ներդնի ռեֆորմով սահմանված Հռոմի կայսերական դրամների թափանցումը Հայաստան կատարվում էր արդեն այն պահին, երբ երկրում հաստատվել էր Արշակունիների թագավորությունը, որին վիճակված էր նոր իրադրության պայմաններում գլխավորելու հայ պետականությունը: Սեփական դրամ կտրելու ֆունկցիա Արշակունի հայ թագավորները չունեին: Այն վերապահված էր Արշակունյաց տոհմի մեծ տանը՝ Պարթևական թագավորությանը: Համեմայն դեպ, ցարդ ո՛չ Հայաստանում և ո՛չ էլ նրա սահմաններից դուրս Արշակունիների հայկական ճյուղին պատկանող դրամներ չեն գտնվել:

Հայ Արշակունիների վաղ շրջանում, մասնավորապես Տրդատ Ա հայոց թագավորի և նրա անմիջական հաջորդների թագավորության տարիներին միջազգային առևտրի բերումով հայկական քաղաքներն էին թափանցում ոչ միայն Ներդնի (54—68), այլև Վեսպասիանոսի (69—79), Տիտոսի (79—81) և Դոմիտիանոսի (81—96) պատկերներով հռոմեական արժաթյա դրամները, որոնք, սակայն, շրջանառության մեջ այլևս չունեցան այն արժանապատվությունը, ինչ վայելում էին Օգոստոսի արժաթյա դրամները: Վերջիններս իրենց կշռային չափերով ու արժաթի լիարժեք պարունակությամբ բարձր էին դասվում Ներդնի հտեֆորմյան դրամներից և պատահական չէր, որ առևտրում նախապատվությունը նրանց էր տրվում:

Պրավալան շրջանառությանը Հայաստանում մ. թ. II դարում: Հռոմեական դրամների բացարձակ տիրապետությունը Հայաստանի դրամային տնտեսության մեջ դիտվում է ողջ II դարի ընթացքում: Հայկական քաղաքներում տարածվել էին Տրայանոսի, Հադրիանոսի և նրանց հաջորդների արժաթյա դրամները, որոնց պատկերատիպը վաղուց արդեն միատեսակ էր դարձել: Միշտ, որպես կանոն, նրանց վրա ներկայացվում էին մի կողմից՝ իշխող կայսեր դիմանկարը, իսկ մյուս կողմից՝ պաշտամունքային նշանակության խորհրդանշանները՝ Հռոմի հեթանոսական դիցարանի նշանավոր աստվածների ու աստվածուհիների՝ Յուպիտերի, Ռեմայի, Նեպտունի, Վիկտորիայի, Յուպիտերի և այլ կուռքերի կերպարները: Հայաստանում գտնված I—II դարերի հռոմեական դրամների վրա կարելի է տեսնել կայսերական դիմաքանդակներ:

⁶⁴ S. H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum, v. I, London, 1923, էջ 281, №№ 406—412.

րի ամբողջական շարքը, արտահայտված դասական արվեստի ռեալիստական ոճով: Արշակունիների հայկական թագավորության զարգացման այս շրջանում հռոմի կայսերական դրամները միջազգային առևտրում հանդես էին գալիս միատարր, առանց այլ ծագման դրամների հետ խառնվելու Պարթևական դրամները, որոնք Հայաստանում Արտաշեսյանների օրոք լայն տարածում ունեին, արդեն II դարում չեն նկատվում գանձերի կազմում: Եվ այդ իրողությունը պատահականություն չէր, այլ օրինաչափ արտացոլումը պարթևների դրամային տնտեսության սնանկացման, որը գիտվում էր նաև հարևան երկրներից ժառող նյութի մեջ: Ոչ վրաստանում և ոչ էլ Աղվանքում II դարի պարթևական դրամներ չեն գտնվել:

Հայաստանում կիրառված դրամների մասին անմիջական վկայություն է Գառնիում գտնված հռոմեական գանձը: Նրա մեջ ամփոփված են հետևյալ դրամները.

Արծաթ, դենար, Վեսպասիանոսի (69—79) կայսրության տարիներից՝ 8 հատ

Արծաթ, դենար, Տիտոսի (79—81) կայսրության տարիներից՝ 1 հատ

Արծաթ, դենար, Տրայանոսի (98—117) կայսրության տարիներից՝ 3 հատ

Արծաթ, դենար, Հադրիանոսի (117—138) կայսրության տարիներից՝

13 հատ

Արծաթ, դենար, Անտոնինոս Պիոսի (138—161) կայսրության տարիներից՝

15 հատ

Արծաթ, դենար, Մ. Ավրելիոսի (161—181) կայսրության տարիներից՝

6 հատ

Արծաթ, դենար, Կոմոդոսի (182—192) կայսրության տարիներից 2 հատ

Ընդամենը՝

49 հատ

Գանձը իր այս պարունակության դրամներով լիովին արտացոլում է դրամային շրջանառության այն կազմը, որ եղել է Հայաստանում II դարի վերջերին: Այդպիսին է եղել ընդհանրապես տարածված հռոմեական դրամների կազմը II դարի կեսից մինչև III դարի առաջին քառորդը: Ըստ էության Անտոնինոս Պիոսի, Մարկոս Ավրելիոսի և Կոմոդոսի կայսրության տարիներին հռոմեական դրամների համաշխարհային տարածումը հասել էր իր աշխարհագրական առավելագույն ընդգրկմանը և Հայաստանը, իբրև բուֆերային երկիր Արևելքի ու Արևմուտքի միջև, ամբողջությամբ գտնվում էր հռոմեական դրամներով կատարվող ապրանքափոխանակության ոլորտում:

II դարի հռոմեական շփոթմունքները: Հայաստանի քաղաքական պատմության համար ուշագրավ են Տրայանոսի (98—117) կայսրության տարիներին թողարկված շքադրամները: 115 թվականին Արևելքում լույս ընծայված պղնձ-յա շքադրամներից մեկի վրա պատկերված է Տրայանոսի կիսանդրին, շուրջը հունատառ մաշված գրություն՝ «...ΟΚΡΑΤΩΡ ΑΥΓ. ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΓΕΡ. ΔΑ...»⁶ այսինքն՝ որ նա ինքնակալ է, գերմանացիներին ու դակերին հաղթող, Հակառակ լուրջ միջոցառումներով պատկերված է Տրայանոսը՝ կանգնած ռազմի հռոմեական հագուստով, աջ ձեռքում սաղավարտ, ձախով հենվել է իր նիզակին, իսկ նրա առ-

ջևում Հայաստանը կնոջ կերպարանքով գլխիկոր նստած է գետինն, ուր թափված են սրեր ու վահաններ⁸⁵, Կայսեր թիկնոցի վրա ցույց է տրված հաղթանակի պսակաբեր դիցուհին և այդ ողջ կերտվածքի տակ լատինատառ արձանագրված է. «ARMENIA».

Մեկ ուրիշ պղնձա շքադրամի վրա, որ թողարկվել է 116—117 թվականներին Հռոմում, պատկերված է մի կողմից Տրայանոսի կիսանդրին, իսկ մյուս կողմից պատկերված է Տրայանոսը ուղիղ կանգնած, ռազմի հռոմեական տաբաղով, գլուխը պսակազարդ, աջ ձեռքին նիզակ, որին և հենվել է, ներքևում՝ ոտքերի տակ, երկու տղամարդու կերպարներ, թիկնած հոսող ջրով լի սափորների վրա, եղեգնյա ձողեր բռնած: Դրանք Եփրատ ու Տիգրիս գետերն են, յոնց միջև տեղավորված է Հայաստանը՝ գետինն նստած կնոջ կերպարանքով:

Գեմա Դեմետրի աստվածուհու պատկերով. Վաղարշապատ

Երկրորդ դարի հայ հռոմեական հարաբերությունների պատմության հիշատակության արժանի է նաև Անտոնինոս Պիոսի (138—161) պատկերով պղնձյա շքադրամը: Այն թողարկվել է Հռոմում, 140 թվականին: Նրա վրա դրոշմված է մի կողմից՝ Անտոնինոս Պիոսի կիսադեմ պատկերը, մյուս կողմից՝ Անտոնինոս Պիոսը և հայոց թագավոր Սոհեմոսը: Այդ տեսարանի շուրջ

⁸⁵ Պահվում է Բրիտանական թանգարանում (տես W. Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1964, էջ 105, ադ. XIV, № 5).

արձանագրված է. «REX ARMENIIS DATVS» (թագավոր հայերին տրված), իսկ ներքևում՝ S. C. (սահմանի որոշմամբ): Այսպիսի սեպտեբրիաները շրջանառության մեջ են եղել Հռոմում:

163—164 թվականներին Հռոմում թողարկված ոսկյա և արծաթյա շքադրամներից պահպանվել են Հայաստանին նվիրված աուրեոսներ և դենարներ, որոնց մի կողմի վրա պատկերված է Մարկոս Ավրելիոս կայսեր կիսանդրին, շուրջը գրված. «Մարկոս Անտոնինոս Օգոստոս, Հայաստանին հաղթող, ծայրագույն քրմապետ»: Մյուս կողմին պատկերված է Հայաստանը՝ կնոջ կերպարանքով, գլխիկոր նստած գետնին, թիկունքում նրա զենքերը՝ ի նշան պարտության ցցի հանված և տակը մակագրված «ARMEN.» իսկ շուրջը կարդացվում է Հռոմի կայսեր տիտղոսների շարունակությունը: Պղնձյա շքադրամների (սեպտեբրիանների և դուպոնդիանների) վրա Հայաստանը երբեմն պատկերվում էր Հռոմի հաղթության դիցուհու ոտքերի մոտ նստած, ողբացող կնոջ նույն կերպարանքով, ավար դարձած իր զենքերի հետ: Մարկոս Ավրելիոսի տիտղոսները հաճախ հիշատակում են, որ նա հաղթել է ոչ միայն հայերին, այլև պարթևներին ու մեդացիներին:

Նույն պատկերատիպի ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա շքադրամներ 163—168 թվականներին թողարկվել են Հռոմում նաև Լուկիոս Վերոս կայսեր անունից, նրա դիմանկարով և Հայաստանին վերաբերող խորհրդանշաններով. որոնցից ուշագրավ է Լ. Վերոսի ոսկե շքադրամը, թողարկված Սոհեմոսին երկրորդ անգամ հայոց թագավոր կարգելու հիշատակին:

Այնքան մեծ է եղել կայսրության համար II դարի 60-ական թվականների Հայաստանի ու Պարթևստանի դեմ տարած հաղթանակների նշանակությունը և ընդհանրապես Մ. Ավրելիոսի և Լ. Վերոսի օրոք Արևելքում Հռոմի գերիշխանության պահպանման իմաստը, որ հռոմեական շքադրամների թողարկումը մասսայական էր դարձել:

Արտաշատ մայրաքաղաքի դրամները: II դարի վերջերից ծագում են հայոց մայրաքաղաք Արտաշատի պղնձյա դրամները: Դրանց թողարկումը սկսվել էր 183 թվականից և պայմանավորված էր ոչ միայն ներքին շուկայի զարգացմամբ, այլև քաղաքական այն նշանակությամբ, որ նվաճել էր Հայաստանի մայրաքաղաքը Կոմմոդոսի (182—192) կայսրության տարիներին: Մինչ այդ հայկական քաղաքներից և ոչ մեկը իր ինքնավարության դրամները չէր թողարկել:

Ուշագրավ է, որ Արտաշատի քաղաքային դրամները շրջանառության մեջ էին մտնում ոչ թե Հռոմի կայսեր կամ հայոց Արշակունի թագավորի անունից, այլ իրեն մայրաքաղաքի անվան հունատառ արձանագրությամբ: Արևելքում կայսրության գերիշխանության մեջ միջազգային առևտրի առանձին կենտրոններ նվաճել էին այդ իրավունքը և դրամներ էին թողարկում: Այդպիսին էին Անտիոքը, Ապամեան, Լաոդիկեան, Նիկոպոլիսը, Դամասկոսը և ուրիշ քաղաքներ: Արտաշատում կերտված դրամները իրենց պատկերատիպերով դեռևս պահպանում էին հելլենիզմի ավանդույթները: Նախ և առաջ դրանց վրա դրոշմած պատկերներն ունեին դիցաբանական նշանակություն, նվիրված մայրաքաղաքի բախտի, ապահովության աստվածուհու պաշտամունքին, որ անցյալում դիտվում էր հելլենիստական քաղաքային դրամների վրա: Բացի այդ, ար-

ձանագրությունները հունարեն էին, շնայած երկիրը վաղուց գտնվում էր հռոմեական թագեցության ներքո և շրջանառության մեջ եղած դրամական միավորների գերակշռող զանգվածը կայսերական դրամներ էին՝ լատինատառ արձանագրություններով:

Նրա վրա պատկերված է քաղաքամոր գեղեցիկ գլուխը՝ աշտարակաձև թագով, որ դիտվում է դրամի մի կողմից, իսկ մյուս կողմին՝ Հաղթանակի թեմավոր դիցուհին դափնեպսակ է պարգև քաղաքի անվան վրա: Աստվածուհու առջևում նշված է I, թիկունքի մոտ՝ ΖΞ գրերը. շուրջը արձանագրված է «ΑΡΤΑΣΙΣΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ», այսինքն՝ «Արտաշատ մայրաքաղաքի» դրամը: Կշիռը՝ 5/6 գրամ, տրամագիծը՝ 20 միլիմետր⁶⁶:

Արտաշատի քաղաքային դրամները պահպանվել են հատուկ կենտ նմուշներով և ընդհանրապես հազվագյուտ են: Լինելով պղնձից, դրանք թրտաքին շուկաներում ընդունելի չէին և քաղաքային շրջանառության ներքին ոլորտից հեռու չէին անցնում: Բացառված չէ, որ առաջիկայում Արտաշատի ավերակների հնագիտական պեղումները ի հայտ բերեն այդ դրամների նոր նմուշներ:

II դարի վերջերին Մարկոս Ավրելիոսի, Լուկիոս Վերոսի և Կոմոդոսի դեմարներին հետ հայկական քաղաքներն են թափանցել նաև հռոմեական կայսրուհիներ Ֆաուստինայի, Կրիսպինայի (180—183) և Յուլիա Դամնայի (193—211) պատկերներով արծաթյա դրամական միավորները: Մինչև III դարի սկիզբը այլ էական փոփոխություններ Հայաստանի դրամական շրջանառության մեջ չեն դիտվում: III դարի առաջին կեսին թուլանում է հռոմեական դրամների հոսքը, բայց արդեն սկսվել էր բոլորովին նոր դրամների շրջանառությունը: Դրանք Իրանում ծագած Սասանյան հարստության դրամներն էին, որոնց վիճակված էր մինչև VII դարը տիրապետող դառնալ Հայաստանի և հարևան երկրների դրամական տնտեսության մեջ:

⁶⁶ Պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում, № 5374:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարձրելու մասին (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարձրելու մասին Հայաստանում	655
5. Քրիստոնեություն և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարձրելու մասին

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ճ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՈՌՄԵԱ-ՊԱՐՔԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Մեծ Հայքի պայմանը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալույթը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրածությունները Հայաստանում Կորդուկոնի գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

3. Առետուրը և թաղաքները Հայաստանում մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)	807
4. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում I—II դարերում և հռոմեական շաղաղամենը (Խ. Ա. Մուշեղյան)	813

Դիուխ երեսուներկուհորդ.—Մեծ Հայքի քաղաքնորդյան պետական կառուցվածքը մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Պետական մարմինները	823
2. Արքունի գործակալությունները	829
3. Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ. թ. I—II դարերում	836

Բ Ա Ճ Ի Ն Է

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Դիուխ երեսուներկուհորդ.—Ճարտարապետություն, կերպարվեստ և կիրառական արվեստներ

1. Հելլենիստական դարաշրջանի հայկական մշակույթի բնույթն ու զարգացման փուլերը (Բ. Ն. Առաքելյան)	847
2. Ճարտարապետություն (Ա. Ա. Սահյանյան)	849
3. Փանդակադրություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	869
4. Մոնումենտալ գեղանկարչություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	876
5. Կիրառական արվեստներ (Բ. Ն. Առաքելյան)	878

Գլուխ երեսուներեսհորդ.—Հոգևոր մշակույթ

1. Հին հայ վիպական շարքը (Բ. Ն. Առաքելյան)	891
2. Հին հայկական պաշտամունքը և կրոնը (Բ. Ն. Առաքելյան)	900
3. Գիր-գրականություն (Գ. Ա. Տիրացյան)	907
4. Հելլենիստական թատրոնը Հայաստանում (Գ. Խ. Սարգսյան)	915

Ստամեակագրություն	919
Մատենագրություն	928
Ց ա ն կ ե ռ	945
Անձնանունների ցանկ	947
Տեղանունների և ցեղանունների ցանկ	952

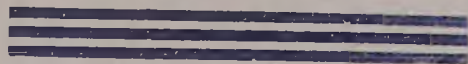
ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևանյան Ս. Ց. (պատ. Խմբագիր), Մաքսիմովսկայան Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. Խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

ԲԱԺԻՆ Զ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՀՌԻՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ
Մ. Թ. I—II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ

Հայոց թագավորի տիտղոսները: Տրդատ Ա Արշակունու և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի թագավորությունը մնում էր իբրև ստրկատիրական կենտրոնացված միապետություն՝ թագավորի գերագույն իշխանությունով: Թագավորը հանդես էր գալիս իբրև երկրի գերագույն պետ՝ արևելյան դեսպոտ, ինչպես այդ հատուկ էր Հին Արևելքի ու հելլենիստական ժամանակաշրջանի պետություններին: Ուշագրավ է, որ մ. թ. 77 թվականին Գառնիի վերանորոգման վերաբերյալ հունարեն փորագրված արձանագրության մեջ Տրդատ Ա Արշակունին հենց այդպես էլ մեծարում է իրեն՝ *θεοπότης αὐτοκράτωρ*¹: Եթե Արտաշեսյան դինաստիային պատկանող հայ թագավորները կրոսմ էին «արքայից-արքա» տիտղոսը, ապա Արշակունի հայ թագավորները կրոսմ էին ավելի համեստ՝ «մեծ թագավոր (կամ՝ թագավոր) Հայոց Մեծաց» տիտղոսը, որը մեզ հասել է մի շարք հունարեն և լատիներեն արձանագրություններում: Օրինակ, Գառնիի նույն հունարեն արձանագրության մեջ Տրդատ Ա Արշակունին իրեն կոչում է «Հելիոս-Տրդատ, թագավոր Մեծ Հայքի» (*Ἡλῖος Τριδάτης [βασιλεὺς] Μεγάλης Ἀρμενίας*)²:

Մեծ Հայքի թագավորությունը իր ներքին կյանքով լրիվ ինքուրույն երկիր էր: Հռոմից և պարթևներից Մեծ Հայքի կախումը արտահայտվում էր թերևս (եթե չհաշվենք հռոմեական կայսրորդների ժամանակավոր ներկայությունը այստեղ մ. թ. II դարում) նրանով, որ հայոց թագավորը դրամ կտրելու իրավունք չուներ:

Հայ Արշակունի թագավորը, ինչպես Արտաշեսյանները, համարվում էր՝ «դաշնակից և բարեկամ կայսեր և հռոմեական ժողովրդի»: Սակայն ռոմանականացման քաղաքականությունը Հայաստանում, որ Հռոմը մերթ մերթ վարում էր հայ ժողովրդի հանդեպ, ոչ մի արդյունք չտվեց, ճիշտ այնպես, ինչպես ոչ մի արդյունքի չհասան զրադաշտական դարձած պարթևների հակահելլենիստական քաղաքականության փորձերը Հայաստանում³: Հելլենացումը

1 Տե՛ս Կ. Բ. Тревтер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 200:

2 Տե՛ս նույն տեղում:

3 Մեծ Հայքում զրադաշտականությունը հող չգտավ և Հայաստանը մնաց իբրև հելլենիստա-

և ռոմանականացումը լրիվ հաջողության հասան այն երկրներում, որտեղ դեռ իր ավարտին չէր հասել ժողովրդաստեղծման պրոցեսը, ինչպիսիք էին, օրինակ, Հռոմեական կայսրության արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան հեռավոր պրովինցիաները, ինչպես և Փոքր Ասիան, որը կույ գնաց հունականության (հելլենականության)։ Իսկ Հայաստանը, հելլենիզմից անմասն չմնալով հանդերձ, ինչպես ճիշտ դիտում է Թեոդոր Մոմզենը՝ «միշտ էլ մնաց իբրև ոչ-հունական երկիր»⁴։

Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի զարգացումը։ Տրդատ Ա-ը շարունակում էր մեծ ուշադրություն նվիրել թագավորական դինաստիայի պաշտամունքին, որը լայն թափ էր ստացել դեռևս Արտաշեսյանների օրոք⁵։ Նա պահպանում է Արտաշեսյան դինաստիայի պաշտամունքը և ավելացնում դրան պարթև Արշակունիների, որպես իր նախնիների, պաշտամունքը։

Համրառայտ է, որ Պարթևստանում ևս գոյություն է ունեցել գահակալների նախնիների պաշտամունք։ Կարելի է բերել օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա-ը ևս Հայաստանում սահմանել է իր տոհմի պարթև նախնիների հետմահու պաշտամունք, առանձնացնելով այդ նպատակի համար որոշ տեղիտոբիաներ՝ գավառներ, ինչպես այդ արվում էր Պարթևստանում։ Վան-Տոսպ քաղաքից հարավ գտնվում էր Արտաշեսյան գավառակը՝ «Արտաշեսեան աւան» կենտրոնով (այժմ Արտամիտ)։ Արդ, Տրդատ Ա-ը նույն տեղը դարձրել է իր հորեղբոր՝ պարթևական թագավոր Արտավան Գ-ի (11—40) հետմահու պաշտամունքի վայր, որը այնուհետև կոչվել է «Արտաւանեան»⁶։ Միայն Արտավան Գ-ը չէր, որ արժանացել է այս պատվին։ Տրդատ Ա-ը նույն հետմահու պաշտամունքը սահմանել է իր մյուս եղբոր՝ Ատրպատականի թագավոր Բակուրի հիշատակին, որը մահացած պիտի լինի 75 թվականի մոտեր-

կան մշակույթի կենտրոններից մեկը։ Այդ մշակույթի և նրա վրա խորսխված գաղափարախոսության հետագա էվոլյուցիան Հայաստանում հանգեցրեց քրիստոնեական վարդապետության ձևավորման ու հաստատման իբրև պետական կրոնի։

⁴ Տե՛ս Т. Момизен, История Рима, т. V, М., 1949, էջ 325։

⁵ Տե՛ս Г. Х. Саркисян, Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении, ВДИ, 1966, № 2, էջ 3—26, նաև՝ Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 59—62։

⁶ «Աշխարհացոյց»-ում Վասպուրականի նահանգի գավառներից մեկը կոչվում է «Արտաշեսեան», որ է Արտաւանեան գաւառ»՝ համանուն կենտրոնով (տե՛ս Ս. Տրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 41)։

Անկախ մեր եզրակացությունից, նշանակալից է, որ նույն երևույթին հանդիպում ենք պարթևների մոտ (տե՛ս И. М. Дьяконов, М. М. Дьяконов, В. А. Лившиц, Парфянский архив из древней Нисы, ВДИ, 1953, № 4, էջ 126 և հաջ.։ նաև՝ И. М. Дьяконов, В. А. Лившиц, Документы из Нисы I в до н. э. [Предварительные итоги работы, «XXV Международный конгресс востоковедов», М., 1960, էջ 21)։ Նիսայում գտնված պարթևական քնադիրը հետազոտողները նշում են, որ «Արտաբանյան» հողը նշվել է նաև որպես «Արտաքսերքսյան (ևս) կոչվող հող» (ճիշտ այնպես, ինչպես Հայաստանում «Արտաշեսեան» որ է Արտաւանեան գաւառ» ըստ «Աշխարհացոյց»-ի)։ Երկու այդ անուններից մեկը նախնական է, իսկ երկրորդը՝ «Արտաբանյանը», կապված է Արտաբան II-ի (մ. թ. ա. 128—124) հետմահու պաշտամունքի սահմանման հետ։ Իսկ առաջ այն կոչվել է «Արտաքսերքսյան», այսինքն՝ հավանաբար, նվիրված է եղել Աքեմենյան Արտաքսերքս Մեծին պաշտամունքին։ Սրանից էին իրենց սերված համարում պարթև Արշակունիները։

քը: Այս տեսակետից ուշադրության արժանի է Բակուրակերտ ավանի անունը⁷, որը եղել է Մարանդ քաղաքի արվարձաններում (այժմ՝ Բաքրան գյուղ): Տըր-դատ Ա «Եղբայրասերը» (Φιλadelphos) իր եղբայր Բակուրի հիշատակին սահմանում է հետմահու պաշտամունք և հիմնում է մեհյան իր հողամասով՝ «սըր-քաղան տերիտորիայով» — գավառով, որը «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է «Բաք(ր)ան», որ է Մարանդ գաւառ⁸, իսկ Պետինգերյան քարտեզում՝ Philadelphia⁹: Նույնպիսի հետմահու պաշտամունք Տրդատ Ա-ը պիտի սահմանած լինի իր մյուս եղբոր՝ ակնամուր պետական գործիչ, պարթևական արքայից-արքա Վաղարշի (51—75) հիշատակին: Դեռ ուրարտական ժամանակներից հայտնի Անաշի քաղաքը վերանվանում է Վաղարշակերտ (կամ Վալաշկերտ, այժմ՝ Ալաշկերտ)¹⁰:

Ինքը՝ Տրդատ Ա-ը, աստվածացվել է Հայաստանում՝ նույնացվելով Հելիոս-Արե (Արեգ) աստծու հետ, որ պարզ երևում է նրա Գառնիում թողած հունարեն արձանադրության սկզբից՝ «Հելիոս-Տիրիդատես»¹¹:

Արշակունիների տոհմական դամբարանները Հայաստանում: Հայ Արշակունիների արքայական դամբարանները գտնվում են Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում, որը շրջակա տերիտորիաների հետ միացվել էր Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիային մ. թ. ա. 66 թվականին՝ Տիգրան Բ-ի և Պոմպեոսի միջև կնքված խաղաղության պայմանագրի համաձայն: Այդպիսով, Փոքր Հայքի թագավորության երեքմեկի քաղաքական և մշակութային կենտրոններ հանդիսացող Եկեղյաց և Դարանաղի գավառները ընդմիշտ միացվում են Մեծ Հայքին: Այստեղի սրբավայրերը՝ մեհյանները, մնում են և ծառայում Արտաշեսյան թագավորներին, ապա հայ Արշակունիներին:

Ազաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու վկայությոնները ցույց են տալիս, որ նույնիսկ IV դարում, այսինքն՝ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո էլ, հայ Արշակունիների տոհմական դամբարանները գտնվել են Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում: Ազաթանգեղոսը նկարագրելով հեթանոսական տաճարների ավերումը քրիստոնեություն ընդունած Տրդատ Գ Մեծի (287—332) կողմից, հիշատակում է «Անի կոշվող ամուր տեղը, հայոց թագավորների հանգստարանը հանդիսացող գերեզմանների թագավորաբնակ կայանը»¹²: Փավստոսը պատմելով Շապուհ Բ-ի (309—379) ավերիչ արշավանքների մասին, հաղորդում է, որ թշնամուն հաջողվում է տիրանալ Դարանաղի գավառի Անի բերդին: Պարսից զորամասերը, պատմագրի ասելով՝ «Բայ էին» անում հայոց նախկին թագավորների, քաջ Արշակունիների գերեզմանները և թագավորների ոսկորները գերի էին տանում: Չկարողացան բանալ միայն

7 Տե՛ս Խորենացի, Բ, 4:

8 Տե՛ս Ս. Տ. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 43:

9 K. Miller, Die Peutingersche Tafel, էջ 11—12: Պետինգերյան քարտեզ, սեզմենտ XI:

10 Քրիստոնեական ժամանակաշրջանում ևս այս քաղաքը եպիսկոպոսանիստ էր: Այստեղ էր նստում «Բագրևանդի և Արշարունաց» եպիսկոպոսը. Ներսես Գ Շինող (641—661) կաթողիկոսը այստեղ ևս կառուցել է կաթողիկե եկեղեցի:

11 Տե՛ս Դ. X. Сапкисян, Обожествление и культ царей..., էջ 18:

12 Ազաթ., § 785:

Սանատրուկ թագավորի շիրիմը՝ նրա հսկայականության, հսկայական պինդ ու ճարտար շինվածքի պատճառով¹³։ Ուրեմն այս հանգստարանը գոյություն է ունեցել արդեն Տրդատ Ա-ի հաջորդ՝ Սանատրուկ թագավորի ժամանակ, հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ նրա հիմքը դրվում է Տրդատ Ա-ից։ Նույն տեղում Փավստոսը խոսում է Անգեղ-տան գավառի Անգեղ բերդում գտնվող հայ թագավորների շիրիմների մասին¹⁴։ Պարսկական զորքերը, Շապուհ Բ-ի գլխավորությամբ, ներխուժելով Մեծ Հայք, առաջին հերթին պաշարել են Անգեղ բերդը. «...նկան պաշարեցին Անգեղ ամուր բերդը Անգեղ-տան գավառում, որովհետև այնտեղ կային Հայոց շատ Արշակունի թագավորների գերեզմաններ և վաղուցվանից ի վեր այնտեղ կուտակված էին շատ գանձեր»¹⁵։

Հայկական տոմարի բաբելոնությունը։ Տրդատ Ա-ի նշված միջոցառումների հետ է կապված նաև հայկական տոմարի բարեփոխությունը։ Անհայտ ժամանակներից հայերը ունեցել են «Հայկեան շրջան»՝ 1460-ամյա ցիկլը, որը լրացավ 428 թվականի հուլիսի 11-ին։ Հայկական տարին պարունակում էր 12 ամիս և 5 կամ 6 օր՝ «Աւելեաց»—13-րդ ամիսը։ Հնում հայկական տարին շարժական չի եղել։ Ինչպես վկայում են մի շարք փաստեր, հայկական տարվա յուրաքանչյուր ամիս բաղկացած էր 30 օրից և բացակայում էր բաժանումը ըստ յոթնօրյա շաբաթների¹⁶։ Ամիսը բաղկացած էր 30 օրից և յուրաքանչյուրը այդ օրերից ուներ իր անունը¹⁷։ Պահպանված օրանունների ցուցակը ցույց է տալիս, որ ամսվա յուրաքանչյուր օրը նվիրված էր այս կամ այն աստծու մեհյանի հիշատակին։ Այս անունների մեջ կան այնպիսիները, որոնք կապվում են Տրդատ Ա-ի գործունեության հետ։ Օրինակ՝ ամսի 15-րդ օրը կոչվում է «Ասաակ» և կապվում է Պարթևաց աշխարհի «Ասաակ» քաղաքի տաճարի հետ, որտեղ մ. թ. ա. 247 թվականին առաջին Արշակունի Արշակ-Տրդատը թագադրվել է իբրև Պարթևական թագավորության անդրանիկ արքա և սկսել է իր պայքարը Սելևկյանների դեմ¹⁸։ Հայաստանում Դվին-Ասաակի տաճարը՝ «Նրազամոյն» անունով հիմնվեց մայրաքաղաք Արտաշատի հյուսիս-արևելյան արվարձանում, որտեղ այնուհետև աճեց Դվին քաղաքը։ Հայկական տոմարի այս սխառնմը գոյություն է ունեցել ժողովրդի մոտ դարեր շարունակ, իսկ արքունիքը և վերնախավը Հաղբիանոս կայսեր (117—138) ժամանակներից՝ 123 թվականին, ընդունել է Հուլյան տոմարը¹⁹, որը գործածված ենք տեսնում հայ թագավորների հունարեն արձանագրություններում (օրինակ՝ III դարի Տրդատ Բ-ի Ապարանում հայտնաբերված հունարեն արձանագրությունը)²⁰։

13 Փավստոս, Դ, իդ (Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 191—192)։

14 Այս շիրիմները պետք է պատկանեին Մոփքի վերացված թագավորության արքաներին, որ «Շահունի» (Նովանդունի) զինաստիպից պիտի լինեին։

15 Փավստոս, էջ 191։ Անգեղ բերդը մի ժամանակ եղել է Մոփաղ թագավորության մայրաքաղաքներից մեկը և կոչվել է Արկաթիակերտ։

16 Տե՛ս Հ. Ս. Բաղդյալե, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 49—62։

17 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հին հատար կամ հեթանոսական կրոնը հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 167—168։

18 Տե՛ս Isidori Characeni Mansiones Parthicae, § 11, «Geographi graeci minores», t. I, 1965, էջ 251—252։

19 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Ցույնիկը հայրենաց հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1920, էջ 84։

20 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 276։

Կահակալուրջան խնդիրը: Արշակունի սեպուհների գավառները: Ինչպես պարթևական արքունիքում էր, հայ Արշակունիների արքունիքում ևս բարդ խնդիր է դառնում թագաժառանգի հարցը: Պարթևաստանում գրեթե յուրաքանչյուր գահակալություն ուղեկցվում էր արյունալի պայքարով և Արշակունյաց տան սեպուհների ֆիզիկական ոչնչացմամբ, իսկ եթե պարթևաց արքայից-արքան հարկադրված էր պատանդ ուղարկել Հռոմ, սովորաբար նա ընտրում էր իր պոտենցիալ մրցակիցներին: Իր հերթին Հռոմը նման պատանդներին դարձնում էր իր քաղաքական մեքենայությունների գործիք:

Նույն քաղաքականությունը Հռոմը վարում էր Հայաստանի հանդեպ սկսած մ. թ. ա. 66 թվականից, երբ առաջին անգամ հայկական արքունիքից պատանդներ տարվեցին: Հատկապես Օգոստոս կայսեր (մ. թ. ա. 27—մ. թ. 14) ժամանակից սկսած Արտաշեսյան դինաստիայի անդամները Հռոմում և առանձնապես Ասորիքում, ստանում են հատուկ արտոնություններ և փոքրիկ արքայիկներ դառնում իրենց տրված կաշվածքներում, ինչպիսիք էին Լիբանանի լեռներում գտնվող Քաղկիդիկ քաղաքի և Օրոնտ գետի միջին հոսանքում գտնվող էմեսա քաղաքի թագավորությունները», որոնց գլուխ կանգնած արքայիկները իրենց համարում էին Երվանդունիների տան շառավիղներ: Հարկ եղած դեպքում հոռմեական ժերակույտը այս արքայիկներից մեկին հայտարարում էր Մեծ Հայքի, Մոփքի կամ Փոքր Հայքի գահի «օրինավոր ժառանգ» և հոռմեական զենքի ուժով բազմեցնում իր «նախնիների» գահին: Սակայն Հռոմեացի համաձայնագրից հետո նման «օրինավոր» ժառանգներ հայկական գահին տիրացել են, որքան հայտնի է, միայն երկու անգամ:

Հայկական գահի վրա Տրդատ Ա Արշակունու հաստատումից հետո գահաժառանգի խնդիրը սկզբնական շրջանում սուր բնույթ չպետք է ունենար, քանի որ յուրաքանչյուր հայոց թագավորի մահվանից հետո պարթևական արքունիքը Հռոմին առաջադրում էր հաստատելու նոր թեկնածու: Սակայն այս հարցի պաշտոնական կողմն էր լուի: Իրականում հայոց արքաները, գուցե և արդեն Տրդատ Ա-ը ձգտում էին Մեծ Հայքի ժառանգական դինաստիայի ստեղծման, և ժամանակի ընթացքում իսկապես ստեղծվեց պարթև Արշակունիներից անշատ հայ Արշակունիների ճյուղը: Այս պարագաներում թագաժառանգի և գահի հակառակորդների հարցը սուր բնույթ ընդունեց: Այդ հարցի լուծումը Մովսես Խորենացին²¹, իր սովորության համաձայն վերագրում է «վաղարշակ» թագավորին: Պատմահոր ասելով, այդ թագավորը, «...որովհետև շատ որդիներ ունեի, հարմար գտավ, որ բոլորն էլ միասին իր մոտ չմնան Մծբինում, այլ նրանց ուղարկում է բնակվելու Հաշտենից գավառը, և նրան սահմանակից Ձորը, որ Տարոնից դուրս է գտնվում²², նրանց է թողնում բոլոր գլուղերը, ավելացնելով նաև առանձին եկամուտներ և ուտեստ արքունի (գանձարանից): Միայն իր առաջին որդուն, որ կոչվում էր Արշակ, պահում է իր մոտ իբրև թագավորության հաջորդ, նաև նրա որդուն, որին կոչեց Արտաշես»: Եվ այս բանն այնուհետև մինչև վերջը օրենք դարձավ Արշակունի թագավորների հա-

21 ՏՄՈՒ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Բ, Ը՛

22 Նկատի ունի Պալտիք գավառը Զյուճկերա (կամ Պոքպես) կենտրոնով— այժմ Խաղաբա-
Բարբառ:

մար, որ մի որդին ապրի թագավորի հետ՝ թագավորության փոխանորդ լինելու համար, իսկ մյուս որդիներն ու դուստրերը գնան Հաշտենից կողմերը իբրև ցեղի ժառանգները:

Իսկ ավելի ուշ՝ ըստ Մ. Խորենացու՝ «Արտաւազդ որդի Տիգրանայ»²³ թագավորը «իր եղբայրներին և քույրերին բնակեցնում է Աղիովիտ և Առքերանի գավառներում, նրանց ժառանգություն թողնելով այդ գավառներում գտնված արքունական դյուղերը, առանձին եկամուտով և ուտեստով, նման նրանց այն սղգականներին, որ գտնվում էին Հաշտյանքի կողմում (սահմանելով), որ նրանք ավելի պատվավոր և ավելի թագավորազն ճանաչվեն, քան այն մյուս Արշակունիները. միայն սահմանում է, որ նրանք չապրեն Այրարատում, թագավորի լանդության տեղում»²⁴:

Ահա այս երեք գավառները, որտեղ պետք է ապրեին Արշակունի սեպուհները՝ Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առքերանի, համարվում էին «սեպուհական» (սեպական):

Աշխարհաժողով: Թագավորը իբրև երկրի գերագույն տեր, վարում էր արտաքին քաղաքականությունը, ընդունում օտարերկրյա դեսպաններին և իր դեսպաններն էր ուղարկում առ պետություններ, արձակում էր հրովարտականներ, նշանակում գործակալությունների պաշտոնյաներին՝ գործակալներին և այլն: Սակայն արքունիքի կողքին դեռևս պահպանվում էր տոհմատիրական հասարակարգից մնացած համաժողովրդական խորհրդակցական մարմինը՝ «Աշխարհաժողովը»: Հնագույն ժամանակներում, երբ հայ ժողովուրդը դեռևս կազմավորվում էր, «Աշխարհաժողովը» պետք է լիներ բոլոր հայկական ցեղերի ընդհանուր խորհրդակցական մարմինը: Ժամանակի ընթացքում այն դառնում է հայ ավագանու բարձրագույն խորհրդակցական մարմինը, որը տարվա որոշ ժամանակներին հրավիրվում էր հայոց թագավորի նախաձեռնությամբ: Սակայն նույնիսկ IV—V դարերում տիրող դասակարգի՝ նախարարների և այլ իշխանների հետ միասին «Աշխարհաժողովին» մասնակցում էր գլուղական համայնքների վերնախավը, ինչպես վկայում է Փավստոսը՝ «ռամիկ շինականք» և «դասապետք շինականաց»²⁵: Ագաթանգեղոսի, Փավստոսի վկայություններից երևում է, որ Աշխարհաժողովը հրավիրում էր «թագաւորն ինքնիշխան հրամանաւ»²⁶ և նման հավաքույթներին ներկա էին լինում ժողովրդի բոլոր խավերը:

«Աշխարհաժողովին» մասին պահպանված տեղեկություններում հայ մատենագիրները միշտ նշում են Մաղկոտն գավառը, Նպատ լեռը և Շահապիվանը: Նույնն ենք տեսնում «Աշխարհաժողովին» վերաբերյալ մեզ հասած հնագույն տեղեկության մեջ, որ պահպանել է Տրդատ Ա Արշակունու կրտսեր ժա-

23 Իրականում ապրիտի լինի Աշխարհար թագավորը (110—113)՝ պարթևական Բակուր Բ թագավորի (77—110) որդին: Այս Աշխարհարը, ըստ հին հայկական ավանդությունների, կոչվել է Շիդաբ և եղել է Արտավազդ Թագավորի որդին (տե՛ս Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 20, ծան. 3):

24 Խորենացի, Բ, Իբ:

25 Տե՛ս Փավստոս, Դ, գ և Ե, լգ:

26 Ագաթ., § 778:

մանակակից Հովսեփոս Փլավիոսը²⁷։ Վերջինիս հաղորդումից իմանում ենք, որ հայ մեծամեծները Աշխարհաժողով էին հրավիրել բողոքելու Հռոմին՝ պարթև Վոնոնի թագավորության (11—16 թթ.) դեմ Հայաստանում։ Պատմիչը հաղորդում է, որ «Վոնոնսը թագավոր դառնալու ոչ մի այլ հնարավորություն չուներ, քանի որ Նպատի շուրջ բնակվող հայ մեծամեծները հարել էին Արտավանին և նրան (Վոնոնսին) հանձնեցին Ասորիքի ստրատեգոս Սիլվանոսին»²⁸։

2. ԱՐԲՈՒՆԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գործակալությունները։ Հայկական արքունիքում էր կենտրոնացված ամբողջ երկրի կառավարման ապարատը՝ բաղկացած առանձին պաշտոններից, որոնք կոչվում էին գործակալություններ, իսկ պաշտոնյաները՝ գործակալ։ Գործակալությունների մասին հայ մատենագիրների մոտ պահպանված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ դրանք հիմնականում այն արքունական պաշտոններն են, որ գոյություն ունեին բոլոր հելլենիստական թագավորությունների արքունիքներում²⁹։ Հայ մատենագիրների տեղեկությունները ստուգվում են հելլենիստական ժամանակաշրջանի գրավոր աղբյուրներով և տերմինների այն զուգադրականներով, որոնք երևան են գալիս Աստվածաշնչի՝ հունարեն, գրաբար և վրացերեն թարգմանությունների համեմատական ուսումնասիրությամբ³⁰։

Արդեն առաջին հայ Արշակունիների օրոք ՈՒԾ Հայքում գոյություն ունեին մի շարք հիմնական գործակալություններ, որոնց մի մասը հիմնադրվել էր դեռևս Արտաշեսյանների օրոք։

1. «Հազարապետություն»

5. «Մեծն դատաւարութիւն» պաշտոնը

3. «Մանդակութիւն» — թագավորի անձնական թիկնապահի պաշտոնը

4. «Հայրութիւն» — հայոց արքունիքի և արքունի կալվածքների վերակացուի պաշտոնը

5. «Մեծն դատաւարութիւն» պաշտոնը

6. «Սպարապետութիւն», որ առաջ եկավ միայն II դարի վերջերից։

Գոյություն ունեին նաև այլ երկրորդական գործակալություններ։

«Ձեռակալն իշխանութեան երկիր»։ Գործակալությունները տրվում էին բարձր ավագանու ամենաազդեցիկ անձնավորություններին։ Յուրաքանչյուր գործակալին իր պաշտոնը կատարելու համար իբրև վարձատրություն տրվում էր որոշ տերիտորիա՝ գավառ, որը ի տարբերություն իր տոհմա-ցեղային տերիտորիայի կամ ժառանգական կալվածքների, կոչվում էր «ձեռակալան երկիր»

27 S^h Jos. Flav., Ant., Jud., XVIII, 51.

28 «Հովսեփոս Փլավիոսը Հայաստանի մասին», Թարգմ. Սիմոն Կրկյաշաթյանի (ձեռագիր)։

29 S^h C. T. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, էջ 69։

30 S^h նույն տեղում։

կամ «երկիր ձեռական իշխանութեան»։ «Ձեռական իշխանութիւնը» տվյալ գավառում պատկանում էր բարձր ավագանու այս կամ այն անձնավորությանը, քանի դեռ նա վարում էր իր ստանձնած գործակալությունը։ Նրա պաշտոնը ուրիշին հանձնվելու դեպքում տվյալ գավառի «ձեռական իշխանութիւնը» անցնում էր նոր անձնավորության։ Սակայն ժամանակի ընթացքում բոլոր գործակալությունները դառնում են համապատասխան նախարարական տոհմերի ժառանգական արտոնություն, ուստի «ձեռական իշխանութեան» գավառները ևս միացվում են նրանց ժառանգական տերիտորիաներին և «ձեռական իշխանութիւն» հասկացությունը հետզհետե վերանում է։ Հայ մատենագիրների մոտ պահպանված կցկտուր տեղեկությունները վերաբերում են ուշ շրջանին՝ IV—V դարերին, այն էլ կաթողիկոսի և մասամբ վերջին հայ Արշակունիների կալվածքներին։

Պահպանված կցկտուր տեղեկությունները թույլ են տալիս վերականգնելու «ձեռական իշխանութեան» մի հետաքրքրական օրինակ։ Տրդատ Ա Արշակունու գահակալման սկզբնական շրջանում նրա «Մեծ թագաւոր Հայոց Մեծաց» լինելը, այսինքն՝ Արշակունիների «երկրորդական գահը» զբաղեցնելը պարթևական արքունիքում, ըստ երևույթին, դիտվում էր իբրև գործակալություն, որի համար հայոց թագավորը ստանում էր «ձեռական իշխանութիւն»։ Մ. թ. 54 թվականին, երբ Վաղարշի կողմից Տրդատը քարձրացվեց հայկական գահը, Մեծ Հայքին միացվեց Ատրպատականի մասը կազմող մի ընդարձակ տերիտորիա, որը IV դարում դեռևս հայտնի էր իբրև «Ձեռին իշխանութեան տանն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրպայական աշխարհան»³¹։ Այս տերիտորիան մնում էր Մեծ Հայքից դուրս³² ու պատկանում էր անձամբ Տրդատ Ա-ին և նրանից հետո Հայաստանում թագավորած անձնավորություններին։ Հետագայում այս կարգը պահպանվում էր նույնիսկ Սասանյանների կողմից։

«Ձեռական իշխանութեան» տերիտորիաների երևույթը շատ հին հիմնարկություն պիտի լինի։ Այն նշմարվում է Հին Արևելքի այնպիսի պետություններում, ինչպիսին է Ասորեստանը։ Մեզ հայտնի է, օրինակ, արքունի տակառապետի «ձեռական իշխանութեան» տերիտորիան՝ «Կարմուխի» երկիրը³³ (խորենացին հիշատակում է իբրև «Տուն Կարմեայ», անտիկ հեղինակների Zabdicenae երկիրը Միջագետքում), որը մինչև 37 թվականը մտնում էր Մեծ Հայքի կազմի մեջ։

«Հազարապետութիւն»։ Առաջին³⁴ և գլխավոր գործակալությունը պետության մեջ հազարապետությունն էր։ Այս գործակալությունը գլխավորում էր

31 Փավստոս, Դ, Ժ, «Հայոց թագավորի ձեռական իշխանութան տունը (երկիրը) Ատրպատական աշխարհում»։ Փավստոսի աշխարհ. թարգմ. մեջ (էջ 207) թարգմանված է իբրև «Հայոց թագավորական տան սեփական իշխանությունը Ատրպատական աշխարհում»։ Այս «Ձեռին իշխանութեան տունն թագավորի Հայոց» մի այլ տեղ Փավստոսը (Ե, Բ) անվանում է «Ատրպատոնաց գաւառ» (աշխարհարար թարգմ., էջ 250)։

32 Տե՛ս Հ. Մանեթյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 76—77։ Նույնի՝ Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, էջ 171։

33 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում, ՊՔԶ, 1971, № 1։

34 Փավստոսը (Դ, Բ) այդպես էլ անվանում է՝ «Սկիզբն գործակալութեանն հազարապետութեանն»։

«Հաղարապետ Հայոց Մեծացո»-ը, որը թագավորի անունից փաստորեն կառավարում էր ամբողջ երկիրը, Հաղարապետը, գոնե մինչև II դարի վերջը, գլխավորում էր երեք վարչություններ՝ ֆինանսների, հարկահանության ու հանրային աշխատանքների և, թեև, ռազմական։ Արմազիում հայտնաբերված երկվեզվյան (արամեերեն և հունարեն) արձանագրության մեջ *οικονομικός*-ը համապատասխանում է *ἐπίτροπος*-ին³⁵ իսկ վերջինս այն տերմինն է, որով հենց արտահայտվում է հաղարապետի պաշտոնի էությունը հելլենիստական աշխարհում³⁶։

Հաղարապետին են ենթարկվում Մեծ Հայքի բոլոր գյուղական համայնքները և նա է ստանում գյուղական ու քաղաքային համայնքներից հավաքվող հարկերն ու տուրքերը։ Նա էր հավաքագրում պետական շինարարության համար շինականներին ու քաղաքացիներին «պարհակութիւն» անելու, այսինքն՝ մասնակցելու քաղաքների ու ամրոցների կառուցմանը, կամուրջների, ջրանցքների ու ճանապարհների շինարարությանը, անտառներ գցելուն։ Այս վերջին պարհակը IV դարում կոչվում էր «խաշար»։

Թագավորը հաղարապետի պաշտոնը հանձնում էր կամ իր մերձավորներից մեկին, կամ մեծամեծ ավագանուց ամենից նվիրված անձնավորությանը։ Այդ պաշտոնը, ինչպես և մյուս գործակալությունները, ժառանգական դարձավ միայն հետագայում, IV դարում։

«Ասպետութիւն»։ Զանգեզուրում վերջերս գտնված արամեերեն արձանագրությունից երևում է, որ թագադիր-թագակապի գործակալությունը գոյություն է ունեցել Արտաշես Ա-ի (189—161) ժամանակ³⁷, սակայն այն «ասպետութիւն» պիտի կոչված լինի միայն սկսած Տրդատ Ա Արշակունուց։ Բագրատունի նախարարական տոհմը, որի մենաշնորհն էր այդ պաշտոնը, երբեմն կոչվում է նաև «Ասպետունիք»։ Թագադիր-թագակապ ասպետների «ձեռնական իշխանութեան» գավառն էր Սպերը Ճորոխի հովտում։ Կենտրոնը գտնվում էր Սմբատավանում (հետագայում Բաբեղդ)։ Իսկ այս տոհմի տանուտիրական կամ նահապետության երկիրը մնում էր «Մարաց ամուր աշխարհը», որը Պտղոմեոսը կոչում է *Σαυβάται ἔθνος*։

Ասպետը միևնույն ժամանակ արքունիքի արարողապետն էր։ Նա էր որոշում «արքունի տաճարում» (թագավորական պալատում) նախարարների «բարձն» ու «պատիւ»-ը և կազմում «Գահնամակը», որը հաստատվում էր թագավորի կողմից։ Հստ երևություն է, յուրաքանչյուր նոր գահակալի բարձրացումով վերանայվում էին «Գահնամակը» և «Զօրանամակը»։

35 Տե՛ս Գ. Բ. Церетели, Армазская билингва, Тбилиси, 1941, էջ 65—66։ նույնի՝ Эпиграфические находки в Мцхете, ВДИ, 1948, № 2, էջ 57։

36 Ինչպես ճիշտ ենթադրում է Հ. Մանանդյանը, հաղարապետի «...պաշտոնի ֆինանսական բնույթը կարելի է ենթադրել նոր կտակարանի հայերեն թարգմանությունից, որի մեջ «հաղարապետ» բառը համապատասխանում է հաճախ հունարեն *οικονόμος* («տնօրեն», «տնտես») բառին (տե՛ս Խ. Պետր., Ա. Թուղթ, Դ, 10։ Կորնթ., Ա., Ժ, 1 և 2 և տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 70)։

37 Տե՛ս Ա. Գ. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, ՊՔՀ, 1965, № 4, էջ 108—110։ նաև А. Perikhanian, L'inscription arméénienne du roi Artashes trouvée à Zanguezour (Stwnik'), REANS, t. III, Paris, 1966, էջ 18, 22։

«Մաղխազութիւն»: Թագավորի համար մեծ նշանակություն ունեն արքունի թիկնապահների գործակալությունը, որի գոյության մասին որոշակի ցուցմունքներ են պահպանվել դեռևս Արտավազդ Բ-ի (56—34) ժամանակվանից: Ըստ Խորենացու պատմածի, այս գործակալությունը ևս ժառանգական է դառնում «Վազարշակի» օրոք³⁸: Վերջինս «իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Խոռի սերնդից ընտիր և քաջ նիզակավոր և սուսերավոր մարդկանց, և նրանց նախարարության գլուխ է նշանակում Մաղխազ»³⁹ անունով մի բարի ու սրտոտ մարդու, բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնականը⁴⁰: Մաղխազը, հավանաբար, Ադիաբենի արքայական տոհմի շառավիղներից էր: Այս պաշտոնը համապատասխանում է պարթևական արքունիքի «փուշտիպան սալար»-ին⁴¹: Մաղխազը Խոռխոռունի տոհմի նահապետն էր, տոհմ, որի ժառանգական տերիտորիան էր Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան շրջանը, հետագայի Խոռխոռունիք գավառը, իսկ իբրև «ձեռնական իշխանութեան» երկիր, նրան տրվել է Հեր-Ջարեանդ գավառը: Այս գավառում էր գտնվում «Հոլիուան» կամ Մաղխազանի գյուղը (այժմ՝ Մահլա) Հեր (այժմ՝ Խոյ) քաղաքից հյուսիս:

Այս տերիտորիան բաղկացած էր Ջարեանդ և Հեր քաղաքների քաղաքային տերիտորիաներից՝ գավառներից, ուստի այս երկրամասի կառավարիչը կոչվում էր «Շահապ Ջարաւանդ և Հեր գաւառի»⁴²: Խոռխոռունիների այս ճյուղը իբրև առանձին նախարարական տոհմ հայտնի էր «Մաղխազունիք» անունով:

«Մարդպետութիւն»: Այս գործակալության ղեկավարը սկզբնական շրջանում կոչվում էր «Հայր Թագաւորի»⁴³: Այս գործակալությունը հելլենիստական աշխարհում հայտնի էր իբրև «արքունի գանձարանների պետի» («գազոֆիլակտ») պաշտոն⁴⁴: Տրդատ Ա-ի կամ նրա հաջորդների օրոք «հայրութիւնը» դառնում է ժառանգական աթոռնություն մարդ ցեղի ցեղապետ-նահապետի, որի տոհմական տիրույթն էր «մարդպետ», ուստի այնուհետև այս գործակալությունը կոչվում է «մարդպետութիւն»⁴⁵:

Մարդպետության գործակալության պաշտոնավարը այսուհետև կրում էր «Հայր Մարդպետ» տիտղոսը: Հ. Մանանդյանը ճիշտ է բնորոշում Հայր Մարդպետի իրավասության սահմանները: Նրա պարտականությունն էր Արշակունիների կանանոցի և արքունիքի վերակացությունը, թագավորական ամրությունների ու բերդերի պահպանությունը և արքունի գանձերի ու կալվածքների

38 Տե՛ս Խորենացի, Բ, է:

39 Ն. Ադոնցի բացատրությունը «Մաղխազ» տիտղոսի, որ ասորերեն բառ է՝ malxazu և նշանակում է՝ «տեր, իշխան, թագաւոր» (տե՛ս Н. Адоңц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 400), ցույց է տալիս այս տիտղոսի կապը Ադիաբենի հետ:

40 Խորենացի, Բ, է:

41 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 68:

42 Տե՛ս Ագաթ., § 795:

43 Տե՛ս վերը, էջ 674—675:

44 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении..., էջ 70:

45 Տե՛ս նույն տեղում: Ն. Ադոնցը առաջին անգամ արտահայտեց այն միտքը, որ «մարդպետ» սկզբում նշանակել է՝ «մարդ ցեղի պետ» (Н. Адоңц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 319):

վերահսկողությունը: Բնական է, որ Հայր Մարգարեի տեղում մեծ կշիռ պիտի ունենար⁴⁶:

Մ. Թ. առաջին դարերում մարդերը դեռ լրիվ չէին դուրս եկել ռազմական զենվորատիրայի աստիճանից և նրանցից կազմված «մարդպետական գունդը» սիրտի քաջ կովոդի համբավ ունենար: Մարգարեի իբրև առանձին նախարարական տոհմի նահապետ-տանուտեր, իր հսկողության ներքո ուներ հակայական տերիտորիա, հետագա վասպուրական նահանգի մեծագույն մասը, ինչպես հաղորդում է նորենացին⁴⁷: Այս երկրամասը անտիկ հեղինակների մոտ հայտնի է Mardustana⁴⁸ անունով: Հայր Մարգարեի «ձեռնական իշխանություն» տերիտորիան պիտի լիներ նախնական քաղաքը իր գավառով:

«Գործակալություն մեծի դատաւարութեան»: Այս գործակալությունը համապատասխանում է հելլենիստական տերությունների διοικησις-ին⁴⁹: Օրինակ, Պոնտական Թագավոր Միհրդատ Զ նվապատորի՝ արքունիքում այդ պաշտոնում էր նշանավոր Մեթրոդորոս Ալեպսիացին, հետագայում՝ Տիգրան Բ-ի արքունի պատմագիրը: Հստ երևութին, այս պաշտոնը Հայաստանում գրավում էր քրմապետը, որ սովորաբար նշանակվում էր Թագավորող դինաստիայի անդամներից, իսկ քրիստոնեությունը պետական կրոն հայտարարվելուց հետո այդ պաշտոնում տեսնում ենք հայոց եկեղեցու պետին՝ եպիսկոպոսապետին, որը 373 թվականից հետո կրում էր «կաթողիկոս Հայոց» տիտղոսը⁵⁰: Առհասարակ տեղեկությունները այս գործակալության մասին շատ կցկտուր են:

«Շահապն Արտաշատու»: Հելլենիստական Թագավորությունների արքունիքում մեծ տեղ էր գրավում պետության մայրաքաղաքի «արքայական տնտեսը», որը Հայաստանում հայտնի էր «շահապն Արտաշատու» տիտղոսով: Սա գլխավորում էր մայրաքաղաք Արտաշատի քաղաքային համայնքը և նրան պատկանող տերիտորիան, որը նեղ իմաստով համարվում էր Ռոստան Հայոց»:

Բացի այս գործակալություններից, արքունի դուռը սպասարկում էին մի շարք պաշտոնյաներ, որոնց մասին տեղեկությունները շատ սուղ են: Դրանք են՝ «սենեկապետ արքունի»-ն, որը գլխավորում էր պետական գրասենյակը («սենեակ») և «արքունի դիւանը» (արխիվը): Աղբյուրների կցկտուր տեղեկություններից երևում է, որ սենեկապետը Թագավորի անձնական քարտուղարն էր և իր ձեռքի տակ աշխատող բազմաթիվ դպիրների միջոցով գրի էր առնում նրա բանավոր հրամանները: Դպիրները այս հրամանները գրանցում էին հատուկ «մատեան»-ներում⁵¹: Պետական գրադրությունների լեզուն մինչև Մեսրոպ Մաշտոցի (361—440) հանճարեղ գյուտը՝ հունարենն էր և մասամբ՝ արամեո-

46 Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Բնական տեսություն..., մասն Ա, էջ 329: Նույնի՝ Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 6—67:

47 Տե՛ս Խորենացի, Բ, է:

48 Միսակ ընթերցումն է Matustana՝ Matustana (տե՛ս Ptol., V, 12, 7): Ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի Μα[ρ]τυστάνα:

49 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, էջ 71:

50 Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Բնական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 331:

51 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, էջ 72:

րենն ու ասորերենը: Հայ Արշակունիների մեզ հասած արձանագրությունները հունարեն և արամեերեն լեզուներով են փորագրված:

Գոյովթյուն ունեին և այլ պալատական պաշտոններ՝ «շահախոռապետ», «որսապետ», «տակառապետ», «զինակիր», «կարապետ արքայի» և արև:

«Սպարապետութիւն»: Այս կարևորագույն գործակալությունը ավելի ուշ է առաջացել և պայմանավորված է երկրորդ դարի վերջերից սկսած Հռոմեական կայսրության նոր քաղաքականությանը:

Նախապես, հավանաբար, սպարապետի ֆունկցիաները պատկանում էին նույն հազարապետին, իսկ պաշտոնապես գերագույն զորավար էր համարվում ինքը՝ հայոց թագավորը⁵²: Սպարապետության գործակալությունը առաջ է եկել, ըստ երևույթին, Հայոց Վաղարշ Բ թագավորի (186—198) ժամանակ, երբ հայ Արշակունիների դինաստիան դարձավ ժառանգական: Այս Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսեր (193—211) ժամանակն էր, երբ Հայաստանի ռազմական կազմակերպությունը արմատական փոփոխության ենթարկվեց:

Հայկական հեծելազորը: «Սպարապետ Հայոց»-ը համարվում էր Մեծ Հայքի թագավորության զորական ուժերի գերագույն հրամանատարը: «Զորանամակ»-ով սահմանված քանակությամբ հեծելազորով նրան էին ներկայանում բղեջխները և նախարարները, որոնք, ըստ ներկայացվող հեծյալների քանակի, համարվում էին՝ «բելրաւորք» (10.000 և ավելի հեծյալ ունեցողներ), «հազարաւորք», «հարիրաւորք» և արև: Գյուղական համայնքներից հավաքագրվում էր հետևակ զորքը: Աղբյուրներից չի երևում, որ գոնե առաջին Արշակունի թագավորների ժամանակաշրջանում հայկական քանակը սիստեմատիկորեն մասնակցելիս լինեի հռոմեական հեռավոր արշավանքներին: Պիտի ենթադրել, որ հայկական այրուձին մասնակցել է գլխավորապես (Վիրքի և Աղվանքի զորական ուժերի հետ միասին) մշտական սպառնալիք հանդիսացող կովկասյան անցքերից ներխուժող Հյուսիսային Կովկասի վաչկատուն ցեղերի դեմ մղված պայքարին, որի մասին տեղեկություններ են պահպանվել նաև հայ և վրաց պատմական ավանդություններում և զրույցներում:

Հնագույն ժամանակներից Հայաստանում գոյություն ունեի «ազատաւորեար»-ը, այսինքն՝ հայկական ցեղերի, ապա հայ ժողովրդի վերնախավից դուրս եկած հեծելազորը, որը սոցիալապես ազատ էր և հայտնի էր «ազատանի» հավաքական անունով: Այս ազատանին կաղմում էր «արքունի զորք»-ի հիմնական կորիզը և նրա ծաղիկը:

«Ազատանի» զորականը կամ ավելի պարզ՝ «ազատ հեծեալ»-ը ստանում էր որոշ հողաբաժին՝ տիրելու և օգտագործելու իրավունքով, իսկ գերագույն սեփականատիրական իրավունքը պատկանում էր պետությանը՝ ի դեմս թագավորի և նրա արքունիքի: Նման հողամասը կոչվում էր «վիճակ» և համապատասխանում էր հելլենիստական աշխարհում տարածված «կլերոս»-ին (κλήρος): Այս «վիճակները» ժամանակի ընթացքում ժառանգական էին դարձել⁵³: Սովորաբար, հեծյալներին տրվող հողամասերը առապար հողեր էին,

52 Տե՛ս Շ. Դ. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, էջ 70:

53 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61:

որոնք այդ ձևով դառնում էին պիտանի և նման եղանակով պետությունը հասուցում էր նրանց զինվորական ծառայությունը:

Սկզբնական շրջանում «ազատ»-ների հողամասերը նույնպիսի մասնատիրական տնտեսություններ էին, ինչպես ստրկատիրական Հայաստանի վերնախավի այլ ներկայացուցիչների տնտեսությունները: «Ազատ հեծեալ»-ների հողերը ևս մշակում էին «ծառայ»-ները և «մշակ»-ները, որոնք ստրկության տարբեր աստիճանների վրա էին գտնվում: Այս «ազատ» տերմինը, որ ծագում է իրանական բառից, այնուհետև դառնում է ընդհանուր հասկացություն, որով բնորոշվում է Հին Հայաստանի ամբողջ վերնախավը՝ տիրող դասակարգը: «Ազատ»-ներին հակադրվում են գյուղի և քաղաքի աշխատավոր զանգվածները՝ «շինականները»-«գեղջուկները» և քաղաքային բնակչության ստորին խավերը՝ «տամիկ»-ները: Սրանց իրավական վիճակը բնորոշվում է մի ընդհանուր տերմինով՝ «անազատ»: Իսկ ստրուկները դուրս էին իրավական նորմերից և դասվում էին բնակչության ամենաիրավազուրկ խավին՝ «անկարգ»-ների շարքին:

Տոմատիրական ավագանու մեծացումը արժանիքներ էր նշպես Արտաշեսյանների ժամանակ, հայ Արշակունիները ևս իրենց արքունիքին են մերձեցնում դեռևս գոյություն ունեցող ցեղապետներին՝ տոհմատիրական ավագանուն, որոնք գլխավորում էին ցեղային զինվորական կոնտինգենտները: Նրանք մտցրվում էին նախարարության համակարգի մեջ և հաճախ ստանում գործակալություններ: Բնորոշ է ապարհացի ցեղը, որ հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում է V դարում⁵⁴ և պետք է նույն պառն կամ ապառն պարթևական ցեղը լինի, որից սերվել է Արշակունիների դինաստիան: Յվելի ուշ շրջանի տեղեկությունների համաձայն, ապարհացիները բնակվում էին Կասպից ծովի ափերին՝ Կասպից երկրում (Caspianae), որը մտնում էր Մեծ Հայքի սահմանների մեջ: Տրդատ Ա-ը իր թիկունքը ամրապնդելու համար, ապարհացիների մի մասը բնակեցրել է Հարթ գավառի արևելյան մասում, որը այնուհետև կազմեց առանձին գավառ և կոչվեց «Ապարհունիք» կամ «Ապահունիք»: Սրանից է առաջացել Ապահունեաց նախարարական տոհմը:

Ադիաբենի արքայական տան շառավիղներից պետք է առաջացած լինեն «Մանաւագեանք», «Խոռոխոռունիք», «Մաղխազունիք», «Բղնունիք» և այլ նախարարությունները: Սրանց հետ սերտորեն կապվում են նաև Բագրատունիները, որոնք հայտնի էին դեռևս Տիգրան Բ-ի ժամանակ (Բագադատոս-Բագարատ)⁵⁵: Իսկ Տրդատ Ա-ի ժամանակ այդ տոհմը նորից հանդես է գալիս ի դեմս Շամբատ-Բագարատի: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ «Վաղարշակը» մեր երկրի «...արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան (Շամբատ-Բագարատին) նշանակեց կուսակալ, բյուրերի և հազարների իշխան»⁵⁶, Թեև Շամբատ-Բագարատը մի շարք ծայրամասային երկրամասերի⁵⁷ կառավարիչ էր նշանակված, բայց միայն Սպեր գավառը դարձավ նրա հաջորդ-

⁵⁴ Նիշե, վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին, հինգերորդ եղանակ, Երևան, 1957, էջ 115:

⁵⁵ Sbe App., Syr., 48:

⁵⁶ Խորենացի, Բ, 4:

⁵⁷ Տմորիք, Կորճայք, Մարաց ամուր աշխարհ, Գողթն-Մարանդ-Պարսպատունիք, Անգեղ-տուն և Սպեր գավառները:

ների՝ Բագրատունի նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունը և միայն Սպերում էին նրանք կրում «տանուտիրական պատին ազդին»⁵⁸,

նույն այդ ժամանակ պետք է կաշմված լինեն «Ծառէացոց», Շակաշենի (հետագայում՝ «Գարդմանացոց») և «Ուտեացոց» «իշխանութին-կողմնակալութիւնները»⁵⁹,

Տրդատ Ա-ի ժամանակ պիտի առաջ եկած լինի նաև Դիմաքսյանների իշխանական տոհմը: 37 թվականին, երբ Գողերձական ծայրամասային կողմնակալությունը ընդմիջտ անցավ Վրաց (Իրերիայի) թագավորությանը, այնտեղ կառավարող Դիմաքսյան տոհմի ներկայացուցիչները ապաստան գտան պարթևների մոտ և միանալով Տրդատի զորամասերին, պայքար էին մղում հռոմեացիների դրածո Միհրդատ թագավորի դեմ⁶⁰,

Արքունիքին է մոտեցվում նաև մարդ ցեղի վերնախավը, հատկապես ցեղապետը՝ «մարդպետ» տոհմական տիտղոսով, որը թագավորից ստանում է, ինչպես նշվեց վերը, արքունի կալվածքների և գանձարանների ու արքայական ընտանիքի խնամակալի՝ «Հայրի» գործակալությունը, որը այնուհետև հայտնի էր իբրև «մարդպետություն», իսկ ինքը՝ այս պատիվը կրողը՝ «Հայր Մարդպետ»:

3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Մ. Թ. I—II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Մեծ Հայքի տեքիտորիան: Հռանդեայի դաշնագրով վերականգնվում է Մեծ Հայքի թագավորության խախտված տերիտորիալ ամբողջությունը, բայց որոշ վերապահությամբ: Մ. թ. 37 թվականի դաշնագրով, Պարթևստանի պետության կազմի մեջ մտնող սահմանամերձ Ադիաբենեի թագավորությանը միացվեցին Հայոց Միջագետքը, Մավդեքը և Արվաստան-Միգդոնիան՝ Մծբին կենտրոնով՝ 27.000 քառ. կմ տարածությամբ: Բացի այդ, նույն այդ ժամանակ Մեծ Հայքից անջատվում և միացվում է Իբերիային՝ Վրաց շախարհին, մասնական ազգաբնակչություն ունեցող Գողերձականը՝ 5.000 քառ. կմ տարածությամբ: Այս տերիտորիաները ընդմիջտ մնացին Մեծ Հայքից դուրս: Մնում է Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիան այն առումով, որ պահպանվել է VII դարի հայկական «Աշխարհացոյց»-ում, և որը ընդգրկում էր 285.200 քառ. կմ տարածություն⁶¹: Մեծ Հայքի տերիտորիան այնուհետև այդ տարածությամբ պահպանվեց մինչև նրա բաժանումը 387 թվականին:

Մ. թ. առաջին դարերի անտիկ հեղինակների, հատկապես խոշորագույն աշխարհագրագետների՝ Պլինիոս Ավագի (23—79) և Պտղոմեոսի (90—168) տեղեկությունները համընկնում են «Աշխարհացոյց»-ում պահպանված տեղեկություններին՝ Հայաստանի գրաված տերիտորիայի ու նրա սահմանների մասին:

58 Տե՛ս Խոռենացի, Բ, է:

59 Այս ժամանակաշրջանում Ուտիքը (Otene) ըստ Պլինիոսի հաղորդման (Plin., NH, VI, 16) տարածվում էր մինչև Արաքս (Նրսախ) գետը: Այս գետից հարավ գտնվում էր Կասպից երկրի կամ Բաղասականի կողմնակալությունը:

60 Տե՛ս վերը, էջ 724 և հաջ.:

61 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 69, 118:

Պլինիոս Ավագի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Կլավդիոս կայսեր (41—54) կարգադրությամբ մանրամասն ուսումնասիրվել է Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիան և կազմվել է քարտեզ, որը հետագայում օգտագործել է Պտղոմեոսը, Կլավդիոս կայսեր ժամանակաշրջանի Հայաստանին վերաբերող նյութերը լայնորեն օգտագործել է նրա կրտսեր ժամանակակից Գայոս Պլինիոս Սեկունդոսը և շարադրել է իր աշխարհահռչակ «Բնական պատմության» («Naturalis Historia») մեջ, որը նա ավարտել է մ. թ. 77 թվականին:

Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները ընդգրկված են նշված աշխատության վեցերորդ գրքում: «Մեծ Հայքը (Armenia Maior),— գրում է Պլինիոսը,— որ սկսվում է Պարիադրյան լեռներից (montes Paryadres)⁶², ինչպես ասացինք, Կապադովկիայից բաժանված է Եփրատով, և Եփրատից հետո Միջագետքից բաժանված է Տիգրիսով, որը նվազ հայտնի գետ չէ⁶³, Այն (Մեծ Հայքը) ծնունդ է տալիս թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին⁶⁴ և կազմում է սկիզբը Միջագետքի, որը տարածված է երկու գետերի միջև. այնտեղ միջանկյալ տարածությունը բնակեցված է Արոեացի արարներով (Arabes Aroei)⁶⁵: Այսպիսով, այն ձգում է իր սահմանը մինչև Ադիաբեննե, այդ նահանգից բաժանված լինելով լայնակի մի լեռնաշղթայով⁶⁶. իր ձախ կողմում (Մեծ Հայքը) լայնությամբ տարածվում է մինչև Կյուրոս գետը, անցնելով Արաքս գետից. այն կողմ⁶⁷, իսկ իր երկարությամբ⁶⁸ տարածվում է մինչև Փոքր Հայքը (Armenia Minor), որից բաժանված է Եփեսիսյան Պոնտոս թափվող Ապսարոս գետով⁶⁹ և Ապսարոսին ծնունդ տվող Պարիադրյան լեռներով:

Կյուրոս (գետը) ծնվում է Հնիոթիական լեռներում, որոնք այլոց կողմից կոչվել են Կորաքսյան⁷⁰: Աբաքսը ծնվում է միևնույն լեռներում և Եփրատը՝ 600

62 Համապատասխանում է Պոնտական-Պարիարյան լեռնաշղթային:

63 Տիգրիսը, ավելի ճիշտ՝ Արևմտյան Տիգրիսը, սկսած 37 թվականից, սահման էր պարթևներին հնթակա Ադիաբեննեի և Մեծ Հայքի թագավորությունների միջև. Նույն այս սահմանագիծը նշված է «Աշխարհացոյց»-ում (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 68—69):

64 Այսինքն՝ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ակունքները գտնվում են Հայաստանում:

65 Նկատի ունի Արուաստան (ասոր. Beth Arbae) երկիրը՝ անտիկ հեղինակների Միզգոնիան, որի կենտրոնն էր Մծբին քաղաքը, և, ինչպես տեսանք, 37 թվականից մտնում է Ադիաբեննեի կազմի մեջ:

66 Ադիաբեննեի նահանգը նեղ իմաստով տարածվում էր Տիգրիս գետից դեպի արևելք՝ մինչև Զազրոս լեռները, և Փոքր Զավ գետի վերին հոսանքը: Տվյալ դեպքում Պլինիոսը նկատի ունի Ադիաբեննեի (նեղ իմաստով) և Մեծ Հայքի սահմանագիծը, որը անցնում է Փոքր Խարուր գետից դեպի արևելք ձգվող ջրբաժան լեռնաշղթայով և անտիկ հեղինակների մոտ կոչվում էր Niphates:

67 Այս հատվածից երևում է, որ Պլինիոսը խոսում է Հայաստանի սահմանների մասին, իր ձևերի տակ ունենալով համապատասխան քարտեզ, որտեղ նայոդի համար լծախ կոչվից, այսինքն՝ հարավ-արևմուտքից Հայաստանը տարածվում էր դեպի հյուսիս մինչև Կյուրոս (Կուր) գետը:

68 Այսինքն՝ արևելքից արևմուտք:

69 Ապսարոս է կոչվում Զորոս գետի ստորին հոսանքը, որտեղ սկսվում է ջրբաժան Պարիարյան, այսինքն՝ Պոնտական-Պարիարյան լեռնաշղթան:

70 Այս տեղեկությունը Պլինիոսը վերցրել է Հեկատոսոս Միլետացուց և նկատի ունի Կարմիր-Փորակ (այժմ՝ Ալաշյու-ակբար) ջրբաժան լեռնաշղթան Կարսի և Ադրաճանի միջև Coraxici montes «Կորաքսյան» անունից էին դուրս բերում Cyrus—Կուր գետի անունը:

քալլ միջանկյալ հեռավորությունը⁷¹, և աճելով Մու(ր)սիս⁷² գետակով, ինքը թափվում է, ըստ մի քանի աղբյուրների (կարծիքի), Կյուրոսի մեջ, որը նրան տանում է Կասպից ծով:

Փոքր Հայքում հայտնի քաղաքներ են Կեսարեան, Ազան, Նիկոպոլիսը⁷³, Մեծ Հայքում՝ Ար(սա)մոսատը՝ Եփրատի մոտ⁷⁴, Կարկաթիոկերտը՝ Տիգրիսի մոտ⁷⁵, Տիգրանակերտը՝ մի բլրի վրա⁷⁶, Արտաշատը՝ գաշտավայրում, Արաքսի մոտ⁷⁷:

Այնուհետև Պլինիոսը խոսում է Մեծ Հայքի թաղավորության տարածության մասին. «Ավֆիդոսի կարծիքով,— շարունակում է Պլինիոսը,— ամբողջ Հայաստանի տարածությունը 5.000.000 քալլ է. Կլավդիոս կայսրը նրա երկարությունը Դասկուսայից մինչև Կասպից ծովի ափը հաշվում է 1.300.000 քալլ. իսկ լայնությունը (այդ թվի) կեսը, Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա»⁷⁸:

Մեծ Հայքի սահմանների մասին ավելի կոնկրետ տվյալներ է տալիս Պլինիոսից հետո հանդես եկած հուլակավոր Կլավդիոս Պտղոմեոսը: Վերջինս իր «Աշխարհագրական ձեռնարկում», որը հրապարակվել է մ. թ. 150-ական թվականներին, Ասիայի 3-րդ քարտեզում⁷⁹, ցույց է տալիս Մեծ Հայքը նույն սահմաններում, ընայած, որ նա իր ձեռքի տակ ունեցել է նաև նախքան 37 թվա-

71 Հնում գերելում էր այն կարծիքը, որ Եփրատի (իմա՝ Արևտյան Եփրատի) և Արաքսի միակցությունը գտնվել են նույն լեռներում: Նկատի ունենալով այս՝ «Աշխարհացոյց»-ը գրում է՝ «...բղխէ... զԵփրատ յարևմուտս, և զԵփրատի՝ յարեւելս»: Նույնը ասում է Ստրաբոնը (Strabo, XI, 14, 2): Արաքսի ակունքներից ոչ հեռու գտնվող Մուրց գետը համարվում էր Արաքսի սկիզբը, իսկ Մուրց գետի ակունքների ջրածան Միրանյաց լեռների (այժմ՝ Փալանթոքյան-դաղ) արևմտյան փեշերին գտնվում էին Եփրատի ակունքները:

72 Mu[r]sis համապատասխանում է Մուրց գետին:

73 Այստեղ հիշատակվող Փոքր Հայքի քաղաքները բոլորը գտնվել են Լյուկոս-Գալլ գետի հովտում. Կեսարեան պիտի լինի Մեծ Հայքին սահմանակից Satala—Սատաղը (այժմ՝ Սադաղ գյուղ), Ազան—Aza (Itin. Ant.) (այժմ՝ Ազիզ գյուղ) և Նիկոպոլիսը՝ այժմյան Բուրզ կամ Պյուրկ գյուղի մոտ:

74 Ar[s]ajmosata—Արշամշատը գտնվել է Անթիաս գաշտավայրում՝ Արածանի գետի վրա՝ այժմյան Խարաբա-Նաշրան ավերակները գետանցի մոտ:

75 Թերևս Arcathiocerta—Արկաթիակերտ: Ըստ երևույթին, հետագայում կոչվել է Անդղ (այժմ՝ էգիլ) և գտնվել է Անգեղ-տուն գավառում:

76 Տիգրանակերտը գտնվել է այժմյան Ֆարկին քաղաքի տեղը:

77 Artaxata—Արտաշատը գտնվել է այժմյան Խոր Վիրապի վանքից մինչև Քուլուկ-Վեդի:

78 Plin., NH, VI, 10: Ըստ Պլինիոսի տեղեկությունների, Մեծ Հայքը արևմուտքից դեպի Արևելք ձգվում է Եփրատի արևմտյան ափին գտնվող Դասկուսա բնակավայրից (Փոքր Հայքում՝ Արաբկիր-Հայի գետաբերանից արևմուտք, Կողբենիք գյուղից հյուսիս) մինչև Կասպից ծով, ընդամենը 1.300.000 քալլ, այսինքն՝ 1.300 հոմեական մղոն, որ համապատասխանում է 1.950 կիլոմետրի: Լայնությունը հարավից հյուսիս, այսինքն՝ Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա (Վրաց աշխարհ), որի սահմանագիծը Մեծ Հայքի հետ անցնում էր Կուր գետով, նա հաշվում է 650.000 քալլ կամ 650 հոմեական մղոն, որ հավասար է 975 կիլոմետրի: Բերված թվերը ճիշտ չեն ու թերևս աղավաղված վիճակում են մեզ հասել: Իրական տվյալներով Մեծ Հայքի լայնությունը հավասար է 870 կիլոմետրի, իսկ Տիգրանակերտ գավառից մինչև Իբերիա (Վիրք)՝ 550 կիլոմետրի: Մեկ քալլը համապատասխանում է հունական δρῦσις-ին ու հոմեական passus-ին և հավասար է 1.85 մետրի: Տվյալ դեպքում չորս է ածվում Հոմեական կայսրության մեջ ընդունված հազար քալլը— mille passus, այն է՝ հոմեական մղոնը, որը հավասար է 1,5 կմ:

79 Տես Ptol., Asiæ tabula tertia, V, 12, 1—9:

կանի համաձայնագիրը Մեծ Հայքի թագավորության քաղաքական սահմաններին վերաբերող նյութեր:

Ըստ Պտղոմեոսի⁸⁰, Մեծ Հայքի սահմանը հյուսիսից կազմում է Կոդքիսի մի մասը (նկատի ունի Ճորոխ գետի ստորին հոսանքում գտնվող Եգր «փոքր աշխարհը»), ապա Վիրքը և Աղվանքը՝ Կուր գետով: Արևմուտքից սահմանագիծը անցնում էր Եփրատ գետով, որը բաժանում էր Մեծ Հայքը Կապադովկիայից (այսինքն՝ վերջինիս կազմի մեջ մտնող Փոքր Հայքից), ապա Եփրատից հյուսիս-արևելք ձգվող Մոսխական լեռներով մինչև Կողքիս: Տվյալ դեպքում Պտղոմեոսը նկատի ունի Աճարա-Մեսիական լեռները, որոնք այս մասում Մեծ Հայքի թագավորության սահմանագիծն էին մինչև 37 թվականը: Արևելքից Մեծ Հայքի սահմանն էր Վրկանից (Կասպից) ծովի մասը՝ Կուրի գետաբերանից մինչև 79°45'—43°20' վրա գտնվող Կետը (մոտավորապես պիտի համապատասխան լինի այժմյան Աստարա վայրին): Այնուհետև, սահմանը անցնում էր հիշյալ կետից դեպի արևմուտք՝ Կասպիական լեռներով, որոնք Մեծ Հայքը բաժանում էին Մեգիսիայից: Հարավից Մեծ Հայքը սահմանակից էր Միջագետքին, սկսած Եփրատ գետից, Տավրոս լեռներով (նկատի ունի Հայկական Տավրոսի այն մասը՝ Մովս լճից հարավ), որտեղ Եփրատի արմունկը նրան բաժանում էր Կիլիկյան Տավրոսից և Տիգրիս գետով, այսինքն՝ Արևմտյան Տիգրիսը և Տիգրիսը, որը սահմանագիծ դարձավ 37 թվականից հետո: Ապա սահմանագիծը անցնում էր Նիփատես (Նպատ) լեռներով, բաժանելով Մեծ Հայքը հարավում գտնվող Ասորեստանից (իմա՝ Ադիաբեններից)⁸¹, մինչև Կասպիական լեռները: Բերված տվյալները Հայաստանի մեզ հասած ամենահին քարտեզից են, որ պիտի Պտղոմեոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզն» է: Հետագա աղբյուրներում Հայաստանի աղպիսի մանրամասն նկարագրություն գտնում ենք միայն V դարի հայ մատենագիրներ Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի ու Մովսես Խորենացու մոտ, որոնք Մեծ Հայքի թագավորության մասին խոսում են մինչև նրա 387 թվականի բաժանումը: Սակայն, իհարկե, VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի տեղեկությունները մնում են անգերազանցելի: Վերջինս հնարավորություն է տալիս վերծանելու նույն Պլինիոսի տեղեկությունները Մեծ Հայքի ներքին վարչական բաժանման մասին:

Մեծ Հայքի վարչական առարքաբաժանումը: Արտաշեսյաններից հետո խախտվել էր երկրի վարչական կարգը և անհրաժեշտ էր վերականգնել երկրի վարչական բաժանումն ու վարչական միավորումներում՝ «աշխարհներում» և «գավառներում» ու «ազգազավառներում» ստեղծել զինվորական և վարչական-հարկային իշխանություններ: Անշուշտ, Տրդատ Ա-ը ձեռնամուխ է եղել այս գործին:

Այս կապակցությամբ կրկին պիտի հիշատակել Պլինիոսի հետաքրքրական տեղեկությունները Մեծ Հայքի վարչական բաժանման մասին: Վստույգ է,— գրում է Պլինիոսը,— որ նա (Մեծ Հայքը) բաժանված է ստրատեգիաներ

⁸⁰ Strabo Ptol., V, 12, 1:

⁸¹ Տրայանոս կայսեր արևելյան արշավանքների ժամանակ (114—117) Ադիաբենների թագավորությունը նվաճվեց Հռոմի կողմից և նրա տերիտորիան վերածվեց հռոմեական պրովինցիա Assyria-ի՝ Ասորեստանի: Այդ անունն է տրվում Ադիաբեններին հայ մատենագրության մեջ:

(strategias) կոչված պրեֆեկտուրաների, որոնցից մի քանիսը թագավորութիւններ պիտի կազմեն հնում: Նրանք թվով 120 են և բարբարոսական (այսինքն՝ ոչ հունական և հռոմեական— հեղ.) անուններ ունեն»⁸²:

Պլինիոսը իր «Բնական պատմությունը» ավարտել է 77 թվականին, այսինքն՝ հենց այն ժամանակ, երբ Տրդատ Ա-ը կարող էր զբաղվել իր թագավորության տերիտորիայի վարչական բաժանման հարցերով և հազիվ թե հռոմեական գրողին լավ հայտնի լինեին Հայաստանում տեղի ունեցած վերջին փոփոխութիւնները տերիտորիալ բաժանման բնագավառում, մանավանդ, որ նա իր գործը ավարտելուց հետո ապրել է ընդամենը երկու տարի (մահացել է 79 թվականին):

Այսուհանգերձ, Տրդատ Ա-ը, Հայաստանի վարչական բաժանման համակարգը վերականգնելիս ու նոր պայմանների համեմատ զարգացնելիս, գործ է ունեցել Պլինիոսի հիշատակած նույն ստրատեգիաների հետ:

Ուսումնասիրողները, սովորաբար, համարում են, որ Պլինիոսը խոսելով Հայաստանի 120 ստրատեգիաների կամ պրեֆեկտուրաների մասին, նկատի է ունեցել Մեծ Հայքի գավառները, որոնց թիվը այն ժամանակ մշտավորապես այդքան պիտի լիներ⁸³: Սակայն անհրաժեշտ է հիշել, որ պետության վարչական բաժանումը ըստ ստրատեգիաների սովորական է եղել հելլենիստական պետութիւնների համար և սովորաբար դրանք ավելի ընդարձակ տերիտորիա էին ընդգրկում, քան «Աշխարհացոյց»-ի գավառները: Արդեն վերը, Արտաշեսյան Հայաստանի վարչական բաժանման կապակցութեամբ, նշվել է, որ Պլինիոսի մոտ ստրատեգիաների թիվը կարող է աղճատված լինել և մեզ հասած 120-ի փոխարեն եղած լինել պարզապես 20, որ շատ հարմար է Հայաստանի համար⁸⁴: Ավելի հավանական է թվում, սակայն, որ 120 թիվը ճիշտ է, և Պլինիոսը ցանկացել է տալ Հայաստանի ավելի մանր, ստրատեգիաների ստորաբաժանումներ հանդիսացող միավորների քանակը, բայց սխալմամբ անվանել է դրանք ստրատեգիաներ:

Ստրաբոնի, Պլինիոսի և Պտղոմեոսի տվյալները համեմատելով «Աշխարհացոյց»-ում ընդունված Մեծ Հայքի տերիտորիալ բաժանման հետ, կարող ենք վերստեղծել Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիայի վարչական բաժանման պատկերը, որ գոյութիւն է ունեցել արդեն հելլենիստական ժամանակաշրջանում և զարգացել է Տրդատ Ա-ի և նրա հաջորդների օրոք:

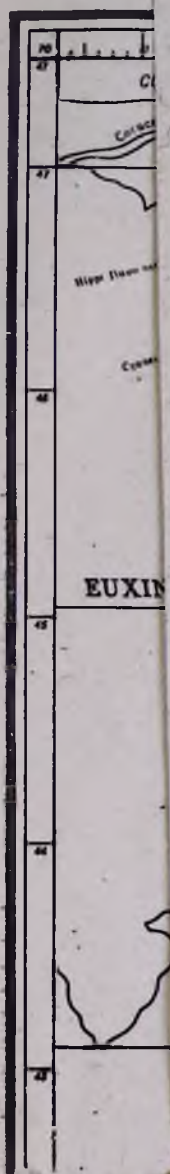
Այդ վարչական բաժանումը պայմանավորված էր առաջին հերթին բնապատմական պայմաններով՝ Հայաստանի լեռնազրոյթամբ: Հայաստանի ինքնամիութիւն ձորերն ու հովիտները անհայտ ժամանակներից հանդիսացել են բազմաթիվ էթնիկական կազմավորումների բնակատեղիներ: Յուրաքանչյուր «ձոր», «փոր», «հովիտ» հանդիսանում էր առանձին «ազգի», ցեղի և տոհմի բնակավայր և զգաւառ» բառը սկզբնական շրջանում նշանակել է՝ տոհմ կամ ցեղ և՛ նրա զբաղեցրած տերիտորիան: Հետագայում, երբ «զաւառը» գործ էր

⁸² Plin., NH, VI, 10, 2:

⁸³ Նույն տեղում: Տրդատը հահակալել է (պաշտոնապես) 66-ից, Պլինիոսը մահացել է 79-ին (13 տարի ժամանակակիցներ են եղել): Բայց Պլինիոսը ուսումնասիրել է Մեծ Հայքը Կլավդիոսի (41—54 թթ.) կայսրության օրոք:

⁸⁴ Տե՛ս վերը, էջ 679, ծան. 40:

COL

20

20

ածվում միայն տերիտորիայի իմաստով, ցեղային տերիտորիան տարբերելու համար վարչական միավոր «գաւառից», գործ էր ածվում «ազգագաւառ» բառը: Բնորոշ է, որ գավառների անունների մեծագույն մասը էթնիկական ծագում ունի: Այն ցեղապետները, որոնք նշանակվում են տվյալ գավառի ժառանգական կառավարիչներ՝ «գաւառակալներ», նրանցից «սերված» նախարարական տոհմը իրեն ժառանգական տերիտորիան հանդիսացող գավառի անունն է կրում: Սակայն նախարարական տոհմերի անվանումների մեծագույն մասը տարբեր է նրանց կողմից կառավարված գավառների անուններից:

Հայաստանի վարչական միավորները՝ «գաւառները» և «աշխարհները» ըստ իրենց պատկանելության, տարբերվել են միմյանցից և գոյություն են ունեցել առնվազն հինգ կարգի տերիտորիաներ, որ պայմանավորված էր հողատիրության տեսակներով:

Թագավորող դինաստիայի ժառանգական սեփականությունը հանդիսացող արքունի տերիտորիաները՝ «ստուն արքունի», բաժանվում էին առանձին տերիտորիաների, ինչպիսիք էին՝

1. Անմիջապես թագավորի, թագաժառանգի և արքունիքի տնօրինության ներքո գտնվող տերիտորիաները՝ «գաւառք արքունականք» (շուրջ 40 գավառ), 2. Արշակունի սեպուհների տնօրինության ներքո գտնվող գավառներ, որոնք բոլորը միասին կոչվում էին «երկիր սեպհական գնդին» (հետագայում «Վասպուրհական», «Վասպուրական») (3 գավառ)⁸⁵, 3. Տաճարային տերիտորիաներ (4 գավառ), նվիրված դինաստիայի մահացած անդամների հետմահու պաշտամունքին: «Արքունականք» գավառների թիվը, այդպիսով, հասնում էր 47-ի: Տրդատ Ա-ից սկսած սրանց համար գործ է ածվում նաև պարթեական «ոստան» տերմինը⁸⁶:

Քաղաքային համայնքային գավառների թիվը հասնում էր 10-ի:

Բզեշխություններ, որոնք ընդգրկում էին 10-ից ավելի գավառներ: Տրդատ Ա-ի և նրա հաջորդների ժամանակ գոյություն ունեւ հինգ բզեշխություն: Սոփաց կողմն, Աղձնիք, Կորդվաց աշխարհ, Նոր Շիրական և Գուգարք⁸⁷:

Զորորդ կարգի տերիտորիաներն էին բուն տաճարային հողերը, որոնք ընդգրկում էին ութ գավառ:

Հինգերորդ կարգի տերիտորիաները այն ցեղերի տերիտորիաներն էին, մեծ մասամբ Հայաստանի ծայրամասերում, խուլ լեռնային մայրախիտ անկյուններում, որոնք դեռևս գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայքայման աստիճանի վրա: Սրանց կողմից բնակեցված գավառները կոչվում էին՝ «ազգագաւառք» և նման գավառների թիվը հասնում էր 29-ի:

Այդպիսով, Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջ տերիտորիան բաղկացած էր 124 գավառից, որոնք ընդգրկված էին 22 կողմնակալությունների՝ ստրատեգիաների և արքունի տան՝ ոստանի մեջ: Ինչպես տեսնում ենք, Պլի-

85 Զպետք է շփոթել մ. թ. 591 թվականից հայտնի «Վասպուրական» նահանգի հետ, որ այդպես կոչվեց այն պատճառով, որ նրա հիմնական մասը կազմեցին Տոսպ—Ռշտունիքը և «երկիր սեպհական գնդին» կոչվող Աղիովիտ և Առերանի գավառները:

86 А. Г. Периханян, Древнеармянские востаники, ВДИ, 1956, № 2, էջ 44—46 և շար.

87 Հետագայում բզեշխությունների թիվը նորից հանգում է չորսի (առանց Սոփթի):

նիտւը, շփոթելով մանր վարչական միաւորները ավելի խոշոր միավորների հետ, այնուամենայնիւ, ընդհանուր առմամբ մոտավորապես ճիշտ թիվ է տալիս՝ 120: Պլինիոսի առաջին թերթի նույն սխալն ենք տեսնում, ինչ որ վաղ շրջանի հայ մատենագիրների մոտ, որոնք հստակ սահմանազատում չեն դնում «աշխարհ», «սահանգի» և «գավառի» միջև, հաճախ շփոթելով մեկը մյուսի հետ:

Տրդատ Ա-ի ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի բնակչության թիվը հազիվ հասներ երեք ու կես միլիոնի: Բայց սա բավական մեծ թիվ է, եթե նկատի ունենանք, որ մ. թ. I դարում մեր ամբողջ մոլորակի վրա ապրելիս է եղել շուրջ 150 միլիոն մարդ:

Վարչական միավորների՝ ժառանգական տիրույթների վերածվելու տեղեկները: «Նախարար» տերմինը: Ցուրաքանչյուր ստրատեգիա (կամ պրեֆեկտուրա), որը հայերենում իբրև առանձին վարչական միավոր արտահայտվում էր «կողմնակալութիւն», «կուսակալութիւն» կամ պարզապէս՝ «կողմն», «աշխարհ», «փոքր աշխարհ» բառերով, ուներ իր կառավարիչը, որը համապատասխանաբար, հունարեն կոչվում էր ստրատեգոս, իսկ հայերեն՝ «կուսակալ», «կողմնակալ», «աշխարհատեր» կամ «քղեաշխ»: Սակայն, հավանաբար, դրանք հորջորվել են նաև մեկ այլ ընդհանուր բառով՝ «շահապ» (հնագույն ձևն է՝ «շահրապ»), որ առաջ է եկել հին պարսկերեն «փշաթրապաւանա», հունարեն տառադարձությամբ՝ σατράπης (սատրապ) բառից⁸⁸:

Ստրատեգիան զինվորական-վարչական միավոր էր, իսկ նրա առաջնորդը՝ ամենից առաջ զորավար: Թագավորը այդպիսի շրջանի ղեկավար էր նշանակում կամ իր մերձավորներին, իր թիկնապահ զորքի անդամներին, կամ տոհմային ավագանուց դուրս եկած զորահրամանատարներին: Բոլոր դեպքերում նման ստրատեգոսը՝ «կողմնակալը», ձգտում էր ձեռք բերած պաշտոնը դարձնել իր տան ժառանգական արտոնությունը: Երկրի վարչական միավորների ռազմական ֆունկցիաների բարձրացման հետ պիտի կապել մասսայական «ազդ սերելը», այսինքն՝ ստրատեգոսի վարչական և ռազմական ֆունկցիաները ժառանգական դարձնելը: Այսպես, հետզհետե ժամանակավորապես նշանակվող կառավարիչները դառնում են ժառանգական և առաջ են գալիս նախարարական տոհմեր:

Ինչ վերաբերում է «նախարար» հասկացողությանը, սկզբնական շրջանում այն ունեցել է վարչական իմաստ և ոչ թե ցեղային կամ տոհմական⁸⁹: Սկզբում նախարար էին կոչվում թագավորի կողմից նշանակվող գավառների կառավարիչները՝ «գաւառակալ»-ները, սակայն ժամանակի ընթացքում նախարարի պաշտոնը դառնում է նրա տոհմի ժառանգական արտոնությունը, իսկ

⁸⁸ Հետագայում Հայաստանում «շահապ» բառը ստացել է «քաղաքապետի», «վերակացու քաղաքի մասնավոր իմաստը և այդ իմաստով էլ պահպանվել հայերենում, օրինակ, Մխիթար Գոշը (1130—1213) Տփղիսի քաղաքապետ նշանակված Ամիր Բուրդ Արծրունու կոչում է «շահապն Տփղեաց»: Անհրաժեշտ է նշել, որ իրանական լեզուներում «աշխարհ» և «քաղաք» հասկացողության համար գործ էր ածվում միևնույն «աշխարա» («շահրա») բառը, որից առաջացել է հայերեն, մի կողմից՝ «աշխարհ» բառը, «երկիր» իմաստով, և մյուս կողմից՝ «շատ» մասնիկը՝ «քաղաքի» իմաստով: Վերջինս առանձին չի գործածվում, այլ իբրև քաղաքների անվան բաղկացուցիչ մաս: Օրինակ՝ Արտաշատ, Արշամաշատ, Արվանդաշատ, Շամաշատ (Սամոսատ), Շատրբերդ և այլն:

⁸⁹ Տե՛ս H. Адоки, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 451—472:

ներա կողմից կառավարվող տերիտորիան՝ գավառը, նրա տոհմի ժառանգական սեփականությունը⁹⁰։

Նախարարների վարչական և ռազմական իշխանությունը ժառանգական դառնալը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ Հայաստանի սոցիալական կյանքում։ Սկզբում ժառանգական էր միայն նախարարի պաշտոնը տվյալ գավառում, սակայն ժամանակի ընթացքում ժառանգական է դառնում նաև ամբողջ տերիտորիան, ապա նաև նրա վրա նստած գյուղական համայնքները՝ «շէն»-ները, շինականներով հանդերձ։

Հին աշխարհում ծայր առած ստրկատիրական կարգերի ճգնաժամը նըպաստում էր Հայաստանում տեղի ունեցող նշված պրոցեսներին, ֆեոդալական հողատիրության առաջ գալուն, որ տեղի է ունեցել հաջորդ՝ III և IV դարերում։

90 «Նախարար» տերմինը պարթևական ժազում ունի և Հայաստանում, ըստ երևույթին, տարածվել է Տրդատ Ա Արշակունու ժամանակաշրջանից։ Այս բառի ճիշտ ստուգաբանությունը վերջերս տվել է Վ. Հեննինգը։ Այն համապատասխանում է պարթևական naxwadar բառին, որ նշանակում է՝ «նա ով գրավում է սկիզբը, առաջին տեղը, պետք։ Հարավային իտրասանի նորագյուտ արձանագրության մեջ (թվագրվում է մ. թ. III դարով) nḫwdr «նախվադար» բառը հոմանիշ է ḫštrp «խշատրապ» բառին։ «Նախվադար» բառը, ըստ երևույթին, տարածված է եղել Պարթևստանի հյուսիսային (պարթևալեզու) շրջաններում, իսկ «սատրապ»՝ հարավային (տե՛ս А. Г. Периханян, Древнеармянские восстания, էջ 49—50)։

ADMIT ✓

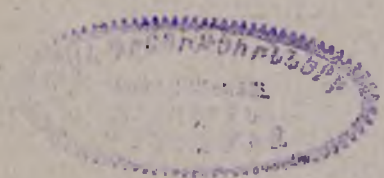
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՆԳԻՍ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Ավետիսյան Հ. Ա., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ.,
Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

A III
5678

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1984

ՀԱՏՈՐ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երեմյան Ս. Տ. (պատ. խմբագիր), Առաքելյան Բ. Ն. (պատ. խմբագիր)
Արևշատյան Ս. Ս., Բարսիկյան Հ. Մ.,
Դանիելյան Է. Լ., Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հայ ժողովրդի պատմություն /ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմ. ին-տ.
Հ 24 խմբ. կոլեգիա՝ Մ. Պ. Աղայան, Բ. Ն. Առաքելյան, Հ. Ա.
Ավետիսյան, Գ. Ա. Գալոյան, Ս. Տ. Երեմյան և ուրիշ.—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:

Հ. Ձ. Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, 691 էջ, 6 քարտեզ, 34 թերթ նկ.:

Հատորն ընդգրկում է Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմությունը (III—IX դդ.): Արտացոլված են ստրկատիրական հարաբերությունների քայքայման ու անկման պատմությունը, ֆեոդալական հարաբերությունների հաղթանակն ու տիրապետությունը:

Լուսաբանվում են Արշակունիների թագավորության շրջանը, պարսկարյուզանդական և արարական տիրապետությունը, տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքը: Փննության են առնված օտար նվաճողների քաղաքականությունը և նրա կործանարար հետևանքները հայ ժողովրդի համար, նրա դարավոր ազգային-ազատագրական պայքարը օտար նվաճողների դեմ:

Առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակույթի պատմությանը՝ հայոց գրերի ստեղծմանը, գիտությունը, արվեստին:

0505040000

ԳՄԻ 63. 3 (22) 1

2-----23-80

9 (C 43) 1

703 (02)—84

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984

Ր Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան (Ս. Տ. Երեմյան)

7

Բ Ա Ժ Ի Ն Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՅԵՌԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՃԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (III—IV ԴԴ.) (Ս. Տ. Երեմյան)

Դիմիս ուղարկել—Հայաստանը և առաջին Սասանյանները

1. Պարթևական թագավորության անկումը 21
2. Հայ-քուշանական պայքարը Սասանյանների դեմ 23
3. Հայ-հռոմեական դաշինքը Սասանյանների դեմ մզված պայքարում 32
4. Մեդիանի հակառակորդը և ժամանաժամաբարը դաշնագիրը՝ Շապուհ Ա-ի պատերազմները հայ-քուշանական կռիվների դեմ 35

Դիմիս երկրորդ—Հայաստանի փառափառ կացությունը 253—273 թվականներին

1. Արտավազ Ե-ի զահակությունը Հայաստանի պարսկական մասում՝ Մեծ Հայքի հռոմեական մասը՝ Երաստակերտ կայսերացի, Կոսրոս Մեծ—Տիրան—Տրդատ Բ-ի սպանությունը 41
2. Հայաստանի հռոմեական մասի բռնադրությունը Սասանյանների կողմից 44
3. Հայաստանի պարսկական մասը Սասանյանների դատարանում 49
4. Պարսկական թագավորության դեմ պարսկահռոմեական պատերազմում և հռոմեական Հայաստանը 54

Դիմիս երրորդ—Հայաստանի փառափառ վիճակը III դարի վերջին փառափառ

1. Տրդատ Գ-ի զահակությունը Հայաստանի հռոմեական մասում՝ Ավրեյիանոս, Պորոս և Տակիտոս կայսերների ժամանակ 59
2. Տրդատ Գ-ի զահակությունը Դիոկղետիանոսի ժամանակ 62
3. 296—297 թթ. պարսկահռոմեական պատերազմը և Մծբինի 298 թ. 40-ամյա դաշնագիրը 65
4. Հայաստանում քրիստոնեության պաշտոնական ճանաչումը Տրդատ Գ-ի օրոք 71

Դիմիս չորրորդ—Պայքար Մեծ Հայքի թագավորության անկախության համար

1. Հայաստանի թագաքական վիճակը Տրդատ Գ-ի հաջորդների ժամանակ 81
2. Սոցիալական և քաղաքական հակասությունների սրումը Հայաստանում Արշակ Բ-ի զահակության առաջին տարիներին 87
3. Հայաստանի թագաքական վիճակի ծանրացումը 363 թ. Ժամբայի դաշնագրից հետո և հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը Սասանյան Իրանի զավթողական թագաքականության դեմ 96
4. Պայքար թագավորի ներքին և արտաքին թագաքականությունը 102
5. Մեծ Հայքի թագավորության թուլացումը 370—380 թթ. 106

Դիմիս հինգերորդ — Մեծ Հայքի թագավորության տրոհումը ու անկումը

1. Մեծ Հայքի բաժանումը 387 թ. 111
2. 419—421 թթ. ապստամբական շարժումը՝ Արշակունյաց թագավորության անկումը 123

Դիմիս վեցերորդ—Հայաստանի սոցիալ-առնետական հարաբերությունները III—IV դարերում՝ Յոնաթանյանցի Հայաստանի դատարանային և տնտեսական կառուցվածքը

1. Վաղ-ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորումը Հայաստանում Դասեր և դասակարգեր՝ Սոցիալական շերտավորում 126

2. Ֆեոդալական տնտեսության զարգացումը, Սեփականության ձևերը, Ֆեոդալականացնող կախյալ գյուղացիության վիճակի ծանրացումը	132
3. Պետական կառավարման սխեման, Գործակալություններ	139
4. Հայաստանի բաղադրիչը, առևտուրն ու արհեստները III—IV դդ.	147
5. Դասակարգային հսկայությունների սրումը, Անապատականների համայնքների ստեղծումը, Մծղեն և բորբորիտոն աղանդները	154

Բ Ա Ճ Ի Ն Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՒԼՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԿԱԿԱՆ ԿԱՑԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ V—VII ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Դիմիս Զոքիբբեյ—Հայաստանի քաղաքական վիճակը Մեծ Հայքի քաղաքացւոյան անկումից հետո: Սասանյան Պարսկաստանի ներքին ստատիկայումը (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Սասանյան տիրապետության հաստատումը Հայաստանում	165
2. Արտաշատի ժողովը: Նախարարների Տիգրան մեկնելը և վերադարձը	171
Դիմիս ուրբուրդ—Հայոց պատերազմը (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Համաժողովրդական տարերային շարժումն ընդդէմ Սասանյանների	176
2. Ջինված ապստամբությունը Սասանյանների դեմ: Ավարայրի ճակատամարտը	180
3. Տարերային պայքարը Սասանյանների տիրապետության դեմ: Տիգրանի դատաւարությունը	188
Դիմիս Ինենբեյ—Ներսիսի համաժողովրդական ապստամբական շարժումը և դրա հետևանքները Հայաստանի նամար V դ. վերջում—VI դ. սկզբում (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Հայաստանը «Հայոց պատերազմից» հետո: Հաղկերտ Բ-ի նոր քաղաքականությունը	193
2. 482—484 թթ. ապստամբությունը	198
3. Հայաստանը՝ Տանուտիրական երկիր	207
4. Մարզպանական Հայաստանը Հյուսիսային սպարապետության կազմում: Սասանյանների նոր հարկային քաղաքականությունը	212
Դիմիս Կասեբեյ—Բյուզանդական Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրությունը ճախքան Հուստինիանոս Ա-ի ռեֆորմները (Հ. Մ. Բարթիկյան)	
1. Բյուզանդական Հայաստանի վարչաքաղաքական բաժանումը	216
2. Բյուզանդական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը	221
Դիմիս Կասեմեկեբեյ—Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները բյուզանդական Հայաստանում և հայերի ընդվզումները կայսրության դեմ (Հ. Մ. Բարթիկյան)	
1. Բյուզանդական կայսրության հզորացումը Հուստինիանոս Ա-ի օրոք	230
2. Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները բյուզանդական Հայաստանում	239
3. Հուստինիանոս կայսեր օրերից հայոց ժողովրդական իրավունքի մասին	245
4. Հայ ժողովրդի ընդվզումները կայսրության դեմ	243
Դիմիս Կասեմեկեբեյ—Մարզպանական Հայաստանը VI դարում (Վ. Կ. Խլեպյան)	
1. Օտար լծի ծանրացումը Հայաստանում	251
2. Հայ ժողովրդի 572 թ. ապստամբությունը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ և պարսկաբյուզանդական պատերազմը	257
3. 591 թ. պարսկաբյուզանդական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը	263
4. Բյուզանդական քաղաքականությունը Հայաստանում Մորիկ կայսեր օրոք	266
5. Ապստամբությունները Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի դեմ	271
6. Սասանյան և վաղբյուզանդական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում III—VI դդ. (Խ. Մուշեղյան)	276
Դիմիս Կասեմեկեբեյ—Հայաստանը և պարսկաբյուզանդական հակամարտության վերջին փուլը (Ե. Լ. Դանիելյան)	
1. Հայաստանը հակամարտող տերությունների միջև VII դարի սկզբներին	283
2. Պարսկաբյուզանդական պատերազմի վերսկսումը: Խոսրով II Փարվեզի քաղաքականությունը դավանանքի բնագավառում	289
3. Հայաստանը և Հերակ կայսեր պարսկական արշավանքները	296

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԸ

1. ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հին աշխարհում ծայր առած սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական համընդհանուր ճգնաժամը, որն ընդգրկել էր միջերկրածովային և առաջավորասիական երկրները, III դարի սկզբներին Պարթևստանում դրսևորվեց Արշակունիների կենտրոնական իշխանության թուլացմամբ:

Հռոմեապարթևական պատերազմների հետևանքով պարթևներից Հռոմին էր անցել Միջագետքի հիմնական մասը: Սահմանագիծը հաբուր գետով հասնում էր մինչև Տիգրիս գետը և նրանից հեռու չէր պարթևական խոշոր առևտրական կենտրոն Դուրա-Նվրոպոսը, որից հետո սկսվում էին պարթևների մայրաքաղաքի մատույցները:

Նոր գրաված տարածքը հռոմեացիները դարձրել էին առանձին պրովինցիա՝ «Մեսոպոտամիա» (Mesopotamia) անունով, որի կենտրոնն էր առևտրական խոշոր հանգույց Մծբին քաղաքը, որը դառնում էր հռոմեացիների կարևոր ռազմական հենակետը: Մեսոպոտամիական լեգեոնները տեղափոխվում էին Ջեզմայից եկող մայրուղու վրա և գետերի ափերին¹:

Հռոմի օգտին արված տերիտորիալ զիջումները ավելի էին թուլացրել պարթևական թագավորությունը: Անպաշտպան էին մնացել պարթևական պիտույան ամենակարևոր քաղաքական կենտրոնները, երկրի տնտեսական սիրտը՝ հանդիսացող կենտրոնական և Ստորին Միջագետքը՝ «Արքայանիստ աշխարհը»²:

Կային նաև մի շարք գործոններ, որոնք բոլորովին հեղինակազրկել էին պարթևական աշխարհակալությունը: Դրանցից էր տնտեսական կապերի թուլացումը, որ հետևանք էր միջազգային քարավանային առևտրի նվազման: Տընտեսական ծանր վիճակը և դրամական շրջանառության խանգարումը պարթևական պիտույան մեջ II դարի վերջում և III դարի սկզբներին³ հետևանք էին այն ավերածությունների, որ հռոմեական զորամասերը կատարում էին պարթև Արշակունիների «Արքայանիստ աշխարհում»:

Ավելի աղետալի հետևանքներ ունեցավ միջազգային առևտրական փոխանակության թուլացումը և նույնիսկ դադարումը: Հարկ է հատկապես նշել պարթև Արշակունիների գանձարանին մեծ եկամուտներ բերող «մետաքսի ճանապարհով» կատարվող առևտրի նվազումը⁴:

1 Т. Молизен, История Рима, т. V, с. 382.

2 Խոսեմադի, Բ. ՀԲ, էջ 207:

3 Տե՛ս М. Е. Массон, Новые данные по истории Парфии, ВДИ, 1950, № 3, с. 53.

4 Տե՛ս А. Г. Бокландин, Парфия п Рим, ч. I, М., 1960, с. 284—286. М. Е. Массон, Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства, «Труды ЮТАКЭ», 1955, с. 17.

Կենտրոնական իշխանության տնտեսական սնանկացումը հարկադրում էր նրան ստեղծել եկամուտների նոր աղբյուր: Տիգրանում նստող արքայից արքաները բարձրացնում էին պահանջներն իրենցից կախում ունեցող թագավորներից և տեղական կառավարիչներից, իսկ այդ դժգոհություն էր հարուցում կենտրոնական իշխանության հանդեպ, որը հասցնում էր նույնիսկ զինված բախումների՝ արքայից արքայի և տեղական ավագանու միջև: Երկիրը մասնատվում, տեղական իշխանությունները զորեղանում էին⁵:

Պարթևական պետության մեջ ստեղծված իրավիճակն օգտագործեցին քաղաքական ասպարեզ իջած Սասանյանները, որոնց ձեռքին էր գտնվում երկրի հոգեւոր իշխանությունը: Սասանը վարում էր երկրի գլխավոր սրբարանի՝ Անահիտի մեհյանի⁶ քրմապետի պաշտոնը:

Սասանի որդի Պապակը ժառանգելով հորից Անահիտի մեհյանի քրմապետի պաշտոնը, միաժամանակ ամրապնդում է իր քաղաքական դիրքերը: Վաղարշ Դ-ի մահից հետո նա, հափշտակելով Պարսքի արքայական գահը, դառնում է «մարզպան և շահրդար» Պարսքի, իսկ 308—309 թթ. կատարված հեղաշրջման շնորհիվ իր որդի Շապուհին հռչակում է Պարսք նահանգի Ստահր մայրաքաղաքի թագավոր⁷: Այսպիսով, Սասանյանները ձեռք են բերում նաև քաղաքական իշխանություն⁸:

Արշակունիների համար քաղաքական այս տագնապալից իրավիճակում բացակայում էր նաև միասնությունը թագավորող տան ներկայացուցիչների միջև:

Վաղարշ Ե-ի գահ բարձրանալու տարվանից (208) հինգ տարի անց նրա եղբայր Արտավանն իրեն հռչակեց արքայից արքա և գահակալական կոնվենից եղբայրների միջև շարունակվեցին մինչև Վաղարշ Ե-ի մահը (222/223):

Համաձայն հայկական պատմական ավանդության, Հայոց թագավորը Արտավանի դաշնակիցն էր և նրա հետ միասին պայքարում էր Վաղարշ Ե-ի դեմ: Ազաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու վկայությամբ Հայոց Խոսրով Ա թագավորը (198—216) երիցս արշավանքներ է ձեռնարկել դեպի հարավ՝ առաջին Սասանյանների դեմ և վերադարձել է հարուստ ավարով⁹, Խոսրով թագավորը ժամանակակից էր այն անցքերին, երբ Արտավանն իրեն արքայից արքա հռչակեց և կոնվ. մղեց եղբոր՝ Վաղարշ Ե-ի դեմ: Ուրեմն հավանական պետք է համարել, որ Արտավանի դաշնակից հայոց թագավորը արշավանքներ է ձեռնարկել Արտավանի ախոյանի՝ Վաղարշ Ե-ի դեմ¹⁰:

⁵ А. Г. Бокщанин, Парфия и Рым, ч. II, с. 287—288.

⁶ Ենթադրվում է, որ Անահիտի մեհյանի շենքն է մեզ հասած «Փարա-ի Զարգուշտ» կոչվող հուշարձանը:

⁷ Թեև 209 թ. հեղաշրջումն է հիմք ծառայել հայկական աղբյուրների այն ավանդության, որով Հայոց Խոսրով Ա թագավորը ներկայանում է իբրև սասանյան առաջին տիրակալների դեմ համառոտ մարտնչող (Ազաթանգեղոս, գլ. Ա, 18, էջ 15):

⁸ Թ. Գիրշմանը առաջինը նկատել է, որ քաղաքական իշխանության ձեռք բերման տարեթիվը՝ 209 թվականը հռչակվում է որպես սասանյան էրայի սկիզբ:

⁹ Ազաթանգեղոս, գլ. Ա, 19, էջ 16, 21, էջ 18, 22, էջ 19, գլ. Բ. 23, էջ 19:

¹⁰ Ինչպես նշվեց, Խոսրով Ա-ն ժամանակակից էր 208/209 թթ. Պարսքում տեղի ունեցած հեղաշրջման, իսկ Սասանյանների վերջնական հաղթանակը տեղի է ունեցել նրա մահից առաջ տարի հետո (227), Լեր Մեծ Հայքի թագավոր էր նրա որդի Խոսրով Մեծը—Տրդատ Բ: Հ. Մանանդյանն իրավացի նշում է՝ «Հայ պատմիչների մոտ վիպական Խոսրովին վերագրված պարսիկների դեմ պատերազմները հիշողություն են, իրական այն երկարատև ու համառ կոնվենից»:

Արտավան Ե-ն պարտության մատնելով եղբորը, հաստատվեց Տիգրան մայրաքաղաքում, առժամանակ ամրացնելով իր դիրքերը:

Անտոնինոս Կարակալլային հաջորդած Մակրինոս կայսրը (217—218) փորձեց շարունակել պատերազմը պարթևների դեմ: Մծբինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտերում Արտավանը երկիցս պարտության մատնեց հռոմեական զորքերին: Մակրինոս կայսրը ստիպված էր հաշտության պայմանագիր կնքել: Հռոմեացիները վերադարձրին պարթևական ռազմագերիներին¹¹, Մակրինոսը Արտավանին վճարեց հինգ հազար բյուր դրախման, քանի որ Տինքը պարտվել էր¹²: Դա փաստորեն ռազմատուգանք էր: Երկու տերությունների միջև հաստատվեց խաղաղություն: Հռոմին անցավ Միջագետքը, որով և սահմանափակվեցին հռոմեացիների հավակնությունները:

Հաստատված կայուն վիճակի շնորհիվ վերականգնվեցին նաև հայ-հռոմեական հարաբերությունները:

Արտավան Ե-ի հաղթանակները, սակայն, պարթևների վերջին հաջողություններն էին՝ նրանց թագավորության անկման նախօրյակին:

Սոցիալական և քաղաքական ճգնաժամի և հռոմապարթևական պատերազմների հետևանքով ավելի ևս խորանում է Պարթևական պետության թուլացումը և տրոհումը պետական մանր միավորումների:

Արտաքուստ թվում էր, թե Արտավան Ե-ն հասել էր իր հզորության գագաթնակետին և իր կամքն էր թելադրում հռոմեական հաջորդ կայսր Անտոնինոս Հելիոգաբալին (218—222): Բայց իրականում պարթևական աշխարհակալությունն ապրում էր իր մայրամուտը: Դեպքերը ցույց են տալիս, որ հեռավոր Պարսքում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը տեղական բնույթ չունեի, որ այն անխուսափելիորեն պիտի ընդգրկեր ողջ իրանը:

Պապակի որդի Արտաշիրը չորս տարվա ընթացքում կարողացավ ջլատել թուլացած պարթև Արշակունիների վերջին ուժերը: 227 թ. ապրիլի 28-ին տեղի ունեցած Ումիդդականի վճռական ճակատամարտում սպանվեց պարթևական վերջին թագավոր Արտավան Ե-ն¹³: Պարթևական թագավորությունը կործանված էր:

2. ՀԱՅ-ՔՈՒՇԱՆԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ

227 թ. Պապակի որդի Արտաշիրը թագադրվեց Տիգրանում և նրան շնորհվեց «Արքայից արքա Երանի» տիտղոսը: Այսպիսով, Արտաշիր Ա-ի (227—243) գահակալությամբ սկսվում է Սասանյան դինաստիայի իշխանությունն ամբողջ Երանշահրում՝ նախկին Պարթևական թագավորության տարածքում:

Ստրկատիրական կարգերի ճգնաժամը և իրանում Սասանյան դինաստիայի հաստատվելը ունեցան խոշոր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նշանա-

որ պատմական այս Տրդատ Բ-ն, իբրև հռոմեացիների դաշնակից ու վառալ, վարել էր Արտաշիր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ (Չ. Մաճաճյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Բ, մասն Ա, էջ 85):

¹¹ Dio, LXXIX, գլ. 26, 2, 5 (հայ. թարգմ., էջ 223):

¹² Նույն տեղում, գլ. 27, 1—3 (հայ. թարգմ., էջ 224): Հռոմեացիների վճարած հինգ հազար բյուր դրախման կազմում էր 50 միլիոն դինար, որը հավասար էր 200 միլիոն սեստերցի: Տե՛ս նաև Չ. Մաճաճյան, Եղվ. աշխ., էջ 61:

¹³ Herodianus, VI, 2 (Z), հոբենացի, Բ, 4թ:

կույթյուն: Տեղի էր ունենում լուրջ շրջադարձ: Մի կողմից՝ թուլանում էր հզոր Հռոմեական ստրկատիրական կայսրությունը, որն այլևս ի վիճակի չէր ընդարձակելու իր աշխարհակալությունն Արևելքում, մյուս կողմից՝ հզորանում էր ֆեոդալականացող Իրանը, որտեղ Սասանյանները ստեղծեցին կենտրոնական զորեղ պետություն և դարձան ռազմական վճռական ուժ Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Դերերը փոխվել էին, եթե միասնականությունից զուրկ և թուլացած Պարթևական պետությունը իր գոյության վերջին շրջանում պաշտպանվում էր հռոմեական նվաճողների հաճախակի կրկնվող հարձակողական պատերազմներում, ապա այժմ ռազմական գերազանցությունը Սասանյանների կողմն էր և Հռոմն էր անցել պաշտպանության:

Միջազգային նշանակություն ունեցող այս տեղաշարժերն իրենց անդրադարձն ունեցան նաև հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության վրա: Հայաստանը ֆեոդալականանում էր¹⁴, փոփոխվել էր նաև երկրի արտաքին քաղաքական վիճակը: Եթե մինչ այդ Հայաստանի անկախության սպառնալից վտանգը գալիս էր արևմուտքից՝ Հռոմեական կայսրությունից, ապա այժմ առավել վտանգավոր էր դառնում Սասանյան Պարսկաստանը:

Նոր հաստատված Սասանյան դինաստիան սակայն դեռևս պետք է ամրացներ իր դիրքերը: Պայքարն սկսվեց երկրի ներսում, որտեղ հալածում, ոչնչացնում էին նախկին պարթև Արշակունիների դինաստիայից կենդանի մնացած անձանց, որպեսզի բացի Սասանյաններից, Իրանի արքայից արքայի գահը ոչ մի հավակնորդ չունենա: Այնուամենայնիվ սպանված Արտավան Ե-ի որդիները՝ Արտավազդը և նրա եղբայրները, կարողացել էին փախչել Հյուսիսային Իրանի անմատչելի լեռները, հավանաբար կենտրոն ունենալով էկզատան քաղաքը¹⁵: Սակայն Արտավազդը չունեի ո՛չ քաղաքական, ո՛չ էլ սոցիալական հենարան: Իրանի ավագանին հետզհետե անցնում էր հաղթանակած Սասանյանների կողմը: Սասանյանների կողմն անցան նաև պարթև Արշակունիներին տոհմակից տները: Վերջ Սասանի որդի Արտաշիրն Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորեց, — հաղորդում է Խորենացին, — պահլավյան երկու ցեղերը, որոնք կոչվում են Ասպահապետի և Սուրենի Պահլավ՝ հոգաբարձությամբ ընդունեցին Սասանի որդուն՝ Արտաշիրի թագավորությունը¹⁶: Սրանով էլ պատմահայրը բացատրում է Արտաշիրի հաջողությունները: Խորենացու այս տեղեկությունները համապատասխանում են «Քաաբա-ի Զարդուշտ»-ի, Շապուհ Ա-ի՝ փորագրած արձանագրության (մոտ 262 թ.) տվյալներին¹⁷:

14 Տե՛ս А. П. Новосельцев, Генезис феодализма в странах Закавказья, М., 1980, с. 234.

15 Հայտնի են այս Արտավազդի արձաթեղի դրամները (դրամաները), որոնք հատվել են մինչև 229—230 թթ. (В. Г. ЛУКОНИН, նշվ. աշխ., էջ 37):

16 Խորենացի, Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206):

17 Տե՛ս В. Г. ЛУКОНИН, նշվ. աշխ., էջ 38: Նույն տեղում Վ. Գ. Լուկոնինը նշում է, որ միայն պարթևական ավագանու օգնությունն Արտաշիրին բավական չէր տապալելու պարթևական դինաստիան: «Եզնաթամի այս ծանր դարաշրջանում, — գրում է Վ. Գ. Լուկոնինը, — ոչ միայն ազատանի տոհմերին, այլև շահբեդի թագավորներին, ինչպես և ազնվականության ավելի լայն խավերին ու քաղաքներին, անհրաժեշտ էր ունենալ ուժեղ պետություն, որն ի վիճակի կլիներ իր ձեռքում պահելու Երանշահի տնտեսական «սիրտը»՝ Միջազգետը և կարգի բերելու երկրի տնտեսական կյանքը: Անշուշտ, մեծ նշանակություն ունեի նաև այն հանգամանքը, որ դառնալով Պարսի թագավորներ, Սասանյանները սերտորեն կապվեցին երկրի զրադաշտականության կենտրոնի հետ:

Ըստ հայկական պատմական ավանդության Սասանյանների քաղաքական ասպարեզ իջնելուց հետո, կային երկու հակադիր ուժեր, որոնք III դարում մի քանի տասնամյակներ շարունակ կատաղի պայքարում էին միմյանց դեմ. դրանք էին Հայոց թագավորը՝ «Խոսրով Մեծ» անունով, այն է՝ Տրդատ Բ-ն և նրան հակադրվող «Սասանի որդի Արտաշիրը»՝ Արտաշիր Ա-ն (227—243) և նրա թուռ, դեռևս զորավար, իսկ հետագայում «Արմենիայի մեծ թագավոր» Որմիզդ-Արտաշիրը (կամ Խոսրով-Որմիզդ-Արտաշիրը) (264—272), որը բազմում է Սասանյան Իրանի գահին իբրև «արքայից արքայ Երան և Անեբան» տիտղոսով՝ Որմիզդ Ա (272—273) անունով, Ահա այս երկու հակադիր ուժերը՝ Հայաստանի «Խոսրովը»¹⁸ և Պարսկաստանի «Արտաշիրը» անընդհատ պայքարի մեջ էին միմյանց դեմ: Այս հավաքական Արտաշիրը հանձին Որմիզդ-Արտաշիրի, սպանում է Խոսրովին՝ հանձին Տրդատ Բ-ի¹⁹:

Խորենացու տեղեկությունների համաձայն հայ Արշակունիները ձեռք են ստել բոլոր միջոցները՝ օգնելու Արտավան Ե-ին Արտաշիր Սասանյանի դեմ մղած իր պայքարում: Ըստ այդ տեղեկությունների, Հայոց «Խոսրով Մեծ» (իմա՝ Տրդատ Բ) թագավորը «հենց որ լսեց ծագած խռովության մասին, շտապեց օգնության գալու Արտավանին²⁰, թերևս հեռար լինի ազատելու գոնե նրան: Բայց, երբ նա Ասորեստան մտավ, այստեղ լսեց Արտավանի մահվան բոթը, բոլոր պարսից զորքերի և նախարարների, ինչպես և իր ազգի՝ պարթևների և պահլավիկների միաբանության մասին (Արտաշիրի հետ), բացի Կարենյան տոհմից»²¹: Այս անցքերը պետք է տեղի ունենային Որմիզդականի ճակատամարտից հետո:

Խորենացու տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ այս կարճ ժամանակամիջոցում, երբ Իրանում պարթևական դինաստիայի ներկայացուցիչները գրեթե վերացել էին, Իրանին հարևան չորս երկրներում (Մեծ Հայք, «Թեոսա-

¹⁸ «Խոսրով» ոչ միայն անուն է, այլ և տիտղոս, որի վրա ժամանակին ուղադրություն են դարձրել Հ. Պերպերյանը («Որմիզդ-Արտաշիր՝ մեծ արքա Հայաստանի», «Զվարթնոց», II, 1944, էջ 167—173, Կ. Թումանովը (C. Toumanoff, Նշվ. աշխ., էջ 277) և Բրիան Մակդերմոտը (Brian Macdermot. The Conversion of Armenia in 294 A. D., RE Arm., VII, 1970, էջ 349): Այն նշանակելով «բարեհաճությամբ, հռչակվող, անվանի» (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Բ, Երևան, 1944, էջ 529—530) եղել է մեծարման մակդիր-տիտղոս՝ hwsłwb (տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии, ВДИ, 1964, № 3, էջ 36): ՏՄՀ-ում Շապուհ Ա-ն և նրա չորս որդիները՝ Երանշահի կոնֆեդերացիայի զղասողներն են թագավորությունների տիրակալներն իրենց անունից առաջ ունեն «Խոսրով» անունը (տե՛ս E. Honigsmann et A. Mariq Recherches sur le Res gestae Divi Saporis, Bruxelles, 1953, էջ 13—17): Հայկական էպոսում, ըստ երևույթի, «Խոսրով» անունը դարձել է հոմանիշ «Հայոց թագավոր» հասկացությանը:

¹⁹ Այս փաստի բացահայտումը ճշտում է բանասերների եզրակացությունը, որ Տրդատ Բ-ն Խորենացու մոտ հանդես է գալիս «Խոսրով Մեծ» անվամբ: Ուրեմն չպետք է նույնացնել Խոսրով Ա-ի թագավորության տարիները Արտաշիր Ա-ի տարիների հետ:

²⁰ Այս դեպքը չպետք է շփոթել մի այլ համանման դեպքի հետ, երբ Արտավանը պայքարում էր իր եղբայր Վաղար Յ-ի դեմ և Հայոց Խոսրով Ա թագավորը (198—216) փութացել էր նրան օգնության:

²¹ Խորենացի, Բ, հա (հմտ. աշխ. թարգմ., էջ 206):

լացուց աշխարհ»²², «Լիմերիկէ» կամ «Հնդիկք»²³, «Մազքթաց թագավորութիւն»²⁴) գահակալող Արշակունի դինաստիաների մեջ առաջնութիւնը փաստորեն անցել էր հայ Արշակունիներին՝ հանձին հորենացու նշած «Խոսրով Մեծ» (Տրդատ Բ) Հայոց թագավորի, Խոսրովը կոչ է անում բոլոր Արշակունիներին գումարել իրենց ուժերը և համախմբված դիմադրել Սասանյաններին: Ահա այս ժամանակ հայոց թագավորը, որը գրավում էր Արշակունյաց երկրորդ գահը, դառնում է ավագագույնը Արշակունիների մեջ և դրանով պիտի բացատրել «Խոսրով» — Տրդատ Բ-ի «Մեծ» մակդիրը:

Պարթև Արշակունիների պետության տապալումից հետո ստեղծված իրադրության պայմաններում միակ քաղաքական ուժը Հռոմեական կայսրությունն էր, որը շահագրգռված էր պահպանելու Մեծ Հայքի թագավորության գոյությունը: «Մեծ թագաւորը Հայոց Մեծաց», որի երկիրը Վիրքի և Աղվանքի հետ ռազմական տեսակետից մտնում էր Կապադովկիայի ռազմական շրջանի համակարգի մեջ, այս տագնապալից պահին պետք է դիմեր հռոմեական կայսեր օգնութեանը²⁵:

Խորենացին հաղորդում է, որ Հայոց թագավորը, Արտավանի սպանութիւնից հետո, ռազմական օգնութիւն խնդրելով Հռոմեական կայսրութիւնից, միաժամանակ պատգամավորներ է ուղարկում տոհմակից պարթև և պահլավիկ ազգերին և քուշանաց երկրի բոլոր զորքերին, կանչում իր մոտ՝ Արտաշիւրից վրեժ առնելու, և խոստանում, որ նրանցից արժանավորին ինքը կթագավորեցնի, որպեսզի տերութիւնը նրանց ձեռքից դուրս չգա²⁶, Սակայն արդեն ուշ էր. Իրանի մեծագույն մասի ֆեոդալականացող ավագանին իրական ուժը տեսնում էր Սասանյանների մեջ, ուստի Հայոց թագավորի դիմումը մեծ մասամբ մնում է անպատասխան: Ինչպես հաղորդում է Խորենացին, Ասպահա-

22 Այն անտիկ ժամանակաշրջանի Սոգդիանա երկիրն էր՝ երբեմնի Հունաբաևտրիական թագավորությունը, Բակտրա (կամ Զարիսպ, որից հայկ. Զարաւսպա) մայրաքաղաքով: Վերջինս հայ մատենագիրների մոտ կոչվում է Բահլ Շահաստան («Պատմութիւն Սեբեոսի», աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Արզարյանի, Երևան, 1979, էջ 52, 53 և այլն) կամ «Բաղիս Առաւտին» (միջին պարսկ. «Բահլ-ի Բամիկ»՝ «Արեւածագի Բահլ»): Քուշանական այս և Լիմերիկէ կոչվող թագավորություններում իշխող Արշակունիների դինաստիան պատկանում էր Կարենի-Պահլավի ճյուղին:

23 Խորենացի, Բ, հգ: Ընդգրկում էր Հնդկաստանի արևմտյան մասը (Փենջաբ, Քաշմիր, Սընդ և Ութար-Փրադեշ շրջանները) և Իրանի արևելյան երկրամասերը՝ Սագաստանը և Տուրեստանը: Քուշանիզմի այս թագավորությունը սովորաբար կոչվում է հնդկապարթևական, որի մայրաքաղաքն էր Պուրուշպուրա (այժմ՝ Փեշավար), տե՛ս Ս. Տ. Նոնմյան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, ՊՐ2, 1972, № 4, էջ 219:

24 Այն գտնվում էր Արալյան ծովից արևմուտք, ընդգրկելով Վուլգայի ստորին հոսանքը և Բերդք գետի շրջան ընկած տափաստանները՝ ներառյալ այժմյան Դաղստանը և Մերձկասպյան տարածքը մինչև Կուրի գետաբերանը: Այն հյուսիս-արևելքից օսմանակից էր Մեծ Հայքի թագավորությանը (տե՛ս Ս. Տ. Еремян, Страна «Махелония» надписи Кааба- и Зардушт, էջ 47—58): Մազքթաց թագավորության սկզբնական կենտրոնն էր Բաղիս կամ Պահլ (Պահլ-դուռն, տե՛ս Նիդե, Ա, Բ, էջ 9, 19) կամ Բաղիսար քաղաքը (որը չպետք է շփոթել վերոհիշյալ «Բաղիս Առաւտինի» հետ), ապա Վառաշանը (այժմ՝ Արծնիկ), իսկ հետագայում Սամանգարը (այժմ՝ Մախաչկալայի մոտ), տե՛ս В. Г. Котович. «О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Беледжиера и Таргу» и «Археологические данные к вопросу о местоположении Семендера», «Материалы по археологии Дагестана», т. V, Махачкала, 1974, с. 182—196, 216, 232—235):

25 Հմմտ. Հ. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

26 Խորենացի, Բ, հգ (աշխ. թարգմ., էջ 206—207):

պետի և Սուրենի պահլավները չհամաձայնեցին Հայոց թագավորի դիմումին²⁷։ Միայն Քուշանշահի թագավորություններն էին, որ դեռևս շարունակում էին մաքառել և գիմադրել Արտաշիրին։

Դուրս գալով Պարսքից, Արտաշիրը կարողացավ իր իշխանությանը ենթարկել Իրանի արևելյան²⁸ ու հյուսիսային նահանգները։ Այնուամենայնիվ, սկզբնական շրջանում միայն Պարսքը, Խուժաստանը և Ատրպատականը հայտարարվեցին սասանյան արքայից արքայի դաստակերտ, այսինքն՝ դարձան նոր դինաստիայի ժառանգական սեփականություն²⁹։ Նշված երեք երկրամասերն իրենց կարեորությամբ ապահովում էին նոր դինաստիայի իշխանությունն ամբողջ Իրանում և դրանց միջոցով Սասանյանները մոտենում էին իրենց աշխարհակալության արևմտյան և արևելյան մատույցներին, որոնք գեռ կարիք ունեին ամրապնդման։ Այդ անխուսափելի էր դարձնում տեղական ռազմական բախումներն արևմուտքում՝ Հռոմեական կայսրության և Մեծ Հայքի թագավորության, ի կ արևելքում՝ Հնդկաքուշանական թագավորությունների հետ։

Բնականաբար սասանյան ագրեսիայի օրըստօրե աճող սպառնալիքը և նրա դեմ պայքարի անհրաժեշտությունը հայ Արշակունիներին մերձեցնում էին քուշանական Արշակունիների հետ և ավելի էին խորացնում գիտակցությունն իրենց ընդհանուր ծագման մասին՝ ոչնչացված պարթև Արշակունիներից։ «Խոսքով Մեծ»-Տրդատ Բ-ն (216—256) էր հայ-քուշանական ռազմական դաշինքի ոգեշնչողը։ Ինչպես քուշանները, այնպես էլ հայ Արշակունիները թշնամաբար էին վերաբերվում զրադաշտականությանը, որը հռչակվել էր իբրև Սասանյան Իրանի պետական կրոն և դարձել նրա նվաճողական քաղաքականության գաղափարական զենքը։ Եվ թերևս պատահական չէր, որ Սասանյանների պետական կրոնին հակադրվեցին բուդդայականությունը՝ քուշանների և քրիստոնեությունը՝ հայերի մոտ։

Սասանյան Իրանը III դ. երկրորդ քառորդում պատերազմ էր մղում արևելքում՝ քուշանների, հյուսիս-արևմուտքում՝ հայերի դեմ։ Սասանյանները ձգտում էին վերացնել առաջին խոչընդոտը՝ հանձին Մեծ Հայքի Արշակունիների թագավորության։

Սասանյանները Երանշահի կենտրոնական նահանգներում նույնպես իրենց ապահով չէին զգում, քանի դեռ ապրում և պայքարում էին ոչնչացված պարթև Արշակունիների վերջին շառավիղները՝ Արտավազդը և նրա եղբայրները, որոնց օգնում էր հատկապես Հայաստանի Արշակունի թագավորը։ Սասանյան զորքերը, հետապնդելով պարթև Արտավազդին, խորանում են Իրանի հյուսիս-արևմտյան երկրամասերը՝ գրավելով Ատրպատականը և ընդհուպ մոտենում Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններին։

Պարզ էր, որ պարթև Արշակունիների իշխանության տապալումից ու վերացումից հետո անխուսափելիորեն հերթը հասնելու էր Արշակունիների հայ և քուշանական ճյուղերին, որոնք դեռ իշխում էին Առաջավոր Ասիայի երկրների

27 Նույն տեղում։

28 Ապարշահը, Մարվը, Սագաստանը, ճիշտ է, ճանաչեցին նոր արքայից արքային, բայց իշխանությունը նախկինի պես պատկանում էր տեղական դինաստիաների ներկայացուցիչներին։ Կենտրոնական իշխանությունն առանձնապես չէր խառնվում Սուրենի, Կարենի, Վարադի Պահլավ և այլ պարթև Արշակունիներին ցեղակից իշխանությունների գործին (տե՛ս В. Г. Лյкович, նշվ. աշխ., էջ 51)։

29 Նույն տեղում։

մի զգալի մասում: Ստեղծված միջազգային իրադրությունը հարկադրում էր Հայաստանի գահակալներին՝ ընդունել համապատասխան դիրքորոշում: Եվ հայկական արքունիքն ու այնտեղ ապաստանած պարթև Արշակունիների ներկայացուցիչներն ավելի հին ամրապնդում կապերը Հռոմեական կայսրության հետ, որն արդեն պատրաստվում էր դիմագրավել Արտաշիրին Միջագետքում:

Երկրորդ քաղաքական ուժն այդ քուշանների հիշյալ երեք թագավորություններն էին: Քուշանների թագավորությունից անմիջական վտանգի տակ էր հատկապես հնդկապարթևականը, որտեղ ապաստան էին գտել պարթև Արշակունիների հալածական տան անդամներն ու նրանց կողմնակիցները: Հնդկապարթևական քուշանների Արշակունիների ճյուղը հորենացու մոտ հայտնի է «Կարենյան Պահլավի տուն» կամ «Կարենհանք» անունով: Խորենացին հատկապես նշում է, որ երբ Սասանի որդի Արտաշիրն Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորեց, «Կարենյան Պահլավի տունը» հավատարմությունը պահպանելով դեպի իրենց եղբայրական ազգակցականությունը, պատերազմով գիմարեց Սասանի որդի Արտաշիրին³⁰:

Հռոմեական պատմիչ էլիոս Լամպրիդիոսը հաղորդում է, որ կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի հռոմեական մի զորամաս օգնության էր ուղարկված հայերին՝ Մեդիայի կողմից հարձակվող պարսիկներին դիմագրավելու³¹: Այս առաջին օգնությունը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ Հայոց խոսքով թագավորը (իմա՝ Տրդատ Բ) արշավանք էր ձեռնարկել դեպի Ասորեստան³², նշում է, որ դեռ չհասած պատերազմական գործողությունների վայրը, «լսեց Արտավանի մահվան բոթը» ապա, խորենացին ավելացնում է, որ Հայոց թագավորը «մեծ տրտմությամբ ու վշտով վերադառնում է մեր աշխարհը, եվ իսկույն շտապով ծանուցանում է հռոմեացիների Փիլիպպոս կայսրին (244—249)՝ նրանից օգնություն խնդրելով»³³:

Խորենացին այստեղ քննվող ժամանակաշրջանի անցքերը միահյուսել է ավելի ուշ տեղի ունեցած դեպքերին: Պարսիկներին ցույց տված այս առաջին դիմադրության ժամանակ Հայոց թագավորն իրականում դիմում է ոչ թե Փիլիպպոս Արաք կայսրին, այլ Ալեքսանդր Սևերոսին (222—235), որը, ինչպես վկայում է հունական աղբյուրը, ի տարբերություն իր նախորդի՝ Անտոնինոս Կարակալլայի, առանձին համակրանքով էր վերաբերվում հայերին³⁴:

Սասանյանների միջազգային ասպարեզ իշնելը և պարթև Արշակունիների պետության կործանումը մեծ անակնկալների առաջ էր կանգնեցրել Հռոմին:

³⁰ Խորենացի, Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206): Հնարավոր է, որ Խորենացին առանձին ուշադրություն է նվիրում Հայաստան գաղթած պահլավական-պարթևական տոհմին, որպեսզի արդարացի Ագաթանգեղոսի ներկայացրած վարկածը Գր. Լուսավորչի և նրանից սերած կաթողիկոսական դինաստիայի պարթևական ծագման մասին: «Բայց դու,— դիմում է Խորենացին իր մեկնեսասին,— այստեղ մեզ չբաժարաս իբրև ավելորդաբանի, որ մեր մի անգամ արդեն պատմածը նորից ասեցինք: Բայց գիտցիր,— շեշտում է նա,— որ մենք ցանկալով, որ ընթերցողները լավ ծանոթություն ունենան մեր Լուսավորչի ազգականների մասին, կրկնագրեցինք երկրորդելով» (Խորենացի, Բ, կը, աշխ. թարգմ., էջ 204):

³¹ Aelius Lampridius, Alexander Severus, LVIII, BDN, 1958, № 3, էջ 258.

³² Խորենացի, Բ, հա: «Ասորեստան»-ը տվյալ դեպքում համապատասխանում է ասորական-պահլավական «Սուրիստան» երկրին, այսինքն՝ Միջագետքին, որտեղ գտնվում էր մայրաքաղաք Տիգրանը, ուտի Խորենացին Միջագետքի այս մասն անվանում է «գահանիստ երկիր»:

³³ Խորենացի, Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206):

³⁴ Suetonius Trebellius Pollio, Turanni triginta, Titus, 32, 3, BDN, 1959, N 4, էջ 243.

Դիոն Կասիոսը հաղորդում է, որ «Միջագետքում կատարված դեպքերն առավել ահապարկ էին և իրականում սարսափ էին գցել բոլորի վրա, ոչ միայն Հռոմի բնակիչներին, այլև մյուս վայրերի»³⁵։ Այնուհետև Դիոն Կասիոսը շարունակում է. «Ոման Արտաքսերքսես պարթևներին երեք ճակատամարտերում հաղթելուց և նրանց թագավոր Արտաքսանոսին սպանելուց հետո, ռազմի ելավ Հադրայի դեմ, այն (գրավեց), հռոմայեցիների դեմ իր համար հենարան դարձնելու նպատակով»³⁶։ Պատմիչը ցույց է տալիս, որ Սասանյանների համար Հադրայի գրավումը միայն միջոց էր Հռոմին ռազմականից և բարեկամ» Մեծ Հայքի թագավորությունը ներխուժելու, որտեղ իշխում էր Արշակունիների դինաստիայի հայկական ճյուղը և որի մոտ ապաստանել էին ոչնչացումից փրկված պարթև Արշակունիների դինաստիայի առանձին ներկայացուցիչներ և Սասանյաններից դժգոհ այլ տարրեր։ Դիոն Կասիոսը, անդրադառնալով Արտաշիրի կողմից Հադրայի պաշարմանը, նշում է, որ «նա թեև կործանեց պարսպը, բայց կորցնելով իր զինվորներից շատերին, որոնք դարանի մեջ էին ընկել, ետ նահանջեց Մեդիա և այս երկրում, ինչպես նաև Պարթիայում, մասամբ բռնություններ, մասամբ էլ ահաբեկմամբ, գրավելով մի շարք շրջաններ, շարժվեց դեպի Հայաստան»³⁷։ Դեպքերը տեղի են ունեցել 228 թվականին, և Արտաշիրի ռազմական գործողություններն ուղղված էին առաջին հերթին էկսատանի շրջանում դարանական լած պարթև Արտավազդի և նրան օգնող հայ-պարթևական ռազմական ուժերի դեմ, որոնք գտնվում էին Մեծ Հայքի հարավարևելյան ատրպատականյան սահմանի վրա, ուստի Մեդիա ասելով, Դիոն Կասիոսը տվյալ դեպքում նկատի ունի Մատիանա երկիրը (հայկական՝ «Մատեանք»), որն Ատրպատականի մասն էր և սահմանակից էր Մեծ Հայքի թագավորությանը։

Դիոն Կասիոսը հաղորդում է, որ Հայաստանի տարածքում խորացող Արտաշիրին «դիմադրեցին տեղի բնակիչները և մեդացիներից ոմանք, ինչպես նաև Արտաքսանոսի որդիները և նա, ինչպես ոմանք ասում են, փախավ, իսկ ուրիշներն ասում են, թե նա ետ քաշվեց, ավելի մեծ զորք պատրաստելու համար»³⁸։ Նման տեղեկություն է պահպանել նաև իտրենացին։ Նա հաղորդում է, որ Հայոց թագավորն իր բանակով և այլ երկրների օգնական զորքերով «գիմում է Արտաշիրի վրա, ճակատամարտ տալով նրան ստիպում փախչել և խլում է նրանից Ասորեստանը և մյուս արքայանիստ երկրները»³⁹։

Խոսելով «Արտաքսանոսի որդիների» մասին, Դիոն Կասիոսը նկատի ունի սպանված Արտավան Ծ-ի որդի Արտավազդին և նրա եղբայրներին։ Արտավազդը, քաշվելով Իրանի հյուսիսային մասում գտնվող էկսատան քաղաքը, այժմ իր եղբայրների հետ մասնակցում էր հայկական բանակի ռազմական գործողություններին⁴⁰։ Ինչպես երևում է, այնքան էլ դժուրին չէր Արտաշիրի համար կոտրել հայ-պարթևական դիմադրությունը։

³⁵ DIO, LXXX3, 1 (հայ. թարգմ., էջ 226)։

³⁶ Նույն տեղում, գլ. 3, 2։

³⁷ Նույն տեղում, գլ. 3, 2—3։

³⁸ DIO, LXXX, գլ. 3, 3 (հայերեն թարգմ., էջ 226)։

³⁹ Խորենացի, Բ, հր (աշխ. թարգմ., էջ 207)։ Տվյալ դեպքում Ասորեստան ասելով պիտի հասկանալ Ադիարենեն։

⁴⁰ Հ. Մանանդյանը Դիոն Կասիոսի (LXXX, 3—4) և իտրենացու (Բ, հգ) հաղորդումներից եզրակացնում է, որ Հայաստան էին եկել Տրդատ Բ-ի մոտ իրենց զորքերով ու կուսակալներով Արտավան Ծ-ի որդիները և նոր դինաստիայի հակառակորդ պարթև ազնվականությունը (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 80)։

հորենացու պահպանած կիսապատմական-կիսաառասպելական տեղեկությունները հիմնականում ճիշտ են արտացոլում իրականությունը: Արտավազդը 228—230 թթ. թագավորել է Վերին Մեգիայի կենտրոն էկրատանում: Նրան հովանավորում էր Հայոց թագավոր «նոսրով»—Տրդատ Բ-ն, որն իրեն համարում էր առաջին գահակալը Արշակունի դինաստիաների միջև, իսկ պարթև Արտավազդը արգեն գրավում էր «երկրորդական դահը»: Մոտ 230 թ. Տրդատ Բ-ն իր արեելյան բանակով, որի հրամանատարն էր Երախնավու Անձևացին, օգնության է գալիս Արտավազդին: Սակայն վերջինիս գերում են Սասանյանները, տանում Տիգրոն և այնտեղ գլխատում: Չնայած դրան, Տրդատ Բ-ն կարճ ժամանակով տիրել էր էկրատան քաղաքին՝ իր Վերին Մեգիա նահանգով, երկրի կառավարումը հանձնելով Երախնավու Անձևացի նախարարին: Ինչպես վկայում է հորենացին, «Տրդատը յոթն պարսպյան էկրատանին տիրելով՝ թողնում է այնտեղ իր երկրորդին և վերակացուներ և վերադառնում Հայաստան, իր հետ բերելով Կամսարին՝ նրա բոլոր ունեցվածքով»⁴¹: Մի այլ տեղ հորենացին խոսելով Տիրանի մասին, բերում է մի առասպել, կազմած Երախնավու Անձևացու հետ, իբրև Տիրանի⁴² (իմա՝ Տրդատ Բ) թագավորի ժամանակակցի: «Ասում են, սրա (Տիրան թագավորի) ժամանակ եղել է Անձևացյաց ցեղի մի պատանի՝ Երախնավու անունով, ամեն բանում սեգ. նա կին է առել Արտավազդի կանանցից վերջինին, որ բերել էր տվել Հունաստանից, ծվ որովհետև Արտավազդը զավակներ չունեցավ, ուստի թագավորը Երախնավուին թողեց Արտավազդի ամբողջ տունը: Նա, ասում էին, ընտիր մարդ է եղել, ամեն բանում համեստ և մարմնական ցանկության կողմից էլ օրինավոր»: Ապա պատմահայրը շարունակում է. «Թագավորը սիրելով՝ նրան է տալիս երկրորդական դահը, որ գրավում էր Արտավազդը, նույնպես նրան է վստահում արեւելյան զորքի հոգսերը և նրա մոտ է թողնում Դրվասպ անունով մի պարսիկ, որ իր մտերիմն էր»⁴³:

⁴¹ հորենացի, Բ, ձե (աշխ. թարգմ., էջ 225), Գ. Ասլանը և Ս. Կոզյանը իրավացիորեն եկել են այն եզրակացության, որ Կամսարականների գաղթը եղել է Տրդատ Բ-ի ժամանակ, սակայն ի տարբերություն Գ. Ասլանի (տե՛ս K. Aslan, Etudes historiques Sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 139), Ս. Կոզյանը ճիշտ է, գտնելով, որ այս գաղթը տեղի է ունեցել Արշակունիների անկումից հետո (տե՛ս Ս. Կոզյան, Կամսարականները, «Տեառք Շիրակյա և Արշարունեաց» պատմական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1926, էջ 1—14; Տե՛ս նաև՝ Հ. Մառնեդյան, նշվ. աշխ., էջ 89):

⁴² Հ. Մանեդյանը, հիմնվելով Կ. Մելիք-Օհանջանյանի հետազոտության վրա («Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի», «Լրաբեր», 1947, էջ 7) նշում է, որ ոչ միայն IV դ. Տիրան թագավորի անունը կարող էր Տրդատ լինել, այլև կրկնակի անուն՝ Տիրան-Տրդատ կարող է ունեցած լինել նաև Տրդատ Գ-ն (Հ. Մանեդյան, նշվ. աշխ., էջ 132), քանի որ Տրդատ (նաև՝ Տիրիգատես) անվան մյուս ձևը Տիրանն է, ուրեմն Տրդատ Բ-ին հորենացին նույնպես կարող էր Տիրան անվանած լինել: Այսպիսով, Տրդատ Բ-ի գործունեությունը կապվում է ոչ միայն վիպական «հոսորով Մեծի», այլև մասամբ Տիրանի հետ:

⁴³ հորենացի, Բ, կր (աշխ. թարգմ., էջ 196):

հորենացու մոտ պահպանված աղոտ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհի պետությունը՝ ի դեմս Մեծ Հայքի թագավորության, այս երրորդ անգամն էր, որ հարավում իր իշխանությունը տարածում էր Մարաստանի խորքերը և հսկողության տակ առնում էկրատանով ու Բագաստանով (Բիսիթուն) անցնող առևտրական մայրուղին մինչև այժմյան Քապր-ի Շիրինը, որտեղ Գ դարի վերջերին Պալկուլի վայրում փորագրվեց Սասանյան արքայից արքա Ներսէհի (293—309) եռալեզու արձանագրությունը: Առաջին անգամ Ուրարտուի թագավորությունն էր, որ բավական երկար ժամանակով իր քաղաքական գերիշխանությունը տարածել էր նշված երկրամասում (VIII դար մ. թ. ա.): Երկրորդ անգամ Տիգրան Բ Մեծի ժամանակն

Ստեղծված պայմաններում Տրդատ Բ-ն չէր կարող երկար դիմանալ էկ-
րատանում: Տրդատ Բ-ի նահանջն այդ տեղերից միահյուսված է Կամսարական
նախարարական տոհմի ծագման ավանդության հետ:

Մեզ հասած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ, իրոք, Կարենի Պա-
շավ տոհմն իր կալվածքներն ուներ էկրատանից հարավ-արևմուտք ընկած
«Ջագրոսի դռների» մոտ գտնվող Կարին գավառում (ἡ χώρα Κάρινα-Carenitis
regio), որը գտնվում էր Զեգմայից ու Տիգրոսից իրանի խորքերով մինչև Հընդ-
կաստան տանող առևտրական գլխավոր մայրուղու վրա⁴⁵: Հավանաբար, այս
ժամանակ է, որ կոտորվում է այստեղ իշխող Կարենի Պաշավ տոհմը, որի հիմ-
նական մասը, ինչպես նշվեց, շարունակում էր իշխել «Լիմներիկէ» երկրում,
տիրելով հնդկապարթևական քուշանների արքայական գահին:

Այս տեղեկությունների հետ սերտ առնչվում է էկրատանից դեպի արև-
մուտք գտնվող հռչակավոր Կանգավարի (Κάγκαβαρ)⁴⁶ սրբավայրը, նվիր-
վա է Անահիտ տիկին» դիցուհուն («Ἀρτέμιδος ἱερὸν»⁴⁶), Ըստ երևույթին, Տր-
դատ Բ-ի զորամասերի նահանջի ժամանակ էլյումայիս նահանգի այս հռչակա-
վոր տաճարի հարստությունները «Անահիտ տիկին» աստվածուհու արձանի հետ
միասին, այստեղի կառավարիչ Երախնավու Անձևացին փոխադրել է Հայաստան
և տեղագրել իր ժառանգական կալվածքում՝ Անձևացիք գավառում: Այստեղ
նույնպես Երախնավու Անձևացու նստավայրը կոչվեց Կանգավար: Անձևացիք
գավառում գտնվող Անահիտ տաճարի մասին տեղեկություններ են պահպան-
վել Մովսես Խորենացուն վերագրվող պարականոն գրվածքներում (պպկրիֆի-
ներում)՝ «Պատասխանի թղթոյ Սահակայ» և «Պատմութիւն սրբոց Հոհիսի-
մեանց»⁴⁷, Անձևացիք գավառի Կանգավար լեռան և ամրոցից ոչ հեռու գտնը-
վել է Անահիտ դիցուհու տաճարը⁴⁸, որի հետ կապվում է շղթայակապ Ար-
տավազդի առասպելը, ուստի այս տեղը կոչվել է «Դարբնացքար» կամ «Ագ-
ռաւաքար»: Վերջինս կապվում է Միհրի պաշտամունքի հետ: Շղթայակապ
Արտավազդն արտացոլումն էր վերջին պարթև Արշակունի գահակալ Արտա-
վազդի: Այս վայրերում հայտնի է նաև Տրդատ Թագավորի գերեզմանը⁴⁹:

Արտաշիրը Տրդատ Բ-ի նահանջից հետո շտապում է գրավել էկրատանից
հյուսիս-արևմուտք գտնվող Ատրպատականը, հռչակելով այն, ինչպես նշվեց իր

էր, որ Հայկական պետությունը տարածվել էր մինչև այս տեղերը: Երրորդ անգամ մ. թ. 228—
230-ական թթ. «Խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ-ն իր գերիշխանությունը տարածել է մինչև այս
վայրերը:

⁴⁴ Isidori Gharaceni Mansiones Parthicae, IV, K. Müller. Geographi Graeci Minore
Hildesheim, 1965, t. I: Տե՛ս նաև՝ Է. Լ. Դանիելյան, Իսիդոր Գարակացու «Պարթևական
կայաններ», ԳԲՀ, 1971, № 4, էջ 173 և 179:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Տե՛ս Բ. Գ. ЛУКОНИН, Храм Анахиты в Кангавае, ВДИ, 1977, № 2, էջ 105—111:

⁴⁷ Տե՛ս «Մովսեսի Խորենացու մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1865, էջ 283—296, 297—303:

⁴⁸ Անահիտ տաճարի տեղում հիմնվեց Տիրամոր տաճարը և իբրև Կանանց վանք՝ կուսա-
նաց անապատ, կոչվեց Հոգվոց վանք: Վերջինս գոյություն ունի և այժմ, սակայն ավերված
վիճակում:

⁴⁹ Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 295: Տրդատ Բ-ի և նրա զորամասի նահանջի ժամանակ
էկրատանից դեպի Հայաստան Երախնավու Անձևացու հետ միասին եկել է նաև վերը նշված
Դրվասպ անունով պարսիկը: «Թագավորը,— գրում է Խորենացին,— նրան էր տվել Տառնոնք
ավանը ագարակներով հանդերձ և այն միակ այգին, որի մեջ էր մանում Գալատու ծովակից
հանած մեծ առուն» (Խորենացի, Բ, կր., աշխ. Թարգմ., էջ 196, 207):

հաջորդ՝ 232 թ., սկսվեցին պատերազմական գործողությունները պարսիկների դեմ⁵³,

Հռոմեական բանակը բաժանվեց երեք մասի և հարձակվելու էր երեք ուղղություններով: Բանակի առաջին մասը դաշնակից Հայաստանի կողմից արշավելու էր Ատրպատական-Մեդիա, Երկրորդ զորամասը Եփրատ գետի ընթացքով պետք է շարժվեր դեպի Տիգրոն-Սելեկիա, իսկ երրորդը զխավորելու էր ինքը՝ Սևերոս կայսրը, հենակետ ունենալով Մեսոպոտամիա պրովինցիայի կենտրոն Մծբինում տեղադրված հռոմեական բանակը⁵⁴, Հռոմեական զորամասերն ավելի շուտ պաշտպանական դիրք էին ընդունել և խուսափում էին թշնամու հետ անմիջական բախումներից: Մանավանդ անվճռական էր գործում Ալեքսանդր Սևերոսը: Հռոմեական երկրորդ զորամասը փորձեց իրեն ծանոթ ճանապարհով իջնել Եփրատով և հասնել Սասանյանների մայրաքաղաք Տիգրոն-Սելեկիային, սակայն Արտաշիրի զորամասերը կտրեցին նրանց ճանապարհը և հռոմեական բանակը մեծ կորուստներով նահանջեց: Միայն Հայաստանում եղած հռոմեական զորամասերը, որոնց, ինչպես ենթադրում է Հ. Մանանդյանը, առաջնորդում էր Յուլիուս Պալմատուսը⁵⁵, ունեցան որոշ հաջողություններ, այն էլ շնորհիվ տեղական ռազմական ուժերի: Խորենացին գրում է. «Տրդատն էլ բոլոր յուրայիններով և իր ձեռքի տակ եղած զորքերով արշավեց պարսից իշխանության հյուսիսային կողմերը միամյա ասպատակությամբ»⁵⁶: Ըստ երևույթին, Արտաշիրն իր հիմնական ուժերը կենտրոնացնելով մայրաքաղաքի պաշտպանության ուղղությամբ, հարկ եղած ուշադրություն չէր դարձրել Ատրպատականի հյուսիսին: Հայկական զորամասերը հռոմեական զորքի հետ ներխուժել են Մեդիա-Ատրպատական՝ ավերելով սահմանամերձ գյուղերն ու քաղաքները⁵⁷, Սակայն հռոմեական զորամասերը մեծ կորուստներ կրեցին. մի մասը ամռանը՝ Միջագետքի շոգերից, մյուս մասը՝ Հայաստանի որտաշունչ ձմռան պատճառով: Ուստի Ալեքսանդր Սևերոսը հրամայեց զորքերին նահանջել Անտիոք⁵⁸: Չնայած երկուստեք որոշ հաջողություններին, պատերազմի արդյունքներն անորոշ էին: Այնուամենայնիվ, երկու կողմերն էլ իրենց հաղթող էին համարում: Ալեքսանդր Սևերոսը նույնիսկ մեծ հաղթահանդես կազմակերպեց Հռոմում⁵⁹, նշելով իր հաղթանակը պարսիկների դեմ, հավանաբար, նկատի ունենալով այն մասնակի հաջողությունները, որ ունեցել էին դաշնակից հայկական և հռոմեական զորամասերն Ատրպատականում-Մեդիայում:

Արտաշիր Ա-ն նույնպես գտնում էր, որ պարսկական հեծելազորը մեծ

⁵³ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁵⁴ Herodianus, VI, 5—6, Zonaras. XII, գլ. 15 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 78—80):

⁵⁵ Aellus Lampridius, Alexander Severus, 58, 1 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 77):

⁵⁶ Խորենացի, Բ, 44 (աշխ. թարգմ., էջ 224):

⁵⁷ Aellus Lampridius, Alexander Severus, 1, տե՛ս ВДИ, 1958, № 3, էջ 258, տե՛ս նաև՝ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁵⁸ Հ. Մանանդյան, նույն տեղում:

⁵⁹ Aellus Lampridius, Alexander Severus, 55-1—3 և 56-1: Հախառակ զրան հունական պատմիչներ Հերոդիանոսը և Ջոնարասը Ալեքսանդր Սևերոսին պարտված էին համարում, Herodianus. VI, 5—6, Zonaras, Epitoma historiarum XII, XV, տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 78:

հաղթանակ էր տարել, սակայն, ինչպես հիշու նշում է Հ. Մանանդյանը, «պատերազմն անորոշ էլք ունեցավ և Միջագետքը մնաց հռոմայեցիների ձեռքին»⁶⁰,

Չնայած շուրս տարի (232—236) համեմատաբար խաղաղություն էր տիրում Միջագետքում, իրականում պատերազմական վիճակը չէր դադարել։ Այս տարիներին մեծ փոփոխություններ տեղի ունեցան Հռոմում։ Ալեքսանդր Սեբրոսը, որը 233 թ. Ասորիքի Անտիոքից վերադարձել էր Հռոմ, իր հետ տանելով ոչ միայն հայ և օսրոնեցի աղեղնաձիգների գնդերը, այլև Սասանյանների հետապնդումից հռոմեացիների մոտ ապաստանած պարթևական, ինչպես և ագիարենական ու արևելյան այլ ժողովուրդներից կազմված զորամասերի հետ⁶¹, 234 թ. նա պատերազմեց գերմանացիների դեմ, որտեղ և սպանվեց Մայնցի մոտ։ Նրան հաջորդեց Մաքսիմիլիան Թրակացին (235—237)⁶²,

Եվրոպայի երկրներում հռոմեացիների վարած պատերազմներում հայ աղեղնաձիգների մասնակցությունը, սյուտի ենթագրել, որ կատարվում էր հայ-հռոմեական դաշինքի հիման վրա, որով հայերը պարտավոր էին զինական օգնություն ցույց տալ հռոմեացիներին։

Դաշնակից հայերի աղեղնաձիգ գնդերի աչքի զարնող դերի, մասնավորապես Գերմանիայում մղվող պատերազմական գործողություններին հռոմեական զորաբանակի կազմում նրանց մասնակցության վերաբերյալ վկայում են Լամպրոդիոսի և Հերոդիանոսի հաղորդումները⁶³։ Տրեբելլիոս Պոլլիոնի վկայությամբ, ներքին մեծ խառնակությունների ժամանակ Հռոմում հայ աղեղնաձիգները կայսր էին հուլակել Տիտոսին, որը, սակայն, թագավորեց վեց ամիս⁶⁴։ Կայսերական դահլիշ շուրջը ծավալված բուռն պայքարը, որի ընթացքում փոխվեցին մի քանի կայսրեր, ի վերջո ավարտվեց տասնչորսամյա Գորդիանոս Գ-ի (238—244) գահակալությամբ։

Պարսկական զորքերը օգտվելով Հռոմում տիրող դրությունից 237—238 թթ. գրավեցին Մծբինը և Խառնը, իսկ 242 թ. Արտաշիր Ա-ի որդու՝ Շապուհ Ա-ի գլխավորությամբ առաջ շարժվեցին մինչև Անտիոք քաղաքը և, ինչպես դրում է Հ. Մանանդյանը, հենց այս արշավանքների ժամանակ նվաճվեց Օսրոենե-Նդեսիայի թագավորությունը և պարսկական հեծելազորն սկսեց նորից ասպատակել Կապադովկիան ու Կիլիկիան⁶⁵։ Այդ նշանակում էր, որ հռոմեական Ասորիքին սպառնում էր պարսկական ներխուժման վտանգը։

Մանր փորձություններ էին սպասվում Հռոմին։ «Գորդիանոսը բացեց երկդեմ Ցանուաի տաճարի դռները, որ նշան էր այն բանի, թե պատերազմը հայտարարված է և գնաց պարսիկների դեմ»⁶⁶։ Պրեմեքստատի և Ատտիկոսի կոնսուլության ժամանակ էր այդ՝ 242 թվականին⁶⁷։ Սակայն, ինչպես հաղորդում

⁶⁰ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 78։

⁶¹ *Julius Capitolinus*, *Duo Maximines*, XI, 7, *Herodianus*, VII, 2, տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 80։

⁶² Հ. Մանանդյան, նույն տեղում։

⁶³ *Aelius Lampridius*, *Alexander Severus*, 61, 8, *Herodianus*, *Ab excessu divi Marci*, VII, 2։

⁶⁴ *Trebellius, Pollio*, *Tyranni Triginta*, XXXII, 3, տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 80—81։

⁶⁵ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 81։

⁶⁶ Նույն տեղում, *Julius Capitolinus*, *Gordiani tres*, XXVI, 3։

⁶⁷ Նույն տեղում։

է Գորդիանոս Գ-ի կենսագիր Նուլիոս Կապիտոլինոսը, «պարսկական պատերազմն» արդեն սկսվել էր Գորդիանոսի և Պոմպեյանոսի կոնսուլության տարում, այսինքն՝ 241 թվականին⁶⁸:

Դեպի արևելք գնացող հռոմեական բանակի գլուխ կանգնեց պրետորիաների պրեֆեկտ (արքունի գլխավոր ղեկավար) Տիմեսթեոսը՝ պատանի կայսեր աները: Սկզբնական շրջանում հռոմեական զորքերի արշավանքը դեպի Արևելք նմանվում էր հաղթական երթի: Հռոմեական զորքերը մտան Միջագետք, վերագրավեցին հառանը, Ռաշ-Այնը և Մծբինը, վերականգնվեց Օսրոենի թագավոր Արգար ԺԱ-ի (242—244) թագավորական իշխանությունը⁶⁹, թվում էր, թե նվազեց իրանի կողմից Հայաստանին սպառնացող վտանգը: Այնուհետև կայսրը պատրաստվեց արշավել հարավ-արևելք, դեպի Տիգրոն⁷⁰: Սակայն պատանի կայսրին վիճակված չէր հասնել մինչև Սասանյանների մայրաքաղաքը:

ՄԵՍԻԵՆՍԻ ԺԱԿԱՍԱՄԱՐՏԸ ԵՎ «ԱՄԵՆԱԱՄՈՒԱՐԵՐ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ»:
ՇԱՊՈՒՀ Ա-Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՆԻՐԸ ՀԱՅ-ՔՈՒՇԱՆԱԿԱՆ ԿՈՍԱԻՑԻԱՅԻ ԴԵՄ

243 թ. վերջերին, երբ հռոմեական բանակը Ռաշ-Այնի հաղթանակից հետո⁷¹, հարուր գետի ընթացքով մոտեցավ Եփրատին և շարժվեց դեպի Սասանյանների մայրաքաղաք Սելևկիա՝ Տիգրոն, մահացավ հռոմեական զորքի իրական առաջնորդ Տիմեսթեոսը: Պրետորիաների պրեֆեկտի պաշտոնը հանձնվեց Փիլիպպոս Արարին: Վերջինս այն օգտագործեց, որպեսզի դառնա կայսր:

Հմուտ և խորամանկ ռազմագետ Շապուհը ծուղակի մեջ գցեց թշնամուն: Հռոմեական բանակը, դիմադրության չհանդիպելով, հասնում է մինչև Տիգրոնի մատույցները, Մեսիսես (Բեթ-Մաշկենե) վայրը: Այստեղ, 244 թ. փետրվարի 11-ին տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում, հռոմեական զորքը խայտառակ սլարտություն է կրում, իսկ Գորդիանոս կայսրն սպանվում է: Հռոմեական բանակը կայսր է հռչակում Փիլիպպոս Արար մականվամբ հայտնի Մարկոս Նուլիոս Փիլիպպոսին (244—249), որն իր դավանանքով քրիստոնյա էր:

Նոր կայսրն շտապեց 244 թ. խաղաղության դաշն կնքել, վճարելով 500 հազար դինար ռազմատուգանք: Գրեթե միակ գրավոր աղբյուրը, որ ժամանակով մոտ է այս դեպքերին, վերոհիշյալ «Քաաբա-ի Զարդուշտ»-ի արձանագրությունն է⁷²:

⁶⁸ Նույն տեղում, XXIII, 5:

⁶⁹ *Julius Capitolinus*, *Gordiani tres*, XXVI, 6; XXVII, 1. տե՛ս 2. Մանանյան, նշվ. աշխ., էջ 82:

⁷⁰ 2. Մանանյան, նույն տեղում:

⁷¹ *Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt, recensuit, notisque selectis instruxit V. Gardthausen*, V. 1—2, Leipzig, 1874—1875. տե՛ս նաև՝ *Аммиан Маркеллин*, *История*, перев. с латинского Ю. А. Кулаковского. вып. II, Киев, 1907, с. 172.

⁷² Արձանագրության տեքստը փորագրված է Շապուհ Ա-ի կողմից այս դեպքերից ավելի ուշ՝ մոտ 262 թ. (տե՛ս *H. B. Puzos*, *Города Ирана в раннем средневековье*, М.—Л., 1956, էջ 167) երեք լեզվով՝ պարսկական (պահլավերեն), միջին պարսկերեն և հունարեն (տե՛ս *E. Honigsmann et A. Maricq*, նշվ. աշխ., էջ 112—116): Իր տարած փայլուն հաղթանակը նշանավորելու համար Շապուհ Ա-ն ճակատամարտի վայր Մեսիսես քաղաքը վերանվանել է «Պերդ-Շապուհ», որ նշանակում է «Հաղթական Շապուհ» (այժմ՝ Սելյան գյուղը), «Գիրք խղթոց», Բիֆիս, 1901, էջ 41, 42: Զպետք է շփոթել Մոսուլից հյուսիս գտնվող Պերդ-Շապուհի հետ (այժմ՝ Փեշաբուր գյուղը):

Բանակի կողմից կայսր հռչակված Փիլիպպոս Արարն շտապում է Հռոմ, որպեսզի ծերակույտը հաստատեր իր գահակալությունը, ուստի նա համաձայնում է հաղթող կողմի թելադրած բոլոր պայմաններին: Ստեղծված իրադրությունն օգտագործում են պարսիկները: Հռոմ շտապող Փիլիպպոս Արար կայսրը լքում է հայոց թագավոր Տրդատ Բ-ին, որը հույսեր էր կապում հռոմեական ռազմական օգնության հետ: Ավելին, ինչպես նշում են Զոնարասը և Եվագրիոսը, կայսրը ոչ միայն ռազմատուգանք է վճարում, այլև Շապուհ Ա-ի հետ կնքում է խաղաղության պայմանագիր, զիջելով պարսիկներին Հայաստանի մեծ մասը⁷³, Զոսիմոսն այդ պայմանագիրը բնորոշում է իբրև «ամենամոթաբեր հաշտություն»⁷⁴:

Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրություններից (III դ. վերջ) երևում է, որ Տիգրանակերտ⁷⁵ և Նեկրուս⁷⁶ քաղաքները գտնվել են հռոմեական Հայաստանում՝ բաժանման սահմանագծից ոչ հեռու: Մի այլ տեղեկություն է հաղորդում և Փավստոս Բուզանդը. Ոսիսա գյուղը, որտեղ 297 թ. տեղի ունեցավ ճակատամարտը՝ հռոմեահայկական ուժերի և պարսիկների միջև, գտնվում էր Ռասեան գավառում⁷⁷, որ պարսկական Հայաստանում էր և սահմանակից էր հռոմեական Հայաստանին: Ըստ այսմ, հռոմեացիների ձեռքում էր Մոփքը և նախկին Փոքր Հայքի հիմնական մասը կազմող Բարձր Հայքի նահանգը⁷⁸, Հայաստանի մնացած մասն ըստ պայմանագրի զիջվում էր Սասանյաններին: Ըստ Ագաթանգեղոսի, հռոմեական Հայաստանը դիտվում էր իբրև «դաստակերտ կայսերաց»⁷⁹: Այժմ, երբ հայտնի է, որ պարսկական Հայաստանը ըստ ՏՔՀ-ի համարվում էր Սասանյանների գաստակերտ (գդաստակերտ արքայից արքայի), հսկանալի է դառնում նման տերմինի գործածումը հռոմեական Հայաստանի համար:

244 թ. պայմանագրի՝ Հայաստանի վերաբերյալ կետը մնացել էր թղթի վրա և Մեծ Հայքի թագավորությունը պահպանվել էր նախկին վիճակում: «Հայաստանը, — գրում է Հ. Մանանդյանը, — չէր նվաճված Սասանյան Պարսկաստանի կողմից, ո՛չ Փիլիպպոս Արարացու և ո՛չ էլ նրա հաջորդի՝ Դեկոսի, ժամանակ (249—251): Նա իր անկախությունը պահպանել էր մինչև Գալլոս կայսեր (251—253) ժամանակը⁸⁰, Երկրի անկախության պահպանության համար

⁷³ Zonaras, XII, 19; Evagrius, Historia ecclesiastica V.7. (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 83):

⁷⁴ Zosimos, III, 32, 4 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 83): «Ամենամոթաբեր հաշտությունը» կնքելու տարեթվին (244) են վերաբերում հռոմեական մի քանի արձաթեղրամներ, որոնք ձախ կողմից կարդացվում են՝ Pax fundata cum Persis («Խաղաղութիւն հաստատել ընդ Պարսս»): Տե՛ս Հ. Ասատուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեզ Հայաստանի և Հռոմի մ. 190—են ն. Ք. մինչև 428 թ. հ. Ք., Կենստիկ, 1912, էջ 241, ծան. 2/:

⁷⁵ Այժմ՝ Չարկին:

⁷⁶ Նեքրոս զանդիկում է Տիգրանակերտի արձանագրության տեքստում և համապատասխանում է այժմյան Խարարա-Նաջրանին: Այն պիտի լինի Արշամաշատ քաղաքի նախնական անունը:

⁷⁷ «Փաստոսի Բիզանդացու Պատմութիւն Հայոց», Գ, իա, ՍՊԲ, 1883, էջ 48:

⁷⁸ Այս մեկնությամբ, Թերևս բացահայտվում է Եվագրիոսի հիշատակությունը «Փոքր Հայքի» մասին, որին անդրադարձել է Մարկվարտը (J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, zweite Heft. 1905, էջ 218—220), Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը Սասանյան Իրանի և հռոմեական կայսրության միջև (244—253), ՊԲՀ, 1976, № 1, էջ 74:

⁷⁹ Ագաթանգեղոս, 127, էջ 73:

⁸⁰ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

հայ ժողովուրդը դեմքը ձեռքին մարտեր է մղել նոր նվաճողների դեմ, շքանկանալով ճանաչել իրեն պարտադրված քաղաքական իրադրությունը:

244—253 թթ. ստեղծված իրավիճակը բացատրվում է նրանով, որ Շապուհ Ա-ն, ստիպված լինելով մտածել իր պետության նաև արևելյան սահմանների ապահովության մասին, ինչպես 243 թ.⁸¹, այնպես էլ 245—248 թթ. արշավել է դեպի Քուշանշահ⁸², իսլաղության դաշինք կնքելով Փիլիպպոս Արաբի հետ, հռոմեական սահմանագծի պաշտպանությունը և Հայաստանը ժամանակավորապես թողել է իր որդուն՝ գահաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրին, որին խորհնացին շփոթում է Արտաշիր Ա-ի հետ և շարունակում կռիւ Արտաշիր:

Շապուհ Ա-ն զբաղված էր Քուշանշահի թագավորության հնդկապարթևական մասի նվաճումով. դա հնարավորություն էր ընձեռում Հայոց թագավոր «խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ-ին վերջին ճիգերը գործադրելու նվաճողների լծից իր երկիրն ազատագրելու համար: Այս պայքարի արդյունքը պայմանավորված էր Քուշանշահի Արշակունիների պայքարի ելքով: Եթե նրանք հաղթեին Սասանյաններին, Հայաստանը ևս կարող էր հաջողություն ունենալ: Ահա այս պատմական իրադրությունն է, որ յուրահատուկ ձևով է արտացոլվել Ագաթանգեղոսի և խորհնացու հաղորդումներում, ուր այդ պայքարի գլուխ կանգնած է «խոսրով Մեծ» թագավորը: Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ «խոսրովի» պատերազմները Սասանյանների դեմ տևել են 11 տարի (245—256)⁸³, որը և համապատասխանում է պատմական իրականությանը⁸⁴, Այսպիսով, 245—248 թթ. Շապուհ Ա-ն պատերազմել է Քուշանշահի հնդկապարթևական մասում և Հայոց «խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ թագավորը հանդես է գալիս իբրև քուշանաց Արշակունիների, եթե ոչ անմիջական, ապա հեռավոր դաշնակից՝ ռազմաքաղաքական շահերի զուգահեռաբան առումով: Միայն այդ տեսանկյունով հասկանալի է դառնում խորհնացու այն վկայությունը, թե խոսրովը «իր զորքերով և նրան հարած ուրիշ սիրելիներով և հյուսիսային ազգերի օգնությամբ Արտաշիրին⁸⁵ հաղթեց և հալածելով քեց մինչև Հնդկաց աշխարհ»⁸⁶: Այս տեղեկությունը ենթադրել է տալիս, որ «խոսրով»-Տրդատ Բ-ն ռազմական օգնություն է ցույց տվել իր տոհմակից և դաշնակից հնդկաքուշանների Արշակունի թագավորին, որը, սակայն, պարտվել է: Դրանից հետո, ըստ երևույթին, Շապուհ Ա-ն կոտորել է հնդկապարթևական Արշակունի «Կարենյան Պահլավի տոհմը», որը չէր ենթարկվել Սասանյաններին⁸⁷, փրկվում է միայն մանուկ Պերդամատն,

81 Այս արշավանքի մասին տեղեկություն է պահպանվել 2 դարի հեղինակ Մշիխա-Ջեխայի «Ադիաբենների եկեղեցու պատմության» մեջ: Շապուհը նվաճված երկրների թագավոր՝ շահ Կնշանակում է իր որդիներից մեկին՝ Վառահրանին (ապագա արքայից արքա Վառահրան Բ), որը «Քաարա-ի Զարդուշտ» արձանագրությունում հիշատակվում է իբրև Գեյանի թագավոր՝ Գեյանշահի տիտղոսով (В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, с. 55, 58, 63):

82 В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке, с. 28, прим. 15.

83 Ագաթանգեղոս, Ա-Բ:

84 Գուշամիզը ենթադրում է 228—238 թթ., Տաշյանը և Աստուրյանը՝ 238—248 թթ., Քրիստենսենը և Ուրիշները՝ 242—252 թթ. (գրականությունը տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 88), Հ. Մանանդյանը նույն տեղում այն կարծիքին է, որ այդ տարիներն ընկած են 228 և 252/3 թթ. միջև:

85 Այս հավաքական անվան՝ «Արտաշիրի» տակ պիտի ենթադրել կամ Շապուհ Ա-ին կամ նրա որդի Որմիզդ-Արտաշիրին:

86 Խոռենացի, Բ, հգ (աշխ. թարգմ., էջ 208):

87 Խոռենացի, Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206):

առաջինի մեծ ազդին Կամսարականաց⁸⁸, որին փախցնում են Քուշանաց աշխարհ, իսկ այնուհետև՝ Հայաստան։ Նրանից սկիզբ է առնում Կամսարականների նախարարական տոհմը⁸⁹։

Սասանյանների նշված արշավանքի արդյունքը եղել է այն, որ Քուշանշահրի հարավային մասը, մինչև Հնդկաստանի Փեշավար քաղաքը, նվաճել է Շապուհ Ա-ն և այդ երկրամասը միացնելով Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգներին, կազմել նոր կախյալ թագավորություն՝ «Սակաստանի, Տուրեստանի և Հնդկաց մինչև ծովափ»։ Այդ միացյալ երկրների թագավոր է նշանակվել Շապուհ Ա-ի որդի Ներսեսը (248—276)⁹⁰։

Այսպիսով, Սասանյաններն այս արշավանքով ապահովում են իրենց աշխարհակալության արևելյան ծայրամասի անվտանգությունը և ռազմական ամբողջ ուժերը կենտրոնացնում արևմուտքում՝ կայսրությանը սահմանակից Միջագետքում և Հայաստանում։ Ստեղծված պայմաններում Հայոց թագավորի վիճակը դառնում է անհավանական։

Ինչպես հաղորդում է հորենացին, «Սասանյան Արտաշիրի (իմա՝ Շապուհ Ա-ի) դեմ կռվելու համար Հայոց թագավոր հոսրովը (իմա՝ Տրդատ Բ-ն) շտապով ժանուցանում է հռոմեացիների Փիլիպպոս կայսրին, նրանից օգնություն խնդրելով»⁹¹։ Փիլիպպոս կայսրը մահացել է 249 թ., ուրեմն հռոմեացիներից Հայոց թագավորն այդ օգնությունը կարող էր խնդրել 245—249 թթ. միջև։ Հիշարժի, խաղաղությունը Հռոմի և Սասանյան Իրանի միջև տեղի է ընդամենը 4—5 տարի և Փիլիպպոս կայսեր մահվան նախօրյակին Հայոց թագավորը, ըստ հորենացու⁹², կախսեր հրամանով ռազմական օգնություն է ստացել հռոմեացիների դաշնակիցներից, որով և խախտվել է 244 թ. խաղաղության պայմանագիրը⁹³։ Այդ ընթացքում Տրդատ Բ-ն օգնության համար դիմել է նաև քուշանների թագավորին, որ այն ժամանակ պիտի լինեի Վեհսաճանը (Վասուդեա Ա)⁹⁴։ Քուշանշահրը ենթարկվել էր Սասանյանների ներխուժման, սակայն չէր նվաճվել, այլ միայն զրկվել էր իր հարավային երկրամասերից⁹⁵։ Այս անցքերի մասին հորենացին գրում է, որ հոսրովի (իմա՝ Տրդատ Բ-ի) մոտ են հասնում այն պատգամավորներից մի քանիսը, «որոնք զնացել էին ամենապատվավոր ազգի մոտ, աշխարհի խորքերը, բուն Բահլը, և նրան լուր բերին, թե քո ազ-

⁸⁸ Խորենացի, Բ, հգ։

⁸⁹ Ս. Կադյան, Կամսարականները «տեարք Շիրակայ և Արշարունեաց», Վիեննա, 1926։

⁹⁰ Նա հետազայում մինչև շահնշահ դառնալը, հռչակվում է «Արմենիայի մեծ թագավոր» (276—293թթ.), В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке, էջ 34—37։

⁹¹ Խորենացի, Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 203)։ Այս հաղորդումը վերը նշվեց նաև Ալեքսանդր Սևերոսի և Արտաշիր Ա-ի առնչությամբ։

⁹² Նույն տեղում, հբ, էջ 208—209։

⁹³ Զոհրաբսի հաղորդման տվյալները՝ «Երբ նա (Փիլիպպոսը) տեսավ, որ հռոմեացիները վշտացած են այդ երկրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվավեր համարեց և երկրները ետ վերցրեց» (XII, 19), նույնպես լույս են սփռում այս անցքերի վրա։

⁹⁴ Ինչպես ենթադրում է Գիլբերտը (R. M. Girshman. Le probleme de la chronologie des Cossians, „Cahier d'histoire mondiale“, III, Neuchatel, 1917, № 2, էջ 300 և հտ.։ Տե՛ս նաև՝ История таджикского народа, т. I, М., 1961, с. 367, В. Г. Луконин Завоевания Сасанидов на Востоке, с. 28)։

⁹⁵ Այնուամենայնիվ ժամանակի ընթացքում Շապուհ Ա-ին հաջողվում է Քուշանշահրը միացնել Նրանշահրին, և այդպիսով այդ երկիրը դառնում է Սասանյան տան գահաժառանգների սեփականությունը (P. Fraï, Наследие Ирана, с. 278—279)։

գական Վեհսաճանն իր Կարենյան Պահլավ ցեղով Արտաշիրին (իմա՝ Շապուհ Ա-ին) չհնազանդվեց, այլ քո կոչին անսալով, գալիս է քեզ մոտ»⁹⁶։

Խաղաղության պայմանագրի խախտումը Շապուհ Ա-ին առիթ էր տվել նորից վերսկսելու պատերազմական գործողությունները հռոմեական սահմանագծում և Հայաստանում։ Պարսկական զորքերի հրամանատար նշանակվեց թագաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրը, որը փութաց ներխուժել հռոմեական Մեսոպոտամիա և Սիրիա (Ասորիք) պրովինցիաները։

Եվրոպայում կայսրությունը պատերազմում էր գոթերի, դակերի, ալամանների և ֆրանկների դեմ ու փաստորեն հնարավորություն չունեի դիմագրավել արևելյան պրովինցիաները ներխուժող պարսիկներին։ Դեկոս (249—251) կայսրն ընկավ կռվի դաշտում՝ գոթերի դեմ պատերազմելիս և ստեղծված պայմաններում հռոմեական Արևելքը թողնված էր բախտի քմահաճույքին, այն պետք է իր սեփական ուժերով պաշտպաներ կայսրության սահմանները։ Վտանգն ավելի էր մեծանում նրանով, որ Եվքսինյան Պոնտոսի (Սև ծովի) ծովահենները կողոպտում, ավերում էին ծովափնյա երկրները և նույնիսկ անարգել թափանցում Փոքր Ասիայի և Կողքիսի խորքերը։

253 թ. պարսկական զորքերը ներխուժեցին հռոմեական պրովինցիա Սիրիան։ Այնուհետև Բարբալիսոս քաղաքի⁹⁷ մոտ հռոմեական 60 հազարանոց զորքը ծանր պարտության մատնվեց։ Այս արշավանքի ժամանակ պարսկական զորքերը գրավում են Ասորիքի, Կիլիկիայի, Կապադովկիայի 37 քաղաքները, որոնց թվում նաև շքեղ ու պեղծ Անտիոքը⁹⁸։ Պարսկական զորամասերը հասնում են մինչև Փոքր Հայքի Սատաղ քաղաքը և նրան սահմանակից Մեծ Հայքի Դոմանա քաղաքը։

Եվրոպայում և Առաջավոր Ասիայում Հռոմեական կայսրության համար ստեղծված ծանր պայմաններում Հայաստանը չէր կարող երկար դիմադրել։ 253 թ. Սասանյանները գրավում են Հայաստանը⁹⁹։ Զոնարասը գրում է. «Գալլոսի (251—253) ժամանակ սկսվեցին պարսիկների խլրտումները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը, այս երկրի Տրդատ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին պարսից կողմերը»¹⁰⁰։

Այս սեղծկություններից կարելի է կռահել, որ հայկական արքունիքը երկփեղկվել էր։ Ինչպես երևում է, Տրդատ Բ-ի հռոմեասեր կողմնորոշման հետևանք էր Հայաստանի համար ստեղծված ծանր վիճակը։ Արքունիքի մի մասը՝ Արշակունի ավագ սեպուհները և մի շարք ազդեցիկ նախարարներ անցնում են Սասանյանների կողմը և կարողանում ժամանակավորապես պահպանել Արշակունիների տան գահը Հայաստանում, իսկ մի մասն էլ լքում է հայրենիքը և նահանջող հռոմեական զորամասերի հետ հեռանում։ Դրանք էին՝ Հայոց

⁹⁶ Խոսեմացի, Բ, հր (աշխ. Թարգմ., էջ 207)։

⁹⁷ Բարբալիսոս քաղաքի քաղաքապետական տերիտորիան, իբրև «Փոքր աշխարհ» Ասորիքի, հիշատակում է «Աշխարհացոյցը»՝ «Բալբանիտիս» (պիտի լինի «Բարբալիտիս») աղճատված ձևով (տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 44)։

⁹⁸ E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 143։

⁹⁹ Տե՛ս Հ. Մանեղյան, նշվ. աշխ., էջ 84։ Հոնիգմանը և Մարիքը, ինչպես նաև Վ. Լուկոնինը գտնում են, որ այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել 244—253 թթ. միջև (E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 131—151, В. Г. Луконин. Культура сасанидского Ирана, с. 37)։

¹⁰⁰ Zonaras, XII, 21 (տե՛ս Հ. Մանեղյան, նշվ. աշխ., էջ 34—35)։

Թագավոր «Խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ-ն և նրա նորածին որդի Տրդատը՝ իրենց կողմնակիցներով: Խորենացին գրում է, որ Տիրանը (իմա՝ Տրդատ Բ-ն) գնաց «Եկեղյաց կողմերը և արքունիքը հաստատեց Չրմես ավանում»¹⁰¹, Չրմես ավանն այն հինավուրց կենտրոնն էր, որ հայտնի էր դեռևս Ուրարտուի ժամանակներից¹⁰², Ահա այս Չրմեսում Տրդատ Բ-ն Թագավորեց մոտ երեք տարի: Իսկ պարսիկներին անցած Հայաստանի մեծագույն մասում՝ Վաղարշապատ մայրաքաղաքում, «Արմենիայի մեծ Թագավոր» դարձավ Տրդատ Բ-ի աղգականներից Արտավազդ Ե-ն (253—261), որին ճանաչեց Շապուհ Ա-ն: Այսպիսին էին Սասանյան Իրանի երկրորդ արշավանքի հետևանքները¹⁰³:

Հայաստանի պարսկական մասը միառժամանակ մտավ Երանշահրի կոնֆեդերացիայի մեջ և որոշ չափով անցավ քաղաքական կացության այն փուլերը, որոնք բնորոշ էին Սասանյան Իրանին ենթակա կախյալ Թագավորություններին:

¹⁰¹ Խորենացի, Բ, կբ (աշխ. Թարգմ., էջ 196—197):

¹⁰² Այս վայրը տեղագրված է Երզնկայի դաշտում, այժմյան Զիմին գյուղի տեղում, որտեղ գտնվում է հույակավոր հնավայր Ալթին-Քեփե բլուրը: Այնտեղ կատարած պեղումները հայտնաբերել են ուրարտական ժամանակաշրջանի բաղմաթիվ հուշարձաններ: Չրմեսը կամ Մումիան (Ճմին) մինչև մ. թ. ա. 66 թ. Փոքր Հայքի Թագավորության մայրաքաղաքն էր, իսկ կրոնական կենտրոնն էր Երեզ ավանը (այժմ՝ Երզնկան)՝ Անահիտ դիցուհու հույակավոր տաճարով: Պոմպեոսի հետ Տիգրան Ա-ի կնքած զաշնագրի համաձայն նախկին Փոքր Հայքի Թագավորության մեջ մտնող Բարձր Հայք նահանգը ճանաչվել էր Մեծ Հայքի Թագավորության կազմում և այնուհետև Չրմեսը դարձել «արքունական երկիր» հանդիսացող Բարձր Հայքի նահանգի կենտրոնը:

¹⁰³ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ Ե-ի ժամանակ 252(3—261), էջ 13—21:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 253—273 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԵՒ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐՍԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒՄ: ՄԵՍ ՀԱՅՔԻ ՀՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԱՍԸ՝ «ԴԱՍՏԱԿԵՐՏ ԿԱՅՆԵՐԱՑ»: «ԵՈՍՐՈՎ ՄԵՍ»-ՏԻՐԱՆ-ՏՐԴԱՏ Բ-Ի ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանում, ինչպես և նվաճված այլ երկրներում, Սասանյանները ժամանակավորապես հանդուրժեցին տեղական թագավորի իշխանությունը, հանձին Արտավազդ Ե-ի, որն, անշուշտ, Արշակունի դինաստիայից էր և տարագիր Տրդատ Բ-ի ազգականներից՝ Արշակունի սեպուհներից մեկը¹։ Այդ Արտավազդն էր, որ Շապուհ Ա-ի կողմից բարձրացվեց հայկական գահը։

Արտավազդ Ե-ն Մեծ Հայքի պարսկական մասում, Վաղարշապատ մայրաքաղաքում թագավորել է 253—261 թթ.²։

Եթե նկատի ունենանք Սասանյանների ընդհանուր քաղաքականությունը Երանշահրի կազմում մտնող ոչ-իրանական («Ան-երան»)՝ երկրների թագավորությունների նկատմամբ, ակնհայտ կդառնա, որ նրանք հանդուրժում էին իրենց ժառանգության մեջ մտած տեղական ավագանու ներկայացուցիչներին, նույնիսկ պարթև Արշակունիների շառավիղներին։ Սակայն այդ ժամանակավոր երևույթ էր, և հարմար առիթի դեպքում տեղական դինաստիայի թագավորությունը վերացվում էր ու տվյալ երկրի գահը դառնում էր Սասանյան դինաստիայի ներկայացուցիչների ժառանգական սեփականությունը՝ «դաստակերտը»։ Այդպես էին՝ Մեշան (Մեսենե), Գեւան, Կըրման և Վակաստանի, Տուրեստանի և Հինդի մինչև ժովափ» միացյալ երկրների գահը, ավելի ուշ Քուշանաց աշխարհի (Քուշանշահրի) միացյալ մասը։ Սակայն Սասանյանների համար ամենակարևորը Հռոմեական կայսրությանը սահմանակից Հայաստանն

¹ Գերիշխող է այն կարծիքը, որ այս Արտավազդ Ե-ն Արշակունյաց դինաստիայից չի եղել (տե՛ս Հ. Մանանյան, նշվ. աշխ., էջ 93) և թերևս նա նույն Արտավազդ Մանդակունին էր (Ալիշան, Այրարատ, 1890, էջ 374)։ Ըստ Աստուրյանի Արտավազդ Մամիկոնյանն էր նա (Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 245—246), իսկ ըստ Ասլանի նա Ատրպատականի թագավորների սերնդից էր (Etudes historiques, էջ 143)։ Ա. Աննինսկու ենթադրության համաձայն Արտավազդ Ե-ն Տրդատ Բ-ի որդին էր (А. Аннинский, Древние армянские истории как исторические источники, Одесса, 1899, с. 44)։

² Հ. Մանանյանը, հիմնվելով նախորդ հետազոտությունների վրա, Արտավազդի գահակալության տարեթվերը համարում է 252/3—272/3 թթ. միջև (նշվ. աշխ., էջ 95)։

³ Շապուհ Ա-ի արձանագրություններում Հայաստանը հիշատակվում է «Ան-երան» երկրների շարքում (տե՛ս В. Г. Луконин, Записания Сасапидов на Востоке и проблема абсолютной хронологии, с. 32; Р. Фрай, Наследие Ирана, М., 1972, с. 296)։

էր: Պարթև Արշակունիների վերացումից հետո Հայաստանին տիրելու համար Հռոմի և Սասանյանների միջև մղվող պայքարն ավելի է սրվում: Տիգրանի արքունիքի հիմնական ձգտումն էր Հայաստանում հաստատել Սասանյան դինաստիայի ժառանգական իշխանությունը:

Սասանյանների այս քաղաքականության պայմաններում, միառժամանակ հանգուրժվում է հայ Արշակունի սեպուհ (սապուհ սեպուհ) Արտավազդի թագավորությունը: Դա Սասանյանների համար միջոց էր երկիրն իրենց կողմը պրավելու: Պատեհ առիթը ներկայանալուն պես Արտավազդը պիտի գահընկեց արվեր և հայկական գահը դառնար Սասանյան գահաժառանգների սեփականությունը:

Արտավազդ Ե թագավորի մասին կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, ուր որոշ պատճառներով այս Արտավազդը շփոթվել է Արտաշես Ա-ի որդի Արտավազդի հետ: Խորենացու տեղեկություններում պահպանվել են աղոտ փաստեր Տրդատ Բ-ի արքունիքում ծաղած տարաձայնությունների մասին, որոնք կապվում են Արտավազդ Ե-ի գահակալության հետ:

Ըստ գոյություն ունեցող կարգի, միայն գահաժառանգն իրավունք ուներ բնակվելու հայոց ոստան Այրարատում: Արշակունյաց տոհմի մյուս ներկայացուցիչները՝ ավագ սեպուհները, բնակվում էին իրենց հատկացված Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առբերան գավառներում: Արտավազդը գահաժառանգ չէր և թագավորել էր իբրև Սասանյանների քաղաքականության կողմնակից և, անշուշտ, որպես հակառակորդ Հայաստանի հռոմեական մասն անցած իր ազգական խոսորով Մեծա-Տրդատ Բ-ի ու նրա ընտանիքի, առաջին հերթին վերջինիս որդու՝ մանկահաս Տրդատի:

Մովսես Խորենացին այս ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերը խառնելով Տրդատ Ա-ի (63—88) ժամանակաշրջանի հետ, հաղորդում է, որ «Տիրան» (իմա՝ Տրդատ Բ) թագավորը, որ հավատարմությամբ ծառայեց հռոմեացիներին⁴, հարկադրված էր զբաղվել Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում բնակվող Արշակունի սեպուհների հարցով: Խորենացու տեղեկության համաձայն «Տիրան»-Տրդատի մոտ են գալիս Արշակունյաց ցեղից իր հին ազգականները, որոնք ապրում էին Հաշտյանքի կողմերում և ասում. «Ընդարձակիր մեր ժառանգության (հողերը), որովհետև մենք շատ բազմացանք և մեզ նեղ է գալիս (եղածը): Նա էլ հրամայում է, որ նրանցից մի քանիսը գնան ապրելու Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում: Նրանք ավելի սաստիկ բողոք բարձրացրին թագավորի առջև, թե մեր տեղը չափազանց նեղ է, բայց Տիրանն ուշադրություն չդարձրեց, այլ հաստատապես վճռեց ոչ մի նոր (հող) չտալ նրանց ժառանգություն, այլ որ նրանք ինչ որ ունեն, հավասար իրենց մեջ բաժանեն»⁵: Այնուհետև պատմահայրն ավելացնում է, որ հողը «մարդաթվով բաժանելիս դուրս եկավ, որ Հաշտյանքում բնակվողների ժառանգությունը պակաս է, ուստի նրանցից շատերը եկան Աղիովիտ և Առբերանի գավառները»⁶: Այս ընդարձակ հատվածում նշված է Արշակունի սեպուհների գալը Հաշտյանք գավառից Աղիովիտ և Առբերանի գավառները: Հայաստանում III դ. կեսերին ստեղծված իրադրության զննությունից երևում է, որ այս տեղեկության մեջ ճիշտ չեն բացատրված

⁴ Խորենացի. Բ, 4բ, էջ 193:

⁵ Նույն տեղում (աշխ. թարգմ., էջ 196):

⁶ Նույն տեղում:

Արշակունի սեպուհների գալու հիմնական շարժառիթները, Հաշվի առնելով, որ 244—252/3 թթ. բաժանումով Հաշտյանք գավառը մնում էր Հայաստանի հոռմեական մասում, իսկ Վանա լճի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան եզերքում դառնում էր Աղիովիտ և Առբերանի գավառներն ընկնում էին պարսկական Հայաստանի կենտրոնական մասում, պարզ կլինի, որ հորինացու վկայության մեջ արտացոլվել է այն իրողությունը, որ «Տիրան»-Տրդատ Բ-ի քաղաքականությունից դժգոհ Արշակունի սեպուհները նրան անցած երկրամասից 253 թ. հետո անցնում են պարսկական մասը: Ահա այս Արշակունի սեպուհներից պետք է լինեն Մեծ Հայքի պարսկական մասի գահակալ «մեծ թագաւորն Հայոց» կամ «մեծ արքայ Հայոց» Արտավազդ Ե-ն: Հայոց թագավորը, իբրև վասալ, իր այրուձիով պարսկական զորամասերի հետ մասնակցում էր Հռոմեական կայսրության դեմ մղվող պատերազմներին:

Մեծ Հայքի հոռմեական մասը նույնպես շարունակում էր գոյություն ունենալ որպես կախյալ թագավորություն (կենտրոնը Ջրմես ավան), որի թագավորն իր այրուձիով շարունակում էր մասնակցել կայսրության պատերազմներին, իբրև «դաշնակից և բարեկամ կայսեր և հոռմեական ժողովրդի»: Հռոմեական կայսրությանն անցած Մեծ Հայքի արևմտյան մասը բաղկացած էր Սոփաց աշխարհից և Բարձր Հայք նահանգից, որը կոչվում էր Armenia Major, այսինքն՝ «Մեծ Հայք» և միացած էր «Փոքր Հայք»—Armenia Minor երկրամասին⁷, իբրև «ձեռնակալ աշխարհ թագաւորին Հայոց», հոռմեական Հայաստանի կազմի մեջ պետք է մտնեն նաև Միջագետքի Գիմաթենե գավառը՝ Վաղարշակուպոլիս կենտրոնով⁸: Քանի որ Հայաստանի Հռոմին անցած մասը կայսրության վարչական բաժանման համակարգի մեջ էր, ուստի Ագաթանգեղոսն այն համարում էր «դաստակերտ կայսերաց»⁹:

Հռոմեական Հայաստանի վարչական բաժանումն այն ժամանակաշրջանում արտացոլվել է Վերոնյան երկրացուցակի մեջ: Ըստ այդ ցուցակի, իբրև Հռոմեական կայսրության Պոնտական դիոցեզի երկրամաս է հիշատակված «Փոքր Հայք, այժմ նաև Մեծ Հայքը ավելացրած» (Armenia Minor, nunc et Major addita)¹⁰, Երկրի վարչական այս բաժանումն սկզբնավորվել է ոչ թե 298 թ. Մծբինի 40-ամյա դաշնագրի հետևանքով, ինչպես սովորաբար կարծում են¹¹, այլ այն հետևանք էր 244 թ. «ամենամաժոթաբեր հաշտության», որը, ինչպես նշվեց, փաստորեն ուժի մեջ մտավ միայն 253 թ.:

⁷ Այս վարչական միավորումների մասին տե՛ս Н. Аѳонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 28—29, 86.

⁸ Դավառը հայտնի էր իր շերմուկներով, ուստի հայերը միշին դարերում այն կոչում էին Ջերմուկ (այժմյան՝ Ջիրմիկ): Այն գտնվում էր Ամիդ-Դիարբեքլիից արևմուտք (տե՛ս J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 251, 253, տե՛ս նաև՝ Ս. Ս. Երեմյան, Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում: Ձեռնական իշխանությունը Հին Հայաստանում, ՊՔՀ, 1971, № 1, էջ 3—8):

⁹ Ագաթանգեղոս, գլ. ԺԲ, 127 (գրաբար բնագիր, էջ 73):

¹⁰ Codex Veronensis, II, 8: Ենթադրվում է, որ Վերոնյան երկրացուցակը Դիոկղետիանոս կայսեր (284—305) պրովինցիալ բաժանման ռեֆորմի արտահայտող փաստաթուղթ է (T. Mommsen, Abhand. d. Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1862, էջ 489; Մանրամասն տե՛ս Н. Аѳонц, նշվ. աշխ., էջ 88—89): Այդ պեժք է ճիշտ լինի, սակայն նշված երկրացուցակն արտացոլում է մինչև 298 թ. գոյություն ունեցող իրավիճակը:

¹¹ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 116—117:

Ռազմական առումով 253—297 թթ. հռոմեական Հայաստանը, որոշ ընդ-միջումներով, շարունակեց մնալ Կապադովկիայի ռազմական շրջանի համա-կարգում:

«Խոսրով Մեծ»—Տրդատ Բ-ն, որ գրեթե երեսուն տարի (227—256 թթ.) պայքար էր մղում Սասանյանների նվաճողական քաղաքականության դեմ, դաշնակցել էր քուշանների հնդկապարթևական թագավորների հետ, երկու ան-գամ կազմակերպելով (227—232 թթ. և 248—252 թթ.) ռազմական կռաւիցիա, համարվում էր Շապուհ Ա-ի ամենաոխսերիմ թշնամին, որին հարկավոր էր վերացնել մեջտեղից, ուստի և դավադրություն է կազմակերպվում նրա դեմ: Շապուհը Հայոց թագավորի սպանության գործը հանձնարարում է Անակ պար-թևին՝ «Սուրենյան Պահլավի տոհմից»:

Անակի Հայաստան գալու ժամանակը ճշտվի որոշում է Խորենացին: Նա գրում է. «Անակը Հայաստան գալուց երկու տարի անցած՝ երրորդում սպանում է Խոսրովին»¹², Ուրեմն Անակը Հայաստան էր եկել այն ժամանակ, երբ Հռոմը ճանաչեց Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը երկու աշխարհակալու-թյունների միջև և «Խոսրով Մեծ»—Տրդատ Բ-ն անցել էր իր արքունիքով հռո-մեական Հայաստան, այսինքն՝ 253 թ.: Այստեղ Անակը մնացել է երեք տարի: Ծիշտ է Խորենացու հաղորդումը, որ Անակը կեղծում է, թե իր ընտանիքով փախ-չում է Շապուհ Ա-ի հալածանքներից և ապաստան հայցում Հայոց թագավորից: Անակը հյուրընկալվում է «Խոսրովի» կողմից և երրորդ տարում (256) ի կատար է ածում ոճիրը¹³, Այս սպանությունը ցույց է տալիս, որ Անակի տոհմը՝ Սու-րենի Պահլավը, ինչպես այլ պարագաներում, այժմ ևս հավատարմորեն ծա-ռայում էր Սասանյան արքունիքին:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՄԱՍԻ ԲՌՆԱԳՐԱՎՈՒՄԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Չնայած Գալլուս կայսրը ճանաչել էր Հայաստանի բաժանումը երկու մա-սի, սակայն պարսկահռոմեական բախումները Վերին Միջագետքում և Հայաս-տանում շարունակվում էին:

Ըստ պատմական ավանդության, մահացող «Խոսրովը» հրամայում է ոչըն-չացնել Անակի ընտանիքը¹⁴, Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ պարսկա-կան զորքերը ներխուժել են հռոմեական Հայաստան և բռնադրավել այն: Այդ մասին խոսվում է Ագաթանգեղոսի երկում, չնայած որ տարբերություն չի դըր-վում Հայաստանի երկու մասերի միջև: Նա գրում է. «Երբ Պարսից թագավորն այս ամենը լսեց՝ զվարճացավ, այն օրն ուրախության մեծ տոն արեց և առ-րուշաններին շատ զոհ մատուցեց: Զորք հավաքեց, շարժվեց գնաց ասպատակ սփռեց Հայաստանի կողմերը, խոսունն ու անասունը, ծերն ու տղան, երիտա-սարդն ու մանուկն ընդհանրապես գերի տարավ»¹⁵: Այստեղ խոսքը հռոմեա-կան Հայաստանի մասին է, և պատմիչը հատկապես ընդգծում է, որ «Պարսից արքան գալով այնուհետև Հայաստան, իր անվամբ կոչեց այդ վայրերը և հու-նաց զորքը փախուստի մատնելով, հալածեց մինչև հունաց սահմանները: Փո-

¹² Խորենացի. Բ, հդ (աշխ. թարգմ., էջ 209):

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Ագաթանգեղոս, 35:

¹⁵ Նույն տեղում (աշխ. թարգմ., էջ 36):

սեր փորելով սահմաններ հաստատեց և տեղի անունը դրեց Փոսից դրունք¹⁶ այն վայրերում, որոնք կոչվում էին Ոյծը»¹⁷։ Այստեղ, փաստորեն, նշվում է այն սահմանագիծը, որ բաժանում էր կայսրությունը Մեծ Հայքից։ Խորենացին նույնպես հաղորդում է պարսիկների կատարած բռնագրավման մասին, որտեղից երևում է, որ խոսքը վերաբերում է հռոմեական Հայաստանին՝ Տրդատ Բ-ի սպանությունից հետո։ Պատմահայրը հաղորդելով Վալերիանոս կայսեր և նրա հաջորդների թուլության մասին, ասում է, որ դրա պատճառով «Արտաշիրը (իմա՝ կամ Շապուհ Ա կամ Որմիդդ-Արտաշիր) համարձակաբար արշավեց մեր երկիրը, հունաց զորքերին դուրս քշեց և մեր երկրի մեծագույն մասը գերելով, ավերակ դարձրեց»¹⁸։

«Խոսրով»-Տրդատի սպանությունից հետո արքունիքում գտնվող նրան կողմնակից հակապարսկական կողմնորոշում ունեցող նախարարները պետք է բողոքի ձայն բարձրացնեին սասանյան անիրավությունների և հռոմեական Հայաստանի բռնագրավման դեմ։ Խորենացին գրում է. «Խոսրովի (իմա՝ Տրդատ Բ-ի) սրախողխող լինելուց հետո հայոց նախարարները միաբանելով՝ իրենց օգնության են կանչում Փյուլգիայում գտնվող հունաց զորքերը՝ պարսիկներին դիմադրելու և Հայաստանը պաշտպանելու համար։ Եվ իսկույն իմաց տվին Վալերիանոս կայսրին...»¹⁹։ Նախարարների բողոքը ժամանակին էր հասել։ Հոռմը չէր կարող հաշտվել իր ազդեցության կորստի հետ Հայաստանում ու Հյուսիսային Միջագետքում։ Հայաստանը կրկին պատերազմի առիթ էր դառնում։ Վալերիանոսը 256 թ.²⁰ իր բանակով գալիս է Արևելք, սակայն դեռ Հայաստանի սահմաններին չմոտեցած, շեղում է ճանապարհը և հարկադրված իր ուշադրությունը բեռնում այն դժվարությունների վրա, որ նրա առաջ ծառացան Կապադովկիայում ու Ասորիքում։

Վալերիանոսն իր թուլակամ ու անվճռական բնավորությամբ չէր դիմանում լուրջ դժվարություններին։ Կայսրը հռոմեական բանակի գլուխ անցած գալիս է Անտիոք, որը պարսիկները կամովին թողնում են ու հեռանում։ Վալերիանոսը պրետորյանների պրեֆեկտ Բալլիստայի հետ իր բանակով Անտիոքից շարժվում է Կապադովկիա, որպեսզի Մելիտինեի կողմից Եփրատն անցնելով, տեր կանգնեցնի հռոմեական Հայաստանին։ Բայց Խորենացին հաղորդում է. «Գոթերը Դանուբ գետն անցնելով շատ գավառներ գերեցին և Կյուլզագի կողմերը կողոպտեցին, ուստի Վալերիանոսը չի կարողանում մեր երկիրը հո-

16 Նույն տեղում, 36։ Ըստ VII դարի «Մղոնաշափթի» այն կոչվում էր «Փոսագոտն» և պիտի համապատասխանի Պրոկոպիոս Կեսարացու *Περμαγού ποταμού* ամրությանը։ Փոսագոտ էր կոչվում այժմյան Վալուկի լեռնանցքը, որտեղով անցնում էր Կարինից դեպի Կողոնիա տանող ճանապարհը և որը գտնվում է Մեծ Հայքը Փոքր Հայքից բաժանող սահմանագծի վրա։ Վալուկ կոչվող լեռնանցքը գտնվում էր Գալլ գետի (Լյուկոս) և Ճորոխ գետի ակունքները միմյանցից բաժանող շրջածան լեռնաշղթայի վրա (տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963, էջ 88)։

17 Ագաթանգեղոս, 36 (աշխ. թարգմ., էջ 36)։ Ագաթանգեղոսի նշված հրատարակության «Սուղ»-ից դերադասելի «Ոյծը» տարբերակներով։ 2. Աճառյան, Հայերեն արձատական րա-
նարան, 4. 3, էջ 560։

18 Խորենացի, Բ, հգ (աշխ. թարգմ., էջ 211)։

19 Նույն տեղում, էջ 210։

20 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 92։ Այս թվականով ևս մեկ անգամ ապացուցվում է, որ Տրդատ Բ-ն այս նույն ժամանակ էր սպանվել։

վանավորել»²¹, Հենց այս ժամանակ էլ պարսիկները Միջագետքում անցան «Մեսոպոտամիա» պրովինցիան և գրավեցին խոշոր կենտրոն Դուրա-Նիքրոպուրը²², Այնուհետև պատերազմը դադարում է, կնքվում է խաղաղության համաձայնագիրը²³ (մոտ. 257/8 թ.):

Այդ համաձայնագրով Հռոմը, հավանաբար, հարկադրված եղավ ճանաչել պարսիկների հետ կայացած 253 թ. համաձայնությունը, ըստ որի Հայաստանի մեծագույն մասն անցնում էր պարսիկներին (ինչպես որոշվել էր 244 թ.), իսկ մնացյալ՝ փոքր մասի վրա, Սասանյանները ճանաչեցին կայսրության իրավասությունը, իրականում, սակայն, հռոմեական Հայաստանը մնաց գրավված պարսիկների կողմից:

259 թ. վերսկսված պարսկահռոմեական պատերազմը Վալերիանոսի համար ունեցավ ողբերգական վախճան: Ռազմական գործողությունները վերջացան մեծ ճակատամարտով՝ Նդեսիայի և Խառանի միջև, որտեղ հռոմեական բանակը խալտառակ պարտություն կրեց, իսկ Վալերիանոս կայսրը գերի ընկավ Շապուհ Ա-ի ձեռքը (260)²⁴:

Ստեղծվեց այնպիսի վիճակ, որ Հռոմը ոչ միայն ճանաչեց ու պարսկական Հայաստանի գոյավիճակը, որտեղ Սասանյանները թագավոր էին կարգել Արտավազդ Ե-ին, այլև բախտի քմահաճույքին թողեց հռոմեական Հայաստանը: Ավելիին, Սասանյաններն այս հաղթանակից հետո որոշեցին Հայաստանի պարսկական մասում ևս վերացնել հայ Արշակունիների իշխանությունը:

Արտավազդ Ե-ի թագավորությունը Հայաստանի պարսկական մասում գոյատևեց հալիվ ինը տարի: Հայ Արշակունիներին վերացնելու առիթ հանդիսացավ Արտավազդ Ե-ի դերձորոշումը գերեվարված Վալերիանոս կայսրը հանդես պիտի գալարաբար երևույթ էր: Այդպիսի խալտառակ և ստորացուցիչ պարտություն կայսրությունը չէր տեսել: 261 թ. Շապուհ Ա-ի դեսպանները հարևան երկրների թագավորներին հանձնում էին նամակներ, որոնց միջոցով ամենուրեք ազդարարում էին պարսից բանակի հաղթանակի մասին:

Առանձին թագավորությունների տիրակալներ տարբեր կերպ արձագանքեցին այս հաղթական ուղերձներին: Նրանց մի մասը պատասխանեց, իսկ մյուս մասն՝ արհամարհարար լռեց: Հայոց թագավոր Արտավազդ Ե-ի պատասխան նամակը Շապուհին պահպանել է հռոմեական պատմիչ Տրեբեղլիոս Պոլլիոնը. «Արտավազդը՝ Հայոց թագավորը, — ասում է նա, — ուղարկեց Շապուհին հետևյալ նամակը. «Համակիր եմ քո փառքին, բայց երկյուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ես, որքան հրահրել ես մոլեգին կռիվը: Վալերիանոսին այժմ պահանջում են ազատ արձակել և նրա որդին, և թոռը, և հռոմեական զորավարները, և ամբողջ Գալլիան, ամբողջ Աֆրիկան, ամբողջ Սպանիան, ամբողջ Իտալիան ու նաև բոլոր ժողովուրդները, որոնք ապրում են Իլլիրիկումում, նաև Արե-

²¹ Խոռենացի, Բ, հզ (աշխ. Թարգմ., էջ 210—211):

²² St'au P. Фрай, Наследие Ирана, с. 292.

²³ В. Г. Лужков, Զգլ. աշխ., էջ 57:

²⁴ Հավագույն աղբյուրը Շապուհ Ա-ի այս արշավանքի մասին ՏՅԶ -ն է (տե՛ս E. Honigmann et A. Maricq, Զգլ. աշխ., էջ 12): Խորենացին (Բ, հզ) լուրջյան է մատնում Վալերիանոսի գերությունը:

վելքում ու Պոնտոսում²⁵, և որոնք կողմնակից են այն հռոմեացիներին կամ նրանց հայատակ են: Դու վերցրիր դերի միայն մի ծերունու, իսկ քո դեմ խիստ թշնամացրիր երկրագնդի բոլոր ժողովուրդներին, գուցե նաև մեր դեմ, որ ուղարկել էինք քեզ օգնական զորքեր, մենք, որ քո հարեաններն ենք՝ միշտ ծանր դրության մեջ ենք ընկնում, երբ դուք իրար հետ կռվում եք²⁶: Եթե նույնիսկ այս նամակը կեղծիք համարվի, այդուհանդերձ դիպուկ է բնորոշում Հայաստանի վիճակը իրանահռոմեական ներհակությունների ոլորտում, որով և որոշվում էր Հայոց թագավորի պատասխանը, իսկ վրացիները, աղվաններն ու քուշաններն առհասարակ հրաժարվեցին ստանալ Երանշահի արքայի նամակները և նույնիսկ խոստացան օգնել հռոմեացիներին²⁷:

Այս նամակը բոլոր դեպքերում իր ժամանակի հետաքրքրական փաստաթուղթ է: Դրա բովանդակությունից երևում է, որ Մեծ Հայքի պարսկական մասը, ուր թագավորում էր Արտավազդ Ե-ն, ներքին կյանքում անկախ էր և կախվածությունը Սասանյան Իրանից արտահայտվում էր նրանով, որ պատերազմի ժամանակ Հայոց թագավորը զորք էր տրամադրում Իրանին: Ուշագրավ է, որ ժամանակակիցները գիտակցում էին, թե բուֆեր պետության վիճակում գտնվող Հայաստանին որքան ծանր էր նստում յուրաքանչյուր պատերազմական ընդհարումը Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև: Ի վերջո՝ մեղքերված նամակի տեքստը ցույց է տալիս, որ Արտավազդ Ե-ն այս պարագայում չի թաքցնում համակրանքը հռոմեական կայսեր հանդեպ և միայն հարկադրաբար է ենթարկվում պարսիկներին:

Անշուշտ, Հայոց թագավորի այս դիմումը պարսից արքունիքում պետք է դիտվեր իբրև անհավատարմության դրսևորում Սասանյան Իրանի ինքնակալի հանդեպ և այդ այն ժամանակ, երբ պարսիկների դեմ Միջագետքում հաջող պատերազմական գործողություններ էր սկսել Հռոմի անունից հանգես եկող Պալմիրայի թագավոր Օդենատոսը: Փորձը ցույց է տալիս, որ եթե քաղաքական կշեռքի նժարը Միջագետքում թեքվում էր հօգուտ Հռոմի, Հայաստանի գահակալը կարող էր անցնել դրա կողմը: Ահա հանգամանքներ, որ հասկանալի են դարձնում Շապուհ Ա-ի քաղաքական վարքագիծը Հայաստանի հանդեպ՝ Վալերիանոսի գերությունից հետո: Բացի այս նկատառումներից, հարկավոր է հաշվի առնել նաև այն, որ Շապուհ Ա-ն այդ ժամանակ ապրում էր իր հաղթանակների փայլուն ժամանակաշրջանը: Շահած երեք խոշոր ճակատամարտերը (Պերոդ-Շապուհի, Բարբալիսոսի և Նդեսիայի) Շապուհ Ա-ին հասցրել էին փառքի գագաթնակետին, և նա արդեն կարող էր հաշվի չառնել Մեծ Հայքի թագավորության իրավական վիճակը:

Արտավազդ Ե-ն գահընկեց է արվում և, ըստ երևույթին, սպանվում (մոտ.

²⁵ Illyricum, Oriens, Pontica սրանք Հռոմեական կայսրության Բալկանյան թերակղզու և փոքրասիական զիոցեզներն են:

²⁶ Trebellius Pollio Valerianus pater et filius (Թարգմ. տե՛ս Հ. Մանանդյան, Նշվ. աշխ., էջ 94):

²⁷ Նույն տեղում, IV, 1: Շապուհ Ա-ին ուղարկված Արտավազդի նամակը Կ. Թոմանովը համարում է գրական հնարանք, կազմված Թուկիդիդեսի ճառերի, ինչպես և նմանօրինակ մյուս ստեղծագործությունների օրինակով: Չի բացառվում, որ իրականում նման նամակները կազմվում էին աչքի առաջ ունենալով դասական ճառերի տեքստերի օրինակները: Քննարկվող ժամանակաշրջանի պատմական իրադրությունը չի բացառում նման նամակի գոյությունը:

261 թ.), Այսպես է ավարտվում այս ժամանակաշրջանում հայ Արշակունիների գահակալությունը Հայաստանի պարսկական մասում:

Շապուհ Ա-ն, ներխուժելով հունական Հայաստան, նպատակ ունի նաև ոչնչացնել «Խոսրով-մեծ» — Տրդատ Բ-ի ընտանիքը և դրանով իսկ վերջնականապես վերացնել հայ Արշակունիներին: Նման դեպքերում միշտ գտնվում էր որևէ մեկը հայ մեծամեծներից, որ փրկում էր հատկապես արու զավակներին, որով պահպանվում էր սվլյալ հարստության ժառանգական իրավունքը: Ադաթանգեղոսը հաղորդում է. «Այդ ժամանակ մի մարդ ավաղակից աղատելով, փրկում է Հայոց Խոսրով թագավորի որդիներից Տրդատ անունով մի փոքրիկ մանկան, (որին) դայակներն առնելով փախցրին կայսեր արքունիքը, Հունաց կողմերը»²⁸, Ըստ Խորենացու, այդ Արտավազդ Մանդակունին էր «որ Խոսրովի Տրդատ որդուն առնելով հասցնում է կայսեր պալատը»²⁹, Ադաթանգեղոսը նույնպես վկայում է, որ մանուկ Տրդատին փախցրին Հոռմ Քի դուռն կայսեր»:³⁰ Նախարարները փրկեցին նաև արքայադուստր Խոսրովիդուխտին՝ հասցնելով նրան Դարանաղի գավառի Անի ամրոցը³¹:

Զափաղանց հետաքրքրական է Ադաթանգեղոսի տեղեկությունը, որ մանկիկ Տրդատին փախցրին Հոռմ Քի դուռն կայսեր»:³² Գոյություն ունեցող մի շարք ձեռագրերում միտումնավոր կերպով հանված է Քի Հոռմ բառը, որով փոխվում է հատվածի միտքը: Ադաթանգեղոսի ձեռագրերից մեկի ընթերցումը հետևյալն է. «Երթեալ, սենալ և ուսեալ Տրդատէս ի Հոռմ առ կոմսի ումեմն Լիկիանէս անուն կոչեցելոյ»³³: Ադաթանգեղոսի սկզբնական տեքստի խմբագրողները, ձգտելով մանուկ Տրդատին անպատճառ դարձնել ժամանակակիցը առաջին քրիստոնյա կայսր Կոստանդիանոս Ա Մեծի (306—337) և նրան գահակից՝ կեսար «Լիկիանէս»-ի (կամ՝ Լիկիանոսի) (308—324), որը նախքան կեսար դառնալը III—IV դդ. սահմանագծին Կապադովկիայի կառավարիչ էր՝ «կոմես» (κόμης, comites) տիտղոսով, ժամանակագրական տեղաշարժեր են կատարում, աղավաղելով պատմական իրողությունը:

Անդրադառնալով այս հարցին, Մ. Լ. Շոմոնը իրավամբ նշում է, որ պատանի թագավորազնի հովանավորը պատկանում էր «Լիկինիա տոհմին» (gens Licinia), ինչպիսիք էին կայսրեր Վալերիանոսը (253—260) և նրա որդի Գալլիենոսը (253—268), որոնց հետ և գիտնականը նույնացնում է Ադաթանգեղոսի «Լիկիանէսին»³²: Պարզվում է, որ մանկիկ Տրդատին հայ նախարարները տա-

²⁸ Ադաթանգեղոս, 36 (աշխ. թարգմ., էջ 36):

²⁹ Խորենացի, Բ, հզ (աշխ. թարգմ., էջ 211, հմմտ. Նիշն, Վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 72): Տրդատ Բ-ին նվիրված նախարարներից էր Օտա Ամատունին, որը նույնպես մասնակցեց նրա զավակների փրկությանը: Օտա Ամատունին Տրդատ Բ-ի արքունիքում, ըստ երևույթին, հաղարապետի գործակալություն է վարել: Նա լքել էր իր ժառանգական կալվածքը՝ Արտազ գավառը և Խոսրովիդուխտի հետ գալով Հայաստանի արևմտյան մասը, հաստատվել էր Դարանաղի գավառի Անի (Կամախ) ամրոցում, որտեղ գտնվում էին հայ Արշակունիների դամբարանները: Ավելի ուշ, Սասանյանները հանձին աշայաստանի մեծ թագավոր Որմիզդ-Արտաշիրի հարբունիս էին գրավել լքված Արտազ գավառը, իսկ այնուհետև, հայոց գահի վրա գտնվելու ժամանակ Ներսեհը այս գավառը դարձնում է իր կենտրոնը: Այստեղ, հավանաբար, հնազույն Շավարշանի տեղում Ներսեհը հիմնում է Ներսեհապատ ավանը:

³⁰ Խորենացի, Բ, հէ (աշխ. թարգմ., էջ 211):

³¹ Ադաթանգեղոս, 37:

³² Chaumont, Recherche sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides a la conversion du royaume, Paris, 1969, p. 94;

րել են Հոռմ³³, կեսար Պուբլիոս Լիկինիոս էգնատիոս Գալլիենոս³⁴ Օգոստոսի մոտ: Տրդատի մանկությունն ու պատանեկությունն անցել են ոչ թե Կապադովկիայի Կեսարիայում, այլ հոռմեական կայսրերի արքունիքում: Ագաթանգեղոսի տեքստից երևում է, որ Տրդատը կատարյալ գիտեր լատիներենն ու հունարենը: Նա քաջ ծանոթ է եղել և վայելել է հովանավորությունը ոչ միայն Լիկիանոսների ընտանիքի՝ հանձին վալերիանոսի և Գալլիենոսի, այլև զորավարներ ու քաղաքական գործիչներ՝ Կլավդիոս Ավրելիանոսի, Տակիտոսի, Պրոբոսի և Կարոսի (որոնք հերթով զրավեցին կայսերական զահը) մեծ հովանավորությունը³⁵:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՄԱՍԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԱՍՏԱԿԵՐՏ

Արտավազդ Ե-ի գահընկեցությունից հետո պարսկական Հայաստանը հայտարարվել է Սասանյան դինաստիայի դաստակերտ (դինաստիական սեփականություն) և արքայից արքայի ժառանգական «գոմեն»: Այդ էր պատճառը, որ 261—296 թթ. ընթացքում՝ 32 տարի անընդմեջ, պարսկական Հայաստանում «Հայաստանի մեծ թագավոր» տիտղոսով թագավորում են Որմիզդ-Արտաշիրը (261—272)³⁶, նրա որդի Որմիզդակը (273—276) և Ներսեսը (276—293), ՏԿՀ-ի արձանագրության մեջ Որմիզդ-Արտաշիրը և նրա եղբայր Ներսեսը հիշատակված են Սասանյան դինաստիայի «նոսրով» պատվանունը կրող այն անձնավորությունների շարքում, որոնց համար Շապուհ Ա-ն հիմնադրել էր անվանական տաճարներ («Հրատն» կամ «Հուր», «Կրակ»): Այդպիսով Տիգրանի արքունիքն իրագործում էր իր վաղեմի քաղաքական ծրագիրը՝ Հայաստանում հաստատել Սասանյան դինաստիայի ժառանգական իշխանությունը: Ինչպես առաջ Մեծ Հայքը պարթև Արշակունիների արքայատոհմի երկրորդ թագավորությունն էր համարվում, այժմ էլ այդ նույն դերը վերականգնվում էր, սակայն իբրև Սասանյան դինաստիայի երկրորդ թագավորություն:

ՏԿՀ-ն փորագրվել է Վալերիանոս կայսեր գերեվարումից հետո՝ 262 թ., որտեղ իբրև Արմենիայի մեծ թագավոր³⁷ հիշատակվում է Շապուհ Ա-ի ավագ որդին՝ թագաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրը: Շապուհ Ա-ն Վալերիանոս կայսեր գերեվարումից հետո, ի նշանավորումն փայլուն հաղթանակի, մեծ նվիրաբերություններ է անում կրոնական հաստատություններին և հիմնում մի շարք տա-

33 Ճիշտ է Լեոն, գտնելով, որ Տրդատին տարել են Հոռմ և դաստիարակել, սակայն նրան չի նույնացնում Տրդատ Գ-ի հետ, որին նա վերագրում է Տրդատ Բ-ի հետ կատարված անցքերը (տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 538—540):

34 Հայ մատենագիրների մոտ հիշատակվում է «Գաղղիանոս» ձևով:

35 Ագաթանգեղոսի տեքստում Կապադովկիայի տարբերակն առաջ է եկել նշված «կոմս Լիկիանէսի» անվան առնչությամբ: Սրա հետ Տրդատը որոշ կապեր ունեցել է, երբ արդեն ինքը Հայոց թագավոր էր (B. MacDermot, The Conversion of Armenia in 294 A. D., Rearm' nouvelle serie, t. VII. Paris, 1970, այնուհետև MacDermot, էջ 321—323):

36 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Նախ-ի Ռուստեմի Քաարա-ի Զարդուշտ-ի հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, 1966, № 2, էջ 63—68: Եթե Արտավազդ Ե-ն գահընկեց է արվել և 261—262 թթ. միջև Հայաստանի թագավոր է նշանակվել Որմիզդ-Արտաշիրը, որը Trebellius Pollion-ի մոտ հիշատակվում է «Օրոմազդէս» անունով, ապա անհիմն է Հ. Պերպերյանի ենթադրությունը, թե Արտավազդն անունը կարող է ձեռագրական վրիպակ լինել «Որոմազդէս» անվան (տե՛ս «Զվարթնոց», II, 1944, էջ 167—173):

37 Հմմտ. հայ մատենագրությունից հայտնի Քազատր Հայոց Մեծացը կամ Քարթայ Հայոց Մեծացը տիտղոսի հետ (տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Ալիսարհացույցի, էջ 66):

ճար-ատրուշաններ՝ իր և իր ընտանիքի անդամների հավիլմացման համար: Տե՛ղ-ում այդ ընդարձակ թվարկումների շարքում նշված է, որ հիմնվել է «մեկ ատրուշան, որ անվանվում է Նոստրո-Որմիդդ-Արտաքսիյը», ի հիշատակ և ի պահպանումն անվան Որմիդդ-Արտաքսիյի՝ մեծ թագավորի Արմենիայի, մեր որդի...»³⁸,

Տե՛ղ-ի այս տվյալների լույսի ներքո նոր իմաստ են ստանում Մովսես Խո-րենացու հրկի հետևյալ տողերը, որոնց աղբյուրն է Փերմելիանոս պատմագրի երկը: Խորենացին, գրելով գոթերի հարձակման պատճառով հռոմեական զորքերի (Վալերիանոսի գլխավորությամբ) դեպի Հայաստան չկայացած արշավանքի մասին, շարունակում է. «Այս պատճառով Արտաշիսը համարձակաբար արշավեց մեր երկիրը և հունաց զորքերը փախցրեց և մեր երկրի մեծագույն մասը գրավելով, ավերակ դարձրեց»³⁹:

Այս ժամանակաշրջանում պետք է տեղի ունենար նաև Վրաց և Աղվանից թագավորությունների ենթարկումը Սասանյան Իրանին⁴⁰, Վրացական ավանդական պատմությունը XI դարի պատմիչ Լեոնտի Մոովելու շարագրությամբ, հենվում է հիմնականում Ագաթանգեղոսի երկի վրա և Վրաց թագավորության ենթարկումը Սասանյաններին կապում է Հայոց Խոսրով թագավորի սպանության հետ⁴¹:

Ուսումնասիրողները գտնում են, որ Վրաց թագավորությունը Սասանյան Իրանին է ենթարկվել 253—255 թթ.⁴², հրա Հայաստանի պարսկական մասում թագավոր էր Արտավազդ Ե-ն, իսկ Վիրքում՝ ավանդական Ասպուգուրը կամ Ասփագուրը, որոնք երկուսն էլ գահընկեց են արվել Վալերիանոսի գերությունից

³⁸ Տե՛ղ, էջ 40—42, 48, 50: Հայտնի են Որմիդդ-Արտաշիսի և Ներսեսի թողարկած ստանյան գրամները: Արքայից արքայի գահը գրավելուց հետո էլ Որմիդդ Արտաշիսն իր թողարկած գրամների վրա շարունակում է կոչվել «Հայաստանի մեծ թագավոր»: Միայն 273 թ. մարտ ամսից հետո, երբ տեղի ունեցան նրա թագադրության պաշտոնական արարողությունները, նոր թողարկած գրամների վրա արդեն նշված է շահնշահի լրիվ տիտղոսը, բայց մնում է գահաժառանգի նշանը, իբրև ապացույց դահակալման օրինականության: Որմիդդ-Արտաշիսի թողարկած գրամների նման են Ներսեսի գրամները, բայց նշանակալից է, որ նրա գրամի վրա իր կնիքարը ներկայացված է Վառհրան (Վում) Բ-ի (276—293) թագը գլխին: Այս նշանակում է, որ Ներսեսն իրեն էր համարում Իրանի արքայից արքա՝ շահնշահ: Ներսեսի գրամների վրա ներկայացված է նաև իր կնիքը, որն իր քույրն էր՝ Շապուհդուխտը, «Թագուհի Հայոց» տիտղոսով (276—293): Տե՛ղ B. Γ. ΠΥΚΟΝΗ, նշվ. աշխ., էջ 101, 180, 198:

³⁹ Խորենացի, Բ, հղ (աշխ. թարգմ., էջ 211—212): Այստեղ հիշատակվող Արտաշիսը Խորենացու կողմից ներկայացված է իբրև Վալերիանոսի և նրանից հետո թագավորած հռոմեական կայսրերի (Նվավրիոս Բ՝ 268—270 թթ., Ավրելիանոս՝ 270—275 թթ. և այլոց) ժամանակաշրջանից, հետևաբար նա չի կարող լինել Սասանյան դինաստիայի առաջին տիրակալը՝ Արտաշիս Բ Փափագանը (227—243): Ուստի այս Արտաշիսը, Շապուհ Ա-ի որդի Որմիդդն է, որին պատմաբանները հիշատակում է դինաստիական «Արտաշիս» անունով:

⁴⁰ Տե՛ղ-ում ըստ պարթևական և հունական տեքստերի Հայաստանի հետ հիշատակված են նաև այդ երկրները. Արմենիա—Արմենիա, Վարդան—Վերդա, Սիլեան—Մալեզոն, Արդան—Արձան, և Բալասական (այն հունարեն բնագրում չի հիշատակված), մինչև Կապ-կոն (հովիտայան լեռները) և գրուհը Ալանաց (E. Honigsmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 88), որ Դարբալի կերճն է:

⁴¹ Լեոնտի մեղադրությունը, Շապուհ թագուհու մեղքը (Յ. Ս. Ի), էջ 59—64:

⁴² Տե՛ղ B. Γ. ΠΥΚΟΝΗ, նշվ. աշխ., հոդվածը «Ներսեսի թագության (նեքրոսի) և Մովսես Խորենացու (նեքրոսի) մահի մասին», 1975, էջ 40—41 (ուսման համաժողովում՝ Н. Ломоури, Очерки из истории Карглийского (Иберийского) царства в III- начале IV вв. н. э. Тбилиси, 1975, с. 96).

հետո՝ 261 թ.՝ Սրանց փոխարեն դա՛ բարձրացան Հայաստանում՝ Խոսրով-Ուրմիզ-Արտաշիր Սասանյանը, վիրքում՝ Համազասպ «Խոսրովյանը»⁴³։

Հայաստանում Ուրմիզ-Արտաշիրը ձգտել է իր գահակալումը նշանավորել այնպիսի միջոցառումներով, որոնք պետք է երկիրն ավելի սերտորեն կապեին Իրանի հետ։ Երկրում Սասանյանները փորձել են վերացնել այն ամենը, ինչ կապ ուներ հայ Արշակունիների հետ։ Ուրմիզ-Արտաշիրի գահակալության սկիզբը Հայաստանում նշանավորվեց նրանով, որ Հայաստանի Ատրպատականին և բուն Իրանին հարեան նահանգ Նոշիրականում, Զարհավան քաղաքի (այժմ՝ Քյոհնաշահր) արևմտյան արվարձանում՝ Սաղամասում (այժմ՝ Սալմաստ) նա քանդակել է տալիս ինվեստիտուրայի (թագավորական նշանների հանձնում) տեսարան, որանդ ներկայացված են երկու ձիավոր՝ սասանյան արքաների նշաններով։ Սրանցից Շապուհ Ա-ն Հայաստանի թագը հանձնում է Ուրմիզ-Արտաշիրին։ Այս վիմաքանդակը գոյություն ունի նաև այսօր⁴⁴։

ՏՅԿԶ- վերահիշյալ վկայությունները լույս են սփռում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի 76-րդ գլխի վրա։ Այժմ, երբ պարզվում է Մովսես Խորենացու ներկայացրած Արտաշիրի նույնությունը ՏՅԿԶ-ի Ուրմիզ-Արտաշիրի հետ, հասկանալի է դառնում նրա «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի Հէ գլուխը, որ վերնագրված է «Ցաղագս խաղաղության Պարսից եւ Յունաց, եւ շինելոյ Արտաշիրի զՀայս յամս անիշխանութեան»։ Այս գլխում Արտաշիրը ներկայացված է իբրև երկրի շինարար, որը ձգտում է ընդհանուր լեզու գտնել նախարարների հետ և այդ եղանակով նախադրյալներ ստեղծել Հայաստանի պարսկացման համար։ Մովսես Խորենացին, անդրադառնալով այդ հարցին, հաղորդում է. «Եսկ Արտաշիրը գեղեցիկ կարգավորում է Հայաստանը, վերականգնում է նախկին կարգերը»⁴⁵։

Ուրմիզ-Արտաշիրի միջոցառումներից գլխավորն էր հաջտարար քաղաքականությունը ֆեոդալականացող հայ ավագանու՝ նախարարների հանդեպ։ Հռոմեական Հայաստան և այլ կողմեր գաղթած, ինչպես նաև անմատույց ամբողջություններում փակված հայ նախարարներին Ուրմիզ-Արտաշիրը ներում է շնորհում և մոտեցնում իրեն։ Պատմագրի ասելով՝ «Արտաշիրը սիրաշահեց նախարարական տոհմերը, գաղթածներին ետ դարձրեց, ամուր տեղեր ապավինածներին ներքև իջեցրեց»⁴⁶։ Առանձնապես ծանր էր այն նախարարական տոհմերի վիճակը, որոնք «Խոսրով»-Տրդատ Բ-ի հետ պարսկական Հայաստանից զնացել էին հռոմեական Հայաստան՝ լքելով իրենց ժառանգական գավառները։ Այժմ տարիներ էին անցել, և Ուրմիզ-Արտաշիրը խոստանում էր անհիշալարություն վերադարձողներին, օտարության մեջ գտնվող նախարարները հերթով պիտի վերադառնային։ Սրանց թվում էր նաև Արտավազդ Մանգակունին, որը ժառանգական տեղ էր պարսկական Հայաստանում գտնվող Արշամունիք ընդարձակ գավառի։ Ուրմիզ-Արտաշիրը նենգորեն վարվեց նրա և նրա տոհմա-

⁴³ E. Honigmann et A. Maricq. *Դժվ. աշխ.*, էջ 17. Տե՛ս B. Փ. Минорский, Келяшин Стела у Топузана и древнейшие памятники вблизи Урмийского озера. Записки Вост. Отд. Импер. Русск. Арх. Общ. Т. XXIX, 1916, с. 145—193. Таблица VII. Сасанидский рельеф на горе Пир-чауш в Салмасе.

⁴⁴ Տե՛ս նաև M.—L. Chaumont, *Recherches sur l'histoire d'Arménie*, 173—175.

⁴⁵ Խորենացի, Բ, 4է, էջ 215 (աշխ. թարգմ., էջ 211)։

⁴⁶ Նույն տեղում։

կիցների հետ: Խորենացին գրում է, որ Արտաշիրը լսել էր, թե հայ նախարարներից մեկը Վեստրոպի որդիներից մեկին առնելով փախցրել, ազատել է՝ կայսեր դուռը հասցնելով: Եվ քննելով, թե ո՞վ է այդ մարդը, իմացավ, որ Արտավազդն է՝ Մանդակունիների ցեղից. ուստի հրամայեց նրա բոլոր ցեղը կոտորել, ոչնչացնել: Որովհետև երբ հայերն Արտաշիրից (խուսափելով) գաղթեցին, Մանդակունիները ևս մյուս նախարարական տոհմերի հետ գաղթեցին, իսկ երբ Արտաշիրը մյուսներին սիրաշահեց, նրանք էլ ետ դարձան և բոլորը սրով կոտորվեցին»⁴⁷: Շատ հավանական է, որ Արտավազդ Մանդակունին մեղադրվել էր պետական դավաճանության մեջ և իբրև կողմնակից հայ Արշակունիների ժառանգական իրավունքների՝ հեթարկվել էր մահապատժի և նրա հետ միասին բնաջնջվել էր նաև Մանդակունյաց նախարարական ողջ տոհմը:

Որմիզդ-Արտաշիրի միջոցառումներից հարկ է հիշատակել հանդուրժողական քաղաքականությունը ոստանիկների հանդեպ: Ինչպես հաղորդում է Խորենացին, այն Արշակունիներին, որոնք զրկված էին թագից և Այրարատում բնակվելու իրավունքից, նա հաստատում է նույն տեղերում՝ նշանակելով եկամուտներ ու ուճիկ⁴⁸:

Որմիզդ-Արտաշիրի տնտեսական միջոցառումներից էր հարկային քաղաքականության կարգավորումը: Այդ նպատակով անց է կացվում աշխարհագիր, համաձայն երկրի վարչական բաժանման և, դրանով իսկ, ինչպես նշում է Խորենացին, նա երկիրը հարկատու է դարձնում⁴⁹. Աշխարհագրի հետ կապված էր նոր հողաբաժանումը և կալվածատիրական սահմանների վերանայումն ու կարգավորումը: Որմիզդ-Արտաշիրը վերացնում է Արտաշեսյանների ժամանակներից եկող «Արտաշիսական» կոչվող հին սահմանաքարերը և նրանց փոխարեն կանգնեցնել տալիս նորերը: Սրանք Սասանյանների դինաստիական անունով կոչվում են «Արտաշիրական»: Մովսես Խորենացու վկայությամբ Արտաշիրը «Արտաշեսի հաստատած սահմանները նորոգեց, գետնի մեջ քարեր կանգնեցնելով, և իր անունով կոչեց Արտաշիրական»⁵⁰. Հայ Արշակունիներն իրենց համարում էին Արտաշեսյանների ժառանգներ, ուստի նրանց իշխանության ժամանակաշրջանում ևս սահմանաքարերը շարունակում էին կոչվել «Արտաշիսական», իսկ Սասանյանները Հայաստանում հանդես էին գալիս իբրև նոր դինաստիայի ներկայացուցիչներ, այն էլ օտարերկրյա:

Որմիզդ-Արտաշիրը կրոնի և գաղափարախոսության բնագավառում ևս փորձել էր նորամուծություններ անել: Պատմագրի ասելով, Արտաշիրը «մեհայանների պաշտամունքն ավելի է զարգացնում, այլև հրամայում է անշեղ պահել որմիզդական հուրը Բագավանի բազինի վրա»⁵¹: Այս տեղեկության մեջ ուշադրավ է այն փաստը, որ «Հայաստանի մեծ թագավոր» Որմիզդ-Արտաշիրի անվանական կրակը՝ «հուրն Որմիզդական», գտնվում էր Բագրևանդ գավառի Բագավան ավանում, նպատ սրբազան լեռան փեշերին: Հարկ է հիշել, որ Բագավանը «հովոց տեղիքն» էր, այսինքն՝ հայկական արքունիքի ամառանոցը, որտեղ օգոստոս ամսին տեղի էին ունենում Ամանորի (Նոր տարվա) նավա-

⁴⁷ Խորենացի, Բ, 49 (աշխ. թարգմ., էջ 212, բերվում է ուղղումներով):

⁴⁸ Նույն տեղում, Բ, 49:

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Նույն տեղում:

սարդյան հանդեսները: Այդ ժամանակ այստեղ հրավիրվում էր Հայկական պետության համաժողովրդական խորհրդակցական մարմինը՝ Աշխարհաժողովը: Վերջինս վաղուց արդեն կորցրել էր իր համաժողովրդական բնույթը, դառնալով տիրող վերնախավի խորհրդակցական մարմին:

Որպեսզի հասկանալի դառնա Որմիզդ-Արտաշիրի քաղաքականությունը կրոնի և գաղափարախոսության բնագավառում, հիշենք, որ այս այն ժամանակն էր, երբ Սասանյանների արքունիքում գործում էին կրոնական երկու նշանավոր գործիչներ՝ Կարտիրը (275—293) և Մանին (215—276): Վերջինս հիմնադիր է «տիեզերական կրոնի»՝ մանիքեականության. սակայն նա հալածվեց Կարտիրի և նրան հովանավորող Շապուհ Ա-ի ու Հորմիզդ Ա-ի (նույն Որմիզդ-Արտաշիրն է) կողմից: Քուրմ-մոգպետ Կարտիրի ջանքերով ձևավորվող զրադաշտականությունը հայտարարվեց Նրանշահրի պետական կրոն և սկսվեց դրա բռնի տարածումը ինչպես Իրանում, նույնպես և նվաճված ու նվաճվող բոլոր երկրներում:

Հայաստանում ևս տարվում է հատուկ քաղաքականություն, որի նպատակն էր արմատավորել զրադաշտականությունը: Խորենացու մոտ հիշատակված «հուրն Որմզդական» այն անվանական կրակ-տաճարն (ձերատն) էր, որտեղից պետք է երկրում տարածվեր զրադաշտականությունն իր բոլոր հետևանքներով: Այս նպատակն էր հետապնդում նաև Արտաշեսյանների և հայ Արշակունիների աստվածացրած թագավորների՝ տաճարներում դրված արձանների ոչնչացումը ու հայկական հեթանոսական-հելլենիստական պանթեոնի մերժումը երկրում: Ինչպես հաղորդում է Խորենացին, «Բայց այն արձանները, որ Վաղարշակը շինել տվեց իր նախնիների պատկերներով, ինչպես և արեգակի ու լուսնի պատկերներն Արմավիրում, որոնք Արմավիրից փոխադրվեցին Բագարան և նորից Արտաշատ, Արտաշիրը հրամայում է փշրել»⁵²: Այստեղից երևում է, որ Որմիզդ-Արտաշիրը ձգտում էր վերացնել Հայաստանում գերիշխող սինկրետիկ հայկական հելլենիստական պանթեոնը և երկրում ներմուծել զրադաշտականությունը, որը Սասանյան Իրանում վերջնականապես ձևավորվել էր իբրև պետական կրոն և մեծ հեղինակություն էր վայելում պարսկական արքունիքում: Սակայն հելլենականությունը Հայաստանում այնքան խոր արմատներ էր ձգել, որ III դարում Սասանյանների այդ քաղաքականությունը միայն արագացրեց քրիստոնեական կրոնի թափանցումն ու տարածումը երկրում: Ինչպես ասորական աղբյուրներն են վկայում, այդ ժամանակաշրջանում, Մեծ Հայքի թագավորությանը հարևան Միջագետքի ասորաբնակ միջավայրում արդեն քսանից ավելի եպիսկոպոսական աթոռներ էին հիմնվել⁵³: Մի իրողություն էր հասել և ավելի լայնորեն էր տարածվել, անշուշտ, ոչ թե պարսիկների, այլ պարսիկներին հակադրվող, մանավանդ, պարսկական լծից տառապող, հատկապես պարսից արքայից արքաների կողմից Պարսկաստան բռնագաղթած ժողովուրդների՝ ասորիների, հայերի, հույների, հրեաների ու այլոց շրջաններում: Հասկանալի է, որ Հայաստանը հակասասանյան իր քաղաքականությունում ու դիրքորոշմամբ ամենահարմար միջավայրն էր նման քարոզչական աշխատանքների ծավալման համար: Այդ է պատճառը, որ Հայաստանի

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Հ. Մխիթեյան, Ասորական աղբյուրները, Ա, Երևան, 1976, էջ 83—84:

քաղաքներում, որոնք այս ժամանակաշրջանում տիպիկ հելլենիստական քաղաքային համայնքների բնույթ ունեին, արդեն ուռաջացել էին քրիստոնեական-գնոստիկյան համայնքները և պարարտ հող կար քրիստոնեությունը դարձնելու գերիշխող կրոն: Խորհնացու վերահսկող վիսյուսթյունը հետաքրքրական է նույն աշխարհում, որ կռապաշտությունը և կուսակցությունը սկսել էին վերացվել Հայաստանում Որմիզդ-Արտաշիի գործակալների ակալով մասնակցությամբ՝ դեռևս քրիստոնեական կրոնի հաստատումից առաջ:

Որմիզդ-Արտաշիի և նրա հաջորդների կրոնաքաղաքականության հանդեպ հանունից նպատակն էր արմատախիլ անել Հայաստանում հաստատված հելլենիստական մշակույթը, որը դարերի ընթացքում մերվել էր տեղական հայկական հնավանդ սովորություններին ու կենցաղին: Սասանյանների հակահելլենիստական քաղաքականությունը Հայաստանում ավելի խորացրեց քաղաքական աշխարհային ճգնաժամը, որ համակել էր ողջ Հռոմեական կայսրության լուրջագրական և տարածվել Առաջավոր Ասիայի երկրներում: Ստեղծված պայմաններում քրիստոնեական կրոնի քարոզիչների դործունեությունն ավելի պարարտ հող գտավ Մեծ Հայքում: Հայկական ֆեոդալականացող ավագանին չէր կարող համակրել արգեն որպես պետական կրոն ձևավորված վերստին աշխուժացող իրանական զրադաշտականությունը, իր շարի և բարու դուալիստական ըմբռնումներով, որը խորթ ու օտար էր հայերին: Ստեղծված պայմաններում նաև քրիստոնեությունն էր, որ քաղաքական գործող զենք կարող էր դառնալ երկրի ինքնուրույնությունը կորցնելու վտանգից պահպանելու գործում⁵⁴: Հետագա դեպքերը ցույց տվին, որ պետական կրոն հռչակված իրանական զրադաշտականությունը հող չգտավ Հայաստանում, չնայած նրան, որ զարմանալի զուգահեռներ են նկատվում Կարտիի և Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչական գործունեության մեջ, նույնիսկ առանձին մանրություններում:

4. ՊԱՆՄԱՐԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՊԱՐՍՎԱՀՈՐՄԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ԵՎ ՀՈՐՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հռոմից և Եգիպտոսի Ալեքսանդրիայից հետո Անտիոքը հին աշխարհի երրորդ մեծ քաղաքն էր: Վալերիանոսին գերելուց հետո պարսիկները տիրեցին այս քաղաքին և այնուհետև սփռվեցին ու հաստատվեցին Ասորիքում, Կապադովկիայում, Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում⁵⁵: Հռոմեական Արևելքի նվաճված երկրներից դեպի Սասանյան Իրանի խորքերը քշվեց բազմահազար ազգաբնակչություն, որի ձեռքով այնտեղ հիմնվեց մի քանի քաղաք:

Սակայն շուտով ուժերի հարաբերակցությունը փոխվեց՝ հօգուտ հռոմեացիների: Պաշարված Եգիպտոսը շարունակում էր մաքառել թշնամու դեմ, իսկ հերոսաբար պաշտպանվող Կեսարիան թշնամուն անցավ միայն դավաճանության հետևանքով: Պարսկական զորամասերը, տիրելով ընդարձակ տարածքի, ակամայից բաժան-բաժան էին լինում, ցրվում էին, ուստի հակառակորդի զորախմբերը հանկարծական հարձակումներով առանձին-առանձին ոչնչացնում էին նրանց: Պրեստերիանների պրեֆեկտ Բալիստան հավաքել էր ծովափի

54 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Նախշ-ի Ռուստեմի Քաղաք-ի Զարդուշտ հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊՐՀ 1966, 2 (33), էջ 68:

55 Հ. Մանեղյան, նշվ. աշխ., էջ 94, Բ. Դ. Лыков, նշվ. աշխ., էջ 81, 87:

նավահանգիստներում գտնվող նավերը և հարձակում գործել Պոմպեոպոլիսի վրա⁵⁶ (261)։ Պարսկական զորքից կոտորվում է մի քանի հազար մարդ և Բալլիստայի ձևերն է ընկնում արքայից արքայի կանանոցը՝ նրա կանայք ու երեխաները։ Շապուհ Ա-ն խուճապի մատնված փութով նահանջում, անգամ եղեսպցիներից գնում է նրանց երկրով ազատ անցնելու իրավունքը՝ տալով թալանած ամբողջ ոսկին⁵⁷։

Ահա այս խուճապահար նահանջող պարսկական բանակը Եփրատ գետն անցնելիս ենթարկվեց Պալմիրայի տիրակալ Սեպտիմիոս Օգենատոս (Օտայնաթ) IX-ի հարձակմանը։ Վերջինս խլեց ամբողջ ավարն ու գերիներին։ Շապուհ Ա-ն իր զորքերի մնացորդներով հազիվ հասավ իր պետության սահմանները⁵⁸։ Սակայն Հռոմի վիճակն էլ բարձր չէր։

Լիկիևիոս Գաղղիանոս կայսրը (որը Վալերիանոսի որդին էր) Արևմուտքում զբաղված էր «բարբարոսների» և հատկապես գոթերի հարձակումների այս ու այնտեղ բռնկվող զինվորական ապստամբությունների դեմ պայքարելով։ Օգենատոս IX-ը միակ տիրակալն էր, որ Արևելքում պահպանել էր հավատարմությունը կայսրության հանդեպ։ Ստեղծված պայմաններում աննախընթաց մեծացավ Պալմիրա-Թադմոր քաղաք-պետության դերը։ Ժիշտ է, Օգենատոսն սկզբնական շրջանում զաղտնի բանակցություններ էր վարում Շապուհ Ա-ի հետ, սակայն վերջինս այնպիսի պայմաններ էր առաջադրել, որ Օգենատոսը գերադասել էր պահպանել իր բարեկամությունը Հռոմի հետ⁵⁹։ Գիտակցելով կայսրության համար Արևելքում ստեղծված բարդ վիճակը, Գաղղիանոսն Օգենատոսին ճանաչեց որպես ժառանգական կառավարիչ, տալով «Պալմիրայի թագավոր», «իմպերատոր» և «վերականգնող Արևելքի» (Corrector totius Orientis) ապա «Արևելքի Օգոստոս» տիտղոսները։ Օժտված լինելով արտակարգ լիազորություններով, նա հանդիսանում էր կայսրության ռազմական ուժերի գերագույն հրամանատարը և զորավարն Արևելքում⁶⁰։ Գաղղիանոսի կենսագիրը հաղորդում է, որ Օգենատոսի իշխանությունը տարածվում էր ամբողջ հռոմեական Արևելքի (Ասորիք, Արաբիա, Պաղեստին և Կիլիկիա), ներառյալ և Եգիպտոսի վրա⁶¹։

Իր ձեռքը վերցնելով կայսրության ողջ իշխանությունը հռոմեական Արևելքում, կայսերական բանակի մնացորդների ու տեղական ռազմական շրջանների ուժերով Օգենատոսը կարողանում է կարճ ժամանակում վերականգնել Հռոմի գերիշխանությունն Արևելքում։ Գործելով Հռոմի անունից, Օգենատոսը 262—264 թվականներին շարունակեց պատերազմը պարսիկների դեմ և կարողացավ Եգիպտոսի ազատել պաշարումից, ինչպես նաև խլել նրանց նվաճած Մծբինն ու Խառանը⁶²։ Ահա այստեղից նա պիտի անցներ Տիգրիս գետը

56 Հ. Մանեդյան, նույն տեղում։

57 В. Г. Луконин, *нշվ. աշխ.*, էջ 81, 87։

58 Т. Момяев, *История Рима*, т. V, с. 388—392.

59 И. Ш. Шифман, *История и культура Пальмиры в книге: И. Ш. Шифман, Пальмирский пошлинный тариф*. М., 1980, с. 24—25.

60 Նույն տեղում, տե՛ս նաև И. А. Стучковский, *Пальмира. «Вопросы истории»*, 1970, № 2.

61 Т. Момяев, *нշվ. աշխ.*, էջ 389—390։

62 Նույն տեղում, էջ 391։ Տե՛ս նաև И. Ш. Шифман, *нշվ. աշխ.*, էջ 24։

և մտնելով հռոմեական Հայաստան, ստիպեր պարսիկներին հեռանալ երկրի այդ մասից:

Այդ հաղթանակներից ոգեշնչված Օդենատոսն այնքան վստահ էր իր ուժերին, որ Գորդիանոս Գ-ից (238—244) հետո առաջին անգամ հռոմեական բանակը կրկին արշավանքը Սասանյանների մայրաքաղաք Տիգրանի վրա: Երբ նա ասպատակում էր Տիգրանի մատույցները, լուր է հասնում, որ գոթերը հարձակվել են Փոքր Ասիայի վրա, ուստի նա շտապում է Կապադոկիա: Այդ ստիպում է գոթերին շտապ թողնել և հեռանալ:

Հռոմեական կայսրության համար ստեղծված պայմաններում, երբ այն կորցնում էր իր միասնությունը⁶³, Օդենատոսը հրապուրվելու էր հռոմեական Արևելքի միահեծան տեր դառնալու հեռանկարով: Սակայն Հռոմի գաղտնի մեքենան գործում էր և էմեսայում սպանվում է Օդենատոսը, իսկ հեռավոր Գաղղիայում գինձորական ապստամբության ղեկավար Պոստումը: Այս սպանություններով կայսրության ամբողջականության սպառնացող ուժերը չէին վերանում: Հռոմեական պետության միասնության խախտման պատճառներն ավելի խորն էին և արտահայտությունն էին այն ճգնաժամի, որ համակել էր Հռոմի ստրկատիրական հասարակարգը՝ սկսած Կոմմոդոս կայսեր սպանությունից (193) մինչև Դիոկղետիանոսի գահակալումը (284):

Օդենատոսին հաջորդեց նրա անշափահաս որդին՝ Վահբալլաթ-Աթենադորոսը (266/7—273), սակայն իբրև միահեծան իշխան և տեր հռոմեական Արևելքի ղեկավարություն իր ձեռքը վերցրեց նրա մայր Զենոբիան:

Սկզբնական շրջանում Զենոբիան արտաքուստ պահպանում էր իր հավատարմությունը Հռոմի հանդեպ, որը նրան շնորհեց «Օգոստոսուհի» (Augusta) տիտղոսը: Սակայն հաղթանակեցին անջատողական ձգտումները: Զենոբիայի արքունիքում օրեցօր ուժեղանում էր հակահռոմեական՝ պարսկասեր կուսակցությունը: Պալմիրայի ծերակույտը ստիպում է Զենոբիային խզել իր կապերը Հռոմից և դաշինք կնքել պարսիկների հետ, որից հետո նա նոր նվաճումներ կատարեց՝ զրկելով Հռոմին Փոքր Ասիայից, Նգիպտոսից և գրեթե բոլոր արևելյան պրովինցիաներից:

Ստեղծվել էր այնպիսի իրավիճակ, որ միառժամանակ Պալմիրան տեր ու տնօրեն էր Արևելքում: «Արևելքի թագուհի» Զենոբիան գլխավորում էր իր շուրջը համախմբված հակահռոմեական ուժերը: Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի արևմտյան մասին տակավին տիրում էին հռոմեացիները և, ինչպես այս, նույնպես իրանին ենթակա մասերի հայկական զորամասերը պիտի պաշարեին կայսրության դեմ: Այդ վիճակը նկատի ունի Տրեբելլիոս Պոլլիոնը, խոսելով Զենոբիայի հանդեպ հայերի տածած ակնածանքի մասին⁶⁴: Մեզ հասել է նոր կայսր հռչակված Ավրելիանոսին (270—275) Զենոբիայի գրած պատասխան նամակը, որտեղ հատկապես շեշտված էր, որ ռեմի կողմն են սարակինոսները, մեզ կողմնակից են հայերը⁶⁵:

Ինչպես երևում է, հռոմեական Հայաստանի վիճակը նույնը չի եղել Օդենատոսի և Զենոբիայի օրոք: Օդենատոսի ժամանակ այն պիտի նվաճված և

⁶³ Պոստումի (258—268) գլխավորությամբ Գաղղիայից, Բրիտանիայից և Սպանիայից ստեղծվել էր մի նոր՝ Գաղղիական կայսրություն:

⁶⁴ Trebellius Pollio. Trīginta tyranni, 30. տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 96:

⁶⁵ Flavius Vopiscus, Aurelianus, 27, տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 97:

ներառված լինելը կայսրության կազմում, իսկ Զենոբիայի ժամանակ Փոքր Ասիայի հետ միասին հռոմեական Հայաստանը պիտի ճանաչեր Զենոբիայի իշխանությունը։ Ստեղծված վիճակը շտապեցրեց կայսրությանը զբաղվելու Տրդատին Հայաստանի թագավոր հռչակելու հարցով⁶⁶։

Գահ բարձրանալուց հետո Ավրելիանոսը հրաժարվեց ճանաչել Պալմիրայի կառավարությունը, ի պատասխան դրա, «Օգոստոս» հռչակված Վահագնաթի կողմնակիցները Զենոբիայի գլխավորությամբ վերջինիս կայսր (imperator) հռչակեցին։ Ավրելիանոսի զորավար Պրոբոսը 270 թ. վերջին ետ նվաճեց Եգիպտոսն իր Ալեքսանդրիա մայրաքաղաքով։ 271 թ. ամռանը Ավրելիանոսի բանակըն սկսում է իր արշավանքը⁶⁷։ Այս փաստերի առնչությամբ հետաքրքրական է Փլավիոս Վոպիսկոսի տեղեկությունն այն մասին, որ այդ պատերազմում Զենոբիայի դեմ մղվող պատերազմում Ավրելիանոս կայսրը ռաբենել էր այն օգնական ուժերը, որ ուզարկված էին պարսիկների կողմից, իսկ սարակինոսների և հայերի դաշնակից ջոկատները կաշառել էր, նաև իր կողմն էր անցկացրել կամ բռնությամբ, կամ հնարամտությամբ⁶⁸։ Բանակը հիմնականում բաղկացած էր Հռոմին ենթակա եվրոպական պրովինցիաների ռազմական կոնտինգենտներից։ Այդ արշավանքին, ըստ երևույթին, մասնակցում էր նաև Արևմուտքում գտնվող հայկական այրուձին՝ թագաժառանգ Տրդատի գլխավորությամբ։ Կիլիկիայի լեռնային անցքերը հյուսիսից հսկող Տիանա քաղաքի պաշարումից հետո կապադովկիական կայազորներն անցան հռոմեացիների կողմը։

Հայկական այն զորամասերը, որոնք Զենոբիայի կողմից օկուպացված հռոմեական Հայաստանից էին, նույնպես հեշտությամբ անցնում էին Ավրելիանոս կայսեր կողմը, որի բանակում էր այդ ժամանակ արդեն չափահաս Տրդատը⁶⁹։

Ենթացած Շապուհ Ա.-ն օգնություն է ուղարկում Զենոբիային, սակայն Պալմիրայի զորքերն Անտիոքի և Էմեսիայի ճակատամարտերում պարտություն են կրում⁷⁰։ Զենոբիան և Վահագնաթը փորձում են փախչել պարսիկների մոտ, սակայն գերի են ընկնում հռոմեացիների ձեռքը։ Պալմիրան գրավվում է 272 թ.։ Այժմ Ավրելիանոսի իշխանությունը տարածվում էր «Սիրիա» և «Մեսոպոտամիա» պրովինցիաների վրա։

Գերի տարված Զենոբիան պիտի զարդարեր Ավրելիանոսի հաղթահանդեսը Հռոմում։ Սակայն կայսրը Հռոմ չէր հասել, երբ ճանապարհին, Հելլեսպոնտոսը (Բոսֆորի նեղուցը) անցնելիս, լուր են հասցնում, որ պալմիրացիներն ապրստամբելով, ոչնչացրել են հռոմեական կայազորը և իրենց իշխան են հռչակել ոմն Անտիոքոսի։ Միաժամանակ ապստամբներն ստիպում էին Մեսոպոտամիա պրովինցիայի կառավարիչ Մարկելլինոսին՝ անջատվել Հռոմից։ Այդ 272 թ.

66 Գիտնականների մի մասը (Մոմզեն, Խալաթյանց, Գ. Ասլան, Սանտալաճեան և ուրիշներ) գտնում են, որ Հայաստանը վերստին ճանաչել էր Հռոմի գերիշխանությունը, իսկ Հ. Մանանդյանը հավանական է համարում այն կարծիքը, ըստ որի, այդ ժամանակ հայերը շարունակում էին մնալ պարսից գերիշխանության տակ (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 95)։ Հետաքրքիր է նշել, որ ժամանակին Գուշտմիդը զարգացնում էր այն միտքը, որ Օգենտոսի հաղթանակներից հետո միայն կարող էր հարց դրվել Տրդատի գահակալության մասին 271 թ. (K. Striften, III, էջ 302, 407)։ Նա չէր սխալվում, այդ տեղի ունեցավ քիչ ավելի ուշ՝ 274 թ.։

67 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 96։

68 Flavius Vopiscus, Aurelianus, 28 տե՛ս Հ. Մանանդյան, նույն տեղում։

69 Այս ժամանակ Տրդատը պիտի 18 տարեկան լիներ։

70 Н. III. IIIyфман, նշվ. աշխ., էջ 26։

օգոստոսին էր Ավրելիանոս կայսրը վերադառնում և կրկին պաշարում է Պալմիրան։ Այս անգամ նա անողոր զատաստան է սեփնում քաղաքի բնակչու-
թյան հետ։ Հիմնահատակ քանդվեցին Պալմիրայի պարիսպները, ավերվեցին
նրա վեհաշուք պալատները, իսկ հսկակալուր Արևի տաճարի հսյուկալ դար-
դերը սարվեցին Հոռմ, որակզ դրանք պիտի պարպարեն այս հալթանակները
հավերժացնող Արեգ աստծո տաճարը (273)⁷¹։

71 T. MOMMSEN, նշվ. աշխ., էջ 394—396։ Ձենորիա թողուհին դարդարում էր Արվելիանոսի
հաղթահանդեսը Հոռմում։ Հ. Մանանդյանն ուշադրություն է դարձրել այն դաստի վրա, որ
Ավրելիանոսի հաղթահանդեսին մասնակցած ժողովուրդների այն շարքում, որ անկախ էին Հու-
մից, չեն հիշատակված հայերը (Vopiscus, *Avrelianus*, 33). Եւս Հ. Մանանդյան, նշվ.
աշխ., էջ 99։ Ինչպես նշում է Հ. Ասատուրյանը, այդ նշանակում էր «Հոռմ վանոնք իբր իրեն
հովանավորյալները կը նկատուր» (տե՛ս «Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 219)։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ III ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

1. ՏՐԴԱՏ Գ-Ի ԳՄՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒՄ՝ ԱՎՐԵԼԻԱՆՈՍ, ՊՐՈԲՈՍ ԵՎ ՏԱԿԻՏՈՍ ԿԱՅՍՐԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

272 թ. վերջին մեռնում է արքայից արքա Շապուհ Ա-ը։ Սասանյան գահին պաշտոնական գահաժառանգ է կարգվում «Հայաստանի մեծ թագավոր» Որմիզդ-Արտաշիրը (272—273)։ Իրանին ենթակա Հայաստանում նա իր փոխարեն թագավորեցնում է որդուն՝ Որմիզդակին¹, որը կոչվեց Շապուհ, այսինքն՝ «արքայամանուկ»։ Նա «թագավորեց մեկ տարի, մինչև Տրդատի թագավորելը»²։

Հետաքրքրական են այն պարագաները, որոնք պայմանավորեցին Տրդատի առաջին գահակալումը։ Որմիզդ-Արտաշիրը «Երան և Անեբան արքայից արքայ էր ընդամենը մի քանի ամիս։ Նրա մահից հետո սասանյան արքունիքում ծայր են առնում գահակալական կռիվները, որոնք շարունակվում են գրեթե մինչև IV դարի սկզբները։ Ըստ երևույթին, Որմիզդ-Արտաշիրը չէր հասցրել իր որդուն՝ Որմիզդակին, հռչակել արքայից արքա, այսինքն՝ իր գահաժառանգը, իսկ այն փաստը, որ նա նշանակվել էր «Հայաստանի մեծ թագավոր», ուր նա իշխեց միայն երեք տարի (273—276), ինքնին արդեն հասկանալի է դարձնում, որ նա էր լինելու գահաժառանգը, սակայն Իրանի շահնշահը դառնալու ձգտումով «Հայաստանի մեծ թագավորի» գահը նրանից խլում է իր հորեղբայրը՝ Ներսեսը³, որը մինչ այդ գրավում էր հնդկապարթևական քուշանների գահը, «Սակաստանի, Տուրեստանի և Հնդկաց մինչև ծովափ թագավոր» տիտղոսով⁴։ Ներսեսն իր եղբոր՝ արքայից արքա Որմիզդ-Արտաշիրի մահվանից հետո իրեն էր համարում Իրանի շահնշահի գահի օրինավոր ժառանգը, սակայն նա չեզո-

¹ ՏՔՀ (հունարեն տեքստ), տող 48։ Այս Որմիզդակը հիշատակված է նաև «Քաարա-ի Զարդուշտ»-ի արձանագրության մեջ իր հոր՝ Արմենիայի մեծ թագավոր Որմիզդ Արտաքսարից» հետո («Հորմիզդակ որդի թագաւորին Հայոց»)։

² Խոսեհաքի, Բ հէ (աշխ. Թարգմ., էջ 212)։ Ննթադրվում է, որ Արտավազդից հետո Հայաստանում գահակալել է Տրդատ Մեծի հայրը՝ «Խոսրով Բ-ն» (272/3—287, տե՛ս 2. Մանեան-յան, նշվ. աշխ., էջ 99)։ Սակայն նոր հետազոտությունները բոլորովին տեղ չեն թողնում կարծեցյալ Խոսրով Բ-ի համար։ Ինչպես պարզվեց, Տրդատ Գ Մեծի հայրն էր «Խոսրով Մեծը», որն օտար աղբյուրներում հայտնի է Տրդատ (Բ) անվամբ։ Սա, ինչպես նշվեց, սպանվել է 256 թ. թողնելով մանուկ Տրդատին։ Վերջինս Տրդատ Գ Մեծն է։

³ В. Г. Лужкович, Культура сасанидского Ирана, с. 197.

⁴ Նույն տեղում, էջ 55։ Հայաստանի պարսկական մասի գահին եղած ժամանակ Ներսեսի իշխանությունը պարբերաբար տարածվում էր նաև պարսկական զորքերի կողմից գրավված Հայաստանի՝ Հոռմին ենթակա մասի վրա։

քացվում է, և Տիգրանի արքունիքում հաղթող է դուրս դալիս նրա եղբայրներից մեկը՝ Վառհարան Ա-ն (Վահրամ, Վռամ 273—276):

Լիկիանոս Գաղղիանոս և Կլավդիոս կայսերի արքունիքներում մեծացած և դաստիարակություն ստացած Տրդատն Ավրելիանոսի ժամանակ արդեն չափահաս էր:

Ըստ հորենացու, Որմիդդակ-Շապուհը մեկ տարվա թագավոր էր Հայաստանում (իմա՝ պարսկական մասում), երբ գահակալեց Տրդատը: Այսպիսով պարզվում է, որ 274 թ.⁵ Տրդատն Ավրելիանոսի կողմից նշանակվել էր Հայաստանի՝ Հռոմին ենթակա մասի թագավոր, որտեղ նա իշխել էր մոտ երկու տարի (մինչև 276 թ.): Այս, Տրդատի առաջին գահակալումն էր⁶:

Ավրելիանոսի հաղթանակները մեծ հույսեր էին ներշնչում Սասանյան Իրանի դեմ պայքարող ժողովուրդներին: Վուպիսկոսի հաղորդումներից երևում է, որ Հռոմում հիմնված Արեգ աստծո տաճարը մեծ համբավ էր վայելում Արեևելքի ժողովուրդների մոտ, իսկ Արևի սլաշտամունքը կապված էր Ավրելիանոսի անձի հետ: Վուպիսկոսն ասում է, որ Ավրելիանոսին «սարակինոսները... իբերները, աղվանները, հայերը, նաև Հնդկաստանի ժողովուրդները, մեծարում էին գրեթե իբրև աստծուն⁷, կարելի է ենթադրել, որ Տրդատը, Պալմիրայի նվաճման առթիվ Հռոմում տեղի ունեցած տոնախմբության ժամանակ Արեգ աստծո տաճարում, թագադրվել էր Ավրելիանոսի կողմից և ստացել «Հելիոս» անունը⁸:

Հետաքրքրական է, որ որոշ վերապահությամբ⁹ ճշտվում է նաև Մ. Օրման-

⁵ Հմմտ. Մ. Օրմանյան Ազգապատում, մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913, էջ 76:

⁶ Ըստ հորենացու (Բ, դբ), Տրդատ Գ Մեծը թագավորել է 56 տարի: Եթե նա մահացել է 330 թ., նրա թագավորության առաջին տարին պիտի լինի՝ 274 թ.:

⁷ Flavius Vopiscus Aurelianus. Sh'ս Հ. Մանեդյան, Նշվ. աշխ., էջ 98:

⁸ Գառնիի հունարեն արձանագրությունում, որը, ինչպես կարծում է Հ. Մանանդյանը, փորագրվել է 315—330 միջոցում, այսինքն՝ երբ Տրդատ Գ-ն ամբողջ Հայաստանի թագավորն էր, հիշատակված է ΗΑΙΟΣ ΤΙΡΙΑΔΗΣ (տե՛ս Հ. Մանեդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 13—16, տես և նրա՝ Քննական տեսություն հայ ժող. պատմ., հ. Բ, էջ 134): Խորենացին հիշատակում է այս հունարեն արձանագրությունը, խոսելով Գառնի ամրոցի և Տրդատի քրոջ՝ Խոսրովիդուխտի համար կառուցված «Տուն հովանոցի» շինության մասին (Բ, դ): Զարմանք չպետք է պատճառի, որ տաճարի մասին խոսք չկա Խորենացու մոտ, քանի որ այն արդեն կառուցված է եղել I դարում (Tacitus Annales, XII 45). Պետք է կարծել, որ Տրդատ Գ-ն վերակառուցել է ամրոցը և պալատը: Իսկ հին աշխարհում սովորական երևույթ էր նույնիսկ վերաշինված քաղաքները նոր հիմնադրված համարել: Մ. Շոմոնը նույնպես արձանագրությունն իրավամբ վերադրում է Տրդատ Գ-ին, սակայն՝ "ΗΛΙΟΣ-ի փոխարեն կարդում է "Αυρελίου (M. L. Chaumont, Նշվ աշխ. էջ 94, ծան. 4), որը չի ճշտվում: Հետազոտողների մի մասն էլ (Ստ. Լիսիցյան, Ա. Աբրահամյան, Վ. Տրեբեր, Բ. Առաքելյան, Գ. Սարգսյան, Հ. Բարթիկյան, Ս. Կրկյաշարյան) կարծում է, որ արձանագրությունը փորագրվել է Տրդատ Ա-ի օրոք: Տողերիս հեղինակը նույնպես այդ կարծիքին էր (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Երևան, 1971, էջ 762): Սակայն այժմ նույնպես հավանական է համարում, որ Գառնիի արձանագրությունը փորագրվել է Տրդատ Գ-ի օրոք: Ինչպես Հ. Մանանդյանը իրավամբ նշում է. «Խորենացին միանգամայն ճիշտ է որոշել, որ իր տեսած հունարեն արձանագրությունը, որ պարզապես այժմյան նորադուտ արձանագրություն է՝ պատկանում է Տրդատ Մեծի ժամանակին» (Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ—էջ 134):

⁹ Վերապահություն այն իմաստով, որ Մ. Օրմանյանը Տրդատի գահակալումը նշում է ամբողջ Հայաստանի, այլ ոչ թե՛ դրա հռոմեական մասի վրա:

յանի ենթադրությունը, որ 274 թ. «Ավրելիանոս Հայաստանը յուր հովանավորության ներքո առնելով Տրդատը թագավորեցրած էր, բայց երկու տարի ետքը Վուստ Բ նորեն Հայաստանը զրավեց, և Տրդատը հեռացավ, թեպետ նորեն դարձավ հռոմայեցից պաշտպանությամբ»⁹։ Այստեղ խոսքը վերաբերում է նոր դահ թարձրացած Վառահրանին (Վուստ Բ-ին, 276—293), որի գահակալության հենց սկզբին՝ 276 թ., պարսկական զորքերը նորից բռնազավթել են հռոմեական Հայաստանը, և Տրդատը հեռացել է կայսրության սահմանները։

Տրդատը նորից ներգրավվում է Հռոմի պատերազմներում՝ գոթերի դեմ Տակիրտոս կայսեր վեցամսյա գահակալության և նրան հաջորդած Պրոբոսի (276—282) առաջին տարում¹⁰։ Սրանց դեմ հաղթանակ է տանում Պրոբոս կայսրը, որը ստանում է Gothicus պատվանունը։ Ազաթանգեղոսի պահպանած ավանդությունը, որ Տրդատը թագավորել է կովի դաշտում՝ գոթերի դեմ մղված պատերազմի ժամանակ¹¹, հանգեցնում է այն եզրակացության, որ այդ տեղի է ունեցել Պրոբոսի կայսրության առաջին տարում (276)։ Թեև Պրոբոսը նույնպես ճանաչել է Տրդատի գահակալությունը, սակայն այս անգամ նա չի կարողացել հաստատվել Հայաստանում։

Պրոբոսն իր գահակալության տարիներին ժամանակ առ ժամանակ անդրադարձել է 244 թ. դաշնագրից հետո Հայաստանի՝ Հռոմին անցած մասի հարցին, բանակցություններ վարելով մերթ Վառահրան Բ-ի (276—293), մերթ Ներսեսի հետ։ Քանի որ գահակալական նկրտումների հետևանքով վերջիններիս միջև եղած հարաբերությունները խիստ լարված էին և թշնամական, ուստի և հռոմեական Հայաստանի հարցը նրանց համար պատրվակ էր Հռոմի հետ վերսկսվող հարաբերությունների նժարը մեկի կամ մյուսի կողմը ձգելու՝ ի հաշիվ Հայաստանի այդ հատվածի զիջման¹²։ Նվ պատահական չէ, որ Պրոբոսի և Վառահրանի բանակցությունների ելքը, ըստ որի՝ հուլյների¹³ վրա թագավորելով, Պրոբոսը՝ «Արտաշիռի»¹⁴ հետ խաղաղություն կնքելով՝ մեր երկիրը բաժանում է սահմանացույց փոսեր փորելովով¹⁵, չի գոհացնում Ներսեսին և նա իր հերթին բանակցություններ է վարում Պրոբոսի հետ¹⁶ և արդյունքի չհասնելով, հար-

9 Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 78։

10 Խոռենացի, Բ, հգ, հթ, (աշխ. թարգմ., էջ 211—213)։

11 Ագաթանգեղոս, Դ, 44—46։

12 Պատմագրության մեջ նշված էր, որ 283—286 թթ. խաղաղության դաշն է կնքված եղել Վառահրան (Վառ) Բ-ի հետ և ըստ այդ դաշնագրության Հայաստանը տրվել էր Հռոմեական կայսրության (Mommsen, Römische Geschichte t., V, էջ 443, Տաշյան, Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրություն Ազաթանգեղայ գրող, Վիեննա, 1891, էջ 125, Халатянц, Очерк истории Армении и այլն)։ Ավելի ճիշտ է այն պնդումը, որ «վերահիշյալ թվերին օրինավոր դաշինք կնքված չի եղել» (Առաքելյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 253, Аннинский, Древние армянские историки, с. 45) և «Ըստ երևույթին, մինչև երրորդ դարի վերջերք թե՛ Հայաստանը և թե՛ Միջագետքը տարտամ և անորոշ դրության մեջ են եղել և անցել են ձեռքից-ձեռք» (Հ. Մանեղյան, նշվ. աշխ., էջ 102)։

13 Այսպես է անվանում Խորենացին հռոմեացիներին, ինչպես և հռոմեական պետությունը «կողմն ցունաց»։ Այդպես էր ընդունված կայսրությունից արևելք գտնվող ժողովուրդների մոտ։

14 «Արտաշիր», ինչպես նշվեց, Սասանյան արքայից արքաների դինաստիական անունն էր և տվյալ դեպքում պիտի հասկանալ Վառահրան։

15 Խոռենացի, Բ, հգ աշխ. թարգմ., էջ 211)։

16 Vopiscus, XVII, VIII, 4։ Ճիշտ է Բ. Մակ Դերմոն, որ Վոպիսկոսի նշած բանակցությունները եղել են Պրոբոսի և Ներսեսի միջև (B. MacDermot, նշվ. աշխ., էջ 284—285)։

ձակվում և Տրդատին վտարում է հռոմեական Հայաստանից¹⁷։ Այս պատճառ-
դարձավ նոր կայսր Կարոսի (282—283) արշավանքին դեպի հռոմեական Հա-
յաստան, որտեղ կրկին գահակալեց Տրդատը և Կարոսի ղորքիսի հետ գնաց
Միջագետք¹⁸։ Սասանյանների կողմից սլաթերազմին մասնակցում էր «Հայաս-
տանի մեծ թագավոր» խոսրով-Ներսեհը, որին հայ մատենագիրները շիո-
թում են Հայոց թագավոր խոսրովի հետ։ խոսրով-Ներսեհը զլխավորում էր
սլաթական Հայաստանի հեծելազորը՝ կազմված իր դաշնակիցներից, որոնցից
հիշատակվում է առասպելական Կոռնակը։ Կարոս կայսրն արդեն հասել էր Սա-
սանյանների մայրաքաղաք Տիգրոն, բայց հա կայծակնահար է լինում և սպուն-
վում։ Հռոմեական բանակը նրա որդու՝ կայսր Նումերիանոսի (283—284) հրու-
մանատարությամբ, շտապ նահանջում է։

Պարսիկները նորից զավթեցին հռոմեական Միջագետքը (Մեսոպոտամիա
պրովինցիան) և հռոմեական Հայաստանը։ Սակայն այս վերջին անգամ էր,
քանի որ Թրակիայում՝ Նումերիանոսի և Խուսիայում (Վևրոնայի մոտ) նրա
կղբայր Կարինոսի սպանվելուց հետո գահ բարձրացած Դիոկղետիանոսը (284—
305) վերջ դրեց այս վիճակին։

2. ՏՐԴԱՏ ԴԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԻՈԿԼԵՏԻԱՆՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Դիոկղետիանոսի գահակալությամբ սկսվում է նոր ժամանակաշրջան։ Հին
աշխարհի ոտրկատիրական հասարակության ճգնաժամը, որ գրեթե մեկ դար
(193—284) ընդգրկել էր ամբողջ Հռոմեական կայսրությունը, ավարտվում է
կայսրության ամրապնդմամբ ու վերելքով, և ընդհակառակը, այժմ ճգնաժամա-
յին վիճակ էր սպրում Սասանյան Իրանը՝ Երանշահրը։ Ստեղծվում էր այն-
պիսի իրադրություն, երբ պիտի վերանար Հայաստանի անկայուն վիճակը և
վերականգնվեր նրա միասնությունը։

Դիոկղետիանոսի արևելյան քաղաքականության ակտիվացումը նշանա-
վորվեց նրանով, որ նա իր գահակից դարձրեց Մաքսիմիանոսին (286—305),
իսկ ավելի ուշ իր կողորդ կեսար նշանակեց Դալերիոսին (293—311)։ Դիոկղե-
տիանոսը Մաքսիմիանոսին ուղարկում է Արևմուտք՝ այնտեղի գործերը կար-
գավորելու, իսկ Դալերիոսին՝ Արևելք։ Վերջինս ղեկավարում է Միջագետքով և
Հայաստանով։

Ըստ խորհնացու, հռոմեական Հայաստանում կայուն վիճակ էր ստեղծվել
և Տրդատը վերստին, և այս անգամ վերջնականապես, հաստատվել էր իր գա-
հին՝ Դիոկղետիանոսի թագավորության կրողը տալում (287)¹⁹։ Վերականգնում

17 Վառահրան Բ-ն այդ ժամանակ չի կարողանում ներսեհի դեմ դուրս գալ, դրադված լի-
նելով իր հղորչներից մեկի՝ Հորմիզդի (որն Ապար աշխարհի (խորասանի) կառավարիչն էր)
ապստամբության ճնշումով։ Հորմիզդն իրեն հռչակել էր Իրանի արքայից արքա, սակայն
Վառահրան Բ-ի կողմնակիցներն ավելի ուժեղ զորվեցին և Հորմիզդը ենթարկվեց մահապատժի
(283 թ.)։

18 Խորենացի, Բ, հթ։

19 Խորենացու այս հաղորդումը 2. Մանանդյանը համարում է սխալ, միևնույն ժամանակ
նշելով Աննինսկու այն կարծիքը, ըստ որի, այդ վկայությունն ինչ-որ շափով ճիշտ է, բայց ոչ
այն իմաստով, ինչպես այդ հասկացել է ինքը՝ Խորենացին։ Խոսքով Բ-ի մահից (287) հետո
նրա անմիջական հաջորդն էր լինելու իրապես Տրդատ Գ-ն, որը սակայն գահ էր բարձրացել ոչ
թե այդ թվին, այլ ավելի ուշ՝ 298 թ. (Аннинский, Древние армянские истории, с. 51,
2. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, էջ 115)։

չկա ստույգ պատմություն առանց ժամանակագրության,— ասում է Խորենացին,— ուստի մանրամասն հետազոտությամբ գտանք, որ Տրդատը թագավորել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում, և այս կողմերն է եկել մեծ զորքով»²⁰։

Գաղղիայում ապստամբած բաղադնների պարտիկուց հետո Դիոկղետիանոսը կարողացավ զբաղվել Արևելքի զործերով, Արևմուտքի Օգոստոս նշանակելով Մաքսիմիանոսին²¹։

Պարսկական Հայաստանում 17 տարի (276—293) իշխելով իբրև «Հայաստանի մեծ թագավոր» «Խոսրով»-Ներսեհը, Լիզոր՝ Որմիզդ-Արտաշիռի մահվանից հետո (274) Իրանի արքայից արքայի գահի առաջին թեկնածուն էր, սակայն ամեն անգամ թշնամիները զրկում էին նրան զահակալական իրավունքներից։ Ներսեհը սերտ կապեր է հաստատում Դիոկղետիանոսի և Տրդատի հետ։ Այդ պետք է օգներ նրան՝ հասնելու իր վաղեմի նպատակին։ Ներսեհը ճանաչում է կայսրության իրավունքները Հայաստանի Հռոմին հնթակա մասի վրա և պարսկական զորամասերը հեռանում են այնտեղից, իսկ Տրդատն իր զորամասերով գալիս, հաստատվում է իր գահին, նույն Չրմեսում՝ Երիզայում զորնվող Անահիտի սրբավայրից ոչ հեռու։

Այսպիսով, 287 թ. սկսվում է Տրդատի անընդմեջ թագավորությունը, առայժմ Հայաստանի հռոմեական մասում։

287—293 թթ. ընթացքում Տրդատը հռոմեական Հայաստանի թագավորն էր, իբրև վասալ հռոմեական կայսրի։ Իրանում ստեղծված իրադրությունը հարկագրում է Ներսեհին նոր զիջումներ անել։ Նրա կողմնակիցները Տիգրանի արքունիքում հանդիսավոր հրավերներ են ուղարկում՝ գալու և գրավելու իր նախնիների գահը իբրև միակ օրինավոր ժառանգի, որին նա սպասել էր գրեթե 20 տարի²²։ 293 թ. նա շտապում է Տիգրան՝ գրավելու արքայից արքայի գահը, և որպեսզի ապահովի իր թիկունքն արևմուտքից՝ Հայաստանի ու կայսրության կողմից, և նրանք ընդունեն իր գահակալությունը, գերադասում է պարսկական

20 Խորենացի, Բ, ձբ (աշխ. Թարգմ., էջ 217)։ Որոշ ձեռագրերում փոխանակ «Երրորդ ամիս» նշված է «Երկրորդ ամի» (Խորենացի, Բ, ձբ, զրարար, բնագիր, էջ 224, ծան. 5)։ Սամուել Անեցին իր ձեռքի տակ ունեցել է Խորենացու երկի այնպիսի գրչագիր օրինակ, որտեղ եղել է վերջին տարեթիվը։ Նա գրում է, պետք է «զառաջին ամի Տրդատու զուգել, զհա երկրորդ ամին Դիոկղետիանոսի՝ ըստ Մովսիսի Հայոց պատմագրի, և ոչ իններորդին կամ առաջինորդին ըստ ոմանց» (էջ 63)։ Սամուել Անեցին պատահել է նաև այնպիսի աղբյուրների, որտեղ Տրդատի թագավորության առաջին տարին դրված է եղել Դիոկղետիանոսի կայսրության առաջին տարում՝ 284 թ., կամ նրա կառավարության իններորդ տարում՝ 293 թ.։ Երկու թվականներն էլ ճիշտ են և նկատի են առնված Տրդատի գահակալության տարրի պարագաները։

21 Դիոկղետիանոսը ամբողջ Հռոմեական կայսրությունը դարձրեց «տետրարքիա» («չորրորդապետություն»)։ Արևելյան մասում կայսր էր Դիոկղետիանոսը, կեսար՝ Դալիերիոսը։ Արևմուտքյան մասում կայսր էր Օգոստոս Մաքսիմիանոսը և կեսար՝ Կոստանդինոս Երրորդը։ Այսպես նախադրյալ ստեղծվեց կայսրության երկամասն, որը տեղի ունեցավ 395 թվականին։

22 Պայլուլիի արձանագրությունում Ներսեհն իրեն Հայաստանի թագավոր է կոչում և այնուհետև՝ հաղորդում է՝ «դեսպանը եկավ մեզ մոտ (ասելու), որ կարող է արքայից արքան Հայաստանից հանդիսավորությամբ ուղևորվելով Երանշահը ընդունել աստվածներից և իշխանությունը և դահլ... Եվ Երբ տեսանք այդ նամակը, ապա հանուն Անուրա-Մազդայի և բոլոր աստվածների և տիրուհու Անահիտի, Հայաստանից ուղևորվեցինք Երանշահը Paikuli, Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire by E. Herzfeld, Berlin, 1924, 97—99, (այսուհետև՝ Paikuli); Henning. A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqaiāran, Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. XIY 1952, թ. 517 518, տե՛ս նաև՝ B. MacDermot. Նշվ. աշխ., թ. 283—284)։

Հայաստանի գահը հանձնել օրինավոր ժառանգ Տրդատին և ոչ Սասանյան դինաստիայի որևէ ներկայացուցչի, որն այնուհետ կդառնար իր մրցակիցը՝ Այսպիսով, Ներսեհը 293 թ. Տրդատ Գ-ին ճանաչում է պարսկական Հայաստանի թագավոր²³։ Սրանով ավարտվում է Սասանյան դինաստիայի ներկայացուցիչների գահակալության ժամանակաշրջանը, որը խորենացին բնորոշում է իրրև ժամանակ անիշխանութեան», դրա տևողությունը համարելով 26 տարի²⁴։

Ինչպես երևում է, խորենացին «ժամանակ անիշխանութեան» կամ «ամենանիշխանութեան» էր համարում այն 26 տարի կազմող ժամանակահատվածը, որ սկսվում էր Արտավազդ Ե-ի գահընկեցությունից հետո, երբ 261 թ. պարսկական Հայաստանում գահ բարձրացավ Որմիզդ-Արտաշիրն իբրև «Հայաստանի մեծ թագավոր», մինչև Տրդատ Գ Արշակունու գահակալության վերջնական ճանաչումը հռոմեական Հայաստանում (287)։ Այս 26 տարին, որ ամբողջ Հայաստանի վրա հայ Արշակունիների իշխանության ընդհատման տարիներն են, չպետք է շփոթել այն 27 տարվա («Խոսրով սպանալ յԱնակայ և անիշխան մնաց աշխարհս Հայոց զամս Իէ») ²⁵ հետ, որ ընդգրկում է 256—283 թվականները։ Դրանք բռնագրաված հռոմեական Հայաստանի Սասանյանների ապօրինի իշխանության տարիներն են։ Այսպիսով, պարսկական տիրապետությունը Հայաստանի մեծագույն մասում տևել է 261—293 թթ., այսինքն՝ 32 տարի։

Մարկվարտը իրավամբ ենթադրում է, որ հատվածաբար պահպանված Տիգրանակերտի արձանագրությունը²⁶ փորագրվել է III դ. և այդ արձանագրության մեջ ակնարկվածը Տրդատ Գ-ն է²⁷։ Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունից երևում է, որ Տիգրանակերտը գտնվել է հռոմեապարսկական սահմանագծի մոտ՝ պարսիկներին անցած կողմում։ Հայոց թագավորը (իմա՝ Տրդատ Գ) պարսից արքայից հրովարտակ է ստանում, որի բովանդակության պատճենը, թերևս, հենց Տիգրանակերտի այդ արձանագրության հիմնական մասն էր կազմում, դատելով դրա վերջավորությունից. «Հրամայեցինք... ինչպես որ փաստաթղթի մեջ է հայտնված՝ հենց այստեղ էլ փորագրված և ամրացված»²⁸։ Արձանագրության բովանդակությունից երևում է, որ համաձայնություն է եղել հռոմեացիների ու պարսիկների միջև և Տիգրանակերտը հանձնվել է Հայոց թագավորին²⁹։ Արձանագրության մեջ խոսվում է ինչ-որ հաշտության

²³ Տրդատ Գ-ն մինչև 296/7 թթ. պատերազմը պետք է ճանաչի իր վասալական կախումը թե՛ Հռոմից և թե՛ Պարսկաստանից։

²⁴ Խորենացի, Բ, հէ։

²⁵ «Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 61։

²⁶ C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. Berlin, 1910, s. 411—419, Г. X. Саркисян, Тигранакерт, М., 1960, с. 81—82։

²⁷ J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, 134—135; Հենման-Հաուպտն այն վերագրում էր Հայոց Պապ թագավորին։ Հ. Մանանդյանը համաձայն է Մարկվարտի կարծիքին (նշվ. աշխ., էջ 121—122)։

²⁸ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 121։

²⁹ Ձեռյած Ա. Մարտիրոսյանը ճիշտ է եզրակացնում, որ Ներսեհը 293 թ. Հայաստանից է զնացել գահը ժառանգելու, սակայն գրում է. «Տիգրանակերտի արձանագրությունն այս դեպքերին չի կարող վերաբերվել» (Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանը և առաջին Սասանյանները, ՊԲՀ, 1975, № 3, էջ 163—165)։ Ինչպես իրավամբ նշում է Հ. Մանանդյանը, Տիգրանակերտ քաղաքի պարսպի վրա գտնված հունարեն արձանագրությունը խիստ կարևոր մի նոր աղբյուր է Տրդատ Գ-ի վերագրված ու թագադրման մասին Հայաստանում (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 120)։

կամ խաղաղ վիճակի մասին³⁰։ Այսպիսով Ներսեհի գահակալության առաջին տարում տեղի ունեցած հռոմեակապարսկական բանակցությունների մասին գաղափար է տալիս հենց այս՝ Տիգրանակերտի արձանագրությունը։ Արքայից արքան Տրդատին վերադարձնում է Տիգրանակերտը և այլ քաղաքներ³¹։ Դա Արշակունի գահակալի համար «անսպասելի» էր։ Նշանակում է այդ քայլը հարկադրանքով չէր թեւադրված, այլ արված էր խաղաղ ճանապարհով։ Տրդատը հարգալից և երախտագիտությամբ է խոսում հռոմեացիների և պարսից արքայից արքայի մասին։ Նա երեք անգամ Իրանի գահակալին կոչում է «աստված արքայից արքա»³², Նթե Տիգրանակերտի և այլ քաղաքների հանձնումը 298 թ. դաշնագրության հետևանք լինելու, հայ թագավորն այդպիսի երախտագիտություն չէր արտահայտի պարսից արքայի նկատմամբ, քանզի վերջինս պարտված կողմն էր և քաղաքները զիջում էր հարկադրաբար։ Իսկ արքայի անսպասելի նամակն ամենից առաջ հրովարտակ էր Տրդատի թագավորության ստատուսը ճանաչելու, որի համար և նա հրամայել էր հյուսիսային դարպասի վրա փորագրել այդ արձագրությունը։ Այն հաստատում է, որ պայմանավորվածություն է կնքել պարսիկների ու հռոմեացիների միջև և երկուստեք ճանաչվել են Տրդատի իրավունքները։ Այս փոխհամաձայնությունը երկու ինքնակալների և Տրդատի միջև կարող էր լինել միայն Ներսեհի գահակալության սկզբնական շրջանում։

Այս փաստերի կողքին մենք ունենք Պայկուլիի արձանագրության վկայությունը, որտեղ Ներսեհի գահակալության արարողության շնորհավորողներից մեկն է նաև Հայոց թագավոր Տրդատը։ Վերջինս 28 շնորհավորողների թվում 14-րդն է հիշատակվում³³։

293 թ. հետո, ճանաչվելով նաև Հայաստանի մնացած մասի թագավոր, Տրդատն իր քաղաքական կենտրոնը Եկեղյաց գավառի Զրմես ավանից՝ պիտի փոխադրեր Այրարատ՝ Վաղարշապատ մայրաքաղաքը։ Քրիստոնեության տարածման մասին պահպանված ավանդական պատմությունը Հայաստանում կապվում է Այրարատ նահանգի և նրա կենտրոններ Վաղարշապատի ու Արտաշատի հետ։ Վերջինում էր խորվիրապը։

3. 296—297 թթ. ՊԱՐՍԿԱՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՄԾԲԻՆԻ 298 թ. 40-ԱՄՅԱ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Արքայից արքա Ներսեհը պայքարելով ներքին թշնամիների դեմ, ամրապնդեց իր գահը³⁴, ուղադրություն դարձնելով ստեղծված ստորադաս վիճակի վրա, որում գտնվում էր Սասանյան Իրանը՝ Հռոմեական կայսրության հանդեպ։ 296 թ. Ներսեհը, չեղյալ համարելով 284, 287 և 293 թթ. համաձայնագրերը Դիոկղետիանոսի և Տրդատ Գ-ի հետ, սկսեց պարսկահռոմեական պատերազմը։

³⁰ J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 124, 152 և այլն։ Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 166։

³¹ Նույն տեղում։ Այդ քաղաքներից՝ Նեկրանը։

³² J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 134—135, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 121։ Վերջինս կարծում է, որ արձանագրության ժամանակը 298 թ. է (նույն տեղում, էջ 122)։

³³ Patkul, 117—119, B. MacDermot, նշվ. աշխ., էջ 284—285։

³⁴ В. Г. Лужокни, Иран в III в., М., 1979, стр. 59—73

Պարսից զորքը ներխուժում է նաև Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները, Այս պատերազմի սկզբնական շրջանում կարծես թե հաղթանակը պարսիկների կողմն էր, 296 թ. Ներսեհն իր բանակով ներխուժեց հռոմեական Միջագետք, որտեղից մտավ Հայաստանի արևմտյան մասը։ Ամմիանոս Մարկելի-նոսի վկայությամբ Ներսեհը վերագրավեց Հայաստանը, որը «ենթարկված էր հռոմեացիների իշխանության»³⁵։

Դիոկղեստիանոսը պատերազմական գործողությունների ղեկավարությունը հանձնեց կեսար (իր փեսա) Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոսին, Վճռական բախումը հռոմեացիների և պարսիկների միջև տեղի ունեցավ Միջագետքում՝ Խառանի և Կալլինիկոմի միջև³⁶։ Այս ճակատամարտին հռոմեական զորամասերի հետ մեկտեղ մասնակցել է նաև Տրդատ Գ-ն՝ իր հեծելազորով³⁷։

Հռոմեական զորքը ծանր պարտություն կրեց և վերադարձավ Անտիոք, Թվում էր, թե վերականգնվել է նախկին վիճակը։ Պարսկական զորքը կրկին գրավել էր հռոմեական Միջագետքը և Հայաստանը։ Սակայն ժամանակները փոխվել էին, և սկսված պատերազմն անակնկալ ելք ունեցավ, 297 թ. Դիոկղեստիանոսը նորից Գալերիոսին է հանձնարարում պատերազմը վարելու գործը, և այս անգամ նա թշնամու հետ կռվում է Հայաստանում³⁸։ Այս պատերազմի մասին տեղեկություններ են պահպանել IV դարի լատին պատմագիրները՝ Ամբրիոս Վիկտորը, Եվտրոպիոսը և Ռուֆոս Փետտոսը։ Մասնավորապես Ռուֆոս Փետտոսը հաղորդում է. «...ինքը՝ կեսարը երկու ձիավորի հետ անձամբ հետախուզեց թշնամիներին Մեծ Հայքում և քսանհինգ հազար զորքով վրա հասավ թշնամու բանակին, հանկարծակի հարձակվեց պարսիկների անթիվ զորքերի վրա և ոչնչացրեց։ Պարսից թագավոր Ներսեհը փախուստի դիմեց, իսկ կինն ու աղջիկներն ընկան հռոմեացիների ձեռքը, որոնք մեծագույն ակնածությամբ պահպանեցին նրանց պատիվը։ Այդպիսի վերաբերմունքից հիացած՝ պարսիկները խոստովանում էին, որ հռոմեացիները ոչ միայն զենքով, այլև բարքով գերազանցում են (իրենց)։ Եվ Միջագետքը հինգ «Անդրտիգրիսյան» նահանգների հետ վերադարձրին նրանց։ Խաղաղությունը կնքվեց և հարատևեց ցարդ՝ հօգուտ կայսրության»³⁹։ Ըստ Փավստոսի կիսավանդական-կիսապատմական տեղեկությունների, պարսից արքայից արքա Ներսեհի ժամանակակիցն էր Հայոց թագավոր Տիրանը⁴⁰, որի ժամանակ Հայաստանին հարևան Ատրպա-

35 Ammian. Marcell, XXII, I, 5. 13: Այստեղից նաև երևում է, որ մինչև այս պատերազմը Տրդատ Գ-ն ճանաչում էր Հայաստանի փաստական կախվածությունը Հռոմից։

36 Այս վայրերում մ. թ. ա. 53 թ. տեղի ունեցավ հռոմեական զորքի պարտությունը պարսիկներից և Կրասոսի սպանությունը։

37 Տե՛ս Հ. Մաքսեդոնյան, նշվ. աշխ., էջ 105։

38 Հ. Մանանդյանը նշում է, որ Գալերիոս Մաքսիմիանոսը պատերազմի վայր ընտրեց Հայաստանը, նկատի ունենալով նրա լեռնային մակերևույթը, որը նպաստավոր չէր պարսկական հեծելազորի ռազմական գործողությունների համար, ինչպես և այն, որ իրեն կարող էին օգնել Տրդատի կողմնակից հայերը (նշվ. աշխ., էջ 106)։

39 Ruffi Festi Breviarium, XXV;

40 Տե՛ս Կ. Մելիք-Օհանջյանը, Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի, «Լրարեր հաս. գիտ.» 1947, № 6, էջ 64—65։

տականի կառավարիչն էր Վարազ-Շապուհ իշխանը⁴¹, Ըստ պատմիչի, Վարազ-Շապուհի բանսարկությունը է տեղի ունեցել այդ պատերազմը: Պարսկական զորքերը ներխուժել են Հայաստան, գրավել այն մինչև Բասեն գավառի Ոսխա գյուղը⁴², որ գտնվում էր մինչև 293 թ. գոյություն ունեցող պարսկահռոմեական բաժանման գծից ոչ հեռու: Հայերը դիմում են հռոմեական կայսրին՝ Վերջինս իր բանակով գալիս է Հայաստան: Նա հռոմեական աղբյուրների Գալերիոս կեսարն է, որը, ինչպես վերը նշվեց, Միջագետքում 296 թ. պարտություն կրելով, 297 թ. մեծ զորքով գալիս է Հայաստան: Այստեղ Գալերիոսը դիմում է ռազմական հատուկ տակտիկայի: Ըստ Եվտրոպիոսի տեղեկության, Գալերիոսը «հանձրն առավ դեռքի («հետախույզ») պարտականությունը երկու անգամ՝ երեք հետախույզի հետ»⁴³, որոնց մասին, ինչպես վերը նշվեց, խոսում է նաև Ռուսիոս Փնստոսը: Նրանցից երկուսի մասին պարզվում է Փափստոսի տեղեկություններով: Դրանք Անդովկ Սյունի և Արշավիր Կամսարական նախարարներն էին, որոնց հետ կեսարը «ի շինականութեան կերպարանս, ի կաղամբավաճառի օրինի» անցնում է պարսկահռոմեական սահմանագիծը և լրտեսում պարսից բանակին «ի գեղն, որ անուանեալ կոչի Ոսխայ»⁴⁴: Տեղեկանալով թշնամու դիրքերի և զորքի քանակի մասին, Գալերիոսը 25 հազարանոց հռոմեահայկական զորքով գրոհում և խայտառակ պարտության է մատնում թշնամուն: Պարսից բանակը ջախջախվում և փախուստի է գրիմում⁴⁵: Ինչպես պատմում է Փափստոսը, «բանակը կողոպտեցին, ավար առան, բռնեցին թագավորի կանանց ու բամբիջին (տիկնանց տիկին) և նրանց հետ ամբողջ բանուկանը (հարեմի տիկիներին), նրանց բոլոր գույքն ու ստացվածքները, գանձերը, պաշարեղենը, սարքը կանանց հետ գերի վերցրին»⁴⁶: Պատերազմն ավարտվում է 298 թ. Մծբինի 40-ամյա դաշնագրով: Ըստ 298 թ. դաշնագրի ամբողջ Մեծ Հայքի թագավորությունը ճանաչվեց Հռոմի հովանավորության ներքո և գրեթե կես դար Սասանյանները հրաժարվեցին ակտիվ քաղաքականությունից: 298 թ. դաշնագրով Տրդատ Գ-ն վերջնականապես դառնում է վերամիավորված Հայաստանի թագավոր:

Պարտված Սասանյան Պարսկաստանը զիջեց Հռոմեական կայսրությանը «Անդրտիգրիսյան երկրները» (Regiones Transstigritanae), Մեծ Հայքի թագավորության հարավային երկրամասերը և Միջագետքի Մավդեք (Zabdicenae)

⁴¹ Նա պիտի «Վարազոյ» իշխանական տնից լիներ, որ հայտնի էր նաև «Միհրական տուն» անունով իբրև Գանձակի Միհրի տաճարի գլխավոր քուրմ ու վերականգնող Հետագայում այս տոհմը հանգես է գալիս Աղվանքում:

⁴² Փափստոս Բուզանդ, Գ, ի, էջ 48:

⁴³ Eutropius, XXII.

⁴⁴ Փափստոս, Գ, իա, էջ 48:

⁴⁵ Նույն տեղում: Այդ ժամանակ հռոմեահայկական զորքերը շրջապատում և դերի են վերցնում պարսից արքայական կանանցի վրանը՝ «մաշկապարճենք»: «Մաշկապարճենք» բառի մասին տե՛ս ՀՐ. Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 261:

⁴⁶ Փափստոս: Նույն տեղում (Թարգմ., ներածությունը և ծանոթությունները ակադեմիկոս Օտ. Մալխասյանցի, Երևան, 1969, Գ, իա, էջ 112: Աշխարհաբար Թարգմանությունը բերվում է որոշ փոփոխություններով): Այս պատերազմի մասին հաղորդում է նաև Մովսես Խորենացին, շիտթելով ժամանակը և զործող անձանց: Տրդատը այստեղ կոչվում է «Տիրան որդի Խոսրովու», իսկ ներսեհը ներկայացված է իբրև պարսից Շապուհ թագավորի որդի, որը պատերազմում է հայերի դեմ, որպեսզի թագավորի Հայաստանում: Արշավիր Կամսարականի գլխավորությամբ պարսիկները հաղթվում են Մուղղ դաշտում, որ նույն Ոսխա գյուղի վայրում պիտի գտնվեր: Այս նախատարաքից հետո Տիրան-Տրդատը թագավորում է Հայաստանում (Խորենացի, Գ. ժ.):

գավառը, Այգ երկրամասերի վերաբերյալ մեղ հասել է երկու տեղեկություն. մեկը վերաբերում է 298 թ. Մծբինի դաշնագրության համաձայն կայսրությանը Սասանյանների դիջած հողերին՝ Ինգեղեն-Անգեղտուն, Սոֆենե-Մոփք, Ար-լանենե-Արզնարզին, Կորդուենե-Կորդուք և Զարդիկենե-Մավդեք: Սրանց մասին հաղորդում է Պետրոս Պատրիկիոսի՝ պատառիկներով մեզ հասած պատմական երկը (Petr. Pat., p. 135)⁴⁷: Ամմիանոս Մարկելլինոսի հաղորդման համաձայն կայսրության անցան նաև՝ Մոկքը (Moxoene) և Ռեհիմենեն, վերջինս պետք է լինի Արուաստան գավառը՝ Մծբին քաղաքի երկրամասը:

Հարկ է նշել, որ այստեղ հիշատակվող Սոֆենե-Մոփքը, Մոփք Շահունյացը կամ Մոփք Փոքրը չէ, այլ Անգեղտան-Ինգեղեն գավառին արևելյան կողմից սահմանակից Տիգրանակերտ կամ նփրկերտ գավառը, որը հետագայում կոչվում էր Մոփք Մեծ: Սույն երկու գավառները՝ Անգեղտունը և Տիգրանակերտը-նփրկերտը Մեծ Հայքի թագավորության 385 թ. բաժանման ժամանակ անցան կայսրությանը: Հավանաբար 298 թ. հետո Հռոմը հաստատվել էր այս տեղերում և ռազմաստրատեգիական մեծ առավելություններ էր տալիս հռոմեական պալլիսիներին: Եթե իրոք Ռեհիմենեն նույն Արվաստանն է, ապա նրա կարևորությունը ընդգծվում էր այստեղ գտնվող Մծբին քաղաքով, որը Արևելքի ապրանքափոխանակության խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր: Այս հանգամանքը հատկապես ընդգծված է 298 թ. Մծբինի պայմանագրում՝ ըստ որի առևտրական հարաբերությունների կենտրոն էր դառնալու Մծբին վաճառաշահ քաղաքը⁴⁸: Աղծնիքի բղեղխությունը պարփակված էր Արզն կամ Աղծն գավառում: Վերջինս «մեծ բղեղխի» ոստանն էր⁴⁹, ուստի ալեկի ճիշտ կլիներ Arzanene հայերեն նշել «Արզնարզին» ձևով, որ պահպանվել է Նդիշեի մոտ⁵⁰:

Փաստերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 298 թ. պայմանագրով Հռոմեական կայսրության ռազմական հսկողության տակ էին անցնում Մեծ Հայքի թագավորության հարավային երկրամասերը՝ Ingilene-Անգեղտուն և Sophene-Տիգրանակերտ գավառները, Arzanene Աղծնյաց բղեղխությունը (Արզնարզին), Corduene-Կորդուք բղեղխությունը, իսկ Միջագետքում՝ Zabdicenae-Մավդեք գավառը: Կայսրության համար այս երկրամասերը սատրապություններ էին, որտեղ տեղադրված էին հռոմեական կայսրորդները, իսկ դրանց տարածքը (բացի Մավդեք գավառից) նախկինի պես համարվում էր Մեծ Հայքի անքակտելի մասը: Նոր-Շիրական բղեղխությունը մնում էր Մեծ Հայքի թագավորության անմիջական հսկողության ներքո: Պայմանագրում նշված է հատուկ կետ, ըստ

⁴⁷ Երկրամասերի երկրորդ թվարկումը վերաբերում է 363 թ., երբ պարսիկները նորից վերականգնելով իրենց դիրքերը Հայաստանում և Միջագետքում, կայսրությունից պահանջում են Սասանյան Իրանին վերադարձնել Արզանենե-«Արզնարզին», Մոքսենե-Մոկք, Զարդիկենե-Մավդեք, Ռեհիմենե-Արվաստան (?) և Կորդուենե-Կորդուք երկրամասերը: Այս թվարկումը բերում է Ամմիանոս Մարկելլինոսը (Ammian. Marc. XXV, 7, 9): Ն. Աղոնցը ուշադրություն է դարձրել բերված երկու ցուցակների տարբերության վրա: Երկու դեպքում էլ խոսքը հինգ երկրների մասին է, բայց առաջին դեպքում չի նշված Մոքսենե-Մոկքը և Ռեհիմենե-Արվաստանը (?), իսկ երկրորդ դեպքում՝ Ինգեղեն-Անգեղտուն և Սոֆենե-Մոփքը (տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 43).

⁴⁸ Տե՛ս Н. Адонц, Фауст Византийский как историк, «Христианский Восток», т. VI, вып. III, Пг., 1922, стр. 244—245.

⁴⁹ Ասորական աղբյուրներում այդպես էլ նշված է՝ Arsen ostani:

⁵⁰ «Նդիշեի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», աշխատասիրութեամբ Ե. Տեր-Մինասյան, Ե., 1957, էջ 10:

որի «Արմենիայի սահմանը լինելու է Զինթա ամրոցը, որը գտնվում է Մեդիայի սահմանում»⁵¹։ Ժիշտ է Ն. Ադոնցի դիտողությունը, որ այս երկրամասի կառավարիչները, որոնց կայսրությունում դիտում էին իբրև սատրապներ, ենթարկվում էին հայ Արշակունիներին մինչև այդ դինաստիայի վերացումը⁵²։

298 թ. Մծբինի 40-ամյա դաշնագրի կետերից մեկն էլ այն էր, որ Շեքերիայի թագավորն իր տիրակալական նշանները պետք է ստանա հռոմայեցիներից⁵³։ Իրեքիան-Վիրքը՝ Վրաց աշխարհը, վրացական աղբյուրներում նշված Քարթլիի (Արևելյան Վրաստանի) թագավորությունը, որը սերտ կապեր ուներ Մեծ Հայքի թագավորության հետ, չէր կարող դուրս մնալ երկու աշխարհակալությունների փոխհարաբերությունների ոլորտից։ Վրացական պատմական ավանդությունը, չնայած ժամանակի և դեպքերի շփոթության, այնուամենայնիվ, ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը։ 287 թ., երբ Դիոկղետիանոս կայսրը Տրդատին նուրից հաստատեց Հայոց գահի վրա, շանտեսվեց հարևան Իբերիան՝ Վիրքը։ Ինչպես երևում է այստեղ պետք է թագավոր նշանակվեր Միրիանը-Միհրանը, վերոհիշյալ Ռև Արդարի որդին⁵⁴։ Բոլոր դեպքերում Միրիանը Վրաց թագավոր է հռչակվել մինչև 298 թ. Մծբինի դաշնագրերը։ Վրացական կիսապատմական-կիսաառասպելական տեղեկություններից կարելի է կռահել, որ նրա գահակալումը տեղի է ունեցել պարսկահռոմեական պատերազմի տարիներին (296—297), երբ Վրաց թագավորը մասնակցում էր այդ կռիվներին՝ պարսիկների կողմից։ Այս տեղեկություններում «Արմենիայի թագավոր» ներսահին վերաբերող փաստերը վերագրվում են Միրիանին։ Ստեղծված քաղաքական վիճակը հարկադրում էր հռոմեացիներին զբաղվել նաև Վիրքով, որի մասին հատուկ կետով նշված էր 298 թ. պայմանագրում։ Ըստ վրացական աղբյուրների, կայսրը հաշտեցնում և բարեկամացնում է Տրդատին ու Միրիանին⁵⁵։ Այնուհետև նրանք հանդես են գալիս իբրև դաշնակիցներ՝ և հռոմեական արտաքին քաղաքականության կողմնակիցներ։

Արշակունիների վերահաստատումը Հայաստանում պայմանավորված էր հայկական պետականության վերականգնումով։ Հայ ժողովուրդը թևակոխում էր ֆեոդալական դարաշրջանը։

Նկատելիորեն ուժեղանում էր հայ ժողովրդի դերը Մերձավոր Արևելքի երկրներում։ Միաժամանակ Արշակունիների վերահաստատումը Հայաստանում համընկնում էր Հռոմի քաղաքական շահերին Արևելքում։ Մեծ Հայքի թագավո-

51 H. AՃՈՒԿ, նշվ. աշխ., էջ 245։

52 298 թ. դաշնագրի կապակցությամբ հիշատակված տարածքների տեղագրությունը տե՛ս Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում քարտեզը (Նրեանի համալսարանի հրատարակչություն, 1979, Քարտեզի հեղինակ՝ Ս. Նրեմյան)։

53 H. AՃՈՒԿ, նշվ. աշխ., էջ 245։ 298 թ. կայսրությանը անցած երկրամասերի վերաբերյալ բացի նշված գրականությունից, տե՛ս Հ. Մաճանյան, Քննական տեսություն, Բ, մաս Ա, էջ 110—112։ Կ. Գյուլտեքթիկ, Հռոմեական Հայաստանը և հռոմեական սատրապությունները Դ—Ջ դարերում, Թարգմ. Մ. Նորշունի, Վիեննա, 1914, էջ 7—8։ Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղույ անունները, Թարգմ. Բ. Պիլեգիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 30—31։

54 Ըստ «Մոքքեվայա Քարթլիսայա քնագրի Վրաց առաջին քրիստոնյա թագավորը՝ Միրիանը, լևի որդին էր, որը բանասերների կարծիքով նույն Ռևն է (Տե՛ս ժեղով խորհուրդի օգոստոսյան լուծարած ժողովի 1, էջ 83) և սլատահական չէ, որ Միրիանի որդին ևս Ռև անունն է կրում։ Տե՛ս Սաթրապեղլոսի օկտրոնիս ճարտարագիտություն, Լուսի II, տեղի 61—62։

55 Նույն տեղում։

րությունն ընդգրկվում էր Հռոմեական կայսրության քաղաքական ոլորտը և Տրդատ Գ-ի ներքին պետական միջոցառումները համաձայնեցվում էին կայսրության հետ:

298 թ. Մծբինի դաշնագրով վերջնականապես ճանաչվեց և վերականգնվեց Մեծ Հայքի թագավորության այն միասնական տարածքը, որն առաջին անգամ պաշտոնապես ճանաչվեց Տիգրան Բ-ի՝ Պոմպեոսի հետ կնքված դաշնագրով՝ 66 թ. մ. թ. ա., ապա՝ 63 թ. մ. թ., Հռանդեայի համաձայնագրով:

32 տարվա բաժանվածությունից հետո անհրաժեշտ էր վերականգնել Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիալ կազմը և փոխել 261 թ. «Արմենիայի մեծ թագավոր» Որմիզդ-Արտաշիրի (261—272) անցկացրած աշխարհագրից հետո ստեղծված երկրի ներքին վիճակը: Մեզ հասած տեղեկությունները կցկտուր են, բայց հնարավորություն են ընձեռում ենթադրելու, որ, ինչպես Հռոմեական կայսրությունում, նույնպես և Մեծ Հայքում գործադրվել են վարչական և հարկային այն միջոցառումները, ինչ որ իրականացվել էին Դիոկղետիանոսի ժամանակ՝ 298 թ. սկսած: Մեծ Հայքում ևս անց է կացվել ընդհանուր աշխարհագիր: Վիճակագրական հաշվառման է ենթարկվել ամբողջ օգտակար հողատարածությունը և կարգավորվել են հողահարկն ու գլխահարկը: Որմիզդ-Արտաշիրի կողմից փոփոխված հողատարածությունները բաժանող սահմանաքարերը, որոնք, կոչվում էին «Արտաշիրական», Տրդատ Գ-ի ժամանակ վերըստին վերականգնում են նախկին «Արտաշիսական» անունը:

Պատմականորեն ստեղծված Մեծ Հայքի տերիտորիալ կազմը (ըստ գավառների, ապա ըստ բղջիական, նախարարական և ցեղային բաժանումների) նորից վերականգնվում և հաստատվում է պաշտոնապես: Մեծ Հայքի պետության տարածքը բաժանված էր 201 գավառների, որոնց մեծագույն մասը պատկանում էր հայ Արշակունի դինաստիային և համարվում էր «երկիր արքունի»:

Այս կարգին էին պատկանում նաև հռոմեական կայսրից և սասանյան արքայից իբրև «երկիր ձեռական իշխանութեան» ստացված Փոքր Հայք երկրի և Դիմաթենե գավառի հողերը արևմուտքում՝ Հռոմեական կայսրության սահմաններում, և «Ատրպատճաց գաւառը» արևելքում՝ Ատրպատականում: Բղջիները, ավագ ու կրտսեր նախարարները և վերջիններին հավասարեցված ցեղապետները ճանաչվում են իրենց սեփական գավառների ժառանգական կառավարիչներ⁵⁶:

Տերիտորիալ-վարչական բաժանման կարգավորման նպատակն էր հիմնականում կարգավորել հարկային քաղաքականությունը: Դիոկղետիանոսի էդիկտը՝ կայսրության լայնածավալ տարածքի վրա հողային կադաստր⁵⁷ անցկացնելու վերաբերյալ, հրապարակվել է 298 թ., երբ Հռոմը կայունացրեց արևելյան սահմանագիծը Սասանյան Իրանի հետ: Կայսրության «հովանավորության» ներքո գտնվող Մեծ Հայքի թագավորության վրա ևս պետք է տարածվեին նշված միջոցառումները: Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի» բնագրից Հայաստանին, Վիրքին և Աղվանքին վերաբերող մասի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ստեղծվել է այս ժամանակաշրջանում նաև իբրև «Աշխարհագիր»՝ գավառների ցուցակ: Անուղղակի տվյալները վկա-

⁵⁶ Մեծ Հայքի քաղաքական, վարչական բաժանումը նշված ժամանակաշրջանում տե՛ս «Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում (298—385)» քարտեզը (հեղինակ՝ Ս. Տ. Նրեմյան):

⁵⁷ Մշակվող հողատարածությունների հաշվառում: Կադաստր էր կոչվում հին Հռոմում հարկատուների ցուցակը:

յում են, որ Մեծ Հայքի թագավորության հողատարածությունների հաշվառումը կատարվում էր ըստ մանր տարածքային միավորների՝ գավառների, որոնք թվով 201 էին, և այդ ցուցակը կոչվում էր «Աշխարհագիր»։ Այն կազմում էր առանձին գիրք՝ «Աշխարհագիր մատենաք» վերնագրով։ Կային այդ «Աշխարհագիր» ընդարձակ և համառոտ տարբերակները⁵⁸։ Ըստ որոշ տրվյալների, այդ հողային կադաստրը կայսրության մեջ անց է կացվել 298—300 թթ. ընթացքում⁵⁹։ Այդ ժամանակ Մեծ Հայքի թագավորության մեջ պետք է անցկացվեր «Աշխարհագիրը»։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԺԱՆԱՋՈՒՄԸ ՏՐԴԱՏ Գ-Ի ՕՐՈՔ

293—297 թթ. լայնորեն ծավալվում է այն շարժումը, որը 301 թ. հանգեցրեց քրիստոնեության ճանաչմանը իբրև Մեծ Հայքի թագավորության պետական կրոնի։

Տրդատ Գ-ի հակազդադաշտական քաղաքականությունը Հայաստանի երկու մասերում հավասարազոր էր հակասասանյան՝ հակապարսկական քաղաքականության, հանգամանք, որ չէր կարող հանդուրժել Տիգրանի արքունիքը։

Սասանյանների կողմից պարթև Արշակունիների վերացումը և հակահելլենիստական ռեակցիան Պարսկաստանում, որն արտահայտվեց զրադաշտականության կայունացմամբ, հակառակ տրամադրություններ առաջացրեց Հայաստանում։ Հայ Արշակունիները դառնում էին ռիսերիմ թշնամիները Սասանյանների և այն ամենի, ինչ որ բխում էր զրադաշտական գաղափարախոսությունից։

Սասանյանների կողմից հովանավորվող զրադաշտականությունը Հայաստանում դիտվում էր որպես հայերի ստրկացման և պարսիկների հետ նրանց միաձուլման գաղափարի կրող։ Ստեղծված պայմաններում քրիստոնեության նպատակն էր Հայաստանի քաղաքական, գաղափարական և մշակութային ինքնության և ինքնությունության պահպանումը։ Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում հակասում էր նաև հունահռոմեական կրոնագաղափարական համակարգին, սակայն Հռոմը հանդուրժեց այն, քանի որ ուղղված էր Սասանյան Իրանի և զրադաշտականության դեմ։

Ի դեմս քրիստոնեական եկեղեցու, ֆեոդալական հայ ավագանին գտավ ամենահարմար գաղափարական արդարացումը սոցիալ-տնտեսական այն փոփոխությունների, որոնք նրան դարձրել էին անմիջական արտադրողի՝ շինականի փաստական տերը։ Քրիստոնեությունը միաժամանակ դարձավ գաղափարական հենք հայկական վաղֆեոդալական մշակույթի ձևավորման և զարգացման համար։

Հայաստանում վերստին հաստատված Արշակունյաց դինաստիան, որն

⁵⁸ Այս «Աշխարհագիր մատենաք» կոչվող ցուցակները հետագայում Անանիա Շիրակացին (610—685) օգտագործել է Մեծ Հայքի, Վիրքի և Աղվանքի վարչական բաժանումներին վերաբերող իր գրքում, որը կոչվել է «Աշխարհագիր», իսկ հետագայում քարտեզը կազմելուց հետո՝ «Աշխարհացոյց»։ Շիրակացու ձեռքին հղել է Տրդատ Գ-ից հետո կազմված «Աշխարհագիրը», որտեղ նաև արտացոլվել են Մեծ Հայքի 363—385 թթ. քաղաքական սահմանները։

⁵⁹ Տե՛ս А. И. Павловская, Египетская хора в IV в., М., 1979, стр. 232.

ուժեղ կենտրոնացված պետությունն ստեղծելու քաղաքականությունն էր սկսել, միապետական իշխանության գաղափարական հիմնավորման խիստ կարիք ուներ: Հենց այդպիսի գաղափարախոսություն էր քրիստոնեությունը, որը թագավորի իշխանությունը հռչակեց սրբազան, աստծո ողորմածությամբ տրված, իսկ թագավորներին՝ աստծո օծյալներ:

Քրիստոնեության հաղթանակի համար բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվել նաև կրոնագաղափարական առումով: Արշակունյաց Հայաստանում մազդեականությունը, որն Իրանում պետական կրոն էր հռչակված, հող չզբտավ տարածվելու: Սակայն Հայաստանում իշխող դասակարգերի գաղափարախոսությունը քիչ էր տարբերվում Իրանի իշխող դասակարգերի գաղափարախոսությունից, մասնավորապես արևապաշտությունից (միթրաիզմ), իսկ քրիստոնեությունը շատ բան էր վերցրել արևապաշտությունից⁶⁰, III դ. վերջերին քրիստոնեությունն արդեն բավական ավարտված սինկրետիկ կրոնական աշխարհայացք էր, որի մեջ ներծծված էին անտիկ աշխարհայեցողության շատ տարրեր⁶¹: Բացի այդ, Ասորիքում և Փոքր Ասիայում առաջացող քրիստոնեական համայնքների ներքին կառուցվածքը՝ իր շեշտակիորեն արտահայտված եկեղեցական հիերարխիայով, շատ մոտ էր կենտրոնացված միապետական կազմակերպությանը:

Եկեղեցին իր կառուցվածքով կենտրոնացված ուժեղ պետությունն ստեղծելու հետևողական քաղաքականության գաղափարական լավագույն հիմնավորումն էր: Արշակունի թագավորները նաև մտադիր էին եկեղեցու օգնությամբ սանձել հայ նախարարների անջատողական տրամադրությունները: Իսկ եկեղեցին վախելում էր պետության մեծ հովանավորությունը, պետությունն օգնում էր նրան, իրավունք էր տալիս պայքարելու հեթանոսական կրոնի ու քրմության և ամեն տեսակ հերետիկոսության դեմ: Այդ պայքարը նշանավորվեց նրանով, որ հրով ու սրով ոչնչացվեցին նախաքրիստոնեական պաշտամունքի անհնազանդ ներկայացուցիչները, նրանց ողջ ունեցվածքը դարձավ հողատերերի նոր խավի՝ հոգեւոր տերերի սեփականությունը:

Անտիկ աշխարհի մայրամուտին ձևավորվող քրիստոնեությունը մի կրոնական սիստեմ էր, որը I—II դդ. բավական տարածվել էր⁶², Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը» լի է մ. թ. I դարում քրիստոնյաների հալածանքների մասին եղած ավանդություններով: Ֆ. Էնգելսը քրիստոնեության վաղ ժամանակաշրջանի մասին գրել է, որ «ծագման իր առաջին շրջանում այն ճնշված դասակարգերի կրոնն էր՝ ստրուկների, ստրկությունից ազատվածների, աղքատների, իրավազուրկների և կամ նվաճված ու ճնշված ժողովուրդների»⁶³, III—IV դդ. հաշտվելով պետական իշխանության,

60 Տե՛ս Ե. Գ. Տիր-Միհասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, էջ 12—16: Տե՛ս նաև՝ Շ. Ե. Երեմյան, Культаура раннефеодалной Армении (IV—VII вв.), Ереван, 1980, стр. 9.

61 Նույն տեղում:

62 Հմմտ. Մ. Արեղյան, Մեսրոպ Մաշտոցը և դրի ու գրականության սկիզբը (տե՛ս Մ. Մաշտոց, Հոգևածների ժողովածու, Երևան, 1968, էջ 246:

63 Կ. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., 2-е изд. т. 22, с. 465. И. А. Кривелев, История религии, т. I, М., 1975, стр. 137—139.

յոշխատնավորների հետ և դասակարգային հիերարխիկ աստիճանի վրա բարձր դիրք զբաղեցրեց, քրիստոնեությունը հնազանդության կոչ էր անում շահագործվող քրիստոնյաներին⁶⁴։

Հռոմեական կայսրության մեջ քրիստոնեությունն սկզբում տարածվել էր նրա արևելյան պրովինցիաներում՝ Ասորիքում, Պաղեստինում, Կապադովկիայում և Աֆրիկայում։ Այս երկրներից քրիստոնեական ուսմունքը տարբեր ձևերով թափանցում էր Հայաստան և Անդրկովկաս, ինչպես և Իրանի խորքերը։ Փոքրասիական և ասորական նվաճված քաղաքների բնակչության բռնադատումը և նրանց բնակեցումը Սասանյանների նոր հիմնադրված քաղաքներում հատկապես նշանակալից դեր խաղացին քրիստոնեական համայնքների տարածման գործում։ III դ. վերջերին և IV դ. սկզբներին քրիստոնեական կրոնը գերիշխող էր դարձել Հռոմեական կայսրության արևելյան մասերում։ Նույն վիճակն էր Մեծ Հայքում, որտեղ քրիստոնեությունն սկսել էր մոտաք գործել դեռևս II դ. վերջերից՝ Ասորիքից Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի կողմերից եկող քարոզիչների ջանքերով⁶⁵։

Սկզբնական շրջանում ավելի մեծ դեր էր կատարում Օսրոյենեն՝ իր Եդեսիա կենտրոնով։ Ինչպես հայտնի է, քրիստոնեությունն առաջին անգամ իշխող դինաստիայի կրոն դարձավ Եդեսիայում, որի թագավոր Աբգար Թ-ն (179—214) քրիստոնեություն էր ընդունել⁶⁶։ Եդեսիայից բացի, Ադիաբենից ևս, որը դարձել էր քրիստոնեական առաջին օջախներից մեկը, Հայաստան էին թափանցում քրիստոնյա գործիչներ ու տարածում քրիստոնեական վարդապետությունը։ Նման կապերի ու փոխհարաբերությունների համար բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվել հատկապես մ. թ. I դարի կեսից սկսած։ Ահա այս ժամանակ Բագրատունի տոհմի նախնիները՝ «աղզն Շամբատայ» (Σαρβάται ἐβνος)⁶⁷, որոնց բնակության սկզբնական վայրն էր Ադիաբենին սահմանամերձ Մահկերտան գավառը, ընդունում են քրիստոնեություն, որն սկզբնական շրջանում շփոթվում էր մոլոխիսական կրոնի հետ։ Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ Բագրատունիների նախնիներին համարում է հրեա⁶⁸, որ նշանակում է եբրայական կրոնի հետևորդ, իսկ իրականում նրանք քրիստոնեական կրոնի հետևորդ էին⁶⁹։ III դարի կեսերին է վերաբերում հիշատակությունը Արեքսանդրիայի եպիսկոպոս Մեհրուժանի մասին⁷⁰։ Հայաստանում ամենից առաջ եպիսկոպոսություն է հաստատվում Մոփքին հարևան Տարոն գավառում (Աշտիշատ վայրում)⁷¹։ Եդեսիայից եկող

64 Հ. Մանեդյան, նշվ. աշխ., էջ 128։

65 Նույն տեղում, էջ 124։

66 A. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene Mem. de l' Acad. Imp. des sciences de St.-Petersbourg 1887; H. Աժոն, Армения в эпоху Юстиниана, с. 347.

67 Ptol., VI, 1, 2։

68 Խորենացի, Բ, գ, է։

69 Հ. Գ. Մելիքյան, Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Երևան, 1980, էջ 131—134։

70 «Եսանբրիոս Կեսարացի. Պատմություն եկեղեցւոյ, Թարգմանեալ ի նախնեաց և դարուն և հրապարակեալ հանդերձ նոր Թարգմանութեամբ ի լուսարենէ ի հ. Զարեան», Վենետիկ, 1975, VI, 46. 2։

71 H. Աժոն, նշվ. աշխ., էջ 347—348։

քրիստոնեական քարոզչության մյուս կենտրոնը կազմակերպվում է Արտազ գավառում (այժմ՝ Մակու)⁷²։

Քարոզչական նպատակներով Հայաստան է գալիս նաև հռչակավոր գնոստիկ ասորի Բարգածանը (154—222), որը ծագումով Նդեսիայից էր։ Խորենացին նշում է, որ Բարգածանը Հայաստանում հետևորդներ չգտավ, բայց նա չի անտեսվել Հայոց արքաների կողմից։ Խոսքով Ա-ն Բարգածանին հրավիրել է իր մոտ և հանձնարարել գրելու իր նախնիների պատմությունը⁷³։

Հայաստանի հարավային շրջաններից մի ուրիշ քրիստոնյա եպիսկոպոս՝ Արքեյայոսը (275—277) հանդես է գալիս պարսիկ Մանիի հետևորդների՝ մանիքեյցիների դեմ, որոնց ուսմունքը նույնպես թափանցում էր Հայաստան։

Քրիստոնեության մյուս հոսանքը, ինչպես նշվեց, թափանցում էր Կապադովկիայից և Փոքր Հայքից։ Այն հատկապես ուժեղանում է Սասանյանների հաստատվելուց հետո։ Քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվել է պետական կրոն նույն պայմաններում, ինչ որ զրադաշտականը Իրանում։ Այս շարժման հիմքում ընկած էր կենտրոնական իշխանության ամրապնդման գաղափարը։ Տրդատ Գ-ն գլխավորում էր նոր կրոնի՝ քրիստոնեության վարդապետության հաղթանակը, քանի որ այն կոչվում էր ամրապնդելու Մեծ Հայքի նորոգվող թագավորության կենտրոնացված պետությունը։ Պայքարը նոր կրոնի վարդապետության անաղարտության համար տարվում էր ոչ միայն մանիքեյության դեմ, որը հելլենիստական «համաշխարհային» կրոնափիլիսոփայական ուսմունք էր՝ իրեն հատուկ դուալիզմով և էկլեկտիզմով, այլև զրադաշտականության դեմ։

Կրոնական առումով Հայաստանում, ինչպես և Միջագետքում հին արևելյան պաշտամունքների կողքին գոյակցում էին հելլենիստական և հռոմեական աստվածությունների պանթեոնները, ինչպես և ճաղդեացիների՝ Բաբելոնի աստղագիտական և աստվածաբանական գաղափարները և գնոստիկյան բազմաթիվ ուսմունքներ։ Հատկապես քաղաքային համայնքներում լայնորեն տարածվում էին վաղ-քրիստոնեական ուսմունքները, որոնք վերաճել էին

72 Նույն տեղում, էջ 348—349։ Ըստ ավանդության Արտազ գավառում հետագայում հիմնրված Ս. Թադեոս առաքյալի վանքի տեղում է գտնվում Թադեոս առաքյալի գերեզմանը։ Խորենացին հատուկ ուշադրություն է նվիրում Արտազ գավառին և այդ տեղին։ Ըստ ավանդության, որ վարդապետական բնույթ ունի, Գրիգոր Լուսավորչի մայրը հղիացել է նրանով Թադեոս առաքյալի գերեզմանի վրա (Խորենացի, Բ, հդ)։

73 Հայտնի է Բարգածանի գործունեությունը երաժշտության բնագավառում, որն անչլում է նաև Հայաստանի հետ։ Այս ժամանակաշրջանում Սաղմոսարանի կողքին պիտի գոյություն ունենար չլոնդակը, իբրև ոլորված զլանածե թուղթ կարճ օրհներգով (տե՛ս Զ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Նրեան, 1973, էջ 632)։ Այդ երաժշտության հիմնական տարածողներից էր Բարգածանը՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանի համար բնորոշ համապարփակ կուլտուրայի տեր մի անձնավորություն։ Արդեն այն ժամանակաշրջանում, ինչպես Ասորիքում, նույնպես և հարևան Հայաստանում, ժողովրդական երաժշտական կուլտուրան պիտի հիմք հանդիսանար կրոնական բնույթի գործերի համար։ Ասորական օրհներգությունը նախքան արևմտաեվրոպական երաժշտության մեջ թափանցելը, հաստատվել էր հայկական երաժշտական միջավայրում, արդեն մ. թ. III դարում։ Չէ որ Բարգածանը և նրա որդի Հարմոգիոսը հայտնի են իբրև եկեղեցական օրհներգության դպրոցի հիմնադիրներ։ Մեզ հասել է մի ամբողջական ռեզումեական սաղմոսարան, բաղկացած 150 հայկական սաղմոսներից (Р. И. Грыбер, История музыкальной культуры с древнейших времен до конца XVI в., 1, М.—Л., 1941, с. 342)։

հուղարկվածի Բազմաթիվ էին քաղաքներում հրեական համայնքները: Տրդատ Գ-ի գահակալությունից առաջ Հայաստանի պարսկական մասում թագավորող Սասանյան դինաստիայի ներկայացուցիչները արմատախիլ էին անում հելլենիստական և հռոմեական պաշտամունքները և դրա փոխարեն տարածում զրադաշտականությունը: Հայաստանի հեթանոսական սրբավայրերի տեղում հիմնվում էին «Հայաստանի մեծ թագավորների» անվանական կրակները («Հրատն» կամ «Հուր»)։ օրինակ՝ Որմիզդ-Արտաշիրի անվանական տաճարը Աշտիշատում, որտեղ սպասարկում էին նրա կողմից Վսկաստան, Տուրեստան և Հնդկիք մինչև ծովափ» թագավորությունից բերված հնդկ քուրմերը: Բազմաթիվ էին նրանից ոչ հեռու գտնվող Անգղում հնուց գոյություն ունեցող զրադաշտական մոզերի խոշոր համայնք՝ «մագուստան»⁷⁴, որի դեմ պետք է պայքարեին Տրդատ Գ-ն և նրա գործակիցները:

Հայկական ավանգական ֆեոդալական պատմագրությունը Հայաստանում քրիստոնեական կրոնի արմատավորող և հայ եկեղեցու հիմնադիր է համարում Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալներից հետո Գրիգոր Լուսավորչին: Քրիստոնեության մյուս հոսանքը, ինչպես նշվեց, Հայաստան էր թափանցում Կապադովկիայից: Փոքրասիական քարոզիչների առաջին համայնքները հիմնվում են Կապադովկիային սահմանակից Հայաստանի Դարանաղի, Նկեղյաց և Դերջան գավառներում: Այս տեղերի հայկական միջավայրից էին դուրս եկել Գրիգոր Լուսավորիչը (252—325) և նրա կրտսեր ժամանակակից հոգևոր Պրոն-րեսիոսը (272—353)⁷⁵: Գրիգորը սկզբնապես հայկական Դարանաղի, Նկեղյաց և Դերջան գավառների եպիսկոպոսն էր, նշանակված Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի կողմից՝ 296 թ. առաջ, հավանաբար մինչև 293 թ.:

Հայերի դարձի կապադովկիական վերսիան պատմականորեն ավելի ճիշտ պիտի համարել: Դիոկղետիանոս կայսեր վարչական նոր բաժանումների հետևանքով «տիեզերական» եկեղեցին ևս բաժանվում էր ըստ դիոցեզների: Ասիայի դիոցեզում այդպիսի եկեղեցական կենտրոն էր Նախնոս քաղաքը, իսկ Պոնտականում՝ Կեսարիա քաղաքը («Կեսարիա Կապադովկիոյ»)⁷⁶: Զինվորական իշխանության տեսակետից Մեծ Հայքի թագավորությունը Վիրքի և Աղվանքի հետ հռոմեական ռազմական կոալիցիայի սխտեմում ենթարկվում էր Կապադովկիայի ռազմական օկուպին, իսկ Դիոկղետիանոսի վարչական ռեֆորմներից հետո այն Պոնտական դիոցեզի կազմում էր: Զինվորական իշխանության նման եկեղեցական իշխանությունը ևս պիտի հիերարխիկ կարգով ենթարկվեր Պոնտական դիոցեզին: Ձևավորվող Հայոց եկեղեցու պետք է կաթողիկոսը, պետք է ձեռնադրվեր Կապադովկիայի Կեսարիայում նստող մետրապոլիտի կողմից: Այդ կարգը պետք է սահմանվեր 298 թ., Մծբինի 40-ամյա դաշնագիրը կնքելուց հետո, և իրոք՝ Գրիգոր Լուսավորիչն առաջինն էր, որ

⁷⁴ Գաղոմեոս Անգղը հիշատակում է Μαγουσάνα անվան տակ: (Claudii Ptolemaei Geographia, Vol. I, pars 2, V, 12, Parisiis, 1901, էջ 944: Զրադաշտական այս կենտրոնների կողքին անհրաժեշտ է հիշատակել Վարուժան Թուլունը (Vargan), որը համարվում էր Վահագնի (Վահագն, Վարթրազն) Թուլուն և էմրլեմ: Նրան նվիրված սրբազան դավառները պիտի կոչվեին «Վարաժնուներ» (Վահագնուներ): Այս պաշտամունքի հետ է կապվում նաև Վարադ (* Վարհազն) սրբավայրը:

⁷⁵ Տե՛ս Արշակ Ալպոյաճյան, Պատմության Հայ Կեսարիոյ, հատ. Ա, Գահերե, էջ 80:

⁷⁶ Տե՛ս М. Я. Сюзюмов, Христианская церковь в IV—VI вв., «История Византии», I, гл. 6, М., 1967, стр. 145, 146.

301 թ. գնաց Կեսարիա, որտեղ նստող մետրապոլիտը ձեռնադրեց նրան Մեծ Հայքի արքեպիսկոպոս: Այնուհետև այդ կարգը շարունակվեց մինչև Պապ Թագավորը (369—373):

Հայերի դարձի ավանդական պատմությունը, որի հեղինակն իրեն անվանում է «Ագաթանգեղոս»⁷⁷, հաղորդում է, որ Թագավորական ողջ ընտանիքը մկրտվում է Եփրատ-Արածանիի ակունքների մոտ՝ Բագավան վայրում, նպատարազան լեռան ստորոտում, Գրիգոր Լուսավորչի կողմից: Տրդատ Գ Թագավորը ստանում է մկրտության անունը՝ «Յովհաննէս»⁷⁸, ի նշանավորումն այս դեպքի հիմնվում է Թագավորի անվանական՝ «սուրբ Յովհաննէս» բազմիկ տաճարը Բագավանում, որը մինչև այսօր գոյություն ունի⁷⁹: Այս իրադարձության ավանդական տարեթիվն է 301: ի նշանավորումն այս մեծ իրադարձության, երկրի մայրաքաղաք Վաղարշապատում մոտ 303 թ., դրվում է էջմիածնի տաճարի հիմքը, որը պիտի նշանավորեր Հայոց եկեղեցու առաքելական լինելը: Արևելքի կրոնական ուղղություններին բնորոշ «տեսիլներից» էր Գրիգոր Լուսավորչի «տեսիլքը», երբ կոչված էր հիմնավորելու այն դրույթը, թե «Միածինը» իշնելով «շողակաթի» ձևով, տքնող Գրիգոր Լուսավորչին շնորհել է Հայոց եկեղեցու հովվապետությունը:

Քրիստոնեության հաղթանակը Հայաստանում ամենից առաջ հռոմեական կողմնորոշում ունեցող Թագավորի և նախարարների հաղթանակն էր: Նրանց հակադրված էին այն նախարարները, որոնց շահերը սերտորեն կապված էին Սասանյանների հետ: Ըստ երևույթին, սկզբնական շրջանում նոր կրոնն առանձին ժողովրդականություն չէր վայելում և ազնվականության մի մասը ժողովրդական զանգվածների հետ միասին պայքարում էր հանուն իր նախնիների հավատքի: Դրա դեմ է վրդովվում Մովսես Խորենացին՝ նշելով, որ մարդիկ «բնությամբ մեծամիտ և կամակոր լինելով, դիմադրում են Թագավորի կամքին՝ քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ, հետևելով իրենց կանանց և հարճերի կամքին»⁸⁰:

Քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում ուղեկցվում էր հեթանոսա-

⁷⁷ Դյուլթյուն ունի ստվարածավալ գրականություն Ագաթանգեղոսի տարբեր լեզուներով առկա խմբագրություններին և Գրիգոր Լուսավորչի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող հարցերին. «Ագաթանգեղոսի Պատմություն Հայոց», հրատ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայանց, Տփղիս, 1909, H. Mapp, Крещение армян, абхазов и алаанов св. Григорием, СПб., 1905. Պառույթ Մուրադյան, Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները, Երևան, 1982: Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1901, Ղ. Ալիշան, Արշալույս քրիստոնեության ի Հայս, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1920, Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին և իր Պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1911, Հ. Վ. Հաջոնի, Կարևոր խնդիրներ հայ եկեղեցու պատմության, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1927, B. Garitte. Documents pour l'étude du livre d' Agathange, Vaticano, 1946.) Ն. Ալիեյան, ս. Գր. Լուսավորիչ, «Հան. Ամս», ԺԳ (1949), Հ. Մանանյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Գ. Անանյան, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրության թուականը և պարագաները, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1960, Ս. Կոզեան, Հայոց եկեղեցին մինչև Փյունիստեան ժողովրդ, Բեյրութ, 1961, Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ագաթանգեղոսի արաբական նորահայտ ամբողջական բնագիրը, ՊՐՀ, 1973, 1 և այլն:

⁷⁸ Ագաթանգեղոս, էջ 396, տե՛ս Հ. Անանյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 539:

⁷⁹ И. А. Орбели, Багаванский храм и его надписи «Христианский Восток», Пг., 1917, стр. 128—143.

⁸⁰ Խոռենացի, Բ, դր, էջ 246 (աշխ. Թարգմ., էջ 233):

կան տաճարների ստեղծած հողատիրության ոչնչացմամբ: Քրիստոնեական սրբավայրերն՝ ստեղծվում էին հեթանոսական տաճարների տեղում, որոնց հողերն անցնում են եկեղեցուն: Ընդարձակ մեհենական հողերը Տրդատ Գ-ն հանձնում էր եկեղեցու սպասավորներին, որպես հավիտենական և շատարվող տիրույթներ: Հոգևորականության շարքերը համալրվում էին նաև քրմական դասին պատկանող մարդկանցով, որոնք այդ ձևով պահպանում էին իրենց հողերի ու գույքի նկատմամբ ունեցած ժառանգական իրավունքները, ինչպես նաև պաշտամունքի սպասավորներ լինելու արտոնությունը: Կարճ ժամանակում ստեղծվում է գյուղական և քաղաքային քահանաների մի ամբողջ բանակ:

Տրդատ Գ Մեծի ժամանակվանից արդեն քրիստոնեական եկեղեցին դառնում է Հայաստանի ու Հռոմեական կայսրության քաղաքական մերձեցման կարևորագույն օղակներից մեկը, չնայած որ Դիոկղեիոսի կողմից 303 թ. սկսվում են հալածանքներ քրիստոնյաների դեմ և շարունակվում են նուև նրանից հետո: Մաքսիմիանոս Դայա (305—313) կայսեր գահակալության վերջին տարիներին Հայաստանի և Հռոմեական կայսրության փոխհարաբերությունները բավական լարված էին, եղան նույնիսկ հայկական և հռոմեական զորքերի ղեկավար ընդհարումներ (311—312)⁸¹: Այդ շատ ձևում էր Սասանյաններին: Ուշ շրջանի պատմիչներն այս ընդհարումները բնութագրել են որպես քրիստոնյա Հայաստանի պայքարը հեթանոս Հռոմի դեմ:

Քրիստոնեություն ընդունելուց հետո Մեծ Հայքի արտաքին քաղաքականության ղեկավար դերում հանդես էր գալիս ոչ միայն Հայոց արքան, այլև՝ հայ եկեղեցու առաջնորդը: Դա հնագույն ավանդության շարունակությունն էր, երբ քրմապետը տնօրինում էր հարևան երկրների հետ ծագած վիճելի հարցերը: Քրիստոնյա հոգևորականության ներկայացուցիչներն սկսում են խոշոր դեր խաղալ դիվանագիտական հարաբերությունների ասպարեզում՝ որպես դեսպաններ ու հետախույզներ:

Իրենց քաղաքական հակառակորդ Մաքսիմիանոս Դայայի դեմ Կոստանդինոս Ա-ի և Լիկիանիոսի տարած հաղթանակից ու 313 թ. Միլանի լեգիկտիոն⁸² հրապարակումից հետո պետք է որ մեղմանար լարվածությունը Հռոմի և Հայաստանի միջև: Սակայն քրիստոնյաների դեմ Կոստանդինոս Ա-ի ոխերիմ թշնամու՝ Հռոմեական կայսրության արևելյան մասի կայսր Լիկինիոսի (308—323) սկսած հալածանքները կրկին սրելու էին հարաբերությունները:

Վերջապես 323 թ. Կոստանդինոս Ա-ն հաղթում է նաև Լիկինիոսին և դառնում ողջ կայսրության միահեծան տերը (324—337): Ի նշանավորումն այս իրադարձության, Կոստանդինոս Ա-ն հրապարակում է մի հրովարտակ, որով

81 Եսեբիոս Կեսարացի, Պատմություն եկեղեցույ. Վենետիկ, 1875: 2. Մանանդյանը կարծում է, որ կայսրը պատերազմ էր մղել հռոմեական Հայաստանի, այսինքն՝ Անդրադրիսյան երկրներից մեկի դեմ (նշվ. աշխ., էջ 125—126):

82 Այն հավատքի հանդուրժողականություն էր հռչակում և ընդունում քրիստոնեության իրավահավասարությունը պետական հեթանոսական կրոնի հետ: Սակայն, ինչպես այժմ պարզվում է, քրիստոնեական եկեղեցու պատմության մեջ Միլանի էդիկտին հատկացրել են մեծ տեղ, մինչ իրականում այդպես չի եղել: Նույնիսկ առաջին (Նիկիական) տիեզերական ժողովից (325 թ.) հետո էլ այն վերջնականապես չէր դարձել կայսրության պետական կրոն, չնայած որ Արիոսի ուսմունքը նդովվեց: Կոստանդինոս Ա Մեծը արիոսական էր և, միայն 337 թ., երբ մահամերձ էր, նա հազորովեց: Ուղղափառ տիեզերական եկեղեցին այնուամենայնիվ Կոստանդինոսին և նրա մորը՝ Զեդինե թագուհուն, դասեց սրբերի շարքը:

քրիստոնեությունը ճանաչվում էր որպես միակ ճշմարիտ կրոնը, իսկ հեթանոսությունը հայտարարվում էր մոլորություն, թեև հանդուրժելի⁸³,

Հռոմեական կայսեր կողմից քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո առաջնակարգ նշանակություն են ստանում կազմակերպչական հարցերը, որոնց լուծմանն է ձեռնարկում ինքը՝ պետությունը:

325 թ. հունիսի 19-ին Նիկիա քաղաքում կայսրը հրավիրում է առաջին տիեզերական ժողովը: Առիթը Եգիպտոսի թեմի առաջնորդ Արիոսի «հերետիկոսությունն էր»⁸⁴, ժողովին հրավիրված էին քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիների ներկայացուցիչները, նաև Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը՝ Հայաստանից: Սակայն իրենց փոխարեն նրանք ուղարկեցին վերջինիս որդուն՝ Արիստակեսին⁸⁵:

Կոստանդինոսը պաշտպանում էր ուղղափառներին, ուստի Արիոսի ուսմունքը համարվեց հերետիկոսական⁸⁶, իսկ գրա հիմնադիրն աքսորվեց⁸⁷: Ժողովում մշակվեցին նոր կրոնի հիմնական սկզբունքները: Քրիստոնեությունը դաշն էր կնքում կայսեր հետ, ի նշան որի հրապարակվեց «Հավատի նիկիական հանգանակը»: Բայց սրանով վեճերին վերջ չտրվեց, ընդհակառակը, դրանք ավելի կատաղի դարձան, իսկ Կոստանդինոս կայսրը հարեց արիոսականության:

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն ճանաչելուց հետո քրիստոնեական եկեղեցին որոշակի կառուցվածք է ձեռք բերում: Կազմակերպվող հայ եկեղեցու գլուխ է կանգնում Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, որն արքեպիսկոպոս է ձեռնադրվում Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքի արքեպիսկոպոսի կողմից: Եւս ևս ցույց էր տալիս Հայաստանի կապվածությունը Հռոմի հետ, որը առաջ բերեց Սասանյանների դժգոհությունը: Ս. Գրիգորի վարքի հայերեն խմբագրության համաձայն Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստանի տարբեր գավառներում (Բագրևանդ, Բասեն և Կոտայք, Սկեղյաց և Դերջան, Դարանաղի, Կարին, Սպեր, Տարոն և Տայոց երկիր, Խոռխորունիք, Շիրակ, Կորդվաց աշխարհ, Վանանդ-

83 Հստ եկեղեցական պատմիչների, 324 թ. Գրիգոր արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ Տրդատ Դ-ն հատուկ զեպատություն է առաքում Հռոմ: Հստ ավանդության, Հռոմ ժամանած հայ զեպանները շնորհավորում են Կոստանդինոս Ա-ին իր թշնամիների դեմ տարած հաղթանակի ու միահեծան զահակության, ինչպես և քրիստոնեության հաղթանակի առթիվ: Կոստանդինոս Ա Մեծը և Սեդրեստրոս պապը (314—335) «հավիտենական դաշինք» են կնքում Տրդատ Դ-ի և Գրիգոր Լուսավորչի հետ՝ ընդգնմ բոլոր «հեթանոսներն», ի նշան որի Կոստանդինոս Ա-ն զեպաններին է նվիրում իր նոր գրոշը (λάρδρον)՝ զարգարված Քրիստոսի անվան մոնոգրամ ձևով պատկերված խաչով: Այնուհետև այդ գրոշը երևան է գալիս Սասանյանների դեմ հայերի մղած պատերազմներում:

Ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը, «Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան իրրե պետական կրոն, անշուշտ, խիստ մեծ կարևորություն ունեցող փաստ է: Հայաստանը այնուհետև սերտ հարարերությամբ կապվեց Հռոմեական կայսրության հետ ոչ միայն քաղաքականպես, այլև կուլտուրական» (նշվ. աշխ. էջ 129):

84 Մ. Օրմանյան. Աղգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1913, հ. Ա, էջ 112—113:

85 Դրանից մեկ տարի անց նա սկսեց վարել հայրապետական պաշտոնը (326—333): Նույն տեղում, 82—86, էջ 117—124, տե՛ս նաև «Կանոնադիրը Հայոց», հ. Ա, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 141:

86 Նույն տեղում:

87 Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, 78, էջ 112:

Արեղյանք-Գարեղյանք, Արշամունիք) 12 եպիսկոպոս է ձեռնադրել, իսկ ըստ հունարեն խմբագրության՝ 13⁸⁸,

Հետագայում առասպել է ստեղծվում Գրիգոր Լուսավորչի արքայական՝ պարթևական ծագման մասին, որի վարքագրությունը սերտորեն միահյուսված է Տրդատ Գ-ի վարքագրության հետ։ Արդեն IV դարի կեսերին Լուսավորչի տան ներկայացուցիչներն իրենց հորջորջում էին «Պարթև»։

Նախարարական հասարակարգի պայմաններում եկեղեցու առաջնորդի՝ Մեծ Հայքի արքեպիսկոպոսի պաշտոնը դառնում է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի ժառանգական արտոնությունը։ Ինչպես առաջներում գերագույն քրմապետի պատիվն անխզելի էր գլխավոր դատավորի գործակալությունից, այդպես էլ քրիստոնեության շրջանում հայ եկեղեցու առաջնորդը միաժամանակ զլխավորում էր «Մեծի դատաւորութեան» գործակալությունը⁸⁹, նա էր գերադույն դատավորը։ Այդ պաշտոնների հետ կապված էին հսկայական եկամուտներ, որոնք ստացվում էին ընդարձակ, օրեցօր աճող եկեղեցական կալվածքներից։

Գրիգոր Լուսավորչի տան այս ժառանգական իրավունքը վիճարկում էին Աղբիանոս եպիսկոպոսի սերունդները։ IV դարի ընթացքում, նայած քաղաքական իրադրությանը, կաթողիկոսական գահին էին նստում մերթ Լուսավորչի և մերթ Աղբիանոսի (որը քրմի որդի էր) տան ներկայացուցիչները։ Սկզբում, Տրդատ Գ Մեծի և նրա որդու՝ Խոսրով Բ Կոտակի օրոք, որոնք անշեղորեն հակասասանյան պայքար էին տանում, գերակշռությունը Լուսավորչի տան կողմն էր, բայց հրե երկրում ուժեղանում էր Սասանյանների քաղաքական ազդեցությունը, պատրիարքական գահի վրա Գրիգորի տան ներկայացուցիչների փոխարեն հաստատվում էին Աղբիանոսի տան ներկայացուցիչները։

Քրիստոնեության այս նախնական շրջանում Հայաստանի և հարևան երկրների բնակչության զգալի մասը դեռևս հեթանոս էր, այդ իսկ պատճառով հատուկ դեր էին կատարում քարոզիչները՝ քրեպիսկոպոսները, որոնք գնում էին այդ երկրների առավել հետամնաց շրջանները՝ կրոնական նոր ուսմունքը տարածելու։ Այդ քարոզիչներից առանձնապես հայտնի է Գրիգորիս եպիսկոպոսը, որն ուղարկվել էր մապուկների և Կուր ու Արաքս գետերի ստորին հոսանքում ապրող այլ վաչկատունների մոտ, սակայն սպանվել էր նրանց ձեռքով՝ 336 թ.⁹⁰։ Ս. Գրիգորի Վարդի հունարեն խմբագրության համաձայն, Գրիգոր Լուսավորիչը քարոզիչներ է ուղարկում (Իրենարքոս քահանա, Սոփրոնիոս, Թովմաս) նաև Վիրք, Լազերի երկիրը և Ազվանք⁹¹։

IV դարի կեսերից սկսած հայ եկեղեցին, որը փաստորեն նախարարական խոշոր կազմակերպություն էր դարձել, նախարարների հետ միասին սկսում է պայքարել Արշակունիների դեմ՝ իր ժառանգական իրավունքների պահպանման ու ընդլայնման համար։

Հայ հոգևորականությունը մեծ դեր էր խաղում տնտեսական ու քաղաքական կյանքում։ Նա պահում էր արհեստավորական գործատներ (գործոց տուն) և խանութներ՝ կախյալ արհեստագործներով ու վաճառականներով,

⁸⁸ G. Garitte, Եղվ. աշխ., էջ 102—104, 172.

⁸⁹ Հ. Մանեղյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 76—79.

⁹⁰ Փավստոս, Գ, գ.

⁹¹ G. Garitte, Եղվ. աշխ., էջ 101, 102, 170.

Հակայական դրամական կուտակումներ էր կատարում: Այդ շրջանի պատմիչները հատկապես շեշտում են հարստության ու փարթամության, շքեղ հպուստների ու ձիավարության հանդեպ հոգևորականության տաժաժ սերը⁹², Հոգևորական բարձր պաշտոնյաները՝ Հայաստանի քահանայապետն ու եպիսկոպոսները դեպի անհետի ու հայոց թագավորների ներկայացուցիչների դեր լին կատարում հումանական կայսրերի արքունիքում⁹³,

Հետևողականորեն հողային հարստություններ կուտակելու հետ մեկտեղ հիեղեցիկ ջանքեր էր ապահովել իր ժառանգական իրավունքները դրանց նկատմամբ: Դրան կարելի էր հասնել այն դեպքում, եթե, համաձայն նախարարական իրավունքի կանոնների, տոհմը շարունակվում էր արական գծով: Այսպես, Վրթանես քահանայապետը ջանքեր էր ապահովել իր սերունդների ժառանգական իրավունքն Արշակունիսից ստացած հողերի նկատմամբ: Ապագայում իր տան տիրապետությունն ապահովելու նպատակով Վրթանեսը շտապում էր արյունակցական կապեր հաստատել Արշակունյաց հարստության հետ: Եթե հավատանք պատմիչին, ապա Վրթանեսն իր տպսներկումյա որդուն՝ Հուսիկին, ամուսնացնում է հոսրով Բ-ի դստեր հետ⁹⁴, Այդ ամուսնությունից ծնվում են Պապը (Գրիգոր) և Աթանագիները:

Քրիստոնեության պաշտոնական ճանաչումով ավելի են բարդանում Հայաստանի հարաբերությունները Սասանյան Պարսկաստանի հետ, որը դրսևորվում է IV դարի երկրորդ քառորդից:

⁹² Փավստոս, 2, ր:

⁹³ N. Garsoian, Quidam Narseis? A note on the mission of Nerses the Great. "Armeniac", Melanges d' Etudes arméniennes, Venise, 1969, 148—164;

⁹⁴ Փավստոս, 4, և:

ՊԱՅՔԱՐ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՏՐԴԱՏ Գ-Ի ՀԱԶՈՐԴՆԵՐԻ ԹԱՄԱՆԱԿ

Տրդատ Գ Մեծը, որ թագավորեց քաղաքական բարենպաստ պայմաններում, կարողացավ որոշ շափով ամրապնդել հայկական վաղ ֆեոդալական միապետությունը, ճնշելով նախարարների իրանասեր խմբի բոլոր փորձերը՝ դիմադրելու իր համապետական միջոցառումներին: Բայց ժամանակները փոխվում էին:

Արտաքին քաղաքական երկու հանգամանք վճռական դեր խաղացին Մեծ Հայքի վաղ ֆեոդալական միապետության ճակատագրի հարցում:

330 թ. մայիսի 11-ին Կոստանդինոս Ա Մեծ կայսրն իր մայրաքաղաքը «հավիտենական քաղաք» Ղոմից տեղափոխեց Բյուզանդիոն, որը նրա պատվին վերանվանվեց Կոստանդնուպոլիս: Կայսրության կենտրոնը Բոսֆորի ափերը տեղափոխվելուց հետո հռոմեացիներն ավելի սերտորեն են կապվում Արևելքի հետ, հետևաբար և նրանց համար ավելի խոշոր ռազմաստրատեգիական նշանակություն է ձեռք բերում Հայաստանը: Հայաստանի կառավարող շրջանները, և առաջին հերթին եկեղեցին ու հռոմեասեր նախարարները, ավելի են մերձենում կայսրությանը՝ Սասանյանների դեմ համատեղ պայքարելու նպատակով:

Մյուս հանգամանքը Սասանյան իրանի նվաճողական քաղաքականության սաստկացումն էր: Իրանում գահ էր բարձրացել Շապուհ Բ Նրկարակյացը (309—379), որը ծրագրեր է կազմում վերականգնելու սասանյան պետության երբեմնի հզորությունը և, առաջին հերթին, վերացնելու Մծբինի՝ 298 թ. 40-ամյա հաշտության դաշնագրի իրանի համար ոչ ձեռնտու պայմանները, մանավանդ դաշնագրի ժամկետը լրանում էր:

330-ական թվականներին Շապուհ Բ-ն սկսում է իր գործողությունները կայսրության և Հայաստանի դեմ: Սրանով պետք է բացատրվի Հայաստանի իրանասեր նախարարների և քրմական դասի մնացորդների աշխուժացումը Տրդատ Գ-ի մահվանից հետո (մոտ 330), երբ Սասանյանների ուժեղացող նվաճողական քաղաքականությունը հատկապես զգալի դարձավ²:

¹ Հռոմեական կայսրության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները, երբ պետության կենտրոնը փոխադրվում էր Արևելք, ավելի մեծ իրավունք էր տալիս հայերին կայսրությունն անվանելու «կողմանք Յունաց»:

² Լեոն հավանական է համարում այն ավանդությունը, որով պարսկասեր նախարարներին է վերագրում Տրդատի սպանությունը (Առ, Հայոց պատմություն, հ. Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 577),

Հայաստանում նոր գահակալած խոսրով Բ Կոտակը (330—338)՝ Տրգատ Գ-ի որդին դեռևս հնարավորություն ուներ շարունակելու հոր քաղաքականությունը, սակայն ամբողջովին գտնվում էր հոգևորականության և Հռոմի կողմնակիցների ազդեցության ներքո: Ելնելով քաղաքական բարդ իրադրությունից, նա պետք է ջանար լեզու գտնել նաև Սասանյանների հետ: Բայց հռոմեացիներ նախարարները Գրիգոր Լուսավորչի ավագ որդու՝ Վրթանես Եպիսկոպոսապետի (333—341)³ գլխավորությամբ իրենց կամքն են թելադրում թագավորին և կազմակերպված ձևով հանդիս գալիս Սասանյանների ու նրանց կողմնակիցների Հայաստանում կատարած ոտնձգությունների գեմ: Այդ պատճառով իսկ Շապուհ Բ-ին կողմնակից պալատականները կազմակերպում են դավադրություն, որին մասնակցում էր նաև թագուհին: Սրանք օգտագործում են լեռնցի, սակավին հեթանոս սասունցիներին, որոնք դժգոհ էին նոր կրոնից: Վրթանեսի դեմ ծրագրվող մահափորձը, որ կատարվելու էր քրիստոնեական տոնակատարության ժամանակ Տարոնի Աշտիշատում, չի հաջողվում⁴:

Նախարարական տարրեր խմբակցությունների պայքարն իրենց հոգատիրական ու քաղաքական իշխանության ամրապնդման համար, օբյեկտիվորեն վիրածվում էր պայքարի՝ ընդդեմ հայ Արշակունիների կենտրոնաձիգ քաղաքականության: Դրանից օգտվում էին հակամարտող պետությունները՝ Սասանյան Իրանը և Հռոմեական կայսրությունը: Այս բոլորն անխուսափելիորեն թուլացնում էին հայկական միասնական պետության հիմքերը, խիստ բացասաբար անդրադառնում հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի վրա:

Հայ արքունիքում ավելի են սրվում հակասությունները պետական կառավարմանը մասնակցող նախարարների տարբեր խմբերի միջև, որոնց հետևից գնում էր ավագանու մնացած մասը: Թագավորին առավել նվիրված մարդպետը, մաղխազը և ուրիշներ պայքարում էին կենտրոնական իշխանության համար և հավասարապես թշնամաբար էին տրամադրված թե՛ հռոմեացիներ, թե՛ պարսկասեր նախարարների նկատմամբ: Եպիսկոպոսապետն՝ «կաթողիկոսն Հայոց Մեծաց», սպարապետն ակտիվ հռոմեացիներ կողմնորոշման հետևորդներ էին և, օգտվելով այն հանգամանքից, որ վերջինիս ձեռքում էին երկրի ռազմական ուժերը, ճնշում էին գործադրում թագավորի վրա⁵, նրա քաղաքականությունն ուղղելով քրիստոնեական կայսրության հետ մերձեցնելու կողմը: Վերջապես մնացած պալատականները և նախարարների մի մասը Սասանյանների հետ քաղաքական մերձեցման գաղտնի ու բացահայտ կողմնակիցներ էին և թշնամաբար էին վերաբերվում եկեղեցուն և առհասարակ այն ամենին, ինչը կարող էր մոտեցնել երկիրը հռոմեացիներին:

Այս երրորդ խմբակցության դեմ պայքարելու համար առաջին երկու խմբերն ընդհանուր լեզու են գտնում: Վրթանեսն ու Մամիկոնյանները, որոնց շուրջն էին համախմբված հռոմեացիներ բոլոր նախարարները, խոսրով Բ-ի մի-

Կոստանդինոս Ա-ին ներկայացած Շապուհի՝ դեսպանությունը պահանջում է հինգ «անդրտիգրիայան կահանգներ», որոնք, պարսիկների ասելով, Մարքիմիանոս Գալերիոսը (286—305) խլել էր նրանցից (Ammian. Marc. XX, 7—9): Մերժում ստանալով, Սասանյաններն առժամանակ հետաձգում են հարցը զենքի միջոցով լուծելու իրենց մտադրությունը:

3 Փավստոս, Գ, գ: Վրթանեսը հաջորդել էր իր սպանված եղբորը՝ Արիստակեսին (տե՛ս նաև՝ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 124):

4 Փավստոս, Գ, գ, Խորենացի, Գ, Բ:

5 Հմմտ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 147:

շոցով անց են կացնում հակառակորդ նախարարական տների բնաջնջման ու նրանց ունեցվածքի բռնագրավման իրենց քաղաքականությունը⁶։ Քանի որ խլված հողերը որպես «հավիտենական ու անօտարելի տիրույթներ» հանձնվում էին եկեղեցուն, որը շուտով նախարարների հետ դաշնակցած հանդես էր գալու նույն թագավորի դեմ, այսպիսով, նախարարական տների բնաջնջման քաղաքականությունը հանգեցնելու էր թագավորական իշխանության հետագա թուլացման ու սահմանափակման։

Ընդհանուր առմամբ հոսորդվ Բ Կոտակի թագավորության շրջանը Փավստոս Բուղանդը բնութագրում է որպես մի շրջան, որին բնորոշ էին ձխաղաղությունը և շինությունը, մարդաշատությունը և առողջությունը, պտղաբերությունը, առատությունը և գործի հաջողությունը⁷։

Այս խաղաղ շրջանը նշանավորվում է շինարարական լայն գործունեությամբ։ Փավստոսը պատմում է հսկայական անտառատնկումների մասին, որ կատարում էր ամբողջ երկրից հավաքագրված հարկատու բնակչությունը. այդ ծանր աշխատանքն արվում էր պետական պարհակի («խաշար»)՝ կարգով։ Ընկուղենիների ու կաղնիների տնկարանները ձգվում էին թագավորի ամրոց և կալվածք Գառնիից ցած, Ազատ և Մեծամոր գետերի ափերով մինչև Դվինի դաշտավայրը։ Արտաշատից և թագուհու «Տիկնունի դաստակերտից» հյուսիս այս տնկարանները կոչվում էին «Տաճար մայրի»⁸։

Տնկարանների մի այլ շերտ էր ստեղծվել Արտաշատի և Արաքսի ճահճոտ ափերի միջև, և կոչվել «Խոսրովակերտ»։ Այստեղ կառուցվեցին արքունական ապարանքներ¹⁰։ Այս անտառները լցնում են վայրի կենդանիներով և դարձնում թագավորի ու նրա շքախմբի որսատեղ։ «Տաճար մայրին» և «Խոսրովակերտը» պարսպապատվում են, բայց իրար չեն միացվում, քանի որ դրանց միջև անցնում էր Արտաշատից Վաղարշապատ տանող արքունի պողոտան։

Հնում Արտաշատի մոտ Արաքսին միացող Մեծամոր գետի հունը փոխվելու¹¹ և բազմաթիվ ճահճուտներ գոյանալու հետևանքով Արտաշատ քաղաքի միկրոկլիման փոփոխվում է, դառնում խիստ վնասակար ու վատառողջ։ Խոսրովն իր արքունիքը տեղափոխում է Արտաշատից հյուսիս Դվին կոչվող բլրի վրա¹², որի շուրջը առաջանում է Դվին քաղաքը, որը IV դարի երկրորդ կեսից փաստորեն դառնում է երկրի քաղաքական կենտրոնը։

Այս խաղաղ շինարարությունն ընդհատվում է մազքութների Սանեսան

6 Փավստոս, Գ, դ, Պատմիչի ասելով, մինչև այդ թագավորը և եպիսկոպոսապետը Մանավազյանների և Որդունիների մոտ էին ուղարկել եպիսկոպոս Աղբիանոսին հաշտեցման բանակցություններ վարելու նպատակով։ Սակայն նրանք անարգել էին նրան։

7 Փավստոս, Գ, գ։

8 Փավստոս, Գ, ը։

9 Նույն տեղում։

10 Ենթադրվում է, որ այս վայրերում անտառներ տնկելը և շինությունների կառուցումը ծառայելու էր նաև աղնվական դասի զինվորական ուսուցման նպատակին։ Տե՛ս Ղ. Իճեքեան, Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանից աշխարհի, հ. Գ., Վենետիկ, 1035, էջ 137—139; Տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, էջ 139։

11 Հնում Մեծամորը խառնվելով Քասաղ, Հրազդան և Ազատ գետերին, Արաքսին էր միանում Արտաշատի մոտ։

12 Դեռևս Տրդատ Ա-ի (63—88) ժամանակներից այստեղ գոյություն ունեւ Դվին-Առաակ սրբավայրը, կապված թագավորի պաշտամունքի հետ, ուր կառուցվել էր Հայոց թագավորի անվանական տաճարը (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 764)։

(Սանատրուկ) թագավորի ավերիչ արշավանքի և պարսկահռոմեական ռազմական բախումների վերսկսման հետևանքով:

Մազքուքների Սանեսան թագավորի գլխավորությամբ հյուսիսային լեռնականները 335 թ.¹³ արշավեցին Հայաստան և զրափեցին երկրորդ մայրաքաղաք Վաղարշապատը¹⁴, խոսրով թագավորը և Վրթանես եպիսկոպոսապետը փակվում են Կոզովիտի Դարոյնք բերդում, իսկ Վաչե Մամիկոնյանը շարժվում է Հունաց կողմերը: Մի ամբողջ տարի վաշկատուն հրոսակները վխտում էին երկրում, մինչև որ Օշականի մոտ Յուզլուխ բլրի վրա տեղի ունեցած ճակատամարտում հայոց զորքերը Վաչե Մամիկոնյանի և նրա զինակիցների Մեհենդակ ու Դաղբեղին Ռշտունիների, Բագարատ Բագրատունու, Վահան Ամատունու և Վարադ Կամինականի գլխավորությամբ, ջախջախում են նրանց, Սանեսան թագավորն էլ սպանվում է:

Մծբինի հաշտության պայմանագրի ժամկետը դեռևս չլրացած, պարսիկները հարձակվում են Ամիդի վրա: Թեև նրանք լուրջ պարտություն են կրում¹⁵, բայց հայ ավագանու պարսկասեր մասը նկատելիորեն աշխուժանում է: Միջադեպում սասանյան զորքերի հայտնվելու հետևանքով Հայաստանի ժայռաքավառների պարսկասեր տիրակալներն անջատվում են կենտրոնական իշխանությունից:

Խոսրով Բ-ի դեմ 336/7 թ. ապստամբում են Աղձնիքի «մեծ բղջիխ» Բակուրը և Բզնունիքի Դատաբեն նախարարը¹⁶: Վերջինս բացահայտ դավաճանության դիմելով, պարսկական զորքերին ներս է թողնում իր պաշտպանությանը հանձնված Չորա պահակ լեռնանցքով (այժմ՝ Բիթլիսի լեռնանցք): Խոսրով արքան շտապ զորքեր է հավաքում, թվով երեսուն հազար և սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը շտապում է փակել թշնամու ճանապարհը: Վանա լճի (հնում՝ Բզնունյաց ծով) ափին, Առեստ գետի վրա գտնվող արքունական ձկնորսարան («ձկնատեանք արքունի») հանդիսացող Առեստ ավանի մոտ ճակատամարտ է տեղի ունենում: Հայկական զորքերը հաղթանակ են տանում: Թշնամին մեծ կորուստներով նահանջում է: Վաչե սպարապետը և Վահան Ամատունին Դատաբեն Բզնունուն ձերբակալում, բերում են Խոսրովի մոտ: Նրան քարկոծում

13 Մարկվարտը, որի հետ համաձայն է Հ. Մանանդյանը, նշում է այս թիվը, Սանեսանի արշավանքի ժամանակաշրջանը կապվում է Կոստանդինոս Մեծի խորթ եղբոր՝ Դավթաթիոսի որդու Աննիրախիանոսի՝ իբրև պոնտական ժողովուրդների կառավարիչ Կեսարիա ուղարկելու հետ: Ընդ որում գիտնականը ենթադրում է, որ Աննիրախիանոսին հանձնարարված է եղել այս կողմերում բոլոր ժայռամասային մարզերի պաշտպանությունն ու վերահսկողությունը հենց կովկասյան լեռնաբանների վտանգավոր առաջնաղացման կապակցությամբ և, որ Հայաստանի ազատագրումը տեղի է ունեցել հռոմեական զորքի աջակցությամբ (տե՛ս J. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932, „Orientalia Christiana“, vol. XXVII, 2).

14 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 144—146: Մինչ այդ Սանեսանը (կամ Սանատրուկ), սպանել էր Վրթանեսի որդուն՝ Գրիգորիսին, որն Աղվանք էր գնացել քարոզչական նպատակով (Փավստոս, 9, է, տե՛ս նաև Լեռ, 1917, հ. Ա, էջ 582):

15 Հ. Մանանդյանը, հետևելով Մարկվարտին, որը հենվում է Թեոփանեսի մի վկայության վրա, նույնպես ենթադրում է, որ պարսիկները Միջագետքում պատերազմական գործողություններն սկսել են ոչ թե 337, այլ 335 թ. (J. Markwart, Südarmenien..., էջ 265—268, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 143):

16 Մարկվարտը սրանց ապստամբությունների ժամանակը ենթադրում է 335 թ. (J. Markwart, Die Entstehung der armenische Bistümer Rom, 1932, Orientalia Christiana, vol. XXVII, 2, էջ 86), իսկ Հ. Մանանդյանը՝ 336 թ. կամ 337 թ. (նշվ. աշխ., էջ 149):

են իբրև մի մարդու, «որ դավաճանել էր իր տիրոջ երկրին, գնդին ու զորքերին»¹⁷, իսկ Բղնունյաց ողջ տոհմը բնաջնջվում է։ Թագավորը բռնագրավում է Բղնունիք գավառը, որն այնուհետև շնորհվում է Աղբիանոս եպիսկոպոսին։

Խոսքովն անշատված Աղծնիքի բղեշխ Բակուրի դեմ մեծ զորքով ուղարկում է-իր հավատարիմ իշխաններին¹⁸, ազդեցիկ նախարար Վաղինակ Սյունու գլխավորությամբ, որը կոտորում է մեծ բղեշխի ամբողջ տոհմը¹⁹։ Աղծնիքը միացվում է Թագավորական ոստանին, իսկ նահանգի կառավարիչ է նշանակվում Վաղինակ Սյունին։ Խոսքովը նախարարների կենտրոնախույս տրամադրությունները կանխելու նպատակով օրենք է սահմանում, որ մեծամեծ ավագանին և նախարարներն իրենց զորքերով իր հետ միասին շրջեն երկրում²⁰։

338 թ. Շապուհ Բ-ի զորքերը պաշարում են Մծբին քաղաքը, բայց պարդյուն և հենց այդ ժամանակ էլ, ինչպես ենթադրում է Հ. Մանանդյանը²¹, տեղի է ունեցել պարսկական զորքերի ներխուժումը Հայաստան²²։ Ինչպես հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը, այս պատերազմի ժամանակ սպանվել է Հայոց սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը²³։ Այս պատերազմից հետո, Մարկվարտի և Հ. Մանանդյանի կարծիքով, վախճանվել էր Խոսքով Թագավորը, որին թաղել են իր նախնիների մոտ՝ Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում²⁴։

Հայաստանի համար ստեղծված այս ծանր ժամանակաշրջանում Վրթանես եպիսկոպոսապետը հրավիրում է մեծամեծների խորհուրդ՝ քննարկելու ստեղծված վիճակը։ Հայրենիքի պաշտպանության գործը հանձնարարվում է ազդեցիկ նախարար Արշավիր Կամսարականին, իսկ Անդովկ Սյունու գլխավորությամբ Կոստանգնուպոլիս է ուղարկվում մի դեսպանություն, ըստ ընդունված կարգի, շնորհավորելու նոր գահ բարձրացած Կոստանդինոսին (337—361)։ Դեսպանությունը կայսեր ուղադրությունն էր հրավիրում Հայաստանում ստեղծված իրավիճակի վրա։

Հաշվի առնելով կայսրությանն սպառնացող վտանգը, Կոստանդինոս կայսրը նախարարների հոռմեասեր և պարսկասեր խմբակցություններին խաղաղեցնելու և սիրաշահելու միջոցներ է ձեռնարկում և Հայաստանի Թագավոր է հաստատում Տիրանին (338—344)²⁵, որն, ի հակադրություն իր հոր՝ Խոսքով Բ-ի, ուժեղ անձնավորություն էր։ Վրթանեսի մահից (341) հետո նա աշխատեց ազատագրվել հոգևորականության խնամակալությունից և հանդուրժողաբար վերաբերվել հեթանոսությանը։ Դրանով նա նվաճում է Հռոմի և եկեղեցու հանդեպ թշնամաբար տրամադրված ազնվականության համակրանքը։ Տիրանը պայքարում է պառակտող նախարարների դեմ և իր մերձավորն է դարձնում

17 Փավստոս, Գ, Է։

18 Կորդուբի Ջոն իշխանը, Մեծ Մոփքի Մար իշխանը, Մոփք Շահունյացի ներսեհ իշխանը, Հաշտեանքի Դատ իշխանը, Բասենի Մանուկ իշխանը։

19 Փավստոս, Գ, Է։

20 Փավստոս, Գ, Է։

21 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 150։

22 Վրթանեսը ջանացել էր Սասանյանների դեմ մղվող պատերազմը հայտարարել սրբազան, իսկ այդ պատերազմում զոհվածներին՝ նահատակներ (Փավստոս, Գ, Ժա)։

23 Նույն տեղում։

24 J. Maréchart, նշվ. աշխ., էջ 96; Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 151։

25 Տճ՝ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 151—152։ Խորհնացին Խոսքով Բ Կոստակի և Տիրանի գահակալության պարագաները շփոթում է և վերջինիս հետ կապված անցքերը որոշ չափով վերադրում Խոսքով Բ-ին՝ նրան համարելով Կոստանդինոսի ժամանակակից (Գ, Ե)։

Հայր Մարգարեան, որը կենտրոնական իշխանության հզորացման կողմնակից էր և հավասարապես մերժում էր թե՛ հռոմեական և թե՛ պարսկական կողմնորոշումները²⁶։ Ամենից ավելի նա վստահում էր երկրի սեփական ուժին՝ գյուղացիներից ու ազատներից կազմված զորքին։ Հակառակորդները դաժանորեն պատժվում են, որոնց թվում նաև անջատողական ձգտումներ ցուցաբերած Արծրունի և Ռշտունի նախարարական տները։ Վերջիններիս հողերը՝ Վան և Հադամակերտ ամրացված քաղաքներով, թագավորը հանձնում է մարգարեանների կառավարմանը։ Ի նշան բողոքի՝ թագավորի նման քաղաքականության դեմ, Մամիկոնյանները հեռանում են քաղաքական ասպարեզից և փակվում Տայքում, իրենց Նրախանի (Ճորոխ գետի հովտում, այժմ՝ Իրխան) տոհմական նստավայրում²⁷։ Զորքի մեջ մեծ հեղինակություն վայելող Մամիկոնյաններն անջատվելով, թագավորին թողեցին փաստորեն առանց բանակի։ Տիրանի ներքին քաղաքականության դեմ ընդվզում են նաև սպատանի Հուսիկ արքեպիսկոպոսը (341—344) և հռոմեասեր մյուս նախարարները։ Ըստ ավանդության Հուսիկն սպանվում է՝ թագավորի վարքագիծը վճռականորեն դատապարտելու համար²⁸։ Սպանվում է նաև նոր քահանայապետ Դանիելը, որից հետո Հայաստանի քահանայապետությունը հանձնվում է Աղբիսնոսի տան ներկայացուցիչ Փառնին (348—352), որը չէր խառնվում պետական գործերին և ամեն բանում ենթարկվում էր թագավորին²⁹։

Երկրի իշխանության կենտրոնացման խիստ ու հետևողական քաղաքականությունը հանգեցրեց նրան, որ ողջ տոհմիկ ավագանին, հատկապես դրա հռոմեասեր թևը, թշնամական անհաշտ դիրք բռնեց թագավորի նկատմամբ։ Թագավորի և ավագանու փոխհարաբերություններն այսպես սրված էին մերցակից երկու մեծ տերությունների՝ նոր պատերազմին նախապատրաստվելու ժամանակաշրջանում։ Տիրանի դրությունը անմխիթար է դառնում և նա շտապում է բարելավել հարաբերությունները Շապուհ Բ-ի հետ, որը նոր պատերազմի եռանդուն պատրաստություն էր տեսնում։ Տիրանի վարած արտաքին քաղաքականության այդպիսի փոփոխությունը բնականորեն բացասական ազդեցություն են ունենում հայ-հռոմեական հարաբերությունների վրա։ Որպես պատանդ կայսեր արքունիքում գտնվող արքայազն Տրդատը՝ Տիրանի որդին, սպանվում է, մյուս պատանդները՝ նույն արքայազն Տրդատի որդին՝ Գնելը և Տիրանի անդրանիկ որդու՝ վաղամեծ Արտաշեսի տղան՝ Տիրիթը³⁰ նույնպես պատժի սպառնալիքի տակ էին։ Որդու սպանության բոլոր ցնցում է Տիրանին և հանգամանքների ճնշմամբ նա հարկադրված է լինում վերանայել իր քաղաքական վարքագիծը։ Նա հաշտություն է կայացնում Մամիկոնյանների և հռոմեասեր մյուս նախարարների հետ, որը հարուցում է Շապուհ Բ-ի զայրույթը։

Կայսրությունը 344/5 թ. վերսկսում է պատերազմական գործողությունները Սասանյանների դեմ։ պատերազմի ընթացքում պարսիկները գերեվարում և

26 2. Մանանդյան, ի տարբերություն այլ գիտնականների (Ն. Ասատույան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 276, Գաղազայան, Քննական պատմություն, Գ, էջ 37, Առ. հ. Ա, էջ 590 և ուրիշներ) գտնում է, որ Տիրանը ոչ թե պարսկական, այլ հռոմեական կողմնորոշում է ունեցել (նշվ. աշխ., էջ 152—153)։

27 Փավստոս, Գ, ժթ։

28 Նույն տեղում, Գ, ժր։

29 Նույն տեղում, Գ, ժթ։

30 Խոսեմացի, Գ, ժգ (աշխ. թարգմ., էջ 249)։

կուրացնում են Տիրանին³¹, իսկ 345 թ. Սինգարայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարսից արքայազն Ներսեսը գերի է ընկնում և սպանվում³²։ Սասանյանները հարկադրված են լինում հաշտություն կնքել և վերադարձնում են Տիրանին³³։ Կուրացած Տիրանը հետո է քաշվում պետական գործերից և բնակություն հաստատում իր կալվածքներից մեկում՝ Արագած լեռան ստորոտին գտնվող Կուաշ (այժմ՝ Կոշ) ավանում, Հայոց թագավոր է հռչակվում Տիրանի որդին՝ Արշակ Բ-ն³⁴։

2. ՍՈՑԻԱԼԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐՇԱԿ Բ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Արշակ Բ-ն (մոտ 345—368) ձգտում էր նորմալ հարաբերություններ պահպանել կայսրության հետ՝ նա հատուկ դեսպանություն է ուղարկում կայսեր մոտ, Կեսարիայում Հայաստանի նոր եպիսկոպոսապետ (կաթողիկոս) ձեռնադրված Ներսեսի (353—372) առաջնորդությամբ, որպեսզի ձկայսեր ու իրենց միջև եղած համաձայնության ու խաղաղության դաշինքը նորոգեն³⁵։ Կոստանդինոս Բ կայսրը, ի պատասխան Արշակ Բ-ի դիմումի, շտապում է ցուցաբերել իր բարյացակամությունը նրանով, որ վերադարձնում է արքունիքում գտնվող պատանդներին՝ Արշակ Բ-ի եղբայրների որդիներին՝ Գնեկին ու Տիրիթին³⁶։

Արշակ Բ-ի գահակալության առաջին տարիներն անցնում են խաղաղ իրադրության պայմաններում։ Նրա ճկուն քաղաքականության շնորհիվ երկիրն սկզբում ապրում է խաղաղ շինարարության և ծաղկման շրջան։ Այդ շրջանում,

³¹ Փավստոս, Գ, ա։ *Н. Адоку, Фауст Византийский. "Христианский Восток", 1917—1920, т. VI, вып. 3, стр. 254—255.* Տիրանի դերեվարման և կուրացման մասին պահպանված տեղեկությունները հայկական ավանդության մեջ է։ Մանանդյանը վիդական-ստեղծադործական լատմվածք է համարում (նշվ. աշխ., էջ 156)։

³² Սինգարայի ճակատամարտի թվականը պարզել են Բյուրին և Ադոնցը, որոնց հետ համաձայն է. Զ. Մանանդյանը (տե՛ս *J. B. Bury, The Date of the Battle of Singara. Byzantinische Zeitschrift, 1896. 302—305.*) և Մանուկյան, Քննական տեսություն..., հ. Բ, մ. Ա, էջ 153—154, 305), ինչպես նշում է Ն. Ադոնցը, հաջողություն են, այնուամենայնիվ, պարսիկների կողմն էր, իսկ նրանց նահանջի պատճառը Շապուհի ցնցված լինելն էր ներսեի մահվան լուրը ստանալու հետեանքով (*Н. Адоку, նշվ. աշխ., էջ 253, ծան. 5*)։

³³ Փավստոս, Գ, ա։

³⁴ Լեոն, Աստուրյանը և ուրիշներ Արշակ Բ-ի գահակալության առաջին տարին համարում են 350 թ., որը 2. Մանանդյանը չի համարում հաստատուն և վերջական (տե՛ս 2. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 158)։ Ն. Ադոնցն այն համարում է 345 թ. (*Н. Адоку, նշվ. աշխ., էջ 235*)։ Մարկվարտն սկզբում այն կարծիքին էր, որ Արշակը դահ է բարձրացել 350 թ., այնուհետև՝ 356 թ. (*J. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96*)։ Այստեղ հիմք է ընդունվում Ն. Ադոնցի կարծիքը, նկատի ունենալով, որ Արշակի գահակալումը պետք է ավելի մոտ լիներ պարսկահռոմեական 344/5 թ. պատերազմին։

³⁵ Փավստոս, Գ, Ե (աշխ. թարգմ., էջ 133—134)։ Այդ դեսպանությունը Մարկվարտը կարծում է կայացած 357 թ. (*J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 88*), իսկ 2. Մանանդյանը՝ 353 և 357 թթ. միջև (նշվ. աշխ., էջ 160)։

³⁶ Քննարկելով այս անցքերը, 2. Մանանդյանը (նշվ. աշխ., էջ 159) գտնում է, որ այս անցքերի կապակցությամբ Փավստոսի (Գ, Ե) և Խորենացու (Գ, Խա) հաղորդումներում Վաղես և Վաղենտինոս կայսրերի մասին եղած հիշատակությունները պետք է վերաբերվեն Կոստանդինոս Բ կայսրին։

Փալատոսի վկայությամբ, Հայաստանը «երկու թագավորների միջև խաղաղ-վեց, բարեկարգվեց, կազմակերպվեց»³⁷։ Հռոմն ու Պարսկաստանը այդ ժամանակ զբաղված էին պատերազմներով իրենց երկրների ծայրագավառներում և սլարսկահռոմեական սահմանն առժամանակ հանգիստ էր թողնված։

Կարգավորելով հարաբերությունները Սասանյանների ու հռոմեացիների հետ՝ Արշակ Բ-ն աշխատում է հաշտեցնել միմյանց թշնամի նախարարական խմբակցությունները։ Դրա առաջին պայմանը տոհմիկ ավագանու ժառանգական արտոնությունների վերականգնումն էր։ Նա հաշտեցման քաղաքականություն է վարում Մամիկոնյանների հզոր ու ազդեցիկ նախարարական տոհմի հետ³⁸։ Արշակ Բ-ն Մեծ Հայքի բոլոր զինված ուժերի հրամանատար է կարգում իր պատանեկության ընկեր Վասակ Մամիկոնյանին (345—368)։ Փառաբանված հայ հեծելազորի գլուխ կանգնած, Վասակը պաշտպանում էր իր հայրենիքի սահմանները և շատ անգամ դուրս քշում ներխուժած թշնամիներին։ Հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի անունն անպարտելի հերոսի փառքով էր պսակված, նրա մասին երգեր ու վեպեր էին հորինվում։

Վասակ Մամիկոնյանն ու Ներսես Ա Մեծը երկրի անկախության համար մղված պայքարում այն համոզմունքն ունեին, որ պետք է լիովին հենվել Հռոմի վրա, որի հետ հայերը մշակութային ու կրոնական ընդհանրություն ունեին³⁹։ Սակայն բացահայտորեն արտահայտված հռոմեասիրական քաղաքականությունը հարուցում էր նախաքրիստոնեական հասարակության հետ կապված հայ ավագանու պահպանողական թևի և նրա թիկունքում կանգնած Սասանյանների դժգոհությունը։ Արքունիքի երրորդ, ոչ պակաս ազդեցիկ անձնավորությունը՝ Հայր մարդպետ Գղակը, ձգտում էր Արշակ Բ-ի քաղաքականության հիմքը դարձնել կողմնորոշումը դեպի սեփական ուժերը, երկրի իրական հզորությունը, դեպի ժողովրդի հայրենասիրությունը, հայրենիքը կրժքով պաշտպանելու նրա պատրաստակամությունը։ Սակայն IV դարի երկրորդ կեսի սկզբներից ստեղծված քաղաքական իրադրությունը, ինչպես և ներքին կյանքի բարդությունները, որոշակի և հաստատուն քաղաքականություն վարելու հնարավորություն չէին ընձեռում։

Իր գահակալության առաջին տարիներին Արշակ Բ-ն հիմնադրում է նոր քաղաք, որը նրա անունով կոչվում է Արշակավան⁴⁰։ Այս քաղաքի պատմության մեջ, ինչպես կիզակետում, բեկվեցին թագավորական իշխանության և նախարարների, մանավանդ իշխող հողատերերի և կեղեքվող բնակչության սոցիալական հակասությունները։ Արշակավանը հիմնադրվում է իբրև թագավորին պատկանող քաղաք՝ դաստակերտ, Փոքր Ասիայից դեպի Իրան և Անդրկովկասից դեպի Միջագետք տանող առևտրական գլխավոր ճանապարհների խաչմերուկում՝ Կոգովիտ գավառում, թագավորական գանձարան հանդիսացող Դարույնք բերդից ոչ հեռու։ Նոր քաղաքը պետք է դառնար թագավորի հենարանը կենտրոնախույս նախարարների դեմ, ուստի այն շուտափույթ բնակեցնելու մտահոգությամբ թագավորն այնտեղ հաստատվողներին շնորհում էր զանազան ար-

37 Փալատոս, Դ, ա (աշխ. թարգմ., էջ 120)։

38 Փալատոս, Դ, բ։

39 Գրիգոր Լուսավորչի տան ներկայացուցիչ, խոհեմ ու եռանդուն քաղաքագետ ու ղեկավար գետ Ներսես Մեծը, որը մեծ կամքի տեր և նախաձեռնող մարդ էր, քանիցս ընդհարվել էր Արշակ թագավորի հետ։

40 Փալատոս, Դ, ժբ։ Խառնեացի, Գ. ի է։

տոնություններ և, ամենից առաջ, ապաստանի իրավունք, որի շնորհիվ քաղաքը կարճ ժամանակում խիստ բազմամարդ է դառնում: Փալատոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու վկայությամբ Արշակավանում բնակություն են հաստատում պարտապանները, ավանդառուները, ծառաները, խաբեբաները, վնասարարները և ամեն տեսակ հանցագործները⁴¹: Ուշադրության արժանի է, մանավանդ, Փալատոս Բուզանդի այն վկայությունը, որ «բազում ծառաք զիրեանց տերանց... փախուցեալք անդր անկանէին»... Իսկ այդ վայրը ավան դարձավ, քաղաք դարձավ, մեծացավ և լցրեց ամբողջ հովիտը⁴²: Արշակավանում հաստատված ազգաբնակչությունն ազատվելու էր բոլոր տուրքերից, հանցագործները թողություն էին ստանալու կատարած հանցանքների համար և որևէ մեկի կողմից չէին հետապնդվելու: Այսպիսով, Արշակավանում ապաստանած մարդիկ դառնում էին քաղաքացիներ և թագավորի հենարանը՝ նախարարների կենտրոնախույս ձգտումների դեմ նրա մղած պայքարում: Թագավորի այդ կողին արձագանքեցին ամենից առաջ նախարարների կողմից կեղեքվող և խիստ շահագործվող աշխատավորական զանգվածները: Այստեղ ապաստանում էին հասարակության ստորին խավերից ելած բոլոր նրանք, ովքեր դժգոհ էին իրենց շահագործող տերերից: Հ. Մանանդյանը, Լեոն և Մարկավարտը ենթադրում են, որ Արշակավան էին փախել հավանականորեն ոչ միայն հանցապարտները, այլև, գլխավորապես, կախյալ գյուղացիները, «շինականները», — որոնց այնտեղ տրվել էին որոշ արտոնություններ⁴³: Թագավորական իշխանության հենարան քաղաքի հիմնադրումը և դրա հետ կապված կախյալ գյուղացիների փախուստը մեծ դժգոհություն է առաջացնում խոշոր ազնվականության շրջանում, խոշոր նախարարներից հատկապես դժգոհ էին Կամսարականները և Ներսես կաթողիկոսը, քանի որ նրանց տիրույթները մոտ էին թագավորական ոստանին, որտեղ հիմնվել էր Արշակավանը: Բացի այդ, Կամսարականների ոստան Նրվանդաշատ քաղաքը (Ախուրյանի և Արաքսի միախառնման վայրում) և եկեղեցուն պատկանող Բագավանը (Նփրատ-Արածանիի ակունքների շրջանում), որոնք խոշորագույն առևտրական հանգույցներ էին, Արշակավանի հիմնադրումով կորցնում էին իրենց նշանակությունը: Առաջինը դուրս էր մնում առևտրական հիմնական ճանապարհներից, իսկ երկրորդը վերածվում էր սովորական միջնակյալ կայանի, դա զրկում էր նրա տերերին տարանցիկ առևտրից ստացվող շահույթներից:

Երբ Արշակ Բ-ն ավարտում է իր պալատի շինարարությունն Արշակավանում և ցանկանում օժել պալատական եկեղեցին, Ներսես Ա Մեծ կաթողիկոսի տեղապահ՝ Բագրեանդի և Արշարունյաց եպիսկոպոս Խաղը հրաժարվում է մտնել «մեղապարտ քաղաքը» և ընդդիմանում է արքային: Նա բխրիական

41 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Գաբազաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, Բ, էջ 11—12, Խ. Սամվելյան, Արեան վրժ և փրկանք, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1903, էջ 278—280, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 161—162:

42 Փալատոս, Դ, Ժբ:

43 Հմմտ. Լեոն, հ. Ա, էջ 623, J. Markwart, Südarmenien..., էջ 62, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 161—162: Հ. Մանանդյանը քննելով «Ժառանգի իրեանց» խոսքերը (Խորենացի, Գ, իէ), գտնում է, որ դրանք այդ հատվածում կարող են վերաբերել «շինականներին» և եթե այդ ընդունելի համարվի, պետք է նաև ենթադրել, որ «շինականները» գտնվել են կցադրված կողոնների վրճակում, որ Հ. Մանանդյանը հավասարազոր է համարում ճորտական վրճակին (տե՛ս նրա «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 170—171):

մարգարեի մոլեռանդությամբ կոչ է անում ավերել այն, իսկ ներսես կաթողիկոսը պահանջում է թագավորից՝ հտ կանգնել այդ քայլից⁴⁴։ Այս հանգամանքը թագավորի ու եկեղեցու միջև առաջ է բերում անբարյացակամություն, որն այնուհետև փոխվում է բացահայտ թշնամության։

Աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներից գյուղացիների համընդհանուր դժգոհության ալիքը, որի վառ դրսևորումն էր նրանց մասսայաբար փախուստը դեպի նոր հիմնադրված Արշակավան քաղաքը, անհրաժեշտություն առաջացրեց ինչ-որ ձևով կարգավորելու հողատերերի և անմիջական արտադրողների հարաբերությունները։ Այդ նպատակով 354 թ. Աշտիշատում ներսես Ա կաթողիկոսը դամարեց առաջին եկեղեցական օրենսդիր ժողովը, որի կանոնական որոշումները, ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը, վերաբերում էին ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական խնդիրներին, այլև աշխարհիկ կյանքին ու հասարակական-սոցիալական հարաբերություններին։ Համաձայն այս ժողովի որոշումների, Հայաստանի շատ վայրերում կառուցվեցին բարեգործական հիմնարկներ՝ հիվանդանոցներ, ուրկանոց-գորենոցներ, աղքատանոցներ, վանքերին կից դպրոցներ ու իջևանատներ, որոնք պահվում էին եկեղեցական կալվածքների եկամուտներով և ժողովրդից գանձվող առանձին տուրքերով⁴⁵։ Աշտիշատի ժողովի կանոնական որոշումների մեջ կենտրոնականը հողատերերի և գյուղացիների փոխհարաբերությունների հարցն էր։ Դ կանոնը տերերին հանձնարարում էր գթության վարով ծառաների հետ և նրանց չնդել չափից ավելի հարկերով, պարտադիր աշխատանքներով ու պարհակներով, հիշեցնելով, որ «նրանց համար էլ երկնքում տեր կա»⁴⁶։ Միաժամանակ կանոնը ծառաներին պատվիրում էր հնազանդ լինել իրենց տերերին։ Այս միջոցառումները, պարզ է, չէին կարող հաշտեցնել շահագործողներին ու շահագործվողներին, որոնց միջև եղած հակասությունները և դրանք ծնող պատճառներն ընկած էին ֆեոդալական հասարակարգի հիմքում։ Աշտիշատի ժողովի որոշումներն իրենց էությունը դրսևորում էին եկեղեցու վերաբերմունքը երկրի ներքին կյանքում Արշակ Բ-ի վարած քաղաքականության հանդեպ։

Արշակ Բ-ն հաշվի չէր առնում այն, որ ժառանգական իրավունքի հիման վրա նախարարների կառավարմանը հանձնված տարածքները փաստորեն դարձել էին նրանց անօտարիլի ժառանգական սեփականությունը, իսկ այդ հողերի վրա նստած գյուղացիական համայնքները նրանցից կախման մեջ էին ընկել և թագավորն արդեն չէր կարող ըստ իր հայեցողության տնօրինել դրանք։ Արշակ Բ-ն հաշվի չէր առնում նաև նախարարների ու հոգևորականության վրդովմունքը, որոնք մատնացույց էին անում թագավորի կողմից փախըստական ծառաներին իրենց տերերին վերադարձնելու օրենքի խախտման դեպքերը։ Այս ժամանակ սեղի է ունենում նախարարների նոր վերախմբավորում, որին նպաստեց նաև արքունիքում ծագած ընտանեկան ողբերգությունը։

Անդովկ Սյունու դուստր Փառանձեմն ամուսնացել էր Գնելի հետ։ Սա-

⁴⁴ Փավստոս Դ, Ժբ։ ՏԵՄ Ս. Դ. Еремян, Раннефеодальная монархия армянских Аршакидов, в книге: История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства, части III—IV, М.—Л., 1939, с. 103—104.

⁴⁵ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 160։

⁴⁶ ՏԵՄ Փավստոս Դ, դ։

կայն շուտով Տիրիթը՝ Արշակի մյուս եղբորորդին, որ ցանկանում էր տիրանալ Փառանձեմին, ամբաստանում է Գնեկին թագավորի առաջ և Գնեկը սպանվում է։ Բայց Տիրիթը նույնպես սպանվում է, իսկ Փառանձեմը դառնում է Արշակ Բ-ի կինը՝ Մեծ Հայքի թագուհին⁴⁷։

Այս դեպքերն ավելի են սրում թագավորի լարված հարաբերությունները նախարարների և եկեղեցու հետ։ Պալատական բանսարկությունները, մանավանդ միջադպյան բարդ և վտանգավոր իրադրության պայմաններում, Արշակ Բ-ին անելանելի վիճակի մեջ են դնում։ Նրա քաղաքականությունից դժգոհ ներսես Ա կաթողիկոսը մեկուսանում է երկրի քաղաքական կյանքից։ Արքունիքում կենտրոնական դեմք է դառնում Հայր մարդպետ Գղակը։ Ընդդիմադիր խումբը ղեկավարում էր հռոմեասեր ավագանին՝ քահանայապետի, սպարապետի և Կամսարականների գլխավորությամբ։ Այս պայմաններում պարսկասեր նախարարները ձգտում են մոտենալ թագավորին։ Հակառակորդ ուժերի այսպիսի զուգակցումն Արշակին բերում է Հռոմի հանդեպ թշնամաբար տրամադրված նախարարների՝ Սասանյանների կողմնակիցների ճամբարը և այդպիսի ժամանակ, երբ երկու տերությունները նախապատրաստվում էին նոր պատերազմի ու դրանցից յուրաքանչյուրը ցանկանում էր Հայաստանն իր կողմը գրավել։

Ներկրում գոյություն ունեցող դասակարգային և դասային խոր հակասություններն ավելի սրվեցին անբարենպաստ արտաքին քաղաքական նոր իրադարձության առաջացմամբ։

Ռազմական ընդհարումները պարսկահռոմեական սահմանում հարկադրելու էին Հայաստանին բացահայտել իր վերաբերմունքը կովող կողմերի նկատմամբ։ Արշակը կանգնած էր երկրնտրանքի առաջ, կամ գործել որպես կայսրության կողմնակից, կամ լինել Իրանի համախոհը, սակայն երկու դեպքում էլ նրան անհաջողություն էր սպասվում։ Այս երկվության մեջ էր Հայաստանի և անձամբ Արշակ Բ թագավորի ճակատագրի ողբերգականությունը։

Շապուհ Բ-ն Հայաստան է ուղարկում դեսպաններ, որոնք համոզում են Արշակին արքայից արքայի դաշնակիցը դառնալ և ղինվորական մի շոկատ ուղարկել Մծբինում գտնվող հռոմեացիների դեմ Սասանյանների ձեռնարկելիք գործողություններին մասնակցելու համար։ Արշակ Բ-ն, ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, բազմաթիվ նախարարների հետ զնաց Արվաստան և մինչև Շապուհի գալը պարտության մատնեց հռոմեացիներին⁴⁸։

Արշակ Բ-ի այս վարքագիծը հակասում էր քրիստոնյա կայսեր հետ դաշինքի այն ավանդական քաղաքականությանը, որ գոյություն ուներ Տրդատ Գ Մեծի ժամանակներից ի վեր։ Հռոմը, հասկանալի է, չէր կարող հանգիստ նախել այն ամենին, ինչ կատարվում էր Հայաստանում։ 354 թ. հատուկ առաքելությամբ Հայաստան է ուղարկվում քվեստոր Տավրոսը։ Նա պետք է վե-

47 Փավստոս, Գ, 46։

48 Ըստ Փավստոսի, արքայից արքան ռանդելի սերժ է հասցրտում Արշակ Ա-ի հետ և իրոք տալիս իր զստերն ամուսնացնել Արշակ Բ-ի հետ ու նվիրել ընդարձակ մի տերիտորիա (Փավստոս, Գ, 4)։ Գարազայանը (սֆնական պատմություն, Գ, էջ 75—76), Տուրնեբլզը (Tourneblize. Histoire politique et religieuse de l' Arménie, էջ 807) և Մարկկաբուրը (Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 94—95, 97) կարծում են, որ այս դեպքը եղել է պարսկահռոմեական պատերազմի ժամանակ, իսկ Հ. Մանանդյանը՝ մինչ այդ (նշվ. աշխ., էջ 167)։ Ծիշտ պետք է լինի Հ. Մանանդյանի կարծիքը։

րականգներ հարաբերություններն Արշակ Բ-ի և կայսրության միջև։ Հռոմեական բանագնացն այնպես էր ցույց տալիս, թե իբր ոչինչ չգիտե պարսից արքային Հայոց թագավորի ցույց տված օգնության մասին, դրանով լուելյայն ներվում էր Արշակ Բ-ի հակահռոմեական արարքը։

Քվեստոր Տավրոսի դիվանագիտական առաքելությունը պսակվեց լիակատար հաջողությամբ։ Ուղղակի և անուղղակի ճնշման տակ Արշակ Բ-ն հարկադրված էր խղել կապը Շապուհ Բ-ի հետ և հարել Հռոմին։ Միաժամանակ Հայաստանում խաղաղություն է տիրում⁴⁹,

Այս շրջանում ևս Շապուհ Բ-ն քանիցս փորձել է Արշակ Բ-ին վերստին իր կողմը գրավել։ Այդ նպատակով նա, Ամմիանոս Մարկելլինոսի վկայության համաձայն, մեծ ջանքեր էր թափում, դիմելով խաբեության, սպառնալիքների ու նենգության⁵⁰։ Որպեսզի հարկադրի Արշակ Բ-ին նորից իր հետ դաշն կնքելու, Շապուհ Բ-ն 355 թ. ընթացքում անընդհատ հարձակումներ է կազմակերպում։ Սասանյանների զորքերը ներխուժում են հարավային Հայաստանի ու Միջագետքի սահմանամերձ շրջանները, թալանում բնակչությանը, տանում անասունները⁵¹։ Արևելքի կառավարիչ Մուզոնիանոսը բնավ ուշադրություն չէր դարձնում բնակչության կրած աղետների վրա և ինքն էլ իր հերթին շարունակում էր խլել ժողովրդի ինչքն ու պաշարները։

357—358 թթ. Շապուհ Բ-ն զբաղված էր Արևելքում խիոնիտների դեմ մղված պայքարով։ Սակայն 359 թ. Աղվանքի և խիոնիտների թագավորների հետ դաշն կնքած Շապուհ Բ-ն վերադառնում է Միջագետք և 73 օր տևած պաշարումից հետո գրավում Ամիդը⁵²։

Ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, մինչ Արշակ թագավորն իր զորքերով Ատրպատականի կողմերն էր հսկում, այնտեղից սպասելով Շապուհի հարձակմանը, պարսից զորքերը ներխուժում և ավերում են Հայաստանի հարավային և արևմտյան երկրամասերը՝ Աղձնիք, Մեծ Մոփք, Անգեղտուն, Անձիտ, Մոփք Շահունյաց, Վզուր, Դարանաղի, Եկեղյաց գավառները⁵³։ Պարսիկներն ավերեցին Տիգրանակերտը և Դարանաղիի Անի բերդը։ Անիում էին Արշակունի թագավորների գերեզման-դամբարանները։ Փավստոսը գրում է. «Ապա բաց արին Հայոց նախկին թագավորների՝ քաջ Արշակունիների գերեզմանները և

49 Փավստոս, Դ, իա։

50 Ammian. Marc., XV. 11, 2.

51 Նույն տեղում, XV, 13, 4։

52 Նույն տեղում, XIX, 1—9 (տե՛ս Հ. Մանանյան, նշվ. աշխ., էջ 199)։

53 Սեն-Մարտենը և Մարկվարտը, որոնց հետ համաձայն է նաև Հ. Մանանյանը, գտնում են, որ Փավստոսի այս հաղորդումը վերաբերում է Ամմիանոսի նկարագրած 359 թ. պարսից արշավանքներին (Lebeaue, Histoire du Bas-Empire, nouvelle edition par M. Le Saint-Martin, t. II, Paris, 1824, էջ 236—238, J. Markwart, Südarmanien und die Tigrisquellen..., էջ 98—99, Հ. Մանանյան, նշվ. աշխ., էջ 170—171)։ Ընդ որում Մարկվարտը նշում է, որ պարսից զորքերի ուղեկցորդի գավառանական այն դերը, որ Փավստոսը վերագրել է Մեհրուժան Արծրունուն, ըստ Ամմիանոսի կատարել է հռոմեական դասալիք ուղե Անտոնինոսը (J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 171)։ Ինչպես նշում է Հ. Մանանյանը, պարսից ասպատակությունների մասին հիշողությունները ոչ թե 364—367 թթ. կոթիներին են վերաբերում, այլ Շապուհ Բ-ի 359 թ. մեծ արշավանքին (նույն տեղում, էջ 180)։ Իսկ Լեոն գտնում է որ, դրանք եղել են 364 թ. հետո (սպասումություն Հայոց, Կ. Ա. Տփղիս, 1917, էջ 630—631)։

Թագավորների, ոսկորները գերի տարան: Որովհետև նրանք, ըստ իրենց հեթանոսական կրոնի, ասում էին՝ «մենք նրա համար ենք առել Հայոց Թագավորների ոսկորները և տանում ենք մեր աշխարհը, որպեսզի Թագավորների փառքը և այս աշխարհի բխտն ու քաջությունը գնան այստեղից և Թագավորների ոսկորների հետ փոխադրվեն մեր աշխարհը»⁵⁴: Սակայն հայկական զորքը կտրում է թշնամու ճանապարհը և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, Այրարատյան աշխարհում մեծ ճակատամարտ է տալիս ու խլում թշնամուց Թագավորների ոսկորները, գերիներին ու ավարը: Թագավորական ոսկորները տարան Թաղեցին Արագածոտն գավառի Աղձք գյուղում, որտեղ մինչև այժմ պահպանվել է Արշակունի Թագավորների դամբարանը:

360 թ. Շապուհը նորից մտնում է Միջագետք և գրավում Սինգարան, Բեզաբդեն՝ Տիգրիսի վրա (Կորդուքի արևմտյան կողմում)⁵⁵: Այնուհետև պարսկական զորքերը պաշարում են Վիրտան (Բիրթոն)⁵⁶, սակայն այդտեղ մեծ կորուստներ կրելով ստիպված են լինում վերադառնալ Պարսկաստան⁵⁷:

Սասանյանների հաջողություններից լրջորեն անհանգստացած Կոստանդինոս Բ-ն ժամանակավորապես հաշտվում է կեսար Հուլիանոսի հետ, բանակի գլուխ անցած, 360 թ. ժամանում է Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը: Պարսիկների դեմ պայքարելու համար Կոստանդինոս Բ-ն համակենտրոնացնում է ինչպես կայսրության, նույնպես և դաշնակիցների ռազմական բոլոր ուժերը: Այս վճռական պահին նրա համար հատկապես կարևոր էր Հայոց Թագավորի աջակցությունը, քանի որ հայկական զինված ուժերը կարող էին որոշիչ դեր խաղալ առաջիկա պատերազմում: Մինչդեռ լուրեր էին պտտվում, թե Շապուհ Բ-ն դիմում է ամեն միջոցի՝ Արշակ Բ-ին իր կողմը գրավելու համար:

Արշակը կայսրից հատուկ հրավեր է ստանում գալ իր մոտ՝ Կեսարիա⁵⁸: Սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի և մյուս նախարարների ճնշման տակ նա մեկնում է Կեսարիա: Այստեղ մեկ անգամ ևս վերականգնվում են հայ-հռոմեական հարաբերությունները և բացի տարբեր ընծաներից ու շնորհամաներից, կայսրը Արշակին կին էր տվել իր մահացած եղբոր՝ Կոստասի նախկին նշանածին՝ Օլիմպիային, որը պրետորիանների նախկին պրեֆեկտ Աբլարիոսի դուստրն էր⁵⁹:

Կայսրը, այնուհետև, Կեսարիայից անցնում է Եգեսիա և շարժվում Բե-

54 Փավստոս, Դ, իդ:

55 Ammian. Marc., XX, 6, 1—6 և 7. 1—16: Բեզաբդեն պաշտպանում էին Երկրորդ Փլավիոսյան, Երկրորդ Հայկական, Երկրորդ Պարթևական լեգեոնները և Մավդեքի աղեղնածիզների մի զորամաս (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Նշվ. աղբ., էջ 171):

56 Procopius Caes., De aedificiis, II, 4, 20; E. Honigsmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, 14, 2:

57 Հ. Մանանդյան, Նշվ. աղբ., էջ 171:

58 Կոստանդինոս Բ կայսրը մինչ այդ (մոտ 358 թ.) փորձել էր սիրաշահել Արշակին, հատուկ օրենքով հարկերից ազատելով նրա այն կալվածքները, որ գտնվում էին կայսրության սահմաններում (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Նշվ. աղբ., էջ 165): Հայոց Թագավորի կայսրության սահմաններում գտնվող կալվածքներն էին՝ Փոքր Հայքն ու Գլմաթենի գավառը: Նշված տարածքների տեղադրությունը տե՛ս «Մեծ Հայքի Թագավորությունը IV դարում (298—385 թթ.)», Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1979 (քարտեզի հեղինակ Ս. Տ. Երեմյան):

59 Ammian. Marc., XX, 11, 1—3:

գարդե՝ բերդը ետ գրավելու նպատակով, սակայն հաջողություն չունենալով նահանջում է Անտիոք⁶⁰։

360—361 թթ. ողջ ձմեռը կայսրը նախապատրաստվում էր արտաքին ու ներքին թշնամիների դեմ պայքարի։ Կոստանդինոս Բ-ն վախենում էր, որ 361 թ. գարնանը Սասանյանները կվերսկսեն իրենց հարձակումը, այդ պատճառով էլ նոր քայլեր է անում հայ թագավորի և շրջակա տիրակալների հետ բարեկամական դաշինքն ամրապնդելու նպատակով⁶¹։

Հռոմեացիների նախապատրաստությունների լուրն ստանալուց հետո Սասանյանները, անսպասելիորեն, հետաձգում են պատերազմական գործողությունները և ետ քաշվում իրենց սահմանները։ Այդ Կոստանդինոս Բ-ին հնարավորություն է ընձեռում շարունակելու պայքարը Հուլիանոսի դեմ, և նա շտապում է դեպի Կոստանդնուպոլիս, բայց ճանապարհին, Կիլիկիայում հանկարծակի մահանում է տենդից (361)։ Կայսր է հռչակվում նրա հորեղբոր որդին՝ Հուլիանոսը (361—363), որը քրիստոնեական եկեղեցու դեմ մղած պայքարի պատճառով ստանում է «Ուրացող» մականունը։

Հուլիանոսի գահակալությունը շնորհավորելու և կայսրության հետ բարեկամությունը վերականգնելու նպատակով նրան պատգամավորություններ են այցելում, այլ երկրներից բացի, նաև Հայաստանից և Անդրտիգրիսյան երկրներից⁶²։

Սակայն Արշակ Բ-ի նոր մտերմությունը հռոմեացիների հետ, նրա երկրորդ ամուսնությունը և Օլիմպիային Մեծ Հայքի թագուհի հռչակելը⁶³ կրկին բարդություններ ստեղծեցին արքունիքում և առիթ դարձան ընտանեկան նոր ողբերգության։ Տիրական, վեհ ու հպարտ գեղեցկուհի Փառանձեմը բախվեց լռակյաց, գոռոզ ու ամբարտապան Օլիմպիայի հետ։ Փառանձեմ թագուհին շէր կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ «տիկնանց տիկին» պատիվը հավակնություն ուներ յուրացնելու այդ օտարուհի հռոմեացին։ Փառանձեմի անհանգիստ մտքում հասունանում էր իր ախոյանին ասպարեզից վերացնելու ծրագիրը։ Նա կարողանում է կաշառել պալատական քահանա Մրջյունիկին, որը զատկի օրը, հաղորդության ժամանակ թունավորում է Օլիմպիային (362)⁶⁴։ Իր ախոյանին վերացնելուց հետո Փառանձեմը վերստին ձեռք է բերում նախկին ազդեցությունն Արշակի վրա։ Իսկ Մրջյունիկն այս ծառայության դիմաց թագուհուց որպես «պարգևականք» ստանում է Գոմկունք գյուղը՝ Տարոնում⁶⁵։

Հայկական արքունիքում Հռոմի շահերը ներկայացնող Օլիմպիայի մահը նորից բորբոքում է հռոմեացիների կասկածը հայերի հավատարմության նկատմամբ։ Արշակ Բ-ի վրա զայրացած Հուլիանոսը, Միջագետք արշավելուց առաջ, 363 թ. արդեն հրամայողաբար պատվիրել էր ռորպեսզի նա բավական մեծ գործ հավաքելով, գործի այնպես, ինչպես նրան կհրամայվի, թե ուր պետք է

⁶⁰ Զ. Մանեդյան, նշվ. աշխ., էջ 173։

⁶¹ Ammian. Marc., XX, 2, 1—4, XXI. 6—8։

⁶² Ammian. Marc., XXII, 7, 9—10։ Զ. Մանեդյան, նշվ. աշխ., էջ 174։

⁶³ Լեոն Նշում է. «Մեզ լպետք է զարմացնի այս կրկնամուսնությունը։ Քրիստոնյա Արշակունիների պալատում էլ պահվեց ներքինապետությունը, որ ապացույց է, թե հին հարեմական դրությունը չէր վերացել» (Լեո, Երկրի ժողովածու, Կ. Բ, Երևան, 1966, էջ 461, ծան. 3)։

⁶⁴ J. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96, 97, Զ. Մանեդյան, նշվ. աշխ., էջ 174։

⁶⁵ Փավստոս, Դ, ԺԵ։

ուղեկորվի նա և ինչ պետք է անի, շուտով կիմանա»⁶⁶։ Հռոմեական նոր կայսեր դիմելու այս ոճը հարուցում է հայերի կասկածամտությունը և Արշակ Բ-ն որոշում է կրկին սպասողական դիրք ընդունել, մինչև կպարզվի, թե ինչ հետևյալներ են ունենալու հռոմեացիների ու պարսիկների միջև վերսկսված պատերազմական գործողությունները։

Գոռոգամիտ Հուլիանոսը հայտարարում էր, թե հռոմեացիները ոչ ոքի կարիքը չեն զգում, որ, ընդհակառակը, պատրաստ են պաշտպանելու իրենց բարեկամներին ու դաշնակիցներին, եթե նրանք օգնություն խնդրեն։ Բայց, միաժամանակ, նրան անհանգստացնում էր այն միտքը, որ հանկարծ Արշակը կարող էր օգնության չգալ։ Հասնելով հառան, Հուլիանոսն Արշակ Բ-ին լուր է ուղարկում իր զորավարներից մեկի՝ Պրոկոպիոսի միջոցով, որպեսզի Հայոց թագավորը շտապաբար իր պարտականությունները՝ Կորդուքի ու Մոկքի վրայով և (աղբյուրում չհիշատակված) Անձևացեաց գավառից Կերեհաց լեռնանցքով⁶⁷ իշխի Մեծ Զավ գետի հովիտը։ Նրանք այստեղից արագ հարձակումով պետք է ավերեին Մարաստանի խիլիոկոմ նահանգը և այնուհետև միանային հռոմեացիների հիմնական ուժերին՝ Ադիաբենեում⁶⁸։ Սրանով պիտի կասեցվեր արևելքից Ատրպատականի Գանձակից եկող պարսկական զորամասերի հարձակումը հռոմեացիների վրա, որոնց ուժերը կենտրոնացվել էին Արևելայի մոտերքում։ Սակայն Արշակ Բ-ն չէր շտապում իրագործել այդ հանձնարարությունը։ Նա դանդաղում էր, չցանկանալով վատացնել հարաբերությունները պարսիկների հետ և սպասում էր իրադարձությունների ելքին։ Նրա համար պարզ էր, որ հաղթելու դեպքում պարսիկները վրեժ կլուծեին հայերից՝ հռոմեացիները կողմն անցնելու համար։

Իր բանակի գլխավոր ուժերով Հուլիանոսը շարժվեց Եփրատի հոսանքով հարավ, դեպի Սասանյանների մայրաքաղաք Տիգրանը, որի մոտ հռոմեացիները ջախջախում են պարսիկներին, սակայն քաղաքը չեն կարողանում գրավել։ Հաջողություն չունենալով, Հուլիանոսը նահանջում է հյուսիսային ուղղությամբ, հույս ունենալով, որ Արշակի ու Պրոկոպիոսի զորքերը կմիանան իրեն։ Իսկ մինչ այդ, ինչպես հաղորդում է Ամմիանոսը, Արշակը կայսեր հանձնարարությամբ ավերել էր խիլիոկոմը, ըստ երևույթին, կարծելով, թե հռոմեացիները գրավել են Սասանյանների մայրաքաղաքը։ Սակայն Հուլիանոսը փաստորեն պարտվել էր և իրողությունն այն էր, որ Շապուհի ձեռնարկած միջոց-

⁶⁶ Ammian. Marc. XXI, հմտ. Հուլիանոսի նամակը Արշակին (Iulian! opera, vol. 1, epistola, 66, 588—590; Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. III, 40—41; H. Адонц, Фауст Византийский как историк, «Христианский Восток», т. VI, вып. III, Пг., 1922, стр. 269—270). և Գաթրեդյանը վավերական են համարել, իսկ Գարազայանը («Փննական պատմություն Հայոց», Գ, էջ 84)՝ կեղծիք, հորինված մի մոլեռանդ քրիստոնյայի կողմից՝ ուրացող կայսրին նախատելու և վարկաբեկելու նպատակով (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 175—176)։

⁶⁷ Կերեհաց լեռնանցքը գտնվում է Ջերմ (Տիգրիս) գետի ակունքների մոտ՝ Կալումերիկ-դաղ կոչվող լեռան արևմտյան փեղբերին։ Տե՛ս Ս. Ներսիսյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 61։

⁶⁸ Նույն տեղում, XXIII, 3,5, Հմտ. Փավստոս. Գ. ին. Chillocomum, որ բառացի նշանակում է «Հաղարագյուղ», ըստ երևույթին, գտնվում էր Ռեանգուզի շրջանում, դեպի Արևելա տանող ճանապարհին և սահմանակից էր Մեծ Հայքի թագավորության Մահկերտ-տուն գավառին։ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պարսկահայք նահանգը, Գերմաներեն անտիպ բնագիրը թարգմանեց, ծանոթագրեց և պատրաստեց հրատարակության Գ. Վ. Արզարյանը, ՊՐ2, 1961, № 2, էջ 240։

ները խանգարեցին կայսրին միանալու Արշակի և Պրոկոպիոսի գլխավորած զորքերին⁶⁹, Հուլիանոսը, հույս չունենալով, թե սպասվող օգնությունը կըստանա և համոզված, որ պարսիկներին հաղթել չի կարող, դիմում է նահանջի և սպանվում թշնամու նիզակից⁷⁰:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ԾԱՆՐԱՑՈՒՄԸ 363 թ. «ԱՄՈԹԱԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՑ» ՀԵՏՈ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԵՐՈՍՄԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՑԱՆ ԻՐԱՆԻ ԶԱՎԹՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Հուլիանոս Ուրացողի մահը և կայսրության անհաստատ վիճակը միանգամայն նոր իրադրություն են ստեղծում: Կայսր հռչակված Հովիանոսն (363—364) շտապում է Իրանի հետ հաշտություն կնքել երեսուն տարով (363—393), որն Ամմիանոսն անվանում է «ամոթալի»⁷¹, քանի որ այդ դաշնագրով Հռոմին զաշնակից Հայաստանն այնուհետև թողնվում էր բախտի քմահաճույքին:

Շապուհ Բ-ն վերջապես հասնում է իր նպատակին: Դաշնագրի համաձայն հռոմեացիները պարսիկներին ղիջում են «անդրտիգրիսյան» այն երկրները, որոնք 298 թ. Մծբինի դաշնագրով անցել էին Հռոմին. հարավային Հայաստանի Աղծնիք, Մոկք, Կորդուք, Մավդեք և Ռեհիմենե գավառները՝ 15 բերդերով ու քաղաքներով, որոնցից խոշորագույններն էին Մծբինը, Սինգարան և Կաստրա-Մավրորումը⁷², Արևելքի առևտրական խոշորագույն կենտրոն Մծբին քաղաքը 120 տարով, մինչև 483 թ., փաստորեն ընդմիշտ, հանձնվում էր Սասանյաններին: Սակայն ամենակարևոր կետն այն էր, որ հռոմեացիները պարտավորվում էին այսուհետև չխառնվել Հայաստանի և Վիրքի (Իրերիայի) գործերին: Հովիանոսը խոստանում էր չօգնել Արշակ Բ-ին, եթե Շապուհ Բ-ն պատերազմական գործողություններ սկսի նրա դեմ⁷³:

Հաշտության այս դաշնագիրը⁷⁴ կործանարար հետևանքներ է ունենում Հայաստանի և անձամբ Արշակ Բ-ի համար: Միջազգային իրադրության անսպասելի փոփոխությունը կործանման է հասցնում Արշակ Բ-ի ներքին և արտաքին ողջ քաղաքականությունը: Իրենց զայրույթը մինչ այդ զսպած նախարարներն այժմ բացեիքաց դժգոհում էին թագավորից:

Նախարարներին հանգիստ չէր տալիս ամենից առաջ Արշակավանի գոյությունը: Նրանց դեմ մղված պայքարում Արշակ Բ-ն բացահայտորեն հովանավորության տակ էր առել սոցիալական ստորին խավերին, ապաստան և արտոնություններ տալով նրանց իր հիմնած քաղաքում: Նախարարներն առիթ էին փնտրում իրենց վրեժը լուծելու, իսկ քաղաքական նոր իրադրությունը գործողության ազատություն էր ընձեռում նրանց: Ապահովելով թագավորից

⁶⁹ Ammian. Marc., XXIII, 3, 5, XXIV, 7, 8, XXV, 7, 9—12. Տե՛ս Հ. Ասաուրյան Բագրատիկան վերաբերություններ..., էջ 292, ծան. 4, 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 177:

⁷⁰ Ammian. Marc., XXV, 3. 6—23:

⁷¹ Նույն տեղում, 7. 13—14:

⁷² Նույն տեղում, XXV, 7. 9—11: Կաստրա-Մավրորում (մավրերի բանակատեղ), տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 177:

⁷³ Ammian. Marc., XXV, 7, 12, հայերեն թարգմ. տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 178—179:

⁷⁴ Ամմիանոսի և Փավստոսի (Դ, Իա) հաղորդումները համահնչուն են:

գժգոհ նախարարների (որոնք, ինչպես *Խորենացին* է ասում, «կատաղած էին իրենց ծառաների և հանցավորների դեմ») և կաթողիկոս Ներսես Ա-ի լռելյայն օժանդակությամբ, նախարարական զորքերը Ներսես Կամսարականի ղրխավորությամբ հարձակվում են Արշակավանի վրա, հիմնահատակ ավերում, իսկ բնակչությանը սրի քաշում⁷⁵։ Այսպես, նախարարները պատժեցին այն ծառաներին, գյուղացիներին, շինականներին, իրենց պարտքերից ու պարտականություններից խուսափողներին, որոնք համարձակվել էին փախչել իրենց տներներից։ Աղատվել էին միայն ծծկեր երեխաները։

Արշակավանը թագավորի հենարանը չդարձած, ավերվեց և դա մեծ հարված էր Հայոց թագավորի հեղինակությանը։ Արտաքին ահեղ վտանգի նախօրեին սկսվում են արլունահեղ ընդհարումներ թագավորի⁷⁶ ու անհնազանդ նախարարների միջև։ Շապուհ Բ-ն շտապում է Հայաստան ուղարկել իր զորավարներից մեկին, հանձնարարելով, որ նրան միացած հայկական զնդի՝ դեպի պարսիկները հակված զինվորականների միջոցով գերի վերցնի Արշակ Բ-ին, սակայն վերջինս ձեռքից հեռացնելով զինվորամասը Կապասու, վրաց միաբանելով։ Վրաց աշխարհից Արշակ Բ-ն վերադառնում է օժանդակ զորքով, որին միանում են արքունիքին հավատարիմ հայ նախարարների զորամասերը և կարողանում են ճնշել ապստամբ նախարարներին։ Այդ ժամանակ Ներսես Ա կաթողիկոսը որոշում է միջնորդի ու հաշտարարի դեր կատարել։ Նրան հաջողվում է թագավորին հաշտեցնել նախարարների հետ և դրանով իսկ կանխել վերջիններիս բնաջնջումը։ Այդ հաշտությունը Ներսես Ա-ն օգտագործեց հօգուտ հռոմեացիների, պատանդ ուղարկելով կայսրին թագածառանգ, տակավին մանուկ Պապին և Հայոց ավագանու այլ սեպուհներին։

Սակայն շուտով Արշակը դժոժում է իր խոստումը և վրեժ լուծում Արշակավանի ավերման գլխավոր նախաձեռնողներից։ Ինչպես նշում է *Խորենացին*, Արշակը «կոտորեց նախարարներից շատերին, մանավանդ բնաջինջ արեց Կամսարականների ցեղը, աչք տնկելով Արտագերս ամրոցին և Երվանդաշատ քաղաքին, որ նրանց ոստանն էր»⁷⁷։

Մթնոլորտն այնքան շիկացած էր, որ այլևս անհնար էր Արշակի հաշտությունն ավագանու, հատկապես նրա հռոմեասեր թևի հետ։ Այս խմբի գլուխ էին կանգնած Հայաստանի այնպիսի մեծամեծներ, ինչպիսիք էին կաթողիկոս Ներսես Ա-ն և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը։

Թագավորի հետ անձնական հաշիվներ ունեին ոչ միայն Հռոմի կողմնակիցները, այլև իրանասեր նախարարները։ Ավագանու այդ խմբի գլուխ էին

75 *Խորենացի*, Գ, իէ (աշխ. թարգմ., էջ 263); Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.), ВДИ, 1955, № 3, стр. 59—60.

76 Արշակ Բ-ն օգնության է կանչում իր դաշնակցին՝ Իբերիա-Քարթլիի (Վիրք) թագավոր Միհրանին, որը վրացական զուռնգ է ուղարկում (*Խորենացի*, Գ, իէ, էջ 266), სპარსეთველთს ის-
ტორიის, ნარკვევები, ტ. II, თბილისი, 1973, էջ 78; Գ. A. Меликушвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 453—454, 476—477.

77 *Խորենացի*, Գ, լա (աշխ. թարգմ., էջ 266—267)։ Փրկվում է միայն Սպանդարատ իշխանը։ Ի դեպ, սա ոչ այնքան անձնական վրեժ էր, որքան, ինչպես երևում է *Խորենացու* հաղորդումից, Կամսարականների հարուստ հոգերին տիրանալու ձգտում։ Կամսարականների տիրությունը Շիրակ և Արշարունիք գավառները, բռնազրավվում են հարբունիս։ Արշակը վերաշինում է Արտագերս ամրոցը և դարձնում գանձարան (Առ, Հայոց պատմություն, Երկրորդ ժողովածու, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 463)։

կանգնած այնպիսի ազդեցիկ դեմքեր, ինչպիսիք էին մազդեականություն ընդունած Մեհրուժան Արծրունին և Վահան Մամիկոնյանը⁷⁸:

Ստեղծված իրադրության պայմաններում, երբ պարսկական ներխուժման վտանգն սպառնում էր Հայկական պետության բուն գոյությանը, պետք էր համախմբել երկրի բոլոր այն ուժերը, որոնք ի վիճակի էին հակահարված տալու թշնամու հարձակմանը: Սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը, մոռանալով ներքին դժգոհությունը, նորից մտերմանում է Արշակ Բ-ի հետ, որպեսզի այս պատասխանատու պահին վերականգնի թագավորի հեղինակությունը և բարձրացնի հայոց զորքի ոգին: Նա է, փաստորեն, 364—367/8 թթ. գլխավորում հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը Սասանյանների ներխուժումների դեմ:

Պարսիկների դեմ հայ ժողովրդի մզած պայքարը հիմք է հանդիսացել «Պարսից պատերազմ» կոչվող մեծ վիպերգության, որի կենտրոնական անձը խիզախ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանն է: Անսահման էր ժողովրդի զայրույթը հայրենիքի թշնամիների նկատմամբ: Պահպանվել է դավաճան Վահան Մամիկոնյանին հասած պատժի մասին հայրենասիրական մի դրվագ: Նրա որդին՝ Սամվել Մամիկոնյանը, չկարողանալով հանդուրժել հոր դավաճանությունը հայրենիքին ու ժողովրդին, սպանում է նրան ու խորթ մորը՝ Որմիզդուխտին, որը Շապուհ արքայի քույրն էր, իսկ ինքը միանում է ժողովրդական աշխարհազորին⁷⁹:

Շապուհ Բ-ն արդեն որոշել էր ասպարեզից վերացնել Արշակ Բ-ին և վերջ տալ Հայաստանի անկախությանը: Արշակ Բ-ին նա խորամանկորեն հրավիրում է իր մոտ՝ վիճելի հարցեր լուծելու: Որպեսզի Հայոց թագավորը հավատա Շապուհին, ժամանած դեսպաններն Արշակ Բ-ին ցույց են տալիս վարագագիր մատանիով կնքված աղ. զրադաշտական ամենասուրբ երդումն էր դա: Հրավերը կրկնվում է մի քանի անգամ, և Արշակ Բ-ն համոզվում է, որ արքայից արքան չի կարող դրժել իր երդումը⁸⁰:

Արքունիքում այդ հարցը քննարկելուց հետո որոշվում է Պարսկաստան ուղարկել Արշակ Բ-ին՝ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի ուղեկցությամբ: 367 թ. նրանք երկուսով գալիս են Տիզբոն՝ Շապուհ Բ-ի արքունիքը: Առաջին օրերին նրանց սիրալիր ընդունելություն է ցույց տրվում: Բայց որոշ ժամանակ անց Շապուհ Բ-ն համոզվելով, որ Արշակը չի հնազանդվի իրեն, կալանավորում է նրան և նետում հեռավոր խուժաստանի Անդմըշ (Անհուշ) բերդը⁸¹:

Շապուհը խիստ դաժան է վարվում Վասակի հետ, որը բազմիցս ծանր հարվածներ էր հասցրել պարսից զորքերին: Ծաղրելով Վասակի կարճ հասակը, Շապուհը նրան աղվես է անվանում, որն այդքան տարի կոտորում է արյաց զինվորներին: Վասակը համարձակ պատասխանում է. «Մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ՝ աղվես»: Բայց մինչև ես Վասակն էի, ես

78 Առաջինը Վասակ Մամիկոնյանի քրոջ որդին էր, իսկ երկրորդը՝ եղբայրը:

79 Փավստոս, Դ, 8թ.

80 Փավստոս, Դ, 8գ.

81 Փավստոս, Դ, 8դ. Ammian. Marc., XXVII, 12, 3: Փավստոսը Արշակի՝ Պարսից արքունիքում գտնվելու հետ կապված մի ժողովրդական ավանդություն է պատմում՝ կապված հայրենի հողի ուժի հետ: Ինչպես նշում է Լեոն, դրանում կարելի է նկատել հայ ժողովրդական մի տարրերակն այն այլաբանության, որ տարածված էր շատ ազգերի մեջ և ներկայացնում էր հողի ուժը (Լեո, հ. Ա, էջ 633, ծան. 1):

հսկա էի. մի ոտքս մի լեռան վրա էր, մյուս ոտքս՝ մի այլ լեռան վրա. երբ աչ ոտքիս վրա էի հենվում, աչ լեռն էի գետին տանում, երբ ձախ ոտքիս վրա էի հենվում, ձախ լեռն էի գետին տանում»⁸², Եվ երբ Շապուհը հետաքրքրվեց, թե այդ ինչ լեռներ են, Վասակը պատասխանեց. մեկը ինքը՝ Շապուհն է, իսկ մյուսը՝ հունաց թագավորը: Շապուհը հրամայում է Վասակին մորթագերծ անել, մորթը խոտով լցնել և ուղարկել Անհուշ բերդը⁸³, որ Արշակը նրան միշտ աչքի առաջ ունենա: Մի առ ժամանակ անց, այդ ամրոցում, ըստ Փավստոսի, ինքնասպանություն է գործում Արշակը (ըստ Ամմիանոսի, նրան մահապատժի են ենթարկում)⁸⁴:

Այս ժամանակ Մեծ Հայքից անջատվել էին նրա ժայրամասային գավառներից մի քանիսը՝ Աղձնիքը, Գուգարքը, Ուտիքի մի մասը, Արցախը, Կասպից աշխարհը (Փայտակարանը), Կորգվաց աշխարհը: Սրանք մտել էին Շապուհ Բ-ի իշխանության տակ, իսկ Մոփքը՝ կայսրության⁸⁵,

Այս ճակատագրական պահին է՛լ ավելի են համախմբվում ժողովրդի տարրեր խավերի ուժերը՝ հայրենիքին սպառնացող օտար լծի դեմ մղվող համատեղ պայքարում: Ժամանակավորապես թագավորական իշխանությունը ներկայացնում էին Փառանձեմ թագուհին և նրա անչափազանց որդին՝ Պապը: Նրանք փակվում են Արտագերս ամրոցում, որը շուտով պաշարվում է պարսիկների կողմից: Այստեղ թագուհին ուժեր է կազմակերպում թշնամուն հակահարված տալու համար⁸⁶,

Հռոմի զաղտնի և բացահայտ օգնությամբ լեռներում ապաստանած նախարարները, արձագանքելով թագուհու կոչին, ուժեր էին հավաքում՝ թըշնամուն երկրից վտարելու համար: Սպարապետ է նշանակվում Վասակ Մամիկոնյանի որդին՝ եղանդուն և արիասիրտ Մուշեղ Մամիկոնյանը⁸⁷: Ներսես Ա կաթողիկոսը և Մուշեղ Մամիկոնյանն իրենց միացած նախարարների հետ միասին թագուհու անունից դիմում են Հովհաննոսի հաջորդ՝ Վաղես կայսրին (364—378), խնդրելով նրան իր հովանավորության տակ վերցնել Հայաստանը և գահին նստեցնել օրինական գահաժառանգ Պապին⁸⁸:

Մինչ այդ Փառանձեմ թագուհին 14 երկար ու ձիգ ամիսներ (368—369) արիաբար պաշտպանում էր Արտագերսը: Սկզբում նրա տրամադրության տակ կար 11. 000 զինվոր, որոնք նվիրված էին թագուհուն և քաջությամբ պաշտպանում էին ամրոցը: Թագուհու հիմնական նպատակը որդու կյանքը փրկելն էր⁸⁹, Դա նշանակում էր նաև փրկել թագավորական դինաստիան, որի առկա-

⁸² Նույն տեղում (աշխ. թարգմ., էջ 215)։

⁸³ Նույն տեղում։

⁸⁴ Նույն տեղում, Ammian. Marc., XXVII, 12, 1—4: Փավստոսը պատմում է, որ Արշակ Բ-ի Դրաստամատ անունով ներքինին, Շապուհից թույլտվություն ստանալով, այցելում է Արշակին: Նա արձակում է Արշակի կապանքները, լվանում նրան, հագցնում ազնիվ զգեստներ և ճոխ սեղան պատրաստում: Ելք ժամանակ Արշակը մրգի դանակով ինքնասպանություն է գործում: Տեսնելով այդ, Դրաստամատը նույն դանակով վերջ է տալիս իր կյանքին (Փավստոս, Ե, է)։

⁸⁵ Նույն տեղում, Դ, Ժ, Լեռ, Պատմություն Հայոց, հ. Ա, Տփղիս, 1917, էջ 628: Հ. Մաեանդյան, Նշվ. աշխ., էջ 186—188:

⁸⁶ Փավստոս, Դ, ճե:

⁸⁷ Նույն տեղում, Ե, ա:

⁸⁸ Ammian. Marc., XVII. 12. 10:

⁸⁹ Փավստոս, Դ, ճե:

յուրթյան շնորհիվ տակավին պահպանվում էր կենտրոնացած, միասնական Հայաստանը:

Փառանձեմը վաղօրոք հոգ էր տարել այն մասին, որ արքայազն Պապը ամրոցից հեռանա հռոմեական սահմանները՝ կայսեր մոտ: Եվ այժմ թագուհին անհամբեր սպասում էր հռոմեական օժանդակ զորքերին, որոնց ժամանման մասին քանիցս խոստումներ էին ստացվել նախարարների ուղարկած սուրհանդակների միջոցով:

Իմանալով ամրոցում եղած գաղտնուղու մասին, Շապուհ Բ-ն թագուհու մոտ է ուղարկում իր կողմն անցած երկու հայերի՝ Գղակին⁹⁰ և Արտավանին, որոնք համոզում են Հայոց տիկնոջը՝ հանձնվել թշնամու ողորմածությանը, այլապես նրան սպասում էր արքայից արքայի ցանկություն: Սակայն Փառանձեմը կարողանում է ազդել նրանց վրա և նրանք անցնում են թագուհու կողմը: Արդյունքը լինում է բերդապահ զորքերի գրոհը հարձակման չսպասող պարսիկների վրա, որոնք ջախջախվում են: Դրանից հետո Վաղեսին է ուղարկվում թագուհու նոր պահանջը՝ թագաժառանգ Պապին Հայոց թագավոր նշանակելու մասին⁹¹:

Կայսրը, որ առհասարակ խուսափում էր Սասանյանների հետ զինված ընդհարումից, սահմանափակվում է նրանով, որ նեոկեսարիայում ապրող Պապին մեծ պատվով ուղարկում է Հայաստան, առայժմ առանց թագավորական տիտղոսի, որպես Հայաստանի կառավարիչ⁹²:

Ստանալով այս դեպքերի լուրը, Շապուհ Բ-ն գազազած, մեծաքանակ զորքով սկսում է ավերել Հայաստանը: Պատանի Պապը, ստիպված, Գղակի և Արտավանի հետ հեռանում է Ճորոխի հովիտը, Տայքի անառիկ կիրճերը: Մոտ հինգ ամիս նա թաքնվում է խոր անտառներում՝ Լաղիկեի սահմանի մոտ⁹³: Այդ ժամանակ Շապուհ Բ-ն ներխուժում է Իբերիա-Քարթլի (Վրաց աշխարհ), թշնամի այնտեղից հռոմեացիների նշանակած Սուրմագ (Սաուրմագ) թագավորին և տեղը նշանակում նրա ազգական Ասպագուրին (Վարագ-Բակուրին)⁹⁴: Վերջից վերադառնալով՝ նա Պապին հափշտակելու անհաջող փորձ է անում, որից հետո նորից վերադառնում է Արտագերս ամրոցի պարիսպների տակ: Փառանձեմը շարունակում էր հերոսաբար գիմազերել: Սովն ու հիվանդությունները ոչնչացրել էին նրա զորքը, Փառանձեմը շուտով ո՛չ մարդիկ, և ո՛չ

⁹⁰ Ինչպես նշում է Մարկվարտը (*J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran. I, Leipzig, 1905, S. 212—214, 1905, s. 212—214, նաև Նույնի՝ Südarmanien und die Tigrisquellen, էջ 154—155*), որի հետ համաձայն է Հ. Մանանդյանը, Ամմիանոսի հիշատակած Գղակը (*Cylaces, Cylaces, Ammian. Marc., XXVII, 12, 5*) և Փալստոսի հիշատակած՝ Նույն Հայր մարդպետ Գղակն է (տե՛ս Հ. Մանանդյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 198): Լեոն գրում է, որ Հայր ներքինապետի մասնակցությունն այս բանակցությունների մեջ շփոթություն է առաջացրել, կարծի տալով, թե ներքինին առանձին մարդ չի եղել, ա չենք ինքը՝ Ամմիանոսի հիշատակած հիլակը (*Լեո, Նշվ. աշխ.*, էջ 636—637): Մարկվարտը ենթադրում է, որ Արտագերսի երկու պաշարում է եղել. առաջինի ժամանակ պարսկական զորքն առաջնորդել էին Ամմիանոսի հիշատակած Գղակը և Արտավանը, իսկ երկրորդի՝ Փալստոսի հիշատակած Ջիկը և Կարենը (*J. Markwart, Untersuchungen..., 212*):

⁹¹ *Ammian. Marc., XXVII, 12, 7—9*:

⁹² Նույն տեղում, *XXVII, 12, 10*:

⁹³ Նույն տեղում, *XXVII, 12, 11*:

⁹⁴ Նույն տեղում, *XXVII, 12, 4*: Տե՛ս Վ. Զոհրաբյան, Երվանդ թագավորի և Սուրմագի ընդհանուր գաղտնիությունը IV—VIII հազարամյակում, Երևան, 1979, էջ 19—22.

մթերք: 14-ամսյա պաշարումից հետո պարսիկները գրավում են ամրոցը: Արքայից արքայի ձեռքն են ընկնում Փառանձեմ թագուհին և թագավորական գանձերը: Հայրենիքի այդ քաջարի պաշտպանը զոհվում է տանջալից մահով⁹⁵:

Պարսկաստան վերադառնալիս Շապուհ Բ-ն (369) ավերածության է մատնում թագավորական ոստան Այրարատը, քանդում Արտաշատ, Վաղարշապատ, Զարեհավան, Զարիշատ, Վան, Նախճավան և արքունի այլ քաղաքներ⁹⁶, որոնց ողջ ազգաբնակչությունը (որոնց թվում նաև առևտրով ու արհեստներով զբաղվող հրեաներ և ասորիներ) գերի է տարվում: Հայաստանի արհեստագործական, տնտեսական-առևտրական ու մշակութային խոշոր կենտրոններին հասցված էր ծանր ու անուղղելի հարված: Կործանված քաղաքներն այլևս չվերականգնվեցին և հետզհետե կորցրին իրենց նշանակությունը: Երկրի կարևորագույն ստրատեգիական կետերում տեղավորվում են պարսկական կայազորներ: Հալածանք է սկսվում քրիստոնեական հոգևորականության դեմ՝ որպես Հռոմի գործակալների: Քաղաքային ազգաբնակչության զանգվածային գերեվարությունը Հայաստանից շարունակություն էր այն քաղաքականության, որ իրագործվում էր Շապուհ Բ-ի կողմից IV դ. կեսերին՝ պարսկական զորամասերի գրաված Ասորիքում, Կապադովկիայում և Կիլիկիայում: Հայաստանից բռնագաղթած ազգաբնակչությունը հոգևորականներով հանդերձ ևս տարվում է Իրանի խորքերը և բնակեցվում նոր հիմնված քաղաքներում: Նոր բնակատեղիներում նրանք հանդիպեցին բազմաթիվ քրիստոնեական համայնքների:

Հայաստանի քաղաքային կենտրոնների ավերումը խախտում էր երկրի առանձին մասերի միջև գոյություն ունեցող կապերը: Հայաստանի յուրաքանչյուր գավառ այդուհետև դառնում էր ինքնամիտի, ինքնաբավ մի միավոր, մի հանդամանք, որ տանում էր դեպի բնատնտեսության բացարձակ տիրապետություն և քաղաքական անջատողականության խորացում:

Հելլենիստական տիպի քաղաքը կործանվեց, նրա տեղը բռնեց ֆեոդալական կալվածքն իր բնատնտեսությամբ՝ ֆեոդալականապես կախյալ բնակչությամբ: Շապուհ Բ-ի ավերիչ արշավանքն ուղեկցվում էր կողոպուտով, կոտորածով, բնակչության հալածանքով:

Հայ պետականության գոյությանը սպառնացող վտանգի այս պահին նախարարները, ժողովրդական զանգվածները և աշխարհազորը համակված էին մեծ զայրույթով՝ պարսիկների և նրանց կողմն անցած հայրենադավ իշխանների նկատմամբ և ամենքը պատրաստ էին հայրենիքի պաշտպանությանը: Համաժողովրդական պայքարի, ինչպես և Հռոմից ստացված օգնության ջնորհիվ հաջողվեց փրկել Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետությունը: Կայսրը օժանդակ զորք էր ուղարկել կոմես Արինթեսի⁹⁷ ղեկավարությամբ, որին հրամայված էր ապահովել Պապի գահակալությունը և հայերին պաշտպանել պարսիկների հարձակումից⁹⁸: Օժանդակ զորքերի հետ Պապը մտավ

⁹⁵ Փավստոս, Դ, ԺԷ, Խորենացի, Գ, ԼԷ, *Ammlan. Marc.*, XXVII, 12, 12.

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Փավստոսի մոտ. այս անունը հիշատակվում է «Աղէ» ձևով, որը Մարկվարտն առաջարկում է ուղղել «Մրէ» (*J. Markwart, Untersuchungen...*, էջ 214):

⁹⁸ *Ammlan. Marc.*, XXVII. 12. 13: Փավստոս, Ե, ա: Լ. Մոնանդյան, 324. աշխ., էջ 201—202.

Հայաստանի սահմանները⁹⁹, նրան միացան ժողովրդական աշխարհագրային-ներք, որոնց օգնությամբ պարսիկները դուրս մղվեցին երկրից: Սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի և ներսես Ա կաթողիկոսի ու զորքի հետ միասին Պապը¹⁰⁰ 369 թ. փարսանը հաղթականորեն մտավ Արտաշատ և հռչակվեց Մեծ Հայքի թագավոր:

4. ՊԱՊ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Համառ պայքարից հետո Պապ թագավորին հաջողվում է մաքրել երկիրը սասանյան զորքերից: Դահին հավատարիմ նախարարների, զորքի և ժողովրդի անձնուրաց պայքարի շնորհիվ երկիրն ազատագրվում է թշնամուց:

Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջականության վերականգնումը Շապուհ Բ-ի համար հավասարազոր էր պարտության: 363 թ. «ամոթալի դաշնագրով» Սասանյաններին անցած տարածքներից մնում էր միայն Մծբին քաղաքն իր շրջակայքով: Իսկ հռոմեացիներն ամրացել էին սահմանամերձ Ամիդ քաղաքում, որն ավերվել էր վերջին պատերազմների ընթացքում, բայց աբազ վերականգնվում էր: Վաղեսը, վերջացնելով պատերազմը գոթերի դեմ, հնարավորություն ունեցավ միջամտելու Հայաստանի և Վիրքի (Իբերիայի) գործերին: Կայսրն անձամբ 371 թ. եկավ Կապադովկիա, իսկ այնտեղից՝ Անտիոք¹⁰¹: Խախտելով դաշնագրի պայմանները, կայսրն իր զինված ուժերով օգնում է ոչ միայն Պապին դահ բարձրաձայնու Հայաստանում, այլև իր զորավար Տերենտիոսի գլխավորությամբ 12 հռոմեական լեգեոն է ուղարկում Վիրք՝ վերստին թագավորեցնելու Սաուրմագին, որը հաստատվում է երկրի արևմտյան մասում որպես կայսեր վասալ, իսկ հյուսիսային և արևելյան շրջաններում գահակալում է արքայից արքայի վասալ Վարազ-Բակուրը¹⁰²:

Հռոմեացիների ինքնակամ գործողությունները Հայաստանում և Վիրքում առավել բորբոքեցին Շապուհ Բ-ի զայրույթը: Երբ Շապուհ Բ-ն վճռական բողոք է հայտնում ու պահանջում, որ Վաղեսը հավատարիմ մնա Հովհանոսի դաշնագրին և հռոմեական զորքը դուրս բերի Հայաստանից, կայսրը կտրականորեն հայտարարում է, որ ինքը ոչ միայն չի հրաժարվում Հայաստանին «հովանավորելուց», այլև չի զիջելու նաև Իբերիան (Վիրքը)¹⁰³:

Շապուհ Բ-ն պատերազմ է հայտարարում կայսրությանը և 371 կամ 372 թ., գարնանը, մեծ բանակով շարժվում է դեպի Հայաստան և Վիրք: Կայսրը մեծ զորքով նրա դեմ է ուղարկում Տրալանոս կոմեսին և ալամանների նախկին թագավոր Վաղոմարին: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Հայաստանում, Զիրավի դաշտում¹⁰⁴, սրբազան Նպատ լեռան հյուսիսային փեշերին,

⁹⁹ Մինչ այդ Ամմիանոսի հաղորդած՝ Պապի և Շապուհի միջև եղած բանակցությունների և Գլակի ու Արտավանի սպանության մասին տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 202—203:

¹⁰⁰ Պապի տարիքի խնդիրը և դրա հետ կապված այլ հարցեր տե՛ս Ն. Մանանդյան, նույն տեղում:

¹⁰¹ Տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 205:

¹⁰² *Ammian. Marc.*, XXVII, 12, 16—17: Տե՛ս Նաթարտեղլոս օստրոնոս Բարձրագետ, Ե. II, էջ 79:

¹⁰³ *Ammian. Marc.*, XXVII, 12, 15—16: Տե՛ս Նաթարտեղլոս օստրոնոս Բարձրագետ, Ե. II, էջ 79—81:

¹⁰⁴ Խորենացի, Գ՝ լե. Տե՛ս Նաև՝ Լեո, հ. Ա, Տիգրիս, 1917, էջ 843: Տե՛ս Նաթարտեղլոս օստրոնոս Բարձրագետ, Ե. II, էջ 79—81:

որտեղ գտնվում էր Բագավանը¹⁰⁵ և որտեղ սովորաբար անց էր կացնում ամառը հայկական արքունիքն ու արքունի բանակը:

Զիրավի ճակատամարտը խոշոր նշանակություն ունեցավ: Մարտնչող կողմերից յուրաքանչյուրն իր շահերն ու նպատակներն էր հետապնդում: Շապուհ Բ-ն, որը մինչ այդ պարտության էր մատնել հռոմեացիներին և ստիպել էր նրանց կնքել 363 թ. «ամոթալի» պայմանագիրը, ձգտում էր իրեն ենթարկել Հայաստանը և ետ մղել հռոմեացիներին Արևելքում: Հռոմեացիներն, իրենց հերթին, ջանում էին Հայաստանը դարձնել Հռոմի եթե ոչ վասալը, ապա կրտսեր դաշնակիցը՝ Սասանյանների դեմ մղվող պայքարում: Հայերն իրենց խնդիրներն ունեին և պայքարում էին ազատվելու պարսից ոտնձգություններից, պահպանելու հայկական պետականությունը և, դաշնակցած Հռոմի հետ, վերականգնելու երկրի եթե ոչ անկախությունը, ապա հաստատուն ինքնուրույնությունը: Այդ էր պատճառը, որ հայկական զորքերը Մուշեղ Մամիկոնյանի, ինչպես նաև Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ ճակատամարտ մտան մեծ խիզախությամբ և անձնազոհությամբ:

Հայերի և հռոմեացիների դաշնակից զորքերը ջարդում են թշնամուն: Մովսես Խորենացին հաղորդում է. «Հունաց և Հայոց զորքերն... զորացած, թշնամիների դիակներով ամբողջ դաշտը լցրին և մնացածներին փախցնելով, հալածեցին»¹⁰⁶: Պարտված Շապուհ Բ-ն ստիպված է լինում հենց այդտեղ հայտարարել զինադադար և հաշտություն կնքել, որից հետո վերադառնում է Պարսկաստան, իսկ հռոմեական զորքը՝ Անտիոք: Սասանյանները հարկադրված եղան հաշտվել գոյություն ունեցող իրավիճակի հետ: Շապուհ Բ-ն ճանաչում է Պապի հաստատումը Հայաստանում և Սաուրմագինը՝ Վիրքի արևմրտյան մասում: Սա հայրենիքի անկախության համար ժողովրդի մղած անձնուրաց պայքարի արդյունքն էր: Այսպիսով, 363 թ. դաշնագրի Հայաստանին և Վիրքին վերաբերող մասը վերանայվում է, և հայ Արշակունիների թագավորությունը վերացնելու Շապուհ Բ-ի ծրագրերը կրկին տապալվում են:

Հռոմի և Պարսկաստանի միջև զինադադարի կնքումից հետո Հայաստանում խաղաղություն է հաստատվում¹⁰⁷: Պապ թագավորը, շնայած իր երիտասարդ տարիքին, ինքնուրույն և ուժեղ կամքի տեր անձնավորություն էր: Պարզվում է, որ այնքան էլ հեշտ չէր տանել նրան այն ճանապարհով, որով ուզում էին գնալ պալատական մեծամեծների առանձին խմբերը: Պապ թագավորն աշխատում էր ընդհանուր լեզու գտնել նախարարների բոլոր խմբերի հետ, իսկ դա դուր չէր գալիս կաթողիկոսին ու սպարապետին, որոնք ձգտում էին նրա քաղաքականությունն ուղղել հռոմեացիներին ցանկալի հունով:

Պապը շիտակ քաղաքականություն էր վարում, նպատակ ունենալով բարձրացնել երկրի բարեկեցությունը և ամրապնդել պետական իշխանությունը: Ամենից առաջ նա ձեռնամուխ էր եղել ուժեղ բանակ ստեղծելուն, դրա թիվը կրճատված 10.000-ից հասցնելով մինչև 90.000-ի: Այս զորքի օգնությամբ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը վերագրավել էր Արշակ Բ-ի գահակալության վերջին տարիներին Հայաստանից անջատված ծայրագավառները, Հայոց թագավորի տիրույթներն Ատրպատականում, Նոշիրականը, Կորդուքը,

¹⁰⁵ Ammian. Marc., XXIX. Փավստոս, Ծ, 4:

¹⁰⁶ Խորենացի, նույն տեղում, աշխ. Թարգմ., էջ 274:

¹⁰⁷ Զ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 208:

Կորդրիքը, Տմորիքը, Մարաց ամուր աշխարհը, Արցախը, Ուտիքը, Շակաշենը, Գարգմանաձորը, Կողթը, Կասպից երկիրը, Գուգարքը, Աղձնիքը, Մեծ Մոփքը, Անգեղտունը և Անձիտը: Այսպիսով վերականգնվել էր Մեծ Հայքի թագավորության նախկին տարածքը¹⁰⁸:

Երկրի պաշտպանությունը բարձրացնելու հետ մեկտեղ Պապը հոգ էր տանում նաև շինարարության մասին: Իր ձեռնարկած բոլոր գործերում նա աշխատում էր հենվել երկրի ներքին ուժերի վրա և վարել անկախ, միանգամայն ինքնուրույն քաղաքականություն:

Թագավորը փորձում էր ըստ հնարավորին վերականգնել հայ-պարսկական¹⁰⁹ դրացիական հարաբերությունները, որն առաջացնում է ներսես Ա կաթողիկոսի, սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի, նրանց կողմնակիցների ու թիկունքում կանգնած հռոմեական գործակալների դժգոհությունը:

Պապ թագավորն անշեղորեն վարում էր սկսական գործերին մշտապես միջամտող եկեղեցու հզորությունը թուլացնելու քաղաքականություն: Ներսես Ա-ի մահվանից հետո Պապ թագավորը կաթողիկոս է նշանակում Հուսիկ-Շահակին¹¹⁰ Աղբիանոսի տոհմից: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ձեռնադրվելու համար Պապը Շահակին չի ուղարկում Կեսարիա, ինչպես արվում էր մինչ այդ հաստատված սովորությամբ: Եպիսկոպոսապետ է օծվում Հայաստանում և պաշտոնապես հաստատվում է «կաթողիկոս Հայոց Մեծաց» տիտղոսը: Այս քայլով հայկական եկեղեցին հռչակվում էր կայսերական իշխանությունից անկախ, ինքնուրույն կազմակերպություն:

Պատերազմներում հյուծված հայ ժողովրդի համար ծանր բեռ էին դարձել եկեղեցու բազմաթիվ բարեգործական հաստատությունները: Ներսես Ա-ի հիմնած օտարանոցները, անապատներն ու մենաստանները մեծ մասամբ վեր էին ածվել ձրիակերների ապաստանների: Պապը հրամայեց վերացնել դրանցից շատերը, իսկ աշխատունակներին ուղարկել աշխատանքի:

Սկեղեցական դասի արտոնությունը՝ ղինվորական ծառայությունից ազատ լինելը սահմանափակվում էր և պարտադիր դառնում երեցների ու սարկավազների եղբայրների, որդիների ծառայությունն արքունի բանակում¹¹¹, Պապը գրավեց եկեղեցու հողերի մի մասը, որը հանձնված էր գյուղական քահանաներին: Փալատոսի վկայությամբ, Պապը «յոթ հողից հինգը կտրում էր՝ հօգուտ արքունիքի և միայն երկու հողն էր թողնում»¹¹²: Համապատասխանաբար կրճատվում էր քահանաների և եկեղեցական այլ սպասավորների թիվը: Վերջապես, նա վերացնում է շինականների համար չափազանց ծանր հարկերը՝ տասանորդն ու

108 Փավստոս, Ե, դ, Բ—ԺԲ: Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 208: Տե՛ս նաև՝ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 225—226.

109 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 212:

110 Սեն-Մարտենի կարծիքով այս եպիսկոպոսը Մեծ Հայքի Վասակոսն է (տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, III, էջ 444, ծան. 3), որ հիշատակված է 364 թ. Անտիոքի ժողովի մասնակիցների թվում (Socr., III. 25): Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ Փալատոսի մոտ շեռտիկա անունն աղավաղված է, ընթերցված՝ փոխանակ Վասակոս-ի (նշվ. աշխ., էջ 211, ծան. 5):

111 А. Анцинский, История армянской церкви, Кишинев, 1900, стр. 31, Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 210:

112 Փավստոս Բագրևադ, Ե, լա:

պտղին¹¹³։ Ֆեոդալականացես կախյալ բնակչության հարկային բեռի թեթևացումը թեկադրված էր տնտեսական այն ծանր պայմաններով, որոնք ստեղծվել էին երկրում ավերիչ արշավանքներից հետո։

Փակելով կուսանոցները, Պապը, ինչպես հետևեցնում է Հ. Մանանդյանը Փալստոսի վկայություններից, թուլատրել էր ամուսնալուծությունը, հրամայել էր, որ կույսերն ամուսնանան, չէր արգելել մահացածների վրա սուգ ու կոծ անելը, հեթանոս հայերի նկատմամբ եղել էր հանդուրժող¹¹⁴։

Նկեղեցու նկատմամբ Պապի վարած քաղաքականությունը, բնականաբար, հոգևորականության շրջանում առաջ բերեց խիստ դժգոհություն, որն օգտագործեցին հռոմեական գործակալներն իրենց համար անցանկալի անկախ քաղաքականություն վարող թագավորին ասպարեզից վերացնելու նպատակով։ Պապի դեմ ոտքի են ելնում եկեղեցին և նրա կողմնակից նախարարները։ Լուրեր են տարածում, թե իբր քահանայապետ Ներսես Ա-ին թունավորել էր Պապը¹¹⁵։ Փալստոս Բուզանդը՝ հայ եկեղեցու ջահերի արտահայտիչը, ջանք չի խնայում Պապին վատաբանելու համար, ներկայացնում է նրան իբրև բուլոր արատներով օժտված բարոյազուրկ մի անձնավորություն, մինչդեռ Պապի ժամանակից Ամմիանոս Մարկելլինոսը բնութագրում է նրան որպես համեստ մի մարդ, որը բանասարկությունների ու շարագործության զոհ էր դարձել¹¹⁶։

Հոգևորականությունը և հռոմեասեր նախարարների մի մասը Պապից դժգոհ նպաստում են հռոմեական գործակալներին՝ նենգ ու ստոր դավադրություն կազմակերպելու՝ երիտասարդ ու եռանդուն թագավորի դեմ։ Դավադրության գլխավոր ոգեշնչողը Բագրևանդում գտնվող հռոմեական ջոկատի հրամանատար Տերենտիոսն էր, որը կայսեր հետ ունեցած իր գաղտնի նամակագրության մեջ Պապին ներկայացնում էր որպես իրանասեր տրամադրությունների տեր թագավորի, որն իբր հակված էր Շապուհ Բ-ի կողմն անցնելու և Հռոմի կողմնակից իր հպատակներին ճնշելու¹¹⁷։

Տարսնում (Կիլիկիա) գտնվող Վաղես կայսրը որոշում է ասպարեզից վերացնել հայ թագավորին։ Նա Պապին հրավիրում է իր մոտ հուլիս կարևոր խորհրդակցության։ Դյուրահավատ երիտասարդ թագավորը, 300 թիկնապահների ուղեկցությամբ, անմիջապես մեկնում է Տարսն։ Կայսեր պալատում նա նկատում է, որ իրեն հետևում են, և որ ինքը պատվավոր գերության մեջ է, իսկ երբ փորձում է տեսակցություն ունենալ կայսեր հետ, այդ նրան ոչ մի կերպ չի հաջողվում։ Շուտով Պապին հայտնի է դառնում Տերենտիոսի նոր նամակը, որտեղ վերջինս խորհուրդ էր տալիս կայսրին նոր թագավոր ուղար-

113 Նույն տեղում։

114 Նույն տեղում։ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 211։

115 Փալստոս, Ե, իդ. Պատմական գրականության մեջ պարզված է, որ թունավորման այս ամբաստանությունը ոչ միայն կասկածելի է, այլև բոլորովին անհիմն։ Տե՛ս Գաբազդյան, Քննական պատմություն հայոց, Գ, էջ 144—145, K. Aslan, Etudes historiques..., էջ 106, Ե. Մուրադյան, Քննական պատմություն Արշակ Բ-ի և անոր Պապ որդու, Աղեքսանդրիա, 1900, էջ 143—147, Մ. Օրմեյան, Աղգապատմ., Կ. Պոլիս, 1912, Ա, էջ 128, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 211 և հտն.։

116 Ammian. Marc., XXX. 1.

117 Նույն տեղում, 1, 1—3։

կել Հայաստան, քանի որ հայերն առում են Պապին և վախենում են, որ վերադառնալուց հետո նա կանցնի պարսիկների կողմը: Պապն իմանում է, որ իր դեմ դավադրություն է կազմակերպված և նույն գիշերը հեռանում է Տարսուհի¹¹⁸: Այս ամենից հետո անգամ Պապը, Ամմիանոսի ասելով, շարունակում էր բարեկամական հարաբերություններ պահպանել կայսրության հետ¹¹⁹:

Կայսրը որոշում է անպայման վերացնել Պապին քաղաքական ասպարեզից: Այդ նպատակով Տերենտիոսի փոխարեն Հայաստան է ուղարկվում Տրայանոսը, որին հանձնարարված էր ի կատար ածել Վաղեսի որոշումը: Տրայանոսն ամեն կերպ ջանում էր ձեռք բերել Պապի վստահությունն ու մտերմությունը: Ծաղկերույթ կազմակերպելով, Տրայանոսը հրավիրում է նաև հայ թագավորին, որը սպանվում է դավադրաբար¹²⁰: «Այսպիսի անարգ նենգություն—գրում է Ամմիանոսը,— դուրահավատությունը խարդավանվեց. օտարականի արյունը փոփրելով թափվեց շքեղ սեղանածածկոցների վրա՝ դեմ հանդիման հյուրասիրության աստուծո հյուրընկալության ժամանակ, որը նույնիսկ Եվքսիյան Պոնտոսի կողմերում խղճամիտ երկյուղածության է արժանանում, և այնուհետև ճաշկերույթի մասնակիցները չափից դուրս հագեցված, բոլորովին սարսափահար եղան և փախան»¹²¹:

5. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՆԱՑՈՒՄԸ 370—380 ԹԹ.

Պապի սպանությունից հետո Վաղես կայսրը հայկական գահի վրա է նստեցնում Պապի եղբորորդուն՝ Վարազդատին (374—378)¹²²:

Վարազդատի թագավոր նշանակվելը Հռոմի կողմից Սասանյանները դիտում են իբրև ապօրինի քայլ: Հռոմեապարսկական հարաբերությունները նորից սրվում են: Դեսպանությունների փոխանակության (375—376) արդյունքը լինում է այն, որ հռոմեական կողմը Հայաստանի հաշվին տիրանում է մի քանի փոքր գավառների¹²³:

Վարազդատը հաշվի է առնում Հայաստանի վիճակը երկու մրցակից աշխարհակալությունների միջև: Նա թեև գտնվում էր հռոմեական լեգեոնների հսկողության տակ, սակայն շուտով միացավ երկրի անկախության կողմնակիցներին և փորձեց ինքնուրույն կառավարել: Այս առաջացրեց նոր դժգոհություններ: Ինչպես հռոմեացիները, նույնպես և պարսիկները, չէին կարող հաշտվել Վարազդատի անկախության ձգտումներին հետ:

¹¹⁸ Ammian. Marc., XXX, 1, 4: Պապի փախուստի մանրամասնությունները տե՛ս նույն տեղում, XXX, 1, 3—17:

¹¹⁹ Նույն տեղում, XXX, 1, 5—15: Մարկվարտը կարծում է, որ Պապի բարեկամության մասին Փավստոսի (Ե, 18) հաղորդման հավանականության դեպքում, այդ պետք է տեղի ունեցած լինե՞ր նրա՝ Տարսուհի վերադառնալուց հետո (J. Markwart. Südarmenten und die Tigrisquelle, էջ 163, տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 214):

¹²⁰ Փավստոս, Ե, 18, Ammian. Marc., XXX, 1. 18—23:

¹²¹ Ammian. Marc., XXX, 1, 22 (թարգմ. տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 217):

¹²² Փավստոս, Ե, 18: Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., էջ 165: Վարազդատը հայտնի էր իր սիրազորություններով, որոնք նա ցուցաբերել էր օլիմպիական խաղերում: Այս ավանդական դարձա՞ց օլիմպիական խաղերին Հունաստանում վերջ տրվեց 395 թ., Թեոդոս Ա կայսեր հրամանով, իբրև քրիստոնեական եկեղեցին վարկաբեկող հեթանոսական խաղերի:

¹²³ Ammian. Marc., XXX, 2, 1—5: Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 223—224:

Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետությունը, որի կառավարման ձևերը կազմավորվել էին դեռևս ստրկատիրական հասարակարգի պայմաններում, իբրև հելլենիստական միապետություն, ֆեոդալական դարաշրջանում այլևս չէին համապատասխանում գոյություն ունեցող արտադրահարաբերություններին և դրանցով պայմանավորված ձևավորվող քաղաքական վերնաշինքին, նա թուլացել էր և դատապարտված էր անկման ու վերացման, որն ավելի էր արագացվում հարևան նվաճող հզոր պետությունների միջամտությամբ:

Այս վիճակն ստեղծվեց դեռևս Պապ թագավորի սպանությունից հետո և հայոց արքունիքը միջոցներ էր որոնում, որպեսզի կանխի պետության անկումը: Այդ ժանր օրերին հայրենասեր նախարարները համախմբվեցին հայ Արշակունիների երեքացող գահի շուրջը: Հայոց թագավորները, լինելով պատանի կամ երիտասարդ, կարիք ունեին խորհրդատուների, և այդ ժամանակաշրջանում երկրի իշխանությունը, փաստորեն, ներկայացված էր արքայական խնամակալներով: Խնամակալների դերում հանդես են գալիս Մամիկոնյան նախարարական տան ներկայացուցիչները՝ հանձին Հայոց սպարապետի Դրանցից մեկն էր հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը հանդես եկավ իր քաղաքական ծրագրով: Նա առաջարկեց Հայաստանի յուրաքանչյուր ռազմավարական միավոր հանդիսացող գավառում, մինչև Պարսկաստանի սահմանը հիմնել մեկ (կամ երկու) ամուր պարիսպներով շրջապատված քաղաք-ամրոց¹²⁴ և Հռոմեական կայսրության ծախքով պահել տվյալ գավառի այրուձին՝ կայինական զորքը: Միաժամանակ երկիրը պետք է դաշնակցային հարաբերությունների մեջ լիներ Հռոմի հետ և Հայոց թագավորը նախկինի պես համարվեր Հռոմեական կայսեր բարեկամն ու դաշնակիցը¹²⁵:

Մուշեղ Մամիկոնյանը, իրոք, մտահոգված լինելով Մեծ Հայքի թագավորության ճակատագրով, դիմում էր բոլոր միջոցներին՝ հայոց պետությունը կործանումից փրկելու համար:

Այն նախագծին, որի իրականացման էր ձեռնարկել Մուշեղ Մամիկոնյանը, թշնամաբար ու կասկածանքով են վերաբերվում երիտասարդ թագավորն ու նրա համախոհ նախարարները: Սպարապետին արատավորելու համար լուր է տարածվում, թե Պապի սպանության մեջ խառնված էր նաև Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը ձգտում էր ասպարեզից հեռացնել նրան իր քաղաքական նպատակների իրագործման՝ Հայաստանը հռոմեացիներին հանձնելու համար:

Արքունիքում կազմակերպվում է դավադրություն, որ զլխավորում էր թագավորի մերձավոր խորհրդական Բատ Սահառունին: Խնջույքի ժամանակ սպարապետը սրախողխող է արվում նույնքան ոսխտադրոքներ, ինչպես Պապը: Սպարապետի պաշտոնը Վարազդատը հանձնում է Բատ Սահառունուն, իսկ Մամիկոնյան տոհմի նահապետ է դառնում Վաչե Մամիկոնյանը¹²⁶:

Հռոմեասեր ազնվականները և նրանց թիկունքում կանգնած հռոմեական գործակալները համոզվում են, որ Վարազդատն այն մարդը չէ, որի վրա հռոմեացիները կարող են հույս դնել: Սակայն կայսրությունը չի կարողանում զբաղվել Հայաստանի հարցով, քանի որ արևմուտքում վիճակը վերստին

124 Տե՛ս Ստ. Մալխասյանցի ծանոթագրությունը Փավստոսի երկի թարգմանությունում (էջ 337, ծան. 181):

125 Փավստոս, Ե, լդ:

126 Փավստոս, Ե, լԵ, լԷ, խգ:

ծանրացել էր՝ կապված վեստգոթերի արշավանքների հետ, որոնք հասել էին Թրակիա և Կոստանդնուպոլիս։ Նրանց դեմ պայքարելու համար համախմբվում են կայսրության բոլոր ուժերը, այդ թվում նաև Հայաստանում տեղավորված հռոմեական զորամասերը, որոնք ետ են կանչվում այնտեղից։ Վաղեսը, մինչև արևմուտք դնալը, ստիպված է լինում բանակցություններ վարել Շապուհ Բ-ի հետ։ Խաղաղությունը պահանջվել էր, բայց պատմիչները չեն հաղորդում դաշինքի պայմանները¹²⁷։ Սակայն, 378 թ. Ադրիանուպոլիս մոտ վեստգոթերի հետ տեղի ունեցած ճակատամարտում Վաղեսը ծանր պարտություն է կրում և սպանվում։ Արևմուտքի կայսր Գրատիանոսն իրեն կառավարչակից հայտարարեց Թեոդոսիոսին (379—395), որը, սակայն, մինչև 382 թ. չի կարողանում զբաղվել Արևելքի գործերով¹²⁸։ Այս միջոցին Հայաստան է վերադառնում Մանուել Մամիկոնյանը, որին գերի էին տարել պարսից զորքերը¹²⁹։ Մանուելն անցնում է Տարոն, հանդիպում Վաչե Մամիկոնյանին, որը Վարազդատից իր ստացած Մամիկոնյանների տան նահապետի պատիվը, նախարարական իրավունքի համաձայն, հանձնում է օրինական ժառանգորդ Մանուել Մամիկոնյանին¹³⁰։

Մանուել Մամիկոնյանը Վարազդատին չի ճանաչում Հայաստանի թագավոր և վրեժ է պահանջում իր եղբոր՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի սպանության համար։ Իր մարդկանց միջոցով Մանուելը պահանջում է, որ Վարազդատը նախօրոք հեռանա Հայաստանից, եթե չի կամենում զրկվել կյանքից։ Նա ավելացնում է նաև, որ Վարազդատը նույնիսկ Արշակունի չէ, որ լինելով ապօրինի զավակ, նա հանդգնել էր ձեռք բարձրացնել Մամիկոնյանների վրա, որոնք սկզբից իսկ հավատարմորեն և անշահախնդիր ծառայել են հայրենիքին և Արշակունիներին։ Վիրավորված թագավորն իր հերթին Մանուել Մամիկոնյանից պահանջում էր անմիջապես թողնել Հայաստանը։ Ինչպես պատմում է Փավստոսի մոտ բերված ժողովրդական վեպը, երկու դուցազունները հանդիպում են Կարինի դաշտում։ Վարազդատի և Մանուելի մենամարտն ավարտվում է թագավորի պարտությամբ և նրա փախուստով դեպի կայսրության սահմանները։ Դրանից հետո Մանուել Մամիկոնյանը հաշվհարդար է տեսնում նաև Բատ Սահառունու հետ, սպանելով նրան և նրա բոլոր որդիներին, իսկ սպարապետության պատիվը ստանձնում է ինքը¹³¹։

Մանուել Մամիկոնյանը 378 թ. դառնում է երկրի փաստական կառավարողը։ Նրան հաջողվում է հաշտեցնել նախարարների հակառակորդ խմբակցությունները և երկրում խաղաղություն հաստատել։

Թագավորական իշխանությունը երկրում ձևականորեն ներկայացված էր ի դեմս Պապ թագավորի այրու՝ Զարմանդուխտ տիկնոջ և նրա երկու փոքրահասակ որդիների՝ Արշակի ու Վաղարշակի։ Մանուել Մամիկոնյանը պատանի արքայազուհիների խնամակալն էր, բայց իրականում նա էր վարում երկրի բո-

¹²⁷ Ammian. Marc., XXXI, 7, 1—2, Zosimi, Historia nova, IV, 21; Այս բանակցությունների արդյունքների շուրջ եղած ենթադրությունները տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 44, Գաթրնյան, Տիեզերական պատմութիւն, Բ, էջ 614, Լ. Մանեղյան, Նշվ. աշխ., էջ 228—229։

¹²⁸ Լ. Մանեղյան, Նշվ. աշխ., էջ 228—229։

¹²⁹ Նույն տեղում։

¹³⁰ Փավստոս, Ծ, էջ։

¹³¹ Նույն տեղում։

լոր պետական գործերը: Շապուհ Բ-ն մահացել էր 379 թ. և նոր գահ բարձրացած արքայից արքա Արտաշիր Բ-ն (379—383) գտնում էր, որ Մանուել Մամիկոնյանը պաշտպանում է Սասանյան Իրանի շահերը Հայաստանում¹³², իր գեսպան Սուրենի միջոցով պարսից արքայից արքան, հնուց ի վեր հաստատված սովորության համաձայն, ուղարկում է Հայաստանի պետական դրոշմ և թագեր՝ պատանի արքայադուստրների համար, իսկ սպարապետ ու խնամակալ Մանուելին՝ ծիրանի, ինչպես և ոսկե արծվազարդ վրան: Սակայն դրա հետ մեկտեղ Սուրենն իր հետ բերում է 10.000 հեծյալ, իբր երկիրը հռոմեացիների ոտնձգություններից պաշտպանելու համար: Պարզվում է, որ նա լինելու էր երկրի փաստական կառավարիչը, նշանակված արքայից արքայի կողմից: Այս փաստի բացահայտումն անհանգստացնում էր ամենից առաջ Մանուել Մամիկոնյանին, որը զրկվում էր իշխանության իր առանձնաշնորհումներից: Իրադարձությունների այդպիսի ընթացքը Մանուելին բերում է նախարարների հռոմեասեր խմբի կողմը: Նա դառնում է Սասանյանների թըշնամին: Լսելով Արտաշիր Բ-ի մահվան և Իրանում սկսված խլրտումների լուրը՝ նա հանկարծակի հարձակվում է պարսկական զորքերի վրա և ջարդում նրանց, իսկ Սուրենը փախչում է: Մանուել Մամիկոնյանը կարգավորում է գահակալության հարցը: Նա իր դուստր Վարդանդուխտին ամուսնացնում է իր խնամակալության ներքո թագավորող Արշակի հետ, իսկ նրա եղբայր Վաղարշակին կին է տալիս Սպեր գավառի Բագրատունի ասպետի դստերը: Այնուհետև սպարապետ Մանուել Մամիկոնյանը, ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, «մանուկ Արշակին թագավորեցրեց Հայոց աշխարհի վրա և Վաղարշակին նրան երկրորդ նշանակեց»¹³³: Այս դեպքերը տեղի են ունենում Կարին քաղաքում, որի շրջանը, Վերին Եփրատի հովտի հետ միասին, Արշակունյաց տան տոհմական սեփականություն էր:

Հռոմեական ազդեցության նոր ուժեղացումը Հայաստանում արտահայտվեց նրանով, որ արքունի խնամակալ Մանուել Մամիկոնյանն իր մահից առաջ փորձում էր Հայաստանը դնել հռոմեական կայսեր հովանավորության ներքո¹³⁴:

Հոգալով երկրի ապագայի մասին՝ խնամակալ Մանուելն աշխուհետե նամակով դիմում է Թեոդոսիոս Մեծ (379—395) կայսրին և նրան հանձնում Հայաստանի ու Արշակ Գ-ի (378—387) բախտը: Դրանից հետո նա մեռնում է, սպարապետության գործակալությունը հանձնելով իր որդի Արտաշիրին (384—385)¹³⁵:

382 թ. Թեոդոսիոս կայսրը պարտության էր մատնել ապստամբած վեստգոթերին և հնարավորություն ունեցել զբաղվելու արևելյան գործերով, բայց չէր կամենում ընդհարվել Իրանի հետ: 383—384 թթ. Հայաստանի թիկունքում պարսկահռոմեական բանակցություններ են սկսվում Հայաստանի բաժանման վերաբերյալ¹³⁶:

132 Փավստոս, Ե, լր: Փավստոսի հաղորդման համաձայն այս ժամանակ սասանյան արքունիքը ջրիստոնյա հոգևորականության իր դիրքով հավասարեցրել էր մանր ազնվականությանը՝ ազատներին: Վատմիչը գրում է, որ Զավեն կաթողիկոսը բերվոր քահանաներին սովորեցրեց զինվորական զգեստ հագնել (Զ. Բ, աշխ. Թարգմ., էջ 300):

133 Փավստոս, Ե, խո (աշխ. Թարգմ., էջ 292):

134 Նույն տեղում:

135 Նույն տեղում:

136 Հ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 318:

հնամազակալ Մանուել Մամիկոնյանի քաղաքականությունը, որի հիմնական նպատակն էր բարձրացնել թուլացած Արշակունի գահակալներին՝ մանավանդ Մամիկոնյանների ու նրանց համախոհների քաղաքական կշիռը, հարուցում է նախարարների մեծ մասի դժգոհությունը։ Մանուելի մահից հետո նրանք Արշակ Գ-ին չեն ճանաչում Հայաստանի օրինական թագավոր, այլ դիմում են իրանում գահ բարձրացած Շապուհ Գ-ին (383—388) և խնդրում նրանից թագավոր Արշակունյաց տոհմից։

Շապուհ Գ-ն անմիջապես իր արքունիքում գտնվող երիտասարդ Արշակունի խոսրովին ուղարկում է Հայաստան։ Հայոց նոր թագավորին ուղեկցում էին սասանյան զորքերը, որոնց գլուխ էր կանգնած մեծատոհմիկ Առավանը՝ Զիկ տոհմական տիրույթում։

Իր ախոյանի մոտենալու լուրն ստանալուց հետո Արշակ Գ-ն զգալով, որ ինքն ի վիճակի չէ նրան դիմագրել, հեռանում է Հայաստանի արևմտյան մասը, Վերին Նփրատի հովտում գտնվող իր տիրույթները, որոնք հռոմեական ազդեցության ոլորտում էին։ Փալստոսի դիպուկ արտահայտությամբ «Արշակ թագավորը, երբ նրանց տեսավ, տեղի տվեց, քաշվեց, գնաց Հունաց սահմանները, Եվ թիկունք եղան Արշակ թագավորին Հունաց թագավորը, իսկ խոսրովին՝ Պարսից թագավորը»։ Այնուհետև՝ «Հունաց զորքերը եկան (Արշակ թագավորին) օգնության, որը Եկեղյաց գավառումն էր, իսկ Պարսից զորքը և խոսրով թագավորը Այրարատ գավառումն էին»¹³⁷։

Այս ժամանակ շարունակվում էին պարսկաբյուզանդական բանակցությունները, որոնց հետևանքն է լինում Հայաստանի բաժանումը։

¹³⁷ Փալստոս, Զ, ա (աշխ. թարգմ., էջ 298—299)։

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՀՈՒՄՆ ԹԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

1. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ 387 Թ.

Շուրջ 600 տարի պահպանեց իր գոյությունը Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետությունը, մաքառելով Արևելքի ու Արևմուտքի աշխարհակալությունների դեմ: Վերջին անգամ Մեծ Հայքի թագավորությունն ամրապնդեց իր դիրքերը 298 թ. Մծբինի դաշնագրով, ավելի քան երեք քառորդ դար ևս երկարացնելով իր կյանքը:

III—IV դարերում երկրի ներսում արդեն գերիշխող էր ֆեոդալական կացութաձևը և հայ Արշակունիների կենտրոնացված միապետությունը փոխել էր իր բնույթը, ընդունելով վաղ-ֆեոդալական միապետության բնույթ: Երկրի ներսում տեղի ունեցող այս փոփոխություններն անխուսափելի էին դարձրել հայ Արշակունիների թագավորության խիստ թուլացումը և նախարարական «տէրութիւն»-ների ձևավորումը իբրև վասալական կախման մեջ գտնվող առանձին քաղաքական միավորների:

Նախարարներն ու եկեղեցին IV դարի ընթացքում տնտեսապես այնքան էին հզորացել, որ դարձել էին իրենց տրամադրված տարածքների փաստացի տերերը և աշխատում էին պետությանը չվճարել փաստորեն իրենց ենթակա զյուղական համայնքներից գանձվող հարկերը: Չնայած նախարարական առանձին տների նկատմամբ գործադրած խստագույն միջոցառումներին, Արշակունիների կենտրոնական իշխանությունն ի վիճակի չէր սաստելու կենտրոնախույս իշխաններին և դեպի անկում էր գնում: Հենց այս հանգամանքն էլ օգտագործեցին Հայաստանի տարածքի համար իրար դեմ պայքարող Սասանյան Իրանն ու Հռոմեական կայսրությունը: Նրանք ժամանակավորապես ապահովեցին նախարարների հարկային փաստացի անձեռնմխելիությունը և այդ միջոցով կարողացան նրանց գրավել իրենց կողմը, սակայն նաև հող նախապատրաստեցին Հայաստանի բաժանման և այնուհետև թագավորական իշխանության վերացման համար, որին նպաստում էր առաջին հերթին Հայաստանում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը:

383—384 թթ. սկսված պարսկահռոմեական բանակցությունները հիմ-

1 Ս. Տ. Երեմյան, Մեսրոպ Մաշտոց (ծննդյան 1600-ամյակի առթիվ), «Լեհիսյան ուղիով», 1962, № 5, էջ 8:

նականում ավարտվում են 387 թ.² Հայաստանի բաժանմամբ Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև:

387 թ. բաժանման համաձայն, գեոևս 363 թ. «ամոթալի դաշնագրից» մի քանի տարի անց անջատված Մեծ Հայքի ժայռամասերը, որոնք այնուհետև վերամիավորվել էին Պապի թագավորության տարիներին, կրկին անջատվեցին: Դրանք էին՝ Ուտիք, Բաղասական (Փայտակարան քաղաքի նահանգը) աշխարհները, ինչպես և «Մարաց ամուր աշխարհը» և Գուգարքի հյուսիսային գավառները: 387 թ. դաշնագրի համաձայն սրանց գումարվեցին բղձչուկները՝ Աղձնիքը, Կորդուբը, Նոր-Շիրականը, Գուգարք նահանգը ամբողջովին, ապա Արցախ նահանգը: Սրանք ժայռամասային՝ «եղերային» նահանգներ էին՝ 103359 քառ. կմ ընդհանուր տարածությամբ:

Այդպիսով, Մեծ Հայքն ընդմիջտ մասնատվում էր, մնում էր Միջնաշխարհը՝ Բարձր Հայք, Մուփք, Մուփք Մեծ, Տուրուբերան, Մուկք, Վասպուրական, Սյունիք, Տայք, Այրարատ նահանգները՝ 184.916 քառ. կմ ընդհանուր տարածությամբ³: Միջնաշխարհն իր հերթին բաժանվում էր երկու մասի՝ նրա արեւելյան մեծագույն մասը՝ 73%-ը (երեք քառորդից ավելին)՝ 134.341 քառ. կմ տարածությամբ, ենթարկվում էր Սասանյան Իրանին (Պարսկաստանին), իսկ 27%-ը (գրեթե մեկ երրորդը), այն է՝ 50.575 քառ. կմ անցնում էր Հռոմեական կայսրությանը⁴: Սասանյան Իրանին անցնող Հայաստանի տարածքն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Տուրուբերան, Մուկք, Վասպուրական, Սյունիք, Տայք և Այրարատ նահանգները:

2 Հայաստանի բաժանման տարեթիվը Կ. Դյուտերրոկը («Հռոմեական Հայաստանը և Հռոմեական սատրապությունները Դ—Ջ դարերում», Քյոնիգսբերգ, 1900, Թարգմ. Նորշուան, Վիեննա, 1914, էջ 16—30), Ն. Բեյնեսը (N. H. Baynes, Rome and Armenia in the IV century, "English Historical Review", 25 (1910), p. 624—643), Հ. Հ. Մանանդյանը («Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1937, էջ 233, 237)՝ Կ. Թումանովը (C. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963, էջ 152, ծան. 6) և ուրիշներ նշում են 387 թ., Հ. Աստուրյանը («Քաղաքա կան վե բարեբուխությունները ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմեացի, վենետիկ, 1912, էջ 317—320), Պ. Օրմանյանը («Աղբյուրաբանություն», § 172, էջ 247), Ժ. Դոլսը (J. Dolse, Le partage de l'Arménie sous Théodose Ier "Revue des Etudes anciennes, (Bordeaux) t. 47, 3—4 1945, էջ 274—277)՝ 384 թ., Նյուլդեքեն և Մարկվարտը (Nöldeke, Aufsätze zur Persischen Geschichte, Leipzig, 1887, S. 103; J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, s. 126)՝ 389/90 թ.: Քեննիդի այդ հարցի մասին եղած աղբյուրները և գրականությունը է. Դանիելյանը 1973 թ. պարզել է, որ Հայաստանի այդ բաժանումը տեղի է ունեցել 385 թ., որը ստույգ որոշվում է Փալստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա և, որ այդ բաժանմամբ էր պայմանավորված Արշակ Գ-ի հեռանալը Հայաստանի արևմտյան՝ հռոմեացիներին անցած մասը և Շապուհ Գ-ի կողմից Խոսրով Գ-ին (385—388) երկրի արևելյան՝ Պարսկաստանին անցած մասում թագավոր կարգելը է. Դանիելյանը ճիշտ է համարում այն հետազոտողներին (Հ. Աստուրյան, Լեո, Ժ. Դոլս), որոնք գտնում են, որ բաժանման հետ կապված երկրորդական հարցերի կարգավորումը տեղեկ մինչև 389 թ. է. Դանիելյանը կատարել է նաև ժամանակագրական կարգի այլ դիտողություններ. նա գտնում է, որ Ներսես Ա կաթողիկոսը մահացել է 372 թ., Պապ թագավորը սպանվել է 373 թ., Շահակը կաթողիկոս է եղել 372—376 թթ., Զավենը՝ 376—380 թթ., Ասպուրակեսը՝ 380—385 (կամ 387) թթ., Արշակ Գ-ն Հայաստանի արևմտյան մասում թագավորել է 385—387 թթ. և այլն (տե՛ս է. Լ. Դանիելյան, Հայաստանի բաժանման տարեթիվը 387 թե՛ 385, ՊԲԶ, 1, 1980, էջ 203—214):

3 Ս. Ս. Ներսիսյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 118—118:

4 Նույն տեղում:

Հայաստանի արևելյան մասը, որն անցավ Սասանյան իրանին, չորս տնգամ մեծ էր արևմտյան՝ Բյուզանդական կայսրությանն անցած մասից⁵։ Ղազար Փարպեցին նշում է, որ այս բաժանումով «Հայոց երկրի մեծ մասը՝ լավը, պիտանին ու արգավանդը՝ Պարսից արքայի բաժնի մեջ ընկավ։ Չնայած Հունաց թագավորին ժառանգություն դարձած մասում ուրիշ բազմաթիվ գավառներ էին մնացել, սակայն նրանք հավասար էին միայն Այրարատյան գավառին»⁶։

Հայաստանը 387 թ. հետո ոչ միայն երկու մասի էր տրոհվել, այլև ինչպես գրում է Փավստոսը, «երկուսից էլ շատ գավառներ պոկվեցին»⁷։

Պարսկաստանի գերիշխանության տակ անցած նշված հողերից արևմուտք գտնվում էր կայսրությանն անցած Մեծ Հայքի մասը՝ Բարձր Հայք նահանգը, որն այն ժամանակ կոչվում էր «Ներքին Հայք» (Armenia interior)⁸, և Մոփաց աշխարհը՝ հետագա Չորրորդ Հայքը (Armenia quarta), որը բաժանված էր հինգ սատրապությունների⁹։ Սրանցից Մոփք Մեծը, ըստ «Աշխարհացոյցի» բաժանումների կազմում էր նախկին Աղձնիք նահանգի Անգեղտուն և Նիրկերտ (կամ Տիգրանակերտ) գավառները¹⁰։

Հռոմեական կայսեր վեհապետության ներքո գտնվող Հայաստանի հյուսիսային մասը՝ Բարձր Հայքը ընդգրկում էր Վերին Եփրատի հովիտը, ուր թագավորում էր Արշակ Գ-ն։ Այն նրա տոհմային տիրույթն էր։ Այստեղ Արշակ Գ-ի նստավայրն էր Չրմես ավանը, որը հայտնի էր նաև Մումինա (այժմ՝ Ջիմին գյուղը) անունով։ Միայն Բարձր Հայքն էր, որ բաժանումից հետո էլ կոչվում էր «Մեծ Հայք» (Armenia Maior)։ Հռոմեական վարչական ապարատն այն կոչում էր «Ներքին Հայք»—(Armenia interior)։

Մեծ Հայքը, այնուհետև, որպես մեկ միասնական պետություն այլևս գոյություն չունի։ Փավստոս Բուզանդը իր «Պատմություն Հայոց» (կամ «Բուզանդարան պատմությունը») աշխատությունը հասցնում է մինչև Հայաստանի այս բաժանումը և եզրափակում հուսահատությամբ ու հոռետեսությամբ լի հետևյալ խոսքերով. «և այն ժամանակ ու այնուհետև Հայոց թագավորությունը բաժանվեց, ցրվեց, նվազեց, իր նախկին մեծությունից ընկավ» (անուղեաց

5 Հ. Մանանդյանը գրում է, որ Բեռդոսիոս Ա-ի քաղաքականությունն Արշակունյաց թագավորության վերաբերմամբ և նրա կնքած Հայաստանի բաժանման դաշինքը, ինչպես ճիշտ մատնանշել են պատմագետներից շատերը՝ (Գեյցեր, Համառոտ պատմություն Հայոց, էջ 10, K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München, 1897, Գյուտեբերգն հռոմեական Հայաստան, էջ 19, Լեո, Հայոց պատմություն՝ Հ. Ա, էջ 672, K. Aslan. Etudes historiques 199), «իսկ ժամանակ էր և չէր համապատասխանում կայսրության քաղաքական իրական շահերին» (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 241)։

6 Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Բուզք Վահան Մամիկոնյանին Աշխարհարար Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բազրատ Ուլուբաբյանի, Երևան, 1892, էջ 19։

7 Փավստոս, Գ, ա. (աշխ. Թարգմ., էջ 299)։ Հ. Մանանդյանը գրում է. «Թե որոնք էին այդ կարված գավառները, դժբախտաբար մեզ մանրամասն հայտնի չէ։ Նա այնուհետև ենթադրում է, որ դրանք էին Բալանդիտը, Հաշտեանքը, Հերը և Զարևանգը ու սրանց հարևան մի քանի այլ շրջաններ («Քննական տեսություն», հ. Բ, Մ, Ա, էջ 239)։ Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական բաժանումը տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Աղյառ «Հայ ժողովրդի պատմության գրքի», մասն Ա, Երևան, 1952, «Հայաստանը V—VII դդ.» քարտեզը։

8 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 46—65.

9 Նույն տեղում, էջ 28—45։

10 Նույն տեղում, էջ 116։ Այս բաժանումների սահմանների մասին տե՛ս Նույն տեղում էջ 1—27 և Կ. Գյուտեբերգի, նշվ. աշխ.։

բաժանեցաւ, ցրուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց, պակասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակն և յապայս»¹¹, Բնորոշ է, որ այս դեպքերի ժամանակակիցները գիտակցում էին, թե որքան մեծ տկտութեան հետ գործ ունեին երկու մարտնչող աշխարհակալութիւնները և որքան մեծ էր նրա նշանակութիւնը Սասանյանների ու կայսրութեան համար: Խոսելով այս բաժանման մասին, Փաւստոսն ասում է. «Հունաց և Պարսից թագավորների ղեսպաններն ու պատգամավորներն իրենց մեջ երթեկութիւն ունեցան, և երկու թագավորները՝ Հունաց և Պարսից, իրար հաս խորհուրդ արին և համաձայնութեան եկան: Նրանք հարմար համարեցին,— շարունակում է նա,— նախ Հայոց աշխարհը երկու քաժին անել իրենց մեջ: Նրանք ասում էին. «Մեր երկուսի միջև ընկած է այս հզոր և հարուստ թագավորութիւնը. լավ կլինի, որ այս միջոցով թուլացնենք ու խանգարենք այս թագավորութիւնը. նախ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արշակունի թագավորներով, որոնց նշանակեցինք, հետո կաշխատենք նրանց էլ թուլացնել, աղքատացնել և մեր ծառայութեան ենթարկել, որպէսզի մեր մեջ չկարողանան գլուխ բարձրացնել»¹², Այն, ինչ որ չկարողացան իրականացնել Սասանյանները 253—293 թթ., այժմ նրանք արեցին Հռոմի հետ համատեղ: Հայոց թագավորի գահը մատնված էր պարսից արքայից արքայի ու Հռոմի կայսեր քմահաճույքին և հետևյալ քայլն էր լինելու հայ Արշակունիների, թեև կախյալ, վիճակում դեռևս պահպանվող թագավորութեան վերացումը:

Հայաստանի բաժանման հետևանքով շատ նախարարներ Արշակ Գ-ի հետ հեռացել էին երկրի արևմտյան մասը և այժմ տեսնելով, որ Խոսրովի բաժնում մնացած իրենց կալվածքները հարքունիս են գրավվում, սկսում են վերադառնալ¹³, նախարարներից ոմանք էլ ցանկանում էին գալ Խոսրով Գ-ի բաժինը, ղրկված լինելով իրենց տիրույթներից: Նրանցից էին Սահակ ասպետ Բագրատունին, որի իշխանութիւնը՝ Սպեր գավառը, գտնվում էր կայսրութեան անցած մասում, և Հայաստանի՝ Պարսկաստանին անցած մասից եկած նախարարները՝ Սուրեն Խոռխորունին, Վահան Առավելյանը և Աշխադար Դիմաքսյանը: Սահակ ասպետին հաջողվում է գալ Խոսրովի մոտ, որը նրան մեծ պատվով ընդունեց և իր զորքերին սպարապետ կարգեց¹⁴: Հստ երևույթին, այս ժամանակ Բագրատունի նախարարական տոհմին շնորհվեց Կոգովիտ գավառը՝ Դարոյնք կենտրոնով:

Արշակ Գ-ի արքունիքում գտնվող նախարարները փնտրում էին պատեհ առիթ՝ Խոսրով Գ-ի կողմն անցնելու և այդ առիթը գտնվեց: Երբ Արշակ Գ-ն իր գանձերն Անի ամրոցից (Կամախ) հանելով փոխադրում էր Մոփք (ըստ երևույթին Բնաբեղ ամրոցը), Սուրեն Խոռխորունին, Վահան Առավելյանը և Աշխադար Դիմաքսյանը ճգնաժամակեցին (գանձերը) և նրանք կամենում էին անցնել Խոսրովի մոտ, բայց Արշակ Գ-ին նվիրված Սամվել Մամիկոնյանը նրանց հետապնդում է մինչև Մանանաղի գավառի քարայրները: Փախստականները նեղ վիճակում էին, բայց վրա է հասնում Սահակ ասպետը՝ «Խոսրովի սպարապետը, զորքի գլուխն անցած նա հալածում էր Վանանդից դուրս

11 Փավստոս, Դ, ա. (աշխ. թարգմ., էջ 299):

12 Նույն տեղում:

13 Լեո, Պատմութիւն Հայոց, հ. Ա, Թիֆլիզ, 1917, էջ 670:

14 Խոռխորունի, Գ, խդ:

մղված մի խումբ ավագաններին¹⁵, ապա թողնելով վերջիններին, Սահակ ասպետը հարձակվում է Սամվել Մամիկոնյանի գնդի վրա և ազատում քարայրում ապաստանած Սուրենին, Վահանին և Աշխադարին՝ զբանձնելով միասին և շատ շտապով հասնում է խոսրովի մոտ: խոսրով Գ-ն զանձների մի մասն ուղարկում է արքայից արքա Շապուհ Գ-ին և նրա հրամանով նրանց է տալիս գյուղեր և ընտիր ու հարմար դաստակերտներ այն (նախարարների) ժառանգությունից, որոնք պարսից բաժնից էին, բայց մնացին Արշակի մոտ: Այս դեպքը պատճառ եղավ, որպեսզի Արշակը պատերազմ հայտարարելով խոսրովին, մտներ Վանանգ¹⁶:

խոսրովի բանակատեղը գտնվում էր Գեղամա ծովի (Սևանա լճի) հարավ-արևելքում գտնվող մորուտի մոտ, որ կոչվում էր Մորք (այժմ՝ Ծովակ): Մինչև խոսրովն այստեղից հասավ Վանանգ, Արշակ Գ-ն արդեն Վանանգի, Զարիշատի կողմերը գտնվող Երեւի դաշտում էր: Տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ Արշակ Գ-ն պարտվեց: Գազավոն Կամսարականը կարողացավ նրան փրկել և հասցնել Եկեղյաց գավառը, որտեղ և Արշակ Գ-ն հիվանդացավ բազուկացավով և տենդից հյուծվելով, 387 թ. մահացավ¹⁷:

Ինչպես նշում է խորենացին, Արշակ Գ-ի մահից հետո հույներն իրենց բաժնում այլևս թագավոր չնշանակեցին: Այն կողմի նախարարներին առաջնորդում էր քաջ Գազավոնը, իսկ հույներն իրենց ենթակա մասում իշխաններ՝ կոմեսներ նշանակեցին¹⁸:

Հայաստանի հռոմեական մասի նախարարները, տեսնելով հայկական պետականության վերացումը, ռորոշեցին կամավորապես հնազանդվել խոսրով թագավորին¹⁹: Իրենց նամակում նախարարները պատրաստակամություն են հայտնում ենթարկվելու խոսրովին, եթե վերջինս ճանաչի նրանց տիրակալական իրավունքները: Սամվել Մամիկոնյանը ձեռք է գցում խոսրովի պատասխան նամակը և նախարարների նամակի պատճենը ուղարկում Արկադիոս կայսրին, որը դրանք դրել էր իր դիվանը և, ինչպես պատմահայրն է ասում՝ «մինչև այսօր էլ մնում են»²⁰:

խորենացին ցույց է տալիս, որ Հայոց խոսրով թագավորն իր կողմը դրավելով հռոմեական Հայաստանի նախարարներին, կայսրին ադիմում է խնդրելով, որ իրեն վստահի Հայաստանի հունական մասն էլ, որը շին պահելով՝ նրան ճշտություն հարկերը կվճարի, ինչպես նրա գործակալները: Կայսրը ճկատարում է խոսրովի խնդրածը²¹:

խոսրով Գ-ն այս պարագայում միառժամանակ թագավորեց Հայաստանի թե՛ պարսկական և թե՛ հռոմեական մասերում՝ իրեն համարելով վասալ և

15 Նույն տեղում:

16 Խորենացի, Գ, խն. (աշխ. թարգմ., էջ 283): Տե՛ս նաև՝ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 671: Այս ժամանակ պիտի վերադարձվեին Խոռոսթրուկների, Առավելյանների և Դիմաքսյանների ժառանգական կալվածքները:

17 Խորենացի, Գ, խզ:

18 Նույն տեղում:

19 Խորենացի, Գ, խը. (աշխ. թարգմ., էջ 284—285):

20 Շատ հավանական է, որ խորենացին այս տեղեկությունները հաղորդելիս իր ձեռքի տակ ունեցել է նաև հիշյալ նամակը: Այս և հաջորդ դեպքերի շարադրությունը խորենացու կողմից կասկած չեն թողնում, որ նա առաջնորդվել է իր ձեռքի տակ եղած արխիվային նյութերով:

21 Խորենացի, Գ, խթ (աշխ. թարգմ., էջ 287):

արքայից արքայի ու կայսեր, միաժամանակ երկուսին էլ հարկ վճարելով²², խոսրովը, ընդառաջելով Գազավոն Կամսարականի և Հայաստանի հոռմեական մասը գնացած մյուս հայ նախարարների խնդրանքին, համաձայնում է, ու նրանք վերադառնան իրենց տոհմական կալվածքները²³, խոսրով Գ-ի ներքին քաղաքականությունը ևս հեռացնելու էր Հայաստանը Պարսկաստանից: Մինչ այդ վախճանվել էր Ասպուրակես կաթողիկոսը, և որոշ ժամանակ անց խոսրովը նրան հաջորդ է նշանակում Լուսավորչի տոհմի վերջին ներկայացուցիչ Սահակ Պարթևին՝ ներսես Մեծի որդուն²⁴: Ստեղծվել էր այնպիսի վիճակ, որ երկրի հայրենասերներին հույսեր էր ներշնչում, որ նորից կվերականգնվի միասնական Հայաստանը:

Խոսրով Գ-ի այս ինքնուրույն քաղաքականությունը թշնամաբար է ընդունվում Տիգրանում: Խորենացին հաղորդում է, որ Շապուհը բարկացած էր խոսրովի վրա, որ նա անձնական բարեկամություն հաստատեց Արկադիոսի²⁵ հետ և առանց [իր] հրամանի եպիսկոպոս նշանակեց Մեծ Սահակին, ուստի նրան մեղադրանք ուղարկեց սպառնալիքով: Խոսրով Գ-ն այնքան վստահ էր իր ուժերի վրա և այնքան մեծ հույսեր էր կապում քրիստոնյա կայսեր հետ, որ նույնիսկ ռեմոնտացավ, խրոխտալով հանդգնաբար պատասխանեց և պատգամավորներին անարգանքով ետ դարձրեց: Հայոց թագավորը նույնիսկ բանակցություններ էր վարում կայսեր հետ և հորդորում էր նրան, որ պեսղի Շապուհի հետ (կնքած) դաշինքը խզի և զորքով իրեն օգնի, իսկ ինքը մեծ ամբողջ երկիրը նրան կդարձնի²⁶:

Բյուզանդական կայսրությունը գոհ կլիներ, եթե նա կարողանար պահել և յուրացնել՝ իրեն բաժին հասած Հայաստանի արևմտյան մասը, ուստի կայսրը գերադասեց չեզոք դիրք գրավել: Խոսրով Գ-ն ոչ մի կողմից օգնություն չունենալով, մնում է անելանելի վիճակում: Շապուհ Գ-ի հրամանով խոսրովը կալանավորվում է: Չեղյալ են համարվում խոսրով Գ-ի կողմից արված նշանակումները: Սահակ Պարթևը ինչպես և հայկական կենտրոնաձիգ իշխանություն համար պայքարող բոլոր նախարարները զրկվում են իրենց պատիվներից²⁷: Պարսից մի ստվար գունդ թողնվում է Հայաստանում, իսկ խոսրովը տարվում է Պարսկաստան՝ Անհուշ կոչված բերդում պահելու համար²⁸: Գահընկեց արված խոսրով Գ-ի հետ Պարսկաստան տարվեց նաև Գազավոն Կամսարականը: Երբ կալանավորված խոսրովը և Գազավոնը տարվում էին Պարսկաստան, Գազավոնի եղբայրը՝ Շավարշ Կամսարականը և Պարզե Ամատունին իրենց յոթ հարյուր զինվորներով փորձեցին խոսրով թագավորին ազատել, սակայն այդ նրանց չհաջողվեց, որովհետև խոսրովի ոտքերը շղթայակապ էին: Տեղի ունեցած կռիվում սպանվում են Շավարշ Կամսարականը, Պարզե Ամատունու որդի Մանվելը և նրանց հետ շատերը: Իսկ Պարզեին կալանավորելով տանում են պարսից զորավարի մոտ, որ նրան մորթագերծ անեն և դնեն

22 Տե՛ս Մ. Օրմեյան, հ. Ա, § 184:

23 Լեո, նշվ. աշխ., էջ 673:

24 Խորենացի, Գ, խթ (աշխ., թարգմ., էջ 287):

25 Արկադիոսը 383 թ. իր հոր՝ Թեոդոսիոս Ա-ի գահակիցն էր կայսրության արևելյան մասում:

26 Խորենացի, Գ, ծ (աշխ. թարգմ., էջ 288):

27 Նույն տեղում:

28 Նույն տեղում:

հոսորովի առաջ: Այնուհետև հարքունիս են գրավվում Գաղավուն և Շավարշ Կամսարականների, ինչպես նաև Պարգև Ամատունու կալվածքները²⁹:

Այս ժամանակ Սահակ Պարթևը գնում է Տիգրան իր գործերը կարգավորելու: Պարսից արքունիքը հոսորովի փոխարեն Հայաստանում թագավոր է նշանակում Վռամշապուհին³⁰ (388—414), որը Սահակ Պարթևին հաստատում է կաթողիկոս³¹:

Բնորոշ է, որ գահակալած Վռամշապուհը նույնպես ճանաչվում էր Հայաստանի երկու մասերի թագավոր: Խորենացին նշում է. «Վռամշապուհը տիրում էր մեր երկրին և հպատակվում էր երկու թագավորներին՝ հարկ վճարելով՝ պարսից բաժնի համար Վռամին և հունաց բաժնի համար՝ Արկադիոսին»³²:

Վռամշապուհի գահակալության ժամանակ Հայաստանում խաղաղություն էր տիրում, որն արգասիք էր մոտ 30 տարի Պարսկաստանի և Արևելյան Հռոմեական կայսրության միջև տեղծ խաղաղության:

Հռոմեական կայսրությունը Թեոդոսիոս Ա Մեծի մահվանից հետո (395) բաժանվեց երկու մասի՝ նրա երկու որդիների միջև: Արկադիոսին (395—408) բաժին ընկավ արևելյան մասը՝ Բյուզանդիոն կամ Կոստանդնուպոլիս կենտրոնով, որն այնուհետև կոչվեց Արևելյան Հռոմեական կայսրություն³³, իսկ Հոնորիոսը (395—423) տիրեց արևմտյան մասին՝ Հռոմ կենտրոնով, որը կոչվեց Արևմտյան Հռոմեական կայսրություն: Պարսկաստանի հանդեպ Արկադիոսը վարեց խաղաղասիրական քաղաքականություն: Նույնիսկ իր կտակում կայսրը խնդրում էր Պարսից թագավոր Հազկերտ Ա-ին (399—420) լինել պաշտպան, հովանավոր և դաստիարակ իր փոքրահասակ Թեոդոսիոս որդուն: Պարսկաբյուզանդական հարաբերությունների նման ընթացքը Պարսկաստանում առաջացրեց մեղմ վերաբերմունք քրիստոնյաների հանդեպ: Այսպես, 412 թ. ասորի քրիստոնեական համայնքը Տիգրան-Սելևկիայում ճանաչվեց իբրև ինքնուրույն եկեղեցի, որի գլուխ կանգնած էր ասորի պատրիարքը՝ կաթողիկոս տիտղոսով³⁴: Տիգրանում գտնվող ասորական կաթողիկոսությունը, — ինչպես նշում է Հ. Մելքոնյանը, — պաշտոնապես ճանաչվեց պարսկական տերության կողմից, որի հիման վրա 410 թ. Իսահակ կաթողիկոսի կար-

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Վռամշապուհի թագավորության տարիների մասին տե՛ս Մ. Օրմաեյան, Տրդատ է Արտաշես ժամանակաշրջանի դիտողություններ, «Հանգես ամսորեայ», 1909, № 8, էջ 243—245, Լեո. Նշվ. աշխ., էջ 674, ծան. 3, Հ. Մանանդյան, Նշվ. աշխ., էջ 245:

³¹ Սահակ կաթողիկոսի թագած ջանքերի շնորհիվ Մամիկոնյան տոհմը նախարարական տների մեջ բարձրացվեց հինգերորդ տեղը, նրա փեսա Համազասպը կարգվեց սպարապետ Սահակ Բագրատունու տեղը, որը մահացել էր, թողություն շնորհվեց Մամիկոնյանների և Լուսավորչի տան կողմնակիցներին՝ Կամսարական և Ամատունի տոհմերին (Խոսեմացի, Գ, ծա, Լեո. Նշվ. աշխ., էջ 678):

³² Խոսեմացի, Գ, ծա (աշխ. Թարգմ., էջ 291):

³³ «История Византии», I. էջ 181: Հայերը հնուց ի վեր Հռոմեական կայսրությունը գիտեին նրա արևելյան փոքրասիական մասով, որը գերազանցապես հունաբնակ ու հունախոս էր, ուստի սովորաբար կոչում էին «աշխարհի Յունաց», «կողմանք Յունաց», «թագաւորութիւն Յունաց», իսկ Հռոմի կայսրը հայերի մոտ հայտնի էր իբրև «կայսր Յունաց», «թագաւոր Յունաց»: Արևմտյան Հռոմեական կայսրության համեմատությամբ՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրությունը՝ Բյուզանդիան, ավելի լինստեղծ գտնվեց և հարատևեց մինչև 1453 թվականը: XVI դարի գրականության մեջ կայսրության այս հատվածը պայմանականորեն անվանում են Բյուզանդական կայսրություն, իսկ հայերը՝ «կողմն Յունաց»:

³⁴ «История Византии», հ. Ա, էջ 181, 185—186:

պաղորթյամբ Տիգրանում հրավիրվեց ընդհանուր ժողով, ընդունվեցին կարևոր որոշումներ, որոնք կարգավորեցին ասորական եկեղեցու հետագա գործունեությունը: Այս արտոնություններից օգտվելով՝ ասորի կաթողիկոսներն իրենց դիրքերն ամրացրին պարսկական տերության ներսում ու փորձեցին պարսիկների օգնությամբ Հայոց եկեղեցին ևս առնել իրենց աղղկության ներքո: Չիշտ է, ավելի ուշ նրանց հաջողվեց նույնիսկ հայոց կաթողիկոսական աթոռին բազմեցնել ասորի եկեղեցական գործիչներին: Բայց ապարդյուն, որովհետև Սահակ Ա Պարթև հայրապետի շուրջը համախմբված հայրենասիրական ուժերն անհրաժեշտ հակահարված հասցրին և կարողացան պահպանել հայոց եկեղեցու ինքնուրույնությունը, որը Հայաստանում քաղաքական ուժերի թուլացման պայմաններում, սկսել էր ժողովրդի կյանքում ավելի ազդեցիկ դիրք գրավել և ավելի կարևոր դեր խաղալ ներքին ուժերը համախմբելու և հայ ժողովրդի գոյությանն սպառնացող վտանգի առաջն առնելու համար: Եվ այդ տալիս էր իր արդյունքը³⁵:

Սակայն Սահակ Պարթևը կաթողիկոսական աթոռի վրա կռաավորչի տան վնդին շառավիղն էր:

Ստեղծված պայմաններում Հայաստանին վերաբերող վեճերն ավելի մեղմանում են, պարսից արքայից արքան պարտավորվում էր չմիջամտել Բյուզանդիային անցած Հայաստանի ներքին գործերին: Կայսրությունում նոր գահ բարձրացած Թեոդոսիոս Բ Փոքրը (408—450), խորենացու ասելով, «նույնպիսի բարեկամություն պահպանեց մեր երկրի և մեր Վռամշապուհ թագավորի հետ, բայց իր մասը նրան չվստահեց, այլ իրեն պահեց՝ գործակալներով, և պարսից չազնիքտ թագավորի հետ խաղաղություն կնքեց»³⁶: Այսպիսով, 408 թ. հետո Վռամշապուհը մնաց միայն Հայաստանի արևելյան մասի թագավոր:

Հայկական հողերի տերիտորիալ նոր բաժանումները հանգեցրին նրան, որ հայ ազգաբնակչության ահագին զանգվածներ դուրս մնացին Հայաստանի երկու մասերի պաշտոնական սահմաններից: Հյուսիսում Գուգարքի մեծագույն մասը (բացի Տաշիր գավառից, որ մնաց Հայաստանի կազմում), անցնում էր Վրաց թագավորությանը: Սակայն այնտեղ ժամասացության լեզուն դարձավ հայերենը և V դարից Գուգարքի բղջիխության կենտրոն Ցուրտավում նստող եպիսկոպոսը ժամերգությունը պիտի կատարեր միաժամանակ հայերեն ու վրացերեն³⁷, Աղվանից թագավորությանը, բացի Ուտիքից, կցվեց նաև Արցախը, որի բնակիչները միայն հայեր էին: Խորենացու արտահայտությամբ օյարեկից կողմանէ գեղերը հայկական խօսիցս³⁸ տարածքում էր գտնվում Ուտիքը, որը խառը՝ հայ և ուտիական (աղվանական մի ցեղ) ազգաբնակչություն ուներ: Այս նահանգներում ևս ժամերգության լեզուն հայերենն էր: Հայկական տարրը Ուտիքում անընդհատ ուժեղանում էր և դա կապված էր միաբնակ հայոց եկեղեցու ուժեղացման հետ: Հայաստանից անջատված հարավային նահանգները (Միջագետքին ահամանակից շրջաններում) մասամբ ունեին խառը ազգաբնակչություն: Սրանցից էին Աղձնիքի, Կորդուքի, Նոր-Շիրականի,

³⁵ Տե՛ս Զ. Գ. Մելիքյան, Ադիարենի պետությունը և Հայաստանը, Երևան, 1980, էջ 218—242:

³⁶ Խորենացի, Գ, ԺԳ (աշխ. Թարգմ., էջ 294):

³⁷ Ե. Ե. Զեմեմա, «Յեմեստոլոցա Մոցես» Ընոթեցի Միջմեոյոց Միջմեոյոց, Երևան, 1980, Գ, IV, տեղում, էջ 186—189:

³⁸ Խորենացի, Բ, Ը, էջ 112—113:

Մարաց ամուր աշխարհի հարավային ծայրամասերը: Նշված նահանգների հարավային՝ դաշտային մասերում հայերի կողքին բնակվում էին արամեացիներ, ասորիներ, որոնք իրենց եպիսկոպոսություններն ունեին: Սրանց հետ խառը ապրում էին նաև զրադաշտական պարսիկները, իսկ տեղ-տեղ պատահում էին դեռևս հեթանոս արամեացիներ, որոնք գերազանցապես քոչվոր անասնապահներ էին: Հրեաներն առանձին համայնքներով ապրում էին քաղաքներում ասորիների-արամեացիների առևտրական և արհեստավորական համայնքների կողքին:

Բյուզանդական Հայաստանը միատարր հայ ազգաբնակչություն ուներ, միայն հարավում բնակվում էին մեծ թվով արամեացիներ, ասորիներ:

Այս բաժանումից հետո Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետության միասնական տարածքը, որ գոյություն էր ունեցել գրեթե վեց հարյուրամյակ, հետագայում շվերականացվեց: Հայաստանի Սասանյաններին անցած մասը հայերը շարունակում էին նախկինի պես անվանել «Մեծ Հայք», իսկ հռոմեացիներն անվանում էին «Պարսկահայաստան» (Περσικαυασία):

Հայկական հողերը, որոնք գտնվում էին Արևելյան Հռոմեական կամ Բյուզանդական կայսրության իշխանության ներքո, բաժանվում էին երեք մասի՝ ինքնավար իշխանություններ (սատրապություններ), ներքին Հայք, որն այժմ կազմում էր նախկին Մեծ Հայքի բյուզանդական մասը, և վերջապես՝ Փոքր Հայքը: Սրանք իրենց իրավական և քաղաքական դրությամբ այսպես մնացին մինչև Հուստինիանոս Ա-ի (527—556) ռեֆորմները:

Նսիրատից այն կողմ գտնվող Փոքր Հայքը սկզբում ձուլված էր հռոմեական պրովինցիա Կապադովկիայի հետ: Դիոկղեոսիանոս կայսեր (284—305) ժամանակ Փոքր Հայքն առանձնացվել էր Կապադովկիայից իբրև առանձին պրովինցիա՝ «ձեռական երկիր» և կցվել էր Մեծ Հայքի թագավորությանը: Նրա բաժանումից հետո, Թեոդոսիոս Ա Մեծի օրոք (379—395) Փոքր Հայքը բաժանվեց երկու առանձին պրովինցիաների՝ Առաջին Հայք (ըստ երևույթին կոչվում էր նաև «Վերին Հայք»)՝ Սեբաստիա մայրաքաղաքով և Նրկորդ Հայք (կամ «Ստորին Հայք»)՝ Մելիտենե մայրաքաղաքով: Վարչական առումով այս պրովինցիաները մտնում էին Պոնտական դիոցեզի մեջ, որն իր հերթին մասն էր կազմում Արևելյան պրեֆեկտուրայի: Քաղաքացիական իշխանության գլուխ էին կանգնած պրեզիդենտները, որոնք ենթարկվում էին վիկարիոսին³⁹: Ռազմական իշխանության գլուխ էին կանգնած դուքսները և կոմեսները, որոնք ենթարկվում էին մագիստրոսին⁴⁰:

«Ներքին Հայքից» հարավ գտնվում էր Մոփքը, որը անջատվել էր Մեծ Հայքից դեռևս նախքան նրա բաժանումը: Այն տրոհված էր հռոմեական կայսեր վասալ հինգ ինքնավար սատրապությունների, որոնք մինչև Հուստինիանոս Ա-ը (527—565) պահպանեցին իրենց նախարարական կազմակերպությունը: Բյուզանդական բուն Հայաստանի հարավային մասը, որը կոչվում էր «սատրապություններ» կամ «ազգեր», ներկայացնում էր մի կոմպլեքս ինքնավար «դաշնակից» և «ազատ» իշխանությունների, որոնք քաղաքականորեն ենթարկվում էին կայսրությանը, իսկ ներքին կյանքում բոլորովին ազատ էին: Սատրապություններն էին՝ Մոփք Շահունյաց, Մոփք Մեծ, Անձիտ, Անգեղ-

³⁹ H. АѠоу, նշվ. աշխ., էջ 116:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 95:

տուն, Հաշտեանք և Բալահովիտ: Սրանք առանձին նախարարություններ էին՝ իրենց ժառանգական իրավունքներով: Այս սատրապ-նախարարներն առաջ ճանաչում էին հայ Արշակունիների սյուզերենական իրավունքները, իսկ այժմ դարձել էին կայսեր վասալներ և իբրև նրա «ֆեոդալներ», պարտավոր էին կատարել զինվորական ծառայություն և պաշտպանել կայսրության սահմանները Սասանյաններից⁴¹: Սրանց իշխանությունը տևեց մինչև 530 թվականը:

Բուն Հայաստանի բյուզանդական բաժնի հյուսիսային մասը բաղկացած էր 9 գավառներից և «Աշխարհացոյցում» կոչվում էր «Բարձր Հայք»: Բյուզանդացիները կոչում էին «Մեծ Հայք» (Armenia Maior)⁴², սակայն պաշտոնապես այն կոչվում էր «Ներքին Հայք» (Armenia Interior): 385 թ., երբ Արշակ Գ-ն թողեց Այրարատը և հաստատվեց Եկեղյաց գավառում, այստեղ սրա կենտրոնն էր Զրմես ավանը: 387 թ. հետո, երբ Արշակ Գ-ն մահացավ, Արշակունյաց իշխանությունը «Ներքին Հայքում» վերացվեց և երկրի կառավարությունը հանձնվեց կոմեսներին⁴³, որոնց պաշտոնը հիշեցնում էր սասանյան Հայաստանի մարզպանի պաշտոնը: Հայաստանի այս մասը կառավարվում էր կոմեսների միջոցով (391—528)⁴⁴:

Արշակունյաց տոհմը, սակայն, մնաց իբրև նախարարական տուն իր սեփականությունը կազմող գավառներում (Կարին, Դերջան, Մանանդի, Խորձեն և այլն), որից առաջացան առանձին ճյուղեր և որոնց ներկայացուցիչները մեծ ազդեցություն ունեին բյուզանդական արքունիքում՝ Կոստանդնուպոլսում: Նրանք գրավում են այնուհետև մեծամեծ պաշտոններ և օգտվում բազմաթիվ արտոնություններից ու պատիվներից: «Ներքին Հայքում» մեծ կալվածքներ ունեին նաև Լուսավորչի տունը, հանձին Սահակ Մեծ Պարթևի (367—438), որի մահից հետո նրա ժառանգության տերն է դառնում Մամիկոնյան տունը, որն իր դիրքով ու ազդեցությամբ կայսեր դռանը ետ չէր մնում Արշակունիներից:

Ռազմական տեսակետից, մինչև Հուստինիանոսը, Բյուզանդիայի կազմում գտնվող հիշյալ չորս հայկական մարզերը ենթարկվում էին Երկրորդ Հայքի կամ «Ստորին Հայքի» մայրաքաղաք Մեղիտինեում նստող «Հայաստանի դուքսին»:

Հետաքրքրական է, որ Կորյունը և Նղիշեն Մեղիտինեում նստող Հայաստանի դուքսին կոչում են՝ առաջինը՝ «սպարապետն հայոց», իսկ երկրորդը՝ «սպարապետ... Ստորին Հայոց»⁴⁵: Վարդանանց դեպքերի ժամանակ, օրինակ, «սպարապետն էր Ստորին Հայոց, և հաւատարիմ զօրացն Հոռովմոց ի սահմանին Պարսից» «այր մի, որոյ Վասակ անուն էր, յայն Մամիկոնեից»՝ որ էլ ի ծառայութեան Յունաց»⁴⁶: Այս Հայաստանի դուքսը ենթարկվում էր Արևելքի մագիստրոսին, որը նստում էր Անտիոք քաղաքում և որին սասանյան

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 29, 109:

⁴² Խորենացի, Գ, խզ:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ H. Adontz, նշվ. աշխ., էջ 118, 139:

⁴⁵ Կորին, Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 69: Նղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 93: Տե՛ս նաև՝ Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Ա, էջ 294—297:

⁴⁶ Նղիշե, նույն տեղում:

տեղում ինքնաբերական ընտելացած Կորյունն անվանում է՝ «սպայապետ աշխարհին»⁴⁷։

V դարի սկզբներին Արևելքի մագիստրոս էր Անատոլիոս զորավարը։ Նույն դարի կեսերից «Ներքին Հայքը» ռազմական տեսակետից ենթարկվում է մագիստրոսին և Հայաստանի մագիստրոսի պաշտոնում 438—443 թթ. միջև⁴⁸ տեսնում ենք նույն Անատոլիոսին։ Սա առանձին ուշագրություն է դարձնում սահմանամերձ ամրությունների ամրացման վրա, որոնցից հարկավոր է նշել Կարնո քաղաքի ամրությունների կառուցումը։ Կարինը դառնում է բյուզանդական Հայաստանի ռազմական ուժերի կենտրոնը։ Ի պատիվ Թեոդոս Բ Փոքրի (408—450), այն անվանեց Թեոդոսուպոլիս։ Այնտեղ էր նստում Հայաստանի մագիստրոսը⁴⁹։

Բյուզանդիայի այդ աստիճանի հոգատարությունը սահմանամերձ ամրությունների վերաբերյալ անհանգստություն է պատճառում Սասանյաններին, ուստի 441 թ., երբ նոր պայմանագիր կնքեցին Բյուզանդիայի հետ հատուկ հոգվածով, երկու կողմերն էլ պարտավորվեցին սահմանամերձ վայրերում նոր ամրություններ շինարարել։ Այսպիսին էր վարչական-քաղաքական վիճակը բյուզանդական իշխանության ենթակա հայկական մարզերում։

Սասանյան Հայաստանում թագավորական իշխանությունը պահպանեց իր գոյությունը ևս քառասուն տարի, թեև կախյալ և թուլացած վիճակում։ Հայաստանի ուղ հելլենիստական պետականությունն իր տեղն արդեն զիջում էր ֆեոդալականին։ Սակայն նախկին Մեծ Հայքի միասնական թագավորական տարածքի վրա շարունակում էր գոյություն ունենալ հայ ժողովուրդը, որը պայքարում էր օտար տիրապետություններից ազատվելու և հայրենիքի ամբողջականությունը վերականգնելու համար։ Այդ անհավասար և դժվարին պայքարը ղլխավորում էին Վռամշապուհ թագավորը և Սահակ Պարթև կաթողիկոսը։ Օտարի տիրապետությունից ազատվելու և հայկական պետականությունը պահպանելու համար հայ ժողովուրդի մզած պայքարի ինքնատիպ, բայց շատ կարևոր միջոցներից մեկն էր հայերեն գրի և գրականության ստեղծումը։ Այդ հարցը IV դարի վերջերին ստացել էր առանձնակի կարևորություն և անհետաձգելի ու բազմիմաստ բնույթ։

Հայկական հասարակության վերնախավը, նաև քաղաքային բնակչությունը դարեր շարունակ ծանոթ էին արամեական ու հունական գրերին և օգտագործում էին դրանք։ Հայերը հաղորդակից էին, մանավանդ, հելլենիստական մշակույթին՝ գրականությանը, հասարակական մտքին, գիտությանը և արվեստին։ Սակայն օտար գրերով ու լեզվով սեփական գիր, դպրոց և գրականություն ստեղծելն հնարավոր չէր։ Բացի այդ, հունարենը, որն արքունիքի և հելլենիստական երկրների գործարար կապերի, ինչպես նաև կրոնական արարողությունների լեզուն էր, արգելվում էր սասանյան պետության սահմաններում, որպես թշնամի՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրության լեզու։ Կայսրությունում, իր հերթին, չէր խրախուսվում Սասանյանների կողմից հովանավորվող ասորերենը։ Այս պայմաններում Հայաստանի կառավարող աշ-

47 Կորին, նշվ. աշխ., էջ 64։

48 H. АДОКИ, նշվ. աշխ., էջ 118։

49 Նույն տեղում, էջ 148, Տե՛ս Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ.։ Հստ ավանդության Կարին-Թեոդոսուպոլիս շինարարությանը մասնակցել են՝ պատմահայր Մովսես Խորենացին և նրա եղբայր Մամբրե Վերծանողը։

խաբհիկ և հոգեւոր շրջանների առաջ ծառանում է մի լուրջ հարց՝ ո՞ր լեզվով վարել պետական գործերը և եկեղեցու ժամասացությունը: Հայաստանի պարսկական մասում գործարար հարաբերությունների և կրոնական արարողությունների միակ լեզուն մնում էր ասորերենը: Այսպիսով հայոց եկեղեցու լեզուն հունարենն էր, կամ ասորերենը, որոնք հայ ժողովրդի լայն խավերի համար բոլորովին անհասկանալի էին⁵⁰: Հայ հոգեւորականությունը առաջ է քաշում ժամասացությունը հայերեն կատարելու խնդիրը, դրանով իսկ հայ գրերի գյուտը անհրաժեշտություն է դառնում նաեւ այդ առումով: Սակայն սեփական գիր և գրականություն ունենալը ոչ միայն մշակութային ու դավանաբանական, այլև պատմաքաղաքական կարեւոր նշանակություն ունեւոր: Մանանդյանն իրավացիորեն գրում է. «Ակնհեր է, սակայն, որ այդ գյուտն ունեցավ նաեւ քաղաքական մեծ նշանակություն, որովհետեւ սեփական հայ գրի ու գրականության ստեղծումը մտցրեց հայությունը հին կուլտուրական ժողովուրդների շարքը և, զարթեցնելով նրա ազգային ինքնագիտակցությունը՝ արգելք եղավ հայ ժողովրդի ապագազայնացման ու միաձուլման քաղաքականությանը, որ V և VI դդ. վարում էին Հայաստանում Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդական կայսրությունը»⁵¹:

Մեսրոպ Մաշտոցի (361—440) դիմավորած լուսավորական շարժումը, որը ծառայում էր հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության խորացմանն ու ամրապնդմանը, ընթացել է սոցիալական և քաղաքական բարդ պայմաններում:

Վռամշապուհ թագավորը, որի անվան հետ «անշնչելի կերպով կապվում են հայ գրերի գյուտը և կուլտուրական մեծ հեղաշրջումը հայկական կյանքում, վախճանվեց 414 թ.»⁵²: Նրա որդու՝ Արտաշեսի, անշափահասության պատճառով նախարարները Հաղկերտ Ա-ից խնդրեցին Հայոց գահի վրա վերահաստատել խոսրով Գ-ին, որը, սակայն, կրկին գահ բարձրանալով, թագավորեց ընդամենը ութ ամիս և մահացավ 415 թ.: Ղազար Փարպեցու հաղորդման համաձայն, Հաղկերտ Ա-ն խոսրով Գ-ից հետո ղկամենալով «Հայոց աշխարհին թագավոր տալ Արշակունիների տոհմից՝ հայերի վրա թագավոր կարգեց իր որդուն, որի անունն էր ըստ իր հոր անվան՝ Շապուհ»⁵³: Հ. Մանանդյանի կարծիքով Հաղկերտ Ա-ի թագավորության վերջին տարիներին Հայաստանի նկատմամբ վարած քաղաքականության ոլորտում նման շրջադարձն արգասիք էր արքայից արքայի իրադեկության պարսկական Հայաստանի ներքին դրության՝ հայ դպրության տարածման և քրիստոնեության արմատացման՝ ընդդեմ իրանական կրոնի⁵⁴:

50 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 246: Հմմտ. Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 74:

51 Հ. Մանանդյան, նույն տեղում: Մարկվարտը, նշելով Մաշտոցի մեծ գործի արտասովոր վեհությունը, գրել է, որ եթե նկատի առնենք պատմական այն բացառիկ ծանր իրադրությունը, որի մեջ Մաշտոցը կարողացավ զարթեցնել հայ ժողովրդի ազգային գիտակցությունը, և նրա գործը համեմատենք Պիպինի և նրա զինակից Վինֆրիդի գործունեության հետ՝ այս վերջինները ժխեղճ թշուկներ կերևանք համեմատության մտքի այդ հսկայի (Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց Ս. Մաշտոցի, թարգմ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1919, էջ 8):

52 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 278:

53 Փարպեցի, Ա, Ժբ:

54 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, մ. Ա, էջ 278:

2. 419—421 թթ. ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ: ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Քրիստոնեությունը հակասում էր ոչ միայն զրադաշտական կրոնին, այլև պարսից պետության շահերին, ուստի քրիստոնեության դեմ հալածանքներ սկսվեցին Պարսկաստանում: Դրան առիթ ծառայեց Հոռմիզդ-Արտաշիր քաղաքում քրիստոնյաների ձեռքով մի ատրուշանի ավերումը: Կրքերը բորբոքվեցին նաև քրիստոնյա Հայաստանի դեմ, որտեղ 419 թ. ապստամբական շարժում էր սկսվել պարսից տիրապետության դեմ: Հայաստանի հարցը կրկին դարձավ երկու մրցակից տերությունների վեճերի և ընդհարումների առարկա և 421—422 թթ. բռնկվեց պարսկաբյուզանդական պատերազմը, որի հիմնական պատճառը նույն վերին Միջագետքին և Հայաստանի հարավարևմտյան երկրամասերին տիրելու ձգտումն էր: Նոր պատերազմը թևավորեց օտար տիրապետությունից ազատվել ձգտող հայ հայրենասերներին և Հայաստանում ապստամբական շարժում ծավալվեց⁵⁶:

Պարսկաբյուզանդական պատերազմը և ապստամբական շարժումը Հայաստանում շատ նեղ վիճակում դրեցին Սասանյաններին: Պարսից գահաժառանգ Շապուհը Հայաստանում թագավորեց «անարգաբար» միայն չորս տարի (416—420)⁵⁶: Նախարարների արհամարհական վերաբերմունքը և դժգոհությունը քանի զնում խորանում էր և ապստամբները պայքարում էին հայ Արշակունիների գահակալման իրավունքների ու հայկական կենտրոնաձիգ իշխանության վերականգնման համար: Փաստորեն հայ ֆեոդալական վերնախավի այդ շարժումը ղեկավարում էր քաջ ներսես Ճիճրակացին, իսկ նրա զինակիցն էր Ապրսամ Սպանդունին: Ներսես Ճիճրակացու գլխավորությամբ հայոց զորքերը պարսից զնդի դեմ պատերազմ մղեցին, նրանց զորքերը կոտորեցին, իսկ Ապրսամ Սպանդունին սպանեց նրանց զորավարին⁵⁷: Ապրստամբական շարժումը, որը քաջալերվում էր Պարսկաստանի դեմ պատերազմի մեջ մտած կայսրության կողմից, զնալով ավելի էր ծավալվում: Ապրստամբում էին նորանոր ուժեր, որոնց թվում և քաջ վանանդացիները: Ապրստամբական շարժումը տևեց երեք տարի (419—421) և խանգարեց պարսիկներին՝ հաղթանակ տանելու բյուզանդական զորքերի դեմ Միջագետքում:

421 թ. գարնանը արքայից արքայի զորավար Միհրնեսեհն ընդլայնեց պատերազմական գործողությունները կայսրության դեմ: Սակայն հյուսիսային Միջագետքում օգոստոսին տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում պարսիկները պարտություն կրեցին:

⁵⁶ Այս ժամանակ կայսրը հաղորդում է Սահակին «Կարնոյ քաղաքին» տեղում նոր քաղաքի հիմնադրման մասին, որը ներկայացվում է շիրիկ ապավինություն: Սասանյան իրանի դեմ մարտընչող հայերի (հօռենացի, Գ, Ժէ): Պարսպապատ ամրությունների շինարարությունը պարսկաբյուզանդական սահմանադրի վրա կայսրությունն սկսեց ըստ 420 թ. մայիսի 5-ին ընդունված օրենքի, որ պատասխան էր Սասանյան իրանում սկսված հալածանքների քրիստոնյաների դեմ, որոնք ապաստան էին գտնում Բյուզանդիայում: Հազկերտ Ա-ն նույնիսկ պատգամավորություն ուղարկելով Թեոդոսիոս I՝ կայսեր մոտ՝ պահանջեց, որպեսզի փախստականները ետ ուղարկվեն: Պարսկաստանում Հազկերտ Ա-ին հաջորդած Վուսթ Ե Գոռը (421—439) ավելի սաստկացրեց հալածանքները քրիստոնյաների դեմ (տե՛ս Զ. Մաեռնդյան, նշվ. աշխ., էջ 281):

⁵⁶ Խոռենացի, Գ, Ժհ (աշխ.՝ Թարգմ., էջ 297):

⁵⁷ Խոռենացի, Գ, Ժզ (աշխ.՝ Թարգմ., էջ 297):

Միհրենրսեհը սլարական զորքի մնացորդներով նահանջում է դեպի Մծբին⁵⁸, որը պաշարվում է նրան հետապնդող հռոմեական զորքի կողմից⁵⁹։ Սակայն պաշարվածներին օգնության են հասնում նոր զորամասեր՝ Վռամ Ե Գոռի գլխավորությամբ, ուստի բյուզանդացիների վերջնական հաղթանակը ձախողվում է։ Մասնակի հաջողություններից հետո Թեոդոսիոս Բ-ն 422 թ. խաղաղության բանակցություններ սկսեց Վռամ Ե-ի հետ։ Հուլյաններին ծուղակի մեջ գցելու պարսիկների վերջին փորձերն ի դերև ելան և Վռամ Ե-ն հարկադրված էր խաղաղության դաշն կնքել Թեոդոսիոս Բ-ի հետ։ Արքայից արքան խոստանում էր իր պետության մեջ ապրող քրիստոնյաներին ազատություն տալ, իսկ կայսրը պարտավորվում էր ամեն տարի որոշ գումար հատկացնել Ալանաց դռների ամրացման ու պաշտպանության համար։ Սակայն դաշնագրի այդ երկու կետերն էլ անընդհատ խախտվում էին ու առիթ դառնում նորանոր դժգոհությունների երկու պետությունների միջև։

Խաղաղություն կնքելուց հետո ապստամբական շարժումը Հայաստանում հետզհետե դադարում է։ Խորհնացին հաղորդում է, որ Ճմեր երկիրը երեք տարի անիշխան մնալով, կռիվների և խռովության մատնված, ավերվում, ամայանում էր, արքունական հարկերը պակասում էին, ժողովրդի երթևեկի ճանապարհները փակ էին, ամեն տեսակ բարեկարգություն խանգարվում և անհետանում էր⁶⁰։

Հայաստանի պարսկական մասում Վռամ Ե-ն հարկադրված եղավ դիմել ժամանակավոր զիջումների քաղաքականության։ Նա «հաշտություն հաստատելով, (նախարարների) հանցանքները մոռացության տալու թուղթ է կնքում և նրանց խնդրանքով թագավոր նշանակում Վռամշապուհի որդի Արտաշեսին՝ անունը փոխելով, Արտաշիր կոչելով և նրան է վստահում Հայաստանը առանց պարսիկ վերակացուի»⁶¹։ Սակայն Արտաշեսը թագավորեց միայն վեց տարի (422—428)։ Այս ժամանակաշրջանում արքայից արքա Վռամ Ե-ի հայ նախարարներին խոստումներ տալու և սիրաշահելու քաղաքականության հետեւվանքն այն է լինում, որ նա իր կողմն է գրավում խոշոր նախարարներին, որոնք իրենց կալվածքներում դառնում են արքայիկներ՝ լիիրավ տերեր։ Նրանք հակադրվում են հայոց կենտրոնական թագավորությանը, հայրենասեր նախարարներին ու հոգեւորականությանը և արագացնում Հայկական թագավորության անկումը։ Պարսից արքունիքը խոստանում էր, որ եթե Հայկական թագավորությունը վերանա, ապա իշխանությունը նախարարներին կանցնի։ Անշատողական ձգտումներով համակված իշխանատենչ ու անհեռատես նախարարներն ընդունեցին այդ խայծը։ Այս քաղաքականության արդյունքն այն եղավ, որ Հայաստանում թագավորական իշխանության վերացումը տեղի ունեցավ սասանյան արքունիքի և հայ նախարարների փոխադարձ համաձայնությամբ։ Նախարարները միանում են արքայից արքայի սարքած խեղատակային դատին, ուր քննվում էր Հայոց թագավորի հարցը։ Վերջինս մեղադրվում էր այն բանում, որ անընդունակ և ապաշնորհ կառավարող է և անբա-

58 «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմություն», հրատ. Մ. Տեր-Մովսեսյանի, Վաղարշապատ, 1897, էջ 602—609 և ուրիշներ։

59 Հ. Մանեդյան, նշվ. աշխ., էջ 283։

60 Խառնեացի, Գ, 34 (աշխ. թարգմ., էջ 297)։

61 Խառնեացի, Գ, 34 (աշխ. թարգմ., էջ 301)։

րոյական կյանք է վարում: Հարցաքննության պատրվակով Տիգրան են կանչվում Արտաշեսը և Սահակ Պարթև կաթողիկոսը, բայց իրականում այդ հրավերի նպատակն էր գահընկեց անել Հայոց թագավորին և վերացնել թագավորական իշխանությունը Հայաստանում, մի նպատակ, որին Սասանյանները ձգտում էին հասնել իրենց իշխանության գլուխ անցնելու պահից ի վեր:

Արտաշես թագավորը գահընկեց արվեց 428 թվականին⁶², Սրանով դադարում է Արշակունյաց տան թագավորությունը Հայաստանում:

62 Այս դեպքը դուգադիպեց հայկական տոմարի շրջադարձային փաստի հետ:

Ըստ հետադարձ հաշիվների՝ հայերը ի սկզբանե անտի ղեկավարվում էին շարժական տոմարով: Տարին բաղկացած էր 365 օրից: Ցուրաքանչյուր ամիս պարունակում էր 30 օր, իսկ 13-րդ ամիսը բաղկացած էր 5 օրից և կոչվում էր «Աւելեաց»: Հավելյալ օրերը մեկ տարի էին դառնում 1460 տարվա ընթացքում: Այս պարբերաշրջանը կոչվում էր «Հայկեան շրջան»:

427 թ. օգոստոսի 11-ին (ըստ Հուլյան տոմարի) լրանում էր «Հայկեան երկրորդ շրջանը», այսպես կոչվում էր նահանջ տարին, որը վերջանում էր 428 թ. օգոստոսի 10-ին և սկիզբ դրվում «Հայկեան երրորդ շրջանին»: «Հայկեան առաջին շրջանը» սկսվում է մ. թ. ա. 2492 թ. օգոստոսի 11-ին, որ համարվում էր Նոր տարի—«Նաւասարդ»: Ըստ առասպելաբանության այդ օրը Հայկ նահապետը սպանել է ասորեստանցի Բելին և հայ ժողովրդի հիմքն է դրվել: 1460 տարուց հետո՝ մ. թ. ա. 1032 օգոստոսի 11-ին վերացել է «Հայկեան առաջին շրջանը» և սկսվել «Հայկեան երկրորդ շրջանը», որը ավարտվել է մ. թ. 428 թ., օգոստոսի 11-ին: Այս թվականը դուգադիպեց Հայկական թագավորության՝ Մեծ Հայքի անկման հետ, որը առիթ դարձավ պատմությանը ավանդելու հայկական ազգային տոմարի հիմնական փաստերը: Մաղաքիա Օւմանեան, Աղգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1913, § 211, էջ 303; Ղ. Ալիշան, Ցուրեկի հայրենեաց հայոց, Վենետիկ, էջ 72—97; Հ. Ս. Բաղալյան, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 49—62:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ III—IV ԴԱՐԵՐՈՒՄ: ՖԵՌՄԱԼԱԿԱՆԱՑՈՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

1. ՎԱՂ-ՖԵՌՄԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ԴԱՍԵՐ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐ: ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԵՐՏԱՎՈՐՈՒՄ

II դարից սկսած ամբողջ Մերձավոր Արևելքում¹ Հռոմեական կայսրության սահմաններում, ինչպես և Հայաստանում¹, սկսվում է ստրկատիրական հարաբերությունների ճգնաժամի ժամանակաշրջանը: Այդ ճգնաժամը պայմանավորված էր ստրկական աշխատանքի անարտադրողականությամբ, ինչպես և ցտրուկների ապստամբություններով: Փաստերը ցույց են տալիս, որ հելլենիստական փուլն ապրած այն երկրներում, որտեղ հիմնադրվել էին տեղական անկախ պետություններ, հասարակական հարաբերությունների զարգացումը տանում էր դեպի ֆեոդալականացում: Ֆեոդալականացման պրոցեսի հիմնական էությունն այն էր, որ արտադրության հիմնական միջոցը՝ նախկինում համապետական հանդիսացող հողը, աստիճանաբար դառնում էր մասնավոր սեփականություն, իսկ դրա վրա հաստատված անմիջական արտադրողը՝ համայնական հողագործ գյուղացին՝ շինականը, դառնում էր ֆեոդալականացած կախյալ գյուղացի: Միաժամանակ արտադրամիջոցների տեր՝ ֆեոդալականացող ազնվականության մասնատիրական տնտեսությունների՝ ազարակների և դաստակերտների անմիջական արտադրողները՝ ստրուկները, «ծառայք» և «աղախնայք» հետզհետե դառնում են հողին կցված, բայց անձնապես ազատ արտադրողներ՝ հողագործներ (նման Հռոմեական կայսրության կցագրված կոլոններին): Նրանք ապրում էին հատուկ բնակավայրերում՝ ազարակներում, ուստի կոչվում էին «բնակիչք ազարակին»: Այդպես էր Հայաստանում: Իսկ Արևելքի մի շարք հելլենիստական երկրներում (Եգիպտոս, Ասորիք և Փոքր Ասիա), որոնք դարձան հռոմեական պրովինցիաներ, դեպի նոր՝ ավելի առաջադեմ արտադրահարաբերությունները տանող այս պրոցեսները բավական դանդաղեցված էին: Պատմական պայմանները նպաստեցին Հայաստանի վաղ

¹ Հայաստանն իր տնտեսական և սոցիալական բնույթով առաջավորասիական ստրկատիրական հասարակության մասն էր կազմում, որի բնորոշ կողմն էր արևելյան համայնքը: Վերջինս մանրամասնորեն քննված է Կ. Մարքսի կողմից: *St'a K. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. изд. 2-ое, т. 46, ч. I, с. 461—508.* Այդ համայնքի կենսունակությամբ է Կ. Մարքսը բացատրում Արևելքի ստրկատիրական հասարակությունների զարգացման դանդաղեցումը, որոնք չհասան անտիկ Միջերկրյա երկրների արտադրահարաբերություններին:

անցմանն ավելի առաջադիմ՝ ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման ուղին։ Վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում գեղջուկները և ագարակի բնակիչները ենթարկվում են ֆեոդալական կախման։ Կազմակերպվում է հողատերերի կողմից շահագործվող անտառգնիտական դասակարգ՝ մի ընդհանուր ֆեոդալականապես կախյալ գյուղացիություն։ Հետագայում՝ IX դարում հիմնականում ավարտվում է ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման պրոցեսը Հայաստանում, և հայ ժողովուրդը թեկնոթում է հասունացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը²։

Վաղ միջնադարյան Հայաստանում ֆեոդալականացման պրոցեսների խորացման հետ մեկտեղ ավելի որոշակի էր դրսևորվում սոցիալական տարբեր շերտերի միջև եղած սահմանագիծը։ Սոցիալական խմբերը վերածվում էին ներփակված դասերի՝ որոշակի ժառանգական իրավունքներով ու պարտականություններով, ընդ որում, անցումը մի դասից մյուսը, որպես կանոն, արգելված էր։

Արշակունյաց Հայաստանի ողջ ազգաբնակչությունը III—IV դդ. բաժանված էր բարձր և ստորին դասերի, բարձր դասին էին պատկանում խոշոր և միջին հողատեր ազնվականությունը՝ նախարարները, բարձր հոգևորականությունը, ապա մանր ազնվականությունը՝ ազատները և գյուղական հոգևորականությունը (ժառանգաւորք եկեղեցւոյ», «տոհմ քահանայից», «ժառանգութիւն քահանայական»)։ Սրանք միասին կազմում էին մեկ տիրող դասակարգ՝ «ազնվականների», «տոհմիկների», որ ընդհանուր տերմինով կոչվում էր «ազատների» դաս։ Ազատների դասը բաղկացած էր երկու հիմնական շերտերից՝ «նախարարներից» և «ազատներից»՝ նեղ իմաստով³։

Ստորին դասին էին պատկանում քաղաքացիները՝ առևտրականներն ու արհեստավորները, որոնք համեմատաբար արտոնյալ վիճակում էին և ճիւղականները՝ ազատ և կախյալ գյուղացիները, ինչպես նաև քաղաքային պլեբսը՝ ռամիկները։ Ամբողջությամբ վերցրած ստորին դասը կազմում էին աստիճանաբար իրավունքներն ու անձնական ազատությունը կորցնող, շահագործվող մի դասակարգ, որ կոչվում էր «անազատ» (ոչ ազնվական, ոչ տոհմիկ) և «ռամիկ» (ամբոխ), ընդհանուր տերմիններով։

«Ստրուկները» (ծառայ և աղախին)⁴ դասերից դուրս էին, կարգից դուրս (առնկարգ), որպես հասարակության առավել իրավազուրկ զանգված։

Բարձր դասերը միայն «ազնիվ»՝ զինվորական ծառայություններ էին կա-

² Տե՛ս Ս. Դ. Երեյան, Армения в период кризиса рабовладельческого общества и формирования феодальных отношений. Հրատարակվել է՝ «Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III—IX вв.», գրքում, Մ., 1958, стр. 167—185։ Տե՛ս նաև Ս. Դ. Երեյան, Нахарарское общество Армении (в книге «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства», части III—IV, М., 1939, на правах рукописи), стр. 108—116 и сл.

³ Հ. Մանեդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների և մարզպանական շրջան), Երևան, 1934, էջ 92, 128։ Ինչպես նշում է Ն. Ադոնցը, «ազատ բառը ոչ միայն ընդհանուր կոչում չէր նախարարական դասի, այլ նշանակում էր նաև մանր ազնվականություն, նման Իրանի ազատներին» (Ն. Ադոնց, Հայ հին շինականությունը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1949, էջ 202)։

⁴ Վաղ ֆեոդալական Հայաստանում «ստրուկների» (ծառայ, աղախին) մասին եղած Փավստոսի (Գ, Ժէ), Ղազար Փարպեցու (Գ, հր), Եղիշեի (է), Անանիա Շիրակացու և այլոց հազորգումների վերլուծությունը տե՛ս Հ. Մանեդյան, նշվ. աշխ., էջ 236—238։

տարում. այդպիսին համարվում էր հեծելազորում ծառայելը, մինչդեռ ստորին դասերը համարվում էին միայն հետեակը: Միայն թագավորի կամ նախարարի հայեցողությամբ կարող էր կազմավորվել «ռամիկ այրուձի»: Ռամիկ այրուձին բաղկացած էր «ռամիկ հեծեալ»-ներից, որն առանձնապես կարևոր նշանակություն ստացավ հաջորդ՝ մարզպանական. ժամանակաշրջանում⁵: Պիտի ենթադրել, որ հենց այդ ժամանակաշրջանից սահմանվեց հատուկ կարգ, ըստ որի գյուղական համայնքի յուրաքանչյուր իններորդ երգը տալիս էր մեկ «ռամիկ հեծեալ»⁶, որից կազմվում էր «ռամիկ այրուձին», որ դուրս էր բերում նախարարը, «ազատ այրուձիից» անշատ:

Բարձր դասերն ունեին արտոնություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում դառնում էին ժառանգական: Տոհմիկ ազնվականությունը և բարձր հոգևորականությունը չէին ենթարկվում սովորական դատարաններին, նրանց դատել կարող էր միայն թագավորը: Բարձր հոգևորականներին դատում էր կամ թագավորը, կամ հայ եկեղեցու առաջնորդը՝ կաթողիկոսը:

Մանր ազնվականությունը՝ ազատները և իր իրավունքներով ազատներին հավասարեցված ստորին հոգևորականությունը ենթարկվում էին քաղաքացիական և հոգևոր դատարաններին: Բայց ստորին դասի համեմատությամբ նրանք որոշ արտոնություններ ունեին: Սպանված ազատի արյան գինը երկու անգամ ավելի էր սպանված շինականի արյան գնից⁷: Ե՛վ ազատը, և՛ շինականը ենթարկվում էին դրամական «տուգանքների»⁸, բայց ազատը շինականի պես մարմնական պատժի չէր ենթարկվում կամ տաժանակիր աշխատանքի չէր դատապարտվում: Դրա հետ մեկտեղ որոշակի իրավազանցությունների համար ազատները պետք է եկեղեցուն փճարեին դրամական տուգանքներ, որոնք կրկնակի անգամ բարձր էին, քան շինականներից զանձվող համանման տուգանքները: Սա ցուցանիշ էր այն բանի, որ մանր ազնվականությունը, ի դեմս ազատների, գույքային տեսակետից և տնտեսապես կրկնակի անգամ ուժեղ էր ազատ հողագործ-շինականից⁹:

Հանցանք գործած շինականին կամ ազատ գեղջկուհուն տաժանակիր աշխատանքի էին դատապարտում բոլորտանոցներում գողնոցներում, որպեսզի այնտեղ, որոշակի ժամկետի ընթացքում (մեկ կամ երկու տարի) ստրկական աշխատանք կատարեին՝ պատեին երկանքները կամ ձեռքի աղացները՝ ալյուր կամ ձավար ստանալու համար, որոնցով կերակրում էին բոլորտներին: Դատապարտված գեղջկուհին պատում էր ձեռքի աղորիքը: Կնոջ աշխատանքը տղամարդու աշխատանքից կրկնակի անգամ ցածր էր գնահատվում: Համաձայն այն տեսակետի, թե մեկ տղամարդը երկու կին արժե, կնոջ դրամական տուգանքն ու տաժանակիր աշխատանքը պետք է երկու անգամ պակաս լիներ: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ շինականի տարեկան աշխատանքը՝ դրամով

5 Փարպեցի, Գ, հր. Զ. Մանեգյան, նշվ. աշխ., էջ 118:

6 «Կանոնք Դուռայ ժողովոյն», Վաղարշապատ, 1905, էջ 23, տե՛ս Զ. Մանեգյան, նույն տեղում:

7 Թ. Ավագյանց, Հայ շինականի ու գեղջկուհու աշխատավարձը հինգերորդ դարում, տե՛ս նրա «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 285—286:

8 Զ. Մանեգյան, նշվ. աշխ., էջ 123, 184—186:

9 Նույն տեղում, էջ 184:

արտահայտած, կազմում էր 100-ից մինչև 250 սասանյան դրախմ (50—60 ոտբլի արծաթով), իսկ ազատ գեղջկուհունը՝ 50—62,5 սասանյան դրախմ (25—30 ոտբլի արծաթով)։ Համապատասխանաբար ազատ գյուղացու օրական վաստակը կազմում էր 16—20, իսկ ազատ գեղջկուհունը՝ 8—10 կոպեկ արծաթով¹⁰։ Շինականների համեմատությամբ «քաղաքացիք»՝ առևտրականներն ու արհեստավորներն ավելի մեծ իրավունքներ ունեին։ Կյանքը «ըստ քաղաքացու կարգի» ենթադրում էր անձի ազատություն և այլ իրավունքներ։

Ազատ շինականները, գյուղական համայնքի բնակիչները՝ գեղջուկները («գեղջուկք»), իրենց հերթին ավելի մեծ իրավունքներ ունեին, քան ազարականներում բնակվող, մասնավոր հողարածիներին ամրացված կախյալ գյուղացիները՝ «բնակիչք ազարակին», որոնց վիճակը քիչ բանով էր տարբերվում նրանց հետ կողք-կողքի ապրող «մշակներ»-ից¹¹։

Հայաստանի վաղ միջնադարի որոշակի պայմաններում անմիջական արտադրողների վիճակի խնդիրը սովետահայ պատմագրության ամենադժվար հարցերից մեկն է։ Սկզբնաղբյուրները, որոնցում ողջ ուշագործությունը կենտրոնացած է եղել դրեթե բացառապես քաղաքական պատմության վրա, գյուղացիների ու վաղ ֆեոդալական Հայաստանի բնակչության շահագործվող մյուս խավերի մասին հիշատակում են միայն հարևանցիորեն և ակնարկներով¹²։

Հայաստանը գերազանցապես երկրագործական երկիր էր։ Նրա բնակչության ճնշող մեծամասնությունը համայնքի անդամ կամ ֆեոդալական կախվածության տարբեր աստիճանի վրա գտնվող գյուղացիներ էին։

Պետական հողերի վրա կային մանր հողագործ տնտեսատերեր, որոնք միավորված էին համայնք-գյուղերում (գեղ, շէն) և կոչվում էին ռշինականներ¹³։ Նրանք ազատ հողագործներ էին և ինքնուրույն տնտեսություն էին վարում։ Համայնքների անդամները միմյանց հետ կապված էին համապարտ երաշխավորությամբ ու պատասխանատվությամբ հարկի վճարման և պետական պարհակների կատարման գործում¹⁴։ Հարկերը նրանք մուծում էին պետությանը գեղջավազների կամ դեհականների միջոցով, որոնք դրանք հանձնում էին Հայոց հաղարպետին։

Գյուղական համայնքն ուներ կոլեկտիվ հողային սեփականություն, որը բաժանվում էր երդերի միջև ըստ արական շնչի և, այդպիսով, կոլեկտիվ հողատիրությունը վեր էր ածվում մասնավոր հողօգտագործման։ Ինչպես նշում է Մարքսը, նման համայնքում «գոյություն ունի միայն կոլեկտիվ սեփականություն և մասնավոր տիրակալություն»¹⁵։ Համայնական սեփականությունը հանդես է գալիս որպես «կոլեկտիվ սեփականություն, ընդ որում առանձին

10 Ք. Ավագրեպյան, նշվ. աշխ., էջ 291։

11 С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, «Երասեր, հաս. գիտ», 1948, № 11, էջ 44։

12 См. А. П. Новосельцев, Генезис феодализма в странах Закавказья (Опыт сравнительно-исторического исследования), М., 1980, гл. IV, стр. 173—247.

13 Ն. Աղանց, նշվ. աշխ., էջ 181—183։

14 С. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 45—52։

15 К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству, (ВДИ, 1940, № 1, стр. 16)։

անհատը ներկայանում էր իրրև միայն տիրակալ և մասնավոր հողատիրություն բոլորովին գոյություն չունեիր»¹⁶:

Մեծ Հայքի թագավորության ողջ հողատարածության գերագույն հողատերն էր համարվում թագավորը՝ Արշակունի գահակալը: Այդ հողային տարածությունն ամբողջ պետության մեջ վարչականորեն բաժանված էր առանձին «գաւառների» ու «աշխարհների», որոնք տարբեր ժամանակներում հայոց թագավորների կողմից հանձնվել էին կառավարելու հայ ավագանուն՝ նախարարներին ու ազատներին, որոնք ժամանակի ընթացքում դարձել էին իրենց ստանձնած տարածքների ժառանգական տիրակալներ՝ խոշոր հողատերեր, իրենց ենթակա գյուղական համայնքներով: III—IV դդ. արդեն գոյություն ունեւ հողի մասնավոր սեփականատիրություն արքունի տան հողատիրության կողքին: Ստեղծված վիճակը մասնակի փոփոխության էր ենթարկվում միայն առանձին դեպքերում, երբ նախարարը մեղադրվում էր պետական դավաճանության կամ այլ հանցանքի մեջ, նախարարական տոհմը «անճետ» էր արվում, այսինքն՝ բնաջնջվում էր, իսկ նրա «երկիրը» գրավվում էր «յարքունիս»:

Պետական հարկերը և դրանց գանձման սխառմը նույնն էին, ինչ որ հարեան Սասանյան իրանում և Հռոմեական կայսրության արևելյան պրովինցիաներում: Կար հարկերի հիմնական երկու ձև՝ հողային—«սակ» կամ «հաս» և գլխահարկ՝ «խարաք» կամ «հարկ»¹⁷: Հարկերի բաշխումը կատարվում էր սոցիալական ստորաբաժանման համաձայն:

Հողային հարկը վճարում էին բնակչության բոլոր խավերը, մանր ու խոշոր հողատերերը, գյուղացի-հողագործները: Հողային հարկը պայմանավորված էր յուրաքանչյուր շրջանի հողերի բերրիության աստիճանով, տվյալ տարվա բերքով և ըստ այդմ կազմում էր բերքի $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$ մասը:

Գլխահարկը վերցնում էին միայն ստորին խավերից՝ շինականներից ու քաղաքացիներից: Որոշակի տարիքի հասած արական սեռի յուրաքանչյուր աշխատունակ շնչից վերցվում էր 4 դրախմ (սասանյան արծաթ դրամ): Հարկերը մուծվում էին տարին երեք անգամ՝ հունվարին, մայիսին և դեկտեմբերին:

Բացի հողային հարկից և գլխահարկից գոյություն ունեին մի շարք պարահաներ պետության օգտին, որոնք ծանրացած էին միայն ստորին դասերի վրա:

1. Զինվորական հարկ (բեկար)¹⁸. Գյուղացիական աշխարհագրորդ սովորաբար համարվում էր հետևակը և բանակում ամենասե աշխատանքն էր կատարում: Ամմիանոս Մարկելլինոսը, որն ապրել էր այն դարաշրջանում, այսպես է բնութագրում գյուղացիներից հավաքվագրված «պարթևական» հետևակը. «Հետևակայինները, զինված միրմիլիոնների օրինակով (գլադիատորական սպառազինման մի ձև), զոսակավորների ծառայությունն են տանում: Նրանց զանգվածը գնում է հեծակազորի հետևից, ասես դատապարտված հավիտենական ստրկության, երբեք չվարձատրվելով ոչ ռոճիկով, ոչ էլ որևէ այլ

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 17:

¹⁷ Թ. Ալիաթեզյան, Հաս, սակ, բաժ, «Տեղեկագիր գիտ. և արվեստի ինստիտուտի», 1926, № 1, էջ 54—55: Հ. Մանեդյան, Նշվ. աշխ. էջ 131—205, 207—208:

¹⁸ Հ. Անտոյան, Հայերեն արամեական բառարան, հ. Ա, Նրեան, 1971, էջ 437, «բեկար» բառի տակ:

նպաստով¹⁹։ Այս բնութագրությունը նույն շափով կարող է վերաբերել նաև վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջանի Հայաստանի հետևակին։

2. «Տարապարհակ»։ Իր գրաստները շինականը տրամադրում էր պետական պաշտոնյաներին կամ տվյալ գավառում տեղավորված զորամասերին։

3. Զանազան ծանր ֆիզիկական աշխատանքների կատարում («պարհակութիւն»)։

4. Բանվորական ուժի հավաքագրում համապետական նշանակության շինարարական աշխատանքների՝ քաղաքների, կամուրջների, ջրանցքների, ճանապարհների կառուցման, անտառատնկումների և այլնի համար «մարդահարկ, խաշար»²⁰։

Սանր բեռի նման աշխատավոր բնակչությանն էր բաժին ընկնում բանակի մատակարարումը, հատկապես արքունական հողերում, որտեղ բերդապահ կայազորները («կայենական դորք») ապրում էին շրջակա գյուղական բնակչության հաշվին։ Գյուղացիները պարտավոր էին ապահովել զորքերն անհրաժեշտ ամեն ինչով։

Գյուղը ղեկավարում էր գյուղական ավագը՝ «ծեր, գեղջաւագ, դեհկան», որը հավաքում էր հարկերը, հաշվառում և բաշխում պարհակները²¹։ Դեհկանը պատասխանատու էր պետության առաջ՝ ի դեմս հայոց հազարապետի, հարկերը ժամանակին մուծելու և մյուս պարտավորությունների կատարման համար։

Ժամանակի ընթացքում դեհկանի պաշտոնը դառնում է առավել ունեւոր ընտանիքների ժառանգական արտոնությունը։ Դեհկանների և գյուղական քահանաների և մի շարք այլ ընտանիքներ կազմում էին գյուղի ունեւոր վերնախավը («թուանիկ»), որն իշխում էր գյուղական մանր արտադրողների վրա։ Վերջիններս ըստ ունեցվածքի միտում ունեին շերտավորման՝ «տառապեալ»-ների և ամենաստորին սոցիալական շերտին պատկանող մարդկանց («որոյ վար և ագի ոչ է»)։ Սա հողագործի «անաշխարհիկ» աղքատացած շինականների մի շերտ էր²², որ, բնականաբար, ստիպված էր վարձակալել վարելահող ունեւոր տնտեսատերերի մոտ՝ ամենածանր պայմաններով։ Այդպիսի հողագործի «անաշխարհիկ» գյուղացին սովորաբար դառնում էր ազատի, նախարարի կամ հոգևոր անձի մանր վարձակալ, դրանով իսկ ընդմիջտ կորցնելով երբեմնի ազատությունը, վերածվելով կախյալ շինականի՝ «մշակի»²³։

Գյուղական յուրաքանչյուր տուն օգտագործման համար ստանում էր հողաբաժին՝ «հող երդոյ», որի միավորը համապատասխանում էր հեղինիստական և բյուզանդական դարաշրջանների «արուրա»-ին կամ հոմեական «յուգեր»-ին²⁴ (մոտավորապես 1/4 հեկտար)։ «Հող երդոյ»-ը հողաբաժնի այնպիսի

¹⁹ Amlian. Marc., LXXIII, 6:

²⁰ С. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 51:

²¹ Ն. Արեգ, նշվ. աշխ., էջ 200:

²² С. Т. Еремян, Проблема падения рабовладельческого общества и зарождения феодальных отношений в древней Армении. Доклады советской делегации на XXIII Международном конгрессе востоковедов, М., 1954.

²³ С. Т. Еремян, Основные..., 1954, стр. 118.

²⁴ Հ. Մանուկյանը, հենվելով Ագաթանգեղոսի (Ճ, ժթ) և Փավստոսի (Ծ, լա) հաղորդումների վրա ենթադրել է, որ «հող երդոյ» որոշ չափի հողաբաժիններ են, որոնք ալաններում և ագարակներում արվել են «երդ»-երին (Հ. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 135, 197):

միավոր էր, որի տարածությունը պայմանավորված էր յուրաքանչյուր ընտանիքի անդամների թվով: Այն փոփոխվող մեծություն էր: Արտերի վերաբաժանման ժամանակ հաշվի էին առնվում ամեն մի ընտանիքում տեղի ունեցած փոփոխությունները:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո գեղջավազի հետ մեկտեղ գյուղում մեծ գեր է սկսում խաղալ գյուղական քահանան, որը շինականներից հավաքում էր տասանորդ և այլ «կամավոր նվիրատվություններ» (օրինակ՝ «պլուղի»²⁵), որոնք հարմարեցվում էին կրոնական տոների օրերին և ժամանակի ընթացքում դառնում պարտադիր:

Գյուղական համայնքի ներսում դեռ շատ երկար պահպանվում էր հավասար հողօգտագործման սկզբունքը և կատարվում էին արտերի պարբերական վերաբաժանումներ: Հողերը բաժանվում էին «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» վիճակահանությամբ²⁶: Վարելահողերից բացի կային արոտատեղիներ, բարձր լեռնային մարգագետիններ, նախրատափեր, անտառներ, որոնցից օգտվել կարող էին համայնքի բոլոր անդամները: Իրենց հողաբաժիններում շինականներն զբաղվում էին հացահատիկի մշակությամբ: Ցանում էին գարի, ցորեն, կորեկ, որոշ տեղերում նաև բրինձ և այլն: Հողը սովորաբար մշակվում էր երկաթե խոփ ունեցող փայտե արորով: Զարգացած էին նաև ալգեգործությունը, խաղողագործությունն ու գինեգործությունը, հատկապես դաշտավարային շրջաններում: Տնտեսության մյուս կարևոր ճյուղն անասնապահությունն էր, որը երկրագործությունից հետո երկրորդ տեղն էր գրավում:

Ինչպես մյուս ծառայությունները, նույնպես և շինականը համարվում էր ծառանգական և այդ վիճակից դուրս գալը շատ դժվար էր:

2. ՖԵՈՒԱԼԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ: ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԵՐԸ: ՖԵՈՒԱԼԱԿԱՆԱՊԵՍ ԿԱՌՅԱԼ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ԾԱՆՐԱՑՈՒՄԸ

Ֆեոդալականացման պրոցեսի խորացմանը զուգահեռ թագավորական կամ պետական հողն աստիճանաբար տրոհվում էր մանր սեփականատերերի միջև, մեծանում էր մասնավոր-սեփականատիրական հողը, իսկ այնտեղ ապրող, մինչ այդ ազատ հողագործ բնակչությունը հետզհետե վերածվում էր ֆեոդալական կախյալ բնակչության, որի վրա ծանրանում էր կրկնակի և եռակի ճնշումը: Այդուհետ գյուղացին, որպես կախյալ շինական, պարտավոր էր պարհակներ կատարել ու հարկ վճարել և՛ պետությանը, և՛ իր հողատիրոջը, և՛ եկեղեցուն²⁷:

Նախարարներին և ազատներին պատկանող հողերում գոյություն ունեցող գյուղական համայնքների բնակչությունը կախման մեջ էր ընկնում հողատերից: Նախկինում ազատ համայնականները՝ շինականները, բնակվելով թագավորի կողմից նրա բարձրաստիճան պաշտոնյային շնորհված հողի վրա, վեր էին ածվում հողի ազատ վարձակալների՝ գյուղական համայնքների անդամի:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 140:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 195—193:

²⁷ Ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը, շինականների «ի հարկի ծառայութեան» վիճակն ունեցել է, հավանաբար, որոշ չափով ճորտության բնույթ (նշվ. աշխ., էջ 166):

պայմաններով: Սակայն հարկային ճնշումը կրկնակի չափով ավելանում էր: Սովորական պետական հարկերից ու պարհակներից բացի գյուղացին իր բերքի մի մասն ստիպված էր տալ հողատիրոջը՝ հողի վարձակալման դիմաց: Հողի սեփականատիրոջից կախյալ շինականները, Հռոմեական կայսրության աղատ կոլոնների նման, անձնապես ազատ էին, բայց ամրակայված էին հողին և իրավունք չունեին տեղից-տեղ փոխադրվելու²⁸:

Կախյալ շինականն ուներ որոշ սեփականություն՝ գյուղական բնակարան²⁹, պարզունակ գյուղատնտեսական գործիքներ (օրինակ՝ «երկմատանի փայտատուր»)՝³⁰, բայց արտադրության հիմնական միջոցը՝ հողը, համարվում էր ֆեոդալի սեփականությունը: Նախկինում ազատ գյուղական համայնքի հողն աստիճանաբար դառնում էր խոշոր հողատիրոջ սեփականությունը: Այդ պատճառով էլ փոքր հողաբաժին ունեցող կախյալ շինականը հողի սեփականատիրոջ հանդեպ սկսում էր հանդես գալ իբրև մանր վարձակալ: Վարձակալության դիմաց նա տալիս էր իր բերքի որոշակի մասը:

Աղքատների կողմնակի վկայություններից հայտնի է, որ եթե ազատ վարձակալ-շինականը չէր վճարում իր վրա դրված հարկերը և չէր կատարում պարհակները, ապա դառնում էր կցագրված գյուղացի՝ «մշակ», այսինքն՝ պետք է ձրի աշխատեր հողատիրոջ տնտեսությունում: Այդպիսի կցագրված գյուղացին սոցիալապես հավասարեցվում է «ազարակների բնակիչներին» և ստորակներին: Միայն գյուղական համայնքի համապարտ երաշխավորությունը կարող էր փրկել նրան այդ ստրկական վիճակից:

Ընդհանրապես գյուղական համայնքն իր կարգերով ու ավանդույթներով շինականին հնարավորություն էր ընձեռում պաշտպանելու իր սոցիալական շահերը հողատիրոջ կամայականություններից: Պահպանված եկեղեցական կանոնների համաձայն շինականը կարող էր իր սեփականությունը կտակել որդիներին, կարող էր ամուսնանալ առանց կալվածատիրոջ համաձայնության³¹: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում կար հողի մանր, ազատ սեփականատերերի մի խավ: Տիրոջ համաձայնությամբ շինականը կարող էր ստորին հոգևոր պաշտոններ վարել:

Ֆեոդալականապես կախյալ գյուղացին, որպես հարկատու, հաշվվում էր հողի սեփականատիրոջ վրա և այս վերջինս էր վճարում պետության իր հողի վրա ապրող գյուղացիներից գանձվելիք հարկերը: Կային հողագործներ, որոնք նման էին Հռոմեական կայսրությունում կցագրված կոլոններին³²: Ժամանակի ընթացքում «կցագրված» (այսինքն՝ հողին ամրակայված) ստրուկ-հողագործի և «կցագրված» կոլոնի միջև եղած տարբերությունը վերանում էր, այդ

28 Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 176:

29 Համայնական գյուղացու բնակատեղին՝ «տուն»-ը իրենից ներկայացնում էր ազգագրության մեջ հայտնի զխատունը կամ հազարաշենքը, մեջտեղը երդիկով, ուստի յուրաքանչյուր այդպիսի տան մեջ ապրող բնտանիքը կամ գերդաստանը բնորոշվում էր «երդ» բառով: Երդը հարկահանության մեկ միավոր էր: Շ. Գ. Երեմյան, Народное жилище. Ст'я Культура раннефеодальной Армении (IV—VII вв.), Ереван, 1980, стр. 307—314.

30 Շ. Գ. Երեմյան, Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении. Ст'я Ժողովածու ընդթեր Հայաստանի գյուղատնտեսության պատմության, հ. 1, Երևան, 1964, էջ 16—17:

31 Նույն տեղում:

32 Ն. Աղունց, նշվ. աշխ., էջ 197—198:

պատճառով էլ հողագործների այս երկու կարգն էլ հայերեն կոչվում էին մեկ տերմինով՝ «ծառայ»³³։

Աշխատանքի ծանր պայմանները կախյալ գյուղացիներին և ծառաներին անելանելի գրոթյան մեջ էին դնում և նրանց միակ փրկությունը փախուստըն էր։ Ամեն ինչ, անգամ ընտանիքը թողնելով, փախչում էին վանքեր ու անապատներ։ Ոչ ոք իրավունք չունեի իր մոտ ընդունել փախած ծառային։ Նրա տեղն իմացող յուրաքանչյուր ոք պարտավոր էր ծառային վերադարձնել նախկին տիրոջը։ Նույնիսկ եկեղեցին միջոցներ էր ձեռնարկում կանխելու անապատականների շարժումը և ամուրիություն քարոզել։ Արշակապանը եղավ սոցիալական հակասությունների սրման կիզակետը։ Արշակապանում տեղի ունեցած դեպքերի ժամանակակից Ամմիանոս Մարկելլինոսը խոսելով իրանական ազնվականության մասին, հաղորդում է, որ նրանք այնքան դաժան էին, «որ սեփականացնում են ստրուկների ու ստորին խավի մարդկանց կյանքի ու մահվան իրավունքը»³⁴։ Այս դիստոգությունը լիովին վերաբերվում է նաև հայ ավագանուն և իրենից կախում ունեցող մարդկանց նկատմամբ դրսևորվող նրա վերաբերմունքին։

Կալվածատերերի ու ֆեոդալականապես կախյալ գյուղացիների փոխհարաբերություններն այնքան սրված էին, որ գոյություն ունեցող արտաքին քաղաքական իրադրության պայմաններում հղի էին մեծ վտանգներով։ Դրա վկայությունն են Աշտիշատի ժողովի 354 թ. ընդունած որոշումները։

Թեև ստրկատիրական հասարակարգն իր տեղն ընդմիշտ դիջել էր ֆեոդալականին, ստրկությունն այնուամենայնիվ լիովին չէր վերացել։ Ստրկական աշխատանքը շարունակում էր պահպանվել արհեստներում, գյուղատնտեսության մեջ, և այդ հանդամանքը բացասաբար էր անդրադառնում վերջնականապես ֆեոդալական հասարակությանն անցնելու վրա։ Առհասարակ ստրկատիրական կացութաձևը այս կամ այն շափով միշտ էլ գոյություն է ունեցել³⁵։

Ստրուկների վրա իշխող դասակարգի խավերն էին՝ նախարարները, ազատները, հոգևորականությունը։ Իշխող դասակարգին կենցաղում ծառայում էր տնային սպասավորների մի ամբողջ խումբ։ Ստրուկը համարվում էր տիրոջ շարժական ունեցվածքի մի մասը։ Նրան կարելի էր նվիրել, վաճառել, գնել, փոխանակել, գրավ դնել և այլն։ Փախած ստրուկը, որպես կանոն, վերադարձվում էր տիրոջը։ Հողին ամրակալված ստրուկը՝ մշակը, ուներ որոշ գույք, խրճիթ, պարզունակ գյուղատնտեսական գործիքներ, թերևս նաև անասուններ։ Տիրոջ թույլտվությամբ ստրուկը կարող էր ձեռք բերել նաև որոշ անհրաժեշտ իրեր։

Ազարակներում ու դաստակերտներում աշխատող ստրուկ-հողագործները՝ «մշակները», աստիճանաբար ամրակալվում էին հողին և այդպիսի ստրուկների բնակավայրերը կոչվում էին «ազարակ»³⁶։

³³ С. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 54։ Հին հայերենում «ծառայ» և «ստրուկ» անվանվել են տղամարդիկ, իսկ կանայք կոչվել են «աղախին» (Չ. Մանեղյան, նշվ. աշխ., էջ 234)։

³⁴ Ammian, Marc., 6, 80։

³⁵ См. А. П. Новоселов, նշվ. աշխ., էջ 183—184, 196։

³⁶ Ազարակը վեր է ածվում ավանի՝ հողին կցված հողագործ բնակչությամբ («բնակիչ ազարակին»), որը, սակայն, իրավական առումով ցածր էր գյուղից, «շէնից», որտեղ ապրում

Ֆեոդալական հասարակության շահագործող դասակարգի ներկայացուցիչների հիւրուրթյունն ու պետական գործերի վրա ունեցած ազդեցությունն աճում էր նրանց հողային հարստությունների աճին համեմատ:

Տոհմիկ ազնվականությունը ծագում էր մասամբ առանձին ցեղերի ու նրանց ղինվորական աշխարհազորների հնագույն առաջնորդների և հրամանատարների սերունդներից, որոնք դարձել էին նախկին ցեղային տարածքների ժառանգական իշխողներ, մասամբ էլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներից, որոնք ծառայության դիմաց, որպես ժառանգական սեփականություն, ստացել էին հողային տիրույթներ և ժամանակի ընթացքում դարձել տոհմիկ ազնվական:

Հայ առաջին քրիստոնյա թագավորներն ստիպված եղան նաև կալվածքներ շնորհել ձևավորվող քրիստոնյա հոգևորականությանը: Նրանք այդ կատարեցին նաև ի հաշիվ ապստամբ նախարարներից բռնագրավված կալվածքների: Այդպիսի նախարարական տները բնաջնջվում էին, իսկ նրանց հողերը հանձնվում էին հոգևորականությանը որպես հավիտենական շատրվող տիրույթներ:

Ազաթանդեղոսի և Փավստոսի վկայություններից երևում է, որ Տրդատ Գ-ն գյուղական հոգևորականությանը տնտեսապես ապահովել է՝ տալով նրանց հողամասեր: Ըստ Ազաթանդեղոսի վկայության, Տրդատ Գ-ն ձիւր ամբողջ իշխանության մեջ, առհասարակ, տվեց քահանայական պաշտոնեության սպասարկման համար բոլոր ազարակ տեղերում շորս շորս «հող երգոյ», իսկ ավաններում՝ յոթ յոթ «հող երգոյ»³⁷, որ մատուցեց Աստծուն որպես նվեր պտղի³⁸: Ազաթանդեղոսի վկայությունը լիովին ապացուցվում է Փավստոսի տեղեկություններով: Երբ նա խոսելով Պապի (368—373)՝ եկեղեցու հանդեպ վարած ներքին քաղաքականության մասին, հաղորդում է, որ Պապ թագավորը բռնագրավեց եկեղեցու հողերը, որ «Մեծն Գրիգոր քահանայապետի ժամանակ Տրդատ թագավորը տվել էր եկեղեցուն Հայոց ամբողջ երկրում պաշտամունքի սպասավորության համար, որովհետև յոթ հողից հինգը գրավեց արքունիքը և միայն երկու հող թողեց»³⁹: Այդ հողերն ազատված էին ամեն տեսակ հարկերից, բացառյալ հողային հարկը, որը քահանաները մուծում էին պետական գանձարան:

Ձևավորվող հոգևոր դասը հավասարեցված էր ազատների դասին («...պա-

էին դեռևս հողին չամրակալած, բայց արդեն հողատերերից կախյալ գյուղացի համայնականները՝ «շինականները», (С. Т. Еремян, Основные черты обществ. строя Армении, «Крп-բեր», 1948, № 11, էջ 55): Դաստակերտը վեր է ածվում խոշոր հողատիրոջ կալվածքի: Նման դաստակերտներով էր շրջապատված ֆեոդալական ամրոցը: Տե՛ս նաև՝ Գ. Խ. Տարգիսյան, О двух значениях термина дастакерт в ранних армянских источниках. Сб. «Эллинистический Восток», «Византия и Иран», М., 1967, стр. 91—101. А. Գ. Периханян, Сасанидский Судебник, «Книга тысячи судебных решений», Ереван, 1973, стр. 458—460.

³⁷ Դրանց չափերը, նալած արգավանդության, տարածվում էին 5—12 հեկտարի միջև (տե՛ս Ն. Աղանց, Հայ հին շինականությունը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1943, էջ 178):

³⁸ Ազաթանդեղոս, գլ. ԺԺԲ, 837, էջ 436; Տե՛ս Ն. Մանուկյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 347:

³⁹ Փավստոս, է, լա:

րեքօտաւորք ազատեալ էին ի Քրիստոս»)⁴⁰ և ունեւ ինչն իրավունքները, ինչ որ ազատները:

Նախկին հեթանոսական տաճարների հողերն ստանալուց բացի, հայ հողեւորականությունն ընդարձակում էր իր հողային տիրույթները՝ ի հաշիվ պետության կողմից բռնագրավւած այն հողերի, որոնք վերցւում էին շնորհագուրկ կամ բնաջնջւած նախարարական տներէից: Այսպես, Աղբիւնոսը և Եվթաղիոսը վրթանես արքեպիսկոպոսի (333—347) օրոք եպիսկոպոսական աստիճանի հետ միասին ստացել էին ընդարձակ կալվածքներ, որոնք նախկինում Բղնունի, Մանավազյան և Որդունի նախարարական տներինն էին:

Այսպես ահա զավթւում էին այն հողերի վերջին մնացորդները, որտեղ դեռևս գերակշռում էր նախաֆեոդալական կացութեանը, իսկ այդ հողերի ազատ բնակիչները վեր էին ածւում եկեղեցական ֆեոդալների կախյալ հպատակների:

Բացի այդ, եկեղեցին մշտապես ստանում էր նոր հողեր ու գույք՝ թագավորի ու նախարարների հանուն հոգու փրկութեան արած նվիրատւութիւնների ձեռով: Դրա հետեանքով IV դարի ընթացքում եկեղեցական հողատիրութեան հիման վրա աճում է բավական պատկառելի մի ուժ՝ հոգեւորական դասը, որը մեծ հաջողութեամբ պաշտպանում էր իր շահերն աշխարհիկ ֆեոդալների ոտնձգութիւններից և իր պայմաններն էր թելադրում ոչ միայն ազատներին ու նախարարներին, այլև թագավորներին:

Նմանօրինակ շնորհումների հետեանքով թագավորական, այսինքն՝ պետական սեփականություն համարվող հողերի մեծ մասը դառնում էր խոշոր նախարարական տների ու եկեղեցու սեփականությունը: IV դ. կեսերին երկրում երևան եկավ խոշոր մասնավոր հողատիրութիւնը, որը հայրենական (ճաւղդային) հողատիրութեան բնույթ ունեւ: Այդպիսի ժառանգական հայրենիք-աւոդներն այդ շրջանում կոչւում էին «երկիրք հայրենական»⁴¹:

Իրենց հողերը հետագա կրճատումից փրկելու նպատակով հայ թագավորներն սկսում են ավելի հաճախակի դիմել հողային շնորհումների նոր սիստեմին՝ պայմանական հողատիրութեան: Պայմանական հողատիրութեան ձևով՝ «երկիրք պարգեականք», թագավորը շնորհումներ էր անում ավագանուն այս կամ այն ժառանգութեան համար՝ ցմահ կամ ժառանգաբար: Եթե նվիրատուն կամ ստացողը մեռնում էր, ապա նվիրատւութիւնը պետք է վերականգնւեր:

Հեծյալներին՝ «ազատներին» հողաբաժիններ հատկացնելու նախկին ձևը, որ այնքան բնորոշ էր հելլենիստական տիպի պետութիւններին, ֆեոդալականացող Հայաստանի պայմաններում ավատական հողատիրութեան բնույթ է ստանում, ընդ որում այդ հողերում ապրող գյուղացիները վեր են ածւում ազատներից կախում ունեցող «անազատ» բնակչութեան:

IV դարում հեծյալների-ազատների կողքին երևան է գալիս իրավական տեսակետից ազատներին հավասարեցւած գյուղական հոգեւորականութիւնն իր մանր հողակտորներով: Տարբերութիւնն այն էր, որ հեծյալ-ազատն իր հողն ստանում էր թագավորից՝ որպէս զինվորական ավատ, իսկ հոգեւոր անձը՝ քահանայապետից կամ արքեպիսկոպոսից՝ որպէս եկեղեցական ավատ:

40 Փարպեյի, էջ 168 («Թուղթ Ղազարայ Փարպեցու», Մեղադրութիւն ստախոս արեղայից):

41 С. Т. Еремьян, Проблема падения рабовладельческого общества, стр. 117.

Ալոդ-Հայրենիքները⁴² գերազանցապես հայկական թագավորության ծայրամասերի ինքնուրույն, բայց Արշակունիներից վասալական կախում ունեցող իշխանությունների, հատկապես բղջիսությունների տիրույթներն էին:

Բոլոր դեպքերում էլ ամբողջ հողը նախկինի պես համարվում էր թագավորի՝ սեփականությունը: Ամեն անգամ որևէ տիրակալ իշխան՝ նախարարի մահից հետո նախարարական տնից նոր իշխանի նշանակումը կատարվում էր թագավորի համաձայնությամբ, ընդ որում վերջինս պարտավոր էր պահպանել սահմանված ժառանգական կարգը:

Բարձրաստիճան տոհմիկ ավագանին (նախարարները) մասնակցում էր երկրի կառավարմանը, արքունիքում բարձր պաշտոններ գրավում, որոնց վարելը դառնում էր նրա ժառանգական արտոնությունը: Այդպիսին էին Մարդպետական, Խոռոհորունի, Բագրատունի, Մամիկոնյան, Արծրունի, Սյունի, Ամատունի, Կամսարական, Ռշտունի և մյուս նախարարական տները:

Պաշտոնները վարելու ժառանգական սկզբունքի խախտումը պետք է թուլացներ պալատական պաշտոնեություն արտոնյալ դիրքի հիմքերը: Այդ պատճառով էլ վերջինս երբեք չէր հանդուրժում սահմանված կարգի այդպիսի խախտումը և սպառնում էր թագավորին անցնել Սասանյանների կամ Հռոմեական կայսրության կողմը: Արշակունի թագավորը հետզհետե ավելի ու ավելի էր նմանվում առաջին իշխողի, առաջին՝ իրեն հավասար նախարարների մեծամեծ ավագանու մեջ:

Նախարարները և եկեղեցական պաշտոնյաները դառնում էին իրենց «տէրութիւնների» մինչ այդ իրավականորեն ազատ բնակչության «տէրը»⁴³, Գեոգրաֆիկականացող ավագանու բարձրացումն արտահայտվում էր նաև նրանով, որ վերջինս սեփականացնում էր կենտրոնական իշխանության ֆունկցիաները: Խոշոր հողատերերը հավասարեցվում էին կենտրոնական իշխանության պաշտոնյաներին: Նրանց վրա էր դրվում տեղական կառավարումը:

Այդպիսի վասալ նախարարական տան («ազգ», «ազն») գլուխ էր կանգնած «տանուտէրը» կամ «նահապետը»: Նախարարական տոհմում տարիքով ավագագույնը, որը հաջորդելու էր «տանուտէրին» կամ «նահապետին» կոչվում էր «աւագ սեպուհ»⁴⁴: Տոհմի մյուս անդամները («սեպուհները») զինվորական վասալային «ծառայութիւն» էին տանում և կազմում էին նախարարական հեծելազորի («այրուծի») լավագույն մասը: Պետք է նշել, որ նախարարական տների ներսում շարունակում էին պահպանվել տոհմական ազգակցության կարգը և իրավասությունները:

Հին հռոմեական իրավունքում նման տոհմական կազմակերպությունը նշվում է Agnatus բառով: Յուրաքանչյուր նախարարական տոհմ սերում էր մի նախահորից, որը պատմական անձնավորություն էր կամ առասպելական նախահայր: Օրինակ՝ Շամբատ Բագրատոն նախահորից սերված բոլոր անդամները արական գծով համարվում էին Բագրատունի իբրև առանձին տոհմ՝ կամ «ազգ» և նրանց կողմից ժառանգության իրավունքով զբաղեցրած տա-

42 Հ. Մանանյան, Գեոգրաֆիկական Հին Հայաստանում, էջ 27, 122, 311—313, 315 և 316:

43 Н. Адоки, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 298—321.

44 Նույն տեղում, էջ 472—475:

րածքը համարվում էր նրանց «հայրենիքը»։ Նախարարական տոհմը կառուցվածքով տիպիկ ազնատային էր։

Նախարարական սինյորիան («ստերոթինը») ժամանակի ընթացքում վեր է ածվում ինքնարավ տնտեսական ու քաղաքական միավորի՝ սեփական կենսորոնով ու դինսորական ուժով։ Դա հայկական միասնական կենտրոնացած պետության թուլացման և անկման պատճառներից մեկն էր։

Ցուրաքանչյուր այդպիսի նախարարական տերության մեջ ֆեոդալական իշխանության կենտրոնն ամրոցն էր, բերդը կամ «գահոյից գեղը»-ը։ Այստեղ պահվում էին նախարարի գույքն ու գանձերը։ Պատերազմների ժամանակ այդպիսի ամրոցը դառնում էր ոչ միայն նախարարական ընտանիքի, այլև գյուղական բնակչության ապաստարանը։ Ամրոցի շուրջը փռված էին նախարարի կալվածքները՝ ագարակներն ու դաստակերտները։ Նախարարներից յուրաքանչյուրն ուներ իր տոհմական զինանշան-դրոշը («նշան», «դրաշ», «վառ»)՝⁴⁵։

Հայ Արշակունիների ժամանակաշրջանում նախարարները «ազնվական» գինվորական ծառայություն էին տանում և, ընդունված սովորության համաձայն, տարվա որոշակի օրերին ոսկի էին մատուցում արքային («բաժ պսակի» «аурум коронаrium»)։ Ոսկի մատուցելու այս սովորությունը («պատարագ») չէր բացառում այն, որ նախարարները պետք է հողային հարկ ու գլխահարկ վճարեին ժառանգաբար իրենց կախյալ գյուղացիների համար։

Կենտրոնական իշխանության գլխավոր հենարանը մանր հողատերերն էին՝ ազատների դասը։ Կենտրոնական իշխանության ուժեղացման համար մղված պայքարում թագավորը հենվում էր մանր հողատերերի վրա, որն ավելի հավատարմորեն էր ծառայում, քան տոհմիկ ավագանին։ Վերջինս օգտագործում էր արտաքին քաղաքական բարդություններն՝ իր քաղաքական կշիռը բարձրացնելու նպատակով։

Որպես հեծյալ, ազատը պայմանական հողօգտագործման կարգով ստանում էր կալվածք՝ «պարգևական», որը ժամանակի ընթացքում դառնում էր նրա ժառանգական սեփականությունը։ Ազատը պետությանը վճարում էր հողային հարկ, որը սովորաբար գանձվում էր նրա «ռոճիկի», այսինքն՝ այն դրամական ու բնամթերային նպաստի հաշվին, որ նա ստանում էր պետությունից իր հանդերձավորման ու ապրուստի համար⁴⁶։

Ձևավորվող ֆեոդալական սեփականությունը ձեռք է բերում իրեն հատուկ հիերարխիկ կառուցվածք՝ ստորադաս սեփականատիրոջ վասալական կախումը վերադասից։ Այս հիերարխիայի վերին աստիճանի վրա հայ Արշակունի թագավորն էր՝ «Թագաւոր Հայոց Մեծաց» տիտղոսով։ Անմիջապես նրանից հետո գալիս էին չորս բղեշխները՝ Աղձնիք, Կորդուք, Նոր-Շիրական և Գուգարք նահանգների տիրակալ՝ վասալ-արքայիկները։ Իրենց դիրքով բղեշխները բարձր էին մյուս բոլոր նախարարներից («գահերէց, բարձերէց»)։ Նրանք հավասար էին Սասանյան Իրանի «շաթրադարներին»⁴⁷։ Սակայն հիերարխիկ սկզբունքը գոյություն ունեւր նաև բղեշխների միջև։ Աղձնիքի բղեշխը համար-

⁴⁵ Փալստաս, էջ 14, 156։

⁴⁶ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 181։

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 37։

վում էր «Մեծ բղեաշխ», իսկ Գուդարբինը՝ «Միւս բղեաշխ»։ Սրանցից հետո գալիս էին Կորյվաց և Նոր-Շիրական բղեշխները։

Հիերարխիայի հաջորդ աստիճանին կանգնած էին նախարարները՝ ընդարձակ նահանգների ու գավառների տերերը, խոշոր իշխանական տների ներկայացուցիչները։ Նախարարները հայոց արքաների վասալներն էին և պարտավոր էին արքունիքում լինել, կազմելով արքայի շքախումբը։ Նրանք իրենց հերթին ստորաբաժանվում էին ավագ և կրտսեր նախարարների⁴⁸։ Առաջիններից էր կազմվում արքունիքի իշխող վերնախավը, որը ներկայացնում էին գործակալները։

Այս ժամանակաշրջանում է մշակվում պաշտոնակալության կարգը՝ «գահերէցութիւնն» ու «բարձերէցութիւնը»։ Արքունի դիվաններում պահվում էին տոհմաբանական շատ մատյաններ (աւերաւ զրուցաց մատեանք), որոնց հիման վրա կազմվում էր աստիճանների՝ ավագ նախարարների հերթականությունն ըստ արքունիքում նրանց գրաված դիրքի, ցուցակը՝ «Գահնամակը»։ Ամեն անգամ նոր թագավորի դահ բարձրանալով «Գահնամակը» վերահաստատվում էր։ Իսկ արքունիքում գրաված դիրքն զգալի չափով պայմանավորված էր յուրաքանչյուր նախարարի կողմից տրամադրվող հեծյալների թվով։

Իրենց դիրքով իշխող դասի ամենաստորին աստիճանին կանգնած էին սշխարհիկ ու հոգևոր բազմաթիվ մանր հոգատերերը՝ ազատները, հեծյալները և նրանց հավասարեցված գյուղական քահանաները։ Ազատները վասալներ էին «աւագ» և «կրտսեր» նախարարների⁴⁹։

Աղնվականության թվարկված բոլոր խավերը իրենց տիրոջ՝ թագավորի վասալներն էին՝ «ծառանները» և պարտավոր էին վասալական ժառանգության կարգով («ի սպասու ծառայութիւն»)՝⁵⁰ հանդես գալ իրենց համապատասխան թվով հեծելազորով։ Թաղավորն էլ, իր հերթին, պարտավոր էր անխախտ պահել նրանց ժառանգական իրավունքները։

3. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՍԻՍՏԵՄԸ։ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արքունիքը («արքունի դուռն»), որը դրսևում էր երկրի մայրաքաղաքում, Մեծ Հայքի պետական կառավարման կենտրոնն էր։ Երկրի գերագույն տերը Հայոց թագավորն էր, որը կրում էր «մեծ արքայ Հայոց Մեծաց» կամ «թագաւոր Հայոց Մեծաց» տիտղոսը⁵¹։ Թագավորն էր ընդունում և ուղարկում դեսպաններին, նա էր պատերազմ հայտարարում և հաշտություն կնքում, բայց այս հարցերը ենթակա էին ավագանու խորհրդի քննարկմանը, որը և դառնում էր պետության բախտի փաստական տնօրենը։

Իրենց իշխանությունն ուժեղացնելու նպատակով Արշակունի թագավորները ձգտում էին հենվել մանր ավագանու՝ ազատների վրա և փորձում էին պատասխանատու պետական պաշտոնները հանձնել առավել հավատարիմ նա-

⁴⁸ Ինչպես նշում է Զ. Մանանդյանը, «աւագների» խմբին են պատկանել այն հզոր ու առաջնակարգ տոհմերի նախարարները, որոնք զգահերէց էին, իսկ «կրտսեր»՝ նրանք, որոնց զահերը եղել են երկրորդական կարգի (նույն տեղում, էջ 43)։

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 44։

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 133, 156, 234։

⁵¹ Սիմոն Կելյաշաբյան, Հայոց արքայի տիտղոսաշարի մասին, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1982, թ. 9, էջ 49—51։

խարարներին, բայց դրա հետևանքը միշտ լինում էր բարձրաստիճան տոհմիկ ավագանու մի մասի դժգոհությունը, որը երբեմն ծանր վիճակի մեջ էր գցում թագավորին:

Պետական կառավարման սիստեմը սերտորեն կապված էր դասային կառուցվածքի հետ, որն առանձին գործակալությունների մի ամբողջություն էր ներկայացնում: Գործակալությունների գլուխ էին կանգնած առավել աչքի ընկնող նախարարական տոհմերի ներկայացուցիչները: Արքունիքի մեծամեծները ձգտում էին անխախտ պահել պաշտոնների ժառանգականության սկզբունքը, որպեսզի դրանով իսկ պահպանեն պետության համատեղ կառավարման իրենց դիրքը: Պետական կառավարման առանձին վարչությունները կոչվում էին «գործակալություն»-ներ: Յուրաքանչյուրի գլուխ էր կանգնած գործակալը: Արքունական այս պաշտոնը դիտվում էր որպես «պատիւ»⁵², Այն ստացողը գլխին հատուկ ժապավեն-կապ էր կրում, որը նույնպես կոչվում էր «պատիւ», այստեղից էլ հայերեն «պատուական» և վրացերեն «պատիոսանի» բառերը, որ նշանակում են «պատիվ կրող», ներկա իմաստով՝ պատվավոր, ազնիվ:

Հիմնական գործակալություններն էին.

1. Հազարապետի գործակալությունը («հազարապետություն»): Այս գործակալությունը վարում էր հազարապետը («հազարապետ Հայոց»)⁵³, Այն երկրի տնտեսական-հարկային վարչությունն էր, որը միավորում էր իր մեջ նաև հասարակական աշխատանքների, այսինքն պետական պարհակների տնօրինությունը: Հազարապետն ուներ պաշտոնյաների («համարակար»-հարկահավաքների) մի ամբողջ խումբ: Վերջիններս գյուղական համայնքների՝ ավագների՝ դեհկանների միջոցով շինականներից գանձում էին պետական հարկերը: Հազարապետին էին ենթարկվում՝ «շահապները», քաղաքների թագավորական տնտեսները (οἰκονομος), որոնք պատասխանատու էին քաղաքային բնակիչներից ու արհեստավորներից հարկեր գանձելու համար:

Պետական պարհակների կատարման հսկողությունը հանձնարարված էր հազարապետին ենթակա հատուկ պաշտոնյային՝ «գարիկպետ»-ին⁵⁴, որը գյուղական համայնքներից անհրաժեշտ քանակությամբ բանվորական ուժ էր հավաքագրում համապետական նշանակություն ունեցող աշխատանքների՝ քաղաքների ամրությունների կառուցման, ջրանցքների անցկացման, անտառատնկումների և ճանապարհների, կամուրջների կառուցման համար և այլն: Հազարապետի գործակալությունը Ամատունի նախարարական տոհմի ժառանգական արտոնությունն էր:

2. Սպարապետի գործակալությունը («Սպարապետություն»)՝ ռազմական վարչությունն էր: Այս գործակալությունը գլխավորում էր Հայաստանի սպարապետը («սպարապետ Հայոց»)՝ Հայաստանի բոլոր զինված ուժերի (և հետևակ, և հեծելազոր) գերագույն հրամանատարը: Մշտապես նրա տրամադրության տակ էր գտնվում թագավորական կամ ոստանիկ այրուձին («ոստանիկ այրուձի», «ազատ այրուձի»), իսկ պատերազմի ժամանակ նրան ենթակա էին

52 Հ. Մանանդյան, Յեռոզլիզմը Հին Հայաստանում, էջ 53, 66, 74—75 և այլն:

53 Նույն տեղում, էջ 69—71:

54 Նույն տեղում, էջ 74 և հետ:

նաև բոլոր նախարարների զինված ուժերը և աշխարհազորը⁵⁵։ Սյարապետի պաշտոնը, որոշ բաղադրությամբ, հիմնականում վարում էին Մամիկոնյան տան ներկայացուցիչները։

Սպարապետի կողմից գլխավորվող «արքունի բանակը» սովորաբար տեղավորված էր լինում Մամիկոնյանների տոհմի ժառանգական հայրենիքում՝ Տայք նահանգում, Բերդացիոր գավառի «Բանակ արքունի» վայրում (այժմ՝ Փենեք գյուղ)։

Ջորջի մեջ մեծ հեղինակություն վայելող Մամիկոնյանները հաճախ իրենց կամքն էին թելադրում թագավորին և, ի հակադրություն մարդպետների, գրեթե երբեք, որ Հայաստանի ինքնուրույնությունը կարելի էր պահպանել միայն Հոռմի հետ գաղնակցելու դեպքում։ Արշավանքների ժամանակ ռազմական ավարի մեծ բաժինը հասնում էր թագավորին, եթե նա մասնակցում էր ճակատամարտերին, ապա հայոց սպարապետին։

3. Մարդպետի գործակալությունը («մարդպետություն»)՝⁵⁶ թագավորական կալվածքների վարչությունն էր։ Հայր մարդպետի վրա էր դրված թագավորի գանձարանների ու կալվածքների հսկողությունը։ Նրա հսկողությանն էին ենթակա նաև պալատի կանանց բաժինը և արքայազները՝ Արշակունյաց սեպուհները և վերջիններիս դաստիարակությունը, ուստի կոչվում էին «Հայր Մարդպետ»։ Մարդպետը գլխավորում էր «մարդպետական» կամ «սեպուհական» այրուձին («մարդպետական գունդ», «սեպուհական գունդ», «Վասպուրական գունդ»)՝⁵⁷։

4. Մաղխազի գործակալությունը («Մաղխազություն») արքունիքի և թագավորական պահակազորի վարչությունն էր։ Գործակալությունը գլխավորում էր Հայաստանի մաղխազը («մաղխազ Հայոց»)։ Նա թագավորի պալատական պահակազորի՝ թագավորական թիկնապահների ջոկատի հրամանատարն էր։ Այս պաշտոնը հոռոխորունյաց նախարարական տոհմի ժառանգական արտոնությունն էր։ «Մաղխազ»-ը այդ ընտանիքի տոհմական տիտղոսն էր⁵⁸ և այդ տոհմը կոչվում էր նաև Մաղխազունիք։

5. Մեծ դատավորի գործակալությունը («գործակալություն մեծի դատաւորութեան») մինչև քրիստոնեության մուտքը գլխավորում էր քրմապետը, իսկ քրիստոնեության ընդունումից հետո այս պաշտոնը դառնում է Գրիգոր Լուսավորչի կաթողիկոսական տան ժառանգական արտոնությունը⁵⁹։

Հայ եկեղեցու առաջնորդը՝ հայոց քահանայապետը՝ հայրապետը կամ կաթողիկոսը, ուներ օրենսդրական իշխանություն։ Հսկում էր ընդունված օրենքները, հատկապես ուղադրություն էր դարձնում ընտանեկան ու եկեղեցական իրավունքի պահպանմանը։

6. «Թագադիր և թագակապ ասպետութեան» գործակալությունը Բագրատունյաց նախարարական տան ժառանգական արտոնությունն էր։ Այս ընտանիքի ավագը, որ կրում էր «ասպետ» ժառանգական տիտղոսը, արքայա-

55 Նույն տեղում, էջ 73—76։ Ոստանիկներից կազմված է եղել այն հատուկ զորագունդը, որ կոչվել է «արքունի» (նույն տեղում, էջ 99)։

56 Նույն տեղում, էջ 64—68 և հետո։

57 ՏՃԿ Թ. Ավգաթեցյան, Կողմն սեպական զնդին վասպուրական, «Հայագիտական հետազոտություններ», 1963, էջ 141—145։

58 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 68—69։

59 Նույն տեղում, էջ 76—79։

կան թագը դնելու և թագավորական «պատիվը» կապելու արտոնություն ունեւր։ Նա ղեկավարում էր պալատական արարողությունները և հսկում սահմանված պալատական վարվելակարգի պահպանումը ինչպես և ընդունում այլ պետություններին դեսպաններին⁶⁰։

7. Արտաշատի շահապը (Վահագն Արտաշատու) մայրաքաղաքը կառավարող քաղաքագլուխն էր, հիլլենիստական դարաշրջանի մայրաքաղաքի թագավորական տնտեսը։ Այս պաշտոնը թագավորն իր հայեցողությամբ հանձնում էր պալատական սովագանու առավել նվիրված ներկայացուցիչներից մեկին։ Բացի այս գործակալություններից, արքունիքում կար թագավորական սենեկապետի (սարքունի սենեկապետ) պաշտոնը։ Թագավորական սենեկապետը գլխավորում էր պետական գրասենյակը և դիվանը (սարքունի դիվան)։ Նա թագավորի անձնական քարտուղարն էր և դրի էր առնում նրա բանավոր հրամանները, որոնք այնուհետև գրանցվում էին հատուկ մատյաններում։ Այս պաշտոնը թագավորը հանձնարարում էր առավել նվիրված անձնավորության։ Սենեկապետն ուներ դպիրների ու կնքասպանների մի ամբողջ խումբ։ Արքունի դիվանի և պետական հրովարտականքի լեզուն, մինչև հայկական գրերի գյուտը, ինչպես լուրջ հիլլենիստական արքունիքներում, մնում էր հունարենը։ Առավել կարևոր պետական հրովարտականքը գրվում էին մագաղաթի վրա՝ դիվանում պահվելու համար և փորագրվում էին քարի վրա՝ հայտնի տեղում։

Այս պաշտոններից բացի գոյություն ունեւր թագավորական պալատն սպասարկող մի ամբողջ անձնակազմ՝ արքայական ախոռապետ (Վահագնապետ), որսապետ, զինակիր, դրոշակակիր և այլն։

Պետական գերբն արծիվն էր, իսկ դրոշը նախկինի նման ծիրանագույն էր՝ վրան ռսկե արծիվ գործած։

Առավել կարևոր հարցերը քննվում էին ժողովրդական համաժողովներում («աշխարհաժողով»)՝⁶¹ որոնք գալիս էին նախնադարյան համայնական կարգերի դարաշրջանից։ Հայոց ամանորի՝ Նավասարդի տոնակատարության օրը⁶² թագավանում կազմակերպվում էին նախարարական ավագանու և «դեհկանութեան» գյուղական ավագների ավանդական համաժողովներ։ Զինված ժողովրդի այս հավաքները, որ գումարվում էին համաժողովրդական գործերը վճռելու համար, աստիճանաբար վեր են ածվում բարձր խավերի խորհրդակցական օրգանի, որին ստորին խավերի ներկայացուցիչները ներկա էին լինում սոսկ ավանդաբար։ IV դ. երկրորդ կեսից սկսած աշխարհաժողովի պարտականություններն անցնում էին «ժողովին», որի գումարման նախաձեռնողը՝ հայոց եկեղեցու առաջնորդ կաթողիկոսը, օգտվելով օրենսդրի իրավունքից («պատիւ մեծի դատաւարութեան»)՝⁶³ այդ ժողովներին եկեղեցական բնույթ էր տալիս և այնտեղ մշակվող օրենքները դառնում էին եկեղեցական կանոններ։

Մշտական բանակ, որպես այդպիսին, գոյություն չուներ։ Հայկական բանակն ուներ ուրույն կառուցվածք, հավաքագրվում էր ըստ անհրաժեշտության,

60 Նույն տեղում, էջ 61—63։

61 Նույն տեղում, էջ 79։

62 Աշխարհաժողովը հրավիրվում էր ամռանը՝ Նավասարդի տոնակատարության օրը, որ անշարժ տոմարով ընկնում էր օգոստոսի 11-ին։

63 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 282։

բայց և՛ թագավորը և՛ նախարարները պետք է պահելին որոշակի թվով հեծելազոր, որը միավորվելով որպես միասնական հայ այրուծի, պատկառելի ուժ էր ներկայացնում և հին աշխարհում հռչակված էր մարտական իր բարձր ունակություններով։ Թագավորն, իբրև առաջինը նախարարների մեջ, պահում էր աջասաններից կազմված հեծելազոր («ազատ այրուծի»), որը ղեկավարում էր Հայոց սպարապետը։ Այն կազմում էր «կայնական զորքը» և տեղադրված էր Երկրի կարևոր ստրատեգիական կետերում, առաջին հերթին՝ թագավորական ուսումնում («Ոստան Հայոց») և վերը հիշված «Բանակ արքունի» կոչված վայրում։ Սպարապետը, մայրաքաղաք և մարդպետը արքունիքին կից ունեին հատուկ հեծյալ ջոկատներ, որոնց պարտականությունն արքունի ուստանի պաշտպանությունն էր, ուստի կոչվում էին «ոստանիկ այրուծի», («սպասաւորք դրանն արքունի, որ է ոստանդ»)։ Մաղխազի այրուծին թագավորի թիկնապահ զորքն էր («թիկնապահ արքունի»), բաղկացած ընտրյալ նետաձիգներից, որոնք մշտապես զոնվում էին պալատում՝ թագավորի անձը պահպանելու համար։

Հայոց բանակի հիմնական մասը կազմված էր նախարարական աշխարհագորայիններից, որոնք պարտավոր էին ներկայանալ արքունիք առաջին իսկ անհրաժեշտության դեպքում։ Յուրաքանչյուր նախարարական տուն պարտավոր էր հետևակից բացի տալ որոշ քանակությամբ հեծելազոր։ «Զօրանամակ»-ում ցույց էր տրված յուրաքանչյուր նախարարական տան ներկայացվելիք հեծելազորի քանակը։ Նախարարական հեծելազորի ընդհանուր թիվն ըստ «Զօրանամակի» հասնում էր 84 հազարի։

Ըստ իրենց ունեցած զորքի քանակի ավագ նախարարները բաժանվում էին բյուրավորների («բիրատորք») և հազարավորների («հազարատորք»), այսինքն՝ նախարարներ, որոնք ունեն առնվազն 10.000 և 1.000 հեծյալներ։ Վերջիններս, ըստ «Զօրանամակի», տասնչորս ընտանիք էին։ Նրանցից ցած կանգնած էին հարյուրավորները («հարերատորք»), հիսնավորները («հիսնատորք») և տասնավորները («դասնատորք»), որոնց գլխավորները կոչվում էին «դասապետք»։

«Զօրանամակը», ցույց տրված զինվորական ստորաբաժանումներով, գտնվում է նախաֆինոդալական շրջանից, երբ ներկայացվող զինվորական աշխարհագորի քանակի համաձայն նրանց զորահրամանատարները՝ ստրատեգները, դասակարգվում էին վերը նշված տասնորդական սիստեմով⁶⁴։

Երկրի տնտեսական, հարկային և ֆինանսական գործունեության կարգավորման համար կային կադաստրային հատուկ գրքեր՝ «աշխարհագիր մատեանք», որ պահվում էին Հայոց հազարապետի մոտ։ Բնամթերային ու մասամբ էլ դրամական, իսկ հիմնականում՝ հողային հարկերից էր գոյանում պետական բյուջեն։ Քաղաքում և գյուղում շահապնների ու դեհկանների ստացած բնամթերք հարկերը տեղավորվում էին պետական պահեստները, բանակի և արքունիքի կարիքների համար։ Պատերազմները նույնպես իրենց հետքն էին թողնում պետական գանձարանի վրա։

Գանձարանի միջոցները ծախսվում էին հիմնականում դրամական և բնամթերք նպաստ՝ «ռոճիկ» վճարելու, այսինքն՝ թագավորական այրուծին և արքունիքը պահելու վրա։ Թագավորի ընտանիքն ու շքախումբն իրենց փարթամությունը խոշոր միջոցներ էին կլանում։ Պալատին կից արքայական գան-

⁶⁴ Н. Адоны, նշվ. աշխ., էջ 236—297։

ձարանում պահվում էին նախարարներից ստացված թանկարժեք առարկաներ, դրամներ, թանկագին քարեր, շքեղ հագուստներ և այլ հազվագյուտ իրեր:

Ժառանգական խոշոր հողատիրություն՝ «հայրենիքների» աճը, անխուսափելիորեն հանգեցնում էր կենտրոնական-թագավորական իշխանության թուլացման, որն ամօքի ու ամօքի էր ամփոփվում՝ ուստանի սահմաններում:

Արշակունիների օրոք, երկրի ֆեոդալականացման խորացմանը զուգահեռ ձևավորվում էր Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը, որը բխելով նաև շրջանների գրաված աշխարհագրական դիրքից, երկար ժամանակ կալուն մնաց: Այս ժամանակաշրջանի Հայկական պետության պետական սահմանները և ներքին վարչաքաղաքական բաժանումը ճշտվել արտացոլված են Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցում»⁶⁵:

298 թ. դաշնագրով վերստին ճանաչվեցին Հայաստանի այն սահմանները, որոնք որոշված էին 63 թ. Հռոմեացի դաշնագրով: Սակայն Հռոմեական կայսրությունը, որը որպես հաղթող կողմ իր պայմաններն էր թելադրում պարտված Սասանյան իրանին, 298 թ. Մծբինի 40-ամյա դաշնագրի համաձայն, իրեն իրավունք էր վերապահում ռազմական կայսրոջներ ունենալ Հայաստանի հարավային շրջաններում: Դրանք էին՝ Անգեղտունը, Մոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Մոկքը և Տիգրիսից հարավ՝ Հայկական Միջազնեքում գտնվող Ռեհիմենե ու Մավդեք գավառները: Դրանց կառավարիչները՝ նախարարները և բզեշխները որպես սատրապներ ենթարկվում էին Հռոմեական կայսրությանը, բայց իրականում շարունակում էին իրենց «բնակ տէրը»՝ սյուզերեններ համարել հայ Արշակունիներին:

Այս ժամանակաշրջանում ամբողջ հայկական պետությունը, որի տարածքը 311 հազար քառ. կմ էր՝ մոտ չորս միլիոն ազգաբնակչությամբ, բաղկացած էր երկու մասից՝ Կենտրոնական Հայաստան՝ «Միջնաշխարհը» և ծայրամասային շրջանները («երկիրք եզերականք»), որոնք կառավարում էին կիսանկախ ֆեոդալականացող տիրակալները՝ բզեշխներն ու տոհմիկ իշխանները:

Միջնաշխարհը՝ երբեմնի «արքունի երկիրը» IV դարում բաժանված էր նախարարների, եկեղեցու և Արշակունյաց կառավարող հարստության միջև: Դրանք, ամենից առաջ, այն հողերն էին, որոնք դարձել էին հայկական արքունիքի ազնվազարմ գործակալների ժառանգական, օտարման չենթարկվող սեփականությունը: Մամիկոնյանների, Բագրատունիների, Ամատունիների, Խոռխորունիների տիրույթներն ընկած էին համապատասխանաբար Տայքում, Տարոնում, Սպերում, Վասպուրականի արևելքում, Նոր-Շիրական բզեշխության հյուսիսում:

Միջնաշխարհում կային նախարարական տներին պատկանող այլ խոշոր տիրույթներ: Դրանցից հարկ է նշել հետևյալները. Սյունիքում՝ Սյունյաց նախարարներն էին տիրում⁶⁶, Շիրակում և Արշարունիքում՝ Կամսարականները, Աղբակ գավառում՝ Մեծ Զավի հովտում, հարակից գավառներով՝ Արծրունիները, Տոսպ և Ռշտունիք գավառներում՝ Ռշտունիները: Ավելի մանր տիրակալներ էին Ապահունի, Գնթունի, Մոկքի, Անձեացի, Անձիտ, Գնունի, Սահառունի և այլ

⁶⁵ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963 (տե՛ս գրքի կցված քարտեզը՝ մասշտաբ՝ 1:1.250 000).

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 51—52, 55, 60:

նախարարական տները⁶⁷։ Միջնաշխարհի տարածության զգալի մասը, մոտ 15 գավառ, IV դ. կեսերին Գրիգոր Լուսավորչի տան ժառանգական սեփականությունն էր։ Այդ տան ժառանգական արտոնություններն էին՝ «Հայաստանեայց սուրբելական եկեղեցու» հայրապետությունը և օրենսդրական իրավասությունները։ Խոսքով Բ Կոտակի (332—338) օրոք բնաջնջվեցին Բզնունի, Մանավազյան և Որդունի նախարարական տները, իսկ նրանց տիրույթները՝ Բզնունիք, Հարք և Բասեան գավառները շնորհվեցին Աղբիանոս և Եվթաղիոս եպիսկոպոսներին և դարձան նրանց սերունդների ժառանգական սեփականությունը։

Միջնաշխարհի մնացած մասը պատկանում էր կառավարող հարստությանը, կազմելով արքունի ոստանը՝ «Երկիր Արշակունեացը»։ IV դ. կեսերին թագավորական ոստանը շատ չէր գերազանցում աշխարհիկ ու հոգևոր խոշոր կալվածատերերի հողերին և հայոց արքան ինքն էլ փաստորեն մի նախարար էր, միայն թե՛ խոշորագույնը։ Արշակունիների մոտ ավելի վաղ, քան մյուս նախարարական տներում, երևան եկավ սեպուհական իրավունքը։ Ժամանակի ընթացքում թագավորական ընտանիքն այնքան բազմամարդ դարձավ, որ անհրաժեշտ եղավ Արշակունի սեպուհներին հողեր տրամադրել Առքերանի, Աղիոսի և Հաշտեանք գավառներում։ Այս հողերի վրա ժամանակի ընթացքում Արշակունյաց շառավիղներից ձևավորվեցին առանձին նախարարություններ, որոնք կոչվում էին «ոստանիկներ»⁶⁸, թեև «ոստանիկ» կոչվում էին նաև արքայական ոստանի բնակիչները։

Այն տարածքը, որ պատկանում էր Հայոց թագավորին, կոչվում էր «ոստան»⁶⁹, նրա կենտրոնն էր Արտաշատ մայրաքաղաքի գավառը, որ կոչվում էր «Ոստան Հայոց»։ Վերջինս կազմում էր առանձին նահանգ՝ Այրարատը, Արաքսի հովտում, որ հնուց ի վեր եղել է Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի կենտրոնը։ Այրարատ նահանգն ընդգրկում էր ողջ Արարատյան դաշտը, մի տարածություն, որ պարփակված էր Արագած, Գեղամա ու Արարատ լեռնազանգվածների, Ախուրյան ու Արփա գետերի միջև։ Բայց անգամ այս, համեմատաբար փոքր, տարածությունից ևս թափափորը հողեր էր շնորհել մի քանի մանր նախարարական ընտանիքների։ Արտաշատը ինչպես Տրդատ Գ Մեծի, այնպես էլ նրա հաջորդների օրոք ևս պաշտոնական մայրաքաղաքն էր, սակայն նստավայրը Վաղարշապատն էր, որն այդ շրջանում ընդարձակվել ու կառուցապատվել էր⁷⁰։

Արշակունիներին էին ենթարկվում Միջնաշխարհը եղբորդ («Երկիրք եզերականք») ծայրամասային նահանգների շուրջ տիրակալները՝ բղջիխ տիտղոսով՝ Աղձնիքի, Կորդուքի, Նոր-Շիրականի և Գուգարքի։ Աղձնիք նահանգը (անտիկ հեղինակների՝ Arzanene) շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի փակում էր Հայկական Տավրոսի լեռնանցքներով դեպի Միջնաշխարհ տանող մուտքը, հատկապես («Տավրոյ բերան», այժմ՝ Բիթլիսի կամ Ռահվա լեռնանցք) բնությունից ստեղծված Զորապահակ դուռը՝ ռազմաստրատեգիական առաջադիր դեր էր կատարում։ Երկրի պաշտպանության առումով Աղձնիքի ունեցած այս առանձնահատուկ նշանակությամբ էր պայմանավորված դրա

67 Նույն տեղում, էջ 36, 62, 71, 79։

68 А. Г. Периханян, Древнеармянские востаники, ВДИ, 1956, № 2.

69 Հ. Մանեղյան, Ֆեոդալիզմի հին Հայաստանում, էջ 56—58։

70 Я. А. Мканян, О торговле и городах Армении, стр. 114—118.

տիրակալի խաղացած դերը, որի շնորհիվ նա առաջին տեղն էր գրավում երկրի բոլոր բնակիչների շարքում և կրում էր «իշխանն Աղձնեաց», «բոլորն մեծ» տիտղոսը։ Նրա նստավայրը Արզան քաղաքն էր։ Այն ոչ միայն քաղաքական, այլև առևտրական կենտրոն էր և կոչվում էր նաև Շուկառաբա (այսինքն՝ «Մեծ շուկա» կամ «Գլխավոր շուկա»)։ Տիգրանակերտ կամ Նիքիկերտ (այժմ՝ Ֆարկին) քաղաքի գավառը, որ մի ժամանակ լինելով Աղձնիքի կազմի մեջ ընդգրկվում էր այդ «արքունի քաղաքի» քաղաքային տարածքը, այժմ արդեն կազմում էր առանձին նախարարություն՝ Անգեղտան սատրապությունը։ Այս նորակազմ սատրապությունը, որն ըստ երևույթին, Σοφονίγγ անվամբ էր հայտնի, գլխավորում էր Մարդպետական տան իշխաններից մեկը։ Անգեղամարտը արքունի գանձարաններից (γὰρδοῦ, αὐλῶν) մեկն էր։ Այստեղ գտնվող Մարդպետական տան ներկայացուցիչը պիտի հսկեր հարևան Աղձնիքի տիրակալի քաղաքական գործունեությունը։ Աղձնիքի հիմնական ռազմական ուժը մարտական աշխարհագորն էր, կազմված Սասունի խիզախ լեռնականներից։

Կորգուրը (անտիկ հեղինակների մոտ՝ Gordyene, Corduene) պետք է պաշտպաներ Հայաստանի թիկունքն Իրանի գերիշխանության ներքո գտնվող ասորական Ադիաբենների (Հեգայար) կողմից։ Կենտրոնն էր Փինիկ բիրդաքաղաքը՝ Տիգրիսի ափին։ Կորգուրի նահանգում էր ապրում ամորեաց քաջ և ռազմատենչ ցեղը, որը և համարվում էր Կորդվաց բոլորիս ռազմական ուժերի հիմնական կազմը։ Հայտնի է Տմորիք գավառի Ալկի (կամ Շատ-Ալկի) ամուր բերդը (այժմ՝ էլք), որից արևելք գտնվում էր հայկական Միջնաշխարհը պաշտպանող Կրերեաց լեռնանցքը, որը դեռևս Ուրարտուի ժամանակաշրջանում հայտնի էր «Կիրբուրի» անունով։

Նոր-Շիրականի բոլորիս կազմում էր երկու մասից՝ Շիրական (հնագույն ձևն է Շատիրական) և Մարաց ամուր աշխարհ (ներկա Կելիշինի և Ռեանդուզի շրջանները)։ Նոր-Շիրականը պաշտպանում էր Հայաստանի մատուցները Ատրպատականի կողմից՝ Արասի կամ Նրասի սահմանային գետով (այժմ՝ Գետառ-սու վտակ), որը հարավարևմտյան կողմից թափվում է Կապուտան (Ուրմիա) լիճը։ Արասի գետի ափունքները Ջարասպ լեռնազագաթի արեւմելյան սկզբներին են, որի մոտերքը գտնվում էր հույժ կարևոր նշանակություն ունեցող Ջարասպ (այժմ՝ Կելիշին) լեռնանցքը։ Դրանից հարավ էր գտնվում մի այլ շատ կարևոր ռազմաստրատեգիական կետ՝ Զինթա ամրոցը (այժմ՝ Զինվի-շեյխ վայրը), որը վեր էր խոյանում մի այլ լեռնանցքի բարձրադիր կետում։ Կելիշինի լեռնանցքով էր անցնում Հյուսիսային Միջագետքից դեպի Կասպից ծովի ափերը տանող ճանապարհը։

Նոր-Շիրական բոլորիս կազմական-վարչական կենտրոնն էր Զարեհավան գավառը՝ համանուն քաղաքով։ Զարեհավան քաղաքում պիտի գտնվեր Զարեհավանյան նախարարական տոհմից սերող բոլորիս նստավայրը։ Բոլորիս ռազմական կենտրոնը գտնվում էր Մարաց ամուր աշխարհի ծայր հարավում, Մահկերտ-տուն գավառում՝ Մահկերտ կենտրոնով, որ առաջ էր եկել հինավուրց Մուսասիր քաղաքի տեղում։ Մահկերտ-տուն գավառը, որը տեղադրվում էր այժմյան Ռեանդուզի շրջանում, ուներ ռազմաստրատեգիական կարևոր նշանակություն՝ Մեծ Հայքն այս կողմերից պաշտպանելու առումով։

Մեծ Հայքի թագավորության շրջորդող բոլորիս կազմում էր Գուգարք նահանգը (անտիկ հեղինակների մոտ՝ Gogarene)՝ երկրի ծայրագույն հյուսիսում։

միասին ճանաչված էր որպես շեզոք վայր, ուր հանդիպում էին երկու տերությունների կարավանները և ապրանքափոխանակություն կատարում: Այստեղ կար հատուկ մաքսատուն, որտեղ հարկ («բաժ») ⁷² էր գանձվում վաճառվող ապրանքներից, հատկապես շինական մետաքսյա գործվածքեղենից: Առևտրական հարկերը հայկական պետության եկամուտների զգալի մասն էին կազմում:

Քաղաքային կյանքում կարևոր դեր էր խաղում «շուկան», որը գտնվում էր «շահաստանում» (քաղաքային պարսպից ներս): Այստեղ էին գտնվում արհեստավորների «գործատները», խանութները, որտեղ պատրաստվում և վաճառվում էին արհեստագործական զանազան իրեր և պերճանքի առարկաներ:

Արտաշատում կային բնակչության կողմից որպես բնատուրք վճարվող ցորենի և ալլ մթերքների պետական շտեմարաններ: Քաղաքի կարգ ու կանոնը պահպանվում էր թագավորական տնտեսի՝ «շահապի» և նրա պաշտոնյաների կողմից, որոնք գտնվում էին քաղաքի կենտրոնում վեր խոյացող միջնաբերդում՝ դղյակում:

Քաղաքի բնակչության զգալի թիվն էին կազմում առևտրականներն ու արհեստավորները: Այս շրջանում դեռ մնում էին հելլենիստական դարաշրջանի «թագավորական մենաշնորհները»: Արհեստանոց-գործատների մի մասը քաղաքներում սպասարկում էին արքունիքին: Առաջին հերթին պետք է հիշատակել Արտաշատի համաշխարհային հռչակ վայելող ներկարանները, որոնք որդան կարմիր ներկ էին արտադրում և ներկում ընտիր գործվածքներ: Զարգացած էին մետաղագործությունը, հատկապես գինագործությունը տեղական հանքային հումքի՝ երկաթի, պղնձի, արճճի, արծաթի ու ոսկու հարուստ բազայի վրա, ինչպես ջուլհակությունը, կավագործությունը և ալլ արհեստներ: Պետական ձեռնարկություններում ազատ արհեստագործների հետ կողք-կողքի աշխատում էին ստրուկ-արհեստավորները ⁷³:

Քաղաքների բնակչությունը բավականին խալտաբղետ ու բազմալեզու էր: Այստեղ, բացի հիմնական հայ բնակչությունից, կային կրակապաշտ պարսիկներ կամ «մոզաց ազգը», «խուժիկները» (արամեացիներ և քրիստոնյա պարսիկներ հեռավոր խուժաստանից), ասորիներ և հրեաներ: Քաղաքացիներից գերազանցապես հրեաները, ասորիներն ու պարսիկներն ապրում էին առանձին թաղամաս «գաղութներում», որոնց գլխավորները կոչվում էին «ռայիս» կամ «ռես»: Վերջինս պատասխանատու էր Հայաստանի հազարապետի առջև ⁷⁴:

Հարկերի մուծման և պետական պարհակների կատարման համար «գաղութի» անդամները կապված էին միմյանց հետ համապարտ երաշխավորությամբ ու պատասխանատվությամբ: Մուծումները կատարվում էին «ռայիսի» կամ «ռեսի» միջոցով, որը քաղաքում կատարում էր նույն դերը, ինչ որ «դեհականը»՝ գյուղում: Քաղաքների և դրանց գավառների միջև տնտեսական կապը սովորաբար իրականացվում էր գյուղացիների, հաճախ հայ և երբեմն էլ ասորի ու հրեա առևտրականների միջոցով, որոնք խոշոր հողատերերից գնում էին նրանց արտադրանքը և բերում քաղաքային շուկա:

Օտարազգի վաճառականներն իրավունք չունեին բնակություն հաստատե-

⁷² Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 205:

⁷³ С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3, стр. 11—31.

⁷⁴ Նույն տեղում:

լու Արտաշատի շահաստանում. նրանք ապրում էին քաղաքի արվարձաններում՝ «ավաններում», «այգեստաններում», որոնք թաղված էին խաղողի ու պտղատու այգիների մեջ: Այնտեղ էին գտնվում նաև պանդուխտանոցները:

Նեստորական առևտրականները («խուժիկ») իրենց քարավաններով գալիս էին Չինաստանից, Հնդկաստանից ու Տապրոբանայից (Ցեյլոն) և Արտաշատ էին բերում շինական մետաքս, հնդկական համեմունքներ, մարգարիտ, անգին քարեր ու պերճանքի առարկաներ⁷⁵: Դեռևս կային հատուկ վաճառականներ, որոնք («վաճառականք մարդագինք») զբաղվում էին ստրկավաճառությամբ:

Ջարգացած միջազգային առևտուրն իր պայմաններն էր թելադրում փոխանակություն կատարող կողմերին: Արտաշատը միջազգային առևտրի կետերից էր, ուստի և այստեղ շրջանառության մեջ կային և Սասանյան Իրանի, և Հռոմեական կայսրության դրամներ, ընդ որում երկու պետությունների դրամական սխեմաները կարգավորված էին և դուրացնում էին միջազգային փոխանակությունը:

Մայրաքաղաքում հայ ազնվականությունն ապրում էր իր պալատներում, քաղաքի այն մասում, ուր գտնվում էր շքեղության մեջ թաղված թագավորական պալատը: Քաղաքային ստորին խավը բաղկացած էր «ռամիկներից», որոնք զբաղվում էին գերազանցապես երկրագործությամբ՝ այգեգործությամբ ու հացահատիկի մշակությամբ՝ քաղաքը շրջապատող «ավաններում»: Շրջակա գյուղերից շուկա էին գալիս գյուղացիները, գլխավորապես ազատ հողագործները:

Արտաշատում վաղուց ի վեր գոյություն ունեւ հելլենիստական թատրոն, ուր հատկապես ներկայացվում էին «հեթանոսական» դրամաներ, որոնք հարմարեցվում էին նախաքրիստոնեական տոներին: Արտաշատից դուրս, այլ քաղաքներում կազմակերպվում էին թատերականացված խաղեր, որոնք գրավում էին ամեն տեսակ տեսարանների ու թափուրների սիրահար մեծ բազմություն: Եկեղեցին անզոր էր պայքարելու հեթանոսության գայթակղության դեմ:

Նշանավոր կենտրոն էր Վաղարշապատ քաղաքը, որը արքայի փաստական աթոռանիստն էր: Այդ ժամանակ Արտաշատի շրջակայքում առաջացել էին ընդարձակ ճահիճներ, որոնք այդ վայրը դարձրել էին առողջության համար աննպաստ:

Հնագիտական ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ հնագույն Վաղարշապատը գտնվել է այժմյան Վաղարշապատի (Էջմիածին) տեղում: Քաղաքն ունեցել է դարաշրջանին բնորոշ տեղադրություն: Քաղաքում գերիշխող դիրք է գրավել միջնաբերդը («բերդ»)՝ ներկայիս Էջմիածնի Մայր տաճարի և կաթողիկոսական աթոռանիստի տեղում: Էջմիածնի տաճարից ոչ հեռու գտնված լատիններեն երկու արձանագրությունները, որոնք թվագրվում են 175 և 185 թթ., տեղեկացնում են, որ այդ ժամանակ Վաղարշապատում ամրություններ են կառուցել XII «Փուլմինատա» (Fulminata) և XV «Ապոլլինարյան» (Apollinarius) լեգեոնների հռոմեական երկու ջոկատները⁷⁶:

Վաղարշապատի միջնաբերդի ներսում վեր էր խոյանում թագավորական պալատը («ապարանք արքունի», «ապարանք թագաւորին»), որտեղ արքայա-

⁷⁵ Я. А. Манандян, О торговле и городах древней Армении, стр. 95.

⁷⁶ М. И. Ростовцев, Новая греческая надпись из Эмнеадзина, «Христианский Восток», т. III, вып. 3, СПб., 1915, стр. 245—246, К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, стр. 246—265.

կան սենյակներն էին («սենեակք արքունի»), իսկ թագավորական պալատից սկսվում էր «ներքին փողոցը» («փողոցսն ներքնագոյն»)։ Մոտավորապես 303 թ. պալատի առաջ կառուցվեց Մայր տաճարի (Կաթողիկէ) շենքը, որը սկզբնապես հռանավ բազիլիկա է եղել և IV դարից հետո քանիցս վերակառուցվել է, վերափոխվելով կենտրոնագմբեթ կառուցվածքի։ Միջնաբերդի շուրջը տարածվում էր բուն քաղաքը («Քաղաքամէջ»)՝ շրջապատված պարիսպներով, ջրով լցվող խրամատով («պարկին փոս») և հողասպտնեշով։ Քաղաքը, հավանաբար, ունեցել է շուրս դարպաս, աշխարհի շուրս կողմերին համապատասխան, դրանցից հիշատակվում են Արեւելյան դարպասը («Արեգ դուռն») և Հարավային դարպասը («Դուռն հարաւոյ»)։ Արեւելյան դարպասից եկող ճանապարհը Վաղարշատար կապում էր մյուս սթոնուանիստի՝ Արտաշատի հետ և կոչվում էր «Արտաշատի պողոտայ»։ Այստեղ, քաղաքի պատնեշից դուրս (Հոփսիսիմեի վանքի շրջակայքում) գտնվում էր ընդարձակ գերեզմանատունը, որը մասամբ պեղված, ուսումնասիրված է։

Պեղված նյութերի թվում գերակշռում են տեղական արհեստագործական արտադրանքի առարկաները, հանդիպում են ուշ անտիկ շրջանի III—IV դդ. Ասորիքից և հելլենիստական Փոքր Ասիայից ներմուծված, ինչպես և վաղքրիստոնեական ռաբրկաներու Վաղարշապատը քրիստոնեական ուսմունքի տարածման հնագույն կենտրոններից էր⁷⁷։

Հայաստանի մյուս քաղաքները տեղադրված էին հիմնականում միջազգային քարավանային մեծ ճանապարհների վրա։ Փանծակ (Ատրպատականի մայրաքաղաքը)—Արտաշատ-Սատաղ մեծ և բարեկարգ ճանապարհի վրա էին գտնվում Նախճավան, Երվանդաշատ, Զարեհավան, Կարին առևտրական քաղաքները։ Արտաշատ-Տիգրանակերտ մեծ ճանապարհի («արքայական ճանապարհ») վրա էր Զարիշատը (Աղիովիտ գավառում)։ Տիգրանակերտում էին խաչածակում Միջագետքից և Փոքր Ասիայից եկող ճանապարհները։ Վերջապես, առևտրի ու արհեստագործության հնագույն կենտրոնն էր Վան քաղաքը՝ Վանս լճի ափին։ Այն ուրարտական ժամանակաշրջանի Տուշպան էր (անտիկ հեղինակները՝ Τηοσρία-ն), որը հորենացին V դարում անվանում է «Վան-Տոսպայ»։

Այս բոլոր քաղաքները երկրի տարբեր շրջանների տնտեսական կենտրոններն էին, որոնք իրենց հերթին կապված էին Արտաշատի և Վաղարշապատի հետ։ Արտաշատի միջոցով այդ քաղաքները մասնակից էին դառնում միջազգային ապրանքափոխանակությանը։

Արքունական մենաշնորհ էր համարվում Վանա լճի (Բզնունեաց ծով) տառեխ ձուկը, որն աղ դրած արտահանվում էր երկրից երկիր։ Արքունի ձկնորսարանները («ձկնատեանք արքունի»)՝⁷⁸ գտնվում էին Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ծայրամասում՝ Առեստ ավանում։

Արտաշատում և այլ մեծ քաղաքներում կային արհեստագործական միություններ, որոնք միաժամանակ կրոնական համայնքներ էին և ղեկավարվում էին սեփական իրավասությամբ, տեղական իրավունքներով ու տեղական սովորություններով։ Դրանք առևտրական հրեաների, մանիքեացի ասորիների, քրիստոնյա պարսիկների կամ «մոգերի», այսինքն՝ կրակապաշտ պարսիկների, կրոնական համայնքներն էին իրենց տաճարներով ու հասարակական այլ հիմնարկ-

⁷⁷ Աշխատեցրեկ Վալանբար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935։

⁷⁸ Փավստոս Բազանդ, Պատմութիւն Հայոց, Գ դպրութիւն, գլուխ Ը։

ներով: Վաճառականների ու արհեստավորների միությունները պարտավոր էին համապարտ երաշխավորություններ հարկեր վճարել և պետության օգտին պարհակներ կատարել:

Հայ ֆեոդալների ամրոցներում ու գյուղերում նույնպես կային արհեստագործ դյուղացիներ ու մասնագետ-արհեստավորներ, որոնք զբաղվում էին մետաղի և քարի ու փայտի մշակությամբ: Դարբինն ու քարագործը, ինչպես և ստաղձագործը, ֆեոդալական կալվածքը սպասարկող ամենից ավելի կարևոր մասնագետներն էին: Դարբինը պատրաստում էր տնային գործածության համար անհրաժեշտ իրեր, գյուղատնտեսական գործիքներ և այլ զենքեր՝ նախարարական հեծելազորի համար: Մետաղագործությունից ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեին շինարարական արհեստները: Բազմաքանակ քարագործ որմնադիրները՝ «գաղատոսները», հյուսները, պալատների, տաճարների, ամրոցների ու եկեղեցիների շինարարները, սպասարկում էին գերազանցապես տիրող դասակարգին և եկեղեցու պահանջները: Նրանց վարպետության և մշակված ճաշակի վկայությունն են այդ դարաշրջանից մնացած ճարտարապետական հուշարձանները:

Այս դարաշրջանում Հայաստանի առևտրական ճանապարհները մանրամասնորեն հայտնի են հռոմեական աշխարհագրական քարտեզ-ուղեցույցի, այսպես կոչված, «Պետինդերյան քարտեզի» շնորհիվ: Այն կազմել է IV դ. հռոմեական աշխարհագետ Վաստորիոսը⁷⁹, Այդ քարտեզի վրա ցույց են տրված ռադմաստրատեգիական և առևտրական նշանակություն ունեցող բոլոր հիմնական ճանապարհները, նշանակված են հանգուցային կետերն ու միջանկյալ կայանները և դրանց միջև եղած տարածությունը: Հայաստանի (ինչպես և հռոմեական կայսրության) սահմաններում կայանների միջև ընկած տարածությունը ցույց է տրված հռոմեական մղոններով (*Milia passus* = 1,481 կմ), իսկ Սասանյան Իրանի սահմաններում՝ փարսախներով⁸⁰:

Այս ուղեցույց քարտեզի վրա Արտաշատը հիմնական ճանապարհներով կապվում էր հարավում՝ էկբատանի (Սասանյանների ամառային նստավայրը, այժմ՝ Համադան), հարավ-արևմուտքում՝ Տիգրանակերտի, Մծբինի, Նդեսիայի, Անտիոքի և այլ քաղաքների հետ, հյուսիսում՝ Վիրքի (Իբերիայի-Արևելյան Վրաստան) մայրաքաղաք Արմազ-Մցխեթայի և սևծովյան նավահանգիստների՝ Փասիսի (այժմ՝ Փոթի) և Դիոսկուրիաս-Սեբաստուպոլիսի (այժմ՝ Սուխումի) հետ: Վերջապես մի գլխավոր ճանապարհ Արտաշատից գնում էր արևմուտք՝ և Փոսագոռն լեռնանցքով հասնում Սատաղ սահմանային կետը և դրանից էլ այն կողմ՝ մինչև Կոստանդնուպոլիս: Այս քարտեզի վրա նշված է նաև «արքունի պողոտան», որը Տիգրանակերտը կապում էր Արտաշատի հետ: Սատաղից Պոնտոսի լեռների վրայով մի ճանապարհ էր անցնում դեպի Սև ծովի գլխավոր նավահանգիստ Տրապիզոնը:

Հայաստանի նշանավոր քաղաքներն ավերվեցին Շապուհ Բ-ի կողմից, 364—368 թթ. արշավանքների ժամանակ: Հելլենիստական քաղաքների ավերումով ու դրանց բնակչության գերեվարմամբ Հայաստանում սկսվում է փակ,

79 Հ. Մանեդյան, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պետինդերյան քարտեզի, *Նրևան*, 1938, С. Т. Еремян, Торговые пути Закавказья по Tabula Peutingeriana, ВДИ, 1939, № 1, стр. 79—97.

80 Հ. Մանեդյան, նույն տեղում:

ինքնաբավ, բնատնտեսական արտադրության զարգացումը, որով նշանավորվում է ֆեոդալական հարաբերությունների տիրապետության շրջանը: Նախաբարական կալվածքները հետզհետե վեր են ածվում ինքնաբավ տնտեսությունների, որոնք դուրս են մնում քաղաքի հետ առևտրական փոխանակման ոլորտից: Այս երևույթը, զուգորդված երկրում նախարարների քաղաքական ազդեցության աճի հետ, որոնք ձգտում էին վարչաքաղաքական և զինվորական ինքնուրույն իշխանություն ձեռք բերել իրենց տիրույթների սահմաններում, անխուսափելիորեն պետք է արագացնեի վաղ ֆեոդալական, միասնական Հայկական պետության տրոհման պրոցեսը: Ներկա իրողությունն օգտագործեցին Հռոմը և Պարսկաստանը, որոնք Հայաստանը բաժանեցին իրենց քաղաքականության ազդեցության ոլորտների, որը և հանգեցրեց թագավորական կենտրոնական իշխանության վերացմանն ու Արշակունիների հարստության անկմանը Հայաստանում:

Մեծ Հայքի թագավորության հելլենիստական քաղաքները կործանվեցին IV դարի վերջում, բայց կենսունակ եղավ Դվին քաղաքը: Այստեղ փոխադրվեց ավերված Արտաշատի ազգաբնակչությունը, որտեղ անընդհատ ավելանում էին ճահճուտները և կլիմայական պայմանները փոփոխվում էին: Հարեան Դվինի բարձունքը գտնվում էր մերձլեռնային շրջանում և Արտաշատի շոգ հարթավայրից տարբերվում էր իր մեղմ օդով: Դեռևս I դարում Տրդատ Ա թագավորը Դվինի բլուրի վրա կառուցել էր իր անվանական տաճարը և այս վայրը կոչվեց Դվին-Ասաակ, սակայն այն այդպես էլ մնաց իբրև մայրաքաղաքի արվարձան⁸¹: Միայն IV դարում իր արքունիքը այնտեղ տեղափոխեց Խոսրով Բ Կոտակը (330—338) և Արտաշատի ճահճուտներում տնկեց Խոսրովակերտ արգելանոց-անտառը: Սակայն Դվինը մայրաքաղաք հռչակվեց 481 թ., երբ Սասանյան Իրանի դեմ ապստամբած հայ ժողովուրդը կազմեց իր պետությունը՝ «տանուտէր Հայոց» Սահակ Բագրատունու, գլխավորությամբ: Այնուհետև Դվինը երկար ժամանակ դառնում է միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք, իսկ նրա քաղաքային տարածքը՝ «Ոստան Հայոց» գավառը կոչվում է նաև Ոստան Դրվնոյ:

Գյուտ Արահեզացի (461—478) կաթողիկոսի օրոք կաթողիկոսարանը վաղարշապատից տեղափոխվում է Դվին: Դվինում կառուցվում են մայր եկեղեցին՝ հռանավ բազիլիկ շենքը, վեհարանը, բարձրագույն դպրանոցը և այլն:

Արտաշատի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային դերը անցնում է Դվինին: Մարզպանական շրջանում այստեղ զարգանում են արհեստներն ու առևտուրը:

Դվինը իբրև հնագիտական հուշարձան երկարամյա պեղումների է ենթարկվել Կարո Ղաֆազարյանի ղեկավարած հնագիտական արշավախմբի կողմից: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Դվինը եղել է միջնադարյան առաջավորասիական խոշորագույն կենտրոն⁸²: Արաբական նվաճումների տարիներին Դվինը ավերվել է, սակայն հետագայում, երբ քաղաքը դառնում

⁸¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, Երևան, 1971, էջ 761:

⁸² Տե՛ս Կ. Ղաֆազարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հատ. 1, 1952, հատ. 2, 1982:

է Արմենիա փոխարքայության կենտրոն, նորից է աշխուժանում և մեծ վերելք ապրում IX—XI դարերում:

Հեթանոսական տաճարի տեղում IV դարի սկզբում կառուցվել է Մայր տաճարը, որը VII դարի սկզբին վերակառուցվում է, դառնալով կենտրոնագմբեթ եկեղեցի: Այս տաճարը կառուցվել է IV դարում հիմնված Արշակունի թագավորների պալատի գահասրահից ոչ հեռու: Այս շենքերի մոտ էր V դ. երկրորդ կեսին կառուցված կաթողիկոսի պալատական դահլիճը⁸³:

Դվինի ճարտարապետական կառույցներից հայտնի է գլխավոր շուկան՝ ներքին երեք փողոցներով և վեց շարք իջևան-խանութներով: Շնորհիվ Կարո Ղաֆազարյանի պեղումների և ուսումնասիրությունների, այսօր ունենք միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն կենտրոն Դվին քաղաքի մանրամասն պատկերը⁸⁴: Դվինն ունեցել է մոտավորապես 100 հազար բնակիչ և ընդգրկված է եղել միջազգային առևտրում: Անանիա Շիրակացու (610—685) «Մղոնաշափե»-ի համաձայն Դվինից սկիզբ էին առնում վեց մայրուղիներ, որոնց միջոցով առևտուր էր արվում հին աշխարհի, հատկապես միջերկրածովային ու առաջավորասիական երկրների հետ: Արաբական մատենագիրների վկայությամբ Դվինում արտադրվել և օտար երկրներ են արտահանվել բրդյա ու մետաքսյա գործվածքներ, հայկական բանվածքներ, ծածկոցներ, բազմոցներ, գեղեցիկ ու թանկարժեք գորգեր, հախճապակյա առարկաներ, որդան կարմիր⁸⁵: Դվինում եղել է փողերանոց: Այնտեղ իբրև աշխարհիկ և հոգևոր իշխանության կենտրոն, գումարվել են եկեղեցական ժողովներ՝ 506, 554, 584, 607, 609, 645, 648, 688, 720 թվականներին⁸⁶:

Մեծ Հայքի թագավորության վերջին ժամանակաշրջանում, երբ երկարատև ու անհավասար պայքարից հետո տեղի ունեցավ նրա բաժանումը (387)՝ երկու մարտնչող պետությունների միջև, ֆեոդալականացման պրոցեսներն ընթանում էին քաղաքական իշխանության մասնատվածության պայմաններում: Այսպիսով, ֆեոդալական հարաբերությունները Հայաստանում ձևավորվել էին ավելի վաղ, քան հին աշխարհի մյուս երկրներում: Արևելահռոմեական կայսրությունն ու Սասանյան Իրանի պետությունն իրենց քաղաքական ուժեղ կազմակերպությամբ, բյուրոկրատական ապարատով ու բանակով, նոր ժողովուրդների նվաճման միջոցով կարողացան որոշ ժամանակ երկարաձգել հին հասարակության ճգնաժամը, մինչդեռ Հայաստանն արդեն այդ ժամանակ ֆեոդալական երկիր էր և պայքարում էր նրանց դեմ՝ հանուն հասարակական նոր հարաբերությունների զարգացման: V—VII դդ. Սասանյան Իրանի ու Բյուզանդական կայսրության դեմ հայերի, վրացիների ու աղվանների մղած ժողովրդաազատագրական պատերազմներն այդ ժամանակաշրջանի առաջադիմական դասակարգերի պայքարի արտահայտությունն էին՝ ընդդեմ իրենց դարն ապ-

83 Վ. Հառաբյանյան, Դվինի V—VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանները, 1950:

84 Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, «Դվին» հոդվածը «Հայկական Սովետական Հանրագիտարանում», հատ. 3, Երևան, 1977, էջ 444—446:

85 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Բ. Ա. Шелковников, Художественная керамика двинских раскопок, «Известия», Арм. ФАН-и, 1940, № 4—5.

86 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Ա, §§ 339, 361, 384, 410, 429, 480, 484, 535, 565—568:

րած արտագրահարաբերությունների ստրկատիրական սիստեմի⁸⁷։ Ստրկատիրության մեղմացրած ձևն էր հելլենիստական հասարակարգը, որը III—V դդ. Հայաստանում դարդացավ հասարակության ֆեոդալականացման ուղիով⁸⁸։

5. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՈՒՄԸ: ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ: ՄԾՂՆԵ ԵՎ ԲՈՐԲՈՐԻՏՈՆ ԱՂԱՆԴՆԵՐԸ

Ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման հետևանքով գյուղացիության կախումը հողատերերից ավելի ու ավելի սաստկանում էր։

Հայ նախարարները և օրեցօր հզորացող հոգևորականությունը ձգտում էին վերջնականապես իրենց ենթարկել գյուղական համայնքը։

Գյուղացիները՝ շինականներն ու մշակները, հենվելով հինավուրց համայնական սովորույթի և իրավունքների վրա, դիմադրում էին ֆեոդալների ձգտումներին՝ արոտավայրերի ու անտառների լիիշխան տեր լինելու Գեղջուկների միծաքանակ ամբոխները, հողաղուրկ-«անաշխարհիկ» ու մշակ դարձած, սարսափահար թողնում էին իրենց հսկերը և ընկնում սար ու ձոր։ Պետական իշխանությունները և ֆեոդալները խիստ արգելում էին իրենց ժառանգական պարտականություններից փախչող («փախչողք ի ժառանգութենէ») համայնական գյուղացիներին օթեան տալ և հարկադրում էին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը։ Սակայն, շատերը նրանցից թաքնվում էին երկրի անմատչելի տեղերում։

Գյուղական համայնքի անդամների մղած դասակարգային պայքարը արտահայտվում էր տարբեր ձևերով։ Այդ ձևերից մեկն էր փախուստը՝ պասսիվ պայքարը, մյուսը՝ աղանդավորական շարժումը։ Վերջինս հետևանք էր այն բանի, որ քրիստոնեական եկեղեցին դառնում էր արդեն շահագործող դասակարգի շահերը պաշտպանող կազմակերպություն։ Նա ոչ միայն արդարացնում էր գյուղացիների շահագործումը, այլև ինքն էր հարստահարում նրանց։ Հավատացյալ աշխատավորը հեռանալով պաշտոնական եկեղեցուց, սկսում էր որոնել «ճշմարիտ» ու «արդար» հավատ։ Առաջ էին գալիս քրիստոնեական եկեղեցու նոր ուղղություններ ու հոսանքներ, որոնք պաշտոնական եկեղեցու կողմից համարվում էին «աղանդներ»։ Աղանդավորները պահանջում էին վերադառնալ քրիստոնեության վաղ ժամանակաշրջանի համայնքներին, որպեսզի դրանով իսկ համայնքը հակադրեն իշխող դասակարգի կեղեքմանը։

IV դարի 60—70-ական թվականներին Փոքր Հայքում հանդես էին գալիս մծղնե և բորբորիտոն աղանդները, որոնց հիմքն էր I—III դդ. գնոստիականությունը։

Կորյունն իր «Վարք Մաշտոցում» պահպանել է առաջին տեղեկությունները բորբորիտոնների աղանդի վերաբերյալ։ Խոսելով Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեության մասին Գողթան գավառում, Կորյունը հաղորդում է, որ Մեսրոպ

⁸⁷ С. Т. Еремян, Армения в период кризиса рабовладельческого общества и формирования феодальных отношений. Очерки истории СССР. 36-й «Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III—IX вв.» գրքում, М., 1958, стр. 193.

⁸⁸ Նույն գրքում, էջ 167—185։

Մաշտոցն այնուհետև ձևնաբերեց «անպատշաճ ու ծուռ բարբառլանոս աղանդը քննել, նվ երբ ոչ մի հնար չգտավ ուղղության բերելու, սկսեց թշվառացնող գավազանը գործադրել խիստ ծանր պատուհասներով՝ բանտերով, տանջանքներով, գելարաններով, Իսկ երբ դրանով էլ փրկությունից զուրկ մնացին, լիցն ժամանակ] ջարդ սովին, ապա խանձեցին, մրեցին ու պեսպես ձևվիրով խալտառակեցին և աշխարհից դուրս քշեցին»⁸⁹։ Այդ խիստ միջոցներին դիմում էր Բյուզանդական կայսրությունը 385 թ. Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումից հետո իր իշխանության տակ անցած Հայաստանի արևմտյան մասում։ Կայսերական թուլությունն ստանալով բյուզանդական Հայաստանում ևս դպրոցներ բանալու, Մեսրոպը հրաման է ստանում «և վասն ժանտալործ աղգին բարբարիանոսաց»⁹⁰։

Ըստ Մովսես Խորենացու, պատրիարք Ատտիկոսը (405—425) իր նամակում՝ ուղղված Սահակ Պարթև կաթողիկոսին, հատուկ նշում է, որ կայսերական հրամանով նրան «իրավունք է տրվում ուսուցանել մեր կողմը (Հայաստանը), իսկ բորբորիտոնների աղանդը՝ կամ հավանության բեր կամ հալածիր քո վիճակից»⁹¹։ Կայսեր հրամանը ստանալով, Սահակ Պարթևը Մեսրոպին հրամայում է «քննել պղծագործ բորբորիտոններին, և եթե ոչ մեղմությանմբ, և ոչ խստությանմբ ուղղության չգան, ապա շարչարանքներով հալածել, ինչպես թշնամիներ թշնամիներից վրեժ առնեն, որպեսզի իրավացի մահով հոգիների անիրավ մահը խալտառակվի»⁹²։

Կայսեր հրովարտակում նշված բորբորիտոնների աղանդի կենտրոնն այդ ժամանակ Փոքր Հայքն էր և այն գլխավորել էր Սեբաստիայի հայագգի եպիսկոպոս Եվստաթիոսը (315—379)։ Արիոսականների և «ուղղափառների» միջև բռնկված պայքարում Աղեքսանդրիայում կրթություն ստացած Եվստաթիոսը հարեց արիոսականներին, ավելի ճիշտ՝ նրա «մակեդոնական» կոչված թեկն։ Նույն, դառնալով Սեբաստիայի եպիսկոպոս, գլխավորեց Փոքր Հայքում ծավալվող ժողովրդական զանդվածներին «հերետիկոսական» շարժումը։ Շուտով Եվստաթիոսի կողմից գլխավորած շարժումը ստացավ «անապատականների» շարժման բնույթ, որը գալիս էր Եգիպտոսից։ Պասսիվ պայքար մղելով օրըստօրե աճող շահագործման դեմ, քաղաքի և գյուղի անմիջական արտագրողները լքում էին իրենց ընտանիքները և գնում անմարդաբնակ անապատները⁹³։

Անապատականների շարժման հիմնադիր Անտոնիոսը՝ Թեբեից (251—357), արտաքուստ կողմնակից էր հռոմեական պաշտոնական եկեղեցու և գոյություն ունեցող սոցիալական կարգերի, սակայն նրա քարոզը ամուսնության դեմ, այնքան մեծ տարածում գտավ գյուղի և քաղաքի բնակչության մեջ, որ քրիստոնեությունը պաշտոնապես ընդունվելուց հետո, չհանդուրժվեց և ենթարկվեց հալածանքի։ Ինչպես փկայում է Սոզոմենոսը, անապատականների

⁸⁹ Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածական ուսումնասիրությամբ, Կաղաքում և ծանոթագրություններով՝ Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1962, էջ 114։

⁹⁰ Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, էջ 63—64։

⁹¹ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Գ. Ժէ, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթություններն ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 300։

⁹² Նույն տեղում, Գ. Ժը, էջ 301։

⁹³ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից (IV դար), Երևան, 1951։

հայտնի գործիչ էր հայ եպիսկոպոս Եվստաթիոս Սեբաստացին⁹⁴, Վերջինիս գործունեությունն այնքան մեծ ծավալ է ընդունում, որ Փոքր Հայքի շորս եպիսկոպոսական թեմերը անհանգստացած դիմում են Կեսարիայի մետրոպոլիտ Բարսեղ Կեսարացուն⁹⁵։ Անապատական շարժումը, Եվստաթիոսի գլխավորությամբ աշխուժանում է 370-ական թթ. սկզբներին և Փոքր Հայքի եպիսկոպոսները հարկադրված դիմում են Փոքր Հայքի հռոմեական կառավարիչ կոմես Տերենտիոսին⁹⁶։

Այստեղ ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ պայքարը աղանդավորների դեմ քողարկում էր հայոց եկեղեցու պայքարը երկրում դեռևս մնացած զրադաշտականների դեմ։ Այդ պայքարն անուղղակիորեն ուղղված էր Սասանյան Իրանի դեմ, մանավանդ վերջինիս ենթարկված Հայաստանի արեւելյան մասում, որտեղ պայքարը զրադաշտականների դեմ արգելված էր և միայն այս միջոցով՝ իբրև պայքար «հերձվածողների» դեմ, փաստորեն ուղղված էր նրանց դեմ։

Հռոմեական կայսրական իշխանությունները, որոնք պայքար էին մղում Փոքր Ասիայի, նաև Փոքր Հայքի ու Հռոմից կախման մեջ ընկած Մեծ Հայքի արևմտյան նահանգների ֆեոդալականացող խոշոր հողատերերի դեմ, երբեմն իրենց պաշտպանության տակ էին առնում իրենց տերերից դժգոհ ժողովրդական մասսաներին։ Այս միջոցով նրանք ամրապնդում էին կայսեր իշխանությունը տեղերում։ Այդ առավել անհրաժեշտ էր Մեծ Հայքի թագավորության 385 թ. բաժանումից հետո, երբ նրա արևմտյան նահանգները՝ Մոփաց կողմն ու Ներքին Հայքը (կամ Բարձր Հայքը) պետք է ճանաչեին հռոմեական կայսեր գերագույն իշխանությունը։ 376 թ. Կեսարիա է գալիս նոր կառավարիչ Դեմոսթենեսը, որը համակրանք էր տաժում Եվստաթիոսի հանդեպ։ Նման նպաստավոր պայմաններում Եվստաթիոսը Փոքր Հայքի շորս եկեղեցական թեմերում եպիսկոպոսներ է նշանակում իր կողմնակիցներին⁹⁷։

Այս տարիներին Եվստաթիոսի ուսմունքին հետևող անապատականները դաշնակից դարձան մծղնեականներին (մեսալյաններ)⁹⁸։

Մծղնեից աղանդն առաջ եկավ 360-ական թվականներին՝ Միջագետքի ասորական ազգաբնակչության մեջ իբրև «մեսալյանների աղանդ», որը հայկական աղբյուրներում կոչվում է՝ «մծղնեից աղանդ»։ Մծղնեից աղանդի հետևողները ժխտում էին եկեղեցին, որն իբր թե հետամուտ էր մարդկանց «ուղիղ ճանապարհի» բերելու, բայց փաստորեն նպաստում էր գյուղացիների շահագործմանը։ Մծղնեականները պնդում էին, թե մարդը՝ ինքը, առանց եկեղեցու պետք է ուղիղ ճանապարհով ընթանա։ Նրանք քարոզում էին, որ բոլոր մարդիկ բնութամբ հավասար են, և հավասար են ծնվում, իսկ տնտեսական անհավասարությունն ու շահագործումը ծագել են մարդկանց շարունակության, որ հատուկ է հարուստներին ու իշխանավորներին։

⁹⁴ «Церковная история Эрмия Созомена Саламинского», СПб., 1851.

⁹⁵ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 26—28.

⁹⁶ Տե՛ս «Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийские». Изд. 3-е, Сергиев Посад, 1892, стр. 242—285.

⁹⁷ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 31.

⁹⁸ Նույն տեղում.

Չարությունն ու կեղեքմանը վերջ տալու համար նրանք առաջարկում էին ստեղծել իրավահավասար համայնքներ: Ուստի քարոզում էին ծառաներին՝ փախչել իրենց տերերից և համախմբվել համայնքների մեջ: Նրանց ստեղծած համայնքներում մասնավոր սեփականությունը համարվում էր անհերքելի մեղք: Հարուստները կարող էին այդ համայնքների անդամ դառնալ՝ իրենց ունեցվածքը համայնքին բաժանելուց հետո միայն:

Մծղնեականներն ասում էին պետական կարգը և հրաժարվում էին աշխարհիկ կյանքից: Ստեղծելով առանձին եղբայրություններ, նրանք գալիս էին քաղաքները և մուրացկանությունը պահպանում իրենց գոյությունը: Նրանք չէին ճանաչում պաշտոնական եկեղեցին, կնոճքն ու հաղորդությունը⁹⁹:

Առաջին հալածանքները մծղնեականների դեմ սկսվեցին Միջագետքում՝ Եդեսիայում, որտեղից նրանք փախչում էին ու ապաստան գտնում Փոքր Ասիայում, հատկապես Փոքր Հայքում, որտեղ նրանց համախոհներն էին Եվստաթիոսի քարոզության հետևորդները¹⁰⁰:

Ինչպես սեբաստացիները, այնպես էլ մծղնեականները համարում էին, որ մարդը բարոյականության կատարելության կարող է հասնել մշտական աղոթքով, բայց ոչ եկեղեցում: Նրանք ժխտում էին եկեղեցական կազմակերպությունը և իրենց շարքերն էին ընդունում տղամարդկանց ու կանանց լիակատար հավասար իրավունքներով, բայց մի պայմանով, որ նրանք իրենց գույքը կվաճառեն և կհրաժարվեն մասնավոր սեփականությունից¹⁰¹: Սեբաստացիները 363 թ. սկսած մեծ պայքար են մղում կայսերական «ուղղափառ» եկեղեցու դեմ և խոր համակրանք վայելում ժողովրդական ղանավածների կողմից:

«Ուղղափառ» եկեղեցու սյուներից մեկը Փոքր Ասիայում, Բարսեղ Կեսարացին խիստ պայքար է սկսում «հերետիկոսների» դեմ: Նա նույնիսկ նամակներով է դիմում Խալիֆայի և Գաղղիայի եպիսկոպոսներին: Բարսեղ Կեսարացին իր նամակներից մեկում, գրված 376 թ., գանգատվում է, որ արդեն 13 տարի է ինչ «հերետիկոսները» սկսել են հալածանքները եկեղեցու դեմ (363—376):

Սեբաստացիների շարժումն այնքան մեծ ծավալ է ընդունում, որ նրանց հարցը քննարկվում է Գանդրայի՝ 378 թ. հրավիրված «տիեզերական ժողովում»՝ Փոքր Հայքին սահմանակից հարևան Պափլագոնիայում: Ժողովին մասնակցող 15 եպիսկոպոսները 24 կանոններում նշում են ենթարկում ճշմարտաթեացուց հերձուհիներին, իսկ ինքը՝ Եվստաթիոսը կարգալուծ է արվում¹⁰²: Սովորաբար Սքոլաստիկոսն իր «եկեղեցական պատմության» մեջ հաղորդում է՝ «ժողովի Գանգրա Պեփլագոնիոյ եղեալ զնա (զԵվստաթիոս) ընդհաց, և զաղանդս նորա նշովեալ»¹⁰³:

Ժողովում ընդունված 24 կանոններում տրված է «աղանդավորների» ուսմունքի սպառիչ պատկերը:

99 Կ. Ա. Մծղնեից աղանդ, «Արարատ» ամսագիր, 1895, հունվար, էջ 6—7: Տե՛ս նաև՝ Ե. Գ. Ցեր-Սիմեոյան, նշվ. աշխ., էջ 83—85:

100 Լ. Խալիկյան, նշվ. աշխ., էջ 34—35:

101 Նույն տեղում:

102 «Կանոնագիրք Հայոց», հատ. Ա, աշխատասիրությամբ Վաղգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 188—201:

103 «Սովորաբար Սքոլաստիկոսի եկեղեցական պատմությունը», Վաղարշապատ, 1879, էջ 206:

«Կանոնք Գանգրայ գլուխք ԻԴ.

- Ա. վասն որ զամուսնութիւն գարշ համարին:
 Բ. վասն որ զմսակերութիւնս պիղծ համարին:
 Գ. վասն ծառայից որ զտեարս արհամարհեն:
 Դ. վասն որ խոտեն զամուսնացեալ քահանայս:
 Ե. վասն որք զեկեղեցի արհամարհեն:
 Ջ. վասն որք արտաքոյ եկեղեցւոյ ժողովս առնեն:
 Զ. վասն որք զրկեն զեկեղեցին ի պաղոց:
 Ը. վասն որ առանց եպիսկոպոսին ծախեն զպտուղսն:
 Թ. վասն որք շամուսնանան գարշ համարելով:
 Ժ. վասն որք ամբարտաւանեն յամուսնացելոցն վերայ:
 ԺԱ. վասն որք անգոսնեն զազապն:
 ԺԲ. վասն որք հանդերձիւք արդարանան:
 ԺԳ. վասն կանանց որ զարանց հանդերձ զգնուն:
 ԺԴ. վասն կնոջ որ յառնէ ելանիցէ:
 ԺԵ. վասն որ սրգիս թողուցուն:
 ԺԶ. վասն որ ծնաւդս իւր ատիցէ:
 ԺԷ. վասն կանանց որ զհերս փոքրեն:
 ԺԸ. վասն որ զաւր կիւրակ էին ոչ պահեն եւ ի դործ արկանեն:
 ԺԹ. վասն որք ոչ պահեն զկանոնեալ աւուրսն:
 Ի. վասն որք չպահեն իս աւր աղուհացիցն:
 ԻԱ. վասն Զատիկի հինգշաբաթւոյն:
 ԻԲ. վասն որ երթիցէ ի ժողովս մարտիրոսաց:
 ԻԳ. վասն որ յառաջ քան զՊատարագամատոյցն ճաջակեն:
 ԻԴ. վասն որ առանց աղաբողոնի սաղմոսեն¹⁰⁴:

Ժողովի մասնակիցները հատուկ «թուղթ» են հղում հայ եպիսկոպոսներին, կարգադրելով նրանց անողոք պայքար մղել «հերետիկոսներին» դեմ:

Եվստաթիոսը կարգալուծ եղաւ Գանգրայի ժողովի կողմից, բայց շատ շուտ ըստ Սոգոմենոսի վկայության «դարձի եկաւ» և վերադարձաւ եկեղեցու ծոցը¹⁰⁵։ Այժմ նա ձգտում է ընդհանուր լեզու գտնել պաշտոնական եկեղեցու և հոգմեական վարչական մարմինների հետ։ Այս անգամ արդեն նա խանգարում էր այդ սոցիալական շարժման ծավալմանը Փոքր Հայքում և Մեծ Հայքում։ Բանադրված լինելով Գանգրայի ժողովում, Եվստաթիոսը և նրա մերձագույն աշակերտները լքում են իրենց դաշնակիցներին։ Այդ դաշնակիցներն էին «հերետիկոսներին» այն սոցիալական խավերը, որոնք կազմում էին «հեղափոխական օպոզիցիան»՝ ուղղված ֆեոդալիզմի դեմ։ Այդ օպոզիցիայի մասին է խոսում Ֆ. Էնգելսն իր «Նախնական քրիստոնեության պատմության շուրջ» հոդվածում։ Նա գրում է. «Եթե այդ դասակարգային պայքարն այն ժամանակ ընթանում էր կրոնական նշանաբանով, եթե առանձին դասակարգերի շահերն ու պահանջները քողարկվում էին կրոնական քողի տակ, ապա դա ամենևին չի փոխում խնդրի էությունը և հեշտությամբ բացատրվում է ժամանակի պայմաններով... Պարզ է, որ այդ պայմաններում ընդհանուր ձևով արտահայտ-

¹⁰⁴ «Կանոնագիրք Հայոց», հատ. Ա, էջ 188.

¹⁰⁵ Церковная история Эрмня Созомена Саламннского, кн. III, гл. 14, СПб., 1851, стр. 201.

ված հարձակումները ֆեոդալիզմի, և առաջին հերթին՝ եկեղեցու դեմ, բոլոր հեղափոխական՝ սոցիալական և քաղաքական ուսմունքները պետք է առավելապես իրենցից ներկայացնեին միաժամանակ նաև աստվածաբանական հերետիկոսություն։ Որպեսզի հնարավոր լիներ հարձակվել հասարակական հարաբերությունների վրա, պետք էր վերջիններիս վրայից դեմ նետել սրբության բողոք¹⁰⁶,

Արդեն II դարում Հայաստանում քրիստոնեական քարոզչությանը ուղեկցում էին գանազան ուսմունքներ, որոնք շեղվում էին պաշտոնական քրիստոնեությունից և առաջին հերթին գնոստիկականությունն էր այդ, որի փայլուն ներկայացուցիչն էր Հայաստանում իր գործունեությունը ծավալած Բարդաժանը (154—222), որն, ըստ երևույթին, ծագումով հայ էր։ Այդ բազմազան ու բաղադրյալ կրոնափիլիսոփայական և գնոստիկյան ուսմունքները, հերձվածներն ու աղանդները պատրիստիկ ու ջատագովական գրականության մեջ հակադրվում էին ձևավորվող հայկական եկեղեցուն¹⁰⁷, Հայաստանի պայմաններում առաջացող տարրեր, խիստ խալսաբողետ, հաճախ հակադիր հայացքների համակարգերը հակադրվում էին ձևավորվող հայկական եկեղեցուն, որն ըստ. Ֆ. Էնգելսի, հանդիսացավ «գոյություն ունեցող ֆեոդալական կարգերի առավել ընդհանուր սինթեզը և առավել ընդհանուր վավերացումը»¹⁰⁸,

IV—V դդ. Հայաստանում ժողովրդական զանգվածների բողոքը ֆեոդալական շահագործման դեմ ստանում է անապատականների շարժման բնույթ։ Որոշ դեր էր խաղում նաև այն հանդամանքը, որ շինականը հարկատու դասից կտրուղ էր անցնել աղատների դասը, եթե նա կարողանում էր դառնալ առնվազն ստորին կարգի հոգևորական՝ «Քանդի պարեգոտաւորք աղատաւալ են ի Քրիստոս»¹⁰⁹, Այդպիսի շինականը կարող էր դառնալ գյուղական քահանայ կամ կուսակրոն։ Հաճախ այդ միջոց էր լինում հեծյալ դառնալու և համալրելու այրուծի շարքը, թողնելով հոգևոր կոչումը։ Սակայն այս ճանապարհով քշերին էր հաջողվում անցնելու աղատների դասը, մինչդեռ մեծ մասը սրանցից դառնում էր հասարակ ճգնափուր։ Ահա այս միջավայրում էր ուժեղանում ընտանիքից հրաժարվելու քարոզը։ Շարժումը այնպիսի չափերի է հասնում, որ եկեղեցին հարկադրված խիստ պայքար է սկսում ընտանիքը քայքայող այդ ուսմունքների դեմ, որոնք «ղամուսնութիւն գարշ համարին», «որք ամբարտաւան են յամուսնացելոցն վերայ» կամ «կնոջ որ յառնէ ելանիցէ», կամ ընտանիքի, կամ այնպիսի հայրերին, «որ զորդիս թողուցուն»։ Այս ժամանակաշրջանի եկեղեցական ժողովները պարտադրում էին գյուղացուն ամուսնանալ, ընտանիք և երեխա ունենալ, որը հասարակության գոյության հիմքն է։ Նման պայմաններում խորանում է ժողովրդական զանգվածների՝ մծղնեանների և բորբորիտների հակաեկեղեցական ուսմունքը, որը VI դ. հանգեցնում է պավլիկյանների ուսմունքին։

Մծղնեանների և բորբորիտների աղանդավորական շարժումը IV—V դդ. Փոքր Հայքից տարածվեց Մեծ Հայքում, որտեղ առաջ բերեց ֆեոդալականա-

¹⁰⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стр. 360—361; Տճ՝ս Վ. Կ. Չալոյան, Հայոց փիլիսոփայության պատմություն (հին և միջին դարեր), Երևան, 1975, էջ 258:

¹⁰⁷ Տճ՝ս Վ. Կ. Չալոյան, նույն տեղում:

¹⁰⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VII, стр. 361; Տճ՝ս Վ. Կ. Չալոյան, նույն տեղում:

¹⁰⁹ «Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն հայոց և Թուրք առ Վահան Ամիրկոնեան», Տփղիս, 1904, էջ 188:

յող հայ ազնվական վերնախավի և եկեղեցու սլայքարը «հերետիկոսների» դեմ: Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել, որ այս պայքարը Հայաստանի պայմաններում, որտեղ դեռևս արմատախիլ չէին արված հեթանոսությունը և Սասանյան իրանի պաշտոնական կրոնը հանդիսացող զրադաշտականությունը, քողարկվում էր պայքարով պաշտոնական, եկեղեցուց խոտորվող տարրերի դեմ, քանի որ բացահիսաց չէր կարելի պայքար մղել մազդեականության դեմ:

Հարստահարված և քրիստոնեությունից հիասթափված մարդիկ մասսայաբար փախչում էին նույնիսկ հեռավոր Միջագետքի և Ասորիքի անմարդաբնակ անապատներն ու լեռները, որսյեսզի թեև զրկանքներով լի, բայց միայնակության պայմաններում վարեն իրենց կյանքը, զուրկ բոլոր բարիքներից, բայց ազատ սոցիալական անարդարություններից և ճնշումից: «Անապատականների» նման համայնքները ստեղծվել էին նաև Հայաստանի բարձրաբերձ լեռներում¹¹⁰:

Մեծ Հայքի Մաղկոտն գավառում, Եփրատ-Արածանի գետի ակունքների վայրում, որը կոչվում էր Ոսկիք, VI դարում առաջացան մի շարք համայնքներ, որոնցից է «խոտաճարակների անապատը»: Անապատական Շաղիտայի մասին խոսելիս, Փավստոս Բուզանդը (Ն, իգ) ասում է, որ «ի տղայութենէ իւրմէ սնեալ էր համակ յանապատս, և ընդ անապատաւորս խոտաճարակ լեալ էր»: Նման «անապատներ» էին առաջացել նաև Տարոն գավառում և այլ բազմաթիվ անմատչելի տեղերում: Անապատականների շարժման ղեկավարներից էր Գինդը, որը ըստ Փավստոս Բուզանդի տեղեկության (Ն, ժգ) «Տարոն գավառից էր, աշակերտել էր մեծ Դանիելին և նրանից հետո դարձել արեղանների գլխավոր, միայնակյացների վարդապետ և առաջնորդ, վանքերի վերակացու, բոլոր անապատականների ուսուցիչ և առհասարակ տեսուչ այն բոլոր մարդկանց, որոնք աստծո սիրո համար հրաժարվել էին աշխարհից և բնակվում էին անապատներում ու քարանձավներում: Շրջում էին ոտաբորիկ, զգաստ կյանք էին վարում, կերակրվում էին խոտերով, ընդեզեններով, արմատներով, Գազանների նման շրջում էին լեռներում՝ կաշիներով և այծի մորթիներով ծածկված, նեղվում, տառապում, շարշարվում էին, անապատում մոլորված ենթարկվում էին ցրտի ու տոթի, քաղցի ու ծարավի՝ աստծո սիրո համար: ...Թռչունների երամների նման նրանք բնակվում էին ժայռերի ճեղքերում, քարանձավների ծերպերում, առանց գույքի ու ստացվածքի, առանց խնամքի և դարմանի, իրենց անձերի մասին ամենևին չհոգալով: Եվ սրանց գլխավորն էր սուրբ Գինդը, որին Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ առհասարակ վարդապետ էին կոչում»¹¹¹: Ապա պատմաբանը հաղորդում է, որ Գինդը «իր համար բնակություն տեղ էր ընտրել այն անապատը, որտեղից սկսվում են Եփրատ գետի ակունքները»¹¹², այնտեղ նա բնակվում էր ժայռերի ճեղքերում... որ Ոսկիք էին կոչում: Այս նույն ճեղքերում բնակվում էր Գինդը՝ անապատականների մեծ մեծը:

110 Մոզնեանների և բորբորիտոն աղանդավորների համայնքների տեղադրությունը Հայաստանի լեռներում տե՛ս քարտեզ՝ «Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում (298—385)», Երևան, 1979, քարտեզի հեղինակ՝ Ս. Տ. Նրեմյան:

111 Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 307:

112 Նկատի են տոնված Արածանի (Արևելյան Եփրատ) գետի ակունքները:

VI—VII դարերում, երբ ուժեղացավ ժողովրդական զանգվածների պայքարը օտարերկրյա և տեղական կեղեքողների դեմ, նշված աղանդներն ավելի ևս ընդունել էին հեղափոխական օպոզիցիայի բնույթ՝ ուղղված ֆեոդալական կեղեքման դեմ¹¹³։ Ինչպես նշել է Ֆ. Էնգելսը, «Ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված հեղափոխական օպոզիցիան անցնում է ամբողջ միջնադարի միջով։ Այն ժամանակի պայմաններին համապատասխան հանդես է գալիս մերթ միստիկայի ձևով, մերթ հերետիկոսության ձևով, մերթ զինված ապստամբության ձևով»¹¹⁴,

¹¹³ Վ. Կ. Չալոյան, նույն տեղում։

¹¹⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, т. VII, с. 361.

ADMIT ✓

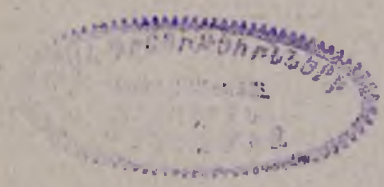
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՆԳԻԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Ավետիսյան Հ. Ա., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ.,
Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

A III
5678

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1984

ՀԱՏՈՐ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երեմյան Ս. Տ. (պատ. խմբագիր), Առաքելյան Բ. Ն. (պատ. խմբագիր)
Արևշատյան Ս. Ս., Բարսիկյան Հ. Մ.,
Դանիելյան Է. Լ., Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հայ ժողովրդի պատմություն /ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմ. ին-տ.
Հ 24 խմբ. կոլեգիա՝ Մ. Պ. Աղայան, Բ. Ն. Առաքելյան, Հ. Ա.
Ավետիսյան, Գ. Ա. Գալոյան, Ս. Տ. Երեմյան և ուրիշ.—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:

Հ. Ձ. Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, 691 էջ, 6 քարտեզ, 34 թերթ նկ.:

Հատորն ընդգրկում է Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմությունը (III—IX դդ.): Արտացոլված են ստրկատիրական հարաբերությունների քայքայման ու անկման պատմությունը, ֆեոդալական հարաբերությունների հաղթանակն ու տիրապետությունը:

Լուսաբանվում են Արշակունիների թագավորության շրջանը, պարսկարյուզանդական և արարական տիրապետությունը, տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքը: Փննության են առնված օտար նվաճողների քաղաքականությունը և նրա կործանարար հետևանքները հայ ժողովրդի համար, նրա դարավոր ազգային-ազատագրական պայքարը օտար նվաճողների դեմ:

Առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակույթի պատմությանը՝ հայոց գրերի ստեղծմանը, գիտությունը, արվեստին:

0505040000

ԳՄԻ 63. 3 (22) 1

2-----23-80

9 (C 43) 1

703 (02)—84

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984

ԲԱԺԻՆ Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ
ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ
V-VII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

2. Ֆեոդալական տնտեսության զարգացումը, Սեփականության ձևերը, Ֆեոդալականացնա կախյալ գյուղացիության վիճակի ծանրացումը	132
3. Պետական կառավարման սխեման, Գործակալություններ	139
4. Հայաստանի բաղաձայնը, առևտուրն ու արհեստները III—IV դդ.	147
5. Դասակարգային հսկայությունների սրումը, Անապատականների համայնքների ստեղծումը, Մծղեն և բորբորիտոն աղանդները	154

Բ Ա Ճ Ի Ն Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՒԼՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԿԱԿԱՆ ԿԱՑԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ V—VII ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Դյուխ Զոբհրուդ—Հայաստանի քաղաքական վիճակը Մեծ Հայքի քաղաքացւոյան անկումից հետո: Սասանյան Պարսկաստանի ներքին ստատիկայումը (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Սասանյան տիրապետության հաստատումը Հայաստանում	165
2. Արտաշատի ժողովը: Նախարարների Տիգրան մեկնելը և վերադարձը	171
Դյուխ Ուրեհուդ—Հայոց պատերազմը (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Համաժողովրդական տարերային շարժումն ընդդեմ Սասանյանների	176
2. Ջինված ապստամբությունը Սասանյանների դեմ: Ավարայրի ճակատամարտը	180
3. Տարերային պայքարը Սասանյանների տիրապետության դեմ: Տիգրանի դատաւարությունը	188
Դյուխ Ինքնուրույն—Նրկուդը համաժողովրդական ապստամբական շարժումը և դրա հետևանքները Հայաստանի համար V դ. վերջում—VI դ. սկզբում (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Հայաստանը «Հայոց պատերազմից» հետո: Հաղկերտ Բ-ի նոր քաղաքականությունը	193
2. 482—484 թթ. ապստամբությունը	198
3. Հայաստանը՝ Տանուտիրական երկիր	207
4. Մարզպանական Հայաստանը Հյուսիսային սպարապետության կազմում: Սասանյանների նոր հարկային քաղաքականությունը	212
Դյուխ Կասեհուդ—Բյուզանդական Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրույթները ճախքան Հուստինիանոս Ա-ի հեթոմները (Հ. Մ. Բարթիկյան)	
1. Բյուզանդական Հայաստանի վարչաքաղաքական բաժանումը	216
2. Բյուզանդական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը	221
Դյուխ Կասեմեկուդ—Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները բյուզանդական Հայաստանում և հայերի ընդվզումները կայսրության դեմ (Հ. Մ. Բարթիկյան)	
1. Բյուզանդական կայսրության հզորացումը Հուստինիանոս Ա-ի օրոք	230
2. Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները բյուզանդական Հայաստանում	239
3. Հուստինիանոս կայսեր օրենքները հայոց ժողովրդական իրավունքի մասին	245
4. Հայ ժողովրդի ընդվզումները կայսրության դեմ	243
Դյուխ Կասեմեկուդ—Մարզպանական Հայաստանը VI դարում (Վ. Կ. Խկանյան)	
1. Օտար լծի ծանրացումը Հայաստանում	251
2. Հայ ժողովրդի 572 թ. ապստամբությունը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ և պարսկաբյուզանդական պատերազմը	257
3. 591 թ. պարսկաբյուզանդական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը	263
4. Բյուզանդական քաղաքականությունը Հայաստանում Մորիկ կայսեր օրոք	266
5. Ապստամբությունները Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի դեմ	271
6. Սասանյան և վաղբյուզանդական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում III—VI դդ. (Խ. Մուշեղյան)	276
Դյուխ Կասեմեկուդ—Հայաստանը և պարսկաբյուզանդական հակամարտության վերջին փուլը (Ե. Լ. Դանիելյան)	
1. Հայաստանը հակամարտող տերությունների միջև VII դարի սկզբներին	283
2. Պարսկաբյուզանդական պատերազմի վերսկսումը: Խոսրով II Փարվեզի քաղաքականությունը դավանանքի բնագավառում	289
3. Հայաստանը և Հերակ կայսեր պարսկական արշավանքները	296

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈՒ ՍԱՍԱՆՑԱՆ ՊԱՐԾԿԱՍՏԱՆԻ ՃՆՇՄԱՆ ՍԱՍՏԿԱՑՈՒՄԸ

1. ՍԱՍԱՆՑԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայաստանում թագավորական իշխանության անկումից հետո ժիշխանությունն անցավ հայոց նախարարներին,— գրում է Նղիշեն,— որովհետև թեպետև հարկը պարսից արքունիքին էր գնում, սակայն Հայոց հեծելազորն ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակը¹։

Իրականում նախարարական Հայաստանը, որտեղ Վռամ Ե Գոռը կառավարիչ էր նշանակել Վեհմիհրշապուհ մարզպանին², դառնում էր սասանյան պետության վարչական միավորումներից մեկը մարզպանի իշխանության ներքո։ Պարսից արքունիքը վաղ թե ուշ ձգտելու էր խախտել նախարարների արտոնյալ վիճակը, կոտրել հայ ժողովրդի դիմադրությունը և իրավական-վարչական տեսակետից երկիրը ձուլել այլ պարսկական վարչական միավորների հետ։ Այդ խիստ բացասական հետևանքներ էր ունենալու երկրի համար։ Սակայն առայժմ Սասանյանները նախարարների և հայոց եկեղեցու հանդեպ վարում էին հանդուրժողական քաղաքականություն։

Ի հատուցումն այն գործակցության, որ Արտաշեսի գահընկեցության հարցում հայ նախարարները ցույց տվեցին Վռամ Ե Գոռին (421—439), պարսից արքան նրանց հայրենիք վերադարձրեց մեծ պատիվներով³։ Ինչպես Նղիշեն է ասում, «աստվածապաշտությունը բաց ճակատով ու ինքնիշխան փայլում էր Հայոց աշխարհում, արքայից արքա Շապուհի (Գ) թագավորության սկզբից մինչև Վռամի որդի արքայից արքա Հազկերտի (Բ) երկրորդ տարին»⁴, այսինքն՝ 383—440 թթ.։ Հոնտորական բնույթի այս հաղորդումն, անշուշտ,

1 Նղիշի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, ի լույս ածելու բաղադրանքներով ձեռագրաց աշխատությանը Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1957։ Առաջին յեղանակ, ժամանակ, էջ 6։ Նղիշի Վարդանանց պատմությունը, թարգմանություն և ծանոթագրություններ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1958, Ա գլուխ, աշխ. թարգմ. էջ 13։ Տե՛ս նաև՝ Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, մ. Ա, էջ 285—287։

2 Հ. Մանեղյան, նշվ. աշխ., էջ 287։

3 Շապուհայ Փարպեցու Պատմության Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատությանը Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխոնեան, Տփղիս, 1904, Ա, ժգ. Աշխ. թարգմ. տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն և Թուրք Վահան Մամիկոնյանին, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բազարատ Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982 (այսուհետև՝ աշխ. թարգմ.), էջ 59։

4 Նղիշեն, Ա (աշխ. թարգմ., էջ 13)։

պետք է որոշ վերապահությամբ ընդունել, քանի որ Նդիշեն նշված ժամանակները համեմատում է Հազկերտ Բ-ի օրոք ստեղծված ծանր դրության հետ։ Բացի այդ Սասանյանները ձգտում էին կաթողիկոսական պատիվը տալ Լուսավորչի տան մրցակիցներին կամ ստորին հոգևորականներին, որը խախտում էր հայ եկեղեցու կազմակերպական հիմքերը։

Սասանյաններին ենթակա Հայաստանի մասն իրենից ներկայացնում էր մեծ և փոքր նախարարական տիրույթների համակարգ։ Նախարարության գլուխ էր կանգնած նախարարը, որը համարվում էր «տէր» կամ «տանուտէր», ուստի նրա իշխանության ներքո գտնվող տարածքը կոչվում էր «տէրութիւն» կամ «տանուտէրութիւն»։ Այդ իշխանություններն իրենց հերթին բաժանվում էին ավելի մանր վարչական միավորումների, սովորաբար մայր տոհմից ճյուղավորված նոր ֆեոդալական տների, որոնց իրավասության ներքո գտնվող տարածքները կոչվում էին «սեպհականութիւն»⁵։ Նախարարական տոհմի գլխավոր «տէր»-ից հետո առաջին տեղը զբաղում էր նրա եղբայրներից ավագը, որը պիտի ժառանգեր նրա պատիվը, կոչվում էր «աւագ սեպուհ», իսկ տոհմի մնացյալ անդամները կոչվում էին «սեպուհներ»։ Նախարարական տերությունների կենտրոններն սկսում են կոչվել «ոստան»։ Մարզպանական Հայաստանի քաղաքական ու վարչական կենտրոնն էր Այրարատը, որ կոչվում էր «Արքունի տուն» կամ «Ոստանն Հայոց»։ Այսպես էր կոչվում մայրաքաղաք Արտաշատն իր գավառով, ապա դրան փոխարինած Դվինը։ Վերջինիս անունով «Ոստանն Հայոց» գավառը կոչվում էր նաև «Ոստանն Դրվնոյ»։ Մարզպանի զորքը տեղավորված էր «Արքունի տան»՝ ստրատեգիական տեսակետից այն կարևոր վայրերում, որոնք հնուց կոչվում էին «թագաւորական», ինչպես և «Ձմեռոց արքունի», քանի որ Այրարատը, Արարատյան դաշտն իր կլիմայական պայմանների բերումով միշտ էլ հանդիսացել է ձմեռոց զորամասերի համար։ Այդ վայրերում տեղավորված էին զորակայաններ, որոնք կոչվում էին «կայանք զօրաց»⁶, իսկ կայազորները՝ «կայնականք»։

Հայաստանը մյուս մարզպանությունների համեմատությամբ օգտվում էր ավելի մեծ իրավունքներով։ Նախարարներն այդ կախումը սասանյան պետությունից դիտում էին իբրև վասալական, որ բոլորովին հակադիր էր Սասանյանների շահերին, որոնք ձգտում էին Հայաստանը դարձնել պարսկական նահանգ։ Նախարարների և Սասանյանների շահերի այս հակասություններն ի վերջո հանգեցրին սուր պայքարի և հայ ժողովրդի զինված դիմադրության՝ սասանյան պետությանը՝ իր ներքին իրավունքները պաշտպանելու համար։

Սասանյանները ջանում էին ցույց տալ, թե նախարարների ժառանգական իրավունքները հարգվում են։ Հայոց մարզպանության գլխավոր գործակալությունները՝ սպարապետությունը և հազարապետությունը, մնացել էին

⁵ Այս ժամանակաշրջանի համար արդեն ունենք «սեպհականութիւն Տաշրայ»։ Վերջին անգամ Գուգարաց բղձի շրջանի տոհմից անջատված իշխանություն, որը մնաց մարզպանական Հայաստանի կազմում։

⁶ Նդիշեն (III, էջ 78—79) խոսում է այդ արքունի ձմեռոցի մասին, տալով սպառիչ տեղեկություն, «զձմեռոցս արքունի, որ կայանք զօրացն էին, զԳառնին և զԵրասխանակերտն՝ զմեծ դաստակերտն, զՎարդանաշատն և զամուրն Օշական, զՓառախոտն, զԱրգեանսն, զՁողակերտն աւան և զԵրդոն Արմաւրի, զԿուաշն աւան, զԱրուճն, զԱշնակն, և զամենայն ոտն Արագածու, և զհահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն զեւղո և զաւանս, որ շուրջ զնովու էին»։

հայոց իշխանների ձեռքում: Հայոց սպարապետի գլխավորած այրուձին սասանյան արքունիքից ստանում էր դրամական ու բնամթերոյին վարձ՝ «ոռճիկ», իսկ Հայոց հազարապետը գլխավորում էր երկրի հարկահավաքությունը և պետական շինարարությունը: Հազարապետը բնակչությունից հավաքում էր պետական հարկերը և հանձնում մարզպանին:

Առժամանակ անձեռնմխելի թողնելով նախարարների բոլոր իրավունքները՝ Սասանյաններն այնուամենայնիվ ձգտում էին Հայոց եկեղեցին առնել իրենց անմիջական հսկողության ներքո: Ընդհատ է գոյություն ունեւր երրորդ հիմնական գործակալությունը՝ «մեծի դատաւորութիւն», որը գլխավորում էր Հայոց կաթողիկոսը, սակայն վերջինս գտնւում էր սասանյան արքունիքի անմիջական հսկողության ներքո⁷: Սասանյանները չէին մոռանում Հայոց եկեղեցու արեւմտյան կողմնորոշումը և այն, որ դա իր ներքին կառուցվածքով մի զորեղ կազմակերպություն էր պետության մեջ:

Սասանյաններն անցնելով իշխանության գլուխ, սկզբից ևեթ մեծ ուշադրություն նվիրեցին զրադաշտական կրոնին, որը դառնում էր պետական կրոն, իսկ այդ կրոնի պաշտոնյաները՝ մոգերը, հայտարարւում էին Սասանյանների իշխանության հենարան: Սասանյաններն իրենց պետության մեջ գոյություն ունեցող քրիստոնեական եկեղեցիները համարում էին հակապետական կազմակերպություններ, որոնք վաղ թե ուշ հարկավոր էր վերացնել: Հայերի և հայոց եկեղեցու նկատմամբ Սասանյանների վերաբերմունքն ու մտայնությունը լավագոյնս արտացոլւել են Ղազար Փարպեցու երկում: Նա գրում է, որ Հազկերտ Ա-ն գիտակցում էր, որ հայերը «օտար են մեր հավատին, ասում են մեզ և հույների հետ ունեն նույն հավատն ու նույն օրենքները»⁸:

Սասանյանների հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը Հայաստանում տարւում էր ոչ միայն նրա՝ համար, որ եկեղեցին դիտւում էր երկրում իբրեւ Սասանյանների թշնամի՝ Բյուզանդիային բարեկամ, այլև նրա համար, որ այն մի կազմակերպություն էր, որն Արշակունիների անկումից հետո հանդիսանում էր երկրի կենտրոնաձիգ ուժերը պահպանող զորեղ գործոն: Հայոց եկեղեցին իր ներքին վարչական կազմակերպւթյամբ վերարտադրում էր Արշակունյաց Հայաստանի պետական կազմակերպւթյունը և փաստորեն քաղաքականապես մասնատւած Հայաստանը կաթողիկոսի հոգեւոր տեսչւթյան տակ էր դնում: Վերջապես եկեղեցին միավորելով ամբողջ Մեծ Հայքը, շատ վաղ արթնացրեց ժողովրդի հոգում ազգային շահերի ընդհանրության գիտակցւթյունը, հակադրելով իր լեզուն, գիրն ու գրականւթյունը և առհասարակ մշակւթթ թե՛ Սասանյան Պարսկաստանին և թե՛ Բյուզանդական կայսրրւթյանը: Այս վերջին հանգամանքն իր հերթին ազդում էր եկեղեցու վրա, դարձնելով այն զուտ ազգային՝ նախարարական կազմակերպւթյուն, որն ի վերջո, «ստիեզերական» եկեղեցու կազմակերպւթյան մեջ դարձավ ինքնուրույն ազգային եկեղեցի: Հայոց եկեղեցին սատարում էր հայ ժողովրդի պայքարը օտար նվաճողների դեմ:

Սահակ Պարթևին կաթողիկոսւթյունից հեռացնելուց հետո, Սասանյան-

⁷ Ինչպես նշում է Նդիշեն, Հայաստանում քրիստոնեւթյունը վերացնելու Սասանյանների փորձերը սկսւել են Արշակ Բ-ի ժամանակաշրջանից (Նդիշեն, Ա, էջ 6, հմմտ. Փալաւառ, Դ, օղ):

⁸ Ղազար Փարպեցի, Դրվագ Ա, գլուխ ԺԲ (աշխ. թարգմ., էջ 48):

ները կաթողիկոս են դարձնում Աղբիանոսի տան ներկայացուցիչ Սուրմակին՝ Արծկե գյուղից: Սակայն մի տարի շանցած, նախարարների խնդրանքով նա կարգալույծ է լինում՝ և նրա փոխարեն Վռամ Ե Գողը նշանակում է ասորի Բրքիշոյին, որը, ինչպես հաղորդում է հորենացին, երեք տարի ամենադատարկ ու շռայլ կյանք էր վարում իր հետ բերած ընկերակիցների մասնակցությամբ, հափշտակելով վախճանված եպիսկոպոսների վիճակները⁹:

Հարցը սրվել էր, և նոր կաթողիկոսի ընտրությունն ընդունել էր քաղաքական պայքարի բնույթ, որին միջամտեց և Բյուզանդական կայսրությունը: Նախարարների ամենաազդեցիկ մասը և հոգևորականությունը պահանջում էին, որ կաթողիկոսական աթոռին նորից վերականգնվի Սահակ Պարթևը, որը պահվում էր Տիգրանում, իր երկրից հեռու: Բյուզանդական Հայաստանի զորավար Անատոլիոսը, հորենացու ասելով, «Կաթինից ուղարկեց կուկայառիճեցի Հավուկին՝ խնդրելու, որ եթե (պարսից) թագավորը չի հաճում նրան իր բաժնում պահել, թող տա հունաց բաժնին»: Վռամ Ե Գողն ստիպված վերադարձնում է Սահակ Պարթևին հայրենիք այն պայմանով, որ նա չի օգտագործի իր դիրքը սասանյան պետության դեմ և հավատարիմ կմնա արքայից արքային¹⁰: Մինչև վերադարձը կաթողիկոսը մի շարք խնդրանքներով դիմում է արքայից արքային: Սահակ Պարթևն այս անգամ ևս առաջին հերթին մտահոգված էր նախարարների ժառանգական իրավունքների վերականգնումով¹¹, որն արտահայտվեց նախարարների գահերի հաջորդականությունը ցույց տվող «Գահնամակում»¹²:

Սահակ Պարթևի խնդրանքով, արքայից արքան հազարապետի պատիվը տալիս է Վահան Ամատունուն, իսկ Սահակ կաթողիկոսի թոռանը՝ Վարդան ստրատելատին, նորից հաստատելով Մամիկոնյան տոհմի նահապետ, վերադարձնում է Հայաստան¹³: Դա հայ ժողովրդի դիմադրությամբ ձեռք բերված կարևոր հաջողություն էր: Երկրի գլխավոր գործակալությունները՝ հազարապետությունը և սպարապետությունը անցնում էին իսկական հայրենասերներին, որոնք պատրաստ էին զոհվել իրենց հայրենիքի ու ժողովրդի համար: Սակայն Վռամը Սահակ Պարթևին չվստահեց և նրա հետ միասին ուղարկեց ասորի Շմուել եպիսկոպոսին, «որպեսզի Մեծն Սահակին ընդդիմադիր և հակաթոռ լինի, և որոշում է նրա անելիքը՝ ընկերանալ մարզպանին, վերահասու լինել պահանջվելիք հարկերի բաշխման, դատաստաններին և այլ աշխարհական կարգերին»¹⁴:

Սահակ Պարթևը, այսպիսով, մնաց իր պաշտոնում միայն ձևականորեն: Շմուելը նստում էր Վաղարշապատում, իսկ Սահակը քաշվում է իր կալվածքը՝ Բագրևանդ գավառի Բլուր գյուղը, Բաղավան ավանից ոչ հեռու: Սահակ Պարթևին միայն իրավունք էր վերապահվում ուսուցանելու քրիստոնեական ուսմունքը և ճանապարհելու նրանց, որոնց կհամաձայնվի Շմուելը¹⁵:

Այնուամենայնիվ, մինչև իր կաթողիկոսական գործերից հեռանալը, Սա-

⁹ Խառնեացի, Գ, 44 (աշխ. թարգմ., էջ 312):

¹⁰ Նույն տեղում, Գ, 46 (աշխ. թարգմ., էջ 310):

¹¹ Խառնեացի, Գ, 46 (աշխ. թարգմ., էջ 311):

¹² Н. Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 267—271.

¹³ Խառնեացի, Գ, 46 (աշխ. թարգմ., էջ 312):

¹⁴ Նույն տեղում, Գ, 46 (աշխ. թարգմ., էջ 310):

¹⁵ Նույն տեղում:

հակա Պարթևները Հայաստանի ամենահեղինակավոր մարդուն՝ Մեսրոպ Մաշտոցին կարողանում է նշանակել Վաղարշապատի Մայր աթոռի Կաթողիկե եկեղեցու (էջմիածնի տաճարի) վերակացու: Շմուկի մահից հետո նախարարները զգված նրա բարեբրից և արարքներից, գնում են Սահակ Պարթևի մոտ, խնդրում վերադառնալ իր աթոռը և «ուխտի գիր» են կնքում, որ կաթողիկոսության աթոռը ժառանգաբար կտան նրա թոռներին: Սակայն Սահակ Պարթևը ժառանգչուներ և շուտով մահանում է 439 թ. (սեպտեմբերի 7-ին)¹⁶, Բյուր գյուղում: «Սահակ Պարթևը,— գրում է հորենացին,— մահկանացու ծնվելով՝ անմահ թողեց իր հիշատակը»¹⁷: Նրա աճյունը հողին են հանձնում իր տոհմական գերեզմանատանը՝ Աշտիշատ ավանում:

Նախարարները կաթողիկոսի պատիվը հանձնում են Մեծ վարդապետ Մաշտոցին, որը, սակայն, ապրեց միայն վեց ամիս և մահացավ 440 թ. փետրվարի 17-ին (մեհական ամսի 13-ին), շաբաթ օրը, Վաղարշապատում: Այդ մեծ գործչի աճյունը հազարապետ Վահան Ամատունին ամփոփում է իր ոստանում՝ Օշական գյուղում և երեք տարուց հետո (442) նրա գերեզմանի վրա կառուցում գմբեթավոր կլոր հուշարձան՝ եկեղեցի¹⁸:

Կաթողիկոսական աթոռին, իբրև տեղապահ, նստում է Մաշտոցի աշակերտ Հովսեփ Հողոցմեցին (439—451), որը մինչև վերջ էլ իբրև կաթողիկոս չհաստատվեց պարսից արքունիքի կողմից և մնաց տեղապահ¹⁹:

Հայաստանի վիճակը խիստ վատթարացավ Հազկերտ Բ-ի (439—457) գահակալությանը: Միջին Ասիայում վաշկատուն ցեղերի, ինչպես նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի հյուսիս-արևելքից ներխուժող հոների դեմ պատերազմելու համար Հազկերտ Բ-ն հավաքագրում է ոչ միայն իր պետության ռազմական ուժերը, այլև հատուկ հրովարտակով հրամայում է զորք հավաքել ենթակա քրիստոնյա երկրներից և առաջին հերթին Հայաստանից²⁰:

Ենթակա երկրներից զինվորական ուժի հավաքագրումը Սասանյանների համար նաև այն նշանակություն ուներ, որ նրանք Հայաստանը, Վիրքը և Աղվանքը զրկում էին տեղական ռազմական ուժերից: Այդ երկրները մնում էին անպաշտպան, որը և հնարավորություն էր տալիս Սասանյաններին իրագործելու իրենց նվաճողական ծրագրերը: Այս դեպքերի ժամանակակիցները լավ էին հասկանում Տիգրանի արքունիքի գաղտնի նպատակները:

Հայկական հեծելազորի համար մշտական երևույթ է դառնում զինվորական ծառայության մեջ լինել իր հայրենիքից դուրս, հեռավոր վայրերում: Ընդ որում, պատերազմական գործողությունների ժամանակ ամեն անգամ հին

¹⁶ Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859. c. 135—136.

¹⁷ Խառենացի, Գ, 45 (աշխ. թարգմ., էջ 314): Լուսավորչի տնից մնում էր միայն Սահակ Պարթևի դուստր Սահականուշը՝ Համազասպ Մամիկոնյանի կինը: Նրանց զավակներն էին Վարդանը, Հմայակը և Համազասպյանը: Մամիկոնյաններն իրենց ժառանգական կալվածքներին՝ Տաթին և Տարոնին, միացնում են Լուսավորչի տան ընդարձակ կալվածքները, որոնք գտնվում էին Հայաստանի պարսկական ու բյուզանդական մասերում: Դրանով վերականգնվում է նրանց առաջնակարգ դիրքը երկրում:

¹⁸ Այդ ավերված տաճար-գմբեթարանի տեղում XIX դարում կառուցվում է այժմյան բազիլիկ եկեղեցու շենքը, որն իր մեջ է անում նախկին տաճարի շենքը:

¹⁹ Խառենացի, Գ, 45:

²⁰ Եղիշե, Ա (գրաբար բնագիր, էջ 11—12):

ուժերը փոխարինվում էին նորերով²¹։ Ղազար Փարպեցին վկայում է, որ Հայաստանի սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը կռվել է հոների դեմ Մարվի-ռոտ վայրում²², իբրև վասալ «արեաց արքայի»²³։ Այստեղ 450—451 թթ. հոների-խիոնիտների դեմ տարած մեծ հաղթանակից հետո Հազկերտ Բ-ն չի արձակում իր մոտ եղած հայոց, վրաց և աղվանից զորամասերը, այլ տանում է նրանց և հավաքում մի տեղ՝ Պահլ-դուռ, որ Ղազար Փարպեցու հիշատակած նույն Մարվիռոտն է, և պահում այնտեղ հետագա ռազմական գործողությունների համար²⁴։

Հայրենիքից հեռու գտնվող քրիստոնյա զինվորներին, և առաջին հերթին հայերին, պարսիկ մոգերը զանազան միջոցներով աշխատում էին կրոնափոխանել։ Քրիստոնյա զորամասերն ուղարկվում էին մարտի ամենավտանգավոր տեղերը, որտեղ զինվորներից շատերն սպանվում էին։ Սակայն դրանով չէին վերջանում հալածանքները, պարսիկները պակասեցնում էին զինվորական ծառայության համար նախատեսված վարձը, տանջում էին քաղցով ու ծարավով, ձմեռները տանում էին ամենավատթար տեղերը, նսեմացնում մյուսների առաջ, ենթարկում խոշտանգումների, ազնվականներին զրկում պատիվներից²⁵։

Հայոց հեծելազորի տոկունությունը բացատրվում է նաև նրանով, որ նրանց հետ գնացած հայ հայրենասեր հոգևորականությունը ձգտում էր բարձր պահել հայկական զորքի բարոյական ոգին։ Նրանցից շատերը հայկական մշակույթի ստեղծողներն էին։ Սահակ-մաշտոցյան դպրոցի սաներն էին նրանք, որոնց մեջ առանձնապես ուժեղ էր սերմանված հայրենասիրությունը։ Եղիշեն սրտի կսկիծով է պատմում հայոց բանակի անելանելի դրության մասին օտարության մեջ²⁶։ Սասանյանների այս դաժան միջոցառումներն առաջ են բերում մեծ դժգոհություն նախարարների և աղատների շրջանում։

Այդ ժամանակ Սասանյանները սկսեցին համարձակ գործել։ Հայաստան ուղարկված պարսկական արքունիքի ներկայացուցիչ Դենշապուհի անցկացրած աշխարհագրի հետևանքներն անմիջապես զգացնել տվին Սասանյանների հարկային քաղաքականության ողջ ժանրությունը։ Բացի շինականներից ու ռամիկներից, հարկատու էր դառնում հոգևորականությունը, որը մինչ այդ ապահարկ էր²⁷։ Այդ անմխիթար վիճակը Եղիշեն նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Որտեղից պետք էր հարյուր դահեկան առնել, կրկնապատիկն էին առնում. այսպես էլ (հարկի տակ) դրին եպիսկոպոսներին և երեցներին, ոչ միայն շեն, այլև ավերակ տեղերը։ Մանավանդ ո՞վ կարող է պատմել, թե ինչպիսի ծանր տուրքեր ու սակեր, բաժեր ու հասեր էին նշանակված լեռների, դաշտերի ու անտառների վրա։ Առնում էին ոչ թե ինչպես վայել է պետական արժանապատվությանը, այլ ավազակաբար հափշտակելով, այն աստիճան, որ

²¹ Նույն տեղում էջ 12։

²² Ղազար Փարպեցի (Բ, խդ, էջ 7)։ Համապատասխանում է Մերվի հռչակավոր երկրագործական օազիսին, որը գտնվում էր Պահլ (Բահլ, Բակտրա) քաղաքից արևմուտք, պաշտպանելով քաղվոր ցեղերից նրա մատույցները, ուստի կռվում էր «Պահլ-դուռ», ինչպես և հիշատակում է Եղիշեն «Պահլա դուռն»։ Մի այլ Պահլ-դուռ գտնվում էր Շամախուց հյուսիս։

²³ Փարպեցի, Բ, խգ։

²⁴ Եղիշե, Ա (աշխ. Թարգմ., էջ 15)։

²⁵ Նույն տեղում, էջ 14։

²⁶ Նույն տեղում, էջ 14, 213։

²⁷ Եղիշե, Բ (աշխ. Թարգմ., էջ 26—27)։

իրենք էլ մեծապես զարմանում էին՝ «թե մի տեղից որ այսքան գանձ է դուրս գալիս, էլ ինչպե՞ս է շեն մնում այդ աշխարհը»²⁸,

Նդիշեն շատ լավ է հասկացել, թե վերջին հաշվով ինչ էր հետապնդում աշխարհագիրը՝ տնտեսական ճնշում գործադրելով ստիպել ազգաբնակչությանը ընդունել զրադաշտականությունը, որի հետևորդները թեթևանում էին հարկերի ծանրությունից։ Սասանյաններն այդ կազմակերպված կողոպուտի միջոցով նաև ձգտում էին տնտեսապես սնանկացնել երկիրը և դրանով իսկ վերջնականապես Հայաստանը ենթարկել իրենց իշխանությանը։

Աշխարհագրին և հարկերի ծանրացմանը հետևեց մի այլ ձեռնարկում, որը պիտի զրկեր նախարարներին ու եկեղեցուն իրենց դարավոր ժառանգական իրավունքներից։ Դենշապուհը երկրի գործակալությունները վերցնում է հայ նախարարներից և հանձնում պարսիկ ավագանուն։ Վահան Ամատունուն ամբաստանելով՝ նա հեռացրեց պաշտոնից և նրա փոխարեն հազարապետ նշանակեց մի պարսիկի։ Նույնպես է վարվում և «մեծի դատաւորութեան» գործակալության հետ, որն այն ժամանակ վարում էր կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփ Հողոցմեցին։ Նա զրկվում է այդ պատվից և նրա փոխարեն նշանակվում է մի մոզպեստ²⁹,

Գործակալություններից հայերի ձեռքում մնում էր միայն սպարապետական իշխանությունը։ Հայկական հեծելազորի հիմնական մասը գտնվում էր Միշին Ասիայում, հարկադրաբար ծառայելով Սասանյանների պետական շահերին։ Երկրում մնում էր մարզպանը՝ Վասակ Սյունին, որը հավատարիմ էր պարսից արքունիքին։

Այս միջոցառումները խախտում էին երկրի տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը, Հայաստանը դարձնում պարսկական մի նահանգ։ Դժգոհությունը Սասանյանների դեմ դառնում է համաժողովրդական։ Հակապարսկական, հակազրադաշտական տրամադրություններով համակվում են ժողովրդի բոլոր խավերը և այդ դժգոհությունները վերածվում են կազմակերպված հակասասանյան շարժման։

2. ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ։ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՏԻԶԲՈՆ ՄԵԿՆԵԼԸ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Այս միջոցառումներին հետևում է պարսից հազարապետ Միհրենրսեհի նամակը՝ հրովարտակը հայերի հավատափոխության մասին, որն ուղարկվում է «հայոց բոլոր մեծամեծներին»³⁰, Հրովարտակում նշվում է, որ եթե հայերն ընդունեն զրադաշտականությունը, վրացիներն ու աղվանները կհետևեն նրանց օրինակին³¹, Ի վերջո, հրովարտակում հազարապետը հայտնում է, որ նախարարները երկու ելք ունեն, կամ կետառկես պատասխանեն դրան և կամ զնան Տիզբոն ու ներկայանան Մեծ աստյանին³²,

Հրովարտակը չի հուսալքում հայոց ավագանուն։ Դրան պատասխանելու

²⁸ Նույն տեղում, էջ 27—28:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Փառպեցի, Բ, իբ էջ 43—44, Նդիշ, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 23—24):

³¹ Փառպեցի, Բ, իա, էջ 43:

³² Նդիշ, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 30):

ուժերը փոխարինվում էին նորերով²¹։ Ղազար Փարպեցին վկայում է, որ Հայաստանի սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը կռվել է հոների դեմ Մարվի-ռոտ վայրում²², իբրև վասալ «արեաց արքայի»²³։ Այստեղ 450—451 թթ. հոների-խիոնիտների դեմ տարած մեծ հաղթանակից հետո Հաղկերտ Բ-ն չի արձակում իր մոտ եղած հայոց, վրաց և աղվանից զորամասերը, այլ տանում է նրանց և հավաքում մի տեղ՝ Պահլ-դուռ, որ Ղազար Փարպեցու հիշատակած նույն Մարվիռոտն է, և պահում այնտեղ հետագա ռազմական գործողությունների համար²⁴։

Հայրենիքից հեռու գտնվող քրիստոնյա զինվորներին, և առաջին հերթին հայերին, պարսիկ մոգերը դանազան միջոցներով աշխատում էին կրոնափոխանել։ Քրիստոնյա զորամասերն ուղարկվում էին մարտի ամենավտանգավոր տեղերը, որտեղ զինվորներից շատերն սպանվում էին։ Սակայն դրանով չէին վերջանում հալածանքները, պարսիկները պակասեցնում էին զինվորական ծառայության համար նախատեսված վարձը, տանջում էին քաղցով ու ծարավով, ձմեռները տանում էին ամենավատթար տեղերը, նսեմացնում մյուսների առաջ, ենթարկում խոշտանգումների, ազնվականներին զրկում պատիվներից²⁵։

Հայոց հեծելազորի տոկունությունը բացատրվում է նաև նրանով, որ նրանց հետ գնացած հայ հայրենասեր հոգևորականությունը ձգտում էր բարձր պահել հայկական զորքի բարոյական ոգին։ Նրանցից շատերը հայկական մշակույթի ստեղծողներն էին։ Սահակ-մաշտոցյան դպրոցի սաներն էին նրանք, որոնց մեջ առանձնապես ուժեղ էր սերմանված հայրենասիրությունը։ Եղիշեն սրտի կսկիծով է պատմում հայոց բանակի անելանելի գրույթյան մասին օտարության մեջ²⁶։ Սուսանյանների այս դաժան միջոցառումներն առաջ են բերում մեծ դժգոհություն նախարարների և ազատների շրջանում։

Այդ ժամանակ Սասանյանները սկսեցին համարձակ գործել։ Հայաստանն ուղարկված պարսկական արքունիքի ներկայացուցիչ Դենշապուհի անցկացրած աշխարհագրի հետևանքներն անմիջապես զգացնել տվին Սասանյանների հարկային քաղաքականության ողջ ծանրությունը։ Բացի շինականներից ու ռամիկներից, հարկատու էր դառնում հոգևորականությունը, որը մինչ այդ ապահարկ էր²⁷։ Այդ անմխիթար վիճակը Եղիշեն նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Որտեղից պետք էր հարյուր դահեկան առնել, կրկնապատիկն էին առնում. այսպես էլ (հարկի տակ) դրին եպիսկոպոսներին և երեցներին, ոչ միայն շեն, այլև ավերակ տեղերը։ Մանավանդ ո՞վ կարող է պատմել, թե ինչպիսի ծանր տուրքեր ու սակեր, բաժեր ու հասեր էին նշանակված լեռների, դաշտերի ու անտառների վրա։ Առնում էին ոչ թե ինչպես վայել է պետական արժանապատվությանը, այլ ավազակաբար հափշտակելով, այն աստիճան, որ

21 Նույն տեղում էջ 13։

22 Ղազար Փարպեցի (Բ, խդ, էջ 7)։ Համապատասխանում է Մերվի հռչակավոր երկրագործական օգրիսին, որը գտնվում էր Պահլ (Բահլ, Բակտրա) քաղաքից արևմուտք, պաշտպանելով քոչվոր ցեղերից նրա մատույցները, ուստի կոչվում էր «Պահլ-դուռ», ինչպես և հիշատակում է Եղիշեն «Պահլա դուռն»։ Մի այլ Պահլ-դուռ գտնվում էր Շամախուց հյուսիս։

23 Փարպեցի, Բ, խդ։

24 Եղիշեն, Ա (աշխ. Թարգմ., էջ 15)։

25 Նույն տեղում, էջ 14։

26 Նույն տեղում, էջ 14, 218։

27 Եղիշեն, Բ (աշխ. Թարգմ., էջ 26—27)։

իրենք էլ մեծապես զարմանում էին՝ «թե մի տեղից որ այսքան գանձ է դուրս գալիս, էլ ինչպե՞ս է շեն մնում այդ աշխարհը»²⁸։

Նդիշեն շատ լավ է հասկացել, թե վերջին հաշվով ինչ էր հետապնդում աշխարհագիրը՝ տնտեսական ճնշում գործադրելով ստիպել ազգաբնակչությանը ընդունել զրադաշտականությունը, որի հետևորդները թեթևանում էին հարկերի ծանրությունից։ Սասանյաններն այդ կազմակերպված կողոպուտի միջոցով նաև ձգտում էին տնտեսապես սնանկացնել երկիրը և դրանով իսկ վերջնականապես Հայաստանը ենթարկել իրենց իշխանությանը։

Աշխարհագիրն և հարկերի ծանրացմանը հետևեց մի այլ ձեռնարկում, որը պիտի զրկեր նախարարներին ու եկեղեցուն իրենց դարավոր ժառանգական իրավունքներից։ Դենշապուհը երկրի գործակալությունները վերցնում է հայ նախարարներից և հանձնում պարսիկ ավագանուն։ Վահան Ամատունուն ամբաստանելով՝ նա հեռացրեց պաշտոնից և նրա փոխարեն հազարապետ նշանակեց մի պարսիկի։ Նույնպես է վարվում և «մեծի դատաւորութեան» գործակալության հետ, որն այն ժամանակ վարում էր կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփ Հողոցմեցին։ Նա զրկվում է այդ պատվից և նրա փոխարեն նշանակվում է մի մոգպետ²⁹։

Գործակալություններից հայերի ձեռքում մնում էր միայն սպարապետական իշխանությունը։ Հայկական հեծելազորի հիմնական մասը գտնվում էր Միշին Ասիայում, հարկադրաբար ծառայելով Սասանյանների պետական շահերին։ Նրկում մնում էր մարզպանը՝ Վասակ Սյունին, որը հավատարիմ էր պարսից արքունիքին։

Այս միջոցառումները խախտում էին երկրի տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը, Հայաստանը դարձնում պարսկական մի նահանգ։ Դժգոհությունը Սասանյանների դեմ դառնում է համաժողովրդական։ Հակապարսկական, հակազրադաշտական տրամադրություններով համակվում են ժողովրդի բոլոր խավերը և այդ դժգոհությունները վերածվում են կազմակերպված հակասասանյան շարժման։

2. ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ։ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՏԻԶՐՈՆ ՄԵԿՆԵԼԸ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Այս միջոցառումներին հետևում է պարսից հազարապետ Միհրներսեսի նամակը՝ հրովարտակը հայերի հավատափոխության մասին, որն ուղարկվում է «հայոց բոլոր մեծամեծներին»³⁰։ Հրովարտակում նշվում է, որ եթե հայերն ընդունեն զրադաշտականությունը, վրացիներն ու աղվանները կհետևեն նրանց օրինակին³¹։ Ի վերջո, հրովարտակում հազարապետը հայտնում է, որ նախարարները երկու ելք ունեն, կամ կետառկետ պատասխանեն դրան և կամ դնան Տիգրոն ու ներկայանան Մեծ ատյանին³²։

Հրովարտակը չի հուսալքում հայոց ավագանուն։ Դրան պատասխանելու

²⁸ Նույն տեղում, էջ 27—28։

²⁹ Նույն տեղում։

³⁰ Փարպեցի, Բ, իբ էջ 43—44, Նդիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 28—30)։

³¹ Փարպեցի, Բ, իա, էջ 43։

³² Նդիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 30)։

նպատակով Հայաստանի բոլոր գավառներից նախարարներն ու հոգևորականները հրավիրվում են Արտաշատ՝ ժողովի³³,

Ժողովին ներկա էին նախարարական դասից՝ 17 իշխան և հոգևոր դասից՝ 17 եպիսկոպոս³⁴:

Ժողովի նախագահն էր, ըստ տիրող օրենքի, «մեծի դատաւարութեան» գործակալը՝ քահանայապետը, կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփի Հողոցմեցին: Արտաշատում հավաքվել էր հայ նախարարների և հոգևորականության ամենահեղինակավոր մասը՝ երկրի իշխանները և մտավորականությունը: Հավաքվածներից շատերը սահակ-մաշտոցյան դպրոցի նախկին աշակերտներն էին: Հավաքվածներին համակել էր հայ ժողովրդի ինքնության և հայրենիքի պաշտպանության խորը գիտակցությունը, այդ սուրբ գործի արդարությունը: Նրանք զգում էին իրենց բարոյական ու կուլտուրական վեհությունը Սասանյանների համեմատությամբ և խորապես համոզված էին, որ «այս բոլոր շարիքները մարդու միտքն են մտնում անուսումնությունից»³⁵: Նրանք գիտակցում էին, որ ուսումն է մարդու մեջ զարգացնում բարձր ինքնագիտակցություն և մարդասիրություն: Նշանակալից են հայոց ոսկեդարը պսակող Նդիշեի խոսքերը. «Կույրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տգետը զրկվում է կատարյալ կյանքից: Լավ է աչքով կույր (լինել), քան մտքով կույր: Ինչպես որ հոգին մեծ է մարմնից, այնպես էլ մտքի տեսողությունը մեծ է մարմինների տեսողությունից»³⁶: Ահա այսպիսի վեհ, համամարդկային՝ առաջադեմ գաղափարներով էին տոգորված Արտաշատի ժողովականները:

Այս առաջադեմ ոգով է գրված ժողովականների պատասխան նամակը, որտեղ քրիստոնեական գաղափարախոսության դիրքերից նշվում է քրիստոնեական գաղափարների ճշմարտությունը և մազդեզանց կրոնի թշվառությունն ու մանկամտությունը: Նրանք մատնանշում էին, որ այն հարցերը, որոնք վերաբերում են խղճի ազատությանը, չեն կարող օրենքի ուժով փաթաթել մարդկանց վզին: Ապա ընդգծում են, որ նրանք իրենց հավատը և գաղափարները չեն փոխի ոչ մի գնով, իսկ եթե հարկավոր լինի մեռնել հայրենիքի համար, նրանք պատրաստ են իրենց զոհել սուրբ սեղանին:

Նամակը վերջացնելուց հետո ժողովականները երգվում են հավատարիմ մնալ իրենց միաբանությանը³⁷:

Խիզախ և հանդուգն պատասխան նամակը վրդովեցնում է արքայից ար-

33 Փարպեցի, Բ, իգ, Նդիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 31):

34 Փարպեցին (Բ, իգ, էջ 44—45) և Նդիշեն (Բ, աշխ. թարգմ., էջ 30—31) հականհ հանվան հիշում են Արտաշատի ժողովի մասնակիցներին: Սյունյաց Վասակ իշխանը, Մամիկոնյան իշխան և Հայոց սպարապետ Վարդանը, Վահեունյաց Գյուտ, Մոկաց Արտակ, Անձևացյաց Շմավոն, Ապահունյաց Մանեհ, Վանանդի Առավան, Արշարունյաց Արշավիր, Ամատունյաց Վահան, Գնունյաց Ատոմ, Պալունյաց Վարադ-Շապուհ, Աշոցի Հրահատ, Դիմաքսյան Հմայակ, Արեղենից Գալրիկ, Առավելենից Փափագ և Զյունական Վրեն իշխանները: Հոգևորական դասից ժողովում ներկա էին Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփը, Սյունյաց Անանիա, Արժրունյաց Մուշե, Տարոնի Սահակ, Ռշտունիքի Սաճակ, Մանազկերտի Մելիտե, Բազրեանդի Նզեթի (Կողբացին), Բզնունիքի Սուրմակ, Բասենի Թաթիկ, Մարդաստանի Երեմիա, Վանանդի Գադ, Մոկաց Բասիլ, Անձևացյաց Նդրայր, Տայոց Տաճատ, Տարբերունու Քասուն, Մարդաղվո Զավեն, Ամատունյաց Նդիշե, Ապահունյաց Երեմիա եպիսկոպոսները՝ ավագ քահանաների և վանականների հետ:

35 Նդիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ. 20):

36 Նույն տեղում:

37 Նույն տեղում, էջ 31—41:

քային և պարսից ավագանուն: Բոլորը զարմանում են խիզախ ու հանդուգն նամակի վրա: Մոգերը և հազարապետ Միհրնեսեհը արքայից արքային խորհուրդ են տալիս լուրջ ուշադրություն դարձնել և հայ նախարարների պատասխան նամակը դիտել իրրև հակապետական ելույթ: Հազկերտը հրամայում է անմիջապես հրովարտակ ուղարկել, որով հրամայվում է Հայաստանի, Վիրքի և Աղվանքի բոլոր տանուտերերին և մեծամեծներին շտապ գնալ Պարսկաստան: Ուշացողներին սպառնում էր մահապատժով³⁸:

Հայաստանից Տիգրան՝ Բարձրագույն Դուռը ներկայացան հետևյալ տասը նախարարները. մարզպան Վասակ Սյունին, Ներշապուհ Արծրունին, Արտակ Ռշտունին, Գաղիշո հոռոխորունին, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, Արտակ Մոկացին, Մանեհ Ապահունին, Վահան Ամատունին, Գյուտ Վահանունին, Շամավոն Անձևացին³⁹:

Նղիշեն չի հիշում, թե Վրաստանից և Աղվանքից ովքեր գնացին, իսկ Ղազար Փարպեցին նշում է Վրաց աշխարհից Աշուշա բեգլխին և այլ տանուտերերի, առանց անունները հիշատակելու⁴⁰:

Հայոց միաբանության մեջ էին նաև այն նախարարները, որոնք հայրենիքից դուրս էին գտնվում, ուստի նրանք էլ գնացին Տիգրան⁴¹: Տիգրան գնացող նախարարները փափագում էին արքունի դռանը տեսնել իրենց մերձավորներին ու սիրելիներին, որոնք գտնվում էին այնտեղ իբրև պատանդներ⁴²:

Տիգրան ներկայացած (450) նախարարներին Հազկերտ Բ-ն նախ և առաջ հրամայում է երկրպագել կրակին, հակառակ դեպքում նրանց սպառնում էր շարչարանքով: Նախարարներն ընդդիմանում են և խնդրում Հազկերտին, որ հայտնի իրենց, թե ի՞նչն է նրա դժգոհության պատճառը: Արքայից արքան պատասխանում է նախարարներին, որ վնաս է համարում նրանց աշխարհի հարկը արքունի գանձարանն ընդունելը և նրանց արիությունն ու քաջությունն էլ անօգուտ, քանի դեռ պարսից կրոնը չեն ընդունել: Այնուհետև Հազկերտը կրկին մահապատժով սպառնում է նրանց ուրանալ քրիստոնեական կրոնը⁴³:

Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանն առաջ գալով աներկյուղ և քաջությամբ պատասխանում է արքային. «Այն օրենքները, որ աստծուց սովորեցի իմ մանկությունից՝ թողնել և երկյուղի հետ փոխել անհնար է: Թե որ մարդուց ընդունած լինեի այն ճշմարիտ վարդապետությունը, որ իմ մտքումը հաստատված է, գիտենայի որ ճշմարիտ են և ուրանայի, իմ անձը ողորմելի կհամարեի, ուր մնաց Աստծո բերանից ընդունած և սովորած օրենքները վաճառել սուտ փառքերի և մարդու երկյուղի փոխարեն: Աստված չանե՛ն իմ պատասխաններն այս են. սրա վրա ցանկանում եմ մեռնել, քան թե ուրացությունս անպրե՛կ առանց աստծու»⁴⁴:

Նրեք երկրների նախարարները լսելով Վարդան Մամիկոնյանի աներկյուղ

38 Նղիշեն, Բ: Փարպեցի, Բ, ին:

39 Փարպեցի, Բ, ին, էջ 47: Նղիշեն, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 42—43):

40 Փարպեցի, նույն տեղում:

41 Նղիշեն, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 43):

42 Նույն տեղում:

43 Նույն տեղում: Փարպեցին Հազկերտ Բ-ի հետ տեղի ունեցած հանդիպման մասնակիցների թվում, բացի հայոց նախարարներից, հիշատակում է նաև վրաց և աղվանից իշխաններին (Բ, իդ):

44 Փարպեցի, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 96—97):

պատասխանը և տեսնելով արքայի դեմքի բարկությունը, դիմում են վերջինիս՝ խնդրելով, որ նա ժամանակ տա նրանց վերջնական պատասխանի համար:

Հայոց, վրաց և աղվանից նախարարները գաղտնի հավաքվեցին և խորհուրդ արին, թե ինչ հնարքով գտնեն այս գործի ելքը: Ըստ ժողովականների, եթե նրանք շարունակեին համառել և ընդդիմանալ, արդյունքը կլիներ այն, որ նրանց երկրները կավերվեին և կամայացվեին: Ուստի միակ ելքը ստեղծված դրությունից նրանք տեսնում էին առերես ուրացություն մեջ, որը նրանց հնարավորություն կընձեռեր վերադառնալ հայրենիք և նորից հաստատ մնալ իրենց նախնիների հավատքին⁴⁵:

Երեք երկրների իշխաններն իրենց մտորումները Վարդան Մամիկոնյանից գաղտնի էին պահում, իմանալով, որ նա չի համաձայնվի նույնիսկ առերես ուրանալ: Սակայն վաղ թե ուշ նա պիտի իմանար: Նախարարները գալիս են Վարդան Մամիկոնյանի մոտ և բացատրում ստեղծված դրությունը, հիշեցնում, թե ինչ է սպասում նրանց, եթե շարունակեն ընդդիմանալ⁴⁶: Սակայն Վարդանը հանդիմանում է նրանց և լսել անգամ չի ուզում այդ առաջարկը: Նախարարներն ստիպված են լինում դիմել նրա մտերիմ ընկերոջը՝ Արտակ Մոկացուն, որպեսզի նա առանձին խորհրդակցի նրա հետ և համոզի առերես ուրանալ: Ամեն կերպ աշխատում էր համոզել Վարդանին նրա եղբոր քենակալը՝ վրաց բզեշխ Աշուշան: Վարդան Մամիկոնյանը՝ Սահակ Պարթևի թոռը՝ խուսավորչի շառավիղը մոր կողմից և Մամիկոնյան տան տները անհողդողդ էր: Այն ժամանակ երեք երկրների նախարարները բերեցին Ավետարանը և բոլորը միասին ձեռքները վրան դնելով երդվեցին, որ եթե Վարդանը մի փոքր ժամանակով ընդունի Հազկերտ Բ-ի ասածները և նրանց ազատի որոգայթ լարող թշնամու հարձակումներից, ապա նրա բոլոր ասածները կլսեն և կկատարեն ու հայրենիքի փրկության համար չեն խնայի իրենց կյանքը: Սոսկալի պատիժ էր սպասում ուրացողին և երդմնազանցին⁴⁷:

Վարդան Մամիկոնյանը, լսելով ու տեսնելով այս ամենը, արտասուքով լցված՝ մի փոքր ժամանակով հանձն առավ առերես ուրանալ⁴⁸:

Ըստ Եղիշեի, նախարարներին առերես ուրանալու այդ որոշումը խորհուրդ էր տվել թագավորի ռեներքին խորհրդակիցներից մեկը, որը գաղտնի հետևում էր քրիստոնեական ուսմունքին: Պահը տագնապալից էր: Հազկերտը պատրաստվում էր արշավանքի՝ արևելքից վաչկատուն ցեղերի նոր ներխուժումը հտ մղելու: Արքայից արքայի այդ ռեներքին խորհրդականը՝ նախարարներին զգուշացրել էր, որ Հազկերտ Բ-ն նրանց քշելու էր օտարություն: Ուստի նախարարները միաբանության ուխտը կատարելուց հետո, այդ անձնավորությանը, որպես պատգամավոր ուղարկում են Հազկերտի մոտ իրենց որոշումը հայտնելու⁴⁹:

Պատմիչները վկայում են, թե որքան մեծ ուրախություն պատճառեց Հազկերտ Բ-ին հայ, վրաց և աղվանից նախարարների ուրացումը: Արքան նրանց պարգևներ տալով և վերականգնելով պատիվները՝ վերադարձնում է իրենց երկրները՝ զրադաշտականությունն աւարածելու համար: Վերադարձող նախարար-

45 Փարպեցի, Բ, ի, 1:

46 Նույն տեղում:

47 Նույն տեղում:

48 Նույն տեղում:

49 Եղիշե, Բ, Փարպեցի, Բ, ի, 1:

ներին ուղեկցում էին «բազում այրուձի» և 700 մոզ, որոնց զինավորում էր մոգ-պետը։ Մոգերին Հաղկերտը հանձնարարում է, որպեսզի մինչև կովից իր վերադառնալը նրանք վերջացնեն իրենց գործը, այսինքն՝ այդ երկրների բնակչությանը կրոնափոխ անեն։ Որպեսզի նախարարները ետ չկանգնեն իրենց խոսքից, Հաղկերտը պատանդ է պահում վրաց Աշուշա բղեշխին և Սյունյաց Վասակ իշխանի երկու որդիներին՝ Բաբիկին և Ամիրներսեհին⁵⁰։ Այս հանգամանքը որոշակի ազդեցություն գործեց Վասակ Սյունու հետագա վարքագծի վրա։ Իսկ վրաց թագավորը, որը միայն անվանաբար էր գրավում իր նախնիների գահը, կորցրեց երկրի փաստական կառավարիչ Աշուշա բղեշխին, դժվարին վիճակի մեջ ընկավ, մանավանդ մինչ այդ Սասանյանները Վիրքից օտարության մեջ էին ուղարկել բազմաթիվ նախարարներին⁵¹։ Վրաց աշխարհը փաստորեն դուրս մնաց ապստամբական շարժումից, չնայած Սասանյանների քաղաքականությունը հավասարապես ուղղված էր նաև Վիրքի դեմ, իսկ վրաց ժողովուրդը մեծապես համակրում էր հայերի ու աղվանների ապստամբական շարժումը։

⁵⁰ Նույն տեղում։

⁵¹ Եղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 48)։

«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐՍԶՄԸ»

1. ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏԱՐԵՐԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆ ԸՆԴԴԵՄ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ

Մինչ առերես կրոնամիտիս եղած հայ նախարարները գտնվում էին Տիգրոնում, Հայաստանում սկսվում է տարերային համաժողովրդական շարժում՝ ընդդեմ պարսիկների ու նախարարների, քանի որ վերջիններիս ուրացության և մոգերի բազմությամբ վերադառնալու լուրերն արդեն հասել էին Հայաստան։ Սկսված ապստամբական շարժումն արագ տարածվում է ողջ երկրում։ Ապստամբած հայ ժողովուրդը որոշում է մինչև արյան վերջին կաթիլը պայքարել հայրենիքի համար։ Հայրենիք վերադարձող նախարարներից երես էին դարձրել ողջ ժողովուրդը և նույնիսկ նրանց հարազատները¹։

Ապստամբած ժողովրդի վճիռն այս էր. «Հարազատ եղբոր ձեռքը թող բարձրանա այն մերձավորի դեմ, որ դուրս է եկել Աստծո պատվիրանի ուխտից. հայրը շինայի որդուն, և որդին շակնածի հոր պատվից։ Կինը կռվի իր ամուսնու դեմ և ծառան դիմադրի իր տիրոջը»²։ Կենաց և մահու պայքարի են ելնում տղամարդ ու կին, երիտասարդ ու ծեր։

Տիգրոնից վերադարձող նախարարները Հայաստան հասնելով, կանգ են առնում Անգղ գյուղաքաղաքում, որտեղ հայոց զորքի ամառանոցներն էին։ Նրանց հետ էին պարսիկ մոգերը, որոնք ճանապարհին վիճակ էին գցել, թե իրենց գործի համար երեք երկրներից ում ինչ բաժին է հասնելու։ Անգղում մոգերը փորձում են քանդել եկեղեցին և դրա փոխարեն ատրուշան կանգնեցնել։ Տեսնելով իր սրբության խորտակումը՝ ժողովուրդը դադանակներով զինված հարձակվում է մոգերի վրա և ցրում նրանց³։ Եկեղեցին օգտագործեց տարերայնորեն սկսված ժողովրդական շարժումը և եռանդուն պայքար սկսեց երկրում գտնվող մոգերի դեմ։ Ժողովրդի ողջ ատելությունն ուղղվում է Սասանյանների և նրանց ներկայացուցիչների՝ մոգերի դեմ։ Պարսիկների ծանր հարկահանութունից դժգոհ ժողովրդական զանգվածներն ապստամբում են, սպանում կամ երկրից արտաքսում պարսիկ պաշտոնյաներին ու մոգերին։ Ապստամբած ժողովուրդը հարձակվում է քաղաքների և ամրոցների վրա, ամենուրեք կոտորելով ու հալածելով պարսկական կայազորները։ Շուտով համոզվելով, որ իրենց ձեռնարկումն անիրագործելի է, մոգերը մտածում են միայն այն մասին, թե ինչպես

1 Տճ՝ Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 54—55)։ Ղազար Փարպեցի, Բ, ԻԹ (գրաբար տեքստ, էջ 55—56)։

2 Եղիշե, նույն տեղում, էջ 55։

3 Նույն տեղում։

ողջ և անվնաս ետ վերադառնան իրենց երկիրը⁴։ Հայրենիք վերադարձած առե-
րես կրոնափոխ նախարարները միանում են ապստամբական շարժմանը և
ստանձնում նրա ղեկավարությունը։

Ապստամբական շարժումը թեև կոխում է իր հաջորդ փուլը՝ տարերային
ընդվզումից վերածվելով նախարարական Հայաստանի կազմակերպված ապրե-
տամբության։

Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը Տիգրանից վերադառնալուց հետո ըն-
սանիքով, եղբայրների հետ հեռացել էր կայսրության սահմաններում գտնե-
լի ող իր կալվածքները, բայց նրա ներկայությունը խիստ կարևոր էր, և նախա-
րարների ու հոգևորականության միջամտությամբ Վասակ Սյունին նամակ է
գրում և պատգամավորություն ուղարկում, որպեսզի Վարդան Մամիկոնյանը
վերադառնա։ Վարդանը վերադառնալով, գլխավորում է երկրի զինված ուժերի
ևռանդագին նախապատրաստությունը։ Զինված ուժերի ստուգատեսի համար
հարմար պահ էր մոտալուտ ամառը, երբ հայկական զորքերի այն մասը, որ
դեռևս գտնվում էր երկրում, աշխարհագրորի հետ միասին հավաքվելու էին Մաղ-
կոտն գավառի ամառանոցներում, Անգղ գյուղաքաղաքի մոտ⁵։ Ապստամբու-
թյան ղեկավար սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, տեղեկանալով, որ մոգերն
արդեն հայտնել են արքունիքին հայերի նախապատրաստվող զինված ապրե-
տամբության մասին, շտապում էր կազմակերպել ապստամբների ուժերը,
ցանկանալով կանխել պարսկական զորքի ներխուժումը Հայաստան⁶։ Սակայն
այդ պահին զգալի դարձավ լուր հանգամանքների բերումով ապստամբությա-
նը հարած մարզպան Սյունու անվճռական, տատանվող դիրքը։

Պարսից արքունիքից մարզպանի պաշտոն ստացած Վասակ Սյունին, Եղի-
շնի ասելով, հակված էր հավատափոխության և գործակցում էր պարսիկների
հետ⁷ (նրա երկու որդիներն էլ պատանդ էին Տիգրանում)։ Նա ապստամբական
շարժման ծավալման հետևանքով հարում է ապստամբությանը։ Ապստամբու-
թյունը գլխավորող նախարարները և, առաջին հերթին, Վարդան Մամիկոնյա-
նը, Վասակ Սյունուն չվստահելով, սկսում են ռազմական գործողությունների
նախապատրաստությունը վարել մարզպանից զաղտնի։ Վարդան Մամիկոն-
յանը, օգտվելով իր սպարապետական իրավունքներից, հրավիրում է նախա-
րարների, սեպուհների ու եպիսկոպոսների գաղտնի խորհրդակցություն, որ-
տեղ քննվում է Պարսկաստանի դեմ տարվելիք ռազմական գործողությունների
ստրատեգիական ծրագիրը։ Վասակ Սյունու նկատմամբ եղած մեծ անվստա-
հություն մասին է վկայում այն փաստը, որ երբ Զանդազան իշխանը ցանկա-
նում էր ընդունած որոշումների մասին հայտնել Վասակ Սյունուն, նրան հե-
տապնդում և, ըստ հնագույն սովորության, հասնելուն պես քարկոծում են
որպես հայրենիքի դավաճան⁸։

Ապստամբության ղեկավարները ցանկանում էին Վասակ Սյունուն կանգ-
նեցնել արդեն կատարված փաստի՝ ժողովրդի զինված ելույթի առաջ, որ-
պեսզի նա այլևս չկարողանար ետ կանգնել այն առաջարկություններից, որ

⁴ Նույն տեղում, էջ 56։

⁵ Փարպեցի, Բ, լա էջ 60։

⁶ Փարպեցի, Բ, լր (աշխ. թարգմ., էջ 141—147)։

⁷ Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 59)։

⁸ Նույն տեղում, էջ 61։

արել էր Վարդան Մամիկոնյանին ուղղված իր նամակում: Երբ նախարարները, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, մարզպանին հայտնում են իրենց որոշումը պարսիկների դեմ զինված ելույթի մասին, նա սկզբում փատանվում, հապաղում է, ի վերջո, թէպետև ոչ կամաւ, սակայն ի հարկէ յանձն առեալ միաբանէր ընդ նոսա»⁹:

Այնուհետև բոլոր նախարարները և ամբողջ աշխարհազորը, որ բաղկացած էր հիմնականում շինականներից ու ռամիկներից, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ սրբազան երդում են տալիս Անգղում¹⁰, Հայրենիքը ստերկացնող պարսիկների, նրանց զորքերի ու մոգերի հանդեպ եղած համընդհանուր ատելությունը միավորել էր ժողովրդի բոլոր խավերին:

Համաժողովրդական երդումից հետո աշխարհազորականները հարձակվում են մոգերի կանգնեցրած ատյուշանների վրա, խորտակում դրանք, իսկ զրադաշտական սրբազան կրակը հանգցնում ջրով, որը զրադաշտականները մեծագույն սրբապղծություն էին համարում: Ապա կալանավորում են Անգղում եղած բոլոր մոգերին, տանում ոչ հեռու գտնվող Շապուհ Բ-ի կողմից ավերված քաղաքը՝ Զարհավան և այնտեղ սպանում¹¹: Անգղում գտնվող ապստամբական զորքը հաջորդ օրը բաժանվում է երեք մասի և հանկարծակի՝ հարձակմամբ շրջապատում այնտեղ գտնվող պարսկական զորքին ու կոտորում, իսկ զորավարներին կալանավորում և պահում նախարարների ամրոցներում¹², Հավանաբար այս միջոցառման նպատակն էր նրանց փոխանակել Տիգրանում գտնվող հայ պատանդների հետ:

Վերջում և Աղվանքում տեղի ունեցող իրադարձությունները հայերին ստիպում էին շտապել: Ապստամբած վրացիներն ու աղվանները սերտ կապ էին պահպանում հայերի հետ: Սակայն ապստամբ վրացիները մինչև վերջ այդպես էլ չկարողացան գործնականորեն մասնակցել հայերի ապստամբական շարժմանը¹³:

Աղվանքում ևս տարվում էր նույն քաղաքականությունը, ինչ Հայաստանում: Այստեղ նույն կրոնափոխության նպատակով Հաղկերտ Բ-ն ուղարկել էր 300 մոգ: Մոգերի հետ մեկտեղ անթիվ զորքով եկել և Բաղասականի Փայտակարան քաղաքում ճամբար էր դրել Միհրներսեսը՝ այդտեղից պետք է պարսիկներն իրականացնեին ռազմական հսկողությունն ամբողջ Անդրկովկասի վրա: Աղվանքում ապստամբական շարժումը գլխավորող Վաչե թագավորի համար ստեղծվում է տագնապալի վիճակ: Այն ժամանակ, երբ հայերն սկսել էին իրենց գործողություններն Անգղում, Աղվանքից եկած դեսպանները խընդրում են նրանց արագացնել ռազմական գործողությունները պարսիկների դեմ և օգնության գալ իրենց: Դեսպանները մեծ տագնապալվ հայտնում էին, որ հյուսիսից՝ Հոնաց պահակի կողմից, Աղվանքի թիկունքն է գալիս այնտեղ գտնվող Սեբուխտ Նիխորական մարզպանն՝ իր զորքերով¹⁴, Հայաստանի համար առանձնապես վտանգավոր էր պարսից հաղարապետ Միհրներսեսի

⁹ Նույն տեղում, էջ 62:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 61—62:

¹¹ Փարպեցի, Բ, Լր (աշխ. թարգմ. էջ 147):

¹² Նեղիշ, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 64):

¹³ Տե՛ս Լ. Ջոնսոն, Լաճար Գրաբեյցիս Ընթերցման Երկարություն, Թիֆլիս, 1962, էջ 124—125:

¹⁴ Նեղիշ, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 70):

Փայտակարանում գտնվելը¹⁵ Ապստամբ հայերի դրուժյունը բարդանում էր։ Ամբողջ Այրարատում, երկրի ռազմական նշանակությունն ունեցող բոլոր կետերում տեղավորված էին պարսկական կայազորներ։ Այրարատից այս ամբողջությունը շարունակվում էին դեպի արևելք, այն ճանապարհի երկայնքով, որը Վայոց ձորով ու Սեանա լճի հարավային ափով, Տրտու (Թարթաու) գետի հովտով տանում էր Աղվանք, Փայտակարան քաղաքը, ուր գտնվում էին Անդրկովկասի երկրները և Կովկասյան լեռնանցքները հսկող պարսկական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը։

Դեպի երկրի կենտրոնական շրջանը պարսկական զորքերի հնարավոր ներխուժումը կանխելու նպատակով հայկական աշխարհազորը Մաղկոտն լեռների իր ամառանոցներից արագությամբ իջնում է Այրարատ և հարձակվելով պարսկական կայազորների վրա, կոտորում նրանց։ Այսպիսով, հայոց զորքը տիրանում է երկրի բոլոր կարևոր ռազմական նշանակություն ունեցող կետերին և դրանցում տեղավորում հայկական կայազորները¹⁶։

Չնայած ապստամբների այս հաջողություններին, առկա ռազմական ուժերն, այժմամենայնիվ, անբավարար էին պարսկական զորքերի գերազանց ուժերի դեմ կռվելու համար։ Հայկական հեծելազորի մեծ մասը գտնվում էր Հայաստանից դուրս, իսկ երկրի ներսում եղած զորքը փոքրաթիվ էր։ Ժողովրդական աշխարհազորի խմբերը թևեկ մեծաքանակ էին ու պատրաստ մարտական սխրանքի, սակայն պատերազմական գործում անփորձ էին։ Այդ սլաքաձուլ էլ Վարդան Մամիկոնյանն անհրաժեշտ էր համարում ռազմական օգնություն խնդրել Հյուսիսային Կովկասում գտնվող հոներից և Բյուզանդիայից։ Նա Վասակ Սյունուն առաջարկում է դեսպանների միջոցով նամակներ հղել կայսրին և Հայաստանի բյուզանդական մասի նախարարներին։ Շուտափույթ կերպով նամակներ են գրվում՝ ուղղված Թեոդոսիոս Բ (408—450) կայսրին և Կոստանդնուպոլսի պալատական ավագանուն, ինչպես նաև բյուզանդական Հայաստանի նախարար-սատրապներին։ Դեսպանության կազմում էին Վահան Ամատունին, Հմայակ Մամիկոնյանը և Մեհրուփան Արծրունին։ Թեոդոսիոս Բ-ն ջերմորեն արձագանքում է հայերի խնդրանքին և պատրաստվում օգնություն ցույց տալ նրանց, բայց շուտով վախճանվում է (450 թ. հուլիսի 2-ին)։ Բյուզանդիայի վիճակն այս ժամանակաշրջանում բարդացել էր։ «Բարբարոսները», Դանուբն անցնելով, սպառնում էին Կոստանդնուպոլսին։ Այս պայմաններում Բյուզանդիայում նոր գահ բարձրացած Մարկիանոս կայսրը (450—457) մերժում է հայերի խնդրանքը և ջանում Սասանյաններին ցուցադրել իր չեզոքությունն ու հավատարմությունը 422 թ. կնքված հիսնամյա խաղաղության դաշնագրին¹⁷։ Բյուզանդական Հայաստանի նախարարները ևս չեն կարողանում օգնության հասնել իրենց հայրենակիցներին։ Հոների օգնության վրա դժվար էր հույս դնել։ Հայերի համար արդեն պարզ էր, որ իրենք ստիպված են լինելու պարսիկների դեմ կռվելու առանց դրսի օգնության։ Միակ փրկությունը նրանք տեսնում էին իրենց միաբանության և հակառակորդին հանկարծակի հարված հասցնելու մեջ։ Դեպքերի հետագա զարգացումը պետք

¹⁵ Փառապետ, Բ, լր, էջ 63։

¹⁶ Նղիշ, Գ։

¹⁷ Նղիշ, Գ, էջ 68, ՏՃ ս Վ. Կ. Իսկանյան, Բյուզանդական կողմնորոշման հարցը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, ՊՐԶ, 1966, № 3 (34), էջ 53—70։

է ավելի պարզորոշ ցույց տար ժողովրդական խավերի և աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների հետապնդած դասակարգային տարբեր նպատակներն այս պայ-
քարում: Աշխարհագրորի մեջ համախմբված ժողովուրդը ձգտում էր երկրից
դուրս քշել պարսկական զավթիչներին:

Շարժման ելքի վրա ամենից շատ ազդում էր նախարարների հակասական
շահերի բախումը: Ավելի ու ավելի պարզ էր դառնում, որ նախարարների գոր-
ծողությունների միասնությունը լուկ առերես էր: Գերիշխող դիրք գրավելու
համար նրանց միջև ընթացող խուլ, բայց համառ պայքարը շարունակվում էր:
Զէին վերացված ներքին տարածայնություններն ու մրցակցությունը, որից և
օգտվում էր թշնամին: Պարսիկների դեմ տարած հաղթանակը պետք է նպաս-
տեր նախարարական Հայաստանի և Բյուզանդիայի քաղաքական մերձեցմանը,
որի շնորհիվ ամրապնդվելու էին Վասակ Սյունու քաղաքական հակառակորդ-
ների՝ Մամիկոնյանների, Ամատունիների, Կամսարականների և հայոց եկե-
ղեցու դիրքերը: Այդպիսով Հայաստանի մարզպան Վասակ Սյունին կորցնելու
էր իր բոլոր արտոնությունները, ընդհուպ մինչև երկրի քաղաքական գործերից
մեկուսացվելը: Վասակ Սյունին ապստամբության տարերքով ներգրավված
լինելով ազատագրական շարժման մեջ և ակամա դառնալով դրա կազմակեր-
պիչն ու ղեկավարներնից մեկը, ընկել էր շատ դժվարին կացության մեջ: Թվում
էր, թե նա նահանջելու տեղ չունեի, քանի որ առաջին անգամ իր նախածեռ-
նությամբ էին նախարարները հավաքվել՝ համաձայնեցնելու իրենց գործո-
ղությունները: Առաջինը նա էր ուղարկել նախարար-սատրապներին, բյու-
զանդական կայսրին և հոների առաջնորդներին հղված նամակները, քանի որ
ինքն էր երկրի կառավարիչը: Նա երգում էր տվել, որից հրաժարվելը նշա-
նակում էր վտանգել իր և իր ընտանիքի կյանքը, գուցե և տիրույթներն ու
բարեկեցությունը: Նրա դեմ էր ուղղվելու ապստամբած ժողովրդի ողջ զա-
յրույթը: Միաժամանակ նա զգում էր, որ Հայաստանում իրեն համարում են
ընդհանուր գործին խորթ անձնավորություն, որը երկրի մարզպանի դիրքին
էր հասել Սասանյանների շնորհիվ: Մինչդեռ Հայաստանում կատարված իրա-
դարձություններից հետո պարսից արքունիքում գտնում էին, որ հայերին հա-
վատափոխ անելու ծրագրի ձախողման հիմնական մեղավորը Վասակն էր: Այս
պայմաններում Վասակ Սյունին փորձում է սպասողական դիրք գրավել, առե-
րևույթ մնալով ապստամբների համախոհը:

Բյուզանդիայի գրաված չեզոք դիրքը առաջացրեց նախարարներից մի
մասի տարակուսանքը հաղթանակի նկատմամբ: Այդ ամենը Վասակ Սյունուն
անելանելի կացությունից դուրս գալու հույս ներշնչեց: Նա մտածում էր, որ
դեռևս հնարավոր է այդ վիճակից խաղաղ ելք գտնել: Բայց ապստամբության
հիմնական ղեկավարները՝ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորու-
թյամբ, գտնում էին, որ պետք է շտապ գործել, և արագ հարվածով հաղթա-
նակի հասնել, քանի դեռ թշնամին նախահարձակ չի եղել:

2. ԶԻՆՎԱՍՏ ԱՊՍՏԱՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ: ԱՎԱՐԱՅՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Հայ ժողովրդի 450—451 թթ. մեծ ապստամբությունը Սասանյանների լծի
դեմ Եղիշեն անվանել է «Հայոց պատերազմ»: Ապստամբության ղեկավար-
ները ավարտելով ռազմական նախապատրաստությունները, անմիջապես ձեռ-

նամուխ եղան ակտիվ գործողությունների: Վարդան Մամիկոնյանը զորքը բաժանեց երեք մասի: Առաջին մասը՝ ներշապուհ Արծրունու գլխավորությամբ, ուղարկեց հարավ, հայ-պարսկական սահմանի ամենախոցելի մասը, որտեղից Հեր և Զարեանդ գավառների վրայով թշնամին անմիջապես կարող էր ներխուժել երկրի սիրտը՝ Այրարատ նահանգը: Զորքի մյուս մասի գլուխն անցած Վարդան Մամիկոնյանը շարժվեց դեպի Վրաց աշխարհի սահմանը, այստեղից պիտի գնար դեպի արևելք՝ «բուն աշխարհն Աղուանից», որտեղ գտնվում էր Աղվանքի մայրաքաղաք Կապադակը: Այստեղից ճանապարհը դեպի հյուսիս՝ «Դուռն Աղուանից» լեռնանցքով տանում էր Կասպից ծովափը, որտեղ գտնվում էր Ճորա պահակը: Վարդան Մամիկոնյանի զորքը նպատակ ուներ թիկունքից հարվածել Աղվանքի Ճորա պահակում նստող մարզպան Սեբուխտ Նիխորականին, տիրանալ Հոնաց պահակին (Ճորա պահակ, այժմյան՝ Դերբենդից հարավ), ջախջախել այնտեղ եղած պարսկական կայազորը և կապ ստեղծել հոների հետ: Զորքի երրորդ մասը թողնվեց Վասակ Սյունու տրամադրության տակ. նա պետք է դիմադրեր թշնամուն իր հայրենի տիրույթ Սյունիքում և պաշտպաներ Այրարատը¹⁸:

Մարտական ուժերի այսպիսի բաժանումն օգտակար կլիներ, եթե ապրտամբության մասնակիցների մեջ լիակատար համաձայնություն տիրեր: Բայց շուտով պարզվում է, որ այդպես չէ: Վասակ Սյունին շտապում է օգտագործել այն հանգամանքը, որ մենակ է մնացել Այրարատում: Զուր չէր իր հրամանատարության տակ վերցրել այն նախարարների աշխարհազորները, որոնք իր զաղտնի համախոհներն էին: Բացի այդ, Այրարատում տեղավորված բազում կայազորներ ևս բաղկացած էին նրա կողմնակիցներից: Շատ զորամասեր, լրիվ անգործության մատնելով, Վասակ Սյունին պահում էր Սյունիքում, իբրև թե պարսկական զորքերի ներխուժումը Սյունիք կանխելու համար¹⁹:

Ստեղծված պայմաններում Վասակ Սյունին կարող էր դեն նետել իր դիմակը և պարսից արքունիքի առաջ ցույց տալ, թե ինքը սկզբից եեթ դեմ է նդել ապստամբության և մտածել է միայն լեզու գտնել արքունիքի հետ:

Երբ Վարդան Մամիկոնյանն Այրարատը թողնելով, իր զորքով շարժվում էր դեպի Լուինաս գետի (Աղստեխի գետ) հովիտը, Վասակ Սյունին նամակներ է ուղարկում ֆայտակարան, պարսից հազարապետ Միհրնեսուհին և Ճորա երկրի սահմանապահ մարզպան Սեբուխտ Նիխորականին, որոնցով հայտնում էր, որ իրեն հաջողվել է ցրել ապստամբների ռազմական ուժերը, որ հայկական զորքի հիմնական մասը գտնվում է իր տրամադրության տակ: Սեբուխտ Նիխորականին նա տեղեկացնում էր նաև, որ Վարդան Մամիկոնյանը փոքրաթիվ զորքով է շարժվում նրա դեմ և որ Սեբուխտի համար դժվար չի լինի ջախջախել նրան²⁰: Ստանալով այս տեղեկությունները, Սեբուխտն շտապ գալիս է հարավ և Վարդան Մամիկոնյանին հանդիպում Վիրքի սահմաններից ոչ հեռու գտնվող Աղվանից թագավորի ձմեռոցի՝ Խաղխաղ քաղաքի մոտ²¹:

Որքան մեծ պետք է լիներ Վարդան Մամիկոնյանի և նրա զորքի զարմանքն ու զայրույթը, երբ Լուինաս գետի կիրճից դուրս գալով ու հովիտը

¹⁸ Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 69):

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Ղազար Փարպեցի. Բ, լդ (աշխ. թարգմ., էջ 151):

²¹ Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 70):

մտնելով, հեռվում՝ հաղխաղ քաղաքի մոտերքում, տեսնում են կաղմ ու պատ-
րաստ կանգնած Սեբուստ Նիխորականի զորքը: Վարդան Մամիկոնյանն ըն-
դունում է մարտը և, չնայած թշնամու գերազանցող ուժերին, հաղթանակ է
տանում²², Թշնամու զորքը ցրվում է, իսկ հաղթանակած հայոց զորքը, անց-
նելով Կուր գետը, մտնում է Բուն Աղվանից երկիրը, որտեղ համալրվում է լեռ-
ներում ապաստանած ապստամբ աղվանների ջոկատներով: Հայ-աղվանական
միացյալ զորքն անցնում է Ավթարանի հովտով և արշավանք ձեռնարկում դե-
պի Աղվանքի մայրաքաղաք Կապադակից հյուսիս գտնվող «Դրունք Աղուա-
նից» լեռնանցքը²³, Նղիշեն հաղորդում է, որ նրանք կոտորում են այնտեղ
գտնվող պարսից զորքը և տեղի հսկողությունը հանձնում Վահանին, որը
«աղվանների թագավորների ցեղից է»²⁴, Այնտեղից անցնում են Չոր կամ
Ճորա երկիրը և հասնում «Ճորայ պահակ» (կամ Հոնաց պահակ)²⁵, որ
գտնվում էր պարսկական սահմանասլահ զորքի պետի՝ մարզպանի ռազմական
կայանը: Այստեղ ճամբար դնելուց հետո ապստամբները նույն Վահան արքա-
յազնին որպես դեսպան, ուղարկում են Հոնների երկիրը և «Հոնների երկրին զոր-
ծակից ուրիշ շատ բարբարոս ազգերի մոտ»²⁶, նրանց հետ բանակցելու և դաշն
կնքելու, որ հաստատ մնան այդ միաբանության վրա»²⁷:

Այս բանակցությունները անցնում են մեծ հաջողությամբ: Հոնների և լեռ-
նեցիների ներկայացուցիչները խոստանում են ոչ մի օժանդակություն ցույց
չտալ պարսիկներին և հակառակը, օգնել ապստամբ հայերին ու աղվան-
ներին²⁸:

Մինչ Վարդան Մամիկոնյանը պարսիկների դեմ հաղթանակներ էր տա-
նում, Վասակ Սյունին բացահայտ դավաճանության դիմեց: Նա ցրեց Այրա-
րատի ամրություններում տեղավորված հայկական կայազորները և նրանց
տեղը պարսկական կայազորներ դրեց: Այդ լուրը Վարդան Մամիկոնյանին
հասցրեց մի վիրավոր դստկան: Վասակ Սյունու բացահայտ դավաճանության
և Այրարատում նրա կատարած ավերածությունների լուրը շարժում է Աղվան-
քում հաղթանակ տարած զորքի զայրույթը: Վարդան Մամիկոնյանը հարկա-
դրված էր Ճորա պահակից շտապ վերադառնալ Հայաստան²⁹:

Վասակ Սյունին շուտափույթ ամրանում է իր հայրենի Սյունիքում, նա-
խապես ավերելով Այրարատի ամրությունները և ոչնչացնելով պարենամթեր-
քը, որպեսզի հայկական զորքը չկարողանա այնտեղ ձմեռել: Վասակ Սյունու
դավաճանությունը բացահայտ է դառնում³⁰, Վարդան Մամիկոնյանի հրա-

²² Նույն տեղում, էջ 70—71:

²³ Նղիշեն (Գ, էջ 78) անվանում է պարզապես «Դրունք»: Ղազար Փարպեցին (Բ, լզ, էջ 66)
նշված լեռնանցքը գիտե իբրև «պահակ որմուն, որ է ընդ մէջ իշխանութեանն Աղուանից և Հո-
նաց»:

²⁴ Նղիշեն, Գ (աշխ., թարգմ., էջ 70—71):

²⁵ Այժմյան Ռուբաս դետի մոտ:

²⁶ Նղիշեն նկատի ունի առաջին հերթին Հոնաց պահակին սահմանակից թավասպառներին
(Թարասպառներին) ու լեկերին (լեզգիներին):

²⁷ Նղիշեն Գ (աշխ., թարգմ., էջ 72):

²⁸ Նույն տեղում, Փարպեցի, Բ, լե, (աշխ., թարգմ., էջ 155):

²⁹ Նղիշեն, Գ (աշխ., թարգմ., էջ 73): Փարպեցի, Բ, լզ, էջ 66—67:

³⁰ Ա. Դարոգաշյանը, Ն. Աղունքը, Հ. Արմենը, Ստ. Մալխասյանը, Խ. Վեմյանը Վասակ
Սյունու քաղաքական կողմնորոշման և վարքագծի հարցում այլ տեսակետ ունեն, գտնելով, որ

մանով հայոց զորքը ձմեռելու համար ցրվում է երկրով մեկ, այն պայմանով, որ դարնանը պատրաստ լինի պատերազմական դորժողությունների:

Հաղթողի փառքով պսակված Վարդան Մամիկոնյանն Արտաշատում նոր կառավարություն է կազմում: «Տանուտէր հայոց», այսինքն երկրի կառավարիչ է դառնում ինքը՝ Վարդան Մամիկոնյանը, միաժամանակ մնալով նաև սպարապետ: Նա, փաստորեն, վերականգնում է Արշակունյաց ժամանակաշրջանի գործակալությունները: Վահան Ամատունին վերահաստատվում է հազարապետի պաշտոնում, դավաճան Գադիշո հռոխորունու փոխարեն մաղխազ է դառնում նրա ազգական հորեն հռոխորունին, մեծ դատավորն էր կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփ եպիսկոպոսը: Վերականգնվում է մինչև անգամ մարդպետի պաշտոնը, որը հանձնվում է Միհրշապուհին: Հայաստանը փաստորեն դառնում էր անկախ պետություն՝ «Տանուտիրական երկիր» կամ «երկիր տանուտիրական գնդին»: Բոլորը հասկանում էին, որ Սասանյանների նոր ընդհարումն անխուսափելի էր: Ուստի ապստամբները պատրաստվում էին առաջիկա պատերազմին:

Վասակ Սյունին և նրա կողմնակիցները ժողովրդին համոզում էին հրաժարվել ապստամբության մտքից, խոստանալով ամեն ինչ հարթել և խաղաղ ճանապարհով հասնել նսիսկին իրավիճակի վերականգնման: Այս հավաստիացումներին եղան հավատացողներ, որոնք անցան նրանց կողմը: Այդ նույն ժամանակ Հաղկերտ Բ-ն Միշին Ասիայում պարտություն է կրում հոներից և վերադառնում Տիգրոն: Վասակ Սյունին օգտագործում է հենց այս հանգամանքը: Նա ամեն կերպ համոզում է արքայից արքային, որ սյեծի վերջինս մեղմացնի իր քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ, ներման հրովարտակ շնորհի և դրանով իսկ վերջ դնի պատերազմի նախապատրաստությանը երկրում: Վասակ Սյունին հասնում է այն բանին, որ Հաղկերտ Բ-ն «ներման» հրովարտակ է ուղարկում ապստամբներին: Հրովարտակում արքայից արքան խոստանում է ազատել ապստամբություն՝ ձերբակալված մասնակիցներին և վերադարձնել նրանց բռնազրաված ունեցվածքը: Ի վերջո նա խոստանում է լիակատար կրոնական հանդուրժողականություն³¹:

Հաղկերտ Բ-ի հրովարտակը շատերի վրա որոշակի տպավորություն է թողնում: Վասակ Սյունու հեղինակությունը նրանց աչքում բարձրանում է, քանի որ նա էր համարվում պարսկական արքունիքի կողմից արված զիջումների նախաձեռնողը: Սակայն Վասակ Սյունու հաշիվները սխալ դուրս եկան: Հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որ պարսիկները խաբում էին նրան: Նա, հավանաբար, չդիտեր, որ հայերին ներման հրովարտակ ուղարկելու հետ միաժամանակ, Հաղկերտ Բ-ն գաղտնի պատվիրակություն է ուղարկում Մարկիանոս կայսեր մոտ, վերստին հավաստիանալու, որ Բյուզանդիան ոչ մի օգնություն ցույց չի տա ապստամբած հայերին: Մարկիանոսը շտապում է տալ նրան այդ երաշխիքը³², Սովորական դիվանագիտական հավաստիացում չէր

Վասակ Սյունին ստեղծված ծանր վիճակից ելք էր որոնում: Դիտեցողների մյուս մասը սկզբնաղբյուրների օրոշակի տվյալների քննության հիման վրա նշում է, որ Վասակ Սյունին սկզբում երկրում դիրք բռնելով, ապստամբության ծավալման բուն պահին բացահայտորեն դավաճանում է և անցնում թշնամու կողմը: Այս տեսակետն է արտահայտված նաև Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպում և բանասեր Վ. Ս. Նալբանդյանի՝ «Египше» (Ереван, 1972) գրքում:

³¹ Եղիշե (աշխ. Թարգմ., էջ 78), Փառպեցի, Բ, լզ, էջ 67—68:

³² Եղիշե, Գ (աշխ. Թարգմ., էջ 79):

այդ կայսրության կողմից: 422 թ. խաղաղության պայմանագրի համաձայն բյուզանդական կայսրությունը պետք է պարբերաբար «ոսկի» տար սասանյան արքունիքին՝ կովկասյան անցքերը հոների և այլ «բարբարոսների» ներխուժումներից պահպանելու համար: 449—450 թթ. մոտերքը հոն Հեռանի՝ բյուզանդական Հայաստանի սահմանամերձ վայրերի ասպատակությունից հետո բյուզանդական արքունիքն առավել շահագրգռված էր կովկասյան անցքերի ամրապնդման գործում և, անշուշտ, թշնամաբար էր տրամադրված Հայաստանի ու Աղվանքի ապստամբական շարժման նկատմամբ:

Ապահովելով իր անվտանգությունը մարզպանական Հայաստանի բյուզանդական սահմանագծի կողմից՝ Հազկերտ Բ-ն վերսկսում է պատերազմի նախապատրաստությունը, որպեսզի մեկընդմիջտ հաշիվ մաքրի ապստամբած հայերի ու աղվանների հետ:

Հազկերտի հրովարտակի արդյունքն այն եղավ, որ ապստամբների շարքերն սկսեցին թուլանալ, տարաձայնություններ ծագեցին: Մի շարք նախարարներ հրաժարվեցին պատերազմին նախապատրաստվելուց: Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը և նրա զինակիցներն անվտանգությամբ ընդունեցին Հազկերտի հրովարտակը: Վարդան Մամիկոնյանն ու նրա կողմնակից նախարարները, հոգևորականներն ու ազատները, ինչպես նաև ժողովրդի լայն զանգվածները որոշել էին մինչև վերջ պայքարել հայրենիքի ազատության համար, ուստի շարունակում էին պատրաստվել պատերազմի³³: Սասանյանները տեսնելով այդ, շտապում են զորք ուղարկել Հայաստանի սահմանը: Պարսկական զորքը, այդ թվում նաև մարտական փղերի զույգը հազարապետ Միհրնեսհը կենտրոնացնում է Փայտակարանում: Այստեղ է կանչվում Վասակ Սյունին՝ ապստամբած հայերի ռազմական պատրաստությունների մասին տեղեկություններ հաղորդելու համար: Հայաստանի մարզպանին ընդունում են մեծ պատվով, որպես մի մարդու, որը դեռևս կարող էր պիտանի լինել պարսիկներին: Պատմիչների հաղորդման համաձայն, Միհրնեսհը, Վասակին սիրաշահելու միտումով խոստացել էր ապստամբությունը ճնշելուց հետո նրան հռչակել թագավոր և նստեցնել Հայոց գահին³⁴:

Հայրենիք վերադառնալով, Վասակ Սյունին վերսկսում է հայ նախարարների միասնականությունը խախտելու իր տենդագին գործունեությունը և քայքայիչ աշխատանք է ծավալում նաև Հայաստանից դուրս: Նա կարողանում է խափանել ապստամբ հայերի և աղվանների միասնությունն ու դաշինքը: Ապստամբությանը չեն մասնակցում նաև բարձր լեռնային ծայրագավառները՝ Աղձնիքը, Տմորիքը, Կորդուքը, Արցախը: Վասակը դրանց իշխաններին պատվիրում է ապաստան չտալ փախստականներին: Վասակ Սյունին նամակ է ուղարկում բյուզանդական Հայաստան՝ Վասակ Մամիկոնյանին և հայտնում, թե իբր ապստամբների կողմնակիցները հեռացել են նրանցից, ամբողջ Հայաստանն իր կողմն է անցել, և որ ինքը վերականգնել է քրիստոնեությունը: Վասակ Մամիկոնյանը «Ստորին Հալքի» սպարապետ էր և հռոմեների զորքերին հավատարիմ մի անձ՝ Պարսից սահմանի վրա: Վասակ Մամիկոնյանն իր հերթին այդ լուրը հայտնում է Կոստանդնուպոլսի արքունիք³⁵:

33 Նույն տեղում:

34 Նույն տեղում, դ, էջ 83, Փառպեցի, Բ, լզ (աշխ., թարգմ., էջ 159):

35 Նույն (աշխ. թարգմ., էջ 85):

Այդ իրավիճակում ապստամբները ոչ մի տեղից օգնության հույս չունեին, միայն հոնքերն էին հավատարիմ մնացել իրենց խոստմանը: Սակայն կովկասյան լեռնանցքներով հոնքերի ներխուժումը կանխելու համար Վասակ Սյունին պարսկական զորաշղկատներ դնելով, ամենուրեք ամրացրել էր անցումները:

Վասակ Սյունին Հայաստանին հարևան տարածքներից հավաքագրում է նաև մի շարք լեռնցի ցեղեր³⁶: Ապստամբների դեմ պատրաստվող այս բոլոր ռազմական ուժերը հավաքվում են Փայտակարանում, ուր Միհրնեսին կրկին ներկայացած Վասակ Սյունին իր համախոհներով հավաստացնում են, որ հայերի ու պարսիկների ընդհարման դեպքում իրենք կլինեն վերջիններիս կողմը: Վասակից ու նրա կողմնակիցներից տեղեկություններ ստանալով ապստամբների ռազմական ու ստրատեգիական բոլոր ծրագրերի մասին՝ Միհրնեսին ուղևորվում է Միջին Ասիա, այս ամենի մասին Հազկերտին զեկուցելու, իսկ ապստամբ հայերի դեմ կռվելու համար պարսից զորքի հրամանատար է նշանակում Մուշկան Նիսալավուրտին³⁷:

450—451 թթ. ձմռան ընթացքում ապստամբների զորքը նախապատրաստվում էր առաջիկա կռիվներին: 451 թ. ապրիլին պարսիկներն իրենց զորքերը Փայտակարանից քաշում են դեպի Հայաստանի հարավային սահմանը՝ Հեր և Զարեանդ գավառների մոտ, որտեղից Ամբրիոտիկ ամրոցի կողմից ներխուժելու էին Հայաստանի կենտրոնը՝ Այրարատ նահանգը: Այդ մասին տեղեկություն ստանալով, Վարդան Մամիկոնյանը կարգադրում է, որ բոլոր նախարարներն իրենց աշխարհազորով հավաքվեն Արտաշատում, ընդ որում Վասակ Սյունու կողմն անցած նախարարների զորքերը հանձնվում են ապրստամբությանը հավատարիմ մնացած՝ ուխտապահների հրամանատարությունը³⁸: Արտաշատում տեղի է ունենում զորքերի հանդիսավոր ստուգատես, որի ժամանակ այրուձիով ներկա էին բոլոր ուխտապահ նախարարները (Ներշապուհ Արծրունին, Խորեն Խոռոսորունին և ինքը՝ սպարապետը՝ Արտակ Պալունին, Վահան Ամատունին, Վահուկյաց Գյուտը, Թաթուլ Դիմաքսյանը, Արշավիր Արշարունին, Շմավոն Անձևացին, Տաճատ Գնթունին, Ատոմ Գնունին, Խոսրով Գաբելյանը, Կարեն Սահառունին, Հմայակ Դիմաքսյանը, մի այլ Դիմաքսյան՝ Գազրիկը, Ներսես Քաջբերունին, Փարսման Մանդակունին, Արսեն Ընծայացին, Այրուկ Սղկունին, Վրեն Տաշրացին, Ապրսամ Արծրունին, արքունի ախոռապետը, Խուրս Սրվանձտյանցը, Քոշյանները, Ակեացիները, Տրպատունիները և Ռշտունիների զորքը և արքունի բոլոր գործակալներն ամեն մեկն իր զորքերի հետ միասին)³⁹: Ապստամբների ամբողջ զորքի ընդհանուր թիվն էր վաթսուներեք հազար մարդ՝ հեծյալ և հետևակ⁴⁰: Առաջիկա ճակատամարտում հայոց ռազմական այս ուժի դեմ դուրս եկած պարսկական զորքում հաշվվում էր 80—90 հազար մարդ և 13 մարտական փիղ: Սակայն իր բարոյական ոգով ապստամբների զորքը գերազանցում էր թշնամուն: Արտաշատում զորքի հանդիսավոր ստուգատեսի ժամանակ Վարդան Մամիկոնյանը քաջալերում էր զորականներին. «Արդ, աղաչում եմ ձեզ, ով իմ քաջ նիզակակիցներ.

36 Նույն տեղում, էջ 86—87:

37 Փառպեցի, Բ, լէ, էջ 69, Եղիշե, Դ, էջ 88:

38 Եղիշե, Ե (աշխ. Թարգմ., էջ 91—92):

39 Նույն տեղում:

40 Նույն տեղում, էջ 92:

մանավանդ որ ձեզանից շատերը քաջությամբ ինձնից ավելի լավ էք և հայրենական գահի պատվով՝ ավելի բարձր, բայց երբ ձեր հոժար կամքով ինձ կարգեցիք ձեր առաջնորդ և զորագլուխ, թող իմ խոսքերն ակնհայտորեն և բաղձալի թվան մեծերիդ ու փոքրերիդ ականջներին: Չերկշենք ու չվախենանք հեթանոսների բազմությունից... իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք»⁴¹. «վախը թերահավատության նշան է, թերահավատությունը մենք վաղուց ենք մերժել մեզանից. նրա հետ վախն էլ թող փախչի մեր մտքերից ու խորհուրդներից»⁴². Հայոց բանակում մեծ հեղինակություն էր վայելում Ղևոնդ երեցը, որ քաջալիրում էր ապստամբներին, հիշեցնելով նրանց գործի մեծ առաքելությունը հայրենիքի և ժողովրդի ազատության համար մղվող պայքարում:

Պարսկական բանակի ներխուժումը կանխելու նպատակով Վարդան Մամիկոնյանը շտապում էր իր զորքն ուղարկել երկրի հարավային սահմանը: Նա հույս ուներ, որ պատերազմական գործողությունները տեղի կունենան թըշնամու հողի վրա և երկիրը զերծ կմնա ավերածությունից»⁴³: Սակայն պարսկական բանակն արդեն հասցրել էր անցնել մարզպանական Հայաստանի սահմանագիծը Ամբրիոտիկ ամրոցի կողմից և հայկական զորքը հակառակորդին հանդիպում է Ավարայրի դաշտում, Տղմուտ գետի ափին»⁴⁴:

Տղմուտ գետի հյուսիսային ափին, պարսկական զորքին դիմապարզ կանգնում է ապստամբ հայերի շատ ավելի փոքրաթիվ զորքը: Վարդան Մամիկոնյանը հայկական զորքը բաժանում է չորս մասի. աջ թևի զորամասի հրամանատարությունը հանձնում է Ներշապուհ Արծրունուն և նրան նիզակակից կարգում Մոկաց մեծ իշխան Արտակ Մոկացուն, ձախ թևի զորամասի հրամանատարությունը հանձնում է խորեն խռխրունուն և նիզակակիցներ կարգում Արսեն Ընծայացուն և Ներսեհ Քաջբերունուն: Երրորդ զորամասը Վարդան Մամիկոնյանը հանձնում է Թաթուլ Վանանդացուն և նրան նիզակակից կարգում Տաճատ Գնթունուն: Վարդան Մամիկոնյանը ինքը, վերցնում է չորրորդ գունդը և իրեն նիզակակից նշանակում քաջ իշխան Արշավիր Կամսարականին ու իր հարազատ եղբայր Համազասպյանին»⁴⁵:

Դեմ դիմաց կանգնած էին երկու բանակ՝ հակադիր խնդիրներով ու նպատակներով. մի կողմից պարսից բանակը, որը ձգտում էր պարտության մատնել հայերին, ճնշել ապստամբությունը և հաստատել պարսկական լուծը հայ ժողովրդի ուսերին, հարկադրելով նրանց նաև ընդունելու պարսից զրադաշտական կրոնը, մյուս կողմից՝ հայկական բանակը, որն ուխտել էր մինչև վերջ կռվել օտար տիրապետության դեմ, իր հայրենիքի և ժողովրդի ազատության ու իր դավանանքի համար: Թվական գերակշռությունը պարսիկների կողմն

41 Նույն տեղում, էջ 93:

42 Նույն տեղում, էջ 95:

43 Փառաքել, Բ, 15 (աշխ. թարգմ., էջ 161):

44 Ավարայրի դաշտը կռվել է նաև Արտազու դաշտ կամ Տղմուտի դաշտ, որ համապատասխանում է այժմյան Զորսի դաշտին, ինչպես ժամանակին ցույց է տվել Գալուստ Շերմազանյանը (տե՛ս «Արարատ», ամսագիր, 1872, նոյեմբեր-դեկտեմբեր): ՏՃ՝ Ն. Օ. Աղաբեկյան, Ավարայրի ճակատամարտի տեղի հարցի շուրջը, ՊՔԸ, 1967, № 4: Ն. Աղաբեկյան, Ավարայրի ճակատամարտ, ՀՍՍՀ, հ. 1, էջ 607 (տե՛ս նաև նրա Ավարայրի ճակատամարտի քարտեզը):

45 Նղիշե, Ե (աշխ. թարգմ., էջ 105—106):

էր, իսկ բարոյականը՝ հայերի Ահեղ ճակատամարտն սկսվեց 451 թ. մայիսի 26-ին, շարաթ օրը, կեսօրին։ Հակառակորդ կողմերը ձեռնամարտի բռնվեցին։ Մարտը բորբոքվեց մեծ ուժեղությամբ, մինչ հետևակը կռվի մեջ էր, ձախ թևում Վարդան Մամիկոնյանն իր հեծելազորով անցնում է գետը և թափով հարձակվելով թշնամու աջ թևի վրա, հարկադրում նրան նահանջել, իսկ ետև-վում կանգնած պարսկական «անմահների գունդը» առանց մարտի բռնվելու փախուստի է դիմում։ Անգիջում կռիվը շարունակվում է երկար, սակայն մար-տի թեժ պահին հայկական մի քանի ջոկատներ ընկրկելով հակառակորդի դերակշիռ ուժերի առջև, ետ են քաշվում մերձակա բլրակները։ Այդ օգտագոր-ծում է Մուշկան նիսալավուրտը և աջից հարձակում սկսում հայկական զորքի ձախ թևում։ Երկու կողմերն էլ կռվում են մեծ համառությամբ, ամբողջ հար-թությունը ծածկվում է դիակներով։ Մուշկան նիսալավուրտը կռվի մեջ է մըտ-ցնում մարտական փղերը։ Թշնամին իր փղերի գնդով շրջապատում է Վար-դան Մամիկոնյանին և նրա ջոկատի հեծյալներին։ Այստեղ հերոսի մահով ընկնում են հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը և նրա զինակիցները։

Մայրամուտին մարտը դադարում է։ Զոհերի թիվը մեծ էր։ Սակայն հաղ-թանակի հարցը մնում էր չլուծված։ Եղիշեի խոսքերով ասած՝ «ոչ թե մի կողմը հաղթեց և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս դալով՝ եր-կու կողմերն էլ պարտություն կրեցին»⁴⁶, Եղիշեն և Ղազար Փարպեցին պահ-պանել են Ավարայրի դաշտում հերոսական մահով ընկած նահատակների անունները. «Մամիկոնյան ցեղից Քաջ Վարդանը՝ հարյուր երեսուն և երեք մարդով, Խոռխորունյաց ցեղից Կորովի Խորենը՝ տասնինը մարդով, Գնթուն-յաց ցեղից Զարմանալի Տաճատը՝ տասնինը մարդով, Դիմաքսյան ցեղից Հրա-շակերտ Ներսեսը՝ յոթ մարդով, Գնունյաց ցեղից Մանուկ Վահանը երեք մար-դով, Ընծայնոց ցեղից Արդար Արսենը յոթ մարդով, Սրվանձտյան ցեղից Հա-ռաջադեմ Գարեգինը՝ երկու հարապատենբով և տասնութ մարդով»⁴⁷, Ճակա-տամարտում կողմերի սոված զոհերի թվի մասին մեր երկու պատմիչն էլ՝ թե Եղիշեն, և թե Փարպեցին, միևնույն տեղեկությունն են հաղորդում։ Նրանց տըվ-յալների համաձայն Ավարայրի դաշտում հայերից զոհվեց 1036 հոգի, որոն-ցից 9-ը՝ նախարար, պարսիկներից՝ 3544 հոգի⁴⁸։ Հայ ժողովրդի՝ օտար նվա-ճողների դեմ մղած պայքարի բազմաթիվ դրվագներից ոչ մեկը այնպես չի սպալվորվել հայ ժողովրդի հիշողության մեջ, ինչպես Ավարայրի հերոսա-մարտը։ Այն մնաց իբրև հայ ժողովրդի ազատասեր ոգու և ազատագրական պայքարի անջնջելի պատգամ դարեր շարունակ։ Ավարայրի ճակատամարտում զոհվածները դասվել են «հայրենիքի նահատակների» շարքը և այսօր էլ «Վարդանանց տունը» համազգային տոն է, որ նշվում է ամենուրեք՝ թե Հայ-րենիքում և թե սփյուռքում⁴⁹։

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 108։

⁴⁷ Նույն տեղում։ Փարպեցի, Բ, լթ (աշխ. թարգմ., էջ 171)։

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 109։ Փարպեցի, Նույն տեղում։

⁴⁹ Տե՛ս Ս. Դ. Երեմյան, Народно-освободительная борьба армян против персов в 450—451 гг., ВДМ, 1951, № 4.

3. ՏԱՐԵՐԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ: ՏԻԶՐՈՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ավարայրի ճակատամարտից հետո ապստամբական շարժումն ընդունեց տարերային պայքարի բնույթ: Ժողովուրդը քաշվում է անառիկ լեռներն ու ձորերը, որտեղից անընդհատ հարձակումներ է գործում պարսկական պատժիչ ջոկատների վրա, որոնք գործում էին երկրի ցածրադիր մասերում: Սովորաբար պարսիկները պաշարում էին այն ամրությունները, որտեղ պատսպարված էր լինում խաղաղ բնակչությունը և ներումն խոստանում՝ եթե հանձնվեն: Տեղտեղ պաշարվածները ստիպված էին հանձնվել՝ քաղցից և ծարավից դրդված: Բայց կամովին հանձնվածներին էլ պարսիկները չէին խնայում, կոտորում էին կամ գերության քշում, իսկ բնակավայրերը՝ հրկիզում⁵⁰: Հայկական ջոկատները հերոսական պայքար էին մղում պարսկական պատժիչ ջոկատների դեմ: Տմորիքի լեռների անմատչելի ամրոցներում ապաստանածները պարսիկների շարագործությունների լուրն առնելով, արիաբար իջնում են լեռներից և հաշվեհարդար տեսնում պատժիչների հետ⁵¹:

Արցախի խիտ անտառներում ապաստանած փախստականներն անդադար մարդիկ էին ուղարկում Հյուսիսային Կովկասի հոների մոտ և հիշեցնում, որ նրանք կատարեն հայերին օգնելու մասին իրենց խոստումը: Ի վերջո, հոների մի մեծ ջոկատ ներխուժում է Անդրկովկաս և հասնում մինչև Պարսկաստանի սահմանը, ավերելով պարսկական մի քանի նահանգներ: Վերադարձին հոները հարձակվում են Հյուսիսային Կովկասի այն ցեղերի վրա, որոնք օգնել էին պարսիկներին՝ ընդդեմ հայերի: Սակայն այս միջոցին պարսիկները գրավում են հոների սահմանամերձ ամրությունները⁵²:

Պարսկական պատժիչ ջոկատներին նույնպիսի կազմակերպված դիմադրություն էին ցույց տալիս Հայաստանի բյուզանդական մասին սահմանակից շրջանների, հատկապես Ճորոխի ավազանի զինված ջոկատները: Այստեղ՝ Տալքում, Պարիսարյան լեռների և Խաղտիքի խիտ անտառներում Վարդան Մամիկոնյանի եղբոր՝ Հմայակի մոտ ապաստան էր գտել ապստամբների հիմնական մասը: Այստեղից կարելի էր տեղական դիմադրություն կազմակերպել, իսկ անհաջողության դեպքում հեշտությամբ անցնել Բյուզանդական կայսրության սահմանները: Հմայակ Մամիկոնյանի դեմ ուղարկվում են պարսիկների պատժիչ ջոկատներ, որոնք հույս ունեին այնտեղ գտնել փախած նախարարների գանձերը: Հմայակ Մամիկոնյանն իր աշխարհազորի հետ, որը վատ էր զինված, Պարիսարյան լեռներից իջնում է Ճորոխ գետի կիրճը, Որջնհաղ գյուղը (այժմ՝ Օշնախ): Այստեղ թշնամու կանոնավոր զորքը հաղթում է աշխարհազորական ջոկատներին: Նահանջի ճանապարհին, Բերդագրակ ամրոցի մոտ անհավասար մարտում ընկնում է նաև Հմայակ Մամիկոնյանը⁵³: Մյուսներն

⁵⁰ Նդիշե, 2 (աշխ. Թարգմ., էջ 111—112):

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 115:

⁵² Նույն տեղում, էջ 116:

⁵³ Փառապեցի, Բ, խա, աշխ. Թարգմ., էջ 175: Հմայակ Մամիկոնյանը հայոց եկեղեցու կողմից դասվեց սրբերի շարքը: Նրա նահատակության տեղում հիմնվում է եկեղեցի և միաբանություն, որ հետագայում հայտնի է Զորավանք անունով (վրաց. Օթխթա-էկեխիա, այսինքն շուրս եկեղեցի, այժմ կոչվում է Դորթ-Փիլիս): Տե՛ս նաև Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բանարան, Կ. Պ, Երևան, 1946, էջ 90:

ապաստան են դառնում Պարսիսարյան լեռներում⁵⁴։

Սասանյանները հասկանում էին, որ Ավարայրի ճակատամարտից հետո ժավալված ժողովրդական պատերազմը կձգձգվի անորոշ ժամանակով։ Պատ-
ժիշ ջոկատներն էլ ավելի էին գրգռում ժողովրդի ատելությունը պարսիկների
և դավաճան նախարարների հանդեպ։ Հայերի դիմադրությունը հետզհետե զո-
րեղանում էր, իսկ պարսիկների գործերը Միջին Ասիայում վատ էին։ Հոների
և հեփթաղների հարձակման հետևանքով ստեղծված պայմաններում անհրա-
ժեշտ էր շուտափույթ լուծել ապաստամբ վիճակում գտնվող Հայաստանի հար-
ցը։ Բայց այդ կարելի էր անել միայն ժողովրդին ատելի դարձած Վասակ Սյու-
նուն պաշտոնից ղրկելու և նրա կողմնակիցներին չեղծացնելու միջոցով։

Հայերի դեմ ռազմական գործողությունները գլխավորող Մուշկան Նիսա-
լավուրտը բազմաթիվ անհաջողություններ կրելով, և վախենալով պատաս-
խանատվությունից, ամբաստանազիր է գրում Վասակ Սյունուն և նրա կողմնա-
կիցների դեմ⁵⁵։ Այս պայմաններում Հայաստանում խաղաղություն հաստատե-
լու համար Հաղկերտ Բ-ն որոշում է ժամանակավորապես փոխել իր քաղա-
քականությունը։

Վասակ Սյունին հեռացվեց իր պաշտոնից և կանչվեց Տիգրոն։ Նրա փոխա-
րեն Հաղկերտ Բ-ն Հայաստանի պարսկական մասի մարզպանի պաշտոնը
հանձնեց իր ավագ նախարարներից մեկին՝ Ատրորմիզդ Արշականին (Արշա-
կունուն)⁵⁶։ Մուշկան Նիսալավուրտ զորավարը նույնպես հեռացվում է Հայաս-
տանից։ Ատրորմիզդ մարզպանը, ինչպես նշում է Նղիշեն, «Հայոց աշխարհը
մտավ սիրով և խաղաղությամբ»⁵⁷։ Նա երկրով մեկ խաղաղության հրովար-
տակներ էր հղում։ Որ ավելի կարևոր էր, արքայից արքայի հատուկ հրովար-
տակով բոլորին լիակատար կրոնական ազատություն էր տրվում, հրամայ-
վում էր չպահանջել ապաստամբության տարիներին չմուծված հարկերը, առ-
ժամանակ պակասեցվում էր Միջին Ասիայում կռվելու համար Հայաստանից
հավաքագրվող հեծելազորի թիվը, փախստականներին թույլատրվում էր վե-
րադառնալ և տեղ դառնալ իրենց ունեցվածքին⁵⁸։ Նույնիսկ բռնի կրոնափոխ
եղածներին, ըստ հրովարտակի, չէր արգելվում նորից վերադառնալ քրիստո-
նեություն։

Այս նույն ժամանակ Սասանյանները բռնություններ են կիրառում ապրս-
տամբական շարժման ղեկավարների նկատմամբ։ Ավարայրի ճակատամար-
տից կենդանի մնացած ուխտապահ նախարարները՝ թվով 37 հոգի, և 8 եկե-
ղեցականները տարվում են Տիգրոն⁵⁹։ Տիգրոն էին գնում ավագ նախարար-
ները, ամենանշանավոր նախարարական տոհմերի ներկայացուցիչները, որ
միևնույն ժամանակ քաղաքական գործիչներ էին։

Նղիշեն և Ղազար Փարպեցին գրեթե միատեսակ բերում են Տիգրոն գնա-
ցող, ապա 12 տարով (452—464) աքսորված նախարարների ցուցակը՝ «Սյուն-

54 Փարպեցի, Բ, խա (աշխ. թարգմ., էջ 177)։

55 Նղիշեն, Ձ (աշխ. թարգմ., էջ 116—117)։

56 Նույն տեղում, էջ 117։

57 Նույն տեղում։

58 Նույն տեղում (էջ 118—119)։ Փարպեցի, Բ, խ (աշխ. թարգմ., էջ 173)։

59 Նույն տեղում։ Նրանք հասել են 451 թ. հոկտեմբերի կեսերին (Մ. Օրմանյան, Ազգապա-
տում, Գ. Ա, էջ 385)։

յաց տոհմից՝ երկու եղբայրներ՝ Բարդեհն և Բակուր. Արծրունյաց տոհմից՝ Ներշապուհ և Շաղախ և Շնգին և Մեհհրուժան և Պարգե և Տաճատ. Մամիկոնյան տոհմից՝ Համազասպյան և Համադասպ և Արտավադդ և Մուշեղ. Կամսարականների տոհմից՝ Արշավիր և Թաթ, Վարձ, Ներսեհ և Աշոտ. Ամատունյաց տոհմից՝ Վահան և Առանձար և Առնակ. Գնունյաց տոհմից՝ Ատոմ, Դիմաքսյանների տոհմից՝ Թաթուլ և Սատոյ, երկու այլ ընկերներով, Անձեացյաց տոհմից՝ Շմավոն և Զվարեն և Առավան. Առավիդյանների ցեղից՝ Փափագ և Վարադգեն և Դատ. Արծրունյաց տոհմից՝ Ալյուսամ. Մանգալունյաց տոհմից՝ Սահակ և Փարսման, Տաշրացյաց տոհմից՝ Վրեն. Ռափսոնյան տնից՝ Բաբիկ և Հոհան:

Այս երեոունեհինդ աքսորականներից ոմանք ալադ նախարարներից էին, ոմանք կրտսերներից, բայց բոլորն էլ մարմնով նախարարուզուններ են, Սրանց հետ աքսորվել են նաև ռուրիշ շատ ազատ մարդիկ էլ, ոմանք թագավորական տնից և ոմանք հենց նախարարների տնից, քաշ նահատակների նիդակակիցներ ու մարտակիցներ⁶⁰, Որպեսզի նախարարների համարձակությունը չափավորվի և կաշկանդվի, իբրև պատանդ Տիդրոն էին ուղարկվում նաև ամենաերեւելի նախարարների երեխաները: Սրանք էին՝ սպանված Հմայակ Մամիկոնյանի (Վահան, Վասակ, Արտաշես) և Արշավիր Կամսարականի (Ներսեհ և Հրահատ) որդիները: Բոլորը նահատակված Վարդան Մամիկոնյանի եղբորորդիներն ու թոռներն էին⁶¹, Վասակ Սյունին գնաց արքունիք, երբ բոլորն արդեն Տիգրոնում էին: Նա մեծ հույսեր ուներ, որ իր «ծառայությունները» կգնահատվեն:

Տիգրոնում ատյանը կազմվեց Միհրնեսեհի նախագահությամբ, 452 թ. սկզբներին: Նախապես դատվեցին հոգևորականները, Արտաշատի և Ռշտունիքի կրակատները քանդողները՝ Սամուելը և Արրահամը, Սահակն ու Քաշաջը, որից հետո կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփը և Ղեռնդ երեցը, Մուշեղի և Արշենի հետ ենթարկվում են գանահարման, ապա շղթայակապ բանտարկվում են, մինչև արքունական վերջնական վճիռը⁶²:

Այնուհետև հերթը հասնում է նախարարներին: Շատերին փրկելու հույսով պետք էր մեղքը բարդել մեկի՝ Վասակ Սյունու վրա: Նա իբրև երկրի մարզպան սկզբում հանդես էր եկել ապստամբության կազմակերպչի դերում: Ատյանում ցույց են տրվում նրա մատանիով կնքված թղթերը, որոնք առնչվում էին ապստամբության հետ, դրանց թվում և բյուզանդական կայսրին հղած նամակը, որով խնդրվում էր օգնել ապստամբներին: Մեջտեղ են բերվում նաև պարսիկներից խլված շատ բերդերի վերաբերմամբ նրա թղթերն ու հրամանները: Ապա վկայություն տվեցին, որ մարզպան Վասակ Սյունին խառն էր մոգերի կոտորածին Զարեհավանում: Ատյանում գտնվող Ատոմ Գնունին, որին Վասակը պատգամավոր էր ուղարկել հույների մոտ, առաջ եկավ ու մեղադրեց նրան, մեջ բերելով այն հրովարտակը, որը նա տվել էր՝ կնքած մատանիով⁶³:

Ատյանին ներկա էին նաև Վասակ Սյունու ազգականները, որոնց թվում՝ հորեղբոր որդիները: Նրանց հորը նա բանտարկությամբ սպանել էր և անօրեն

60 Եղիշե, է (աշխ. թարգմ., էջ 171—172); Փարպեցի. Բ, խէ (աշխ. թարգմ., էջ 205):

61 Փարպեցի. Բ, խթ, Գ, ծթ (աշխ. թարգմ., էջ 183, 257, 259):

62 Փարպեցի. Բ, ծգ, ծր: Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, էջ 386—387:

63 Եղիշե, Զ (աշխ. թարգմ., էջ 120—122):

տիրացել Սյունյաց իշխանությանը, որի մասին նրան նորից հիշեցրին Տիգրանի ատյանում: Վասակ Սյունու ազգականները հայտնեցին, որ Վասակը բարեկամացել էր հոն Հեռանի հետ այն ժամանակները, երբ վերջինս կոտորեց պարսից զորքերն Աղվանքում: Բոլորի առաջ պարզ դարձավ Վասակի երկդիմի դերը, որն ավելի շեշտեց Սահակ եպիսկոպոսը⁶⁴:

Հաղարապետ Միհրնեսյանը հայտնեց Հազկերտին ատյանում լսված Վասակի գործի մասին: Վասակ Սյունին արդեն կատարել էր դավաճանի իր դերը, նա այլևս պետք չէր Սասանյաններին: Հայերին հաճոյանալու և նրանց հետ ընդհանուր լեզու գտնելու համար Հազկերտ Բ-ն կարգադրում է ձերբակալել Վասակին:

Մարզպան Վասակն, օժտված լինելով ամենաբարձր լիազորություններով ու արտոնություններով, ըստ պարսկական արքունիքում ընդունված կարգի, պետք է նույնպիսի բարձր մակարդակի վրա պատվազրկության արարողությանը ենթարկվեր, որ այն ժամանակ հայերենում արտահայտվում էր «պատուհաս» բառով: Այդ տեղի է ունենում հրապարակայնորեն, հանդիսավոր պայմաններում: Վասակ Սյունուն երեւի մարդկանց հետ ընթրիքի են հրավիրում: Նա ներկայանում է զարդարված ու պճնված: Բացի տարբեր զարդերից նա հագել էր Հազկերտից ստացած պարսկական հագուստը: Վասակը նստում է դահլիճում, որը մեծամեծների ժողովատեղին էր: Այստեղ է գալիս արքունի սենեկապանը և իբրև թագավորի ներկայացուցիչ, որպես մեղադրանք մեկ առ մեկ հիշեցնում նրան ատյանում ասված բոլոր խոսքերը: Ուխտապահների անունից հանդես է գալիս Արշալիք Կամսարականը՝ Վասակ Մամիկոնյանի փեսան: Նա նորից հիշեցրեց բոլոր ամբաստանությունները և հատկապես այն, որ Վասակն ստիպեց կայսրություն գնացող Վարդանին ետ վերադառնալ և զինված ապստամբության գլուխ կանգնել⁶⁵: Վասակը արդարանալու խոսք չի գտնում: Հազկերտը կայացնում է Վասակի մահվան վճիռը⁶⁶:

Այնուհետև տեղի ունեցավ «պատուհասի» արարողությունը: Վասակի վրայից դահճապետը հանում է արքունիքից ստացած հագուստները և նրան մահապարտի զգեստ հագցնում: Վասակի ոտքերն ու ձեռքերը կապում են և կնոջ նման մատակ ձի նստեցնում, տանում հանձնում են այն զնգանը, որտեղ բոլոր մահապարտներն էին: Բայց սրանով չէր վերջանում նրա պատիժը, նրան ամեն օր բերում էին մեծ հրապարակը, նախատում, ծաղրում ամբողջ բանակի առաջ⁶⁷:

Մահվան դատապարտված Վասակից պահանջվեց հատուցել այն գումարը, որ յուրացրել էր, և նա ստիպված է լինում տալ իր ողջ ունեցվածքը:

Նշիշեն Վասակ Սյունուն ներկայացնում է իբրև հայրենիքի և իր ժողովրդի դավաճանի, որը խիստ անփառունակ վախճան ունեցավ⁶⁸:

Վասակի դատապարտությունից հետո 8 եկեղեցականներ և 37 նախարարներ աքսորվեցին Վրկանից աշխարհը, որտեղ բանտարկված մնացին երկու տարի: 454 թ. սկզբներին Բուշանաց աշխարհում նորից պատերազմ ծագեց՝

64 Նույն տեղում, էջ 121—122:

65 Նույն տեղում: Փարպեցի, Բ, խհ, էջ 83—84:

66 Նղիշեն, Զ (աշխ. թարգմ., էջ 124): Փարպեցի, Բ, խզ, էջ 85:

67 Նղիշեն, Նույն տեղում, էջ 124—125:

68 Նույն տեղում, էջ 124—126:

պարսիկների և հոների միջև՝ Վրկանը սահմանակից էր հոներին, ուստի Հադկերտ Բ-ի հրամանով բանտարկյալներին տարան խոր թիկունք՝ Ասլար աշխարհը (հետագայի հորասանը)⁶⁹, նոր պատերազմը պարսիկների համար անհաջող է վերջանում, և Հադկերտը ողջ զայրույթը թափում է քրիստոնյաների վրա, նրանց դեմ սկսվում են նոր հալածանքներ։ Ահա այս ժամանակ՝ 454 թ. հրոտից ամսի 7-ին (հուլիսի 7-ին)⁷⁰, Նյուշապուհ քաղաքից ոչ հեռու զտնվող Վարդգես կամ Վարդգէս գավառի անապատ վայրում տեղի է ունենում հոգեվորականների մի մասի սպանությունը, իսկ մնացած եկեղեցականները, որոնց թվում նաև Ղևոնդ երեցը, սպանվեցին 454 թ. հուլիսի 25-ին, Ռեան (կամ Ռույան) քաղաքում⁷¹։

Ղևոնդ երեցի և նրա ընկերների մահապատժից հետո Հսգկերտ Բ-ն կարգադրեց, որպեսզի նրանց սպասարկող հոռեն Որկովեցի և Աբրահամ Զենակեցի երեցներին կրոնափոխ անեն, սակայն նրանք մերժեցին հավատափոխության առաջարկը, ուստի և ստրկացվեցին՝ ենթարկվելով համապատասխան մարմնական խեղձան՝ կտրեցին նրանց ականջները⁷² և ուլարեկեցին Ասորեստանի գավառներից մեկը՝ տաժանակիր աշխատանքի։ Մեկ տարուց հետո հոռենը մահացավ, չդիմանալով տաժանակրության պայմաններին։ Աբրահամ երեցն ազատվեց, ասորիներից բաղկացած տեղական քրիստոնյա համայնքների շնորհիվ։ Սրանք միջոցներ հավաքեցին և փրկագին վճարելով ազատեցին նրան ստրկությունից⁷³։

Այս ժամանակների բարքերին բնորոշ էր նահատակված քրիստոնյաների մասունքների առուծախը։ Ղազար Փարպեցին հաղորդում է, որ մի քրիստոնյա խուժիկ առևտրական, որն առևտրական գործերով լինում էր Հայաստանի քաղաքներում և խոսում հայերեն, ականատես է լինում նշված սպանություններին և նրանց ոսկորներն իբրև մասունքներ հանձնում Պարսկաստանի քրիստոնյա համայնքներին, մի մասն էլ բերում Հայաստան։ Այս առևտրականն էր, որ աքսորվալրում հանդիպում էր ունեցել Արշավիր Կամսարականի հետ և այդ մասին պատմել Ղազար Փարպեցուն⁷⁴։

Ապստամբությանը հաջորդած անցքերը ցույց տվեցին, որ պարսից արքունիքը ստիպված էր վերականգնել Հայաստանի ինքնուրույնությունը և նախարարների արտոնությունները, սակայն դիտելով դա իբրև ժամանակավոր զիջում, աքսորով և սպանություններով ոչնչացնում էր ապստամբության ղեկավարներին և ոգեշնչողներին, փորձելով լծի տակ գցել Հայաստանը։

69 Նույն տեղում, էջ 126։

70 Փարպեցի, Բ, խը (աշխ. Թարգմ., էջ 205—209)։

71 Մ. Օրմսելյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 393—397։

72 Փարպեցի, Բ, ծը (աշխ. Թարգմ., էջ 255)։ Մշտնջենական ստրկություն էր բերում ականջ կտրելը, որը զրկում էր փախչելու հնարավորությունից։

73 Փարպեցի, Բ, ծը (աշխ. Թարգմ., էջ 257)։

74 Փարպեցի, Բ, ծէ։

**ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ
ԵՎ ԴՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ
V Դ. ՎԵՐՋՈՒՄ—VI Դ. ՍԿԶՐՈՒՄ**

**1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ» ՀԵՏՈ: ՀԱԶԿԵՐՏ Բ-Ի
ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

457 թ. Հազկերտ Բ-ի և նրա երկու որդիների՝ Որմիզդի ու Պերոզի միջև սկսվեցին գահակալական կռիվները, որոնք տևեցին երկու տարի: Այդ ժամանակամիջոցում հայ նախարարներն ազատվեցին աքսորից, բայց մնում էին Պարսկաստանում՝ զինվորական ծառայության մեջ: Պերոզը մեծ խոստումներով իր կողմը գրավեց հայ նախարարներին, որոնց օգնությամբ և հաղթեց: Որմիզդի սպանվելուց հետո 459 թ. գահ բարձրացավ Պերոզը: Նա ոչ միայն չկատարեց իր խոստումները, այլև հայերին ուղարկեց Հրե նահանգը՝ Աշտատ գորավարի հրամանատարության ներքո: Դրանով հայերը մեկուսացվում և հսկողության տակ էին առնվում: Բայց կար ավելի զորեղ պատճառ նախարարներին հայրենիք չվերադարձնելու: Դա Աղվանքում Վաչե թագավորի գրվազորած ապստամբությունն էր:

Բուն Հայաստանում Պերոզը ձգտում էր շահել նախարարների բարեկամությունը և ընդառաջ էր գնում նրանց պահանջներին: Նրա ներկայացուցիչը՝ Հայաստանի մարզպան Ատրորմիզդը, իր մեղմ քաղաքականությամբ համակրանք էր վայելում երկրում: Երբ 461 թ. մահացավ Մովսես Մանազկերտացի կաթողիկոսը, Ատրորմիզդի համաձայնությամբ կաթողիկոս ընտրվեց Սահակ-մեսրոպյան աշակերտների սերնդի վերջին ներկայացուցիչներից մեկը՝ Գյուտը, Տայքի Արահեզ գյուղից¹:

Աղվանից Վաչե թագավորը, որը Վարդան Մամիկոնյանի համախոհներից էր, նրա սպանվելուց հետո կեղծ ուրացության ուղին թռնեց և ձևացնում էր, թե Ավարայրի ճակատամարտը և նրան հաջորդող դեպքերն իրեն չեն վերաբերվում: Վաչեն նույնիսկ կին վերցրեց Հազկերտ Բ-ի քրոջ աղջկան և ընդհանուր լեզու գտնելով պարսկական արքունիքի հետ, ապահովեց իր երկիրը Հայաստանի ուղարկված պատժիչ արշավախմբերի ասպատակություններից: Նա նույնիսկ Պերոզի հրամանով 461 թ. հիմնում է «Պերոզապատ մեծ քաղաքն, որ այժմ կոչի Պարտաւ»²:

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 418:

² «Մովսեսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Ա, Ժե, Թիֆլիս, 1912, էջ 52:

Հազկերտ Բ-ի մահից հետո Վաչեն քրիստոնեությունը բացեիրաց հայտարարում է Աղվանքի պետական կրոն և պայքար մղում երկրում զրադաշտականության դեմ: Սակայն Պերոզն իր դիրքերն ամրապնդելով՝ ներխուժում է Աղվանք և պատերազմ հայտարարում Վաչե Ա-ին: Վերջինս անմիջապես դիմում է հոների և կովկասյան լեռնցիների օգնությանը: Աղվանքն ավերվեց, բայց Վաչեն ու նրա դաշնակից լեռնցի ցեղերը չընկճվեցին: Պերոզը հարկադրված եղավ հաշտություն կնքել Վաչեի հետ³: Այս ժամանակներից Վաչե թագավորն անձնապես մոտ էր Հայոց կաթողիկոս Գյուտ Ա Արահեզացու (461—478) հետ:

Պերոզը լարելով Սասանյանների ողջ ռազմական ուժերը, կարողանում է պարտության մատնել Վաչեին⁴: Ուխտապահ նախարարներն ու հոգևորականությունը Հայաստանից ամեն կերպ քաջալերում էին Վաչե Ա-ին, որ հանուն քրիստոնեության զոհաբերել էր նույնիսկ իր գահը: Պերոզը «մեծահոգի» գտնվեց և հնարավորություն տվեց Վաչեին զնալու իր դինաստիական երկիրը՝ Մազքթաց աշխարհը, որտեղ ձևականորեն նա թագավոր էր մնում: Ահա այս ժամանակին (461—462) պիտի վերաբերի Գյուտ կաթողիկոսի (461—478) նամակը՝ ուղղված Աղվանից թագավոր Վաչեին՝ քրիստոնեական հավատին հաստատուն մնալու վերաբերյալ⁵:

Պերոզի հաջորդ քայլն այն էր, որ Անդրկովկասում կազմակերպեց նոր վարչական միավոր՝ Աղվանից մարզպանությունը: Աղվանից թագավորությունը այլևս չկար և Ռոմն Աղուանից աշխարհը⁶, որը թագավորող դինաստիայի ժառանգական հայրենիքն էր, Վաչե թագավորի Մազքթաց աշխարհը հեռանալուց հետո վեր էր ածվել Սասանյան դինաստիայի դաստակերտի: Պերոզը Ռոմն Աղուանից աշխարհին⁷ միացնում է 385 թ. հետո Մեծ Հայքից անջատված Արցախ և Ուտիք նահանգները և մերձկասպյան Բազկան, Զոդա և այլ գավառները, ստեղծելով մեկ վարչական միավոր, որը կոչվում էր «Աղուանք» կամ «Արդան», «Առան» և «Ռան»: Աղվանից մայրաքաղաք Կապադակը գտնվում էր հեռու հյուսիսում և քաղաքական կենտրոն է դառնում Ուտիքը: Այստեղ, ճանապարհների խաչմերուկում 461 թ. հիմնադրված Պերոզապատ կամ Պարտավ քաղաքը արագորեն աճում և դառնում է Աղվանքի մարզպանների նրստավայր: Փայտակարան քաղաքը կորցնում է իր ռազմաստրատեգիական նշանակությունը, զիջելով այն Պարտավին:

461 թ. Աղվանքը մարզպանություն⁷ դարձնելուց հետո միայն հաջորդ տարվա՝ 462 թ. գարնանը Պերոզը հրաման տվեց նախարարների հայրենիք

3 Նդիշե, էջ 197—199; Տհ՝ս նաև Լեռ, հ. Բ (Երևան, 1947, էջ 88—89, 91):

4 Նույն տեղում:

5 Մովսես Կաղանկատվացի, Ա, ժա, էջ 25—36: Նամակում հատկապես ուշագրավ է այն մասը, որտեղ նա շարադրում է իր առաջադիմական մտքերը տիեզերագիտության մասին, զարգացնելով անտիկ գիտության տեսությունը երկրի զնգաձևության վերաբերյալ (տե՛ս Է. Լ. Դա-նիելյան, Կ դարի տիեզերագիտական մի պատմագի, «Երաբեր հաս. գիտ.», 1975, № 12, էջ 100—102):

6 Տհ՝ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 34, 105:

7 Տհ՝ս Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից մարզպանության կազմավորման հարցի շուրջը, ՊՔԶ, 1979, № 4, էջ 210—218: Նույնի՝ Աղվանքը և Միհրանյան տոհմը, «Երաբեր հաս. գիտ.», 1980, № 9, էջ 91—101:

վերադառնալու մասին⁸։ Հստ այդ հրամանի վերականգնվում էին նրանց ժառանգական իրավունքներն ու արտոնությունները։ Վերադարձող նախարարների թվում էին քաղաքական այնպիսի խոշոր գործիչներ, ինչպիսիք էին՝ Ներշապուհ Արծրունին, Վահան Ամատունին և Շմավոն Անձևացին, որոնք աքսորում պահպանում էին աքսորվածների արիասրտությունը։

Նախարարների վերադարձի առթիվ Վաղարշապատի Կաթողիկե եկեղեցում Գյուտ կաթողիկոսը ոգեշունչ քարոզներ կարդաց և մաղթեց երջանկություն վերադարձողներին, որոնցից յուրաքանչյուրը գնալու էր իր տոհմական կալվածքները, հանդիպելու իր ընտանիքի անդամներին, որոնք երկար տարիներ սպասել էին նրանց վերադարձին։

Հայաստան վերադարձած նախարարները բախվեցին նոր անբարենպաստ իրադրության։ Պերոդն իր դիրքերն ամրապնդելուց հետո աշխատեց մարզպանական Հայաստանի կառավարման ապարատում ներգրավել իր քաղաքականությունը հավատարիմ «ուխտադրուժ» և «ուխտանենգ» նախարարներին և, հատկապես, նրանց, ովքեր 450—451 թթ. ապստամբության ժամանակ հեռացել էին ապստամբներից ու մոտեցել Սասանյաններին։ Ընդ որում պետական ապարատում պաշտոնները հատկապես տրվում էին այն նախարարներին, որոնք մազդեականություն էին ընդունել։ Այս երևույթը չէին հանդուրժում «ուխտապահները», այսինքն՝ նախարարների ու հոգևորականության այն մասը, որն իր ետևից էր տանում պարսկական քաղաքականությունից դժգոհ ժողովրդական զանգվածներին։

«Ուխտապահ» նախարարներն ու հոգևորականությունը Գյուտ Արահեզացի կաթողիկոսի գլխավորությամբ հակասասանյան քաղաքականություն էին վարում։ Դարձյալ օգնություն ստանալու համար, Գյուտ կաթողիկոսը զաղտնի ուղերձներ էր հղում Բյուզանդիայի կայսր Լևոն Ա Մեծ Թրակացուն (457—478)։ Գաղտնի դիմումները կայսրին՝ «միանգամ» և «երկիցս» անհետևանք չանցան։ Բյուզանդական արքունիքը խոստանում էր օգնել «քրիստոնյա» հայերին՝ «հեթանոս» և «բարբարոս» պարսիկների դեմ։ Սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս իրական օգնություն չեղավ։ Նման գործողությունները միայն զայրացնում էին պարսիկներին ու նրանց կողմնակից «ուխտանենգ» նախարարներին։

Ահա այս շիկացած ժամանակաշրջանում Գյուտ Ա կաթողիկոսը բարեկամանում է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիայում փալլոն կրթություն ստացած և «Քերթողահայր» պատվական կոչման արժանացած Մովսես խորենացուն (410—492), ծագումով Տարոն գավառի խորնի գյուղից։ Գյուտ Ա կաթողիկոսը նրան նշանակում է «եպիսկոպոս Բագրևանդայ և Արշարունեաց» (մոտ 461—478), որի նստավայրն էր Բագավանը՝ հայտնի իր հուշակավոր Հովհաննես Մկրտչի անվան բազիլիկ տաճարով։

Մթնոլորտը երկրում լարված էր և չէր երևում, թե Ատրորմիզդ մարզպանը մեղմ քաղաքականություն է վարում։ Հետզհետե վերականգնվում էին նախ-

⁸ Եդիչեն գրում է, որ խոտվություններն Աղվանքում տեղի են «մինչև ի հինգերորդ ամս Պերոդի արքայից արքայի», իսկ նախարարներն արձակվել են «յաման վեցերորդ» (էջ 199)։ Մ. Օրմանյանը գտնում է, որ նրանք աքսորված մնացին մինչև 459 թ. (տե՛ս Լեո՝ 459 թ., հատ. Բ, էջ 88), իսկ 462 թ. (ըստ Լեոյի՝ 465 թ., էջ 88) նրանք ազատ արձակվեցին և վերադարձան հայրենիք։

կին խստությունները և ավելի էին սրվում փոխհարաբերությունները նախարարների տարբեր խմբակցությունների միջև։ Ուխտանենգ նախարարներից հատկապես աչքի էր ընկնում նախկինում Վասակ Սյունու գործակից Գաղիշո մաղխազ խոռխորունին⁹։ Սա իր ամբաստանագրերով անընդհատ հիշեցնում էր արքայից արքա Պերոզին՝ ուխտապահ նախարարների և հոգևորականության մասին, նշելով նրանց անհավատարմությունը պարսից արքունիքի հանդեպ և նրանց գաղտնի կապերը բյուզանդական կայսեր հետ։ Այս ամբաստանագրերը հատկապես ուղղված էին Գյուտ կաթողիկոսի, Սահակ Բագրատունու և Վահան Մամիկոնյանի դեմ, որի հեղինակությունն օրըստօրի մեծանում էր թե՛ հայ ժողովրդի մեջ և թե՛ պարսից արքունիքում¹⁰։ Սակայն Պերոզը միշտ հիշում էր Վահան Մամիկոնյանի նախնիների ըմբոստ ոգին և աշխատում էր ձեռնպահ մնալ։

Պերոզը Հայաստանի հանդեպ սկսում է վարել իր հոր՝ Հագկերտ Բ-ի քաղաքականությունը։ Նա գտնում էր, որ Ավարայրից հետո մարզպան Ատորոմիզը իր անելիքն արել էր։ Որոշ զիջումների գնով նա կարողացել էր վերականգնել պարսկական զերիշխանությունը երկրում։

Ատորոմիզը մարզպանի փոխարեն 464 թ. նշանակվում է նոր մարզպան՝ Ատրվշնասպ «ձողմանդեանը» (464—481)։ Նոր մարզպանի նշանակումն ինքնին արդեն ցույց էր տալիս, որ կտրուկ շրջադարձ էր կատարվելու ներքին քաղաքականության մեջ։ Սասանյան Իրանին ենթակա Հայաստանը պիտի դառնար սովորական պարսկական մարզպանություն։ Հայաստանի տարբեր մասերում պարսիկները վերսկսում են հալածանքները ժողովրդի դեմ¹¹։

Նոր մարզպան Ատրվշնասպի շուրջը հավաքվեց հայ ֆեոդալական վերնախավի «ուխտանենգ» մասը, որն ավելի ուժեղացրեց պայքարը «ուխտապահների» դեմ։ Նման իրավիճակում առաջին հերթին որոշում են ասպարեզից հեռացնել Գյուտ կաթողիկոսին, որի մասին լուրեր էին պտտվում, թե նա գաղտնի բանակցություններ է վարում բյուզանդացիների հետ։ Պերոզի հրամանով Տիգրան է կանչվում կաթողիկոսը՝ քննելու նրա դեմ ուղղված Գաղիշո խոռխորունու ամբաստանագրերը և դատական պատասխանատվության ենթարկելու։

471 թ. Տիգրան ժամանեց Գյուտ կաթողիկոսը, որին մեծ պատվով ընդունեցին Պարսկաստանի քրիստոնյաները՝ Տիգրանի, խոստատանի և Հրեկ պատրիարքի գլխավորությամբ։ Գործի նախնական քննարկումը հանձնվեց պարսիկ ավագանու ներկայացուցիչ Յըզատվշնասպ Միհրանին։ Գյուտ կաթողիկոսը մեկառմեկ ժխտեց իրեն վերագրվող ամբաստանությունները։ Այնուհետև նրան առաջարկում են պաշտոններ և ոսկի, եթե նա կրոնափոխ լինի, մերժելու դեպքում սպառնում են զրկել կաթողիկոսությունից։ Երբ Պերոզը հիշեցնում է, որ Գյուտը մինչ այդ առանց իր հրամանի է վարել կաթողիկոսությունը, նա համարձակ պատասխանում է, որ պատրաստ է հրաժարվելու կաթողիկոսի պաշտոնից, քանի որ այն հաստատում է արքայից արքան, բայց նա մնում է Վանանդի թեմի եպիսկոպոս, քանի որ եպիսկոպոսությունից արքան իրավասու չէ զրկելու¹²։

⁹ Փարպեցի, Գ, կգ (աշխ. թարգմ., էջ 273)։

¹⁰ Նույն տեղում, Գ, կե (աշխ. թարգմ., էջ 281—285)։

¹¹ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիոական, Ա, էջ 1133։

¹² Փարպեցի, Գ, կգ (աշխ. թարգմ., էջ 273—281)։

Տիգրանից Գյուտը վերադառնում է հայրենիք միայն իբրև Վանանդ գավառի եպիսկոպոս և քաշվում Ուրմսու ավանը, որտեղ և մնում է մինչև իր մահը՝ 478 թ., վախճվելով ավելի մեծ հեղինակություն ու պատիվներ, քան առաջ¹³։ Գյուտի կենդանության ժամանակ կաթողիկոս ընտրվեց Հովհաննես Մանգակունին, որը ժագումով Արշամունիք գավառի Մախնուտ գյուղից էր։

Գյուտ Ա կաթողիկոսին քաղաքական ասպարեզից հեռացնելուց հետո հալածանքներ են սկսվում նրա կողմնակիցների, առաջին հերթին Մովսես հորենացու դեմ։ Նա կարգալույծ է արվում՝ զրկվում է թեմական եպիսկոպոսի պատվից և հալածանքների է ենթարկվում պարսկասերների կողմից։

Հակապարսկական շարժումը պիտի հանգեր մի ավելի մեծ համաժողովրդական ելույթի, որը զլխավորում էին Սահակ Բագրատունին և Վահան Մամիկոնյանը։ Սահակ Բագրատունին իրեն է մոտեցնում Քերթողհայր Մովսես հորենացուն՝ դառնալով նրա մեկնասը և հովանավորը։ Շուրջ 478 թ. Սահակ Բագրատունին հանձնարարում է Մովսես հորենացուն գրել Հայոց պատմություն, կամ ավելի ճիշտ՝ «Պատմութիւն Հայոց Մեծաց», այսինքն՝ Մեծ Հայքի պետության պատմություն։ Այս պատմության մեջ պիտի ցույց տրվեր հայ ժողովրդի զավակների անսահման նվիրվածությունը հայրենիքին։ Այդ իրականացվում է։ Հորենացին իդեալականացնում է Մեծ Հայքի թագավորությունը և նրա պատմական երկն ամբողջովին տոգորված է հայրենասիրական գաղափարով։ Այս ժամանակաշրջանում սկսված համաժողովրդական շարժումը՝ հայկական պետականությունը վերականգնելու համար, համապատասխանում էր այն ըմբռնմանը, որ զարգացնում էր Մովսես հորենացին։

Դեպքերն արագանում էին։ Ապստամբական շարժման գլուխ էին կանգնած արտաքուստ միասնաբար գործող Սահակ Բագրատունին և Վահան Մամիկոնյանը։

Տիգրանից վերադարձավ ուխտանենդ և ամբաստանող Գաղիշո մաղխազը և անմիջապես իր շուրջը հավաքեց ուխտանենդներին, որոնք կաթողիկոսին հեռացնելուց հետո մտածում էին ասպարեզից հանել իրենց համար ավելի վտանգավոր Սահակ Բագրատունուն և Վահան Մամիկոնյանին։ Ամբաստանողները պատճառ էին փնտրում վարկաբեկելու պարսից արքունիքում գտնվող Վահան Մամիկոնյանին։ Եվ այդպիսի պատճառ գտնվեց։ Այդ ժամանակ (մոտ 476 թ.) Դվինում ժողովուրդը կործանում է պարսկական համայնքի ատրուշանը, և Վահան Մամիկոնյանի թշնամիներն այս եղելությունը վերագրում են նրան¹⁴։ Որպեսզի կարողանա վստահություն շահել, Վահան Մամիկոնյանն շտապում է ներկայանալ արքայից արքային և առերես կրոնափոխ լինել¹⁵։ Սրանով, սակայն, չի վերջանում թշնամանքը նրա դեմ։

Վահան Մամիկոնյանը, ըստ իր ժառանգական իրավունքի, Մամիկոնյան նախարարական տոհմի տանուտերն էր, որի կենտրոնն էր Տայքի Իշխանք (կոչվել է նաև «Իշխանաց գիւղ») բնակավայրը՝ Ճակք գավառում։ Նրանից ոչ հեռու գտնվում էր «Ոսկեհատը»՝ հռչակավոր ոսկու հանքերը, որոնք հույների մոտ հայտնի էին «Ֆարանգիոն» անունով։ Պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի մասի ընդերքի հարստությունները համարվում էին

13 Նույն տեղում։

14 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., 4. Ա, էջ 433։

15 Փառպեցի, Գ, 46 (աշխ. թարգմ., էջ 283)։

սասանյան արքայից արքայի սեփականությունը և շնայած նրան, որ այդ հանքավայրը գտնվում էր Մամիկոնյանների կալվածքներում, այնտեղից հանվող ոսկին հիմնականում ուղարկվում էր պարսից արքունիք։ Վահան Մամիկոնյանի մոտ իբրև «գործակից» նշանակվեց ոման ասորի Վրիլը, որը հատուկ գնում է Տիգրան՝ ամբաստանելու Վահան Մամիկոնյանին, թե իբր վերջինս երկրի ամբողջ ոսկին իր մոտ է հավաքում, մտածելով գնալ կամ կայսրություն, կամ էլ Հոնաց աշխարհը՝ զորք հավաքելու և ապստամբելու¹⁶։

Ի պատասխան սրան, Վահան Մամիկոնյանը վերցնում է ոսկին և շտապ գնում Տիգրան ու ներկայանում Պերոզին։ Այնտեղից նա վերադառնում է հայրենիք մեծ շուքով ու մեծարանքներով։ Այս դեպքից հետո առավել ևս Վահան Մամիկոնյանը գիտակցում է, որ դժվար է համակերպվել թշնամու հետ¹⁷։

Դեռևս Հազկերտ Բ-ի ժամանակ հատկապես ակտիվացել էին հեփթաղները, որոնք Միջին Ասիայում ստեղծել էին ցեղային հսկայական միություն։ Պայքարը հեփթաղների դեմ զազաթնակետին հասավ Պերոզի ժամանակ։ Երկու անգամ նա գերի ընկավ և միայն մեծ փրկագին ստանալով, հեփթաղները ազատ արձակեցին նրան։ Նա ստիպված էր նույնիսկ իր գահաժառանգ Կավատին պատանդ թողնել նրանց մոտ։

2. 482—484 թթ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պերոզի անհաջողությունները Միջին Ասիայում վերստին հույս ներշնչեցին հայերին ու վրացիներին՝ թոթափելու օտար նվաճողների լուծը¹⁸։ Ապրստամբության կայծն այս անգամ բռնկում է Վիրքում։ Հստ Ղազար Փարպեցու, մինչ Վահան Մամիկոնյանը տարակուսանքի և հուզմունքի մեջ էր, հանկարծակի մեծ խռովություն է ծագում Վրաց աշխարհում, որտեղ Վախթանգ Գորգասար (456—502) թագավորը 482 թ. սպանում է բղեշխ՝ պարսկասեր կրոնափոխ Վազգենին (Վարսքենին)¹⁹։

16 Նույն տեղում, էջ 283։

17 Նույն տեղում, էջ 283—285։

18 Վրաց բղեշխների տոհմն ազգակցական կապերի մեջ էր հայ նախարարական տների՝ Արծրունիների, Մամիկոնյանների ու Կամսարականների հետ։ Հմայակ Մամիկոնյանը և Աշուշա բղեշխն ամուսնացած էին՝ առաջինը՝ Զվիկի, երկրորդը՝ Անուշվադմի հետ, որոնք Ազան Արծրունու դուստրերն էին։ Աշուշայի որդի Վազգենը (վրաց. Վարսքեն) և Արշավիր Կամսարականն ամուսնացած էին՝ առաջինը՝ Վարդենի-Շուշանիկի, երկրորդը՝ Վարդանուշի հետ, որոնք Վարդան զորավարի դուստրերն էին։ Երբ Աշուշա բղեշխը վերադարձավ պանդխտությունից, նա մեծ կաշառքներ տալով կարողացավ պատանդությունից ազատել նաև Մամիկոնյան Հմայակ և Արտաշիր Նախարարների որդիներին։ Նրանք բոլորը (որոնց թվում էր նաև դեռևս պատանի Ղազար Փարպեցին) դաստիարակվում և խնամվում էին Աշուշա բղեշխի տանը (Փարպեցի, Գ, կբ)։ Այդ եղբայրական մթնոլորտը ծուրտավի ապարանքում փոխվում է Աշուշա բղեշխի մահից հետո (467), երբ Վազգենը գնում է Տիգրան և զրադաշտական դառնում։ Սազում է ընտանեկան ողբերգություն, որի զուհն է դառնում Շուշանիկը, ծուրտավի եպիսկոպոս Հակոբը (476—484) գրում է «Վարք սրբոյ Շուշանկան» գրական երկը, միաժամանակ հայերեն և վրացերեն։ Այդ երկը Ա. Բարամիսն համարում է հայ-վրացական եղբայրության մասին վկայող ամենահին հուշարձանը (А. Барамидзе, Древнейший памятник грузинской литературы, «Литературная Грузия», 1978, № 1, стр. 61); տե՛ս С. Т. Еремян, Великий пример братского содружества народов. «Кавказ и Византия», вып. 2, 1980, с. 5—14.

19 Փարպեցի, Գ, կզ։ Վազգեն բղեշխի սպանությունից հետո բղեշխ վրաց զարձավ նրա եղբայր Զոռիկը, որը չնմոռանալով քրիստոնյա մնաց և, Շուշանիկի նահատակությունից հետո, նրա գերեզմանի վրա կառուցեց «վկայարան Շուշանկայ»։ Նրա նստավայր գլուխ իր անունով կոչվեց Զոռիկանց, այժմ՝ Ճոճկան (տե՛ս С. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 12)։

Ապստամբելով Սասանյան Իրանի դեմ՝ Վախտանգը հույս ունեւր, որ Ալանաց դռները կողմից կարող է օգնության կանչել հոններին: Նա գազտնի պատգամավոր է հղում հայերին, որպեսզի նրանք էլ սկսեն շարժումը, իսկ ինքը պատերազմ է սկսում պարսից զորավար Զարմիր Նազարավուխտի դեմ: Հայկական հեծելազունը, որը Պերոզի հետ միասին կռվում էր Միջին Ասիայում, վերադառնում է Շիրակ գավառը ձմեռելու: Այս ժամանակ Հայաստան լուր է հասնում Վրաց թագավորի ապստամբության մասին, որն ընդունվում է ուրախությամբ և ապստամբելու պատրաստակամությամբ:

Շիրակում գտնվող պարսկական բանակի զորակայանում եղած հայ նախարարները որոշում են ոտքի ելնել: Հայկական այրուձին, որն այդտեղ էր, ապստամբության առաջնորդ է ընտրում Վահան Մամիկոնյանին: Ուխտապահների խոսքը մեկ էր, սակայն ուխտադրուժները շտապում են այդ մասին հայտնել Հայոց մարզպանին: Վերջինս իր կողմնակիցների հետ փախչում է Մաղխազ բերդը, Ախուրյանի աջ ափին՝ Գաղիշո խոռխորունու դղյակը: Այստեղ է ամրանում մարզպանը, սակայն ապստամբներն իմանալով նրանց տեղը, հայկական այրուձին՝ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ուղարկում են հետապնդելու մարզպանին: Շիրակի Անիից մարզպանն իր կողմնակիցներով փախչում է Արտաշատ և փորձում ամրանալ քաղաքի միջնաբերդում, բայց երբ ապստամբներն սկսում են բերդի պաշարումը, նրանք գիշերով Նրասխի երկայնքով փախչում են Ատրպատական: Ծանապարհին ձերբակալվում է Գաղիշո խոռխորունին և սպանվում: Երկիրը մնում է ապստամբների ձեռքին:

Ապստամբ հայերը Դվինում նոր կառավարություն կազմեցին՝ ուխտապահ նախարարների գլխավորությամբ: Մարզպան նշանակվեց Սահակ Բագրատունին, որը կռվեց «տանուտէր Հայոց», իսկ Վահան Մամիկոնյանը՝ Հայոց սպարապետ: Մաղխազ Հայոց նշանակվեց Գարշոյլ խոռխորունին, ուրացող Գգիհոն Սյունու փոխարեն, Սյունյաց տանուտեր՝ Բաբգեն Սյունին: Ապստամբ նախարարներն իրենց ընտանիքներն ու գանձերը նախօրոք տեղափոխել էին Բյուզանդիային սահմանակից գծավարամատչելի Տաթ Նահանգը, որը պետք է դառնար նրանց հենակետը: Տաթը Մամիկոնյանների ժառանգական կալվածքն էր, իսկ նրան սահմանակից էր Սպեր գավառը՝ Բագրատունիների ոստանը, որը գտնվում էր Հայաստանի բյուզանդական մասում: Այստեղ Վահան Մամիկոնյանի որդին պետք է պահպաներ խաչափայտի մասունքը, որը գտնվում էր Շուշանիկի մոտ, մինչև նրա նահատակվելը:

Նախարարները հավաքվում են գիշերային խորհրդակցության և Ավետարանի վրա կրկին երդվում՝ մինչև վերջ կռվել պարսիկների դեմ, հույս չդնելով ո՛չ հույների, և՛ ոչ էլ հոնների վրա: Սահակ Բագրատունին, Վահան Մամիկոնյանն ու նրա եղբայրը՝ Վասակը (չնայած նրանց փոքր եղբայր Վարդը պատանդ էր Տիգրանում) հանձն են առնում գլխավորել ապստամբական շարժումը²⁰: Այս միաբանության լուրը հասցնում են Վաղարշապատ՝ Հովհաննես Ա Մանգակունի կաթողիկոսին (478—490):

Թվում էր, թե վերականգնվում է հայկական պետականությունը: Ոգեվորության այս պայմաններում «Հայոց տանուտէր» Սահակ Բագրատունին հիշում է Մովսես խորենացուն, որը պատվով էր կատարել իրեն տրված հանձ-

նարարականը: Նա հրավիրվում է արքունիք և Սահակ Բագրատունին իր պալատում ընդունում է նրան: Մովսեսը ներկայացնում է Մեծ Հայքի թագավորության պատմությունը՝ «Պատմութիւն Հայոց Մեծաց» աշխատությունը՝ բաղկացած երեք գրքից: Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն իր մանկության ընկեր Ղազար Փարպեցուն պատվիրում է գրել «Պատմություն Հայոց»-ը, որտեղ պետք է վեր հանվեր Մամիկոնյան նախարարական տոհմի դերը: Ընդհանուր խանդավառության մթնոլորտում ապստամբները Դվինում վերացնում են պարսկական զորաշտական համայնքը և Դվինն այնուհետև դառնում է նախարարական Հայաստանի մայրաքաղաք: Հովհան Մանգալունին Վաղարշապատից Դվին է փոխադրում կաթողիկոսարանը:

Ապստամբական շարժման ողջ ընթացքում պայքարը պարսիկների դեմ ուղեկցվում է ուխտապահների պայքարով՝ ընդդեմ ուխտանենգների, որոնք համագործակցում էին թշնամու հետ: Ուխտադրուժները պարսիկներին տեղեկացնում էին ուխտապահների ռազմական ծրագրերին, միաժամանակ հայերի թիկունքում սուտ լուրեր տարածելով, խանգարում էին ռազմական գործողություններին:

Դեպի Ատրպատական շտապ նահանջող մարզպանն ու հազարապետը ուրացյալների խորհրդով շտապում են անմիջապես սկսել ռազմական գործողությունները, վճռական հարված հասցնել ապստամբներին, քանի դեռ նրանք չէին հասցրել ամրապնդել իրենց դիրքերը: Դեռևս Ատրպատականի սահմաններին նոր հասած, նրանց օգնության են գալիս լեռնցի կատիշների ռազմական ջոկատները: Փախուստի մատնված Ատրվշնասպ մարզպանը 7000-անոց զորքով նորից ներխուժեց Հայաստան: Ապստամբները հասցրին ժողովել ընդամենը 400 հեծյալ և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ թշնամուն հանդիպեցին Ազատ-Մասիս լեռան ստորոտին գտնվող Ակոռի գյուղի մոտ: Այս 400 հեծյալները բաժանվեցին չորս մասի՝ հարյուրական հեծյալներով: Նրանց միջին մասը ղեկավարում էին Բաբգեն Սյունին և Վասակ Մամիկոնյանը, ձախակողմյանը՝ Գարշոյլ Խոռխորունին և աջակողմյանը՝ Ատոմ և Առաստոմ Գնունի եղբայրները, իսկ պահեստի թե՛ր՝ Ներսեհ և Հրահատ Կամսարականները: Ապստամբ հայերի զորքը դուրս էր գալիս կովի, խորապես գիտակցելով իր գործի արդարությունը²¹:

Չնայած ուժերի խիստ անհավասարությանը և կովի թե՛ ժամանակ Գարշոյլ Խոռխորունու դավաճանությանը, այնուամենայնիվ, Ակոռի ճակատամարտն ավարտվեց հայ հայրենասերների կատարյալ հաղթանակով: Պարսիկների ու ուրացյալների զորքերը կոտորվեցին, ցրվեցին, հայրենիքի դավաճան Գդիհոն Սյունին փախուստի դիմեց, իսկ Ատրվշնասպ մարզպանը և կատիշների գնդի զորագլուխը սպանվեցին:

Ուրացյալների խմբից Վառզո Գնթունին և Վասակ Սահառունին իբրև գուժկան հասնում են Դվին և սուտ լուր տարածում ուխտապահների պարտության մասին: Դվինում գտնվող Հայոց տանուտեր Սահակ Բագրատունին և սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն ու Հովհաննես Ա Մանգալունի կաթողիկոսը մի պահ հավատում են այդ լուրերին, սակայն հասնում է Առաստոմ Գնունին և հաղորդում հաղթանակի ավետիսը, իսկ նրա հետևից՝ հաղթական հե-

²¹ Փարպեցի, Գ, ԿԹ (աշխ. թարգմ., էջ 301—307):

ծելադորը: Կաթողիկոսը Դվինի Մայր եկեղեցում պատարագ է տալիս, ցնծությամբ հնչում է՝ «Երարձոյց զսուգ իմ յուրախութիւն» սաղմոսը²²:

Ձմռան վրա հասնելու հետ հայկական զորագնդերը տեղավորվեցին ձմեռելու և սկսեցին նախապատրաստվել առաջիկա գարնանային կռիվներին՝ Սասանյան Իրանի դեմ: Կասկած չկար, որ գարունը բացվելուն պես պարսիկները պիտի վերստին գրոհեին Հայաստանի վրա: Անհրաժեշտ էր մինչև գարուն ռազմական նոր ուժեր հավաքել:

Հարավային Հայաստանի լեռնային շրջանները՝ Անձեակցիքը, Մոկքը և Ռշտունիքը դեռևս չէին ընդգրկվել ապստամբական շարժման մեջ: Վահան Մամիկոնյանը նրանց կոչ արեց մասնակցել օտար տիրապետությանից երկիրն ազատագրելու շարժմանը²³: Նախարարներից շատերն արձագանքեցին այդ կոչին և իրենց այրուձիղով եկան ու ներկայացան Վահան Մամիկոնյանին:

Գարնան գալուն պես Պերոզը հայերի ու վրացիների դեմ մեծ բանակ ժողովեց, որի մի մասն ուղարկեց մարզպանական Հայաստանի սահմանը, իսկ մյուս մասը՝ Աղվանքի վրայով, Վիրք:

Դվինում 482 թ. ապրիլի 25-ին տոնվում էր Զատիկը, երբ լուր ստացվեց, որ թշնամին ներխուժել է Հայաստան՝ Հեր և Զարեանգ գավառների կողմից: Թշնամու բանակում էր նաև ուրացյալ Գդիհոն Սյունին: Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը 30.000-անոց զորքով շտապեց կտրել թշնամու ճանապարհը: Հայկական բանակը պարսիկներին հանդիպեց Արտազ գավառում, ներսահապատ գյուղի մոտ:

Վահան Մամիկոնյանը բանակի կենտրոնը հանձնեց Սահակ Բազրատունուն, աջ թևը՝ Բարշղ Վահեունուն, օգնականներ տալով Բաբգեն Սյունի, Ատոմ Գնունի և Փափագ Պալունի իշխաններին: Վահան Մամիկոնյանն իրեն պահեց ձախ թևը՝ օգնական ունենալով իր եղբայր Վասակին և ներսահ ու Հրահատ Կամսարականներին: Պահեստի գունդը նա հանձնեց Վրեն Վանանդեցուն և Պապ Արտակունուն:

Ներսահապատի կռիվը, որն այս ապստամբության խոշոր ճակատամարտերից մեկն էր, սկսվեց վաղ առավոտյան և երեկոյան դեմ ավարտվեց հայերի լիակատար հաղթանակով: Թշնամու զորքի մի մասը կոտորվեց, մյուս մասը փախուստի դիմեց: Հայ հայրենասերների ընդհանուր ցնծությանն ավելացավ Վարդ Մամիկոնյանի փախուստը Տիգրեոնից և վերադարձը հայրենիք²⁴:

Երբ հաղթանակած հայկական զորամասերը գտնվում էին «ի հովոց տեղիս»՝ Անդղ ավանում (Մաղկոտն գավառում), այնտեղ է գալիս վրաց դեսպանը և հայտնում, որ նեղ վիճակում ընկած Վախթանգ թագավորը օգնություն է խնդրում հայերից²⁵:

Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ բոլոր ավագ տանուտերերը, սեպուհները և ամբողջ զորքը շտապեցին վրացիներին օգնության, քանի որ, ինչպես գրում է պատմիչը, «Ավետարանով ու խաչով տված երդում ունեին Վրաց Վախթանգ թագավորի հետ»²⁶:

22 Նույն տեղում, էջ 307 (տե՛ս և Սաղմոս, ԻԲ, 12—13):

23 Փառվեցի, Գ, 4 (աշխ. թարգմ., 307—311):

24 Նույն տեղում, Գ, 4բ (աշխ. թարգմ., էջ 317—321):

25 Նույն տեղում, 4գ, էջ 321—323:

26 Նույն տեղում:

Հայկական բանակը գալիս է Կանգարք գավառը, որը տեղագրված էր Մթին լեռների (կոչվում էր նաև Կեչուտի լեռներ, այժմ՝ Զավախքի) արևելյան փեշերին (այժմյան՝ Գոմարեթի շրջանը)։ Վախթանգը տեղեկացրեց, որ հոների զորքը պետք է նույնպես օգնության հասնի, սակայն օրեր էին անցնում, իսկ հոների վարձկան զորքն այդպես էլ չեկավ, իսկ ուշացնել հարձակումը Կուրի հովտում գտնվող թշնամու զորքի դեմ, չէր կարելի։ Հայկական ու վրացական զորազնդերի համատեղ գործողությունների ընդհանուր ղեկավարությունը դրվեց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի վրա։

Պարսկական բանակը Միհրանի հրամանատարությամբ երրորդ օրը հանդիպեց հայ-վրացական միացյալ զորաբանակին։ Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ճարմանայնի դաշտում՝ Հայաստանի, Աղվանքի և Վիրքի սահմանագլխին։ Հայկական զորքերի շարքերում միասնություն չկար։ Հայ ավագանու մեջ կային այնպիսիք, որոնք չէին կամենում բարձրացնել սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի հեղինակությունը, նրանք պատրաստ էին դիմելու դավաճանության։ Վրացական ավագանու շարքերում, որը պայքարում էր Վախթանգ Գորգասարթազավորի կենտրոնածիք քաղաքականության դեմ, ուժեղ էին պարսկասեր շարքերը, որոնց նպատակն էր Սասանյանների օգնությամբ ոչնչացնել թագավորի իշխանությունը և դառնալ երկրի փաստական տերերը։ Հայկական ու վրացական ավագանու այս տարրերն էլ հենց գաղտնի կապեր հաստատեցին իրանական զորապետ Միհրանի հետ, որի պատճառով և դաշնակիցների զորքերը ծանր պարտություն կրեցին²⁷։

Ճարմանայնի ճակատամարտում (482) զոհվեցին մարզպան Սահակ Բագրատունին, Վասակ Մամիկոնյանը և ուրիշներ, պարսիկները հայերից ու վրացիներից բազմաթիվ գերիներ վերցրին, որոնց թվում էր Հրահատ Կամսարականը։

Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն իր ուժերը ոչնչացումից փրկելու նպատակով գերադասեց նահանջել և, հավաքելով ցրված զորազնդերը, ամրացավ հայրենական կավածք Տայքում։ Պարսից զորապետ Միհրանը շարժվեց նրա հետքերով ու կանգ առավ Բասեն գավառում, պարսկաբլուզանդական սահմանագծի մոտ գտնվող Դու գյուղում, իսկ Վահան Մամիկոնյանը գտնվում էր Ձ փարսախ (շուրջ 12 կմ) նրանից հյուսիս՝ Տայքի սահմանակից Մկնառինճ գյուղում։ Տեղի ունեցած հայ-պարսկական բանակցությունների ժամանակ զորավար Միհրանը համոզում է սպարապետ Վահան Մամիկոնյանին՝ հնազանդվել արքայից արքա Պերոզին։ Նա խոստանում է, որ ինքը միջնորդի դեր կկատարի և կաղաչի թագավորին՝ հաշտվելու նրա հետ։ Վահան Մամիկոնյանն իր պատասխանում հիշեցնում է հայ ժողովրդին հասցրած Պերոզի չարիքները։ Նա բացահայտում է պարսից արքունիքի նենգ քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ²⁸, Բանակցությունները դեռ չէին ավարտվել, երբ Միհրանն իր զորքերով շուտափույթ կանչվեց Պարսկաստան։ Հեռանալիս նա իր հետ տարավ գերի ընկած Հրահատ Կամսարականին և Յազդ Սյունուն։ Ներսեհ Կամսարականը ճանապարհին կարողանում է փրկել իր եղբորը և նրանք հեռանում են իրենց հայրենի Շիրակը²⁹։

²⁷ Նույն տեղում, հգ, հդ, էջ 323—329։

²⁸ Նույն տեղում, հե, էջ 331—337։

²⁹ Նույն տեղում, հզ, էջ 337։

Հրահատի փախուստի վրեժը պարսիկները լուծում են Ցազդ Սյունուց, որին, իր կյանքի փրկության պայմանով, առաջարկում են կրոնափոխ լինել, սակայն մերժում ստանալով, գլխատում են (482 թ. սեպտեմբերի 12-ին)։ Նրա նշխարները ամփոփվում են Բազավանում, սուրբ Գրիգորի մատուռի մեջ³⁰։

Պարսկական զորքերի հեռանալուց հետո Վահան Մամիկոնյանն անմատչելի Տայքից վերադառնում է երկրի կենտրոնը՝ Այրարատ նահանգը։ Առաջին հերթին նա այցելում է էջմիածնի Մայր տաճարը, ուր պատարագներ են կատարում զոհվածների և նահատակների հիշատակին։ Այստեղից Վահան Մամիկոնյանը և նրա հետ եղածները գնում են Դվին, ուր մնում են մինչև գարուն³¹։

Դվինում Վահան Մամիկոնյանը հոգ է տանում երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու մասին։ Սահակ Բագրատունու մահից հետո երկրի կառավարչի՝ մարզպանի և «տանուտէր Հայոցի» պարտականությունները ստանձնում է Վահան Մամիկոնյանը։

Ուխտադրուժ նախարարները, հակադրվելով Վահան Մամիկոնյանին, փորձում են թուլացնել նրա դիրքը, ինչպես և ռազմական ուժը։ Վրաց աշխարհից Դվին եկած մարդիկ սուտ լուրեր են տարածում, թե իբր Սահակ Բագրատունին և Վասակ Մամիկոնյանը չեն մահացել Ճարմանայի ճակատամարտում, իբր նրանց վիրավորված վիճակում բերել են ապահով տեղ և Տեղեր վանքի (Բյուրականի մոտ) մի քահանայի շնորհիվ ապաքինվել են և գտնվում են լեռներում, ինչ-որ անմատչելի տեղում։ Այս լուրը ցնցում է բոլորին և այնտեղ գտնվող Մամիկոնյան տան սեպուհ Գրիգորը խնդրում է Վահանից մի ջուկատ՝ նրանց փնտրելու համար։ Վահան Մամիկոնյանը համոզված էր, որ այդ լուրերը ճիշտ չեն, բայց, այնուամենայնիվ, որոշ թվով հեծյալներ է տալիս, թուլացնելով առանց այն էլ իր փոքրաքանակ զորքը։ Շուտով պարզվեց, որ թշնամու սարքած դավն էր այդ, -որպեսզի ապստամբները չկարողանային դիմադրել պարսիկների նոր հարձակմանը³²։

Վահան Մամիկոնյանը փոքրաթիվ մի զորախմբով գտնվում էր Դվինում, երբ 483 թ. գարնան սկզբին (Ջատից հետո, որ այդ տարի ընկնում էր ապրիլի 10-ին)³³, պարսկական բանակը, Ջարմիհր Հազարավուխտի հրամանատարությամբ, Ատրպատականի կողմից ներխուժում է Հայաստան, հասնելով մինչև Արտաշատ։ Թշնամու զորքը Տափերական կամրջով անցնում է Երասխը և ցրվում Հայոց ամբողջ ոստանով։ Հազարավուխտն իր բանակը դասավորում է հոսքովակերտ անտառում, որտեղից մի մասը գնում է Դվին, իսկ մի մասը հասնում մինչև Երևան բերդից դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող Ջրվեժ գյուղը։ Վահան Մամիկոնյանն իր փոքրաթիվ զորքով անպատրաստ էր դիմադրելու թշնամուն։ Նա շտապ դուրս գալով Դվինից, հանդուգն հարձակմամբ պարտության է մատնում թշնամու՝ հարթավայրում գտնվող զորքերին, սակայն նրա զորախումբը փոքրաթիվ էր, ուստի նա ստիպված կրկին նահանջում է հայրենական կալվածքը՝ Տայք, այնտեղից էլ անցնում Խաղտիքի անառիկ լեռները՝ բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող սահմանները։ Պարսից բանակը շարժվում է նրա ետևից և հասնում Տայք։ Ժանապարհին

30 Նույն տեղում, էջ 337—343, Տե՛ս Մ. Օրմեյանե, Աղգապատում, հ. Ա, էջ 461։

31 Փառպեցի, Գ, հէ (աշխ. թարգմ., էջ 343)։

32 Նույն տեղում, էջ 343—349։

33 Մ. Օրմեյանե, Աղգապատում, հ. Ա, էջ 462։

պարսիկների ձեռքն են ընկնում Կամսարական երկու տիկիները՝ Ներսեհ և Հրահատ եղբայրների կանայք: Նրանց զգուշությամբ պահում էին Բողբերդ ամրոցում (այժմ՝ Բուզա-կալա ամրոցի ավերակները), հույս ունենալով, որ Կամսարական եղբայրներն անձնատուր կլինեն, սակայն իզուր: Հաղարավուտը Տաթևից վերադառնում է Բասեն դավառը և ճամբար դնում Դու գյուղի մոտերքում՝ Մուրց գետի ափունքների մոտ, Աղբերականաց (Արծաթաղբերք) դաշտում³⁴: Սակայն շուտով Հաղարավուտը Պերողից հրովարտակ է ստանում ամբողջ ուժով գնալ հեփթաղների դեմ, որ Ալանաց դռների կողմից բերել էր վրաց թագավոր Վախթանգ Գորգասարը: Արքայից արքան հրամայում էր Հաղարավուտին գնալ Վիրք, վրաց Վախթանգ թագավորին կամ ձերբակալել, կամ սպանել և կամ վտարել երկրից, իսկ Շապուհ զորավարին թողնել Հայոց աշխարհում որպես մարգպան³⁵:

Վիրքում Հաղարավուտն օգտագործում է այն հակասությունը, որ գոյություն ունի վրաց թագավոր Վախթանգի և ֆեոդալական վերնախավի մեջ: Վախթանգը ստիպված է լինում հեռանալ Եգեբրացվոց աշխարհում (Լազիկեի թագավորություն) գտնվող փայտում³⁶:

Շապուհը Ոջաղե գավառում փորձում է զանազան միջոցներով Վահանին իր ձեռքը գցել, սակայն վերջինս Մաղկի գյուղի մոտ անցնում է Եփրատ գետի ափունքների մոտ գտնվող լեռանցքը և Կտրելով բյուզանդապարսկական սահմանը, մտնում է Կարնո գավառը, «Մովն Կարնո» (ըստ այլ աղբյուրների՝ «Շամբ Կարնո») լճի մոտ, որտեղից նա հույս ունի կապվել Հաշտյանքում գտնվող հայ նախարարների հետ: Այստեղ էին Մուշեղ Մամիկոնյանը և Ներսեհ Կամսարականը, որոնք հասնում են Կարին գավառում գտնվող Արծաթի գյուղը: Այստեղ է գալիս Վահան Մամիկոնյանը: Սրանց հետևում է սահմանից այն կողմ գտնվող պարսկական զուգը, որը չի հանդգնում մտնել կայսրության հողը: Կարին գավառի գյուղացիները սահմանագծի վրա սպանում են 72 պարսկական զինվոր, որոնք հետապնդում էին Վահանին ու նրա հետ գնացողներին³⁷:

Վահան Մամիկոնյանն անցնում է Հաշտանից գավառի սահմանը և այնտեղից գալիս մարգպանական Հայաստանի Արշամունիք գավառի Երեզ գյուղը: Այստեղ տեղի է ունենում հայկական պարտիզանական ջոկատների և պարսիկների ընդհարում, որտեղ թշնամին պարտություն կրելով, նահանջում է: Երեզ գյուղի շինականները մեծ պատկառանքով էին վերաբերվում Վահան Մամիկոնյանին և նրան օգնություն էին ցույց տալիս: Տեղի բնակչության օգնությամբ մզած փոքր ու մեծ մարտերով Վահան Մամիկոնյանին հաջողվում է ջլատել թշնամու ուժերը³⁸, Վահան Մամիկոնյանը և նրա զորազնդերն ամենուրեք վաշելում էին ժողովրդի ակնածանքը և լայն օգնությունը:

Ռազմական այս գործողությունները տեղի են ունենում այնպիսի ժամանակ, երբ Միջին Ասիայում հոները-հեփթաղները Սասանյաններին ծանր հարված էին հասցրել: 484 թ. ամառվա վերջին իրանից անսպասելիորեն սուրհանդակներ գալով հայտնում են արքայից արքա Պերողի սպանվելու և հոների ներխուժման լուրը: Հայերի ու վրացիների դեմ կոիվները շարունակելն անհնա-

34 Փաբգեցի, Գ, հր, հթ (աշխ. Թարգմ., էջ 349—355):

35 Նույն տեղում, էջ 355:

36 Նույն տեղում, ձ, էջ 355—357:

37 Նույն տեղում, ձա, էջ 361—363:

38 Նույն տեղում, ձբ, ձգ, էջ 363—373:

րին է դառնում և պարսից զորապետներն շտապում են Տիգրոս: Հայաստանում և Վիրքում (Քարթլի) կրկին դրուժյան տերը դառնում են ապստամբ հայերն ու վրացիները:

Վահան Մամիկոնյանը Արշամունիքից Այրարատ վերադառնալով, անմիջապես ձեռնամուխ է լինում բանակը, կայազորներն ու երկրի ռազմական հենակետերը կարգի բերելու գործին: Երկրի գործակալությունները մաքրում է անվտանգության ու կասկածելի նախարարներից և ղեկավարությունը հանձնում մյուսներին՝ ժառանգականության իրավունքի խիստ պահպանման սկզբունքով: Երկրի կառավարման գլուխ կանգնած Վահան Մամիկոնյանը ղեկավարում է երկրի զինված ուժերը: Այսպիսով նա դառնում է երկրի՝ նախարարների ու ժողովրդի կողմից ճանաչված կառավարիչը: Այդ ժամանակից սկսած, ի տարբերություն բյուզանդական Հայաստանի, մարզպանական Հայաստանը դարձավ «Տանուտիրական երկիր»³⁹, իսկ Դվինը՝ նրա մայրաքաղաքը:

Վահան Մամիկոնյանը ձգտում էր վերականգնել պատերազմներից տուժած երկրի բարեկեցությունը: Նրա օրոք վերաշինվեցին ավերված քաղաքներն ու գյուղերը: Հայոց տանուտեր «Վահան Մամիկոնյանը մեծապայծառ շքեղությամբ հիմնովին նորոգեց իր նախնիների կառուցած ու այժմ հնացած այդ Լկեղեցին (իմա՝ Վաղարշապատի Կաթողիկե եկեղեցին, էջմիածնի Մայր տաճարը)»⁴⁰:

Իրանում գահ բարձրացած Պերոզի եղբայր Վաղարշին (484—491), բաժին էր ընկել պարտված ու թուլացած բանակը, պատերազմներից ավերված երկիրն ու դատարկ գանձարանը: 484 թ. վերջին Դվին է ժամանում Վաղարշի դեսպանությունը, հայտնելով, որ արքայից արքան ցանկանում է բարեկամություն ու խաղաղություն հաստատել հայերի հետ: Վահան Մամիկոնյանն ու կառավարող շրջաններն ընդառաջ են գնում այդ առաջարկությունը:

Սահմանամերձ նվաբակ գյուղում (այժմ՝ Նիսակ) խոշ քաղաքից արևմուտք, կնքվելու էր հաշտության պայմանագիր՝ Հայաստանի և Իրանի միջև: Ղազար Փարպեցին հաղորդում է, որ բանակցությունները սկսելու համար ապրտամբները Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ առաջադրում են երեք հիմնական պահանջ: Առաջին՝ ոչ մի ոտնձգություն հայերի քրիստոնեական դավանանքի նկատմամբ, հայերը համարձակ և աներկյուղ պետք է պաշտեն իրենց բնիկ դավանանքը: Երկրորդ՝ պետք է անխախտ պահպանվեն Հայաստանում հաստատված նախարարական կարգերը, հարգվեն տոհմիկ ազնվականների իրավունքներն ու արտոնությունները: Երրորդ՝ հայ նախարարները ճանաչում են միայն պարսից արքայի սյուզերեն իշխանությունը և հայերի գործերը տնօրինել կարող է միայն նա՝ անձամբ, առանց ուրիշների լսելու կամ ուրիշների միջամտության:

Այս պայմանները գրով և կնիքով պետք է հաստատվեն, պնդում են հայերը, «Իսկ եթե մեր այս երեք խնդիրը չեք կարող կատարել և կարծում եք, թե անհնար է, ապա ինչպես որ մենք մահն ենք դրել աչքներին առաջ, պատրաստ կլինենք մեռնել, բայց Արյաց հպատակվել չենք կարող»⁴¹:

Պարսից բանակի հրամանատար Նիխոբը և արքան հարկադրված էին ըն-

39 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 231—232.

40 Փարպեցի, Գ, ձգ (աշխ. թարգմ., էջ 381):

41 Նույն տեղում, գլ, ձթ, էջ 389—393:

դուներ այդ պայմանները, Հաշտության պայմանագիրը կնքվում է Հայաստանի հարավում գտնվող՝ սահմանամերձ նվարսակ դյուղում, որտեղ բանակ էր դրել պարսից զորքը:

Վահան Մամիկոնյանը նախարարների ուղեկցությամբ և բազմաթիվ զորքով շարժվում է դեպի նվարսակ և մոտենալով պարսից բանակին, հրամայում ռազմի փողեր հնչեցնել: Նիխոր զորավարի այն պնդումին, թե այդ եղանակով պարսից բանակը մտնել կարող է միայն Արյաց սպարապետը, Վահան Մամիկոնյանը պատասխանում է՝ նախ ինձ դարձրու Արյաց տիրոջ ծառա, ապա նման սլահանջ ներկայացրու⁴²: Երեք տարի տևած ապստամբությունը ապարդյուն չէր անցել, որով, ինչպես և Իրանի անբարենպաստ վիճակով էր պայմանավորված հայերի համարձակ և հաստատուն դիրքը:

Նվարսակում կնքված պայմանագիրը մեծ նշանակություն ունեցավ: Վերականգնվեցին նախարարների նախկին արտոնությունները և ժողովրդական ապստամբությունից հետո Հայաստանում հաստատված կարգերը: Քրիստոնեությունը ճանաչվեց որպես Հայաստանի պաշտոնական կրոն: Երկրի կառավարումը կրկին հանձնվեց հայ տոհմիկ ավագանուն: Պետական պաշտոններում նախարարական տների գլխավորների նշանակումը պետք է կատարվեր նախարարների ժառանգական իրավունքի համաձայն և ոչ թե Սասանյանների հայեցողությամբ: Նախարարների գերագույն սյուզերենն ու դատավորը կարող էր լինել միայն արքայից արքան և ոչ թե մարզպանը:

485 թ. զարնանը Վահան Մամիկոնյանը մեկնում է Տիգրոն, որտեղ Վաղարշը նրան ընդունում է մեծ պատիվներով: Հանդիպման ժամանակ արքայից արքան կատարվածի ողջ մեղքը բարդում է Պերոզի անխոհեմ քաղաքականության վրա: Վաղարշը հաստատում է հաշտության պայմանագրի կետերը, իսկ հետո հատուկ հրովարտակով Հայաստանի սպարապետ ու տանուտեր է ճանաչում Վահան Մամիկոնյանին: Հատուկ հրովարտակներով իրենց պաշտոններում հաստատվեցին գործակալությունների ղեկավարները և վերականգնվեցին շնորհազրկված նախարարներից շատերի իրավունքները: Սակայն մարզպան նշանակվեց պարսից Անդեկանը: Նախարարները չէին կարող հաշտվել դրա հետ: Հայկական ավագանու ճնշման տակ Վաղարշն ստիպված էր երկրի գերագույն կառավարիչ ճանաչել Վահան Մամիկոնյանին (485 թ. աշնան վերջին):

Ապստամբների երկարատև պայքարը հաջող ելք ունեցավ, վերջնական համաձայնություն ձեռք բերվեց հայկական ավագանու և Իրանի արքունիքի միջև: Կրկին վերականգնվեց նախարարների ու հոգևորականության արտոնյալ վիճակը: Հայաստանը ճանաչվեց որպես կիսանկախ երկիր, որն ուներ իր ինքնավարությունը:

Այսպիսով, 450—451 և 482—484 թթ. ապստամբությունների և հայ ժողովրդի մղած ազատագրական համառ պայքարի արդյունքները նշանակալից էին: Զախողվեցին Հայաստանը Իրանի մի սովորական մարզ դարձնելու, հայ ժողովրդի վզին լուծ դնելու, հայերին դավանափոխ անելու բոլոր փորձերը: Հայաստանը պահպանեց իր քաղաքական ինքնուրույնությունը և տնտեսական ու մշակութային զարգացման հնարավորությունները:

⁴² Նույն տեղում, գլ. զա, էջ 397—401:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՏԱՆՈՒՏԻՐԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐ

Սասանյան Իրանի դեմ մղվող պայքարում Բյուզանդիան իր գորեղ գործակիցներից մեկը համարում էր եկեղեցին, որի միջոցով ձգտում էր իր քաղաքական և գաղափարական ազդեցությունը տարածել Իրանին ենթակա քրիստոնյա ժողովուրդների վրա:

Այս քաղաքականությունը հարուցում էր Սասանյանների համապատասխան հակազդեցությունը: Օգտվելով քրիստոնեական եկեղեցու մեջ տեղի ունեցած երկպառակություններից, Սասանյաններն իրենց շահերին համեմատ, լայնորեն հովանավորում էին քրիստոնեական դավանանքի այն ուղղությունները, որոնք մերժված ու հալածված էին բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցու կողմից: Այդպիսի ուղղություն էր նեստորականությունը⁴³: Շուտով երկպառակություններն ավելի սաստկացան:

451 թ. Քաղկեդոնում հրավիրված Տիեզերական Չորրորդ ժողովում պառակտվեցին բյուզանդական և արևելյան եկեղեցիները: Այս ժողովում դավանաբանական վեճերը բռնկվեցին միաբնակների (սմոնոֆիզիտներին) և երկաբնակների (զոիոֆիզիտներին) միջև: Միաբնակներն ուսուցանում էին, որ Քրիստոսի մեջ կա միայն մեկ էություն՝ նա ինքը աստվածն է մարդու կերպարանքով, երկաբնակները՝ հակառակը, Քրիստոսի մեջ ճանաչում էին երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային: Ժողովում գերակշռությունը երկաբնակների կողմն էր, որովհետև նրանց սատարում էին Մարկիանոս կայսրը և կայսրուհին՝ մահացած Թեոդոս Բ-ի քույր Պուղքերիան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը և Հռոմի պապը⁴⁴: Մարկիանոս կայսեր հատուկ հրովարտակով (էդիկտով) Բյուզանդական կայսրության համար պաշտոնական դավանանք էր ճանաչվում երկաբնակությունը, իբրև «ուղղափառ» եկեղեցի, իսկ մյուս բոլոր դավանությունները համարվում էին հերձված՝ «հերետիկոսական» և հալածանքների ենթակա: Այս ժամանակվանից սկսած Բյուզանդիայի սահմաններում արգելվեցին միաբնակների համայնքները, որոնք շուտով ենթարկվեցին հալածանքների: Այնուհետև երկաբնակները՝ «ուղղափառները» կոչվում էին «քաղկեդոնական», իսկ միաբնակները՝ «հակաքաղկեդոնական»: Այս սխալաստիկ կրոնական վեճերի քողի տակ ծավալվում էր քաղաքական լուրջ պայքար: Միաբնակությունը տարածված էր Բյուզանդական կայսրությանը ենթակա մի շարք հրկրներում, և կայսրության դեմ՝ ճնշված ժողովուրդների մղած պայքարի արտահայտություններից մեկն էր:

Կայսրության պաշտոնական դավանանքը՝ երկաբնակությունը կամ քաղկեդոնականությունը, մի գործիք էր կայսերական իշխող դասակարգի ձեռքին՝ ճնշված ժողովուրդներին հնազանդ ու ենթակա պահելու և ընդհանրապես նվաճողական քաղաքականություն վարելու համար:

Քաղկեդոնի ժողովը գումարելու պահին (451) Հայաստանում ապստամբությունը թուլացել էր և հայերը, ինչպես և վրացիներն ու աղվանները, այդ

⁴³ М. Я. Сюзюмов, Внутренняя и внешняя политика Византии и народные движения в первой половине V в., см. «История Византии», т. I, М., 1967, стр. 190—192, С. Т. Еремян, Политические взаимоотношения между Сасанидским Ираном, Византией и Арменией на рубеже V—VI вв., «Очерки истории СССР, III—IX вв.», М., 1958, стр. 208.

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 196—198:

ժողովին չէին մասնակցել՝ Սակայն, ինչպես հետագայում պարզվեց, այս երեք ժողովուրդների համակրանքը հակաքաղկեդոնականների կողմն էր։ Նրանք հարեւ էին կայսրության արեւելյան պրովինցիաների միաբնակների չափավոր թեւին, որպիսիք էին՝ ղպտիներն ու ասորիները։

Կայսրության կրոնական քաղաքականությունն ավելի խորացրեց արեւելյան ճնշված երկրների պառակտումն ու թշնամությունը։ Հայերը, վրացիներն ու աղվանները կապածանքով ու վախով էին վերաբերվում այդ քաղաքականությանը։

Եկեղեցական պառակտումն առավել նպաստեց այս ժամանակներում սկսված կայսրության արեւելյան պրովինցիաների առանձնացման ընթացքին։ Բյուզանդական կայսրության եվրոպական մասի անջատումը փոքրասիականից առանձնապես ակնբախ դարձավ Զենոն (474—491) և Անաստաս (491—518) կայսրերի ժամանակ, որոնք մի շարք միջոցառումներով ամեն ջանք թափում էին պառակտման առաջն առնելու։

Զենոնն ստիպված էր դավանաբանական հարցերում միջին գիծ ընտրել, փորձելով միավորել եկեղեցին և դրանով ամրապնդել կայսրության քաղաքական դիրքերն արեւելյան պրովինցիաներում։ Զենոնը ձգտում էր վերացնել միաբնակների ու երկաբնակների միջև գոյություն ունեցող տարաձայնությունները և դրանց մոտեցնել միմյանց։ Այդ նպատակով 482 թ. նա հրապարակեց, այսպես կոչված, «Հենոտիկոնը»՝ «միաւորութեան գիրը», որով համաձայնեցվում էին իրար հակադիր դավանաբանական ուսմունքները։ Արեւելյան եկեղեցիները՝ Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և հայ միաբնակները «Հենոտիկոնը» որակեցին իրեն քաղկեդոնի ժողովի հեղինակության հերքում ու որոշումների մերժում, երկաբնակների դատապարտում, և մեծ պատրաստակամությամբ ընդունեցին այն։

Զենոնի և նրան հետևող Անաստաս կայսեր այդ միջոցառումները քաղաքական նպատակ էին հետապնդում, այն է՝ միացնել բոլոր հականեստորական տարրերը։ Այս ժամանակ էր, որ Սասանյանները նեստորականությունը պաշտոնապես ճանաչեցին իբրև Իրանում ապրող քրիստոնյաների միակ պաշտոնական դավանանք։

Սասանյանների դեմ իրենց ինքնուրույնության համար մաքառող հայերը, վրացիներն ու աղվանները համառորեն պայքարում էին նաև Սասանյանների հովանավորած նեստորականության դեմ։ Այս պայքարը, ինչպես և Զենոն ու Անաստաս կայսրերի քաղաքականությունը հայերին, վրացիներին և աղվաններին նորից մերձեցրին կայսրության հետ։

Ի պատասխան Բյուզանդիայում նեստորականների հալածանքների, Սասանյաններն սկսեցին հետապնդել միաբնակներին։ Սրանց առաջ հարց էր դրված ընտրություն կատարել նեստորականության և մազդեականության միջև։ Սակայն հայերն օգտագործեցին Սասանյանների նոր դժվարությունները։

Կավատ Բ-ն (488—531), որը գահ էր բարձրացել հոների շնորհիվ, գահի հետ ժառանգեց դատարկ գանձարան։ Միակ աղբյուրը, որով նա կարող էր մեղմացնել ստեղծված վիճակը, այդ այն «ոսկին» էր, որ Բյուզանդիան, համաձայն պայմանագրի, ամեն տարի պիտի մուծեր պարսից գանձարանը, բայց դադարեցրել էր մուծումը՝ մինչդեռ հոները, որոնք սովոր էին հեշտ ճանապարհով՝ Թալանով, ձեռք բերել ուզածը, տուրք էին պահանջում պարսից արքայից արքայից։ Ստեղծված վիճակը հարկադրեց Սասանյաններին պատերազմ սկսել Բյուզանդիայի դեմ։

491 թ. Կավատ Բ-ն Բյուզանդիա ուղարկեց իր դեսպաններին, պահանջելով հերթական «ոսկին», որ կայսրությանը վճարում էր պարսիկներին՝ կովկասյան լեռնանցքների պահպանության համար: Նոր գահ բարձրացած Անաստաս կայսրը կտրականապես մերժեց այդ պահանջը⁴⁵: Դրա հետևանքով 492 թ. Կավատի դեմ ապստամբեցին իրանական ազնվականներն ու զրադաշտական մոզերը՝ նրան գահընկեց անելու նպատակով: Իրանում ծայր առած երկպառակություններից օգտվեց Տանուտիրական Հայաստանը. այն հրաժարվեց ճանաչել Սասանյանների գերիշխանությունը: Ասորական պատմագիրներից մեկի վկայությամբ ապստամբ հայերը կործանեցին պարսկական ատրուշանները, կոտորեցին Հայաստանում եղած մոզերին⁴⁶: Կավատի ուղարկած պարսկական զորքերը ջարդվեցին:

Ապստամբ հայերը հատուկ դեսպանություն ուղարկեցին Բյուզանդիա՝ կայսր Անաստաս Ա-ից խնդրելով ռազմական օգնություն և նրա հովանավորությունը: Սակայն Անաստաս Ա-ն չցանկանալով Սասանյաններին նոր պատերազմի առիթ տալ, կտրականապես մերժեց հայերի խնդրանքը: Հայերից հետո միաժամանակ Սասանյանների դեմ ապստամբություն բարձրացրին նաև միջին Միջագետքի արաբական ցեղերը:

Բյուզանդիային սահմանակից ժողովուրդների ապստամբությունները, ինչպես նաև պարսիկ ավագանու և մոզերի դժգոհությունները Կավատին դրեցին անելանելի վիճակի մեջ: Նա հարկադրված եղավ 496 թ. կրկին փախչել և ապավինել հոներին, իսկ գահն անցավ նրա եղբորը՝ Ջամասպին: Միայն 498 թ. Կավատը հոների օգնությամբ կարողացավ նորից գահ բարձրանալ⁴⁷:

Կավատին արդեն անհրաժեշտ էր պատերազմը Բյուզանդիայի դեմ, որպեսզի նա կարողանար վարձատրել հոներին նրանց օգնության համար: Կավատն սկսեց հաշտության բանակցություններ վարել հայերի հետ: Ապստամբական իրադրությունը Հայաստանում հարթելու համար, Կավատը հայերին առաջարկում էր հետևյալ պայմանները. նախ՝ Բյուզանդիայի դեմ մղվելիք առաջիկա պատերազմի ժամանակ հայերը պետք է իրենց զորքերով միանային պարսիկներին և կովին բյուզանդական բանակի դեմ, երկրորդ՝ Հայաստանի տարածքը պետք է բաց լիներ սասանյան զորքերի առաջ, որպեսզի այդտեղից նրանք ներխուժեն Բյուզանդիայի սահմանները⁴⁸:

Վահան Մամիկոնյանը, չկամենալով նոր թշնամության առիթ տալ կայսրությանը, մերժեց այդ առաջարկները: Դրանից հետո Կավատը պատերազմ սկսեց հայերի դեմ, որը վերջացավ հայերի պարտությամբ: Այս պատերազմի ժամանակ ոչ մի օգնություն չստանալով Բյուզանդիայից, հայերը հարկադրված եղան ընդունել Կավատի առաջարկները: Միաժամանակ հայերը Կավատին առաջարկեցին իրենց պայմանները: Դրանց մեջ հիմնականն այն էր, որ հայկական եկեղեցին ճանաչվի անկախ, ընդունվի Սասանյան պետության հովանավորության տակ և պաշտպանվի նեստորական հոգևորականության ու զրադաշտական մոզերի ոտնձգություններից: Կավատն ընդունեց այդ պայմանը և

⁴⁵ Լեո, Հայոց պատմություն, Երկրի ժողովածու, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 132:

⁴⁶ Н. В. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник, М.—Л., 1940, стр. 89.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 90:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 92:

501 թ. հատուկ հրովարտակ արձակեց, որով նեստորական եկեղեցու կողքին հայկական եկեղեցին պաշտոնապես ճանաչվում էր անկախ և ինքնուրույն⁴⁹։ Այս գիշումով Սասանյանները վերականգնեցին իրենց գերիշխանությունը Հայաստանում։

Տանուտիրական Հայաստանը նորից կախման մեջ էր ընկնում Սասանյան իրանից։ Այն պարտավորվում էր իր այրուծիով մասնակցել Կավատի արշավանքին՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի⁵⁰։

502 թ. օգոստոս ամսին Անաստասի համար անակնկալ, Կավատի զորքերը Տանուտիրական Հայաստանից ներխուժեցին բյուզանդական Հայաստան և դրավեցին սահմանամերձ Կարին-Թեոդոսուպոլիս և Մարտիրուպոլիս-Տիգրանակերտ քաղաքները⁵¹։ Բյուզանդական կայազորը, հանկարծակիի գալով, ոչ մի դիմադրություն չկարողացավ ցույց տալ, իսկ կայսրությունից դժգոհ հայ բնակչությունն ու ազնվականությունը կամովին անցան պարսիկների կողմը։

Ամիդ քաղաքը, որը համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս պարսիկներին, գրավեց և ավերվեց, իսկ նրա բնակիչների մի մասը սրի քաշվեց, մյուսը՝ գերեվարվեց⁵²։ Կավատը ձմեռեց Ամիդում, իսկ նրա զորամասերն ավերեցին «Մեսոպոտամիա» ու «Սիրիա» բյուզանդական պրովինցիաների բարգավաճ քաղաքներն ու գյուղերը։ Կավատը խոստացավ դադարեցնել պատերազմը, եթե կայսրը ուղարկի նրան պահանջվելիք «ոսկին»։ Բյուզանդացիները մերժեցին այդ առաջարկը և հակահարձակման անցան։

503 թ. բյուզանդական զորավար Կելերիոսը մեծ բանակի գլուխ անցած հարձակվեց Սասանյանների վրա։ Թշնամու գերազանց ուժերի ստիպմամբ Կավատը նահանջեց, շարժվելով Նիհրատի հոսանքով ներքև և 503 թ. վերջին բյուզանդական տարածքը մաքրվեց պարսից զորքերից⁵³։ Տանուտիրական Հայաստանի բնակչությունը գաղտնի ու բացահայտ օգնում էր բյուզանդացիներին։ Բյուզանդական զորքերի ներխուժումը Տանուտիրական Հայաստան, հնարավորություն տվեց հայերին բացեիքաց անցնել կայսրության կողմը⁵⁴։

Հայերի Բյուզանդիայի կողմն անցնելը Կավատին զրկեց ստրատեգիական առավելություններից։ Բյուզանդացիները և հայերն արդեն լիովին վրեժ էին առնում Սասանյաններից։ Բյուզանդացիները, հայերի հետ դաշնակցած, առաջ էին շարժվում, նվաճում, ավերում իրանական Միջագետքի նահանգները⁵⁵։

49 М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, стр. 306—307.

50 Կավատը քաջատեղյակ էր, որ բյուզանդական Հայաստանի նախարարները դժգոհ էին կայսրությունից, որը ոտնահարում էր նրանց ժառանգական իրավունքներն ու արտոնությունները։ Այսպես, իսավրացիների ապստամբության ժամանակ նրանց միացան հայ նախարարներից շատերը, ուստի Զենոն կայսրը 479 թ. վերացրեց նրանց տիրակալական իրավունքները։ Սրանից հետո հայ նախարարներն սպասում էին հարմար առիթի՝ անջատվելու կայսրությունից։

51 Н. В. Пигулевская, նշվ. աշխ., էջ 94։

52 Նույն տեղում, էջ 95—116։ Այս պատերազմի ժամանակ բյուզանդացիների կողմում պարսիկների դեմ կռվեց վրաց Վախթանգ Գորգասար թագավորը, որը 502 թ. վերավերվեց ու մահացավ Ուջարմա քաղաքում։ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի լուսագրքում Վախթանգը նշվում է որպես Վախթանգ Մեծ, լուսագրքում V և VI դարերի միջև։ 1979, էջ 88—89։

53 Н. В. Пигулевская, նշվ. աշխ., էջ 117—124։

54 Չորրորդ Հայրի իշխան Մուշեղյան իր ամբողջ զորքով անցավ Բյուզանդիայի կողմը և կռվեց Սասանյանների դեմ։ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմության Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 235։

55 Н. В. Пигулевская, նշվ. աշխ., էջ 122։

Կավատի վիճակը բարդացել էր, նա միաժամանակ ստիպված էր պաշտպանական պատերազմ մղել հեթանոսների դեմ: Նա մտածում էր այնպես անել, որ պատերազմը վերջանա խաղաղությամբ: Այդ ժանր դրություներից դուրս գալու համար նա ձգտում էր հաշտություն կնքել Բյուզանդիայի հետ: Երկու աշխարհակալությունների միջև տեղի ունեցած պատերազմը վերջացավ 504 թ., Բանակցություններն սկսվեցին 504 թ. ձմռանը և ավարտվեցին 506 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին՝ դաշնագրի կնքմամբ: Ըստ այդ պայմանագրի վերականգնվեց Բյուզանդական կայսրության նախկին սահմանագիծը, սակայն կայսրությունը վճարելու էր 11 կենտինար ոսկի⁵⁶:

Այս ժամանակաշրջանում բյուզանդացիներն իրենց տեր ու տիրական էին զգում Տանուտիրական Հայաստանում, և երբ Վահան Մամիկոնյանը մահացավ, Անաստաս կայսրը երկրի կառավարիչ հաստատեց նրա եղբայր Վարդ Մամիկոնյանին՝ «պատրիկ» տիտղոսով: Հայ ժողովրդի հիշողության մեջ Վարդը մնաց իբրև «Վարդպատրիկ»⁵⁷:

Մինչ տեղի էին ունենում խաղաղության բանակցությունները, Անաստասը շտապեց իրականացնել իր կրոնական քաղաքականությունը՝ Հայաստանում, Վիրքում ու Աղվանքում, 506 թ. Անաստասը հրապարակում է մի նոր հրովարտակ, որով ազդարարում էր, որ նա անցնում է միաբնակների կողմը և սկսում է հալածել նեստորականներին ու քաղկեդոնականներին: «Շերետիկոսների» դեմ ծավալված պայքարի ոլորտն են ընդգրկվում նաև միաբնակ եկեղեցուն հետևող հայերը, վրացիներն ու աղվանները, որոնց դաժանանքն այժմ լիովին համընկնում էր Բյուզանդական կայսրության մեջ պաշտոնապես ընդունված միաբնակների (հակաքաղկեդոնականների) դոգմաներին:

Ի նշանավորումն Անաստաս կայսեր հրովարտակի, նույն՝ 506 թ. Դվինում Բաբկեն կաթողիկոսը (506—512) հրավիրեց հայ, վրաց և աղվանից եկեղեցիները կազմող թեմերի եպիսկոպոսներին, որոնք մեծ հանդիսավորությամբ ընդունեցին ու հաստատեցին Անաստաս կայսեր հրովարտակը⁵⁸: Եկեղեցական այս ժողովը պաշտոնապես ճանաչեց միաբնակ դավանանքը, իսկ նեստորականությունն ու երկաբնակությունը (քաղկեդոնականությունը) համարվեցին հերձված⁵⁹: Այս ժողովի որոշումների «պայման գիրը» գրվել է հայերեն, հունարեն, ասորերեն, վրացերեն և աղվաներեն, բայց մեզ հասել է միայն հայերենը⁶⁰:

Այնուամենայնիվ, բյուզանդացիների տիրապետությունը, որը փաստորեն, հովանավորության բնույթ էր կրում և որի ժամանակ իրականում Տանուտիրական Հայաստանը համարյա անկախ երկիր էր, երկար չի տևում: Իրանի և Բյուզանդիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն Տանուտիրական Հայաստանը կրկին ընկնում էր վասալական կախման մեջ Սասանյան Իրանից: Կավատը պարտավորվում էր անհիշաչար լինել և պատասխանատվության չենթարկել հայ նախարարներին, որոնք պատերազմի ժամանակ անցել

⁵⁶ Ըստ Պրոկոպիոսի այդ ժամանակավոր համաձայնագիրը կնքվել էր յոթ տարի ժամկետով Proc. Caes., De bello persico, I- 7,5: *Η. Β. Πυγμαλεια*, №24. աշխ., էջ 121—130:

⁵⁷ Այդ անունով է հիշատակվում նա «Սասունցի Դավիթ» դուրազնավագում:

⁵⁸ Ե. Տեր-Մինասյան, Բարգեն կաթողիկոսի ժողովի թվականը և տեղը տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, «Պատմաբանասիրական հետազոտություններ», Երևան, 1971, էջ 31—44:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Ինչպես իմանում ենք այդ փաստաթղթի հայերեն տեքստից, հայերեն բնագիրը ոչնչացվել է հրդեհի ժամանակ՝ Նոյեմբերյան և հայերեն է թարգմանվել հունարեն բնագրից:

էին Բյուզանդիայի կողմը: Կավատի հատուկ հրովարտակով պատրիկիոս Վարդը պարսից արքունիքի կողմից հաստատվեց Հայաստանի մարզպան ու սպարապետ: Վարդը հարկադրված էր հաշտվել ստեղծված իրավիճակի հետ և իրեն ճանաչել Սասանյան Իրանի արքայի վասալ: Սակայն նույնիսկ այս վասալական վիճակը Սասանյանները չեն հանդուրժում: Կավատը Վարդին իր մոտ է կանչում և զրկում պաշտոնից: Վարդը մահանում է 509 թ., օտարության մեջ: Նրա մահվանից հետո Կավատը, չսպասելով խաղաղության պայմանագրի ժամկետը լրանալուն՝ 511 թ. Տանուտիրական Հայաստանի կառավարիչ՝ մարզպան նշանակեց պարսիկ Բուրգանին (509—520)⁶¹, Այսպիսով, Հայաստանը կրկին դառնում էր պարսից մարզպանություն⁶², որը Ատրպատականի, Վիրքի և Աղվանքի հետ մտնում էր Երանշահի «Հյուսիսային Քուստակի» կազմի մեջ: Այսպիսով, գրեթե անկախ Տանուտիրական Հայաստանը որոշ ընդհատումով գոյություն ունեցավ 450—509 թթ. միջև: Այս ժամանակաշրջանում էր, որ հայկական մշակույթը ապրում էր իր «սահեղարք»: Մատենագրության մեջ հանդես եկան Մովսես Խորենացին, Նղիշեն, Ղազար Փարպեցին և Դավիթ Անհաղթը:

4. ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՍՊԱՅԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ: ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սասանյան Իրանի պետությունը VI դարում ապրում էր իր վերելքի ժամանակաշրջանը: Խոսրով Ա Անուշիրվանի (531—578) թագավորության ժամանակաշրջանում իր ավարտին է հասնում Սասանյան Իրանի՝ Երանշահի ռազմավարական և հարկային ռեֆորմը⁶³:

Արդեն Կավատ Ա-ի ժամանակ Երանշահը վարչականորեն բաժանված էր չորս «քուստակների»՝ երկրամասերի: Խոսրով Ա Անուշիրվանի ժամանակ ռազմական ռեֆորմով այդ չորս երկրամասերը միաժամանակ դարձել էին ռազմական շրջաններ: Յուրաքանչյուր՝ երկրամաս՝ «կողմ», բաժանված էր առանձին մարզպանությունների և «շահերի» («աշխարհների»):

Մարզպանական Հայաստանը, Ատրպատականը, Վիրքը (Քարթլի՝ Վարջան) և Աղվանքը (Արդան՝ Առան), ապա Կասպից ծովի հարավային եզերքին գտնվող Դմբավանդ, Տապարստան, Ռուան և Ամուլ երկրները կազմում էին Հյուսիսային Քուստակը, որը կոչվում էր նաև «Քուստ-ի-Կապկոհ», այսինքն՝ Կովկասյան Քուստակ⁶⁴: Հյուսիսային Քուստակի մայրաքաղաքն էր Գանձակը

61 Մ. Չավլյան, Պատմություն Հայոց, հ. Բ, էջ 236:

62 Աղվանքում (որտեղ կարճ ժամանակով՝ մինչև 510 թ. թագավոր էր Վաչագան Բարեպաշտը) և Վիրքում նույնպես շուտով վերացվեցին թագավորությունները և այդ երկրների կառավարիչներ նշանակվեցին մարզպանները (տե՛ս Կ. Վ. Тревєр, История и культура Кавказской Албании, IV в. до н. э.— VII в. н. э., М.—Л., 1969, стр. 225, 218):

63 Sk'us A. Christensen. L' Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1944.

64 Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցում» պահպանվել է կովկասյան քուստակը կազմող երկրների լրիվ ցուցակը: Ըստ Անանիա Շիրակացու «Պարսից աշխարհը չորս մասի է բաժանվում», որոնցից երկրորդը Հյուսիսային փոխարքայությունն էր: Անանիա Շիրակացին հաղորդում է՝ «Քուստակ-ի-Կապ-կոհ, որ Կովկասյան լեռների երկիրն է և որտեղ կա տասներեք աշխարհ, Ատրպատական, Արմն՝ որ Հայքն է, Վարջան՝ որ Վիրքն է, Ռան՝ որ Աղուանքն է, Բաղասական, Սիսական, Առն, Գեղան, Շանճան, Դմուք, Դմբավանդ, Տապարստան, Ռուան, Ամուլ» (տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1961, էջ 115):

(Գանձակ Շահաստան)՝ Կապուտան (Ուրմիա) լճից հարավ-արևելք, Այստեղ էր նստում Հյուսիսային երկրամասի փոխարքան՝ «պատգոսպանը»:

Հյուսիսային Քուստակի զորամասերը կենտրոնացած էին այժմյան Մուղանի դաշտում, Փայտակարան քաղաքի շրջանում, որտեղ ժամանակի ընթացքում անձեց Բայլական քաղաքը: Ամբողջ Քուստակի զորամասերը գլխավորում էր «սպայապետը»:

VI դ. երկրորդ քառորդում Անդրկովկասի երեք երկրում էլ վերացված էին տեղական թագավորների դինաստիաները, իսկ Հայաստանի պարսկական մասը, Վիրքը և Աղվանքը կառավարում էին սասանյան արքայից արքայի կողմից նշանակված մարզպանները:

Այս ժամանակաշրջանից սկսած արդեն գոյություն ունեին Անդրկովկասի երեք երկրների մայրաքաղաքները՝ Դվինը, Տիգրիսը, Պարտավը: Մարզպանական Հայաստանում 481—484 թթ. ապստամբությունից հետո մայրաքաղաքը Արտաշատից փոխադրվել էր Դվին: Իսկ Դվինի քաղաքային տարածքը, որը, սովորաբար, կոչվում էր «Ոստան Հայոց», այնուհետև կոչվում էր «Ոստան Դւնոյ», կամ պարզապես՝ «Դւնայ դաշտ»:

Բացի մարզպանություններից, Քուստակ-ի-Կապ-կոհի կազմում կային ավելի փոքր վարչական միավորներ՝ «շահրեր», որոնք գտնվում էին մարզպանությունների կազմում: Այդպիսին էր Բաղասականը, որն իրեն առանձին շահր մտնում էր Ատրպատականի մարզպանության կազմում, որի կենտրոնն էր Փայտակարան քաղաքը: Այս կենտրոնի անունով Բաղասական նահանգը «Աշխարհացոյցում» կոչվում է Փայտակարան:

Դեռևս Կավատ Ա-ի ժամանակ սկսվել էր հարկահանության նոր սխեմի կիրառումը⁶⁵, որն իր ավարտին է հասնում խոսքով Ա Անուշիրվանի ժամանակ: Մարզպանական Հայաստանում անց է կացվում աշխարհագիր՝ գրանցվում են ցանքատարածությունները, այգիներն ու պարտեզները, ինչպես և անասունների գլխաքանակը: Աշխարհագրից հետո կարգավորվում է հողահարկը: Գլխահարկի քանակը պարզելու համար կազմակերպվել է ազգաբնակչության վիճակագրություն: Հարկը գանձվում էր տարեկան երեք անգամ: Հողահարկը վճարում էին ազգաբնակչության բոլոր խավերը, իսկ գլխահարկը՝ ստորին դասերը՝ շինականները և քաղաքացիները⁶⁶:

Հարկային նոր սխեմի մեծ դժգոհություն հարուցեց բնակչության բոլոր խավերում: Նախկինում հողահարկը գանձվում էր բնատուրքի ձևով՝ պարզապես տրվում էր ստացված բերքի որոշ քանակը, այժմ հարկահավաքները՝ «համարակարները» պահանջում էին և բնատուրքով, և դրամով: Հարկի գանձման այս ձևը հատկապես դժվար կացության մեջ էր գցում գյուղացիությանը, որն ընկնում էր վաշխառուի ճանկը: Նոր հարկային սխեման ավելի խորացրեց հողի կենտրոնացումը խոշոր և միջին կալվածատերերի մոտ՝ ի հաշիվ մանր հողատերերի, որոնք աղքատանում էին:

Խորանում է սոցիալական շերտավորումը գյուղական համայնքի ներսում,

⁶⁵ Այս խոշոր պետական միջոցառումներն իրականացվում էին սոցիալ-դասակարգային պայքարի օրման պայմաններում, որոնց գրեթե ամեն էր Մազդակի (մահ. 523 թ.) գլխավորած շարժումը: Տե՛ս Н. В. Пигулевская, Маздакитское движение, «Известия АН СССР», серия истории и философия», 1944, № 4, М. М. Дьяконов, Եղվ. աշխ., стр. 306.

⁶⁶ Н. В. Пигулевская, К вопросу о податной реформе Хосрова Анушйрвана, «ВДИ», 1937, № 1.

որը հետևանք էր նաև այն բանի, որ նա ուներ իր սեփական տնտեսությունը և արտադրության գործիքներ: Մի դեպքում գյուղացու ընտանիքում ավելի շատ աշխատավոր ձեռքեր և կանոնավոր արտադրության գործիքներ կային, մյուս դեպքում՝ հողագործ գյուղացին զուրկ էր դրանցից և սրան ավելանում էին սարերային դժբախտությունները, անբերրիությունը, սովը, համաճարակները և այլն: Այս ամենի հետևանքով խորանում էր գույքային և սոցիալական շերտավորումը:

Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասերում ապրող բնակչության միջավայրում դեռևս գոյություն ունեին հետամնաց կացութաձևեր: Արցախի լեռնային բազմաթիվներում ու կուսական անտառներում կային համայնքներ, որոնց հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն ու որսորդությունն էր: Համայնքների միությունները կազմում էին «ազգ», որոնց գլխավորում էր «ազգապետը»: Դեռևս գոյություն ունեին արենակցական համայնքներ, որոնց գլուխ կանգնած էին տոհմապետները՝ «նահապետները»:

Ազգաբնակչության հիմնական մասը կազմում էին գյուղական համայնքներում միավորված երկրագործները՝ նյութական բարիքների ազատ արտադրողները: Դրանք տերիտորիալ-համայնքային միություններ էին, որտեղ արենակցական կապերն իրենց տեղը զիջել էին դրացիական ու տնտեսական կապերին:

Գյուղական դրացիական համայնքն իրենից ներկայացնում էր գյուղացիական երդերի-ընտանիքների հանրագումար: Գերիշխող էր մենամուսնական ընտանիքը՝ իր առանձին տնտեսությունով, որը որոշ կախման մեջ էր պետական իշխանությունից: Ընտանիքի գլուխ կանգնած էր «տանուտէրը»: Գյուղական համայնքը «գեղը» կամ «շէնը» գլխավորում էր «գեղջառագը» կամ «առագ շինին»⁶⁷,

Գեղջավազը գյուղացու հարկերի գանձման համար պատասխանատու էր պետության ներկայացուցիչ «համարակարին»: Պետության առաջին իսկ պահանջով գեղջավազը պետք է հավաքագրեր ռազմիկներ՝ տեղական ռազմական իշխանություններին հանձնելու ինչպես և բանվորական ուժ՝ գարիկպետի ներկայացուցչի տրամադրության ներքո: Սրանց բանվորական ուժն օգտագործվում էր պետական շինարարության մեջ:

Եկեղեցական ժողովների կանոնադրությունները ցույց են տալիս գյուղական համայնքներում տեղի ունեցող գույքային և սոցիալական շերտավորումը: Համայնքի անդամների մի մասը հարստանում էր ի հաշիվ աղքատացող համայնականների: Գյուղական համայնքի վերնախավին էին պատկանում գեղջավազների ընտանիքները, որոնք բնորոշվում էին դեհկան բառով⁶⁸, «Դեհկանութիւնը» կազմում էր մանր հողատերերի հիմնական մասը: Այս ժամանակ, գյուղական համայնքներում արդեն կար գյուղացիների երեք տարբեր շերտ՝ «թուանիկ», «տառապեալ», «վար և ալգի շունեցող»:

Այդ մասին է վկայում Աղուենի 488 թ. եկեղեցական ժողովի կանոնների չորրորդ հոդվածը, ըստ որի գյուղացիները պտուղ էին վճարում գյուղական երեցին, հետևյալ կարգով. 1. «Թուանիկը»՝ չորս «գրիվ» ցորեն, «վեց գրիվ» գարի և տասնվեց «քաս» քաղցու. 2. «տառապեալը» տալիս էր նախորդի կեսը և գինի,

⁶⁷ С. Т. Еремян, Экономика и социальный строй Албании в IV—VII вв., «Очерки истории СССР», III—IX вв., стр. 307—308.

⁶⁸ Նույն տեղում:

որչափ կարող էր. 3. «վար և այգի շունեցողը»՝ ոչինչ: Բացի դրանից՝ ով ոչխար ուներ, վճարում էր մեկ ոչխար և երեք գզաթ բուրդ և մեկ պանիր. ով ձիեր ուներ՝ մեկ ավանակ և ով տավար՝ մեկ հորթ⁶⁹:

Բնամթերային մուծումների վերը բերված թվարկումը լրիվ չէ: Դա միայն այն հարկն էր, որ գյուղացին տալիս էր եկեղեցուն: Հարկերի մյուս տեսակը և քանակը մեզ հայտնի չեն: Բնակչության համար ծանր էր մանավանդ հարկահանության կապալային սիստեմը, որը բավականաչափ զարգացավ Խոսրով Ա. Անուշիրվանի հարկային ռեֆորմներից հետո: Կապալը շարաշահումների լայն հնարավորություններ էր ստեղծում:

Հարկային նոր սիստեմն ավելի ուժեղացրեց հողերի կենտրոնացումը խոշոր ու միջակ հողատերերի ձեռքում և ավելի ստվարացրեց հողագուրկ, չքավոր ու թափառաշրջիկ մարդկանց շարքերը:

Հովհան Մայրավանեցին տիրող դասակարգի ուշադրությունը հրավիրում էր այդ ընչազուրկ մարդկային զանգվածի վրա: «Ինչպե՞ս պետք է մտածել աղքատի ու տնանկի մասին: Մտածելն այն է, երբ նրա տառապանքը միտդ ես բերում, որ նա քո եղբայրն է և կարիք է. զգում այն ամենի, ինչպես և դու, և կարող է ամեն բանի... և դաժան քաղցի վտանգից դրդված՝ շրջում է ու անհանգիստ թափառում. նա տապից տառապում է, ցրտից դողում, նրա որովայնը դատարկ է, և մարմինը մերկ, մաղբրը թաղքած, դեմքը թռչնած ու դեղնած...»⁷⁰:

Այսպիսով, ունեցվածքային ու սոցիալական շերտավորումը և հարևան հղոր պետությունների դարավոր մրցակցությունը հայ ժողովրդի լայն զանգվածներին գցել էին սոցիալական ու տնտեսական ծանր վիճակի մեջ, որը նրանց մղում էր պայքարի՝ հանուն հայրենիքի ազատագրության:

⁶⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 97—103: Կ. В. Тревер, История и культура, стр. 295—296.

⁷⁰ «Յովհաննու Մանգակունտյ ծառք, Թուղթ յաղագս ողորմութեան տնանկաց», Վենետիկ, 1836, էջ 40:

ADMIT ✓

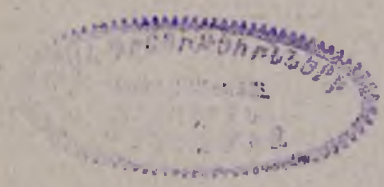
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Ավետիսյան Հ. Ա., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ.,
Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

A III
5678

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1984

ՀԱՏՈՐ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երեմյան Ս. Տ. (պատ. խմբագիր), Առաքելյան Բ. Ն. (պատ. խմբագիր)
Արևշատյան Ս. Ս., Բարսիկյան Հ. Մ.,
Դանիելյան Է. Լ., Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հայ ժողովրդի պատմություն /ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմ. ին-տ.
Հ 24 խմբ. կոլեգիա՝ Մ. Պ. Աղայան, Բ. Ն. Առաքելյան, Հ. Ա.
Ավետիսյան, Գ. Ա. Գալոյան, Ս. Տ. Երեմյան և ուրիշ.—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:

Հ. Ձ. Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, 691 էջ, 6 քարտեզ, 34 թերթ նկ.:

Հատորն ընդգրկում է Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմությունը (III—IX դդ.): Արտացոլված են ստրկատիրական հարաբերությունների քայքայման ու անկման պատմությունը, ֆեոդալական հարաբերությունների հաղթանակն ու տիրապետությունը:

Լուսաբանվում են Արշակունիների թագավորության շրջանը, պարսկարյուզանդական և արարական տիրապետությունը, տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքը: Փննության են առնված օտար նվաճողների քաղաքականությունը և նրա կործանարար հետևանքները հայ ժողովրդի համար, նրա դարավոր ազգային-ազատագրական պայքարը օտար նվաճողների դեմ:

Առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակույթի պատմությանը՝ հայոց գրերի ստեղծմանը, գիտությունը, արվեստին:

0505040000

ԳՄԻ 63. 3 (22) 1

Հ—————23—80

9 (C 43) 1

703 (02)—84

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱՆՁԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻԻ
ՊԱՅԳԱՐԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ VII—IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ տասնչորսերորդ—Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնությունը VII դարի 30—90-ական թթ. (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
1. Հայաստանի քաղաքական վիճակը արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ	305
2. Թեոդորոս Ուշունու քաղաքականությունը 654 թ. արաբական արշավանքը	309
3. Մեծ Հայքի վերամիավորումը և քաղաքական կացությունը VII դ. երկրորդ կեսում	314
4. Պետական կարգը և հողատիրության ձևերը VII դարում	318
Գլուխ տասնհինգերորդ—Հայ ժողովրդի պայքարը խալիֆայության լծի դեմ (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
1. Խալիֆայության լծի հաստատումը և ժողովրդական ապստամբությունները VIII դարի առաջին կեսում	325
2. 774—775 թթ. մեծ ապստամբությունը	336
3. Պայքարը ներքին ինքնավարության վերականգնման համար IX դարի առաջին կեսում	347
Գլուխ տասնվեցերորդ—Հայաստանի վարչատնտեսական և իրավական վիճակը VIII դ.—IX դ. (առաջին կես) (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
1. Հայաստանի վարչական բաժանումները, կառավարման համակարգը և հողատիրության ձևերը	362
2. Շինականների վիճակը, Հարկերը	370
3. Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետության ներքո	375
4. Քաղաքները, արհեստները և առևտուրը VII—IX դարերում	379
5. Դրամական շրջանառությունը VIII—IX դդ. (Խ. Ա. Մուշեղյան)	385
Գլուխ տասնյոթերորդ—Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում VII—IX դարերում (Հ. Մ. Բաբբիկյան)	
1. Պավլիկյան շարժման առաջացումը	389
2. Պավլիկյան շարժումը VII դ. երկրորդ կեսին և VIII դարում	392
3. Պավլիկյան շարժման դադարաբախտությունը	393
4. Պավլիկյան համայնքի կազմակերպությունը	403
5. Պավլիկյան շարժման հզորացումը Սերգիոս-Տյուրիկոսի օրոք, Սերգիոս-Վահանյան պայքարը	405
6. Պավլիկյանների հալածանքները IX դարի առաջին կեսին	407
7. Պավլիկյանների զինված պայքարը Բյուզանդական կայսրության դեմ	410

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՑԹԸ ՎԱՂ ՅԵՈՂԱԼԻՉՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ներածություն—Վաղ միջնադարյան հայ մշակույթի բնույթը ու զարգացման հիմնական ուղիները (Ս. Ս. Արևշատյան)	419
Գլուխ տասնութերորդ—Հայոց գրի և դպրության սկզբնավորումը	
1. Գրերի գյուտը (Ս. Տ. Նրեմյան)	423
2. Դպրոց, կրթություն (Ս. Տ. Նրեմյան)	426
3. Հայոց լեզու և քերականագիտություն (Ա. Ա. Աբրահամյան)	430
Գլուխ տասնիններորդ—Գրականություն և պատմագրություն (Ա. Գ. Տեր-Մինասյան, Ս. Բ. Հաբաթյան)	
1. Գրականության սկզբնավորումը, Թարգմանական գրականություն	439
2. Հայ ինքնուրույն գրականության առաջացումը	443
3. Պատմագրություն	447
4. Վկայարանություններ, Վիպական-հերոսական բանահյուսություն	463
5. Դավանաբանական գրականություն	470
6. Բանաստեղծություն	473

ՀԱՅՈՑ ԳՐԻ ԵՎ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԵՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Գրերի գյուտն իր բացառիկ և մնայուն նշանակությամբ հանդիսացավ հայ ժողովրդի մշակութային ստեղծագործության ամենախոշոր և ամենափառավոր իրողությունը, որն իր մեծ և բազմակողմանի դերը կատարում է դարեր շարունակ: IV դարի վերջերին հայկական գրերի ստեղծումը դարձել էր անհետաձգելի անհրաժեշտություն: Հայկական գրերն անհրաժեշտ էին դպրոց, դպրություն, ստեղծելու, նոր առաջացած կրոնական, ֆեոդալական գաղափարախոսության ձևավորումը և հաղթանակը ապահովելու համար:

Գիրը և գրականությունը պետք է միջոց դառնային վաղ ֆեոդալական մշակույթն իր տարբեր բնագավառներով ստեղծելու և զարգացնելու և այդ ամենով հայ ժողովրդի քաղաքական, կրոնագաղափարական և մշակութային ինքնությունը պահպանելու համար:

Հայ գրի դպրության անհրաժեշտության գիտակցությամբ համակված էին ինչպես Հայոց թագավոր Վռամշապուհը, նույնպես և երկրի հոգևոր առաջնորդ Սահակ Պարթևը: Հայ գրերը լեզվահանդուրձական կատարյալ համապատասխանությամբ և ճշտությամբ ստեղծեց հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակ Մեսրոպ Մաշտոցը (361—440): Մաշտոցը «կարճագատ» Վարդանի որդին էր, Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղից¹: Այդ ժամանակ Հայաստանում, ինչպես հելլենիս-

1 Կարյուն, Վարդ Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941, Մաշտոցի «Մեսրոպ» անունը հանդիպում է ոչ թե նրա կենսագիր Կորյունի մոտ, այլ Խորենացու Պատմության և «Պատմութիւն սրբոյն ներսեսի Պարթևի» («Սոփերք Հայկական», 2, Վենետիկ, 1853, էջ 83, 110) գրվածքում: Մ. Էմինը ենթադրում է, որ Մաշտոցը ծագում էր Մամիկոնյանների նախարարական տոհմից (տե՛ս «Исследования и статьи», Н. О. Эмяна, М., 1896, էջ 206): Լեոն կարծում է, որ «Որդի Վարդանյա նշանակում է զավակ Վանազատ անվանվող գյուղական դասակարգի» (հ. Ա, էջ 679): Հ. Աճառյանը կարծում է, որ Բուզանդը «կարճագատ» բառով նշանակում է դասակարգային կալվածատիրական մի աստիճան և այդ բառը պիտի ծագած լինի «կարճ»՝ «փոքր, համառոտ» և «ազատ»՝ «ազնվական» բառերից, ուստի և նշանակում է «փոքր ազատ, երկրորդական կամ աննշան ազնվական»: Հ. Աճառյանն այնուհետև հետևություն է անում. Մաշտոցը ազնվական չէր, բայց կարող էր լինել «կարճագատ» (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, 1968, էջ 72, 87): Իսկ Հ. Մանանդյանը գտնում է, որ ընայած... Անանուն ժամանակագրության մեջ ասվում է, որ «Մեսրոպը Եռանդի ի Հացեկաց Տարաւնայ, յազատ տանէ»: Ա. Արքա-համյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 389), սակայն դրա մասին տեղեկություն չեն տալիս ոչ Կորյունը, ոչ էլ Փարպեցին և հետևելով Փավստոսի մի վկայության, որ Հացեկացն անվանված է «կարճագատների» գյուղ (Գ, ԺԲ), նշում է, որ Մաշտոցը «արտոնյալ այն ազատ գյուղացիների դասիցն էր, որոնք պարտավոր էին ծառայել ռամիկ հեծելազորների շարքում» (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 248):

տական ժամանակաշրջանում, դեռևս նախկինի պես կրթությունը հունարեն էր, չնայած նրան, որ ուսուցումը և եկեղեցական արարողությունները տարվում էին նաև ասորերեն: Պատանի Մաշտոցը կրթությունն ստացել էր Տարոնում, «հելլենական դպրութեամբ»²:

Մեսրոպ Մաշտոցը գիտեր հունարեն, պարսկերեն և ասորերեն, իսկ վրացերենի վրա, ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը, գոնե այնչափ գաղափար ուներ, որ կարողացավ կազմել վրացերեն այբուբենը³:

Կրթությունն ավարտելուց հետո Մաշտոցը Տարոնից գալիս է Վաղարշապատ և ծառայության անցնում արքունի դիվանում՝ Առավանի հազարապետության օրոք իբրև զինվոր և գրագիր⁴: Սակայն Մաշտոցը կարճ ժամանակ մնաց արքունի ծառայության մեջ: Կորյունը գրում է, որ Մաշտոցը «տեղյակ ու հմուտ էր աշխարհական կարգերին» և «իր զինվորական արվեստով սիրելի էր դարձել իր զորականներին»: Այնուամենայնիվ նա նախընտրեց հոգևորականի կյանքը⁵: Մաշտոցն իր աշակերտների հետ միասին գնում է Գողթան գավառ և այնտեղ զբաղվում քարոզչությամբ⁶:

Այս քարոզչական գործունեության ժամանակ Մեսրոպ Մաշտոցը դժվարությունների հանդիպեց մայրենի լեզվով եկեղեցական գրքեր չլինելու պատճառով և «միտքը դրեց մի հնարք գտնել, հայոց լեզվի համար տառեր ստեղծել» և աշխատանքի անձնատուր լինելով՝ զանազան փորձերով շարժարվում էր⁷:

Գողթան գավառից 393 թ. Մաշտոցը վերադառնում է Այրարատ և ներկայանում կաթողիկոս Սահակ Պարթևին, որը հավանություն է տալիս Մեսրոպի մտահղացմանը՝ ստեղծել հայերեն գիր, դպրոց, դպրություն և եկեղեցական արարողությունները կատարել հայերեն: Այս առթիվ գումարվում է հատուկ ժողով, որին բացի Սահակից ու Մեսրոպից ներկա էին նաև Հայոց բոլոր եպիսկոպոսները: Ժողովականները որոշում են «հայ ժողովրդի համար նշտ-

2 Փարպեցի, Ա, Ժ, Լեոն գտնում է, որ Մաշտոցն ուսումն առել է ներսես կաթողիկոսի բացած դպրոցներից մեկում: Հ. Աճառյանը քննելով եղած աղբյուրները գալիս է այն եզրակացության, որ «Մեսրոպը ներսեսի աշակերտը չի եղած, իսկ իր ուսուցչի անունը հայտնված չէ մեզ» («Հայոց գրերը», էջ 75):

3 Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 78—79: Գիտնականը, —մերժելով Ն. Ակինյանի այն կարծիքը, թե Մեսրոպի կրթության «հելլենիստական շրջանը» անցել է Անտիոքում, ավելի հավանական է համարում ենթադրել, որ նա իր կրթությունը ստացել է Տարոնում, ս. Կարապետի հուշակամոր վանքում (նույն տեղում, էջ 75):

4 Կորյուն, Գ, էջ 36—37, Ղազար Փարպեցի, Ա, Ժ, 2. Աճառյանը նշում է, որ Մեսրոպը դիվանագիր էր Առավան անունով անձի հազարապետության ժամանակ («Հայոց գրեր», էջ 79—80): Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ Կորյունի նախնական բնագրում մատնանշված է եղել, որ Մաշտոցը ծառայել էր Հայոց հոսարով թագավորի արքունիքում Առավան հազարապետի ձեռքի տակ (տե՛ս Я. А. Манандян, Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность. Ереван, 1941, стр. 12: Տե՛ս նաև նրա «Քննական տեսություն», հ. Բ, մ. Ա, էջ 250): Ա. Մուշեղյանն ապացուցում է, որ Առավան հազարապետը նույն ինքը՝ վահան Մամիկոնյանն էր՝ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի եղբայրը: Հետազոտողը ենթադրում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը ձնվել է 356 կամ 357 թ. («Երևան», 1983, № 7, էջ 75):

5 Կորյուն, էջ 39: Հ. Աճառյանը նշում է, որ Մեսրոպն արքունական դիվանագիրի պաշտոնումն էլ իր ուսումը շարունակեց այս կամ այն ձևով և, ինչպես Կորյունն է ցույց տալիս, նա սովորեց, «թե զինվորական արվեստը և թե կրոնական գիտությունները» («Հայոց գրեր», էջ 80):

6 Խոռենցաճի, Գ, խէ: Մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 89—90:

7 Խոռենցաճի, Գ, խէ (աշխ. Թարգմ., էջ 285): Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 98—99:

նագրեր հորինելը⁸։ Այս մասին Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը տեղեկացնում են Վռամշապուհ թագավորին։ Աբել անունով մի քահանա թագավորին հայտնել էր, որ ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ կան հայերեն նշանագրեր։ Վռամշապուհը Դանիելի մոտ է ուղարկում իր պալատականներից մեկին՝ Վահրիճին, որն ստանալով «դանիելյան» նշանագրերը, դրանք ուղարկում է Վաղարշապատ⁹։

Սահակը և Մաշտոցը թագավորի կարգադրությամբ մանուկներ հավաքեցին և մոտ երկու տարի նրանց սովորեցնում էին «դանիելյան» նշանագրերով¹⁰, բայց փորձը ցույց տվեց, որ այդ նշանագրերը պակասավոր են և չեն կարող ճշտությամբ արտահայտել հայերենի վանկերն ու հնչյունները։ Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի առաջ նորից ոգը լրջությամբ ծառացավ հայերեն նշանագրեր ստեղծելու խնդիրը։

Այս անգամ Վռամշապուհ արքայի կարգադրությամբ Մաշտոցը մի քանի աշակերտներով մեկնում է ժամանակի կրթական կենտրոններ՝ Ամիդ, Նդեսիս¹¹։ Նդեսիսյում Մեսրոպ Մաշտոցը հնարում է հայերեն լեզվի նշանագրերը։ Այնտեղից նա իր օգնականների հետ գնում է Սամոսատ, որտեղ Հռոփանոս հույն հմուտ գրչի աջակցությամբ վերջնականապես ձևավորվում և գծագրվում են նշանագրերը¹²։ Մաշտոցը նորաստեղծ հայկական այբուբենի 36 տառերին անուններ է տալիս և դասավորում հունական այբուբենի օրինակով¹³։ Իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ միասին Մաշտոցը ձեռնարկում է «Աստվածաշնչի» թարգմանությունը, սկսելով Սողոմոնի առակաների գրքից։ Հայերեն գրված առաջին բառերն էին՝ «ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»¹⁴։ Այսպիսով, հայերեն գրերի ստեղծման մեծ ու տքնաշան աշխատանքն ավարտվում է 404/5 թվականին¹⁵։

⁸ Կորյուն, էջ 42։

⁹ Ըստ Կորյունի, այդ տեղի է ունեցել Վռամշապուհի հինգերորդ տարում, այնուհետև երկու տարի դրանցով ուսուցանել են մանուկներին, և նորից՝ նշված հինգերորդ տարում Մաշտոցը գնացել է Անտիոք (Կորյուն)։ Մարկավարտ ենթադրում է, որ աամս երկուսն անհրաժեշտ է ուղղել, աամսս երկուս (Մարկավարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, էջ 26, ծան. 1), իսկ, ըստ Հ. Աճառյանի, Կորյունի մոտ առաջին հինգերորդը անհրաժեշտ է ուղղել եերրորդ (Հ. Աճառյան, «Երկու ուղղում Կորյունի մեջ», Տեղեկագիր ԱրմՖանի, 1941, 1 (6), էջ 169—170)։ Տե՛ս նաև Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 80—83։

¹⁰ Նույն տեղում։ Հ. Աճառյանը դանիելյան տառերի մասին ենթադրություն է արել, որ դրանք «ուրիշ բան չէին, եթե ոչ ինչ-որ արամեական հնացած տառեր», որոնք թյուրիմացաբար ներկայացվել էին որպես հայերեն տառեր «արամեական և արամյան (հայ) բառերի շփոթությունից» (Հ. Աճառյան, «Երեք հարց Մեսրոպյան այբուբենի շուրջը», «Էջմիածին», 1946, օգոստոս-հոկտեմբեր, էջ 38—39)։

¹¹ Մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 115—127։

¹² Կորյուն, էջ 48։ Տես Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 135։ Մաշտոցը հանդիպում է նաև Թեոդորոս Մոփսուեստացուն՝ Նեստորիոսի ուսուցչին (տե՛ս Ն. Աղոնց, «Անժանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբյուրների», «Հանդես ամսօրեայ», 1925, 5—12)։

¹³ Նույն տեղում։

¹⁴ Նույն տեղում, Հ, էջ 50։

¹⁵ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 399։ Ն. Աղոնցը և Հ. Մանանդյանը եկել են այն եզրակացության, որ Մեսրոպ Մաշտոցի հայկական նշանագրերի գյուտը տեղի է ունեցել Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, այն է՝ 392—393 թթ. (Ն. Աղոնց, Մաշտոց և աշակերտը նորին, էջ 230, Հ. Մաճեղյան, Քննական տեսություն... հ. Բ, մ. Ա, էջ 266)։ Ավելի ճիշտ կլինեի ասել, որ այս թվականներին սկսվել է Մաշտոցի գործունեությունը հայերեն գրերի ստեղծման բնագավառում, որն ավարտվել է 404/405 թթ.։

Հայ նորագյուտ նշանագրերով վերադարձող Մեսրոպ Մաշտոցին նրասիս գեաի ասիին մեծ շուքով դիմավորեցին Վառձապուհ թագավորը, Սահակ Պարթևը և երկրի այլ մեծամեծներ, որտեղից հանդիսավորությամբ ուղևորվեցին դեպի Վաղարշապատ մայրաքաղաքը: Ժողովուրդն իր մեծ զավակին ընդունում է ցնծությամբ¹⁶:

2. ԴՊՐՈՑ: ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտներով սկսում է ձթարգմանել և նովորեց-նել»: Ամենից առաջ հարկավոր էր ուսուցիչներ պատրաստել, Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը Վաղարշապատում հիմնեցին առաջին վարդապետարանը՝ բարձրագույն դպրոցը: Պետք էր միաժամանակ և՛ թարգմանել, և՛ գրել, և՛ ուսուցանել: Այլ բարդ ու պատասխանատու գործն ամբողջությամբ ընկնում է Մաշտոցի ու նրա աշակերտների ուսերին: Բոլորին համակել էր հայրենասիրական այդ մեծ գործը: Հայերեն նշանագրեր ստեղծելուց հետո Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես ասում է հորենացին, «բոլոր գավառներում դպրոցներ հիմնեց և պարսից բաժնի բոլոր կողմերը սովորեցրեց, բացի հունական մասից»¹⁷: Առաջին հերթին դպրոցներ հիմնվեցին երկրի կենտրոնում՝ Այրարատում¹⁸:

Գիտության և լուսավորության կենտրոն է դառնում մայրաքաղաք Վաղարշապատը: Այստեղ ուսուցիչներ էին պատրաստվում, որոնք այնահետև ուղարկվում էին Հայաստանի տարբեր գավառները: Նրանցից մեկն էր նաև Մաշտոցի կենսագիր Կորյունը: Վաղարշապատում կրթություն են ստանում ոչ միայն հոգևորականները, այլև նախարարներն ու ազատները: Ինքը՝ Սահակ Ա-ն, հատուկ ուշադրություն է նվիրում իր Սահակդուխտ դստեր որդու՝ հուշակավոր Վարդան Մամիկոնյանի կրթությանը¹⁹, Պատրաստվում էր մայրենի լեզվով կրթված երիտասարդների սերունդ, որն այլևի լավ էր գիտակցելու իր հայրենիքի ծանր վիճակը և պատրաստ էր լինելու կրծքով պաշտպանելու այն: Կաթողիկոսը ղեկավարում էր Այրարատի ռազմական տեսակետից կարևոր կենտրոնում տեղավորված հայկական «կայնական զորքերի» ուսուցման գործը: Ինքը՝ Մաշտոցը, թողնելով Վաղարշապատը, հեռանում է երկրի առավել խուլ ու հետամնաց շրջանները՝ գրագիտություն տարածելու:

Այս ժամանակից սկսած հայ ժողովուրդը ձեռք է բերում մի հզոր զենք, որի օգնությամբ դարեր շարունակ պաշտպանում է իր ինքնուրույնությունն ու ազգային մշակույթը²⁰: Հայերեն գիրն ու դրա հիմքի վրա ստեղծվող գրականությունը նաև զորեղ միջոց են դառնում քրիստոնեական կրոնը և գաղափարախոսությունը Հայաստանում ամրակայելու գործում: Մեսրոպն իր Տիրայր հործենացի և Մուշեղ Տարոնացի աշակերտների հետ վերստին ուղևորվում է Գողթան, բայց այս անգամ դպրոցներ ու մենաստաններ հիմնելու: Այստեղ նրան օգնության են գալիս տեղի իշխան Շաբաթը (Շամբիթ) և նրա որդի Գիտը

¹⁶ Կորյուն, էջ 55: Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 162—167:

¹⁷ Խառենացի, Գ, ծգ (աշխ. թարգմ., էջ 394):

¹⁸ Առաջին վարդապետարանը բացվեց Վաղարշապատում՝ Հայրապետարանի մոտ (Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 170), այս տարիներին պիտի դպրոցներ բացվեին Վաղարշապատի շուրջը գտնվող գյուղերում, առաջին հերթին Օշականում, ապա Փարպիում, Աշտարակում, Աղցքում, Բյուրականում և այլուր:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Я. А. Манакоян, նշվ. աշխ.:

(Գյուլոս)²¹։ Գողթան գավառից հետո Մեսրոպ Մաշտոցն անցնում է հարևան Սյունյաց աշխարհը, որտեղ նույնպես դպրոցներ է բացում։ Մինչև օրս պահպանվել է Գողթան գավառում Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորական գործունեության վայրերից մեկը՝ Մեսրոպավանը՝ կամ Մարվանիսը, որն այսօր ևս ուխտատեղի է շրջակա գյուղերի հայ ազգաբնակչության համար։

Մեսրոպ Մաշտոցի այս գործունեությունն ընթանում էր քաղաքական նպաստավոր պայմաններում։ Նոր գահ բարձրացած Թեոդոսիոս Բ կայսրն իր նախորդի՝ Արկադիոսի պես ձգտում էր յխախտել խաղաղության պայմանները Սասանյան իրանում թագավորող Հազկերտ Ա-ի հետ։

Հաստատված խաղաղությունը օգտակար եղավ նաև հայկական գրերի և կրթության տարածման համար։ Շուտով Մաշտոցը գործունեություն է ծավալում նաև Հայաստանի Բյուզանդիային ենթակա մասում²²։ Եթե Հայաստանի Սասանյանների տիրապետությանն անցած մասում հայոց արքունիքը հովանավորում էր այդ մեծ նախաձեռնությանը, ապա բյուզանդական Հայաստանում թագավորական իշխանությունն արդեն գոյություն չուներ, իսկ կայսերական զորքերի հրամանատար Անտիոքոս ստրատեգը թեև սիրալիր ընդունեց Մաշտոցին, բայց թույլ չտվեց առանց Թեոդոսիոս Փոքր²³ կայսեր համաձայնության հայկական դպրոցներ հիմնել։ Միայն Կոստանդնուպոլիս գնալուց և անձամբ կայսեր ու պատրիարք Ատտիկոսի (405—425) հետ տեսակցելուց հետո (420—422 թթ. միշե²⁴) Մաշտոցը բյուզանդական Հայաստանի դպրոցներում հայերեն ուսուցանելու պաշտոնական թույլտվություն ստացավ։

Ատտիկոս պատրիարքն իր նամակում հայտնում էր Սահակ Պարթևին, որ «մեր ինքնակալ Ավգուստոսի հրամանով քեզ իրավունք է տրվում ուսուցանել մեր կողմի (Հայաստանը), իսկ բորբորիտոնների աղանդը կամ հավանության բեր կամ հալածիր քո վիճակից»։ Ապա տեղեկացնում էր, որ «Քո ուղարկած Մեսրոպին ձեռնադրեցինք եկեղեցիատիկոս»²⁵, այսինքն՝ անդամ ուղղափառ եկեղեցու։

Երբ Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտներով, երիտասարդ Վարդան Մամիկոնյանի հետ միասին Բյուզանդիա գնալիս, անցան բյուզանդական Հայաստանի Կարին և Դերջան գավառներով, տեղական բնակչությունը՝ հոգևորականները, իշխաններն ու «գավառացիները» մեծ հանդիսավորությամբ դիմավորեցին նրան։ Թեոդոսիոս Բ կայսրը հրամայեց, որ Մեսրոպ Մաշտոցին մեծարեն ըստ արժանավույն և նրան շնորհեց «ակումիտ» (ἀκούμιτος, որը նշանակում է «տքնող, հսկող»), իսկ Սահակ Պարթևին թողանը՝ Վարդան Մամիկոնյանին «ստրատելատ» կոչումները²⁶։ Իր աշակերտների աջակցությամբ Մաշտոցը «Հայոց կես ազգի համար, որ հոռոմների թագավորի իշխանության տակ էր», հայկական դպրոցներ է հիմնում²⁷։

21 Չ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 174։

22 Մանրամասն տե՛ս Չ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 196—219։

23 Կայսրը, ըստ Խորենացու, դժգոհ էր Սահակ կաթողիկոսից, որ նա, արհամարհելով հույն գիտնականներին, «ինչ-որ ասորիների մոտ էր որոնել իմաստության գյուտը» (Գ, ծէ, տե՛ս նաև՝ Չ. Մանրամասն, նշվ. աշխ., էջ 273—274)։

24 Չ. Մանրամասն, նշվ. աշխ., էջ 275։

25 Խորենացի, Գ, ծէ (աշխ. թարգմ., էջ 300)։

26 Կոչում, էջ 64։

27 Նույն տեղում։

Վերադառնալով Հայաստան հոռմեական մասից, Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտների մի մասի հետ կրկին գնաց Գողթան գավառը և այս անգամ ևս նրան օգնեց Շաբաթի (Շամբիթի) որդի Գյուտը, որն այն ժամանակ Գողթան գավառի իշխանն էր²⁸։ Այնուհետև Մեսրոպ Մաշտոցը վերադառնում է Վաղարշապատ²⁹։

Հայ գրերի գյուտից հետո եկեղեցական գրքերի հետ մեկտեղ թարգմանվում են անտիկ աշխարհի հեղինակների լավագույն երկերը։ Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը չէին կարող շմասնակցել «տիեզերական եկեղեցին» քննադատողների՝ «հերետիկոսների» դեմ ուղղված պայքարին, որն սկսել էր Բյուզանդական կայսրությունը։ Կոստանդնուպոլսից վերադարձող թարգմանիչները հայրենիքում ազտան Մեծն Սահակին ու Մեսրոպին Տարոնի Աշտիշատում, հանձնեցին թղթերը և Եփեսոսի ժողովի (431 թ.) կանոնները, սահմանված վեց կանոն, այլև Ս. Գրքի ստույգ օրինակները³⁰։ Այնուհետև «Մեծ Սահակը և Մեսրոպն ընդունելով (Բիբլիայի օրինակը), նորից թարգմանեցին մի անգամ շտապովի թարգմանվածը, նրանց հետ միասին նորից հորինելով ու նորոգելով»³¹։

Հայերեն գիրն ու գրականությունն ստեղծելուց հետո այս շարժման մեջ են ընդգրկվում հղբայրակից վրացիներն ու աղվանները, որոնք նույնպես հոգ տարան իրենց նշանագրերն ունենալու։ Ինչպես հաղորդում է Կորյունը, Մեսրոպ Մաշտոցը սկսեց ճշմանագրեր հորինել վրաց լեզվի համար։ Գրեց, կարգավորեց և, ինչպես հայտնի է, հարդարեց դւ, իր լավագույն աշակերտներից մի քանիսին հետը վերցնելով՝ ներկայացավ թագավորին, որի անունն էր Բակուր³², և երկրի եպիսկոպոսին, որի անունը Մովսես էր... Եվ նա իր արվեստն առաջադրելով՝ խրատեց, հորդորեց նրանց, և ապա բոլորն հանձն առան նրա խնդրածը կատարել։ Եվ գտնվեց վրացերեն լեզվի թարգման մի մարդ, որն անվանվում էր Զաղա և որը գրագետ ու ճշմարտահավատ մարդ էր։ Այնուհետև վրաց արքան հրամայեց իր իշխանության զանազան կողմերից և խառնիճաղանջ գավառներից հավաքել տղաներ և հանձնել վարդապետներին»³³։ Կորյունը ցույց է տալիս, թե ինչ նշանակություն ունեցավ վրաց ժողովրդի համար վրացերեն գրերի հորինումը։ Նրանց, որ այնքան առանձին և բաժանված լեզուներից ժողովվեցին, մեկ աստվածային պատգամներով կապեց, դարձրեց մեկ ազգ, մեկ Աստծու փառաբանիչներ»³⁴։ Մաշտոցը նման առաքելությանը մեկնում է նաև Աղվանք։ Կորյունը գրում է. «Այդ ժամանակ եկավ, հանդիպեց նրան մի քահանա մարգ, ազգով աղվան, որի անունը Բենիամին էր։ Եվ նա (Մաշտոցը) հարցուփորձ արեց և քննեց աղվաններեն լեզվի բարբարոս բառերը, ապա վերնապարգև կորովի իր սովորությանը նշանագրեր հորինեց և Քրիստոսի տված շնորհքի ներգործությամբ կշռադատեց, կարգավորեց և հաստատեց... Եվ Մաշտոցը գնաց իջավ նրանց աշխարհը և, հասնելով թագավորական տեղերը, տե-

28 Խորենացի, Գ, Կ։

29 Կորյուն, էջ 65։

30 Խորենացի, Գ, Կա (աշխ. թարգ., էջ 339)։

31 Նույն տեղում։

32 Բակուրը (416—429) Պետրոս Իրերի հայրն էր, տե՛ս «Житие Петра Ивера», изд. Н. Марра. Православный Палестинский сборник, 47 вып. СПб., 1896, էջ 82—83, տե՛ս 2. Մանեսյան, նշվ. աշխ., էջ 271։

33 Կորյուն, էջ 62—63։ Հմմտ. Խորենացի, Գ, ծդ։

34 Կորյուն, էջ 65։ 2. Աճառյանը նշում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը վրաց գրերը հորինել է 408 թ. («Հայոց գրերը», էջ 179—182, 339, 387)։

սավ աղվանների սուրբ եպիսկոպոսին, որի անունը Նրեմիա էին ասում, և նրանց թագավորին, որի անունն Արսվաղ էր, որոնք բոլոր ազատանիների հետ միասին մեծ խնդություններ ընդունեցին նրան Քրիստոսի անվան համար: Ապա կրթ նրանք հարցրին՝ նա բացատրեց, թե ինչի համար է եկել: Եվ նրանք, երկուսը միասին, եպիսկոպոսը և թագավորը, հանձն առան ընդունել դպրությունը: Նրանք հրաման տվեցին նաև, որ իրենց իշխանության գավառներից ու տեղերից դպրության արվեստի համար բազմաթիվ տղաներ բերեն և հավաքեն, հարմարավետ ու պատեհ տեղերում մաս-մաս տեղավորեն դպրոցներում և նրանց ապրուստի համար կարգեն թոշակներ»³⁵:

Հայաստանում Վառաշապուհի օրոք սկսված և այնուհետև ծավալված լուսավորական լայն շարժումը, որն իրականացվում էր Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա կաթողիկոսի գլխավորությամբ, պսակվում է նրանով, որ հայ ժողովուրդը վերջնականապես ստեղծում է իր ինքնուրույն մշակութային աշխարհը: Սասանյան Իրանի տիրող վերնախավը բավական ուշ հասկացավ, որ հայերի, վրացիների և աղվանների այս մեծ շարժումը, ճիշտ է, նպաստում էր նրանց հեռացմանը դավանակից Բյուզանդիայից, բայց առաջին հերթին սատարում էր այդ ժողովուրդների ինքնագիտակցության զարգացմանն ու հակապարսկական սրամազրույթունների ուժեղացմանը³⁶:

Հազկերտ Բ-ի (439—457) գահ բարձրանալուն պես սկսվեց Սասանյանների համաձուլարար քաղաքականությունը, որի առաջին քայլն էր լինելու ոչնչացնել հայերի, վրացիների և աղվանների ինքնուրույնությունը: Սակայն այդ քաղաքականությունը դատապարտված էր ձախողման:

Մեսրոպ Մաշտոցը սոսկ տառերի գյուտարար չի եղել. նա նաև հիմնադիրն է հայ դպրոցի գրականության՝ արձակի և չափածոյի ու հայկական երաժշտության: Մեզ հասած նրա բանաստեղծական քերթվածքներում դրսևորվում է մեծ քաղաքացին և մտածողը: Նրան ամենից առաջ հետաքրքրում էր իր ժողովուրդը, իր հայրենիքը: Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքի և գործունեության գերագույն խորհուրդը իր ժողովրդին ծառայելն էր մեծագույն նվիրումով, նրան լուսավորելը, նրա ինքնության պահպանելը: Տարիների տքնանքով հորինելով, մշակելով ու կիրառելով հայոց այրուբներ, զարգացնելով հոգևոր առաջընթացի, ազգային մշակույթի ստեղծման ու պահպանման անփոխարինելի զենքը՝ մեր հուրհրատող մայրենի լեզուն, Մեսրոպ Մաշտոցը իրական հնարավորություն ընձեռեց հայ ժողովրդին՝ մշակույթի համաշխարհային գանձարանը մուծել իր հանճարի գոհարները:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 68—70: Խորենացին խոսելով այս նույն անցքերի մասին, ավելացնում է, որ Մեսրոպը Բենիամին թարգմանչի և Սյունիքի Անանիա եպիսկոպոսի «օգնությամբ ստեղծեց նշանագրեր՝ զարգարացիների կոկորդային, կոպիտ, խժական, բեկրեկուն լեզվի համար» (Գ, ծղ, աշխ. թարգմ., էջ 294): Գարգարացիների հիշատակությունը վկայում է այն մասին, որ Աղվանքում մի ժամանակ դրանց զբաղեցրած տարածքում գերիշխող բնակչությունը ներկայացված է եղել վայնախյան (չեչենոֆեդուլական) ցեղին պատկանող զարգարացիներով, որոնց խոսվածքը դարձավ աղվանից գրական լեզվի հիմքը (տե՛ս С. Т. Еремян, Идеология и культура Албании III—VII вв.: «Очерки истории СССР, III—IX вв.», М., 1958, стр. 327):

³⁶ Ս. Ս. Երեմյան, Մեսրոպ Մաշտոց (ծննդյան 1600-ամյակի առթիվ) «Լենինյան ուղիով», 1962, 5, էջ 16:

3. ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՈՒՆ: ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց լեզուն աշխարհի հնագույն լեզուներից է: Անցած լինելով դարգացման երկար ու ձիգ ուղի՝ այն աչքի է ընկնում ճոխությամբ ու մշակվածությամբ: Վիթխարի է նրա դերը հայ ժողովրդի կյանքի բոլոր բնագավառներում, գոյության բոլոր ժամանակներում:

Իր հույժ հարուստ պատմությամբ, կառուցվածքային բնորոշ ու ինքնատիպ իրողություններով հայոց լեզուն մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև գիտության համար, որպես գիտական հետազոտությունների անգնահատելի ու անսպառ աղբյուր:

Պատմահամեմատական ուսումնասիրություններով պարզված է, որ հայերենը ծագումով պատկանում է հնդեվրոպական ընտանիքի լեզուների շարքին: Երբ սկզբնավորվեց պատմահամեմատական լեզվաբանությունը, և հայերենը ևս ընդգրկվեց դրա ուսումնասիրման ոլորտը, գիտնականներից ոմանք կարծում էին, թե դա հնդեվրոպական լեզուների մեջ մտնում է որպես իրանյան ճյուղի լեզու: Այդ վարկածը բխում էր հայերենում գոյություն ունեցող իրանյան փոխառությունների առատությունից: Դեռ պարզ չէր այդ փոխառությունների բնույթը, և դրանք դիտվում էին որպես ծագումնային բուն տարրեր: Հայերենի ազգակցական բնույթի ճիշտ որոշման խնդրում մեծ դեր խաղացին ականավոր գիտնական Հյուբշմանի աշխատությունները: 1875 թ. հրապարակած «Հնդեվրոպական լեզուների շրջանում հայերենի գրաված դիրքի մասին» մեծարժեք հոդվածում Հյուբշմանն անհերքելի փաստերով ապացուցեց, որ իրանյան տարրերը հայերենում առկա են իբրև փոխառություններ, և հնդեվրոպական ընտանիքում հայերենն ուրույն ճյուղ է ու միջին դիրք է գրավում բալթիասլավոնական և իրանյան ճյուղերի միջև: Մի շարք գիտնականների (Ա. Մեյսեր, Հ. Աճառյան և ուրիշներ) հետագա հետազոտություններն առավել ևս հիմնավորեցին այդ տեսակետը:

Նույնիսկ այն գիտնականները, որոնք գտնում են, թե հայերենը խաչավորված ու խառնածին լեզու է, շեշտում են, որ այն ունի ուժեղ չափով շեշտված հնդեվրոպական նկարագիր³⁷:

Հայոց լեզու հասկացությունը լայն է թե՛ պատմական, թե՛ կացութային (ստատիկ) առումով: Պատմականորեն տարբերվում են դրա հին, միջին և նոր, կամ աշխարհաբարյան շրջանները (աշխարհաբարը՝ արեւելյան և արեւմտյան ճյուղերով, սրանք էլ իրենց հերթին ներկայանում են տարբեր փուլերով): Հայերենի զարգացման այդ երեք շրջաններից գիտությանը հայտնի են 60-ից ավելի բարբառներ, որոնք, անշուշտ, բոլորը չեն:

Հայոց լեզվի պատմության հին շրջանն ընդգրկում է հին հայերենը, որի գրավոր արտահայտությունը հետագայում կոչվում է նաև զբաբառ: Հին հայերենը ծառայել է իբրև ընդհանուր հաղորդակցման միջոց հայ ժողովրդի համար նրա ձևավորման ժամանակներում և հետագա դարերում: Սակայն, որպես լեզվական նյութ, այն գալիս է ավելի հեռավոր ժամանակներից՝ մինչև էթնիկական լեզվի աստիճանին բարձրանալը անցնելով տոհմային ու ցեղային շրջաններով: Դրա հիմքում ընկած է հայաստարմենական ցեղային միության լեզուն: Լեզվի կառուցվածքային իրողությունների քննությունը ցույց է տալիս,

37 Տե՛ս Գ. Ա. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն. հին շրջան, Երևան, 1961, էջ 11:

որ բազմաթիվ օրենքեր ձևավորվել ու գործել են շատ հին ժամանակներում, և դրանց մի զգալի մասը հետագայում իր տեղը գիշել է հաստատվող այլ օրենքների: Կտրելով երկար ուղի՝ լեզուն աստիճանաբար զարգացել է, յուրացվել հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտնող այլ ցեղերի կողմից, ընդլայնել իր ֆունկցիաները և պետականության հիմնադրման շրջանում հսկայական դեր է կատարել ժողովրդի ու երկրի միասնականացման գործում: Խիստ ուշագրավ է Ստրաբոնի վկայությունը Արտաշեսի ու Ջարեհի կողմից երկրի սահմանների ընդլայնման ու լեզվի տարածման մասին, թե ինչպես այդ սահմաններում, բոլորը միալեզու եղան»³⁸, Այդ էլ հենց վաղուց արդեն ձևավորված հայ էթնիկական լեզվի տարածումն էր:

Հայ էթնիկ լեզուն ձևավորման ընթացքում զարգացել է հիմնականում իր իսկ ներքին օրինաչափությունների ծավալումով, ապա նաև ժողովրդի կազմում ընդգրկվող այլևայլ ցեղերի լեզուների բառամթերքի որոշ մասի, թերևս և այլ տարրերի օգտագործմամբ: Այնուհետև, որպես ձևավորված լեզու այն կրել է նաև շատ լեզուների ազդեցությունը, որը դրսևորվում է փոխառությունների ձևով: Հայերենն իր հերթին, ազդել է այլ լեզուների վրա:

Հին հայերենի մասին մենք այժմ պատկերացում ենք կազմում ըստ վաղ միջնադարյան հարուստ մատենագրության: Բայց ի՞նչ էր դրա նախագրային վիճակը: Այս հարցն առավել չափով վերաբերում է հեռավոր ժամանակների, քանի որ գրային շրջանին անմիջապես նախորդող ժամանակաշրջանի տարբերությունները շատ մեծ չէին կարող լինել: Այս խնդրում խիստ կարևոր է և շոշափելի արդյունք է տալիս պատմահամեմատական մեթոդի կիրառումը: Սակայն հիշյալ մեթոդով եթե հնարավոր է պարզել կառուցվածքային շատ իրողություններ, ապա չափազանց դժվար է բացահայտել լեզվի ավելի կատարյալ պատկերը:

Այս բացը որոշ չափով լրացվում է ժողովրդական բանահյուսության՝ մեզ հասած բեկորների լեզվի ուսումնասիրությամբ: Հենց դրանք էլ ներկայացնում են մեր լեզվի պատմության նախագրային շրջանի մի մասը, որ անվանվում է վիպասանական հայերեն³⁹, Այդ թանկագին գանձերի համար պարտական ենք Մովսես Խորենացուն, որը գրի է առել ու պահպանել 12 հատված (մեկական հատված էլ պահպանել են Ագաթանգեղոսը և Գր. Մազիստրոսը): Պատմահայր Մովսես Խորենացին, Գողթան երգիչների երգած երգերը գրի է առել նույնությամբ, իսկ դա առանձնապես կարևոր է լեզվի ուսումնասիրության առումով: Ինչպես երևում է բովանդակությունից, այդ երգերը հյուսված են մեր թվականությունից առաջ: Մինչև գրի առնվելը դրանք անցել են դարերի միջով և, անշուշտ, լեզվական առումով ևս որոշ փոփոխությունների են ենթարկվում, բայց ամենևին էլ չեն կորցրել իրենց հիմնական ժողովրդական էությունը, լեզվական բնորոշ հատկանիշները: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վիպասանական հայերենը կառուցվածքային հիմնական տարրերով ընդհանուր է հին հայերենի հետ և կրում է շեշտված ժողովրդական կնիք: Քերականական կառուցվածքը կանոնավոր է, թեև կան փոքրիկ շեղումներ: Լեզվին մի առանձին երանգ են հաղորդում ժողովրդական ոճային հնարները, ինչպիսիք են բառերի

³⁸ Հմմտ. Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Ա, Երևան, 1944, էջ 116:

³⁹ Հմմտ. Հ. Անտոյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951, էջ 65—76:

փաղաքական-նվազական կազմություններն ու երանգավորումները՝ կարմրիկ, եղեգնիկ, աչկունք, հաճախ էլ համապատասխան ածանցումը հանդիպում է կրկնակի ձևով, որն առավել ընդգծում է փաղաքական երանգը, ինչպես՝ պատանեկիկ, տղեկիկ, խոռքն արտահայտիչ ու տպավորիչ են դարձնում կրկնությունները, ինչպես՝ «Երկնէ երկին, երկնէ երկիր, երկնէ և ծովն ծիրանի... Ընդ եղեգան փռ ծովս ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր...», «Տեղ ոսկի տեղայր... տեղայր մարգարիտ...» և այլն: Ազատ ու ճկուն է նախադասության անդամների շարադասությունը: Այս հատկանիշները դարեր շարունակ պահպանվել են հայ ժողովրդական խոսքի մեջ և ավելի ծավալվել միջին հայերենում ու շատ բարբառներում: Հետաքրքրական պատկեր ունի բառապաշարը: Ինչպես ցույց է տվել Հ. Աճառյանը, այնտեղ կան և բուն հնդեվրոպական, և փոխառյալ, և ծագումով անհայտ բառեր, այդ տարբեր շերտերի մեջ առանձին վերցված գերակշռող են հնդեվրոպական բնիկ բառերը (եղած բոլոր բառերի 45 տոկոսը)⁴⁰: Ժողովրդական բանահյուսության այս հատվածների լեզուն շատ բան է ասում հին հայերենի՝ երբեմնի կենդանի, խոսակցական լեզու լինելու իրողության մասին:

Հայոց լեզվի համար էական նշանակություն ունեցան գրերի գյուտը և դպրության սկզբնավորումը: Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի գլխավորած հզոր գրական շարժումը մեծ դեր խաղաց հայերենի զարգացման գործում: Այսպիսով, դրա մշակումն սկսում է ծավալվել նաև գրավոր ճանապարհով, ընդլայնվում են դրա ֆունկցիաները, հաղորդակցման անմիջական բանավոր միջոց լինելու հետ նա սկսում է ծառայել նաև գրավոր խոսքի արտահայտմանը. դառնում է գրավոր լեզու, արձանագրվում նախ թարգմանական և ապա ինքնուրույն գրքերում ու իբրև լեզվական ամբողջական համակարգ ավանդվում հետագա սերունդներին:

Հասկանալի է, որ գրավոր լեզուն չէր կարող ստեղծվել միանգամից, առանձին անհատների ջանքերով, չէր կարող ունենալ արհեստական բնույթ: Այն ձևավորվել է ժամանակի ընթացքում հայ էթնիկական լեզվի «բնական» նյութից: Մեր առաջին թարգմանիչներն ու մատենագիրներն իրենց մեծ գործը կատարել են ժողովրդի համար իբրև հաղորդակցման միջոց ծառայող կենդանի լեզվով, որը հենված էր երկրի վարչաքաղաքական կենտրոնի (Արարատյան նահանգ) խոսվածքների վրա: Առանց կենդանի լեզվի անհնարին կլինեի դպրության սկզբնավորումը: Մյուս կողմից գրի ու գրականության տարածումն ապարդյուն կլինեի, եթե գրավոր լեզուն չլինեի այս կամ այն չափով ընդհանուր ու հասկանալի հայ ժողովրդի համար:

Մեզ հասած առաջին իսկ գրավոր հուշարձաններն աչքի են ընկնում լեզվի հարստությամբ ու կանոնավորությամբ: Այդ բացատրվում է նրանով, որ մինչև գրական աստիճանի բարձրանալը լեզուն դարերի ընթացքում ժողովրդի բերանում ենթարկվել էր տեական մշակման և, բացի դրանից, դրա կատարելագործմանը մեծապես նպաստել են նաև բանավոր թարգմանությունները, որոնք հատկապես 4-րդ դարի ընթացքում քրիստոնեության տարածման համար կատարվում էին մինչև հայ դպրության սկզբնավորումը:

Հայ հին գրավոր լեզուն, իր հերթին, երկար ճանապարհ է անցել և տարբեր ժամանակներում ու ամեն տեսակի դրսևորումներում տառացիորեն նույն

40 Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմությունը, II մաս, Երևան, 1951, էջ 75:

վիճակը շունի՝ Գործածվելով մատենագրության մեջ ու մշակվելով այդ ճանապարհով, անցնելով զանազան ուղղութիւնների բովով, ինչպես նաև որոշ շահով արտացոլելով բանավոր լեզվում տեղի ունեցած փոփոխութիւնները՝ այն իր ներսում բաժանվում է տարբեր փուլերի և ուղղութիւնների։ Հայագիտութիւնն ընդհանուր գծերով նախ այն բաժանում է մեսրոպյան և ետմեսրոպյան փուլերի։ Ժամանակագրական առումով սահմանագիծն ընդունվում է 460 թվականը։

Մեսրոպյան հայերենի այլ անվանումն է՝ «ոսկեդարյան հայերեն»⁴¹։

Մեսրոպյան հայերենով մեզ հասել է 41 գործ, որոնք գերազանցապես թարգմանական են և մասամբ՝ ինքնուրույն։ Դրանք վերաբերում են 50—60 տարվա ժամանակամիջոցի և լեզվի հիմնական կողմերով ընդհանուր են, սակայն ոճական տեսակետից ունեն տարբերութիւններ, որոնց հիման վրա էլ հետագայում գիտնականների կողմից բաժանվել են 4 ուղղութիւնների կամ դասերի⁴²։ Դրանք են՝ ա) Եզնիկյան, բ) Եփրեմյան, գ) Կյուրեղյան, դ) Ագաթանգեղյան։ Երկրորդ և երրորդ դասերի գործերն ամբողջովին թարգմանական են, առաջին դասի մեջ ինքնուրույն է Եզնիկի աշխատության բնագիրը, չորրորդ դասի մեջ՝ Ագաթանգեղոսի, Կորյունի և Փավստոսի երկերի բնագրերը։ Այս դասերը ոճաբանորեն բնորոշվում են այսպես. «Եզնիկյանը բոլորից կանոնավորը, ճիշտը, հստակը, արվեստավորն ու գեղեցիկն է. Եփրեմյանը ամենից պարզն ու հասարակը, Կյուրեղյանը ներկայացնում է բարեխառն ոճ և բռնում է երկուսի միջին տեղը. Ագաթանգեղյանը պերճ, բազմազարդ, մթին ու հաճախ անկանոն»⁴³։

Մեսրոպյան հայերենի տարբերութիւնները ետմեսրոպյանի համեմատութեամբ գերազանցապես արտահայտվում են բառերի ու դարձվածքների գործածութեան, բառակազմութեան միջոցների գործադրման և մասամբ էլ քերականական ձևերի կիրառութեան մեջ⁴⁴։

Նման տարբերութիւնները, սակայն, խոր անջրպետ չէին ստեղծում ու խզում չէին առաջացնում ամբողջ հին գրավոր լեզվի մեջ։ Եվ բնական է, որ մեսրոպյան հայերենը դիտվում է որպես հին գրավոր լեզվի ամենաբնորոշ դրսևորումներից մեկը. չէ՞ որ հենց դրանով է սկսվում գրավոր լեզուն։

Հայ հին մատենագրութիւնը գնալով դառնում է բազմաժանր, ընդլայն-

⁴¹ Հայոց լեզվի գիտական ճանաչումը և այսպիսի շրջարժանումը պատկանում է Վինենայի Միխիթարյան միաբանութեան հայագետներին։ Նախ այն հայտնի զարձակ Գաթրոճյանի և Գարազայանի շանքերով, անցյալ դարի քառասնական թվականներին։ Նրա մասին գրվեցին շատ ուսումնասիրութիւններ, որոնցով վեր հանվեցին հայ գրավոր լեզվի պատմության շղթայի այդ օղակի առանձնահատկութիւնները։ Մեր ժամանակներում այդ բոլորի ամփոփումը տվել են Ն. Ակինյանը և Հ. Աճառյանը։ Տե՛ս Ն. Ակինեան, Դասական հայերենի և վինենական Միխիթարեան դպրոցը, Վինենա, 1932, Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951, էջ 76—93։

⁴² Հմմտ. Նոբայր Բիլզեմդաջի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս, 1900, էջ 16—35։ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 77—84։

⁴³ Հ. Աճառյան, նույն տեղում, էջ 78։

⁴⁴ Մեսրոպյան հայերենում շնն գործածվել հետագայում շատ տարածված որոշ բառեր (արփի, սաղարթ, սեռ, փարթամ, փեթակ, քանակ և այլն), շատ նախածանցներ ընդհանրապես չեն եղել որպես այդպիսիք (բազ, բաց-, գեր-, դեր-, ենթ և այլն)։—Նմի վերջածանցով անուններ չեն կազմվել, ան—ծիտական ածանցն ունեցող բառերը չէին ընդունում—եյլ վերջածանցը, ի լծորդութեան բայերը անորոշ դերբայի մեջ չէին ցուցաբերում իրենց համապատասխան ի խոնարհիչը և այլն։

վում է թեմատիկ ընդգրկումը, սկզբնավորվում, ձևավորվում կամ տարբերակվում են գիտության տարրեր բնագավառներ, և այս բոլորի հետևանքով լեզվի մեջ առաջանում են զգալի փոփոխություններ:

Եռմենարուպյան գրական հայերենի փոփոխությունները երևան են գալիս տարբեր ուղղություններով, այն է՝ լեզվի ներքին օրենքների ծավալումով ու դրանց արտացոլումով գրական նպատակադրված միջամտությամբ և նոր ազդեցություններով: Ընդլայնվում են դրա բառակազմական հնարավորությունները, հարստանում բառապաշարը, ստեղծվում են նոր տերմիններ, տեղի են ունենում իմաստային փոփոխություններ, քերականական օրենքների որոշ տեղաշարժեր և այլն: Շարունակվում են լեզվական որոշ ազդեցությունները:

Գրական նպատակադրված միջամտության խնդրում շատ բնորոշ է հունարան դպրոցի դերը: Եռմենարուպյան շրջանում հունարենից փիլիսոփայական և այլ կարգի գիտական գործեր թարգմանելիս թարգմանիչ գիտնականները հունարենի օրենքների օգտագործումով ու պատճենումով ստեղծում էին բառակազմական ու քերականական ձևեր և այդպիսով նոր տեսք տալիս գրավոր խոսքին: Գրավոր լեզվի մեջ այդ ուղղությունն արնքան որոշակի էր, որ ճանաչվել է ճուճաբան ճայերեն անվանումով⁴⁵, Հունարան դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից հունարեն լեզվի քերականական կառուցվածքին հատուկ որոշ կարգեր (կատեգորիաներ) մեխանիկորեն փոխադրվեցին հայերենի մեջ (սեռն առանձին խոսքի մասերում, երկակի թիվը և այլն): Առանձնապես մեծ տարբերություններ առաջ եկան բայերի խոնարհման մեջ: Դրանք օտար էին հայերենի ոգուն և երբեք չէին կարող մերվել նրա քերականական կառուցվածքին, քանի որ էապես չէին բխում հայ ժողովրդի լեզվամտածողական իրական միջակայից: Այս ուղղությամբ հունարան դպրոցի գործադրած ջանքերը միանգամայն ապարդյուն էին և մեր լեզվի հաջորդ շրջաններում դրանից հետք անգամ չմնաց:

Սակայն սխալ կլիներ պնդել, թե հունարան դպրոցը հայոց լեզվի մեջ դրական դեր չունեցավ: Քերականական նորամուծությունները համարժեք չէին բառակազմական նորամուծություններին: Բառակազմության հարցերում արժեքավոր գործ կատարվեց. ստեղծվեցին բազմաթիվ նոր բառեր ու գիտական շատ տերմիններ, որոնք ժամանակի պահանջները բավարարելուց բացի, զգալի մասով գործածվում են և այսօր (ենթակա, մակբայ, տրամաբանություն, տրամագիծ, քերականություն և այլն). այժմ դրանց նմանակությամբ կազմվում են ուրիշները: Հունարան դպրոցի ներկայացուցիչները, հունարենի օրինակով, բայց հիմնականում հայկական լեզվական նյութով, ստեղծեցին մի շարք նախածանցներ, որոնց կարիքը որոշակիորեն զգում էր հայոց լեզուն, որը հա-

⁴⁵ Հունարան դպրոցի և հունարան հայերենի մասին տե՛ս 9. Մանեղեան, Յունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928: Լ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 142—168: Կ. Զափուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954: Ա. Մուրադյան, Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971: С. С. Арс-шатын, Формирование философской науки в древней Армении (V—VI вв.), Ереван, 1973.

րուստ լինելով՝ վերջածանցներով, ընդհակառակն, աղքատ էր նախածանցներով։ Հունաբան հայերենում երևան եկած նախածանցների մեծ մասը մեր արդի լեզվում գործուն է և կարևոր դեր է կատարում նոր բառեր կազմելու գործում (ինչպես արտ,—գեր, ենթ—, ներ—, ստոր—, վեր—, փոխ—և այլն)։ Պետք է նշել նաև շատ բառերի վերադարձնաբերական և գիտական հասկացությունների արտահայտման համար դրանց հատուկ օգտագործումը։

Որոշակիորեն նկատելի է, որ լեզվի գրավոր և բանավոր դրսևորումները վարձացման տարբեր ընթացք են ունեցել։ Սակայն այդ չի նշանակում, թե դրանք լիովին անջրպետված են եղել։ Հասկանալի է, դպրության սկզբնավորման շրջանում լեզվի բանավոր և գրավոր արտահայտությունների միջև շատ շոշափելի տարբերություններ չէին կարող լինել, իսկ եղածները մեծ մասամբ պիտի լինեին ոճական, խոսքի բովանդակությունից բխող ձևակերպումների, բառագործածության ու նման այլ կողմերով։ Սա վերաբերում է ընդհանուր լեզվին և ոչ տեղական բարբառներին։ Գրավոր լեզուն կիրառվում էր մատենագրության մեջ և ուսուցվում դպրոցներում։ Նրա օրենքների ամբողջական համակարգի ամրապնդումը հետզհետե ավանդականության ուժ էր ստանում և մատենագիրները սերնդե-սերունդ, գերազանցապես հենվում էին V դարի մատենագրության լեզվի վրա։ Պարզ է, որ այդպիսի պայմաններում գրավոր լեզվի զարգացումն զգալիորեն կաշկանդվում էր։ Եվ այդ է պատճառը, որ ավելի ուշ ժամանակներում ստեղծված գրավոր հուշարձանների մեջ կան այնպիսիները, որոնց լեզուն մեծ չափով հիշեցնում է V դարի մատենագիրների երկերի լեզուն։

Բանավոր լեզուն ժողովրդի բերանում դարեդար ենթարկվում է փոփոխությունների ու իր որակով աստիճանաբար սկսում է տարբերվել գրավոր լեզվից։ Տարբերություններ հետզհետե մեծանում ու խորանում են, և գալիս է մի ժամանակաշրջան, երբ հին հայերենի գրավոր ու բանավոր դրսևորումները գիտակցվում են իբրև լեզվական տարբեր որակներ։ Գրավորը դիտվում է զրոց լեզու, գրաբար, բանավորը՝ աշխարհիկ լեզու, աշխարհաբար։ IX—X դդ. արդեն մեր մատենագրության մեջ ուղղակիորեն այդպիսի տարբերակող գնահատում է տրվում դրանց։ Բնորոշ են Համամ Արևելցու, իսկ այնուհետև Հովհ. Դրասխանակերտցու հիշատակումները ժողովրդական խոսակցական լեզվի մասին՝ ի տարբերություն գրաբարի։

Դեպի ժողովրդական կենդանի լեզուն հակված առանձին մատենագիրներ ազատ վարվելով՝ դուրս էին գալիս գրավոր լեզվի շրջանակներից և տեղի տալիս իրենց դարաշրջանին հատուկ լեզվական իրողություններին։ Եվ, այդպիսով, այսօր մենք որոշ զաղափար ենք կազմում ժամանակի խոսակցական լեզվի ու դրա փոփոխությունների մասին։ Այս տեսակետից խիստ բնորոշ է VII դարի մատենագիր Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկի լեզուն։ Իհարկե, հիշյալ երկը գրված է գրաբար անվանփող լեզվով, սակայն այնտեղ դյուրությամբ կարելի է նկատել ժամանակի խոսակցական լեզվի բազում բնորոշ կողմեր, լեզվի որակական փոփոխությունը ներկայացնող շատ երևույթներ, ժողովրդական լեզվամտածողության ոգի։

Սակայն նույնը չի կարելի ասել, թեկուզ, նույն դարաշրջանում ապրած մեծահռչակ մաթեմատիկոս Անանիա Շիրակացու երկերի կամ հաջորդ դարի պատմիչ Ղևոնդի աշխատության լեզվի մասին։ Սրանք, մասնակի տարբերություններով հանդերձ, ավելի խստությամբ են պահպանում գրավոր լեզվի կանոնները և չունեն Հ. Մամիկոնյանի երկի լեզվի ընդգծված բնականությունը։

VII—VIII դդ. վերաբերող լեզվական այս տարբերությունն ավելի է խորանում հետագա դարերում:

Հունարան դպրոցի հետ սերտորեն կապված են հայ քերականագիտության սկզբնավորումը և հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրության փորձերը: Սակայն այդ բնավ չի նշանակում, թե հայ մտավորականությունը մինչ այդ չի հետաքրքրվել դրանով: Հայ գրերի գյուտը և դպրության սկզբնավորումը շատ բան են ասում այդ մասին: Գրերի ստեղծումը մասնագիտական առումով հաջողությամբ կարող էր իրագործվել, մի կողմից՝ այլ լեզուների գոյություն ունեցող այբուբենների բնույթի, հորինվածքային սկզբունքների իմացությամբ ու հաշվառումով և, մյուս կողմից՝ հայոց լեզվի հնչյունական համակարգի խորադնին ուսումնասիրությամբ ու քաջ պատկերացումով: Գրերի գյուտը ցույց է տալիս, որ նրա հանճարեղ հեղինակը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, մեծ խորաթափանցությամբ հետադոտել է ժամանակի հայերենի հնչյունները, պարզել դրանց համակարգը և դրան համապատասխան ստեղծել գրերը:

* * *

Բուն առումով հայ քերականագիտությունն սկզբնավորվում է Դիոնիսիոս Թրակացու «Արվեստ քերականության» աշխատության հայերեն թարգմանությամբ, որն, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել V դ. երկրորդ կեսին: Թրակացու քերականությունը գրվել է մ. թ. ա. II—I դդ. սահմաններում և կարևոր դեր խաղացել ոչ միայն հունարենի, այլև բազմաթիվ լեզուների քերականագիտության մշակման ասպարեզում: Հայ ձեռագրերի հարուստ ժառանգության մեջ պահպանվել է նրա թարգմանական բնագիրը, նրա շուրջը միջնադարում ստեղծվել է մեկնողական հարուստ գրականություն: Նոր ժամանակներում և մեր օրերում այդ երկին և նրա հայերեն թարգմանությանը նվիրվել են մի շարք հետազոտություններ⁴⁶:

Թրակացու գործի թարգմանությունը նշանակալից երևույթ էր հայ մշակութային կյանքում: Դրանով ոչ միայն հնարավորություն էր ընձեռնում մայրենի լեզվով ծանոթանալու ամենամշակված քերականության օրինակին, այլև լիովին գիտակցելու քերականական ուսմունքի դերը և նրա հանդիպադրումով արժեքավորելու հայոց լեզվի կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Նրանից եկող շատ տերմիններ, հասկացություններ և նույնիսկ սահմանումներ նույնությամբ կամ որոշ փոփոխումներով լայնորեն գործածվում են արդի քերականագիտության մեջ: Բայց ոչ միայն այդ: Հայերեն թարգմանությունը որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև ժամանակի հայերենի մի շարք առանձնահատկությունների արտացոլմամբ: Թեև այն գրված է հունարենի համար, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս նորագույն հետազոտությունները, նրանում տեղ են գտել նաև հայերենի մի շարք առանձնահատկություններ⁴⁷, և

⁴⁶ Grammaire de Denis de Thrace par M. L. CH Girbled, Paris, H. Adonay, Дюнисий Фракийский и армянские толкователи, Пг., 1915, Գ. Ջաֆալյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954: Նա հրատարակել է նաև՝ Դավիթ Քերեկյան, Մեկնութիւն քերականին, «Բանբեր մատենադարանի», հ. 3, 1956: Ա. Մուրադյան, Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971:

⁴⁷ Տե՛ս Գ. Ջաֆալյան, նշվ. աշխ., էջ 61—76:

այդպիսով թարգմանությունը տեղ-տեղ ստացել է փոխադրության բնույթ: Այդ նախապարհով հայերենի իրողությունները դառնում էին գիտական քննության առարկա. դրանով դուռ էր բացվում հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրության համար: Այս հանգամանքն ավելի ցայտուն է երևում մեկնողական գրականության մեջ:

Թրակացու քերականության վերաբերյալ V—IX դդ. (դրանից հետո էլ՝ մինչև VII—XIV դդ.) գրվել են բազմաթիվ մեկնություններ, որոնցից այս կամ այն չափով մեզ են հասել Դավթի, Մովսեսի, Անանուն մեկնիչի, Ստեփաննոս Սյունեցու, Համամ Արևելացու գործերը⁴⁸: Դրանք թեև բոլորը չեն, սակայն որոշակի պատկերացում են տալիս նշված ժամանակաշրջանում հայ իրականության մեջ ծավալված քերականագիտական-մեկնողական գրականության վերաբերյալ: Այդ երկերի արժեքն ամենից առաջ այն է, որ դրանք գրեթե ինքնուրույն քերականության դեր են կատարել: Ծիշտ է, մեկնությունները տարբեր կողմերից բացահայտում էին Թրակացու քերականության դրույթներն ու կանոնները, բայց, միաժամանակ, ուղղված էին դրանց լուսի ներքո հայոց լեզվի կառուցվածքային երևույթները դիտելու և սովորողներին ըմբռնել տալու նպատակին:

Բացատրության նյութը Թրակացու քերականությունն էր, ուստի մեկնիչներն այդ շրջանակներում իրենց երկերը պիտի շարադրեին որոշ կաշկանդվածությամբ, բայց նրանք ավելի ազատ էին, քան թարգմանիչը, քանի որ աշխատանքի բնույթը նրանց հնարավորություն էր ընձեռում հանդես բերելու իրենց ըմբռնումներն ու մոտեցումը: Այդ երկերի արժեքը բարձրացնում է նաև ցուցադրվող այն նյութը, որը ներկայացնում է ժամանակի հայերենի կառուցվածքային իրական առանձնահատկությունները: Այստեղ այդ կողմն ավելի ցայտուն է, քան «Քերականության» հայերեն թարգմանության մեջ: Բացատրություններ տալիս մեկնիչները հաճախ դիմում էին հայերենի փաստերին ու ցույց տալիս համապատասխան կամ համանման երևույթները: Այստեղ մենք զբոսնում ենք բնորոշ օրինակներ ոչ միայն ընդունված գրավոր լեզվից, այլև բարբառներից: Հայոց լեզվի պատմության և մասնավորապես պատմական բարբառագիտության համար թանկարժեք տեղեկություններ կան տարբեր մեկնիչների երկերում: Իբրև նմուշ հիշենք Անանուն մեկնիչի վկայությունն այն մասին, թե ինչպես միևնույն բաղաձայնը գրավոր լեզվում ու բարբառներում հանդես էր գալիս տարբեր արտասանությամբ⁴⁹ կամ՝ մի շարք բարբառների հիշատակումը Ստեփաննոս Սյունեցու կողմից: Սյունեցին (մահ. 735 թ.) մայրաքաղաք Դվինում ընդունված (առատանիկ) լեզվի հետ թվում է 7 գավառաբարբառ՝ Կորճեքի, Տայքի, Խուլթի, Չորրորդ Հայքի, Սպերի, Սյունիքի և Արցախի⁵⁰: Այս տեղեկությունները պետք է ստույգ համարել, քանի որ այդ բարբառների զրաված դիրքն ու անվանումը համապատասխանում են պատմական Հայաստանի ազգագրական աշխարհագրական բաժանմանը:

⁴⁸ Դրանց հրատարակված բնագրերը տե՛ս Ն. Աղաբեց, նշվ. աշխ., էջ 77—287: Նույն տեղում ղետեղված է նաև Գրիգոր Մագիստրոսի մեկնությունը:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 149:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 187:

Քերականագիտական-մեկնողական հրկերն ունեցել են և՛ գործնական, և՛ տեսական նշանակություն: Դրանք օգտագործվել են դպրոցներում ու գրչության շախններում և միաժամանակ հող են նախապատրաստել ինքնուրույն քերականությունների ստեղծման համար:

Քերականագիտության և դրան համադրված այդ ճյուղերի զարգացումը կարևոր նշանակություն ունի լեզվի մշակման գործում: Սակայն լեզվի զարգացման մեջ գլխավորը դրա ներքին բարեշրջությունն է՝ սեփական օրենքների ծավալումով, դրա էությունից բխող, ժողովրդի կյանքն ու մտածողությունն արտացոլող փոփոխություններով:

ADMIT ✓

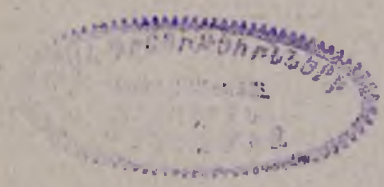
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Ավետիսյան Հ. Ա., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ.,
Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

A III
5678

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1984

ՀԱՏՈՐ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Խ Մ Բ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Երեմյան Ս. Տ. (պատ. խմբագիր), Առաքելյան Բ. Ն. (պատ. խմբագիր)
Արևշատյան Ս. Ս., Բարսիկյան Հ. Մ.,
Դանիելյան Է. Լ., Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հայ ժողովրդի պատմություն /ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմ. ին-տ.
Հ 24 խմբ. կոլեգիա՝ Մ. Պ. Աղայան, Բ. Ն. Առաքելյան, Հ. Ա.
Ավետիսյան, Գ. Ա. Գալոյան, Ս. Տ. Երեմյան և ուրիշ.—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:

Հ. Ձ. Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, 691 էջ, 6 քարտեզ, 34 թերթ նկ.:

Հատորն ընդգրկում է Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմությունը (III—IX դդ.): Արտացոլված են ստրկատիրական հարաբերությունների քայքայման ու անկման պատմությունը, ֆեոդալական հարաբերությունների հաղթանակն ու տիրապետությունը:

Լուսաբանվում են Արշակունիների թագավորության շրջանը, պարսկարյուզանդական և արարական տիրապետությունը, տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքը: Փննության են առնված օտար նվաճողների քաղաքականությունը և նրա կործանարար հետևանքները հայ ժողովրդի համար, նրա դարավոր ազգային-ազատագրական պայքարը օտար նվաճողների դեմ:

Առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակույթի պատմությանը՝ հայոց գրերի ստեղծմանը, գիտությանը, արվեստին:

0505040000

ԳՄԻ 63. 3 (22) 1

Հ—————23—80

9 (C 43) 1

703 (02)—84

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984

7. Պատմագրությունը VII—VIII դարերում	474
Գլուխ Բաճեհուրդ—Իրավունք և զստավարություն (Ս. Հ. Հովհաննիսյան)	
1. Իրավունքի աղբյուրները	480
2. Իրավունքի առանձին ճյուղերը	486
Գլուխ Բաճեհուրդ—Փիլիսոփայություն (Ս. Ս. Արևշատյան)	
1. Հայ փիլիսոփայական մտքի սկզբնավորումը	503
2. Զատագովության զարգացումը Հայաստանում: Մաշտոց և Եզնիկ Կողբացի	506
3. Փիլիսոփայական և փիլոսոփական երկերի թարգմանությունները: Հունաբան դպրոցը և նրա. Կերը հայոց փիլիսոփայության զարգացման դործում	513
4. Աշխարհիկ փիլիսոփայական մտքի զարգացումը	518
5. Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայությունը	522
6. Բնափիլիսոփայություն և ճշգրիտ գիտություններ: Անանիա Շիրակացի	526
Գլուխ Բաճեհուրդ—Բնագիտություն	
1. Տիեզերագիտություն (Է. Լ. Դանիելյան)	531
2. Տոմար (Բ. Ն. Թումանյան)	537
3. Աշխարհագրություն և բարտեղագրություն (Ս. Տ. Նրեմյան)	544
4. Զափեր և կշիռներ (Ռ. Հ. Վարդանյան)	549
5. Բժշկություն (Ս. Ա. Վարդանյան)	552
Գլուխ Բաճեհուրդ—Ճարտարապետություն	
1. Հայկական ճարտարապետությունը IV—V դարերում (Ա. Ա. Սահյան)	559
2. Հայկական ճարտարապետությունը VI—VII դարերում (Ս. Խ. Մնացականյան)	575
Գլուխ Բաճեհուրդ—Արվեստ	
1. Քանդակագործություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	593
2. Խճանկար և որմնանկար (Բ. Ն. Առաքելյան)	601
3. Մանրանկարչություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	609
4. Կիրառական արվեստ (Բ. Ն. Առաքելյան)	611
5. Նրաժշտություն (Ն. Կ. Թահմիզյան)	614
6. Թատրոն (Հ. Վ. Հովհաննիսյան)	625
Ժամանակագրություն (Ժ. Հ. Սողոմոնյան)	632
Մաթեմատիկություն (Ժ. Հ. Սողոմոնյան)	639
Յանկեր (Ա. Հ. Շաղգամյան)	657
Քարտեզներ (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Մեծ Հայքը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մասշտաբ՝ 1 : 1250000	
2. Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում (298—385), մասշտաբ՝ 1 : 1250000	
3. Հայ ժողովրդի պայքարը օտար տիրողների դեմ (385—536), Տանուտիրական Հայաստանը 450—509 թթ., մասշտաբ՝ 1 : 3000000	
4. Մարզպանական Հայաստանը 536—591 թթ., մասշտաբ՝ 1 : 3000000	
5. Հայաստանը Ա հարևան երկրները հյուսիսային սպայապետության կազմում (591—653), մասշտաբ՝ 1 : 3000000	
6. Արմինիա փոխարքայությունը արաբական խալիֆայության կազմում (701—862), մասշտաբ՝ 1 : 3000000	

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Վաղ միջնադարյան հայ գիտությունը V—VII դդ. զարգանում էր՝ չխզելով իր կապն անտիկ գիտության առաջադեմ ավանդույթների հետ:

Անտիկ գիտության ժառանգության մեջ առաջատար էր փիլիսոփայության ընդհանուր համակարգում հանդես եկող տիեզերագիտությունը: Անդրադառնալով աշխարհագրական և տիեզերագիտական հայացքների զարգացմանն անտիկ դարաշրջանում, կարելի է նշմարել այն հիմքը, որը նախադրյալներ ստեղծեց դրանց զարգացման համար վաղ միջնադարյան Հայաստանում: Անտիկ գիտության ընդհանուր տեսական հիմունքների զարգացման մարզում կարևոր տեղ էին գրավում կոսմոգոնիական հայացքները հին Հունաստանում: Կոսմոգոնիական և աշխարհագրական տեսությունները, հանդես գալով փիլիսոփայության ընդհանուր համակարգի մեջ, պայմանավորեցին տիեզերագիտության առաջացումը: Գիտության այդ բնագավառի զարգացման խնդրում նշանակալից դեր խաղաց Արիստոտելը (մ. թ. ա. 384—322 թթ.). նա գիտականորեն հիմնավորեց երկրի գնդաձևության գաղափարը:

Երկրի, որպես տիեզերական մարմնի, ուսումնասիրությունը հանգեցրեց աստղագիտության զարգացմանը¹, որն առավել ցայտուն արտահայտվեց Եվդոքոս Կնիդացու (մ. թ. ա. 406—355), Արիստարքոս Սամոսացու (մ. թ. ա. 320—250), Ապոլոնիոս Պերգացու (մ. թ. ա. 250—205), Հյուպարքոսի (մ. թ. ա. 160—125 թթ.), Պլինիոս Ավագի (23—79 մ. թ.) և Կլավդիոս Պտղոմեոսի (մոտ 83—168 թթ.) աշխատություններում:

Տիեզերքի կառուցվածքի մասին արիստոտելյան-պտղոմեոսյան համակարգի հիմքում ընկած էր երկրակենտրոն աշխարհընկալումը, որը պլուրիստիկականների պատկերացման² և Արիստարքոս Սամոսացու հին արեգակնակենտրոն համակարգի³ հետ համեմատած հետադիմական էր: Իսկ միջնադա-

¹ Տիեզերագիտական հին և նոր սխեմաների մասին տե՛ս *H. Alfven*, How should We Approach Gasmology?—В сб.: «Вопросы физики и эволюции космоса», посвященном 70-летию академика В. А. Амбарцумяна, Ереван 1978, էջ 9—37.

² Վ. Ի. Լենինը գրելով Տիեզերքի կառուցվածքի վերաբերյալ պլուրիստիկականների պատկերացման մասին, ըստ որի դրա կենտրոնում կրակն էր, նշում է. «Սակայն այդ կրակը նրանց մոտ արեգակը չէր» (*В. И. Ленин*, Философские тетради, М., 1973, стр. 224).

³ Տե՛ս *G. Abetti*, The History of Astronomy, London, 1954, էջ 34—35, *И. Н. Вещевский*, Кеплер и Галилей, «Историко-астрономические исследования. вып. XI, М., 1972, стр. 25.

րում, լինելով հարմարեցված տիրող դասակարգի գաղափարախոսությանը, այն, նույնիսկ, ինչ-որ չափով արգելակում էր գիտության առաջընթացը։ Սակայն Տիեզերքի կառուցվածքի մասին Արիստոտելի և Պտղոմեոսի տեսության առավել նշանակալից մասն էր երկրի և տիեզերական այլ մարմինների գնդաձևության գաղափարը, որը նախադրյալներ ստեղծեց դրանց վերաբերյալ գիտությունների զարգացման համար⁴։

Վաղ միջնադարում տիեզերագիտական գիտելիքների ընդհանուր տեսական հիմունքների զարգացման մակարդակի շափանիշը անտիկ գիտության նվաճումների յուրացման աստիճանն էր։ Հայ իրականության մեջ տիեզերագիտական հայացքները, որոնց հիմքում ընկած էր Երկրի և տիեզերական մյուս մարմինների գնդաձևության գաղափարը, առավել ցայտուն դրսևորվել են V դարում Դավիթ Անհաղթի երկերում և Գյուտ կաթողիկոսի նամակում, իսկ VII դարում Անանիա Շիրակացու աշխատություններում⁵։

Հին հայկական փիլիսոփայության աշխարհիկ ուղղության հիմնադիրն իրավամբ համարվում է Դավիթ Անհաղթը։ Հետևելով անտիկ գիտության ավանդույթներին, մեծ մտածողն իր փիլիսոփայական երկերում լայնորեն համադրում էր գիտելիքների տարբեր բնագավառներից եկող դրույթները։ Դավիթ Անհաղթը բուն փիլիսոփայական խնդիրների հետ մեկտեղ անդրադարձել է նաև տիեզերագիտական կարգի որոշ դրույթների, որոնք մեծ արժեք ունեն վաղ ֆեոդալական դարաշրջանի բնափիլիսոփայական մտքի ձևավորման պատմությունն ուսումնասիրելու համար։

Բնության երևույթների գիտական մեկնաբանման ձգտումն այն առաջադրմական սկզբունքն էր, որն ակնբախ էր անտիկ դարաշրջանի և Հայաստանի հունաբան դպրոցի գիտնականների հետազոտություններում։ Ինչպես նշել է Հ. Մանանդյանը, հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչների գործերը «լինելով առանձնահատուկ մի երևույթ մեր հնագույն մատենագրության, այնուհետև դարեր շարունակ ազդել են թե հայ մտքի և թե հոգևոր մշակույթի վրա»⁶։

Բնության զարգացման ուսումնասիրության առաջին աստիճանի վրա գիտնականները դնում էին տարրերի առաջացումը և դրանց փոխազդեցությունը։ Հին մտածողները գտնում էին, որ նյութական աշխարհի հիմքում ընկած էին չորս տարրեր՝ կրակ, օդ, ջուր, հող։ Արիստոտելն իր հերթին հանգամանորեն անդրադառնում է այդ խնդրին⁷։ Անդրադառնալով իմաստասիրության սահմանմանն ըստ Արիստոտելի, Դավիթ Անհաղթը նույնպես բոլոր իրերի հիմքը համարում էր չորս տարրերը⁸։ Իսկ մեկ այլ տեղ նշել է. «Մարմինը բաղկացած է չորս տարրերից, որի պատճառը գիտեմ բնափիլիսոփան»⁹։ Իր հերթին

⁴ Մանրամասն տե՛ս Յ. Մ. Даниелян, «Космография» («Культура раннефеодалной Армении (IV—VII вв.)», (հեղինակների կոլեկտիվ), Ереван, 1980, стр. 204 գրքում)։

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Հ. Մանանդյան, Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1923, էջ 3։

⁷ Aristotle, On the Heavens, with an English transl. by W. K. Guthrie, L.-Cambr. Mass., 1939, III. 3 (այսուհետև՝ De coelo), Аристотель, Метафизика, ред. В. Ф. Асмус, М., 1976, I. 3. 984a.

⁸ Դավիթ Անյաղթ, Սահմանք իմաստասիրութեան, համահավաք քննական բնագիրը, Թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1960, էջ 94 (աշխարհաբար թարգմանությունն այստեղ և այսուհետև Ս. Ս. Արևշատյանի)։

⁹ Նույն տեղում, էջ 52։

Գյուտը, որը Դավիթ Անհաղթի ժամանակակիցն էր, մեծ նշանակություն տալով բնական գիտություններին, դրանց իմացությամբ էր պայմանավորում նյութական աշխարհի ճանաչումը, որի հիմքում նա նույնպես ընկած էր համարում շորս տարրերը: Իր նամակում, ուղղված Աղվանից թագավոր Վաչին (մինչև 461/2 թթ.), նա գրում էր. «եսուքը ի վիճակի չէ շորս նյութից կազմված աշխարհը ներկայացնել: Եվ այս ամենքին չի վիճակվում, այլ նրանց է բաժին ընկնում, որոնք ջանասիրաբար զբաղվեցին գիտություններով, այսինքն՝ թվաբանությամբ, երկրաչափությամբ, աստղաբաշխությամբ, բժշկությամբ...»¹⁰:

Արիստոտելի այն դրույթը, թե տարրերն առաջացել են միմյանցից, Դավիթը տրամաբանորեն փորձում է հետևյալ կերպ բացատրել. «Ձէ որ եթե դու ասում ես ջուրն առաջանում է կրակից, դրանով իսկ դու ընդունում ես արդեն, որ սկզբից գոյություն ունեւր կրակը, իսկ եթե ասում ես, որ ջրից առաջանում է օդը, դրանով ասում ես, որ ջուրն ավելի առաջ է գոյություն ունեցել: Կա մի բան, որ գտնվում է մեջտեղում, այսինքն չի պատկանում ոչ մի ձևով գոյություն չունեցող բաների թվին, բայց նա ինքը գոյություն չունի, այլ գտնվում է այդ երկու ծայրամասերի մեջտեղում, որը կոչվում է հնարավորությամբ գոյություն ունեցող»¹¹:

Արիստոտելը գտնում էր, որ տարրերի հակառակ հատկությունների առկայությամբ էր պայմանավորված անընդհատ առաջացումը և ոչնչացումը տիեզերքում¹²:

Արիստոտելի տարրերի տեսության հիման վրա Անանիա Շիրակացին բնափիլիսոփայական տեսանկյունից նոր և կարևոր դրույթներ արծարծեց¹³, Դա հունարան դպրոցին պատկանող գիտնականների և մտածողների բարձր մակարդակի վկայությունն է. հիմքում ունենալով անտիկ գիտության նվաճումները՝ նրանք զբաղվում էին ոչ թե անտիկ գաղափարների լուկ կոմպլիյացիայով, այլ ստեղծագործաբար մշակելով դրանք իրենց հետազոտություններում, ավելի խորացնում էին: Այդ է ապացուցում Անանիա Շիրակացու այն ընդհանրացնող թեզը, ըստ որի նա հստակ ձևակերպել է նյութական աշխարհի գոյության գաղափարը՝ պայմանավորված հակադրությունների միասնությամբ ու պայքարով¹⁴:

Տիեզերագիտության բնագավառում անտիկ գիտության հիմնական նվաճումը՝ Տիեզերքում գտնվող մարմինների գնդաձևության գաղափարը, ինչպես

10 «Մովսեսի Կաղանկատուացույ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1912, էջ 31 (Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմ. Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1969, էջ 17), տե՛ս է. Լ. Դանիելյան, V դարի տիեզերագիտական մի պատմիկ, «Էրաբեր հաս. գիտ.», № 12, 1975, էջ 100:

11 Դավիթ Անյաղը, Վերլուծութիւն ընթացութեանն Պորփիրի, համահավաք քննական բնագիրը, Թարգմանությունը զբարբից ռուսերեն, առաջարանն ու ծանոթադրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1976, էջ 142:

12 De coelo, III, 2: Ընդհանուր մեթոդոլոգիական տեսանկյունից հետաքրքրական է Դավիթ Անհաղթի հետևյալ միտքը, ջրածանականքն ապականութեան գոն արարչականը, իսկ բաղկացականքն՝ բաղկացութեանն» (Դավիթ Անյաղը, «Վերլուծութիւն ընթացութեանն Պորփիրի», էջ 130). («Իրաժանական հատկանիշները ապականության արարիչներ են, իսկ բաղկացական հատկանիշները՝ գոյացման»):

13 Տե՛ս է. Լ. Դանիելյան, Արիստոտելի տարրերի տեսությունը և Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտությունը», ՊՐՀ, 1971 № 2, էջ 217—222:

14 Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և տոմար, աշխատությամբ Աջ. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 31:

նշվեց, արտահայտվել է Դավիթ Անհաղթի երկերում, Գյուտ կաթողիկոսի նամակում և Անանիա Շիրակացու աշխատություններում:

Դավիթ Անհաղթը քաջ տեղյակ էր Տիեզերքում գտնվող մարմինների գրեթե անթափանցիկ տեսանկյունին: Նա աստղագիտության մասին հետևյալն է ասել. «Իսկ աստղաբաշխությունը ստեղծել են քաղղեացիները, որովհետև անամպ և մշտապես շինջ երկինքը նրանց թույլ էր տալիս ղննել աստղերի շարժումը... Աստղաբաշխության առարկան երկնային մարմիններն են, իսկ ինքը՝ աստղաբաշխությունը փիլիսոփայության առարկան է... Աստղաբաշխությունը, որպես ենթակա ունի երկնային մարմինները, իսկ որպես նպատակ ոչ թե նման մարմիններ ստեղծելը, այլ նրանց շարժումները ճանաչելը... Աստղաբաշխությունը հարակից է գնդաձև մարմինների մասին գիտությանը. և նրանք տարբերվում են իրարից, որովհետև աստղաբաշխությունն առաջանում է երկնային մարմինների շարժման մասին եղած գիտելիքներից, իսկ գնդաձև մարմինների մասին գիտությունը վրադրվում է բոլոր գնդաձև մարմիններով և դրանց բաժանումով, որովհետև խոսում է գնդաձև մարմինների զանազան հատումների մասին»¹⁵,

Դավիթ Անհաղթը, հիշատակելով գնդաձև մարմինների մասին գիտությունը, անտարակույս նկատի ունի գիտելիքների այն բնագավառը, որի մասին Արիստոտելը մանրամասն խոսել է «Երկնքի մասին» աշխատությունում:

Ուսումնասիրելով երկրակենտրոն ուսմունքից բխող Տիեզերքի սահմանափակության վերաբերյալ դրույթը, Արիստոտելը գալիս է այն եզրակացության, որ ամենից բնական շարժումը կատարվում է շրջանագծում գնդաձև մարմնի կողմից և այնուհետև ամփոփում է. «Մարմինը, որը պտտվում է շրջանագծում, պետք է գնդաձև լինի»: Այստեղից, ըստ Արիստոտելի, հետևում է. «Ամբողջ երկինքը և առանձին աստղերը գնդաձև են, քանի որ գունդն ամենից օգտակար ձևն է տեղում կատարվող շարժման համար»: Գնդաձև մարմինների մասին գիտության հիմնարար դրույթը հետևյալ կերպ է ձևակերպել Արիստոտելը. «Այն, ինչ շփվում է գնդաձև (մարմնի) հետ, գնդաձև է հանդիսանում, և նույնը (կարելի է ասել) այն մարմինների մասին, որոնք կենտրոնին մոտ են գտնվում, քանզի գնդաձև (մարմնով) շրջապատված և դրա հետ բոլոր կետերում շփվող մարմինները նույնպես պետք է գնդաձև լինեն... Եթե երկնային մարմիններից մեկը գնդաձև է, ապա պարզ է, որ մյուսները նույնպես գնդաձև են»¹⁶, Հիմք ընդունելով այս դրույթը և ելնելով տարրերի տեսությունից՝ Արիստոտելը գտնում էր, որ գնդաձև մարմինների մասին գիտության հիմնական առանցքն էր Երկրի գնդաձևության գաղափարը:

Հետաքրքրական են Դավիթ Անհաղթի հաղորդած տեղեկությունները Արեգակի, Երկրի և Լուսնի համեմատական չափերի մասին: Նա գրում է. «Ահավասիկ արևը, որը երկրից բազմապատիկ ավելի մեծ է, մենք տեսնում ենք մեկ թիզ մեծությամբ»: Մի այլ տեղ նա գրում է. «Ապացուցական դատողությանը ենթակա է այն ամենը, ինչ ճշմարիտ է, թեպետ և ուներևակայելի, օրինակ, երբ ասում են, թե Արեգակը անհամեմատ ավելի մեծ է, քան Երկիրը,

¹⁵ Դավիթ Անյաղթ, Սահմանք իմաստասիրության, էջ 38, 94, 132, 134:

¹⁶ De coelo, II 1, 4, 8, 11: ՏՃ՝ Ե. Լ. Դաճիկյան, Հայ բնագիտության գիտական մտքի ակունքների մոտ, «Լենինյան ուղիով», 1980, № 5, էջ 92—96:

իսկ Երկիրը՝ քան Լուսինը, թեև Արեգակը մեկ ուտնաշափ մեծությամբ է մեղ Լրևում: Եվ ահա, թեև սա աներևակայելի է, բայց ճշմարիտ է»¹⁷:

Ճիշտ պատկերացնելով Արեգակի, Երկրի և Լուսնի համեմատական չափերը, ինչպես նաև աստղագիտությունը՝ որպես գիտություն երկնային մարմինների շարժման վերաբերյալ, համադրելով, գնդաձև մարմինների մասին գիտության հետ, Դավիթ Անհաղթն անկասկած գիտեր, որ դրանք գնդաձև են: Իր ժամանակակից Գյուտի հայացքների մասին ինչ-որ չափով պատկերացում տվող պատճառիկը նույնպես վկայում է, որ V դ. հայ գիտությունը շարունակում էր անտիկ գիտության առաջադեմ ավանդույթները: Նա գրում է. «Մեծ ու սարսափելի ահ ընկավ իմ սիրտը, որն ավելի բարձր է, քան երկինքների երկինքը և ավելի խոր է, քան վարի կիսագունդը»: Հետաքրքրական է, որ Գյուտը, խոսելով որոշ երկնային մարմինների մասին, աստվածներ չհամարելով դրանք, նկարագրում է դրանց արտաքին հատկանիշները: Նա գրում է, որ Լուսինը «Տարվա մեջ տասներկու անգամ վիժած, խիստ ժանգոտ, մանգաղաձև, կիսագունդ...», իսկ արեգակը «շեղադնաց է, թյուրընթաց... հույնները իրավացիորեն սրան Ապոլոն կոչեցին»¹⁸:

Տիեզերքի կառուցվածքի մասին Արիստոտելի երկրակենտրոն ուսմունքից, որի ռացիոնալ հատիկն էր երկրի գնդաձևության գաղափարը, բխում և հիմնավորում էին հետևյալ դրույթները. տարրերի տեսությունը, նյութական աշխարհի սահմանափակությունը և ամբողջականությունը, գոյի անսահմանությունը, մարմինների բնույթը և շարժումը, Երկրի ձևը և դրա դիրքը Տիեզերքում, հակոտնյանների գաղափարը: Նշված որոշ դրույթների առկայությունը Դավիթ Անհաղթի աշխատություններում հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ նրա նշած տիեզերագիտական դրույթների հիմքում ընկած էր Երկրի գնդաձևության գաղափարը:

Անանիա Շիրակացին իր տիեզերագիտական հայացքներում խիստ հետևողական է Երկրի և տիեզերական մարմինների գնդաձևության հարցում¹⁹:

Արիստոտելը, ապացուցելով, որ տիեզերական մարմինները գնդաձև են, այնուհետև մեծ ուշադրություն էր նվիրում Երկրի գրաված դիրքին Տիեզերքում: Նա գրում է. «Երկիրը և երկինքը միևնույն կենտրոն ունեն, որովհետև ծանր մարմինները նույնպես շարժվում են դեպի Երկրի կենտրոնը»²⁰: Իսկ Շիրակացին գրում է. «Եվ քանզի երկիրս չորեքկուսի ի միջոցի երկնի կառուցաւ, ոչ թող տայ սմա երկին իւրով երագութեամբն ի ներքին կիսագունդն խոնարհել»²¹: Այս դրույթը որոշ չափով արտացոլում է էմպեդոկլեսի կարծիքը, որը բերում է Արիստոտելը. «Մյուսները համաձայն են էմպեդոկլեսի հետ, որ երկնքի արագ շարժումն է... որը խանգարում է Երկրի շարժմանը»²²: Սակայն Արիստոտելն այս կարծիքի հետ համաձայն չէ»²³:

17 Դավիթ Անյաղբ, Վերլուծութիւն «Ներածութեանք» Պորփիրի, էջ 36: Դավիթ Անյաղբ, Մեկնութիւնն ի վերլուծականն Արիստոտէլի, համահավաք քննական բնագիրը, թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արեշտայանի, Երևան, 1967, էջ 82:

18 Կաղանկատվացի, էջ 25, 31—32 (աշխ. թարգմ., էջ 13, 17—18):

19 Անանիա Շիրակացի, էջ 9—14:

20 De coelo, II, 14:

21 Անանիա Շիրակացի, էջ 9:

22 De coelo, II, 13:

23 Նույն տեղում:

Արիստոտելի ու էմպեդոկլեսի կարծիքների քննությունը ցույց է տալիս, որ Անանիա Շիրակացին կարծես թե սինթեզում է դրանք և երկրի գրաված դիրքը Տիեզերքում բացատրում ինչպես երկնքի շարժումով, նույնպես և տարրերի կշռային հարաբերակցության տեսանկյունից, ընդ որում, կրակի շարժումը փոխարինելով օդային զանգվածների շարժումով²⁴;

Նշված է, որ Տիեզերքի կենտրոնում հողմի շնորհիվ երկրի գրաված դիրքի մասին եղած տեսակետը մինչև Նյուտոնի տեսության հանդես գալն ավելի ռեալ է եղել և միջնադարյան եվրոպական գիտության մեջ կրել է «Հողմերի տեսություն» անվանումը²⁵:

Անանիա Շիրակացին քննադատում է աստղագուշակությունը և ցույց տալիս աստղային երկնքի ուսումնասիրության կարևորությունը ճանապարհորդությունների և եղանակը կանխագուշակելու համար: Այս առումով կարևոր են նրա հաղորդումները Կենդանակերպի, Միր Կաթինի և խեցզետնի համաստեղության մասին²⁶:

Շիրակացու աշխատությունում Միր Կաթինի մասին եղած հաղորդման մեջ առավել հետաքրքրական է այն հատվածը, որտեղ նա գրում է. «Բարի փիլիսոփաները դրա մասին ասել են, որ այն կուտակված թույլ և ուժեղ աստղերի բազմություն է, որոնց լույսը ոչ որոշակի տեսանելիության հետևանքով միանման է ընկալվում»²⁷: Այստեղ արտացոլվել է մեծ մտածող ատոմիստ Դեմոկրիտի տեսությունը²⁸, որի հիմքում Տիեզերքի՝ բազմաթիվ աշխարհներից կազմված լինելու պատկերացումն էր:

Ողանակի կանխագուշակության կապակցությամբ հետաքրքրական է հետևյալ հատվածը Շիրակացու աշխատությունից, ուր նա գրում է, որ Մսուրը իրենից ներկայացնում է աստղերի ինչ-որ կույտ, որն ամպանման է երևում: «Այն,— շարունակում է Շիրակացին,— գտնվում է խեցզետնու պատյանի մոտ, և դրա հարևանությամբ գտնվում են երկու աստղեր՝ մեկը հարավից, իսկ մյուսը՝ արևմուտքից, որոնք կոչվում են Իշուկներ: Եվ եթե պարզ եղանակին վեր նայես և հանկարծ Մսուրը չի երևա, իսկ թույլ՝ Իշուկներ կոչվող աստղերը կերևան, ապա այդ ամպամածության առաջանալու նշան է: Երբ Մսուրը մթնած է, իսկ աստղերը նման են մեկը մյուսին, այդ անձրևի կանխագուշակում է»²⁹:

Հետաքրքրական է համեմատությունը Պլինիոսի երկի հետևյալ հատվածի հետ, ուր նա գրում է. «Խեցզետնի (Cancer) համաստեղությունում երկու փոքր աստղեր են գտնվում, որոնք կոչվում են Իշուկներ (Aselli): Դրանց միջև փոքր ամպ կա, որը կոչվում է Մսուր (Praesepio): Երբ լավ եղանակին այդ

²⁴ Տե՛ս Զ. Լ. Даниелян, Армянские космографические труды VII века о строении Вселенной, Ереван, 1978, с. 33.

²⁵ А. Г. Абрамян, Г. Б. Петросян, Анания Ширакаци, Ереван, 1970, стр. 75; Հմմտ. Բ. Թումանյան, Երկրակենտրոն և արեակենտրոն սիստեմները Հայաստանում, Երևան, 1973, էջ 63—64:

²⁶ Նեյդեբաուերը նշում է, որ Կենդանակերպի (Zodiac) մասին պատկերացումը բարեկարգների մոտ օտեղծվել է մ. թ. ա. V—IV դդ. Օ. Нейдбауер, Точные науки в древности, М., 1968, стр. 11), իսկ այլ հեղինակներ նշում են մ. թ. ա. VIII դ. (G. Abetti, նշվ. աշխ. էջ 14, P. Doig, A Concise History of Astronomy, London, 1950, էջ 4—5):

²⁷ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն, էջ 37—38:

²⁸ «Материалисты древней Греции», М., 1955, էջ 114; С. Я. Лурье. Демокрит. Тексты, переводы, исследования, М., 1970.

²⁹ Ա. Գ. Արամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 307:

ամպը դադարում է երևալ, ապա հետևում է ուժեղ փոթորիկ, սակայն, եթե այդ երկու աստղերից հյուսիսայինը ծածկված լինի մառախուղով, ապա հարավային քամի կլինի, իսկ եթե հարավայինը՝ (ծածկված լինի մառախուղով), ապա քամին կլինի հյուսիսից»³⁰:

Պլինիոսը ներկայացրել է, ըստ երևույթին, ոչ իր դիտարկումների արդյունքները, այլ այն տեղեկությունները, որոնք արգասիք էին ավելի ցամաքային կլիմա ունեցող վայրերում կատարված դիտարկումների: Ուրեմն այստեղ Պլինիոսի աղբյուրը եղել են բաբելոնացիների դիտարկումները՝ կատարված Միջագետքում: Իսկ Անանիա Շիրակացին, հետևելով խնդրանքի համաստեղության մասին անտիկ աշխարհից հասած տեղեկություններին, դրանց ավելացնում է իր սեփական դիտարկումների արդյունքները:

Անանիա Շիրակացին աստղային երկնքով կողմնորոշվելու մասին գրում է. «Դիողորոս Սամոսացին մեզ պատմում է Հնդկաստանի մասին, որ այնտեղից իմերիկոն երկիր նավարկողները ծովի (համաստեղությունը) տեսնում են երկնքի մեջտեղում, իսկ Բազումբինը՝ ընդ մեջն Կեռեայն»³¹:

Անանիա Շիրակացին հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում Լուսնի ազդեցության հետ կապված մակընթացությունների ու տեղատվությունների, ինչպես նաև «աստղային երկնքի հետ կապված» երկրաշարժերի մասին³²:

Շիրակացու աղբյուրը երկրաշարժերի պատճառի մասին կարող էր լինել Պլինիոս Ավագի երկը: Պլինիոսը բերում է բաբելոնացիների տեսությունը, ըստ որի Երկրի մակերևույթի վրա ճեղքվածքներն առաջանում են «աստղերի ուժից», սակայն միայն այն երեք «աստղերի», որոնց նրանք վերագրում են ամպրոպները: Դրանք էին՝ Սատուրնը, Յուպիտերը և Մարսը³³:

Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտական աշխատություններում ամփոփված են վաղ միջնադարյան Հայաստանի բնափիլիսոփայական մտքի նվաճումները:

2. Տ Ո Մ Ա Ր

Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայկական լեռնաշխարհում, հնագույն ժամանակներում օգտագործվել է լուսնային օրացույց: Հայկական մի շարք ձեռագրերում տեղեկություններ կան այն մասին, որ ժամանակի երկար պարբերություններ հաշվվել են լուսնամիսներով³⁴: Անանիա Շիրակացին էլ Անդ-

³⁰ Pliny, Natural History, With an English transl., in ten volumes by N. Rackham, London, 1950, vol. V, XVIII, LXXX, 353:

³¹ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 337: Ինչպես հայտնի է, Յուպի համաստեղության ամենավաղ աստղը Ալդեբարանն է, որն իր օրական շարժման մեջ հետևում է «Բազումբ» խումբ կազմող աստղերին: Այժմ պարզված է, որ բռնկվող աստղերի ամբողջական թիվը Բազումբի շրջանում պետք է 1000 ավելի լինի (տե՛ս В. А. Амбарцумян, Л. В. Мирзоян, Э. В. Парсмян, О. С. Чагушян, Воспыхивающие звезды в Плеядах, IV, препринт, № 6, Ереван, 1973):

³² Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն, էջ 14, 43:

³³ Plin. Nat. Hist., II. XVIII, 82, LXXXI, 191—192: Հնում հայտնի մոլորակները արեգակի հետ միասին աստղեր էին անվանվում:

³⁴ Վերջին տարիներս Գեղամա և Վարդենիսի լեռներում հայտնաբերվեցին աստղագիտական բնույթի ժայռապատկերներ (Մ. Թ. ա. II—I հազարամյակ): Դրանցից մի քանիսի վրա պատկերված սկավառակի շուրջը եղած ճառագայթների քանակը համընկնում է լուսնային ամսվա տեղությունում պարունակված օրերի քանակին:

րեհաս Բյուզանդացու տոմարի մեկնության մեջ նշում է, որ այդ շրջանում ամսանուններ շին օգտագործվել, այլ ամիսները կրել են համարներ (ըստ տարվա մեջ ունեցած դրանց կարգի) և որ դրանք հաշվել են գարնանային գիշերահավասարից:

Լուսնային օրացույցը, տարեկզբին արագ տեղափոխության պատճառով, գործածության համար անհարմար է, մանավանդ այնպիսի ժողովուրդների համար, որոնք նստակյաց կյանք են վարում և հիմնականում զբաղվում են գյուղատնտեսությամբ: Այդպիսիների օրացույցը պետք է արտացոլի տարվա եղսնականները, գյուղատնտեսական այս կամ այն բնույթի աշխատանքի գոնե մոտավոր պահը: Եվ ահա բավական վաղ շրջանից Հայկական լեռնաշխարհում լուսնային օրացույցը փոխարինվում է լուսնաարեգակնային օրացույցով:

Հայաստանի պատմության թանգարանում պահպանվում է մի գտնի օրացույց, որը գտնվել է Սանահինում և մոտ երեք հազարամյա պատմություն ունի: Դրա մանրամասն ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բաբելացիների նման մեզ մոտ ևս լուսնաարեգակնային տարին կազմված է եղել 12 լուսնային ամիսներից և ժամանակ առ ժամանակ մտցվել է 13-րդ ամիս, որպեսզի տարեկիզբը գարնանային գիշերահավասարի օրից շատ չհեռանա:

Մեր թվականությունից դեռևս շատ առաջ (հավանաբար առաջին հազարամյակի կեսերին) Հայաստանում օգտագործվել է արեգակնային օրացույց: Հայերը, տիրապետելով աստղագիտական հարուստ գիտելիքների, կարողացան կազմել օգտագործման համար բավական հարմար օրացույց, որը շատ առավելություններ ուներ լուսնային, լուսնաարեգակնային և նույնիսկ ժամանակակից հոռմեական արեգակնային օրացույցի նկատմամբ:

Հայկական արեգակնային օրացույցը կազմված էր 12 ամսից՝ 30-ական օրով և լրացուցիչ ամսից՝ 5 օրով: Ահա այդ ամիսները:

1 Նավասարդ 30 օր	7 Մեհեկան 30 օր
2 Հոռի 30 օր	8 Արեգ 30 օր
3 Սահմի 30 օր	9 Ահեկան 30 օր
4 Տրե 30 օր	10 Մարերի 30 օր
5 Բաղդ 30 օր	11 Մարգաց 30 օր
6 Արաց 30 օր	12 Հրոտից 30 օր
	Ավելաց 5 օր

Նավասարդ բառացի նշանակում է «նոր տարի», «ավելացը» այդպես է կոչվում՝ ավելացած 5 օրերի պատճառով: Մնացած ամիսների անունները կապված են եղանակի, գյուղատնտեսական աշխատանքների ու հեթանոսական աստվածների անունների հետ:

Հին հայկական տոմարում³⁵ ամսաթվերն ունեցել են հատուկ անուններ,

35 Տոմար բառն առաջացել է հունարեն τομήριον-ից: Այդպես էին մի ժամանակ անվանում այն մատյանը, որ հիշատակված էին տարվա ամիսները, օրերը և առևտրական ու քաղաքացիական տարբեր անձնավորությունների անուններ և այլն: Հայոց տոմարի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Ս. Բաղդվաճ, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970:

և, ըստ երևույթին, ոչ թե ամսաթիվն անվանվել է ամսվա մեջ դրա ունեցած հերթական համարով, այլ իր անունով³⁶:

Ամսօրերի անունները կապված են Հայաստանի հեթանոսական աստվածների մեհյանների, սրբացված լեռների, սրբազան վայրերի անունների հետ³⁷: Իսկ «ալիւլաց» օրերն էլ կրում են անգին աշքով երևացող հինգ մուրրակների անունները:

Ձնայած հայկական արեգակնային օրացույցը եգիպտականի տիպի է, սակայն մեզ մոտ տասնօրյակներ (դեկադաներ) չեն օգտագործվել:

Շաբաթվա գաղափարը հայկական արեգակնային օրացույցում թերևս մտել է շատ ավելի ուշ ժամանակաշրջանում, քան ինքը՝ այդ օրացույցը: Շաբաթվա օրերն անվանվում են շաբաթվա մեջ դրանց ունեցած կարգով (բացի ուրբաթից, որ նշանակում է «նախապատրաստվել» և շաբաթից, որը «հանգիստ» է նշանակում, կիրակին էլ փոխարինել է միաշաբաթին՝ ի պատիվ Քրիստոսի հարության և անվանումը նշանակում է «տիրոջ օր»):

Շատ վաղ ժամանակներից հայերն օրը բաժանել են 12 ցերեկային և 12 գիշերային ժամերի: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր հատուկ անունը, որի հիմքում ընկած է օրվա տվյալ ժամանակահատվածի լուսավորության աստիճանը³⁸:

Ինչպես այլ ժողովուրդների, նույնպես և հայերի մոտ սկզբում ցերեկը և գիշերը առանձին-առանձին էին բաժանված 12-ական մասի, ընդ որում գիշերվա ու ցերեկվա մասերն իրար հավասար են եղել միայն գարնանային ու աշնանային գիշերահավասարի օրերին: Նման բաժանումը չէր կարող ըստարարել ժամանակի ճշգրիտ չափման օրեցօր աճող պահանջները: Մասնավորապես դրա անհարմարությունը ակնբախ դարձավ, երբ ցերեկվա պահերը ցույց տվող արեգակնային ժամացույցների կողքին հանդես եկան ավելի հարմար ու համեմատաբար ճշգրիտ, այլ սկզբունքով գործող ժամացույցներ (ավազի, ջրի, կրակի):

36 Այդ անուններն են՝

1 Արեգ	11 Երեզական	21 Գրգուռ
2 Հրանդ	12 Անի	22 Կորդուիք
3 Արամ	13 Պարխար	23 Մմակ
4 Մարգար	14 Վանատուր	24 Լուսնակ
5 Ահրանք	15 Արամազդ	25 Ցրոն (կամ Սիլիոն)
6 Մազդեղ	16 Մանի	26 Նպատ
7 Աստղիկ	17 Ասակ	27 Վահագն
8 Միհր	18 Մասիս	28 Սիմ
9 Զոպարեհ	19 Անահիտ	29 Վարագ
10 Մուրց	20 Արագած	30 Գիշերավար

Ավելյաց օրերի անունները՝

1 Լուծ	5 Փառազնոտ	5 Մկրավորի
2 Եղջերու	4 Արտախուր	

37 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյանի քարտեզը՝ Հայկական ամսօրերի անուններին նվիրված սրբազան վայրերը նախաքրիստոնեական Հայաստանում, Հ. Ս. Բաղալյանի նշվ. աշխատությունում:

38 Ցերեկային ժամերն էին՝ այգ, ծայգ, ծայրացյալ, ճառագայթյալ, շառավիղյալ, երկրատես, շանթակող, հրակոթ, հուրփայլյալ, թաղանթյալ, առադուտ, արփող: Գիշերվա ժամերը՝ լսավարուկ, աղջամուղջ, մթացյալ, շաղվուտ, կամավուտ, բավական, հավաթափյալ, գեղակ, լուսանեմ, առավուտ, լուսափայլ, փայլածու:

Օրը 24 հավասար մասի բաժանելը գիտական գրականության մեջ առաջին անգամ հանդիպում է հուլյն գլտնական Պտղոմեոսի (մոտ. 83—168) աշխատություններում: Որ հայերն ուշ դարերում են անցել օրը հավասար մասերի բաժանելուն, դա կասկածից վեր է: Թե երբվանի՞ց է այդ անցումը կատարվել, այդ հարցը բավական առեղծվածային է թեկուզ այն պատճառով, որ մեզ հասած սկզբնաղբյուրները չեն ընդգրկում հայ ժողովրդի կազմավորումից հետո եղած ողջ ժամանակաշրջանը: Մենք այդ ձեռագրերի հիման վրա կարող ենք միայն նշել առայժմ հայտնի նվազագույն սահմանը:

Մատենադարանում պահպանվում են IV դարի հուշակավոր տոմարագետ Լևոնդեաս Բյուզանդացու աշխատությունների բազմաթիվ ընդօրինակություններն ու մեկնությունները, որոնցում մասնավորապես պարունակվում է գիշերվա ու ցերեկվա տեղադրությունների բոլորակ: Դրա ուսումնասիրությունը հանգեցնում է այն համոզման, որ Հայաստանում արդեն IV դարում օրը բաժանված էր 24 հավասար մասերի:

Որպես արեգակնային օրացույց օգտագործողներ, հայերն օրվա սկիզբը համարել են առավոտյան արևածագը: Ուրշ ձեռագրերում կան նշումներ, որոնցից հետևում է, որ օրը սկսվել է արևամուտից: Սակայն դրանք հիմնականում կամ բառացի թարգմանություններ են, և կամ գրված են այն գաղթավայրերում, ուր այդ երկրի ժողովուրդը ղեկավարվել է այլ տոմարով ու օրն էլ սկսվել է երեկոյից:

Օրվա սկիզբը առավոտյան արևածագից (կամ երեկոյան՝ արևամուտից) հաշվելը բավական դժվարություններ էին հարուցում տարվա տարբեր օրերին դրանց սկսելու պահի ուշ կամ շուտ հասնելու հետևանքով: Այդ բանն ավելի զգալի էր աշխարհագրական մեծ լայնություններում: Ժամանակի չափման համեմատաբար ավելի ճշգրիտ գործիքների հանդես գալն անհնալնի դրություն է ստեղծում: Նվրոպական մի շարք երկրներ անցնում են օրը գիշերվա կեսից սկսելուն: Այն հետզհետե մուտք է գործում նաև Հայաստան և լայնորեն տարածվում հատկապես գիտական գրականության մեջ:

Հեթանոսական շրջանի հայկական տոմարի և, հատկապես, դրա սկզբնավորության մասին շատ քիչ տեղեկություններ են մեզ հասել: Մովսես Խորենացու վկայությամբ Արտաշես Թագավորի օրոք (189—160 թ. մ. թ. ա.) հայկական օրացույցը հիմնական կարգավորման է ենթարկվել: Շիրակացին էլ հայոց ամսանունները կապում է հայ առասպելական նախահայր Հայկի զավակների (ուստրերի ու դուստրերի) անունների հետ:

Հայկական արեգակնային տարին պարունակում էր 365 օր, այսինքն՝ մոտ $1\frac{1}{4}$ օրով պակաս իրական տարուց: Դա նշանակում է, որ 1460 տարի անցնելուց հետո առաջանում էր մեկ տարվա տարբերություն: Որոշ հիմքեր կան ենթադրելու, որ 1460 տարվա ընթացքում առաջացած այդ մեկ տարվա սխալն ուղղվում էր 1461 տարին հաշվի մեջ չմտցնելով, այն համարելով «նահանջից» նահանջ: 1461-ամյա այդ պարբերաշրջանը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է «Հայկական շրջան» կամ «Հայկեա շրջան» տերմիններով: Որոշ հեղինակների կարծիքով 428 թվականին (երբ Նավասարդի 1-ը համընկել էր հռոմեական տոմարի օգոստոսի 11-ի հետ) լրացել էր Հայկյան երկրորդ պարբերաշրջանը: Որից էլ ստացվում է, որ հեթանոսական հայկական դարաշրջանը (կամ այլ կերպ՝ բուն հայոց թվականը) հաշվվել է 2493 թվականից (մ.

թ. ա.), այն կապելով հայերի առասպելական նախահայր Հայկի կողմից ասորեստանցիների Բելին սպանելու պահի հետ:

Հայկական արեգակնային օրացույցի շարժական լինելը որոշ դժվարություններ է առաջացնում (տարեսկզբի տեղափոխման պատճառով): Այս օրացույցով մշտապես խախտվում են ոչ միայն ամիսների ու տարվա եղանակների որոշակի համապատասխանությունները, այլև իր ժամանակին մեծ կարևորություն ունեցող եկեղեցական տոների ու ծիսակատարությունների ժամկետները: Այդ հանգամանքը հատկապես դժվարություններ է հարուցում քրիստոնեությունը Հայաստանում տարածվելուց հետո: Բանն այն է, որ քրիստոնեական եկեղեցին պահանջում էր եկեղեցական տոները կատարել միմիայն որոշակի օրերի: Մասնավորապես զատկի տոնը որոշվել էր կատարել զարնանային գիշերահավասարից հետո եկող լիալուսնի առաջին կիրակի օրը: Հայաստանում ժամանակի չափման նման մեթոդի առկայությունը և դրան ներկայացվող պահանջները բոլորովին այլ էին, որի պատճառով և հաճախ խառնաշփոթություն էր առաջանում: Ինչպես քրիստոնեական կրոն ընդունած մյուս երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, վերոհիշյալ տոները ժամանակին կատարելու համար օգտագործվում էին 19-ամյա, 95-ամյա, իսկ 352 թվականից՝ Անդրեաս Բյուզանդացու կազմած 200-ամյա աղյուսակները:

555 թ. Դվին քաղաքում տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովում որոշվում է Անդրեաս Բյուզանդացու կազմած աղյուսակների վերջնալուց հետո կազմել նոր աղյուսակներ և սահմանել տարեթվերի հաշվման նոր դարաշրջան՝ «Հայոց Մեծ թվականը», որի սկիզբը համարվում է «Քրիստոսի ծննդյան էրայի» 552 թ. հուլիսի 11-ը: Դրա պատճառն այն էր, որ Անդրեաս Բյուզանդացու ՇԼԲ (532) աղյուսակները գործածելիս այլ ազգերի նման, մեզ մոտ տարեսկզբն ընդունել են այդ աղյուսակների գործածման առաջին օրը (թուփի 1-ը), որը հուլյան տոմարով համընկնում է օգոստոսի 29-ին: Դրանից հետո հայկական օրացույցը շարունակում է մնալ հին հայկական տոմարի սկզբունքով՝ «շարժական» և 552 թ. տարեմուտն էլ համընկնում էր հուլիսի 11-ին:

Հայոց Մեծ թվական մտցնելուց հետո էլ հայկական օրացույցը մնում է «շարժական»: Տոմարական խառնաշփոթություններից խուսափելու նպատակով Անանիա Շիրակացին կազմում է այդ տոմարի ու հռոմեական օրացույցի համապատասխանության ՇԼԲ (532)-ամյա աղյուսակներ³⁹:

Հայկական ու հռոմեական տոմարների տարեսկիզբները չհամընկնելու պատճառով դրանցից յուրաքանչյուրի մեկ տարին ընկնում է մյուսի հրկու (իրար հաջորդող) տարվա մասերի հետ: Այդ երկու տոմարների զուգակցության համար պետք է ղեկավարվել հետևյալ կանոնով: Եթե հաշվումները կատարվում են 552—1320 թթ. համար, ապա տվյալ տարվա նավասարդի 1-ից ղեկտեմբերի 31-ը եղած օրերի ղեպքում հռոմեական թվականից հայկականն ստանալու համար պետք է հանել 551, իսկ հունվարի 1-ից նավասարդի 1-ը եղած օրերի համար՝ 552: 1320 թ. երկու տոմարների տարեսկիզբները համըն-

³⁹ 532=4×7×19, 4-ը նահանջ տարիների տարբերությունն է, 7 տարի տարբերությամբ նույն ամսաթվերին կրկնվեին շաբաթվա օրերը, եթե նահանջ տարիներ չլիներին, իսկ 19 տարի տարբերությամբ տարվա նույն օրերին կրկնվում են լուսնի փուլերի հասակները: Այսինքն՝ 532 տարի հետո նույն հաջորդականությամբ կկրկնվեին շաբաթվա օրերը և լուսնի փուլերի հասակները: Հետևապես 532-ամյա պարբերությամբ կկրկնվեին զատկի և եկեղեցական բոլոր շարժական տոները:

կան. և հենց այդ տարում էլ գոյանում է հայոց լրացուցիչ մեկ տարին, քանի որ մի տարվա նավասարդի 1-ը հունվարի 1-ին էր, իսկ հաջորդ տարվա նավասարդի 1-ը՝ այդ նույն թվականի դեկտեմբերի 31-ին: Ուստի և 1320 թ. հետո վերահիշյալ 551-ի և 552-ի փոխարեն պետք է հանել 551-ի տեղ՝ 550, իսկ 552-ի տեղ՝ 551:

VII դարում, Անաստաս կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, Անանիա Շիրակացին կազմում է «անշարժ» տոմարի նախագիծ, որը դժբախտաբար չի գործածվում, քանի որ կաթողիկոսի մահից հետո դրանով ոչ ոք չի զբաղվում: Լայն է հղել Անանիա Շիրակացուն հետաքրքրող հարցերի շրջանակը: Իր աշխատություններում բացի ընդհանուր տեղեկատվական և աշխարհագրական հիմունքները շարադրելուց Անանիա Շիրակացին անդրադարձել է աստղագիտության մի շարք գործնական կիրառությունների (մասնավորապես նավագնացության ժամանակ կողմնորոշվելու համար և օրվա ժամը որոշելիս): Տվել է Հայաստանի միջին լայնության համար ստվերաչափ կազմելու կանոնը: Կազմել է լուսնի ծննդի ու լրման 19-ամյա պարբերության աղյուսակներ:

Անանիա Շիրակացին իր աշխատություններում հաճախ է մեկնաբանել հայկական աստղագիտական տերմինները, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում հայ աստղագիտության պատմության համար:

Մեծ կարևորություն ունեն Անանիա Շիրակացու մաթեմատիկական աշխատությունները: Նա մաթեմատիկական համարում էր «բոլոր գիտությունների մայրը»: Շիրակացու մաթեմատիկական աշխատություններն ամփոփող դասագիրքը փաստորեն աշխարհում մեղ հասած թվաբանական դասագրքերից ամենահինն է: Այդ դասագրքից միայն առանձին մասեր են մեզ հասել: Նրանց մեջ են մտնում գումարման, հանման ու բազմապատկման, հակադարձ մեծությունների աղյուսակները, մի շարք խնդիրներ, խրախճանականներ և այլն: Բացի դրանցից, կա երկու աղյուսակ, որոնցում օգտագործված թվերը հիշեցնում են թվաբանական ու երկրաչափական պրոգրեսիաները: Շիրակացու աշխատություններում հանդիպում են ինչպես մեկ համարիչով, այնպես էլ կանոնավոր կոտորակներ, որոնց համարիչը 60-ից փոքր ցանկացած թիվ է, իսկ հայտարարը՝ 60-ի ամբողջ աստիճաններ:

Դասագրքում բերված խնդիրներն ու դրանց պատասխանները հանգցնում են այն ենթադրության, որ դրանց լուծումները կատարվել են տարբեր, մասնավորապես կեղծ դրույթյան ու ինվերսիայի (տվյալների տեղափոխության) եղանակներով: Սակայն կան նաև այնպիսիները, որոնք եզրապատկան ու հունական մինչ այդ հայտնի եղանակներով դժվար կամ անհնար է լուծել:

Շիրակացու կազմած խրախճանական խնդիրների մի մասը սրամտորեն կազմած լինելու և բովանդակության հետաքրքրականության պատճառով մինչ այժմ էլ որոշ փոփոխություններով պահպանվել է հայ ժողովրդի բանահյուսության մեջ:

Անանիա Շիրակացու մեզ հասած աշխատություններից գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև թանկարժեք քարերին, շափ ու կշիռներին, ֆիզիկայի ու օդերևութաբանության տարբեր հարցերին վերաբերող ուսումնասիրությունները: Նա բերում ու բացատրում է քամու, անձրևի, ձյան, կարկուտի, ծիածանի առաջացման պատճառները: Նրան հայտնի էր, որ լույսի տարածման արագությունը շատ ավելի մեծ է, քան ձայնինը: Արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա հետ առևտրական

և այլ գործարքներով կապված տարբեր երկրներում օգտագործված շահման միավորների և դրանց ղուդակցությունների մասին: Դրանք տրված են այնպիսի մանրամասներով, որ հնարավորություն են տալիս այդ մեծություններն արտահայտել ժամանակակից շահի ու կշռի միավորներով, մի բան, որը մեծ կարևորություն ունի մատենագրական, մանավանդ քաղաքական ու տնտեսական հարցերի լուծման համար:

Անանիա Շիրակացին կազմել է ակուստիկայի բնագավառում իր ժամանակի շահանիշով առաջավոր ուսմունքը ներկայացնող «տասնորդական աղյուսակի» հայկական տարբերակը, որով մեծապես հարստացրել է հայ երաժշտագիտությունը՝ ձայների, ձայնամիջոցների և ձայնաշարերի կազմությանը վերաբերող նոր գաղափարներով: Հորինել է նաև «քաղցրալուր» շարականներ:

Մատենագրանի ձեռագրերում պահպանվել են բազմաթիվ տոմարական ու աստղագիտական բլոտրակներ, որոնց տվյալներից երևում է, որ այդ ժամանակներում մեղ մոտ որոշվել են գիշերվա ու ցերեկվա տեղումները տարվա տարբեր ամիսներին, գիշերը իրանի լույս տալու տեղումները, իրանի ընթացքը (մասնավորապես իրանի ու Արեգակի անկյունային հեռավորությունն ամսվա տարբեր օրերին), Արեգակի տեսանելի շարժումը զոդիակի համատեղություններով և այլն: Բավական հիմքեր կան ենթադրելու, որ հայ հեղինակները (հատկապես Շիրակացին) կատարել են ինքնուրույն դիտումներ և օգտվել դիտողական ու չափողական գործիքներից:

Վերադառնալով «անշարժ» տոմարի հարցին՝ պետք է նշել, որ հայ իրականության մեջ այն մտցվեց 532-ամյա առաջին պարբերաշրջանի վերջնալույց հետո՝ 1084 թ., Հովհաննես Իմաստասերի (Սարկավագ) կողմից:

Հեղինակը տարեակիզբը, որն այդ տարի ընկնում էր փետրվարի 29-ին, տեղափոխեց օգոստոսի 11-ին, աշխատելով այն նմանեցնել Մեսրոպ Մաշտոցի «նրա աշակերտների» 428 թ. օգտագործած տարեմուտին: Սարկավագադիր տոմարով 4 տարին մեկ լինում էր նահանջ, և այդ տարում ավելաց ամիսը 5-ի փոխարեն ունենում էր 6 օր⁴⁰:

Սարկավագադիր թվականից մեր թվականով տարին ստանալու համար անհրաժեշտ է վարվել հետևյալ կերպ. եթե դեպքը տեղի է ունեցել օգոստոսի 11-ից դեկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակամիջոցում՝ սարկավագադիր թվա-

⁴⁰ Սարկավագադիր տոմարի ամիսները հռոմեական ամիս-ամսաթվերի հետ ստացան հետևյալ համապատասխանությունը:

Փակագծերում գրված թվերը վերաբերում են նահանջ տարիներին:

Նավասարդ	օգոստոսի 11—սեպտեմբերի 9
Հոռի	սեպտեմբերի 10—հոկտեմբերի 9
Սամի	հոկտեմբերի 10—նոյեմբերի 8
Տրե	նոյեմբերի 9—դեկտեմբերի 8
Քաղց	դեկտեմբերի 9—հունվարի 7
Արաց	հունվարի 8—փետրվարի 6
Մեհեկան	փետրվարի 7—մարտի 8 (7)
Արեդ	մարտի 9 (8)—ապրիլի 7 (6)
Ահեկան	ապրիլի 8 (7)—մայիսի 7 (6)
Մարբի	մայիսի 8 (7)—հունիսի 6 (5)
Մարգաց	հունիսի 7 (6)—հուլիսի 6 (5)
Հրոտից	հուլիսի 7 (6)—օգոստոսի 5 (4)
Ավիլաց	օգոստոսի 6 (5)—օգոստոսի 10:

կանին ավելացնել 1083: Իսկ եթե դեպքը տեղի է ունեցել հունվարի 1-ից օգոստոսի 11-ն ընկած ժամանակամիջոցում՝ գումարել 1084:

Հայոց Փոքր թվականն մոտ 200 տարի օգտագործվել է հյուսիսարևելյան հայաբնակ վայրերում:

1084 թվականից, մի այլ տոմարագետ՝ Ստեփանոսը, ևս կազմեց «անշարժ» տոմար: Նա փաստորեն շարունակեց հին օրացույցը, միայն թե 4 տարին մեկ մտցնելով լրացուցիչ օր: Ստեփանոսի կազմած տոմարը, շնայած իր որոշակի առավելությանը, տարածում չստացավ:

3. ԱՆԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում ֆեոդալական հասարակարգի զարգացումը հետևանք չէր «բարբարոսների» ներխուժումների, ինչպես այդ եղավ Արևմուտքում, այլ արդյունք էր երկրի ներքին զարգացման: Այս երևույթն իր կնիքն է դնում հայկական վաղ ֆեոդալական ժամանակաշրջանի մշակույթի զարգացման վրա: Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանում մենք չենք տեսնում ընդհատում կամ հետադիմություն երկրի մշակութային երևույթների բնագավառում: Ընդհակառակն, ձևավորվող վաղ ֆեոդալական հայկական մշակույթը հանդիսանում է նախաֆեոդալական ժամանակաշրջանի՝ հայկական ուշ հելլենիստական մշակույթի անմիջական օրինաչափ շարունակությունը: Սրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ IV—VII դդ. հայկական մշակույթն իր թուր դրսևորումներով հանդես է գալիս իբրև մի ամբողջականություն, իբրև ներդաշնակ միահյուսումն հայ ժողովրդի նախորդ ժամանակաշրջանների նյութական ու հոգևոր մշակույթի զարգացման⁴¹:

Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանում իր ծաղկման շրջանն ապրող հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները մեծ ուղադրություն էին նվիրում հունահելլենիստական գիտական ու գրական ժառանգությանը:

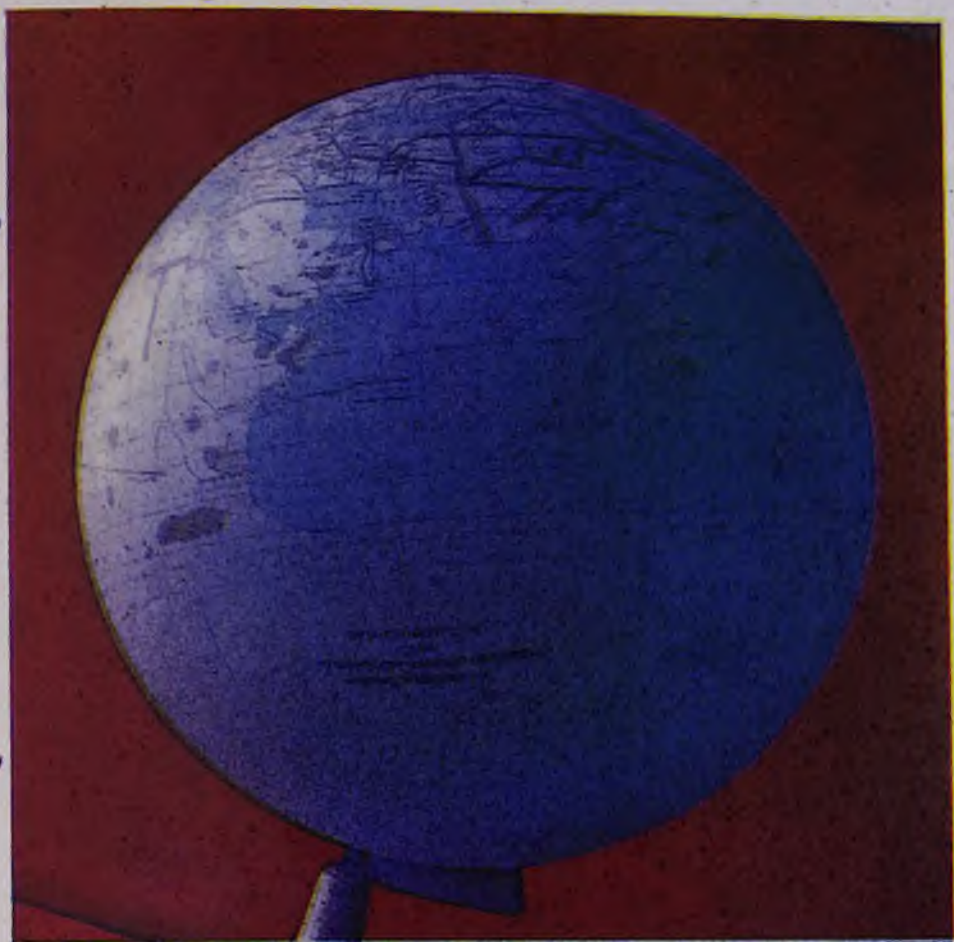
Վաղ միջնադարյան Հայաստանի աշխարհագրության և քարտեզագրության անզուգական հուշարձան է Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ը:

«Աշխարհացոյց»-ի հիմնական մասն է կազմում Հայաստանի, Կովկասի և Սասանյան Իրանի աշխարհագրական նկարագրությունը: «Աշխարհացոյց»-ը այս առումով բոլորովին ինքնուրույն և ինքնատիպ երկ է: Գիտության մեջ արմատացած է այն կարծիքը, թե «Աշխարհացոյց»-ը աշխարհագրության ձևափոխության հանգամանակ է եղել միջնադարյան Հայաստանում: Այդ ճիշտ պետք է լինի զարգացած միջնադարի համար, սակայն արդյո՞ք այդպես էր սկզբնական շրջանում, VII դարում դժվար է պնդել:

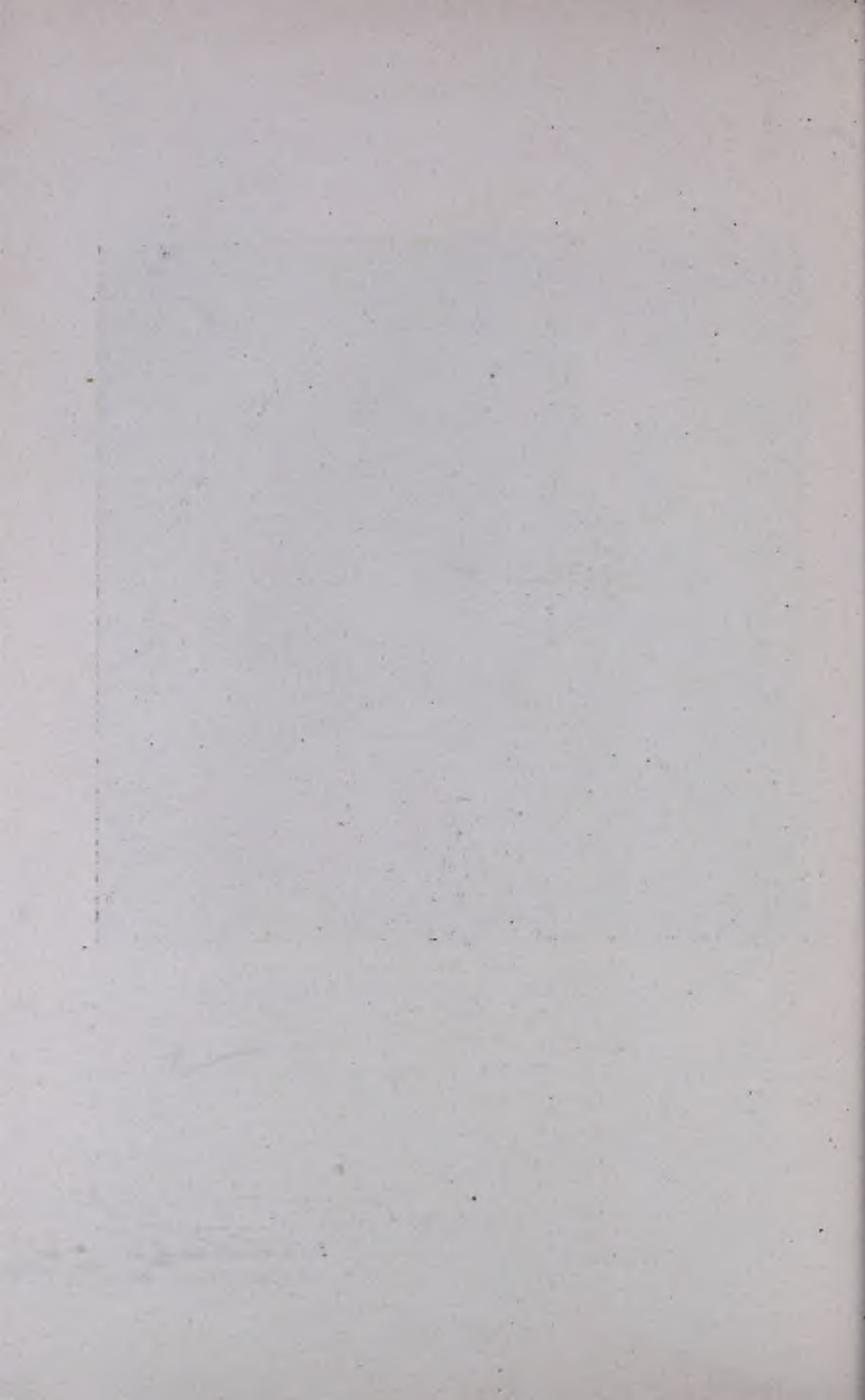
Անանիա Շիրակացին ընդհանուր առմամբ իր «Աշխարհացոյց»-ում հետևելով է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձևափոխության հանգամանակ» երկի շարադրության հանդերձանությանը⁴², սակայն նա իր ժամանակաշրջանի ծնունդն էր և Պտղո-

⁴¹ С. Т. Еремян, Раннефеодальная культура Армении, в книге «Очерки, истории СССР. III—IX вв.» М., 1958, стр. 228. Տե՛ս նաև՝ «Культура раннефеодальной Армении (IV—VII вв.)», Ереван, 1980, стр. 7—8.

⁴² Տե՛ս Claudii Ptolemaei, Geographia, ed. Carolus Müllerus, voluminis primi, partis secunda, Parisiis, 1901. Վերջերս հրատարակվել է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» տեքստը քարտեզներով, որ պիտի լավագույնը համարել. Claudii Ptolemaei Geographiae, edit. J. Fischer, I-IV, Leyden, 1932.

Երկրագունդն ըստ Աճաճիա Ռիսկացու (610—685 թթ.)
«Աշխարհացոյցի» վերակազմությունը Ա. Տ. Երեմյանի

մեծությամբ իր ձեռքի մեջ թողնում է միայն այն տվյալները, որոնք համապատասխանում էին նաև իր ապրած ժամանակաշրջանին և ջանում է նոր նյութերով համաձայնեցնել այն իր ժամանակվա վիճակին։ Արևմտյան Եվրոպան և Աֆրիկան՝ Լիբիան, ավելի ճիշտ, Արևմտյան Հռոմեական կայսրության տարածքները հեռու էին «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հետաքրքրության տեսադաշտից, այստեղ ուժեղ էին անտիկ գրականության ավանդույթները, ուստի և այս մասում նա բավական հարազատ է Պտղոմեոսի և նրա վրա հենվող Պապպոս Աղեքսանդրացու շարադրանքին։ Սակայն ավելի է հեռանում նրանից, երբ անդրադառնում է հարավարևելյան Եվրոպային, ավելի ճիշտ՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրության տարածքի եվրոպական մասին և հատկապես Հունաստանին։ Այստեղ նա աշխատում է որոշ պատմական փաստերով կապ գտնել հայ ժողովրդի և հույների պատմական անցյալի մեջ։ Բնորոշ է այս տեսակետից Փոքր Ասիայի նկարագրությունը, որը նա անվանում է «Միջերկրեայք»։ Այստեղ Անանիա Շիրակացին տալիս է Փոքր Ասիայի վարչական-քաղաքական բաժանման այն պատկերը, որը գոյություն ունի VI—VII դդ.։ Պտղոմեոսի երկից մնացել են միայն այն փաստերը, որոնք շարունակում էին գոյատևել Փոքր Ասիայի բյուզանդական իրականության պայմաններում։ Անանիա Շիրակացին խոսում է այնպիսի վարչական բաժանումների մասին, ինչպիսիք են՝ Օնորիան, էլինոսյոնտոսը, Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը և այլն, որոնք Պտղոմեոսի և Պապպոս Աղեքսանդրացու ժամանակներում գոյություն չունեին։ Պտղոմեոսի բնագրից շատ քիչ բան է մնացել ասիական Սարմատիայի և Կոլքիսի նկարագրության մեջ, իսկ Մեծ Հայքի, Վիրքի և Աղվանքի մասին շարադրված է բոլորովին նոր նյութերի և իրավիճակի հիման վրա։ Միաժամանակ շատ հետաքրքիր է, որ Մեծ Հայքին հաջորդող՝ «Յաղագս Ասորտց» վերնագիրը կրող հատվածը համարյա ամբողջովին հարազատ է մնացել Պտղոմեոսի բնագրին։ Այս բացատրվում է նրանով, որ նախաարաքական ժամանակաշրջանի հելլենիստական Ասորիքը, Եգիպտոսի հետ միասին, մնում էր իբրև անտիկ հասարակարգի և մշակույթի ավանդույթների ամենամեծ պաշտպան։ Հռոմեական ժամանակաշրջանի Ասորիքից նրա քաղաքական-վարչական բաժանման տեսակետից շատ քիչ բան էր փոխվել նաև բյուզանդական ժամանակաշրջանում։ Ասորիքից հետո, երբ խոսվում է Միջագետքի մասին, կարելի է համոզվել, որ Պտղոմեոսի տվյալները չէին համապատասխանում «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակաշրջանի իրականությանը, և Անանիա Շիրակացին, փաստորեն, տալիս է բոլորովին նոր շարադրանք։

Մեծ Հայքից, Վիրքից, Աղվանքից և «Սարմատիայից» հետո «Աշխարհացոյց»-ի լավագույն և ամենաինքնատիպ բաժինն է «Յաղագս Պարսից» հատվածը, որտեղ հեղինակը մի կողմ է թողնում Պտղոմեոսին և տալիս է բոլորովին ինքնուրույն մի բաժին՝ Սասանյան Իրանի քաղաքական-վարչական բաժանումը։

Սասանյան Իրանի «Երանշահր»-ի կազմի մեջ են ցույց տրված 385 թ. բաժանումից և 428 թ. Արշակունյաց հարստության վերացումից հետո Հայաստանում և Անդրկովկասում գոյություն ունեցող քաղաքական բաժանումները։ Մեծ Հայքի փոխարեն ցույց է տրված «Արմն, որ է Հայք», այսինքն՝ մարդպանական Հայաստանը, որը «Վարջան, որ է Վիրք» և «Ռան, որ է Աղուանք» մարդպանությունների հետ մտնում էր «Քուստի-Կապ-կոհ» երկրամասի մեջ։

Ինչպես մյուս բաժինները, «Ցաղագս Պարսից» հատվածը ևս նյութ դարձավ Մարկվարտի «Երանշահ» կապիտալ մենագրության⁴³,

Բաղդատությունը Պտղոմեոսի շարադրության սխառնմի հետ հանգեցնում է այն եզրակացության, որ Անանիա Շիրակացին նյութը շարադրում է հետևյալ քարտեզների սահմաններում:

Առաջին քարտեզը, որը բոլոր քարտեզների համառոտ հանրագումարը պիտի լիներ, «Աշխարհացոյց տիեզերաց»-ն է, որի քարտեզագրման հաջող փորձը կատարել է Ք. Պատկանյանը⁴⁴: Այս քարտեզն, արտաքուստ նման լինելով Պտղոմեոսի քարտեզին, իր մանրամասնություններով, սակայն, տարբերվում է Կրանից: Աշխարհագրագիր Ֆիշերի հետևությամբ պիտի կարծել, թե այդ տարբերությունն առաջացել է նրանից, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ղեկավարվել է Ագաթոգեմոսի աշխարհի քարտեզով:

Ինչպես Պտղոմեոսը, այնպես էլ Անանիա Շիրակացին Եվրոպայի երկրները բաժանում է երկու մասի՝ արևմտյան և արևելյան: Պտղոմեոսի մոտ այդ սահմանազատումն արևմտյան մասում է թողնում Իտալիան՝ իր Սաբգինիա, Կորսիկա և Սիցիլիա կղզիներով, իսկ դրանցից արևելք գտնվող Դալմատիան ընկնում է արևելյան մասում: «Աշխարհացոյց»-ում այդ սահմանագիծն անցնում է մոտավորապես միջօրեականի 18-րդ աստիճանով, որը համապատասխանում է Արևմտյան և Արևելյան Հռոմեական կայսրությունների 395 թ. բաժանման գծին:

Այդպիսով, «Աշխարհացոյց»-ում երկրորդ քարտեզն ընդգրկում էր Արևմտյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը: «Սիկիլիա Մեծ կղզի»-ն նկարագրելուց հետո «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նշում է «Արդ զայս կարգի բուն հանելով՝ դարձցուք ի հիսիսի, ի մնացեալ մասնէն Օսկիանոսի և Անժանօթ երկրի, ալ աշխարհատող զԵւրոպիա ածցուք ի հարաւ կոյս մինչև զՅունաց ծովն»:

«Աշխարհացոյց»-ի երրորդ քարտեզն ընդգրկել է Արևելյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը, ներառյալ եվրոպական Սարմատիան՝ «բնաշխարհ Եւրոպիայ Սարմատացոց աշխարհին», «Տաւրական ցամաքակղզին, այսինքն՝ Գեբռոսն», «Թրակացոց աշխարհն», Մակեդոնիան և էլլադան: Սրանով վերջանում է «Առաջին հատածն», այսինքն՝ Եվրոպայի մայր ցամաքը և ապա սկսվում է «Երկրորդ հատածն աշխարհիս», այսինքն՝ Աֆրիկան՝ Լիբիան, որը կազմում էր առանձին՝ չորրորդ քարտեզը և հանդիսանում էր Պտղոմեոսի՝ Աֆրիկայի չորս քարտեզների համառոտությունը:

Եթե Հայաստանից հեռու գտնվող Եվրոպայի և Լիբիայի համար «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը բավարարվում էր երեք համառոտ քարտեզներով, ապա իր հայրենիքի և նրան շրջապատող երկրների համար նա օգտագործում է Պտղոմեոսի մոտ գոյություն ունեցող քարտեզների տախտակները: Այդ տեսակետից ուշագրավ է, որ Պտղոմեոսի *Asiae tabula prima*-ն ճշտված համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ի «Միջերկրեայք» կոչված հատվածին: XV

⁴³ J. Markwart, Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901;

⁴⁴ Տե՛ս «Աշխարհացոյց է դարու», էջ 6, «Քարտէս Պաղոմէոսի»: К. П. Патканов. Армянская география VII века, СПб., 1877. L. Fischer. Pappus und die Ptolemäuskarten Ztschr. d. Gesell. f. Erdkunde zu Berlin, 1919, S. 336—358;

դարի տպագրության մեղ հասած այդ քարտեզը⁴⁵ լրիվ գաղափար է տալիս, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում նրա հայերեն փոփոխված ընդօրինակությունը: Բնորոշ է, որ Անանիա Շիրակացին օգտագործել է Պտղոմեոսի քարտեզի սխեման, ներմուծելով Փոքր Ասիայի բյուզանդական ժամանակաշրջանի քաղաքական-վարչական բաժանումը և կցելով նրան նաև Կիպրոս կղզու նկարագրությունը: Փոքր Ասիայի նկարագրությունն «Աշխարհացոյց»-ում վերջանում է հետևյալ բառերով. «Ահա կատարեցան Միջերկրեայք կոչեցեալք»: Վերջինս «Աշխարհացոյց»-ի հինգերորդ քարտեզը պիտի լինի. Վեցերորդ քարտեզը պիտի համապատասխաներ Պտղոմեոսի Asiae tabula secunda-ին և բովանդակելու էր «Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացոց» բաժինը:

Յոթերորդ քարտեզն է Պտղոմեոսի Asiae tabula tertia-ն, որի XV—XVII դդ. եվրոպական տպագիր մի քանի ընդօրինակություններ մեղ հասել են⁴⁶: Այդ քարտեզների զննությունը ցույց է տալիս, որ իրոք Անանիա Շիրակացին ճշտիվ պահպանել է Պտղոմեոսի քարտեզի շրջանակները և այդ քարտեզը պարունակող երկրամասերի նկարագրության հաջորդականությունը. Colchidis—Կողքիս, Iberiae—Վիրք, Albaniae—Աղուանք, Armeniae Maioris—Մեծ Հայք⁴⁷:

Վերջացնելով այս բաժինը՝ Անանիա Շիրակացին գրում է. «Ահա կատարեցան ամենայն Հայք»⁴⁸, որ պիտի նշանակի, թե սրանով վերջանում է այս քարտեզը և սկսվում է հետևյալը: Այս ենթադրությունն ավելի ակնհայտ է դառնում, եթե հաշվի առնենք Պտղոմեոսի տեղեկությունները Asiae tabula tertia -ի մասին, որ բերում է նա իր «Աշխարհագրության» վերջին՝ ութերորդ գրքի 19-րդ գլխում⁴⁹:

Օգտագործելով Պտղոմեոսի քարտեզի սխեման՝ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն այն հագեցրել է բոլորովին նոր բովանդակությամբ: Այդ տվյալների տեղադրումն այժմյան քարտեզի վրա ցույց է տալիս, որ «Աշխարհացոյց»-ի Հայաստանի ու Անդրկովկասի մեղ չհասած քարտեզը բավականին ճշգրիտ էր ու մանրամասն:

Հետևյալ՝ ութերորդ քարտեզը համապատասխանում է Պտղոմեոսի Asiae tabula IV-ին և իր ժամանակին արդեն այնքան ճշգրիտ է եղել, որ այժմյան քարտեզին շատ է մոտենում:

Իններորդ քարտեզը, ինչպես նշվեց, Անանիա Շիրակացու կազմած Սասանյան իրանի՝ «Երանշահր»-ի քարտեզն էր, որը պիտի կոչվեր «Աշխարհացոյց Պարսից»: Հետևյալ տասներորդ քարտեզը նորից վերարտադրում է Պտղոմեոսի սխեման՝ Asiae tabula V կոչվող քարտեզը: Այս քարտեզից արեւելք և հյուսիս գտնվող երկրների համար Անանիա Շիրակացին նորից պիտի դիմեր ընդհանրացնող քարտեզներին: Ըստ երևույթին գոյություն ունեին՝ Սկյութիայի, Հնդկաստանի, Տապոբանիա (Յելոն) կղզու, Զենաստանի (Զինաստանի) և

⁴⁵ Z. Khanzadian, Atlas de cartographie historique de l' Arménie, Courbevoile (Seine), 1960, էջ 86 (Prima-Asiae tabula), 66 (Tabula Asiae I):

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 84 (Tertia Asiae tabula), 65 (Tabula Asiae III):

⁴⁷ Պտղոմեոսի ժամանակ Մեծ Հայքին սահմանակից Փոքր Հայքը վարչականորեն մտնում էր Կապադոկիայի կազմում:

⁴⁸ «Աշխարհացոյց», էջ 33: Դատելով այս մեջբերումից, կարելի է կարծել, որ «Աշխարհացոյց»-ում այս քարտեզը պիտի կոչվեր «Հայք», կամ «Աշխարհացոյց Հայոց»:

⁴⁹ Strabo. S. երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 15—16:

Սինէացւոց (Հնդկաշինի) աշխարհի քարտեզները: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ «Աշխարհացոյց»-ը, իբրև առանձին ատլաս, բաղկացած էր մոտավորապես 15 քարտեզից⁵⁰:

Անանիա Շիրակացին ցույց է տալիս, որ իր համար ամենից ծանոթ երկրի՝ իր հայրենիք Մեծ Հայքի նկարագրման համար, Պտղոմեոսի տվյալները չէին բավարարում, ուստի նա հարկադրված է դիմել այլ աղբյուրների: Խոսելով Մեծ Հայքը կազմող 15 նահանգների մասին, նա ասում է. «Արդ կամիմ զդոսա մանրամասնաբար պատմել, թէ և սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր և ի քարտէս»: Սակայն, ինչպես նշվեց, համեմատությունը Պտղոմեոսի աշխատության հետ ցույց է տալիս, որ նա նոր նյութերով է ղեկավարվել ոչ միայն Հայաստանի մասը գրելիս, այլև նրան հարևան երկրները նկարագրելիս:

«Աշխարհացոյց»-ի մանրագնին քննությունը բերում է նույն եզրակացության, որ Անանիա Շիրակացին ճիշտ և ճիշտ նույն նպատակն է հետապնդել, ինչ որ Պտղոմեոսը՝ պատրաստել քարտեզների ժողովածու—ատլաս, և միևնույն ժամանակ այդ քարտեզների տվյալները շարադրել առանձին, տալով աշխարհագրական ձեռնարկ, որը հասել է մեզ, իսկ քարտեզները բաժանել են Պտղոմեոսի քարտեզների բախտը՝ կորել են: Ոմանք նույնիսկ տարակուսում են, թե արդյոք այդ քարտեզները հիմք ծառայել են Եվրոպայի վերածննդի ժամանակաշրջանի քարտեզների համար, թե վերջինները կազմված են Պտղոմեոսի տեքստի ցուցմունքների հիման վրա:

Ինչպես Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկը» սովորաբար անվանվում է «Քարտեզներ պատրաստելու ձեռնարկ», այնպես էլ «Աշխարհացոյց»-ը կարելի է դիտել իբրև այն ժամանակ հայտնի աշխարհների քարտեզներ նկարագրող ձեռնարկ:

Քարտեզների—«Աշխարհացոյցների» հետ միաժամանակ կազմվել են դրանց «աշխարհագիր»-ները, այսինքն՝ գրի է առնվել այդ քարտեզների վրա հղած ողջ բնագիրը և ստացվել է մի բավական ընդարձակ բնագիր, որը դարձել է այնուհետև աշխարհագրության ձեռնարկ: Երկրի գնդաձևության տեսակետը զարգացնող Անանիա Շիրակացին Երկիրը պատկերացրել է գնդի-գլոբուսի ձևով:

«Աշխարհացոյց»-ի ցուցմունքները հնարավորություն են տալիս վերականգնելու գլոբուսը: Հատկանշի պատճառներով Անանիա Շիրակացին գիտեր միայն Արևելյան կիսագունդը, այն էլ այն մասը, որը պարփակված էր հյուսիսային լայնության 63°-ից մինչև հարավային լայնության 16° 25': Նրանից հարավ գտնվող «ընդդէմ երկիր»-ը պատկերացվում էր միայն տեսականորեն:

Արևելյան կիսագնդի նշված տարածքը բաժանվում էր յոթ «կրիմաների»-գոտիների և համարվում էր «բնակեալ երկիր»:

Գլոբուսի վրա պիտի նշված լինեի ծով՝ Հնդկային, Հունական (Միջերկրական ծով) և Վրկանից (Կասպից) ծովը, ինչպես և, Աստիճանացանցը և Հասարակածը («միջաւրէական շրջանակ»):

Վերականգնվող գլոբուսը հիմնականում կրկնում է Կլավդիոս Պտղոմեոսի

50 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 16:

ավյալները: «Բնականալ երկիր»-ը բաժանվում է երեք մայր ցամաքների՝ «Եւրոպիայ», Լիբիա (Ափրիկէ) և Ասիա, այստեղ բնակվող հիմնական ցեղերի ու ժողովուրդների նշումներով՝ ըստ անտիկ ժամանակաշրջանի ավանդույթների⁵¹,

4. ՉԱՓԵՐ ԵՎ ԿՇԻՌՆԵՐ

Հին և միջնադարյան Հայաստանում կիրառվող չափերի ու կշիռների վերաբերյալ պահպանվել են որոշ մատենագրական տեղեկություններ, իսկ նրանց իրական մեծությունները գտնելու համար հիմնական աղբյուր են հնագիտական գտածոները, երկարության միավորների մետրական արժեքը գտնելու համար կարևոր են ճարտարապետական առանձին կառույցների հիմնական չափումների տվյալները, որոնք ավելի քան հավաստի են դառնում մաթեմատիկական մեթոդների կիրառմամբ:

Երկարության չափեր: Միջնադարյան Հայաստանում, ըստ IV—XVI դդ. ճարտարապետական հուշարձանների չափական տվյալների, կիրառվել են՝ փոքր ոտնաչափը (հավասար միջին հաշվով 26,5 սմ), միջին ոտնաչափը (հավասար միջին հաշվով 30,9 սմ), մեծ կամ փիլետերյան ոտնաչափը (հավասար միջին հաշվով 35,6 սմ), որոնք իրենց միջին արժեքի նկատմամբ տատանվել են մինչև 5 %-ի սահմաններում:

Հիշյալ ոտնաչափերի հիման վրա գտնված են անտիկ և միջնադարյան Հայաստանում կիրառվող երկարության չափական համակարգերի միավորները, որոնք առկա են հայկական գրավոր սկզբնաղբյուրներում: Անտիկ և վաղ միջնադարյան ժամանակներում է օգտագործվել Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ում իր արտահայտությունը գտած օգաչափության համակարգը, որտեղ մեկ մղոնը=7 ասպարեզի ըստ օգաչափության կամ 7 վտավանի 100 քալի, 600 ոտ, 211,4 մետր=700 քալի. ասպարեզը կամ վտավանը=է 1480 մետրի:

Անտիկ և վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջաններում կիրառվել է նաև «Մեկնութիւն տօմարի Անդրեասայ» և հայկական տոմարին նվիրված մեկնություններում պահանջված երկարության չափական, համակարգը, որտեղ մեկ մղոնը հավասար է 7 ասպարեզի=48 խրասխ-պլեթրոնի=1050 քալի=2100 կանգունի=1480 մետրի: Անանիա Շիրակացու կիրառած գետնաչափության համակարգում, որը գործածական է եղել անտիկ և միջնադարյան Հայաստանում, ըստ Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձաններից ստացված փոքր ոտնաչափի միջին մեծության մեկ հրասախը կամ փարսախը հավասար է 3 մղոնի=21 ասպարեզաց ասպարեզի կամ պարսից ասպարեզ=4770 մետրի⁵²:

Հայկական տոմարին նվիրված մեկնության մեջ պահանջված երկարության չափերը, որոնք վաղ միջնադարյան ժագում ունեն, հետևյալներն են՝ մեկ

51 С. Т. Еремян, Древнеармянский глобус. Второй всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке. Май, 1984, Тезисы докладов, Ереван, 1984, с. 24—25.

52 Քալը հավասար է 6 ոտ, 2,114 մետր: Ոտը հավասար է 16 մատ, 35,23 սմ: Մատը հավասար է 2,2 սմ: Ասպարեզը=է 150 քալի, 300 կանգունի, 211,4 մետրի: Խրասխ-պլեթրոնը=է կլոր 22 քալի, 44 կանգունի, 30,83 մետրի: Քալը=է 2 կանգունի, 7 ներքանի, 14 բռան, 1,409 մետրի: Կանգունը=է 7 բռան, 70,45 սմ: Ներքանը=է 2 բռան, 20 սմ: Բուռը=է 10 սմ: Մղոնը=է 7 ասպարեզաց ասպարեզ կամ պարսից ասպարեզ, 1000 քալ, 6000 ոտ, 1590 մետր: Ասպարեզաց ասպարեզը կամ պարսից ասպարեզը=է 142 6/7 քալ, 227 մետր: Քալը=է 6 ոտ, 1,59 մետր: Ոտը հավասար է 16 մատ, 26,5 սմ:

ասպարեզ-վտափան=100 քալի=216,3 մետրի*։ Ձմադաքս ընթացից արեգական եւ համարոյ շափուց» բնագրի օդաչափության համակարգում (ըստ մեծ և փոքր ոտնաչափերի) մեկ մղոնը հավասար է 7 ասպարեզի՝ ըստ օդաչափության քալի=750 քալի=4500 ոտ=1590 մետրի և 1603 մետրի**։

Հայկական տոմարի մեկնությունների մեջ փաստագրված շափական համակարգում, որը գործածվել է միջին դարերում, մեկ մղոնը հավասար է 7 ասպարեզի=5000 ոտի=1545 մետրի և 1590 մետրի***։

Հայկական «Մղոնաչափքում» տեղ գտած երկարության շափական համակարգում մեկ ասպարեզը հավասար է 166 $\frac{2}{3}$ գիրկ=500 կանգուն=1000 թիզ=8000 կոճ=16000 դունգ=231,75 մետրի****։

Հայկական միջնադարյան շափագիտական սկզբնաղբյուրներից և ճարտարապետական հուշարձաններից ստացված երկարության շափերն են՝ գարիգարեհատ, փոքր մատնաշափ (1,66 սմ), մեծ մատնաշափ-ըղունգ-եղունգ (2,22 սմ), կոճ (2,90 սմ), բոյթ (4,43 սմ), բունի (10 սմ), նեբբան (20 սմ), թիզ (23,175 սմ), փոքր, միջին և մեծ ոտնաշափ (26,5 սմ, 30,9 սմ և 35,6 սմ), փոքր, միջին և մեծ կանգուն (46,35 սմ, 53 սմ և 71,2 սմ) փոքր, միջին, մեծ և երկրաչափական սովորական քալ (70,2 սմ, 79,5 սմ, 92,5 սմ, 105—1,08 սմ), փոքր, միջին, մեծ և երկրաչափական-թագավորական գիրկ-կրկնաքալ-մարդաշափ (1,4 մ, 1,54—1,59 մ) 1,85 մ և 2,11—2,16 մետր ձող (3,09 մ), խրախրպլեթրոն (30,9 մետր), ասպարեզ ըստ օդաչափության-վտական-ասպարեզ (213 մետր), ասպարիզաց ասպարեզ-պարսից ասպարեզ-ասպանեզ նետածիդ (227 մետր), հռոմեական մղոն (1480—1493 մետր), փիլետերյան կամ եգիպտական մղոն (1575—1590 մետր), հրասախ-փարսախ՝ մեկ ժամվա հետիոտնի ճանապարհ (4770 մետր), մեկ օրվա ճանապարհ (31,4—38,2 կմ), Երկարության շափերն ստանալուց հետո դժվար չէ որոշել քառակուսի-խորանարդ և այլ շափերը։

Դրամակշռային միավորներ։ I դարի վերջից կամ II դարի սկզբներից մինչև IV դարի սկիզբը Հայաստանում տարածված էին հռոմեական դրամակշռային համակարգի միավորները, իսկ IV դարի II քառորդից սկսած մինչև XII դարի վերջը գերազանցապես բյուզանդական դրամակշռային համակարգը գործեց Հայաստանում։ Այդ համակարգում (ըստ Անանիա Շիրակացու, Մխիթար Գոշի մեկ կենդինարը հավասար է 100՝ լիտր-լաղարիկոն=1200 ունկի=4900 սիկդ-մեդիարիս-փորչէ=7200 դահեկան-մթխալ=9600 սատեբ-դրաքմե=14400 սիմետպոտատ=21600 տրմես=28500 գրամար՝ 1,1125 գրամ)=43200 սինգ-դանգ (յուրաքանչյուրը 4 կերատ-թասուկուտ, 0,7416 գրամ)=

* Քալը=է 7 ոտ, 49 բոյթի, 98 դունկի, 2, 163 սմ։ Ոտը=է 7 բոյթի, 14 դունկի, 30,9 սմի։ Բոյթը=է 2 դունկի, 4,41 սմի։ Դունկը=է 2,2 սմի։

** Ասպարեզը ըստ օդաչափության=է 107 $\frac{1}{7}$ քալի, 227 մետրի կամ 229 մետրի։ Քալը=է 6 ոտի, 96 մատի, 2,12 մետրի կամ 2,14 մետրի։ Ոտը=է 16 մատի, 35,33 սմ կամ 35, 6 սմ։ Մատը=է 2,2 սմ։

*** Ասպարեզը=է 142 $\frac{6}{7}$ քալի, 221 մետրի կամ 227 մետրի։ Քալը=է 5 ոտի, 1,545 մետրի կամ 1,59 մետրի։ Ոտը=է 7 բոյթի, 30,9 սմ կամ 31,9 սմ։ Բոյթը=է 2 դունկի, 4,4 սմ։

**** Գիրկը=է 3 կանգունի, 1,39 մետրի, Կանգունը=է 2 թզի, 46,35 սմ։ Թիզը=է 3 կոճի, 23,175 սմ։

172800 կերատ-թասուկուտ—230400 փշիտ=345600 դանգ=691200 գարեհատ=32,04 կգ*:

III դարի 30-ական թվականներից մինչև VIII դարի սկիզբը բյուզանդականին զուգահեռ օգտագործվում էր Սասանյան Իրանի դրամակշռային համակարգը, որտեղ ըստ Անանիա Շիրակացու, մեկ տաղանդը հավասար էր 2,5 պայուսահիկ=125 լիտր=2500 սատեր=10000 դրամ=60000 դանգ=40 կգ**:

VIII դարի 20-ական թվականներից մոտ 300 տարի բյուզանդականին զուգահեռ, կիրառվում էր արաբական դրամակշռային համակարգը, որի հիմնական միավորներն էին դրամ-դիրհեմը՝ հավասար 2,82—2,96 գրամ, մսխալ-մթխալը համարժեք դահեկանին՝ 4,44—4,45 գրամ, ունկի-ուկի-նուկին՝ 20 պրամ, լիտր-ռաթը՝ 399,6 գրամ—400,5 գրամ: Զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանից սկսած առաջանում են տեղական դրամակշռային համակարգեր:

Տարողության հեղուկ և սոռուն նյութերի չափեր: Հայկական սկզբնաղբյուրների վկայությունները հնարավորություն են ընձեռում վերականգնելու անտիկ-հռոմեական շրջանի որոշ տարողության չափերի և հատկապես միջնադարյան Հայաստանում կիրառված ձիթաչափերի համակարգը, մեկ կայթը հավասար էր 4 սափոր-փաս=10 սրուակ-կամփասակ=40 քսեստ=80 սկավառակ-տրիվ-ղիոն-պարապսիդոս=120 շիշ-բիսիոն-բեսին=240 ապակի=60 լիտր-լաղարիկոն=19224 կգ=21,36 լիտր***:

Միջին դարերում Հայաստանում կենցաղավարող ցորենաչափերի համակարգում, որի որոշ միավորներ գալիս են անտիկ-հռոմեական ժամանակներից, մեկ մեծ քողը հավասար էր 3 մեծ կապիճ—մեծ մոդ=12 արդու-արտաբ մեծ շափ=18 կայթ=27 ծովային անվանվող մոդ=40 սրբության անվանվող մոդ—մեծ գրիւ—միջին կապիճ=80 կաբոս=120 փոքր գրիւ—փոքր շափ=400 փոքր կապիճ=864 քսեստ=1080 լիտր—լաղարիկոն=386,032 կգ=464,57 լիտր:

Հայկական սկզբնաղբյուրներից հայտնի ցորենաչափերի միավորները կարելի է դասակարգել այսպես՝ քող՝ մեծ և փոքր, կապիճ՝ մեծ, միջին և փոքր, մոդ՝ մեծ, ծովային և սրբության, արդու-արտաբ, շափ՝ մեծ և փոքր, կայթ, գրիւ՝ մեծ և փոքր, կաբոս:

Հիշյալ չափերից մի քանիսը այլ անվանումներով օգտագործվեցին մինչև ուշ միջնադար, նույնիսկ XIX դարի տեղական համակարգերում՝ մնացուկային ձևով:

* լիտր-լաղարիկոնը հավասար է 12 ունկի, 72 դահեկան, 320,4 դրամ: Ունկին հավասար է 6 դահեկան, 26,7 դրամ: Սիկը—Մեդիարիս—Փորլէն հավասար է 6,675 գրամ: Դահեկան—Մթխալը հավասար է 24 կերատ 4,45 գրամ: Սարեր-գրաքմէն հավասար է 3,335 գրամ: Սիմես—Պուրատը հավասար է 12 կերատ—թասուկուտ, 2,22 գրամ: Տրամեսը հավասար է 8 կերատ, 1,483 գրամ: Գրամարը հավասար է 6 կերատ, 1,1125 գրամ: Սինգ-դանդը հավասար է 4 կերատ—թասուկուտ, 0,7416 գրամ: Կերատ—թասուկուտը հավասար է 0,1854 գրամ: Փշիտը հավասար է 0,139 գրամ: Դանդը հավասար է 0,927 գրամ: Գարեհատը հավասար է 0,4635 գրամ:

** Պայուսահիկը հավասար է 50 լիտր-լաղարիկոն, 1000 սատեր, 4000 դրամ, 16 կգ: լիտր-լաղարիկոնը հավասար է 320,4 գրամ: Սատերը հավասար է 16 գրամ: Դրամը հավասար է 4 գրամ: Դանդը հավասար է 0,66 գրամ:

*** Սափոր-փասը հավասար է 10 քսեստ, 5,34 լիտր: Սրուակ-կամփասը հավասար է 4 քսեստ, 2,136 լիտր: Քսեստը հավասար է 20 ունկի, 0,534 լիտր: Սրուակ-տրիվ-ղիոն-պարապսիդոսը հավասար է 0,267 լիտր: Շիշ-բիսիոն-բեսինը հավասար է 0,177 լիտր:

Զարգացած ֆեոդալիզմի և հատկապես ուշ միջնադարում ստեղծվեցին տեղական տարողության շափերի համակարգեր, որոնք հիմնված էին ժանրության միավորների վրա և արտահայտվում էին կշռով:

5. Բ Ժ Շ Կ Ո Ւ Յ Ո Ւ Ն

Բժշկությունը հին Հայաստանի մշակույթի անբաժանելի մասն է և նրա արմատները հասնում են դարերի խորքը: Մնվելով ժողովրդական բժշկության ակունքներից, այն կուտակել է բժիշկների բազում սերունդների դարավոր փորձըն ու գիտելիքները՝ Հայաստանի բուսական և կենդանական աշխարհի, ինչպես նաև հանքային նյութերի բուժիչ հատկությունների մասին: Ուրարտական և ավելի վաղ շրջանի հնագիտական պեղումների արդյունքները (բժշկական զանազան գործիքներ, դեղատան սարք և այլն) վկայում են հին Հայաստանում բժշկական արվեստի բարձր մակարդակի մասին:

Նախնադարյան հասարակության մեջ բժշկի դերը կատարել է կինը, և ամենևին էլ զարմանալի չէ, որ առողջության պահպանման աստվածությունն էլ մարմնավորված է կնոջ կերպարի մեջ: Հեթանոս հայերը սիրո և գեղեցկության դիցուհի Աստղիկին և «մայր ամենայն զգաստութեանց», «բարերար ամենայն մարդկան բնութեան» Անահիտին պաշտում էին որպես բժշկության հովանավորների: Հիշյալ դիցուհու տաճարները, V դարի պատմիչներ Ագաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու վկայությամբ, կառուցված են եղել հին Հայաստանի գեղատեսիլ վայրերում, Բարձր Հայքի, Այրարատի, Տարոնի, Վասպուրականի նահանգներում, որոնք ժամանակի ընթացքում դարձան բուժական կարևոր կենտրոններ:

Տաճարների քրմերը, յուրացնելով ժողովրդական բժշկության փորձը և կատարելագործվելով բժշկական արվեստի մեջ, օգնություն էին ցույց տալիս բնակչությանը:

301 թ. հետո, երբ հիմնվեցին քրիստոնեական վանքեր, նրանց կից բացվեցին առաջին հիվանդանոցները: Այսպես, V դարի պատմիչ Փավստոս Բուզանդը մեծ գովաստով է խոսում Ներսես Մեծ կաթողիկոսի շինարարական գործունեության մասին: Նա պատմում է, թե ինչպես Ներսես Մեծը Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերում հիվանդանոցներ է հիմնում՝ բորոտների, հաշմանդամների և ցավագարների համար:

Կաթողիկոսի այս միջոցառումներն արտացոլված են Աշտիշատի եկեղեցական ժողովի (354) որոշումներում՝ «Վարակիչ հիվանդությունների տարածվելը կանխելու համար հիմնել բորոտների համար բորոտանոցներ, հիվանդների համար հիվանդանոցներ, հաշմանդամների և կույրերի համար ապաստարաններ»⁵³:

Հստ ավանդության, մասնավոր հիվանդանոցներ կային Հայաստանում դեռևս III դարում: Այսպես, 260 թ. հայ նախարար Սուրեն Սալահունու կինը՝ Աղվիթանը Դերջան գավառի Սուրենաշեն ավանում (այժմ՝ Զուրուհյուղ) Առբենուտ կոչվող բուժիչ հանքային աղբյուրների մոտ իր միջոցներով բորոտանոց կառուցեց⁵⁴: Հիշեցնենք, որ Նվրդայում առաջին բորոտանոցները բացվել են դրանից երեք հարյուր տարի հետո միայն:

53 Л. А. Оганесян, История медицины в Армении, т. 1, Ереван, 1946, с. 188.

54 ՏՃՄ Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 69—66:

Հայ ժողովրդական բժշկությունը, որ գրեթե երեք հազար տարվա պատմություն ունի, ստեղծել է դեղամիջոցների մի հարուստ զանազան: Հնում առանձնապես մեծ համբավ ունեին Հայկական լեռնաշխարհի դեղաբույսերը, որոնք արտահանվում էին Արևելքի և Արևմուտքի մի շարք երկրներ և տեղ են գտել հնագույն դեղագիտականներում: Քսենոֆոնը իր «Անաբասիս» երկում խոսում է նաև հայկական բուրդանավետ գինիների և հրաշալի գարեջրի, քնջութի, նուշի ձեթերի և բեկկի խեփի, ինչպես նաև անուշահոտ օծանելիքների մասին: Հին աշխարհի անվանի բուսաբան Դիոսկորիդեսը, ծնունդով կիլիկիացի, իր «Materia medica» գեղագիտական աշխատության մեջ կանգ է առնում նաև բույսերի հայկական տեսակների վրա, որոնք, իր խոսքերով ասած, աչքի են ընկնում հրաշալի բուժիչ հատկություններով: «Ամենալավ համեմը,— գրում է նա,— հայկականն է, ոսկեգույն, դեղնավուն ցողունով և բավական հաճելի բուրմունքով»⁵⁵:

Հոռմեացի պատմիչ Տակիտոսը իր «Տարեգրություններում» հիշատակում է «գյուղական» դեղամիջոցների մասին, որ հաջողությամբ օգտագործում էին հայ գեղջուկները վերքերը բուժելու նպատակով⁵⁶:

Հայաստանը, ինչպես նաև Մարաստանը, հնում հանդիսացել են մի շարք արժեքավոր խեժաբեր բույսերի, այդ թվում նաև հայտնի ուպանի (laserpitium) հայրենիքը: Վերջինիս բուժիչ հատկությունները, ինչպես վկայում է Պլինիոս Ավագը իր «Բնական պատմության» մեջ, չափազանց բարձր էին գնահատում հոռմեացիները⁵⁷:

Հայ պատմիչները բազմաթիվ ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում հին հայկական բժշկության մասին: Այսպես, պատմահայր Մովսես Խորենացին գրում է, որ Հայոց Վաղարշակ թագավորը (II դար մ. թ. ա.) Տայքի և Կողի ճահճոտ վայրերում այգիներ և բուրաստաններ է հիմնել⁵⁸: Այդ այգիներում և բուրաստաններում աճեցվում և բազմացվում էին, ինչպես վկայում է V դարի մի ուրիշ պատմիչ՝ Ղազար Փարպեցին, բնության մեջ վայրի ձևով աճող դեղաբույսեր: «Այնտեղ (Արարատյան դաշտում)— գրում է պատմիչը,— շատ կան զանազան բույսերի արմատներ, որ օգտագործում են ճարտար, հմուտ և գիտուն բժիշկները արագ բուժող սպեղանիներ կամ ըմպելի գեղեր պատրաստելու համար, որոնցով բուժում էին երկար ժամանակ հիվանդությամբ տառապողներին»⁵⁹:

Հայաստանի բուժիչ բույսերը մեծ խնամքով աճեցվում էին հատուկ պարտեզներում, որ հիմնվել էին դեռևս Արտաշես թագավորի (I դար մ. թ. ա.) նախաձեռնությամբ, որի մասին գովեստի հետևյալ խոսքերն է գրում IX դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին. «(Արտամես քաղաքի) ամրոցի շուրջը նա տնկել տվեց զանազան բազմերանգ և անուշահոտ ծաղիկների բուրաստաններ, որոնք ոչ միայն հաճելի էին աչքի և հոտոտելիքի համար, այլև պիտանի հնարամիտ

⁵⁵ Pedacii Dioscoridis Anazarbaei. Erstes Buch von den wohlriechenden Krautern, Frankfurt, 1610. S. 10.

⁵⁶ Тацит, Соч., в двух томах, т. I. Анналы, изд. «Наука», Л., 1969, с. 216.

⁵⁷ Pliny, Natural History. Book XIX, v.Y. London, 1961, p. 445.

⁵⁸ Մովսես Խորենացու Պատմության Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 108.

⁵⁹ Ղազարայ Փարպեցու Պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1891, էջ 26:

բժշկներին՝ դեղեր պատրաստելու համար, համաձայն Ասկղեպիասի արվեստի»⁶⁰,

Այլ տեղեկությունների համաձայն, Պոնտոսի թագավոր Միհրդատը՝ հին աշխարհի ականավոր բժշկը և թունագետը, իր հուշակավոր հակաթույնը պատրաստում էր Հայաստանի դեղաբույսերից⁶¹։ Որոշ բույսերի, ինչպես, օրինակ, լոշտակի (*Bryonia hioica*) սև գնդիկի (*Nigella sativa*) հրաշալի բուժիչ հատկությունները հին Հայաստանում առաջացրին այդ բույսերի պաշտամունքը, որի հետևից արձագանքները պահպանվել են հայ բանահյուսության մեջ։

Մեծ համբավ ունեին հնում հանքային դեղամիջոցները՝ հայկական կավը, հայկական քարը, հայկական բորակը, ինչպես նաև սնդիկի, երկաթի, ցինկի, արճճի միացությունները, որոնք Հայաստանից արտահանվում էին հարևան երկրները, Հայկական կավը (*Bolus armena*), որը պարունակում է ալյումասիլիկատներ և երկաթի օքսիդ, կիրառվել է որպես հակաբորբոքային, հակաալերգիկ և հակաուռուցքային դեղամիջոց, այն միաժամանակ օգտագործվել է արյունահոսությունների և թունավորումների դեպքում։ Այն լավ հայտնի էր անտիկ աշխարհի ականավոր բժշկի Գաղիանոսին, իսկ հետագայում շատ բարձր է գնահատվել «բժշկության իշխան» Իբն-Սինայի կողմից, որը իր «Կանոնում» գրել է. «Հայկական կամ անխական կավը զարմանալիորեն ներգործում է վերքերի վրա։ Այն առանձնապես օգտակար է թոքախտը և ժանտախտը բուժելու համար։ Շատերը փրկվեցին մեծ համաճարակի ժամանակ, քանի որ սովորություն ունեին այն պարբերաբար խմել թույլ գինու հետ»⁶²։

Հայկական կավը այսօր էլ մեծ կիրառություն ունի ժողովրդական բժշկության մեջ։

Հայ և օտար հեղինակների վկայությամբ, Հայաստանը հնում հայտնի է եղել պղնձի, երկաթի և արճճի հանքերով։ Դեպի Վանա լճի եզերքն իջնող Ռըշտունյաց լեռները, ինչպես վկայում է Փավստոս Բուզանդը, կոչվում էին «Ծրկաթահատաց և կապարահատաց լեռինք»⁶³։ Այդպիսի հանքեր կային նաև Սասնա լեռներում։ Երկաթի միացություններից պատրաստված դեղամիջոցներն օգտագործվում էին մի շարք հիվանդությունների բուժելու համար և գեոալսօր էլ պահպանվել են ժամանակակից դեղագիտաբաններում։

Հին հայկական դեղանյութերի շտեմարանում հատուկ տեղ ունեին սնդիկի միացությունները, այդ թվում և կարմիր ներկը, որոնք արդյունահանվում էին Հայաստանում։ Անտիկ աշխարհի նշանավոր աշխարհագետ և պատմիչ Ստրաբոնը վկայում է. «Այնտեղ (Հայաստանում) կան նաև այլ հանքավայրեր, այդ թվում և ալմաստի, ուր արդյունահանվում է, այսպես կոչված, սանդիկը (կարմիր ներկ, սոււր), որը կոչվում է հայկական ներկ և նման է ծիրանին»⁶⁴։

Բուսական և հանքային գեղերից բացի հայ բժշկության մեջ օգտագործվել են նաև կենդանական ծագում ունեցող դեղամիջոցներ՝ պատրաստված կենդանի

⁶⁰ Թավմայի վարդապետի Աբդուլույ Պատմության տառն Արծրունիաց, II, Պետերբուրգ, 1887, էջ 53։

⁶¹ Л. А. Оганесян, նշվ. աշխ., էջ 74։

⁶² Ибн Сина, Канон врачебной науки, кн. 2, изд. АН УЗССР, Ташкент, 1956, с. 303.

⁶³ Փավստոս Բուզանդայն Պատմության Հայոց, Վենետիկ, 1332, էջ 24։

⁶⁴ Страбон, География, изд. «Наука», Л., 1964, с. 499.

ներքին օրգաններից և հյուսվածքներից, որոնց մի մասը օժտված է ֆերմենտային հատկություններով:

Այս վերջինների թվին են պատկանում սեռական գեղձերի, ուղեղի, լյարդի, փայծաղի էքստրակտները, որոշ կենդանիների լեղին, նապաստակի խախացը, ինչպես նաև խառը բուսական-կենդանական բնույթ ունեցող «խոնավ պուֆան», որի մասին Իբն-Սինան իր «Կանոնում» գրել է հետևյալը. «Այդ այն ճարպն է, որ հավաքվում է Հայաստանում ոչխարների դմակի բրդի վրա, որ բարձր է գալիս կաղնշանի վրայով: Այն իր մեջ ներծծում է այդ խոտերի ուժը և կաթնահյութները: Երբեմն ճարպը նոսր է լինում, ուստի եփում և թանձրացնում են այն: Այդ ճարպը մաշեցնում է կոշտ ուռուցքները և ուղղում ծովածոսկրները, եթե նրանով վիրակապ դրվի»⁶⁵, վերոհիշյալ դեղանյութերը օժտված էին հակաթունային, հակասկզբորոտիկ և հորմոնալ ներգործությամբ: Հայ ժողովրդական բժշկության այս արժեքավոր փորձը հետագայում ավելի լայն կիրառություն ստացավ:

Հայկական գրերի գլուխից հետո, երբ հայ մատենագրության հիմքը դրվեց, պատմափիլիսոփայական երկերի կողքին իրենց տեղը գրավեցին բժշկությանը վերաբերող աշխատությունները: Պետք է նշել, սակայն, որ բժշկական գրականության առաջացումը ամենևին էլ չվերացրեց ժողովրդական բժշկության բանավոր ավանդույթները: Սրանք շարունակվելով նոր լիցք հաղորդեցին բժշկական գրականությանը:

Հայ դասական բժշկությունը իր զարգացման արշալույսին կրել է հիլևնական մշակութի բարերար ազդեցությունը:

Հին աշխարհի դասականների՝ Պլատոնի, Արիստոտելի, Հիպոկրատեսի, Գաղիանոսի, Ասկղեպիադեսի և ուրիշների երկերը, որոնք հայերեն թարգմանվեցին հունաբան թարգմանչական դպրոցի ներկայացուցիչների ջանքերով, մեծ դեր խաղացին հայ բժիշկների աշխարհայացքի ձևավորման գործում⁶⁶: Այսպես, V դարի վերջում հայերեն թարգմանվեցին Արիստոտելի «Ստորոգությունը» և «Յաղագս մեկնութեան» երկերը, VI դարի սկզբին՝ Պլատոնի բնափիլիսոփայական երկերը, այդ թվում և «Տիմէոսը», VI դարի երկրորդ կեսին՝ Զենոնին վերագրվող «Յաղագս բնութեան մարդոյ», ինչպես նաև Կեղծ-Արիստոտելի «Յաղագս աշխարհի» և «Յաղագս առաքինութեան» ուսումնասիրությունները: Դրանցից հատկապես ուշադրության արժանի է Պլատոնի «Տիմէոս» երկը, որի մեջ հեղինակը, ելնելով չորս նախնական տարրերի (հող, ջուր, օդ, հուր) ուսմունքից, փորձել է բացատրել ոչ միայն տիեզերքի (մակրոկոսմոսի), այլև մարդու (միկրոկոսմոսի) առաջացման և զարգացման օրինաչափությունները⁶⁷: Նախնական տարրերի տեսությունը, որ հին աշխարհում իր զարգացումն է ստացել Պլատոնի, Արիստոտելի և Հիպոկրատեսի երկերում, առաջին անգամ չափածո ձևով շարադրել է հույն բնափիլիսոփա և բժիշկ էմպեդոկլեսը: Հետագայում այն դրվեց հոմորալ ախտաբանության տեսության հիմքում, որ չափազանց ուժեղ ազդեցություն է գործել միջնադարյան բժշկության վրա: Իսկ

⁶⁵ Ибн Сина, նշվ. աշխ., էջ 227:

⁶⁶ С. С. Аревиатаян, Древнейшие армянские переводы и их культурно-историческое значение, «Историко-филологический журнал», 1973, № 1, с. 31—37. Ս. Ս. Արևշատյան, Հնագույն հայկական թարգմանությունները և նրանց պատմամշակութային նշանակությունը, ՊՐ2, 1973, № 1, էջ 31—37:

⁶⁷ «Պլատոնի իմաստասիրի Տրամախոսությունը, Տիմէոս», Վենետիկ, 1877:

Հիպոկրատեսի և Գաղիանոսի երկերը հայտնի են եղել հայ բժիշկներին, թեև ուշ ժամանակներից մեզ հասած մի ձեռագրում պահպանվում է Հիպոկրատեսի «Պրոգնոստիկոն» երկից մի հատված, որի սկզբում բերված է մեծ բժշկի մահվան մասին հայկական մի հին ավանդություն: Հիշյալ գրչագրի մեջ կան նաև Գաղիանոսին վերագրվող երկու ուրիշ հատվածներ՝ «Բառք Գաղիանոսի» և Գաղիանոսի «Վասն նշանաց ցաւոց»:

Պահպանվել են նաև մի քանի պատահականորեն մինչգաղիանոսյան շրջանի բժիշկների երկերից: Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 6869 գրչագրի ժողովածուի մեջ, որ ընդօրինակվել է 1365 թ., հատվածներ կան Ասկղեպիադեսին վերագրվող «Վասն բնութեան մարդոյ», «Վասն շորից բնութեանց մարդոյ եւ տարոյ, եւ ամսոյ», «Յաղագս բնութեան հոգւոյ» երկերից: Այս ժողովածուում զետեղված են նաև հատվածներ հին հռոմեացի բժիշկ Դեմոկրիտեսի մի երկից, որի մեջ հեղինակը հարց ու պատասխանի ձևով շոշափում է պտղի զարգացման հարցերը ներարգանդային շրջանում և երեխայի ծնունդից հետո: Նույն այս ժողովածուում կան ուրիշ հատվածներ ևս՝ «Վասն տղայոց բնութեան», «Վասն երիտասարդաց բնութեան», «Վասն ծերոց բնութեան» երկերից, որոնք վերագրվում են ուշ հելլենիստական շրջանի հռոմեացի ակադեմիկոս բժիշկ Օրիբազեսին (IV դար)⁶⁸:

Այս աշխատությունների լեզուն վկայում է, որ նրանք ևս, հավանաբար, թարգմանված են «Տիմէոսի» թարգմանության ժամանակ:

VIII դարի սկզբին հայ ականավոր գիտնական Ստեփաննոս Սյունեցին Դավիթ Հյուպատոսի հետ միասին թարգմանել է IV դարի հույն բնափիլիսոփաներ Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» և Գրիգոր Նյուացու «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» երկերը⁶⁹: Այս աշխատությունները, որոնց մեջ Պլատոնի, Արիստոտելի և Գաղիանոսի ոգով քննված են մարդակազմության, մարդու կենսաբանության և հոգեբանության հարցերը, լայն ճանաչում էին դուր միջնադարյան հայ բժշկության մեջ: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ երեք դար շարունակ (V—VIII) հայ բժշկության մեջ լարված աշխատանք էր ծավալվել հին աշխարհի գիտական ժառանգությունը ստեղծագործաբար յուրացնելու ուղղությամբ:

Միջնադարյան հայ բժշկապետները, լրջորեն ուսումնասիրելով անտիկ բժշկության դասականների աշխատությունները, նրանց տեսանկյունից վերլուծում և մշակում էին հայ ժողովրդական բժշկության ավանդները: Սակայն հայոց լեզվով ուրույն բժշկական երկերի ստեղծումը հետաձգվեց արաբական նվաճումների հետևանքով, որոնք հայ մշակույթի ընդհանուր անկման պատճառը հանդիսացան VIII—IX դարերում: Միայն X դարում սկսեցին հանդես գալ հայ բժիշկների առաջին «Բժշկարանները», որ հիմնականում նվիրված էին հիվանդությունների դեղային բուժման հարցերին և որոնց մեջ հունական ազդեցությունից բացի աստիճանաբար նկատվում էր նաև արաբական մշակույթի ազդեցությունը: Այդ իսկ պատճառով ավելի վաղ շրջանի՝ V—X դարերի բժշկագիտական հայացքների մասին կարելի է դատել միայն բնագիտական և

⁶⁸ Г. Арутюнян, Гинекология и акушерство в Армении в древние и средние века. Ереван, 1974, с. 97—101.

⁶⁹ Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացու Յաղագս բնութեան մարդոյ, Վենետիկ, 1882:

փոխտոփայական աշխատությունների և առաջին հերթին Եզնիկ Կողբացու (V դար) «Եղծ աղանդոց» երկի և «Յաճախապատումի» հիման վրա:

Միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ շորս տարրերի և նրանց համապատասխանող շորս հիմնական հեղուկների (արյուն, լորձ, դեղին և սև մաղձ) տնտիկ տեսությունը առաջին անգամ հանդես է գալիս Եզնիկ Կողբացու երկում⁷⁰։ Հիվանդությունների առաջացումը Եզնիկը կապում է հիմնական հեղուկների հավասարակշռության խախտման հետ։ «Հիվանդություններ կան,—գրում է նա,—որոնք առաջանում են ոչ թե մեղքերի պատճառով, այլ անկշիռ (հյուսթերի) խառնվածքներից։ Որովհետև մարդու մարմինը հանդիսանում է շորս տարրերի խառնուրդ... Եվ եթե նրանցից որևէ մեկը ավելանա կամ պակասի, ապա կառաջանա հիվանդություն»։ Սակայն հեղուկներից բացի Եզնիկը հաշվի է առնում նաև արտաքին միջավայրի գործոնների ազդեցությունը։ «Հափից ավելի կամ անխտիր ամեն բան ուտելը, խմելը, խիստ ժուժկալությունը, տոթ կամ ցուրտ եղանակին աշխատելը և այլ վնասակար հանգամանքները»։ Այս վնասակար ազդակներին նա մեծ նշանակություն է տալիս նաև նյարդաբան և հոգեկան հիվանդությունների առաջացման հարցում։ Հիպոկրատեսի նման, որը մերժում էր ընկնավորության «սրբազան» բնույթը, նա ևս հոգեկան հիվանդությունները համարում է ուղեղի հյուսման հետևանք։ «Ուղեղի հյուսման հետևանքով մարդ կորցնում է գիտակցությունը։ Խոստում է պատերի հետ, կռվում է քամու հետ։ Այդ պատճառով էլ բժիշկները համառոտ են պնդում են, որ ոչ մի դե էլ չի մտնում մարդու մարմնի մեջ, որ մարդու այդ բոլոր վիճակները հիվանդություններ են, որ իրենք կարող են բուժել»⁷¹։ Մնված լինելով Այրարատում և հրաշալի իմանալով Հայաստանի դեղաբույսերի հատկությունները, շատ լավ հասկանալով զանազան դեղամիջոցների չափերի և սինեթիկ ներգործության հարցերը, նա գրել է. «Մոլախինդն ինքնին հայտնի է որպես մահացու թույն որոշակի պայմաններում, բայց բժիշկներն այն օգտագործում են լեղապարկի հին հիվանդությունները բուժելու ժամանակ։ Կաղնյանի մի տեսակը առանձին վերցրած թունավոր է, իսկ մյուս դեղամիջոցների հետ միասին բուժում է լեղապարկի հիվանդությունները և հիվանդին փրկում մահից»⁷²։

Միջնադարյան Հայաստանի ականավոր փոխտոփա Դավիթ Անհաղթը (V դարի վերջ—VI դարի սկիզբ) հրաշալի ծանոթ էր հիպոկրատյան բժշկության սկզբունքներին⁷³։ Նրա «Սահմանք իմաստասիրութեան», «Վերլուծութիւն Ներածութեան» Պորփիրի», «Մեկնութիւն ի վերլուծական Արիստոտելի» երկերում շոշափված են մարդակազմության, կենսաբանության, դեղագիտության, հիգիենայի և բժշկական բարոյագիտության հարցերը։ Հատկապես պետք է նշել, որ «Վերլուծութիւն Ներածութեան» Պորփիրի» աշխատության էջերում հանդիպում է հայ մատենագրության ամենավաղ վկայությունն այն մասին, որ Հայաստանում կատարվել է դիահերձում։ «Վերլուծության գործն է,—գրում է նա,—գոյի բաժանումը այն մասերի, որոնցից նա կազմված է, ինչպես օրինակ, երբ մեկը վերցնում է մալոդն և անդամահատում, հերձում նրա

70. Եզնիկայ Կողբացայ Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826, էջ 80.

71. Նույն տեղում, էջ 130.

72. Նույն տեղում, էջ 67.

73. Давид Анахт, Сочинения, пер. с древнеармянского, вступительная статья и примечания С. С. Аревшатяна, М., 1957, с. 110.

ոտքերը, ձեռքերը, գլուխը և այնուհետև մարմինը բաժանում ոսկրների, ջլերի, անոթների և նյարդերի»⁷⁴։ Դիահերձումները և կենդանահատությունը, որ ժամանակին կիրառվել են անտիկ Ալեքսանդրիայի բժշկական դպրոցում, հետագայում շարունակվել են նաև միջնադարյան հայ բժիշկների կողմից, որոնք սերտորեն կապված են եղել ալեքսանդրյան դպրոցի ավանդույթների հետ⁷⁵։

Բժշկության նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն է ունեցել հայ ականավոր աստղագետ և փիլիսոփա Անանիա Շիրակացին։ Նա 667 թ. կազմած իր «Քննիկոնում» պատգաբաշխությանը, համարողական արվեստին (մաթեմատիկա), տոմարագիտությանը և փիլիսոփայությանը վերաբերող աշխատությունների կողքին տեղ է տվել նաև բժշկագիտական երկերին⁷⁶։ Դժբախտաբար «Քննիկոնի» մեծ մասը, այդ թվում և բժշկական ու բնագիտական երկերն այժմ կորած են։ Այն մասին, որ Անանիա Շիրակացին զբաղվել է նաև բուսաբուժության հարցերով, հիշատակված է Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 549 գրչագրում, որտեղ նկարագրված են համասփյուռ կոչվող բույսի (Lychnis) բուժիչ հատկությունները, որի պաշտամունքը եղել է Հայաստանի մի շարք շրջաններում։

Նույն տեղում ասված է, որ Շիրակացին այդ խիստ հազվագյուտ բույսը հայտնաբերել է Այրարատյան նահանգի Ձողակերտ վայրում և օգտագործել է բուժիչ նպատակով։

⁷⁴ С. А. Варданян, медико-исторические воззрения Давида Анахта, Ереван, 1980, с. 4.

⁷⁵ Լ. Ս. Խաչիկյան, Դիահերձումը հին Հայաստանում, «Լրաբեր հաս. գիտ.», Երևան, 1947, № 4, էջ 83—90։

⁷⁶ А. Матевосян, «Капон» (Քննիկոն) Анании Ширакаци, «Вестник общественных наук», Ереван, 1977, № 7, с. 66.

✓
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

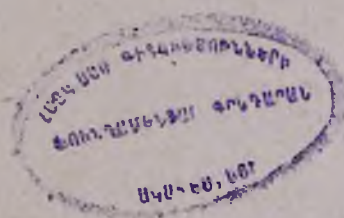

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Ն. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,
Ներսիսյան Մ. Գ.

A ^{III} / 6541

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ,
Ե Ր Ե Վ Ա Ն - 1976

ՀԱՏՈՐ III

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉԱՐԳԱՅԱԾ
ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(IX Դ ԿԵՍԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ XIV Դ ԿԵՍԵՐԸ)

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելյան Բ. Ն. (պատասխանատու խմբագիր),
Բաբայան Լ. Հ. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Մնացականյան Ա. Շ., Ցեր-Ղևոնդյան Ա. Ն-

Գլուխ յաթերորդ.— Կարսը IX—XI դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Կարսը սպարապետների նստավայր և հայոց մայրաքաղաք	93
2. Կարսի թագավորության առաջացումը և ժաղկումը	95
3. Տարածքը և տնտեսական կյանքը	98

Գլուխ ութերորդ.— Տաշիր-Ձորագետը և Հայաստանի ճյուղիս-արևմտյան գավառները IX—XI դարերում (Ռ. Ի. Մաթևոսյան)

1. Կյուրիկյան թագավորությունը	100
2. Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան գավառները	105

Գլուխ իններորդ.— Սյունիքը IX—XI դարերում (Բ. Հ. Համարյանյան) 114

Գլուխ տասներորդ.— Բագրատունյաց թագավորությունը X դարի վերջին և XI դարի սկզբներին (Բ. Ն. Առաքելյան)

1. Երկրի խաղաղ բարգավաճումը	122
2. Բագրատունյաց թագավորության հետագա զորեղացումը	134

Գլուխ տասներեկերորդ.— Բագրատունյաց պետության հասարակական-քաղաքական ճգնաժամը և անկումը

1. Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացումը և Վասպուրականի թագավորության վերացումը (Վ. Մ. Վարդանյան)	141
2. Բագրատունյաց թագավորության ճգնաժամը (Հ. Մ. Բարթիկյան)	144
3. Բագրատունյաց թագավորության անկումը (Հ. Մ. Բարթիկյան)	149

Բ Ա Ժ Ի Ն Բ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԸ IX—XI ԳԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ տասներեկերորդ.— Գյուղատնտեսությունը. ֆեոդալական խոշոր հողատիրության զարգացումը IX—XI դարերում (Բ. Ն. Առաքելյան)

1. Տնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության զարգացումը	157
2. Ժառանգական խոշոր հողատիրության հետագա զարգացումը, ֆեոդալական խոշոր տնտեսության ձևավորումը	165
3. Վանական խոշոր հողատիրության ձևավորումը	172

Գլուխ տասներեկերորդ.— Արհեստների զարգացումը: Ֆեոդալական քաղաքի ձևավորումը (Բ. Ն. Առաքելյան)

1. Արհեստների անշատումը երկրագործությունից և ֆեոդալական քաղաքի ձևավորումը	182
2. Արհեստների հետագա զարգացումն ու ճյուղավորումը	187

Գլուխ տասներեսերորդ.— Առևտուրը 209

1. Ներքին առևտուրը (Բ. Ն. Առաքելյան)	210
2. Արտաքին առևտուրը (Բ. Ն. Առաքելյան)	214
3. Դրամական շրջանառությունը (Խ. Ա. Մուշեղյան)	223

Գլուխ տասներեկերորդ.— Հայաստանի խոշոր քաղաքները (Բ. Ն. Առաքելյան)

1. Հյուսիսային մայրուղու վրա գտնվող քաղաքները	226
2. Հարավային մայրուղու վրա գտնվող քաղաքները	235
3. Քաղաքային վարչության և ինքնավարության առաջացումը	241
4. Քաղաքների դերն ու նշանակությունը երկրի հասարակական-տնտեսական կյանքում	245

ԿԱՐՍԸ IX—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԿԱՐՍԸ ՍՊԱՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ՆՏՏԱՎԱՅՐ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ

Բագրատունյաց թագավորության համար Կարսը առաջնակարգ ռազմական նշանակություն ուներ: Քաղաքի վրա իշխող Կարսի հռչակավոր միջնաբերդը պաշտպանում էր Շիրակի մատույցները Բյուզանդական կայսրության և արաբական խալիֆայության դրածոների հարձակումներից: Սրանց սահմանքով Կարսի միջնաբերդում նստած հինավուրց Վանանդեցի նախարարական տոհմի ներկայացուցիչ Վարդի որդի իշխան Սահակ Մլեհ 888 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Վերջինս օգտագործեց Վանանդ գավառի տիրակալի խռովությունը և հայոց սպարապետ Աբաս Բագրատունին, Աշոտ Ա-ի եղբայրը, Վանանդեցի նախարարական տունը զրկեց սեփականատիրական իրավունքից ու Վանանդ գավառը Կարս քաղաքով միացրեց Բագրատունիների տիրույթներին¹: Աբաս սպարապետը ամրացրեց Կարսը, այնտեղ իր համար պալատ կառուցեց և այդ քաղաքը դարձավ հայոց սպարապետների նստավայրը²:

Շիրակի Բագրատունիների տիրույթների սահմաններում Կարսը IX—X դդ. շինվեց ամենախոշոր կենտրոնն էր, միաժամանակ, իբրև հայոց սպարապետի նստավայր, այնտեղ էր կենտրոնացված Բագրատունիների արքունի զորքը: Ինքը՝ Աբաս սպարապետը ամուսնացած էր վրաց Բագրատունիների ավագ ճյուղի ներկայացուցիչ Ատրնեբսեհ (Ադարնասե) իշխանաց-իշխանի դստեր հետ³:

¹ Վանանդի նախարարական տան վերջին ներկայացուցիչ Սահակ Մլեհ իշխանը հիշվում է հռչակավոր «Լազարյան» ավետարանի հիշատակարանում իբրև սուրն ձեռագրի ստացող: Տե՛ս Գաբրիել Ա Կորնոթիկոս, Ցիշատակարանը ձեռագրաց, Ա, էջ 87—88 (174), 175, 239—240, մանրակար, 241, 672, ձեռագիր Երուսղեմի, թիվ 2556:

² Տե՛ս Հովնաթենս Դրավմանեկեթցի, էջ 183:

³ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 185: Տե՛ս Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Ա, 741, էջ 1075:

⁴ 1917 թ. Կարսում ս. Առաքելոց Կաթողիկոսի շենքի մոտ Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը գտավ հայերեն արձանագրություն հետևյալ բովանդակությամբ. «... [Բ]ագրատունի, դատար Ատրնեբսի [իշխանաց իշխանի և ամուսին Աբաս Հայոց [սպարապետի] կիսա[րխա]»: Տե՛ս С. В. Тер-Аветисян, О раскопках в Карсе и новооткрытой армянской надписи IX века, «Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе», том III, Тифлис, стр. 121—128.

Սակայն Շիրակի կողքին, հարևան վանանդ գավառում, նոր կենտրոնի ստեղծումը, այն դարաշրջանի տնտեսական մասնատվածության պայմաններում, միայն նպաստում էր անջատողականության ուժեղացմանը, մանավանդ, որ արևմուտքից նրա թիկունքումն էին գտնվում օրըստօրե ուժեղացող Տայքի կուրապաղատությունը և վրաց Բագրատունիների թագավորությունը։ Աշոտ Ա-ի մահից հետո Աբաս սպարապետը, ինչպես տեսանք, փորձ արեց, հենվելով

զորքի վրա, իշխանությունը խլել իր եղբորորդի Սմբատ Ա-ից, սակայն հաջողություն չունեցավ։

Սպարապետի անսահման իրավունքները ոչ թե օգնում էին կենտրոնաձիգ քաղաքականության, այլ, ընդհակառակը, դառնում են խոչընդոտ։ Սպարապետ նշանակված արքայորդին կամ արքաներայրը, հենարան ունենալով իրեն նվիրված զորքը, դառնում էր գահի հավակնորդ։ Այս կանխելու համար Հայոց թագավոր Աշոտ Երկաթը (914—928) սպարապետ է նշանակում իր հավատարիմ և անձնվեր հպատակներից մեկին՝ Գեորգ իշխանին, փաստորեն ռազմական ղեկավարությունը վերցնում է իր ձեռքը, իսկ իր եղբայր Աբասին նշանակում է իշխանաց իշխան և Կարս քաղաքի կառավարիչ (921—928)։ Սակայն ռազմական իշխանության կենտրոնացումը թագավորի ձեռքում չի կանխում ֆեոդալական հասարակարգին բնորոշ քաղաքական իշխանության մասնատվածության ընթացքը։

Աշոտ Երկաթը մահացավ անզավակ, ուստի գահ բարձրացավ նրա եղբայր Աբասը։ Այդ ժամանակ Բագրատունիների բուն տիրույթներում Կարսն արդեն բավականչափ խոշոր քաղաք էր, և Աբասը դառնալով թագավոր, Կարսը դարձնում է ամբողջ Հայաստանի մայրաքաղաք իր գահակալության ընթացքում (928—953)⁵։ Այս ժամանակաշրջանից սկսած Կարսը Հայաստանի խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր։

Կարսն իր գավառով փաստորեն արդեն ինքնուրույն միավոր էր, և ինքնաբավ տնտեսական կենտրոն լինելը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում անջատողական

ձգտումների համար, որոնք, ի վերջո, հանգեցրին Կարսի վասալական թագավորության կազմավորման։

Կարս քաղաքը տեղավորված էր հուշակավոր միջնաբերդի արևելյան լանջերին, իսկ թագավորական պալատներն ու այլ շինություններ՝ միջնաբերդում։ Աբաս թագավորի շինարարական գործունեության լավագույն հուշար-

Երկաթե ճիգակի ծայր
բշեմուն խոցելու և
ծիւց վայր զցելու
նարմարանքով

ձանն է քաղաքի կենտրոնում, գետի ափին կառուցված սբ. Առաքելոց մայր եկեղեցին, որը կանգուն է մինչև օրս⁶:

2. ԿԱՐՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԾԱՂԿՈՒՄԸ

Հայոց թագավոր Աշոտ Ողորմածի (953—977) ժամանակ բարձրացել և Կարսի հետ մրցում էր Ախուրյանի ներքին հոսանքի խորածոր ափին աճող ու մեծացող Անի քաղաքը:

Նրբ Աշոտ Գ-ը 961 թ. մայրաքաղաքը փոխադրեց Անի, Կարսի կառավարիչ նշանակվեց նրա եղբայր Մուշեղ Բագրատունին, որը 963 թ. իրեն հռչակեց⁷ Կարսի ու նրա գավառի թագավոր՝ Քաղախոր Կարուց:

Աշոտ Գ-ը հարկադրված էր ճանաչել նրա թագավորությունը, բայց որպես ենթակա իշխանություն: Այսպես ստեղծվեց Կարսի ենթակա թագավորությունը, որը գոյատևեց մեկ դար (963—1064):

Անիում նստող «շահնշահը» համարվում էր վասպուրականի, Սյունիքի, Խաչեն-Փառխոսի, Կարսի և Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունների գահերեցը, իսկ հայ և վրաց Բագրատունիների նկատմամբ Անիի թագավորը համարվում էր «աղգապետ», մի հանգամանք, որով հիմնավորվում էր հայ Բագրատունիների գերադաս իրավունքները (IX—X դդ.) նաև վրաց Բագրատունիների նկատմամբ:

Ինչպես առաջներում Կարսում նստող սպարապետն ու իշխանաց իշխանները, լինելով Բագրատունյաց տոհմի լիիրավ ներկայացուցիչներ, իրենց համարում էին Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության գահի օրինավոր ժառանգներ, ուստի ամեն պատեհ առիթի հանդես էին գալիս նման հավակնություններով: Օրինակ, Աշոտ Գ Ողորմածի մահվանից հետո, երբ նրա եղբայր՝ Կարուց թագավոր Մուշեղը փորձեց բազմել Անիի շահնշահների գահին, Անիի ավագանին շտապեց գահ բարձրացնել մահացած Աշոտ Գ-ի որդուն՝ Սմբատ Բ-ին, որը բավական ուժեղ անձնավորություն էր. և Մուշեղը հարկադրված եղավ հաշտվել ստեղծված դրություն հետ: Այժմ իրադրությունը փոխվել էր. եթե մի ժամանակ Կարսը հայ Բագրատունիների ամենախոշոր ու տնտեսապես ամենազարգացած և ամենահարուստ կենտրոնն էր, այժմ այդ դերն անցել էր Անիին:

Հայոց կենտրոնական թագավորության և նրան ենթակա Կարսի միջև բաբկամական փոխհարաբերություններին խանգարում էին նրանց հարևան հայ, վրաց և արաբ տիրակալները, որոնք վախենում էին Հայոց շահնշահների ուժեղացումից:

Այս տեսակետից բնորոշ է այն վեճը, որ ծագել էր Աղտոձոր լեռնանցքի և նրանից ոչ հեռու գտնվող Շատիկ սահմանային ամրության համար: Այս երկու կետերն ունեին կարևոր ռազմա-ստրատեգիական և տնտեսական նշանակություն և առիթ էին հանդիսանում ռազմական ընդհարումների նրանց միջև, որից էլ օգտվում էին խալիֆայության ու Բյուզանդիայի դրածոները:

6 Տե՛ս Н. Токарский, Архитектура Армении IV—XIV вв., стр. 181.

7 Ստեփանոս Տառնեցի, էջ 130:

Հայոց շահնշահ Սմբատ Բ-ը փորձում է տիրանալ Շատիկ սահմանային ամրությունը, Մուշեղը դիմում է Տայքի կուրաղապատ Դավթի (960—1000) օգնությանը⁸, և վեճը հարթվում է խաղաղ ճանապարհով, այսինքն Կարսի թագավորության հսկողության ներքո են թողնվում Անիի համար կենսական նշանակություն ունեցող Աղտոձոր լեռնանցքը և Շատիկ ամրոցը⁹:

Այս ժամանակաշրջանում Դավթի ամիրաները ենթակա էին Սալարյաններին, որոնք, ուժեղանալով, ձգտում էին անկախանալ Բաղդատում նստող խալիֆաներից: Խալիֆաները Շիրակի Բագրատունիներին իրենք էին շնորհել «Շահնշահ Հայոց և Վրաց» տիտղոսները, որպեսզի սանձահարեն նաև մահմեդական ամիրաների անջատողական նկրտումները: Այս հանգամանքը հաշվի չէր առել «Կարուց թագաւոր» Մուշեղը, որը Սմբատ Բ-ի դեմ հրահրում էր Դավթի ամիրա Սալարյան Աթուլ-Հայրային: Վերջինս 982 թ. Երևանի մոտ անցնելով Հրազդան գետը, հանկարծակի ներխուժում է Անիի թագավորության թիկունքը և հասնում մինչև Անի քաղաքը: Ինչպես երևում է արաբական զորքի թիկունքում բարձրանում է հայ ժողովուրդը և օգնում Սմբատ Բ-ին՝ ոչ միայն դուրս քշել թշնամուն Անիի մատույցներից, այլև ջախջախել նրան:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Կարսի Մուշեղ թագավորը, ապա և նրա որդի Աբասը որոշ նկրտումներ ունեին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասերում՝ Արցախի բարձր լեռնային անտառապատ բավիղներում գտնվող Փառխոսի փոքրիկ թագավորության նկատմամբ: Այդ ժամանակ այնտեղ թագավորում էին եղբայրներ Սենեքերիմ և Գրիգոր «Փառավոր», «Բարեպաշտ» պատվանունները կրող թագավորները, իսկ սրանց քույրը Կարսի թագուհին էր՝ Մուշեղ թագավորի կինը և Աբասի մայրը¹⁰:

Փառխոսի Սենեքերիմ և Գրիգոր Փառավոր եղբայրները, որ միասին էին թագավորում, մահացել էին և վաղ թե ուշ պետք է հարց առաջանար Փառխոսի ժառանգության մասին: Անշուշտ նման նկրտումներ կարող էին ունենալ Մուշեղն ու Աբասը: Վերջինիս մայրը՝ Կարսի թագուհին կարող էր ժառանգորդ համարվել Փառխոսի ապագա թափուր գահի: Այժմ, երբ Աբասը գահ էր բարձրացել Կարսում, պետք է փայփայեր իրեն այն մտքով, որ մի օր նա իր գահին կմիացնի նաև Փառխոսի ժառանգությունը: Այս հանգամանքները նկատի ունենալով հասկանալի է դառնում այն մտերիմ և լավ հարաբերությունները, որ գոյություն ունեին Աբասի և իր «ազգապետ» Սմբատ Բ Տիեզերակալի միջև:

Ստեղծված իրադրության պայմաններում Անիի թագավորության նոր հզորացումը ձեռնտու էր նաև Կարսի գահակալի համար, ուստի հասկանալի են վասալական նորմալ հարաբերությունները, որ գոյություն ունեին նրանց և Անիի շահնշահների (այսինքն «արքայից արքաների») միջև: Մուշեղի հաջորդը՝ նրա որդի Աբասը (984—1029) գահ բարձրացավ իր «ազգապետի»՝ շահնշահ

⁸ Տե՛ս Ստեփանոս Տարնեցի, էջ 188:

⁹ Այս տեղով էր անցնում միակ ճանապարհը, որը կապում էր Շիրակի Բագրատունիների թագավորության հետ նրանց պատկանող Բագրևանդ գավառը:

¹⁰ Տե՛ս Ստեփանոս Տարնեցի, էջ 198:

Հայոց Սմբատ Բ «Տիեզերակալի» հրամանով, Կամ ինչպես վկայում է Մատթեոս Ուռհայեցին՝ «նստաւ Աբաս ի Կարս թագաւորական իշխանութեամբ՝ հրամանաւ Եղգապետին իւրոյ Գագկայ (պիտի լինի՝ Սմբատայ Հայոց արքային... և կայր ի հնազանդութիւն՝ տանն Շիրակայ»¹¹։ Այսպես, իր 45-ամյա գահակալութեան ընթացքում Աբասը խաղաղ և լույս փոխհարաբերությունների մեջ էր Անիի շահնշահների հետ և օգտվելով համեմատաբար երկարատև խաղաղությունից, զբաղված էր իր երկրի ներքին հարցերով։

Աբասի ժամանակակից Մտեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ պատմիչը մեծ դրվատանքով է խոսում նրա մասին, վառ գույներով նկարագրելով նրան և նրա գործունեությունը։ «Սա առաջ նախքան թագավորելը,— գրում է Ասողիկը,— փութկոտ և կայտառ մանուկ էր և տեսնողներին կարծել էր տալիս, թե անհաղորդ է լինելու հոգևոր բարի գործերին։ Իսկ երբ հասավ թագավորական աթոռին, դարձավ շքեղ տղամարդ հանճարով լի իմաստուն, համարվելով իմաստունների մեջ առաջինը...»¹²։

Աբասը առաջին հերթին ձգտում էր խաղաղություն հաստատել իր թագավորության մեջ։ Նա իր երկրում վերացնում է ավազակությունը, որն այնպիսի չափերի էր հասել, որ մարդիկ իրենք իրենց ունեցվածքի տերը չէին։ Ամենայն խստությամբ պատժում, ոչնչացնում է հանցագործներին և ապահովում երկրի խաղաղ ու հանգիստ կյանքը։

Աբասը հատուկ ուշադրություն է նվիրում զինված ուժերին և կարմիր գույնի հատուկ զինվորական համազգեստ է մտցնում։ Իր աշխարհագրորդ Աբաս թագավորը մասնակցում է հայոց և վրաց համատեղ ռազմական արշավանքներին՝ ընդդեմ Հարավային Հայաստանի արաբ ամիրտների (994 թ.)։

Կարսի փոքրիկ թագավորության վիճակն անկաշունացավ Բյուզանդիայի ու վրաց Բագրատունիների միջև տեղի ունեցող արյունահեղ պատերազմների ժամանակ, որոնց պատճառը մահացած Դավիթ Կուրաղապետի ժառանգության շուրջ ծագած վեճն էր։ Այդ ընթացքում Կարսի թագավորության տարածքը, որ կռվող կողմերի համար ռազմաբեմ էր դարձել, խիստ ավերածությունների ենթարկվեց։ Սակայն դրանից հետո Կարսի թագավորությունը կարողացավ խաղաղությունը պահպանել նաև Աբասի որդու՝ Գագիկ Կարսեցու օրոք (1029—1065)։

Գագիկ Կարսեցին ռերտ ազգակցական կապեր ուներ ոչ միայն Շիրակի Բագրատունիների, այլև Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյանների և Վասպուրականի Աթորունիների հետ։ Նա ամուսնացած էր թագաւոր ափսազաց և վրաց» Բագրատ Դ-ի (1027—1072) քրոջ Գուրանդուխտի հետ։ Այս թագավորությունների հետ Գագիկը պահպանում էր բարեկամական հարաբերություններ։ Գագիկը փայփայում էր իր նախորդների ձգտումը՝ դառնալ հայոց «շահնշահ»։ 1045 թ., երբ ընկավ Անիի Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորությունը, Անիի վերջին թագավոր Գագիկը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, իսկ Անի մայրաքաղաքը ի վերջո հանձնվեց Բյուզանդիային, հայ Բագրատունիների ավագ ներկայացուցիչը մնաց Գագիկ Կարսեցին, որը և այնուհետև ձևականորեն

¹¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 10։

¹² Մտեփանոս Տարոնեցի, էջ 196—197։

կրում է «շահնշահ» տիտղոսը¹³, Սակայն նրան ևս վիճակված էր նույն ճակատագիրը, ինչ որ նրա ավագ ազգակից և անվանակից Գագիկ Բ-ին: Գագիկ Կարսեցին վերջին թագավորն էր Կարսի գահի վրա:

3. ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՏԱՆՔԸ

Կարսի թագավորության տարածքը գրավում էր Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի արևմտյան գավառները՝ Երասխ (Արաքս) գետի վերին հոսանքը, ներառյալ Ախուրյան գետի վերին և միջին հոսանքը, Պաղակացիս (այժմ Զըլգըր) լճի գոգահովտի հետ, ինչպես և վերջինիս արևմուտքից հարող Փոս գավառակը մինչև Կուր գետը, Թագավորության տարածքը՝ Կարսի սարահարթը՝ իր ընդգրկած հին հայկական ութ գավառներով բարձրագիր էր և ուներ խստաշունչ կլիմա:

Կարսի թագավորության կենտրոնական գավառը Վանանդն էր, որի անունով երբեմն այս պետական կազմավորումը կոչվում էր «Վանանդի թագավորություն»: X—XI դարերում Վանանդ գավառը բաժանվում էր երեք մասի՝ բուն Վանանդ կամ Կարուց երկիր Կարս կենտրոնով, Կարմիր փորակ, որը գտնվում էր Ախուրյան գետի ակունքների շրջանում, որտեղով հոսում էր Կարմիր փորակ կոչվող վտակը, և Զարիշատ¹⁴, որն ընդգրկում է Պաղակացիս լճի գոգահովտը, որի միջով հոսում է նշված լճից բխող Մեծագետը (այժմ Զըլգըր-չայ), որը թափվում է Ախուրյան գետի մեջ, Գավառակի կենտրոնն էր Զարիշատ ավանը:

Մծնկերտ գավառում, որը հին հայկական Աբեղյանքն է, գտնվում էր Մծնկերտ բերդաքաղաքը: Կարսի թագավորության գավառները պաշտպանված էին մի շարք ամրոցներով: Հարավում տեղադրված էին Հավնունյաց գավառը (Հավնունի տոհմը X դարում դեռևս պահպանում էր իր գոյությունը), որտեղ գտնվում էր Ավնիկ բերդը, Աղորի գավառը Հավնիչ ամրոցով¹⁵: Նախկին Արշարունիքի արևմտյան մասն էր կազմում Կեչրոր գավառը համանուն քաղաքով և Մառաքար ամրոցով: Սուկավետ (Ջրաբախշ) լեռնապարի, այժմ Հայկական պարի, հյուսիսային փեշերին էր փռվում Զարեհավան գավառակը համանուն ավանով (հին հայկական Զարեհավան քաղաքի տեղում): Կաղզվան գավառը համանուն կենտրոնով հարուստ էր աղի և մեռաղների հանքերով: Այն իր արևելյան մասով սահմանակից էր Բագրատունիների բուն տիրույթներին, որոնց հետ կապվում էր Հայկական պարի Աղտոձոր լեռնանցքով, որը պաշտպանված էր Շատիկ ամրոցով: Գտնվելով առևտրական ճանապարհների վրա, այս ամրոցը Կաղզվանի և Կողբի աղի և այլ ապրանքների արտահանությունից ու առևտրական քարավաններից մաքսեր գանձելու կետ էր, ուստի,

¹³ Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 155:

¹⁴ Այս գավառակը իր անունն ստացել է Արտաշեսյանների օրոք (II—I դդ.) գոյություն ունեցող Զարիշատ քաղաքից:

¹⁵ ՏՃ՝ Արխատակես (առաջվերացի, էջ 106:

ինչպես ասվեց, կոմսիսնձոր էր դարձել բուն Բագրատունյաց և Կարսի թագավորությունների միջև:

Իր ութ գավառների սահմաններում¹⁶ Կարսի թագավորությունն ընդգրկում էր շուրջ 10 հազար քառ. կմ տարածություն և տնտեսական տեսակետից ներկայացնում էր մի ինքնամիտ շրջան, որի կենտրոնն էր Կարս քաղաքը: Այս քաղաքումն էր խփում այս փոքրիկ թագավորության զարկերակը, և դեպի այդ կենտրոնն էին ձգվում թագավորության բոլոր շրջանները:

Կարսի թագավորության գոյության շրջանը՝ տնտեսական և մշակութային առավելագույն ծաղկման մի ժամանակաշրջան էր այդ փոքրիկ թագավորության համար: Վանանդ գավառն իր բարձր լեռնային սարահարթով նպաստավոր պայմաններ ուներ երկրագործության և հացահատիկային բույսերի աճեցման համար: Արաքսի հովիտը՝ հռչակավոր Երասխաձորը իր մեղմ և տաք կլիմայով հնարավորություն էր տալիս ունենալու զարգացած այգեգործություն և նրա հետ կապված գինեգործություն և պարսիզագործություն: Մեծրաց (ներկայիս Սողանլու-դաղ) լեռների անտառները վաղուց ի վեր շինանյութ էին մատակարարում: Կարմիր փորակ (ներկայիս Ալահյուսկար) ջրբաժան լեռնաշղթայի և Արջո-Առիձ հրաբխային զանգվածի ալպյան մարգագետինները նպաստավոր պայմաններ էին ընձեռում անասնապահության զարգացման համար, մանավանդ, որ մոտերքում գտնվող Երասխաձորը (Երասխի կիրճը Կաղզվանի շրջակայքում) իր մեղմ կլիմայով լավ ձմեռանոց էր անասունների համար:

Կարսի թագավորությունում մեծ համբավ ուներ լեռնագործությունը: Հայտնի էին պղնձի, արծաթի, արճճի և երկաթի հանքերը, հիմնականում Կեչուան լեռներում, որոնց հիմքի վրա էլ քաղաքներում, հատկապես Կարսում, զարգանում էր արհեստագործությունը: Զարգացող գյուղատնտեսության, լեռնագործության և արհեստագործության հիման վրա ընդլայնվում էր ապրանքափոխանակությունը, որը նպաստում էր քաղաքային կենտրոնների և առաջին հերթին մայրաքաղաք Կարսի վերելքին:

16 Կարսի թագավորության տարածքն ընդգրկող գավառների մասին տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 31, 40, 46, 52, 58, 62, 79, 82, 110, 117, 118: Կարսի թագավորության մասին տես՝ Ս. Տ. Երեմյան, Присоединение севверо-западных областей Армении к Византии в XI веке. «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1971, № 3, էջ 4—16: